HENRY KISSINGER

DIPLOMATIJA

HENRY KISSINGER

DIPLOMATIJA

HENRY
KISSINGER

DIPLOMATIJA

Iš anglų kalbos vertė
ARVYDAS SABONIS

pradai

VILNIUS
2003

UDK 327(73)
Ki217

Versta iš:
Henry Kissinger, DIPLOMACY. – New York:
A Touchstone Book, Simon & Schuster, 1995

Nuotraukas parinko *Natalie Goldstein*
Žemėlapius parengė *Anita Karl, James Kemp*

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas,
Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)
ir JAV Informacijos tarnyba Vilniuje (USIS)

This edition is published with the support
from the Open Society Fund-Lithuania,
from the CEU Translation Project
of the Open Society Institute-Budapest
and from the United States Information Service (Vilnius)

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-943-88-4

Jungtinių Amerikos Valstijų
Užsienio reikalų tarnybos
vyrams ir moterims,
kurių profesionalumu ir atsidavimu
grįsta Amerikos diplomatija

— As a very important source of strength & security, cherish public credit. — One method of preserving it is to use it as sparingly as possible … occasions of expence by cult… … but remembering also that t… … prepare for danger … … greater disbursem… … likewise the acc… … … … ourselves … … … … to have … that to … taxes … … more or less inco… … that the intrinsic em… … from the selection o… … which is always a choice … ought to be a decisive motive … construction of the conduct of the Government in making it, and for a spirit of acquiescence in the measures for obtaining Revenue which the public exigencies may at any time dictate. —

Observe good faith & justice towards all Nations ~~[illegible]~~ Cultivate peace & harmony with all. — Religion & morality enjoin this conduct; and can it be that good policy does not equally enjoin it? — It will be worthy of a free, enlightened, and, at no distant period, a great Nation, to give to mankind the magnanimous and too novel example of a People always guided by an exalted justice & benevolence. — Who can doubt that in the course of time and things the fruits of such a plan would richly repay any temporary advantages which might be lost by a steady adherence to it? Can it be, that Providence has not connected the permanent felicity of a Nation with its virtue? — The experiment, at least, is recommended by every sentiment which ennobles human Nature. — Alas! is it rendered impossible by its vices?

… par with domestic factions, to practice the arts of seduction, to mislead public opinion, to influence or awe the public Councils! — Such an attachment of a small or weak, towards a great & powerful Nation, dooms the former to be the satellite of the latter. —

Against the insidious wiles of foreign influence, (I conjure you to believe me, fellow citizens) the jealousy of a free People ought to be constantly awake, since history and experience prove that foreign influence is one of the most baneful foes of Republican Government. — But that jealousy to be useful must be impartial; else it becomes the instrument of the very influence to be avoided, instead of a defence against it. — Excessive partiality for one foreign nation and excessive dislike of another, cause those whom they actuate to see danger only on one side, and serve to veil and even second the arts of influence on the other. — Real Patriots, who may resist the intrigues of the favourite, are liable to become suspected and odious; while its tools and dupes usurp the applause & confidence of the People, to surrender their interests. —

The Great rule of conduct for us, in regard to foreign Nations is in extending our commercial relations to have with them as little political connection as possible. — So far as we have already formed engagements let them be fulfilled,

In offering to you, my Countrymen these counsels of an old and affectionate friend, I dare not hope they will make the strong and lasting impression, I could wish — that they will controul the usual current of the passions, or prevent our Nation from running the course which has hitherto marked the Destiny of Nations: — But if I may even flatter myself, that they may be productive of some partial benefit, some occasional good; that they may now & then recur to moderate the fury of party spirit, to warn against the mischiefs of foreign Intrigue, to guard against the Impostures of pretended patriotism — this hope will be a full recompence for the solicitude for your welfare, by which they have been dictated. —

How far in the discharge of my Official duties, I have been guided by the principles which have been delineated, the public Records and other evidences of my conduct must witness to You and to the world. — To myself, the assurance of my own conscience is, that I have at least believed myself to be guided by them.

The duty of holding a Neutral conduct may be inferred, without any thing more, from the obligation which justice and humanity impose on every Nation, in cases in which it is free to act, to maintain inviolate the relations of Peace and amity towards other Nations. —

The inducements of interest for observing that conduct will best be referred to your own reflections & experience. — With me, a predominant motive has been to endeavour to gain time to our country to settle & mature its yet recent institutions, and to progress without interruption, to that degree of strength & consistency, which is necessary to give it, humanly speaking, the command of its own fortunes. —

Though in reviewing the incidents of my Administration, I am unconscious of intentional error — I am nevertheless too sensible of my defects not to think it probable that I may have committed many errors. — ~~[illegible]~~ fervently beseech the Almighty to avert or mitigate the [illegible] — I shall also carry with me the hope that my Country will never cease to view them with indulgence; and that after forty five years of my life dedicated to its Service, with an upright zeal, the faults of incompetent abilities will be consigned to oblivion, as myself must soon be to the Mansions of rest. — ~~Relying on~~ [illegible]

Relying on its kindness in this as in other things, and actuated by that fervent love towards it, which is so natural to a Man, who views in it the native ~~soil of himself~~ and his progenitors for ~~[illegible]~~ generations; — I anticipate with pleasing expectation that retreat, in which I promise myself to realize, without alloy, the sweet enjoyment of partaking, in the midst of my fellow Citizens, the benign influence of good Laws under a free Government — the ever favourite object of my heart, and the happy reward, as I trust, of our mutual cares, labours and dangers.

[illegible]

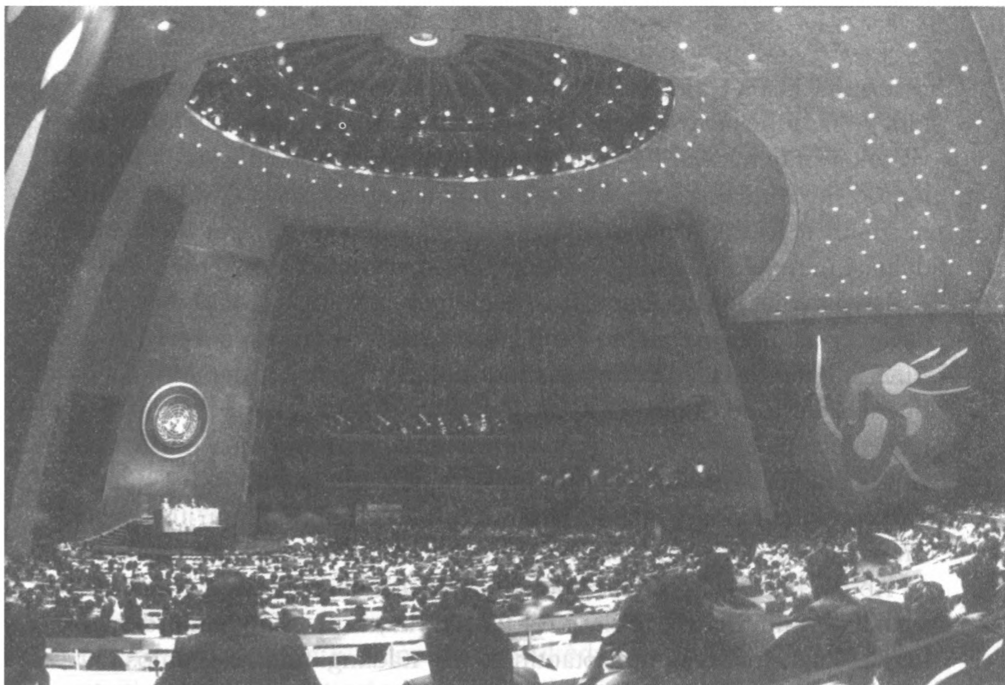
United States, 19th September } 1796

G^o. Washington

TURINYS

ILIUSTRACIJOS

ŽEMĖLAPIAI

PIRMAS SKYRIUS

Nauja pasaulio tvarka

Kiekvieną šimtmetį, tarsi veikiant kokiam gamtos dėsniui, iškyla valstybė, turinti pakankamai jėgos, valios ir intelektinių bei moralinių paskatų imtis pertvarkyti tarptautinę sistemą pagal savo vertybes. XVII amžiuje Prancūzija, vadovaujama kardinolo Richelieu, įdiegė modernųjį požiūrį į tarptautinius santykius, grindžiamą nacionaline valstybe ir motyvuojamą nacionaliniais interesais kaip jos aukščiausiu tikslu. XVIII amžiuje Didžioji Britanija įvedė galių pusiausvyros (*balance of power*) sampratą, du šimtus metų vyravusią Europos diplomatijoje. XIX amžiuje Metternicho Austrija atkūrė „Europos koncerto" sistemą, o Bismarcko Vokietija ją suardė paversdama Europos diplomatiją šaltakrauju jėgos politikos žaidimu.

XX amžiuje jokia kita valstybė neturėjo tokios didžiulės ir drauge tokios dvilypės įtakos tarptautiniams santykiams kaip Jungtinės Amerikos Valstijos. Jokia kita visuomenė taip atkakliai netvirtino, kad

neleistina kištis į kitų valstybių vidaus reikalus, ir taip karštai neįtikinėjo pasaulio savo vertybių universalumu. Jokia kita valstybė nebuvo tokia pragmatiška kasdienėje diplomatinėje veikloje ir tokia ideologiška įtvirtindama savo istorines moralės nuostatas. Jokia kita šalis nepasižymėjo tokiu nenoru angažuotis užsienyje, tuo pat metu imdamasi neregėto užmojo įsipareigojimų ir sąjungų.

Iš ypatybių, kurias Amerika išsiugdė per savo istoriją, kilo du prieštaringi požiūriai į užsienio politiką. Pirmasis – kad savo vertybėms Amerika geriausiai pasitarnausianti tobulindama savąją demokratiją ir būdama kelrode likusiai žmonijai; antrasis – kad Amerikos vertybės įpareigojančios kovoti dėl jų visame pasaulyje. Draskoma idealizuojamos praeities nostalgijos ir tobulos ateities ilgesio, amerikinė mintis švytavo tarp izoliacionizmo ir tarptautinių įsipareigojimų; tiesa, po Antrojo pasaulinio karo įsivyravo tarpusavio priklausomybės realijos.

Abiem minties kryptims – tiek laikančiai Ameriką kelrode, tiek kovotoja – priimtina tik tokia pasaulio tvarka, kuri grindžiama demokratija, laisva prekyba ir tarptautine teise. Kadangi tokios sistemos dar niekada nėra buvę, svajoti apie ją kitoms visuomenėms neretai atrodo utopiška, netgi naivu. Vis dėlto užsienio skepticizmas neįstengė atvėsinti nei Woodrow Wilsono, nei Franklino Roosevelto, nei Ronaldo Reagano, nei visų kitų XX amžiaus JAV prezidentų idealizmo. Veikiau atvirkščiai, jis stiprino Amerikos tikėjimą, kad istoriją galima palenkti ir kad pasaulis, jeigu iš tikrųjų nori taikos, turėtų naudotis Amerikos moraliniais receptais.

Abi minties kryptys buvo Amerikos patirties vaisiai. Nors pasaulyje respublikų būta ir daugiau, nė vienos kūrėjai sąmoningai nesiėmė ginti laisvės idėjos. Jokios kitos šalies gyventojai savo valia nesikėlė į naują žemyną, nejaukino jo laukinių žemių dėl visų žmonių laisvės ir gerovės. Tad abu požiūriai, izoliacionistinis ir misionieriškasis, iš pirmo žvilgsnio tokie prieštaringi, atspindėjo bendrą pamatinį įsitikinimą: Jungtinių Valstijų valdymo sistema geriausia pasaulyje ir visa žmonija pasiektų taiką ir gerovę, jeigu, atsisakiusi tradicinės diplomatijos, persiimtų Amerikos pagarba tarptautinei teisei ir demokratijai.

Amerikos kelionę tarptautinės politikos vandenimis galima pavadinti tikėjimo pergale prieš patyrimą. 1917 metais pasirodžiusi pasaulio politikos arenoje, ji buvo tokia pranaši savo galia ir taip įsitikinusi savo idealų teisingumu, kad jos vertybės įsikūnijo visuose svarbiausiuose šio šimtmečio tarptautiniuose susitarimuose – nuo Tautų Lygos ir Kelloggo–Briand'o pakto iki Jungtinių Tautų Chartijos ir Helsinkio Baigiamojo akto. Sovietų komunizmo žlugimas tapo intelektiniu

Amerikos idealų patvirtinimu ir – likimo ironija – suvedė ją akis į akį su tokiu pasauliu, kokio ji stengėsi vengti visą savo istoriją. Klostantis naujai tarptautinei tvarkai vėl atgimsta nacionalizmas. Savanaudiškų interesų paisoma kur kas labiau nei aukštų principų ir daugiau varžomasi tarpusavyje nei bendradarbiaujama. Maža matyti ženklų, kurie liudytų, kad šis šimtametis elgesio modelis pasikeitė ar pasikeis artimiausiais dešimtmečiais.

Besiklostančioje pasaulio tvarkoje nauja tai, kad pirmą sykį Jungtinės Valstijos negali nei nusišalinti, nei dominuoti. Amerika negali pakeisti požiūrio į savo vaidmenį istorijoje, kurio visada laikėsi; ji to ir nenori. Žengdama į tarptautinę areną, Amerika buvo jauna, ryžtinga ir turėjo pakankamai galios, kad priverstų pasaulį derintis prie savos santykių vizijos. 1945 metais, baigiantis Antrajam pasauliniam karui, ji buvo tokia galinga (vienu metu ji gamino apie 35 procentus pasaulio ūkio produkcijos), kad atrodė: jai lemta savo nuožiūra tvarkyti pasaulį.

1961 metais John F. Kennedy pasitikėdamas skelbė, kad Amerika esanti pakankamai stipri už laisvės reikalą „mokėti bet kokią kainą, užsikrauti bet kokią naštą“. Praėjus trims dešimtmečiams, Jungtinių Valstijų padėtis jau neleidžia reikalauti, kad visi troškimai būtų bemat įgyvendinti. Ir daugiau šalių yra įgijusios didžiųjų galiūnių statusą. Dabar Jungtinėms Valstijoms tenka siekti savo tikslų žingsnis po žingsnio, savo vertybes derinant su geopolitinėmis būtinybėmis. Viena iš naujųjų būtinybių ta, kad tvarka pasaulyje, kur esama keleto panašaus pajėgumo valstybių, turi remtis vienokia ar kitokia pusiausvyros samprata – o tokia mintis Jungtinėms Valstijoms niekada nebuvo miela.

1919 metų Paryžiaus taikos konferencijoje susidūrus amerikiniam požiūriui į užsienio politiką ir europinėms diplomatijos tradicijoms, dramatiškai išryškėjo istorinės patirties skirtumai. Europos lyderiai stengėsi žinomais būdais taisyti esamą sistemą, o Amerikos taikdariai buvo įsitikinę, kad Didysis karas kilęs ne dėl nesuvaldomų geopolitinių konfliktų, o dėl ydingos europinės praktikos. Garsiaisiais Keturiolika punktų Woodrow Wilson bandė įtikinti europiečius, kad nuo šiol tarptautinę sistemą reikėtų grįsti ne galių pusiausvyra, o tautų apsisprendimu, kad jų saugumą turėtų lemti ne karinės sąjungos, o kolektyvinis saugumas, kad diplomatija daugiau neturėtų būti slaptas profesionalų reikalas, o remtųsi „atvirai pasiektais atvirais susitarimais“. Akivaizdu, kad Wilsonui buvo svarbu ne tiek susitarti dėl karo baigimo sąlygų ar buvusios tarptautinės tvarkos atkūrimo, kiek pertvarkyti tarptautinių santykių sistemą, gyvavusią bemaž tris šimtus metų.

Ir juo daugiau amerikiečiai mąstė apie užsienio politiką, juo labiau dėl Europos kančių kaltino galių pusiausvyros sistemą. Tuo tarpu Europos lyderiai – kai buvo priversti paisyti JAV užsienio politikos, – kreivomis žiūrėjo į Amerikos prisiimtą misiją. Abi pusės elgėsi taip, tarsi kita būtų pati pasirinkusi savo diplomatinę elgseną, bet, būdama išmintingesnė ar ne tokia karinga, galėjusi pasirinkti ir priimtinesnę.

Tačiau tiek amerikiečių, tiek europiečių požiūrį į užsienio politiką suformavo unikalios aplinkybės. Amerikiečiai gyveno apytuščiame žemyne, kurį nuo grobuoniškų valstybių saugojo du didžiuliai vandenynai, o kaimynai nebuvo itin stiprūs. Kadangi Amerikai negrasė jokia jėga, kurią reikėtų atsverti, jai vargu ar galėjo rūpėti galių pusiausvyra, net jeigu jos lyderiams būtų šovusi keista mintis primesti Europos sąlygas žmonėms, kadaise šiam žemynui atsukusiems nugarą.

Skausmingos saugumo dilemos, kamavusios Europos tautas, nesiekė Amerikos beveik 150 metų. O kai galų gale pasiekė, Amerika du kartus kariavo pasaulinius karus, kuriuos pradėjo Europos valstybės. Abiem atvejais galių pusiausvyra Jungtinių Valstijų įsitraukimo metu jau buvo sutrikusi, ir atsiskleidė paradoksas: daugelio amerikiečių niekinama galių pusiausvyra iš tikrųjų laidavo Amerikos saugumą, kol veikė taip, kaip numatyta, ir tik jos sutrikimas įtraukė Ameriką į tarptautinę politiką.

Galių pusiausvyrą kaip priemonę santykiams reguliuoti Europos valstybės pasirinko ne iš įgimto vaidingumo ar dėl Senojo pasaulio pomėgio regzti intrigas. Remtis demokratija ir tarptautine teise Ameriką skatino unikalus saugumo supratimas, tuo tarpu Europos diplomatija buvo nukaldinta skaudžių istorijos smūgių.

Galių pusiausvyros politikos Europai teko imtis tada, kai žlugo jos pirmasis pasirinkimas – viduramžių svajonė sukurti visuotinę imperiją, – ir iš tos senovinės aspiracijos pelenų iškilo daugybė maždaug vienodo pajėgumo valstybių. Tokioms valstybėms sąveikaujant esama tik dviejų galimybių: arba viena valstybė tiek sustiprėja, kad ima vyrauti ir sukuria imperiją, arba nė viena iš jų neįgyja pakankamai galios, kad pajungtų kitas. Antruoju atveju agresyviausio tarptautinės bendrijos nario užmačias sutelktomis jėgomis tramdo kiti nariai; o tai ir yra galių pusiausvyra.

Pagaliau pusiausvyros sistema ir nebuvo kurta kaip vaistas nuo krizių, juolab nuo karų. Gerai veikdama, ji turėjo tik riboti valstybių siekį vyrauti ir konfliktų mastą. Jos tikslas buvo ne tiek taika, kiek stabilumas ir nuosaikumas. Galių pusiausvyros būvis iš principo negali

visiškai patenkinti nė vieno tarptautinės sistemos nario; geriausia, kai neleidžiama nepasitenkinimui peržengti ribos, už kurios nepatenkinta šalis ima griauti tarptautinę tvarką.

Dažnas galių pusiausvyros teoretikas mėgina sudaryti įspūdį, kad tai yra natūralus tarptautinių santykių pavidalas. Iš tikrųjų žmonijos istorijoje galių pusiausvyros sistemos egzistavo labai retai. Jų niekada nebuvo nei Vakarų pusrutulyje, nei dabartinės Kinijos teritorijoje nuo Priešiškų karalysčių laikotarpio pabaigos daugiau kaip prieš 2000 metų. Didžiumai žmonijos ir ilgiausiais istorijos tarpsniais įprasčiausia valdymo forma buvo imperija. Imperijos nesuinteresuotos veikti kaip tarptautinės sistemos dalis, jos pačios siekia *būti* tarptautine sistema. Imperijoms galių pusiausvyra nereikalinga. Būtent tokia buvo Jungtinių Valstijų užsienio politika abiejose Amerikose, o Kinijos – bemaž visais laikais – Azijoje.

Vakaruose vieninteliai veiksnių pusiausvyros sistemų pavyzdžiai būtų senovės Graikijos ir renesansinės Italijos miestų-valstybių sambūvis, taip pat Europos valstybių sistema, kuri susiklostė po Vestfalijos taikos, pasirašytos 1648 metais. Skiriamasis šių sistemų bruožas tas, kad faktą – iš esmės vienodo pajėgumo valstybių egzistavimą – jos pakylėjo iki pamatinio pasaulio tvarkos principo.

Kaip intelekto produktas, galių pusiausvyros samprata atspindėjo visų didžiųjų Švietimo politinių mąstytojų įsitikinimus. Jų manymu, visata, neišskiriant nė politikos srities, funkcionuojanti pagal racionalius, vienas kitą atsveriančius principus, ir pažiūrėti atsitiktiniai protingų žmonių veiksmai iš esmės krypstą bendro gėrio link, nors tokios prielaidos patvirtinimų nebuvo itin gausu tą šimtmetį, kai po Trisdešimties metų karo konfliktai liepsnojo bemaž be paliovos.

Adam Smith *Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrime* tvirtino, esą „nematoma ranka" išdistiliuosianti visuotinę ekonominę gerovę iš savanaudiškų individualių ekonominių veiksmų. James Madison *Federalistų raštuose* teigė, kad pakankamai didelėje respublikoje politinės „frakcijos", siekdamos savanaudiškų tikslų, vienaip ar kitaip automatiškai sukuriančios visiems priimtiną vidaus harmoniją. Tokį pat požiūrį atspindėjo valdžių atskyrimo ir apribojimų bei atsvarų idėjos, kaip jas suvokė Montesquieu ir kokios buvo įgyvendintos Amerikos konstitucijoje. Atskiriant valdžias siekta ne darnaus valdymo, o išvengti despotizmo; visų valdžios šakų rūpinimasis savais interesais esą apsaugosiąs nuo kraštutinumų ir taip pasitarnausiąs bendram gėriui. Tie patys principai buvo taikomi ir tarptautiniams reikalams. Rūpindamasi sava nauda, kiekviena valstybė esą prisidėsianti prie pažangos – tarsi

toji „nematoma ranka“ lemtų, kad kiekvienos valstybės pasirinkimo laisvė laiduoja visų valstybių gerovę.

Daugiau kaip šimtmetį tokie lūkesčiai lyg ir pildėsi. Po Prancūzų revoliucijos ir Napoleono karų sukeltos sumaišties Europos lyderiai galių pusiausvyrą atkūrė per 1815 metų Vienos kongresą ir kiek apmaldė brutalų kliovimąsi jėga, tarptautinę elgseną pamėginę susaistyti teisiniais ir moraliniais saitais. Tačiau XIX amžiaus pabaigoje Europos galių pusiausvyros sistema sugrįžo prie jėgos politikos principų, tik dabar kur kas negailestingesnėje aplinkoje. Bauginimas tapo įprasta diplomatijos priemone, vienas jėgų išmėginimas ėjo paskui kitą. Galiausiai 1914 metais kilo krizė, kurios niekam nepavyko išvengti. Po Pirmojo karo katastrofos Europa nebeatgavo pasaulinės lyderės pozicijų. Pagrindine žaidėja tapo Jungtinės Valstijos, ir netrukus Woodrow Wilson aiškiai davė suprasti, kad jo šalis atsisakanti žaisti pagal europines taisykles.

Per visą savo istoriją Amerika niekada nebuvo galių pusiausvyros sistemos dalyvė. Iki pasaulinių karų ji pelnėsi iš galių pusiausvyros, nesiveldama į intrigas ir kartkarčiais leisdama sau ją pakritikuoti. Šaltojo karo metu Amerika stojo į ideologinę, politinę ir strateginę kovą su Sovietų Sąjunga, tačiau dviejų jėgų pasaulis remiasi visiškai kitokiais principais negu galių pusiausvyros sistema. Dviejų jėgų pasaulyje neįmanoma apsimesti, kad konfliktai prisideda prie bendrojo gėrio; čia vienos pusės laimėjimas visada yra kitos pralaimėjimas. Pergalę be mūšio – štai ką Amerika pasiekė Šaltajame kare, ir toji pergalė dabar iškėlė jai dilemą, kurią yra įvardijęs George Bernard Shaw: „Gyvenime būna dvi tragedijos. Viena – kai netenki, ko trokšta širdis. Kita – kai gauni.“

Amerikos lyderiai savo vertybes visada laikė savaime suprantamomis, todėl jiems sunku suvokti, kokios revoliucingos jos gali atrodyti kitiems ir kokį kelti nerimą. Jokia kita visuomenė nėra nusprendusi, kad valstybėms taikytini tie patys etikos principai kaip ir individams – tokia pažiūra visiškai priešinga Richelieu *raison d'état*. Arba kad karo prevencija yra ne vien diplomatijos, bet ir teisės reikalas, ir kad Amerika priešinasi ne apskritai kaitai, o konkrečiam kaitos būdui, visų pirma jėgos naudojimui. Bismarck ar Disraeli būtų išjuokę teiginį, neva užsienio politikoje būdas svarbiau už esmę, jei išvis būtų jį supratę. Jokia kita valstybė nėra kėlusi sau tokių moralinių reikalavimų, kokius kelia Amerika. Jokia kita šalis nėra taip graužusis dėl atotrūkio tarp savo moralinių vertybių, absoliučių pagal apibrėžimą, ir netobulumo, būdingo konkretiems atvejams, kuriems jas reikia taikyti.

Unikalus Amerikos požiūris į užsienio politiką kuo puikiausiai atitiko Šaltojo karo iššūkį. Vykstant nuožmiam ideologiniam konfliktui, vienui viena šalis, Jungtinės Amerikos Valstijos, turėjo ištisą rinkinį priemonių – politinių, ekonominių, karinių – nekomunistinio pasaulio gynybai organizuoti. Tokia valstybė galėjo reikalauti, kad jos nuomonės būtų paisoma, ir dažniausiai išvengdavo problemos, su kuria susiduria mažiau privilegijuotų visuomenių politikai: kad turimos priemonės verčia siekti tikslų, menkesnių už svajones, ir kad aplinkybės reikalauja netgi tai daryti žingsnis po žingsnio.

Tradicinė galios samprata per Šaltąjį karą iš esmės suiro. Bemaž visada tai buvo karinės, ekonominės ir politinės stiprybės sintezė, kurios sudedamosios dalys, apskritai imant, simetriškos. Šaltojo karo metais šie galios elementai išsklido kas sau. Antai Sovietų Sąjunga buvo karinė galiūnė ir kartu ekonominė neūžauga. Arba šalis galėjo būti ekonomikos milžinė, bet tuščia vieta kariniu atžvilgiu, kaip liudija Japonijos pavyzdys.

Šaltasis karas baigėsi, ir šie elementai, matyt, artės vienas prie kito, darysis simetriškesni. Santykinė JAV karinė galia palengva mažės. Nesant aiškaus priešininko, didės vidaus spaudimas nukreipti išteklius iš gynybos į kitas sritis – šis procesas jau prasidėjęs. Kai nebėra bendros grėsmės ir kiekviena šalis į savo pavojus žvelgia iš nacionalinės perspektyvos, tos visuomenės, kurios anksčiau glaudėsi po Amerikos sparnu, bus priverstos imtis didesnės atsakomybės už savo saugumą. Taigi naujos tarptautinės sistemos veikimas artės prie pusiausvyros netgi karinėje srityje, nors tokiai būsenai pasiekti gali prireikti keleto dešimtmečių. Šios tendencijos bus itin ryškios ekonomikoje, kur Amerikos vyravimas tolydžio mąžta ir konkuruoti su ja jau lengviau.

XXI amžiaus tarptautinė sistema bus paženklinta tariamo prieštaravimo: viena vertus, ji fragmentuosis, kita vertus – globalės. Tarpvalstybinių santykių srityje nauja tvarka labiau panėšės į XVIII ir XIX amžiaus Europos valstybių sistemas negu į nelanksčius Šaltojo karo modelius. Ji susidės iš bent šešių didžiųjų galiūnių – JAV, Europos, Kinijos, Japonijos, Rusijos ir galbūt Indijos – ir gausybės vidutinių bei mažesnių šalių. Kita vertus, tarptautiniai santykiai pirmą sykį istorijoje yra tapę iš tiesų globalūs. Susisiekiama akimirksniu, pasaulio ekonomika lygiagrečiai funkcionuoja visuose žemynuose. Iškilęs ištisas kompleksas problemų, kurias galima išspręsti tik viso pasaulio pastangomis, – tai branduolinių ginklų plitimas, aplinkos apsauga, demografinis sprogimas, ekonominė tarpusavio priklausomybė.

Derinti labai skirtingą panašios reikšmės šalių istorinę patirtį ir skirtingas vertybes – naujas dalykas Amerikai, gana didelis žingsnis į šalį tiek nuo XIX amžiaus izoliacijos, tiek nuo faktinės hegemonijos Šaltojo karo metais; apie tai ir kalbėsime šioje knygoje. Taikantis prie besiklostančios pasaulio tvarkos, nemaža sunkumų kils ir kitiems didiesiems žaidėjams.

Nacionalinės valstybės, suvereniteto ir galių pusiausvyros sampratos susiklostė Europoje, vieninteléje šiuolaikinio pasaulio dalyje, kur yra veikusi daugiavalstybė sistema. Šios idėjos vyravo tarptautiniuose santykiuose bemaž trejetą šimtmečių. Tačiau nė viena iš buvusių *raison d'état* išpažintojų dabar nėra pakankamai stipri tapti naujos tarptautinės tvarkos prižiūrėtoja. Savo santykinį silpnumą jos bando kompensuoti kurdamos vieningą Europą ir skiria tam didžiumą savo pastangų. Net jeigu tai pavyks, jos neturės jokių receptų, kaip vieningai Europai elgtis pasaulio scenoje, nes tokio politinio vieneto dar niekada nėra buvę.

Tuo tarpu Rusija visada buvo ypatingas atvejis. Europos scenoje ji pasirodė vėlai – gerokai vėliau, negu ten įsitvirtino Didžioji Britanija ir Prancūzija, – ir jai, regis, netiko nė vienas iš tradicinių europinės diplomatijos principų. Ribodamasi su trimis skirtingomis kultūrinėmis zonomis – Europa, Azija ir musulmonų pasauliu, – Rusija turėjo atsiriekusi po gabalą kiekvienos, taigi niekada nebuvo nacionalinė valstybė europine prasme. Jos valdovams aneksuojant gretimas teritorijas nuolat keitusi savo pavidalą, Rusija buvo tokia imperija, kurios net neįmanoma lyginti su jokia Europos galiūne. Maža to, po kiekvieno naujo užkariavimo, prisijungus dar vieną neklusnią tautą, keitėsi ir šios valstybės pobūdis. Tai viena iš priežasčių, kodėl Rusijai atrodė būtina laikyti milžinišką kariuomenę, kurios dydis niekaip nesisiejo su jokia tikėtina grėsme jos saugumui iš išorės.

Kamuojama čia nesaugumo manijos, čia prozelitinės karštinės, blaškydamasi tarp Europos reikalavimų ir Azijos pagundų, Rusijos imperija visuomet buvo svarbi Europos pusiausvyrai, tačiau niekada nesijautė esanti jos dalis. Užkariavimų ir saugumo reikmės Rusijos lyderių galvose buvo susiliejusios į viena. Po Vienos kongreso jokia kita didelė valstybė nesiuntė savo karių į svetimas žemes taip dažnai kaip Rusija. Analitikai neretai aiškina, kad rusų ekspansionizmas kyląs iš nesaugumo jausmo. Bet rusų autoriai kur kas dažniau mini mesijinį polinkį. Pakilusi į žygį Rusija retai turėdavo saiko jausmą; sutramdyta ji įsižeisdavo ir užsisklęsdavo su pagieža širdyje. Bemaž visą laiką Rusijos valstybė buvo idėja, ieškanti progų įsikūnyti.

Žlugus komunizmui, Rusija atsidūrė tokioje padėtyje, kokioje niekada nėra buvusi. Kaip ir Europai, jai teks nemažai pasistengti, kad suvoktų savo tapatybę. Ar ji stengsis grįžti prie savo istorinio ritmo ir atkurti žlugusią imperiją? O gal mėgins savo svorio centrą perkelti į rytus ir tapti aktyvesne Azijos diplomatijos dalyve? Kaip reaguos į neramumus aplinkui, visų pirma nerimastinguose Viduriniuosiuose Rytuose? Rusija visada bus lemiamai svarbi pasaulio tvarkai, ir kartu, per neišvengiamą sąmyšį ieškant atsakymo į šiuos klausimus, kels jai grėsmę.

Besiklostanti pasaulio tvarka nauja ir Kinijai. Du tūkstančius metų kinų imperija buvo valdoma vienos tvirtos rankos. Be abejo, vienvaldystė retkarčiais susvyruodavo. Karai Kinijoje kildavo ne rečiau kaip Europoje. Tačiau dažniausiai jie vykdavo tarp pretendentų į imperatoriaus sostą, todėl laikytini veikiau pilietiniais negu tarptautiniais; be to, anksčiau ar vėliau jie neišvengiamai baigdavosi kokios nors naujos centrinės valdžios iškilimu.

Iki XIX amžiaus Kinija neturėjo kaimynų, galėjusių mesti jai iššūkį, ir net neįsivaizdavo, kad tokių galėtų atsirasti. Kinų dinastijas nuvertusius svetimšalius užkariautojus galiausiai absorbuodavo kinų kultūra, ir jie imdavo tęsti Vidurio Karalystės tradicijas. Valstybių suverenios lygybės samprata kinams nebuvo žinoma; pašaliečius jie laikė barbarais, privalančiais paklusti, – taip XVIII amžiuje Pekine buvo sutiktas pirmasis britų pasiuntinys. Kinijai atrodė, kad jai nedera siųsti į užsienį savo pasiuntinių, tačiau ji nesidygėdama kiršindavo tolimuosius ir artimuosius barbarus. Vis dėlto tai buvo ypatingų atvejų strategija, o ne kasdienio veikimo sistema kaip kad Europos galių pusiausvyra, ir ji nesuformavo tokio pastovaus diplomatinio *establishment*, koks būdingas Europai. XIX amžiuje Europos kolonializmo pažeminta Kinija atsigavo tik visai neseniai, po Antrojo pasaulinio karo, atsidurdama jos istorijoje dar neregėtoje daugiapolėje erdvėje.

Japonija irgi buvo užsisklendusi nuo pasaulio. Penkis šimtus metų iki 1854-ųjų, kai komodoras Matthew Perry privertė ją atsisakyti savanoriškos izoliacijos, Japonijai atrodė per žema kurstyti vienus barbarus prieš kitus arba, kinų pavyzdžiu, laikyti juos sau pavaldžiais. Atsiskyrėlė Japonija didžiavosi unikaliais papročiais, savo karines tradicijas prisimindavo per pilietinius karus, o vidaus sanklodą grindė įsitikinimu, esą sava kultūra atsparesnė už atneštinę, pranašesnė už ją ir galų gale greičiau ją įveiksianti negu absorbuosianti.

Šaltojo karo metais, kai didžiausią grėsmę Japonijos saugumui kėlė Sovietų Sąjunga, savo užsienio politiką ji tapatino su Amerikos, esančios už tūkstančių mylių, politika. Nauja pasaulio tvarka su savo

gausybe iššūkių bemaž neabejotinai privers šalį, turinčią tokią išdidžią praeitį, gerai pagalvoti, ar išmintinga kliautis vienui vienu sąjungininku. Japonija neišvengiamai pasidarys jautresnė Azijos galių pusiausvyrai negu tai įmanoma Jungtinėms Valstijoms, esančioms kitame pusrutulyje ir žvelgiančioms trimis kryptimis – per Atlantą, per Ramųjį vandenyną ir į Pietų Ameriką. Kinija, Korėja ir Pietryčių Azija Japonijai įgaus kitokią reikšmę negu Amerikai, ir dėl to Japonijos užsienio politika darysis savarankiškesnė, labiau pasitikinti savimi.

Indijos, kuri dabar iškyla kaip nemenka jėga Pietų Azijoje, užsienio politika daugeliu atžvilgių remiasi europinio imperializmo rudimentais, atmieštais senosios kultūros tradicijomis. Iki pasirodant britams, šis subkontinentas tūkstantmečius nebuvo vientisas politinis vienetas. Britams pavyko kolonizuoti jį mažomis karinėmis pajėgomis todėl, kad iš pradžių indams atrodė, kad vienus užkariautojus paprasčiausiai keičia kiti. Tačiau, įvedus vieningą valdymą, Britų imperiją sužlugdė būtent tos liaudies valdžios ir kultūrinio nacionalizmo vertybės, kurias ji pati diegė Indijoje. Vis dėlto, kaip nacionalinė valstybė, Indija yra naujokė. Paskendusi rūpesčiuose, kaip išmaitinti šitiek gyventojų, Indija Šaltojo karo metais šliejosi prie Neprisijungusiųjų judėjimo. Tačiau dydį atitinkančio vaidmens tarptautinėje arenoje Indija dar neturi.

Taigi nė viena iš svarbiųjų šalių, kurioms skirta kurti naują pasaulio tvarką, iš esmės nėra patyrusi, ką reiškia daugiavalstybė sistema, kokia dabar klostosi. Dar niekada nauja pasaulio tvarka nebuvo lipdoma iš tiekos skirtingų požiūrių ir tokiu globaliu mastu. Jokia ankstesnė tvarka galių pusiausvyros sistemos neturėjo derinti su visuotiniu demokratiniu nusiteikimu ir tokiu technologijos proveržiu, koks dabar vyksta pasaulyje.

Retrospektyviai žvelgiant, visoms tarptautinėms sistemoms, matyt, būdinga neišvengiama simetrija. Kai jos jau būna susiklosčiusios, sunku įsivaizduoti, kur galėjo nueiti istorija, jei būtų pasirinktas kitas kelias, – ir apskritai ar būta kitų kelių. Kai tarptautinė tvarka dar tik klostosi, tikriausiai galima rinktis iš daugybės. Tačiau kiekvienas pasirinkimas siaurina tolesnes galimybes. Tad ypač svarbūs pirmieji žingsniai. Ar tarptautinė tvarka bus palyginti stabili, kaip po Vienos kongreso, ar labai nepastovi, kaip po Vestfalijos ar Versalio sutarčių, priklausys nuo vieno dalyko: kaip pavyks suderinti tai, kas leidžia šalims jaustis saugiai, ir tai, ką jos laiko esant teisinga.

Dviejų stabiliausių tarptautinių sistemų – Vienos kongreso ir susiklosčiusios po Antrojo pasaulinio karo, kurioje vyravo Jungtinės

Valstijos, – pranašumas buvo tas, kad šalių požiūriai bemaž nesiskyrė. Vienos kongrese dalyvavusių valstybių vadovai buvo aristokratai, vienodai traktavę neapčiuopiamus dalykus ir sutarę dėl pagrindinių; pokario pasaulį formavę Amerikos lyderiai rėmėsi nepaprasto darnumo ir gyvybingumo intelektine tradicija.

Dabar ryškėjančią tvarką kuria valstybių vadovai, atstovaujantys labai skirtingoms kultūroms. Jie valdo tokias sudėtingas biurokratijas, kad neretai daugiau jėgų tenka skirti administracinės mašinos priežiūrai negu tikslams numatyti. Kartais į aukštumas juos iškelia ne tokie bruožai, kurių reikėtų valstybei valdyti ir kurie juo labiau netinka tarptautinei tvarkai konstruoti. Be to, vienintelį turimą daugiavalstybės sistemos modelį sukūrė Vakarų visuomenės, tad daugeliui dalyvių jis gali nepatikti.

Vis dėlto vienintelis pavyzdys, kurį galima pasitelkti mėginant suprasti uždavinius, tenkančius dabarties politikams, yra ankstesnių, daug valstybių aprėpusių pasaulio tvarkų – nuo Vestfalijos taikos iki mūsų dienų – iškilimai ir žlugimai. Istorijos studijos nepateikia jokių metodinių nuorodų, kurių būtų galima automatiškai laikytis; istorija moko pavyzdžiais, atskleisdama tikėtinus panašių situacijų padarinius. Tačiau kiekviena karta turi pati sau nustatyti, kurios aplinkybės yra iš tikrųjų panašios.

Intelektualai analizuoja tarptautinių sistemų veikimą; valstybių vadovai jas kuria. Bet analitikų ir vadovų padėtis smarkiai skiriasi. Analitikas gali rinktis, kurią problemą nagrinėti, tuo tarpu valstybės galvai problemos primetamos. Prie išvados analitikas gali eiti tiek laiko, kiek reikia; vadovą laikas nuolat spaudžia. Analitikas niekuo nerizikuoja. Jeigu jo išvados pasirodo esą klaidingos, jis gali imtis kito traktato. Valstybės vadovui leidžiama „šauti“ tik vieną kartą; jo klaidų pataisyti neįmanoma. Analitikas žino visus faktus; jis bus vertinamas pagal savo intelekto galią. Valstybės vadovui tenka remtis duomenimis, kurių tuo metu neįmanoma patikrinti; istorija jį vertins pagal tai, ar išmintingai susitvarkė su neišvengiama kaita ir ypač ar jam sekėsi saugoti taiką. Štai kodėl nagrinėjimas, kaip valstybių vadovai iki šiol sprendė pasaulio tvarkos problemas – kas pavyko, kas ne ir kodėl, – nėra šiuolaikinės diplomatijos supratimo pabaiga; tai gali būti jo pradžia.

ANTRAS SKYRIUS

Kryžkelė: Theodore Roosevelt ar Woodrow Wilson?

Iki XX a. pradžios Amerikos užsienio politikoje vyravo izoliacionistinė pakraipa. Domėtis pasauliu Ameriką skatino du veiksniai: jos sparčiai auganti galia ir laipsniškas tarptautinės sistemos, kurios ašis buvo Europa, žlugimas. Lūžį paspartino du iškilūs prezidentai – Theodore Roosevelt ir Woodrow Wilson. Šiedu vyrai laikė valdžios vadžias tuo metu, kai pasaulio įvykiai traukė besispyriojančią valstybę į savo verpetą. Abudu tikėjo, kad Amerikai skirtas pagrindinis vaidmuo pasaulio scenoje, nors savo šalies atsivėrimą ir grindė skirtinga filosofija.

Roosevelt buvo brandus galių pusiausvyros analitikas. Tarptautinio vaidmens Amerikai jis troško todėl, kad to, jo nuomone, reikalavo šalies nacionaliniai interesai; pasaulinės galių pusiausvyros jis negalėjo įsivaizduoti be Amerikos. Tuo tarpu Wilsono požiūris į Amerikos tarptautinį vaidmenį turėjo mesijinių bruožų: jam svarbiausia buvo ne

palaikyti galių pusiausvyrą, o visame pasaulyje skleisti Amerikos vertybes. Wilsono prezidentavimo metais Amerika tapo pagrindine pasaulio žaidėja, skelbdama principus, kurie, nors ir atspindėjo amerikinės minties truizmus, Senojo pasaulio diplomatams reiškė revoliucinį šuolį. Pagal tuos principus, taika priklausanti nuo demokratijos plėtros, valstybės vertintinos tais pačias etiniais matais kaip ir individai, o kiekvienos jos nacionalinis interesas esąs laikytis universalios teisinės sistemos.

Visko mačiusiems Europos diplomatijos, grindžiamos galių pusiausvyra, veteranams Wilsono moralios užsienio politikos nuostata atrodė keista, net dviveidiška. Vis dėlto vilsonizmas išliko, o jo amžininkų abejones istorija išsklaidė. Wilson pirmasis iškėlė mintį sukurti pasaulinę organizaciją, Tautų Lygą, kuri palaikytų taiką remdamasi kolektyviniu saugumu, o ne valstybių sąjungomis. Nors Wilsonui nepavyko uždegti ja savo tėvynainių, idėja gyvavo toliau. Vilsoniškojo idealizmo būgnų dundesys lydėjo Amerikos užsienio politikos žygį po jo paženklintos takoskyros ir tebelydi iki šių dienų.

Savitas Amerikos požiūris į užsienio politiką neatsirado akimirksniu ar kaip vienkartinio įkvėpimo padarinys. Ankstyvosiomis Respublikos dienomis Amerikos užsienio politika buvo sudėtingas nacionalinių interesų atspindys – jos tikslas, paprastai tariant, buvo stiprinti jaunos valstybės nepriklausomybę. Suprasdami, kad Europos šalys nekels grėsmės Amerikai tol, kol bus priverstos varžytis tarpusavyje, Tėvai kūrėjai gana mielai manipuliuodavo niekingąja galių pusiausvyra, kai tai būdavo jiems naudinga. Nepaprastai sumaniai manevruodami tarp Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos, jie sugebėjo ne tik išsaugoti JAV nepriklausomybę, bet ir išplėsti jų teritoriją. Nenorėdami, kad kas nors laimėtų lemiamą pergalę per Prancūzų revoliucijos karus, jie pasiskelbė esą neutralūs. Napoleono karus Jefferson apibūdino kaip kovą tarp sausumos tirono (Prancūzijos) ir vandenyno tirono (Anglijos),[1] – kitais žodžiais, abi kariaujančios šalys morališkai jam buvo lygiavertės. Įsisavindama vieną pirmųjų neprisijungimo formų, Amerika įsitikino neutralumo kaip derybų įrankio naudingumu – vėliau tai suprato ir daugelis kitų naujų valstybių.

Kita vertus, atmesdamos Senojo pasaulio metodus, Jungtinės Valstijos vis dėlto neatsisakė teritorinės ekspansijos. Atvirkščiai, nuo pat pradžių jos įnirtingai siekė išsiplėsti abiejose Amerikose. 1794 metais ir vėliau pasirašytos sutartys nustatė sienas su Kanada ir Florida (Amerikos naudai), atvėrė prekybai Misisipę ir padėjo Amerikos komerciniams interesams įsitvirtinti britų Vest Indijoje. Viso to kulminacija –

Luizianos pirkimas iš Prancūzijos 1803 metais, pridūręs prie jaunos šalies milžinišką, neapibrėžtą teritoriją vakariau Misisipės ir suteikęs galimybę pretenduoti į ispanų valdas Floridoje ir Teksase, – šitoks pamatas padėjo Jungtinėms Valstijoms tapti labai galinga valstybe.

Luizianą pardavęs Napoleon Bonaparte taip aiškino Senajam pasauliui šį vienpusišką sandėrį: „Toji teritorija amžiams įtvirtina Jungtinių Valstijų galią, tad aš paprasčiausiai daviau Anglijai jūrų varžovą, kuris anksčiau ar vėliau pamins jos puikybę.“[2] Tuo tarpu Amerikos valstybininkams visiškai nerūpėjo, kuo teisindamasi Prancūzija pardavė savo nuosavybę. Senojo pasaulio jėgos politikos smerkimas ir teritorinė ekspansija skersai Šiaurės Amerikos žemyno jiems neatrodė nesuderinami dalykai. Jungtinių Valstijų skverbimąsi į vakarus jie laikė veikiau vidaus negu užsienio politikos reikalu.

Ta pačia dvasia James Madison smerkė karą kaip visų blogybių – mokesčių, kariuomenės ir visų kitų „instrumentų, kuriais mažuma primeta savo valią daugumai“,[3] šaltinį. Jo įpėdinis James Monroe, neįžvelgdamas prieštaravimo, ekspansiją į vakarus teisino tuo, kad ji būtina norint paversti Ameriką pasaulio galiūne:

> Visiems turėtų būti akivaizdu, kad juo toliau vyks ekspansija, žinoma, neperžengiant teisėtų ribų, juo didesnę veikimo laisvę turės abi [valstijos ir federacinė] Vyriausybės ir juo didesnis bus jų saugumas; ir visais kitais atžvilgiais tai bus naudinga Amerikos žmonėms. Teritorija – maža ar didelė – suteikia valstybei daugelį jos bruožų. Tai lemia jos išteklių, gyventojų skaičiaus, fizinės jėgos mastą. Trumpai kalbant, teritorijos dydis nulemia skirtumą tarp galingos ir negalingos valstybės.[4]

Nors retkarčiais ir pasitelkdami europinės jėgos politikos metodus, naujos valstybės lyderiai vis dėlto liko ištikimi tiems principams, kurie padarė jų šalį ypatinga. Europos galiūnės kariavo nesuskaičiuojamą daugybę karų, kad tik neleistų iškilti galinčioms įsivyrauti valstybėms. Tuo tarpu amerikiečius galios ir atstumo derinys skatino manyti, kad bet kurį iššūkį galima atremti po to, kai jis bus mestas. Europos valstybės, kurių saugumo atsarga buvo kur kas mažesnė, kūrė koalicijas prieš kaitos galimybę; Amerika buvo pakankamai toli, kad savo politiką grįstų priešstata kaitos realybei.

Štai tokiomis geopolitinėmis aplinkybėmis George Washington įspėjo nieku gyvu nesivelti į „nuolatines“ sąjungas. Neapdairiai elgtumės, kalbėjo jis,

> dirbtiniais ryšiais susisaistydami su jos [Europos] permaininga politika, sudarydami įvairiausias sąjungas su jos draugais ir priešais, dalyvaudami

tarp jų kilusiose batalijose. Mūsų atsiskyrimas ir atokumas nuo Europos mums leidžia pasirinkti kitokį kelią.[5]

Washingtono patarimas jaunai valstybei – ne praktiškas geopolitinis vertinimas, o moralinė maksima. Visiškai natūralu, kad Amerika, kaip laisvės principo saugotoja, vandenynų jai suteiktą saugumą laikė apvaizdos ženklu ir savo veiksmus aiškino aukštesne moraline įžvalga, o ne didžiule saugumo atsarga, kokios neturėjo jokia kita valstybė.

Ankstyvoji Respublikos užsienio politika rėmėsi įsitikinimu, kad nuolatiniai karai Europoje yra jos ciniškų valdymo būdų padarinys. Europos lyderiai savo tarptautinę sistemą grindė nuostata, kad harmonija išsikristalizuojanti per savanaudiškų interesų varžybas, tuo tarpu amerikiečiai vaizdavosi pasaulį, kuriame valstybės veikia kaip partneriai, o ne kaip vienas kitu nepasitikintys varžovai. Amerikos lyderiai griežtai atmetė europiečių nuomonę, kad valstybių moralės nedera vertinti tokiais pat matais kaip individų moralės. Pasak Jeffersono, egzistuoja

> tik viena etikos sistema žmonėms ir valstybėms – būti dėkingiems, bet kuriomis aplinkybėmis laikytis įsipareigojimų, būti atviriems ir dosniems – ir tai galiausiai atitinka tiek vienų, tiek kitų interesus.[6]

Teisuoliškas Amerikos tonas – neretai erzinantis užsieniečius – liudijo, kad ši šalis iš tiesų maištavo ne šiaip prieš teisinius saitus, siejusius ją su Senuoju pasauliu, bet prieš Europos sistemą ir vertybes. Karų dažnumą Europoje Amerika aiškino įsigalėjimu valstybės institucijų, neigiančių laisvės ir žmogaus orumo vertybes. „Kadangi karas – tai seno sukirpimo valdymo sistema, – rašė Thomas Paine, – valstybių tarpusavio priešiškumas yra būtent tai, ką kursto jų vyriausybių politika sistemos dvasiai palaikyti... Žmonės nėra priešai, bet tampa tokiais dėl klaidingos valdymo sistemos.“[7]

Įsitikinimas, kad taika visų pirma priklausanti nuo demokratinių institucijų plėtojimo, ir šiandien tebėra Amerikos politinės minties kertinis akmuo. Tvirta daugumos amerikiečių nuomone, demokratijos nekariauja viena su kita. Prielaidai, kad respublika iš prigimties yra taikingesnė už kitas valdymo formas, prieštaravo Alexander Hamilton:

> Sparta, Atėnai, Roma ir Kartagina buvo respublikos; dviejose jų, Atėnuose ir Kartaginoje, klestėjo prekyba. Vis dėlto jos nė kiek ne rečiau dalyvaudavo karuose, tiek puolamuosiuose, tiek gynybiniuose, negu jų tuometinės kaimynės monarchijos. ... Britanijos valdymo sistemoje žmonių atstovai tėra viena įstatymų leidžiamosios valdžios šaka. O prekyba per amžius buvo šios šalies pagrindinis verslas. Tačiau reta valstybė kariavo dažniau nei ji.[8]

Bet Hamilton priklausė negausiai mažumai. Beveik visi Amerikos lyderiai ir tada tikėjo, ir dabar tiki, kad Amerikai yra tekusi ypatinga pareiga skleisti savo vertybes ir taip stiprinti taiką pasaulyje. Tada, kaip ir dabar, buvo nesutariama tik dėl metodo. Ar Amerika turi aktyviai skatinti laisvųjų institucijų plitimą, laikydama tai pagrindiniu savo užsienio politikos tikslu, ar, atvirkščiai, ji turi kliautis vien pavyzdžio jėga?

Pirmosiomis Respublikos dienomis vyravo požiūris, kad gimstanti amerikiečių tauta geriausiai pasitarnaus demokratijai savo dorybes įkūnydama savojoje šalyje. Kaip rašė Thomas Jefferson, „teisinga ir tvirta respublikinė valdymo forma" Amerikoje būtų „nepajudinamas paminklas ir pavyzdys" visoms pasaulio tautoms.[9] Po metų Jefferson vėl grįžo prie minties, kad Amerika iš esmės „veikianti visos žmonijos labui":

> ...aplinkybės, mums susiklosčiusios kur kas palankiau nei kitiems, mus įpareigoja įrodyti, kokio masto laisvę ir savivaldą visuomenė gali išdrįsti suteikti savo nariams.[10]

Reikšmė, kurią Amerikos lyderiai teikė moraliniams savosios šalies elgesio pagrindams ir jos kaip laisvės simbolio svarbai, skatino juos atmesti europinės diplomatijos truizmus: kad galių pusiausvyra galiausiai išdistiliuojanti harmoniją iš savanaudiškų interesų kovos; kad saugumo sumetimai nusveria civilinės teisės principus; kitaip tariant, kad valstybės tikslai pateisiną priemones.

Šias precedento neturinčias idėjas kėlė šalis, kuri klestėjo visą XIX amžių, kurios institucijos veikė kuo puikiausiai ir kurios vertybės buvo įtvirtintos. Tarp tauraus principo ir išlikimo sunkumų Amerika neįžvelgė jokios priešpriešos. Moralę pasitelkiant kaip matą tarptautiniams ginčams spręsti, ilgainiui susiklostė unikalus dvilypumas ir grynai amerikinė savigraužos atmaina. Jeigu savo užsienio politikoje amerikiečiai privalo būti tokie pat dori kaip ir asmeniniame gyvenime, kaip tada analizuoti šalies saugumą? Ar kraštutiniu atveju tai reiškia, kad moralė svarbiau už išlikimą? Ar Amerikos ištikimybė laisvoms institucijoms savaime suteikia moralumo aurą netgi patiems savanaudiškiausiems veiksmams? Ir jeigu taip, kuo tai skiriasi nuo europinės *raison d'état* sampratos, kad valstybės veiksmai vertintini tik pagal jų sėkmingumą?

Profesoriai Robert Tucker ir David Hendrickson puikiai išnagrinėjo šį amerikinės minties dvilypumą:

> Didžioji Jeffersono kaip valstybininko dilema buvo tokia: viena vertus, jis tarytum atsisakė priemonių, kurių valstybės visuomet imasi savo saugumui laiduoti ir savo ambicijoms tenkinti, kita vertus, nenorėjo išsižadėti

ambicijų, paprastai atvedančių prie tų priemonių panaudojimo. Kitais žodžiais tariant, jis troško, kad Amerika turėtų tiek viena, tiek kita – kad ji galėtų džiaugtis savo galios vaisiais netapdama įprastinių jos panaudojimo padarinių auka.[11]

Iki pat mūsų dienų svyravimas tarp šių dviejų požiūrių yra vienas pagrindinių Amerikos užsienio politikos bruožų. Apie 1820 metus Jungtinės Valstijos rado kompromisą, leidusį joms turėti tiek viena, tiek kita net iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Tai, kas vyko anapus vandenynų, jos toliau kritikavo kaip smerktiną galių pusiausvyros politikos padarinį, savo pačių ekspansiją Šiaurės Amerikoje laikydamos „akivaizdžia lemtimi" (*manifest destiny*).

Iki XX amžiaus pradžios Amerikos užsienio politika buvo gana paprasta: įgyvendinti šalies akivaizdžią lemtį ir vengti įsipareigojimų užjūriuose. Amerika buvo palanki demokratinėms vyriausybėms visur, kur įmanoma, tačiau nesiėmė veiksmų savo palankumui patvirtinti. Tokią nuostatą 1821 metais apibendrino tuometinis valstybės sekretorius Quincy Adams:

> Kur tik buvo ar bus išskleista laisvės ir nepriklausomybės vėliava, ten jos [Amerikos] širdis, palaiminimas ir maldos. Tačiau ji nesiverš už savo sienų, ieškodama pabaisų, kurias reikėtų sunaikinti. Ji yra palanki visų laisvei ir nepriklausomybei. Bet gina ir kovoja tik už save pačią.[12]

Kita Amerikos savęs ribojimo politikos pusė buvo sprendimas neleisti Europos jėgos politikai persimesti į Vakarų pusrutulį, pasitelkiant netgi kai kuriuos europinės diplomatijos metodus. Tai įkūnijanti Monroe doktrina atsirado tada, kai Šventoji sąjunga (svarbiausios narės – Prūsija, Rusija ir Austrija) XIX amžiaus trečiąjį dešimtmetį ėmėsi slopinti revoliuciją Ispanijoje. Didžioji Britanija, iš principo nusistačiusi prieš kišimąsi į bet kieno vidaus reikalus, irgi nenorėjo taikstytis su Šventosios sąjungos kėslais Vakarų pusrutulyje.

Britų užsienio reikalų sekretorius George Canning pasiūlė Jungtinėms Valstijoms imtis bendrų veiksmų, kad Ispanijos kolonijos Amerikos žemynuose neatitektų Šventajai sąjungai. Jis norėjo būti tikras, kad nepriklausomai nuo įvykių Ispanijoje jokia Europos valstybė negalėtų kontroliuoti Lotynų Amerikos. Be savo kolonijų Ispanija nebūtų toks gardus kąsnis, samprotavo Canning, ir tada arba dingtų noras kištis, arba kišimasis taptų beprasmis.

John Quincy Adams britų sumanymą suprato, bet nepasitikėjo jų motyvais. Dar per mažai laiko buvo praėję nuo britų įsiveržimo į Vašingtoną (1812), kad Amerika dėtųsi su buvusia metropolija. Todėl

Adams paragino prezidentą Monroe vienašališku sprendimu užkirsti kelią Europos kolonializmui abiejuose Amerikos žemynuose.

1823 metais paskelbta Monroe doktrina Atlanto vandenyną, skiriantį Jungtines Valstijas nuo Europos, pavertė gynybiniu grioviu. Iki tol pagrindinė Amerikos užsienio politikos taisyklė buvo nesivelti į kovas Europoje. Monroe žengė dar vieną žingsnį: ir Europa neturinti kištis į Amerikos reikalus. O Amerikos reikalus jis suprato gana plačiai.

Monroe doktrina neapsiribojo vien principo deklaravimu. Ji drąsiai perspėjo Europos galiūnes, kad jaunoji valstybė nedvejodama stosianti į karą, jei Vakarų pusrutulio neliečiamumui iškilsiąs pavojus. Bet kokį europinės galios plėtimąsi „į bet kurią šio pusrutulio dalį" Jungtinės Valstijos laikysiančios „grėsme mūsų taikai ir saugumui".[13]

Be to, gal ne taip raiškiai, bet kur kas aiškiau negu valstybės sekretorius 1821 metais, prezidentas Monroe atsisakė kištis į Europos ginčus: „Mes niekada nedalyvavome Europos valstybių karuose, joms sprendžiant savo pačių reikalus, – tai nesiderintų ir su dabartine mūsų politika."[14]

Amerika tuo pat metu gręžėsi nuo Europos ir stengėsi išlaisvinti rankas ekspansijai Vakarų pusrutulyje. Dangstydamasi Monroe doktrina, ji galėjo siekti tikslų, niekuo nesiskiriančių nuo kokio nors Europos karaliaus svajonių, – plėsti prekybą ir įtaką, aneksuoti teritorijas, – kitaip tariant, tapti didžiąja galiūne net nesigriebdama jėgos politikos. Amerikos troškimas plėstis neprieštaravo įsitikinimui, kad ji esanti doresnė ir principingesnė už bet kurią Europos šalį. Savo ekspansijos nelaikydamos užsienio politika, Jungtinės Valstijos galėjo remtis jėga – prieš indėnus, prieš Meksiką, Teksase – ir nejausti sąžinės graužaties. Trumpai tariant, Jungtinių Valstijų užsienio politika buvo neturėti užsienio politikos.

Kaip ir Luizianą pardavęs Napoleon Bonaparte, Canning turėjo teisę girtis kūręs Naująjį pasaulį tam, kad pataisytų pusiausvyrą Senajame, – mat Didžioji Britanija leido suprasti, jog paremsianti Monroe doktriną Karališkuoju laivynu. Tačiau Amerika prisidėjo prie Europos galių pusiausvyros taisymo tik tuo, kad neįsileido į Vakarų pusrutulį Šventosios sąjungos. Visais kitais atvejais Europos galiūnėms teko rūpintis savo pusiausvyra Amerikai nedalyvaujant.

Iki XIX šimtmečio pabaigos pagrindinė Amerikos užsienio politikos užduotis buvo palengva plėsti Monroe doktrinos taikymo ribas. 1823 metais Monroe įspėjo Europos galiūnes laikytis atokiau nuo Vakarų pusrutulio. Minint šimtąsias doktrinos metines jos prasmė jau buvo gerokai išplėsta Amerikos hegemonijai Vakarų pusrutulyje pateisinti.

Antai Teksaso prijungimą prie Jungtinių Valstijų 1845 metais prezidentas James Polk aiškino būtinybe neleisti nepriklausomai valstybei tapti „kokios nors už ją galingesnės užsienio valstybės sąjungininke ar kolonija", taigi ir grėsme Amerikos saugumui.[15] Kitaip tariant, Monroe doktrina pateisino Amerikos kišimąsi ne vien egzistuojančios grėsmės, bet ir jos galimybės atveju – taigi buvo labai panaši į Europos galių pusiausvyrą.

Pilietinis karas trumpam pristabdė Amerikos pastangas plėsti savo teritoriją. Svarbiausias Vašingtono užsienio politikos rūpestis dabar buvo stengtis, kad Europos valstybės nepripažintų konfederacijos ir kad Šiaurės Amerikoje neatsirastų daugiavalstybė sistema, o su ja – europinė galių pusiausvyros politika. Bet 1868 metais prezidentas Andrew Johnson jau vėl teisino ekspansiją Monroe doktrina, šį sykį Jungtinėms Valstijoms perkant Aliaską:

> Šių bendruomenių priklausymas ar pavaldumas užsieniui iki šiol trukdė jų plėtrai ir silpnino Jungtinių Valstijų įtaką. Chroniška revoliucija ir anarchija ten būtų ne mažiau kenksminga.[16]

Taigi vyko kažkas gerokai svarbesnio negu ekspansija Amerikos žemyne, nors vadinamosios didžiosios galiūnės į tai bemaž nekreipė dėmesio, – į jų klubą veržėsi naujas narys. Jungtinės Valstijos darėsi galingiausia pasaulio valstybe. 1885 metais pagal apdirbamosios pramonės gamybos apimtį jos jau lenkė Didžiąją Britaniją, tuo metu stipriausią pramoninę valstybę. XX amžiaus pradžioje JAV vartojo daugiau energijos negu Vokietija, Prancūzija, Austrija-Vengrija, Rusija, Japonija ir Italija kartu paėmus.[17] Nuo Pilietinio karo iki XX amžiaus pradžios anglių kasyba Amerikoje išaugo 800 procentų, plieno gamyba – 523 procentais, geležinkelių ilgis – 567 procentais, kviečių derlius – 256 procentais. Imigracija padėjo padvigubinti Amerikos gyventojų skaičių. Ir buvo galima manyti, kad augimas dar labiau spartės.

Dar nėra buvę tokios valstybės, kuri, taip didindama savo galią, nebūtų stengusis paversti jos pasauline įtaka. Amerikos lyderiams irgi kilo tokia pagunda. Prezidento Andrew Johnsono laikų valstybės sekretorius Seward svajojo apie imperiją, apimančią Kanadą, didžiąją dalį Meksikos ir gerokai išsiplėtusią į Ramųjį vandenyną. Granto administracija norėjo prisijungti Dominikos Respubliką ir svarstė, ar neįsigijus Kubos. Tokio pobūdžio iniciatyvas tuometiniai Europos lyderiai – Disraeli ir Bismarck – būtų supratę ir joms pritarę.

Tačiau Amerikos Senatas ir toliau teikė pirmenybę vidaus reikalams, atmesdamas visus ekspansionistinius projektus. Kariuomenė buvo

maža (25 000 karių), karinis laivynas – silpnas. Iki 1890 metų Amerikos kariuomenė pagal dydį buvo keturiolikta pasaulyje, net po Bulgarijos, o karinis laivynas mažesnis negu Italijos, nors jos pramonės pajėgumas trylika kartų viršijo Italijos pramonės pajėgumą. Amerika nedalyvavo tarptautinėse konferencijose ir buvo laikoma antraeile valstybe. 1880 metais Turkija, mažindama savo diplomatinį korpusą, panaikino ambasadas Švedijoje, Belgijoje, Olandijoje ir Jungtinėse Valstijose. Tuo pačiu metu vienas vokiečių diplomatas Madride siūlėsi dirbti už mažesnę algą, kad tik nebūtų išsiųstas į Vašingtoną.[18]

Tačiau kai šalis įgyja tiek galios, kiek Amerika po Pilietinio karo, ji neįstengia ilgai priešintis pagundai paversti ją priemone savo įtakai tarptautinėje arenoje stiprinti. XIX amžiaus devintojo dešimtmečio pabaigoje Amerika pradėjo didinti savo karinį laivyną, kuris 1880 metais dar buvo mažesnis už Čilės, Brazilijos ir Argentinos. 1889 metais jūrų ministras Benjamin Tracy jau rūpinosi, kad Senatas pritartų linijinių laivų statybai, o karo laivybos istorikas Alfred Thayer Mahan rengė tam pagrindimą.[19]

Nors Ameriką nuo Europos grobikių faktiškai gynė britų Karališkasis laivynas, jos lyderiai į Didžiąją Britaniją nežiūrėjo kaip į savo šalies gynėją. Visą XIX amžių jie manė Didžiąją Britaniją metant didžiausią iššūkį Amerikos interesams, o Karališkąjį laivyną laikė rimčiausia strategine grėsme. Tad nenuostabu, kad Amerika, pradėjusi mankštinti raumenis, stengėsi panaikinti britų įtaką Vakarų pusrutulyje, – pasiremdama Monroe doktrina, kuriai Didžioji Britanija kadaise taip karštai pritarė.

Jungtinės Valstijos tai darė ne itin subtiliai. 1895 metais valstybės sekretorius Richard Olney pabrėžtinai įspėjo Didžiąją Britaniją dėl jėgų nelygumo. „Šiandieną, – rašė jis, – Jungtinės Valstijos praktiškai yra suverenios žemyne, ir jų reikalavimai yra įstatymas subjektams, kuriais jos apriboja savo kišimosi sferą." Amerikos „begaliniai ištekliai ir atokumas daro ją padėties šeimininke, praktiškai apsaugota tiek nuo kurios nors vienos, tiek nuo visų kitų galingųjų valstybių".[20] Kai Amerika skelbė atsisakanti jėgos politikos, ji aiškiai neturėjo omenyje Vakarų pusrutulio. 1902 metais Didžioji Britanija liovėsi pretendavusi į svarbų vaidmenį Centrinėje Amerikoje.

Neturėdamos lygių Vakarų pusrutulyje, Jungtinės Valstijos pradėjo skverbtis ir į platesnę tarptautinių santykių areną. Pasauline galiūne Amerika tapo bemaž savaime. Plėsdamasi žemyne, ji įtvirtino savo pranašumą aplink visus savo krantus, nors tuo pat metu teigė neturinti jokio noro vykdyti didžiosios galiūnės užsienio politiką. Šiam

procesui pasibaigus, Amerika pasijuto turinti tokią galią, kuri daro ją svarbiu tarptautiniu veiksniu nepriklausomai nuo jos siekių. Amerikos lyderiai galėjo ir toliau tvirtinti, kad svarbiausias jų užsienio politikos tikslas – būti „švyturiu" visai žmonijai, tačiau akivaizdu, kad kai kurie iš jų ėmė suvokti: šalies galia suteikia teisę išsakyti savo nuomonę aktualiais klausimais ir būti išgirstai; be to, norint tapti tarptautinės sistemos dalimi, nebūtina laukti, kol visa žmonija pasidarys demokratinė.

Niekas taip aiškiai nesuformulavo šitokių samprotavimų kaip Theodore Roosevelt. Jis pirmasis iš prezidentų pareiškė, kad Amerika privalanti siekti, jog jos įtaka būtų juntama visame pasaulyje, ir pagrindė tai nacionalinių interesų samprata. Kaip ir jo pirmtakai, Roosevelt tikėjo išganingu Amerikos poveikiu pasauliui. Bet, skirtingai negu jie, Roosevelt neabejojo JAV turint realių užsienio politikos interesų, siekiančių kur kas toliau už nenorą veltis. Roosevelt rėmėsi prielaida, kad Amerika esanti tokia pat galiūnė kaip visos kitos, o ne koks ypatingas dorybės įsikūnijimas. Jos interesams susikirtus su kitų šalių interesais, ji privalanti pasitelkti savo galią.

Pirmiausia Roosevelt suteikė Monroe doktrinai intervencionistinį skambesį ir priartino ją prie kitų to meto imperialistinių doktrinų. 1904 metų gruodžio 6 dieną Monroe doktrinos papildyme, pavadintame „Sekmeniu", Roosevelt paskelbė visuotinę „civilizuotos valstybės" teisę kištis, kurią Vakarų pusrutulyje turinčios vien JAV:

> ...Vakarų pusrutulyje Jungtinių Valstijų ištikimybė Monroe doktrinai gali priversti jas, kad ir nenoromis, tapti tarptautine policine jėga pasipiktinimą keliančiais pažeidimų ar bejėgiškumo atvejais.[21]

Roosevelto darbai pranoko jo kalbas. 1902 metais Amerika privertė Haitį sumokėti skolas Europos bankams. 1903 metais ji sukurstė visuotinį sukilimą Panamoje ir padėjo panamiečiams išplėšti iš Kolumbijos nepriklausomybę, bet prieš tai nustatė sau pavaldžią Kanalo zoną toje vietoje, kur vėliau buvo iškastas Panamos kanalas. Finansiniu JAV protektoratu 1905 metais tapo Dominikos Respublika. 1906 metais amerikiečių kariuomenė užėmė Kubą.

Raumenų diplomatiją Vakarų pusrutulyje Roosevelt laikė naujojo Amerikos pasaulinio vaidmens dalimi. Du vandenynai jau nebuvo pakankamai platūs, kad atskirtų Ameriką nuo likusio pasaulio. Jungtinės Valstijos neišvengiamai turėjo tapti tarptautinės scenos veikėju. Apie tai Roosevelt kalbėjo 1902 metų laiške Kongresui: „Didėjanti tarpusavio priklausomybė ir tarptautinių politinių bei ekonominių santykių

sudėtingumas vis labiau verčia visas civilizuotas ir organizuotas valstybes reikalauti tinkamo pasaulio tvarkymo."[22]

Amerikos požiūrio į tarptautinius santykius raidoje Roosevelt užima unikalią vietą. Joks kitas prezidentas nėra taip išsamiai apibrėžęs Amerikos pasaulinio vaidmens nacionalinių interesų kontekste ir taip sutapatinęs jų su galių pusiausvyra. Kartu su savo tėvynainiais Roosevelt tikėjo, kad Amerika esanti didžiausia pasaulio viltis. Tačiau, skirtingai nuo daugelio, abejojo, ar ji išsaugosianti taiką ir atliksianti savo misiją vien praktikuodama pilietines dorybes. Pasaulio tvarkos prigimtį jis suvokė veikiau kaip Palmerston ar Disraeli, o ne kaip Thomas Jefferson.

Didis prezidentas turi būti ir švietėjas, mažinantis atotrūkį tarp savo tautos ateities ir patirties. Roosevelto doktrina atrodė pernelyg rūsti žmonėms, nuo mažens tikintiems, kad taika – tai normali tautų būklė, kad nesą skirtumo tarp viešos ir asmeninės moralės, kad Amerikos atokumas saugąs ją nuo pasaulyje vykstančių sukrėtimų. Roosevelt paneigė visas šias tris aksiomas. Jam tarptautinis gyvenimas reiškė kovą, o Darwino teorija apie pranašiausiųjų išlikimą buvo geresnis istorijos vadovas negu asmeninė moralė. Roosevelto manymu, romieji galėjo paveldėti pasaulį tik būdami stiprūs. Amerika jam buvo ne idealas, o didžioji – potencialiai didžiausia – galiūnė. Roosevelt vylėsi tapti prezidentu, kuriam lemta įvesti savąją tautą į pasaulio sceną, kur ji galėtų formuoti XX amžių taip, kaip Didžioji Britanija formavo XIX – kaip didžiulių pajėgų šalis, pasiryžusi nuosaikiai ir išmintingai veikti dėl stabilumo, taikos ir pažangos.

Rooseveltą erzino daugelis pietetų, įsišaknijusių amerikiečių mąstyme apie užsienio politiką. Jis neigė tarptautinės teisės veiksmingumą. To, ko valstybė negali apginti savo jėgomis, neišsaugos ir tarptautinė bendruomenė. Jis atmetė nusiginklavimą, kaip tik tuo metu tapusį tarptautinių svarstymų objektu:

> Kol kas nė nepanašu, kad būtų sukurta kokia nors tarptautinė galia... kuri veiksmingai kontroliuotų piktadarybes, todėl tokiomis aplinkybėmis didžiai ir laisvai tautai būtų kvaila ir žalinga atsisakyti galios, padedančios ginti savo, o išimtiniais atvejais ir kitų teises. Niekas labiau neskatintų blogio... kaip laisvų ir apsišvietusių žmonių... sąmoningas virtimas bejėgiais, visiems despotams ir barbarams liekant ginkluotais.[23]

Dar griežčiau Roosevelt kalbėjo apie pasaulio vyriausybę:

> Wilsono–Bryano nuostatą pasitikėti fantastiškomis taikos sutartimis, neįvykdomais pažadais, visokiais popiergaliais, neparemtais jokia veiksminga

jėga, laikau pasibjaurėtina. Tautai ir pasauliui nepalyginamai geriau užsienio politikoje laikytis Frydricho Didžiojo ir Bismarcko tradicijos negu Bryano ar Bryano–Wilsono pažiūrų kaip ilgalaikės valstybinės politikos. ... Skystas teisumas, kurio neremia jokia jėga, toks pat kenksmingas ir netgi dar pavojingesnis už jėgą be teisumo.[24]

Roosevelt buvo įsitikinęs, kad pasaulyje, kur lemia galia, natūralią daiktų būklę atspindi „įtakos sferų“ koncepcija, vyraujančią įtaką dideliuose regionuose priskirianti vienoms ar kitoms galingoms valstybėms, pavyzdžiui, JAV Vakarų pusrutulyje arba Didžiajai Britanijai Indijos subkontinente. 1908 metais Roosevelt tylomis sutiko, kad japonai užimtų Korėją, nes, jo manymu, Japonijos ir Korėjos santykius turėjo lemti santykinė šalių galia, o ne sutartys ar tarptautinė teisė:

Korėja neabejotinai priklauso Japonijai. Žinoma, sutarties formaliai nustatyta, kad Korėja turi likti nepriklausoma. Tačiau Korėja neįstengė tos sutarties įgyvendinti, ir negali būti nė kalbos, kad kokia nors kita valstybė... imtųsi daryti už korėjiečius tai, ko jie nepajėgė padaryti patys.[25]

Turint omenyje tokias europietiškas Roosevelto pažiūras, visiškai nenuostabu, kad į pasaulinę galių pusiausvyrą jis žvelgė su išmintimi, kokia nepasižymėjo joks kitas Amerikos prezidentas; bene labiausiai prie jos buvo priartėjęs Richard Nixon. Iš pradžių Rooseveltui atrodė, kad Amerika neturinti kištis į savitą Europos galių pusiausvyrą, nes laikė ją daugiau ar mažiau save reguliuojančia. Tačiau nepaliko abejonių, kad, tokiam vertinimui pasirodžius klaidingam, jis ragintų Ameriką įsikišti ir atkurti pusiausvyrą. Palengva Roosevelt ėmė laikyti Vokietiją grėsme Europos pusiausvyrai, o Amerikos nacionalinius interesus tapatinti su Didžiosios Britanijos bei Prancūzijos interesais.

Tai atsiskleidė 1906 metais per Algeciro konferenciją, turėjusią nulemti Maroko ateitį. Bijodama, kad Maroke neįsivyrautų prancūzai, Vokietija, reikalavusi „atvirų durų“ prekybai, pasiūlė įtraukti amerikiečių atstovą, nes buvo įsitikinusi, jog Amerika ten turi reikšmingų interesų. Galiausiai Amerikos atstovu Maroke tapo jos pasiuntinys Italijoje, bet jo vaidmuo vokiečius nuvylė. Roosevelt aukščiau Amerikos komercinių interesų – beje, ne per didžiausių – iškėlė geopolitinį požiūrį. Pastarąjį laiške Rooseveltui, rašytame Maroko krizės įkarštyje, išreiškė Henry Cabot Lodge: „Prancūzija turėtų būti su mumis ir Anglija – mūsų zonoje ir mūsų kombinacijoje, – rašė jis. – Tai būtų protinga tiek politiškai, tiek ekonomiškai.“[26]

Taigi didžiausia grėsme Europoje Roosevelt laikė Vokietiją, o Azijoje jam nerimą kėlė rusų aspiracijos, todėl jis rėmė Japoniją, pagrindinę

Rusijos varžovę. „Ateities likimas nuo jokios kitos pasaulio valstybės nepriklauso tiek, kiek nuo Rusijos", – teigė Roosevelt.[27] Apdrausta sąjungos su Didžiąja Britanija, Japonija 1904 metais užpuolė Rusiją. Nors ir paskelbęs, kad Amerika būsianti neutrali, Roosevelt linko prie Japonijos. Rusijos pergalė, tvirtino jis, būtų „smūgis civilizacijai".[28] Japonijai sunaikinus rusų laivyną, JAV prezidentas džiūgavo: „Mane neapsakomai nudžiugino japonų pergalė, nes Japonija žaidžia mūsų žaidimą."[29]

Roosevelt norėjo, kad Rusija tik susilpnėtų, o ne apskritai iškristų iš galių pusiausvyros sistemos. Pagal galių pusiausvyra grindžiamos diplomatijos maksimas, Rusijai pernelyg nusilpus, jos grėsmę paprasčiausiai pakeistų Japonijos grėsmė. Roosevelt suvokė, kad Amerikai būtų naudingiausia tokia baigtis, kad Rusija „liktų akis į akį su Japonija, ir abi tramdomai veiktų viena kitą".[30]

Vadovaudamasis veikiau geopolitiniu realizmu negu didžiadvasišku altruizmu, Roosevelt pasiūlė abiem kariaujančiom šalim atsiųsti atstovus į jo rezidenciją Oyster Bay tartis dėl taikos. Taikos sutartis, galiausiai pasirašyta Portsmouthe, apribojo japonų pergalės mastą ir išlaikė pusiausvyrą Tolimuosiuose Rytuose. O Roosevelt tapo pirmuoju amerikiečiu, gavusiu Nobelio taikos premiją. Vėliau, po Wilsono, toks galių pusiausvyros ir įtakos sferų principais grįstas sureguliavimas jau neatrodė atitinkąs Amerikos principų.

1914 metais Roosevelt iš pradžių gana abejingai vertino Vokietijos invaziją į Belgiją ir Liuksemburgą, nors tai buvo akivaizdus sutarčių, skelbiančių šių šalių neutralitetą, pažeidimas:

> Dėl šių sutarčių pažeidimo ar negerbimo aš nepalaikau nei vienos, nei kitos pusės. Į žūtbūtinę kovą stoję milžinai neišvengiamai sutrypia tą, kas pasipainioja po įnirtingai besigrumiančių varžovų kojomis, *nebent jiems būna pavojinga tai daryti.*[31]

Po keleto karo mėnesių Roosevelt pakeitė savo požiūrį į Belgijos neutralitetą, nors kaip visada jam rūpėjo ne tiek vokiečių invazijos neteisėtumas, kiek grėsmė, iškilusi galių pusiausvyrai: „...ar nemanote, kad Vokietija, laimėjusi šį karą, sutriuškinusi anglų laivyną ir sugriovusi Britų imperiją, po metų ar dvejų jau mėgins įsivyrauti Pietų ir Centrinėje Amerikoje?"[32]

Jis ragino imtis plačios persiginklavimo programos, kad Amerika galėtų savo jėga paremti Antantę. Jam atrodė, kad Vokietija galinti laimėti ir kad tai sukeltų pavojų Jungtinėms Valstijoms. Centro valstybėms pasiekus pergalę, neliktų britų Karališkojo laivyno apsaugos ir vokiškasis imperializmas galėtų įsitvirtinti Vakarų pusrutulyje.

Tai, kad britų viešpatavimas Atlanto vandenyne Rooseveltui atrodė saugesnis už vokiečių hegemoniją, lėmė neapčiuopiami, nieko bendra su jėga neturintys veiksniai – tokie kaip kultūrinis bendrumas ir istorinė patirtis. Angliją ir Ameriką iš tiesų siejo tvirti kultūriniai saitai, neturintys atitikmens JAV–Vokietijos santykiuose. Be to, Jungtinės Valstijos buvo apsipratusios su britų vyravimu jūrose ir nebeįtarinėjo Didžiosios Britanijos turint ekspansionistinių kėslų abiejose Amerikose. Tuo tarpu Vokietija kėlė JAV blogą nuojautą. 1914 metų spalio 3-iąją Roosevelt rašė britų ambasadoriui Vašingtone (patogiai užmiršęs savo ankstesnius žodžius apie Vokietiją – kad ji neišvengiamai turėjusi nepaisyti Belgijos neutralumo):

> Prezidentu dėtas aš būčiau ėmęsis veiksmų [prieš Vokietiją] liepos trisdešimtąją ar trisdešimt pirmąją.[33]

Po mėnesio rašytame laiške Rudyardui Kiplingui Roosevelt pripažino, kaip sunku, remiantis savo įsitikinimais, priversti Ameriką įsikišti į Europos karą. Amerikiečiai nenori imtis veiksmų, kurių reikalaujanti jėgos politika:

> Būtų beprasmiška agituoti už tai, kuo tikiu, nes mūsų žmonės manęs nesuprastų. Mūsų žmonės trumparegiai, tarptautinių reikalų neišmano. Jūsiškiams irgi neretai pritrūksta įžvalgos, tačiau šiuose reikaluose jų akiratis nėra toks siauras. Vandenyno plotis leidžia mūsų žmonėms tikėti, kad dabartinė priešpriešа jiems niekuo negresia ir jokios atsakomybės jiems neužkrauna.[34]

Jei Amerikos užsienio politikoje būtų likusios viešpatauti Theodore'o Roosevelto idėjos, jas būtų galima apibūdinti kaip evoliucinį tradicinių europinių valstybės valdymo principų taikymą Amerikos sąlygomis. Roosevelt būtų laikomas prezidentu, kuriam vadovaujant šalis, iš pradžių įsivyravusi abiejuose Amerikos žemynuose, pradėjo įgyti ir pasaulinę galią. Tačiau Amerikos užsienio politikos mintis Rooseveltu baigtis negalėjo ir, žinoma, nesibaigė. Lyderio, kuris derina savo vaidmenį prie tėvynainių patirties, neišvengiamai laukia sąstingis; lyderis, kuris pralenkia savo žmonių patyrimą, rizikuoja būti nesuprastas. Nei patirtis, nei vyraujančios vertybės nebuvo parengusios Amerikos tam vaidmeniui, kurį jai skyrė Roosevelt.

Istorijos ironija, kad Amerika galiausiai pasiekė Roosevelto svajotą lyderystę – ir netgi jam dar esant gyvam, tačiau padarė tai remdamasi principais, kuriuos Roosevelt išjuokė, ir vadovaujama prezidento, kurį Roosevelt niekino. Woodrow Wilson tapo Amerikos išskirtinumo

tradicijos įsikūnijimu ir davė pradžią vėliau įsitvirtinusiai intelektualiajai Amerikos užsienio politikos mokyklai, – jos priesakus Roosevelt laikė geriausiu atveju niekam tikusiais, blogiausiu – kenkiančiais Amerikos ilgalaikiams interesams.

Vertindami pagal nusistovėjusius valstybės valdymo meno principus, turėtume pripažinti, kad šių didžiųjų Amerikos prezidentų ginče Roosevelt buvo kur kas pranašesnis. Vis dėlto triumfavo Wilson: dabar, praėjus beveik šimtmečiui, Roosevelto laimėjimai prisimenami, tačiau Amerikos mintis eina Wilsono nurodyta kryptimi. Roosevelt puikiai perprato tarptautinę politiką valstybių, tuo metu tvarkiusių pasaulio reikalus, – joks kitas Amerikos prezidentas aiškiau neįžvelgė tarptautinių sistemų funkcionavimo. Tuo tarpu Wilson užčiuopė svarbiausias Amerikos motyvacijos spyruokles, kurių pagrindinė, matyt, buvo ta, kad amerikiečiai paprasčiausiai nelaikė savęs panašiais į kitas tautas. Amerikai trūko tiek teorinio, tiek praktinio pagrindo išpažinti europinio stiliaus diplomatiją, tai yra nepaliaujamai koreguoti galios niuansus laikantis moralinio neutralumo pozicijų ir turint vienui vieną tikslą – išsaugoti nuolat kintančią pusiausvyrą. Kad ir kokia buvo tikrovė, kad ir kokias teko patirti jėgos politikos pamokas, amerikiečių tauta buvo tvirtai įsitikinusi: jų išskirtinumą lemia turima laisvė ir jos skleidimas.

Dideliems žygiams amerikiečius galėjo įkvėpti tik vizija, nesikertanti su jų požiūriu į savo šalį kaip išskirtinę. Nors ir perpratęs, kaip iš tikrųjų veikia didžiųjų galiūnių diplomatija, Roosevelt nesugebėjo įtikinti savo tautiečių, kad jiems būtina įsijungti į Pirmąjį pasaulinį karą. Tuo tarpu Wilson apeliavo į žmonių jausmus moraliai pakylėtais, daugumai užsienio lyderių nesuprantamais argumentais.

Wilson pasiekė stebėtinai daug. Neigdamas jėgos politiką, jis žinojo kaip išjudinti amerikiečius. Palyginti vėlai atėjęs į politiką iš akademinių sluoksnių, Wilson buvo išrinktas prezidentu respublikonų partijai skilus į Roosevelto ir Tafto šalininkus. Wilson suvokė, kad instinktyvų Amerikos izoliacionizmą galima įveikti tik apeliuojant į jos tikėjimą savo idealų išskirtinumu. Žingsnis po žingsnio jis įtraukė šalį atsiskyrėlę į karą, iš pradžių pademonstravęs savo administracijos pasišventimą taikai aistringu neutralumo propagavimu. Ir jis padarė tai išsižadėdamas bet kokių savanaudiškų nacionalinių interesų bei tvirtindamas, kad Amerika nesiekianti jokios naudos sau, tik ginanti savo principus.

Pirmame, 1913 metų gruodžio 3-iosios, laiške Kongresui apie šalies padėtį Wilson išdėstė gaires to, kas vėliau pavadinta vilsonizmu. Wilsono požiūriu, visuotinė teisė, o ne galių pusiausvyra, valstybių

patikimumas, o ne agresyvus pasitikėjimas savimi yra tarptautinės tvarkos pamatas. Siūlydamas patvirtinti keletą tarptautinio arbitražo sutarčių, Wilson įtikinėjo, kad įpareigojantis arbitražas, o ne jėga turi tapti tarptautinių ginčų sprendimo būdu:

> Tėra vienintelis įmanomas kontroversijų tarp Jungtinių Valstijų ir kitų tautų matas, ir jį sudaro du elementai: mūsų garbė ir mūsų įsipareigojimai pasaulio taikai. Taip matuojant turėtų būti lengva tiek patikrinti prisiimamus naujų sutarčių įsipareigojimus, tiek įvertinti jau prisiimtus.[35]

Niekas labiau neerzino Roosevelto, kaip skambūs principai, neparemti nei jėga, nei valia juos įgyvendinti. Laiške draugui jis rašė: „Jei man reikėtų pasirinkti: kraujo ir plieno ar vandens ir pieno politika... aš būčiau už kraują ir plieną. Tai geriau ne tik tautai, bet galiausiai ir visam pasauliui.“[36]

O Wilsonui atrodė beprasmiškas Roosevelto siūlymas reaguoti į karą Europoje didinant gynybos išlaidas. Antrame laiške Kongresui 1914 metų gruodžio 8-ąją – karas Europoje jau siautė keturis mėnesius – Wilson nepritarė Amerikos ginklavimosi spartinimui, nes tai būtų reiškę, kad „mes praradome šaltakraujiškumą“ dėl karo, „kurio priežastys su mumis nesusiję, kuris pats savaime duoda mums galimybių užmegzti draugystes ir teikti nesavanaudišką pagalbą...“[37]

Wilsonui atrodė, kad JAV įtaka priklauso nuo jų nesavanaudiškumo; jos turi elgtis taip, kad galiausiai taptų patikimu arbitru tarp kariaujančiųjų. Roosevelt teigė, kad karas Europoje ir ypač Vokietijos pergalė anksčiau ar vėliau ims grėsti Amerikos saugumui. Wilson tvirtino, kad Amerika iš esmės nėra suinteresuota, taigi turėtų imtis tarpininko vaidmens. Amerika tikinti aukštesnėmis vertybėmis negu galių pusiausvyra, tad karas Europoje dabar suteikiąs ypatingą progą skleisti naują, geresnį požiūrį į tarptautinius reikalus.

Roosevelt tokias idėjas išjuokė ir kaltino Wilsoną izoliacionistinių jausmų kurstymu tikintis dar sykį laimėti rinkimus 1916 metais. Tačiau Wilsono politikos kryptis buvo visiškai priešinga izoliacionizmui. Jis anaiptol neragino atsitverti nuo pasaulio, o skelbė Amerikos vertybių universalumą ir pasiryžimą jas skleisti. Wilson dar kartą išreiškė įprastą amerikiečių požiūrį, susiklosčiusį jau Jeffersono laikais, tik pajungė jį misionieriškai ideologijai:

- Ypatinga Amerikos misija peržengia kasdienės diplomatijos ribas ir įpareigoja būti laisvės švyturiu visai žmonijai.
- Demokratinių valstybių užsienio politika yra morališkai pranašesnė, nes jų žmonėms būdingas įgimtas taikingumas.

- Užsienio politikoje turi atsispindėti tos pačios moralės normos kaip ir asmeninėje etikoje.
- Valstybė neturi teisės reikalauti sau kitokios moralės.

Šiems teiginiams apie Amerikos moralinį išskirtinumą Wilson suteikė visuotinį matmenį:

> Jokios kitos tautos galia mūsų nebaugina. Mes nebijome varžybų prekybos ar kitos taikios veiklos srityse. Mes norime gyventi taip, kaip mums atrodo geriau, ir drauge leisti gyventi kitiems, kaip jie nori. Mes iš tiesų esame visų pasaulio tautų draugai, nes niekam negrasome, negeidžiame niekieno nuosavybės, netrokštame nieko nuversti.[38]

Jokia pasaulio valstybė dar nebuvo grindusi altruizmu savo paraiškos tapti tarptautine lydere. Iki tol visos siekė būti vertinamos pagal tai, kaip savo nacionalinius interesus geba derinti su kitų interesais. Vis dėlto Amerikos prezidentai – nuo Woodrow Wilsono iki George'o Busho – nesavanaudiškumą laikė lemiamu savo šalies lyderystės bruožu. Nei Wilson, nei jo sekėjai iki pat šių dienų nenorėjo pripažinti fakto, kad kitų šalių lyderiai, besivadovaujantys ne tokiais pakylėtais principais, Amerikos altruizmą mano esant ne visiškai nuspėjamą; juk nacionalinius interesus galima apskaičiuoti, o altruizmas priklauso nuo to, kaip jį suvokia pats altruistas.

Tačiau Wilsonui altruistinis Amerikos visuomenės pobūdis buvo dieviškojo palankumo įrodymas:

> Tarytum Dievo apvaizda laikė žemyną nenaudojamą, kol čia atsikelsią taikingi žmonės, laisvę ir žmonių teises vertinantys labiau už bet ką kita, ir įkursią nesavanaudišką valstybę.[39]

Teiginys, kad Amerikos tikslai radęsi iš apvaizdos malonės, implikavo pasaulinį Amerikos vaidmenį – kur kas didesnį, negu kad Roosevelto svajotasis. Roosevelt tetroško pagerinti galių pusiausvyrą ir suteikti Amerikos vaidmeniui tokį svorį, koks atitiktų augančią jos galią. Jis vaizdavosi Ameriką kaip vieną iš daugelio – galingesnę už daugumą ir priklausančią elitinei galiūnių grupei, bet vis dėlto pavaldžią pagrindinėms istorinėms pusiausvyros taisyklėms.

Wilson pakylėjo Ameriką į visiškai kitą lygmenį. Niekindamas galių pusiausvyrą, jis tvirtino, kad Amerikos vaidmuo esąs „įrodyti... ne mūsų godumą, o mūsų didybę".[40] Tokiu atveju Amerika neturinti teisės nesidalyti savo vertybėmis. Jau 1915 metais Wilson išsakė beprecedentę mintį: Amerikos saugumas neatskiriamas nuo *visos* žmonijos saugumo. Tai reiškė, kad nuo šiol Amerikos pareiga bus priešintis agresijai *visur*:

> ...kadangi norime saugiai plėtotis ir netrikdomi tvarkyti savo gyvenimą pagal savus teisės ir laisvės principus, mus piktina bet kokia agresija, kad ir kur ji kiltų, o mes patys jos niekada nesigriebsime. Mes reikalaujame saugumo žengiant mūsų pačių pasirinkta nacionalinės plėtros kryptimi. Dar daugiau, to mes reikalaujame ir kitiems. Savo atsidavimo individo laisvei bei laisvai tautos plėtrai mes neribojame vien mus liečiančiais įvykiais ir reikalais. Mes jaučiame jį visur, kur tik yra tautų, mėginančių eiti sunkiais nepriklausomybės ir teisingumo takais.[41]

Tokia Amerikos, kaip geradario pasaulinio policininko, vizija pranašavo tramdymo politiką, kurios JAV ėmėsi po Antrojo pasaulinio karo.

Netgi didžiausio įkvėpimo akimirkomis Rooseveltui nebūtų atėjusi į galvą tokia radikali mintis skelbti pasaulinį intervencionizmą. Tačiau tuo metu jis buvo karys ir politikas, o Wilson – pranašas ir misionierius. Politikai, net ir turintys kario bruožų, orientuojasi į pasaulį, kuriame gyvena, o pranašams „realus" pasaulis yra tas, kurį jie nori sukurti.

Iš pradžių laikęsis Amerikos neutralumo nuostatos, Wilson vėliau transformavo ją į siūlymų rinkinį, klojantį pamatą pasauliniam kryžiaus žygiui. Jo manymu, laisvė Amerikai ir laisvė pasauliui iš esmės nesiskiria. Tarsi įrodydamas, kad akademiniuose posėdžiuose, kur viešpatauja pedantiška egzegezė, veltui laiko negaišo, jis pateikė neįprastą George'o Washingtono perspėjimo nesivelti į užsienio reikalus aiškinimą. Žodį *foreign* Wilson traktavo taip, kad pirmasis prezidentas tikriausiai būtų apstulbęs. Pasak Wilsono, Washington iš tikrųjų turėjęs galvoje tai, kad Amerika neturinti remti svetimų *siekių*. Tačiau, tvirtino jis, žmonijos reikalai mums negali būti svetimi ar nesvarbūs.[42] Vadinasi, Amerika turinti neribotą teisę kištis į kitų šalių reikalus.

Koks stulbinantis minties vingis – pasaulinio kišimosi teisę išvesti iš Tėvo kūrėjo priesako niekur nesivelti ir dar sukurti tokią neutralumo filosofiją, pagal kurią dalyvavimas kare būtų neišvengiamas! Artikuliuodamas geresnio pasaulio vizijas ir palengva stumdamas savo šalį į pasaulinį karą, Wilson pažadino tokią energiją ir tokį idealizmą, kurie tarsi pateisino Amerikos šimtametį snūduriavimą, nes dabar ji galėjo pasirodyti tarptautinėje arenoje kupina jėgų ir nekaltybės, nebūdingos mėtytiems ir vėtytiems jos partneriams. Europos diplomatija buvo istorijos vėtrų užgrūdinta ir nuleista arčiau žemės; jos politikai įvykius matė per daugybės sudužusių svajonių, žlugusių lūkesčių ir žmogaus neįžvalgumo pražudytų idealų prizmę. Tuo tarpu Amerika tokių ribų nepažino ir narsiai skelbė jei ne istorijos pabaigą, tai neabejotiną jos nereikšmingumą; savo vertybes, iki tol laikytas grynai amerikinėmis, ji ėmėsi transformuoti į universalius, visiems taikytinus principus.

Wilsonui pavyko įveikti, bent tam tikram laikui, amerikiečių mąstyme egzistuojančią perskyrą tarp saugumo ir rankų nesitepimo. Dalyvavimą Pirmajame pasauliniame kare Amerika galėjo priimti tik kaip žygį visų tautų, o ne vien savo pačios labui ir tik matydama save kaip kovotoją už visuotines laisves.

Tiesioginė dingstis skelbti Vokietijai karą atsirado tada, kai vokiečiai paskandino *Lusitaniją* ir – svarbiausia – atnaujino nežabotą povandeninį karą. Tačiau šio Amerikos žingsnio Wilson neteisino nei konkrečiomis skriaudomis, nei nacionaliniais interesais; Belgijos suverenumo pažeidimas ar galių pusiausvyra čia irgi buvo niekuo dėti. Stojimas į karą turėjo moralinį pamatą – naujos, teisingesnės pasaulio tvarkos siekį. Kreipdamasis į Kongresą, Wilson kalbėjo:

> Baisus dalykas vesti mūsų didžią ir taikią tautą į karą, į siaubingiausią ir pražūtingiausią iš karų, grasantį netgi pačiai civilizacijai. Tačiau teisingumas brangesnis nei taika, ir mes kovosime už tai, ką nešiojame arčiausiai širdies, – už demokratiją, už teisę tų, kas paklūsta valdžiai, turėti balsą sprendžiant savo krašto reikalus, už mažų tautų teises ir laisves, už visuotinį teisingumo įtvirtinimą tokiu laisvų žmonių susitelkimu, kuris laiduotų taiką ir saugumą visoms tautoms ir pagaliau padarytų pasaulį laisvą.[43]

Kovojant dėl tokių principų, kompromisai neįmanomi – siekiama tik besąlygiškos pergalės. Bemaž neabejotina, kad Roosevelt Amerikos tikslus šiame kare būtų išreiškęs politinėmis ir strateginėmis sąvokomis; tuo tarpu Wilson, iškėlęs Amerikos nesavanaudiškumo vėliavą, juos suformulavo grynai moralinėmis kategorijomis. Wilsono manymu, Pirmąjį pasaulinį karą sukėlė ne beatodairiškai įgyvendinamų nacionalinių interesų sankirta, o neišprovokuotas Vokietijos pasikėsinimas į tarptautinę tvarką. Dar konkrečiau, tikrasis nusikaltėlis – ne vokiečių tauta, o Vokietijos imperatorius. Ragindamas skelbti karą Wilson tvirtino:

> Su vokiečių tauta mes nesipykstame. Jai nejaučiame jokių kitų jausmų, tik palankumą ir draugiškumą. Ne jos valią vyriausybė vykdė pradėdama šį karą. Tai buvo padaryta be jos žinios ir pritarimo. Karas jai buvo primestas, kaip kad karai būdavo primetami senais liūdnais laikais, kai joks valdovas nesitardavo su savo valdiniais, o karai būdavo provokuojami ir keliami dinastijoms siekiant savų interesų.[44]

Nors Vilhelmą II Europa seniai laikė nuo grandinės nutrūkusiu, joks politikas niekada nesiūlė jo nuversti; imperatoriaus ar jo dinastijos vertimas niekam neatrodė priimtinas būdas taikai Europoje pasiekti. Bet, sykį iškilus Vokietijos vidaus sanklodos klausimui, karas jau negalėjo baigtis tokiu prieštaringus interesus suderinančiu kompromisu, kokį

Roosevelt prieš dešimtį metų įpiršo Japonijai ir Rusijai. 1917 metų sausio 22-ąją, prieš Amerikai stojant į karą, Wilson paskelbė, kad jos tikslas būsiąs „taika be pergalės".[45] O kai Amerika ėmė kariauti, jis prabilo apie taiką, kuri įmanoma tik pasiekus visišką pergalę.

Wilsono pareiškimai netrukus tapo daugelio žmonių požiūriu. Netgi toks patyręs veikėjas kaip Herbert Hoover Vokietijos valdančiąją klasę pavadino iš prigimties bloga, siurbiančia „kitų tautų gyvybės syvus".[46] Tų laikų nuotaikas bene geriausiai išreiškė Jacob Schurman, Cornello universiteto prezidentas. Jam karas atrodė kaip kova tarp „Dangaus karalystės" ir „Hunijos, jėgos ir baimės viešpatystės".[47]

Tačiau vienos dinastijos nuvertimas dar negalėjo nuvesti ten, kur kvietė Wilsono retorika. Ragindamas skelbti karą Wilson savo moraliniu žvilgsniu aprėpė visą pasaulį; ne tik Vokietijai, bet ir visoms kitoms tautoms reikią garantuoti demokratiją, nes taika pareikalausianti „demokratinių tautų bendradarbiavimo".[48] Kitoje kalboje jis nuėjo dar toliau pareikšdamas, kad Amerikos galia sunyksianti, jeigu ji nepaskleisianti laisvės visame pasaulyje:

> Mes sukūrėme šią Tautą, kad žmonės būtų laisvi; savo idėjos ir tikslo netaikydami vien Amerikai, dabar juos ir išlaisvinsime. Jei to nepadarysime, Amerikos šlovė netruks išblėsti, o visa jos galia išnyks kaip dūmas.[49]

Karo tikslus Wilson išsamiausiai apibūdino Keturiolikoje punktų, apie kuriuos kalbėsime IX skyriuje. Istorinis Wilsono nuopelnas tas, kad jis suprato, jog amerikiečiai palaikysią tik tokius tarptautinius įsipareigojimus, kurie neprieštarauja jų moralinėms nuostatoms. Didžiausia jo klaida – kad istorijos tragedijas laikė nukrypimais, tai yra kai kurių lyderių trumparegiškumo ar blogos valios padariniais, ir kad nepripažino jokio kito objektyvaus pagrindo taikai – tik viešosios nuomonės jėgą bei demokratinių institucijų išplitimą pasaulyje. Kiek vėliau jis reikalavo iš Europos tautų imtis tokių veiksmų, kuriems jos nebuvo nei filosofiškai, nei istoriškai pasirengusios, – ir dar tuoj po visiškai jas išsekinusio karo.

Tris šimtus metų pasaulio tvarką Europos tautos grindė interesų pusiausvyra, o užsienio politiką – saugumo siekiu, bet kokią gretutinę naudą laikydamos likimo dovana. Tuo tarpu Wilson siūlė joms užsienio politikoje vadovautis moraliniais įsitikinimais ir saugumo tikėtis tik tarp kitko. Tačiau tokios nesavanaudiškos politikos Europa nepajėgė suprasti, be to, tik ateitis galėjo parodyti, ar Amerika, ką tik išnirusi iš šimtametės izoliacijos, įstengs pakelti nuolatinio tarptautinio angažavimosi naštą, numatytą Wilsono teorijose.

Wilsono pasirodymas scenoje Amerikai tapo lūžiu, vienu iš retų atvejų, kai lyderis iš pagrindų pakeičia savo šalies istorijos tėkmę. Jei 1912 metais būtų laimėjęs Roosevelt ir jo idėjos, karo tikslai būtų buvę formuluojami remiantis Amerikos nacionalinių interesų analize. Amerikos stojimą į karą Roosevelt būtų grindęs teiginiu, – kurį jis ir išsakė, – kad, Amerikai neprisidėjus prie Antantės, Centro valstybės laimėsiančios karą ir anksčiau ar vėliau pradėsiančios grasinti Amerikos saugumui.

Taip apibrėžtas nacionalinis interesas būtų ilgainiui privertęs Ameriką imtis pasaulinio vaidmens, panašaus į Didžiosios Britanijos vaidmenį žemyninės Europos atžvilgiu. Tris šimtmečius britų lyderiai rėmėsi prielaida, kad, visiems Europos ištekliams susitelkus vienos valstybės rankose, toji valstybė būtų pajėgi mesti iššūkį Didžiosios Britanijos viešpatavimui jūrose, taigi iškiltų grėsmė jos nepriklausomybei. Vadovaujantis tokia logika, Jungtinės Valstijos, geopolitiškai taip pat esančios sala prie Eurazijos krantų, irgi turėtų jausti būtinybę priešintis kurios nors vienos valstybės įsigalėjimui Europoje arba Azijoje ir juo labiau – *tos pačios* valstybės įsigalėjimui *abiejuose* žemynuose. Vadinasi, Vokietijos geopolitinių užmojų mastas, o ne jos moraliniai nusižengimai būtų tapę pagrindiniu *casus belli*.

Tačiau toks Senajam pasauliui būdingas požiūris kirtosi su Wilsono atverta amerikinių jausmų versme – ir kertasi ligi šių dienų. Netgi Roosevelt nebūtų pajėgęs laikytis jėgos politikos, už kurią agitavo, nors iki pat mirties tuo tikėjo. Šiaip ar taip, Roosevelt jau nebuvo prezidentas, ir Wilson aiškiai pareiškė, netgi dar Amerikai neįstojus į karą, kad priešinsis bet kokiam bandymui pokarinę tvarką grįsti ankstesniais tarptautinės politikos principais.

Karo priežastimi Wilson laikė ne vien vokiečių vadovybės piktą valią, bet ir Europos galių pusiausvyros sistemą. 1917 metų sausio 22-ąją jis užsipuolė ikikarinę tarptautinę tvarką kaip „organizuoto varžymosi" sistemą:

> Klausimas, nuo kurio priklauso ateities taika ir pasaulio politika, yra toks: ar dabartinis karas yra kova už teisingą ir saugią taiką, ar tik už naują galių pusiausvyrą? ... Turi būti ne galių pusiausvyra, o galių bendrija; ne organizuotas varžymasis, o organizuota visuotinė taika.[50]

Wilsono paminėta „galių bendrija" buvo visiškai nauja sąvoka, vėliau paplitusi „kolektyvinio saugumo" pavadinimu (britas William Gladstone XIX amžiaus devintajame dešimtmetyje siūlė kažką panašaus, bet tai neprigijo).[51] Tikėdamas, kad visoms pasaulio tautoms vienodai

rūpi taika ir todėl jos susivienysiančios taikos drumstėjams bausti, Woodrow Wilson pasiūlė ginti tarptautinę tvarką moraline taikių žmonių sutarme:

> ...šis amžius yra amžius... atmetantis tautinio savanaudiškumo kriterijus, kuriais anksčiau vadovavosi tautos, ir reikalaujantis, kad jos priimtų naują daiktų tvarką, kai vieninteliai klausimai bus tokie: „Ar tai teisinga?“, „Ar tai atitinka žmonijos interesus?“[52]

Norėdamas šiai sutarmei suteikti pavidalą, Wilson pasiūlė įkurti Tautų Lygą – iš esmės amerikinę instituciją. Prižiūrint tokiai pasaulinei organizacijai, galia nusileistų moralei, o ginklo jėga – viešajai nuomonei. Wilson nuolat pabrėždavo: jeigu visuomenė būtų buvusi deramai informuojama, karas niekada nebūtų kilęs, – nepaisydamas džiaugsmingų demonstracijų, sveikinusių karo pradžią *visų* valstybių sostinėse, neišskiriant nė demokratinių Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos. Kad nauja teorija veiktų, Wilsono manymu, reikėjo bent dviejų pasaulinio masto permainų: pirma, kad išplistų demokratinis valdymas ir, antra, atsirastų „nauja, sveikesnė diplomatija“, grindžiama „tuo pačiu aukštu garbės kodeksu, kurio mes reikalaujame iš individų“.[53]

1918 metais Wilson kaip būtiną taikos prielaidą iškėlė iki tol negirdėtą ir stulbinamai ambicingą tikslą – „sunaikinti bet kokią neribotą valdžią, kuri galėtų pati viena, paslapčiomis ir vien savo pačios sprendimu sudrumsti taiką pasaulyje; jei šiuo metu jos sunaikinti neįmanoma, bent padaryti faktiškai bejėgę“.[54] Tokiu pagrindu sutelkta ir tokių nuostatų įkvėpta Tautų Lyga spręstų krizes be karo, – kalbėjo Wilson Paryžiaus taikos konferencijoje 1919 metų vasario 14-ąją:

> ...šis instrumentas [Lygos sutartis] daro mus pirmiausiai ir labiausiai priklausomus nuo vienos didžios jėgos, ir tai yra pasaulio visuomenės nuomonės jėga – apvalantis, praskaidrinantis, tramdantis viešumo poveikis... kad visa tai, ką pražudo šviesa, kaip ir dera žūtų galingoje visuotinės pasaulio pasmerkties šviesoje.[55]

Taikos tvarumą dabar lemsiąs ne tradicinis galių skaičiavimas, o viso pasaulio sutarmė, paremta kontrolės mechanizmu. Visuotinis daugiausiai demokratinių valstybių susitelkimas atliksiąs „taikos globėjo“ funkcijas ir pakeisiąs senąsias galių pusiausvyros ir sąjungų sistemas.

Tokių egzaltuotų nuostatų dar nebuvo pasiūliusi jokia tauta, ką ir kalbėti apie jų įgyvendinimą. Vis dėlto amerikinio idealizmo dėka jos virto įprasta nacionalinio požiūrio į užsienio politiką išraiška. Kiekvienas Amerikos prezidentas po Wilsono pateikė savų šios temos variacijų.

Vidaus debatai dažniau vykdavo dėl nesugebėjimo įgyvendinti Wilsono idealus (netrukus tapusius tokiais įprastais, kad net nebesiejamus su jo vardu) negu dėl to, ar jais iš tikrųjų verta vadovautis susiduriant su kartais gana žiauriais šio neramaus pasaulio iššūkiais. Trijų kartų kritikai negailestingai taršė Wilsono analizę ir išvadas; tačiau visą tą laiką Wilsono principai liko amerikiečių supratimo apie užsienio politiką šerdimi.

Vis dėlto, supynęs galią su principais, Wilson davė pradžią ir dvilypumo dešimtmečiams, kai Amerikos sąmonė principus mėgino derinti su savo poreikiais. Kertinė kolektyvinio saugumo prielaida buvo ta, kad visos tautos vienodai žvelgsiančios į kiekvieną saugumui iškilsiančią grėsmę ir būsiančios pasirengusios vienodai rizikuoti jai priešindamosios. Nieko panašaus neatsitiko nei tada, nei per visą Tautų Lygos ir Jungtinių Tautų Organizacijos istoriją. Tokia sutarmė įmanoma tik tuomet, kai grėsmė tikrai didžiulė ir iš tiesų paliečia visas ar daugumą visuomenių – kaip kad buvo per abu pasaulinius karus ir, regioniniu mastu, per Šaltąjį karą. Tačiau dauguma atvejų – ir beveik visais kebliausiais – pasaulio tautos paprastai nesutaria arba dėl grėsmės pobūdžio, arba dėl to, kiek kas turėtų aukoti kovodamas su ta grėsme. Tai pasitvirtindavo beveik visada: nuo Italijos agresijos prieš Abisiniją 1935 metais iki 1992-ųjų krizės Bosnijoje. O kai reikia siekti pozityvių tikslų arba atitaisyti patirtas nuoskaudas, visuotinę sutarmę pasiekti dar sunkiau. Ironiška, kad po Šaltojo karo susiklosčiusiame pasaulyje, kai nebeslegia ideologinė ar karinė grėsmė ir kai ištikimybė demokratijai įrodinėjama kaip niekada plačiai, šie sunkumai tik padidėjo.

Vilsonizmas išryškino ir dar vieną Amerikos mąstymo apie tarptautinius reikalus dvilypumą. Ar Amerika turi kokių nors saugumo interesų, kuriuos privalo ginti neatsižvelgdama, kokiu būdu į juos kėsinamasi? O gal reikia priešintis tik tiems pokyčiams, kuriuos galima objektyviai apibūdinti kaip neteisiškus? Kas jai kelia nerimą – tarptautinės kaitos faktai ar metodai? Ar Amerika visiškai atmeta geopolitikos principus? Gal juos derėtų persijoti per amerikinių vertybių sietą? O jeigu tie principai su vertybėmis kertasi, kam atiduoti pirmenybę?

Vilsonizmo požiūriu, Amerika privalėjo priešintis visų pirma kaitos metodams ir neturėti tokių strateginių interesų, kuriuos vertėtų ginti, jeigu į juos kas kėsintųsi neabejotinai teisišku būdu. Jau gerokai vėliau, per karą Persijos įlankoje, George Bush tvirtino ne tiek ginąs gyvybiškai svarbius naftos išteklius, kiek priešinąsis agresijos principui. O Šaltojo karo metu JAV vyko ir tokie ginčai: ar Amerika, pati

turinti daugybę trūkumų, turi moralinę teisę organizuoti priešinimąsi Maskvos grėsmei?

Theodore'ui Rooseveltui nebūtų kilę abejonių, kaip atsakyti į šiuos klausimus. Manyti, kad visos tautos vienodai suvoksiančios grėsmę ar vienodai į ją reaguosiančios, reikštų visų jo idėjų neigimą. Jis nebūtų galėjęs įsivaizduoti ir tokios pasaulinės organizacijos, kuriai tuo pat metu patogiai priklausytų ir agresorius, ir jo auka. 1918 metų lapkritį Roosevelt viename laiške rašė:

> Esu už tokią Lygą, tik jeigu mes iš jos per daug nesitikėsime. ... Neketinu vaidinti vaidmens, kurį net Ezopas išjuokė aprašydamas, kaip vilkai su avimis sutarė nepulti vieni kitų ir kaip avys, norėdamos įrodyti savo gerą valią, atsisakė šunų apsaugos ir tuojau pat buvo vilkų suėstos.[56]

Gruodžio mėnesį laiške Pensilvanijos senatoriui Knoxui jis dėstė:

> Tautų Lyga galėtų nuveikti šį tą gero, tačiau kuo ji bus pompastiškesnė ir kuo daugiau dėsis daranti, tuo mažiau iš tikrųjų pasieks. Kalbos apie ją niūriai ir kartu juokingai primena šimto metų senumo kalbas apie Šventąją sąjungą, kuri buvo užsibrėžusi tikslą įtvirtinti amžiną taiką. Beje, caras Aleksandras buvo to sąjūdžio prezidentas Wilson.[57]

Roosevelto supratimu, tik mistikams, svajotojams ir intelektualams atrodo, kad taika esanti natūrali žmogaus būsena ir kad ją galima išlaikyti nesavanaudiška sutarme. Jis pats buvo įsitikinęs, kad taika yra iš prigimties trapi ir ją galima išsaugoti tik nepaliaujamu budrumu, stipriojo jėga ir vienminčių susitelkimu.

Bet Roosevelt gyveno arba šimtmečiu per vėlai, arba šimtmečiu per anksti. Jo požiūris į tarptautinius reikalus mirė drauge su juo 1919 metais; vėliau jokia reikšmingesnė Amerikos užsienio politikos minties mokykla juo nebesirėmė. Tuo tarpu Wilsono intelektinį triumfą neabejotinai liudija tai, kad netgi Richard Nixon, kurio užsienio politika įkūnijo daugelį Roosevelto priesakų, laikė save visų pirma Wilsono internacionalizmo sekėju ir Baltųjų rūmų kabinete turėjo pasikabinęs Pirmojo pasaulinio karo metų prezidento portretą.

Amerikoje Tautų Lygos idėja neįgijo daug šalininkų, nes šalis dar nebuvo pasirengusi tokiam globaliam vaidmeniui. Vis dėlto Wilsono intelektinė pergalė pasirodė vaisingesnė negu būtų buvęs jo politinis triumfas. Kai tik Amerikai iškildavo uždavinys kurti naują pasaulio tvarką, ji vienaip ar kitaip grįždavo prie Wilsono priesakų. Po Antrojo pasaulinio karo ji prisidėjo Tautų Lygos principu kuriant Jungtinių Tautų Organizaciją, vildamasi pagrįsti taiką laimėtojų tarpusavio sutarimu.

Kai ši viltis neišsipildė, Amerika į Šaltąjį karą stojo ne kaip į supergaliūnių dvikovą, o kaip į moralinę kovą už demokratiją. Komunizmui žlugus, Wilsono idėjos, kad taiką laiduojąs kolektyvinis saugumas ir demokratinių institucijų plitimas pasaulyje, laikėsi abiejų didžiųjų Amerikos politinių partijų iškelti prezidenai.

Vilsonizmas įkūnijo pagrindinę Amerikos vaidmens pasaulyje dramą: Amerikos ideologija iš esmės yra revoliucinė, o šalies viduje amerikiečius patenkina *status quo*. Užsienio politikos reikalus laikant kova tarp gėrio ir blogio, amerikiečiams dažniausiai būdavo sunku taikstytis su kompromisais, taip pat daliniais ar negalutiniais rezultatais. Vengianti didelių geopolitinių pokyčių Amerika neretai atrodydavo kaip teritorinio, o kartais ir politinio *status quo* gynėja. Jai, išpažįstančiai įstatymų viršenybę, būdavo nelengva savo tikėjimą taikia raida suderinti su istorijos faktu, kad bemaž visos reikšmingos permainos susijusios su smurtu ir sukrėtimais.

Amerika patyrė, kad savo idealus jai teks įgyvendinti ne tokiame palaimingame pasaulyje, kokia yra ji pati; tai daryti reikės drauge su valstybėmis, kurių išlikimo rezervas mažesnis, siekiai menkesni, kurios mažiau pasitiki savimi. Tačiau Amerika rankų nenuleido. Pokario pasaulis iš esmės yra jos kūrinys, taigi galų gale ji vis dėlto suvaidino tą vaidmenį, apie kurį svajojo Wilson, – kelrodės žvaigždės, vilties spindulio visai žmonijai.

TREČIAS SKYRIUS

Nuo visuotinybės iki pusiausvyros: Richelieu, Viljamas Oranietis ir Pitt

Tai, ką istorikai šiandien vadina europine galių pusiausvyros sistema, susiklostė XVII amžiuje, galutinai žlugus viduramžių visuotinybės siekiui – pasaulio tvarkos idėjai, kurioje pynėsi Šventosios Romos imperijos ir Katalikų Bažnyčios tradicijos. Pasaulis tada buvo suvokiamas kaip veidrodinis Dangaus atspindys. Kaip kad vienas Dievas valdąs Danguje, taip vienas imperatorius turįs valdyti visus pasauliečius, o vienas popiežius – Visuotinę Bažnyčią.

Vadovaujantis tokia dvasia, feodalinės Vokietijos ir Šiaurės Italijos valstybės atsidūrė Šventosios Romos imperijos imperatoriaus valdžioje. Iki XVII amžiaus pradžios ši imperija turėjo potencinių galimybių įsivyrauti Europoje. Anglija ir Prancūzija, kurios siena ėjo gerokai vakariau Reino, imperijos atžvilgiu buvo periferinės valstybės. Jei Šventajai Romos imperijai būtų pavykę primesti centrinę valdžią visuose

kraštuose, formaliai priklausančiuose jos jurisdikcijai, Vakarų Europos valstybių santykiai su ja galėjo pasidaryti panašūs į Kinijos kaimynių ir Vidurio Karalystės santykius; kitaip tariant, Prancūziją būtume galėję lyginti su Vietnamu ar Korėja, Angliją – su Japonija.

Tačiau viduramžiais Šventosios Romos imperijos imperatoriai neįstengė tiek įsigalėti. Viena priežasčių – nebuvo atitinkamų transporto ir ryšių sistemų, be kurių didžiules teritorijas susieti labai sunku. Tačiau svarbiausia priežastis – Šventojoje Romos imperijoje Bažnyčios valdžia buvo atskirta nuo valstybės valdžios. Skirtingai negu kokiam faraonui ar cezariui, Šventosios Romos imperijos imperatoriui nebuvo priskiriamos dieviškosios ypatybės. Tuo tarpu visur kitur už Vakarų Europos ribų, netgi Rytų Bažnyčios valdomuose kraštuose, religija ir valdžia buvo vieningos ta prasme, kad svarbiausius abiejų postus skirstė centrinė valdžia; religiniai vadovai neturėjo nei priemonių, nei autoriteto pretenduoti į tokį autonomiškumą, kokį Vakarų krikščionybė laikė savaime suprantamu dalyku.

Vakarų Europoje potencialus, o retkarčiais ir aktualus konfliktas tarp popiežiaus ir imperatoriaus klojo pamatą konstitucionalizmui ir valdžių atskyrimui, kuriais paremta modernioji demokratija. Tuo naudodamiesi daugelis feodalų tvirtino savo autonomiją išpešdami nuolaidų iš abiejų tarpusavyje besivaržančių grupuočių. Europa tapo margu kunigaikštijų, grafysčių, miestų, vyskupijų skiautiniu. Nors teoriškai visi feodalai turėjo paklusti imperatoriui, iš tikrųjų jie darė ką norėjo. Į imperijos karūną pretenduojant įvairioms dinastijoms, centrinė valdžia bemaž visiškai išnyko. Imperatoriai laikėsi senos visuotinio valdymo vizijos neturėdami nė menkiausios galimybės ją įgyvendinti. Europos pakraščiai – Prancūzija, Anglija, Ispanija – nepripažino Šventosios Romos imperijos valdžios, nors ir buvo Visuotinės Bažnyčios dalis.

Tik tada, kai Habsburgų dinastija XV amžiuje ėmė bemaž stabiliai pretenduoti į imperijos karūną ir per apskaičiuotas vedybas gavo Ispanijos karūną kartu su didžiuliais jos ištekliais, Šventosios Romos imperijos imperatorius jau galėjo savo pasaulines pretenzijas paversti politine sistema. Pirmojoje XVI amžiaus pusėje imperatorius Karolis V tiek sustiprino imperijos valdžią, kad ėmė ryškėti perspektyva Vidurio Europos imperijos, susidedančios iš šiandienės Vokietijos, Austrijos, šiaurinės Italijos, Čekijos, Slovakijos, Vengrijos, rytinės Prancūzijos, Belgijos ir Olandijos, – junginys galėjo būti toks galingas, kad apie jokią Europos galių pusiausvyrą nebūtų buvę nė kalbos.

Kaip tik tuo metu Šventojo sosto susilpnėjimas dėl Reformacijos sužlugdė hegemoniškos imperijos iškilimo Europoje perspektyvą.

Stiprybės laikais Šventasis sostas buvo tarsi rakštis Šventosios Romos imperijos imperatoriui, grėsmingas jo varžovas. XVI amžiuje, nuosmukio metu, popiežiaus valdžia nė kiek ne mažiau kliudė imperijos idėjai. Imperatoriai laikė save Dievo duotaisiais ir norėjo, kad ir kiti juos tokiais laikytų. Tačiau XVI amžiaus protestantiškuose kraštuose į imperatorių žiūrėta ne tiek kaip į Dievo duotąjį, kiek į Vienos tironą, praradusio autoritetą popiežiaus bendrą. Maištingiems kunigaikščiams Reformacija suteikė naujos veiksmų laisvės tiek religinėje, tiek politinėje srityse. Jų atitrūkimas nuo Romos reiškė ir atitrūkimą nuo religinės visuotinybės; jų kova su Habsburgų imperatoriumi parodė, kad kunigaikščiai ištikimybės imperijai nebelaiko savo religine pareiga.

Žlungant vienybės idėjai, besikuriančioms Europos valstybėms reikėjo kokio nors principo, kuris pateisintų jų ereziją ir reguliuotų tarpusavio santykius. Tokiu principu tapo *raison d'état* ir galių pusiausvyros koncepcijos. Abi priklausė viena nuo kitos. *Raison d'état* reiškė, kad valstybės gerovė pateisina bet kokias priemones, padedančias ją puoselėti; nacionaliniai interesai išstūmė viduramžių visuotinės moralės siekinį. Galių pusiausvyra visuotinės monarchijos ilgesį pakeitė viltimi, kad kiekviena valstybė, siekdama savų interesų, kažkaip prisidėsianti prie visų kitų saugumo ir pažangos.

Šis naujas požiūris anksčiausiai ir išsamiausiai buvo suformuluotas Prancūzijoje, vienoje iš pirmųjų Europos tautinių valstybių. Jei būtų atsigavusi Šventoji Romos imperija, Prancūzija galėjo prarasti daugiausiai, nes jai būtų iškilęs – pasitelkiant šiuolaikinę terminiją – „finlandizavimo“ pavojus. Religiniams varžtams atsileidžiant, Prancūzija ėmėsi išnaudoti nesutarimus, kuriuos Reformacija sužadino tarp jos kaimynų. Prancūzijos valdovai suvokė, kad tolesnis Šventosios Romos imperijos silpnėjimas (juolab žlugimas) stiprintų Prancūzijos saugumą ir, palankiai susiklosčius aplinkybėms, leistų plėstis į rytus.

Pagrindiniu tokios politikos įkvėpėju netikėtai tapo Armand Jean du Plessis – kardinolas Richelieu, Prancūzijos pirmasis ministras nuo 1624 iki 1642 metų. Popiežius Urbonas VIII, sužinojęs apie jo mirtį, esą pasakęs: „Jei Dievas yra, kardinolui Richelieu teks už daug ką atsakyti. Jei nėra... ką gi, jis nugyveno sėkmingą gyvenimą.“[1] Tokia dviprasmiška epitafija, be abejonės, būtų patikusi valstybininkui, kuris pasiekė nepaprastai daug ignoruodamas, tikriau, peržengdamas svarbiausius savo šimtmečio pietetus.

Retas politikas galėtų pasigirti turėjęs didesnį poveikį istorijai. Richelieu laikomas moderniosios valstybių sistemos tėvu. Jis paskleidė *raison d'état* koncepciją ir nepailsdamas taikė ją savo šalies labui.

Jo dėka *raison d'état* užėmė viduramžiškosios visuotinių moralės vertybių koncepcijos vietą Prancūzijos politikoje. Iš pradžių jam terūpėjo neleisti Habsburgams įsigalėti Europoje, bet galiausiai jis sukaupė palikimą, du kitus šimtmečius gundžiusį jo įpėdinius siekti Prancūzijos pirmumo žemyne. Nesisekant tai įgyvendinti ir atsirado galių pusiausvyra, pirmiausia kaip gyvenimo faktas, vėliau – kaip tarptautinių santykių organizavimo sistema.

Richelieu iškilo 1624 metais – tada, kai Šventosios Romos imperijos imperatorius Ferdinandas II mėgino atgaivinti katalikiškąją visuotinybę, numalšinti protestantizmą ir imperijos valdžiai pajungti Vidurio Europos kunigaikščius. Šis procesas, Kontrreformacija, atvedė prie karo, vėliau pavadinto Trisdešimties metų karu, kuris prasidėjo 1618-aisiais ir tapo vienu žiauriausių ir destruktyviausių žmonijos istorijoje.

1618 metais vokiškai kalbantys Vidurio Europos kraštai, kurių dauguma priklausė Šventajai Romos imperijai, pasidalijo į dvi ginkluotas stovyklas – protestantus ir katalikus. Kibirkštis, nuo kurios įsiliepsnojo karas, buvo įskelta Prahoje, ir veikiai į konfliktą įsitraukė visa Vokietija. Vokietijai netenkant vis daugiau kraujo, jos kunigaikštijos tapo lengvu svetimšalių grobiu. Netrukus per Vidurio Europą jau traukė danų bei švedų armijos. Galiausiai prie jų prisidėjo ir prancūzų kariuomenė. Karui 1648 metais pasibaigus, Vidurio Europa liko nuniokota, Vokietija – praradusi bemaž trečdalį gyventojų. Šio tragiško konflikto metu kardinolas Richelieu Prancūzijos užsienio politikoje įdiegė *raison d'état* principą, kurį kitos Europos valstybės perėmė XVIII amžiuje.

Būdamas kardinolas, Richelieu tarsi privalėjo remti Ferdinando siekį atkurti katalikiškąją ortodoksiją. Tačiau Prancūzijos nacionaliniai interesai jam buvo svarbesni už visus religinius tikslus. Kardinolystė nesutrukdė Richelieu pamatyti, kad Habsburgų pastangos vėl įtvirtinti katalikų religiją kelia geopolitinę grėsmę Prancūzijos saugumui. Jis tai laikė ne religiniu dalyku, o politiniu Austrijos manevru norint įsivyrauti Vidurio Europoje ir sumenkinti Prancūzijos vaidmenį iki antraeilio.

Richelieu būgštavimai buvo pagrįsti. Pažvelgus į Europos žemėlapį matyti, kad Habsburgų žemės supo Prancūziją iš visų pusių: Ispanija iš pietų; šiaurinės Italijos miestai-valstybės, kuriose dominavo Ispanija, – iš pietryčių; Burgundijos grafystė (istorinė sritis šiauriau Liono ir Savojos), irgi kontroliuojama Ispanijos, – iš rytų; ispanams priklausantys Nyderlandai – iš šiaurės. O saujelė kaimynių, kurių nekontroliavo Ispanijos Habsburgai, buvo pavaldžios austriškajai šeimos atšakai. Lotaringijos kunigaikštystė, kaip ir kitos strategiškai svarbios žemės išilgai Reino (dabartinis Elzasas), buvo ištikima Šventosios

Romos imperijos imperatoriui austrui. Šiaurės Vokietijai irgi atsidūrus Habsburgų valdžioje, Prancūzija būtų pavojingai susilpnėjusi Šventosios Romos imperijos atžvilgiu.

Richelieu menkai teguodė tai, kad Ispanija ir Austrija išpažino tą pačią katalikybę. Veikiau atvirkščiai: Kontrreformacijos pergalės jis norėjo mažiausiai. Siekdamas to, kas šiandieną būtų pavadinta nacionaliniu saugumu, o tada buvo įvardyta – pirmą sykį – kaip *raison d'état*, Richelieu buvo pasiryžęs stoti protestantų pusėn ir pasinaudoti Visuotinės Bažnyčios schizma.

Jei Habsburgų imperatoriai būtų laikęsi tokių pačių žaidimo taisyklių arba įžvelgę besiformuojantį *raison d'état* pasaulį, jie būtų suvokę, kokia palanki jų padėtis siekiant to, ko Richelieu labiausiai bijojo, – Austrijos viršenybės ir Šventosios Romos imperijos tapimo vyraujančia jėga žemyne. Tačiau Habsburgų priešai ne vieną šimtmetį sėkmingai naudojosi dinastijos nelankstumu taikantis prie taktinių būtinybių ir numatant ateities tendencijas. Habsburgų valdovai buvo ištikimi principams. Jie niekada neidavo į kompromisą su savo įsitikinimais – nebent pralaimėję. Tad šios politinės odisėjos pradžioje jie, galima sakyti, buvo visiškai bejėgiai prieš negailestingas kardinolo intrigas.

Bemaž neabejotina, kad Šventosios Romos imperijos imperatorius Ferdinandas II – Richelieu priešingybė – apie *raison d'état* nebuvo nė girdėjęs. O jei ir buvo, tai tikriausiai smerkė kaip šventvagystę, nes savo misija pasaulyje jis laikė Dievo valios vykdymą ir savo titule visuomet pabrėždavo žodį „Šventosios". Jis niekada nebūtų sutikęs, kad dieviškųjų tikslų galima siekti ne vien moraliomis priemonėmis. Jam nė į galvą nebūtų atėję tartis su protestantais švedais ar musulmonais turkais, tuo tarpu kardinolui visos priemonės buvo geros. Ferdinando patarėjas jėzuitas Lamormaini taip apibendrino imperatoriaus požiūrį:

> Jis savo išmintimi nuo pat pradžios pasmerkė melagingą ir nedorą politiką, taip plačiai šiais laikais išplitusią. Jis teigė, kad su tais, kas laikosi tokios politikos, negalima turėti reikalų, nes jie praktikuoja melą ir piktnaudžiauja Dievu bei religija. Būtų beprotiška Dievo draudžiamais būdais mėginti stiprinti karalystę, kurią pats Dievas mums ir dovanojo.[2]

Tokioms absoliučioms vertybėms atsidavusiam valdovui atrodė neįmanoma eiti į kompromisus, ką jau kalbėti apie gudravimą. 1596 metais, dar būdamas erchercogu, Ferdinandas paskelbė: „Aš verčiau mirsiu nei nusileisiu sektantams, kai kalbama apie tikėjimą."[3] Imperijos nelaimei, jis ir gyveno pagal savo žodžius. Kadangi imperijos gerovė jam rūpėjo mažiau negu pagarba Dievo valiai, jis laikė savo

pareiga triuškinti protestantizmą, nors šioks toks lankstumas akivaizdžiai būtų išėjęs tik į naudą. Kalbant šių laikų terminais, jis buvo fanatikas. Casparo Scioppijaus, vieno iš imperijos patarėjų, posakis puikiai atspindi imperatoriaus įsitikinimus: „Vargas karaliui, kuris nepaiso Dievo balso, raginančio žudyti eretikus. Kariauti reikia ne dėl savęs, o dėl Dievo" (*Bellum no tuum, sed Dei esse statuas*).[4] Ferdinando supratimu, valstybė egzistuojanti tam, kad tarnautų religijai, o ne atvirkščiai: „Valstybės reikaluose, kurie yra tokie svarbūs mūsų šventajai konfesijai, ne visada galima atsižvelgti į žmogiškuosius sumetimus; verčiau pasikliauti... Dievu... ir tikėti tik Juo."[5]

Ferdinando tikėjimą Richelieu laikė strateginiu iššūkiu. Nors privačiame gyvenime religingas, jis į savo, kaip ministro, pareigas žiūrėjo grynai pasaulietiškai. Kaip asmuo, Richelieu galbūt troško būti išgelbėtas, tačiau kaip valstybininkas neteikė tam jokios reikšmės. „Žmogus yra nemirtingas, ateityje jis bus išgelbėtas, – kartą pasakė jis. – Valstybė nėra nemirtinga, ji išgelbstima dabar arba niekada."[6] Kitais žodžiais tariant, nei šiame, nei kitame pasaulyje valstybės negauna atlygio už tai, ką darė teisingai; joms atlyginama tik tuomet, kai jos būna pakankamai stiprios daryti tai, kas būtina.

Richelieu niekada nebūtų praleidęs tokios progos, kokia Ferdinandui pasitaikė 1629-aisiais, vienuoliktais karo metais. Kunigaikščiai protestantai buvo pasirengę pripažinti politinę Habsburgų viršenybę su sąlyga, kad galės išpažinti savo pasirinktą religiją ir išlaikys Bažnyčios žemes, užimtas Reformacijos metu. Tačiau tikėjimo šauksmas Ferdinandui buvo svarbiau už politinius poreikius. Atmetęs tai, kas būtų laidavę imperijos triumfą bei tapę jos garantija, ir užsibrėžęs visiškai sunaikinti protestantų ereziją, jis išleido Restitucijos ediktą, kuriuo pareikalavo, kad valdovai protestantai grąžintų visas nuo 1555 metų užgrobtas Bažnyčios žemes. Tai buvo uolumo pergalė prieš tikslingumą, klasikinis atvejis, kai tikėjimas įveikia savanaudiškus politinius skaičiavimus. Ir nulemia kovą iki paskutinio kraujo lašo.

Gavęs tokią progą, Richelieu stengėsi kuo ilgiau pratęsti karą – kol Vidurio Europa galutinai išseks. Religinius skrupulus jis atmetė ir vidaus politikoje. 1629 metų Malonės aktu jis suteikė prancūzų protestantams tikėjimo laisvę – tą pačią, kurią imperatorius norėjo jėga atimti iš vokiečių kunigaikščių. Šitaip apsaugojęs savo šalį nuo vidaus nesantaikos, draskiusios Vidurio Europos valstybes, Richelieu ėmėsi išnaudoti Ferdinando religinį įkarštį Prancūzijos nacionalinių tikslų labui.

Ferdinando nesugebėjimas suprasti savo valstybės interesus – jis netgi atsisakė pripažinti tokių sąvokų pagrįstumą – Prancūzijos pir-

majam ministrui suteikė galimybę palaikyti ir finansiškai remti vokiečių kunigaikščius protestantus, kovojančius prieš Šventosios Romos imperijos imperatorių. Kas galėjo patikėti, kad prancūzų prelatas ir katalikas karalius, Liudvikas XIII, imsis ginti kunigaikščių protestantų laisves nuo centralistinių Šventosios Romos imperijos imperatoriaus užmačių? Tai, kad katalikų kardinolas skatino Švedijos karalių Gustavą Adolfą, protestantą, stoti į karą prieš Šventosios Romos imperijos imperatorių, turėjo revoliucinių padarinių, lygintinų su 1789 metų Prancūzų revoliucijos sukrėtimais.

Religinio įkarščio ir ideologinio fanatizmo amžiuje beaistrė, moralės imperatyvų nesaistoma užsienio politika kyšojo tarsi snieguotos Alpių viršūnės dykumos viduryje. Richelieu siekė nutraukti tariamą Prancūzijos apsuptį, išsekinti Habsburgus ir neleisti prie Prancūzijos sienų – ypač iš Vokietijos pusės – iškilti naujai galiūnei. Megzdamas sąjungas, jis matavo vieninteliu matu – ar jos atitinka Prancūzijos interesus, ir pirmiausia sudarė sąjungą su protestantiškomis valstybėmis, o vėliau net su musulmoniška Osmanų imperija. Norėdamas kuo ilgiau užtęsti karą ir išsekinti kariaujančiuosius, Richelieu rėmė savo priešų priešus, papirkinėjo, kurstė sukilimus, pasitelkdavo netikėčiausių dinastinių bei teisinių argumentų. Visa tai jis darė taip sėkmingai, kad karas, prasidėjęs 1618-aisiais, tęsėsi dešimtmetis po dešimtmečio, ir galiausiai istorija nerado tam karui tinkamesnio pavadinimo kaip pagal trukmę – Trisdešimties metų karas.

Prancūzija iš šono stebėjo niokojamą Vokietiją iki 1635 metų, kai vėl ėmė atrodyti, kad grynai dėl išsekimo šalys nutrauksiančios karo veiksmus ir sudarysiančios kompromisinę taiką. Tačiau Richelieu nebuvo suinteresuotas kompromisu, kol Prancūzijos karaliaus galia neprilygo, o dar geriau – nepranoko Habsburgų imperatoriaus galios. Siekdamas šio tikslo, Richelieu įtikino savo valdovą (ėjo septyniolikti karo metai), kad būtina stoti į kovą kunigaikščių protestantų pusėje – neva tai puiki proga išnaudoti augančią Prancūzijos stiprybę:

> Dešimtį metų maldyti jūsų valstybei priešiškas jėgas sąjungininkų jėgomis, laikant ranką kišenėje, o ne ant kardo rankenos, yra ypatingo proto požymis; stoti į atvirą kovą tada, kai sąjungininkai jau negali be jūsų išsilaikyti, yra drąsos ir didžios išminties požymis. Tai rodo, kad, saugodamas savo karalystės ramybę, jūs elgiatės kaip tie taupuoliai, kurie, ilgai vargę kaupdami pinigus, moka juos ir išleisti...[7]

Raison d'état politikos sėkmė visų pirma priklauso nuo gebėjimo įvertinti galių santykį. Visuotines vertybes apibrėžia jų suvokimas, ir jų

nereikia kaskart persvarstyti; kitaip jos nebūtų visuotinės. Tuo tarpu nustatant galios ribas reikia tiek patirties, tiek įžvalgos ir nuolat paisyti aplinkybių. Žinoma, teoriškai galių pusiausvyra turėtų būti gana lengvai apskaičiuojama; bet praktika rodo, kad iš tikrųjų tai padaryti be galo sunku. Dar sudėtingiau savo skaičiavimus suderinti su kitų valstybių skaičiavimais, o tai yra būtina galių pusiausvyros veikimo sąlyga. Sutarmę dėl pusiausvyros pobūdžio paprastai reguliuoja periodiški konfliktai.

Būdamas įsitikinęs, kad priemones ir tikslus įmanoma susieti bemaž matematiškai tiksliai, Richelieu neabejojo savo gebėjimu atlikti šį uždavinį. „Logika reikalauja, – rašė jis savo *Politiniame testamente*, – kad dalykas, kurį reikia paremti, ir jėga, tam reikalinga, būtų geometriškai proporcingi vienas kito atžvilgiu."[8] Likimas padarė jį Bažnyčios kardinolu; įsitikinimai pastatė jį į vieną gretą su tokiais racionalistais kaip Descartes ir Spinoza, kurie manė, kad žmonių veiklą galima moksliškai nagrinėti; proga suteikė jam galimybę pakeisti tarptautinę tvarką savo šalies naudai. Jis buvo bene vienintelis teisingai save vertinęs politikas. Richelieu nepaprastai aiškiai suvokė savo tikslus, tačiau jis – ir jo idėjos – nebūtų triumfavę, jeigu jis nebūtų pajėgęs suderinti savo taktikos ir strategijos.

Tokia naujoviška ir tokia šaltakraujiška doktrina tiesiog negalėjo nesulaukti pasipriešinimo. Nors vėlesniais metais ir plačiai paplitusi, tuo metu ji smarkiai prieštaravo visuotinybės tradicijai, grįstai moralės normų viršenybe. Nuo visų moralės inkarų nutrūkusią politiką bene aršiausiai puolė žymusis teologas Jansenius:

> Nejaugi jie mano, kad pasaulietiška netvari valstybė turėtų nusverti tikėjimą ir Bažnyčią? ... Argi Krikščioniškiausias Karalius neturėtų tikėti, kad valdant savą karalystę nėra nieko, kas įpareigotų jį plėsti ir saugoti Jėzaus Kristaus, jo Valdovo, karalystę? ... Ar išdrįstų jis pasakyti Dievui: težlunga Tavoji galia, šlovė ir tikėjimas, mokantis žmones Tave garbinti, kad tik mano valstybė būtų saugi ir jai negrėstų pavojai?[9]

O juk būtent tai Richelieu kalbėjo savo amžininkams ir, kaip galime numanyti, savam Dievui. Šie žodžiai rodo jo sukeltos revoliucijos mastą – tai, ką jo kritikai laikė *reductio ad absurdum* (tokiu amoraliu ir pavojingu argumentu, kuris pats save paneigia), iš tikrųjų buvo labai tiksli Richelieu minties santrauka. Būdamas pirmasis karaliaus ministras, jis tiek religiją, tiek moralę pajungė *raison d'état*, savo kelrodei žvaigždei.

Tarsi demonstruodami, kaip puikiai jie įsisavino ciniškus paties meistro metodus, Richelieu šalininkai kritikų argumentą atsuko prieš juos pačius. Valstybės savanaudiškumo politika, teigė jie, esanti

aukščiausia moralės norma; tad ne Richelieu, o jo kritikai pažeidžią etinį principą.

Formalų, bemaž neabejotinai paties Richelieu sankcionuotą atkirtį pateikė Daniel de Priezac, rūmams artimas mokslininkas. Klasikiniu makiavelišku būdu Priezac ėmėsi neigti prielaidą, kad savo politika, padedančia plisti erezijai, Richelieu darąs mirtiną nuodėmę. Priešingai, teigė jis, tai Richelieu kritikų sieloms gresiąs pavojus. Kadangi Prancūzija – pati tyriausia ir pati ištikimiausia katalikų šalis Europoje, Richelieu, tarnaudamas Prancūzijos interesams, tarnaująs ir katalikybei.

Priezac nepaaiškino, kaip jis nustatė, kad Prancūzijai būdingas toks unikalus religinis pašaukimas. Tačiau iš jo prielaidos plaukė išvada: Prancūzijos valstybės stiprinimas reiškiąs Katalikų Bažnyčios gerovę; vadinasi, Richelieu politika esanti itin morali. O Habsburgų apsuptis kelianti Prancūzijos saugumui tokią didelę grėsmę, kad ją būtina pralaužti, pateisinant visus Prancūzijos karaliaus metodus, kokius jis bepasirinktų eidamas į tą galiausiai moralų tikslą.

> Jis siekia taikos karinėmis priemonėmis, ir jeigu kariaujant įvyksta kažkas priešinga jo norams, tai atsitinka ne iš blogos valios, o iš būtinybės, kurios dėsniai patys griežčiausi ir kurios įsakymai patys žiauriausi. ... Karas teisingas tada, kai teisinga intencija, privertusi jo imtis. ... Todėl svarbiau už viską vertinti ketinimus, o ne priemones. ... [Tas] kuris nori nužudyti kaltąjį, kartais be savo kaltės pralieja ir nekaltą kraują.[10]

Tiesiai šviesiai sakant, tikslas pateisina priemones.

Kitas Richelieu kritikas, Mathieu de Morgues, kaltino kardinolą manipuliuojant religija „kaip kad jūsų mokytojas Machiavelli rašė tai darius senovės romėnus – kaitaliojant ją... savaip aiškinant ją ir naudojantis ja tiek, kiek tai padeda įgyvendinti jūsų užmačias.“[11]

De Morgues'o kritika buvo tokia pat įnirtinga kaip Jansenijaus – ir tokia pat bergždžia. Richelieu iš tikrųjų manipuliavo ir iš tikrųjų naudojosi religija taip, kaip buvo kaltinamas. Pats jis greičiausiai būtų atsakęs, kad analizavo pasaulį tokį, koks šis yra, kaip kad darė Machiavelli. Gal ir jam, kaip Machiavelli'ui, būtų buvęs mielesnis subtilesnio moralinio jautrumo pasaulis, tačiau jis neabejojo, kad istorija vertinsianti jo darbus pagal tai, kaip sekėsi išnaudoti sąlygas ir veiksnius, su kuriais susidurdavo. Iš tiesų, jei apie valstybės veikėjus spręstume iš to, ar jiems pavyko pasiekti užsibrėžtų tikslų, Richelieu turėtume prisiminti kaip vieną iš moderniosios istorijos pirmeivių. Nes jo paliktas pasaulis gerokai skyrėsi nuo rastojo; jis davė pradžią politikai, kurios Prancūzija laikėsi ateinančius tris šimtmečius.

Toji politika padėjo Prancūzijai įsivyrauti Europoje ir gerokai išplėsti savo teritoriją. Per šimtmetį po Vestfalijos taikos (1648), baigusios Trisdešimties metų karą, *raison d'état* doktrina tapo pagrindiniu Europos diplomatijos principu. Nei pagarba, kurią vėlesnių šimtmečių politikai jautė Richelieu, nei užmarštis, tapusi jo varžovo Ferdinando II lemtimi, nebūtų nustebinusi kardinolo, niekada nepuoselėjusio jokių iliuzijų, netgi savo paties atžvilgiu. „Valstybių reikaluose, – rašė Richelieu savo *Politiniame testamente*, – turintis galią neretai turi ir teisę, o tas, kas silpnas, tik labai stengdamasis gali išvengti neteisiojo reputacijos pasaulio daugumos akyse."[12] Ši maksima per praėjusius amžius retai būdavo paneigiama.

Richelieu poveikis Vidurio Europos istorijai buvo priešingybė naudos, kurią jis davė Prancūzijai. Jis bijojo vieningos Vidurio Europos ir stengėsi neleisti jai susitelkti. Labai tikėtina, kad vokiečių susivienijimą jis nutolino bent dviem šimtais metų. Pradinę Trisdešimties metų karo fazę galima laikyti Habsburgų dinastijos bandymu suvienyti Vokietiją – panašiai normandų dinastija kadaise pavertė Angliją tautine valstybe arba, keletu šimtmečių vėliau, Kapetų dinastija – Prancūziją. Richelieu Habsburgams sutrukdė, ir Šventąją Romos imperiją pasidalijo daugiau kaip 300 valdovų, kurių kiekvienas ėmėsi vykdyti nepriklausomą užsienio politiką. Vokietijai nepavyko tapti tautine valstybe; įsivėlusi į dinastinius ginčelius, ji visą dėmesį sutelkė į save. Todėl Vokietija neišsiugdė nacionalinės politinės kultūros ir įklimpo į provincializmą, iš kurio išsikapstė tik XIX amžiaus pabaigoje, kai ją suvienijo Bismarck. Paversta beveik visų Europos karų lauku – daugumą jų pradėjo Prancūzija, – Vokietija praleido ankstyvąją užjūrio kolonizavimo bangą. O kai galų gale susivienijo, turėjo tiek mažai patirties nustatydama savo nacionalinius interesus, kad tai tapo daugumos šiurpių XX šimtmečio tragedijų priežastimi.

Tačiau dievai neretai baudžia žmogų pernelyg išsamiai išpildydami jo norus. Drąsiai galima tvirtinti: kardinolo nuomonė, kad Kontrreformacijos sėkmė paversianti Prancūziją vis labiau centralizuojamos Šventosios Romos imperijos priedėliu, buvo teisinga, ypač tikint – kaip jis, matyt, tikėjo, – kad aušta tautinių valstybių amžius. Bet jeigu vilsoniškojo idealizmo silpnoji vieta – atotrūkis tarp paraiškos ir tikrovės, tai *raison d'état* Nemezidė yra persitempimas – nebent darbuotųsi meistras, bet turbūt ir tuomet.

Mat Richelieu *raison d'état* koncepcija neturi vidinių apribojimų. Kiek toli reikia nueiti, kad galėtum pasakyti: valstybės interesai patenkinti? Kiek reikia karų, kad būtų garantuotas jos saugumas?

Nesavanaudišką politiką skelbiančiam vilsoniškajam idealizmui nuolat gresia pavojus neatsižvelgti į valstybės interesus, o Richelieu *raison d'état* gresia savižudiški *tours de force*. Būtent tai ištiko Prancūziją, kai į sostą sėdo Liudvikas XIV. Prancūzijos karaliams Richelieu paliko stiprią valstybę, visa galva pranokstančią kaimynes – silpną suskaldytą Vokietiją ir smarkiai negaluojančią Ispaniją. Tačiau Liudvikui XIV saugumas neteikė dvasios ramybės; jis įžvelgė čia galimybę imtis užkariavimų. Būdamas pernelyg karštas *raison d'état* adeptas, Liudvikas XIV sukėlė Europos nerimą ir paskatino susiburti antiprancūzišką koaliciją, kuri galiausiai suardė jo planus.

Vis dėlto ir po Richelieu mirties praėjus 200 metų Prancūzija tebebuvo įtakingiausia Europos šalis ir iki šių dienų lieka svarbiu tarptautinės politikos veiksniu. Retas valstybės veikėjas galėtų pasigirti panašiu laimėjimu. Tačiau Richelieu daugiausiai pasiekė tada, kai vienintelis nepaisė moralinių ir religinių to meto suvaržymų. O Richelieu įpėdiniai paveldėjo užduotį suvaldyti sistemą, kai jo prielaidomis jau vadovavosi dauguma valstybių. Taigi Prancūzija neteko pranašumo, kurį turėjo kovodama su priešininkais, saistomais moralinių normų, – tokiais, kaip Ferdinandas Richelieu laikais. Kai visos valstybės ėmė laikytis tokių pačių taisyklių, ką nors laimėti pasidarė nepalyginamai sunkiau. Iškėlęs Prancūziją į aukštumas, *raison d'état* drauge įsuko ją į begalinį ratą pastangų plėsti šalies ribas, tapti konfliktų tarp vokiečių valstybių arbitre ir šitokiu būdu įsigalėti Vidurio Europoje, kol galų gale Richelieu auklėtinė nuo įstangos išseko ir palengva prarado gebėjimą savo nuožiūra tvarkyti Europą.

Raison d'état pagrindžia pavienių valstybių elgseną, tačiau neduoda atsakymo į pasaulio tvarkos klausimą. Ši samprata gali vesti tiek į viršenybės siekimą, tiek į pusiausvyrą. Bet pusiausvyra retai atsiranda sąmoningai planuojant. Paprastai ji būna rezultatas proceso, kai mėginama užkirsti kelią kurios nors vienos šalies bandymams įsivyrauti, – antai Europos galių pusiausvyra susidarė mėginant sutramdyti Prancūziją.

Richelieu pradėtame pasaulyje valstybėms nebereikėjo apsimetinėti, kad jos laikosi moralės kodekso. Jei jau valstybės gerovė yra aukščiausia vertybė, valdovas tiesiog privaląs kelti ir tvirtinti savo didybę. Stipresnieji stengėsi įsivyrauti, silpnesnieji tam priešinosi telkdamiesi į koalicijas. Jei koalicijos būdavo pakankamai stiprios agresoriui sustabdyti, susidarydavo galių pusiausvyra; jei ne, viena šalis virsdavo hegemone. Rezultatas iš anksto nebūdavo aiškus, todėl jį nuolat reikėdavo tikrinti karais. Pačioje pradžioje tai vienodai lengvai galėdavo

būti tiek imperija – prancūzų ar vokiečių, – tiek pusiausvyra. Štai kodėl turėjo praeiti daugiau kaip šimtas metų, kol susikūrė grynai galių pusiausvyra pagrįsta Europos tvarka. Iš pradžių galių pusiausvyra buvo, galima sakyti, atsitiktinis reiškinys, o ne tarptautinės politikos tikslas.

Įdomu, kad to meto filosofai visa tai suvokė kitaip. Būdami Švietimo kūdikiai, jie atspindėjo XVIII amžiaus įsitikinimą, kad iš prieštaringų interesų sankirčio randasi harmonija ir teisingumas. Galių pusiausvyros sąvoką jie laikė tiesiog to paties medžio vaisiumi. Jos pirmučiausias tikslas – neleisti įsivyrauti vienai valstybei ir išsaugoti tarptautinę tvarką; ji skirta konfliktams apriboti, o ne jų išvengti. Praktiškiems XVIII amžiaus politikams visiškai eliminuoti konfliktus (kaip ir garbėtrošką ar godulį) atrodė utopija; vienintelė išeitis – taip pažaboti arba atsverti prigimtinius žmogaus trūkumus, kad būtų gautas geriausias įmanomas ilgalaikis rezultatas.

Tarptautinę sistemą Švietimo mąstytojai laikė dalimi visatos, veikiančios kaip didžiulis laikrodžio mechanizmas, kuris niekada nesustodamas juda geresnio pasaulio kryptimi. 1751 metais Voltaire „krikščioniškąją Europą" apibūdino kaip „tarsi kokią didžiulę respubliką, padalytą į keletą valstybių, tarp kurių esama ir monarchijų, ir mišrių... bet visos gyvena dermėje... visos laikosi tų pačių viešosios ir politinės teisės principų, nežinomų kitose pasaulio dalyse". Tos valstybės „visų pirma... vieningai laikosi išmintingos politikos nustatydamos tarp savęs kiek įmanomą lygesnę galių pusiausvyrą".[13]

Montesquieu irgi panašiai galvojo. Jam atrodė, kad galių pusiausvyra iš įvairovės išgaunanti vienybę:

> Padėtis Europoje tokia, kad visos valstybės priklauso viena nuo kitos. ... Europa yra viena valstybė, susidedanti iš keleto provincijų.[14]

Tuo metu, kai jie dėstė šitokias mintis, XVIII amžius jau buvo išgyvenęs du karus dėl Ispanijos, vieną dėl Lenkijos ir keletą dėl Austrijos įpėdinystės.

1758-aisiais, antraisiais Septynerių metų karo metais, panašiai galėjo rašyti ir istorijos filosofas Emerich de Vattel:

> Nuolat vykstančios derybos daro šiuolaikinę Europą sakytum respublika, kurios nariai – kiekvienas nepriklausomas, tačiau visi turi bendrų interesų – yra susivieniję, kad palaikytų tvarką ir išsaugotų laisvę. Štai iš ko kilo gerai žinomas galių pusiausvyros principas, reiškiantis tokį daiktų būvį, kai nė viena valstybė neturi absoliučios valdžios ir negali vyrauti tarp kitų.[15]

Filosofai painiojo rezultatą ir ketinimus. Per visą XVIII amžių Europoje vyko nesuskaitoma daugybė karų be jokios užuominos, kad jais sąmoningai siekiama įgyvendinti kokią nors visiems bendrą tarptautinės tvarkos idėją. Kaip tik tada, kai tarptautinius santykius imta grįsti galia, atsirado tiek daug naujų veiksnių, kad ką nors apskaičiuoti pasidarė beveik neįmanoma.

Nuo tol įvairios dinastijos teritorinę ekspansiją ėmė laikyti svarbiausia priemone savo saugumui sustiprinti. Laikui bėgant smarkiai keitėsi santykinė kai kurių iš jų galia. Menko Ispanijos ir Švedijos padėtis. Išnykimo link artėjo Lenkija. Kilo dvi naujos galiūnės – Rusija (nedalyvavusi pasirašant Vestfalijos taiką) ir Prūsija (anksčiau vaidinusi tik nereikšmingą vaidmenį). Galių pusiausvyrą ganėtinai sunku analizuoti netgi tada, kai jos komponentai palyginti stabilūs. O kai santykinis valstybių pajėgumas nuolat kinta, įvertinti ją ir dar suderinti savo vertinimą su kitų valstybių vertinimais pasidaro beviltiškai keblu.

Trisdešimties metų karo sukurtas vakuumas Vidurio Europoje gundė aplinkines šalis. Iš vakarų į jį kėsinosi Prancūzija. Iš rytų artėjo Rusija. Į žemyno vidurį plėtėsi Prūsija. Nė viena iš svarbiausių žemyno valstybių nejautė ypatingos atsakomybės už filosofų išgarbstytą galių pusiausvyrą. Rusija laikė save pernelyg atokia. Prūsija, mažiausia iš galiūnių, vis dar buvo per silpna, kad turėtų įtakos visuotinei pusiausvyrai. Kiekvienas karalius guodėsi mintimi, kad savos valdžios stiprinimas yra didžiausias galimas indėlis į visuotinę taiką, ir, neribodamas savo užmojų, vylėsi, kad visur esanti nematoma ranka pateisinsianti jo veiksmus.

Raison d'état, kaip rizikos ir galimos naudos skaičiavimo, prigimtį atskleidžia tai, kaip Frydrichas II pateisino Silezijos užgrobimą, nors Prūsija iki tol palaikė draugiškus santykius su Austrija ir jis buvo sutarties įpareigotas gerbti Austrijos teritorijos vientisumą:

> Mūsų karių pranašumas ir greitis, kuriuo mes galime pakelti juos į žygį, vienu žodžiu, ryški mūsų persvara prieš kaimynus suteikia mums šiuo netikėtu kraštutiniu atveju begalinę viršenybę visų kitų Europos valstybių atžvilgiu. ... Anglija ir Prancūzija yra priešai. Anglija nepakęstų, jei Prancūzija imtų kištis į imperijos reikalus, todėl aš visada galiu sudaryti patikimą sąjungą su viena arba kita. Anglija nepavydės, jei užimsiu Sileziją, nes pati nepatirs jokios žalos, be to, jai reikia sąjungininkų. Olandijai tai nerūpės, juolab jei garantuosime Amsterdamo verslininkų Silezijai išduotas paskolas. Jei nepavyks susitarti su Anglija ir Olandija, neabejotinai sutarsime su Prancūzija, kuri negali suardyti mūsų planų ir sveikins imperijos sosto pažeminimą. Vienintelė Rusija gali sukelti mums rūpesčių.

> Imperatorei esant gyvai... mes galime papirkti jos patarėjus. O jeigu ji mirs, rusai bus tiek užsiėmę, kad užsienio reikalams neturės laiko.[16]

Frydrichas II į tarptautinius santykius žiūrėjo tarsi į šachmatų žaidimą. Sileziją jis norėjo užgrobti tam, kad sustiprėtų Prūsijos galia. Vienintele kliūtimi, galinčia sugriauti jo planus, jis laikė didžiųjų galiūnių priešinimąsi, o ne moralinius skrupulus. Frydrichas analizavo rizikos ir atpildo santykį: ką darysią kitos valstybės, jeigu jis užimsiąs Sileziją, – atsakys tuo pačiu, norės kompensacijos?

Frydrichas nusprendė, kad santykis jam palankus. Užgrobusi Sileziją, Prūsija tapo tikra didžiąja galiūne, tačiau kitoms šalims mėginant prisitaikyti prie naujo žaidėjo kilo keletas karų. Pirmiausia – Austrijos įpėdinystės karas 1740–1748 metais. Tada prie Prūsijos dėjosi Prancūzija, Ispanija, Bavarija ir Saksonija (pastaroji 1743 metais persimetė į kitą pusę), o Austriją palaikė Didžioji Britanija. Per antrą, Septynerių metų karą (1756–1763) vaidmenys jau buvo pasikeitę. Austrijos pusėje kariavo Rusija, Prancūzija, Saksonija ir Švedija, o Prūsiją rėmė Didžioji Britanija ir Hanoveris. Tokį pasikeitimą lėmė paprasčiausi greitos naudos ir konkrečių kompensacijų skaičiavimai, o ne koks už viską svarbesnis tarptautinės tvarkos principas.

Vis dėlto iš tokios, atrodytų, anarchijos ir grobimų, kai visi stengėsi vien stiprinti savo galią, palengva radosi šiokia tokia pusiausvyra. Tai įvyko ne dėl šalių santūrumo, bet dėl to, kad nė viena valstybė, netgi Prancūzija, nebuvo pakankamai stipri primesti savo valią kitoms ir sukurti imperiją. Kai tik iškildavo kurios nors valstybės įsivyravimo pavojus, kaimynės sutelkdavo koaliciją – vadovaudamosios anaiptol ne tarptautinių santykių teorija, o gryniausiu suinteresuotumu pažaboti galingiausios užmačias.

Šie dažni karai nebuvo tokie niokojantys kaip religiniai dėl dviejų priežasčių. Paradoksas, kad absoliučių XVIII amžiaus valdovų galimybės sutelkti išteklius karui buvo menkesnės negu, tarkime, tais atvejais, kai aistras kurstydavo religija, ideologija ar populiari vyriausybė. Varžomi tradicijų ir galbūt baimindamiesi dėl savo pačių saugumo, jie nesiryžo įvesti pajamų mokesčio ir daugelio kitų moderniųjų rinkliavų, ir tai ribojo karo reikmėms skiriamą valstybės turto dalį. Be to, ginklų technologija dar buvo užuomazgos stadijoje.

O svarbiausia, pusiausvyrą Europos žemyne sutvirtino ir netgi lėmė atsiradimas valstybės, savo užsienio politika specialiai siekusios tą pusiausvyrą palaikyti. Anglija savo svoriu paprastai paremdavo silpnesnę, didesniame pavojuje atsidūrusią pusę, kad atitaisytų sutrikusią pusiausvyrą. Tikrasis šitokios politikos tėvas buvo rūstus, gyvenimo

matęs olandų kilmės Anglijos karalius Viljamas III. Savo gimtojoje Olandijoje jis buvo nukentėjęs nuo prancūzų Karaliaus Saulės, tad, užsidėjęs Anglijos karūną, ėmė burti koalicijas, kur tik įmanoma trukdančias Liudvikui XIV. Anglija buvo vienintelė Europos šalis, kurios *raison d'état* nereikalavo plėstis žemyne. Europos galių pusiausvyrą suvokdama kaip savo nacionalinį interesą, ji buvo vienintelė, kuriai žemyne nereikėjo nieko daugiau, tik neleisti įsivyrauti vienai valstybei. Siekdama šio tikslo, Anglija buvo pasirengusi dėtis prie bet kokios valstybių kombinacijos, prieštaraujančios tokiai įvykių eigai.

Taigi galių pusiausvyra palengva atsirado dėl nuolat kintančių britų vadovaujamų koalicijų, nukreiptų prieš prancūzų bandymus įsivyrauti Europoje. Tokia dinamika buvo būdinga bemaž visiems XVIII amžiaus karams, o kiekviena britų sutelkta koalicija prieš prancūzų hegemoniją kovojo dėl tų pačių Europos laisvių, kurias Richelieu pirmasis parėmė Vokietijoje kovodamas prieš Habsburgus. Galių pusiausvyra laikėsi todėl, kad Prancūzijai buvo pernelyg sunku įveikti kraštus, besipriešinančius jos dominavimui, ir kad pusantro šimtmečio ekspansionizmo juo toliau, juo labiau mažino šalies išteklius.

Anglijos kaip balansuotojos vaidmenį lėmė geopolitinė neišvengiamybė. Visiems žemyno ištekliams susitelkus vienose rankose, palyginti nedidelės salelės prie Europos krantų išlikimui būtų iškilęs pavojus. Mat Anglija (iki sąjungos su Škotija 1707 metais) turėjo kur kas mažiau išteklių bei gyventojų ir anksčiau ar vėliau būtų tapusi priklausoma nuo žemyno imperijos malonės.

1688 metų Šlovingoji revoliucija, nuvertusi kataliką Jokūbą II, tuojau pat pastūmėjo Angliją į priešpriešą su Liudviku XIV. Ieškojusi žemyne karaliaus protestanto, Anglija pasirinko Viljamą Oranietį, Olandijos valdovą (*Stadthalter*), turėjusį šiokią tokią teisę į jos sostą po vedybų su Marija, nuverstojo karaliaus dukterimi. Kartu su Viljamu Anglija gavo ir tebevykstantį karą su Liudviku XIV dėl teritorijos, vėliau pavadintos Belgija, kurioje buvo daug svarbių tvirtovių ir uostų, esančių pavojingai arti Anglijos pakrantės (nors šis nerimas atsirado tik laikui slenkant). Viljamas žinojo, kad, Liudvikui XIV užėmus tas tvirtoves, Nyderlandai prarastų nepriklausomybę; prancūzų vyravimo Europoje galimybės padidėtų, ir Anglijai iškiltų tiesioginė grėsmė. Viljamo sprendimas pasiųsti anglų karius kautis su prancūzais dėl šių dienų Belgijos buvo pirmtakas analogiško britų sprendimo 1914 metais, kai Belgiją užgrobė vokiečiai.

Nuo to laiko Viljamas žengė kovos prieš Liudviką XIV priešakyje. Žemas, kuprotas, kamuojamas astmos, jis iš pirmo žvilgsnio nebuvo

panašus į žmogų, kuriam lemta nuramdyti Karalių Saulę. Tačiau Orano princas turėjo geležinę valią ir nepaprastai guvų protą. Jis įtikino save – bemaž neabejotinai teisingai, – kad jeigu Liudvikui XIV, jau ir taip galingiausiam Europos monarchui, bus leista užgrobti Ispanijos Nyderlandus (šiandienę Belgiją), Anglija atsidursianti pavojuje. Todėl reikėjo telkti koaliciją, kuri pajėgtų pažaboti Prancūzijos karalių, – anaiptol ne remiantis abstrakčia galių pusiausvyros teorija, o gelbstint tiek Nyderlandų, tiek Anglijos nepriklausomybę. Viljamas suprato, kad, Liudvikui XIV įgyvendinus savo užmačias Ispanijos ir jos valdų atžvilgiu, Prancūzija taptų didžiąja galiūne, kuriai neįstengtų atsispirti joks valstybių junginys. Norėdamas užbėgti tam už akių, jis ėmėsi ieškoti partnerių ir netrukus jų rado. Švedija, Savoja, Austrija, Saksonija, Olandijos respublika ir Anglija sudarė Didžiąją sąjungą (*Grand Alliance*) – Naujųjų laikų Europos istorijoje didžiausią jėgų santalką prieš vieną valstybę. Liudvikui teko bemaž be paliovos kariauti su ja apie ketvirtį amžiaus (1688–1713). Galiausiai prancūzų *raison d'état* siekius sutramdė kitų Europos valstybių savanaudiški interesai. Prancūzija liko stipriausia Europos valstybe, tačiau žemyne neįsivyravo. Tai – vadovėlinis galių pusiausvyros veikimo atvejis.

Viljamo priešiškumą Liudvikui XIV lėmė ne asmeninės priežastys ir ne koks antiprancūziškas nusiteikimas; jis kilo blaiviai įvertinus Karaliaus Saulės galią ir neribotas ambicijas. Viljamas sykį prisipažino, kad jei būtų gyvenęs XVI amžiaus šeštajame dešimtmetyje, kai Europai grėsė Habsburgų hegemonija, būtų buvęs „tiek pat prancūzas, kiek dabar ispanas“[17] – panašiai Winston Churchill XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje atrėmė kaltinimą, neva jis nusiteikęs prieš vokiečius: „Jei aplinkybės apvirstų aukštyn kojom, mes lygiai taip pat būtume prieš prancūzus ir už vokiečius.“[18]

Viljamas buvo pasirengęs ir derėtis su Liudviku XIV, kai jautė, kad tai darydamas pasitarnausiąs galių pusiausvyrai. Jis svarstė paprastai: Anglija turi stengtis išlaikyti apytikrę lygybę tarp Habsburgų ir Burbonų, kad silpnesnioji pusė, anglų padedama, išsaugotų pusiausvyrą Europoje. Nuo Richelieu laikų silpnesnė visada buvo Austrija, todėl Anglija rėmė Habsburgus, kovojančius prieš prancūzų ekspansionizmą.

Viešoji nuomonė išsyk nepritarė minčiai, kad Anglija veiktų kaip balansuotoja. XVII amžiaus pabaigoje Anglijos visuomenėje vyravo izoliacionistinis požiūris, labai panašus į amerikiečių po dviejų šimtų metų. Dauguma žmonių laikėsi nuomonės, kad pakaksią laiko grėsmei atremti, kai ji pasireikšianti – jei apskritai pasireikšianti. Nesą

reikalo kautis su spėjamais pavojais, grindžiamais tuo, ką kuri nors šalis *gali* kada nors padaryti.

Viljamas suvaidino tokį pat vaidmenį kaip Theodore Roosevelt vėliau Amerikoje įspėdamas izoliacionistiškai nusiteikusius pavaldinius, kad jų saugumas priklausąs nuo dalyvavimo užjūrio galių pusiausvyroje. Ir britai perėmė jo pažiūras greičiau, negu amerikiečiai – Roosevelto. Po Viljamo mirties praėjus maždaug dvidešimčiai metų, tipiškas opozicinis laikraštis *The Craftsman* rašė, kad galių pusiausvyra yra „kertinis, amžinas britų politikos principas" ir taika žemyne esanti „tokia svarbi aplinkybė prekiaujančios salos gerovei, kad... Britanijos ministrų kabinetas turėtų pats nepaliaujamai stengtis ją saugoti ir atkurti, jei kiti ją sulaužytų ar sutrikdytų".[19]

Tačiau galių pusiausvyros svarbumo pripažinimas nenumaldė britų ginčų dėl to, kaip geriausia tokią politiką įgyvendinti. Susidarė dvi mokyklos, atstovaujančios dviem didžiosioms parlamento partijoms, – kaip kad Jungtinėse Valstijose po dviejų pasaulinių karų. Vigai tvirtino, kad Didžioji Britanija turėtų įsikišti tik tuomet, kai pusiausvyrai iškyla tikra grėsmė, ir tik tam laikui, kol grėsmė bus pašalinta. Toriams atrodė, kad Didžiosios Britanijos svarbiausia pareiga esanti *formuoti*, o ne vien saugoti galių pusiausvyrą. Vigai laikėsi požiūrio, kad pasipriešinti puolimui Nyderlanduose laiko būsią užtektinai, kai jis iš tikrųjų prasidėsiąs; toriai teigė, kad „pagyvensim – pamatysim" politika galinti leisti agresoriui nepataisomai suardyti pusiausvyrą. Todėl Didžioji Britanija, norėdama išvengti kautynių Doveryje, turinti priešintis agresijai prie Reino ar bet kurioje kitoje Europos vietoje, kur tik galių pusiausvyrai iškyla pavojus. Į sąjungas vigai žiūrėjo kaip į laikinas priemones, kurių reikia atsisakyti, kai pergalė įgalina pasiekti bendrą tikslą, o toriai agitavo už nuolatines bendradarbiavimo formas, kad Didžioji Britanija galėtų daryti įtaką įvykiams ir išsaugoti taiką.

Lordas Carteret, torių užsienio reikalų sekretorius 1742–1744 metais, iškalbingai agitavo už nuolatinį dalyvavimą Europos reikaluose. Jis smerkė vigų polinkį „nekreipti dėmesio į jokias negandas ir bruzdėjimus žemyne, nematyti priešų už mūsų salos ribų, o rūpintis vien savo prekyba bei malonumais ir, užuot pasitikus pavojų svečiose šalyse, ramiai sau miegoti, kol pavojaus signalas suskambės prie mūsų krantų". Didžioji Britanija, tvirtino jis, turėtų suvokti, kad nuolatinis jos interesas esąs remti Habsburgus kaip Prancūzijos atsvarą, „nes jeigu prancūzų monarchas įsitikins nebeturįs žemyne varžovų, jis pajus, kad užkariautos teritorijos saugios, ir galbūt sumažins savo įgulas, pasitrauks iš tvirtovių, paleis kariuomenę; tačiau tie turtai, kurių dėka

žemumose dabar pilna kareivių, netrukus bus panaudoti užmačioms, jau labiau keliančioms pavojų mūsų šaliai. ... Mano ponai, mes privalome... remti Austrijos dvarą, kuris yra vienintelė jėga, galinti atsverti Burbonų giminės valdovus."[20]

Vigų ir torių užsienio politikos pakraipos skyrėsi praktiniu, o ne filosofiniu, taktiniu, o ne strateginiu atžvilgiu ir atspindėjo abiejų partijų požiūrį į Didžiosios Britanijos pažeidžiamumą. Vigų „pagyvensim – pamatysim" politika kilo iš įsitikinimo, kad Didžiosios Britanijos saugumo atsarga esanti labai didelė. Toriams Didžiosios Britanijos padėtis neatrodė tokia patikima. Bemaž lygiai tuo pačiu skyrėsi Amerikos izoliacionistų ir Amerikos globalistų pažiūros XX amžiuje. Nei XVIII ir XIX amžiaus Britanijai, nei XX amžiaus Amerikai nebuvo lengva įtikinti savo piliečius, kad saugumas reikalaująs veikiau nuolatinio įsipareigojimo nei izoliacijos.

Abiejose šalyse vis atsirasdavo lyderis, aiškindavęs žmonėms nuolatinio angažavimosi būtinybę. Wilson sukūrė Tautų Lygą; Carteret žaidė mintimi giliau įsitraukti į žemyno reikalus; Castlereagh, užsienio reikalų sekretorius 1812–1821 metais, propagavo Europos kongresų sistemą; Gladstone, ministras pirmininkas XIX amžiaus pabaigoje, pasiūlė pirmąją kolektyvinio saugumo versiją. Jų siūlymams galų gale nebuvo pritarta, nes iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos tiek Anglijos, tiek Amerikos žmones buvo sunku įtikinti, kad jiems gresia pavojus, kol jis akivaizdžiai nepakibdavo virš galvų.

Šitaip Didžioji Britanija tapo Europos pusiausvyros balansuotoja – iš pradžių, galima sakyti, nė piršto nejudindama, vėliau sąmoningai to siekdama. Jei Britanija nebūtų atkakliai laikiusis tokios pozicijos, Prancūzija bemaž neabejotinai būtų įsivyravusi Europoje XVIII ir XIX amžiuje, o Vokietija – mūsų laikais. Šia prasme Churchill po 200 metų buvo visiškai teisus tvirtindamas, kad Didžioji Britanija „išsaugojusi Europos laisves".[21]

XIX amžiaus pradžioje Didžioji Britanija nuo *ad hoc* galių pusiausvyros gynimo perėjo prie kryptingo planavimo. Iki tol ji savo politiką grindė pragmatizmu, apskritai būdingu visai britų tautai, ir buvo pasiryžusi priešintis bet kuriai šaliai, kuri keltų grėsmę pusiausvyrai, – XVIII amžiuje tai kaskart būdavo Prancūzija. Karai baigdavosi kompromisais, paprastai šiek tiek sustiprindavusiais Prancūzijos vaidmenį, tačiau neleisdavusiais jai įsivyrauti, nors būtent to ji labiausiai siekdavo.

Todėl nenuostabu, kad Prancūzija ir suteikė progą išsamiau apibrėžti tai, ką Didžioji Britanija laikė galių pusiausvyra. Pusantro šimtmečio siekusi pranašumo *raison d'état* būdu, Prancūzija po Revoliucijos sugrįžo

prie ankstesnių visuotinybės idėjų. Savo ekspansionizmui pateisinti ji nebesišaukė *raison d'état,* ką jau kalbėti apie nuverstų karalių šlovę. Po Revoliucijos Prancūzija stojo į karą su visa Europa, kad apsaugotų revoliuciją ir paskleistų žemyne respublikos idealus. Pranašesnė Prancūzija vėl grasė įsivyrauti. Įvedusi karinę prievolę, pagauta ideologinio įkarščio, ji siuntė savo armijas kautis už visuotinius laisvės, lygybės ir brolybės principus. Nedaug trūko, kad Napoleonas būtų sutelkęs Prancūzijos dominuojamą Europos valstybių sandraugą. 1807 metais prancūzų kariuomenė jau buvo įkūrusi palydovines karalystes išilgai Reino, Italijoje ir Ispanijoje, numenkinusi Prūsiją iki antrarūšės galiūnės ir gerokai susilpninusi Austriją. Napoleonui ir Prancūzijai įsiviešpatauti žemyne tetrukdė Rusija.

Tačiau Rusija žadino dvilypius jausmus – iš dalies viltį, iš dalies baimę, – ir tai išliko iki pat šių dienų. XVIII amžiaus pradžioje Rusijos siena ėjo Dnepru; per šimtmetį ji pasiekė Vyslą, tekančią 500 mylių vakariau. XVIII amžiaus pradžioje Rusija, kad išliktų, kovėsi su švedais prie Poltavos, esančios šių dienų Ukrainos gilumoje. Amžiaus viduryje ji jau dalyvavo Septynerių metų kare, ir jos kariuomenė buvo užėmusi Berlyną. Amžiaus pabaigoje ji buvo pagrindinė veikėja dalijantis Lenkiją.

Šiurkšti Rusijos fizinė galia atrodė dar grėsmingesnė matant negailestingą vidaus institucijų autokratiją. Jos absoliutizmo nešvelnino nei papročiai, nei atkakli nepriklausoma aristokratija, kaip kad Vakarų Europos monarchų, valdžiusių pagal dieviškąją teisę, atveju. Rusijoje viskas priklausė nuo caro įgeidžių. Nelygu jo nuotaika, Rusijos užsienio politika nesunkiai galėdavo pakrypti nuo liberalizmo prie konservatizmo, kaip, pavyzdžiui, buvo valdant Aleksandrui I. Tačiau vidaus politikoje liberalių eksperimentų nė nebandyta imtis.

1804 metais veiklusis visos Rusijos caras Aleksandras I kreipėsi į britų ministrą pirmininką Williamą Pittą Jaunesnįjį, nesutaikomiausią Napoleono priešą, su pasiūlymu. Smarkiai paveiktas Švietimo filosofų, Aleksandras I vaizdavosi esąs Europos sąžinė ir buvo pasiekęs aukščiausią savo laikino susižavėjimo liberaliomis institucijomis stadiją. Jis pasiūlė Pittui miglotą visuotinės taikos planą, kviečiantį visas tautas reformuoti savo santvarkas nuo feodalizmo pereinant prie konstitucinio valdymo. Reformuotos valstybės atsisakytų naudoti jėgą ir tarpusavio ginčus spręstų trečiųjų teisme. Šitaip rusų autokratas tapo neįtikėtinu Wilsono pirmtaku: iškėlė idėją, kad liberalios institucijos yra būtina taikos sąlyga, nors taip ir nesiryžo įgyvendinti šių principų savo šalyje. O praėjus vos keleriems metams metėsi į priešingą, konservatyvųjį, politinio spektro kraštutinumą.

Gavęs Aleksandro siūlymą, Pitt atsidūrė labai panašioje padėtyje kaip Churchill Stalino atžvilgiu bemaž po 150 metų. Jam žūtbūt reikėjo rusų paramos prieš prancūzus, nes kaip nors kitaip sumušti Napoleoną atrodė neįmanoma. Kita vertus, Pitt, kaip ir vėliau Churchill, nebuvo suinteresuotas, kad vieną dominuojančią šalį pakeistų kita, juolab kad Rusija taptų Europos arbitre. O svarbiausia, britų vidaus draudimai neleido jokiam ministrui pirmininkui daryti taiką priklausomą nuo Europos politinių ir socialinių reformų. Britai niekada nebuvo kariavę dėl tokio tikslo, nes nejautė, kad jiems keltų grėsmę politiniai ir socialiniai neramumai žemyne, – jie nerimavo tik dėl galių pusiausvyros pokyčių.

Pitto atsakymas Aleksandrui I apėmė visus šiuos aspektus. Ignoruodamas ruso kvietimą imtis politinių reformų Europoje, Pitt apibūdino pusiausvyrą, kurią reikėsią nustatyti norint išsaugoti taiką. Pirmą sykį po Vestfalijos sutarčių, pasirašytų prieš pusantro šimto metų, buvo pamėginta įsivaizduoti, kaip būtų galima sureguliuoti Europą kamuojančias problemas. Ir apskritai pirmą sykį toks sureguliavimas turėjo būti grindžiamas grynai galių pusiausvyros principais.

Pagrindine nestabilumo priežastimi Pitt laikė Vidurio Europos silpnumą, ne sykį gundžiusį Prancūziją pulti kaimynus ir mėginti įsivyrauti žemyne. (Pitt buvo pernelyg mandagus ir pernelyg troško Rusijos paramos, kad minėtų, jog pakankamai stipri, prancūzų spaudimui atsispirti galinti Vidurio Europa būtų ne mažiau pajėgi tramdyti ir rusų ekspansionistinius užmojus.) Jo nuomone, Europos tvarkymą reikėjo pradėti atimant iš Prancūzijos visus po Revoliucijos užkariautus kraštus ir atkuriant Nyderlandų nepriklausomybę, – tuo svarbiausią britų rūpestį sumaniai paverčiant sureguliavimo principu.[22]

Tačiau Prancūzijos persvaros sumažinimas neduotų jokios naudos, jei 300 vokiečių valstybėlių toliau gundytų prancūzus pajungti jas savo valiai. Tokioms užmačioms numaldyti, Pitto nuomone, reikėtų Europos viduryje sukurti „didžiąsias mases“, konsoliduojant vokiečių kunigaikštystes į didesnius junginius. Tas, kurios prisijungė prie Prancūzijos arba gėdingai žlugo, turėtų aneksuoti Prūsija arba Austrija. Kitas reikėtų sutelkti į didesnes valstybes.

Pitt vengė užsiminti apie kokią nors Europos vyriausybę. Vietoj to jis pasiūlė, kad Didžioji Britanija, Prūsija, Austrija ir Rusija garantuotų naują teritorinę Europos sanklodą sudarydamos nuolatinę sąjungą, nukreiptą prieš Prancūzijos agresiją, – kaip kad Franklin D. Roosevelt tarptautinę tvarką po Antrojo pasaulinio karo bandė grįsti sąjunga prieš Vokietiją ir Japoniją. Nei Napoleono laikų Didžioji Britanija, nei

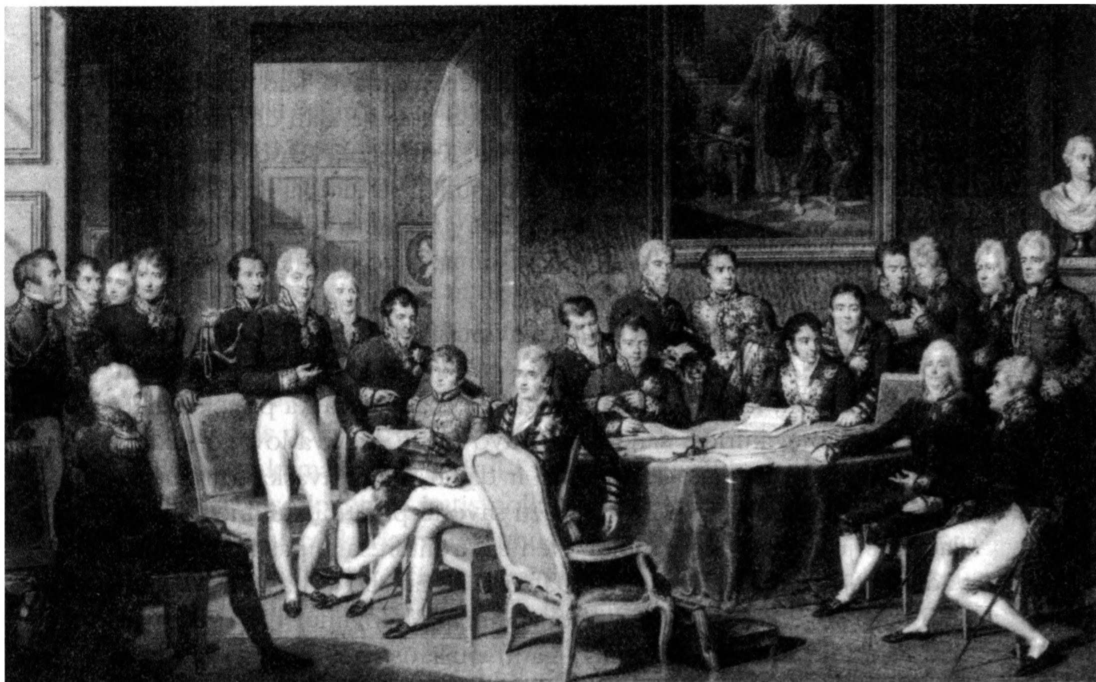
Amerika Antrojo pasaulinio karo metu neįsivaizdavo, kad gali taip atsitikti, jog ateityje didžiausią grėsmę taikai kels veikiau dabartinis sąjungininkas negu dar nesumuštas priešas. Kaip bijota Napoleono, rodė tai, kad britų ministrui pirmininkui teko sutikti su tuo, ką iki tol jo šalis tvirtai atmetinėjo – nuolatinį įsitraukimą į žemyno reikalus, – ir kad Didžioji Britanija prarado taktinį lankstumą, savo politiką ėmusi grįsti pastovaus priešo prielaida.

Europos galių pusiausvyros formavimasis XVIII ir XIX amžiuje turėjo bruožų, būdingų ir dabartiniam, po Šaltojo karo susiklosčiusiam pasauliui. Tada, kaip ir dabar, žlunganti pasaulio tvarka priveisė daugybę valstybių, kurios, siekdamos savo tikslų, nesivadovavo jokiais aukštesniais principais. Tada, kaip ir dabar, naują tvarką kuriančios valstybės mėgino kaip nors apibrėžti savo tarptautinį vaidmenį. Tada daugelis jų nusprendė rūpintis vien savo interesais, pasikliaudamos vadinamąja „nematoma ranka“. Dabar svarbiausia, ar pasaulis po Šaltojo karo sugebės atrasti kokį nors principą kliovimuisi jėga ir savanaudiškumui apriboti. Žinoma, galių pusiausvyra visada galiausiai susiklosto *de facto*, sąveikaujant keletui valstybių. Tik neaišku, ar tarptautinės sistemos tvarumą galima sąmoningai planuoti, ar jis pats atsiranda po keleto jėgos išmėginimų.

Napoleono karams einant į pabaigą, Europa buvo pasirengusi kurti – vienintelį kartą istorijoje – tarptautinę tvarką, grindžiamą galių pusiausvyros principais. XVIII ir XIX amžiaus karų skaistykla padėjo jai suprasti, kad galių pusiausvyros negalima palikti savieigai, Europos valstybių kolizijų žaismui. Pitt pasiūlė teritorinio sureguliavimo planą, turintį ištaisyti XVIII amžiaus pasaulio tvarkos silpnąsias vietas. Bet Pitto sąjungininkai žemyne buvo gavę ir kitą pamoką.

Galią pernelyg sunku įvertinti, o gebėjimas ją palaikyti pernelyg įvairus, kad tai galėtų tapti patikimu tarptautinės tvarkos principu. Pusiausvyra geriausiai veikia tada, kai būna paremta sutarimu dėl bendrų vertybių. Galių pusiausvyra slopina *galėjimą* sugriauti tarptautinę tvarką; sutarimas dėl bendrų vertybių slopina *norą* tai daryti. Galia be teisėtumo gundo išmėginti jėgas; teisėtumas be galios skatina tuščią puikavimąsi.

Suderinti šiuos elementus pavyko Vienos kongresui, nustačiusiam tokią tarptautinę tvarką, kurios ištisą šimtmetį netrikdė jokie visuotiniai karai.

KETVIRTAS SKYRIUS

Europos koncertas: Didžioji Britanija, Austrija ir Rusija

1814 metų rugsėjį, Napoleonui kamuojantis pirmoje savo tremtyje Elbos saloje, jo sukeltų karų laimėtojai susirinko Vienoje planuoti pokario pasaulio. Vienos kongresas tęsėsi ir Napoleonui pabėgus iš Elbos – iki pat galutinio jo pralaimėjimo prie Waterloo. Poreikis keisti tarptautinę tvarką buvo kaip niekada pribrendęs.

Austrijai atstovavo kunigaikštis von Metternich, bet, kadangi kongresas vyko Vienoje, ir pats Austrijos imperatorius buvo čia pat. Prūsijos karalius atsiuntė kunigaikštį von Hardenbergą, o restauracijos grąžintas į Prancūzijos sostą Liudvikas XVIII pasikliovė Talleyrand'u, kuris įsigudrino tarnauti visiems valdovams ir prieš revoliuciją, ir po jos. Caras Aleksandras I, nenorėjęs niekam užleisti tokios garbės, atvyko pats. Užsienio reikalų sekretorius lordas Castlereagh derėjosi Didžiosios Britanijos vardu.

Šie penki vyrai pasiekė tai, ką buvo užsibrėžę. Po Vienos kongreso Europa gyveno ilgiausią savo istorijoje taikos tarpsnį. Keturiasdešimt metų didžiosios galiūnės nekariavo tarpusavyje, o po Krymo karo (1854) dar šešiasdešimt metų nekilo joks didesnis karas. Vienoje nustatyta tvarka taip atitiko Pitto planą, kad Castlereagh, pateikdamas ją parlamentui, pridėjo ir pirminio britų sumanymo juodraštį, kad būtų matyti, kaip mažai nuo pastarojo nukrypta.

Paradoksas, kad ši tarptautinė tvarka, sukurta labiau kliaujantis galių pusiausvyra negu bet kuri kita iki jos ir po jos, mažiausiai rėmėsi galia. Tokia unikali padėtis susiklostė iš dalies todėl, kad pusiausvyra buvo taip puikiai suprojektuota, jog jai suardyti būtų prireikę titaniškų pastangų. Tačiau svarbiausia priežastis – žemyno šalis siejo vertybių bendrumo jausmas. Čia susidarė ne vien fizinė, bet ir moralinė pusiausvyra. Įsiviešpatavo tvirta galios ir teisingumo darna. Galių pusiausvyra mažina galimybes imtis jėgos; vertybių bendrumo jausmas slopina norą tai daryti. Į tarptautinę tvarką, kuri nelaikoma teisinga, anksčiau ar vėliau bus pasikėsinta. Tačiau tai, kaip tauta suvokia tam tikros pasaulio tvarkos teisingumą, lemia ne tik požiūris į taktinius užsienio politikos dalykus, bet ir vidaus institucijos. Todėl vidaus institucijų suderinamumas yra taikos ramstis. Gal tai skamba ironiškai, bet Metternich buvo Wilsono pirmtakas ta prasme, kad tikėjo, jog bendra teisingumo samprata yra tarptautinės tvarkos prielaida, nors jo teisingumo supratimas buvo visiškai priešingas tam, kurį Wilson siekė institucionalizuoti XX amžiuje.

Sukurti visuotinę galių pusiausvyrą pasirodė gana paprasta. Pitto planu derybininkai vadovavosi tarsi architekto brėžiniu. Kadangi tautų apsisprendimo idėja dar nebuvo gimusi, jiems nėmaž nerūpėjo iš Napoleono atkovotose teritorijose išskirti tautiškai vientisas valstybes. Austrija buvo sustiprinta Italijos, Prūsija – Vokietijos sąskaita. Olandijos respublika gavo Austrijos Nyderlandus (didžiumą dabartinės Belgijos). Prancūzija neteko visų užkariautų žemių ir grįžo už ikirevoliucinių „senųjų sienų“. Rusija gavo svarbiausiąją Lenkijos dalį. (Laikydamasi nuostatos neturėti Europos žemyne jokių valdų, Didžioji Britanija pasitenkino Gerosios Vilties kyšuliu Afrikos pietuose.)

Britų supratimu, galių pusiausvyrą buvo galima patikrinti pagal tai, kaip įvairios valstybės sugeba atlikti vaidmenis, joms numatytus bendrajame plane, – JAV panašiai vertino savo sąjungas po Antrojo pasaulinio karo. Vadovaudamasi šitokia samprata, Didžioji Britanija susidūrė su tokiu pat skirtingu žemyno šalių požiūriu kaip ir JAV Šaltojo karo metais. Mat valstybės paprasčiausiai nelaiko savęs vien

saugumo sistemos sraigteliais. Saugumas tiesiog leidžia joms egzistuoti; bet nėra vienintelis ar netgi svarbiausias jų tikslas.

Austrija ir Prūsija laikė save „didžiosiomis masėmis“ ne labiau negu Prancūzija darbo pasidalijimą – jau mūsų laikais – NATO paskirtimi. Visuotinė galių pusiausvyra Austrijai ir Prūsijai mažai tereiškė, jei, be kita ko, nebuvo teisinga jų ypatingų painių tarpusavio santykių atžvilgiu ar neatsižvelgė į šių šalių istorinį vaidmenį.

Trisdešimties metų karui sužlugdžius Habsburgų siekius viešpatauti Vidurio Europoje, Austrija liovėsi mėginusi įsivyrauti visoje Vokietijoje. 1806 metais nykstanti Šventoji Romos imperija buvo panaikinta. Bet Austrija vis viena laikė save pirmąja tarp lygių ir buvo pasiryžusi neleisti jokiai kitai vokiečių valstybei, ypač Prūsijai, perimti istorinio lyderio vaidmens.

O priežasčių būti budriai pakako. Nuo tada, kai Frydrichas II užgrobė Sileziją, Austrijai įsiviešpatauti Vokietijoje trukdė Prūsija, siekusi to paties. Negailestinga diplomatija, atsidavimas karo menui ir labai išlavintas disciplinos jausmas antraeilę kunigaikštystę, įsikūrusią kažkur Šiaurės Vokietijos lygumoje, per šimtmetį pavertė karalyste, kuri, nors ir mažiausia tarp didžiųjų galiūnių, kariniu atžvilgiu buvo viena iš stipriausių. Jos sienos keistai vingiavo per šiaurinę Vokietiją nuo iš dalies lenkiškų rytų iki šiek tiek lotynizuotos Pareinės (kurią nuo pagrindinės Prūsijos teritorijos skyrė Hanoverio karalystė), žadindamos stiprų pojūtį tautinės misijos – galbūt siekti ir didesnių tikslų, o ne tik ginti išskaidytas savo žemes.

Europos stabilumą lėmė tiek santykiai tarp šių dviejų didžiausių vokiečių valstybių, tiek jų santykiai su kitomis vokiečių valstybėmis. Bent jau nuo Trisdešimties metų karo Vokietijos vidaus sąranga nuolat keldavo Europai vis tą pačią dilemą: kai Vokietija būdavo silpna ir suskaldyta, ji skatindavo savo kaimynų, ypač Prancūzijos, ekspansionizmą; kita vertus, aplinkines valstybes baugino vokiečių vienybės perspektyva, – ta baimė išliko iki pat mūsų dienų. Richelieu ne pirmas nuogąstavo, kad vieninga Vokietija gali įsivyrauti Europoje, užgožti Prancūziją; jau 1609 metais anglas Thomas Overbury rašė: „...Vokietija, jei būtų visa pavaldi vienai Monarchijai, taptų siaubu visiems kitiems...“[1] Vokietija visada buvo arba per silpna, arba per stipri taikai Europoje.

Vienos kongreso planuotojai suprato: norėdami laiduoti Vidurio Europai taiką ir stabilumą, jie turėsią sugriauti tai, ką XVII amžiuje padarė Richelieu, stengęsis, kad Vidurio Europa būtų silpna, susiskaidžiusi, nuolat gundanti prancūzus įsiveržti ir paversti ją savo kariuomenės

pratybų lauku. Tad valstybių vyrai Vienoje ėmėsi konsoliduoti, bet ne vienyti Vokietiją. Austrija ir Prūsija buvo didžiausios vokiečių valstybės, po jų ėjo daug vidutinių – kaip antai Bavarija, Viurtenbergas, Saksonija, – kurias reikėjo padidinti ir sustiprinti. Iš daugiau kaip 300 valstybėlių buvo padaryta apie trisdešimt, o šios savo ruožtu sutelktos į naują junginį, pavadintą Vokietijos konfederacija. Numatanti bendrą gynybą prieš išorės agresiją, ši konfederacija pasirodė esanti sumanus kūrinys – per stipri, kad ją pultų Prancūzija, bet per silpna ir pernelyg decentralizuota, kad keltų grėsmę kaimynams. Konfederacija atsvėrė Prūsijos karinės jėgos pranašumą ir Austrijos didesnį prestižą bei teisėtumą. Jos paskirtis buvo neleisti vokiečiams susivienyti tautiniu pagrindu, išsaugoti įvairių kunigaikščių ir monarchų sostus, užkirsti kelią Prancūzijos agresijai. Ir ji sėkmingai atliko visas šias užduotis.

Spręsdami, ką daryti su įveiktu priešu, taikos planą kuriantys nugalėtojai turi sugalvoti, kaip pereiti nuo nesutaikomumo, būtino siekiant pergalės, prie santaikos, be kurios neįmanoma patvari taika. Represinė taika kelia pavojų tarptautinei tvarkai, nes karo išsekintiems laimėtojams užkrauna prievolę malšinti šalis, panūdusias pažeisti susitarimus. Bet kuri nepatenkinta šalis gali būti tikra, kad ją bemaž automatiškai palaikys nuskriausta pralaimėjusioji pusė. Būtent tai vėliau sužlugdė Versalio sutartį.

Vienos kongrese nugalėtojai, kaip ir Antrojo pasaulinio karo laimėtojai, stengėsi išvengti šios klaidos. Jiems nebuvo lengva kilniai pasielgti su Prancūzija, kuri pusantro šimtmečio bandė įsivyrauti Europoje ir kurios kariuomenė ketvirtį amžiaus stovyklavo kaimyninėse šalyse. Vis dėlto politikai Vienoje nutarė, kad Europa būsianti saugesnė, jei Prancūzijai, atėmus iš jos užkariautus kraštus, bus garantuotos „senosios" – tai yra ikirevoliucinės – sienos, nors jos ir aprėpė gerokai didesnę teritoriją negu kad Richelieu laikais. Castlereagh, Napoleono nesutaikomiausio priešo užsienio reikalų ministras, šitaip kalbėjo:

> Nesiliaujantys Prancūzijos ekscesai gali, be abejonės, pastūmėti Europą... susiskaidymo link... [bet] leiskime Sąjungininkams išmėginti šią naują galimybę pasiekti atvangą, taip reikalingą visoms Europos Valstybėms, kartu užtikrinant, kad nusivylusios... jos vėl imsis ginklo, savo pusėje turėdamos ne tik pozicijų persvarą, bet ir moralinę jėgą, kuri vienintelė tegali išlaikyti tokią konfederaciją...[2]

Jau 1818 metais Prancūzija buvo priimta į „kongresų sistemą" ir dalyvavo periodiškai vykusiuose Europos kongresuose, kurie pusę šimtmečio, galima sakyti, atliko Europos vyriausybės vaidmenį.

Įsitikinusi, kad visos valstybės pakankamai supranta savo interesą ir prireikus jį gins, Didžioji Britanija tikriausiai būtų tuo ir pasitenkinusi. Britai nemanė, kad reikia formalios garantijos arba kad ji gali dar ką nors pridurti prie sveiku protu grindžiamos analizės. Tuo tarpu Vidurio Europos šalys, pusantro šimtmečio buvusios karų aukomis, reikalavo apčiuopiamų garantijų.

Antai Austrijai grėsė pavojai, kurių Didžioji Britanija net negalėjo suvokti. Feodalinių laikų liekana Austrija buvo daugiakalbė imperija, aplink savo istorines žemes Vokietijoje ir Šiaurės Italijoje subūrusi daugybę Dunojaus baseino tautybių. Matydama stiprėjant disonuojančias liberalizmo ir nacionalizmo sroves, grasinančias jos egzistavimui, Austrija siekė sunerti moralinių apribojimų tinklą, kuris užkirstų kelią jėgų bandymui. Metternich puikiai mokėjo įtikinėti didžiąsias šalis dėl bendrų vertybių užmiršti savo nesutarimus. Talleyrand šitaip nusakė būtinumą turėti kokį nors ribojimo principą:

> Jei... besipriešinančios galios minimumas... būtų lygus puolančiosios galios maksimumui... turėtume tikrą pusiausvyrą. Bet... dabartinė padėtis leidžia tik dirbtinę, nepatikimą pusiausvyrą, kuri laikysis tol, kol keletas didžiųjų Valstybių vadovausis nuosaikumo ir teisingumo dvasia.[3]

Po Vienos kongreso ryšys tarp galių pusiausvyros ir teisėtumu grindžiamo bendrumo atsispindėjo dviejuose dokumentuose: Keturių sąjungos, susidėjusios iš Didžiosios Britanijos, Prūsijos, Austrijos ir Rusijos, ir Šventosios sąjungos, kurią sudarė trys vadinamieji Rytų dvarai – Prūsija, Austrija ir Rusija. XIX amžiaus pradžioje Prancūzijos bijota ne mažiau nei Vokietijos XX amžiuje – kaip iš prigimties agresyvios, destabilizuojančios galiūnės. Todėl politikai Vienoje sukūrė Keturių sąjungą, kuri savo pranokstančia jėga iš pat pradžių užgniaužtų bet kokias karingas Prancūzijos užmačias. Jei Versalyje 1918 metais susirinkę nugalėtojai būtų sudarę panašią sąjungą, pasaulis gal nebūtų patyręs Antrojo pasaulinio karo.

Šventoji sąjunga buvo visiškai kitokia; Europa nebuvo regėjusi tokio dokumento nuo to laiko, kai Ferdinandas II bemaž prieš du šimtus metų paliko Šventosios Romos imperijos sostą. Ją pasiūlė rusų caras, niekaip negalėjęs atsisakyti prisiimtos misijos pataisyti tarptautinę sistemą ir patobulinti jos dalyvius. 1804 metais Pitt vieną sykį atmetė jo siūlytą kryžiaus žygį už liberalias institucijas; 1815 metais Aleksandras buvo pernelyg užvaldytas pergalės jausmo, kad nusileistų, – nors dabartinis jo sumanymas buvo visiškai priešingas tam, kurį jis teikė prieš vienuolika metų. Dabar Aleksandras, susižavėjęs religija ir kon-

servatyviomis vertybėmis, siūlė ne ką kita, kaip nuodugnią tarptautinės sistemos reformą, grindžiamą teiginiu, kad „kursą, kurio Valstybės *anksčiau* laikėsi tarpusavio santykiuose, reikia *iš pagrindų* keisti ir kad *būtina* pereiti prie tvarkos, paremtos aukštosiomis amžinos mūsų Gelbėtojo religijos tiesomis".[4]

Austrijos imperatorius vėliau juokavo, kad buvo sutrikęs: ar tokias idėjas aptarinėti Ministrų taryboje, ar su nuodėmklausiu. Bet ir žinojo: nei jis dėsis prie caro kryžiaus žygio, nei griežtai atmes jį, kad neduotų Aleksandrui preteksto veikti vienam, palikus Austriją be sąjungininkų grumtis su liberaliomis ir tautinėmis to meto tendencijomis. Štai kodėl Metternich transformavo caro projektą į Šventąją sąjungą, kuri religinį imperatyvą interpretavo kaip signatarų įsipareigojimą saugoti Europoje *status quo*. Pirmą sykį naujųjų laikų istorijoje Europos valstybės prisiėmė bendrą misiją.

Joks britų politikas nieku gyvu negalėjo remti sumanymo, kuris numato visuotinę teisę – netgi įsipareigojimą – kištis į kitų valstybių vidaus reikalus. Castlereagh pavadino Šventąją sąjungą „didžiausio misticizmo ir nesąmonės pavyzdžiu".[5] Tuo tarpu Metternich čia įžvelgė galimybę palenkti carą remti teisėtus valdovus ir, svarbiausia, sulaikyti jį nuo vienašališkų nežabotų eksperimentų su savo misionieriškais polinkiais. Šventoji sąjunga sutelkė konservatyviuosius monarchus kovai su revoliucija, bet kartu įpareigojo juos veikti tik bendromis jėgomis, iš esmės suteikdama Austrijai teorinę teisę vetuoti slogiųjų sąjungininkų rusų avantiūras. Vadinamasis Europos koncertas reiškė, kad valstybės, tarpusavyje besivaržančios kitose srityse, sutarmės būdu tvarkys reikalus, nuo kurių priklauso visuotinis stabilumas.

Šventoji sąjunga buvo pats originaliausias Vienos sureguliavimo aspektas. Egzaltuotas jos pavadinimas nukreipia dėmesį nuo esmės – didžiųjų galiūnių santykiams suteikti moralinių ribų elementą. Susiformavęs interesas saugoti savo vidaus institucijas vertė žemyno šalis vengti konfliktų, į kuriuos jos nedvejodamos būtų stojusios praeitame šimtmetyje.

Tačiau supaprastintume teigdami, kad tarpusavyje suderinamos vidaus institucijos pačios savaime laiduoja taikingą galių pusiausvyrą. Antai XVIII amžiuje visų žemyno šalių valdovai valdė remdamiesi dieviškąja teise – jų vidaus institucijos puikiai tarp savęs derėjo. Bet jie neabejojo savo valdžios tvarumu ir nuolat vienas su kitu kariavo būtent todėl, kad savo vidaus institucijas laikė neįveikiamomis.

Woodrow Wilsonui ne pirmam atėjo į galvą, kad vidaus institucijų pobūdis lemiąs valstybės tarptautinę elgseną. Metternich irgi tuo

tikėjo, tačiau rėmėsi visiškai kitokiomis prielaidomis. Wilsonui atrodė, kad demokratijos iš prigimties yra taikios ir išmintingos, o Metternich laikė jas pavojingomis ir neprognozuojamomis. Matęs kančias, kurias Europa patyrė dėl Prancūzijos respublikos, Metternich tapatino taiką su teisėtu valdymu. Jis vylėsi, kad karūnuotosios senųjų dinastijų galvos išsaugosiančios jei ne taiką, tai bent pamatinę tarptautinių santykių sanklodą. Teisėtumas jam buvo rišamoji medžiaga, neleidžianti subyrėti tarptautinei tvarkai.

Norint suprasti prieštaringas Amerikos ir Europos nuostatas, svarbu suvokti skirtumą tarp Wilsono ir Metternicho pažiūrų į vidaus teisingumą ir tarptautinę tvarką. Wilson kovojo už principus, kuriuos jis laikė naujais, revoliuciniais. Metternich siekė institucionalizuoti vertybes, kurias jis manė esant tradicinėmis. Kaip vadovas šalies, sąmoningai sukurtos žmogui išlaisvinti, Wilson neabejojo, kad demokratines vertybes galima įstatymiškai įteisinti ir po to įkūnyti visiškai naujose pasaulinėse institucijose. Metternichui, atstovavusiam senai šaliai, kurios institucijos išsirutuliojo palengva, bemaž nepastebimai, anaiptol neatrodė, kad teises galima sukurti leidžiant įstatymus. Anot Metternicho, „teisės“ paprasčiausiai egzistuojančios kaip savaime suprantamos. O tai, ar jos patvirtintos įstatymų ir konstitucijų, iš esmės tėra techninis klausimas, nieko bendra neturintis su laisvės teikimu. Teisių laidavimą Metternich manė esant paradoksu: „Dalykai, kuriuos turėtume laikyti savaime suprantamais, praranda savo galią, kai skelbiami kaip vienavališkas nutarimas. ... Klaidingai padaryti priklausomi nuo įstatymų leidybos, jie tik riboja, jei ne visiškai panaikina tai, kas mėginama garantuoti.“[6]

Kai kuriomis savo maksimomis Metternich savanaudiškai teisino tvarką, įsigalėjusią Austrijos imperijoje, nepajėgiančioje prisitaikyti prie gimstančio naujo pasaulio. Bet kartu jos atspindėjo ir racionalistinį Metternicho įsitikinimą, kad įstatymai ir teisės egzistuoją iš prigimties, o ne pagal įsaką. Metternicho formavimuisi turėjo įtakos Prancūzų revoliucija, kuri prasidėjo Žmogaus teisių deklaracija ir baigėsi teroru. Wilsoną ugdė kur kas švelnesnė nacionalinė patirtis, tad jis, iki moderniojo totalitarizmo iškilimo likus penkiolikai metų, dar negalėjo įsivaizduoti liaudies valios paklydimų.

Po Vienos kongreso Metternich suvaidino lemiamą vaidmenį valdant tarptautinę sistemą ir interpretuojant Šventosios sąjungos poreikius. Jis buvo priverstas to imtis, nes Austrija stovėjo visų galimų audrų kelyje, o jos vidaus institucijos vis labiau tolo nuo tautinių ir liberaliųjų amžiaus tendencijų. Prūsija kėlė grėsmę Austrijos padėčiai

Vokietijoje, o Rusija – jos slaviškiems kraštams Balkanuose. Neužmirškime ir Prancūzijos, troškusios atgauti Richelieu palikimą Vidurio Europoje. Metternich žinojo: jeigu šiems pavojams bus leista virsti jėgų išmėginimu, Austrija galutinai išseks nepriklausomai nuo vienokios ar kitokios konkretaus konflikto baigties. Todėl jis stengėsi gesinti krizes siekdamas moralinės sutarmės, o tas, kurių neįmanoma išvengti, nukreipti kitur, patylomis remiant kurią nors šalį, pasiryžusią prisiimti svarbiausią konfrontacijos smūgį, – kaip antai Didžiąją Britaniją prieš Prancūziją Nyderlanduose, Didžiąją Britaniją ir Prancūziją prieš Rusiją Balkanuose, mažesnes valstybes prieš Prūsiją Vokietijoje.

Nepaprasti Metternicho diplomatiniai sugebėjimai padėjo visiems žinomas diplomatines tiesas paversti veiksmingais užsienio politikos principais. Jam pavyko įtikinti du artimiausius austrų sąjungininkus, kiekvienas iš kurių pats kėlė geopolitinę grėsmę Austrijos imperijai, kad ideologinis revoliucijos pavojus nusveriąs jos atveriamas strategines galimybes. Jei Prūsija būtų norėjusi pasinaudoti vokiečių nacionalizmu, ji būtų galėjusi mesti iššūkį Austrijos vyravimui Vokietijoje gerokai anksčiau už Bismarcką. Jei carams Aleksandrui I ir Nikolajui I būtų rūpėjusios vien geopolitinės Rusijos galimybės, jie būtų kur kas ryžtingiau pasinaudoję Osmanų imperijos irimu ir sukėlę Austrijai pavojų – kaip kad jų įpėdiniai pasielgė vėliau tame pačiame amžiuje. Tačiau ir Prūsija, ir Rusija susilaikė, nes tai būtų prieštaravę pagrindiniam – *status quo* saugojimo principui. Austriją, po Napoleono antpuolio atsidūrusią kone mirties patale, naujam gyvenimui prikėlė Metternicho sistema, leidusi jai išsilaikyti dar šimtą metų.

Žmogus, kuris išgelbėjo šią anachronišką imperiją ir bemaž pusę amžiaus lėmė jos politiką, pirmą sykį joje apsilankė tik būdamas trylikos metų, o apsigyveno – septyniolikos.[7] Kunigaikščio Klemenso von Metternicho tėvas buvo Reino provincijos, tuometinės Habsburgų valdos, generalgubernatorius. Kosmopolitui Metternichui visuomet būdavo paprasčiau susikalbėti prancūziškai nei vokiškai. „Jau seniai aš laikau Europą savo tėvyne“, – rašė jis Wellingtonui 1824 metais.[8] Amžininkai šaipėsi iš Metternicho teisuoliškų maksimų ir nušlifuotų epigramų. Tačiau Voltaire ir Kant būtų supratę jo pažiūras. Jis, racionalistinis Švietimo produktas, buvo stumte įstumtas į savo temperamentui svetimą revoliucinę kovą ir į svarbiausio ministro pareigas apgultoje valstybėje, kurios sanklodos negalėjo pakeisti.

Metternichui buvo būdingas dvasios blaivumas ir siekių nuosaikumas: „Ne itin linkę į abstrakčias idėjas, mes priimame daiktus tokius, kokie jie yra, ir kiek įmanydami stengiamės apsisaugoti nuo

tikrovės iliuzijų."[9] Arba: „Frazėmis, kurios nuo įdėmesnio žvilgsnio ištirpsta ore, tokiomis kaip civilizacijos gelbėjimas, nieko aiškiai neįmanoma apibrėžti."[10]

Išpažindamas tokias pažiūras, Metternich stengėsi nesivadovauti akimirkos jausmais. Kai Napoleonas pralaimėjo Rusijoje, bet rusų kariuomenė dar nebuvo pasiekusi Vidurio Europos, Metternich apibūdino Rusiją kaip potencialią ilgalaikę grėsmę. Austrų kaimynams mėginant išsivaduoti iš Prancūzijos valdžios, Austrijos dalyvavimą antinapoleoninėje koalicijoje jis susiejo su tokiais karo tikslais, kurie padėtų išlikti jo paliegusiai imperijai. Metternich laikėsi visiškai priešingo požiūrio negu Vakarų demokratijos Antrojo pasaulinio karo metu, atsidūrusios panašioje padėtyje Sovietų Sąjungos atžvilgiu. Kaip Castlereagh ir Pitt, Metternich tikėjo, kad be stiprios Vidurio Europos neįmanomas visos Europos stabilumas. Kiek įmanoma vengdamas jėgos išmėginimų, Metternich rūpinosi ne tik sukaupti kuo daugiau primityvios galios, bet ir išlaikyti nuosaikumą:

> [Europos] valstybių nuostatos skiriasi kaip ir jų geografinė padėtis. Prancūzija ir Rusija turi tik vieną sieną, o ir toji vargu bau pažeidžiama. Reinas su triguba tvirtovių linija laiduoja... Prancūzijos ramybę; siaubingas klimatas... daro Nemuną ne mažiau saugia Rusijos siena. Austrija ir Prūsija iš visų pusių atviros kaimyninių valstybių puolimui. Nuolat jaučiančiom šių dviejų valstybių persvaros grėsmę Austrijai ir Prūsijai ramybę tegali suteikti išmintinga ir pamatuota politika, geravaliai santykiai tarpusavyje ir su kaimynais...[11]

Nors Austrijai reikėjo Rusijos paramos prieš Prancūziją, ji atsargiai žiūrėjo į savo ūmiąją sąjungininkę ir ypač į caro misionieriškus polinkius. Talleyrand apie Aleksandrą I atsiliepė, kad šis ne veltui esąs bepročio caro Povilo sūnus. Metternich Aleksandrą apibūdino kaip „keistą vyriškų dorybių ir moteriškų silpnybių derinį. Per silpnas tikram užmojui, bet per stiprus grynai tuštybei".[12]

Metternicho manymu, santykių su Rusija problema buvo ne ta, kaip sutramdyti jos agresyvumą – tokia pastanga Austriją būtų išsekinusi, – o kaip apmalšinti jos apetitą. „Aleksandras trokšta taikos pasaulyje, – savo pranešime rašė vienas austrų diplomatas, – bet ne dėl pačios taikos ir jos palaimų; veikiau dėl savęs paties; ne beatodairiškai, o su išlyga mintyse – jis privaląs būti tokios taikos arbitras; iš jo turi sklisti pasaulio ramybė ir laimė, o visa Europa turi pripažinti, kad ši ramybė yra jo nuopelnas, kad ji priklauso nuo jo geros valios ir, jam panorus, gali būti sutrikdyta..."[13]

Castlereagh ir Metternich nesutarė, kokiais būdais tramdyti nerimstančią, ne į savo reikalus lendančią Rusiją. Kaip užsienio reikalų ministras valstybės, esančios saloje, toli nuo nesutarimų lauko, Castlereagh ketino priešintis tik akivaizdžiam puolimui ir tik tuomet, kai šis imsiąs grėsti pusiausvyrai. Tuo tarpu Metternicho šalis buvo žemyno viduryje ir negalėjo šitaip rizikuoti. Būtent nepasitikėdamas Aleksandru Metternich stengėsi laikytis kuo arčiau jo, kad galėtų užgniaužti grėsmę vos užsimezgusią. „Jeigu iššaus bent viena patranka, – rašė jis, – Aleksandras spruks nuo mūsų savo palydos priešakyje, ir tada jau niekas neribos to, ką jis sumanys laikyti iš aukštybių atsiųstais įstatymais.“[14]

Aleksandro įkarščiui atvėsinti Metternich naudojo dvejopą strategiją. Nors jo vadovaujama valstybė žengė kovos prieš nacionalizmą avangarde, jis buvo tvirtai pasiryžęs neleisti Austrijai pernelyg atsiverti ar imtis vienašališkų veiksmų. Dar labiau jis stengėsi nepaskatinti kitų elgtis savo nuožiūra, nes, be kita ko, bijojo, kad misionieriškas Rusijos įkarštis nevirstų ekspansionizmu. Nuosaikumą Metternich laikė filosofine dorybe ir praktine būtinybe. Duodamas nurodymus austrų pasiuntiniui, jis sykį rašė: „Eliminuoti kitų pretenzijas yra svarbiau negu primygtinai kelti savas. ... Prašydami mažiau, mes gausime atitinkamai daugiau.“[15] Kur tik įmanoma, Metternich stengėsi sušvelninti caro įnorius įtraukdamas jį į nesibaigiančias konsultacijas ir neleisdamas jam peržengti ribų, kurias Europos sutarmė dar galėtų toleruoti.

Antras Metternicho strategijos principas buvo konservatyvioji vienybė. Kai tik veiksmai pasidarydavo neišvengiami, Metternich griebdavosi gudrybės, kurią jis pats kartą apibūdino šitaip: „Austrija viską vertina žvelgdama į *esmę*. Rusijai pirmiausiai rūpi *forma*; Britanija nori *esmės* be formos. ... Mūsų užduotis – suderinti Britanijos *neįmanomumą* ir Rusijos *paviršiškumą*.“[16] Metternicho sumanumas leido Austrijai apie trisdešimt metų kontroliuoti įvykių eigą, paverčiant Rusiją, kurios jis bijojo, konservatyvių interesų saistomu partneriu, o Didžiąją Britaniją, kuria pasitikėjo, – paskutine instancija, neleisiančia sutrikti galių pusiausvyrai. Tačiau visa tai tik atidėjo neišvengiamą baigtį vėlesniam laikui. Šiaip ar taip, ištisą šimtmetį išlaikyti senovinę valstybę, besiremiančią vertybėmis, kurios neatitinka aplinkui vyraujančių tendencijų, nėra menkas laimėjimas.

Metternicho dilema buvo ta, kad juo labiau jis artėjo prie caro, juo labiau rizikavo netekti Britanijos palankumo; juo labiau rizikavo, juo labiau *turėjo* artėti prie caro, kad išvengtų izoliacijos. Idealus derinys jam būtų buvęs toks: britų parama saugant teritorinę pusiausvyrą ir

rusų parama malšinant vidaus neramumus; kitaip tariant, Keturių sąjunga – geopolitiniam saugumui, Šventoji sąjunga – vidaus stabilumui.

Tačiau, bėgant laikui ir blėstant prisiminimams apie Napoleoną, tokį derinį darėsi vis sunkiau išlaikyti. Juo labiau sąjungos artėjo prie kolektyvinio saugumo sistemos ir Europos vyriausybės, juo labiau Didžioji Britanija jautė būtinybę iš jų trauktis. Juo toliau Didžioji Britanija traukėsi, juo labiau Austrija darėsi priklausoma nuo Rusijos, vadinasi, vis įnirtingiau gynė konservatyviąsias vertybes. Iš to užburto rato ji niekaip negalėjo ištrūkti.

Kad ir labai užjausdamas Austriją dėl jos problemų, Castlereagh nebūtų galėjęs įtikinti savo tėvynainių stoti į kovą su potencialiais, kaip skirtingais nuo realių, pavojais. „Kai sutrikdoma Teritorinė Europos pusiausvyra, – kartą prisipažino Castlereagh, – Ji [Britanija] gali veiksmingai įsikišti, tačiau Ji yra paskutinė iš Europos Vyriausybių, iš kurios galima tikėtis, kad rizikuos imtis spręsti bet kokius abstraktaus pobūdžio klausimus. ... Mes būsime savo Vietoje, jei Europos Sistemai iškils realus pavojus; tačiau mūsų Šalis negali veikti ir neveiks pagal abstrakčius ir spekuliatyvius Atsargumo Principus."[17] O Metternicho problemos esmė buvo ta, kad gyvenimas vertė jį laikyti praktišku tai, kas Didžiajai Britanijai atrodė abstraktu ir spekuliatyvu. Vidaus neramumai kaip tik ir buvo tas dalykas, kurio Austrijai nesisekė suvaldyti.

Norėdamas kiek sušvelninti nesutarimus, Castlereagh pasiūlė periodiškai rengti užsienio reikalų ministrų pasitarimus, arba kongresus, Europos būklei apžvelgti. Vadinamoji „kongresų sistema" siekė atrasti sutarmę Europai opiais klausimais ir rasti kelią jų sprendimui daugiašaliu pagrindu. Tačiau Didžiajai Britanijai Europos vyriausybės sistema nebuvo priimtina, nes pernelyg artino Europos vienijimąsi, kuriam britai nuosekliai priešinosi. Jau nekalbant apie tradicinę britų politiką, jokia Britanijos vyriausybė niekada nesiimdavo vertinti naujų įvykių, dar nesusidūrusi su konkrečia grėsme. Dalyvavimas valdant Europą britų viešajai nuomonei buvo tiek pat nepatrauklus, kaip ir Tautų Lyga amerikiečiams šimtu metų vėliau – ir bemaž dėl tų pačių priežasčių.

Savo santūrumą britų vyriausybė gana atvirai pademonstravo jau per pirmąjį tokį pasitarimą – Aix-la-Chapelle kongresą 1818 metais. Castlereagh gavo šitokias nepaprastai šykščias instrukcijas: „Šiuo atveju ir ne be dvejonių mes pritariame [bendrai deklaracijai], užtikrindami [antraeiles valstybes], kad... periodiški susitikimai... turi apsiriboti viena... tema ar netgi... viena valstybe, Prancūzija, be jokio įsipareigojimo kištis vienokiu ar kitokiu būdu, jei tokio kišimosi nepateisina Tautų

teisė. ... Mūsų tikroji politika visada būdavo nesikišti, nebent pačiais kritiškiausiais atvejais ir tik pranašesnėmis jėgomis.“[18] Didžioji Britanija norėjo laikyti Prancūziją pažabotą, bet, nepaisant to, Londone vyravo dviguba – „įsipainioti žemyne“ ir vieningos Europos – baimė.

Tik vienu atveju Didžiajai Britanijai „kongresų diplomatija“ atrodė suderinama su jos tikslais. 1821 metų Graikijos revoliucijos metu caro pasiryžimą ginti žlungančios Osmanų imperijos krikščionis Anglija suprato kaip Rusijos kėslų užimti Egiptą pirmą stadiją. Kadangi ant kortos buvo pastatyti strateginiai britų interesai, Castlereagh be dvejonių kreipėsi į carą, apeliuodamas į tą pačią sąjungininkų vienybę, kurią iki tol stengėsi apriboti vien Prancūzijos tramdymu. Būdinga, kad jis nurodė skirtumą tarp teorinių ir praktinių dalykų: „Turkijos klausimas yra visiškai kitokio pobūdžio – tokį mes Anglijoje laikome turinčiu ne teorinę, o praktinę reikšmę...“[19]

Bet Castlereagh apeliavimas į Sąjungą visų pirma atskleidė jos prigimtinį trapumą. Sąjunga, kurios vienas partneris vieninteliu praktiniu dalyku laiko savo strateginius interesus, neprideda savo nariams saugumo. Nes ji neįpareigoja rūpintis kažkuo daugiau, negu nacionaliniai interesai ir taip verstų daryti. Metternichą neabejotinai guodė akivaizdžios Castlereagh asmeninės simpatijos jo tikslams ir netgi pačiai „kongresų sistemai“. Pasak vieno austrų diplomato, Castlereagh buvo „tarsi karštas muzikos mėgėjas, atsidūręs bažnyčioje; norėtų ploti, bet nedrįsta“.[20] Bet jeigu net labiausiai į Europą linkęs britų politikas nedrįso ploti tam, kuo tikėjo, Didžiosios Britanijos vaidmuo Europos santarvėje buvo pasmerktas būti laikinas ir neveiksmingas.

Panašiai kaip Wilson ir jo Tautų Lyga šimtmečiu vėliau, Castlereagh pastangos įtikinti savo šalį dalyvauti Europos „kongresų sistemoje“ gerokai pranoko tai, ką atstovaujamosios anglų institucijos galėjo toleruoti tiek filosofiniu, tiek strateginiu požiūriu. Castlereagh, kaip ir Wilson, manė, kad agresijos pavojaus geriausia išvengti prisijungus prie kokio nors nuolatinio Europos forumo, kuris neutralizuotų grėsmes, joms dar nevirtus krizėmis. Europą jis suprato geriau negu dauguma jo tautiečių ir žinojo, kad iš naujo sukurtai pusiausvyrai prireiksią rūpestingos priežiūros. Jis tarėsi radęs sprendimą, kurį Didžioji Britanija galėtų palaikyti, – apsiriboti keletu keturiems nugalėtojams atstovaujančių užsienio reikalų ministrų susitikimų ir neužsikrauti jokių prievolių.

Bet netgi diskusiniai susitikimai britams atrodė pernelyg panašūs į Europos vyriausybę. Tad „kongresų sistema“ taip ir neįveikė pirmosios kliūties. Pirmame kongrese, kuris vyko Aix-la-Chapelle 1818 metais, –

jame dalyvavo ir Castlereagh – į „kongresų sistemą" buvo priimta Prancūzija, o Didžioji Britanija iš jos pasitraukė. Vyriausybė neleido Castlereagh vykti į kitus Europos kongresus, surengtus Troppau (1820), Laibache (1821) ir Veronoje (1822). Didžioji Britanija liko jos pačios užsienio reikalų ministro sumanytos „kongresų sistemos" nuošalyje, – po šimtmečio JAV panašiai nutolo nuo Tautų Lygos, kurią kurti ragino jų prezidentas. Ir vienu, ir kitu atveju galingiausios šalies lyderio bandymas sukurti kolektyvinio saugumo sistemą žlugo dėl vidaus draudimų ir istorinių tradicijų.

Ir Wilson, ir Castlereagh tikėjo, kad tarptautinę tvarką, sukurtą po katastrofiško karo, gali apsaugoti tik aktyvus visų svarbiausių tarptautinės bendrijos narių ir ypač jų pačių šalių dalyvavimas. Castlereagh ir Wilsono manymu, saugumas galėjęs būti tik kolektyvinis; jei bent viena valstybė tapsianti auka, galų gale toks pat likimas ištiksiąs visas. Saugumą įsivaizduojant kaip nedalų, visos valstybės suinteresuotos priešintis agresijai, o dar labiau – užkirsti jai kelią. Castlereagh supratimu, tikrasis Didžiosios Britanijos, kad ir kaip žiūrėjusios į konkrečius dalykus, interesas buvo išsaugoti visuotinę taiką ir išlaikyti galių pusiausvyrą. Kaip ir Wilson, Castlereagh manė, kad geriausias būdas tokiam interesui ginti yra dalyvauti rengiant sprendimus, susijusius su tarptautine tvarka, ir organizuojant pasipriešinimą taikos pažeidimams.

Kolektyvinio saugumo silpnoji vieta – kad interesai dažniausiai nesutampa ir kad saugumas retai būna nedalus. Todėl visuotinės kolektyvinio saugumo sistemos nariai veikiau susitars nieko nedaryti, negu imtis bendrų veiksmų; ją palaiko tik skambios bendro pobūdžio deklaracijos, tad gali būti, kad iš jos pasitrauks galingiausias narys, kuris jaučiasi saugiausiai ir kuriam ši sistema mažiausiai reikalinga. Nei Wilsonui, nei Castlereagh nepavyko įtraukti savo šalių į kolektyvinio saugumo sistemą, nes jų visuomenės nejautė, kad numatomi pavojai keltų joms kokią nors grėsmę, ir manė susidorosiančios su jais pačios arba prireikus paskutinę akimirką susirasiančios sąjungininkų. Dalyvavimas Tautų Lygoje arba Europos „kongresų sistemoje" joms atrodė susijęs su rizika, anaiptol nestiprinančia saugumo.

Tačiau vienu atžvilgiu šiedu anglosaksų politikai smarkiai skyrėsi. Castlereagh pažiūros nesutapo ne tik su amžininkų pažiūromis, bet ir visa moderniąja britų užsienio politikos pakraipa. Jis nepaliko jokio palikimo; joks britų politikas nelaikė jo pavyzdžiu. Tuo tarpu Wilson kuo puikiausiai užčiuopė amerikietiškųjų paskatų šaltinius – maža to, pakylėjo juos į naują aukštesnį lygį. Visi įpėdiniai daugiau ar mažiau

sekė jo pėdomis, o Amerikos užsienio politika buvo formuojama pagal jo maksimas.

Lordas Stewart, britų „stebėtojas“, kuriam buvo leista dalyvauti Europos kongresuose, – beje, Castlereagh pusbrolis, – didžiumą savo energijos skyrė Britanijos įsitraukimo riboms nustatyti, o ne Europos sutarmei ieškoti. Troppau kongrese jis išplatino memorandumą, patvirtinantį teisę į savigyną, tačiau kartu pareiškė, kad Didžioji Britanija, „kaip Sąjungos narė, neprisiimsianti moralinės atsakomybės administruoti bendrą Europos Policiją“.[21] Laibacho kongrese lordas Stewart buvo įpareigotas kartoti, kad Didžioji Britanija niekada nesiangažuosianti prieš „spekuliatyvius“ pavojus. Pats Castlereagh išdėstė britų poziciją 1820 metų gegužės 5-osios vyriausybės dokumente. Keturių sąjunga, tvirtino jis, yra sąjunga už „didžiosios Europos žemyno dalies išlaisvinimą nuo karinės Prancūzijos valdžios. ... Tačiau ji anaiptol nebuvo kuriama kaip Sąjunga Pasauliui Valdyti ar Kitų Valstybių Vidaus Reikalams Prižiūrėti“.[22]

Galiausiai Castlereagh pasijuto atsidūręs kryžkelėje tarp savo įsitikinimų ir šalies poreikių. Iš tokios nepavydėtinos padėties jis nematė jokios išeities. „Sere, – pasakė Castlereagh per savo paskutinį susitikimą su karaliumi, – reikia atsisveikinti su Europa; tik mudu ją pažįstame ir esame gelbėję; niekas be manęs Žemyno reikalų neišmano.“[23] Po keturių dienų jis nusižudė.

Austrijai tampant vis labiau priklausomai nuo Rusijos, Metternichui nedavė ramybės klausimas, ar dar ilgai jo apeliavimas į konservatyvius caro principus sulaikysiąs Rusiją nepasinaudoti savo galimybėmis Balkanuose ir Europos periferijoje. Kaip paaiškėjo, tai truko bemaž tris dešimtmečius, per kuriuos Metternich susidorojo su revoliucijomis Neapolyje, Ispanijoje ir Graikijoje, tuo pat metu sėkmingai palaikydamas Europos sutarmę ir išvengdamas rusų intervencijos Balkanuose.

Tačiau „Rytų klausimas“ niekur nedingo. Iš esmės jis buvo padarinys nepriklausomybės kovų Balkanuose, kur tautos bandė išsivaduoti iš turkų valdžios. Metternicho sistemą jis stūmė į keblią padėtį, nes prieštaravo sistemos siekiui saugoti *status quo* ir kad nepriklausomybės sąjūdžiai, šiandien nukreipti prieš Turkiją, rytoj neatsigręžtų prieš Austriją. Maža to, caras, labiausiai iš visų atsidavęs teisėtumui, labiausiai troško ir įsikišti, tačiau niekas – ypač Londone ir Vienoje – netikėjo, kad jis išlaikysiąs *status quo*, kai jo armijos pakils į žygį.

Bendras interesas sušvelninti sukrėtimą, kurį grėsė sukelti žlunganti Osmanų imperija, tam tikrą laiką lėmė šiltus Didžiosios Britanijos ir Austrijos santykius. Nors Balkanų reikalai anglams mažai terūpėjo,

rusų artėjimą prie sąsiaurių [Bosforo ir Dardanelų] jie suvokė kaip grėsmę Britanijos interesams Viduržemio jūroje ir tam atkakliai priešinosi. Metternich niekada tiesiogiai nerėmė šių anglų pastangų, nors joms ir pritarė. Jo atsargi ir, svarbiausia, anonimiška diplomatija – propaguojant Europos vienybę, meilikaujant rusams ir pataikaujant anglams – padėjo Austrijai išsaugoti rusiškąją kortą, kai kitoms valstybėms teko pagrindinė našta stabdant rusų ekspansionizmą.

1848 metais Metternichą nušalinus, balansavimas ant lyno, į kurį buvo panašus Austrijos naudojimasis konservatyvių interesų vienybe Vienoje sukurtai tvarkai išlaikyti, ėmė artėti prie pabaigos. Žinoma, teisėtumas nebūtų galėjęs amžinai kompensuoti pastovaus Austrijos geopolitinės padėties nuosmukio ar vis didėjančio atotrūkio tarp jos vidaus institucijų ir vyraujančių tautinio pakilimo tendencijų. Tačiau niuansai yra valstybės valdymo meno esmė. „Rytų klausimą“ Metternich sprendė subtiliai, tuo tarpu jo įpėdiniai, nesugebėdami Austrijos vidaus institucijų pritaikyti laiko reikalavimams, mėgino rasti atsvarą derindami Austrijos diplomatiją prie ryškėjančios naujos pakraipos – jėgos politikos, nevaržomos teisėtumo. Tai reiškė tarptautinės tvarkos galą.

Atsitiko taip, kad Europos santarvė galutinai subyrėjo ant „Rytų klausimo“ priekalo. 1854 metais didžiosios galiūnės pirmą sykį nuo Napoleono laikų stojo į karą. Ironiška, kad šį, Krymo, karą, istorikų pasmerktą kaip beprasmį ir lengvai išvengtiną, sukurstė ne Rusija, Didžioji Britanija ar Austrija – šalys, didžiai suinteresuotos „Rytų klausimu“, – o Prancūzija.

1852 metais prancūzų imperatorius Napoleonas III, ką tik po perversmo atėjęs į valdžią, įtikino turkų sultoną suteikti jam krikščionių globėjo Osmanų imperijoje vaidmenį, į kurį nuo seno pretendavo rusų caras. Nikolajus I įtūžo, kad Napoleonas, kurį jis laikė neteisėtu iššišokėliu, drįso užimti Rusijos kaip Balkanų slavų gynėjos vietą, ir pareikalavo vienodo statuso su Prancūzija. Jo emisarui gavus neigiamą sultono atsakymą, Rusija nutraukė diplomatinius santykius. Lordas Palmerston, XIX amžiaus viduryje dirigavęs Britanijos užsienio politikai ir liguistai nepasitikėjęs Rusija, paragino siųsti Karališkąjį laivyną į Besikos įlanką, esančią prie pat Dardanelų. Caras vis dar laikėsi Metternicho sistemos nuostatų: „Jūsų ketvertas, – pasakė jis, turėdamas omenyje kitas didžiąsias galiūnes, – galėtų man diktuoti, bet to niekada nebus. Aš galiu kliautis Berlynu ir Viena.“[24] Kad parodytų esąs visiškai ramus, Nikolajus I įsakė užimti Moldavijos ir Valakijos kunigaikštystes (šiandienę Rumuniją).

Austrija, kuriai karas buvo labiausiai nenaudingas, pasiūlė akivaizdžią išeitį – tegul Prancūzija ir Rusija drauge globoja Osmanų krikščionis. Palmerston nenorėjo nei vieno, nei kito. Didžiosios Britanijos padėčiai derybose sustiprinti jis pasiuntė Karališkąjį laivyną prie Juodosios jūros vartų. Tai paskatino Turkiją skelbti Rusijai karą. Didžioji Britanija ir Prancūzija Turkiją parėmė.

Žinoma, tikrosios karo priežastys glūdėjo giliau. Religinės pretenzijos tebuvo dingstis politinėms ir strateginėms užmačioms. Nikolajus norėjo įgyvendinti seną rusų svajonę valdyti Konstantinopolį ir sąsiaurius. Napoleonas įžvelgė progą nutraukti Prancūzijos izoliaciją ir, susilpninus Rusiją, išardyti Šventąją sąjungą. Palmerston ieškojo preteksto visiems laikams sustabdyti Rusijos veržimąsi sąsiaurių link. Karui prasidėjus, britų karo laivai įplaukė į Juodąją jūrą ir pradėjo naikinti rusų laivyną. Anglų ir prancūzų pajėgos išsilaipino Kryme ir puolė rusų karinio laivyno bazę Sevastopolį.

Austrijos lyderiams šie įvykiai reiškė vien keblumus. Tradicinę draugystę su Rusija jie laikė labai svarbia, nes bijojo, kad rusų puolimas Balkanuose nesukeltų neramumų tarp Austrijos valdomų slavų. Bet jie bijojo ir to, kad parama senai draugei Rusijai Kryme neduotų Prancūzijai preteksto pulti itališkąsias Austrijos žemes.

Iš pradžių Austrija gana išmintingai pasiskelbė būsianti neutrali. Tačiau naujajam Austrijos užsienio reikalų ministrui grafui Buoliui neveiklumas atrodė per daug tampantis nervus, o prancūzų grėsmė Austrijos valdoms Italijoje – pernelyg kelianti nerimą. Britų ir prancūzų armijoms apsiautus Sevastopolį, Austrija pateikė carui ultimatumą reikalaudama pasitraukti iš Moldavijos ir Valakijos. Tai buvo lemiamas veiksnys užbaigiant Krymo karą – bent jau taip iki šiol atrodo Rusijos lyderiams.

Austrija Nikolajaus I ir tvirtos draugystės su Rusija, užsimezgusios dar Napoleono karų laikais, atsikratė kaip balasto. Panika atmieštas lengvabūdiškumas pastūmėjo Metternicho įpėdinius mesti šalin konservatyviosios vienybės palikimą, kruopščiai ir neretai skausmingai kauptą ne vienerius metus. Austrijai nutraukus bendrų vertybių saitus, Rusija irgi pasijuto laisva savo politiką grįsti grynai geopolitinės naudos sumetimais. Laikydamasi tokio kurso, ji neišvengiamai turėjo sueiti į konfliktą su Austrija dėl Balkanų ateities, o dar vėliau – imtis griauti Austrijos imperiją.

Vienos sureguliavimas penkiasdešimt metų išliko veiksmingas todėl, kad trys rytinės galiūnės – Prūsija, Rusija ir Austrija – savo vienybę laikė svarbiausiu veiksniu, užtveriančiu kelią revoliuciniam chaosui ir

prancūzų vyravimui Europoje. Tačiau Krymo karo metu Austrija (Talleyrand vadino ją „Europos perų rūmais") įsivėlė į nepatikimą sąjungą su Napoleonu III, troškusiu susilpninti Austrijos padėtį Italijoje, ir Didžiąja Britanija, nepageidavusia kištis į Europos reikalus. Šitaip Austrija atrišo rankas Rusijai ir Prūsijai, savo godiesiems partneriams Šventojoje sąjungoje, rūpintis vien savais nacionaliniais interesais. Prūsija kaipmat privertė Austriją pasitraukti iš Vokietijos, o didėjantis Rusijos priešiškumas Balkanuose ilgainiui virto vienu iš Pirmojo pasaulinio karo detonatorių ir prisidėjo prie galutinio Austrijos žlugimo.

Susidūrusi su jėgos politikos realijomis, Austrija nepajėgė suprasti, kad ją tegali išgelbėti Europos ištikimybė teisėtumui. Peržengusi valstybių sienas, konservatyvių interesų vienybės samprata švelnino jėgos politikos sankirtas, o nacionalizmo poveikis buvo priešingas – jis aukštino nacionalinį interesą, kurstė nesantaiką ir didino pavojus. Austrija savo noru įsijungė į varžybas, kurių, būdama visokeriopai pažeidžiama, niekaip negalėjo laimėti.

Po Krymo karo praėjus vos penkeriems metams, italų nacionalistų lyderis Camillo Cavour pradėjo Austrijos stūmimo iš Italijos procesą; jis rėmėsi sąjunga su Prancūzija ir tyliu Rusijos pritarimu – tiek viena, tiek kita anksčiau būtų buvę neįsivaizduojama. Dar po penkerių metų Bismarck sumušė Austriją kare dėl vyravimo Vokietijoje. Vėlgi Rusija stovėjo nuošalyje, taip pat ir Prancūzija, nors nenoromis. Metternicho laikais santarvininkai būtų taręsi ir tokius protrūkius suvaldę. O dabar diplomatija ėmė labiau remtis gryna jėga negu bendromis vertybėmis. Taika buvo išlaikyta dar penkiasdešimt metų. Bet sulig kiekvienu dešimtmečiu įtampa augo, ginklavimosi varžybos intensyvėjo.

Jėgos politika grindžiamoje tarptautinėje sistemoje Didžioji Britanija elgėsi kitaip. Saugumo srityje ji niekada nesikliovė „kongresų sistema", tad į naują tarptautinių santykių pakraipą žiūrėjo dalykiškai. Per XIX amžių Didžioji Britanija tapo vyraujančia Europos šalimi. Be abejo, ji buvo pakankamai stipri išsilaikyti viena ir turėjo pranašumą – buvo geografiškai izoliuota ir žemyno sukrėtimai jai nepersiduodavo. Bet ji taip pat turėjo atkaklius ir nuoseklius lyderius, be sentimentų atsidavusius nacionaliniam interesui.

Castlereagh įpėdiniai nesuprato Europos taip, kaip suprato jis. Bet geriau suvokė, koks yra pamatinis britų nacionalinis interesas, ir nepaprastai sumaniai bei atkakliai dėl jo grūmėsi. George Canning, po Castlereagh ėmęsis užsienio reikalų, negaišdamas nutraukė tuos keletą likusių saitų, per kuriuos Castlereagh išlaikydavo savo kad ir menką įtaką Europos „kongresų sistemai". 1821 metais, dar nepakeitęs

Castlereagh, Canning agitavo už „neutralumo žodžiais ir darbais" politiką.[25] „Nepasiduokime kvailam romantizmui ir nemanykime, – kalbėjo jis, – kad mes vieni pajėgsime atgaivinti Europą."[26] Vėliau, tapęs užsienio reikalų sekretoriumi, jis nepaliko jokių abejonių, kad svarbiau už viską jam būsią nacionaliniai interesai, kurie, jo nuomone, nesuderinami su nuolatiniu angažavimusi Europoje:

> ...nors mes ir glaudžiai susiję su Europos sistema, tai nereiškia, kad turime kiekviena proga nekantriai ir įkyriai veltis į mus supančių valstybių reikalus.[27]

Kitais žodžiais tariant, Didžioji Britanija pasiliekanti teisę laikytis savo pačios požiūrio vertindama kiekvieną atvejį atskirai ir vadovaudamasi vien savo nacionaliniais interesais. Taip žiūrint, sąjungininkai tampa tik priedėliu arba apskritai nereikalingi.

Palmerston 1856 metais šitaip aiškino britų nacionalinius interesus: „Kai žmonės klausinėja manęs... apie tai, kas vadinama politiniu kursu, tegaliu atsakyti, kad mes ketiname daryti ką manom esant geriausia, reaguodami į kiekvieną iškilusį atvejį, Mūsų Šalies Interesus laikydami aukščiausiu principu."[28] Kaip matyti iš užsienio reikalų sekretoriaus sero Edwardo Grey žodžių, praėjus pusei šimtmečio oficialus britų užsienio politikos apibūdinimas netapo konkretesnis: „Britų užsienio reikalų ministrai vadovaujasi tuo, ką laiko artimiausiais šalies interesais, nedarydami jokių nuodugnių apskaičiavimų ateičiai."[29]

Daugumoje kitų šalių tokie pareiškimai būtų buvę išjuokti kaip tautologiniai – mes darome kas geriausia, nes manome tai esant geriausia. Britanijoje jie buvo laikomi pakankamais; labai retai pasigirsdavo reikalavimas apibrėžti tą nuolat kartojamą posakį „nacionaliniai interesai". „Mes neturime amžinų sąjungininkų ir nuolatinių priešų", – sakydavo Palmerston. Didžiajai Britanijai nereikėjo jokios formalios strategijos, nes jos lyderiai taip puikiai instinktyviai suvokė britų interesus, kad galėjo spontaniškai elgtis kiekvienoje susiklosčiusioje situacijoje neabejodami, jog visuomenė jiems pritarsianti. Pasak Palmerstono: „Mūsų interesai yra amžini, ir mes privalome jų laikytis."[30]

Britų lyderiai veikiau galėjo aiškiai pasakyti, ko jie nesirengia ginti, negu iš anksto nurodyti *casus belli*. Dar labiau jie vengė formuluoti pozityvius tikslus, galbūt todėl, kad *status quo* jiems atrodė pakankamai mielas. Būdami tikri, kad nacionalinį interesą įžvelgsią vos metę akį, britų lyderiai nejautė jokio poreikio jį iš anksto apibrėžti. Jie buvo linkę laukti konkrečių atvejų – žemyno šalys tokios pozicijos negalėjo laikytis, nes pačios ir buvo tie konkretūs atvejai.

Britų požiūris į saugumą buvo šiek tiek panašus į Amerikos izoliacionistų – Didžioji Britanija irgi jautėsi bemaž saugi nuo visų kataklizmų. Tačiau kalbant apie santykį tarp taikos ir šalių vidaus sanklodos, Amerika ir Didžioji Britanija skyrėsi. Atstovaujamųjų institucijų plitimo britų lyderiai toli gražu nelaikė taikos pamatu, kaip daugumas jų kolegų amerikiečių, be to, svetimos institucijos jiems ne per labiausiai rūpėjo.

Antai Palmerston 1841 metais aiškino britų ambasadoriui Sankt Peterburge, kam Didžioji Britanija priešintųsi ginklo jėga ir kodėl nesikištų į grynai vidaus permainas:

> Vienas iš bendrųjų principų, kurių Jos Didenybės Vyriausybė nori laikytis kaip kelrodžio santykiuose tarp Anglijos ir kitų Valstybių, yra tas, kad į užsienio Valstybių vidaus Sanklodos ir Valdymo formos pokyčius reikia žiūrėti kaip į dalykus, kuriems Anglija nemano esant būtina trukdyti ginklo jėga. ...
>
> Tačiau vienos Valstybės bandymas užimti ir sau priskirti teritoriją, priklausančią kitai Valstybei, yra visiškai kas kita; nes toks bandymas gali sutrikdyti egzistuojančią Galių Pusiausvyrą ir, keisdamas santykinį Valstybių stiprumą, sukelti pavojų kitoms Valstybėms; todėl Britanijos Vyriausybė laiko save turinčia visišką teisę tokiems bandymams priešintis...[31]

Visi be išimčių britų ministrai pirmiausiai rūpinosi išsaugoti savo šalies veiksmų laisvę. 1841 metais Palmerston dar sykį pabrėžė Didžiosios Britanijos bjaurėjimąsi abstrakčiais atvejais:

> ...Anglija neįpratusi imtis įsipareigojimų tol, kol reikalas dar nėra iškilęs arba tai nėra artimiausios ateities dalykas...[32]

Bemaž po trisdešimties metų tą patį principą laiške karalienei Viktorijai išdėstė Gladstone:

> Anglijai derėtų vien savo dispozicijoje turėti būdus, kuriais vertinami jos pačios įsipareigojimai įvairių susiklostysiančių situacijų atžvilgiu; jai nederėtų iš anksto atsisakyti ar siaurinti savo pačios pasirinkimo laisvės deklaracijomis, susijusiomis su kitų Valstybių realiais ar įsivaizduojamais interesais, kurias jos pretenduos bent jau irgi interpretuoti...[33]

Saugodami savo veiksmų laisvę, britų politikai paprastai atmesdavo visas variacijas kolektyvinio saugumo tema. Tai, kas vėliau buvo pavadinta *splendid isolation*, puikiąja izoliacija, atspindėjo Anglijos įsitikinimą, kad per sąjungas ji prarasianti daugiau, negu gausianti. Tokio atsiskyrėliško požiūrio tegalėjo laikytis šalis, turinti pakankamai galios žengti viena, nematanti jokių be sąjungininkų pagalbos neįveikiamų

pavojų ir neabejojanti, kad bet kokia jai ėmusi grėsti bėda dar didesnę grėsmę kelsianti jos potencialiems sąjungininkams. Valstybės, palaikančios Europoje galių pusiausvyrą, vaidmuo teikė Didžiajai Britanijai visas pasirinkimo galimybes, kurių jos lyderiai norėjo arba kurių jiems reikėjo. Tokia politika buvo įmanoma, nes Didžioji Britanija nesiekė įgyti jokių teritorijų Europoje; ji galėjo pasirinkti, į kurį ginčą kištis, nes Europoje jai terūpėjo vien pusiausvyra (kad ir koks nepasotinamas buvo britų apetitas užjūrio kolonijų atžvilgiu).

Vis dėlto *splendid isolation* nesutrukdė Didžiajai Britanijai sudarinėti laikinas sutartis su kitomis šalimis, kai susiklostydavo kokios ypatingos aplinkybės. Kaip jūrų galiūnei, neturinčiai didelės nuolatinės kariuomenės, Didžiajai Britanijai retkarčiais tekdavo bendradarbiauti su vienu ar kitu sąjungininku, kurį visuomet pasirinkdavo tik tada, kai prispirdavo būtinybė. Tokiais atvejais britų lyderiai pasirodydavo stebėtinai lengvai užmirštą praeities nesantaikas. Antai Belgijai skiriantis nuo Olandijos 1830 metais, Palmerston pirmiausia grasino Prancūzijai karu, jei ši mėginsianti dominuoti naujoje valstybėje, o vėliau, po kelerių metų, siūlė tapti sąjungininke garantuojant Belgijos nepriklausomybę: „Anglija negali viena pasiekti savo tikslų Žemyne; ji turi turėti sąjungininkų kaip instrumentų, kuriais galėtų dirbti.“[34]

Suprantama, įvairūs Didžiosios Britanijos *ad hoc* sąjungininkai turėdavo savų tikslų, kurie paprastai būdavo susiję su įtakos ar teritorijos plėtimu Europoje. Kai jie peržengdavo Anglijai priimtinas ribas, ši pereidavo į kitą stovyklą arba telkdavo naujas koalicijas prieš buvusius sąjungininkus, kad išsaugotų pusiausvyrą. Bejausmis atkaklumas ir egocentriškas ryžtingumas pelnė jai „klastingojo Albiono“ vardą. Nors tokio pobūdžio diplomatija gal ir neliudijo itin pakylėtų Didžiosios Britanijos nuostatų, bet ji išsaugojo taiką Europoje, ypač po to, kai ėmė trūkinėti Metternicho sistemos siūlės.

XIX amžiuje britų įtaka pasiekė apogėjų. Didžioji Britanija pasitikėjo savimi ir turėjo tam pagrindą. Jos pramonė pirmavo pasaulyje, Karališkasis laivynas šeimininkavo vandenynuose. Revoliucijų amžiuje britų vidaus reikalai buvo stebėtinai ramūs. O dėl didžiųjų XIX amžiaus klausimų – kištis ar nesikišti, ginti *status quo* ar remti permainas, – britų lyderiai nesilaikė įsikibę jokių dogmų. Trečiąjį dešimtmetį, Graikijos nepriklausomybės karo metu, Didžioji Britanija simpatizavo graikų vadavimuisi iš Osmanų valdžios, nes Rusijos įtaka dar negrasė jos strateginei padėčiai Viduržemio jūros rytinėje pakrantėje, bet jau 1840 metais įsikišo tramdydama Rusiją ir taip išsaugodama *status quo* Osmanų imperijoje. Per 1848 metų Vengrijos revoliuciją Didžioji

Britanija, formaliai nesikišdama, faktiškai parėmė Rusijos veiksmus, kai ši atkūrė *status quo*. Šeštajame dešimtmetyje prieš Habsburgus sukilus Italijai – prijautė italams, bet nesiėmė jokių veiksmų. Gindama galių pusiausvyrą Didžioji Britanija nesilaikė kategoriškų nuostatų nei kišimosi, nei nesikišimo atžvilgiu, nebuvo nei Vienos tvarkos sergėtoja, nei revizionistė. Ji visada elgėsi pragmatiškai, ir britų tauta didžiavosi savo sugebėjimu išsisukti iš kebliausių padėčių.

Tačiau bet kokia pragmatiška politika – ir pragmatiška politika pirmiausiai – turi remtis kokiu nors apibrėžtu principu, kad taktinis sumanumas nevirstų beatodairišku blaškymusi. O toks britų užsienio politikos principas, nesvarbu, viešai pripažintas ar ne, buvo jos, kaip galių pusiausvyros saugotojos vaidmuo, dažniausiai pasireiškęs parama silpnesniesiems prieš stipriuosius. Palmerstono laikais galių pusiausvyra jau buvo tapusi tokiu nekintamu britų politikos principu, kad to nebereikėjo teoriškai grįsti; kad ir kokio kurso laikytasi vienu ar kitu atveju, jis visada būdavo apibūdinamas kaip galių pusiausvyros gynimas. Nepaprastas lankstumas netrukdė turėti ir daugybės apibrėžtų bei praktiškų tikslų. Antai pasiryžimas neatiduoti Nyderlandų į didžiųjų galiūnių rankas nesikeitė nuo Viljamo III laikų iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios. 1870 metais Disraeli patvirtino šią nuostatą:

> Mūsų šalies Vyriausybė visada laikė Anglijos interesu tai, kad šalys, esančios Europos pakrantėje nuo Dunkirko ir Ostendės iki Šiaurės jūros salų, būtų valdomos laisvų ir klestinčių bendruomenių, užsiimančių taikiais amatais, besidžiaugiančių laisvės teikiamomis teisėmis, plėtojančių tokią prekybą, kuri siekia civilizuoti žmogų, ir nepriklausytų jokiai didžiajai karinei Galiūnei...[35]

Tai, kad vokiečiai nuoširdžiai nustebo, kai 1914 metais Didžioji Britanija į Belgijos užpuolimą reagavo paskelbdama karą, puikiai parodo, kokie atitrūkę nuo pasaulio buvo Vokietijos lyderiai.

Iki XIX amžiaus vidurio britams atrodė svarbu išsaugoti Austriją. XVIII amžiuje Marlborough, Carteret ir Pitt keletą kartų stojo į karą, kad neleistų Prancūzijai jos susilpninti. Nors XIX amžiuje Austrija galėjo mažiau baimintis prancūzų agresijos, britai vis dar laikė ją naudinga atsvara Rusijos ekspansijai sąsiaurių link. Kai per 1848 metų revoliuciją Austrija buvo besubyranti, Palmerston pasakė:

> Austrija stūkso Europos viduryje kaip užtvara nuo skverbimosi iš vienos pusės ir nuo veržimosi iš kitos pusės. Politinė Europos nepriklausomybė ir jos laisvės, mano nuomone, yra neatsiejamos nuo Austrijos kaip didžiosios Europos galiūnės išlaikymo ir vientisumo; todėl visa, kas tiesioginiu

> ar net šalutiniu būdu kenkia Austrijai ir ją silpnina, juolab iš pirmaeilės galiūnės daro antraeile valstybe, laikytina Europos neganda, kurią kiekvienas anglas turėtų smerkti ir stengtis užkirsti jai kelią.[36]

Po 1848-ųjų revoliucijos Austrija vis labiau silpo, jos politika darėsi vis padrikesnė, todėl mažėjo ir jos kaip svarbiausio britų politikos elemento nauda rytinėje Viduržemio pakrantėje.

Anglijai labiau už viską rūpėjo neleisti Rusijai užgrobti Dardanelų. Austrijos ir Rusijos varžybas daugiausia kaitino rusų kėsinimasis į slaviškąsias Austrijos provincijas, Didžiajai Britanijai nekėlęs didesnio nerimo, o Dardanelų priklausomybė Austrijai nebuvo gyvybiškai svarbi. Todėl Didžioji Britanija nusprendė, kad Austrija nėra pati tinkamiausia Rusijos atsvara. Štai kodėl ji laikėsi nuošalyje, kai Austriją Italijoje sumušė Pjemontas, o kovojant dėl įtakos Vokietijoje – Prūsija; prieš keliasdešimt metų toks abejingumas būtų buvęs neįsivaizduojamas. Prasidėjus naujam amžiui, britų politiką ėmė lemti Vokietijos baimė, ir jų skaičiavimuose pirmą sykį kaip oponentė atsirado Austrija, Vokietijos sąjungininkė.

XIX amžiuje niekas nebūtų patikėjęs, kad Didžioji Britanija galėtų tapti Rusijos sąjungininke. Palmerston teigė, kad Rusija „laikosi visuotinės agresijos į visas puses nuostatos, iš dalies dėl asmeninio imperatoriaus [Nikolajaus] būdo, iš dalies dėl nesikeičiančios valdymo sistemos“.[37] Po dvidešimt penkerių metų jo požiūrį atkartojo lordas Clarendon, Krymo karą pavadinęs „civilizacijos kautynėmis su barbarizmu“.[38] Didžiąją amžiaus dalį Britanijai labiausiai rūpėjo stabdyti rusų ekspansiją į Persiją ir Konstantinopolio bei Indijos prieigas. Praėjo dešimtmečiai, kol dėl vokiečių karingumo ir nesupratingumo pagrindiniu britų saugumo rūpesčiu tapo Vokietija – galutinai tai įvyko jau peržengus XX amžiaus slenkstį.

Britanijos vyriausybės keitėsi dažniau negu vadinamųjų Rytų galiūnių; nė vienai iš svarbiausių britų politinių figūrų – Palmerstonui, Gladstone'ui ir Disraeli'ui – nepavyko be pertrūkių išsilaikyti valdžioje tiek, kiek Metternichui, Nikolajui I ar Bismarckui. Vis dėlto Didžiosios Britanijos siekiai liko stebėtinai nuoseklūs. Sykį pasirinkusi kryptį, ji žengė su nesilpstančiu užsispyrimu ir nepalenkiamu pastovumu, ir tai įgalino vaidinti lemiamą vaidmenį saugant Europos ramybę.

Nekintamą Didžiosios Britanijos elgesį krizių metu iš dalies lėmė atstovaujamasis jos politinių institucijų pobūdis. Viešoji nuomonė turėjo didelę įtaką britų užsienio politikai jau nuo XVIII amžiaus. Jokioje kitoje tuometinėje Europos šalyje neegzistavo „opozicinis“ požiūris į

užsienio reikalus, tuo tarpu Didžiojoje Britanijoje jis buvo neatsiejama sistemos dalis. XVIII amžiuje toriai paprastai remdavo karaliaus užsienio politiką, kuris būdavo linkęs kištis į žemyno ginčus, o vigai, kaip antai seras Robert Walpole, ragindavo laikytis atokiau nuo žemyno reikalų ir daugiau rūpintis kolonijų plėtimu. XIX amžiuje vaidmenys pasikeitė. Vigai, visų pirma Palmerston, išpažino aktyvią politiką, o toriai – tokie kaip Derby ir Salisbury – atsargiai žiūrėjo į įsipareigojimus užsieniui. Radikalai – pavyzdžiui, Richard Cobden – palaikė konservatorių nuostatą nesikišti.

Užsienio politikai randantis per viešus debatus, karų metu britų tauta demonstruodavo nepaprastą vienybę. Kita vertus, tokia atvirai partinė užsienio politika leisdavo – nors tai atsitikdavo itin retai – visiškai pakeisti kursą pasikeitus ministrui pirmininkui. Antai XIX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje rėmusi Turkiją Didžioji Britanija staiga nutraukė paramą, kai per 1880 metų rinkimus Gladstone, nelaikęs turkų vertais pasitikėjimo, laimėjo prieš Disraeli.

Savo atstovaujamąsias institucijas Didžioji Britanija visada laikė unikaliomis. Savo politiką žemyne ji visuomet teisindavo britų nacionaliniais interesais, o ne ideologija. Jei Didžioji Britanija reikšdavo simpatijas kokiai nors revoliucijai, kaip antai Italijoje 1848 metais, ji tai darydavo pirmiausia praktiniais sumetimais. Ne veltui Palmerston yra pritariamai citavęs pragmatišką Canningo posakį: „Tie, kas kliudo gerėjimui todėl, kad tai yra naujovė, vieną gražią dieną bus priversti priimti tą naujovę, kai ji jau liausis buvusi gerėjimu.“[39] Tačiau tai buvo patirties diktuojamas patarimas, o ne kvietimas skleisti britų vertybes ir institucijas. Visą XIX amžių Didžioji Britanija vertino kitas šalis pagal užsienio politiką ir, išskyrus trumpą Gladstone'o nukrypimą, buvo abejinga jų vidaus sanklodai.

Nors amerikiečių ir britų šalinimasis nuo kasdienių tarptautinių reikalų turėjo nemažai bendra, Didžioji Britanija savąjį izoliacionizmą grindė visiškai kitokiais motyvais. Amerika savo demokratines institucijas skelbė esant pavyzdžiu visam pasauliui; tuo tarpu Didžioji Britanija savo parlamentinę santvarką laikė netinkama kitoms visuomenėms. Amerika tikėjo, kad demokratijos plitimas laiduojąs taiką, kad patvari taika kitaip net ir nepasiekiama. Didžiajai Britanijai galėjo patikti vienokia ar kitokia valstybės sankloda, tačiau dėl jos ji neketino niekuo rizikuoti.

1848 metais istorinį Didžiosios Britanijos nerimą, kad Prancūzijoje nežlugtų monarchija ir neatsirastų naujas Bonaparte, Palmerston nustūmė į antrą planą pasitelkęs šią pragmatišką britų diplomatijos

taisyklę: „Anglija laikosi nekintamo principo pripažinti kiekvienos tautos organu tą organą, kurį kiekviena tauta pati pasirenka."[40]

Bemaž trisdešimt metų Palmerston buvo pagrindinis Didžiosios Britanijos užsienio politikos architektas. 1841 metais Metternich ciniškai žavėdamasis analizavo jo pragmatišką stilių:

> ...ko gi lordas Palmerston nori? Jis nori Prancūzijai pademonstruoti Anglijos galią įrodydamas, kad Egipto byla pasibaigsianti tik taip, kaip jam būsią parankiau, ir kad Prancūzija ten neturėsianti savo dalies. Jis nori įrodyti dviem vokiečių galiūnėms, kad gali apsieiti ir be jų, kad Anglijai pakaksią Rusijos paramos. Jis nori laikyti Rusiją už pavadžio ir tempti ją paskui save nuolat kurstydamas jos nerimą dėl naujo Anglijos ir Prancūzijos suartėjimo.[41]

Nepasakytum, kad čia klaidingai aprašyta tai, ką Didžioji Britanija laikė galių pusiausvyra. Toks požiūris padėjo jai išgyventi XIX amžių įsivėlus tik į vieną palyginti neilgą karą su kita didžiąja galiūne – Krymo karą. Nors niekas nekėlė sau tokio tikslo, tačiau būtent Krymo karas sužlugdė Metternicho sistemą, taip sunkiai nukaltą Vienos kongrese. Iširus trijų Rytų monarchų vienybei, iš Europos diplomatijos dingo ir moralinis nuosaikumo elementas. Tik po penkiolikos netvarkos metų pradėjo rastis naujas, kur kas trapesnis stabilumas.

PENKTAS SKYRIUS

Du revoliucionieriai: Napoleonas III ir Bismarck

Po Krymo karo žlugus Metternicho sistemai, bemaž du dešimtmečius Europoje nesiliovė konfliktai: Pjemonto ir Prancūzijos karas su Austrija (1859), karas dėl Šlėzvigo-Holšteino (1864), Austrijos ir Prūsijos karas (1866), Prancūzijos ir Prūsijos karas (1870). Iš šios sumaišties radosi nauja galių pusiausvyra. Prancūzija, dalyvavusi trijuose iš minėtų karų ir kurstčiusi kitus, užleido savo vyraujančią padėtį Vokietijai. Dar svarbiau buvo tai, kad atsileido moraliniai Metternicho sistemos varžtai. Šį laikotarpį paženklino naujo termino, reiškiančio nežabotą galių pusiausvyros politiką, atsiradimas: vokiškas žodis *Realpolitik* pakeitė prancūzišką *raison d'état*, tiesa, nepakeisdamas esmės.

Naują Europos tvarką sumeistravo du gana neįtikėtini bendraautoriai, vėliau tapę didžiausiais priešais, – imperatorius Napoleonas III ir Otto von Bismarck. Šiedu vyrai ignoravo senuosius Metternicho

pietetus: kad dėl stabilumo būtina išsaugoti teisėtus Europos valstybių monarchus, malšinti tautinius ir liberaliuosius sąjūdžius, o svarbiausia – kad santykius tarp valstybių turi lemti panašiai galvojančių valdovų sutarmė. Savo šalių elgesį jie grindė *Realpolitik* – nuostata, kad santykius tarp valstybių lemia grynai jėga ir kad viršų imsią galingieji.

Didžiojo Bonaparte'o, nusiaubusio Europą, sūnėnas Napoleonas III jaunystėje priklausė slaptoms italų draugijoms, kovojusioms prieš austrų valdžią Italijoje. 1848 metais išrinktas prezidentu, jis netrukus įvykdė perversmą ir 1852-aisiais pasiskelbė imperatoriumi. Otto von Bismarck, kilęs iš garsios prūsų giminės, buvo karštas liberaliosios 1848 metų revoliucijos Prūsijoje priešininkas. Ministru pirmininku (*Ministerpräsident*) Bismarck 1862 metais tapo vien todėl, kad karalius tiesiog nerado kito būdo, kaip išeiti iš aklavietės, kurioje atsidūrė nesutardamas su įnoringu parlamentu dėl karinių asignavimų.

Napoleonui III ir Bismarckui bendromis pastangomis pavyko išardyti Vienos sureguliavimą ir, svarbiausia, užgniaužti tą savęs ribojimo poreikį, kurį skatino bendras tikėjimas konservatyviomis vertybėmis. Sunku įsivaizduoti skirtingesnes asmenybes už juodu. Geležinį kanclerį ir Tiuilri sfinksą suvienijo bjaurėjimasis Vienos sistema. 1815 metais Metternicho nustatyta tvarka jiems abiem atrodė tarsi jungas. Napoleonas III jos nekentė todėl, kad ji buvo specialiai sukurta Prancūzijai tramdyti. Nors ir neturėdamas tokių megalomaniškų ambicijų kaip jo dėdė, šis paslaptingas lyderis manė, kad Prancūzijai būtų neprošal retkarčiais praplėsti savo teritoriją, ir nenorėjo, kad vieninga Europa tam trukdytų. Be to, jam atrodė, kad tokias vertybes kaip nacionalizmas ir liberalizmas pasaulis tapatinąs su Prancūzija ir kad Vienos sistema, jas slopindama, kerpa prancūzams sparnus. Bismarckui Metternicho kūrinys nepatiko todėl, kad vertė Prūsiją būti jaunesniuoju Austrijos partneriu Vokietijos konfederacijoje. Jam atrodė, kad Konfederacija, susidedanti iš tiekos mažyčių vokiečių valstybėlių, pančioja Prūsiją. Tik sugriovusi Vienos sistemą Prūsija galėtų atlikti tai, kas jai skirta – suvienyti Vokietiją.

Abu susiklosčiusią tvarką niekinę revoliucionieriai galiausiai atsidūrė priešinguose poliuose, jei vertinsime juos pagal nuveiktus darbus. Napoleonas gavo atvirkščią rezultatą negu tikėjosi. Laikydamas save Vienos sistemos griovėju ir europinio nacionalizmo įkvėpėju, jis pastūmėjo Europos diplomatiją į sumaištį, iš kurios Prancūzija galiausiai nieko nepelnė ir kuri tik išėjo į naudą kitoms šalims.Napoleonas padėjo susivienyti Italijai ir – nenoromis – Vokietijai. Tai susilpnino

Prancūzijos geopolitinę padėtį ir sugriovė istorinį lemiamos prancūzų įtakos Vidurio Europoje pamatą. Prancūzija nebūtų pajėgusi sustabdyti šių vienijimosi procesų, tačiau padrika Napoleono politika gerokai juos paspartino, kartu mažindama Prancūzijos galimybes sukurti naują tarptautinę tvarką, atitinkančią jos ilgalaikius interesus. Napoleonas stengėsi sugriauti Vienos sistemą, nes manė, kad ji izoliuojanti Prancūziją – iš dalies tai buvo tiesa, – tačiau, jo valdymui 1870 metais pasibaigus, Prancūzija buvo izoliuota labiau negu Metternicho laikais.

Bismarcko palikimas visiškai kitoks. Retam valstybininkui yra pavykę taip pakeisti istorijos tėkmę. Iki Bismarcko vokiečius suvienyti tikėtasi parlamentiniu, konstituciniu būdu, už kurį kovota per 1848-ųjų revoliuciją. Po penkerių metų Bismarck jau buvo bemaž išsprendęs tą problemą, nedavusią ramybės trims vokiečių kartoms, tačiau jis rėmėsi prūsų galios pranašumu, o ne demokratinio konstitucionalizmo principais. Tokiam sprendimo būdui nepritarė nė viena didesnė rinkėjų grupė. Pernelyg demokratiška konservatoriams, pernelyg autoritariška liberalams, pernelyg grindžiama jėga teisėtumo šalininkams, naujoji Vokietija buvo skirta genijui, kuris ėmėsi valdyti savo paties išlaisvintas jėgas – tiek užsienio, tiek vidaus – manipuliuodamas jų tarpusavio priešpriešomis. Su užduotimi jis susidorojo, tačiau jo įpėdiniams ji pasirodė neįkandama.

Napoleoną III amžininkai vadino Tiuilri sfinksu, nes manė, kad jis brandinąs toliaregiškus genialius planus, kurių esmę bus galima perprasti tik jiems palengva atsiskleidžiant. Jis buvo laikomas paslaptingu gudruoliu, išvadavusiu Prancūziją iš diplomatinės izoliacijos ir Krymo karu paskatinusiu Šventosios sąjungos subyrėjimą. Tik vienas Europos lyderis, Otto von Bismarck, nuo pat pradžių kiaurai jį permatė. XIX amžiaus šeštajame dešimtmetyje jis šitaip kandžiai atsiliepė apie Napoleoną III: „Jo protas pervertinamas jausmingumo sąskaita."

Napoleonui III, kaip ir jo dėdei, nedavė ramybės tai, kad valdąs neturėdamas teisėto mandato. Nors ir laikydamas save revoliucionieriumi, jis troško teisėtų Europos karalių pripažinimo. Žinoma, jei Šventoji sąjunga būtų laikiusis savo pradinių nuostatų, ji būtų pabandžiusi nuversti respublikines institucijas, 1848 metais pakeitusias Prancūzijos karališkąją valdžią. Iš atminties dar nebuvo išblėsę kruvini Prancūzų revoliucijos ekscesai, bet nebuvo užmiršta ir tai, kad, kilus užsienio intervencijos pavojui, prancūzų revoliucinės armijos 1792 metais pačios puolė Europos valstybes. Kita vertus, analogiška užsienio intervencijos baimė vertė Prancūzijos respubliką atsisakyti revoliucijos

eksporto. Nerasdamos išeities iš šios aklavietės, konservatyvios valstybės nenoromis pripažino Prancūzijos respubliką, kurią iš pradžių valdė poetas ir politikas Alphonse de Lamartine, vėliau – Louis Napoleon Bonaparte: pirmiausia kaip išrinktas prezidentas, o nuo 1852 metų kaip imperatorius Napoleonas III, 1851 metų gruodžio perversmu įveikęs konstitucinį draudimą būti išrinktam dar vienai kadencijai.

Napoleonui III paskelbus Antrąją imperiją, kaipmat vėl iškilo pripažinimo klausimas. Šį kartą reikėjo spręsti, ar pripažinti jį imperatoriumi, nes Vienos kongresas buvo uždraudęs Bonaparte'ų šeimai grįžti į Prancūzijos sostą. Austrija pirmoji susitaikė su tuo, ko neįmanoma pakeisti. Austrijos ambasadorius Paryžiuje baronas Hübner mini iškalbingai ciniškus savo šefo kunigaikščio Schwarzenbergo žodžius, pasakytus 1851 metų gruodžio 31-ąją tarsi pabrėžiant Metternicho epochos galą: „Principų dienos baigėsi.“[1]

Ne mažiau Napoleonui rūpėjo ir tai, ar kiti monarchai kreipsis į jį „broli“, kaip įpratę tarpusavyje, ar pasirinks kokį menkesnį kreipinį. Galiausiai Austrijos ir Prūsijos valdovai nusileido Napoleono norui, tik caras Nikolajus I liko neperkalbamas ir vadino jį „bičiuliu“. Turint omenyje caro požiūrį į revoliucionierius, jis, be abejonės, jautėsi ir taip pernelyg pamaloninęs Napoleoną. Hübner taip aprašė atmosferą Tiuilri rūmuose:

> Justi senųjų žemyno dvarų panieka. Štai kirminas, kuris graužia imperatoriaus Napoleono širdį.[2]

Toji tikra ar įsivaizduojama panieka rodė esant prarają tarp Napoleono ir kitų Europos monarchų, ir tai buvo viena iš psichologinių priežasčių, kodėl Napoleonas taip beatodairiškai ir nepaliaujamai puolė Europos diplomatiją.

Napoleono gyvenimo ironija – jis kur kas labiau tiko rūpintis vidaus politika, kuria iš esmės bodėjosi, negu užsienio reikalais, kuriuos sėkmingai tvarkyti jam trūko ir drąsos, ir įžvalgos. Kai tik Napoleonas trumpam atsiplėšdavo nuo paties prisiimtos revoliucinės misijos, jis duodavo didžiulės naudos Prancūzijos raidai. Jo dėka Prancūzijoje prasidėjo Pramonės revoliucija. Jis paskatino didelių kredito institucijų kūrimąsi, ir tai suvaidino lemiamą vaidmenį Prancūzijos ekonominėje plėtroje. Jis perstatė Paryžių, suteikdamas jam dabartinį puošnumą. XIX amžiaus pradžioje Paryžius tebebuvo viduramžiškas siaurų ir kreivų gatvelių miestas. Savo artimam patarėjui baronui Haussmanui Napoleonas davė galią ir lėšų sukurti modernų miestą su plačiais bulvarais, puikiais viešaisiais pastatais ir įspūdingomis

perspektyvomis. Tai, kad plačių gatvių paskirtis, be kita ko, buvo atverti šaudymo lauką revoliucijų malšintojams, anaiptol nemenkina šio sumanymo didingumo ir tvarumo.

Bet Napoleono aistra buvo užsienio politika, ir čia jis pakliuvo į prieštaringų jausmų verpetą. Viena vertus, Napoleonas suvokė, kad teisėtumas jam nepasiekiamas, nes monarcho teisė valdyti yra prigimtinė ir negali būti suteikiama. Kita vertus, visai nenorėjo patekti į istoriją kaip legitimistas. Kaip buvęs italų karbonaras, Napoleonas laikė save tautų apsisprendimo teisės gynėju. Bet kartu jis nebuvo linkęs smarkiai rizikuoti. Aukščiausias jo tikslas buvo panaikinti teritorinius Vienos sureguliavimo straipsnius ir pakeisti valstybių sistemą, kuria jie rėmėsi. Tačiau jis nesuprato, kad, pasiekus šį tikslą, atsirasianti vieninga Vokietija ir amžiams sužlugdysianti prancūzų aspiracijas vyrauti Vidurio Europoje.

Taigi padriką Napoleono politiką lėmė jo asmeninis dvilypumas. Nepasitikėdamas „broliais" monarchais, Napoleonas pasidarė priklausomas nuo visuomenės nuomonės, ir jo politika svyravo kartu su įsivaizdavimu, ko reikėtų populiarumui išlaikyti. 1857 metais baronas Hübner rašė Austrijos imperatoriui:

> Jo [Napoleono] akimis žiūrint, užsienio politika tėra įrankis įtvirtinti savo valdymą Prancūzijoje, įteisinti savo sostą, įkurti savo dinastiją. ... [Jis] nevengs jokių priemonių, jokių kombinacijų, kurios didintų jo populiarumą namie.[3]

Napoleonas tapo įkaitu krizių, kurias pats ir išprovokuodavo, nes jam trūko vidinio kompaso, neleidžiančio nukrypti į lankas. Sukurstęs krizę – čia Italijoje, čia Lenkijoje, čia Vokietijoje, – jis paskui baisėdavosi jos padariniais. Kaip ir dėdė, jis buvo garbėtroška, bet jam trūko dėdės drąsos, genialumo ir, tiesą sakant, brutalios galios. Italų nacionalizmą jis rėmė tol, kol šis neplito toliau Italijos šiaurės, o Lenkijos nepriklausomybę – kol tai negrėsė karu. Vokietijos atveju Napoleonas tiesiog nežinojo, kurią pusę palaikyti. Tikėjęsis, kad kova tarp Austrijos ir Prūsijos užtruksianti ilgai, Napoleonas apsijuokė jau po visko prašydamas laimėjusios Prūsijos kompensuoti už savo paties nesugebėjimą nuspėti nugalėtoją.

Labiausiai Napoleono stilių būtų atitikęs kongresas, sušauktas Europos žemėlapiui perbraižyti, nes ten jis būtų galėjęs pasižymėti bemaž be jokios rizikos. Bet Napoleonas net neturėjo pasiūlyti aiškios idėjos, kaip reikėtų keisti žemyno sienas. Šiaip ar taip, jokia kita didžioji galiūnė neketino rengti tokio forumo, tenkinančio Napoleono

vidaus politikos poreikius. Jokia valstybė nesutiks perbraižyti sienų – ypač savo nenaudai, – jei to daryti nevers būtinybė. Vienintelis kongresas, kuriam Napoleonas pirmininkavo, buvo Paryžiaus kongresas, užbaigęs Krymo karą, bet ir jis nepertvarkė Europos žemėlapio, o tik patvirtino karo padarytus pokyčius. Rusijai buvo uždrausta laikyti Juodojoje jūroje karinį laivyną; taip ji neteko galimybės apsiginti nuo kito britų antpuolio. Be to, Rusija buvo priversta grąžinti Turkijai Besarabiją ir Karso miestą rytinėje Juodosios jūros pakrantėje. Caras turėjo atsižadėti ir savo pretenzijų globoti Osmanų krikščionis, – o tai juk buvo tiesioginė karo priežastis. Paryžiaus kongresas simbolizavo Šventosios sąjungos žlugimą, tačiau jo dalyviai nebuvo pasirengę reviduoti Europos žemėlapį.

Svarbiausią priežastį, kodėl Napoleonui taip ir nepavyko surinkti kito kongreso Europos sienoms perbraižyti, jam nurodė britų ambasadorius lordas Clarendon: jei šalis siekia didelių permainų, bet vengia didelės rizikos, jos pastangos bus bergždžios.

> Aš matau, kad Imperatoriaus galvoje mezgasi Europos kongreso, o drauge ir Prancūzijos sienų *arrondissement*, ir pasenusių sutarčių panaikinimo idėjos, ir daugelis kitų *remaniemients*, kurie atrodys reikalingi. *Greitomis* sudariau ilgoką sąrašą pavojų ir sunkumų, su kuriais toks Kongresas susidursiąs, jei jo nutarimai nebus vieningi, kas visai tikėtina, arba jei viena ar dvi stipriausios Valstybės bandys karu gauti tai, ko trokšta.[4]

Palmerston sykį šitaip apibendrino Napoleono valdymo stilių: „...idėjos dauginosi jo galvoje tarytum triušiai narve."[5] Deja, tų idėjų nevienijo jokia bendra koncepcija. Griūvant Metternicho sistemai, Prancūzija turėjo dvi strategines galimybes. Ji galėjo tęsti Richelieu politiką ir stengtis išlaikyti Vidurio Europą suskaidytą. Ši galimybė būtų pareikalavusi iš Napoleono atsisakyti savo revoliucinių įsitikinimų, bent jau Vokietijos atžvilgiu, ir dėtis prie tų teisėtų valdovų, kuriems suskaidyta Vidurio Europa irgi buvo paranki. Arba Napoleonas galėjo dėdės pavyzdžiu stoti respublikinio kryžiaus žygio priešakyje tikėdamasis šitaip pelnyti nacionalistų dėkingumą ir galbūt tapti politiniu Europos lyderiu.

Prancūzijos nelaimė, kad Napoleonas vienu metu laikėsi abiejų strategijų. Remdamas tautų apsisprendimo teisę, jis tarsi buvo užmiršęs, kokią geopolitinę grėsmę tai kelia Prancūzijai ir visai Vidurio Europai. Iš pradžių Napoleonas palaikė Lenkijos revoliuciją, bet paskui atvėso, išsigandęs jos padarinių; puolė Vienos sureguliavimą kaip Prancūzijos įžeidimą ir per vėlai suprato Vienos tarptautinę

tvarką buvus geriausia iš galimų saugumo garantijų taip pat ir Prancūzijai.

Mat Vokietijos konfederacija buvo sumanyta taip, kad imtųsi vieningai veikti tik didelės išorinės grėsmės atveju. Ją sudarančioms valstybėms buvo uždrausta bendromis jėgomis siekti puolamųjų tikslų, ir jos net nebūtų pajėgusios susitarti dėl puolimo strategijos – tai aiškiai rodo faktas, kad pusę šimtmečio egzistavusi Vokietijos konfederacija tokio klausimo net nebuvo pradėjusi svarstyti. Reinu einanti Prancūzijos siena, buvusi neliečiama, kol galiojo Vienos sureguliavimas, ilgai neišliko saugi Konfederacijai žlugus, ko Napoleonas visokiais būdais siekė.

Napoleonas taip ir nesuprato šio svarbiausio Prancūzijos saugumo elemento. Jau prasidėjus Konfederaciją palaidojusiam Austrijos ir Prūsijos karui (1866), Napoleonas rašė Austrijos imperatoriui:

> Turiu prisipažinti, kad ne be tam tikro pasitenkinimo žvelgiu į išnykimą Vokietijos konfederacijos, kuri buvo organizuota visų pirma prieš Prancūziją.[6]

Imperatorius atsakė kur kas išmintingiau: „...Vokietijos konfederacija, organizuota grynai gynybiniais sumetimais, per savo pusės šimtmečio egzistavimą niekada nedavė pagrindo savo kaimynams nerimauti."[7] Vokietijos konfederacijos alternatyva buvo ne Richelieu laikų suskaidyta Vidurio Europa, bet vieninga Vokietija, kuri pranoko Prancūziją gyventojų skaičiumi, o netrukus turėjo aplenkti ir pagal pramonės pajėgumą. Puldamas Vienos sureguliavimą Napoleonas gynybinę kliūtį pavertė potencialia grėsme Prancūzijos saugumui.

Valstybininko sugebėjimus atskleidžia tai, ar taktinių sprendimų sukūryje jis pajėgia įžvelgti tikruosius ilgalaikius savo šalies interesus ir rasti tinkamą strategiją, kaip juos įgyvendinti. Napoleonas galėjo džiaugtis sveikinimo šūksniais, kuriuos jam pelnė protinga taktika Krymo karo metu (padėjo austrų trumparegiškumas), ir atsiveriančiomis didesnėmis diplomatinėmis galimybėmis. Prancūzijos interesas būtų buvęs laikytis arčiau Austrijos ir Didžiosios Britanijos, nes šios šalys labiausiai linko išsaugoti teritorinį Vidurio Europos sureguliavimą.

Tačiau imperatorius nuėjo keliu, kuriuo jį kreipė prigimties nepastovumas. Kaip Bonaparte, jis niekada gerai nesijautė bendradarbiaudamas su Austrija, kad ir ką jam diktavo *raison d'état*. 1858 metais Napoleonas sakė vienam Pjemonto diplomatui: „Austrijos kabinetui aš visada jaučiau ir dabar tebejaučiu labai stiprią antipatiją."[8] Polinkis į

revoliucinius projektus paakino jį 1859 metais stoti į karą su Austrija dėl Italijos. Didžiosios Britanijos palankumo Napoleonas neteko po šio karo aneksavęs Savoją bei Nicą ir įkyriai siūlydamas surengti kongresą Europos sienoms perbraižyti. O visiškoje izoliacijoje jis atsidūrė tada, kai paaukojo sąjungos su Rusija galimybę ir ėmė remti 1863 metų Lenkijos revoliuciją. Tautų apsisprendimo teisės reikalavimais įvaręs Europos diplomatiją į nuolatinės kaitos būseną, Napoleonas staiga pasijuto esąs vienas, kai iš sumaišties, prie kurios jis tiek daug prisidėjo, pradėjo kilti vokiečių valstybė, padariusi galą prancūzų vyravimui žemyne.

Pirmą žingsnį po Krymo karo imperatorius žengė Italijoje 1859 metais, nuo Paryžiaus kongreso praėjus trejiems metams. Niekas nesitikėjo, kad Napoleonas sugrįšiąs prie savo jaunystės svajonės išvaduoti Šiaurės Italiją iš austrų valdžios. Tokia avantiūra negalėjo duoti Prancūzijai naudos. Sėkmės atveju būtų atsiradusi valstybė, galinti veiksmingai užtverti tradicinį prancūzų skverbimosi kelią; nesėkmės atveju tikslo miglotumas tik lemtų didesnį pažeminimą. Ir vienu, ir kitu atveju Italijoje atsidūrusios prancūzų armijos būtų kėlusios Europai didžiulį nerimą.

Dėl visų šių priežasčių britų ambasadorius lordas Henry Cowley buvo įsitikinęs, kad prancūzai neketiną kariauti Italijoje. „Jis nesuinteresuotas kariauti, – pasak Hübnerio, kalbėjęs Cowley. – Sąjunga su Anglija, nors trumpam susvyravusi, bet dar gana potenciali, toliau lieka Napoleono III politikos pagrindu.“[9] Po kokių trijų dešimtmečių Hübner pateikė tokius savo apmąstymus:

> Mums buvo sunku įsivaizduoti, kad šis žmogus, jau pasiekęs šlovės viršūnę, galėtų rimtai ketinti – nebent būtų netekęs proto ar pagautas lošėjo aistros – neturėdamas pagrįsto motyvo leistis į dar vieną avantiūrą.[10]

Vis dėlto Napoleonas nustebino visus diplomatus, išskyrus savo būsimąją Nemezidę Bismarcką, kuris pranašavo Prancūzijos karą su Austrija ir netgi jo troško vildamasis, kad tai susilpninsią Austrijos pozicijas Vokietijoje.

1858 metų liepą Napoleonas slapta susitarė su stipriausios italų valstybės Pjemonto (Sardinijos) ministru pirmininku Camillo Benso di Cavouru bendradarbiauti kariaujant prieš Austriją. Tokiu grynai makiavelišku žingsniu Cavour siekė suvienyti Šiaurės Italiją, o Napoleonas – iš Pjemonto kaip atlygį gauti Nicą ir Savoją. 1859 metų gegužę pasitaikė tinkama dingstis. Austrija, kuriai visuomet trūko šalto kraujo, leidosi pjemontiečių išprovokuojama ir paskelbė jiems karą.

Napoleonas pareiškė, kad tai prilygsta karo paskelbimui Prancūzijai, ir įvedė savo kariuomenę į Italiją.

Įdomu, kad tada, Napoleono laikais, kalbėdami apie tautinių valstybių konsolidavimąsi kaip apie ateities tendenciją, prancūzai pirmiausiai turėjo galvoje Italiją, o ne gerokai stipresnę Vokietiją. Priešingai negu grėsmingieji rytų kaimynai, italai prancūzams buvo simpatiškesni ir kultūriškai artimesni. Be to, galingas ekonominis šuolis, išvedęs Vokietiją į stipriausių Europos valstybių priešakį, buvo vos prasidedąs; taigi niekas nenutuokė Italiją būsiant mažiau galingą nei Vokietija. Prūsijos atsargumas per Krymo karą sutvirtino Napoleono nuomonę, kad ji yra silpniausia iš didžiųjų galiūnių ir nepajėgi imtis rimtų veiksmų be Rusijos paramos. Tad, Napoleono galva, Italijos karas turėjo sumažinti pavojingiausios Prancūzijos priešininkės Austrijos galią ir padidinti Prancūzijos įtaką Italijoje, – ir abiem atvejais jis skaudžiai apsiriko.

Napoleonas rengėsi dviem prieštaringoms galimybėms. Geresniuoju atveju jis būtų vaidinęs Europos masto veikėją: Šiaurės Italija nusimestų austrų jungą, didžiosios Europos valstybės susirinktų į Napoleono globojamą kongresą ir pritartų teritoriniams pokyčiams, kurių jam nepavyko pasiekti Paryžiaus kongrese. Blogesniuoju atveju karas atsidurtų aklavietėje, ir Napoleonas, makiaveliškai manipuliuodamas *raison d'état*, Pjemonto sąskaita išpeštų ką nors iš Austrijos mainais už karo baigimą.

Abiejų tikslų Napoleonas siekė vienu metu. Prancūzų armijos laimėjo prie Magentos ir Solferino, tačiau sukėlė tokią antiprancūziškų jausmų audrą Vokietijoje, kad kurį laiką atrodė, jog mažosios vokiečių valstybės privers Prūsiją stoti Austrijos pusėn. Sukrėstas šios pirmos vokiečių nacionalizmo apraiškos ir apsilankymo Solferino mūšio lauke, Napoleonas, net neįspėjęs savo sąjungininkų pjemontiečių, 1859 metų liepos 11 dieną Villafrancoje sudarė su Austrija paliaubas.

Napoleonas ne tik nepasiekė nė vieno iš savo tikslų, bet ir smarkiai susilpnino Prancūzijos pozicijas tarptautinėje arenoje. O jo propaguotus principus italų nacionalistai išplėtojo taip, kaip jis net nesapnavo. Napoleono ketinimas sukurti vidutinio dydžio satelitą Italijoje, padalytoje į kokias penkias valstybes, erzino Pjemontą, kuris anaiptol nesirengė išsižadėti tautinio uždavinio. Austrijos pasiryžimas išlaikyti Veneciją buvo ne mažiau stiprus, negu Napoleono noras grąžinti ją Italijai, tad atsirado dar vienas neišsprendžiamas ginčas, kuriame Prancūzija neturėjo jokių aiškių interesų. Savojos ir Nicos aneksiją Didžioji Britanija interpretavo kaip naujo napoleoniškų užkariavimų

laikotarpio pradžią ir atsisakė remti Napoleono peršamą Europos kongreso idėją. O vokiečių nacionalistai visą tą laiką Europos netvarkoje ieškojo galimybių įgyvendinti tautinės vienybės viltis.

Napoleono elgesys per 1863 metų Lenkijos sukilimą dar labiau pastūmėjo jį į izoliaciją. Atgaivindamas Bonaparte'ų tradiciją draugauti su Lenkija, Napoleonas iš pradžių bandė įtikinti Rusiją suteikti maištingiems valdiniams nuolaidų. Bet caras net nesileido į kalbas. Tada Napoleonas mėgino pasitelkti Didžiąją Britaniją, tačiau Palmerston buvo pernelyg atsargus nenuspėjamojo imperatoriaus atžvilgiu. Galiausiai Napoleonas kreipėsi į Austriją, kad ši – už kompensaciją Silezijoje ir Balkanuose – atiduotų savo lenkiškąsias provincijas dar nesukurtai Lenkijos valstybei, o Veneciją – Italijai. Austrijos tokia mintis nesužavėjo, nes jai buvo siūloma rizikuoti karu su Prūsija ir Rusija mainais už malonumą matyti prie savo sienų iškylant Prancūzijos satelitą.

Lengvabūdiškumas politikui nėra paprasčiausia silpnybė, ir anksčiau ar vėliau už jį tenka mokėti. Neįmanoma visą laiką elgtis pagal akimirkos nuotaiką, neatsižvelgiant į bendrą strategiją. Valdant Napoleonui Prancūzija prarado įtaką Vokietijos vidaus sąrangai, nors tai buvo prancūzų politikos pamatas nuo Richelieu laikų. Richelieu suprato, kad silpna Vidurio Europa laiduoja Prancūzijos saugumą, o Napoleonas, kurio politikos varomoji jėga buvo populiarumo siekimas, dėmesį telkė į Europos pakraščius, vienintelę vietą, kur galėjo ką nors laimėti be didelės rizikos. Europos politikos traukos centrui slenkant Vokietijos link, Prancūzija liko viena.

1864 metais įvyko bloga lemiantis dalykas. Pirmą sykį po Vienos kongreso Austrija ir Prūsija drauge sutrikdė Vidurio Europos ramybę, dėl vokiečių vienybės reikalo užpuolusios nevokiečių valstybę. Karas kilo dėl Šlėzvigo ir Holšteino hercogysčių, kurios buvo dinastiškai susijusios su Danijos Karūna, bet kartu priklausė ir Vokietijos konfederacijai. Po danų valdovo mirties ten susivijo toks painus politinių, dinastinių ir tautinių problemų kamuolys, kad Palmerston leido sau pajuokauti, jog tik trims žmonėms pavyko jas perprasti: vienas jau miręs, kitas – bepročių namuose, o jis pats yra trečiasis, tačiau viską pamiršęs.

Ginčo esmė buvo kur kas mažiau svarbi negu tai, kad dvi didžiausios vokiečių valstybės sudarė koaliciją ir užpuolė mažytę Daniją, norėdamos priversti ją išsižadėti dviejų senovinių vokiečių žemių, priklausančių Danijos Karūnai. Tai buvo įrodymas, kad vokiečiai vis dėlto gali imtis puolamųjų veiksmų ir kad tuo atveju, jei Konfederacijos mechanizmas imtų juos varžyti, dvi vokiečių galiūnės paprasčiausiai jo nepaisytų.

Pagal Vienos sistemos tradicijas didžiosios galiūnės turėjo tuojau pat šaukti kongresą ir atkurti apytikrį *status quo ante*. Tačiau Europoje viešpatavo sumaištis, sukelta visų pirma prancūzų imperatoriaus veiksmų. Rusija nenorėjo pyktis su Austrija ir Prancūzija, kurios stovėjo nuošalyje, kai ji malšino lenkų maištą. Didžioji Britanija buvo sunerimusi, tačiau, norint įsikišti, jai reikėjo sąjungininko žemyne, o Prancūzija, jos vienintelis galimas partneris, didelio pasitikėjimo nekėlė.

Istorija, ideologija ir *raison d'état* turėjo įspėti Napoleoną, kad įvykiai netrukus įgausią nevaldomą pagreitį. Tačiau jis ir toliau svyravo tarp tradicinės prancūzų užsienio politikos – laikyti Vokietiją padalytą – ir tautinio principo, kuriuo buvo užsidegęs jaunystėje. Prancūzijos užsienio reikalų ministras Drouyn de Lhuys rašė ambasadoriui Londone La Tour d'Auvergne:

> Rinkdamiesi tarp teisių šalies, kuriai ilgai simpatizavome, ir Vokietijos gyventojų siekių, į kuriuos taipogi būtina atsižvelgti, mes turime elgtis net apdairiau negu Anglija.[11]

Tačiau politikų pareiga veikiau narplioti painybes negu jas kontempliuoti. Tiems lyderiams, kurie negeba pasirinkti iš turimų alternatyvų, apdairumas tampa neveiklumo teisinimu. Napoleonas buvo įtikėjęs, kad išmintingiausia nieko nedaryti, ir tai leido Prūsijai bei Austrijai imtis tvarkyti Paelbio hercogysčių ateitį. Visai Europai bejėgiškai stebint, jiedvi atskyrė Šlėzvigą-Holšteiną nuo Danijos ir bendromis jėgomis jį okupavo – Metternicho sistemos laikais tai būtų buvę neįmanoma. Artėjo Prancūzijos košmaras – vokiečių susivienijimas, kurio Napoleonui ištisą dešimtmetį sekėsi išvengti.

Bismarck neketino su kuo nors dalytis Vokietijos lyderio laurų. Bendrą karą dėl Šlėzvigo-Holšteino jis pavertė dar viena Austrijos klaida iš begalės, kurių ši pridarė per dešimtmetį, vis labiau silpnindama savo kaip didžiosios galiūnės pozicijas. Klaidų priežastis visuomet būdavo ta pati – Austrijos mėginimas įtikti iškilusiam varžovui siūlant jam bendradarbiauti. Pataikavimo strategija Prūsiją paveikė ne ką labiau nei Prancūziją prieš dešimtį metų, per Krymo karą. Užuot išvadavusi Austriją nuo Prūsijos spaudimo, bendra pergalė prieš Daniją tapo nauju, itin neparankiu nerimo šaltiniu. Austrija dabar gavo valdyti Paelbio hercogystes kartu su sąjungininke Prūsija, kurios ministras pirmininkas Bismarck buvo nusprendęs pasinaudoti šia ilgai laukta proga ir galutinai išsiaiškinti santykius teritorijoje, esančioje už šimtų mylių nuo Austrijos žemių, bet prie pat Prūsijos valdų.

Įtampai augant, dar ryškiau atsiskleidė Napoleono dvilypumas. Vokiečių susivienijimo jis bijojo, tačiau vokiečių nacionalizmui simpatizavo, tad blaškėsi negalėdamas išspręsti šios neišsprendžiamos dilemos. Prūsiją laikydamas pačia tikriausia tautine vokiečių valstybe, 1860 metais jis rašė:

> Prūsija įkūnija vokiečių tautiškumą, religinę reformą, prekybos pažangą, liberalųjį konstitucionalizmą. Ji yra didžiausia iš tikrųjų vokiečių monarchijų; joje daugiau sąžinės laisvės, daugiau apšvietos, daugiau politinių teisių negu daugumoje kitų vokiečių valstybių.[12]

Bismarck būtų pritaręs kiekvienam iš šių žodžių. O tai, kad Napoleonas pripažino išskirtinę Prūsijos padėtį, Bismarckui buvo galutinio Prūsijos triumfo raktas. Atviras žavėjimasis Prūsija Napoleonui suteikė dar vieną dingstį nieko nesiimti. Neryžtingumą tapatindamas su itin gudriu manevravimu, jis netgi kurstė Austrijos ir Prūsijos karą, iš dalies todėl, kad buvo įsitikinęs, jog Prūsija pralaimėsianti. 1865 metų gruodį jis sakė Alexandre'ui Walewski'ui, savo buvusiam užsienio reikalų ministrui: „Patikėkite, brangus drauge, karas tarp Austrijos ir Prūsijos yra viena iš tų nelauktų galimybių, kuri gali duoti mums įvairiopos naudos."[13] Keista, kad stengdamasis priartinti karą Napoleonas nė sykio nesusimąstė, kodėl Bismarck taip trokšta kariauti, jei Prūsija turėtų būti sumušta.

Iki Austrijos ir Prūsijos karo likus keturiems mėnesiams, Napoleonas atvirai prabilo apie tai, kas iki tol buvo galima tik numanyti. Iš esmės kurstydamas karą, jis 1866 metų vasarį pasakė prūsų ambasadoriui Paryžiuje grafui von der Goltzui:

> Prašyčiau perduoti [Prūsijos] Karaliui, kad jis visada gali pasikliauti mano draugiškumu. Jei tarp Prūsijos ir Austrijos kiltų konfliktas, aš laikyčiausi absoliučiausio neutralumo. Aš trokštu, kad hercogystės [Šlėzvigas-Holšteinas] vėl susijungtų su Prūsija. ... Jei kova įgautų platesnį mastą nei dabar galima numatyti, aš neabejoju, kad visada rasiu tarpusavio supratimą su Prūsija, kurios interesai daugybe atžvilgių sutampa su Prancūzijos, tuo tarpu neįžvelgiu jokios plotmės, kurioje galėčiau sutarti su Austrija.[14]

Ko Napoleonas iš tikrųjų norėjo? Ar manė, kad karas greičiausiai baigsis aklaviete, kuri sustiprins jo derybines pozicijas? Jis aiškiai tikėjosi kokių nors Prūsijos nuolaidų mainais už savo neutralumą. Bismarck suprato šį žaidimą. Už tai, kad Napoleonas liktų neutralus, jis pasiūlė palankią laikyseną tuo atveju, jei Prancūzija užimtų Belgiją; papildoma nauda iš to būtų buvęs Prancūzijos supykdymas su

Didžiąja Britanija. Napoleonas į šį pasiūlymą, matyt, rimtai nežiūrėjo, nes tikėjosi, kad Prūsija pralaimės. Jam svarbiau buvo neleisti Prūsijai nukrypti nuo karo kurso, negu derėtis dėl atlygio. Po kelerių metų grafas Armand, Prancūzijos užsienio reikalų ministro vyriausiasis padėjėjas, prisipažino:

> Mums Užsienio reikalų ministerijoje rūpėjo tik viena – kad Prūsija nebūtų pernelyg smarkiai sutriuškinta ir pažeminta, ir mes buvome pasirengę imtis veiksmų, kad to neatsitiktų. Imperatorius norėjo leisti Prūsijai pralaimėti, po to įsikišti ir sukonstruoti Vokietiją pagal savo įsivaizdavimą.[15]

Taigi Napoleono galvoje sukosi atnaujintas Richelieu machinacijų variantas. Už išgelbėjimą nuo sutriuškinimo Prūsija duotų Prancūzijai kompensaciją Vakaruose, Venecija atitektų Italijai, o vokiečių klausimas būtų išspręstas sukuriant Šiaurės Vokietijos konfederaciją, globojamą Prūsijos, ir kokį nors Pietų Vokietijos darinį, remiamą Prancūzijos ir Austrijos. Vienintelis šio plano trūkumas buvo tas, kad, skirtingai nuo kardinolo, kuris mokėjo įvertinti jėgų santykį ir trokško kautis už savo nuomonę, Napoleonas nebuvo pasirengęs daryti nei viena, nei kita.

Napoleonas vilkino laiką tikėdamasis tokios įvykių raidos, kuri be jokios rizikos įgyvendintų jo didžiausius troškimus. Tam jis naudojo savo įprastinį metodą – kvietė surengti Europos kongresą karo grėsmei pašalinti. Kitų valstybių reakcija irgi buvo standartinė – baimindamosios Napoleono užmačių, jos atsisakė dalyvauti. Kur tik jis pasisukdavo, vis iškildavo ta pati dilema: arba ginti *status quo* atsisakant remti tautinį principą, arba skatinti revizionizmą bei nacionalizmą ir tuo statyti į pavojų nacionalinius Prancūzijos interesus – tokius, kaip jie buvo istoriškai suprantami. Ieškodamas išeities Napoleonas mėgino užsiminti Prūsijai apie „kompensacijas“, konkrečiai nenurodydamas, ko norėtų, ir tai įtikino Bismarcką, kad Prancūzijos neutralumas esąs kainos, o ne principo klausimas. Goltz rašė Bismarckui:

> Vienintelis keblumas, kurį Imperatorius įžvelgia kalbėdamas apie bendrą Prūsijos, Prancūzijos ir Italijos laikyseną kongreso metu, yra tas, kad Prancūzijai nesiūloma jokia kompensacija. Žinoma, ko mes norime; žinoma, ko nori Italija; tačiau Imperatorius negali pasakyti, ko nori Prancūzija, ir mes šiuo atžvilgiu negalime jam nieko pasiūlyti.[16]

Didžioji Britanija pareiškė dalyvausianti kongrese tik tuo atveju, jei Prancūzija iš anksto sutiksianti su *status quo*. Užuot nusitvėręs galimybės įtvirtinti Vokietijos susiskaldymą, prie kurio tiek prisidėjo

Prancūzijos lyderiai ir kuriam Prancūzija turėjo būti dėkinga už savo saugumą, Napoleonas atsisakė tai padaryti pareikšdamas, kad „norint išsaugoti taiką, būtina atsižvelgti į nacionalinius jausmus ir reikalavimus“.[17] Trumpai tariant, Napoleonas ketino rizikuoti Austrijos–Prūsijos karu ir vokiečių susivienijimu, kad gautų Italijoje miglotos naudos, neturinčios nieko bendra su Prancūzijos nacionaliniais interesais, ir įgytų kažką Vakarų Europoje, ko jis nenorėjo konkrečiai nurodyti. Tačiau jis susidūrė su Bismarcku – meistru, kuris rėmėsi realijomis ir Napoleono pamėgtus kosmetinius manevrus išnaudojo savo tikslams.

Tarp Prancūzijos lyderių atsirado ir supratusių, kuo Napoleonas rizikuoja ir kad vadinamoji kompensacija, kurios jis siekia, nėra susijusi su jokiais esminiais Prancūzijos interesais. Puikioje kalboje, pasakytoje 1866 metų gegužės 3-ąją, Adolphe Thiers, atkaklus Napoleono varžovas, vėliau – šalies prezidentas, teisingai pranašavo, kad Prūsija tapsianti vyraujančia jėga Vokietijoje:

> Mes matysime grįžtant Karolio V imperiją, kuri kadaise priklausė Vienai, o dabar priklausys Berlynui, imperiją, kuri bus prie mūsų sienų ir darys mums spaudimą. ... Jūs turite teisę priešintis tokiai politikai Prancūzijos interesų vardu, nes Prancūzija pernelyg svarbi, o tokia revoliucija keltų jai didžiulę grėsmę. Du šimtmečius kovojusi... idant sunaikintų šį kolosą, ar ji tik stebės, kaip šis atgimsta jos akyse?![18]

Thiers tvirtino, kad vietoj miglotų Napoleono pasvarstymų Prancūzija turėtų pereiti prie aiškios Prūsijai oponuojančios politikos, kaip pretekstą panaudodama vokiečių valstybių nepriklausomybės gynimą – senąją Richelieu formulę. Prancūzija, teigė jis, turinti teisę priešintis vokiečių vienijimuisi, „pirma, dėl vokiečių valstybių nepriklausomybės... antra, dėl savo pačios nepriklausomybės ir galiausiai dėl Europos pusiausvyros, kuria suinteresuoti visi, visa pasaulio visuomenė... Šiandieną mėginama pajuokti terminą ‘Europos pusiausvyra’... tačiau kas gi iš tikrųjų yra Europos pusiausvyra? Tai – Europos nepriklausomybė“.[19]

Jau buvo bemaž per vėlu užkirsti kelią Prūsijos ir Austrijos karui, negrįžtamai pakeisiančiam Europos pusiausvyrą. Kaip analitikas, Thiers buvo teisus, tačiau prielaidas tokiai politikai reikėjo kurti visą dešimtmetį. Net ir dabar Prancūzija dar galėjo sustabdyti Bismarcką, jei būtų griežtai įspėjusi, kad neleisianti sumušti Austrijos ir likviduoti Hanoverio karalystės ar kitų tradicinių kunigaikštysčių. Tačiau Napoleonas nesiėmė to daryti, nes tikėjo Austrijos pergale ir, matyt, Vienos

sistemos išardymą bei Bonaparte'ų tradicijos laikymąsi vertino labiau negu istorinių Prancūzijos nacionalinių interesų analizę. Po trijų dienų jis atsakė Thiers'ui: „Aš neapkenčiu tų 1815 metų sutarčių, kurias šiandien kai kas nori paversti vieninteliu mūsų politikos pagrindu."[20]

Po Thiers'o kalbos praėjus šiek tiek daugiau nei mėnesiui, tarp Prūsijos ir Austrijos prasidėjo karas. Prūsija sužlugdė Napoleono viltis laimėjusi greitai ir įtikinamai. Pagal Richelieu diplomatijos taisykles Napoleonas turėjo padėti Austrijai, kad Prūsija nelaimėtų ryškios pergalės. Bet jis tam nesiryžo, nors ir pasiuntė prie Reino „stebėtojų" korpusą. Bismarck numetė Napoleonui kąsnį leisdamas tarpininkauti taikos derybose, tačiau šis tuščias gestas negalėjo paslėpti menkstančios Prancūzijos reikšmės sprendžiant vokiečių reikalus. 1866 metų rugpjūčio Prahos sutartimi Austrija buvo priversta pasitraukti iš Vokietijos. Be Šlėzvigo-Holšteino ir laisvojo miesto Frankfurto, Prūsija aneksavo dvi Austriją palaikiusias valstybes – Hanoverį ir Heseno Kaselį. Nušalindamas jų valdovus Bismarck aiškiai davė suprasti, kad Prūsija, kadaise buvusi Šventosios sąjungos branduolys, atsisako teisėtumo kaip pagrindinio tarptautinės tvarkos principo.

Nepriklausomybę išlaikiusios šiaurinės Vokietijos valstybės buvo inkorporuotos į naująjį Bismarcko kūrinį, Šiaurės Vokietijos konfederaciją, kurioje viską – nuo darbo įstatymų iki užsienio politikos – diktavo Prūsija. Pietų Vokietijos valstybėms Bavarijai, Badenui ir Viurtembergui Bismarck leido likti nepriklausomomis už tam tikrą kainą – jos turėjo pasirašyti su Prūsija sutartis, pagal kurias jų kariuomenė tapsianti pavaldi prūsų karinei vadovybei karo su išorine jėga atveju. Iki Vokietijos suvienijimo dabar tetrūko dar vienos krizės.

Napoleonas atvedė savo šalį į aklavietę, iš kurios ištrūkti buvo neįmanoma. Jis per vėlai mėgino sudaryti sąjungą su Austrija, kurią jėga buvo išstūmęs iš Italijos, o neutralumu – iš Vokietijos. Bet Austrijos jau nedomino nei viena, nei kita; dabar jai pirmiausiai rūpėjo pertvarkyti imperiją į dualistinę monarchiją su atrama Vienoje ir Budapešte, o antra – išlaikyti savo valdas Balkanuose. Didžiąją Britaniją atbaidė Prancūzijos kėslai Liuksemburge ir Belgijoje, o Rusija niekada neatleido Napoleonui už jo laikyseną Lenkijos atžvilgiu.

Tad Prancūzijai teko vienai rūpintis savo istorinio vaidmens Europoje gelbėjimu. Juo beviltiškesnė darėsi padėtis, juo labiau Napoleonas stengėsi kompensuoti tai kokiu nors puikiu ėjimu nelyginant lošėjas, po eilinio pralaimėjimo vis dvigubinantis statomą sumą. Bismarck pastūmėjo Napoleoną į neutralumą suviliojęs jį teritorinių įgijinių perspektyva – iš pradžių Belgijoje, paskui Liuksemburge. Šios

perspektyvos išnykdavo, kai tik Napoleonas mėgindavo jas nutverti, nes jis norėjo, kad „kompensacija“ būtų jam įteikta, o Bismarck, jau nusiskynęs Napoleono neryžtingumo vaisius, nematė reikalo rizikuoti.

Šių bejėgiškumo įrodymų ir, svarbiausia, vis akivaizdesnio Europos pusiausvyros gręžimosi prieš Prancūziją žeminamas Napoleonas už savo klaidą, padarytą spėjant Austrijos ir Prūsijos karo nugalėtoją, bandė atsigriebti paaštrindamas Ispanijos sosto įpėdinystės klausimą. Jis pareikalavo iš Prūsijos karaliaus garantijų, kad nė vienas Hohencolernų (Prūsijos dinastija) princas nepretenduosiąs į Ispanijos karūną. Tai buvo dar vienas tuščias gestas, geriausiu atveju galėjęs kilstelėti prestižą, bet visiškai nesusijęs su galių santykiu Vidurio Europoje.

Tada neprilygstamas diplomatinių manevrų meistras Bismarck žengė vieną klastingiausių savo žingsnių. Pasinaudojęs Napoleono polinkiu į puikybę, Bismarck išprovokavo jį 1870 metais paskelbti karą Prūsijai. Reikalauti, kad Prūsijos karališkoji šeima visiems laikams atsisakytų pretenduoti į Ispanijos sostą, iš tiesų buvo įžūlu, tačiau išdidusis karalius Vilhelmas išlaikė savitvardą ir kantriai bei korektiškai paaiškino prancūzų ambasadoriui nepatenkinsiąs reikalavimo. Pranešimą apie šį įvykį karalius pasiuntė Bismarckui, kuris paredagavo jo telegramą – išbraukė žodžius, liudijančius mandagumą ir kantrybę, iš tikrųjų parodytus Prancūzijos ambasadoriaus atžvilgiu.[21] Po to, gerokai aplenkdamas savo laiką, Bismarck pavartojo tai, ką vėlesni politikai ištobulino iki meno rūšies, – „nutekino“ vadinamąją Emso depešą spaudai. Pataisytas karaliaus telegramos variantas atrodė kaip Prancūzijos įžeidimas. Įtūžusi prancūzų visuomenė pareikalavo karo, ir Napoleonas jai pakluso.

Prūsija, padedama visų kitų vokiečių valstybių, laimėjo greitai ir įtikinamai. Tai atvėrė kelią į visišką Vokietijos suvienijimą, kurį Prūsijos vadovybė gana netaktiškai paskelbė Versalio Veidrodžių salėje 1871 metų sausio 18 dieną.

Napoleonas pjovė tai, ką pasėjo, tačiau sukeltos revoliucijos padariniai buvo visiškai priešingi, negu jis tikėjosi. Europos sienos iš tikrųjų pasikeitė, bet nauja tvarka nepataisomai susilpnino Prancūzijos įtaką ir neatnešė jam geistosios šlovės.

Napoleonas kurstė revoliuciją nenutuokdamas, kuo ji gali baigtis. Nepajėgęs įvertinti jėgų santykio ir pasiremti juo siekdamas ilgalaikių tikslų, šio išbandymo jis nepakėlė. Napoleono užsienio politika žlugo ne dėl to, kad jam trūko idėjų, bet todėl, kad jis nesugebėjo susitvarkyti su daugybe savo aspiracijų ir susieti jas su kintančia tikrove. Siekdamas populiarumo Napoleonas nepasirinko kurio nors vieno kelio.

Jis pakliuvo į įvairiausių, kartais gana prieštaringų tikslų raizginį. Ištikus lemiamai karjeros krizei, skirtingi impulsai panaikino vienas kitą.

Metternicho sistemą Napoleonas laikė Prancūzijos žemintoja ir jos siekių varžytoja. Šventąją sąjungą jam pavyko suardyti įvarius pleištą tarp Austrijos ir Rusijos per Krymo karą. Bet jis nežinojo, ką su savo triumfu daryti. Nuo 1853 iki 1871 metų, kol kūrėsi nauja tvarka, Europoje tvyrojo santykinis chaosas. Šiam laikotarpiui pasibaigus, kaip stipriausia žemyno valstybė iškilo Vokietija. Teisėtumas – konservatyvių valdovų vienybės principas, Metternicho laikais švelninęs galių pusiausvyros šiurkštumus, – virto tuščiu šūkiu. Napoleonas pats pridėjo prie viso to savo ranką. Pervertinęs Prancūzijos jėgą, jis kur tik galėjo skatino bet kokius neramumus tikėdamas, kad šie išeisią Prancūzijai į naudą.

Galiausiai tarptautinė politika ėmė remtis grynai jėga. O tada neišvengiamai atsirado atotrūkis tarp Prancūzijos kaip Europoje vyraujančios valstybės savivaizdžio ir jos gebėjimo būti tokia – šis atotrūkis iki dabar nesiliauja kenkęs prancūzų politikai. Tai rodo ir Napoleono nesugebėjimas paversti realybe savo begalinių raginimų surengti kongresą, kuris pertvarkytų Europos žemėlapį. Sušaukti tokį kongresą Napoleonas siūlė ir po Krymo karo 1856-aisiais, ir prieš Italijos karą 1859-aisiais, ir per lenkų sukilimą 1863-aisiais, ir per Danijos karą 1864-aisiais, ir prieš Austrijos–Prūsijos karą 1866-aisiais – kaskart norėdamas prie posėdžių stalo atlikti sienų reviziją, kurios jis niekada tiksliai neapibrėžė ir dėl kurios nebuvo pasirengęs rizikuoti karu. Napoleono problema buvo ta, kad jis neturėjo pakankamai galios reikalauti, o jo planai atrodė pernelyg radikalūs sutarmei pasiekti.

Prancūzijos užsienio politika po Krymo karo įgijo polinkį dėtis į sąjungas su šalimis, kurios pripažintų jos viršenybę. Nepajėgdama dominuoti sąjungose su Didžiąja Britanija, Vokietija, Rusija ar JAV ir jaunesniojo statusą laikydama nesuderinamu su savo nacionalinės didybės bei mesijo vaidmens pasaulyje įvaizdžiu, Prancūzija siekė vyrauti tarp mažesnių valstybių – tai liudija jos pasirašyti paktai su Sardinija, Rumunija, Vidurio Vokietijos valstybėmis XIX amžiuje ir su Čekoslovakija, Jugoslavija, Rumunija tarpukario laikotarpiu XX amžiuje.

Tą pačią Prancūzijos užsienio politikos nuostatą galima įžvelgti ir po de Gaulle'io. Nors nuo Prancūzijos–Prūsijos karo buvo praėję šimtas metų, galingesnės Vokietijos problema kamavo Prancūziją lyg košmaras. Prancūzija žengė drąsų žingsnį mėgindama susidraugauti su kaimyne, kurios ir bijojo, ir gerbė. Tiesa, pagal geopolitinę logiką

Prancūzijai turbūt reikėjo užmegzti glaudesnius ryšius su JAV – bent jau kad turėtų didesnį pasirinkimą. Tačiau tam sutrukdė prancūzų išdidumas, skatinęs neretai donkichotiškai ieškoti kokios nors grupuotės – kartais bemaž *bet kokios*, – kuri Europoje atsvertų Jungtines Valstijas galbūt netgi būsimo Vokietijos dominavimo kaina. Dabartiniais laikais Amerikos lyderystės atžvilgiu Prancūzija kartais elgdavosi tarsi kokia parlamentinė opozicija, Europos Bendriją mėgindama paversti alternatyviu pasaulio lyderiu ir puoselėdama ryšius su valstybėmis, kurioms ji galėjo arba tarėsi galinti vadovauti.

Po Napoleono III valdymo Prancūzija nebeturėjo nei galios įkūnyti pasaulines aspiracijas, paveldėtas iš Didžiosios prancūzų revoliucijos, nei tinkamos arenos, kur galėtų išlieti savo misionierišką įkarštį. Daugiau kaip šimtmetį Prancūzija niekaip nenorėjo pripažinti fakto, kad Richelieu laikais egzistavusios objektyvios sąlygos vyrauti išnyko, kai Europos šalys konsolidavosi tautiniu pagrindu. Purkštų Prancūzijos diplomatijos stilių daugiausiai lėmė lyderių pastangos įamžinti jos vaidmenį kaip pagrindinį Europos politikoje, nors aplinka tokiems užmojams juo toliau, juo labiau darėsi nepalankesnė. Ironiška, kad šalis, kuri išrado *raison d'état*, didžiąją dalį šimtmečio buvo užsiėmusi tuo, kad bandė savo siekius suderinti su galimybėmis.

Napoleono pradėtą Vienos sistemos griovimą užbaigė Bismarck. Į politikos viršūnes jis iškilo kaip itin konservatyvus liberaliosios 1848 metų revoliucijos priešininkas. Bismarck pirmasis Europoje įvedė visuotinę balsavimo teisę vyrams, be to, sukūrė itin plačią socialinės rūpybos sistemą – tokios pasaulis nematė ateinančius šešis dešimtmečius. 1848 metais Bismarck atkakliai priešinosi išrinkto parlamento siūlymui vokiečių imperijos karūną įteikti Prūsijos karaliui. Tačiau jis pats įteikė ją Prūsijos karaliui po daugiau kaip dviejų dešimtmečių, kai baigėsi vokiečių tautos vienijimosi opozicijos liberaliems principams pagrindu procesas, o Prūsija įrodė galinti primesti savo valią jėga. Šis stulbinantis laimėjimas lėmė tarptautinės tvarkos grįžimą prie nežabotų XVIII amžiaus varžybų, kurios dabar buvo kur kas pavojingesnės dėl technologinio pramonės šuolio ir galimybių sutelkti didžiulius išteklius. Apie monarchų vienybę ir senųjų Europos valstybių harmoniją jau niekas nekalbėjo. Įsitvirtinus Bismarcko *Realpolitik*, užsienio politika virto jėgos varžybomis.

Bismarcko laimėjimai buvo tokie pat netikėti kaip ir jo asmenybė. Šis „geležies ir kraujo" žmogus kūrė kaip reta paprastą ir grakščią prozą, mėgo poeziją ir į savo dienoraštį persirašinėdavo ištisus Byrono

puslapius. *Realpolitik* garbinęs politikas turėjo išlavintą saiko jausmą, kuris galią pavertė savitramdos priemone.

Kas yra revoliucionierius? Jei atsakymas į šį klausimą būtų vienareikšmis, retas revoliucionierius pasiektų savo tikslą. Mat revoliucionieriai visuomet pradeda iš silpnesniojo pozicijos. Jiems pavyksta laimėti todėl, kad susiklosčiusi tvarka nesugeba suvokti esanti pažeidžiama. Tai ypač teisinga tais atvejais, kai revoliucinis iššūkis metamas ne šturmuojant Bastiliją, o vilkint konservatyvų apdarą. Mažai institucijų gali apsiginti nuo tų, iš kurių tikimasi, kad jie jas ginsią.

Taip atsitiko ir su Otto von Bismarcku. Jis augo klestint Metternicho sistemai, pasaulyje, susidedančiame iš trijų pagrindinių elementų: Europos galių pusiausvyros, Vokietijos vidinės pusiausvyros tarp Austrijos bei Prūsijos ir sąjungų sistemos, grindžiamos konservatyvių vertybių vienybe. Po Vienos kongreso per ištisõs kartõs gyvenimą bemaž nebuvo justi tarptautinės įtampos, nes visos didžiosios galiūnės suvokė, kad nuo to priklausąs jų išlikimas, be to, vadinamuosius Rytų dvarus – Prūsiją, Austriją ir Rusiją – vienijo bendros vertybės.

Bismarck suabejojo visomis šiomis prielaidomis.[22] Jis buvo įsitikinęs, kad Prūsija tapo stipriausia vokiečių valstybe ir kad Šventoji sąjunga kaip jungtis su Rusija jai nebereikalinga. Jo manymu, pakankamu saitu turėjo tapti bendri nacionaliniai interesai, o konservatyvią vienybę galėjo pakeisti prūsų *Realpolitik*. Austriją Bismarck laikė ne partnere, o kliūtimi Prūsijai vykdyti savo tautinę misiją. Priešingai negu beveik visi jo amžininkai, galbūt išskyrus Pjemonto ministrą pirmininką Cavourą, Bismarck blaškioje Napoleono diplomatijoje įžvelgė veikiau strateginę galimybę negu grėsmę.

Kai 1850 metais vienoje savo kalbų Bismarck užsipuolė plačiai paplitusį požiūrį, kad vokiečių vienijimuisi būtinos parlamentinės institucijos, konservatyvieji jo šalininkai iš karto nesuprato, kad tai, ką jie girdi, visų pirma yra iššūkis konservatyvioms Metternicho sistemos prielaidoms.

> Prūsijos garbė – tai ne vaidinti Don Kichotą prieš irzlias Vokietijos parlamentų įžymybes, kurios baiminasi dėl savo vietinės konstitucijos. Prūsijai garbės aš siekiu saugodamas ją nuo bet kokio gėdingo ryšio su demokratija ir niekada neleisdamas, kad kas nors Vokietijoje vyktų be Prūsijos žinios...[23]

Iš pirmo žvilgsnio Bismarcko puolimas prieš liberalizmą atrodė kaip Metternicho filosofijos tąsa. Tačiau jis pabrėžė visiškai kitus dalykus. Metternicho sistema rėmėsi prielaida, kad tiek Prūsija, tiek Austrija bus

ištikimos konservatyvioms institucijoms ir negalės viena be kitos apsieiti kovodamos su liberaliomis demokratinėmis tendencijomis. Tuo tarpu Bismarck leido suprasti, kad Prūsija pajėgtų ir vienašališkai įgyvendinti savo pageidavimus; kad galėtų likti konservatyvi savo užsienio politikos nesiedama su Austrija ar kokia kita konservatyvia valstybe; kad įstengtų be jokių sąjungų susidoroti su vidaus neramumais. Bismarcko iššūkis Habsburgams buvo toks pat, kokį kadaise jiems metė Richelieu, kai ėmėsi politikos, atsietos nuo bet kokios vertybių sistemos, išskyrus valstybės šlovę. Kaip ir tada, jie nežinojo, kaip į tai reaguoti ir netgi nesuprato tos politikos esmės.

Tačiau kaip Prūsija galėjo vienui viena žemyno viduryje vykdyti *Realpolitik*? Nuo 1815 metų Prūsijos atsakymas į šį klausimą buvo toks: bemaž bet kokia kaina laikytis Šventosios sąjungos. Bismarck pasiūlė visiškai priešingą atsakymą: megzti santykius ir kurti sąjungas visomis kryptimis, kad Prūsija visada būtų artimesnė kiekvienai iš konkuruojančių šalių negu jos viena kitai. Tada tariamos izoliacijos padėtis leis Prūsijai manipuliuoti kitų valstybių įsipareigojimais ir parduoti savo paramą tai, kuri daugiausiai pasiūlys.

Bismarcko manymu, Prūsija buvo pajėgi tai daryti, nes ji bemaž neturėjo jokių užsienio politikos interesų, išskyrus savo pozicijų Vokietijoje stiprinimą. Kitų galiūnių siekiai buvo gerokai sudėtingesni: Didžioji Britanija rūpinosi ne vien savo imperija, bet ir visuotine galių pusiausvyra, Rusija vienu metu skverbėsi į Rytų Europą, Aziją ir Osmanų imperiją, Prancūzija turėjo naujitelaitę imperiją, planų Italijoje ir buvo įsivėlusi į avantiūrą Meksikoje, Austriją masino Italija, Balkanai ir vadovaujantis vaidmuo Vokietijos konfederacijoje. Visą dėmesį sutelkusi į Vokietiją, Prūsija iš tikrųjų neturėjo didesnių nesutarimų su kitomis didžiosiomis valstybėmis, išskyrus Austriją, – net ir šis nesutarimas tuo metu egzistavo, galima sakyti, vien pačio Bismarcko galvoje. Vartojant šiuolaikinius terminus, neprisijungimas būtų bemaž tikslus atitikmuo Bismarcko politikos pardavinėti Prūsijos palankumą ten, kur, jo manymu, paklausa viršijo pasiūlą:

> Dabartinė situacija verčia mus neįsipareigoti anksčiau už kitas valstybes. Mes negalime formuoti santykių tarp didžiųjų galiūnių taip, kaip pageidaujame, tačiau galime išlaikyti veiksmų laisvę, kad savo labui panaudotume susiklosčiusius savitarpio santykius. ... Mūsų santykiai su Austrija, Britanija ir Rusija nėra kliūtis atkurti draugiškus ryšius su bet kuria iš jų. Tik santykiams su Prancūzija reikia skirti ypatingą dėmesį, kad išlaikytume atvirą galimybę bendrauti su ja taip pat lengvai, kaip su kitomis valstybėmis...[24]

Ši užuomina apie draugiškų santykių atkūrimą su Bonaparte'o Prancūzija reiškė pasirengimą atmesti ideologiją – kad Prūsija turėtų galimybę suartėti su bet kuria šalimi (nesvarbu šios vidaus santvarka), galinčia pasitarnauti jos interesams. Bismarcko politika ženklino grįžimą prie Richelieu principų, kuris, nors ir būdamas Bažnyčios kardinolas, nedvejodamas stojo prieš kataliką Šventosios Romos imperijos imperatorių, kai to pareikalavo Prancūzijos interesai. Panašiai ir Bismarck, įsitikinęs konservatorius, atsisveikino su savo konservatyviais mentoriais, kai tik jam ėmė atrodyti, kad jų legitimistiniai principai varžysią Prūsijos veiksmų laisvę.

Šis paslėptas konfliktas iškilo į aikštę 1856 metais, kai Bismarck, tuo metu prūsų ambasadorius Vokietijos konfederacijoje, pareiškė, kad Prūsija turėtų draugiškiau elgtis su Napoleonu III, kuris, žiūrint prūsų konservatorių akimis, buvo teisėto karaliaus prerogatyvų uzurpatorius.

Siūlyti Napoleoną kaip potencialų Prūsijos pašnekovą – to jau negalėjo toleruoti konservatyvi Bismarcko klientūra, iškėlusi jį ir puoselėjusi jo diplomatinę karjerą. Gimstančią Bismarcko filosofiją buvę jo šalininkai pasitiko su tokiu pat audringu priešiškumu, kokį prieš du šimtmečius patyrė Richelieu, iškėlęs tuomet revoliucingą teiginį, kad *raison d'état* turėtų būti aukščiau už religiją; mūsų laikais panašiai buvo sutikta Richardo Nixono *détente* politika Sovietų Sąjungos atžvilgiu. Napoleonas III konservatoriams reiškė prancūzų ekspansionizmo atsinaujinimo grėsmę ir, dar svarbiau, simbolizavo nekenčiamų Prancūzų revoliucijos principų atgają.

Bismarck nesiėmė ginčyti konservatorių požiūrio į Napoleoną – kaip ir Nixon neginčijo konservatyviosios komunizmo interpretacijos. Nenustygstantįjį prancūzų valdovą Bismarck laikė tiek grėsme, tiek galimybe – kaip ir Nixon nukaršusius sovietų vadovus (žr. XXVIII skyrių). Prūsija jam atrodė labiau atspari Prancūzijos ekspansijai ar revoliucijai negu Austrija. Bismarck nepritarė ir vyraujančiai nuomonei apie Napoleono gudrumą sarkastiškai tardamas, kad gebėjimas žavėtis kitais nesąs labiausiai išpuoselėtas jo bruožas. Juo labiau Austrija bijosianti Napoleono, juo daugiau nuolaidų ji suteiksianti Prūsijai ir juo lankstesnė galėsianti būti Prūsijos diplomatija.

Priežastys, dėl kurių sugedo Bismarcko santykiai su prūsų konservatoriais, buvo bemaž tokios pat, kaip ir Richelieu nesutarimo su kritikais klerikalais, – jos skyrėsi tik tuo, kad prūsų konservatoriai gynė visuotinius politinius, o ne visuotinius religinius principus. Bismarcko manymu, galia pati sau suteikianti teisėtumą, o konservatorių

nuomone, teisėtumas esąs vertybė, kuriai galios skaičiavimai negalioją. Bismarck buvo įsitikinęs, kad teisingas galios apskaičiavimas vedąs prie savęs ribojimo doktrinos; konservatoriai tvirtino, kad tik moralės principai galį patikimai apriboti galios užmačias.

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje Bismarck apsikeitė aštriais laiškais su savo senu globėju Prūsijos karaliaus karo adjutantu Leopoldu von Gerlachu, kuriam Bismarck buvo dėkingas už viską – pirmą diplomatinį paskyrimą, priėjimą prie dvaro, karjerą.

Jų susirašinėjimas prasidėjo nuo to, kad Bismarck pasiuntė Gerlachui rekomendaciją, jog Prūsija imtųsi plėtoti diplomatines galimybes Prancūzijos atžvilgiu, kartu pridėdamas laišką, kuriame naudą kėlė aukščiau ideologijos:

> Negaliu neatkreipti dėmesio į matematinę logiką fakto, kad šių dienų Austrija negali būti mūsų draugu. Kadangi Austrija nesutinka su įtakos sferų pasidalijimu Vokietijoje, mes turime galvoti apie būsimą ginčą su ja, taikos metu pasitelkdami diplomatiją ir melą, išnaudodami kiekvieną galimybę suduoti *coup de grâce*.[25]

Tačiau Gerlach negalėjo sutikti su teiginiu, esą strateginė nauda leidžianti išsižadėti principų, ypač kai kalbama apie Bonaparte'ą. Jis siūlė Metternicho kelią – kad Prūsija, pasitelkusi Austriją ir Rusiją, atkurtų Šventąją sąjungą ir sustiprintų Prancūzijos izoliaciją.[26]

Gerlachui dar labiau nesuvokiamas buvo kitas Bismarcko sumanymas – pasikviesti Napoleoną į prūsų armijos korpuso manevrus, nes „toks gerų santykių su Prancūzija įrodymas... padidintų mūsų įtaką visuose diplomatiniuose santykiuose".[27]

Perskaitęs siūlymą pakviesti Bonaparte'ą dalyvauti prūsų manevruose, Gerlach pratrūko: „Kaip žmogus, turintis tokį protą kaip jūs, gali aukoti principus dėl tokio individo kaip Napoleonas? Napoleonas yra mūsų amžinas priešas."[28] Jei Gerlach būtų pamatęs cinišką Bismarcko prierašą paraštėje – „Na ir kas?" – jis tikriausiai nebūtų rašęs kito laiško, kuriame dar sykį išdėstė antirevoliucinius savo principus, skatinusius jį remti Šventąją sąjungą ir padėti Bismarckui karjeros pradžioje:

> Mano politinis principas buvo ir lieka kova prieš revoliuciją. Jūs neįtikinsite Bonaparte'o, kad jis nėra revoliucingųjų pusėje. Ir Bonaparte nestos už nieką kita, nes jis gauna iš to akivaizdžią naudą. ... Taigi mano principas priešintis revoliucijai yra teisingas... ir turi būti taikomas praktiškai.[29]

Tačiau Bismarck nepritarė Gerlachui anaiptol ne dėl to, kad jo nesuprato, kaip manė Gerlach, bet kad suprato jį pernelyg gerai. Bismarcko

požiūriu, *Realpolitik* sėkmė priklausė nuo lankstumo ir nuo gebėjimo išnaudoti kiekvieną pasitaikiusią galimybę nevaržant savęs ideologijos varžtais. Kaip ir Richelieu gynėjai, Bismarck nukreipė ginčą į vienintelį jam ir Gerlachui bendrą principą, neabejotinai turėjusį nusverti Gerlacho argumentus, – už viską svarbiau prūsų patriotizmas. Pasak Bismarcko, Gerlacho išpažįstama konservatyvių interesų vienybė buvo nesuderinama su ištikimybe savo šaliai:

> Prancūzija domina mane tik tiek, kiek turi įtakos mano šalies padėčiai, be to, mes galime turėti reikalų tik su tokia Prancūzija, kokia egzistuoja. ... Kaip romantikas aš galėčiau nubraukti ašarą dėl Henriko V (Burbonų pretendento) likimo; kaip diplomatas aš tarnaučiau jam, jei būčiau prancūzas, tačiau yra kaip yra, ir Prancūziją, kad ir kas atsitiktinumo dėka ją valdo, aš laikau neišvengiama figūra diplomatijos šachmatų lentoje, kur neturiu kitos pareigos nei tarnauti *mano* karaliui ir *mano* šaliai [išskirta Bismarcko]. Asmeninių simpatijų ir antipatijų užsienio valstybėms aš negaliu derinti su savo pareigos jausmu užsienio reikalų atžvilgiu; jose aš netgi įžvelgiu nelojalumo Valdovui ir šaliai, kuriai tarnauju, užuomazgą.[30]

Kaip tradicijas gerbiantis prūsas turėjo reaguoti į teiginį, kad prūsų patriotizmas esąs viršesnis už teisėtumo principą ir kad, aplinkybėms pasikeitus, ištisõs kartõs tikėjimas konservatyvių vertybių vienybe galėtų reikšti nelojalumą? Bismarck negailestingai atkirto visus intelektinio atsitraukimo kelius, užbėgdamas už akių Gerlacho argumentui, kad teisėtumas *esąs* Prūsijos nacionalinis interesas ir kad todėl Napoleonas laikytinas amžinu Prūsijos priešu:

> ...Aš galėčiau tai paneigti – bet net jeigu esate teisus, man neatrodo, kad būtų politiškai išmintinga leisti kitoms valstybėms sužinoti apie mūsų nuogąstavimus taikos metu. Iki įvyks jūsų pranašaujamas lūžis, aš manyčiau esant naudinga skatinti įsitikinimą... kad įtempti santykiai su Prancūzija nėra organiška mūsų prigimties yda...[31]

Kitaip tariant, *Realpolitik* reikėjo taktinio lankstumo, o Prūsijos nacionaliniams interesams – atviros sandėrio su Prancūzija galimybės. Bet kurios šalies pozicijos per derybas priklauso nuo pasirinkimo galimybių, kurias kiti mano ją turint. Galimybių mažėjimas lengvina priešininko ir siaurina *Realpolitik* praktikuotojų skaičiavimus.

Galutinai Gerlacho ir Bismarcko santykiai nutrūko 1860 metais dėl Prūsijos požiūrio į Prancūzijos karą su Austrija Italijoje. Karas išsklaidė visas Gerlacho abejones: tikrasis Napoleono tikslas yra pasirengti pirmojo Bonaparte'o stiliaus agresijai. Todėl jis ragino remti Austriją. Tuo

tarpu Bismarck čia įžvelgė galimybę – jeigu Austrija būtų priversta iš Italijos trauktis, tai pranašautų būsimą jos išstūmimą iš Vokietijos. Metternicho kartos įsitikinimai Bismarckui atrodė virtę pavojingu kliuvinių rinkiniu:

> Aš gyvensiu arba žūsiu kartu su savo Valdovu, net jeigu man atrodytų, kad jis kvailai stumia save į pražūtį, tačiau Prancūzija man visada bus Prancūzija, kad ir kas ją valdytų – Napoleonas ar šv. Liudvikas, o Austrija man yra svetima šalis. ... Žinau, jūs atsakysite, kad fakto ir teisės negalima atskirti, kad tinkamai suvokiama Prūsijos politika reikalaujanti skaistybės užsienio reikaluose net ir naudos požiūriu. Aš esu pasirengęs diskutuoti su jumis naudos klausimą; bet jeigu jūs dėstysite antinomijas tarp teisės ir revoliucijos, krikščionybės ir bedievybės, Dievo ir velnio, aš daugiau nesiginčysiu, tik pasakysiu: „Mano nuomonė kitokia, ir jūs teisiate manyje tai, ką ne jums duota teisti.“[32]

Ši karti tikėjimo deklaracija bemaž tiksliai atitiko Richelieu teiginį: kadangi siela yra nemirtinga, žmogus turįs paklusti Dievo teismui, o valstybes, kaip mirtingas, galima vertinti tik pagal tai, kaip jos veikia. Kaip ir Richelieu, Bismarck neatmetė Gerlacho moralinių pažiūrų kaip asmeninio credo – tikriausiai daugelio iš jų pats laikėsi, – bet neigė jų svarbą valstybiniams reikalams, brėždamas aiškią ribą tarp asmeninio tikėjimo ir *Realpolitik*:

> Aš nesiveržiau į Karaliaus tarnybą. ... Dievas, netikėtai mane ten atvedęs, turbūt veikiau parodys kelią iš jos, negu leis mano sielai pražūti. Aš pernelyg daug reikšmės teikčiau šiam gyvenimui... jei nebūčiau įsitikinęs, kad po trisdešimties metų man bus nesvarbu, kokių politinių laimėjimų Europoje pasiekiau aš ar mano šalis. Manęs netgi nestebintų mintis, kad vieną gražią dieną Brandenburgo markoje [Prūsijos širdyje] viešpatausią „netikėliai jėzuitai“ ir bonapartiškas absoliutizmas. ... Aš esu kūdikis kitokių laikų negu jūs, bet toks pat sąžiningas prieš juos kaip ir jūs.[33]

Niūri Prūsijos lemties po šimto metų pranašystė nesulaukė jokio atsako iš žmogaus, kuriam Bismarck buvo dėkingas už savo karjerą.

Bismarck iš tiesų buvo kitos eros kūdikis negu jo senasis mentorius. Bismarck priklausė *Realpolitik* amžiui, o Gerlachą ugdė Metternicho laikai. Metternicho sistema atspindėjo XVIII amžiaus sampratą apie visatą kaip didžiulį laikrodžio mechanizmą iš sudėtingai tarpusavyje sukabintų detalių, kuriame vienos dalies gedimas reiškė visų dalių sąveikos sutrikimą. Bismarck atstovavo naujam tiek mokslo, tiek politikos amžiui. Visatą jis įsivaizdavo šiuolaikiškai – ne kaip mechaninę pusiausvyrą, o susidedančią iš nuolat kintančių dalelių, kurių

poveikis viena kitai sukuria tai, kas suvokiama kaip tikrovė. Biologijoje jo filosofijos atitikmuo buvo Darwino evoliucijos teorija, grindžiama stipriausiųjų išlikimu.

Tokios pažiūros skatino Bismarcką skelbti *bet kokį* tikėjimą esant reliatyvų, neišskiriant nė tikėjimo savo šalies tvarumu. *Realpolitik* pasaulyje politiko pareiga – vertinti idėjas kaip veiksnius, susijusius su visais kitais veiksniais, svarbiais darant sprendimą; apie įvairius elementus dera spręsti iš to, kaip jie atitinka nacionalinius interesus, o ne iš išankstinių ideologinių nuostatų.

Vis dėlto kad ir kokia pragmatiška galėjo atrodyti Bismarcko filosofija, ji rėmėsi tokiu pat neįrodomu tikėjimo dalyku kaip ir Gerlacho prielaidos – tai yra, kad nuodugni tų pačių aplinkybių analizė visus politikus būtinai atvesianti prie tų pačių išvadų. Kaip kad Gerlachui atrodė nesuvokiama, jog teisėtumo principą galima interpretuoti įvairiai, taip ir Bismarck neįsivaizdavo, kad politikai gali skirtingai suprasti nacionalinius interesus. Puikiai perpratęs galios ir jos implikacijų niuansus, Bismarck per savo gyvenimą sugebėjo filosofinius Metternicho sistemos varžtus pakeisti savęs ribojimo politika. Tuo tarpu Bismarcko įpėdiniams ir imituotojams tie niuansai nebuvo tokie akivaizdūs, todėl aklas *Realpolitik* taikymas nuvedė juos į pernelyg didelę priklausomybę nuo karinės galios, o iš ten – į ginklavimosi varžybas ir du pasaulinius karus.

Laukiama sėkmė dažnai būna tokia miglota, kad jos siekiantys politikai retai susimąsto apie galimus neigiamus jos padarinius. Antai karjeros pradžioje Bismarckui labiausiai rūpėjo, pasitelkus *Realpolitik*, sugriauti pasaulį, į kurį jis atėjo ir kuriame vis dar vyravo Metternicho principai. Tam reikėjo atpratinti Prūsiją nuo minties, kad Austrijos dominavimas Vokietijoje esąs gyvybiškai svarbus Prūsijos saugumui ir konservatyvių vertybių išsaugojimui. Nors Vienos kongreso metu tai buvo teisinga, XIX amžiaus viduryje Prūsijai jau nereikėjo sąjungos su Austrija, kad išsaugotų vidaus stabilumą ar ramybę Europoje. Anot Bismarcko, sąjungos su Austrija reikalingumo iliuzija netgi trukdė Prūsijai siekti savo aukščiausio tikslo – Vokietijos suvienijimo.

Bismarcko manymu, Prūsijos istorijoje mirgėte mirgėjo įrodymų, remiančių jo įsitikinimą, kad Prūsija pirmaujanti Vokietijoje ir kad ji galinti pasikliauti vien savomis jėgomis. Nes Prūsija niekada nebuvo tiesiog viena iš daugelio vokiečių valstybių. Jos konservatyvi vidaus politika negalėjo nustelbti tos šlovės, kurią ji pelnė savo milžiniškomis aukomis per kovas su Napoleonu. Jau patys Prūsijos kontūrai – keletas keistasienių anklavų, išsimėčiusių Šiaurės Vokietijos žemumoje

tarp Vyslos ir Reino, – lėmė jai vadovauti vokiečių vienijimui, netgi žiūrint liberalų akimis.

Bet Bismarck nuėjo toliau. Jis suabejojo paplitusiu požiūriu, nacionalizmą tapatinusiu su liberalizmu, ar bent teiginiu, kad vokiečių suvienijimas įmanomas tik per liberalias institucijas:

> Prūsiją didžia padarė ne liberalizmas ir laisvamanybė, o galingi, ryžtingi ir išmintingi valdovai, kurie rūpestingai tvarkė karinius bei finansinius valstybės išteklius, neišleisdami jų iš savo rankų, kad galėtų pasitaikius palankiai progai be gailesčio drąsiai tėkšti juos ant Europos politikos svarstyklių lėkštės...[34]

Bismarck kliovėsi ne konservatyviais principais, o ypatingu Prūsijos institucijų pobūdžiu; Prūsijos pretenzijas vadovauti Vokietijai jis grindė stiprumu, o ne visuotinėmis vertybėmis. Bismarcko manymu, Prūsijos institucijos buvo tokios neimlios išorės įtakai, kad demokratines to meto tendencijas Prūsija galėjo naudoti kaip užsienio politikos priemonę – grasindama suteikti savo valdiniams daugiau laisvių, nesvarbu, kad prūsų karaliai nieko panašaus nedarė ištisus keturis dešimtmečius, o gal ir niekada:

> Prūsų saugumo jausmas, kad Karalius lieka šalies šeimininkas netgi tuomet, kai visa kariuomenė atsiduria užsienyje, nėra būdingas jokiai kitai žemyno ir, svarbiausia, jokiai kitai vokiečių valstybei. Tai suteikia galimybę taikstytis su viešųjų reikalų pokyčiais, geriau atsižvelgti į dabarties reikalavimus. ... Karaliaus valdžia Prūsijoje tokia tvirta, kad vyriausybė gali nerizikuodama skatinti gerokai gyvesnę parlamento veiklą ir šitaip daryti spaudimą sąlygoms Vokietijoje.[35]

Bismarck atmetė Metternicho požiūrį, kad bendras vidinio pažeidžiamumo jausmas reikalaująs glaudesnio trijų Rytų dvarų suartėjimo. Iš tikrųjų esą atvirkščiai. Kadangi Prūsijai negresia vidaus neramumai, jos sutelktumas galėtų pasitarnauti kaip įrankis Vienos sureguliavimui ardyti grasant kitoms valstybėms, ypač Austrijai, vidaus neramumus kurstančiu elgesiu. Prūsijos valstybinių, karinių ir finansinių institucijų stiprybė atveria jai kelią įsigalėti Vokietijoje.

Paskirtas Prūsijos atstovu Vokietijos konfederacijos seime (1852) ir ambasadoriumi Rusijoje (1858), Bismarck užėmė postą, leidžiantį jam propaguoti savo idėjas. Puikiai parašyti ir stebėtinai nuoseklūs jo pranešimai ragino imtis ne sentimentais, ne teisėtumu, o teisingu galios įvertinimu grindžiamos užsienio politikos. Taigi Bismarck grįžo prie tokių XVIII amžiaus valdovų kaip Liudvikas XIV ir Frydrichas II tradicijos.

Valstybės įtakos stiprinimas tapo pagrindiniu, jei ne vieninteliu, tikslu, kurį riboja tik prieš jį susitelkę veiksniai:

> ...Sentimentais besivadovaujančiai politikai svetimas abipusės naudos principas. Tai grynai prūsiška ypatybė.[36]
>
> ...Dėl Dievo meilės, jokių sentimentalių sąjungų, kuriose pasitenkinimas atlikus gerą darbą yra vienintelis atlygis už mūsų aukas.[37]
>
> ...Politika yra galimybių menas, santykinumo mokslas.[38]
>
> Netgi Karalius neturi teisės valstybės interesus pajungti savo asmeninėms simpatijoms ar antipatijoms.[39]

Bismarckui atrodė, kad užsienio politika turi bemaž mokslinį pamatą ir kad tai leidžia nacionalinius interesus analizuoti remiantis objektyviais kriterijais. Jo skaičiavimuose Austrija iškyla kaip svetima, ne broliška šalis, o svarbiausia – trukdanti Prūsijai užimti teisėtą padėtį Vokietijoje: „Mūsų politika neturi kitos pratybų aikštės nei Vokietija, kuri ir Austrijai atrodo žūtbūt reikalinga. ... Mes atimame vieni iš kitų orą, kuriuo kvėpuojame. ... Tai faktas, kurio negalima nepaisyti, nors ir koks nepageidaujamas jis būtų.“[40]

Pirmas prūsų karalius, kuriam Bismarck tarnavo ambasadoriumi, – Frydrichas Vilhelmas IV – svyravo tarp Gerlacho legitimistinio konservatizmo ir Bismarcko *Realpolitik* atveriamų galimybių. Bismarck stengėsi, kad Karaliaus asmeninė pagarba tradiciškai svarbiausiai vokiečių valstybei nevirstų kliūtimi Prūsijos politikai. Kadangi Austrija niekada nebūtų pripažinusi prūsų hegemonijos Vokietijoje, Bismarck siūlė kur tik įmanoma silpninti Austriją. 1854 metais, per Krymo karą, jis ragino išnaudoti tai, kad nutrūko Austrijos ir Rusijos santykiai, ir pulti Šventosios sąjungos partnerę be jokio rimtesnio pagrindo – tiesiog pasinaudoti palankia proga:

> Jei mums pavyktų priversti Vieną suprasti, kad Prūsijos puolimas prieš Austriją nėra visiškai neįmanomas dalykas, ji bemat prabiltų protingiau...[41]

1859 metais, Austrijai kariaujant su Prancūzija ir Pjemontu, Bismarck grįžo prie tos pačios temos:

> Dabartinė situacija dar kartą siūlo mums didžiulį laimėjimą, jei, karui tarp Austrijos ir Prancūzijos gerai įsisiūbavus, mūsų kariuomenė pajudės į pietus, nešdamasi kuprinėse pasienio stulpus ir įsmeigdama juos ne anksčiau nei pasieks Konstanco ežerą ar bent tuos kraštus, kur protestantų tikėjimas liaujasi dominavęs.[42]

Metternich būtų palaikęs tai erezija, tuo tarpu Frydrichas II – paplojęs mokiniui, kad šis taip sumaniai pritaikė jo paties pagrindimą užgrobiant Sileziją.

Europos galių pusiausvyrą Bismarck nagrinėjo ne mažiau šaltakraujiškai ir reliatyvistiškai negu Vokietijos vidaus padėtį. Krymo karo įkarštyje jis nurodė pagrindines Prūsijos pasirinkimo galimybes:

> Mes galime grasinti trimis būdais: (1) Sąjunga su Rusija; ir nesąmonė skubinai prisiekinėti, kad su Rusija mes niekada nesidėsime. Net jeigu tai būtų tiesa, mums reikėtų išlaikyti šią galimybę, kad galėtume ja grasinti. (2) Politika, kai mes puolame į Austrijos glėbį ir gauname kompensaciją [Vokietijos] konfederacijos narių išdavikių sąskaita. (3) Kabineto kairėjimu; šitaip mes netrukus pasidarytume tokie „vakarietiški", kad visiškai pergudrautume Austriją.[43]

Tame pat pranešime kaip ne mažiau efektyvios Prūsijos galimybės išvardinta: sąjunga su Rusija prieš Prancūziją (matyt, konservatyvių interesų bendrumo pagrindu); susitarimas su Austrija prieš antraeiles vokiečių valstybes (ir, matyt, prieš Rusiją); posūkis į liberalizmą vidaus politikoje, nukreiptas prieš Austriją ir Rusiją (greičiausiai drauge su Prancūzija). Kaip ir Richelieu, Bismarck nesivaržė rinkdamasis partnerius ir buvo pasirengęs dėtis su Rusija, Austrija arba Prancūzija priklausomai nuo to, kas geriau tiktų Prūsijos nacionaliniams interesams. Nors būdamas griežtas Austrijos oponentas, Bismarck buvo pasirengęs svarstyti susitarimą su Viena mainais už atitinkamą kompensaciją Vokietijoje. Ir nors Bismarcko pažiūros į vidaus reikalus buvo itin konservatyvios, jis nematė kliūčių pakreipti Prūsijos vidaus politiką į kairę, jei tik tai būtų naudinga užsienio politikai. Nes ir vidaus politiką jis laikė *Realpolitik* įrankiu.

Žinoma, bandymų pakeisti galių pusiausvyrą netrūko ir geriausiomis Metternicho sistemos dienomis. Tačiau tada žūtbūt stengtasi įteisinti pokyčius Europos valstybių sutarme. Metternicho sistemos dalyvės pataisų siekė per Europos kongresus, o ne grasinimais ir kontrgrasinimais grindžiama užsienio politika. Bismarck toli gražu neneigė moralinės sutarmės veiksmingumo. Bet jam ji tebuvo vienas galios elementas iš daugelio. Būtent nuo šio niuanso priklausė tarptautinės tvarkos stabilumas. Permainų siekimas neatiduodant bent žodinės duoklės egzistuojantiems sutartiniams santykiams, bendroms vertybėms ar Europos santarvei reiškė revoliuciją diplomatijoje. Galios pavertimas vieninteliu kriterijumi ilgainiui visas valstybes pastūmėjo į ginklavimosi varžybas ir konfrontacinę užsienio politiką.

Bismarcko pažiūros liko teorinėje plotmėje tol, kol egzistavo pagrindinis Vienos sureguliavimo elementas – konservatyvių Prūsijos, Austrijos ir Rusijos dvarų vienybė, – ir kol Prūsija nedrįso pati viena jos ardyti. Šventoji sąjunga ėmė byrėti nelauktai ir gana sparčiai po Krymo karo, kai Austrija atsisakė sumanaus anonimiškumo, kurio padedamas Metternich nukreipinėjo krizes nuo savo rachitiškos imperijos, ir po daugelio svyravimų prisidėjo prie Rusijos priešų. Bismarck išsyk suprato, kad Krymo karas sukėlė diplomatinę revoliuciją. „Išskaičiavimo laikai neabejotinai ateis, nors gal tik po kelerių metų", – tvirtino jis.[44]

Ko gero, pats svarbiausias dokumentas, susijęs su Krymo karu, buvo Bismarcko pranešimas, kuriame analizuojama padėtis, susidariusi karui 1856 metais pasibaigus. Jam būdinga tobulas diplomatinis lankstumas ir visiškas skrupulų nepaisymas stengiantis išnaudoti atsivėrusias galimybes. Vokiečių istoriografijoje šis Bismarcko pranešimas vadinamas *Prachtbericht*, tai yra „šaunusis raportas". Jame atsispindi visa *Realpolitik* esmė, nors jis vis dar atrodė per drąsus adresatui, Prūsijos ministrui pirmininkui Otto von Manteuffeliui, kurio gausios pastabos paraštėse liudija, kad Bismarck toli gražu jo neįtikino.

Bismarck savo pranešimą pradėjo atskleisdamas itin palankią Napoleono padėtį po Krymo karo. Vadinasi, rašė jis, visos Europos valstybės sieksiančios Prancūzijos draugystės, o daugiausiai šansų turėsianti Rusija:

> Prancūzijos ir Rusijos sąjunga yra pernelyg natūrali, kad nebūtų sudaryta. ... Iki šiol Šventosios sąjungos tvirtumas... neleido juodviem suartėti; tačiau dabar, mirus carui Nikolajui ir Austrijai suardžius Šventąją sąjungą, nebeliko nieko, kas trukdytų natūraliai atsinaujinti dviejų valstybių, neturinčių nė kruopelytės prieštaringų interesų, draugiškiems santykiams.[45]

Bismarck pranašavo: Austrija bemanevruodama atsidūrė spąstuose, iš kurių jai nepavyks ištrūkti bėgant su caru lenkčių iki Paryžiaus. Nes tam, kad išlaikytų kariuomenės paramą, Napoleonui reikėsią kokios nors problemos, kuri taptų parankia, „ne per daug vienavališka ir neteisinga intervencijos dingstimi. Italija idealiai tinka šiam vaidmeniui. Sardinijos ambicijos, prisiminimai apie Bonaparte'ą ir Muratą yra pakankamas pretekstas, o neapykanta Austrijai palengvins uždavinį".[46] Būtent tai ir atsitiko po trejų metų.

Kaip Prūsijai reikėjo elgtis Prancūzijos–Rusijos bendradarbiavimo neišvengiamybės ir tikėtino Prancūzijos–Austrijos konflikto akivaizdoje? Pagal Metternicho sistemą Prūsija turėjo sutvirtinti savo sąjungą

su konservatyvia Austrija, sustiprinti Vokietijos konfederaciją, užmegzti glaudžius santykius su Didžiąja Britanija ir stengtis nuvilioti Rusiją nuo Napoleono.

Bismarck paeiliui sukritikavo visas šias galimybes. Didžiosios Britanijos sausumos pajėgos pernelyg nereikšmingos, kad jas būtų galima panaudoti prieš Prancūzijos ir Rusijos sąjungą. Visa kovos našta galiausiai tektų Austrijai ir Prūsijai. Vokietijos konfederacija irgi nepridėtų jokios realios stiprybės:

> Rusijos, Prūsijos ir Austrijos padedama, Vokietijos konfederacija tikriausiai išsilaikytų, nes tikėtų pergale netgi be jų paramos, tačiau, prireikus kariauti dviem frontais rytuose ir vakaruose, tie kunigaikščiai, kurių nekontroliuoja mūsų durtuvai, mėgintų gelbėti savo kailį neutralumo deklaracijomis, jei tik neatsigręžtų prieš mus...[47]

Nors ilgiau kaip vienos kartos gyvenimas Austrija buvo svarbiausia Prūsijos sąjungininkė, dabar ji Bismarckui atrodė gana netinkama partnerė. Ji tapo didžiausiu Prūsijos augimo stabdžiu: „Vokietija mudviem per maža... kadangi ariame tą pačią vagą, Austrija yra vienintelė valstybė, iš kurios mes galime kažką pastovaus laimėti ir kuriai galime kažką pastovaus pralaimėti.“[48]

Bet kurio tarptautinių santykių aspekto nagrinėjimą Bismarck užbaigdavo argumentu, kad Prūsijai būtina nutraukti konfederacinius saitus su Austrija ir taip pakeisti Metternicho laikų politiką, kad buvusi sąjungininkė būtų silpninama kiekviena pasitaikiusia proga: „Kai Austrija įkinko arklį priekyje, mes įkinkome užpakalyje.“[49]

Stabilių tarptautinių sistemų nelaimė ta, kad jos bemaž visiškai nesugeba numatyti mirtino pavojaus. Revoliucionierių silpnoji vieta – įsitikinimas, kad visas savo tikslų teigiamybes jiems pavyksią suderinti su geriausiais aspektais to, ką jie nori nuversti. Tačiau revoliucijos išlaisvintos jėgos turi savą polėkį, ir kryptis, kuria jos juda, nebūtinai sutampa su jų šalininkų deklaracijomis.

Taip atsitiko ir Bismarckui. Atėjęs į valdžią 1862-aisiais, jis per penkerius metus pašalino austriškąją kliūtį kelyje į Vokietijos suvienijimą ir įgyvendino savo paties patarimą, duotą ankstesniame dešimtmetyje. Per tris karus, jau aprašytus šiame skyriuje, jis išstūmė Austriją iš Vokietijos ir išsklaidė nuo Richelieu laikų užsilikusias Prancūzijos iliuzijas.

Nauja vieninga Vokietija neįkūnijo idealų, kuriuos puoselėjo dvi vokiečių kartos, troškusios sukurti konstitucinę, demokratinę valstybę. Priešingai, atsiradusi veikiau diplomatiniu vokiečių valdovų susitarimu

negu kaip visuomenės valios išraiška, ji neatspindėjo jokios reikšmingesnės ankstesnio vokiečių mąstymo srovės. Teisėtumo jai teikė Prūsijos galia, o ne tautų apsisprendimo principas. Nors Bismarck pasiekė tai, ką užsibrėžė, pats jo triumfo mastas pastatė ant kortos Vokietijos ir netgi europinės pasaulio tvarkos ateitį. Tiesa, baigdamas savo karus jis buvo tiek pat nuosaikus, kiek negailestingas, kai juos rengdavo. Kai tik Vokietija išsiplėtė iki sienų, kurios Bismarckui atrodė gyvybiškai būtinos valstybės saugumui laiduoti, jis perėjo prie atsargios, stabilizuojančios užsienio politikos. Du dešimtmečius Bismarck meistriškai, remdamasis *Realpolitik*, žongliravo Europos šalių įsipareigojimais bei interesais ir palaikė žemyne taiką.

Bet sykį iššaukta galios dvasia nesileido išvaroma žongliruojant – kad ir kaip įspūdingai ar apdairiai. Vokietija buvo suvienyta diplomatijos, suponuojančios begalinį prisitaikymą, pastangomis; tačiau jau vien pati tokios politikos sėkmė padarė tarptautinę sistemą ne tokią lanksčią. Dabar joje liko mažiau dalyvių. O mažėjant žaidėjų skaičiui, mažėja ir galimybė daryti pataisas. Nauja tarptautinė sistema susidėjo iš mažiau, bet svaresnių komponentų, todėl tapo sunku rasti visiems priimtiną pusiausvyrą ir išlaikyti ją be nuolatinių jėgos išbandymų.

Šias struktūrines problemas pagilino Prūsijos pergalės prieš Prancūziją mastas ir po to sudarytos taikos pobūdis. Elzaso-Lotaringijos aneksija sukėlė nesutaikomą prancūzų priešiškumą, kuris eliminavo bet kokias Vokietijos diplomatines galimybes Prancūzijos atžvilgiu.

Šeštajame dešimtmetyje prancūziškąją galimybę Bismarck laikė tokia svarbia, kad dėl jos paaukojo draugystę su Gerlachu. Aneksavus Elzasą-Lotaringiją, nesantaika su prancūzais peraugo į „organišką mūsų prigimties ydą“, kurios vengti Bismarck taip atkakliai reikalavo. Be to, tai užtvėrė kelią politikai, išdėstytai jo „šauniajame raporte“, – laikytis nuošaliai, kol kitos valstybės angažuosis, o tada parduoti Prūsijos paramą tai, kuri pasiūlys daugiausia.

Vokietijos konfederacijai pavykdavo vieningai veikti tik iškilus grėsmei, prieš kurią nublankdavo jos narių tarpusavio nesutarimai; bendras puolamasis veikimas buvo struktūriškai neįmanomas. Toks konfederacijos silpnumas – viena iš priežasčių, kodėl Bismarck reikalavo, kad Vokietija vienytųsi vadovaujant Prūsijai. Bet už naują sąrangą jam irgi teko sumokėti tam tikrą kainą. Kai Vokietija iš potencialios agresijos aukos virto grėsme Europos pusiausvyrai, tolima kitų Europos valstybių susivienijimo prieš Vokietiją galimybė tapo reali. O šis košmaras savo ruožtu tapo varomąja jėga Vokietijos politikos, kuri netrukus perskėlė Europą į dvi priešiškas stovyklas.

Vokietijos suvienijimo padarinius iš Europos politikų greičiausiai suvokė Benjamin Disraeli, kiek vėliau tapęs Britanijos ministru pirmininku. 1871 metais jis štai ką pasakė apie Prancūzijos ir Prūsijos karą:

> Karas reiškia Vokiečių revoliuciją – didesnį politinį įvykį nei praeito šimtmečio Prancūzų revoliucija. ... Neliko nė vienos diplomatijos tradicijos, kuri nebūtų nušluota. Mes turime naują pasaulį. ... Galių pusiausvyra visiškai suardyta.[50]

Kol prie valdžios vairo stovėjo Bismarck, įžiūrėti šias dilemas trukdė jo paini ir subtili diplomatija. Tačiau būtent sudėtingumas ilgainiui pražudė Bismarcko konstrukcijas. Disraeli buvo teisus. Bismarck pakeitė Europos žemėlapį ir tarptautinius santykius, tačiau jam nepavyko sukurti „brėžinio", kuriuo galėtų vadovautis įpėdiniai. Kai Bismarcko taktikos naujumas apdilo, jo įpėdiniai ir varžovai ėmė siekti saugumo didindami ginkluotę ir taip bandydami sumažinti priklausomybę nuo sunkiai suprantamų, neapčiuopiamų diplomatijos vingrybių. Geležinio kanclerio nesugebėjimas institucionalizuoti savo politikos užvarė Vokietiją ant diplomatinio bėgtakio, iš kurio ją išvaduoti galėjo tik ginklavimosi varžybos, o po to – karas.

Ir vidaus politikoje Bismarck neįstengė sukurti plano, kurio galėtų laikytis jo įpėdiniai. Jau savo laikais buvęs vieniša figūra, jis pasidarė dar mažiau suprantamas, kai pasitraukė nuo scenos ir įgavo mitinį matmenį. Bismarcko tėvynainiai prisiminė tris karus, kurie suvienijo Vokietiją, bet užmiršo kruopštų jų parengimą ir saiką skinant vaisius. Jie matė demonstruojamą galią, bet nesuvokė, kokia subtilia analize visa tai remiasi.

Bismarcko parengta Vokietijos konstitucija dar labiau sustiprino šias tendencijas. Nors Vokietija pirmoji Europoje įvedė rinkimų teisę visiems suaugusiems vyrams, jos parlamentas (*Reichstag*) nekontroliavo vyriausybės, kurią skyrė ir galėjo nušalinti tik imperatorius. Kancleris buvo artimesnis imperatoriui ir Reichstagui negu šiedu vienas kitam. Todėl Bismarck tam tikru mastu galėjo kurstyti Vokietijos vidaus institucijas vieną prieš kitą, kaip kad jis elgėsi su kitomis valstybėmis savo užsienio politikoje. Nė vienas iš Bismarcko įpėdinių neturėjo tiek talento ar drąsos. Viskas baigėsi tuo, kad demokratijos nešvelninamas nacionalizmas ėmė linkti į šovinizmą, o demokratija be atsakomybės pasidarė nevaisinga. Bene geriausiai Bismarcko gyvenimo esmę išreiškė pats Geležinis kancleris laiške, rašytame būsimai žmonai:

> Tas, kuris imponuoja čia, žemėje... visada šiek tiek panašus į puolusį angelą – gražų, bet neturintį ramybės, didingą savo užmojais ir pastangomis, bet nesulaukiantį sėkmės, išdidų ir vienišą.[51]

Du revoliucionieriai, stovėję prie dabartinės Europos valstybių sistemos ištakų, įkūnijo daugelį šių laikų dilemų. Napoleonas, revoliucionierius per prievartą, atstovavo krypčiai, derinančiai politiką prie viešosios nuomonės. Bismarck, konservatyvus revoliucionierius, atspindėjo polinkį tapatinti politiką su galios analize.

Napoleonas turėjo revoliucinių idėjų, bet baiminosi jų padarinių. Jaunystėje dalyvavęs veikloje, kurią XX amžius būtų vadinęs protestu, jis taip niekada ir nežengė žingsnio, skiriančio idėjos suformulavimą nuo jos įgyvendinimo. Netvirtai tikėdamas savo tikslais ir netgi savo valdymo teisėtumu, jis laukė, kol viešoji nuomonė padės žengti tą žingsnį. Napoleono užsienio politikos stilius buvo panašus į stilių dabartinių politinių lyderių, kurie savo sėkmę matuoja televizijos žinių reakcija. Kaip ir jie, Napoleonas buvo tapęs grynai taktikos įkaitu, nes orientavosi į trumpalaikius tikslus ir kuo skubesnius rezultatus, stengdamasis padaryti publikai įspūdį išpūsdamas savo kuriamo spaudimo poveikį. Užsienio politiką jis painiojo su užkeikimais. Juk galų gale tikrovė, o ne populiarumas parodo, ar lyderis ko nors pasiekė.

Publika ilgainiui liaujasi gerbusi lyderius, kurie it veidrodis atspindi jos pačios būgštavimus arba mato tik krizių simptomus, o ne ilgalaikes tendencijas. Lyderis turi prisiimti veikimo naštą remdamasis žmonių pasitikėjimu ir savo vertinimu, kur link krypsta įvykiai ir kaip juos galima paveikti. To nesugebant, krizių vis daugės – kitaip tariant, lyderis nebepajėgs jų valdyti. Dabar aišku, kad Napoleonas buvo pirmtakas keisto šių laikų reiškinio – politinės figūros, kuri žūtbūt bando išsiaiškinti, ko publika nori, bet galiausiai būna atstumiama ir kartais netgi paniekinama.

Bismarckui netrūko pasitikėjimo veikti pagal savo vertinimus. Jis puikiai analizavo esamą tikrovę ir Prūsijos galimybes. Jis statė taip patvariai, kad jo sukurta Vokietija atlaikė du pralaimėjimus pasauliniuose karuose, dvi okupacijas ir dvi kartas kaip padalyta šalis. Bismarcko nesėkmė buvo ta, kad jis pasmerkė savo visuomenę tokiam politiniam stiliui, kurio ji būtų galėjusi laikytis tik tuo atveju, jei kiekviena karta būtų davusi po didį valstybininką. Tačiau tai pasitaiko retai, o ir imperinės Vokietijos institucijos tam smarkiai kliudė. Šia prasme Bismarck pasėjo ne tik savo šalies laimėjimų, bet ir jos

tragedijų XX amžiuje sėklą. „Niekam neduota nebaudžiamai ragauti vaisių nuo nemirtingumo medžio“,[52] – apie Bismarcką rašė jo draugas von Roon.

Napoleono tragedija – kad jo ambicijos pranoko jo sugebėjimus; Bismarcko tragedija – kad jo gebėjimai viršijo visuomenės pajėgumą juos absorbuoti. Napoleonas paliko Prancūzijai strateginį paralyžių; Bismarck paliko Vokietijai neįsisavinamą didybę.

ŠEŠTAS SKYRIUS

Realpolitik atsigręžia prieš save pačią

Realpolitik – užsienio politika, grindžiama galių skaičiavimu ir nacionaliniais interesais – padėjo suvienyti Vokietiją. Vokietijos suvienijimas savo ruožtu privertė *Realpolitik* atsigręžti prieš save pačią, todėl ji davė priešingą rezultatą, negu iš jos buvo tikimasi. Mat *Realpolitik* praktika be ginklavimosi varžybų ir karo apsieina tik tuo atveju, jei pagrindiniai tarptautinės sistemos žaidėjai gali netrukdomi koreguoti savo santykius pagal kintančias aplinkybes arba juos tvardo bendrų vertybių sistema, arba jei galioja abi šios sąlygos.

Suvienyta Vokietija tapo stipriausia šalimi žemyne ir toliau stiprėjo sulig kiekvienu dešimtmečiu, revoliucionizuodama Europos diplomatiją. Nuo pat moderniosios valstybių sistemos atsiradimo Richelieu laikais galingosios valstybės, esančios Europos pakraščiuose, – Didžioji Britanija, Prancūzija, Rusija – nesiliovė spaudusios centrą. Dabar gi

Europos centras pirmą kartą darėsi pakankamai stiprus spausti periferiją. Kaip Europa reaguos į šį naują milžiną savo viduryje?

Geografija buvo sukūrusi neišsprendžiamą dilemą. Pagal visas *Realpolitik* tradicijas, Europoje turėjo susitelkti koalicijos prieš didėjančią ir ateityje galinčią įsivyrauti Vokietijos galią. Pačiame žemyno viduryje esančiai Vokietijai nuolat grėsė tai, ką Bismarck vadino *le cauchemar des coalitions* – priešiškų koalicijų apsupties košmaru. Bet jeigu Vokietija būtų mėginusi vienu metu apsisaugoti nuo visų savo kaimynių – tiek rytinių, tiek vakarinių – koalicijos, ji neabejotinai būtų pradėjusi kelti grėsmę kiekvienai iš jų atskirai ir pagreitinusi koalicijų susidarymą. Savaime išsipildančios pranašystės tapo tarptautinės sistemos dalimi. Tai, kas dar buvo vadinama Europos koncertu, iš tikrųjų skaldė du priešiškumo židiniai: nesantaika tarp Prancūzijos ir Vokietijos ir didėjanti Austrijos-Vengrijos ir Rusijos imperijos priešprieša.

Kalbant apie Prancūziją ir Vokietiją, reikia pasakyti, kad Prūsijos pergalės mastas 1870 metų kare sužadino nenumaldomą prancūzų troškimą atsirevanšuoti, o Elzaso-Lotaringijos aneksija sufokusavo jausmą į konkretų tašką. Apmaudas netruko sumišti su baime, kai prancūzų lyderiai pradėjo suvokti, kad 1870–1871 metų karas ženklina Prancūzijos dominavimo eros pabaigą ir nepataisomą jėgų sanklodos pokytį. Richelieu receptas kurstyti vokiečių valstybes vieną prieš kitą ir laikyti Vidurio Europą susiskaldžiusią liovėsi tikęs. Prisiminimų ir ambicijų draskoma Prancūzija savo frustraciją bemaž penkiasdešimčiai metų sublimavo į tiesmuką siekį atgauti Elzasą-Lotaringiją, niekada nesusimąstydama, kad jei pasisektų – geriausiu atveju būtų išgelbėta garbė, bet tai nepakeistų pamatinės strateginės tikrovės. Prancūzija jau nebuvo tiek stipri, kad viena pati galėtų tramdyti Vokietiją; vadinasi, norint apsiginti, jai visada reikėsią sąjungininkų. Be to, Prancūzija ilgam pasidarė potencialia bet kurio Vokietijos priešo sąjungininke, o tai mažino vokiečių diplomatijos lankstumą ir eskalavo bet kokią su Vokietija susijusią krizę.

Antrąją Europos schizmą – tarp Austrijos-Vengrijos imperijos ir Rusijos – irgi sukėlė Vokietijos suvienijimas. 1862 metais tapęs ministru pirmininku Bismarck paprašė Austrijos ambasadoriaus perduoti imperatoriui stulbinantį siūlymą: Austrija, buvusios Šventosios Romos imperijos širdis, turėtų perkelti savo svorio centrą iš Vienos į Budapeštą. Ambasadoriui ši mintis pasirodė tokia absurdiška, kad savo pranešime Vienai jis aiškino ją nerviniu Bismarcko išsekimu. Vis dėlto, pralaimėjusi kovą dėl pirmenybės Vokietijoje, Austrija neturėjo kitos išeities, tik pasielgti taip, kaip siūlė Bismarck. Budapeštas tapo

lygiateisiu, kartais net dominuojančiu Vienos partneriu naujoje dualistinėje monarchijoje.

Iš Vokietijos išstumta naujoji Austrijos-Vengrijos imperija neturėjo kur plėstis, išskyrus Balkanus. Kadangi kolonizuojant užjūrį Austrija nedalyvavo, į slavų gyvenamus Balkanus jos lyderiai ėmė žiūrėti kaip į savaime suprantamą savo geopolitinių ambicijų areną – bent jau kad neatsiliktų nuo kitų didžiųjų galiūnių. O tai reiškė neišvengiamą konfliktą su Rusija.

Sveikas protas turėjo neleisti austrams kurstyti Balkanuose nacionalizmo ar laikyti Rusiją savo nuolatiniu priešu. Tačiau sveiko proto atsargos Vienoje buvo ribotos, ką jau kalbėti apie Budapeštą. Ten viešpatavo šovinistinis nacionalizmas. Vyriausybė Vienoje toliau žengė pramintu keliu, paženklintu inercijos tvarkant vidaus reikalus ir isterijos priepuolių užsienio politikoje, – toks kursas vis labiau stūmė ją į izoliaciją.

Vokietija Balkanuose neįžvelgė jokių savo nacionalinių interesų. Tačiau ji buvo labai suinteresuota išsaugoti Austrijos-Vengrijos imperiją, nes dualistinės monarchijos žlugimas galėjo paversti niekais visą Bismarcko vokiškąją politiką. Vokiškai kalbanti katalikiškoji imperijos dalis būtų norėjusi prisijungti prie Vokietijos, o tai keltų pavojų protestantiškos Prūsijos vyravimui, dėl ko Bismarck taip atkakliai grūmėsi. Be to, subyrėjus imperijai, Vokietija būtų likusi be jokio patikimo sąjungininko. Kita vertus, nors ir norėdamas išsaugoti Austriją, Bismarck anaiptol netroško susiremti su Rusija. Šį galvosūkį jis keletą dešimtmečių sėkmingai sprendė, bet iki galo taip ir neišsprendė.

Dar labiau padėtį blogino lėtai byrančios Osmanų imperijos agonija – didžiosios galiūnės dažnai susikirsdavo besidalydamos laimikį. Bismarck sykį yra pasakęs, kad, esant penkiems žaidėjams, visuomet pageidautina būti trijų pusėje. Kadangi iš penkių didžiųjų galiūnių (Anglijos, Prancūzijos, Rusijos, Austrijos ir Vokietijos) Prancūzija buvo priešiškai nusiteikusi, Didžioji Britanija – neprieinama dėl jos *splendid isolation* politikos, o Rusija – ambivalentiška dėl savo konflikto su Austrija, Vokietijai reikėjo sąjungos ir su Rusija, ir su Austrija, kad susidarytų toks trejetas. Tik Bismarcko valią ir talentą turintis politikas galėjo ryžtis taip rizikingai balansuoti ant lyno. Tad taika Europoje dabar priklausė nuo Vokietijos ir Rusijos santykių.

Vos pasirodžiusi tarptautinėje arenoje, Rusija stulbinamai greitai iškilo į vyraujančias pozicijas. 1648 metais pasirašant Vestfalijos taiką Rusija dar nelaikyta pakankamai svarbia ir nebuvo pakviesta dalyvauti. Bet nuo XVIII amžiaus vidurio ji aktyviai reiškėsi kiekviename reikšmin-

gesniame Europos kare ir Vakarų stebėtojams jau kėlė neaiškų nerimą. Prancūzijos *chargé d'affaires* Sankt Peterburge 1762 metais rašė:

> Jei Rusijos ambicijos nebus apmaldytos, jų padariniai gali būti lemtingi kaimyninėms valstybėms. ... Žinau, kad Rusijos galios nereikėtų matuoti pagal jos plotus ir kad jos vyravimas rytinėse teritorijose veikiau laikytinas įspūdinga iliuzija. Bet vis dėlto aš įtariu, kad tauta, kuri lengviau už kitas pakelia metų laikų kraštutinumus, nes pati gyvena atšiauriame klimate, kuri yra įpratinta prie vergiško paklusnumo, kurios poreikiai labai nedideli ir todėl karas jai nedaug kainuotų... tokia tauta, įtariu, gali laimėti...[1]

Vienos kongreso metu Rusija, ko gero, buvo pati galingiausia žemyno šalis. XX amžiaus viduryje ji tapo viena iš dviejų pasaulinių supergaliūnių, tiesa, kiek vėliau, nepraėjus nė keturiasdešimčiai metų, susprogo iš vidaus ir per keletą mėnesių išbarstė didžiumą to, ką kaupė ištisus du šimtmečius.

Absoliuti valdžia leido Rusijos carams vykdyti užsienio politiką vienavališkai ir kaip jiems šaudavo į galvą. Per šešerius metus, nuo 1756 iki 1762-ųjų, Rusija stojo į Septynerių metų karą Austrijos pusėje ir puolė Prūsiją, vėliau, 1762 metų sausį mirus imperatorei Jelizavetai, persimetė į Prūsijos pusę, o dar vėliau, kai Jekaterina Didžioji 1762 metų birželį nuvertė savo vyrą, pasiskelbė būsianti neutrali. Praėjus pusei amžiaus Metternich kalbėjo, kad caras Aleksandras I vienos nuomonės nėra laikęsis ilgiau kaip penkerius metus. Metternicho patarėjas Friedrich von Gentz šitaip apibūdino caro padėtį: „Nė viena iš kliūčių, kurios riboja ir stabdo kitus valdovus, – padalyta valdžia, konstitucijos reikalavimai, visuomenės nuomonė ir t.t. – Rusijos imperatoriui neegzistuoja. Iš ryto jis gali įgyvendinti tai, ką susapnavo naktį."[2]

Būdingiausias Rusijos bruožas buvo jos paradoksiškumas. Nors nuolat kariavo ir plėtėsi į visas puses, ji buvo įsitikinusi, kad jai nuolat gresiąs pavojus. Juo daugiakalbesnė darėsi imperija, juo labiau pažeidžiama Rusija jautėsi – iš dalies todėl, kad kiekvieną tautelę jai reikėjo izoliuoti nuo kaimynų. Kad išlaikytų savo valdžią ir sušvelnintų įtampą tarp daugybės imperijos tautų, visi Rusijos valdovai griebdavosi mito apie didžiulę užsienio grėsmę, o tai ilgainiui virsdavo dar viena savaime išsipildančia pranašyste, trikdžiusia Europos stabilumą.

Rusijai plečiantis nuo nedidelės teritorijos aplink Maskvą Europos vidurio, Ramiojo vandenyno ir Vidurinės Azijos link, saugumo siekis virto ekspansija dėl ekspansijos. Rusų istorikas Vasilij Kliučevskij taip aprašė šį procesą: „...tie karai, iš pradžių buvę gynybiniai, nepastebimai ir be Maskvos valstybininkų valios tapo agresyviais karais –

tiesiogine tąsa vienijimo politikos, kurią vykdė senoji dinastija [valdžiusi prieš Romanovus], kova už rusų žemes, kurios niekada nepriklausė Maskvos valstybei.“[3]

Rusija palengva ėmė kelti grėsmę ne tik savo gausių kaimynų suverenumui, bet ir Europos galių pusiausvyrai. Kad ir kiek užvaldžiusi teritorijos, Rusija atkakliai stengėsi kuo labiau išplėsti savo ribas. Iš pradžių ji vadovavosi grynai gynybiniais motyvais – antai kunigaikštis Potiomkin (išgarsėjęs kaip netikrų kaimų statytojas carienės kelyje) 1776 metais ragino atsiimti iš Turkijos Krymą pagrįstai aiškindamas, kad tai padidintų Rusijos galimybę ginti savo valdas.[4] Bet 1864 metais saugumas jau buvo tapęs nuolatinės ekspansijos sinonimu. Valstybės kancleris Gorčiakov Rusijos ekspansiją Vidurinėje Azijoje apibūdino kaip nuolatinę pareigą raminti savo periferiją. O tos ekspansijos varomoji jėga esanti gryna inercija:

> Rusijos padėtis Vidurinėje Azijoje panaši į visų civilizuotų valstybių, kurios suėjo į kontaktą su puslaukinėmis klajoklių gentimis, neturinčiomis tvirtos visuomeninės struktūros. Tokiais atvejais sienų saugumo ir prekybos santykių interesai visada reikalauja, kad civilizuotesnė valstybė turėtų tam tikrą valdžią savo kaimynams. ...
>
> Todėl valstybė turi pasirinkti: arba atsisakyti šių nepaliaujamų pastangų ir pasmerkti save nuolatiniams neramumams pasienyje... arba eiti vis toliau į laukinių kraštų gilumą... kur sunkiausias dalykas yra mokėti sustoti.[5]

Ne vienas istorikas prisiminė šiuos žodžius, kai Sovietų Sąjunga 1979 metais įsiveržė į Afganistaną.

Paradoksas, bet teisybė ir tai, kad per pastaruosius 200 metų Europos galių pusiausvyra keletą kartų buvo išsaugota rusų pastangomis ir didvyriškumu. Jei ne Rusija, Napoleonui ir Hitleriui bemaž neabejotinai būtų pavykę įkurti pasaulines imperijas. Tarsi dviveidis Janas Rusija vienu metu ir grėsė galių pusiausvyrai, ir buvo svarbus jos komponentas – būtina, bet vis dėlto nevisiškai tikra pusiausvyros dalis. Didžiąją savo istorijos dalį Rusija, nors ir nenoromis, pripažino tik tas ribas, kurias jai primesdavo išorinis pasaulis. Kita vertus, būta laikotarpių, iš kurių pažymėtini keturi dešimtmečiai po Napoleono karų, kai Rusija nesistengė išnaudoti savo beribės galios, o prisidėjo ginant konservatyvias vertybes Vidurio ir Vakarų Europoje.

Bet ir tada, kai Rusija puoselėdavo teisėtumą, jos laikysena būdavo kur kas mesijiškesnė – todėl imperialistiškesnė – negu kitų konservatyviųjų dvarų. Vakarų Europos konservatoriai išpažino savitramdos

filosofiją, tuo tarpu rusų lyderiai visada buvo nusiteikę kryžiaus karui. Kadangi carams praktiškai neteko susidurti su teisėtumo problema, jie menkai tesuprato respublikinius sąjūdžius, paprasčiausiai laikydami juos amoraliais. Būdami konservatyvių vertybių vienybės šalininkai – bent iki Krymo karo, – teisėtumą jie panaudodavo ir savo įtakai plėsti; ne veltui Nikolajus I pelnė „Europos žandaro" pravardę. Šventosios sąjungos klestėjimo dienomis Friedrich von Gentz rašė apie Aleksandrą I:

> Imperatorius Aleksandras, nepaisant to įkarščio ir entuziazmo, kurį jis nuolat rodo Didžiosios Sąjungos atžvilgiu, yra valdovas, kuris kuo puikiausiai galėtų apsieiti be jos. ... Jam Didžioji Sąjunga tėra priemonė per bendrus reikalus siekti įtakos, kuri yra viena iš pagrindinių tarp jo trokštamų tikslų. ... Jo interesas išsaugoti sistemą nėra pagrįstas būtinybe ar baime, kaip kad pasakytina apie Austriją, Prūsiją ar Angliją; tai tik jo apskaičiuotas interesas, kurio niekas netrukdys išsižadėti, kai kokia kita sistema pasiūlys jam daugiau naudos.[6]

Rusai, kaip ir amerikiečiai, savo visuomenę laikė ypatinga. Susidurdama tik su klajoklių ar feodalinėmis bendrijomis, Rusijos ekspansija į Vidurinę Aziją buvo daug kuo panaši į Amerikos ekspansiją savojo žemyno vakaruose, o jos teisinimas, sprendžiant pagal aukščiau pateiktą Gorčiakovo citatą, – į amerikiečių „akivaizdžią lemtį". Tačiau juo labiau Rusija artėjo prie Indijos, juo labiau tai kėlė britams įtarimą, ir galiausiai, antrojoje XIX amžiaus pusėje, Rusijos ekspansija į Vidurinę Aziją, skirtingai nuo Amerikos veržimosi į vakarus, virto užsienio politikos problema.

Sienų neapibrėžtumas irgi buvo viena iš bendrų Amerikos ir Rusijos išskirtinių savybių. Amerikiečių unikalumo pojūtis buvo pagrįstas laisvės idėja, rusų – kilo iš bendros kentėjimo patirties. Amerikos vertybes galėjo priimti kiekvienas, tuo tarpu Rusijos vertybės priklausė tik rusų tautai – daugumai gyventojų nerusų jos buvo neprieinamos. Amerikos išskirtinumas atvedė ją į izoliacionizmą, retkarčiais paįvairinamą moraliniais kryžiaus žygiais; Rusijos išskirtinumas žadino misijos jausmą, stumte stūmusį ją į karines avantiūras.

Rusų nacionalistas publicistas Michail Katkov šitaip apibrėžė skirtumą tarp vakarietiškųjų ir rusiškųjų vertybių:

> ...ten viskas remiasi sutartiniais santykiais, o čia – tikėjimu; šį kontrastą nuo pat pradžių nulėmė skirtumas tarp padėties, kurią bažnyčia užima Vakaruose ir kurią Rytuose. Ten pagrindas yra dvilypis autoritetas, čia – vienalypis.[7]

Nacionalistiškai nusiteikę rusų ir slavų rašytojai bei intelektualai tariamą rusų tautos altruizmą vienu balsu aiškina jos stačiatikybe. Didžiajam romanistui ir karštam nacionalistui Fiodorui Dostojevskiui rusų altruizmas reiškė pareigą vaduoti slavus iš svetimųjų valdžios, netgi nepaisant Vakarų Europos nepritarimo. Per Rusijos 1877 metų kampaniją Balkanuose Dostojevskij rašė:

> Paklauskit liaudies, paklauskit kareivio. Kodėl jie kyla? Kodėl jie eina į karą ir ko iš jo tikisi? Jie atsakys – visi kaip vienas – einą tarnauti Kristui, kad išvaduotų engiamus brolius. ... [Mes] įdėmiai sergėsime jų tarpusavio sutarimą ir apginsime jų laisvę bei nepriklausomybę, net jei tam prieštarautų visa Europa.[8]

Skirtingai nuo Vakarų Europos valstybių, kuriomis Rusija vienu metu ir žavėjosi, ir kurioms pavydėjo, ir kurias niekino, save ji suvokė ne kaip tautą, o kaip už geopolitikos ribų egzistuojantį pašaukimą, įkvepiamą tikėjimo ir palaikomą ginklo jėga. Rusijos vaidmens Dostojevskij neapribojo brolių slavų vadavimu, o pridūrė ir jų tarpusavio santaikos priežiūrą – tai buvo jau socialinis uždavinys, lengvai galintis virsti dominavimu. Katkov Rusiją laikė Trečiąja Roma:

> Rusų caras yra daugiau negu savo protėvių palikuonis; jis yra įpėdinis Rytų Romos cezarių, Bažnyčios ir jos susirinkimų organizatorių, kurie padėjo pačius krikščioniškojo tikėjimo pagrindus. Kritus Bizantijai iškilo Maskva ir prasidėjo Rusijos didybė.[9]

Po Revoliucijos aistringasis misijos jausmas nukrypo į Komunistų internacionalą.

Rusijos istorijos paradoksas – amžinas mesijiško veržlumo ir visa persmelkiančio nesaugumo jausmo sanpyna. Kraštutinė šio dvilypumo apraiška buvo baimė, kad jei imperija nesiplėsianti – sprogsianti iš vidaus. Todėl Rusija, kai veikė kaip Lenkijos padalijimo iniciatorė, darė tai iš dalies dėl saugumo sumetimų, iš dalies trokšdama padidinti savo galią XVIII amžiaus stiliumi. Po šimto metų tas užkariavimas jau buvo įgijęs savarankišką reikšmę. 1869 metais panslavistas Rostislav Fadejev garsioje apybraižoje „Nuomonė Rytų klausimu“ rašė, kad Rusija privalanti tęsti žygį į vakarus, jei norinti apginti savo užkariautas žemes:

> Istorinis Rusijos žingsnis nuo Dnepro prie Vyslos [pasidalijus Lenkiją] prilygo karo paskelbimui Europai, kuri buvo įsibrovusi į jai nepriklausančią žemyno dalį. Rusija dabar atsidūrė tarp priešo linijų, tačiau tokia padėtis yra laikina: ji privalo arba nustumti priešą, arba pasitraukti iš tos

> pozicijos... privalo arba išplėsti savo viršenybę iki Adrijos jūros, arba vėl sugrįžti už Dnepro...[10]

Fadejevo samprotavimai nelabai skyrėsi nuo George'o Kennano minčių, išdėstytų iš kitos barikadų pusės pamatiniame straipsnyje apie sovietų elgsenos šaltinius. Jame Kennan pranašavo, kad jeigu Sovietų Sąjungai nepavyksią išsiplėsti, ji sprogsianti iš vidaus ir žlugsianti.[11]

Egzaltuotas Rusijos požiūris į save retai sutapdavo su išorės pasaulio požiūriu į ją. Nepaisant didžiulių laimėjimų literatūros ir muzikos srityje, Rusija niekada nebuvo toks kultūrinis magnetas savo pavergtoms tautoms, kaip motininės kai kurių kitų imperijų valstybės. Nei kitos visuomenės, nei pačios Rusijos subjektai nelaikė jos ir sektinu pavyzdžiu. Išorės pasauliui Rusija buvo gaivalas – paslaptinga, neišsitenkanti savyje, baimę kelianti jėga, kurią būtina vienaip ar kitaip tramdyti – kooptuojant arba konfrontuojant.

Metternich išbandė kooptavimo būdą, ir šis vienos kartos gyvenimą trukęs eksperimentas buvo ganėtinai sėkmingas. Bet po to, kai susivienijo ir Vokietija, ir Italija, didieji XIX amžiaus pirmosios pusės ideologiniai motyvai prarado savo vienijantį pradą. Nacionalizmas ir revoliucinis respublikonizmas jau nebuvo laikomi grėsme Europos tvarkai. O įsivyravus nacionalizmui kaip organizuojančiam principui, Rusijos, Austrijos ir Prūsijos monarchų poreikis bendromis jėgomis ginti teisėtumą ėmė mažėti.

Metternichui buvo pavykę sukurti kažką panašaus į Europos vyriausybę, nes Europos valdovai ideologinę vienybę laikė būtinu bangolaužiu, saugančiu nuo revoliucijos. Tačiau aštuntajame dešimtmetyje revoliucijų baimė jau buvo atslūgusi – arba vyriausybės jautėsi pajėgios susidoroti su jomis be išorės paramos. Nuo Liudviko XVI giljotinavimo buvo praėję daugiau kaip pusė amžiaus; liberaliosios 1848 metų revoliucijos – numalšintos; Prancūzija, nors ir respublika, jau buvo netekusi savo prozelitiško įkarščio. Jokie ideologiniai bendrumai nebestabdė vis stiprėjančio Rusijos ir Austrijos konflikto dėl Balkanų arba Vokietijos ir Prancūzijos – dėl Elzaso-Lotaringijos. Didžiosios galiūnės viena į kitą žiūrėjo jau ne kaip į bendro reikalo partneres, o kaip į pavojingas, netgi mirtinai pavojingas priešininkes. Konfrontacija tapo įprastu diplomatijos metodu.

Didžioji Britanija ankstesniuoju laikotarpiu nemažai prisidėjo prie Europos savitramdos veikdama kaip pusiausvyros balansuotoja. Net ir dabar ji vienintelė iš didesniųjų Europos šalių galėjo laikytis galių pusiausvyra grindžiamos diplomatijos, nes jos nevaržė nesutaikomas

priešiškumas kuriai nors valstybei. Tačiau Didžioji Britanija nebepajėgė supaisyti, kur slypi pagrindinė grėsmė, ir orientaciją atgavo tik po keleto dešimtmečių.

Didžiajai Britanijai miela Vienos sistemos galių pusiausvyra dabar buvo smarkiai pasikeitusi. Susivienijusi Vokietija darėsi vis stipresnė ir netrukus galėjo pati viena įsivyrauti Europoje – praeityje Didžioji Britanija visada priešinosi tokiai įvykių eigai, jeigu tai buvo susiję su užkariavimais. Tačiau britų lyderiai, išskyrus Disraeli, nematė reikalo priešintis tautinės konsolidacijos procesui Vidurio Europoje ir ne vieną dešimtmetį juo džiaugėsi – ypač kai jis pasiekė kulminaciją per karą, kuriame Prancūzija formaliai buvo agresorė.

Prieš keturiasdešimt metų Canningo pastangomis nutolusi nuo Metternicho sistemos ir pasirinkusi *splendid isolation*, Didžioji Britanija pusiausvyros gynėjos vaidmenį galėjo vaidinti daugiausia dėl to, kad jokia pavienė šalis nepajėgė vyrauti žemyne. Susivienijusi Vokietija palengva kaupė tam jėgas. Tačiau ji tai darė naudodama savos teritorijos išteklius, o ne užkariaudama svetimas. Tai ir sutrikdė britų politikus. Mat Didžioji Britanija laikėsi nuostatos, kad kištis dera tik tuomet, kai galių pusiausvyrai iškilsiąs tikras, o ne numanomas pavojus. Kadangi vokiečių grėsmė Europos pusiausvyrai išryškėjo ne iškart, o per keletą dešimtmečių, Didžiosios Britanijos užsienio politikos dėmesys iki pat amžiaus pabaigos buvo nukreiptas į Prancūziją, kurios kolonijinės ambicijos kirtosi su britų siekiais – visų pirma Egipte, ir į Rusijos slinktį sąsiaurių, Persijos, Indijos, o vėliau ir Kinijos link. Bet visa tai buvo kolonijų reikalai. Europos diplomatijos, kuri subrandino XX amžiaus krizes ir karus, atžvilgiu Didžioji Britanija toliau laikėsi *splendid isolation* politikos.

Todėl svarbiausia Europos diplomatijos figūra buvo Bismarck – iki atsistatydinimo 1890 metais. Naujajai vokiečių imperijai jis norėjo taikos ir stengėsi su kitomis valstybėmis nekonfrontuoti. Bet tarp Europos valstybių nebelikus moralinių saitų toks uždavinys buvo sunkiai įvykdomas. Norėdamas išvengti Rusijos arba Austrijos perėjimo į Prancūzijos pusę, Bismarck turėjo stengtis, kad Austrija netrukdytų teisėtiems Rusijos siekiams ir kad Rusija nesusilpnintų Austrijos-Vengrijos imperijos. Gerus santykius su Rusija jam reikėjo išlaikyti nesupykdant Didžiosios Britanijos, kuri įtariai žiūrėjo į rusų kėslus Konstantinopolio ir Indijos atžvilgiu. Netgi toks genijus kaip Bismarck negalėjo amžinai vaikščioti peilio ašmenimis; didėjančias tarptautinės sistemos įtampas darėsi vis sunkiau suvaldyti. Vis dėlto bemaž dvidešimt metų, kuriuos Bismarck vadovavo Vokietijai, jis

taip nuosaikiai ir subtiliai vykdė savo *Realpolitik*, kad galių pusiausvyra liko nesuirusi.

Bismarck stengėsi neduoti jokiai valstybei – išskyrus nesutaikomą priešininkę Prancūziją – net ir menkiausios dingsties stoti į kokią nors sąjungą, nukreiptą prieš Vokietiją. Skelbdamas, kad susivienijusi Vokietija yra „soti" ir nebeturi jokių teritorinių pretenzijų, Bismarck norėjo patikinti Rusiją, jog Balkanai Vokietijai visiškai nerūpi, – Balkanai, sakė jis, nesą verti ir vieno Pomeranijos grenadieriaus kaulų. Turėdamas mintyje Didžiąją Britaniją, Bismarck nesiėmė žemyne jokių žygių, galinčių sukelti jos nerimą dėl galių pusiausvyros, ir nedalyvavo varžybose dėl kolonijų. „Štai – Rusija, štai – Prancūzija, o štai čia, per vidurį, – mes. Toks man yra Afrikos žemėlapis", – atsakė jis vienam vokiečių kolonializmo šalininkui.[12] Tiesa, vidaus politikos sumetimai vėliau privertė jį pakeisti požiūrį.

Tačiau vien patikinimo buvo negana. Reikėjo daugiau – Vokietijos sąjungos ir su Rusija, ir su Austrija, nors iš pirmo žvilgsnio tai atrodė neįmanoma. Tačiau būtent tokią sąjungą Bismarck subūrė 1873 metais – vadinamąją pirmąją Trijų imperatorių sąjungą. Deklaruodama trijų konservatyvių dvarų vienybę, ji buvo labai panaši į Metternicho Šventąją sąjungą. Nejaugi Bismarck staiga pajuto simpatiją Metternicho sistemai, kurią iki tol taip atkakliai griovė? Laikai buvo pasikeitę visų pirma dėl Bismarcko laimėjimų. Nors Vokietija, Rusija ir Austrija Metternicho dvasia pasižadėjo bendradarbiauti slopindamos ardomąsias tendencijas viena kitos valdose, bendrõs antipatijos politiniam radikalizmui jau nepakako Rytų dvarams suartėti – visų pirma todėl, kad kiekvienas iš jų dabar buvo įsitikinęs, jog vidaus neramumus gali numalšinti ir pats vienas.

Be to, Bismarck buvo praradęs tvirto legitimisto įvaizdį. Nors laiškai Gerlachui (žr. V skyrių) ir nebuvo viešai paskelbti, visi puikiai žinojo tikrąsias jo nuostatas. Staigiu Bismarcko, visą savo karjerą agitavusio už *Realpolitik*, atsivertimu į teisėtumo šalininkus buvo sunku patikėti. Vis aršėjančios geopolitinės varžybos tarp Rusijos ir Austrijos nustelbė konservatyvių monarchų vienybę. Tiek Rusija, tiek Austrija troško atsiriekti Balkanus nuo irstančios turkų imperijos. Panslavizmas ir senamadiškas ekspansionizmas skatino avantiūrišką rusų politiką Balkanuose. Baimė lėmė analogišką Austrijos-Vengrijos elgesį. Taigi, nors formaliai Vokietijos imperatorius buvo pasirašęs sąjungos sutartį su konservatyviais Rusijos ir Austrijos monarchais, tiedu beñdrai iš tikrųjų taikėsi perkąsti vienas kitam gerklę. Šis galvosūkis – kaip tvarkytis su dviem savo partneriais, kurie laiko vienas

kitą mirtina grėsme – kamavo Bismarcko sąjungų sistemą iki pat jo dienų pabaigos.

Pirmoji Trijų imperatorių sąjunga parodė Bismarckui, kad, apeliuodamas į Rusijos ir Austrijos vidaus principus, jis jau nesuvaldys jėgų, kurias pats išlaisvino. Nuo tol jis stengėsi manipuliuoti jomis pabrėždamas galią ir savanaudiškus interesus.

Du įvykiai geriau už kitus liudija, kad *Realpolitik* buvo tapusi vyraujančia laikotarpio pakraipa. Pirmasis – 1875 metų netikra krizė, dirbtinė karo psichozė, kurią sukėlė įtakingo vokiečių laikraščio vedamasis provokuojančia antrašte „Ar karas neišvengiamas?" Vedamasis pasirodė Prancūzijai padidinus karines išlaidas ir nupirkus daug arklių kariuomenės reikalams. Panašu, kad Bismarck inspiravo psichozę neketindamas eiti toliau, nes nebuvo nei dalinės vokiečių kariuomenės mobilizacijos, nei grasinančio dalinių judėjimo.

Atremti neegzistuojančią grėsmę – lengvas būdas valstybės reputacijai pagerinti. Gudri prancūzų diplomatija sudarė įspūdį, kad Vokietija planuojanti prevencinį puolimą. Prancūzijos užsienio reikalų ministerija paleido gandą, esą per pokalbį su prancūzų ambasadoriumi caras užsiminė remsiąs Prancūziją konflikto su Vokietija atveju. Didžioji Britanija, visada jautriai reaguodavusi į vienos valstybės įsigalėjimo Europoje grėsmę, sukruto. Ministras pirmininkas Disraeli nurodė užsienio reikalų sekretoriui lordui Derby pasiūlyti rusų kancleriui Gorčiakovui idėją pagąsdinti Berlyną:

> Man susidaro įspūdis, kad mes turėtume žengti kokį nors suderintą žingsnį taikai Europoje išsaugoti, panašų į tą, kokį žengė Pam [lordas Palmerston], pergudraudamas Prancūziją ir išstumdamas egiptiečius iš Sirijos. Šiam ypatingam tikslui pasiekti galėtume sudaryti sąjungą su Rusija; kitos valstybės, kaip antai Austrija ir galbūt Italija, galėtų prie jos prisidėti...[13]

Tai, kad Disraeli, labai įtariai žiūrėjęs į imperines Rusijos ambicijas, užsiminė apie Anglijos ir Rusijos sąjungą, rodo, kokį nerimą jam kėlė Vokietijos dominavimo Vakarų Europoje perspektyva. Karo psichozė atslūgo taip pat greitai, kaip ir pakilo, tad Disraeli'o planas liko neišbandytas. Nors Disraeli'o manevro smulkmenų Bismarck nežinojo, jis buvo pernelyg nuovokus, kad nepajustų Britanijos susirūpinimo.

Kaip yra atskleidęs George Kennan,[14] ta krizė iš tikrųjų buvo nepagrįstai išpūsta. Ką tik pažeminęs Prancūziją, Bismarck neketino vėl stoti į karą, tačiau jam buvo paranku, kad Prancūzijai atrodytų, esą jis tai padarysiąs, jei būsiąs pernelyg spaudžiamas. Caras Aleksandras II

nesirengė garantuoti Prancūzijos respublikos, bet neprieštaravo, kad Bismarck manytų, jog tokia galimybė egzistuojanti.[15] Taigi Disraeli reagavo į tai, kas vis dar buvo chimera. Bet britų nerimas, prancūzų manevravimas ir dvilypis rusų elgesys įtikino Bismarcką, kad tik aktyvi politika gali pristabdyti koalicijų telkimąsi, po keleto dešimtmečių išsirutuliojusį į Vokietijai priešišką Trilypę santarvę.

Antroji krizė buvo realesnė. Ji prasidėjo kaip eilinė Balkanų krizė ir parodė, kad, susikirtus pamatiniams nacionaliniams interesams, Trijų imperatorių sąjungos neišlaikysią nei filosofiniai, nei ideologiniai saitai. Kadangi ši krizė apnuogino konfliktą, kuris galiausiai sužlugdė Bismarcko sumanytą Europos tvarką ir įstūmė Europą į Pirmąjį pasaulinį karą, panagrinėsime ją kiek išsamiau.

Rytų klausimas, primirštas nuo Krymo karo, vėl grįžo į tarptautinę darbotvarkę, prasidėjus ištisai virtinei painiausių vaidų, kurie vėliau, šimtmečiui artėjant prie pabaigos, pasidarė tokie pat stereotipiški kaip japonų kabukio vaidinimai. Koks nors bemaž atsitiktinis įvykis sukeldavo krizę; Rusija imdavo grasinti; Didžioji Britanija pasiųsdavo savo laivyną. Tuomet Rusija kaip įkaitą užimdavo kokią nors Osmanų imperijai priklausančią Balkanų dalį. Didžioji Britanija pagrasindavo karu. Prasidėdavo derybos, Rusija sušvelnindavo savo reikalavimus, ir krizė subliūkšdavo kaip muilo burbulas.

1876 metais sukilo bulgarai, ne vieną šimtmetį gyvenę valdomi turkų; juos parėmė kitos Balkanų tautos. Turkija reagavo pasibaisėtinai brutaliai, ir Rusija, pagauta panslaviškų jausmų, pagrasino įsikišianti.

Londone Rusijos atsakas sukėlė gerai pažįstamą baimę, kad rusai neužvaldytų sąsiaurių. Jau nuo Canningo laikų britų politikai laikėsi maksimos, kad Rusija, gavusi sąsiaurius, įsivyrautų rytinėje Viduržemio jūros dalyje bei Artimuosiuose Rytuose ir imtų grėsti Didžiosios Britanijos pozicijoms Egipte. Todėl, daugumos britų įsitikinimu, Osmanų imperija, kad ir kokia nukaršusi ir nežmoniška, turėjo būti išsaugota netgi rizikuojant karu su Rusija.

Tokia padėtis iškėlė Bismarckui sunkią dilemą. Rusų ekspansija, galinti išprovokuoti karinę britų reakciją, veikiausiai įtrauktų į peštynes ir Austriją. O jeigu Vokietija būtų priversta rinktis tarp Austrijos ir Rusijos, Bismarcko užsienio politika žlugtų kartu su Trijų imperatorių sąjunga. Jis rizikuotų supykdyti arba Austriją, arba Rusiją, o laikydamasis neutralumo greičiausiai užsitrauktų abiejų rūstybę. „Išsiskyrus Austrijos ir Rusijos nuomonėms, – Bismarck kalbėjo Reichstage 1878 metais, – mes visada vengdavome sudaryti dviejų daugumą prieš vieną dėdamiesi prie kurios nors iš jų...“[16]

Toks santūrumas – legendinis Bismarcko bruožas, bet kartu jis išryškina dilemos keblumą, kuris krizei plėtojantis vis didėjo. Bismarck pirmiausia pamėgino sutvirtinti Trijų imperatorių sąjungos saitus, bandydamas rasti bendrą poziciją. 1876 metų pradžioje Trijų imperatorių sąjunga paskelbė vadinamąjį Berlyno memorandumą, įspėjantį Turkiją nutraukti represijas. Iš jo buvo galima suprasti, kad su tam tikromis išlygomis Rusija galėtų įsikišti Balkanuose Europos koncerto vardu, panašiai kaip Metternicho kviesti Veronos, Laibacho ir Troppau kongresai įgaliodavo kurią nors vieną Europos galiūnę įgyvendinti bendrus sprendimus.

Tačiau būta didžiulio skirtumo tarp tokių veiksmų tada ir dabar. Metternicho laikais britų užsienio reikalus tvarkė Castlereagh, pritaręs Šventosios sąjungos kišimuisi, nors pati Didžioji Britanija ir atsisakė prie jos prisijungti. Tuo tarpu dabartinis ministras pirmininkas Disraeli Berlyno memorandumą laikė pirmu žingsniu Osmanų imperijos išardymo link neatsižvelgiant į britų interesus. Tai pernelyg panėšėjo į dominavimą Europoje, kuriam Didžioji Britanija priešinosi ne vieną šimtmetį. Rusų ambasadoriui Londone Disraeli skundėsi: „Su Anglija pasielgta taip, lyg mes būtume kokia Juodkalnija ar Bosnija.“[17] Savo nuolatinei korespondentei ledi Bradford jis rašė:

> Pusiausvyros nėra, ir jeigu mes iš visų jėgų nesistengsime veikti išvien su trimis Šiaurės galiūnėmis, jos imsis veikti be mūsų, o tai nepriimtina tokiai valstybei kaip Anglija.[18]

Turint omenyje Sankt Peterburgo, Berlyno ir Vienos demonstruojamą vienybę, Didžiajai Britanijai būtų buvę nepaprastai sunku pasipriešinti tam, ką jos nuspręstų. Atrodė, kad Disraeli'ui neliko kitos išeities – tik dėtis prie Šiaurės dvarų ir žiūrėti, kaip Rusija pulsianti Turkiją.

Tačiau Disraeli, būdamas ištikimas Palmerstono tradicijai, nusprendė pamankštinti Britanijos raumenis. Jis pasiuntė Karališkąjį laivyną į Viduržemio jūros rytinę dalį ir pareiškė prijaučiąs turkams. Tai garantavo, kad Turkija lengvai nenusileis ir išryškino latentinius Trijų imperatorių sąjungos nesutarimus. Niekada negarsėjęs perdėtu kuklumu Disraeli pranešė karalienei Viktorijai suardęs Trijų imperatorių sąjungą. Esą ji „faktiškai išnykusi, kaip kad išnykęs Romos triumviratas“.[19]

Benjamin Disraeli buvo vienas keisčiausių ir neįprasčiausių asmenų, kada nors vadovavusių britų vyriausybei. 1868 metais, sužinojęs, kad skiriamas ministru pirmininku, jis džiūgavo: „Valio! Valio! Aš įkopiau į tą riebaluotą stulpą!“ Tuo tarpu jo nuolatinis varžovas

William Ewart Gladstone, tais pačiais metais pakviestas jį pakeisti, prapliupo nuobodžiais svarstymais apie valdžios atsakomybę ir savo šventą pareigą Dievui, tarp kurių buvo ir malda, kad Aukščiausiasis suteiktų tvirtybės, reikalingos vykdant svarbias ministro pirmininko priedermes.

Dviejų didžiųjų valstybininkų, XIX amžiaus antroje pusėje lėmusių britų politiką, ištarmės atspindi jų antipodišką prigimtį: Disraeli – ekscentriškas, sąmojingas, veiklus, Gladstone – mokytas, dievotas, orus. Gana ironiška, kad viktoriškosios torių partijos, susidedančios iš dvarininkų ir dievobaimingų anglikonų aristokratų, lyderiu tapo šis gabus žydų kilmės nenuorama ir kad kvintesenciškų „savų žmonių" partija į pasaulinės scenos priešakį išstūmė kvintesencišką „pašalietį". Joks žydas niekada nebuvo pasiekęs tokių britų politikos viršūnių. Praėjus šimtui metų vėlgi tie patys siauražiūriai toriai, o ne pažangieji leiboristai iškėlė Margaret Thatcher – daržovininko dukterį, kuri tapo ne mažiau puikia lydere ir pirmąja ministre pirmininke Didžiosios Britanijos istorijoje.

Disraeli padarė neįtikėtiną karjerą. Jaunystėje rašęs romanus, jis veikiau priklausė literatų, o ne politikų pasauliui ir, atrodytų, turėjo baigti gyvenimą kaip puikus rašytojas ir pašnekovas, o ne kaip viena iš kertinių XIX amžiaus britų politikos figūrų. Kaip ir Bismarck, Disraeli tikėjo visuotine rinkimų teise ir neabejojo, kad Anglijos vidurinioji klasė balsuosianti už konservatorius.

Vadovaudamas toriams Disraeli suformavo naują imperializmo pavidalą, skirtingą nuo daugiausiai komercinės ekspansijos, kurią Didžioji Britanija vykdė nuo XVII amžiaus – ir kuri, kaip sakoma, padėjo jai lyg tarp kitko sukurti imperiją. Disraeli'ui Imperija buvo ne ekonominė, o dvasinė būtinybė ir šalies didybės laidas. „Tai nėra koks niekingas klausimas, – sakė jis savo garsiojoje kalboje Krištolo rūmuose 1872 metais. – Tai klausimas, ar jūs tenkinsitės jaukia Anglija, sumodeliuota pagal Žemyno principus ir nuolankiai pasitinkančia neišvengiamą lemtį, ar būsite didi šalis – Imperinė šalis, – kur jūsų sūnūs, kopdami karjeros laiptais, pasieks aukščiausias viršūnes ir pelnys ne tik tėvynainių, bet ir viso pasaulio pagarbą."[20]

Tokie įsitikinimai verste vertė Disraeli priešintis Rusijai, kuri ėmė kelti grėsmę Osmanų imperijai. Dėl Europos pusiausvyros jis atmetė Trijų imperatorių sąjungos receptus, o dėl Britų imperijos – stojo prieš Rusiją kaip Europos sutarmės įtvirtintoją Konstantinopolio prieigose. Mat per XIX amžių buvo giliai įsišaknijusi nuostata, kad didžiausią pavojų Didžiosios Britanijos padėčiai pasaulyje kelianti Rusija. Grėsmę savo užjūrio interesams Didžioji Britanija matė rusų „replėse", kurių

vienas dantis buvo nukreiptas į Konstantinopolį, kitas – per Vidurinę Aziją į Indiją. XIX amžiaus antroje pusėje, traukdama per Vidurinę Aziją, Rusija ištobulino užkariavimo būdus, kuriuos paskui dažnai naudodavo. Auka paprastai būdavo taip toli nuo pasaulio reikalų centro, kad retas vakarietis žinojo, kas ten iš tikrųjų vyksta. Todėl niekas nedrumstė jų išankstinės nuomonės, kad caras iš esmės esąs geranoris ir tik karingi jo valdiniai atstumus ir sumaištį verčią rusų diplomatijos įrankiais.

Iš Europos galiūnių tik Didžiajai Britanijai rūpėjo Vidurinė Azija. Rusams vis toliau veržiantis į pietus Indijos kryptimi, Londono protestus atremdavo kancleris Aleksandr Gorčiakov, ir pats neretai nežinodavęs, ką rusų armijos daro. Britų pasiuntinys Sankt Peterburge lordas Augustus Loftus samprotavo, kad Rusijos spaudimas Indijai „kyla ne iš Valdovo, nors jis ir yra absoliutus monarchas, o veikiau iš vyraujančio karinės vadovybės vaidmens. Laikant milžinišką reguliariąją kariuomenę, tiesiog būtina rasti jai darbo. ... Kai užkariavimai tampa sistema, kaip kad Vidurinėje Azijoje, vienas teritorijos prijungimas veja kitą, ir sunkiausias dalykas būna sustoti".[21] Kaip matyti, ši pastaba beveik žodis į žodį atitinka paties Gorčiakovo aiškinimą (žr. p. 132). Kita vertus, britų vyriausybei nebuvo labai svarbu, ar Rusijos grėsmę Indijai lemia inercija, ar sąmoningas imperializmas.

Ta pati schema juo toliau, juo dažniau kartojosi. Kiekvienais metais rusų kariuomenė vis giliau skverbėsi į Vidurinę Aziją. Didžioji Britanija prašydavo pasiaiškinti ir sulaukdavo įvairiopų patikinimų, kad caras neketinąs aneksuoti nė pėdos svetimos žemės. Iš pradžių tie patikinimai išsklaidydavo nerimą. Bet naujas rusų puolimas vėl jį atgaivindavo. Antai po to, kai rusų kariuomenė 1868 metų gegužę okupavo Samarkandą, Gorčiakov aiškino britų pasiuntiniui serui Andrew Buchananui, „kad Rusijos vyriausybė ne tik nenorėjo užimti, bet ir nuoširdžiai gailisi užėmusi tą miestą, ir kad jis esąs tikras, jog tai padaryta tik laikinai".[22] Žinoma, Samarkandas liko rusų valdžioje ilgiau negu šimtmetį, kol subyrėjo Sovietų Sąjunga.

1872 metais toks pat farsas pasikartojo už keleto šimtų mylių į pietryčius, prie dabartinio Afganistano sienos, – Chivos chanate. Į Londoną buvo pasiųstas artimiausias caro patarėjas grafas Šuvalov, turėjęs įtikinti britus, kad Rusija neplanuojanti aneksuoti dar vienos teritorijos Vidurinėje Azijoje:

> Imperatorius ne tik neturėjo nė menkiausio ketinimo paimti į savo valdžią Chivą, bet ir parengė kategoriškus įsakymus, užkertančius tam kelią, bei

davė nurodymus, kad kelsimos sąlygos jokiu būdu nevestų prie užsitęsusios Chivos okupacijos.[23]

Šuvalovui vos spėjus visa tai išsakyti, atėjo žinia, kad rusų generolas Kaufman sutriuškino Chivą ir primetė jai sutartį, visiškai priešingą grafo patikinimams.

1875 metais tie patys metodai buvo pritaikyti užgrobiant Kokandą – kitą su Afganistanu besiribojantį chanatą. Šį kartą kancleris Gorčiakov jautė poreikį pateisinti Rusijos garantijų ir veiksmų nesutapimą. Daug negudraudamas jis išgalvojo beprecedentę perskyrą tarp vienašalių garantijų (kurios, jo apibrėžimu, nebuvo įpareigojančios) ir oficialių dvišalių susitarimų. „Panašu, kad iš to, jog mes keliomis progomis spontaniškai bei draugiškai informavome Vyriausybę Londone apie mūsų požiūrį į Vidurinę Aziją, ir ypač iš mūsų tvirto nusistatymo nesiimti užkariavimų ar aneksijų politikos, – rašė Gorčiakov savo notoje, – ji susidarė nuomonę, kad mes esame kažką konkrečiai įsipareigoję šiuo klausimu.“[24] Kitaip tariant, Rusija reikalausianti sau laisvų rankų Vidurinėje Azijoje, pati nusibrėšianti sau ribas ir nesilaikysianti netgi savo pačios duotų garantijų.

Disraeli nesirengė leisti, kad šiuos metodus rusai pritaikytų ir Konstantinopolio prieigose. Jis paskatino turkus atmesti Berlyno memorandumą ir toliau niokoti Balkanus. Nors taip Britanija tarsi pademonstravo tvirtybę, Disraeli savo šalyje buvo smarkiai puolamas. Turkų žiaurumas nuteikė prieš juos britų viešąją nuomonę, ir Gladstone vainojo Disraeli'o užsienio politiką kaip amoralią. Todėl Disraeli'ui teko dėtis prie trijų Šiaurės dvarų, kurie 1877 metais pasirašė Londono protokolą, raginantį Turkiją nutraukti žudynes Balkanuose ir pertvarkyti regiono valdymą. Tačiau sultonas, būdamas tikras, kad, nepaisant oficialiai reiškiamų reikalavimų, Disraeli jį palaikąs, atmetė net ir šį dokumentą. Tada Rusija paskelbė Turkijai karą.

Kurį laiką atrodė, kad šį diplomatinį žaidimą laimėjo Rusija. Ją rėmė ne tik kiti du Šiaurės dvarai, bet ir Prancūzija, be to, Britanijos visuomenė, galima sakyti, buvo jos pusėje. Disraeli'o rankos buvo surištos; stojimas į karą galėjo sužlugdyti jo vyriausybę.

Bet, kaip ir per daugelį ankstesnių krizių, Rusijos valdžia persistengė. Vadovaujama talentingo, bet neapdairaus generolo ir diplomato Nikolajaus Ignatjevo rusų kariuomenė pasirodė prie Konstantinopolio vartų. Austrija ėmė dvejoti, ar verta toliau remti šią rusų kampaniją. Disraeli įsakė britų karo laivams plaukti į Dardanelus. Tuo metu Ignatjev sukrėtė visą Europą paskelbdamas San Stefano sutarties sąlygas,

pagal kurias, susilpninus Turkiją, turėjo būti sukurta „Didžioji Bulgarija“. Niekas neabejojo, kad ši išplėsta, Viduržemio jūrą siekianti valstybė būsianti Rusijos įtakoje.

Po 1815 metų Europoje vyravo nuomonė, kad Osmanų imperijos likimą gali lemti tik Europos koncertas kaip visuma, o ne kuri nors viena valstybė, juo labiau Rusija. Ignatjevo sudaryta San Stefano sutartis didino rusų galimybes kontroliuoti sąsiaurius – to negalėjo pakęsti Didžioji Britanija, ir Balkanų slavus – tai buvo nepakenčiama Austrijai. Todėl ir Didžioji Britanija, ir Austrija-Vengrija paskelbė, kad sutartis joms nepriimtina.

Taigi paaiškėjo, kad Disraeli jau nėra vienišas. Jo žingsniai Rusijos lyderiams grėsmingai pranašavo, kad bus atkurta Krymo karo laikų koalicija. Kai užsienio sekretorius lordas Salisbury paskelbė savo garsųjį 1878 metų balandžio memorandumą, reikalaujantį peržiūrėti San Stefano sutartį, tam pritarė netgi Rusijos pasiuntinys Londone – senas Ignatjevo varžovas Šuvalov. Didžioji Britanija grasino karu, jei rusai įžengs į Konstantinopolį, o Austrija – dėl grobio dalybų Balkanuose.

Bismarcko puoselėjama Trijų imperatorių sąjunga atsidūrė ant iširimo ribos. Iki šiol Bismarck buvo nepaprastai atsargus. 1876 metų rugpjūtį, likus metams iki rusų armijų žygio į Turkiją „dėl stačiatikybės ir slavybės reikalo“, Gorčiakov siūlė Bismarckui, kad vokiečiai surengtų kongresą Balkanų krizei išspręsti. Metternich ar Napoleonas III būtų apsidžiaugę galimybe tapti pagrindiniu Europos koncerto tarpininku, tuo tarpu Bismarck dvejojo, nes manė, kad kongresas tik išryškintų Trijų imperatorių sąjungos nesutarimus. Privačiai kalbėdamasis jis pripažino, kad po tokio kongreso visi dalyviai, įskaitant ir Didžiąją Britaniją, liktų „nepatenkinti mumis, nes nė vienas negautų iš mūsų tos paramos, kurios tikėtųsi.“[25] Be to, Bismarck manė, kad būtų neišmintinga suvesti Disraeli ir Gorčiakovą – pasak jo, „vienodai pavojingos tuštybės ministrus“.

Juo toliau, juo labiau atrodant, kad Balkanai taps visuotinio Europos karo detonatoriumi, Bismarck vis dėlto nenoromis suorganizavo kongresą Berlyne – vieninteleje sostinėje, į kurią sutiko atvykti rusai. Tačiau jis pasistengė išvengti diplomatinės rutinos ir įkalbėjo Austrijos-Vengrijos užsienio reikalų ministrą Andrássy išsiųsti kvietimus.

Kongresas turėjo susirinkti 1878 metų birželio 13 dieną. Bet dar prieš jam prasidedant Didžioji Britanija ir Rusija išsprendė svarbiausius klausimus sutartimi, kurią gegužės 30 dieną pasirašė lordas Salisbury ir naujasis rusų užsienio reikalų ministras Šuvalov. San Stefano

sutarties numatytą „Didžiąją Bulgariją" pakeitė trys nauji dariniai: gerokai sumažinta nepriklausoma Bulgarijos valstybė, autonomiška Rytų Rumelijos sritis, kurią formaliai valdė turkų gubernatorius, tačiau prižiūrėti turėjo Europos komisija (XX amžiaus Jungtinių Tautų taikos palaikymo projektų pirmtakė), ir turkams grąžinta likusi Bulgarijos dalis. Buvo sumažintos ir Rusijos įgytos valdos Armėnijoje. Atskiromis slaptomis sutartimis Didžioji Britanija pažadėjo Austrijai remti Bosnijos-Hercegovinos okupaciją, o sultonui – garantuoti azijinę Turkijos teritoriją. Mainais sultonas leido Anglijai naudotis Kipru kaip karine jūrų baze.

Kai kongreso dalyviai susirinko Berlyne, karo pavojus, paskatinęs Bismarcką sutikti būti kongreso šeimininku, jau buvo bemaž išsisklaidęs. Pagrindinė kongreso funkcija buvo Europos vardu palaiminti tai, dėl ko jau sutarta. Abejotina, ar Bismarck būtų ėmęsis aiškiai rizikingo tarpininko vaidmens, jei būtų numatęs tokį rezultatą. Žinoma, galbūt pats kongreso artėjimas privertė Rusiją ir Angliją atskirai ir greitai susitarti nenorint, kad nuo Europos kongreso kaprizų priklausytų nauda, kurią kur kas lengviau buvo gauti vienai iš kitos per tiesiogines derybas.

Konkretinti jau sudarytos sutarties detales nėra itin herojiškas darbas. Visoms didžiosioms šalims, išskyrus Didžiąją Britaniją, atstovavo užsienio reikalų ministrai. Pirmą kartą Britanijos istorijoje į tarptautinį kongresą, surengtą ne Britų salose, atvyko ir ministras pirmininkas, ir užsienio reikalų ministras, nes Disraeli nenorėjo dovanoti Salisbury iš esmės jau garantuoto svaraus diplomatinio laimėjimo. Susenęs tuščiagarbis Gorčiakov, derėjęsis su Metternichu per Laibacho ir Veronos kongresus daugiau kaip prieš pusę šimtmečio, pasirinko Berlyno kongresą savo paskutiniam pasirodymui tarptautinėje scenoje. „Aš nenoriu, kad mane užgesintų kaip rūkstančią lempą. Aš norėčiau nukristi tarytum žvaigždė", – pareiškė jis atvykęs į Berlyną.[26]

Paklaustas apie kongreso svorio centrą, Bismarck nurodė Disraeli: „*Der alte Jude, das ist der Mann*" (Tas senas žydas, jis yra tas žmogus).[27] Nors jų biografijos skyrėsi kaip diena nuo nakties, jiedu patiko vienas kitam. Abudu išpažino *Realpolitik*, abu nekentė to, ką laikė moralistų veidmainyste. Religinės Gladstone'o (žmogaus, kuriuo bjaurėjosi tiek Bismarck, tiek Disraeli) ištarmių gaidelės jiems atrodė gryniausias akių dūmimas. Nei Bismarck, nei Disraeli neužjautė Balkanų slavų, kuriuos laikė nuolatiniais ramybės drumstėjais. Abudu buvo linkę į dygius, ciniškus sofizmus, plačius apibendrinimus ir kandžias replikas. Besibodintys erzinančiomis smulkmenomis Bismarck ir Disraeli politikoje mėgo drąsius, dramatiškus potėpius.

Galima tvirtinti, kad Disraeli buvo vienintelis politikas, kuriam pavyko pergudrauti Bismarcką. Disraeli atvyko į kongresą jau pasiekęs savo tikslus, todėl jo pozicijos buvo nepajudinamos – kaip kad Castlereagh Vienoje arba Stalino po Antrojo pasaulinio karo. Jam tebuvo likę suderinti ankstesnės Didžiosios Britanijos ir Rusijos sutarties įgyvendinimo detales ir išspręsti iš esmės techninį klausimą, kas – Turkija ar naujoji Bulgarija – kontroliuos Balkanų perėjas. Strateginis Disraeli'o uždavinys kongrese buvo kuo toliau nuo Didžiosios Britanijos nukreipti Rusijos, priverstos atsisakyti kai kurių savo užkariavimų, nepasitenkinimą.

Disraeli'ui pavyko tai padaryti, nes paties Bismarcko padėtis buvo labai kebli. Balkanuose Bismarck neįžvelgė jokių Vokietijos interesų, ir svarstomų klausimų baigtis jam iš esmės nerūpėjo, išskyrus tai, kad kone bet kokia kaina reikėjo išvengti karo tarp Austrijos ir Rusijos. Savo vaidmenį kongrese jis apibūdino kaip *ehrlicher Makler* (sąžiningo maklerio) ir bemaž kiekvieną pareiškimą pradėdavo žodžiais: „*L'Allemagne, qui n'est liée par aucun intérêt direct dans les affaires d'Orient...*" (Vokietija, kuri nėra niekaip tiesiogiai suinteresuota Rytų reikalais...).[28]

Nors Bismarck kuo puikiausiai suprato žaidžiamą žaidimą, jis vis dėlto jautėsi kaip košmarą sapnuojantis žmogus, kuris mato artėjantį pavojų, bet negali jo išvengti. Kai Vokietijos parlamentas paragino Bismarcką laikytis griežtesnės pozicijos, jis atsikirto ketinąs laikytis aukso vidurio. Ir atkreipė dėmesį į tarpininkavimo pavojus primindamas 1851 metų incidentą, kai caras Nikolajus I, įsikišęs į Austrijos ir Prūsijos konfliktą, iš esmės parėmė Austriją:

> Tada caras Nikolajus suvaidino tokį patį vaidmenį, kokį [mano oponentas] norėtų suteikti Vokietijai; jis (Nikolajus) pareiškė: „Aš šaudysiu į tą, kuris pirmas pradės šaudyti", ir taika buvo išsaugota. Kieno naudai ir kieno nenaudai – tai istorijos reikalas, ir aš nenoriu jo čia aptarinėti. Aš tiesiog klausiu, ar už tą savo vaidmenį, kai caras palaikė vieną pusę, jam kas nors padėkojo? Bent jau ne mes, Prūsija! ... Ar carui Nikolajui padėkojo Austrija? Juk po trejų metų prasidėjo Krymo karas, tad man nebėra ką pridurti.[29]

Jis dar galėjo pridurti, kad caro įsikišimas nesutrukdė Prūsijai galų gale sutelkti Šiaurės Vokietiją – 1851 metais tai buvo opus klausimas.

Kortomis, kurios jam teko, Bismarck sužaidė kiek įmanoma geriausiai. Jis palaikė Rusiją beveik visais klausimais, susijusiais su rytine Balkanų dalimi (tokiais kaip Besarabijos aneksija), ir rėmė Austriją, kai

buvo kalbama apie vakarinę Balkanų dalį (pavyzdžiui, Bosnijos-Hercegovinos okupaciją). Tik vienu atveju jis stojo prieš Rusiją. Kai Disraeli pagrasė paliksiąs kongresą, jeigu iš Turkijos bus atimtos į Bulgariją vedančios kalnų perėjos, Bismarck kreipėsi į carą, kad šis paveiktų rusų derybininką Šuvalovą.

Šitaip Bismarck išvengė santykių su Rusija atšalimo, kaip kad atsitiko Austrijai po Krymo karo. Tačiau jam nepavyko sausam išlipti iš vandens. Daugeliui rusų lyderių atrodė, kad iš jų pavogta pergalė. Dėl teisėtumo Rusija galėjo atidėti teritorinę ekspansiją vėlesniam laikui (kaip Aleksandras I pasielgė per trečiojo dešimtmečio graikų sukilimą arba Nikolajus I – per 1848 metų revoliucijas), tačiau ji niekada neatsisakydavo savo galutinio tikslo ir nelaikydavo kompromisų teisingais. Rusų ekspansionizmo stabdymas dažniausiai sukeldavo niūrią pagiežą.

Taigi dėl to, kad negavo visko, ko norėjo, Rusija po Berlyno kongreso kaltino ne pernelyg dideles savo pačios užmačias, o Europos koncertą; ne Disraeli, sutelkusį koaliciją prieš Rusiją ir grasinusį karu, o Bismarcką, kuris visaip stengėsi išvengti europinio karo. Prie britų opozicijos Rusija buvo pripratusi, tuo tarpu tai, kad sąžiningo maklerio vaidmens ėmėsi toks tradicinis sąjungininkas kaip Vokietija, panslavistai laikė įžeidimu. Nacionalistinė rusų spauda vadino kongresą „Europos koalicija prieš Rusiją, vadovaujama kunigaikščio Bismarcko“,[30] versdama pastarajam visą kaltę dėl Rusijos nesėkmės siekiant nesaikingų tikslų.

Pagrindinis rusų derybininkas Berlyne Šuvalov, dėl savo pareigų pobūdžio žinojęs tikrąją padėtį, po kongreso šitaip apibendrino rusų šovinistų požiūrį:

> Kai kas norėtų įpiršti liaudžiai beprotišką iliuziją, kad tam tikrų užsienio valstybių veiksmais buvo smarkiai pažeisti Rusijos interesai, ir šitokiu būdu skatina itin žalingą agitaciją. Visi nori taikos; šalies padėtis primygtinai jos reikalauja, bet tuo pat metu kai kas mėgina išorės pasauliui suversti priežastis nepasitenkinimo, kuris iš tikrųjų yra savo pačių klaidingos politikos rezultatas.[31]

Tačiau Šuvalovo nuomonė nesutapo su Rusijos visuomenės nuomone. Nors caras nėjo taip toli kaip šovinistinė spauda ar radikalieji panslavistai, jis nebuvo visiškai patenkintas kongreso baigtimi. Vokiečių išdavystė Berlyne ne vieną dešimtmetį buvo pagrindinė tema daugelio Rusijos politinių dokumentų, įskaitant ir keletą parengtų prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą. Konservatyvių monarchų vienybe grindžiama

Trijų imperatorių sąjunga nebegalėjo ilgiau tverti. Tad tarptautiniuose reikaluose neliko jokio siejančiojo veiksnio, išskyrus nebent pačią *Realpolitik*.

Šeštajame dešimtmetyje Bismarck laikėsi politikos, kuri buvo Anglijos *splendid isolation* atitikmuo. Jis ragino niekam nieko neįsipareigoti, kad paskui būtų galima paremti tą pusę, kurią remti tuo metu atrodysią geriausia turint galvoje Prūsijos nacionalinius interesus. Toks požiūris leido išvengti veikimo laisvę ribojančių sąjungų ir, svarbiausia, teikė Prūsijai daugiau galimybių negu bet kuriam potencialiam varžovui. Aštuntajame dešimtmetyje Bismarck stengėsi įtvirtinti Vokietijos suvienijimą grįždamas prie tradicinio aljanso su Austrija ir Rusija. Bet devintajame dešimtmetyje susidarė precedento neturinti situacija. Vokietija buvo per stipri laikytis nuošalėje, nes tai galėjo suvienyti prieš ją visą Europą. Nebegalėjo ji tikėtis ir istorinės, bemaž instinktyvios Rusijos paramos. Vokietija buvo milžinas, kuriam reikėjo draugų.

Šią dilemą Bismarck išsprendė apversdamas aukštyn kojom savo ankstesnį požiūrį į užsienio politiką. Jeigu jau jis nebegali valdyti galių pusiausvyros būdamas mažiau įsipareigojęs už bet kurį potencialų priešininką, vadinasi, reikia užmegzti ryšius su daugiau šalių negu bet kuris galimas varžovas ir šitaip įgyti galimybę rinktis iš daugelio sąjungininkų, atsižvelgiant į susiklosčiusias aplinkybes. Atsisakęs manevravimo laisvės, kuri buvo būdinga jo diplomatijai pastaruosius dvidešimt metų, Bismarck ėmėsi kurti sąjungų sistemą ir sumaniai konstravo ją taip, kad, viena vertus, ji neleistų potencialiems Vokietijos priešininkams susitelkti, o kita vertus, varžytų Vokietijos partnerių veiksmus. Visose Bismarcko koalicijose, kartais prieštaringose, Vokietija visada būdavo artimesnė savo partnerėms negu šios viena kitai; todėl Bismarck visada galėjo tiek vetuoti bendrus veiksmus, tiek veikti savarankiškai. Ištisą dešimtmetį jis sugebėjo išlaikyti sutartis su savo sąjungininkų priešais, kad galėtų iš visų pusių reguliuoti įtampą.

Naująją savo politiką Bismarck pradėjo 1879 metais slapta sąjunga su Austrija. Matydamas Rusijos nepasitenkinimą Berlyno kongresu, jis tikėjosi šitaip užtversiąs kelią tolesnei rusų ekspansijai. Bet nenorėdamas, kad Austrija, pasinaudojusi Vokietijos parama, mestų iššūkį Rusijai, užsitikrino ir veto teisę Austrijos politikos Balkanuose atžvilgiu. Salisbury nuoširdžiai sveikino Austrijos ir Vokietijos sąjungą – skelbdamas biblinį „didį džiaugsmą“, – ir tai įtikino Bismarcką, kad ne jam vienam rūpi tramdyti rusų ekspansionizmą. Salisbury, be abejonės, tikėjosi, kad nuo šiol Austrija, palaikoma Vokietijos, perimsianti

Didžiosios Britanijos naštą priešinantis rusų veržimuisi sąsiaurių link. Tačiau kautis už kitų šalių nacionalinius interesus nebuvo mėgstamiausias Bismarcko užsiėmimas. O mažiausiai jis troško tai daryti Balkanuose, kurių kivirčams jautė neapsakomą panieką. „Reikia tiems aviavagiams aiškiai duoti suprasti, – dudeno jis viena proga apie Balkanus, – kad Europos vyriausybėms nėra jokio reikalo veltis į jų aistras ir rietenas."[32] Taikos Europoje nelaimė, kad jo įpėdiniai pamiršo šį perspėjimą.

Tramdyti Rusijos kėslus Balkanuose Bismarck pasiūlė per sąjungą, o ne per konfrontaciją. Pats caras irgi nenorėjo būti izoliuotas. Didžiąją Britaniją laikydamas didžiausiu Rusijos priešu, o Prancūziją – vis dar pernelyg silpna ir, svarbiausia, pernelyg respublikoniška būti patikima sąjungininke, caras sutiko atkurti Trijų imperatorių sąjungą, šį sykį *Realpolitik* pagrindu.

Austrijos imperatorius ne iš karto suprato, kokią naudą gali duoti sąjunga su pagrindiniu varžovu. Jis mieliau būtų šliejęsis prie Didžiosios Britanijos, su kuria turėjo bendrą interesą neleisti Rusijai veržtis sąsiaurių link. Tačiau Disraeli'o pralaimėjimas 1880 metais ir Gladstone'o atėjimas į valdžią užkirto šiai perspektyvai kelią; kad Didžioji Britanija dalyvaus proturkiškoje, antirusiškoje koalicijoje – netgi netiesiogiai, – to jau nebuvo galima tikėtis.

Antroji Trijų imperatorių sąjunga nebesidangstė jokiais moraliniais rūpesčiais. Su *Realpolitik* būdingu nedviprasmiškumu ji įpareigojo nares laikytis palankaus neutralumo tuo atveju, jei viena jų imtų kariauti su ketvirtąja šalimi, – pavyzdžiui, jei kiltų Anglijos ir Rusijos arba Prancūzijos ir Vokietijos karas. Tai saugojo Vokietiją nuo karo dviem frontais, Rusiją – nuo Krymo koalicijos (Didžioji Britanija, Prancūzija ir Austrija) atkūrimo, be to, liko galioti Vokietijos įsipareigojimas ginti Austriją nuo agresijos. Uždraudus – bent jau formaliai – Austrijai dėtis į bet kokią koaliciją, kuri būtų nukreipta prieš Rusiją, atsakomybė priešintis rusų ekspansionizmui Balkanuose perėjo Didžiajai Britanijai. Balansuodamas sąjungas, iš dalies kompensuojančias viena kitą, Bismarck sugebėjo pasiekti bemaž tokią pat veikimo laisvę, kurią jis turėjo ankstesniu diplomatinio santūrumo laikotarpiu. O svarbiausia, jis pašalino akstinus, galėjusius lokalinę krizę paversti visuotiniu karu.

Kitais metais po antrosios Trijų imperatorių sąjungos pasirašymo, 1882-aisiais, Bismarck užmetė tinklą dar plačiau, įtikinęs Italiją jungtis prie Dvilypės Austrijos–Vokietijos sąjungos ir padaryti ją Trilype. Apskritai Italija iki tol stengėsi laikytis atokiau nuo Vidurio Europos diplomatijos, bet dabar ją papiktino tai, kad prancūzai užkariavo Tunisą,

užbėgdami už akių jos pačios planams Šiaurės Afrikoje. Be to, klibanti italų monarchija manė, kad, pademonstravus didžiosios galiūnės laikyseną, jai būsią lengviau priešintis kylančiai respublikonizmo bangai. Austrija savo ruožtu norėjo papildomai apsidrausti, jei Trijų imperatorių sąjunga pasirodytų esanti nepajėgi tramdyti Rusijos. Sudarydamos Trilypę sąjungą, Vokietija ir Italija įsipareigojo teikti viena kitai pagalbą, jei kurią nors iš jų užpultų Prancūzija, be to, Italija pasižadėjo būti neutrali, jei kiltų karas tarp Austrijos-Vengrijos ir Rusijos, ir sumažino austrų nerimą dėl karo dviem frontais. Galiausiai 1887 metais Bismarck paakino abi savo sąjungininkes, Austriją ir Italiją, sudaryti su Didžiąja Britanija vadinamąją Viduržemio jūros santarvę ir įsipareigoti bendromis jėgomis saugoti *status quo* Viduržemio jūroje.

Bismarcko diplomatijos rezultatas buvo daugybė susipynusių sąjungų, iš dalies persiklojančių, iš dalies konkurentiškų, kurios Austriją draudė nuo rusų puolimo, Rusiją – nuo austrų avantiūrizmo, Vokietiją – nuo priešiškos apsupties, o Angliją stūmė priešintis rusų ekspansijai Viduržemio jūros link. Saugodamas šią painią sistemą nuo pavojų, Bismarck padarė viską, ką galėjo, kad patenkintų prancūzų ambicijas visur, išskyrus Elzasą-Lotaringiją. Jis skatino kolonijinę Prancūzijos ekspansiją, mėgindamas ne tiek nukreipti prancūzus nuo Vidurio Europos, kiek sukiršinti juos su kitomis kolonijinėmis valstybėmis, visų pirma su Didžiąja Britanija.

Daugiau kaip dešimtmetį tokie skaičiavimai jo nenuvylė. Prancūzija ir Didžioji Britanija vos nesusikibo dėl Egipto, Prancūzija atitolo nuo Italijos dėl Tuniso, Didžioji Britanija toliau priešinosi Rusijai Vidurinėje Azijoje ir Konstantinopolio prieigose. Norėdamas išvengti konflikto su Anglija, Bismarck iki XIX amžiaus devintojo dešimtmečio vidurio nesiėmė kolonijinės ekspansijos, Vokietijos užsienio politiką apribodamas Europos žemynu, kur jo tikslas buvo išsaugoti *status quo*.

Tačiau galiausiai *Realpolitik* reikalavimai tapo pernelyg sudėtingi. Austrijos ir Rusijos konfliktas dėl Balkanų ilgainiui pasidarė nebevaldomas. Jei galių pusiausvyra būtų veikusi grynu pavidalu, Balkanus būtų buvę galima padalyti į rusų ir austrų įtakos sferas. Bet visuomenės nuomonė jau buvo pernelyg įkaitinta – netgi pačiose autokratiškiausiose valstybėse. Rusija negalėjo sutikti su tokiomis įtakos sferomis, kai slavai atiduodami Austrijos valiai, o Austrija negalėjo sutikti, kad stiprėtų tos Balkanų šalys, kurias ji laikė priklausomomis nuo Rusijos.

Bismarcko „kabinetinė diplomatija“, dvelkianti XVIII šimtmečiu, juo toliau, juo mažiau pritiko plačiosios visuomenės nuomonės

paisymo amžiuje. Atsižvelgti į viešąją nuomonę atstovaujamosioms Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos vyriausybėms atrodė esąs savaime suprantamas dalykas. Prancūzijoje tai reiškė didėjantį spaudimą atsiimti Elzasą-Lotaringiją. Tačiau labiausiai stulbinantį pavyzdį, atskleidžiantį išaugusią visuomenės nuomonės reikšmę, pateikė Didžioji Britanija, kur Gladstone, laimėjęs 1880 metų rinkimus (beje, vienintelius Britanijos istorijoje, kai rezultatus nulėmė užsienio politikos reikalai), iš pagrindų pakeitė Disraeli'o vykdytą Balkanų politiką.

Gladstone, turbūt svarbiausia XIX amžiaus britų politikos figūra, į užsienio politiką žiūrėjo panašiai kaip amerikiečiai po Wilsono. Vadovaudamasis moralės, o ne geopolitikos kriterijais, Gladstone tvirtino, kad tautiniai bulgarų siekiai esą teisėti ir kad Didžioji Britanija, taip pat būdama krikščioniška šalis, privalanti remti Bulgariją prieš musulmonus turkus. Turkus turėtų sudrausti valstybių koalicija, teigė jis, kuri po to prisiimtų atsakomybę dėl Bulgarijos valdymo. Gladstone siūlė tokią pačią koncepciją, kuri vėliau, prezidento Wilsono laikais, buvo pavadinta „kolektyviniu saugumu": Europa turinti veikti bendrai, kitaip Didžioji Britanija apskritai nieko nesiimsianti.

> Tai turi būti padaryta, tai tegali būti padaryta saugiai, Europos valstybėms veikiant bendrai. Jūsų galia didžiulė; bet svarbiau už viską, esmingiausia yra tai, kad Europos protas ir širdis šiuo atžvilgiu taptų viena. Dabar aš kalbu apie šešetą tų, kurias mes vadiname didžiosiomis galiūnėmis, – apie Rusiją, Vokietiją, Austriją, Prancūziją, Angliją ir Italiją. Jų visų sąjunga yra ne tik svarbi, bet ir bemaž nepakeičiama norint, kad šis reikalas pasisektų ir suteiktų pasitenkinimą.[33]

1880 metais Gladstone, suerzintas Disraeli'o pokrypio į geopolitiką, Škotijos Midlothiano grafystėje pradėjo savo garsiąją kampaniją, kuri tapo pirma išvažiuojamąja rinkimų kampanija istorijoje; be to, dar niekada užsienio politikos klausimai nebuvo tiesiogiai pateikti rinkėjų teismui. Senyvo amžiaus Gladstone staiga pelnė oratoriaus šlovę. Tvirtindamas, kad tik moralumas galįs būti protingos užsienio politikos pamatas, Gladstone reikalavo britų užsienio politiką grįsti krikščioniškuoju dorumu ir pagarba žmogaus teisėms, o ne galių pusiausvyra ar nacionaliniais interesais. Per vieną susitikimą su rinkėjais jis kalbėjo:

> Prisiminkite, kad Visagaliam Dievui gyvybė Afganistano kalnų kaimeliuose yra tokia pat neliečiamai šventa kaip ir jūsų pačių. Prisiminkite, kad Jis, suvienijęs jus kaip vieno kūno ir kraujo žmogiškąsias būtybes, prisakė laikytis tarpusavio meilės įstatymo... kuris galioja ir už krikščioniškosios civilizacijos ribų...[34]

Gladstone iškirto proskyną, kuria vėliau ėjo Wilson skelbdamas, kad individo ir valstybės moralė neturinti skirtis. Kaip ir Wilson po poros dešimtmečių, jis tarėsi įžvelgęs pasaulio visuomenės nuomonės nulemtą visuotinį posūkį taikios kaitos link:

> Neabejotina, kad protus palengva užvaldo naujas tautų sambūvio įstatymas, netrukus pakeisiąs pasaulio tvarką; tai įstatymas, kuris pripažįsta nepriklausomybę, nepritaria agresijai, skatina taikiu, o ne kruvinu būdu spręsti ginčus, siekia pastovaus, o ne laikino jų sureguliavimo; o svarbiausia – aukščiausios galios teismu laiko bendrą civilizuotos žmonijos vertinimą.[35]

Kiekvieną šios pastraipos žodį galėjo pasakyti ir Wilson, o jos peršama išvada, be abejonės, labai panaši į Wilsono Tautų Lygos idėją. Kalbėdamas apie skirtumus tarp savo ir Disraeli'o politikos, Gladstone pabrėžė, kad, užuot praktikavęs galių pusiausvyrą, jis sieksiąs „išlaikyti Europos valstybių bendrystę. Kodėl? Todėl, kad tik visiems veikiant bendrai galima neutralizuoti, suvaržyti, apramdyti savanaudiškus kiekvieno tikslus. ... Bendras veikimas lems savanaudiškų tikslų pražūtį..."[36] Bet būtent Europos nesugebėjimas laikytis vieningai ir lėmė didėjančią įtampą. Nebuvo matyti jokio bendro reikalo – Bulgarijos ateitis aiškiai jo neatstojo, – galėjusio užglaistyti spragą tarp Prancūzijos ir Vokietijos arba tarp Austrijos ir Rusijos.

Joks britų ministras pirmininkas iki Gladstone'o nebuvo šitaip kalbėjęs. Antai Castlereagh Europos koncertą laikė priemone Vienos sureguliavimui įgyvendinti, Palmerston – įrankiu galių pusiausvyrai palaikyti. Tuo tarpu Gladstone Europos koncerto ne tik nelaikė *status quo* gynėju, bet ir skyrė jam revoliucinį vaidmenį kuriant visiškai naują pasaulio tvarką. Šios idėjos nebuvo realizuotos, kol po vienos kartos gyvenimo scenoje nepasirodė Wilson.

Bismarck bjaurėjosi tokiomis pažiūromis. Nenuostabu, kad šiedu milžinai iš visos širdies nekentė vienas kito. Bismarcko požiūris į Gladstone'ą buvo panašus į Theodore'o Roosevelto požiūrį į Wilsoną: didįjį viktorijietį jis iš dalies laikė apgaviku, iš dalies – grėsme. 1883 metų laiške Vokietijos imperatoriui Geležinis kancleris rašė:

> Mūsų uždavinys palengvėtų, jei Anglijoje nebūtų visiškai išnykusi toji ankstesnių laikų didžiųjų valstybininkų giminė, kuri išmanė Europos reikalus. Su tokiais netikusiais politikais kaip Gladstone, kuris viso labo tėra geras oratorius, neįmanoma imtis bendros politikos, nes Anglijos pozicija negalima pasikliauti.[37]

Gladstone'o požiūris į savo priešininką buvo kur kas tiesmukesnis – antai sykį jis pavadino Bismarcką „blogio įsikūnijimu".[38]

Gladstone'o užsienio politikos sumanymus ištiko tas pat likimas kaip ir Wilsono idėjas – užuot įtraukę į pasaulio reikalus, jie paskatino tėvynainius atsitraukti nuo jų. Kalbant apie kasdienės diplomatijos lygmenį, Gladstone'o atėjimas į valdžią 1880 metais mažai tepakeitė imperinę Didžiosios Britanijos politiką Egipte ir ryčiau Sueco. Tačiau Anglija liovėsi buvusi veiksniu Balkanuose ir Europos pusiausvyroje apskritai.

Taigi antrosios Gladstone'o kadencijos (1880–1885) poveikis buvo paradoksiškas: jis iš Bismarcko, bene paties nuosaikiausio žemyno politiko, atėmė apsauginį tinklą, – panašiai kaip Canningo pasitraukimas iš Europos pastūmėjo Metternichą caro link. Kol britų užsienio politikoje vyravo Palmerstono ir Disraeli'o nuostatos, Didžioji Britanija galėjo būti paskutinė priemonė, jei Rusija nueitų pernelyg toli Balkanuose arba Konstantinopolio prieigose. Atėjus Gladstone'ui, tokios garantijos nebeliko, ir Bismarck pasidarė dar priklausomesnis nuo su Austrija ir Rusija sudaromo trikampio, kuris juo toliau, juo labiau anachroniškėjo.

Rytų dvarai, iki tol buvę konservatizmo bastionu, tam tikra prasme pasirodė esantys netgi dar jautresni nacionalistinėms visuomenės nuotaikoms negu atstovaujamosios vyriausybės. Vokietijos vidaus sanklodą Bismarck buvo suplanavęs taip, kad galėtų ir čia pritaikyti galių pusiausvyros diplomatijos principus, tačiau ji irgi gana smarkiai skatino demagogiją. Nors Reichstagą rinko plačiausias Europoje elektoratas, Vokietijos vyriausybę skyrė imperatorius, ir ji buvo atskaitinga jam, o ne Reichstagui.

Šitaip atpalaiduoti nuo atsakomybės Reichstago nariai galėjo griebtis pačios kraštutiniausios retorikos. Tai, kad karinis biudžetas buvo skiriamas penkeriems metams, gundė vyriausybes tyčia kurstyti krizes būtent tais metais, kai Reichstagas tvirtindavo gynybos programą. Per ilgesnį laiką tokia santvarka tikriausiai būtų išsirutuliojusi į konstitucinę monarchiją su parlamentui atskaitinga vyriausybe. Tačiau tais lemiamais naujos Vokietijos formavimosi metais vyriausybės labai lengvai pasiduodavo nacionalistinei propagandai ir, norėdamos laimėti rinkėjų palankumą, pernelyg dažnai spekuliuodavo užsienio grėsme.

Rusijos užsienio politikai irgi kenkė šovinistinė panslavistų propaganda, kuri be atvangos ragino imtis agresyvių veiksmų Balkanuose ir išsiaiškinti santykius su Vokietija. 1879 metais, Aleksandro II

valdymui artėjant prie pabaigos, vienas rusų pareigūnas aiškino austrų pasiuntiniui:

> Žmonės čia paprasčiausiai *bijo* nacionalistinės spaudos. ... Nacionalizmo vėliava, kurią jie laiko iškėlę, saugo juos ir laiduoja galingą paramą. Nuo to laiko, kai taip išryškėjo nacionalistinė pakraipa, ir ypač po to, kai jai pavyko nurungti visas kitas sprendžiant karo [su Turkija] klausimą, vadinamoji „nacionalinė partija"... tapo realia jėga, visų pirma todėl, kad ji apima visą kariuomenę.[39]

Padėtis Austrijoje, kitoje daugiakalbėje imperijoje, irgi buvo panaši.

Tokiomis aplinkybėmis Bismarckui darėsi vis sunkiau atlikti rizikingus lyno akrobato triukus. 1881 metais į sostą įžengė naujas caras Aleksandras III, kurio nevaržė nei konservatyvi ideologija – kaip jo senelio Nikolajaus I, nei asmeninis palankumas senyvam vokiečių imperatoriui – kaip jo tėvo Aleksandro II. Tingus ir autokratiškas Aleksandras III nepasitikėjo Bismarcku – iš dalies dėl to, kad Bismarcko politika jam atrodė pernelyg sudėtinga. Viena proga jis netgi prisipažino, kad kaskart, pamatęs raporte paminėtą Bismarcką, pažymįs tą pavardę kryželiu. Caro įtarumą kurstė ir jo žmona danė, negalėjusi atleisti Bismarckui už Šlėzvigo-Holšteino atplėšimą nuo jos gimtosios šalies.

Per 1885 metų Bulgarijos krizę visi šie impulsai pasiekė kritinę ribą. Po eilinio sukilimo atsirado didžioji Bulgarija, kurios Rusija prieš dešimtmetį taip karštai troško, o Didžioji Britanija ir Austrija bijojo. Tarsi parodant, kaip istorija gali paneigti pačius pagrįsčiausius lūkesčius, naujoje Bulgarijos valstybėje įsivyravo anaiptol ne Rusija – jos kunigaikščiu buvo išrinktas vokiečių princas. Sankt Peterburgas apkaltino Bismarcką tuo, ko Vokietijos kancleris ir pats būtų norėjęs išvengti. Rusijos dvaras niršo, ir panslavistai, kuriems sąmokslai vaidenosi kiekviename kampelyje vakariau Vyslos, paleido gandą, esą Bismarck vadovaująs šėtoniškam prieš Rusiją nukreiptam sąmokslui. Tvyrant tokiai atmosferai Aleksandras atsisakė 1887 metais atnaujinti Trijų imperatorių sąjungą.

Tačiau Bismarck nenorėjo prarasti rusiškosios galimybės, nes žinojo, kad, palikus Rusiją savieigai, ji anksčiau ar vėliau nudreifuosianti į sąjungą su Prancūzija. Vis dėlto XIX amžiaus devintojo dešimtmečio sąlygomis, kai Rusija ir Didžioji Britanija nuolatos balansavo ant karo slenksčio, tokia laikysena didino Rusijos pavojingumą Vokietijai nemažindama britų priešiškumo. Be to, Vokietija dar galėjo pasinaudoti ir britiškąja korta, ypač dabar, kai Gladstone pasitraukė iš valdžios.

Caras Aleksandras šiaip ar taip turėjo pagrindo abejoti, ar Prancūzija rizikuosianti stoti į karą dėl Balkanų. Kitaip tariant, Rusijos ir Vokietijos ryšiai vis dar atspindėjo nors ir mažėjančią, bet labai realią nacionalinių interesų konvergenciją, o ne šiaip kokią Bismarcko užgaidą, – kita vertus, be jo diplomatinių sugebėjimų tie bendri interesai nebūtų radę formalios išraiškos.

Kaip visada išradingas Bismarck dabar ėmėsi paskutinės didesnės savo iniciatyvos – vadinamosios „apsidraudimo sutarties“. Vokietija ir Rusija pasižadėjo viena kitai būti neutralios karo su trečia šalimi atveju, jei tik Vokietija pati nepuls Prancūzijos, o Rusija – Austrijos. Teoriškai Rusija ir Vokietija dabar buvo apsaugotos nuo karo dviem frontais – aišku, jei laikysis gynybinės politikos. Tačiau daug kas priklausė nuo agresoriaus apibrėžimo, visų pirma dėl to, kad mobilizacija vis dažniau būdavo tapatinama su karo skelbimu (žr. VIII skyrių). Kadangi tas klausimas taip ir neiškilo, „apsidraudimo sutartis“ buvo akivaizdžiai ribota, o jos naudą dar labiau mažino caro reikalavimas laikyti ją paslaptyje.

Šios sutarties slaptumas aiškiai parodė esant konfliktą tarp kabinetinės diplomatijos reikalavimų ir vis labiau demokratėjančios užsienio politikos imperatyvų. Viskas buvo taip susikomplikavę, kad slapta „apsidraudimo sutartis“ turėjo du slaptumo lygius. Antrajam priklausė itin konfidencialus protokolas, kuriuo Bismarck pasižadėjo nestoti skersai kelio Rusijos bandymams įgyti Konstantinopolį ir padėti didinti Rusijos įtaką Bulgarijoje. Nė vienas šių pažadų nebūtų nudžiuginęs Vokietijos sąjungininkės Austrijos, ką jau kalbėti apie Didžiąją Britaniją – nors Bismarck vargu ar būtų liūdėjęs Didžiajai Britanijai ir Rusijai susikirtus dėl sąsiaurių ateities.

Kad ir labai paini, „apsidraudimo sutartis“ išsaugojo būtinai reikalingą saitą tarp Sankt Peterburgo ir Berlyno. Ir ji užtikrino Sankt Peterburgą, kad Vokietija, nors ir gina Austrijos-Vengrijos imperijos vientisumą, neremsianti jos plėtimosi Rusijos sąskaita. Taigi Vokietijai pavyko bent nutolinti prancūzų ir rusų suartėjimą.

Tai, kad savo sudėtinga užsienio politika Bismarck puoselėjo santūrumą ir stengėsi išsaugoti taiką, rodo jo reakcija į Vokietijos karo vadų spaudimą pradėti prevencinį karą prieš Rusiją, kai 1887 metais iširo Trijų imperatorių sąjunga. Bismarck davė atkirtį visoms tokioms spekuliacijoms pasakęs Reichstage kalbą, kurioje, norėdamas užbėgti už akių prancūzų ir rusų aljansui, pamėgino suteikti Sankt Peterburgui reputaciją, kuri įpareigotų atitinkamai elgtis:

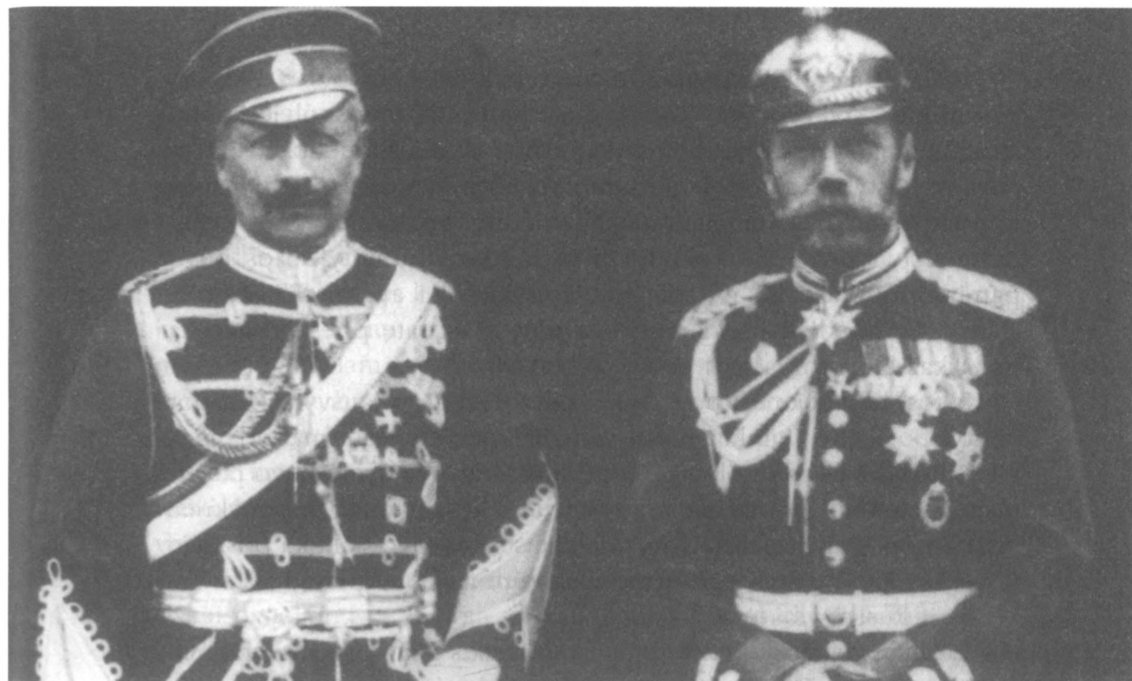
> Taika su Rusija iš mūsų pusės nebus trikdoma; ir aš netikiu, kad Rusija mus užpultų. Aš taip pat netikiu, kad rusai ieško sąjungininkų, su kuriais susidėję galėtų mus pulti, – arba kad rusai būtų linkę naudotis galimais mūsų sunkumais kitoje pusėje savo puolimui palengvinti.[40]

Vis dėlto, nepaisant Bismarcko miklumo ir nuosaikumo, vaikščiojimas lynu netrukus turėjo baigtis. Manevrai darėsi pernelyg sudėtingi netgi tokiam meistrui kaip jis. Persiklojančios sąjungos, užuot laidavusios santūrą, žadino įtarumą, o vis didėjanti viešosios nuomonės įtaka mažino visų jų narių lankstumą.

Kad ir kokia sumani buvo Bismarcko diplomatija, toks didžiulis poreikis manipuliuoti liudijo perkrovas, kurias Europos galių pusiausvyra patyrė atsiradus galingai susivienijusiai Vokietijai. Net ir tada, kai Bismarck dar sėdėjo balne, imperinė Vokietija kėlė nerimą. Jo machinacijos, turėjusios visus nuraminti, ilgainiui ėmė veikti priešingai, iš dalies todėl, kad amžininkams buvo pernelyg sunku suprasti jų vis sudėtingėjančias vingrybes. Bijodami būti pergudrauti, jie stengėsi apsidrausti. O tai dar labiau mažino lankstumą, pagrindinį *Realpolitik* kaip konfliktų pakaitalo elementą.

Nors Bismarcko diplomatijos stilius tikriausiai buvo pasmerktas baigtis kartu su Geležinio kanclerio karjera, vargu ar jį neišvengiamai turėjo pakeisti beprotiškos ginklavimosi varžybos ir nelanksčios sąjungos, labiau būdingos vėlesniam Šaltojo karo laikotarpiui negu tradicinei galių pusiausvyrai. Bemaž dvidešimt metų Bismarck savo nuosaikumu bei lankstumu saugojo taiką ir švelnino tarptautinę įtampą. Bet Bismarcko didybė liko nesuprasta, nes jo įpėdinius ir būsimuosius mėgdžiotojus toks pavyzdys tepaskatino ginkluotis ir sukelti karą, atvedusį europinę civilizaciją į savižudybę.

1890 metais galių pusiausvyros koncepcija jau buvo išsisėmusi. Jos reikėjo visų pirma todėl, kad, subliuškus viduramžių siekiams sukurti pasaulinę imperiją, Europoje pridygo gausybė valstybių. XVIII amžiuje jos išvestinė *raison d'état* sukėlė daugybę karų, kurių pirmučiausias tikslas buvo neleisti įsivyrauti kuriai nors galiūnei, panūdusiai atkurti europinę imperiją. Galių pusiausvyra saugojo valstybių laisvę, o ne taiką Europoje.

SEPTINTAS SKYRIUS

Politinis pasaulio pabaigos mechanizmas: Europos diplomatija prieš Pirmąjį pasaulinį karą

XX amžiaus pirmojo dešimtmečio pabaigoje Europos koncertas, bemaž šimtą metų palaikęs taiką žemyne, praktiškai liovėsi egzistavęs. Didžiosios galiūnės aklai ir lengvabūdiškai metėsi į dvipolę kovą, lėmusią dviejų nelanksčių jėgos blokų atsiradimą, – panašiai kaip per Šaltąjį karą penkiasdešimčia metų vėliau. Tačiau būtina pabrėžti vieną svarbų skirtumą. Branduolinių ginklų amžiuje vengti karo tapo vienu svarbiausių, gal net pagrindiniu užsienio politikos tikslu. Tuo tarpu XX amžiaus pradžioje karai vis dar galėjo kilti dėl lengvabūdiškumo. Kai kurie Europos mąstytojai netgi manė, kad periodiškai nuleisdama kraują žmonija tarsi apsivalo – tą naivią hipotezę brutaliai paneigė Pirmasis pasaulinis karas.

Iki dabar istorikai nesutaria, kam tenka atsakomybė už Pirmojo pasaulinio karo protrūkį. Tačiau tame beprotiškame šuolyje į katastrofą neįmanoma išskirti kurios nors vienos šalies indėlio. Visos didesnės valstybės elgėsi gana trumparegiškai ir neatsakingai, ir toks jų nerūpestingumas daugiau niekada neturėtų pasikartoti, nes jo padariniai tvirtai įsirėžė kolektyvinėje Europos atmintyje. Jos buvo pamiršusios Pascalio perspėjimą *Mintyse* – jei apskritai jį žinojo: „Mes lengvapėdiškai lekiame į bedugnę, pasistatę priešais save ką nors, kas kliudytų ją matyti."

Kaltos, be abejonės, buvo visos šalys. Galių pusiausvyrą Europos valstybės iškeitė į ginklavimosi varžybas nėmaž nesusimąstydamos, kad šiuolaikinės technologijos ir masinė karinė prievolė buvo pavertusios visuotinį karą didžiausia grėsme tiek jų saugumui, tiek apskritai visai Europos civilizacijai. Nors prie katastrofos savo politika prisidėjo visos Europos valstybės, labiausiai santūrumą buvo praradusios Vokietija ir Rusija – tai lėmė jų prigimtis.

Vokietija vienijosi, bet šio proceso poveikis galių pusiausvyrai mažai kam rūpėjo. Du šimtus metų Vokietija buvo Europos karų auka, o ne jų kurstytoja. Antai per Trisdešimties metų karą žuvo net 30 procentų vokiečių, o ir lemiami XVIII amžiaus dinastinių bei Napoleono karų mūšiai vyko vokiečių žemėse.

Todėl vieninga Vokietija tarytum turėjo stengtis, kad tokios tragedijos daugiau nesikartotų. Tačiau naujai Vokietijos valstybei visiškai nebuvo būtina traktuoti tai kaip karinę problemą. Ir vokiečių diplomatai po Bismarcko nebūtinai turėjo griebtis tokios akiplėšiškos užsienio politikos. Frydricho Didžiojo Prūsija buvo silpniausia tarp didžiųjų galiūnių, o vos susivienijusi Vokietija tapo stipriausia ir ėmė kelti nerimą kaimynams. Taigi, norėdama dalyvauti Europos koncerte, ji turėjo laikytis itin santūrios užsienio politikos.[1] Deja, Bismarckui pasitraukus kaip tik nuosaikumo Vokietijai labiausiai ir trūko.

Vokiečių politikų žavėjimąsi tik jėga paaiškina tai, kad, skirtingai nuo kitų tautinių valstybių, Vokietija neturėjo jokio vienijančio filosofinio pamato. Bismarcko statinyje nebuvo nė vieno iš tų idealų, kurie formavo kitas šiuolaikines tautines Europos valstybes, – nei Didžiosios Britanijos akcentuojamų tradicinių laisvių, nei Prancūzų revoliucijos aukštintos visuotinės laisvės, nei švelnaus universalistinio Austrijos imperializmo. Griežtai kalbant, Bismarcko Vokietija apskritai neįkūnijo jokių tautinės valstybės aspiracijų, nes jis buvo sąmoningai atsiribojęs nuo Austrijos vokiečių. Bismarcko reichas buvo akidūmis, Prūsijos išplėstinė, kuriai labiau už viską rūpėjo didinti savo pačios galią.

Tai, kad Vokietijos užsienio politika neturėjo intelektinių šaknų, – svarbiausia jos betiksliškumo priežastis. Vokietija ilgai buvo pagrindinis Europos mūšio laukas, kas vokiečiams įskiepijo stiprų nesaugumo jausmą. Nors Bismarcko imperija dabar buvo galingiausia žemyno valstybė, vokiečių lyderiai nuolat jautė kažkokią grėsmę – tai liudija juos apsėdusi karinio pasirengimo manija, lydima karingos retorikos. Vokietijos kariniai planuotojai visada rėmėsi prielaida, kad jų šaliai teks vienu metu kautis su *visais* savo kaimynais. Rengdamiesi blogiausiam atvejui, jie padėjo paversti tai tikrove. Akivaizdu, kad Vokietija, būdama pakankamai stipri sumušti visų savo kaimynų koaliciją, juo lengviau būtų galėjusi įveikti juos po vieną. Todėl kaimynai, matydami prie savo sienų tokį karinį milžiną, stengėsi susitelkti, Vokietijos saugumo siekius paversdami jos pačios nesaugumo veiksniu.

Išmintinga ir santūri politika galėjo pastūmėti tolyn ir gal netgi visiškai panaikinti tą miglotą pavojų. Tačiau Bismarcko įpėdiniai, išsižadėję jo nuosaikumo, juo toliau, juo labiau kliovėsi vien jėga; jie mėgdavo kartoti, kad Vokietija turinti būti Europos diplomatijos kūju, o ne priekalu. Panašu, kad Vokietija eikvojo tiek daug energijos siekdama valstybingumo, jog nebeturėjo laiko pagalvoti, kokia būsianti naujos valstybės paskirtis. Imperinei Vokietijai taip ir nepavyko sukurti savos nacionalinių interesų koncepcijos. Pasiduodantys akimirkos emocijoms, visiškai nesuprantantys kitų šalių dvasios, Bismarcko įpėdiniai, elgdamiesi čia nuožmiai, čia neryžtingai, iš pradžių savo šalį įstūmė į izoliaciją, po to – ir į karą.

Bismarck, sukūręs painią sąjungų sistemą, turėjusią riboti daugybės partnerių veiksmus ir neleisti latentiniams prieštaravimams peraugti į karą, kiek įmanydamas stengėsi slopinti Vokietijos agresyvumo apraiškas. Tuo tarpu jo įpėdiniams trūko kantrybės ir subtilumo tokiems kebliems dalykams spręsti. 1888 metais mirus imperatoriui Vilhelmui I, jo sūnus Frydrichas (kurio liberalizmas kėlė nerimą Bismarckui) tevaldė devyniasdešimt aštuonias dienas – jį pakirto gerklės vėžys. Sostą paveldėjo jo sūnus Vilhelmas II, kurio afektyvus elgesys stebėtojams darė nejaukų įspūdį, kad galingiausią Europos šalį valdo nesubrendęs ir nenuspėjamas žmogus. Nepaliaujamą kliaučių ieškojimą psichologai aiškino kaip mėginimą kompensuoti nuo gimimo luošą ranką – tai buvo sunkus smūgis Prūsijos karališkosios šeimos, egzaltuotai puoselėjusios karines tradicijas, nariui. 1890 metais ūmus jaunasis imperatorius atleido Bismarcką neapsikęsdamas, kad jam tenka valdyti tokios iškilios figūros šešėlyje. Nuo tol Europos taika ėmė

darytis priklausoma nuo kaizerio diplomatijos. Winston Churchill kandžiai apibūdino Vilhelmo esmę:

> Pasipūtus vaikštinėti, pozuoti, žvanginti neištrauktu kardu. Jis labiau už viską norėjo jaustis kaip Napoleonas ir būti toks kaip jis, tik kad nereikėtų kautis tokiuose pat mūšiuose. Mažiau jam būtų buvę tiesiog nepriimtina. Esant ugnikalnio viršūne, derėtų bent jau rūkti. Tad jis ir rūko, žiūrintiesiems iš toli atrodydamas dūmų stulpu dienomis ir žėruojančia ugnimi naktimis; o sunerimę žiūrovai lėtai, bet užtikrintai spietėsi į krūvą vildamiesi bendromis jėgomis apsisaugoti.
>
> ...už viso to pasipūtimo ir visų jo atributų slypėjo labai paprastas, tuščiagarbis, bet iš esmės geravalis žmogus, norėjęs būti panašus į Frydrichą Didįjį.[2]

Labiausiai kaizeris troško tarptautinio Vokietijos reikšmės ir, svarbiausia, jos galios pripažinimo. Jis mėgino laikytis politikos, kurią kartu su savo aplinka vadino *Weltpolitik*, arba pasauline politika, nors niekada neapibrėžė nei šio termino, nei jo sąsajų su Vokietijos nacionaliniais interesais. Už lozungų tvyrojo intelektinis vakuumas: karingos kalbos slėpė vidinę tuštybę, skambūs šūkiai dangstė baikštumą ir visišką orientacijos neturėjimą. Dviejų šimtmečių vokiečių provincializmo palikimas pasireiškė pagyromis ir neryžtinga veikla. Žinoma, integruoti Vokietijos kolosą į susiklosčiusią tarptautinę struktūrą būtų buvę nelengva net ir laikantis išmintingos ir atsakingos politikos. Tačiau sprogstamasis asmenybių ir vidaus institucijų mišinys neleido žengti nė žingsnio ta linkme, stumdamas į neprotingą užsienio politiką, kuria, sakytum, tyčia stengtasi užtraukti Vokietijai viską, ko ji labiausiai baiminosi.

Per dvidešimt metų po Bismarcko atstatydinimo Vokietija pribrandino pačių neįtikimiausių sąjungų. 1898 metais Prancūzija ir Didžioji Britanija buvo atsidūrusios ant karo dėl Egipto slenksčio. Didžiosios Britanijos ir Rusijos priešiškumas buvo nuolatinis tarptautinių santykių veiksnys bemaž visą XIX amžių. Didžioji Britanija vis ieškojo sąjungininkų prieš Rusiją ir, kol nepasirinko Japonijos, bandė kalbinti šiam vaidmeniui Vokietiją. Niekas nebūtų patikėjęs, kad Didžioji Britanija, Prancūzija ir Rusija kada nors galėtų tapti sąjungininkėmis. Vis dėlto, praėjus dešimčiai metų, būtent tai ir įvyko – dėl primygtinės, grasinimais paremtos vokiečių diplomatijos.

Kad ir kaip sudėtingai manevruodamas Bismarck niekada nebandė pažeisti galių pusiausvyros tradicijų. Tuo tarpu jo įpėdiniai, aiškiai neperpratę galių pusiausvyros principų, taip ir nesuvokė, kad, didindami

savo jėgą, tik dar labiau skatins europinei pusiausvyros sistemai būdingas atsveriamąsias koalicijas ir ginklavimąsi.

Vokietijos lyderius piktino kitų šalių nenoras dėtis į sąjungą su jų valstybe, kuri jau buvo stipriausia Europoje ir kurios jėga kėlė visam žemynui vokiečių hegemonijos baimę. Akiplėšiška taktika jiems atrodė geriausias būdas priversti kaimynus suprasti savo stiprumo ribas ir galbūt draugystės su Vokietija naudą. Bet tokios taktikos poveikis buvo visiškai priešingas. Siekdami absoliutaus saugumo savo šaliai, po Bismarcko atėję vokiečių lyderiai grasė visoms kitoms Europos valstybėms absoliučiu nesaugumu, skatindami kone savaiminį atsveriamųjų koalicijų telkimąsi. Nėra trumpų diplomatinių kelių į dominavimą; vienintelis būdas to pasiekti – karas; šią pamoką provincialūs Vokietijos lyderiai suprato tik tada, kai išvengti pasaulinės katastrofos jau buvo per vėlu.

Ironiška, kad bemaž per visą imperinės Vokietijos istoriją ne ji, o Rusija buvo laikoma didžiausia grėsme taikai. Tiek Palmerston, tiek Disraeli neabejojo, kad Rusija ketinanti skverbtis į Egiptą ir Indiją. 1913 metais analogiška Vokietijos lyderių baimė, kad juos netrukus sutrypsiančios rusų ordos, buvo pasiekusi tokį lygį, jog nemaža dalimi lėmė jų sprendimą po metų stoti į žūtbūtinę kovą.

Patikimų įrodymų, grindžiančių nuogąstavimus, kad Rusija ketina Europoje kurti imperiją, iš tikrųjų būta nedaug. Vokiečių karinės žvalgybos tvirtinimai, kad Rusija rengiasi tokiam karui, buvo ne tiek teisingi, kiek nereikšmingi. Visos abiejų sąjungų narės, apsvaigusios nuo naujos geležinkelių ir mobilizacijos tvarkaraščių technologijos, buvo įnikusios į karinius pasirengimus, kurių mastas neatitiko nė vieno iš ginčijamų dalykų. Bet būtent dėl to, kad tie įnirtingi pasirengimai neturėjo aiškaus tikslo, jie buvo laikomi didžiulių, nors ir miglotų kėslų ženklais. Ne veltui kunigaikštis von Bülow, Vokietijos kancleris 1900–1909 metais, pritarė Frydricho Didžiojo nuomonei, kad „iš visų Prūsijos kaimynių Rusijos imperija yra pati pavojingiausia tiek savo jėga, tiek savo padėtimi“.[3]

Rusijos platybės ir užsispyrimas Europai visais laikais kėlė kažkokį nepaaiškinamą šiurpą. Visos žemyno valstybės siekė padidinti savo teritoriją, pasitelkdamos grasinimus ir kontrgrasinimus. Tačiau Rusiją tarsi kažkas vertė plėstis grynai savo pačios ritmu, ir ją sulaikyti buvo įmanoma tik pastačius priešpriešiais didesnę jėgą ir dažniausiai karu. Krizių metu atrodydavo, kad Rusija lengvai gali pasiekti pakenčiamą sureguliavimą – netgi kur kas geresnį, negu vėliau iš tikrųjų būdavo pasiekiamas. Tačiau Rusija visada verčiau rizikuodavo pralaimėti negu

rinkdavosi kompromisą. Taip buvo per Krymo karą (1854), per Balkanų karus (1875–1878) ir prieš Rusijos–Japonijos karą (1904).

Šį polinkį galima paaiškinti ir tuo, kad Rusija priklausė tiek Europai, tiek Azijai. Vakaruose Rusija buvo Europos koncerto dalis ir dalyvavo sudėtingoje galių pusiausvyros sistemoje. Bet net ir čia rusų lyderius paprastai erzindavo raginimas saugoti pusiausvyrą, jie buvo linkę kariauti, jeigu jų reikalavimai nebūdavo patenkinami, – pavyzdžiui, taip prasidėjo Krymo karas ir Balkanų karai, taip buvo 1885 metais, kai Rusija vos nesusigrūmė su Bulgarija. Tuo tarpu Vidurinėje Azijoje Rusija turėjo reikalą su silpnais chanatais, kurių atžvilgiu galių pusiausvyros principo taikyti nereikėjo, o Sibire – iki susiduriant su Japonija – ji, kaip ir Jungtinės Valstijos retai apgyventame Amerikos žemyne, galėjo plėstis kiek tinkama.

Per Europos forumus Rusija išklausydavo argumentus galių pusiausvyros naudai, bet ne visuomet laikydavosi jos principų. Europos šalims visada atrodė, kad Turkijos ir Balkanų likimą turįs sutvarkyti Europos koncertas, o Rusija stengėsi spręsti šį klausimą vienašališkai ir jėga – tai liudija 1829 metų Adrianopolio taika, 1833 metų Unkiar Skelessio sutartis, 1853 metų konfliktas su Turkija ir 1875–1878 bei 1885 metų Balkanų karai. Rusija tikėjosi, kad Europa žiūrės į tai pro pirštus, ir jausdavosi įžeista, kai taip neatsitikdavo. Tas pats pasikartojo po Antrojo pasaulinio karo, kai Vakarų sąjungininkams atrodė, kad Rytų Europos likimas neatsiejamas nuo visos Europos likimo, o Stalin buvo įsitikinęs, kad Rytų Europa, ypač Lenkija, priklausanti sovietų įtakos sferai ir todėl jos ateitis gali būti tvarkoma neatsižvelgiant į Vakarų demokratijų nuomonę. Kaip ir jo pirmtakai carai, Stalin pasielgė savo nuožiūra. Tačiau kiekvieną sykį neišvengiamai atsirasdavo kokia nors Vakarų koalicija, kuri priešindavosi Rusijos kariniam skverbimuisi ir panaikindavo tai, ką Rusija primesdavo savo kaimynams. Po Antrojo pasaulinio karo istorinei sanklodai atkurti prireikė ištisos kartos gyvenimo.

Pakilusi į žygį Rusija retai turėdavo saiko jausmą. Sutramdyta ji jausdavosi nuskriausta ir laukdavo progos atkeršyti: Didžiajai Britanijai – bemaž visą XIX amžių, Austrijai – po Krymo karo, Vokietijai – po Berlyno kongreso, JAV – per Šaltąjį karą: Laikas parodys, kaip nauja posovietinė Rusija, atsigavusi po dezintegracijos šoko, reaguos į savo istorinės imperijos ir satelitų orbitos netektį.

Azijoje politinės ir geografinės kliūtys dar menkiau slopino Rusijos misijos pojūtį. Visą XVIII ir didžiumą XIX amžiaus Rusija viena pati tvarkėsi Tolimuosiuose Rytuose. Ji pirma iš Europos valstybių susikirto su

Japonija, pirma sudarė sutartį su Kinija. Ši ekspansija, įvykdyta palyginti mažomis karinių avantiūristų ir kolonistų jėgomis, jokio konflikto su Europos galiūnėmis nesukėlė. Pavieniai rusų susirėmimai su kinais irgi neturėjo didelės reikšmės. Mainais už paramą kovojant su neklusniomis gentimis Kinija XVIII ir XIX amžiuje atidavė rusams valdyti didžiules teritorijas. Tas „nelygiavertes sutartis" vėliau denonsavo visos Kinijos vyriausybės, neišskiriant nė komunistinių.

Rusijos apetitas Azijoje, regis, augo sulig kiekvienu nauju įgijiniu. 1903 metais Sergej Vitte, Rusijos finansų ministras ir caro patikėtinis, rašė Nikolajui II: „Turint omenyje neišmatuojamą sieną su Kinija ir itin palankią mūsų padėtį, nemažos Kinijos imperijos dalies prijungimas prie Rusijos tėra laiko klausimas."[4] Rusų lyderiai buvo įsitikinę, kad Tolimieji Rytai – kaip ir Osmanų imperija – esą vien Rusijos reikalas ir kad pasaulis neturįs jokios teisės kištis. Kartais Rusija vienu metu puldavo visais frontais, bet dažniausiai čia užslinkdavo, čia atslūgdavo priklausomai nuo to, kur ekspansija atrodė mažiausiai rizikinga.

Imperinės Rusijos politikos formavimo mechanizmas atspindėjo dvilypę imperijos prigimtį. Užsienio reikalus tvarkė Valstybės kanceliarijos departamentas, kuriame dirbo nepriklausomi daugiausiai vakarietiškos orientacijos valdininkai, tarp kurių buvo nemažai Pabaltijo vokiečių.[5] Rusiją jie laikė europine valstybe, kurios politika neturėtų iškristi iš Europos koncerto konteksto. Tačiau su Kanceliarija varžėsi toks pat nepriklausomas Azijos departamentas, atsakingas už Rusijos politiką Osmanų imperijos, Balkanų ir Tolimųjų Rytų atžvilgiu – kitaip tariant, už visus tuos frontus, kur Rusija realiai stūmėsi į priekį.

Skirtingai nuo Kanceliarijos, Azijos departamentas nesijautė Europos koncerto dalimi. Į Europos valstybes skersakiuodamas kaip į kliuvinius savo planams, Azijos departamentas nelaikė jų itin reikšmingomis ir kur įmanoma Rusijos siekius stengėsi įgyvendinti per primestas sutartis arba karus, pradėtus neatsižvelgiant į Europos nuomonę. Kadangi Europa reikalavo, kad Balkanų ir Osmanų imperijos klausimas būtų sprendžiamas bendru sutarimu, neišvengiamai kildavo konfliktų, ir Rusija vis labiau niršo, kad jai trukdo ne į savo reikalus besikišančios valstybės.

Iš dalies gynybinė, iš dalies puolamoji Rusijos ekspansija visada buvo dviprasmiška, ir tai Vakaruose kėlė ginčus dėl tikrųjų Rusijos ketinimų, nesibaigusius ir sovietiniu laikotarpiu. Viena iš priežasčių, kliudžiusių suprasti Rusijos tikslus, buvo ta, kad rusų valdžia, taip pat ir komunistinė, visada turėjo daugiau bendra su XVIII amžiaus autokratiniu dvaru negu su XX amžiaus supergaliūne. Nei imperinė, nei

komunistinė Rusija neišugdė nė vieno didžio užsienio reikalų ministro. Visi – Nesselrode, Gorčiakov, Girs, Lamsdorf, netgi Gromyko – buvo gerai pasirengę ir gabūs, tačiau neturėjo įgaliojimų planuoti ilgalaikę politiką. Jie buvo šiek tiek daugiau nei tarnai nepastovaus, lengvai išsiblaškančio autokrato, dėl kurio malonių reikėjo varžytis su daugybe svarbesnių vidaus reikalų. Imperinė Rusija neturėjo savo Bismarcko, Salisbury ar Roosevelto – kitaip tariant, pirmuoju smuiku griežiančio ministro su vykdomąja galia visose užsienio reikalų srityse.

Netgi tada, kai valdantysis caras būdavo stipri asmenybė, autokratinė Rusijos politikos formavimo sistema trikdė nuoseklios užsienio politikos evoliuciją. Radęs priimtiną užsienio reikalų ministrą, caras paprastai laikydavo jį iki senatviškos silpnaprotystės, kaip kad atsitiko su Nesselrode, Gorčiakovu ir Girsu. Šie trys ministrai tarnavo didžiumą XIX amžiaus. Net ir visiškai susenę, jie buvo neįkainojamas lobis užsienio politikams, kurie laikė juos vieninteliais asmenimis, su kuriais verta susitikti Sankt Peterburge, nes tik jie vieninteliai galėjo prieiti prie caro. Visiems kitiems pareigūnams protokolas praktiškai draudė prašyti caro audiencijos.

Tai, kad caro vykdomoji galia neretai kirsdavosi su jo aristokratiškomis pažiūromis į karališką gyvenimo būdą, dar labiau komplikavo sprendimų priėmimo procesą. Pavyzdžiui, išsyk po labai svarbios Rusijos užsienio politikai „apsidraudimo sutarties" pasirašymo Aleksandras III išvyko iš Sankt Peterburgo ištisiems keturiems mėnesiams – nuo 1887 metų liepos iki spalio – buriuoti, stebėti manevrų, lankyti žmonos giminaičių Danijoje. Vieninteliam realiam sprendėjui esant nepasiekiamam, Rusijos užsienio politika ėmė klupčioti. Caro politiką neretai lemdavo ne vien akimirkos emocijos, bet ir kariškių kurstomas nacionalizmas. Kariniai avantiūristai, kaip antai generolas Kaufmann Vidurinėje Azijoje, užsienio reikalų ministrų beveik visiškai nepaisė. Per savo pokalbius su britų ambasadoriais, aprašytus ankstesniame skyriuje, Gorčiakov tikriausiai sakė tiesą: esą jis menkai teišmanąs, kas dedasi Vidurinėje Azijoje.

Nikolajaus II, valdžiusio nuo 1894 iki 1917 metų, laikais Rusijai už vienvaldystę teko sumokėti nemažą kainą. Nikolajus pirmiausia įvėlė ją į pražūtingą karą su Japonija, paskui leido šaliai atsidurti nelaisvėje sąjungų sistemos, dėl kurios karas su Vokietija tapo beveik neišvengiamas. Kadangi visą savo energiją Rusija skyrė ekspansijai ir eikvojo užsienio konfliktams, jos socialinė bei politinė struktūra buvo pasidariusi itin trapi. 1905 metų pralaimėjimas Japonijai turėjo įspėti, kad vidaus konsolidacijai – už kurią agitavo didysis reformatorius Piotr

Stolypin – lieka vis mažiau laiko. Rusijai labiau už viską reikėjo atokvėpio, o gavo ji dar vieną karą. Nusvilusi Azijoje, Rusija grįžo prie panslavizmo idėjos ir vėl pasuko į Konstantinopolį, tik šį kartą vadelės išsprūdo jai iš rankų.

Ironiška, kad peržengus tam tikrą ribą ekspansionizmas jau nestiprino Rusijos galios, o atvirkščiai – smukdė. 1849-aisiais Rusiją daugelis laikė stipriausia Europos valstybe. Po septyniasdešimties metų jos valdovų dinastija žlugo, ir šalis laikinai iškrito iš didžiųjų galiūnių sąrašo. 1848–1914 metų laikotarpiu Rusija dalyvavo daugiau kaip pustuzinyje karų (neskaitant kolonijinių) – tai kur kas daugiau, negu teko bet kuriai kitai didelei valstybei. Per visus šiuos konfliktus, išskyrus 1849 metų intervenciją Vengrijoje, finansiniai ir politiniai Rusijos kaštai gerokai viršijo gautą naudą. Nepaisydama kiekvienąsyk atiduodamos duoklės, Rusija ir toliau didžiosios galiūnės statusą tapatino su teritorine ekspansija; ji troško vis daugiau žemių, kurių nei jai reikėjo, nei ji pajėgė suvirškinti. Artimas Nikolajaus II patarėjas Sergej Vitte žadėjo carui, kad „nuo Ramiojo vandenyno krantų ir Himalajų viršūnių Rusija dominuos ne vien Azijos, bet ir Europos reikaluose".[6] Pramonės amžiuje ekonominė, socialinė ir politinė plėtra didžiosios galiūnės statusui būtų buvusi kur kas naudingesnė už satelitinę valstybę Bulgarijoje ar protektoratą Korėjoje.

Kai kuriems rusų lyderiams, pavyzdžiui, Gorčiakovui, užteko proto suvokti, kad Rusijai „teritorijos didinimas reiškiąs silpnumo didinimą",[7] tačiau jų pažiūros taip ir nepajėgė apmalšinti rusų manijos kuo daugiau užkariauti. Galų gale ir komunistų imperija žlugo iš esmės dėl tų pačių priežasčių kaip carinė. Sovietų Sąjungai būtų kur kas geriau sekęsi, jeigu po Antrojo pasaulinio karo ji nebūtų skverbusis už savo sienų ir su vadinamaisiais satelitais palaikiusi tokius santykius kaip su Suomija.

Kai du kolosai – galinga impulsyvi Vokietija ir didžiulė negailestinga Rusija – trinasi vienas į kitą žemyno viduryje, konfliktas darosi tikėtinas, nors Vokietijai karas su Rusija nebūtų davęs jokios naudos, o Rusija, susigrumdama su Vokietija, galėjo prarasti viską. Taigi taika Europoje priklausė nuo vienos šalies, kuri per visą XIX šimtmetį reiškėsi kaip sumani ir nuosaiki balansuotoja.

1890 metais terminas *splendid isolation* vis dar tiko britų užsienio politikai apibūdinti. Britanijos valdiniai išdidžiai vadino savo šalį Europos „balansyru" – jos svoris esą neleidžiąs įsivyrauti nė vienai iš žemyno koalicijų. Patiems veltis į jas britų politikams tradiciškai atrodė ne mažiau pasibjaurėtina negu Amerikos izoliacionistams. Vis dėlto,

tepraėjus dvidešimt penkeriems metams, jau šimtai tūkstančių anglų dėjo galvas Flandrijos laukų purve, kaudamiesi drauge su sąjungininkais prancūzais prieš bendrą priešą Vokietiją.

1890–1914 metais britų užsienio politika stebėtinai pasikeitė. Ironiška, kad žmogus, vadovavęs šaliai šių permainų pradžioje, įkūnijo pačius tradiciškiausius Didžiosios Britanijos ir jos užsienio politikos bruožus. Markizas Salisbury buvo tipiškas „savo rato žmogus" – senos Cecilų giminės palikuonis, kurio protėviai tarnavo britų monarchams pirmaisiais ministrais jau nuo karalienės Elžbietos I (1533–1603) laikų. Karalius Eduardas VII, valdęs nuo 1901 iki 1910 metų ir kilęs iš iššišokėlių, palyginti su Cecilais, šeimos, kartais skųsdavosi atlaidžiu tonu, kurį Salisbury pavartodavo jo atžvilgiu.

Politikoje Salisbury iškilo be jokių pastangų, jo karjera buvo iš anksto nulemta. Baigęs mokslus Oxfordo Kristaus Bažnyčios kolegijoje jaunasis Salisbury keliavo po Imperiją, tobulino savo prancūzų kalbą ir susitikinėjo su valstybių vadovais. Pabuvęs Indijos reikalų sekretoriumi, keturiasdešimt aštuonerių metų tapo Disraeli'o vyriausybės užsienio reikalų sekretoriumi ir suvaidino nemenką vaidmenį Berlyno kongrese, kur vedė daugumą kasdienių derybų. Disraeli'ui mirus, jis ėmė vadovauti torių partijai ir, išskyrus ketvirtąją Gladstone'o vyriausybę (1892–1894), paskutinius penkiolika XIX amžiaus metų buvo dominuojanti britų politikos figūra.

Kai kuriais atžvilgiais Salisbury padėtis buvo panaši į JAV prezidento George'o Busho, nors aukščiausiose pareigose jis išsilaikė ilgiau. Abu vyrai stengėsi suvaldyti pasaulį, kuris, jiems atėjus į valdžią, jau traukėsi į praeitį, nors nei vienam, nei kitam tai nebuvo akivaizdu. Abudu paliko savo pėdsaką, nes žinojo, kaip tvarkyti tai, ką paveldėjo. Busho pasaulėžiūra klostėsi per Šaltąjį karą, kurio metu jis iškilo ir kurio užbaigai, pasiekęs karjeros viršūnę, vadovavo; Salisbury asmenybę suformavo Palmerstono epocha, kuriai buvo būdinga britų viešpatavimas jūrose ir nepaliaujamas Anglijos–Rusijos varžymasis – jo valdymo metais tiek viena, tiek kita aiškiai artėjo prie pabaigos.

Salisbury vyriausybė turėjo grumtis su Didžiosios Britanijos santykiniu padėties nuosmukiu. Vokietija jau buvo pasivijusi ją pagal ekonominę galią, Rusija bei Prancūzija didino savo imperines pastangas ir bemaž visose srityse metė iššūkį Britų imperijai. Didžiosios Britanijos vyravimas jau nebuvo toks akivaizdus kaip XIX amžiaus viduryje. Panašiai kaip ir Bush, kuris sumaniai prisitaikė prie nenumatytų aplinkybių, paskutinįjį XIX amžiaus dešimtmetį Didžiosios Britanijos

lyderiai suvokė, kad tradicinę politiką būtina koreguoti atsižvelgiant į netikėtas realijas.

Apkūnus, kiek sugležęs lordas Salisbury veikiau įkūnijo Didžiosios Britanijos pasitenkinimą *status quo* negu jos politikos permainas. Panašu, kad jis, kaip frazės *splendid isolation* autorius, buvo užsibrėžęs tęsti britų tradiciją – neleisti įsivyrauti kitoms imperinėms valstybėms ir veltis į žemyno sąjungas tik tuo atveju, jei kitų priemonių pusiausvyrai išsaugoti nebeliktų. Salisbury manė, kad Didžiajai Britanijai, įsikūrusiai salose, labiausiai tiktų būti aktyviai jūrose ir likti nuošalėje nuo tradicinių žemyno sąjungų. „Mes esame žuvys“, tiesmukai pareiškė jis viena proga.

Galiausiai Salisbury teko pripažinti, kad pernelyg išsiplėtojusi Britanijos imperija vos beatlaiko Rusijos spaudimą Tolimuosiuose bei Artimuosiuose Rytuose ir Prancūzijos – Afrikoje. Į kolonijines varžybas įsitraukė netgi Vokietija. Nors žemyne tarp Prancūzijos, Vokietijos ir Rusijos neretai kildavo konfliktų, dėl kolonijų jos visos buvo Didžiosios Britanijos priešininkės. Mat Didžioji Britanija, turėdama Indiją, Kanadą ir nemažą Afrikos dalį, siekė vyrauti ir kituose regionuose – neketino jų niekam užleisti, nors ir nesistengė tiesiogiai valdyti. Tokią paraišką Salisbury vadino „tarsi įdagu teritorijos, kurios Anglija, vykstant kokiom nors permainoms, nenorėtų atiduoti į kitų valstybių rankas“.[8] Omenyje turėta Persijos įlanka, Kinija, Turkija ir Marokas. XIX amžiaus paskutiniajame dešimtmetyje Didžiąją Britaniją vargino nesiliaujanti priešpriešа su Rusija Afganistane, prie sąsiaurių bei Šiaurės Kinijoje ir su Prancūzija – Egipte bei Maroke.

Pasirašiusi 1887 metų Viduržemio susitarimus, Didžioji Britanija netiesiogiai susisiejo su Trilype Vokietijos, Austrijos-Vengrijos ir Italijos sąjunga vildamasi, kad Italija ir Austrija padėsiančios jai dorotis su Prancūzija Šiaurės Afrikoje ir su Rusija Balkanuose. Tačiau Viduržemio susitarimai tebuvo laikinas sprendimas.

Jauna Vokietijos imperija, netekusi savo pagrindinio stratego, nežinojo, ką daryti su atsiveriančiomis galimybėmis. Geopolitinės realijos palengva traukė Didžiąją Britaniją iš *splendid isolation*, nors tradicionalistai dėl to ir grąžė rankas. Pirmas britų žingsnis link glaudesnio bendravimo su žemynu buvo mėginimas pagerinti santykius su imperine Vokietija. Neabejodami, kad Rusijai ir Didžiajai Britanijai žūtbūtinai reikia Vokietijos draugystės, vokiečių politikos lėmėjai tarėsi galį „kietai“ derėtis vienu metu su jomis abiem, tiesa, patys nelabai nutuokdami, ko reikalauti, ir net neįsivaizduodami, kad šitaip jie tik pastūmės Rusiją ir Didžiąją Britaniją suartėti. Tokioms maksimalistinėms

iniciatyvoms nepasisekus, vokiečių lyderiai suirzdavo ir tapdavo agresyvūs. Tuo jie smarkiai skyrėsi nuo prancūzų, kurie tenkinosi lėta mažų žingsnelių pažanga, pasiryžę laukti dvidešimt metų, kol tartis pasiūlys pati Rusija, ir dar penkiolika – kol tai padarys Didžioji Britanija. Kad ir kiek triukšmo kėlė pobismarkinė Vokietija, jos užsienio politika buvo perdėm mėgėjiška, trumparegiška ir netgi baikšti, kai susidurdavo su priešpriešomis, kurias pati ir sukurstydavo.

Pirmą diplomatinį žingsnį ta kryptimi, kuri ilgainiui virto lemtingu kursu, Vilhelmas II žengė 1890 metais (netrukus po to, kai atleido Bismarcką) – atmetė caro siūlymą dar trejiems metams pratęsti „apsidraudimo sutartį". Pačioje valdymo pradžioje paniekinęs Rusijos iniciatyvą, kaizeris su savo patarėjais ištraukė turbūt svarbiausią siūlą iš Bismarcko „persiklojančių" sąjungų sistemos audinio. Jie vadovavosi trimis sumetimais: pirma, savo politiką norėjo padaryti kuo „paprastesnę ir skaidresnę" (naujasis kancleris Caprivi viena proga prisipažino paprasčiausiai nesugebąs kaip Bismarck vienu metu žongliruoti aštuoniais kamuoliais); antra, norėjo patikinti Austriją, kad sąjungai su ja teikiama pirmenybė; trečia, „apsidraudimo sutartį" laikė kliūtimi siekiant trokštamos sąjungos su Didžiąja Britanija.

Kiekvienas iš šių sumetimų liudijo geopolitinio mąstymo stoką, kuri juo toliau, juo labiau stūmė Vilhelmo II Vokietiją į izoliaciją. Kadangi ir pati Vokietijos padėtis žemyne, ir jos istorija sudėtinga, jokia „paprasta" politika nebūtų pajėgusi atsižvelgti į gausybę įvairiausių aspektų. Būtent vienalaikės sutarties su Rusija ir sąjungos su Austrija dviprasmiškumas leido Bismarckui dvidešimt metų balansuoti austrų nuogąstavimus ir rusų užmačias nenutraukiant santykių nei su vienais, nei su kitais ir neeskaluojant endeminių Balkanų krizių. „Apsidraudimo sutarties" nepratęsus situacija pasidarė bemaž priešinga: sumažėjusios Vokietijos galimybės ėmė skatinti austrų avantiūrizmą. Rusijos užsienio reikalų ministras Nikolaj de Girs išsyk tai suprato: „Neatnaujinus mūsų sutarties [„apsidraudimo sutarties"], Viena išsivadavo iš išmintingos ir geranoriškos, bet drauge griežtos kunigaikščio Bismarcko kontrolės."[9]

Atsisakiusi „apsidraudimo sutarties" Vokietija ne tik prarado austriškąjį svertą, bet ir, svarbiausia, padidino Rusijos nerimą. Tokį Vokietijos poelgį Sankt Peterburgas suprato kaip naują nusiteikimą – remti Austriją Balkanuose. Vokietijai tampant kliūtimi rusų siekiams regione, kur ji niekada anksčiau neturėjo gyvybinių interesų, Rusijai neliko nieko kita, kaip ieškoti atsvaros, kuria Prancūzija buvo pasirengusi kuo mieliausiai tapti.

Rusiją prie Prancūzijos dar labiau pastūmėjo vokiečių sutartis su britais dėl kolonijų, sudaryta tuoj po kaizerio atsisakymo pratęsti „apsidraudimo sutartį". Didžioji Britanija įgijo iš Vokietijos Nilo aukštupį ir nemažus plotus Rytų Afrikoje, įskaitant Zanzibaro salą. Kaip *quid pro quo* Vokietija gavo ne itin svarbią žemės juostą, jungiančią Pietvakarių Afriką su Zambezės upe, – vadinamąjį Caprivi'o rėžį, ir Helgolando salą, tariamai turėjusią tam tikrą strateginę reikšmę saugant Vokietijos krantus nuo puolimo iš Šiaurės jūros.

Sandėris abiem pusėms buvo neblogas, bet nuo jo prasidėjo nesusipratimai. Londonas laikė sutartį priemone savųjų Afrikos kolonijų reikalams spręsti, Vokietija žiūrėjo į ją kaip į anglų–vokiečių sąjungos preliudiją, o Rusija nuėjo dar toliau – interpretavo ją kaip pirmą Anglijos žingsnį Trilypės sąjungos link. Antai baronas Staal, rusų ambasadorius Berlyne, sunerimęs šitaip aprašė paktą tarp istorinės jo šalies draugės Vokietijos ir tradicinės priešės Didžiosios Britanijos:

> Kai šalis vienija daug interesų ir pozityvus angažavimasis vienoje pasaulio vietoje, bemaž neabejotina, kad jos sutartinai laikysis bendro požiūrio ir visais svarbiais klausimais, kurie gali iškilti tarptautinėje plotmėje. ... Iš esmės yra sudaryta sąjunga su Vokietija. O tai negalės nepaveikti Anglijos santykių su kitomis Trilypės sąjungos valstybėmis.[10]

Koalicijų košmaras, kurio taip bijojo Bismarck, artėjo, nes „apsidraudimo sutarties" nepratęsimas išgrindė kelią Prancūzijos–Rusijos aljansui.

Vokietija buvo apskaičiavusi, kad Prancūzija ir Rusija niekada netapsiančios sąjungininkėmis, nes Rusija neturinti jokio intereso kovoti dėl Elzaso-Lotaringijos, o Prancūzija – dėl Balkanų slavų. Kaip paaiškėjo, tai buvo viena iš didžiausių imperinės Vokietijos vadovybės (po Bismarcko) klaidų. Vokietijai galutinai perėjus į Austrijos pusę, Prancūzijai ir Rusijai iš tikrųjų reikėjo viena kitos, kad ir kokie skirtingi buvo jų siekiai, nes nė viena negalėjo įgyvendinti savo strateginių tikslų, iš pradžių nenugalėjusi ar bent nesusilpninusi Vokietijos. Prancūzija puikiai žinojo, kad Vokietija niekada taikiai neišsižadės Elzaso-Lotaringijos; Rusija žinojo niekada negausianti slaviškųjų Austrijos imperijos žemių nesumušusi Austrijos – tuo tarpu Vokietija, nepratęsdama „apsidraudimo sutarties", aiškiai parodė ketinanti tam priešintis. O įveikti Vokietiją be Prancūzijos paramos Rusija neturėjo jokių šansų.

Nepraėjus metams po Vokietijos atsisakymo atnaujinti „apsidraudimo sutartį", Prancūzija ir Rusija pasirašė *Entente Cordiale* – sąjungos

sutartį, numatančią diplomatinę savitarpio paramą. Garbaus amžiaus rusų užsienio reikalų ministras Girs įspėjo, kad pagrindinės problemos šis „nuoširdus susitarimas“ neišspręsiąs, – nes Didžioji Britanija, o ne Vokietija esanti svarbiausias Rusijos varžovas. Žūtbūt norėdama išsikapanoti iš izoliacijos, į kurią ją buvo įstūmęs Bismarck, Prancūzija sutiko prie sutarties pridurti klauzulę, įpareigojančią Prancūziją teikti Rusijai diplomatinę paramą bet kokiame konflikte su Didžiąja Britanija dėl kolonijų.

Ši antibritiška klauzulė Prancūzijos lyderiams atrodė menkas mokestis kuriant tai, kas vėliau išsirutuliojo į antivokišką koaliciją. Tolesnis prancūzų tikslas buvo paversti susitarimą karine sąjunga. Rusų nacionalistų požiūriu, toks karinis paktas turėjo pagreitinti Austrijos imperijos žlugimą, o rusų tradicionalistams jis kėlė nerimą. Kunigaikštis Vladimir Lamsdorff, vėliau vietoj Girso tapęs užsienio reikalų ministru, 1892 metų vasario pradžioje dienoraštyje rašė:

> Jie (prancūzai) taip pat rengiasi susaistyti mus siūlymais tartis dėl bendrų karinių veiksmų trečiosios šalies puolimo atveju. ... Tačiau kam persistengti ir sugadinti gerą dalyką? Turint omenyje nederliaus sukeltą badą, nepatenkinamą mūsų finansų būklę, nebaigtą mūsų ginklavimosi programą, beviltišką mūsų kelių tinklo būklę ir atgijusią nihilistų stovyklos veiklą, mums reikia taikos ir ramybės.[11]

Ilgainiui prancūzų lyderiai išsklaidė Lamsdorffo abejones – arba jis paprasčiausiai pakluso carui. 1894 metais buvo pasirašyta karinė konvencija, kuria Prancūzija sutiko padėti Rusijai, jei šią užpulsianti Vokietija arba Austrija drauge su Vokietija. Rusija paremsianti Prancūziją Vokietijos arba Italijos ir Vokietijos puolimo atveju. Ankstesnis Prancūzijos ir Rusijos susitarimas, 1891 metų *Entente Cordiale*, buvo diplomatinis instrumentas, kurį šalys galėjo įrodinėti esant nukreiptu tiek prieš Didžiąją Britaniją, tiek prieš Vokietiją, tuo tarpu karinė konvencija numatė vienintelį priešininką – Vokietiją. „Lemtingasis aljansas“ (taip George Kennan vėliau pavadino šį prancūzų–rusų 1891 metų susitarimą ir 1894 metais pasirašytą karinę konvenciją) tapo lūžio tašku Europai skubant karo link.

Nuo tol galių pusiausvyrai ėmė artėti galas. Galių pusiausvyra geriausiai veikia tada, kai galioja bent viena iš trijų sąlygų. Pirma, kiekviena valstybė jaučiasi laisva sudaryti sąjungą su bet kuria kita valstybe, atsižvelgdama į susiklosčiusias aplinkybes. Antai bemaž visą XVIII amžių pusiausvyrą reguliavo nuolat kintančios sąjungos; tas pat pasakytina ir apie Bismarcko laikotarpį iki 1890 metų. Antra, sąjungos

yra fiksuotos, bet balansuotojas žiūri, kad nė viena iš jų neįsivyrautų, – tokia padėtis susiklostė Prancūzijai ir Rusijai pasirašius sutartį, kai Didžioji Britanija toliau veikė kaip balansuotoja ir abi šalys stengėsi palenkti ją į savo pusę. Trečia, fiksuotų sąjungų niekas nebalansuoja, tačiau sąjungų „sukibimas“ palyginti menkas, todėl kiekvienu konkrečiu atveju arba atrandamas kompromisas, arba keičiasi sąjungų rikiuotė.

Nesant nė vienos iš šių sąlygų, diplomatija netenka lankstumo. Prasideda „nulinės sumos“ žaidimas, kai vienos pusės nauda suvokiama kaip kitos netektis. Neišvengiamai prasideda ginklavimosi varžybos, didėja įtampa. Tokia padėtis buvo Šaltojo karo metu ir po 1908 metų, kai, Didžiajai Britanijai prisidėjus prie Prancūzijos ir Rusijos sąjungos, susidarė Antantė.

Skirtingai negu per Šaltąjį karą, tarptautinė tvarka po 1891-ųjų, po pirmo jai mesto iššūkio, išsyk neprarado lankstumo. Praėjo penkiolika metų, kol visi trys lankstumo elementai vienas po kito išnyko. Atsiradus Antantei, galių pusiausvyra liovėsi funkcionavusi. Mėginti jėgas tapo taisykle, o ne išimtimi. Diplomatijai kaip kompromisų menui atėjo galas. Anksčiau ar vėliau, kilus kokiai nors krizei, įvykių eiga turėjo pasidaryti nevaldoma.

Bet 1891 metais, kai Prancūzija ir Rusija susivienijo prieš Vokietiją, pastaroji dar vylėsi galėsianti kaip atsvarą užmegzti sąjungą su Didžiąja Britanija. Vilhelmas II to labai troško, tačiau viską sugadino jo paties impulsyvumas. 1890 metų susitarimas dėl kolonijų neatvedė prie sąjungos, kurios taip baiminosi rusų ambasadorius. Iš dalies tai lėmė britų vidaus politika. Paskutinį kartą grįžęs į valdžią (1892) senyvas Gladstone užgavo jautrią kaizerio savimeilę atmesdamas bet kokius saitus su autokratiškąja Vokietija ir Austrija.

Tačiau pagrindinis dalykas, sužlugdęs vokiečių bandymus susitarti su anglais, buvo Vokietijos vadovybės nesugebėjimas suprasti tradicinę britų užsienio politiką, taip pat ir realias savo pačios saugumo sąlygas. Pusantro šimtmečio Didžioji Britanija vengė dėtis prie nereglamentuotų karinių sąjungų. Ji angažuodavosi tik dvejopai: sudarydama arba ribotas karines sutartis, kai kildavo konkretus, aiškiai apibrėžiamas pavojus, arba *entente* pobūdžio susitarimus bendradarbiauti diplomatiniu lygmeniu tais atvejais, kai jos interesai sutapdavo su kitos šalies interesais. Iš dalies britų *entente* apibrėžimas, žinoma, buvo tautologija: Didžioji Britanija bendradarbiaus, kai nuspręs bendradarbiauti. Kita vertus, *entente* kūrė moralinius bei psichologinius ryšius ir teikė pagrindą manyti – net teisiškai neįsipareigojus, – kad krizių metu bus

veikiama bendromis jėgomis. Ir tai būtų neleidę Didžiajai Britanijai suartėti su Prancūzija bei Rusija ar apsunkinę tą suartėjimą.

Vokietijai toks neformalus veikimo būdas netiko. Vilhelmas II primygtinai siūlė tai, ką jis vadino žemyninio pobūdžio sąjunga. „Jei Anglija nori sąjungininkų ar paramos, – pareiškė jis 1895 metais, – ji privalo atsisakyti neįsipareigojimo politikos ir sutikti su žemyninio tipo garantijomis ar sutartimis.“[12] Tačiau ką kaizeris turėjo galvoje minėdamas „žemyninio tipo garantijas“? Bemaž šimtmetį išlaikiusi *splendid isolation*, Didžioji Britanija aiškiai dar nebuvo pasirengusi imtis pastovių įsipareigojimų žemyne, kurių ji šitaip atkakliai vengė 150 metų, – ypač Vokietijos, kuri sparčiai darėsi stipriausia Europos šalimi, atžvilgiu.

Formalių garantijų reikalavimas buvo iš anksto pasmerktas jau vien todėl, kad Vokietijai jų iš tikrųjų nė nereikėjo, nes ji buvo pakankamai stipri įveikti žemyne bet kokį galimą priešininką ar jų grupę, jei tik Didžioji Britanija nesikištų. Vokietijai derėjo prašyti Didžiosios Britanijos ne sąjungos, o palankaus neutralumo žemyno kare – tam *entente* būtų visiškai pakakę. Prašydama to, ko jai nereikėjo, ir siūlydama tai, ko Didžioji Britanija nenorėjo (plačius įsipareigojimus ginti Britų imperiją), Vokietija davė Didžiajai Britanijai pagrindą įtarti, kad ji siekianti vyrauti pasaulyje.

Vokiečių nekantrumas tik skatino santūrumą britų, kurie dabar pradėjo smarkiai abejoti jų vertinimais. „Nenorėčiau nepaisyti suprantamo mano draugų vokiečių nerimo, – rašė Salisbury. – Bet dabar būtų neišmintinga pernelyg pasikliauti jų patarimais. Jų Ahitofelio nebėra. Su jais kur kas maloniau ir lengviau bendrauti; tačiau pasigendu nepaprasto senio [Bismarcko] įžvalgumo.“[13]

Vokietijos vadovybei karštligiškai ieškant sąjungininkų, visuomenė reikalavo netgi dar ryžtingesnės užsienio politikos. Vien socialdemokratai laikėsi nuosaikiai, bet ir jie galiausiai pasidavė bendroms nuotaikoms ir 1914 metais pritarė, kad būtų skelbiamas karas. Valdančiosios Vokietijos klasės neturėjo nei europinės diplomatijos patirties, nei supratimo apie *Weltpolitik*, kurios taip garsiai reikalavo. Po dviejų pasaulinių karų visa nešlovė – ypač amerikiečių požiūriu – teko junkeriams, kurių dėka Prūsija įsivyravo Vokietijoje. Iš tikrųjų šis visuomenės sluoksnis mažiausiai kaltas dėl užsienio politikos klaidų, nes iš esmės buvo linkęs į žemyninę politiką ir mažai domėjosi įvykiais už Europos ribų. Nacionalistinių agitatorių branduolį sudarė veikiau naujųjų pramonės vadybininkų ir augančios inteligentijos klasės, politinėje sistemoje nesusidūrusios su tokiu parlamentiniu buferiu, koks per keletą šimtmečių susiklostė Didžiojoje Britanijoje ir Prancūzijoje. Vakarų

demokratijose stiprios nacionalistinės srovės buvo nukreipiamos parlamentinių institucijų kanalais, tuo tarpu Vokietijoje joms teko ieškoti raiškos neparlamentinėse spaudimo grupėse.

Kad ir kokia autokratiška buvo Vokietija, jos lyderiai itin jautriai reagavo į visuomenės nuomonę, tad nacionalistinės spaudimo grupės turėjo jiems didžiulę įtaką. Diplomatiją ir tarptautinius santykius nacionalistai laikė kone azartiniu žaidimu ir be atvangos spaudė vyriausybę imtis griežtesnio kurso, plėsti teritoriją, įgyti daugiau kolonijų, turėti stipresnę kariuomenę ir didesnį laivyną. Diplomatijoje įprasti kompromisai ar menkiausia užuomina apie Vokietijos diplomatines nuolaidas jiems atrodė kaip didžiausias pažeminimas. Theobaldo von Bethmann-Hollwego, Vokietijos kanclerio karo pradžioje, politinis sekretorius Kurt Rietzler taikliai pasakė: „Karo grėsmė mūsų laikais kyla iš... vidaus politikos tų šalių, kuriose silpnai vyriausybei oponuoja stiprus nacionalistinis judėjimas.“[14]

Tokia emocinė ir politinė atmosfera nulėmė didelį vokiečių diplomatinį riktą – vadinamąją Krügerio telegramą, – kuria imperatorius bent iki šimtmečio pabaigos nubraukė galimybę sudaryti sąjungą su britais. 1895 metais pulkininkas Jameson, britų kolonijinių interesų ir ypač Cecilo Rhodeso akinamas, surengė reidą į nepriklausomas būrų valstybes Pietų Afrikoje. Reidas žlugo užtraukdamas didžiulę gėdą Salisbury vyriausybei, kuri tvirtino neturėjusi su juo tiesioginio ryšio. Nacionalistinė vokiečių spauda džiūgavo, ragindama dar labiau pažeminti britus.

Vyriausiasis Užsienio reikalų ministerijos patarėjas ir *éminence grise* Friedrich von Holstein įžvelgė čia galimybę įrodyti britams draugystės su Vokietija pranašumus paprasčiausiai pademonstruojant, kokia dygi ji galėtų būti kaip priešininkė. Kaizeris savo ruožtu negalėjo praleisti progos pasipuikuoti. 1896-aisiais, netrukus po Naujųjų metų, jis telegrama pasveikino Transvalio prezidentą Paulą Krügerį atrėmus „išorės jėgų puolimą“. Tai buvo tiesioginis antausis Didžiajai Britanijai, prikėlęs vokiečių protektorato šmėklą pačioje šerdyje regiono, kurį britai laikė savo interesų sfera. Iš tikrųjų Krügerio telegrama neatspindėjo nei Vokietijos kolonijinių aspiracijų, nei jos užsienio politikos, nes buvo grynai propagandinis triukas, beje, pasiekęs savo tikslą: „Niekas iš to, ką vyriausybė nuveikė per daugelį metų, – sausio 5 dieną rašė liberalus *Allgemeine Zeitung*, – nesuteikė tiek malonumo. ... Ji parašyta iš vokiečių tautos širdies gelmių.“[15]

Vokietijos trumparegiškumas ir nejautrumas sustiprino šią pakraipą. Kaizeris ir jo aplinka nusprendė, kad, piršlyboms su Didžiąja

Britanija nepasisekus, gal būtų įtikinamiau parodyti Vokietijos nepasitenkinimo kainą. Deja, tokiam vokiečių sumanymui prieštaravo istorija, kurioje nėra pavyzdžių, liudijančių, kad britus galima įbauginti.

Tai, kas prasidėjo kaip neraminančiųjų veiksmų atmaina siekiant parodyti vokiečių draugystės vertę, palengva virto tikru strateginiu iššūkiu. Nebuvo geresnio būdo padaryti Didžiąją Britaniją nesutaikoma prieše, kaip imti grasinti jos viešpatavimui jūrose. Būtent to Vokietija ir ėmėsi, akivaizdžiai nesuprasdama, kad šitaip ji žengia neatšaukiamą žingsnį. Nuo XIX amžiaus paskutiniojo dešimtmečio vidurio Vokietijoje pradėjo stiprėti reikalavimai statyti didelį karo laivyną, kuriuos vis garsiau reiškė „laivynininkai", daugiausiai iš pramonininkų ir jūrų karininkų susidedanti spaudimo grupė. Būdami suinteresuoti įtampa tarp Vokietijos ir Didžiosios Britanijos, kad galėtų pateisinti asignavimus laivynui, Krügerio telegramą jie laikė Dievo siųsta – kaip ir visus kitus dalykus, kurie galėjo įžiebti konfliktą su Didžiąja Britanija atokiuose pasaulio kampeliuose, – pradedant Samoa statusu ir baigiant Sudano sienomis ar Portugalijos kolonijų ateitimi.

Taip įsisuko užburtas ratas, nulėmęs konfrontaciją. Dėl privilegijos turėti laivyną, kuris, kilus pasauliniam karui, vienui vieną kartą susirėmė su britų laivynu nereikšmingame Jutlandijos mūšyje, gausėjantį savo priešų sąrašą Vokietija papildė Didžiąja Britanija. Juk nebuvo jokių abejonių, kad Anglija priešinsis, jei žemyno šalis, jau ir taip turinti stipriausią Europoje kariuomenę, mėgins prilygti Didžiajai Britanijai jūrose.

Vis dėlto kaizeris, regis, nesuvokė, kokių padarinių turės jo politika. Britų susierzinimas dėl bauginimo ir vokiečių laivyno didinimo iš pradžių nekeitė realios padėties: Prancūzija spaudė Didžiąją Britaniją Egipte, Rusija kėlė jai grėsmę Vidurinėje Azijoje. Tačiau kas būtų, jei Rusija ir Prancūzija pradėtų bendradarbiauti ir vienu metu imtų spausti britus Afrikoje, Afganistane bei Kinijoje? Ir jeigu prie jų prisidėtų vokiečiai ir mestų Imperijai iššūkį Pietų Afrikoje? Kai kurie britų lyderiai ėmė abejoti, ar *splendid isolation* vis dar tebėra geriausia užsienio politika.

Pats svarbiausias ir balsingiausias abejojančiųjų atstovas buvo kolonijų reikalų sekretorius Joseph Chamberlain. Mėgstantis efektus, daugiau kaip trisdešimčia metų jaunesnis už Salisbury, jis tarsi įkūnijo XX amžių agituodamas už kokią nors sąjungą – pageidautina su vokiečiais, – tuo tarpu senesnysis aristokratas skrupulingai laikėsi izoliacionistinių praeito šimtmečio nuostatų. Reikšmingoje kalboje, pasakytoje 1899 metų lapkritį, Chamberlain ragino sudaryti „teuto-

niškąją“ sąjungą, susidedančią iš Didžiosios Britanijos, Vokietijos ir Jungtinių Valstijų.[16] Chamberlain taip karštai tuo tikėjo, kad be Salisbury pritarimo atskleidė savo planą vokiečiams. Tačiau Vokietijos lyderiai toliau reikalavo formalių garantijų, niekaip nesuvokdami realybės, kad formalumai nėra svarbiausias dalykas ir kad jiems turėtų labiausiai rūpėti neutrali britų laikysena žemyno kare.

1900 metų spalį sveikatos būklė privertė Salisbury atsisakyti užsienio sekretoriaus pareigų; tiesa, jis liko ministru pirmininku. Užsienio reikalų ministerijoje jį pakeitė lordas Lansdowne, palaikantis Chamberlaino nuomonę, kad *splendid isolation* jau negali Didžiajai Britanijai laiduoti saugumo. Tačiau Lansdowne'ui nepavyko pasiekti sutarmės dėl visavertės formalios sąjungos su Vokietija, nes ministrų kabinetui buvo priimtinas tik *entente* pobūdžio variantas: „...tarpusavio supratimas dėl politikos, kurios jos [britų ir vokiečių vyriausybės] galėtų laikytis tam tikrų klausimų atžvilgiu arba tam tikrose pasaulio vietose, kuriomis jos vienodai suinteresuotos.“[17] Tai buvo iš esmės tokia pati formulė, kokia po keleto metų atvedė į *Entente Cordiale* su Prancūzija ir kokios visiškai pakako įtraukti Didžiąją Britaniją į karą Prancūzijos pusėje.

Bet Vokietija dar sykį iškeitė tai, kas pasiekiama, į tai, kas neatrodė pasiekiama. Naujasis kancleris Bülow atmetė *entente* pobūdžio susitarimą su Didžiąja Britanija, nes viešoji nuomonė jam rūpėjo labiau už geopolitinę perspektyvą – tai liudija ankstesnė jo veikla įtikinėjant parlamentą balsuoti už karo laivyno plėtimą. Karo laivyno programą jis buvo pasirengęs mažinti tik tuo atveju, jei britai dėtųsi prie trilypės sąjungos, susidedančios iš Vokietijos, Austrijos ir Italijos. Salisbury savo ruožtu atmetė Bülowo gambitą, paremtą „viskas arba nieko“ principu, ir – jau trečią kartą per dešimtmetį – anglams ir vokiečiams nepavyko susitarti.

Esminis britų ir vokiečių požiūrio į užsienio politiką nesuderinamumas matyti iš to, kaip jų lyderiai aiškino nesėkmę. Bülow įsikarščiavęs kaltino Didžiąją Britaniją provincialumu, nepaisydamas akivaizdaus fakto, kad, Vokietijai dar net nepradėjus vienytis, Didžioji Britanija jau daugiau kaip šimtą metų vykdė pasaulinę užsienio politiką:

> Anglų politikai nedaug teišmano apie Žemyną. Apie Žemyno reikalus jie žino tiek pat, kiek mes apie idėjas Peru arba Siame. Jų sąmoningas egotizmas ir aklas pasitikėjimas savimi yra naivumo išraiška. Jiems sunku patikėti blogais kitų ketinimais. Jie yra labai ramūs, labai flegmatiški ir dideli optimistai...[18]

Salisbury atsakymas buvo tarytum rafinuotos strateginės analizės pamoka nerimastingam ir gana miglotai dėstančiam mintis pašnekovui. Komentuodamas netaktišką vokiečių ambasadoriaus Londone pastabą apie tai, kad sąjunga su Vokietija Didžiajai Britanijai reikalinga norint išvengti pavojingos izoliacijos, jis rašė:

> Įsipareigojimas ginti Vokietijos ir Austrijos sienas nuo Rusijos yra didesnis negu *ginti Britų salas* nuo Prancūzijos. ... Grafas Hatzfeldt [Vokietijos ambasadorius] teigia, kad mūsų *„izoliacija"* kelianti mums rimtą pavojų. *Ar mes esame praktiškai tą pavojų pajutę?* Jei mes ir būtume pralaimėję per [Prancūzų] revoliucijos karą, tai būtų atsitikę anaiptol ne dėl mūsų izoliacijos. Mes turėjome daug sąjungininkų, tačiau jie nebūtų mūsų išgelbėję, jei Prancūzijos imperatoriui būtų pavykę užvaldyti Kanalą. Išskyrus jo [Napoleono] valdymo metus, mums niekada negrėsė pavojus, todėl neturime galimybės įvertinti, ar „izoliacija", kurioje neva kamuojamės, kuo nors mums kenkia. Vargu ar būtų išmintinga imtis naujų, labai nelengvų įsipareigojimų saugantis *pavojaus, kurio egzistavimu tikėti mes neturime jokio istorinio pagrindo.*[19]

Didžioji Britanija ir Vokietija paprasčiausiai pakankamai neturėjo sutampančių interesų, galinčių pagrįsti formalią pasaulinę sąjungą, kurios geidė imperinė Vokietija. Britai baiminosi, kad tolesnis Vokietijos stiprėjimas paversiąs potencialią sąjungininkę tokia vyraujančia galiūne, kokioms jie nuo seno priešinosi. O Vokietijos neviliojo britų pagalbininkės vaidmuo tuose reikaluose, kuriuos ji tradiciškai laikė nesvarbiais savo interesų požiūriu, kaip antai grėsmė Indijai, be to, vokiečiai buvo pernelyg arogantiški, kad suprastų britų neutralumo naudą.

Kitas užsienio reikalų sekretoriaus Lansdowne'o žingsnis parodė, kad vokiečių lyderių įsitikinimas, esą Didžioji Britanija be jų palankumo neišsiversianti, tėra pernelyg geros nuomonės apie save padarinys. 1902 metais Lansdowne apstulbino Europą sudarydamas sąjungą su Japonija; tai buvo pirmas atvejis po Richelieu derybų su turkais, kai žemyno šalis ėmėsi ieškoti paramos už Europos koncerto ribų. Didžioji Britanija ir Japonija sutarė, kad, kuriai nors jų įsitraukus į karą su *viena* valstybe dėl Kinijos arba Korėjos, kita būsianti neutrali. O jeigu kurią nors signatarę užpulsią *du* priešininkai, kita signatarė privalėsianti padėti partneriui. Kadangi sąjunga įpareigojo veikti tik tuomet, jei Japonija kovotų su dviem priešininkais, Didžioji Britanija galų gale rado sąjungininkę, kuri norėjo, netgi troško sutramdyti rusus, bet nesiekė suvaržyti jos kaip nors kitaip, – maža to, kurios geografinė padėtis – Tolimieji Rytai – Didžiajai Britanijai turėjo didesnę strateginę

reikšmę negu Vokietijos–Rusijos pasienis. O Japonija apsisaugojo nuo Prancūzijos, kuri, nesudarius šios sąjungos, galėjo mėginti pasinaudoti karu, kad įtvirtintų savo teisę į Rusijos paramą. Nuo tol Didžioji Britanija liovėsi domėjusis Vokietija kaip strategine partnere; ilgainiui ji netgi ėmė laikyti Vokietiją geopolitine grėsme.

1912 metais anglų ir vokiečių nesutarimus dar buvo galima išspręsti. Lordas Haldane, Pirmasis admiraliteto lordas, atvyko į Berlyną tartis, kaip sumažinti įtampą. Haldane turėjo nurodymą pasiūlyti Vokietijai jūrų sutartį, kuri britų neutralumą garantuotų šitaip: „Jei kuri nors iš aukštųjų susitariančiųjų šalių (tai yra Didžioji Britanija arba Vokietija) įsitraukia į karą, kuriame ji negali būti pavadinta agresore, kita šalis taip įsitraukusios Valstybės atžvilgiu mažių mažiausiai laikysis palankaus neutralumo."[20] Tačiau kaizeris pareikalavo, kad Anglija įsipareigotų būti neutrali, „jei karas Vokietijai būtų primestas".[21] Londonui tai skambėjo kaip reikalavimas, kad Didžioji Britanija liktų pasyvi stebėtoja, jei Vokietija sumanytų imtis prevencinio karo prieš Rusiją arba Prancūziją. Britams nesutikus su kaizerio formuluote, šis savo ruožtu atmetė jų siūlymą; Vokietijos jūrų laivyno įstatymo projektas buvo pateiktas parlamentui, ir Haldane grįžo į Londoną tuščiomis rankomis.

Vilhelmas II vis dar nesuvokė, kad Didžioji Britanija neisianti toliau už neformalų sandėrį ir kad Vokietijai nieko daugiau ir nereikią. „Jeigu Anglija tesutinka ištiesti mums ranką su sąlyga, kad mes apribotume savo laivyną, – rašė jis, – tai yra neregėtas įžūlumas, smarkiai įžeidžiantis vokiečių tautą ir jos Imperatorių. Šitokį siūlymą reikia atmesti *a limine*..."[22] Ir toliau neabejodamas, kad bauginimu priversiąs Angliją pasirašyti formalią sutartį, kaizeris gyrėsi: „Aš parodžiau anglams, kad, mėgindami kišti nagus prie mūsų ginkluotės, jie bergždžiai eikvoja jėgas. Gali būti, kad tuo aš užsitraukiau dar didesnę jų neapykantą, tačiau laimėjau pagarbą, kuri paskatins juos anksčiau ar vėliau atnaujinti derybas, tikėkimės, nuosaikesniu tonu ir duosiančias geresnių rezultatų."[23]

Impulsyvus, valdingas kaizerio siekis sudaryti sąjungą tik padidino Didžiosios Britanijos įtarumą. Vokiečių laivyno plėtimo programa, keliantis nerimą elgesys Didžiosios Britanijos atžvilgiu Būrų karo metu (1899–1902) – visa tai vertė iš pagrindų peržiūrėti britų užsienio politiką. Pusantro šimtmečio Didžioji Britanija laikė Prancūziją pagrindine Europos pusiausvyros trikdytoja ir priešindavosi tam pasitelkdama kurią nors vokiečių valstybę, paprastai Austriją, kartkarčiais Prūsiją. O didžiausia grėsme imperijai atrodė Rusija. Bet, susitarę su Japonija,

britai ėmėsi keisti savo istorinius prioritetus. 1903 metais Didžioji Britanija pradėjo sistemingai tvarkyti neišspręstus kolonijų reikalus su Prancūzija ir galiausiai sudarė vadinamąją *Entente Cordiale* (1904) – būtent tokį susitarimą neformaliai bendradarbiauti, kokį Vokietija atkakliai atmetinėjo. Bemaž tuojau pat imtasi ieškoti galimybių panašiai susitarti ir su Rusija.

Kadangi oficialiai *Entente* tebuvo susitarimas dėl kolonijų, formaliai ji nereiškė tradicinės britų *splendid isolation* politikos nuotrūkio. Vis dėlto jos praktinis padarinys buvo tas, kad Didžioji Britanija liovėsi vaidinusi balansuotojos vaidmenį ir prisijungė prie vienos iš dviejų priešiškų sąjungų. 1903 metų liepą, dar derantis dėl *Entente*, prancūzų atstovas Londone *quid pro quo* žadėjo Lansdowne'ui, jog Prancūzija padarysianti viską, kad sušvelnėtų Rusijos spaudimas Didžiajai Britanijai:

> ...kad pačią rimčiausią grėsmę Europos taikai kelianti Vokietija, kad geras Prancūzijos ir Anglijos tarpusavio supratimas yra vienintelė priemonė vokiečių užmačioms žaboti ir kad, jei tokio supratimo būtų pasiekta, Anglija pamatytų, jog Prancūzija gali išganingai panaudoti savo įtaką Rusijai ir taip išvaduoti mus nuo daugelio keblumų su ta šalimi.[24]

Per dešimtmetį Rusija, anksčiau susisiejusi su Vokietija „apsidraudimo sutartimi“, tapo karine Prancūzijos sąjungininke, o Didžioji Britanija, neryžtinga Vokietijos „mergintoja“, perėjo į prancūzų diplomatinę stovyklą. Taigi Vokietija atliko nepaprastą žygdarbį – izoliavo pati save, o tris buvusias savo varžoves sutelkė į priešišką koaliciją.

Pajutęs artėjantį pavojų, politikas turi iš esmės apsispręsti. Jeigu jis mano, kad grėsmė ilgainiui didės, privalu mėginti užgniaužti ją vos užsimezgusią. Bet jeigu jam atrodo, kad grėsmės kontūrai tėra atsitiktinė, gal net nesvarbi aplinkybių samplaika, tada dažniausiai verta luktelėti ir leisti laikui išdildyti pavojus. Prieš du šimtus metų Richelieu nerimavo dėl priešiškos apsupties pavojaus Prancūzijai – galima tvirtinti, kad visa jo politikos esmė buvo tokios apsupties vengti. Tačiau drauge jis matė ir sudedamąsias to potencialaus pavojaus dalis. Ir nusprendė, kad per ankstyvi veiksmai tik sutelksią Prancūziją supančias valstybes. Todėl, pavertęs laiką savo sąjungininku, ėmė laukti, kol tarp Prancūzijos varžovų išryškės latentiniai prieštaravimai. Ir tik tada, kai tie prieštaravimai giliai įsišaknijo, jis leido Prancūzijai stoti į kovą.

Kaizeris ir jo patarėjai vykdyti tokią politiką stokojo tiek kantrybės, tiek įžvalgumo – nors šalys, kurių grėsmę Vokietija tarėsi jaučianti, buvo kuo natūraliausios jos sąjungininkės. Į šmėžuojantį apsupties

pavojų Vokietija reagavo dar energingiau puoselėdama tokią pačią diplomatiją, kuri tą pavojų ir sukėlė. Ji bandė suskaldyti neseniai sudarytą *Entente Cordiale,* ieškodama kokios nors dingsties pagąsdinti Prancūziją ir parodyti, kad britų parama būsianti arba iliuzinė, arba neveiksminga.

Proga išmėginti *Entente* stiprumą pasitaikė Maroke, kur prancūzų užmačios prieštaravo sutarčiai, įtvirtinančiai Maroko nepriklausomybę, ir kur vokiečiai turėjo nemenkų prekybinių interesų. Kortas kaizeris nusprendė atskleisti 1905 metų kovo mėnesį. Atplaukęs laivu į Tangierą jis pareiškė, kad Vokietija pasiryžusi ginti Maroko nepriklausomybę. Vokiečių lyderiai vylėsi, kad, pirma, JAV, Italija ir Austrija palaikysiančios jų siūlomą „atvirų durų" politiką, antra, kad po karo su Japonija Rusija nepajėgsianti kištis, ir, trečia, kad Didžioji Britanija tik apsidžiaugsianti galėdama per tarptautinę konferenciją atsikratyti savo įsipareigojimų Prancūzijai.

Nė viena iš šių prielaidų nepasitvirtino, nes Vokietijos keliama baimė nusvėrė visus kitus sumetimus. Per pirmą *Entente Cordiale* išbandymą Didžioji Britanija be išlygų parėmė Prancūziją nepritardama Vokietijos raginimui kviesti konferenciją, kol su tuo nesutiks Prancūzija. Austrija ir Italija nebuvo linkusios rizikuoti karu. Vis dėlto šiame beįsiplieskiančiame ginče vokiečių lyderiai statė ant kortos savo prestižą, nė neketindami tenkintis kuo nors mažiau nei diplomatinė pergalė, įrodanti *Entente* nereikšmingumą.

Vilhelmui II visada geriau sekdavosi pradėti krizes, negu jas baigti. Dramatiškos sankirtos jaudino jį, bet ilgiau konfrontuoti jam pritrūkdavo drąsos. Kaizerio ir jo patarėjų vertinimas, kad Prancūzija nepasirengusi kariauti, buvo teisingas. Tačiau, kaip paaiškėjo, nebuvo pasirengę ir jie. Realiai vokiečiai pasiekė tik viena: prancūzų užsienio reikalų ministro Delcassé atleidimo, bet ir tai tebuvo simboliškas laimėjimas, nes Delcassé netrukus gavo kitą postą ir išlaikė savo įtaką Prancūzijos politikai. Kalbant apie ginčo esmę, vokiečių lyderiai, kurių drąsa neatitiko jų pagyrūniškos retorikos, pasitenkino susitarimu konferenciją sukviesti po šešių mėnesių Ispanijoje, Algeciro mieste. Kai šalis, ką tik grasinusi karu, nusileidžia iki konferencijos, surengsimos kada nors vėliau, jos grasinimai savaime pasidaro ne tokie svarūs. (Tokiu pat būdu Vakarų demokratijos po pusės amžiaus nukenksmino Chruščiovo ultimatumą dėl Berlyno.)

1906 metų sausį prasidėjusi Algeciro konferencija akivaizdžiai parodė, kaip smarkiai Vokietija izoliavosi. Edward Grey, naujos liberalų vyriausybės užsienio reikalų sekretorius, perspėjo vokiečių

ambasadorių Londone, kad kilus karui Didžioji Britanija stosianti šalia Prancūzijos:

> ... Jeigu po mūsų Susitarimo dėl Maroko Vokietija pultų Prancūziją, Anglijos visuomenės reakcija būtų tokia galinga, kad jokia britų vyriausybė negalėtų likti neutrali...[25]

Vokiečių lyderių perdėtas emocionalumas ir nesugebėjimas pažvelgti toliau į ateitį pavertė Algeciro konferenciją Vokietijos diplomatine katastrofa. JAV, Italija, Rusija ir Didžioji Britanija atsisakė paremti jos siūlymus. Pirmosios Maroko krizės rezultatai buvo visiškai priešingi tiems, kurių vokiečiai siekė. Užuot suardžiusi *Entente Cordiale*, ji tik paskatino karinį prancūzų ir britų bendradarbiavimą ir suteikė postūmį 1907 metų anglų–rusų susitarimui.

Taigi po Algeciro Didžioji Britanija sutiko bendradarbiauti karinėje srityje su viena iš žemyno valstybių, nors šito ji taip ilgai vengė. Tarp britų ir prancūzų laivyno vadų prasidėjo konsultacijos. Tiesa, britų vyriausybė nesijautė visiškai rami. Mėgindamas apsidrausti Grey rašė Pauliui Cambonui, prancūzų ambasadoriui Londone:

> Mes sutarėme, kad specialistų konsultacijos nėra ir neturi būti laikomos angažavimusi, įpareigojančiu vieną ar kitą Vyriausybę veikti galimu atveju, kuris dar neiškilo ir galbūt niekada neiškils...[26]

Tai buvo tradicinė britų „išsižadamoji išlyga“, kad Londono teisiškai nesaistytų vienokios ar kitokios aplinkybės, kurioms susiklosčius jis *privalėtų* imtis karinių veiksmų. Prancūzija sutiko su šia duokle parlamentinei kontrolei, būdama įsitikinusi, kad karinių štabų derybos tekės sava vaga, nepriklausančia nuo teisinių įsipareigojimų. Pusantro dešimtmečio vokiečių lyderiai atsisakinėjo suteikti Didžiajai Britanijai šitokio pobūdžio laisvumą. Tuo tarpu prancūzams pakako politinio įžvalgumo taikstytis su britų dviprasmiškumu ir kliautis įsitikinimu, kad šitaip atsirasiąs moralinis įsipareigojimas, kuris, kilus krizei, turėtų nusverti kitus sumetimus.

1907 metais susidarius anglų–prancūzų–rusų blokui, Europos diplomatijoje teliko dvi jėgos: Antantė ir Vokietijos–Austrijos sąjunga. Vokietija buvo apsupta iš visų pusių. Kaip ir anglų–prancūzų *Entente*, Didžiosios Britanijos ir Rusijos artėjimas prasidėjo nuo susitarimo dėl kolonijų. Keletą metų Didžioji Britanija ir Rusija palengva gesino tarpusavio kolonijinius ginčus. Japonijos pergalė prieš Rusiją 1905-aisiais gerokai apmaldė rusų ambicijas Tolimuosiuose Rytuose. 1907 metų vasarą Didžioji Britanija jau galėjo saugiai siūlyti Rusijai didžiadvasiškas

sąlygas Afganistane ir Persijoje. Persija buvo padalyta į tris įtakos sferas: rusai gavo šiaurinę dalį, vidurys liko neutralus, o Didžiajai Britanijai teko pietūs. Afganistanas buvo priskirtas britų sferai. Anglų–rusų santykiai, kuriuos prieš dešimt metų buvo aptemdę ginčai dėl trečdalio Žemės rutulio nuo Konstantinopolio iki Korėjos, pamažu pragiedrėjo. Britų nerimo dėl Vokietijos mastą rodė tai, kad, norėdama užsitikrinti rusų palankumą, Didžioji Britanija buvo pasirengusi atsisakyti savo pasiryžimo neleisti Rusijos į Dardanelus. Pasak užsienio reikalų sekretoriaus Grey: „Geri santykiai su Rusija reiškė, kad privalėjome pamiršti mūsų senąją politiką užtverti jai sąsiaurius ir visaip priešingauti didžiųjų valstybių konferencijose.“[27]

Kai kurie istorikai[28] tvirtina, kad Trilypė santarvė tebuvo du žlugę susitarimai dėl kolonijų ir kad Didžioji Britanija norėjusi tik apsaugoti savo imperiją, o ne apsupti Vokietiją. Tačiau egzistuoja klasikinis dokumentas, vadinamasis Crowe memorandumas, nepaliekantis jokių pagrįstų abejonių, kad Didžioji Britanija įsijungė į Trilypę santarvę tam, kad sustabdytų nerimą keliantį vokiečių siekį įsivyrauti pasaulyje. 1907 metų sausio 1 dieną seras Eyre Crowe, įžymus britų Užsienio reikalų ministerijos analitikas, išdėstė savo nuomonę, kodėl santykių pagerinimas su Vokietija neįmanomas ir kodėl santarvė su Prancūzija tėra vienintelė galimybė. Crowe memorandume pateikta analizė buvo tokio lygio, kokio nerasime nė viename pobismarkinės Vokietijos dokumente. Konfliktas virtęs konfliktu tarp strategijos ir brutalios galios, ir, nesant didžiulio jėgų neatitikimo – o taip ir yra, strategas pranašesnis tuo, kad gali planuoti savo veiksmus, tuo tarpu varžovui tenka improvizuoti. Pripažindamas nemenkus Didžiosios Britanijos nesutarimus tiek su Prancūzija, tiek su Rusija, Crowe vis dėlto manė, kad įmanoma rasti kompromisą, nes jie atspindėjo apibrėžiamus, taigi ribotus tikslus. Tuo tarpu vokiečių užsienio politika buvo tokia grėsminga todėl, kad neturėjo jokio aiškesnio pamato, pagrindžiančio jos nepaliaujamas pasaulines pretenzijas – netgi tokiuose atokiuose regionuose kaip Pietų Afrika, Marokas ir Artimieji Rytai. Be to, Vokietijos troškimas tapti jūrų galiūne buvo „nesuderinamas su Britų imperijos išlikimu“.

Pasak Crowe, nevaržomas Vokietijos elgesys garantuojąs konfrontaciją: „Didžiausios karinės ir didžiausios jūrinės galios derinys vienoje valstybėje privers pasaulį vienytis, kad atsikratytų tokio košmaro.“[29]

Būdamas ištikimas *Realpolitik* principams Crowe tvirtino, kad struktūra, o ne akstinas lemiąs stabilumą: Vokietijos ketinimai iš esmės nesą svarbūs; reikšmingas tik jos pajėgumas. Jis pateikė dvi hipotezes:

> Arba Vokietija kryptingai taikosi į visuotinę politinę hegemoniją ir siekia pranašumo jūrose, grėsdama savo kaimynų nepriklausomybei ir galiausiai pačiam Anglijos egzistavimui, arba ji, neturėdama jokių tokių aiškių užmačių ir šiuo metu galvodama tik apie savo, kaip vienos iš pirmaujančių galiūnių tautų bendrijoje, teisėtos padėties bei įtakos panaudojimą, siekia plėsti savo užsienio prekybą, skleisti vokiečių kultūros vertybes, didinti savo nacionalinį aktyvumą ir kurti naujus vokiečių interesus visame pasaulyje, kada tik ir kur tik atsiras taiki galimybė...[30]

Crowe tvirtino, kad skirtumai tarp šių dviejų variantų nėra reikšmingi, nes galų gale juos užgošią pagundos, kylančios iš didėjančios Vokietijos galios:

> ...aišku, kad antrasis variantas (pusiau savaeigios evoliucijos, kuriai šiek tiek padedama politinėmis priemonėmis) gali bet kuriuo metu susilieti su pirmuoju – sąmoningų užmačių – variantu. Be to, net jeigu būtų realizuotas evoliucinis variantas, Vokietijos šitaip įgyta padėtis likusiam pasauliui akivaizdžiai keltų nė kiek ne mažesnę grėsmę nei bet koks sąmoningas tokios padėties užėmimas „turint nusikalstamų paskatų".[31]

Nors Crowe savo memorandume vien oponavo sutarimui su Vokietija ir nieko nesiūlė, jo mintis buvo visiškai aiški: jei Vokietija nesiliaus siekusi pranašumo jūrose ir nesušvelnins vadinamosios *Weltpolitik*, Didžioji Britanija, norėdama tam pasipriešinti, dėsis prie Rusijos ir Prancūzijos. Ir darys tai taip pat ryžtingai, kaip tramdė prancūzų bei ispanų pretenzijas ankstesniais šimtmečiais.

Didžioji Britanija nedviprasmiškai leido suprasti daugiau nesitaikstysianti su vokiečių galios didėjimu. Tokią nuostatą 1909 metais išreiškė užsienio reikalų sekretorius Grey, atsakydamas į vokiečių siūlymą *sulėtinti* (bet ne sustabdyti) karo laivyno plėtimą su sąlyga, jei Didžioji Britanija sutiktų būti neutrali Vokietijai kariaujant prieš Prancūziją ar Rusiją. Siūlomas susitarimas, teigė Grey,

> ...padės įtvirtinti vokiečių hegemoniją Europoje ir, pasitarnavęs šiam tikslui, ilgai neišsilaikys. Iš esmės tai yra kvietimas padėti Vokietijai sudaryti tokią europinę kombinaciją, kuri galėtų būti nukreipta prieš mus, kai jai to prireiktų. ... Jei mes paaukosime Vokietijai kitas Valstybes, anksčiau ar vėliau būsime patys užpulti.[32]

Atsiradus Trilypei santarvei, katės ir pelės žaidimas, Didžiosios Britanijos ir Vokietijos žaistas XIX amžiaus paskutinį dešimtmetį, pasidarė itin grėsmingas ir peraugo į kovą tarp dviejų galiūnių, kurių viena stengėsi išlaikyti *status quo*, o kita – pakeisti pusiausvyrą. Išnykus

lanksčios diplomatijos galimybei, vienintelis būdas pakeisti galių pusiausvyrą buvo didinti ginkluotę arba laimėti karą.

Tarp dviejų sąjungų radosi vis didėjančio abipusio nepasitikėjimo praraja. Skirtingai negu per Šaltąjį karą, šios dvi grupuotės ginkluoto susirėmimo nebijojo; saugoti savo gretų sutelktumą joms rūpėjo kur kas labiau, negu vengti atviro jėgų išmėginimo. Konfrontacija tapo įprastu diplomatijos metodu.

Vis dėlto galimybė išvengti katastrofos dar egzistavo, nes tarp sąjungų tebuvo nedaug ginčytinų, karą pateisinančių dalykų. Joks Trilypės santarvės narys nebūtų stojęs į karą, kad padėtų Prancūzijai atgauti Elzasą-Lotaringiją; net ir labai egzaltuotai nusiteikusi Vokietija vargu ar būtų rėmusi Austrijos agresiją Balkanuose. Santūri politika galėjo nudelsti karą ir paskatinti nenatūralių sąjungų irimą – ypač turint galvoje, kad Trilypę santarvę visų pirma sutelkė Vokietijos baimė.

XX amžiaus pirmojo dešimtmečio pabaigoje galių pusiausvyra buvo išsigimusi į priešiškas koalicijas – ne tik nelanksčias, bet ir sudarytas lengvabūdiškai nepaisant galimų pasekmių. Rusija giminiavosi su Serbija, kurioje knibždėte knibždėjo nacionalistinių, netgi teroristinių grupuočių ir kuriai, kaip neturinčiai ką prarasti, visuotinio karo rizika buvo nė motais. Prancūzija buvo suteikusi veiksmų laisvę Rusijai, kuri po karo su Japonija troško atgauti prarastą savigarbą. Vokietija – palikusi laisvas rankas Austrijai, kuri iš paskutiniųjų stengėsi apsaugoti savo slaviškąsias provincijas nuo agitacijos, sklindančios iš rusų palaikomos Serbijos. Europos valstybės buvo neapdairiai tapusios lengvabūdiškų Balkanų klientų įkaitėmis. Užuot sudraudusios šias nežabotų aistrų ir ribotos globalinės atsakomybės tautas, jos leidosi užvaldomos paranojiškos minties, kad neatsakingi partneriai gali persimesti į priešingą stovyklą, jeigu jų įnoriai nebūsią patenkinti. Kelerius metus krizes vis pavykdavo įveikti, tačiau kiekviena nauja krizė artino neišvengiamą atomazgą. Ir Vokietijos reakcija į Trilypę santarvę atskleidė jos užsispyrimą kartoti vis tas pačias klaidas; kiekviena iškilusi problema būdavo paverčiama vyriškumo išbandymu, turinčiu įrodyti, kad Vokietija esanti ryžtinga ir galinga, o jos priešininkės – bevalės ir silpnos. Tačiau sulig kiekvienu nauju vokiečių iššūkiu Trilypės santarvės saitai tik tvirtėjo.

1908 metais kilo tarptautinė krizė dėl Bosnijos-Hercegovinos. Apie ją verta pakalbėti plačiau, nes ji iliustruoja istorijos polinkį kartotis. Bosnija-Hercegovina buvo Europos užkampis, kurio likimą Berlyno kongresas paliko neapibrėžtą, nes niekas nežinojo, ką su ja daryti. Ši niekieno žemė tarp Osmanų ir Habsburgų imperijų, kur greta gyvavo

Romos katalikų, stačiatikių ir musulmonų religijos, kroatų, serbų ir musulmonų tautos, niekada nebuvo valstybė ir netgi neturėjo savivaldos. Ji leisdavosi valdoma, regis, tik tada, kai nė viena iš šių grupių nebūdavo verčiama paklusti kitoms. Per tuos trisdešimt metų, kai Bosnija-Hercegovina nominaliai priklausė turkams, buvo austrų administruojama ir turėjo vietinę autonomiją, šis daugiatautis darinys nepatyrė jokio rimto iššūkio, todėl suverenumo klausimas taip ir liko neišspręstas. Austrija laukė trisdešimt metų, kol ryžosi jį aneksuoti, nes daugiakalbio mišinio aistros buvo pernelyg sudėtingos suprasti netgi austrams, turėjusiems daug patirties valdyti chaoso sąlygomis. Bosniją-Hercegoviną jie galų gale aneksavo, labiau norėdami įgelti Serbijai (ir netiesiogiai – Rusijai), negu siekdami kokių nors suprantamų politinių tikslų. Šitaip Austrija sutrikdė trapią viena kitą atsveriančių neapykantų pusiausvyrą.

Trimis kartomis vėliau, 1992-aisiais, dėl panašių priežasčių prasiveržė tos pačios gaivališkos aistros, pribloškusios visus, išskyrus tiesiogiai įvykiuose dalyvavusius fanatikus ir tuos, kas šiek tiek išmanė permainingą regiono istoriją. Staigus valdžios pasikeitimas dar sykį pavertė Bosniją-Hercegoviną kunkuliuojančiu katilu. Kai tik Bosnija pasiskelbė nepriklausoma valstybe, visos jos tautos stačia galva metėsi į kovą dėl vyravimo, o serbai ėmėsi itin žiauriai suvedinėti senas sąskaitas.

Naudodamasi Rusijos silpnumu po karo su japonais, Austrija lengvabūdiškai įgyvendino Berlyno kongreso trisdešimties metų senumo slaptąjį priedą, kuriuo Austrijai buvo leista aneksuoti Bosniją-Hercegoviną. Iki tol Austrija tenkinosi *de facto* kontrole, nes nenorėjo turėti daugiau slaviškų provincijų. Bet 1908 metais ji pakeitė nuomonę baimindamasi, kad imperija nesubyrėtų dėl serbų agitacijos, ir manydama, kad jai reikia kokio nors laimėjimo, kuris parodytų, jog Austrija ir toliau viešpatauja Balkanuose. Per tris dešimtmečius Rusija buvo praradusi savo vyraujančią padėtį Bulgarijoje, o Trijų imperatorių sąjunga – sunykusi. Tai, kad Austrija, remdamasi seniai pamirštu susitarimu, prisijungė teritoriją, kuriai rusai kadaise padėjo išsivaduoti iš turkų valdžios, sukėlė pagrįstą Rusijos pasipiktinimą.

Tačiau piktinimasis nelaiduoja sėkmės, ypač kai jo objektas grobį jau turi savo rankose. Pirmą kartą Vokietija atvirai parėmė Austriją, duodama ženklą, kad yra pasirengusi rizikuoti europiniu karu, jei Rusija pasipriešintų Bosnijos-Hercegovinos aneksijai. Ji dar labiau pakurstė aistras pareikalaudama, kad Rusija ir Serbija oficialiai pripažintų šį Austrijos žingsnį. Rusijai teko susitaikyti su pažeminimu, nes

Didžioji Britanija ir Prancūzija dar nebuvo pasirengusios kariauti dėl Balkanų, o Rusija, nespėjusi atsigauti nuo pralaimėjimo Japonijai, pati viena karo naštos nebūtų pakėlusi.

Taigi Vokietija stojo skersai kelio Rusijai ten, kur niekada nesiskelbė turinti gyvybinių interesų – dar daugiau, kur iki tol Rusija kliaudavosi jos parama tramdant Austrijos užmačias. Tuo vokiečių politikai pademonstravo ne vien esą lengvabūdžiai, bet ir turį trumpą istorinę atmintį. Vos prieš pusę amžiaus Bismarck buvo išpranašavęs, kad Rusija niekada neatleisianti Austrijai už pažeminimą Krymo kare. O dabar Vokietija darė tą pačią klaidą, didindama Rusijos priešiškumą, pradėjusį kauptis po Berlyno kongreso.

Žeminti didelę šalį nesilpninant jos galios – pavojingas dalykas. Nors Vokietija tarėsi duodanti Rusijai savo palankumo svarbos pamoką, tai tik stiprino Rusijos ryžtą daugiau niekada nesileisti taip užklumpamai. Šitaip dvi didžiosios žemyno galiūnės pradėjo žaidimą, kuris amerikiečių slengu vadinamas *chicken* – „kinkadrebiu": du vairuotojai lekia priešpriešiais tikėdamiesi, kad kito nervai neišlaikys ir jis paskutinę akimirką pasuks savo automobilį į šalį. Nelaimė, toks žaidimas prieš Pirmąjį pasaulinį karą Europoje buvo žaistas net keletą sykių. Tai, kad susidūrimo iki šiol būdavo išvengiama, stiprino kolektyvinį įsitikinimą žaidimo saugumu, skatino užmiršti, kad vienui viena nesėkmė gali lemti nesustabdomą katastrofą.

Tarsi užsibrėžusi pabauginti visus galimus savo priešininkus ir duoti jiems visiems pakankamą pagrindą savigynos dėlei sustiprinti tarpusavio saitus, Vokietija dabar metė iššūkį Prancūzijai. 1911 metais Prancūzija, faktiškoji civilinė Maroko valdytoja, pasiuntė į Fezo miestą kariuomenę malšinti neramumų, aiškiai pažeisdama Algeciro susitarimą. Nacionalistinei vokiečių spaudai pašėlusiai plojant, kaizeris į tai reagavo pasiųsdamas į Maroko uostą Agadirą kanonierę *Panther*. „Valio! Tai Žygdarbis!" – rašė *Rheinisch-Westfälische Zeitung* 1911 metų liepos 2 dieną. – „Pagaliau sulaukėme veiksmo, laisvinančio žygio, išsklaidysiančio pesimizmo debesis."[33] *Miunchener Neueste Nachrichten* patarinėjo vyriausybei neprarasti veržlumo, „net jeigu dėl tokios politikos susiklostytų aplinkybės, kurių šiandieną mes negalime numatyti".[34] Dangstydamasis užuominomis, kurios vokiečių spaudoje buvo laikomos subtiliomis, žurnalas iš esmės ragino Vokietiją rizikuoti karu dėl Maroko.

Žygis, pompastiškai pavadintas „Panteros šuoliu", baigėsi taip pat, kaip ir ankstesni Vokietijos bandymai pralaužti savo pačios prisišauktą apsuptį. Vokiečiams eilinį kartą netiksliai apsibrėžus tikslus,

Vokietija ir Prancūzija dar sykį atsidūrė ant karo slenksčio. Kokio pobūdžio kompensacijos Vokietija siekė šį kartą? Kurio nors uosto Maroke? Dalies Atlanto vandenyno pakrantės? Įgyti kolonijų kur nors kitur? Ji norėjo pagąsdinti Prancūziją, tačiau nepajėgė rasti veiksmingos šio siekio išraiškos.

Puoselėdama gerėjančius santykius, Didžioji Britanija šį kartą tvirčiau parėmė Prancūziją negu per Algeciro konferenciją 1906 metais. Britų viešosios nuomonės permainą atspindėjo tuometinio iždo kanclerio Davido Lloyd George'o požiūris. Jis buvo žinomas kaip pacifistas ir gerų santykių su Vokietija šalininkas, bet dabar pasakė kalbą, kurioje perspėjo, kad jeigu

> ...mums būtų primesta situacija, kai taiką galima išsaugoti tik atsisakant iškilios ir palankios padėties, kurią mes iškovojome per heroizmo ir žygdarbių šimtmečius... tuomet aš kategoriškai tvirtinu, kad taika tokia kaina būtų pažeminimas, kurio didi mūsų šalis negalėtų pakęsti.[35]

Netgi Austrija atsuko nugarą galingajai sąjungininkei, nematydama prasmės žaisti su ugnimi dėl kažkokios avantiūros Šiaurės Afrikoje. Vokietija atsitraukė, sutikusi mainais paimti didelį, bet bevertį žemės gabalą Vidurio Afrikoje. Toks sandėris sukėlė nacionalistinės vokiečių spaudos aimanas. „Išeitų, kad mes rizikavome pasauliniu karu dėl keleto Kongo pelkių", – 1911 metų lapkričio 3 dieną rašė *Berliner Tageblatt*.[36] Bet kritikuoti derėjo ne įgijinių vertę, o tuos išminčius, kurie, nesugebėdami nusibrėžti prasmingo tikslo, kas keleri metai grasino vis kitai šaliai ir sėjo baimę, visų pirma ir paskatinusią burtis priešiškas koalicijas.

Tuo metu ne tik vokiečių taktika, bet ir anglų bei prancūzų reakcija į ją buvo stereotipiška. 1912 metais Didžioji Britanija, Prancūzija ir Rusija pradėjo karinių štabų derybas, kurių reikšmę tik grynai formaliai ribojo tradicinis britų pareiškimas, kad teisiškai jos niekuo neįpareigojančios. Bet ir jį tam tikru mastu neigė anglų ir prancūzų 1912 metų Jūrų sutartis, pagal kurią visas Prancūzijos laivynas persikėlė į Viduržemio jūrą, o Didžioji Britanija prisiėmė atsakomybę ginti prancūziškąją Atlanto pakrantę. Po dvejų metų šis susitarimas buvo traktuotas kaip moralinis Didžiosios Britanijos įsipareigojimas stoti į Pirmąjį pasaulinį karą – atseit Prancūzija tiek pasikliovė britais, kad paliko savąjį sąsiaurio krantą neginamą. (Po dvidešimt aštuonerių metų, 1940-aisiais, panaši sutartis tarp JAV ir Didžiosios Britanijos leido pastarajai perkelti savo Ramiojo vandenyno laivyną į Atlantą, laikant sutartį moraliniu JAV įsipareigojimu saugoti bemaž beginkles britų valdas Azijoje nuo japonų puolimo.)

1913 metais vokiečių lyderiai dar vienu beatodairišku ir beprasmišku manevru galutinai nuteikė prieš save Rusiją. Šį kartą Vokietija susitarė padėti reorganizuoti Turkijos kariuomenę ir atsiųsti savo generolą vadovauti Konstantinopoliui. Vilhelmas II dar labiau paaštrino iššūkį, su įprasta pompastika palydėjęs instruktorių misiją ir pareiškęs viltį, kad „vokiečių vėliavos netrukus plevėsuos virš Bosforo įtvirtinimų".[37]

Mažai kas galėjo labiau įsiutinti Rusiją negu Vokietijos pretenzijos į sąsiaurius, kur Europa neleido Rusijai dominuoti ištisą šimtmetį. Rusija šiaip taip susitaikė su tuo, kad sąsiaurius kontroliuotų silpna Turkija, tačiau ji niekada nebūtų sutikusi su kitos didžiosios galiūnės vyravimu Dardaneluose. Rusijos užsienio reikalų ministras Sergej Sazonov 1913 metų gruodį rašė carui: „Užleisti Sąsiaurius galingai valstybei būtų tas pat, kas visą ekonominę Rusijos pietų plėtrą padaryti priklausomą nuo tos valstybės."[38] Nikolajus II kalbėjo britų ambasadoriui: „Vokietija siekia Konstantinopolyje tokios padėties, kuri įgalintų ją uždaryti Rusiją Juodojoje jūroje. Jeigu ji bandys šitokią politiką įgyvendinti, jis turėsiąs priešintis tam visa savo galia, net jeigu vienintelė alternatyva būtų karas."[39]

Nors Vokietija rado formulę, kaip neprarandant orumo atšaukti iš Konstantinopolio savo generolą (pakeldama jį į feldmaršalus, o tai pagal vokiečių tradiciją reiškė, kad jis nebevadovausiąs lauko kariuomenei), nepataisoma žala jau buvo padaryta. Rusija suprato, kad Vokietijos parama Austrijai dėl Bosnijos-Hercegovinos nebuvo atsitiktinis nukrypimas. Vertindamas tuos įvykius kaip savo drąsos išbandymą, kaizeris 1914 metų vasario 25 dieną pasakė kancleriui: „Rusijos ir Prūsijos santykiai mirę visiems laikams! Mes tapome priešais!"[40] Po šešių mėnesių prasidėjo Pirmasis pasaulinis karas.

Tų laikų tarptautinė sistema nelankstumu ir konfrontaciniu pobūdžiu labai panėšėjo į tą, kuri vėliau susiklostė per Šaltąjį karą. Bet iš tikrųjų prieš Pirmąjį pasaulinį karą ji buvo kur kas nepastovesnė negu Šaltojo karo metais. Branduoliniame amžiuje tik Jungtinės Valstijos ir Sovietų Sąjunga turėjo techninių priemonių pradėti visuotinį karą, kurio padariniai galėjo būti tokie kataklizmiški, kad nė viena supergaliūnė nedrįso deleguoti bauginančios galios net ir pačiam ištikimiausiam sąjungininkui. Tuo tarpu prieš Pirmąjį pasaulinį karą kiekviena dviejų pagrindinių koalicijų narė turėjo galimybę ne tik pradėti karą, bet ir šantažu priversti savo sąjungininkes ją remti.

Kurį laiką pati sąjungų sistema šiek tiek skatino santūrumą. Prancūzija prilaikė Rusiją per konfliktus, kuriuose dalyvaudavo Austrija;

Vokietija panašiai elgėsi su Austrija Rusijos atžvilgiu. Per 1908 metų Bosnijos krizę Prancūzija aiškiai leido suprasti, kad ji dėl Balkanų reikalų nekariausianti. Per 1911 metų Maroko krizę Prancūzijos ministrui pirmininkui Caillaux buvo tvirtai pasakyta, kad Rusija nepritarsianti jokiems prancūzų mėginimams jėga spręsti savo problemas kolonijose. Per 1912 metų Balkanų karą Vokietija įspėjo Austriją, kad vokiečių parama bus ribota, o Didžioji Britanija spaudė Rusiją nuosaikiau remti nepastovią, nenuspėjamą Balkanų sąjungą, kuriai vadovavo Serbija. 1913 metų Londono konferencijoje Didžioji Britanija prisidėjo sutrukdant serbams aneksuoti Albaniją – Austrija to nebūtų pakentusi.

Tačiau Londono konferencija buvo paskutinis kartas, kai ikikarinei tarptautinei sistemai pavyko apraminti aistras. Serbijos nedžiugino vangi Rusijos parama, o Rusiją piktino Didžiosios Britanijos kaip nešališko arbitro laikysena ir aiškus Prancūzijos nenoras kariauti. Austrija, rusams ir pietų slavams spaudžiant atsidūrusi prie subyrėjimo ribos, buvo nepatenkinta, kad Vokietija per menkai ją palaiko. Taigi Serbija, Rusija ir Austrija tikėjosi didesnės sąjungininkų paramos; Prancūzija, Didžioji Britanija ir Vokietija baiminosi prarasiančios partnerius, jei smarkiau jų nepalaikysiančios kilus kitai krizei.

Po to didžiąsias galiūnes staiga apėmė baimė, kad taikytojiška laikysena atrodys kaip silpnumo bei nepatikimumo ženklas ir paskatins partnerius pasitraukti, palikti jas vienas priešiškos koalicijos akivaizdoje. Tada jos leidosi į tokią riziką, kokios nepateisino nei jų istoriniai nacionaliniai interesai, nei joks racionalus ateities strateginis tikslas. Richelieu priesakas, kad priemonės turinčios atitikti tikslus, buvo pažeidžiamas kone kasdien. Vokietija rizikavo pasauliniu karu, kad pasirodytų kaip Vienos politikos pietų slavų atžvilgiu rėmėja. Rusija rizikavo žūtbūtine kova su Vokietija, kad pasirodytų esanti ištikima Serbijos sąjungininkė. Tarp Vokietijos ir Rusijos neruseno jokia rimtesnė priešprieša; jos konfrontavo per įgaliotinius.

1912 metais naujasis Prancūzijos prezidentas Raymond Poincaré, kalbėdamas su rusų ambasadoriumi apie Balkanus, pasakė: „Jeigu Rusija kariausianti, Prancūzija paseksianti jos pavyzdžiu, nes mes žinome, kad šiuo klausimu Vokietija remia Austriją.“[41] Ambasadorius džiūgaudamas pranešė Sankt Peterburgui apie „visiškai naują prancūzų požiūrį“ – kad „teritoriniai Austrijos grobiniai atsiliepią bendrajai Europos pusiausvyrai, taigi ir Prancūzijos interesams“.[42] Tais pat metais Britanijos užsienio sekretoriaus pavaduotojas seras Arthur Nicholson rašė britų ambasadoriui Sankt Peterburge: „Aš nežinau, kiek ilgai dar galėsime laikytis mūsų dabartinės politikos balansuoti ant įtempto

lyno ir nebūsime priversti laikytis vienokios ar kitokios aiškios linijos. Mane persekioja tas pats nuogąstavimas kaip ir jus – kad Rusija, pavargusi nuo mūsų, nesukirstų rankomis su Vokietija."[43]

Kaizeris, kurio gebėjimams neapgalvotai elgtis niekas negalėjo prilygti, 1913 metais pažadėjo Austrijai, kad per kitą krizę Vokietija prireikus stosianti paskui ją į karą. 1914 metų liepos 7 dieną Vokietijos kancleris šitaip aiškino savo politiką, kuri, nepraėjus nė keturioms savaitėms, įžiebė realų karą: „Jei mes juos [austrus] raginsime, tada jie sakys, kad mes juos įstūmėme; jei atkalbinėsime, tada išeis, kad paliekame juos nelaimėje. Tuomet jie atsigręš į Vakarų valstybes, kurios laukia išskėtusios rankas, ir mes prarasime savo paskutinį sąjungininką, kad ir koks jis būtų."[44] Tačiau konkreti nauda, kurią Austrija būtų gavusi jungdamasi prie Trilypės santarvės, taip ir liko neaiški. Kažin ar Austrija būtų dėjusis į vieną grupę su Rusija, svajojančia susilpninti Austrijos padėtį Balkanuose. Visais laikais į sąjungas būdavo telkiamasi tam, kad kilus karui valstybė būtų stipresnė; artėjant Pirmajam pasauliniam, svarbiausias karo akstinas buvo sustiprinti sąjungas.

Visų didžiųjų šalių lyderiai paprasčiausiai nesuvokė technologijos, kuria jie disponavo, ir koalicijų, kurias jie karštligiškai kūrė, reikšmės. Tarsi užmiršę, kiek žmonių žuvo per palyginti neseniai vykusį Amerikos pilietinį karą, jie tikėjosi trumpo ir viską išspręsiančio konflikto. Jiems neatėjo į galvą, kad nesugebėjimas suteikti sąjungoms racionalių politinių tikslų gali baigtis civilizacijos žlugimu. Abi sąjungos buvo per daug pastačiusios ant kortos, kad leistų veikti tradicinei Europos koncerto diplomatijai. Vietoj to didžiosios galiūnės sukonstravo diplomatinį pasaulio pabaigos mechanizmą, nors pačios ir nesuprato, ką padariusios.

AŠTUNTAS SKYRIUS

Į prarają: karinė pasaulio pragaišties mašina

Pirmojo pasaulinio karo protrūkis stebina ne tuo, kad krizė, paprastesnė už daugelį įveiktų, galų gale sukėlė visuotinę katastrofą, o tuo, kad tai neatsitiko gerokai anksčiau. 1914 metais priešprieša tarp Vokietijos su Austrija-Vengrija ir Trilypės santarvės buvo pasidariusi itin rimta. Visų didesniųjų šalių politikai prisidėjo kuriant diplomatinį pasaulio pabaigos mechanizmą, juo toliau, juo labiau sunkinusį krizių sprendimą. Karinių pajėgų vadai dar labiau didino riziką kurdami strateginius planus, smarkiai trumpinančius sprendimams skiriamą laiką. Kadangi kariniuose planuose svarbu greitis, o diplomatinis mechanizmas tradiciškai sukosi labai iš lėto, krizėms išnarplioti paprasčiausiai trūkdavo laiko. Dar labiau padėtį blogino tai, kad kariniai planuotojai nepakankamai aiškino galimas savo veiklos pasekmes kolegoms politikams.

Karinis planavimas iš esmės buvo pasidaręs autonomiškas. Pirmas žingsnis šia kryptimi buvo žengtas 1892 metais per prancūzų ir rusų derybas dėl karinės sąjungos. Iki tol šalys aptarinėdavo *casus belli*, tai yra kokie konkretūs priešininko veiksmai įpareigotų sąjungininkus pradėti karą. *Casus belli* apibrėžimas dažniausiai priklausydavo nuo to, kas būdavo laikomas priešiškų veiksmų pradininku.

1892 metų gegužę rusų derybininkas generolas adjutantas Nikolaj Obručev pasiuntė laišką užsienio reikalų ministrui Girsui, kuriame aiškino, kodėl tradicinis *casus belli* apibrėžimo metodas atsiliekąs nuo šiuolaikinės technologijos. Obručev įrodinėjo, kad svarbiausia esą tai, kas pirmas pradeda mobilizaciją, o ne kas iššauna pirmą šūvį: „Mobilizacijos skelbimas nebegali būti laikomas taikiu veiksmu; priešingai, jis reiškia neabejotiną karo veiksmą."[1]

Šalis, nesuskubusi laiku mobilizuotis, praranda sąjungų teikiamą naudą, ir priešas tada gali paeiliui sutriuškinti visus varžovus. Poreikis sąjungininkams vienu metu mobilizuotis Europos lyderių galvose pasidarė toks aktualus, kad tapo kertiniu formalių diplomatinių susitarimų akmeniu. Sąjungos dabar turėjo garantuoti ne paramą karui prasidėjus, o tai, kad visi sąjungininkai sutelksią kariuomenę vienu metu su priešininku arba, dar geriau, kiek anksčiau už jį. Tokioms sąjungoms pradėjus tarpusavyje konfrontuoti mobilizacijos keliama grėsmė tampa nebeatšaukiama, nes stabdyti paskelbtą mobilizaciją būtų pražūtingiau negu apskritai jos neskelbti. Jei viena šalis ją sustabdytų, o kita tęstų, pirmosios padėtis antrosios atžvilgiu blogėtų sulig kiekviena diena. Jei abi šalys norėtų sustabdyti mobilizaciją vienu metu, tai padaryti būtų techniškai taip sunku, kad bemaž neabejotinai mobilizacija baigtųsi anksčiau, nei diplomatai susitartų, kaip ją nutraukti.

Tokia pragaištinga procedūra visiškai eliminavo politinę *casus belli* kontrolę. Kiekvienoje krizėje dabar slypėjo karo eskalatorius – sprendimas skelbti mobilizaciją, o kiekvienas karas neišvengiamai turėjo tapti visuotiniu.

Užuot apgailestavęs dėl savaiminės eskalacijos, Obručev entuziastingai ją sveikino. Lokalinio konflikto jis troško mažiausiai. Mat Vokietija, nesikišdama į karą tarp Austrijos ir Rusijos, galėjo atsidurti padėtyje, kuri leistų jai diktuoti taikos sąlygas. Obručevo prasimanymu, būtent tai Bismarck daręs Berlyno kongrese:

> Mūsų diplomatija neturi tikėtis kokios nors naudos iš izoliuoto konflikto, pavyzdžiui, vien su Vokietija, Austrija arba Turkija. Berlyno kongresas šiuo požiūriu mums davė pakankamai gerą pamoką ir parodė, kas laikytinas

> pačiu pavojingiausiu mūsų priešu – tas, kuris kovoja prieš mus atvirai, ar tas, kuris laukia, kol mes susilpnėsime, kad paskui galėtų diktuoti taikos sąlygas?..[2]

Pasak Obručevo, Rusijai reikėtų stengtis, kad visi karai būtų visuotiniai. Tinkamai sudarytos sąjungos su Prancūzija nauda Rusijai būtų ta, kad užkirstų kelią lokalizuoto karo galimybei:

> Kiekvieno europinio karo pradžioje diplomatams kyla didžiulė pagunda konfliktą lokalizuoti ir kiek įmanoma apriboti jo padarinius. Tačiau esant dabartiniam žemyninės Europos apsiginklavimo ir įsiaudrinimo lygiui, į bet kokią karo lokalizavimo galimybę Rusija turi žiūrėti itin skeptiškai, nes tai gali pernelyg sustiprinti ne tik tų mūsų priešų, kurie dvejoja ir dar nėra atsiskleidę, bet ir svyruojančių sąjungininkų galimybes.[3]

Kitaip tariant, gynybinis karas dėl ribotų tikslų *prieštaraująs* Rusijos nacionaliniams interesams. Visi karai turį būti totaliniai, ir kariniai planuotojai negalį suteikti politiniams lyderiams jokio kito pasirinkimo:

> Jei jau būsime įtraukti į karą, mes negalėsime kariauti kitaip nei visomis turimomis pajėgomis ir prieš abu mūsų kaimynus. Turint galvoje ištisų ginkluotų tautų pasirengimą stoti į karą, neįmanoma įsivaizduoti, kad tas karas bus kitokio negu sprendžiamojo pobūdžio – jis ilgam nulems santykinę Europos galiūnių, ypač Rusijos ir Vokietijos, politinę padėtį.[4]

Kad ir kilęs kokia menka dingstimi, karas būsiąs totalinis; jei iš pradžių tektų kariauti tik su viena kaimyne, Rusija turėtų pasistengti įtraukti ir kitas. Grynas groteskas, kad rusų generaliniam štabui atrodė parankiau kariauti ir su Vokietija, ir su Austrija-Vengrija negu tik su viena iš jų. Karinė konvencija, įkūnijanti Obručevo idėjas, buvo pasirašyta 1894 metų sausio 4-ąją. Prancūzija ir Rusija sutarė drauge skelbti mobilizaciją, jei *bet kuri* Trilypės sąjungos narė dėl *bet kokios* priežasties paskelbtų mobilizaciją. Šitaip buvo baigtas konstruoti pasaulio pabaigos mechanizmas. Jei, tarkime, Vokietijos sąjungininkė Italija būtų mobilizavusis prieš Prancūziją dėl Savojos, Rusija būtų privalėjusi mobilizuotis prieš Vokietiją; Austrijai ėmus mobilizuotis prieš Serbiją, Prancūzija būtų turėjusi telkti jėgas prieš Vokietiją. Kadangi buvo visiškai aišku, kad anksčiau ar vėliau kuri nors valstybė dėl kokios nors priežasties pradės mobilizaciją, teliko laukti kylant visuotinio karo; pasaulio pabaigos mechanizmui paleisti pakako *vienos* didelės valstybės mobilizacijos.

Caras Aleksandras III bent jau suprato, kad šiame žaidime ant kortos statomi patys rimčiausi dalykai. Girsui paklausus: „...ką mes

laimėsime padėdami prancūzams sunaikinti Vokietiją?", jis atsakė: „Mes laimėsime tai, kad Vokietija kaip tokia išnyks. Ji subyrės į daugybę smulkių ir silpnų valstybėlių ir vėl bus tokia kaip kadaise."[5] Vokiečių karo planai buvo ne mažiau grandioziški ir migloti. Išgirtoji Europos galių pusiausvyra transformavosi į žūtbūtinę kovą, nors nė vienas politinis lyderis nebūtų galėjęs paaiškinti, koks idealas pateisinąs tokį nihilizmą arba kokią politinę naudą duosiąs pasaulinis gaisras.

Tai, kas rusų planuotojams dar buvo teorija, vokiečių generalinis štabas jau diegė į operatyvinius planus – bemaž tuo pat metu, kai Obručev derėjosi su prancūzais dėl karinės sąjungos. Su vokišku kruopštumu kaizerio generolai mobilizacijos koncepciją stengėsi išplėtoti iki absoliutaus tobulumo. Vokietijos generalinio štabo viršininkas Alfred von Schlieffen mobilizacijos tvarkaraščių buvo apsėstas ne mažiau už rusų ar prancūzų generolus. Tačiau prancūzų ir rusų karo vadams rūpėjo apibrėžti įsipareigojimą skelbti mobilizaciją, o Schlieffenui – praktiškai įgyvendinti koncepciją.

Nenorėdamas, kad kas priklausytų nuo politikų įgeidžių, Schlieffen bandė sukurti patikimą planą, kaip Vokietijai ištrūkti iš bauginančios apsupties. Bismarcko įpėdiniai atsisakė sudėtingos jo diplomatijos, o Schlieffen atmetė strategines Helmutho von Moltke's, trijų greitų Bismarcko pergalių 1864–1870 metais architekto, koncepcijas.

Moltke buvo sukūręs strategiją, paliekančią galimybę politinėmis priemonėmis išvengti Bismarcką kamavusio priešiškų koalicijų košmaro. Karo dviem frontais atveju Moltke planavo apylygiai padalyti vokiečių kariuomenę tarp Rytų ir Vakarų ir abiejuose frontuose laikytis gynybinės taktikos. Kadangi svarbiausias Prancūzijos tikslas buvo atgauti Elzasą-Lotaringiją, prancūzai neabejotinai būtų turėję pulti. Vokietijai atrėmus puolimą, Prancūzija būtų priversta tartis dėl kompromisinės taikos. Moltke specialiai perspėjo neplėsti karinių operacijų iki Paryžiaus, nes per Prancūzijos–Prūsijos karą buvo patyręs, kaip sunku sudaryti taiką, kai esi apsiautęs priešo sostinę.

Tokią pat strategiją Moltke siūlė ir Rytų frontui – atrėmus rusų puolimą, nustumti juos atgal strategiškai reikšmingu atstumu ir tada siūlyti kompromisinę taiką. Tos pajėgos, kurios pirmos pasiektų pergalę, galėtų padėti kovojančioms kitame fronte. Šitaip būtų išlaikyta tam tikra pusiausvyra tarp karo masto, sudėtų aukų ir politinio sprendimo.[6]

Tačiau kaip Bismarcko įpėdiniams buvo nepriimtinos persiklojančių sąjungų dviprasmybės, taip Schlieffen atmetė Moltke's planą, nes pagal jį karinė iniciatyva buvo palikta Vokietijos priešams. Schlieffen nepritarė ir Moltke's nuostatai siekti politinio kompromiso, o ne

visiškos pergalės. Pasiryžęs diktuoti sąlygas, iš esmės laikytinas besąlygiška kapituliacija, Schlieffen parengė planą, kaip laimėti greitą ir lemiamą pergalę viename fronte, o po to mesti visas Vokietijos pajėgas prieš kitą varžovą, šitaip pasiekiant aiškų rezultatą abiejuose frontuose. Kadangi smogti žaibišką nokautuojantį smūgį Rytuose trukdysianti lėta rusų kariuomenės mobilizacija (manyta, kad ji užtruks šešias savaites) ir Rusijos teritorijos dydis, Schlieffen planavo pirmiausia, kol rusų kariuomenė mobilizuosis, susidoroti su prancūzais. Stiprius prancūzų įtvirtinimus prie sienos su Vokietija Schlieffen ketino apeiti per Belgijos teritoriją, pažeisdamas jos neutralitetą. Jis užimsiąs Paryžių ir, užėjęs iš užnugario, užspeisiąs prancūzų kariuomenę jos tvirtovėse išilgai sienos. O Rytuose Vokietija visą tą laiką laikysis gynybinės taktikos.

Planas buvo drauge ir puikus, ir nepakankamai apgalvotas. Bent šiek tiek susipažinus su istorija būtų paaiškėję, kad užpuolus Belgiją į karą neabejotinai stosianti Didžioji Britanija, – kaizeriui ir vokiečių generaliniam štabui tai, matyt, iškrito iš galvos. Per dvidešimt metų po Schlieffeno plano parengimo (1892) Vokietijos lyderiai pateikė Didžiajai Britanijai daugybę siūlymų, mėgindami užsitikrinti jos paramą – ar bent neutralumą – europiniame kare, bet visus juos niekais vertė vokiečių kariniai planai. Dėl jokio kito reikalo Didžioji Britanija nebuvo kovojusi taip nuosekliai ir taip atkakliai kaip dėl Nyderlandų nepriklausomybės. Geriausiai tai įrodo jos elgesys per karus su Liudviku XIV ir Napoleonu. Sykį įsitraukusi, Didžioji Britanija būtų kovojusi iki galo, net jeigu Prancūzija ir pralaimėtų. Tuo tarpu Schlieffeno plane nesėkmės nebuvo numatytos. Nesunaikinus prancūzų kariuomenės – o taip galėjo atsitikti, nes prancūzai turėjo vidaus kelius ir geležinkelius, spinduliais einančius iš Paryžiaus, tuo tarpu vokiečių kariuomenei tektų žygiuoti aplinkui, pėsčiomis, per nuniokotą kraštą, – Vokietija būtų priversta abiejuose frontuose pereiti prie Moltke's gynybinės strategijos, jau neturėdama politinio kompromiso galimybės, prarasimos okupavus Belgiją. Pagrindinis Bismarcko užsienio politikos tikslas buvo išvengti dviejų frontų, Moltke's strategijos – karą apriboti, o Schlieffen primygtinai reikalavo karo dviem frontais ir visomis turimomis pajėgomis.

Vokiečių generolams telkiant jėgas prieš Prancūziją – nors labiausiai tikėtina konflikto vieta buvo Rytų Europa, – Bismarcką bauginęs klausimas „kas bus, jei teks kariauti dviem frontais?“ virto Schlieffeną bauginančiu klausimu: „kas bus, jei neteks kariauti dviem frontais?“ Antai jei Prancūzija pasiskelbtų esanti neutrali karo Balkanuose

atžvilgiu, Vokietijai iškiltų pavojus, kad prancūzai skelbsią karą tik tada, kai rusai baigs mobilizaciją, kaip Obručev jau buvo paaiškinęs iš kitos Europą dalijančios linijos pusės. O jeigu Vokietija nepaisytų Prancūzijos neutraliteto ir toliau vykdytų Schlieffeno planą, ji atsidurtų nepalankioje padėtyje, nes nekariaujančią Prancūziją tektų pulti per nekariaujančią Belgiją. Todėl Schlieffen turėjo rasti kokią nors dingstį, leidžiančią pulti Prancūziją, jei ši laikytųsi nuošalėje. Jis sugalvojo akivaizdžiai nepriimtinas sąlygas, kuriomis Vokietija pripažintų Prancūzijos neutralitetą: Vokietija laikysianti Prancūziją neutralia tik tuo atveju, jei ši perleisianti Vokietijai vieną svarbiausių savo tvirtovių – kitaip tariant, jei Prancūzija atsiduosianti Vokietijos malonei ir išsižadėsianti didžiosios galiūnės statuso.

Neregėta politinių sąjungų ir sprogių karinių strategijų maišalynė žadėjo didžiulį kraujo liejimą. Galių pusiausvyra prarado bet kokią lankstumo regimybę, turėtą XVIII ir XIX amžiuje. Kad ir kur karas būtų pratrūkęs (mažai kas abejojo, jog Balkanuose), Schlieffeno planas garantavo: pirmi mūšiai vyksią Vakaruose tarp šalių, bemaž visiškai nesuinteresuotų eskaluoti krizę. Užsienio politika užleido vietą karinei strategijai, kuri dabar buvo panaši į žaidimą vienu kauliuku – laimi tas, kam daugiau iškrenta. Bukaprotiškesnį ir technokratiškesnį požiūrį į karą būtų sunku ir įsivaizduoti.

Nors abiejų pusių kariniai lyderiai norėjo tokio karo, kuris kuo labiau nuniokotų priešininkus, jie gūdžiai tylėjo apie politinius naujausių technologijų panaudojimo padarinius. Kaip Europa atrodysianti po tokio karo, kokį jie planuoja? Kokios permainos galėtų pateisinti jų rengiamas skerdynes? Nebuvo nė vieno konkretaus reikalavimo, rusų kelto Vokietijai ar vokiečių – Rusijai, kuris būtų buvęs vertas lokalinio karo, ką ir kalbėti apie visuotinį.

Abiejų pusių diplomatai irgi tylėjo, daugiausiai todėl, kad nesuprato politinių tos uždelsto veikimo bombos padarinių, ir dar todėl, kad, matydami nacionalistines nuotaikas savo šalyse, bijojo kariniam *establishment* prieštarauti. Šis tylėjimo sąmokslas sutrukdė didžiųjų šalių politiniams lyderiams išreikalauti tokius karinius planus, kurių tikslai nors šiek tiek atitiktų politinius siekius.

Turint omenyje subrandintos katastrofos mastą, Europos lyderių nerūpestingumas žengiant pražūties keliu atrodo kone pamėkliškas. Stebėtinai mažai buvo girdėti įspėjamųjų balsų; prie garbingų išimčių priklauso Rusijos Valstybės tarybos nario, buvusio vidaus reikalų ministro Piotro Durnovo balsas. 1914 metų vasarį – iki karo likus šešiems mėnesiams – jis carui parašė pranašišką memorandumą:

> Didžiausia karo našta, be abejonės, užgrius mūsų pečius, nes Anglija vargu bau bus pajėgi imtis reikšmingesnio vaidmens žemyno kare, o Prancūzija, kuriai trūksta gyvosios jėgos, greičiausiai laikysis grynai gynybinės taktikos, atsižvelgdama į galimus didžiulius nuostolius, lydėsiančius karą esant dabartinei karo technikai. Taigi vaidmenį tarano, turinčio pramušti spragą vokiečių gynybos storymėje, teks atlikti mums...[7]

Durnovo vertinimu, šios aukos būtų bergždžios, nes Rusija negautų pastovių teritorinių įgijinių kovodama Didžiosios Britanijos, tradicinės geopolitinės varžovės, pusėje. Nors Didžioji Britanija ir pripažintų Rusijos įgijinius Vidurio Europoje, papildomas Lenkijos teritorijos gabalas tik sustiprintų ir taip stiprias išcentrines tendencijas Rusijos imperijoje. Ukrainiečių padaugėjimas, tvirtino Durnovo, paskatintų Ukrainos nepriklausomybės siekius. Taigi pergalė tikriausiai duotų ironišką rezultatą – sukeltų tokius tautinius neramumus, kad caro imperija subliūkštų iki Mažosios Rusijos.

Net jeigu Rusija įgyvendintų savo šimtametį tikslą ir užimtų Dardanelus, rašė Durnovo, toks laimėjimas strateginiu požiūriu būtų bevertis:

> [Jie] neatvertų mums kelio į atvirą jūrą, nes anapus jų plyti jūros, susidedančios iš bemaž vien teritorinių vandenų, – jūros, prisėtos daugybės salelių, kur, tarkime, britų laivynas be jokio vargo gali uždaryti mums visus įėjimus ir išėjimus, kad ir kam Sąsiauriai priklausytų.[8]

Kodėl į šį paprastą geopolitinį faktą neatkreipė dėmesio trys kartos rusų, troškusių užkariauti Konstantinopolį, – ir anglų, pasiryžusių juos sustabdyti, – iki šiol lieka paslaptis.

Karas neduosiąs Rusijai ir ekonominės naudos, toliau aiškino Durnovo. Kad ir kaip skaičiuotum, jis kainuosiąs kur kas daugiau negu bus įmanoma atgauti. Vokietijos pergalė sugriautų Rusijos ekonomiką, o rusų pergalė pakirstų Vokietijos ūkį; kad ir kas laimėtų, reparacijoms neliktų nieko:

> Neabejotina, kad karas pareikalausiąs išlaidų, viršijančių ribotus Rusijos finansinius išteklius. Mums teks imti kreditus iš sąjunginių ar neutralių šalių, kaip žinia, niekas neduos jų neatlyginamai. Dabar nenoriu net kalbėti apie tai, kas bus, jei karas mums baigsis katastrofiškai. Finansinių ir ekonominių pralaimėjimo padarinių negalima nei apskaičiuoti, nei netgi numatyti – jie neabejotinai reikš visišką mūsų šalies ūkio žlugimą. Bet net ir pergalė žada mums itin nepalankias finansines perspektyvas; visiškai nuniokota Vokietija nebus pajėgi kompensuoti mūsų nuostolių. Anglijos interesų padiktuota taikos sutartis nesuteiks Vokietijai galimybės tiek atkurti ūkį, kad ji galėtų padengti mūsų karo išlaidas – netgi tolimoje ateityje.[9]

O svariausias Durnovo argumentas buvo jo pranašystė, kad karas neišvengiamai atvesiąs prie socialinės revoliucijos, kuri pirmiausia kilsianti pralaimėjusioje šalyje, vėliau – ir laimėjusioje:

> Mūsų tvirtu įsitikinimu, grindžiamu ilgu ir kruopščiu visų šiuolaikinių ardomųjų tendencijų tyrimu, nugalėtoje šalyje neišvengiamai įsižiebs socialinė revoliucija, kuri pati savaime persimes į laimėjusią šalį.[10]

Nėra įrodymų, kad caras skaitė šį memorandumą, galėjusį išgelbėti jo dinastiją. Nėra ir jokių dokumentų, liudijančių, kad panašią analizę kas nors būtų atlikęs kitose Europos sostinėse. Arčiausiai prie Durnovo požiūrio buvo priartėję kanclerio Bethmann-Hollwego, kuriam teko vesti Vokietiją į karą, aforistiški komentarai; 1913 metais, jau gerokai per vėlai, jis gana tiksliai paaiškino, kodėl Vokietijos užsienio politika kelianti nerimą likusiai Europai:

> Mesti visiems iššūkį, stoti visiems skersai kelio ir iš esmės nieko šitaip nesusilpninti. Priežastis: tikslo neturėjimas, vaikymasis nedidelių laimėjimų prestižui pakelti ir noras įtikti kiekvienai viešosios nuomonės pakraipai.[11]

Tais pačiais metais Bethmann-Hollweg suformulavo kitą maksimą, kuri galėjo išgelbėti jo šalį, jei būtų buvusi įgyvendinta prieš dvidešimt metų:

> Mes privalome kontroliuoti Prancūziją laikydamiesi atsargios politikos Rusijos ir Anglijos atžvilgiu. Suprantama, tai nepatinka mūsų šovinistams ir nėra populiaru. Bet artimiausioje ateityje aš nematau Vokietijai alternatyvos.[12]

Tuo metu, kai buvo rašomos šios eilutės, Europa jau slinko prarajos link. Europos galių pusiausvyrai neturėjo jokios reikšmės, kur kilo krizė, įžiebusi Pirmąjį pasaulinį karą, o *casus belli* buvo tiek pat atsitiktinis, kiek visa ligtolinė diplomatija – neprotinga.

1914 metų birželio 28 dieną Pranciškus Ferdinandas, Habsburgų sosto įpėdinis, gyvybe sumokėjo už Austrijos neapdairumą aneksuojant Bosniją-Hercegoviną 1908-aisiais. Netgi jo nužudymo aplinkybėse tragedija pynėsi su absurdu – tai buvo būdinga visam Austrijos dezintegracijos procesui. Jaunam serbų teroristui nepavyko iš pirmo karto nušauti Pranciškaus Ferdinando; jis tik sužeidė erchercogo vairuotoją. Atvykęs į gubernatoriaus rezidenciją ir išbaręs austrų pareigūnus už aplaidumą, Pranciškus Ferdinandas drauge su žmona nutarė aplankyti ligoninėje sužeistąjį. Naujas karališkosios poros vairuotojas pasuko ne į tą gatvę ir, mėgindamas atbulas iš jos išvažiuoti, sustojo tiesiai prieš

apstulbusį teroristą, gatvės kavinėje alkoholiu malšinusį savo sielvartą dėl nesėkmės. Antrą kartą, kai aukos pačios, tarsi likimo siųstos, atvyko pas jį, žudikas jau neprašovė.

Toks, galima sakyti, atsitiktinumas neišvengiamai – tarytum kokioje graikų tragedijoje – išsirutuliojo į pasaulinį gaisrą. Kadangi erchercogo žmona nebuvo karališkos kilmės, laidotuvėse nedalyvavo nė vienas iš Europos karalių. Jei karūnuotosios valstybių galvos būtų susitikusios ir pasikeitusios nuomonėmis, galbūt jos nebūtų taip noriai po keleto savaičių puolusios kariauti dėl to, kas iš esmės tebuvo teroristų sąmokslas.

Bet greičiausiai netgi valdovų pokalbiai nebūtų sutrukdę Austrijai uždegti dagčio, kurį kaizeris paskubomis jai įdavė. Prisiminęs praėjusių metų pažadą remti Austriją per kitą krizę, jis liepos 5 dieną pasikvietė austrų ambasadorių pietų ir paragino neatidėliotinai imtis veiksmų prieš Serbiją. Liepos 6 dieną Bethmann-Hollweg patvirtino kaizerio įsipareigojimą: „Austrija turi nuspręsti, kaip jai aiškintis santykius su Serbija; kad ir koks būtų Austrijos sprendimas, ji gali tvirtai kliautis, kad Vokietija stosianti šalia jos kaip sąjungininkė."[13]

Austrija pagaliau gavo veiksmų laisvę, kurios tiek ilgai siekė, ir progą ja pasinaudoti. Kaip visada nesuvokdamas savo bravūros padarinių, Vilhelmas II išvyko paplaukioti po Norvegijos fiordus (o tais laikais dar nebuvo radijo ryšio). Niekas nesužinos, kas dėjosi kaizerio galvoje, bet aišku, kad europinio karo jis nesitikėjo. Matyt, kartu su kancleriu jie buvo apskaičiavę, kad Rusija dar nepasirengusi karui ir, austrams žeminant Serbiją, stovėsianti nuošalėje kaip kad 1908 metais. Šiaip ar taip, jie manė dabar esą geresnėje padėtyje susiremti su Rusija nei būsią po kelerių metų.

Tarsi dar sykį patvirtindami, kad niekas kitas blogiau už juos nesupranta potencialaus varžovo psichologijos, Vokietijos lyderiai įsivaizdavo, jog jiems atsiveria kuo plačiausios galimybės, – kaip ir tada, kai didindami laivyną mėgino priversti Didžiąją Britaniją sudaryti su jais sąjungą arba kai bandė izoliuoti Prancūziją grasindami karu dėl Maroko. Remdamiesi prielaida, kad Austrijos sėkmė padės pralaužti kaip niekada glaudžią apsuptį, nes paskatins Rusiją nusivilti Trilype santarve, jie ignoravo Prancūziją, kurią laikė nesutaikoma priešininke, ir vengė Didžiosios Britanijos tarpininkavimo, kad tai nesumenkintų jų triumfo. Vokietijos lyderiai buvo įtikinę save: jeigu karas, priešingai visiems skaičiavimams, vis dėlto prasidėtų, Didžioji Britanija arba liktų neutrali, arba įsikištų per vėlai. Tuo tarpu tuometinis Rusijos užsienio reikalų ministras Sergej Sazonov taip aiškino, kodėl Rusija tąsyk neketino nusileisti:

> Nuo pat Krymo karo mes neturėjome jokių iliuzijų dėl Austrijos jausmų mūsų atžvilgiu. Nuo tos dienos, kai ji ėmėsi grobuoniškos politikos Balkanuose, vildamasi šitaip sutvirtinti svyruojantį savo valdų statinį, mūsų santykiai darėsi vis nedraugiškesni. Bet mes galėjome taikstytis su tokiu nepatogumu, kol nepaaiškėjo, kad Austrijos Balkanų politikai simpatizuoja Vokietija ir kad ji skatinama iš Berlyno.[14]

Rusijai atrodė būtina priešintis Serbijos, patikimiausios sąjungininkės Balkanuose, žeminimui; ji suvokė tai kaip vokiečių manevrą mėginant pakenkti Rusijos padėčiai tarp slavų. „Aišku, – rašė Sazonov, – kad susidūrėme anaiptol ne su skubotu trumparegio ministro sprendimu, padarytu savo paties rizika ir atsakomybe, o su kruopščiai apgalvotu planu, parengtu padedant Vokietijos vyriausybei, be kurios sutikimo ir pažado remti Austrija-Vengrija niekada nebūtų drįsusi jo vykdyti.“[15]

Kitas rusų diplomatas vėliau nostalgiškai rašė apie skirtumą tarp Bismarcko ir kaizerio Vokietijos:

> Didysis karas buvo neišvengiamas padarinys paramos, kuria Vokietija skatino Austrijos-Vengrijos politiką skverbtis į Balkanus ir kuri plaukė iš grandiozinės pangermanistinės idėjos sukurti germanizuotą „Mažąją Europą“. Bismarcko laikais taip niekada nebūtų atsitikę. O tai, kas atsitiko, buvo rezultatas naujo Vokietijos užmojo imtis dar milžiniškesnės, negu ėmėsi Bismarck, užduoties – tik be Bismarcko.[16]*

Rusų diplomatai pernelyg gerai galvojo apie vokiečius, nes kaizeris su savo patarėjais nei 1914 metais, nei per ankstesnes krizes neturėjo jokio ilgalaikio plano. Krizė, kurią sukėlė erchercogo nužudymas, tapo nevaldoma todėl, kad nė vienas lyderis nenorėjo trauktis nė per žingsnį ir visoms šalims atrodė svarbiau laikytis formalių sutartyse numatytų įsipareigojimų, o ne ieškoti visiems priimtinos bendrų ilgalaikių interesų koncepcijos. Europai trūko kokios nors visa aprėpiančios vertybių sistemos, galinčios susieti valstybes tarpusavyje, – tokios, kokia buvo būdinga Metternicho sistemai ar šaltakraujiškam Bismarcko *Realpolitik* diplomatiniam lankstumui. Pirmasis pasaulinis karas prasidėjo ne dėl to, kad šalys sulaužė sutartis, o todėl, kad vykdė jas paraidžiui.

* Šiuos atsiminimus reikia vertinti atsargiai, nes rusai stengėsi visą atsakomybę už karą suversti vokiečiams. Antai Sazonovui tenka nemaža dalis kaltės, nes jis neabejotinai priklausė karo partijai, reikalavusiai visuotinės mobilizacijos, – tačiau tai nemenkina jo bendrosios analizės vertės.

Iš daugybės karo preliudijos keistenybių bene keisčiausia ta, kad iš pradžių niekas nieko nedarė. Austrija, ištikima savam stiliui, delsė dar ir todėl, kad Vienai reikėjo laiko įveikti Vengrijos ministro pirmininko Istváno Tiszos nenorą rizikuoti imperija. Šiam galų gale nusileidus, Viena liepos 23 dieną paskelbė Serbijai 48 valandų ultimatumą, tyčia iškeldama kuo sunkesnes sąlygas, kad serbai jas garantuotai atmestų. Tačiau delsdama Austrija prarado galimybę pasinaudoti pasipiktinimu, pirmomis dienomis apėmusiu Europą dėl erchercogo nužudymo.

Nekyla abejonių, jog Metternicho laikais, kai visa Europa stengėsi laikytis teisėtumo, Rusija nebūtų prieštaravusi, kad Austrija šitaip baustų Serbiją už princo, tiesioginio sosto įpėdinio, mirtį. Tačiau 1914 metais teisėtumas jau nebuvo siejanti grandis. Rusijos simpatijos sąjungininkei Serbijai nusvėrė įtūžį dėl Franco Ferdinando nužudymo.

Ištisą mėnesį po pasikėsinimo austrų diplomatija buvo vangi. Paskui, greičiau nei per savaitę, karštligiškai metėsi į kataklizmą. Austrams paskelbus ultimatumą, politiniai lyderiai jau neturėjo įtakos įvykių tėkmei, nes bet kuri iš didžiųjų šalių galėjo pradėti nesustabdomas mobilizacijų lenktynes. Ironiška, kad šį Džaganatho vežimą paleido būtent ta šalis, kuriai mobilizacijos grafikai, galima sakyti, neturėjo jokios reikšmės. Mat Austrijos, vienintelės iš didesniųjų valstybių, kariniai planai tebebuvo senamadiški ta prasme, kad nepriklausė nuo greičio. Jai nebuvo svarbu, kurią savaitę pradėti karą, – kad tik austrų kariuomenė anksčiau ar vėliau galėtų pamokyti Serbiją. Austrija paskelbė ultimatumą tam, kad užkirstų kelią mediacijai, o ne kad paspartintų karines operacijas. Be to, Austrijos mobilizacija nekėlė grėsmės jokiai kitai didesnei valstybei, nes turėjo trukti visą mėnesį.

Taigi mobilizacijų griūtį, padariusią karą neišvengiamą, sukėlė šalis, kurios kariuomenė stojo į kovą tik po to, kai didieji mūšiai Vakaruose jau buvo pasibaigę. Kita vertus – ir nepriklausomai nuo Austrijos parengties, – jei Rusija norėjo pagąsdinti Austriją, ji turėjo mobilizuoti šiek tiek kariuomenės, o tai būtų paskatinę negrįžtamą procesą Vokietijoje (nors niekas iš politinių lyderių, regis, nesuvokė šio pavojaus). 1914 metų liepos paradoksas: šalių, kurios turėjo politinių priežasčių kariauti, nevaržė griežti mobilizacijos grafikai, tuo tarpu šalys, parengusios griežtus grafikus, kaip antai Vokietija ir Rusija, neturėjo jokių politinių priežasčių stoti į karą.

Didžioji Britanija – šalis, kurios padėtis buvo geriausia norint sustabdyti tokią įvykių raidą, – dvejojo. Balkanų krizė jai bemaž nerūpėjo, tačiau ji turėjo nemenką interesą išsaugoti Trilypę santarvę. Karas jai kėlė siaubą, bet dar labiau ji bijojo Vokietijos triumfo. Jei

Didžioji Britanija būtų nedviprasmiškai paskelbusi savo ketinimus, tai yra davusi Vokietijai suprasti, kad neliksianti nuošalėje nuo visuotinio karo, kaizeris tikriausiai nebūtų išdrįsęs konfrontuoti. Štai kaip visa tai vėliau atrodė Sazonovui:

> Negaliu susilaikyti neišsakęs nuomonės, kad jeigu 1914 metais seras Edward Grey, kaip aš primygtinai jo prašiau, būtų laiku ir vienaprasmiškai paskelbęs apie Didžiosios Britanijos solidarumą su Prancūzija ir Rusija, jis būtų galėjęs išgelbėti žmoniją nuo to siaubingo kataklizmo, kuris vos nepražudė europinės civilizacijos.[17]

Britų lyderiai nenorėjo rizikuoti Trilype santarve parodydami nors kiek dvejoją remti sąjungininkus. Nenorėjo jie – kiek prieštaraudami patys sau – ir grasinti Vokietijai, kad išsaugotų atvirą mediacijos galimybę tinkamam momentui. Bet išsėdėti ant dviejų kėdžių Didžiajai Britanijai nepavyko. Ji nebuvo formaliai įsipareigojusi kariauti Prancūzijos ir Rusijos pusėje – Grey patvirtino tai Bendruomenių rūmams 1914 metų birželio 11 dieną, iki erchercogo nužudymo likus šiek tiek daugiau nei dviem savaitėms:

> ...jei tarp Europos galiūnių kiltų karas, nėra jokių neskelbtų susitarimų, kurie trukdytų arba varžytų Vyriausybės ar Parlamento laisvę spręsti Didžiosios Britanijos dalyvavimo kare klausimą...[18]

Formaliai visa tai, žinoma, buvo teisinga. Bet egzistavo ir neapčiuopiamas moralinis matmuo. Prancūzų laivynas pagal susitarimą su Didžiąja Britanija stovėjo Viduržemio jūroje; dėl to, Didžiajai Britanijai nestojant į karą, šiaurinė Prancūzijos pakrantė būtų likusi neapsaugota nuo vokiečių laivų. Krizei rutuliojantis toliau, Bethmann-Hollweg žadėjo laivyno prieš Prancūziją nenaudoti, jei Didžioji Britanija įsipareigotų būti neutrali. Tačiau Grey atsisakė šio sandėrio dėl tos pačios priežasties, dėl kurios jis 1909 metais atmetė vokiečių siūlymą sulėtinti karo laivyno statybą mainais už britų neutralumą europiniame kare, – Grey baiminosi, kad sumušus Prancūziją Didžioji Britanija nepasidarytų priklausoma nuo Vokietijos malonės.

> Jūs turite informuoti Vokietijos Kanclerį, kad jo siūlymo, jog mes tokiomis sąlygomis įsipareigotume laikytis neutraliai, šiuo metu negalime svarstyti.
>
> ...Prancūzijos sąskaita sudaryti tokį sandėrį su vokiečiais mums būtų negarbė, ir mūsų šalis niekada neatgautų gero vardo.
>
> Be to, Kancleris faktiškai siūlo derėtis dėl mūsų turimų įsipareigojimų ar interesų Belgijos neutraliteto atžvilgiu. Tokio sandėrio mes irgi negalime svarstyti.[19]

Grey dilema buvo tokia: jo šalis pateko tarp viešosios nuomonės ir užsienio politikos tradicijų girnų. Viena vertus, per menka visuomenės parama stojimui į karą dėl Balkanų reikalų tarsi ragino rinktis mediacijos kelią. Kita vertus, jei Prancūzija pralaimėtų arba nusiviltų sąjunga su britais, Vokietija įgytų vyraujančią padėtį, o tam britai visuomet priešindavosi. Todėl labai tikėtina, kad Didžioji Britanija galiausiai būtų stojusi į karą norėdama užkirsti kelią kariniam Prancūzijos sutriuškinimui, net jeigu Vokietija nebūtų įsiveržusi į Belgiją, – tik gal vėliau, kai tam būtų pribrendusi britų viešoji nuomonė. O iki tol Didžioji Britanija tikriausiai būtų mėginusi tarpininkauti. Tačiau Vokietijos sprendimas mesti iššūkį vienam iš giliausiai įsišaknijusių Anglijos užsienio politikos principų – Nyderlandai neturi atsidurti jokios didelės valstybės rankose – išblaškė britų abejones ir garantavo, kad karas nesibaigsiąs kompromisu.

Grey rėmėsi samprotavimu, kad Didžioji Britanija, pradinėje krizės stadijoje niekam nerodydama palankumo, išsaugotų nešališką laikyseną ir tai galbūt padėtų rasti kokį tarpinį sprendimą. Praeities patirtis irgi skatino laikytis tokios strategijos. Dvidešimt metų tarptautinės įtampos padidėjimai visada baigdavosi konferencijomis. Tačiau per ankstesnes krizes nebūdavo mobilizuojama kariuomenė. Visoms didžiosioms galiūnėms rengiantis mobilizacijai, tradiciniams diplomatiniams metodams laiko nebeliko. Tad per tas lemtingas devyniasdešimt šešias valandas, kai mobilizacijos grafikai sužlugdė politinio manevravimo galimybę, britų vyriausybė faktiškai laikėsi stebėtojo vaidmens.

Austrijos ultimatumas prirėmė Rusiją prie sienos tokią akimirką, kai ji jau buvo įtikėjusi, kad su ja bjauriai pasielgta. Bulgarija, kurią Rusija keletu karų išvadavo iš turkų, linko prie Vokietijos. Austrija, aneksavusi Bosniją-Hercegoviną, regis, siekė paversti savo protektoratu Serbiją – paskutinę reikšmingą Rusijos sąjungininkę Balkanuose. O Vokietijai įsitvirtinus Konstantinopolyje, Rusijai teliko spėlioti, ar panslavizmo amžius nesibaigsiąs teutonų įsivyravimu visur, kur rusai ištisą šimtmetį stengėsi įkelti koją.

Vis dėlto caras Nikolajus II nelabai troško susiremti su Vokietija. Liepos 24 dieną susitikęs su ministrais, jis apžvelgė Rusijos pasirinkimo galimybes. Pasak finansų ministro Piotro Barko, caras kalbėjęs: „Karas būtų katastrofiškas visam pasauliui; jei prasidės, jį bus labai sunku sustabdyti.“ Be to, rašė Bark, „vokiečių imperatorius ne kartą yra tikinęs carą, kad nuoširdžiai norįs išsaugoti Europoje taiką“. Jis priminė ministrams „lojalią vokiečių imperatoriaus laikyseną

Rusijos–Japonijos karo metu ir per vidaus bruzdėjimą, po to įvykusį Rusijoje".[20]

Carui prieštaravo įtakingas žemės ūkio ministras Aleksandr Krivošejin. Demonstruodamas rusams būdingą bruožą niekada neužmiršti nuoskaudų, jis tvirtino, kad, nepaisant malonių kaizerio laiškų savo pusbroliui carui Nikolajui, vokietis ieškojęs kliaučių per 1908 metų Bosnijos krizę. Todėl „visuomenė ir deputatai nesupras, kodėl Rusijos gyvybiniams interesams kritišką akimirką imperatoriaus vyriausybė nesiryžo drąsiam žingsniui. ... Mūsų perdėm apdairus požiūris, deja, nepadėjo nuraminti Vidurio Europos valstybių".[21]

Krivošejino argumentus sustiprino rusų ambasadoriaus Sofijoje pranešimas: Rusijai atsitraukus, „mūsų prestižas slavų pasaulyje ir Balkanuose nepataisomai smuksiąs".[22] Kaip žinia, valstybių vadovai paprastai labai jautriai reaguoja į argumentus, kuriais kvestionuojama jų drąsa. Tad caras, užgniaužęs pasaulinės katastrofos nuojautą, galų gale nusprendė remti Serbiją net ir rizikuojant karu, tiesa, mobilizacijos skelbti nesiryžo.

Kai liepos 25 dieną Serbija netikėtai nuolankiai atsakė į Austrijos ultimatumą – sutikdama su visais austrų reikalavimais, išskyrus vieną, – ką tik iš kruizo grįžęs kaizeris pamanė, kad krizė baigėsi. Bet jis neįvertino Austrijos pasiryžimo išnaudoti paramą, kurią jis taip neapdairiai buvo pasiūlęs. O svarbiausia, pamiršo – jei apskritai žinojo, – kad, didžiosioms galiūnėms stovint ant karo slenksčio, mobilizacijos grafikai nusversią diplomatines pastangas.

Liepos 28 dieną Austrija paskelbė Serbijai karą, nors pradėti karo veiksmus galėjo ne anksčiau kaip rugpjūčio 12-ąją. Tą pačią dieną caras įsakė imtis dalinės mobilizacijos prieš Austriją ir nustebo sužinojęs, kad generalinis štabas teturi parengęs visuotinės mobilizacijos planą prieš Vokietiją ir Austriją kartu – nors ištisus penkiasdešimt metų Austrija trukdė rusų siekiams Balkanuose, o lokalus Austrijos–Rusijos karas visą tą laiką buvo pagrindinis karo mokyklų mokomasis modelis. Rusijos užsienio reikalų ministras, nesuvokdamas, kad gyvena iliuzijų pasaulyje, liepos 28 dieną tikino Berlyną: „Karinės priemonės, kurių mes ėmėmės Austrijai paskelbus karą... nė viena jų nenukreipta prieš Vokietiją."[23]

Caro santūrumas nugąsdino rusų karo vadus, kurie visi be išimčių išpažino Obručevo teorijas. Jie norėjo visuotinės mobilizacijos, taigi karo su Vokietija, kuri vis dar nebuvo žengusi jokių karinių žingsnių. Vienas iš įtakingų generolų kalbėjo Sazonovui, kad „karas jau neišvengiamas, ir mums gresia pavojus jį pralaimėti nespėjus nė išsitraukti kardo".[24]

Saviems generolams caras atrodė pernelyg neryžtingas, o Vokietijai – net per daug ryžtingas. Vokiečių kariniai planai buvo pagrįsti ketinimu greičiau nei per šešias savaites išmušti Prancūziją iš karo ir tada atsigręžti prieš Rusiją, kuri dar neturėtų būti spėjusi galutinai mobilizuotis. Bet kokia rusų mobilizacija, netgi dalinė, būtų griovusi šį grafiką ir mažinusi šansus laimėti ir taip rizikingą žaidimą. Todėl liepos 29 dieną Vokietija pareikalavo, kad Rusija sustabdytų mobilizaciją – kitaip Vokietija atsakysianti tuo pačiu. O visi žinojo, kad Vokietijos mobilizacija reikštų karą.

Caras buvo per silpnas nusileisti. Dalinės mobilizacijos sustabdymas būtų suardęs visus rusų karinius planus, ir generolų priešinimasis įtikino jį, kad burtas mestas. Liepos 30 dieną Nikolajus įsakė pradėti visuotinę mobilizaciją. Liepos 31-ąją Vokietija dar sykį pareikalavo, kad Rusija ją nutrauktų. Sankt Peterburgas šį reikalavimą ignoravo, tad Vokietija paskelbė Rusijai karą. Tai įvyko be jokio rimtesnio politinio pasikeitimo nuomonėmis tarp Sankt Peterburgo ir Berlyno dėl krizės esmės ir nesant jokių apčiuopiamų nesutarimų tarp Vokietijos ir Rusijos.

Vokietijai dabar iškilo problema: pagal jos karinius planus reikėjo nedelsiant pulti Prancūziją, bet ši krizės metu laikėsi ramiai – tik paragino Rusiją neiti į kompromisus žadėdama besąlygišką savo paramą. Pagaliau supratęs, kur atvedė dvidešimt metų teatrališkos politikos, kaizeris mėgino pakeisti vokiečių kariuomenės mobilizacijos kryptį nuo Prancūzijos prie Rusijos. Jo pastangos suvaldyti kariškius buvo tokios pat bergždžios kaip ankstesnis panašus caro bandymas apriboti mobilizacijos mastą. Vokietijos generalinis štabas, kaip ir Rusijos generolai, nenorėjo nubraukti dvidešimties metų darbo; kaip ir rusai, jis neturėjo jokio atsarginio plano. Ir caras, ir imperatorius norėjo atsitraukti nuo bedugnės krašto, bet nežinojo, kaip tai padaryti; caras todėl, kad jam nepavyko apsiriboti daline mobilizacija, kaizeris – kad negalėjo mobilizuotis vien prieš Rusiją. Abiem sutrukdė karinė mašina, kurią patys padėjo konstruoti ir kuri, sykį paleista, pasirodė nebesustabdoma.

Rugpjūčio 1 dieną Vokietija pasiteiravo Prancūzijos, ar ši ketinanti likti neutrali. Jei Prancūzija būtų atsakiusi teigiamai, Vokietija kaip geros valios įrodymo būtų pareikalavusi Verduno ir Toulo tvirtovių. Tačiau Prancūzija gana miglotai atsakė veiksianti vadovaudamasi savo nacionaliniais interesais. Vokietija, žinoma, neturėjo konkrečios dingsties, galinčios pateisinti karo veiksmus prieš Prancūziją, kuri Balkanų krizės atžvilgiu laikėsi kaip stebėtoja. Tačiau vėlgi viską lėmė

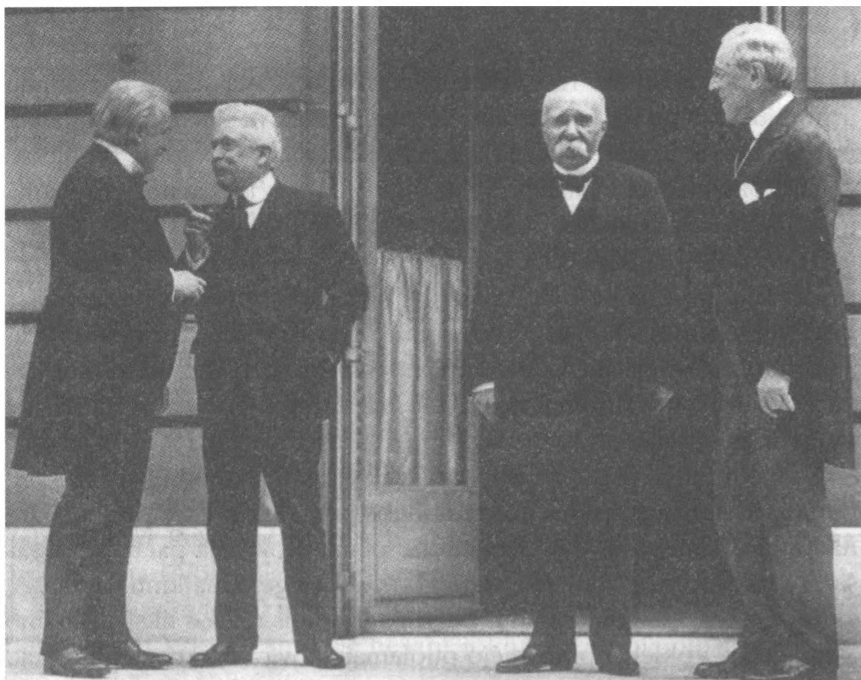
mobilizacijos grafikai. Tad Vokietija išgalvojo keletą sienos pažeidimų ir rugpjūčio 3-ąją paskelbė karą. Tą pačią dieną vokiečių kariuomenė, vykdydama Schlieffeno planą, įsiveržė į Belgiją. Kitą dieną, rugpjūčio 4-ąją, Vokietijai karą paskelbė Didžioji Britanija, tuo nenustebindama nieko, išskyrus vokiečių vadovybę.

Didžiosios galiūnės sugebėjo nereikšmingą Balkanų krizę paversti pasauliniu karu. Ginčas dėl Bosnijos ir Serbijos atvedė prie invazijos į Belgiją, esančią kitame Europos gale, o tai savo ruožtu neišvengiamai įtraukė į karą Didžiąją Britaniją. Ironiška, kad tuo metu, kai Vakarų fronte vyko įnirtingi mūšiai, austrų kariuomenė dar nebuvo net pradėjusi puolimo prieš Serbiją.

Vokietija per vėlai suprato, kad kariaujant neabejotinų dalykų nebūna ir kad, įsigeidusi greitos lemtingos pergalės, ji įklimpo į ilgą alinantį karą. Ėmusi vykdyti Schlieffeno planą, Vokietija palaidojo visas savo viltis, dėtas į britų neutralumą, ir nepajėgė sunaikinti prancūzų kariuomenės, nors būtent tai ir buvo pagrindinis rizikos tikslas. Likimo ironija, kad Vokietija pralaimėjo puolamąją kovą Vakaruose ir laimėjo gynybinę Rytuose – bemaž kaip buvo numatęs senasis Moltke. Galų gale ir Vakaruose jai teko imtis Moltke's gynybinės strategijos, prieš tai užkirtus sau kelią į kompromisinę politinę taiką, kuria ši strategija kaip tik ir rėmėsi.

Europos koncertas apgailėtinai žlugo, nes politinė vadovybė neatliko savo priedermių. Niekas nė nemėgino šaukti ką nors panašaus į Europos kongresą, kokie didžiumą XIX amžiaus padėdavo išspręsti ar bent atvėsinti krizes. Europos lyderiai numatė viską, išskyrus laiką, reikalingą diplomatiniams taikymosi žingsniams. Ir jie buvo pamiršę Bismarcko posakį: „Vargas vadovui, kurio argumentai karo pabaigoje ne tokie įtikinami, kokie buvo jo pradžioje.“

Praūžusi įvykių audra nusinešė dvidešimt milijonų aukų. Išnyko Austrijos-Vengrijos imperija, žlugo trys iš keturių į karą stojusių dinastijų – vokiečių, austrų ir rusų. Išsilaikė vien britiškoji. Po visko buvo sunku tiksliai prisiminti, kas sukėlė gaisrą. Niekam nekėlė abejonių tik tai, kad iš monumentalios beprotystės pelenų reikia kurti naują europinę sistemą, nors jos kontūrus buvo nelengva įžvelgti aistrų ir nuovargio migloje, kuri liko tvyroti po skerdynių.

DEVINTAS SKYRIUS

Naujas diplomatijos veidas: Wilson ir Versalio sutartis

1918 metų lapkričio 11 dieną Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas David Lloyd George tokiais žodžiais pranešė apie paliaubas, pasirašytas tarp Vokietijos ir sąjunginių valstybių: „Aš tikiuosi, kad mes galime pasakyti, jog šitaip šį lemtingą rytą atėjo galas visiems karams."[1] Iš tikrųjų nuo dar kataklizmiškesnio karo Europą skyrė vos du dešimtmečiai.

Kadangi per Pirmąjį pasaulinį karą niekas nevyko taip, kaip planuota, ir taikymosi pastangos neišvengiamai turėjo būti tokios pat bergždžios kaip lūkesčiai, su kuriais tautos ėjo į katastrofą. Visi tikėjosi trumpo karo ir taikos sąlygų svarstybas buvo palikę kokiam nors diplomatų kongresui, kokiais praėjusį šimtmetį baigdavosi Europos konfliktai. Tačiau siaubingai daug žuvusiųjų užgožė konflikto preliudijos politinius nesutarimus – kovą dėl įtakos Balkanuose, dėl Elzaso-

Lotaringijos, laivynų statybos varžybas. Dėl savo kančių kaltindamos prigimtinį priešininkų blogį, Europos tautos buvo įtikėjusios, kad kompromisai negalį duoti tvirtos taikos; privalu arba galutinai sutriuškinti priešą, arba kariauti iki visiško išsekimo.

Jeigu Europos vadovai būtų laikęsi nerašytų ikikarinės tarptautinės tvarkos taisyklių, kompromisinė taika būtų buvusi pasiekta 1915 metų pavasarį. Abiejų pusių puolimai jau buvo atlikę savo kruviną darbą, padėtis visuose frontuose stabilizavosi. Kaip tada, kai iki karo pradžios likus savaitei mobilizacijos grafikai nustūmė į šalį diplomatiją, taip dabar aukų mastas sutrukdė rasti protingą kompromisą. Užuot ieškoję išeities, Europos lyderiai kėlė vieni kitiems vis sunkesnes sąlygas, tuo ne tik toliau demonstruodami nekompetentingumą bei neatsakingumą, įstūmusį juos į karą, bet ir griaudami pasaulio tvarką, kuriai esant jų valstybės sugyveno beveik ištisą šimtmetį.

1914–1915 metų žiemą karinė strategija ir užsienio politika galutinai atitrūko viena nuo kitos. Nė vienai iš kariaujančių šalių neužteko dvasios ieškoti kelių į kompromisinę taiką. Prancūzija nebūtų nusileidusi be Elzaso-Lotaringijos; Vokietija būtų atmetusi bet kokią taiką, jei tik iš jos būtų reikalaujama grąžinti užgrobtas teritorijas. Sykį puolus į karą, Europos vadovus taip apsėdo brolžudystė, taip apkvaitino ištisos jaunų vyrų kartos naikinimas, kad pergalė virto savitiksle, ir jau nebuvo svarbu, iš kokių griuvėsių tas triumfas turįs iškilti. Kruvini puolimai tik patvirtindavo, kad atsidurta karinėje aklavietėje, ir nusinešdavo tiek gyvybių, kiek ankstesniais laikais, iki atsirandant modernioms technologijoms, vargu ar kas galėjo įsivaizduoti. Bandymai ieškoti naujų sąjungininkų tik klampindavo į dar didesnę politinę aklavietę. Mat kiekvienas naujas sąjungos narys – Italija ir Rumunija Trilypės santarvės pusėje ar prie Centrinių valstybių prisidėjusi Bulgarija – reikalaudavo būsimo grobio dalies, atimdamas iš diplomatijos paskutinius lankstumo likučius.

Taikos sąlygos palengva įgavo nihilistinį pobūdį. Aristokratiškas, kiek suokalbininkiškas XIX šimtmečio diplomatijos stilius masinių mobilizacijų amžiui pasirodė netinkamas. Vakarų sąjungininkų blokas kėlė tokius moralinius šūkius kaip „Karas, užbaigsiantis visus karus“ arba „Padarysime pasaulį saugų Demokratijai“ – ypač kai į karą stojo Amerika. Pirmas šių tikslų buvo suprantamas, netgi teikiantis daug vilčių tautoms, kurios tūkstantį metų kariavo viena su kita įvairiais deriniais. Praktiškai jis reiškė visišką Vokietijos nuginklavimą. Antrasis – skleisti demokratiją – reikalavo Vokietijos ir Austrijos vidaus institucijų nuvertimo. Taigi abu sąjungininkų lozungai iš esmės ragino kovoti iki pabaigos.

Didžioji Britanija, per Napoleono karus sukūrusi Europos pusiausvyros projektą (Pitto planas), rėmė totalinės pergalės šalininkus. 1914 metų gruodį britų užsienio reikalų sekretorius Grey atmetė vokiečių žvalgomąjį siūlymą mainais už Belgų Kongą pasitraukti iš Belgijos pareikšdamas, kad sąjungininkai turį gauti „garantijas nuo bet kokio būsimo Vokietijos puolimo".[2]

Grey pareiškimas ženklino britų požiūrio pokytį. Beveik iki pat karo Didžioji Britanija savo saugumą tapatino su galių pusiausvyra, kurią ji palaikė remdama silpnesnįjį prieš stipresnįjį. 1914 metais šitoks vaidmuo jai buvo pasidaręs nebemielas. Matydama, kad Vokietija tapo stipresnė už visą likusį žemyną kartu paėmus, Didžioji Britanija nebesijautė galinti toliau laikytis savo tradicinės politikos – būti aukščiau Europos rietenų. Kadangi ji suvokė, kokią grėsmę keltų Vokietijos įsivyravimas Europoje, grįžimas į *status quo ante* niekaip nebūtų padėjęs išspręsti šios didžiosios problemos. Taigi ir Didžioji Britanija jau nelinko į kompromisus ir reikalavo tokių „garantijų", kurios būtų reiškusios Vokietijos galios susilpninimą, visų pirma smarkiai sumažinant jos karo laivyną. Su tuo Vokietija niekada nebūtų sutikusi, nebent visiškai sumušta.

Vokiečių sąlygos buvo ir konkretesnės, ir geopolitiškesnės. Vis dėlto, kaip paprastai neturėdami saiko jausmo, vokiečių lyderiai irgi norėjo to, kas prilygo besąlygiškai priešininko kapituliacijai. Vakaruose jie reikalavo šiaurės Prancūzijos anglių laukų aneksijos ir karinės Belgijos kontrolės, įskaitant Antwerpeno uostą, o tai garantavo nesutaikomą britų priešiškumą. Rytuose Vokietija kėlė vos vieną formalią sąlygą dėl Lenkijos, kur 1916 metų lapkričio 5 dieną ji pažadėjo sukursianti „nepriklausomą valstybę su paveldima konstitucine monarchija"[3] – tuo nubraukdama bet kokią kompromisinės taikos su Rusija galimybę. (Vokietija vylėsi, kad pažadas suteikti lenkams nepriklausomybę padės sutelkti tiek lenkų savanorių, jog jų užteksią penkioms divizijoms; kaip paaiškėjo, tokių atsirado tik 3000.[4]) Įveikusi Rusiją, 1918 metų kovo 3 dieną Vokietija sudarė su ja Bresto sutartį, pagal kurią aneksavo trečdalį europinės Rusijos ir padarė Ukrainą savo protektoratu. Pagaliau atskleidusi, ką reiškia jos *Weltpolitik*, Vokietija siekė įsivyrauti bent jau Europoje.

Pirmasis pasaulinis karas prasidėjo kaip tipiškas kabinetinis karas – į ambasadą buvo siunčiamos notos, monarchai keitėsi telegramomis per kiekvieną rengimosi tikrai kovai pakopą. Bet kai į Europos sostinių gatves išėjo džiūgaujančios minios, konfliktas liovėsi buvęs kanceliarijų konfliktu ir virto masių kova. Po pirmų dvejų karo

metų abi pusės kėlė sąlygas, nesuderinamas su jokiu pusiausvyros vaizdiniu.

Niekam net nebuvo atėjusi į galvą mintis, kad abi pusės gali vienu metu ir laimėti, ir pralaimėti: kad Vokietija sumušianti Rusiją ir gerokai susilpninsianti Prancūziją bei Angliją, bet galiausiai Vakarų sąjungininkai, Amerikos padedami, vis dėlto laimėsią karą. Po Napoleono karų atėjo taikos šimtmetis, grindžiamas pusiausvyra ir palaikomas bendrų vertybių. Tuo tarpu Pirmojo pasaulinio karo rezultatas buvo socialiniai perversmai, ideologinis konfliktas ir dar vienas pasaulinis karas.

Karo pradžios entuziazmas greit išgaravo Europos tautoms supratus, kad jų vyriausybės, gebėjusios sukelti skerdynes, toli gražu neturi atitinkamų gebėjimų pasiekti arba pergalę, arba taiką. Praūžęs viesulas nuvertė Rytų dvarus, kurių vienybė palaikė taiką Europoje Šventosios sąjungos laikais. Austrijos-Vengrijos imperija apskritai išnyko. Rusijos imperija pakliuvo į bolševikų rankas ir dviem dešimtmečiams pasitraukė į Europos periferiją. Vokietiją paeiliui smukdė pralaimėjimas, revoliucija, infliacija, ekonominė depresija ir diktatūra. Prancūzija ir Didžioji Britanija nepasinaudojo savo priešininkų nuosilpio būkle. Geriausius savo jaunus vyrus jos paaukojo dėl taikos, kuri jų priešą padarė geopolitiškai stipresnį, negu kad buvo prieš karą.

Dar iki galo neatsiskleidus šios iš esmės savo rankomis sukurtos griūties mastui, scenoje pasirodė naujas žaidėjas, visiems laikams užbaigęs tai, kas iki tol buvo vadinama Europos koncertu. Po trejų metų skerdynių, tvyrant nevilčiai ir visur plytint griuvėsiams, į tarptautinę areną įžengė Amerika – kupina pasitikėjimo, galios ir idealizmo, kuris buvo neįsivaizduojamas kur kas labiau iškamuotoms jos sąjungininkėms Europoje.

Amerikai stojus į karą, pasidarė techniškai įmanoma pasiekti visišką pergalę, tačiau Amerikos tikslai turėjo nedaug bendra su tokia pasaulio tvarka, kokią Europa puoselėjo tris šimtmečius ir dėl kurios tariamai pradėjo šį karą. Amerika niekino galių pusiausvyros koncepciją, o *Realpolitik* praktiką laikė amoralia. Tarptautinės tvarkos kriterijai Amerikai buvo demokratija, kolektyvinis saugumas ir tautų apsisprendimas – joks ankstesnis europinis sureguliavimas tokiais dalykais niekada nesirėmė.

Europinės minties ir amerikiečių filosofijos prieštaros tik stiprino pastarųjų įsitikinimą savo teisingumu. Skelbdama radikalų atotrūkį nuo Senojo pasaulio priesakų ir patirties, Wilsono pasaulio tvarkos idėja išaugo iš amerikiečių tikėjimo taikia žmogaus prigimtimi ir

pamatine pasaulio darna. Jų supratimu, demokratinės valstybės iš principo yra taikios; tautos, gavusios teisę apsispręsti, nebeturėsiančios pagrindo kariauti ar engti viena kitą. Kai visi pasaulio žmonės patirsią taikos ir demokratijos palaimą, vieningai stosią ginti savo gerovės.

Europos lyderiai nemąstė tokiomis kategorijomis. Nei savo vidaus institucijų, nei tarptautinės tvarkos jie negrindė politinėmis teorijomis, postuluojančiomis prigimtinį žmogaus gerumą. Atvirkščiai, tos institucijos buvo kuriamos taip, kad neabejotinas žmogaus savanaudiškumas tarnautų aukštesniam gėriui. Europos diplomatija rėmėsi ne taikinga tautų prigimtimi, o jų polinkiu kariauti, kurį reikėjo arba numaldyti, arba atsverti. Sąjungos formavosi siekiant konkrečių, apibrėžiamų tikslų, o ne abstrakčiai ginti taiką.

Wilsono tautų apsisprendimo ir kolektyvinio saugumo doktrinos vedė Europos diplomatus į visiškai jiems nepažįstamą teritoriją. Visi europiniai sureguliavimai būdavo grindžiami prielaida, kad sienas galima keisti, jei tai padeda išlaikyti galių pusiausvyrą, kurios reikalavimai esą svarbesni už tų vietovių gyventojų norus. Būtent šitaip Pitt įsivaizdavo „didžiąsias mases“, turėjusias tramdyti Prancūziją po Napoleono karų.

Antai visą XIX amžių Didžioji Britanija ir Austrija stengėsi neleisti subyrėti Osmanų imperijai, nes buvo įsitikinusios, kad iš jos atsiradusios mažos valstybės ardysiančios tarptautinę tvarką. Jų mąstymu, mažų valstybių nepatyrimas didinsiąs tautinę nesantaiką, o santykinis silpnumas gundysiąs didžiąsias galiūnes jas užgrobti. Britų ir austrų požiūriu, savo nacionalines ambicijas mažos valstybės turėjo aukoti platesniems taikos interesams. Dėl pusiausvyros Prancūzijai buvo neleista aneksuoti prancūziškai kalbančios vališkosios Belgijos dalies, o Vokietijai – jungtis su Austrija (nors Bismarck turėjo ir savų priežasčių neiti į sąjungą su Austrija).

Wilson griežtai atmetė tokį požiūrį – paskui Jungtinės Valstijos visada taip elgėsi. Amerika neabejojo: karai kylą ne dėl tautų apsisprendimo, o todėl, kad tautos tokios teisės neturi; ne galių pusiausvyros sutrikimas skatinąs nestabilumą, o siekis ją įvesti. Wilson pasiūlė grįsti taiką kolektyvinio saugumo principu. Jis ir visi jo sekėjai buvo įsitikinę, kad pasaulio saugumas reikalaująs ginti ne nacionalinius interesus, o taiką kaip teisinę sąvoką. Nuspręsti, ar tikrai randasi grėsmė taikai, turėjo kokia nors tarptautinė institucija, – ją Wilson vadino Tautų Lyga.

Įdomu, kad mintis įkurti tokią organizaciją pirmiausia kilo Londone, tuometiniame galių pusiausvyra grindžiamos diplomatijos bastione.

Ir ji kilo anaiptol ne bandant rasti naują pasaulio tvarkos modelį, o ieškant būdo, kaip įtraukti Ameriką į karą dėl senosios tvarkos. 1915 metų rugsėjį britų užsienio reikalų sekretorius Grey revoliucingai nutolo nuo britų tradicijos kreipdamasis į Wilsono artimą draugą pulkininką House'ą su pasiūlymu, kurio idealistas Amerikos prezidentas, jo manymu, negalėjo atmesti.

Kokiu mastu, klausė Grey, prezidentas būtų suinteresuotas Tautų Lyga, atsakinga už nusiginklavimą ir taikų ginčų sprendimą?

> Ar Prezidentas siūlys, kad turėtų būti Lyga Tautų, įsipareigojančių vienytis prieš bet kurią Valstybę, kuri sulaužytų sutartį... arba kuri ginčo atveju nenorėtų imtis jokio kito reguliavimo būdo išskyrus karą?[5]

Nepanašu, kad Didžioji Britanija, kuri 200 metų vengė neribotų sąjungų, staiga būtų panorusi prisiimti neribotus globalaus masto įsipareigojimus. Tačiau Didžiosios Britanijos ryžtas neutralizuoti tiesioginę Vokietijos grėsmę buvo toks didelis, kad jos užsienio reikalų ministras galėjo drąsiai kelti kolektyvinio saugumo doktriną, reiškiančią patį didžiausią angažavimąsi, kokį tik galima įsivaizduoti. Visi siūlomosios pasaulinės organizacijos nariai turėjo būti įsipareigoję priešintis agresijai bet kurioje pasaulio vietoje ir bausti valstybes, nesutinkančias taikiai spręsti ginčų.

Grey žinojo, su kuo turi reikalą. Nuo pat jaunų dienų Wilson tikėjo, kad Amerikos federacinės institucijos būsiančios pavyzdžiu ateities „pasaulio parlamentui"; vos tapęs prezidentu, jis ėmėsi ieškoti galimybių sudaryti Panamerikos paktą, apimantį visą Vakarų pusrutulį. Todėl Grey neturėjo nustebti – ir, žinoma, buvo patenkintas – gavęs greitą atsakymą, palaikantį jo gana skaidrią užuominą.

Šis pasikeitimas nuomonėmis, ko gero, buvo užuomazga „ypatingų santykių" tarp Amerikos ir Didžiosios Britanijos, padėjusių pastarajai dar ilgai išlaikyti savo įtaką Vašingtone, nors jos galia po Antrojo pasaulinio karo ir gerokai sumenko. Bendra kalba ir kultūros palikimas, be to, dar didžiulis taktas padėjo britų lyderiams įterpti savo idėjas į Amerikos sprendimų priėmimo procesą taip nepastebimai, kad Vašingtonui jos atrodė kaip savos. Tad kai 1916 metų gegužę Wilson pirmą sykį užsiminė apie pasaulinės organizacijos kūrimą, jis neabejotinai buvo įsitikinęs, kad siūlo savo paties idėją. Žinoma, iš dalies taip ir buvo, nes Grey juk piršo ją puikiai nutuokdamas apie Wilsono pažiūras.

Kad ir kieno įkvėpta, Tautų Lygos koncepcija buvo esmingai amerikinė. Wilson tokią lygą įsivaizdavo kaip „visuotinę tautų asociaciją,

kuri rūpintųsi jūrų kelių saugumu, kad visos pasaulio tautos galėtų bendrai ir netrukdomai jais naudotis, ir neleistų įsiliepsnoti karams, pradėtiems arba pažeidžiant sutarčių sąlygas, arba neįspėjus ir nepateikus visų priežasčių pasaulio nuomonės teismui, – veiksmingą teritorinio vientisumo ir politinės nepriklausomybės garantiją".[6]

Tačiau iš pradžių Wilson nekalbėjo apie Amerikos dalyvavimą tokioje „visuotinėje asociacijoje". Tik 1917 metų sausį jis prabilo apie Amerikos narystę, gana netikėtai pasitelkdamas Monroe doktriną:

> Aš siūlau tautoms vieningai priimti prezidento Monroe doktriną kaip pasaulinę: kad jokia valstybė nesistengtų primesti savo santvarkos kitai valstybei ar tautai... kad visos valstybės nuo šiol vengtų veltis į sąjungas, galinčias įtraukti jas į jėgos varžybas...[7]

Meksika tikriausiai apstulbo išgirdusi, kad prezidentas šalies, kuri XIX amžiuje užgrobė trečdalį jos teritorijos ir vos prieš metus buvo įvedusi kariuomenę, dabar apie Monroe doktriną kalba kaip apie broliškų šalių teritorinio vientisumo garantiją ir klasikinį tarptautinio bendradarbiavimo pavyzdį.

Wilson nebuvo toks idealistas, jog manytų, kad jo idėjos pačios savaime pavergsiančios Europą. Jis pasirodė neblogai pasirengęs savo argumentus remti spaudimu. Netrukus po to, kai 1917 metų balandį Amerika stojo į karą, jis rašė pulkininkui House'ui: „Kai karas baigsis, mes galėsime primesti jiems savo mąstymo būdą, nes tada jie, be kita ko, ir finansiškai bus mūsų rankose."[8] O kol kas sąjungininkai delsė atsakyti į Wilsono siūlymą. Jiems buvo sunku prisiversti pritarti požiūriui, prieštaraujančiam jų tradicijoms, be to, jiems pernelyg reikėjo Amerikos pagalbos, kad drįstų atvirai reikšti savo abejones.

1917 metų spalio pabaigoje Wilson pasiuntė House'ą prašyti europiečių suformuluoti karo tikslus, kuriuose atsispindėtų jo paskelbtas taikos be aneksijų ir kontribucijų, garantuojamos kokios nors pasaulinės institucijos, siekis. Pats Wilson keletą mėnesių vengė garsinti savo požiūrį, nes, kaip jis paaiškino House'ui, Prancūzija ir Italija turbūt protestuotų, jei Amerika imtų abejoti jų teritorinių aspiracijų teisingumu.[9]

Galų gale 1918 metų sausio 8 dieną Wilson atskleidė kortas. Nepaprastai iškalbingai ir pakylėtai jis išdėstė Amerikos karo tikslus per jungtinę Kongreso sesiją, pateikdamas juos Keturiolikos punktų, padalytų į dvi dalis, pavidalu. Aštuonis punktus jis apibūdino kaip privalomus ta prasme, kad juos „privalu" įvykdyti. Tai buvo: atvira diplomatija, jūrų laivininkystės laisvė, visuotinis ginkluotės sumažinimas, prekybos

kliūčių panaikinimas, nešališkas kolonijinių pretenzijų sureguliavimas, Belgijos atkūrimas, Vokietijos pasitraukimas iš okupuotų Rusijos teritorijų ir, sakytum karūnos brangakmenis, Tautų Lygos įkūrimas.

Likusius konkretesnius šešis punktus Wilson pristatė sakydamas, jog juos „reikėtų", o ne „privalu" įgyvendinti, galbūt dėl to, kad, jo akimis, jie nebuvo būtinai reikalingi. Stebina, kad į neprivalomųjų kategoriją jis įtraukė Elzaso-Lotaringijos grąžinimą Prancūzijai, nors troškimas atgauti tuos kraštus pusę šimtmečio lėmė prancūzų politiką ir pareikalavo neregėtai daug aukų. Kiti „pageidautini" tikslai buvo mažumų autonomija Austrijos-Vengrijos ir Osmanų imperijoje, Italijos sienų pakoregavimas, Vokietijos pasitraukimas iš Balkanų, Dardanelų internacionalizacija, nepriklausomos Lenkijos, turinčios išėjimą prie jūros, sukūrimas. Ar Wilson norėjo pasakyti, kad dėl pastarųjų šešių sąlygų galimas kompromisas? Lenkijos išėjimas prie jūros ir Italijos sienų keitimas vargu ar atitiko tautų apsisprendimo principą, tad moralinė Wilsono plano simetrija nebuvo ideali.

Keturiolikos punktų pristatymą Wilson baigė kreipimusi į Vokietiją, išreikšdamas taikingą dvasią, su kuria Amerika ketino kurti naują tarptautinę tvarką, – tokia nuostata akivaizdžiai prieštaravo istoriniams karų tikslams:

> Mes nepavydime jai laimėjimų ir pasižymėjimo moksle ar taikiame versle, kur ji yra pasiekusi nepaprastai daug, pavydėtinai daug. Mes netrokštame nei kenkti jai, nei kaip nors riboti teisėtą jos įtaką ar galią. Mes netrokštame kariauti su ja nei ginklu, nei priešiškais prekybos varžymais, jeigu tik ji nori susisieti su mumis ir kitomis taikiomis pasaulio valstybėmis sutartimis, grindžiamomis teisingumu, teise ir sąžiningumu. Mes tetrokštame, kad ji sutiktų kaip lygi užimti vietą tarp pasaulio tautų...[10]

Dar niekada tokie revoliucingi tikslai nebuvo pateikiami su tiek mažai gairių, kaip juos įgyvendinti. Wilsono įsivaizduojamas pasaulis turėjo būti grindžiamas principais, o ne galia; teise, o ne interesais – tiek laimėtojo, tiek pralaimėjusiojo atžvilgiu; kitaip tariant, tai buvo visiška istorinio patyrimo ir didžiųjų galiūnių veikimo metodų priešingybė. Simboliška, kaip Wilson apibūdino savo ir Amerikos vaidmenį kare. Amerika prisidėjusi prie „vienos pusės" – jis nemėgo žodžio „sąjungininkai" – viename iš žiauriausių karų žmonijos istorijoje, ir Wilson veikęs lyg pagrindinis mediatorius. Jo kalba liudytų, kad kariaujama buvo ne siekiant vienokių ar kitokių konkrečių sąlygų, o norint įskiepyti Vokietijai tam tikrą požiūrį. Vadinasi, karas vyko dėl konversijos, o ne geopolitikos.

Po paliaubų, 1918 metų gruodžio 28 dieną, kalbėdamas Londono rotušėje, Wilson nedviprasmiškai pasmerkė galių pusiausvyrą kaip nestabilią ir grindžiamą „pavydžiu budrumu ir interesų antagonizmu“:

> Jie [sąjungininkų kariai] kovojo, kad atsikratytų senos tvarkos ir sukurtų naują, o senosios tvarkos esmė ir būdingiausias bruožas buvo tas nestabilus dalykas, kurį mes vadinome „galių pusiausvyra“, – kai pusiausvyrą lemdavo kalavijas, dedamas čia ant vienos, čia ant kitos svarstyklių lėkštės; kai pusiausvyrą lemdavo nestabilus prieštaringų interesų balansas... Vyrai, kurie kovėsi šiame kare, buvo laisvų tautų atstovai, tvirtai pasiryžę visiems laikams padaryti tam galą.[11]

Wilson, be abejonės, buvo teisus teigdamas, kad Europos valstybės kaltos dėl to, kas atsitiko. Tačiau Pirmojo pasaulinio karo katastrofą sukėlė ne tiek galių pusiausvyra, kiek tai, kad Europa jos išsižadėjo. Ikikarinės Europos lyderiai nepaisė istorinės galių pusiausvyros ir nebedarė periodiškų pataisų, kurios anksčiau padėdavo išvengti atvirų susirėmimų. Jie pasirinko dvipolį pasaulį, kuris buvo netgi dar nelankstesnis už būsimąjį Šaltojo karo laikų pasaulį, nes neturėjo nuo kataklizmų saugančių atomo amžiaus tabu. Žodžiais atiduodami duoklę pusiausvyrai, Europos lyderiai stengėsi įtikti nacionalistiškiausiems savo visuomenių elementams. Nei politinė, nei karinė jų veikla lankstumu nė nekvepėjo; tarp *status quo* ir karo gaisro nebuvo jokio apsauginio vožtuvo. Tai vedė prie neišsprendžiamų krizių ir begalinio pozavimo, neleidusio žengtelėti atgal.

Wilson tiksliai identifikavo kai kuriuos svarbiausius XX amžiaus iššūkius – visų pirma, kaip priversti galią tarnauti taikai. Bet jo sprendimai pernelyg dažnai tik pasunkindavo problemą. Mat priešpriešą tarp valstybių Wilson dažniausiai aiškindavo apsisprendimo teisės neturėjimu ir ekonominiais motyvais. Tačiau istorija atskleidžia daug kitų, dažnesnių valstybių priešpriešos priežasčių, tarp kurių ryškiausios – perdėtas savos tautos aukštinimas ir valdovo ar valdančiosios grupės garbinimas. Niekinęs tokius akstinus Wilson manė, kad demokratijos plitimas juos užgniaušiąs, o apsisprendimo teisė neutralizuosianti jų įtaką.

Wilsono siūlomas kolektyvinio saugumo principas buvo paremtas prielaida, kad pasaulio tautos susivienysiančios prieš agresiją, neteisingumą ir galbūt prieš besaikį savanaudiškumą. 1917 metų pradžioje kalbėdamas Senate Wilson tvirtino, kad tautos, turėdamos lygias teises, išlaikysiančios taiką per kolektyvinį saugumą, kad ir kokia būtų pavienių valstybių galia.

> Teisingumas turi būti grindžiamas bendra, ne paviene jėga valstybių, nuo kurių sutarimo priklausysianti taika. Teritorijos ar išteklių lygybės, žinoma, būti negali; kaip ir bet kokios kitos lygybės, kuri pasiekta ne paprasčiausia taikia ir teisėta pačių tautų raida. Bet niekas neprašo ir nesitiki nieko daugiau už teisių lygybę. Žmonija dabar trokšta laisvo gyvenimo, o ne galių atsvėrimo.[12]

Wilson siūlė tokią pasaulio tvarką, kad priešinimasis agresijai turėtų daugiau moralinį negu geopolitinį pagrindą. Valstybės visų pirma žiūrėtų, ar veiksmas yra teisingas, ir tik po to – ar jis kelia grėsmę. Nors Amerikos sąjungininkai nelabai tikėjo šiuo nauju priesaku, jie nesijautė pakankamai stiprūs jam prieštarauti. Amerikos sąjungininkai žinojo ar tarėsi žiną, kaip apskaičiuoti galia grindžiamą pusiausvyrą; bet nebuvo tikri, kad jie – ar kas nors kitas – galės įvertinti pusiausvyrą pagal moralės kriterijus.

Iki Amerikai stojant į karą, Europos demokratijos nedrįso viešai abejoti Wilsono idėjomis ir netgi kiek įmanydamos pataikavo jam, kad tik sulauktų pagalbos. Tuo metu, kai Amerika įsitraukė į karą, sąjungininkai jau buvo beprarandą viltį. Bendrų Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Rusijos jėgų neužteko Vokietijai įveikti, o Rusijoje dar įvykus ir revoliucijai, bijota, kad Amerikos įstojimas geriausiu atveju tik kompensuosiąs Rusijos žlugimą. Bresto sutartis parodė, kokį likimą Vokietija rengia pralaimėtojams. Vokietijos pergalės baimė neleido Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai veltis į diskusijas dėl karo tikslų su savo idealistiškuoju partneriu.

Pasirašius paliaubas, sąjungininkai jau galėjo laisviau reikšti savo nuomonę. Tai nebūtų buvęs pirmas kartas, kai pasiekus pergalę europinė sąjunga įskyla arba subyra (antai Vienos kongrese būta momento, kai nugalėtojai grasino vienas kitam). Tačiau Pirmojo pasaulinio karo laimėtojai buvo pernelyg išsekę ir vis dar pernelyg priklausomi nuo užjūrio milžino, kad erzintų jį ginčais ir rizikuotų jo dalyvavimu taikos procese.

Ypač tai pasakytina apie Prancūziją, kuri dabar buvo atsidūrusi tragiškoje padėtyje. Du šimtmečius ji grūmėsi dėl vyravimo Europoje, o po šio karo jau nebuvo tikra, ar sugebės netgi savo pačios sienas apsaugoti nuo sumušto priešo. Prancūzų lyderiai instinktyviai jautė, kad nualinta visuomenė nepajėgs tramdyti Vokietijos. Karas buvo suniokojęs šalį, o taika tik stiprino dar vienos katastrofos nuojautą. Laimėjusi karą dėl išlikimo, Prancūzija dabar grūmėsi dėl savo tapatybės. Ji bijojo likti viena, tuo tarpu pats galingiausias jos sąjungininkas siūlė grįsti taiką principais, kurie saugumą vertė teisine procedūra.

Pergalė privertė Prancūziją suvokti, kad *revanche* kainavo pernelyg brangiai ir kad bemaž ištisą šimtmetį ji gyveno iš seno kapitalo. Prancūzija viena žinojo, kokia silpna ji pasidarė palyginti su Vokietija, nors niekas kitas, juolab Amerika, nebūtų tuo patikėjęs. Taigi pergalės išvakarėse prasidėjo JAV ir Prancūzijos dialogas, kuris paspartino prancūzų demoralizacijos procesą. Savo pažeidžiamumą Prancūzija, kaip šių laikų Izraelis, dangstė dygumu, o kylančią paniką – nesutaikomumu. Todėl jai, kaip dabar Izraeliui, nuolat grėsė izoliacijos pavojus.

Nors Prancūzijos sąjungininkai tvirtino, kad jos nuogąstavimai perdėti, prancūzų lyderiams atrodė kitaip. 1880 metais prancūzai sudarė 15,7 procento Europos gyventojų. 1900 metais jų tebuvo 9,7 procento. 1920 metais Prancūzija turėjo 41 milijoną, Vokietija – 65 milijonus gyventojų. Kritiką dėl pernelyg romios laikysenos Vokietijos atžvilgiu prancūzų valstybininkui Briand'ui teko atreminėti argumentu, kad jo užsienio politika priklausanti nuo gimstamumo.

Santykinis Prancūzijos ūkio nuosmukis buvo dar didesnis. 1850 metais Prancūzija buvo didžiausia pramoninė valstybė žemyne. 1880 metais Vokietija jau lenkė ją pagal plieno, anglių ir geležies gamybą. 1913 metais Prancūzija iškasė 41 milijoną tonų anglių, tuo tarpu Vokietija – 279 milijonus; ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje šis skirtumas dar labiau padidėjo: atitinkamai 47 milijonai ir 351 milijonas.[13]

Esminis skirtumas tarp tvarkos, susiklosčiusios po Vienos ir Versalio, buvo likutinė sumušto priešo galia, kurią nulėmė Pirmojo pasaulinio karo laimėtojų nevieningumas. Valstybių koalicija sutriuškino Napoleoną; koalicijos prireikė ir imperinei Vokietijai įveikti. Netgi pralaimėjusios – Prancūzija 1815 metais, Vokietija 1918 metais, – jos abi liko pakankamai stiprios, kad galėtų įveikti koalicijos nares po vieną ar netgi dvi iš karto. Skirtumas tas, kad 1815 metų Vienos kongrese nugalėtojai sugebėjo išsaugoti vienybę ir sudarė Keturių sąjungą – stiprią koaliciją, kuri būtų sutriuškinusi bet kokias revizionistų užmačias. Po Versalio nugalėtojų sąjunga subyrėjo: JAV ir Sovietų Sąjunga visiškai pasitraukė, o Didžiosios Britanijos laikysena Prancūzijos atžvilgiu buvo labai dviprasmiška.

Tik po Versalio Prancūzija skausmingai suvokė, kad jos pralaimėjimas Vokietijai 1871 metais nebuvo atsitiktinis. Išlaikyti pusiausvyrą su Vokietija ji galėjo vieninteliu būdu: suskaidydama ją į sudedamąsias dalis, galbūt atkurdama XIX amžiaus vokiečių valstybių konfederaciją. Ir Prancūzija puolė karštligiškai siekti šio tikslo: pradėjo kurstyti separatizmą Pareinėje ir užėmė Saaro anglių kasyklas.

Tačiau padalyti Vokietiją trukdė du dalykai. Pirma, Bismarck buvo pernelyg gerai ją sumūrijęs. Jo sukurta Vokietija neprarado vienybės jausmo nei per du pralaimėtus karus, nei per Rūro okupaciją, kurią 1923 metais įvykdė Prancūzija, nei per ištisos kartos gyvenimą trukusį rytinės dalies atskyrimą, kai Sovietų Sąjunga po Antrojo pasaulinio karo ten įkurdino savo satelitinę valstybę. 1989 metais griuvus Berlyno sienai, Prancūzijos prezidentas Mitterrand kurį laiką svarstė, ar, bendradarbiaujant su Gorbačiovu, nepasipriešinti Vokietijų susijungimui. Bet Gorbačiov buvo pernelyg apniktas vidaus problemų, kad ryžtųsi tokiai avantiūrai, o Prancūzija nebuvo pakankamai stipri, kad mėgintų viena to imtis. Panašus Prancūzijos silpnumas sutrukdė padalyti Vokietiją ir 1918 metais. Net jeigu Prancūzija būtų buvusi pajėgi tai padaryti, jos sąjungininkės, visų pirma JAV, nebūtų toleravę tokio akivaizdaus tautų apsisprendimo principo pažeidimo. Tačiau Wilson neįstengė išreikalauti ir rekonciliacinės taikos. Galiausiai jam teko sutikti su keletu represinių sąlygų, prieštaraujančių vienodam visų valstybių traktavimui, kurį jis žadėjo Keturiolikos punktų kalboje.

Mėginimas amerikiečių idealizmą suderinti su prancūzų košmarais parodė, kad tai – žmogaus galias viršijantis uždavinys. Mainais už Keturiolikos punktų pakoregavimą Wilson gavo pritarimą Tautų Lygai, kuri, jo manymu, turėjo atitaisyti visas teisėtas nuoskaudas, likusias sudarius taikos sutartį. Prancūzija sutiko su gerokai mažiau represinių priemonių negu jai atrodė proporcinga sudėtoms aukoms, tikėdamasi ilgalaikių Amerikos įsipareigojimų laiduojant jos saugumą. Galų gale nė viena šalis nepasiekė savo tikslo: Vokietija nesusitaikė su bausmėmis, Prancūzija nepasijuto saugi, o JAV pasitraukė iš taikos proceso.

Taikos konferencijoje, vykusioje Paryžiuje nuo 1919 metų sausio iki birželio, Wilson buvo ryškiausia žvaigždė. Tais laikais kelionė laivu į Europą trukdavo savaitę, tad daugeliui Wilsono patarėjų atrodė, kad Amerikos prezidentui nederėtų palikti Vašingtono ištisiems mėnesiams. Ir iš tikrųjų per tą laiką jo įtaka Kongrese sumažėjo, o tai ypač brangiai kainavo, kai reikėjo ratifikuoti taikos sutartį. Jau nekalbant apie Wilsono išvykimą iš Vašingtono, valstybių vadovai bemaž visada daro klaidą pradėdami gilintis į derybų detales. Jie paskęsta konkretybėse, kuriomis šiaip turėtų rūpintis užsienio reikalų tarnybos, nukrypsta į dalykus, labiau pritinkančius pavaldiniams, ir nebeskiria pakankamai dėmesio reikalams, kuriuos gali išspręsti tik valstybių galvos. Kadangi į aukščiausius postus iškopia vien žmonės su stipriu ego, siekti kompromisų būna sunku, o patekti į aklavietę – pavojinga. Derybininkų padėtis savose šalyse labai dažnai priklauso nuo bent jau

išoriškos sėkmės, todėl per derybas neretai labiau stengiamasi maskuoti skirtumus, negu gilintis į problemų esmę.

Panašus likimas ištiko ir Wilsoną Paryžiuje. Slenkant mėnesiams jis vis giliau klimpo į svarstymą smulkmenų, kurios anksčiau jam niekada nerūpėjo. Juo ilgiau jis ten buvo, juo labiau noras kuo greičiau viską užbaigti stelbė siekį sukurti visiškai naują tarptautinę tvarką. Galutinį rezultatą iš anksto nulėmė procedūra, kurios laikytasi derantis dėl taikos sutarties. Kadangi neproporcingai daug laiko skirta teritoriniams klausimams, Tautų Lyga ėmė atrodyti tarsi koks *deus ex machina*, vėliau sumažinsiantis vis didėjantį atotrūkį tarp moralinių Wilsono paraiškų ir realių sureguliavimo sąlygų.

Didžiajai Britanijai atstovavęs veiklusis valas David Lloyd George per rinkimų kampaniją, vykusią prieš pat Taikos konferenciją, prisiekinėjo, kad Vokietija būsianti priversta apmokėti visą karo kainą ir kad „mes tam reikalui išversim jos kišenes". Bet, susidūręs su jaudria Vokietija ir irzlia Prancūzija, jis visą dėmesį sutelkė į manevravimą tarp Clemenceau ir Wilsono. Galiausiai jis sutiko su represiniais sutarties straipsniais, pritardamas Lygai kaip mechanizmui, kuris vėliau ištaisysiąs visas neteisybes.

Prancūzijos požiūrį gynė šilto ir šalto matęs senstantis Georges Clemenceau. „Tigru" pravardžiuojamas Clemenceau buvo ne vieno dešimtmečio vidaus batalijų – nuo Napoleono III nuvertimo iki kapitono Dreyfuso bylos – veteranas, tačiau Paryžiaus konferencijoje užsibrėžė tikslą, neįkandamą netgi tokiam nepaprastų gebėjimų žmogui kaip jis. Siekdamas taikos, kuri vienaip ar kitaip sugriautų Bismarcko darbą ir grąžintų Prancūzijai Richelieu laikų viršenybę žemyne, Clemenceau pervertino tarptautinės sistemos toleranciją ir netgi savo paties visuomenės galimybes. Atsukti laikrodį 150 metų atgal paprasčiausiai buvo neįmanoma. Jokia kita valstybė nepritarė Prancūzijos tikslams ir netgi gerai jų nesuprato. Clemenceau laukė frustracija, o Prancūzijos – progresuojanti demoralizacija.

Paskutinis „didžiojo ketverto" narys buvo Italijos ministras pirmininkas Vittorio Orlando. Nors pasirodęs gana neblogai, jis dažnai atsidurdavo savo energingojo užsienio reikalų ministro Sidney Sonnino šešėlyje. Kaip paaiškėjo, italų derybininkai atvyko į Paryžių veikiau atsiimti trofėjų, negu kurti naują pasaulio tvarką. Sąjungininkai įtraukė Italiją į karą, 1915 metų Londono sutartimi pažadėję jai Pietų Tirolį ir Dalmatijos pakrantę. Kadangi Pietų Tirolyje gyveno daugiausiai austrai ir vokiečiai, o Dalmatijoje – slavai, Italijos pretenzijos tiesiogiai prieštaravo tautų apsisprendimo principui. Tačiau Orlando ir Sonnino tol

laikė konferenciją aklavietėje, kol ši grynai iš susierzinimo atidavė Italijai Pietų Tirolį (bet ne Dalmatiją). Šis „kompromisas“ parodė, kad Keturiolika punktų nėra iškalti akmenyje, ir atvėrė vartus daugybei kitų pataisų, kurios prieštaravo pagrindiniam apsisprendimo principui ir nei gerino senąją galių pusiausvyrą, nei padėjo kurti naują.

Skirtingai nuo Vienos kongreso, Paryžiaus taikos konferencijoje nedalyvavo nugalėtosios valstybės. Todėl ilgus derybų mėnesius vokiečiai skendėjo nežinioje, puoselėdami įvairiausias iliuzijas. Jie kone atmintinai citavo Wilsono Keturiolika punktų ir, nors jų pačių primestos taikos sąlygos būtų buvusios negailestingos, apgaudinėjo save viltimis, kad sąjungininkų galutinis sureguliavimas būsiąs palyginti švelnus. Kai 1919 metų birželį konferencijos dalyviai paskelbė savo darbo rezultatus, vokiečiai neteko žado ir du dešimtmečius sistemingai stengėsi juos žlugdyti.

Lenino Rusija, kuri į konferenciją irgi nebuvo pakviesta, smerkė ją kaip kapitalistų orgiją, surengtą šalių, tesiekiančių įsikišti į Rusijos pilietinį karą. Taigi išėjo taip, kad taika, užbaigusi karą, kuris turėjo užbaigti visus karus, neapėmė dviejų stipriausių Europos valstybių – Vokietijos ir Rusijos, – čia gyveno gerokai daugiau negu pusė Europos gyventojų ir šių šalių karinis potencialas buvo pats didžiausias. Vien šito būtų užtekę Versalio sureguliavimui pražudyti.

Ir pati konferencijos procedūra neskatino plačiau pažvelgti į problemas. Konferencijoje dominavęs didysis ketvertas – Wilson, Clemenceau, Lloyd George ir Orlando – nepajėgė taip kontroliuoti konferencijos tėkmės, kaip didžiųjų galiūnių ministrai Vienos kongrese prieš šimtą metų. Vienoje derybininkams labiau už viską rūpėjo sukurti naują galių pusiausvyrą, Pitto planu pasinaudojant kaip eskizu. O Paryžiuje vadovų dėmesys nuolat nukrypdavo į antraeilius dalykus.

Į konferenciją buvo pakviestos 27 valstybės. Planuota kaip viso pasaulio tautų forumas, ji galiausiai virto diskusijų klubu. Iš Didžiosios Britanijos, Prancūzijos, Italijos ir JAV vyriausybių vadovų susidedanti Aukščiausioji taryba buvo viršiausia tarp nesuskaičiuojamos daugybės konferencijos komisijų bei sekcijų. Be to, dar buvo Penkių taryba, kurią sudarė Aukščiausioji taryba ir Japonijos vyriausybės galva; ir Dešimties taryba – Penkių tarybos nariai su savo užsienio reikalų ministrais. Mažesnių šalių delegatai su savo rūpesčiais galėjo laisvai kreiptis į elitines grupes. Tai pabrėžė demokratinį konferencijos pobūdį, tačiau užėmė daugybę laiko.

Kadangi prieš konferenciją nebuvo aptarta darbotvarkė, delegatai atvyko nežinodami, kokia tvarka bus svarstomos problemos. Tad

galiausiai susidarė 58 skirtingos komisijos. Dauguma jų nagrinėjo teritorinius klausimus. Kiekvienai šaliai buvo sukurta atskira komisija. Be to, dar egzistavo komisijos karo kaltės ir karo nusikaltėlių, reparacijų, uostų, vandens kelių ir geležinkelių, darbo ir Tautų Lygos reikalams svarstyti. Iš viso konferencijos komisijų nariai dalyvavo 1646 posėdžiuose.

Begalinės diskusijos dėl periferinių dalykų užtemdė pagrindinį – siekiant tvarios taikos, sureguliavimą reikėjo grįsti kokia nors bendra koncepcija, visų pirma apibrėžiančia Vokietijos vaidmenį ateityje. Teoriškai ją turėjo atstoti Amerikos siūlomi kolektyvinio saugumo ir tautų apsisprendimo principai. Praktiškai konferencija sprendė kitą problemą, kuri pasirodė neišsprendžiama: kaip suderinti amerikinės ir europinės, ypač prancūziškosios, tarptautinės tvarkos koncepcijų skirtumus. Wilson atmetė mintį, kad tarptautinius konfliktus lemia struktūrinės priežastys. Tikėdamas prigimtine pasaulio darna, jis neabejojo, kad būtina kurti institucijas, išsklaidysiančias susikertančių interesų iliuziją ir leisiančias įsitvirtinti pasaulio bendrumo jausmui.

Prancūzija, kuri buvo daugelio Europos karų arena ir kur kas dažniau jų dalyvė, nesileido įtikinama, kad nacionalinių interesų priešpriešа tėra iliuzija ir kad egzistuoja kažkokia miglota pamatinė darna, apie kurią žmonija iki šiol nieko nežinojo. Po dviejų vokiečių okupacijų per pastaruosius penkiasdešimt metų Prancūzija paniškai bijojo dar vieno užkariautojų antplūdžio. Todėl ji siekė apčiuopiamų savo saugumo garantijų, žmonijos moralę tobulinti palikdama kitiems. Tačiau apčiuopiamos garantijos reiškė arba Vokietijos susilpninimą, arba pažadą, kad kilus karui kitos šalys, visų pirma JAV ir Didžioji Britanija, kovosiančios Prancūzijos pusėje.

Kadangi Vokietijos skaldymui priešinosi Amerika, o kolektyvinis saugumas prancūzams atrodė pernelyg miglotas, jiems liko vienintelė viltis – kad amerikiečiai ir britai pažadėtų ją ginti. O būtent šito abi anglosaksiškosios šalys labiausiai nenorėjo žadėti. Negavusi tokios garantijos, Prancūzija buvo priversta maldauti nors kokios apsaugos priemonės. Ameriką saugojo geografinės sąlygos, britų nerimą dėl viešpatavimo jūrose buvo išsklaidžiusi vokiečių laivyno kapituliacija. Prancūzijai, vienintelei iš nugalėtojų, siūlyta savo saugumą grįsti viešąja pasaulio nuomone. André Tardieu, pagrindinis prancūzų derybininkas, įtikinėjo sąjungininkus, kad

> Prancūzijai, kaip ir Didžiajai Britanijai bei Jungtinėms Valstijoms, būtina saugumo zona. ... Jūrų Valstybės tokią zoną kuria pasitelkdamos savo laivynus ir eliminuodamos vokiečių laivyną. Prancūzija, kurios nesaugo

vandenynas ir kuri negali eliminuoti milijonų karui parengtų vokiečių, tokią zoną turi turėti prie Reino, bendromis sąjungininkų pajėgomis okupavus tą upę.[14]

Tačiau Prancūzijos reikalavimas atskirti Pareinę nuo Vokietijos prieštaravo amerikiečių įsitikinimui, kad „tokia taika būtų visiškai priešinga tam, ką mes skelbėme".[15] JAV delegacija tvirtino, kad Pareinės atskyrimas nuo Vokietijos ir sąjungininkų kariuomenės dislokavimas joje kelsiąs nuolatinį vokiečių nepasitenkinimą. Britų delegatas Philip Kerr sakė Tardieu, kad nepriklausomą Reino valstybę Didžioji Britanija laikytų „komplikacijų ir silpnumo šaltiniu. ... Jei kiltų lokalių konfliktų, kur link jie vestų? O jeigu tie konfliktai peraugtų į karą, nei Anglijos, nei jos dominijų neapimtų toks stiprus solidarumo su Prancūzija jausmas, kokį jos jautė per pastarąjį karą."[16]

Prancūzų lyderiams būsimas vokiečių nepasitenkinimas rūpėjo kur kas mažiau negu Vokietijai liksianti galia. Tardieu gynė savo nuomonę:

Jūs sakote, kad Anglijai nepatinka savo kariuomenę naudoti svetur. Tai yra faktų klausimas. Anglija visada laikė kariuomenę Indijoje ir Egipte. Kodėl? Todėl, kad ji žino, jog jos sienos nesibaigia Doveriu. ... *Prašyti mus atsisakyti okupacijos yra tas pats, kas prašyti Angliją ir Jungtines Valstijas paskandinti savo linijinius laivus.*[17]

Jei Prancūzija negautų buferinės zonos, jai reikėtų kitokios pagalbos, pageidautina sąjungos su Didžiąja Britanija ir JAV. Prireikus Prancūzija būtų pasirengusi pritarti tokiai kolektyvinio saugumo koncepcijos interpretacijai, kuri duotų tokį pat rezultatą kaip tradicinė sąjunga.

Wilson tiek troško įkurti Tautų Lygą, kad retkarčiais pareikšdavo minčių, skatinančių prancūzų viltis. Keletą kartų jis apibūdino Lygą kaip tarptautinį tribunolą, spręsiantį ginčus, keisiantį sienas ir tarptautiniams santykiams suteiksiantį labai reikalingo lankstumo. Vienas Wilsono patarėjų, dr. Isaiah Bowman, apibendrino Wilsono idėjas memorandume, kurį surašė laive, gabenusiame juos į Taikos konferenciją 1918 metų gruodį. Tautų Lyga laiduotų:

...teritorijos vientisumą ir kartu vėlesnį nutarimų ir sienų keitimą, jei būtų įrodyta, kad padaryta skriauda ar pasikeitė sąlygos. Be to, tokį keitimą būtų lengviau įvykdyti tuo metu, kai atlėgs aistros ir kai į viską bus galima žiūrėti teisingumo, o ne taikos konferencijos, vykstančios ką tik pasibaigus karui, šviesoje. ... Tokio kurso priešingybė būtų remti *Didžiųjų galiūnių ir galių pusiausvyros* idėją, nes ši idėja *visada* vesdavo tik prie *„agresijos, savanaudiškumo ir karo"*.[18]

Po plenarinės sesijos 1919 metų vasario 14 dieną, kurioje Wilson pristatė Lygos sutartį, jis bemaž tokiais pat žodžiais sakė savo žmonai: „Tai mūsų pirmas realus žingsnis į priekį, nes dabar aš kaip niekada gerai suvokiu, kad, įkūrus Lygą, ji galėsianti būti arbitru ir taisyti klaidas, neišvengiamas sutartyje, kurią mes šiuo metu bandome sudaryti.“[19]

Wilsono įsivaizdavimu, Tautų Lyga turėjo atlikti du uždavinius: laiduoti taikos sutarties vykdymą ir taisyti joje padarytas neteisybes. Vis dėlto jis jautė žengiąs į aklavietę. Europos istorijoje nebuvo nė vieno pavyzdžio, kai sienos būtų keičiamos apeliuojant į teisingumą ar grynai teisinėmis procedūromis; bemaž visais atvejais jos būdavo keičiamos – ar ginamos – nacionalinių interesų vardu. Tačiau Wilson puikiai žinojo, kad amerikiečiai toli gražu neskubės karinėmis priemonėmis ginti Versalio sutarties straipsnių. Juk jo idėjos iš esmės reiškė kūrimą institucijų, prilygstančių pasaulio vyriausybei, kuri amerikiečiams atrodė dar nepatrauklesnė nei pasaulinės policinės pajėgos.

Wilson stengėsi apeiti šią problemą, kaip aukščiausią priemonę prieš agresiją siūlydamas pasaulio viešąją nuomonę, o ne pasaulio vyriausybę ar karines pajėgas. Štai ką jis kalbėjo Taikos konferencijoje 1919 metų sausį:

> ...šis instrumentas [Tautų Lyga] daro mus visų pirmiausiai ir visų labiausiai priklausomus nuo vienos didžios jėgos, ir tai yra pasaulio viešosios nuomonės moralinė jėga...[20]

O tai, ko nepajėgs viešoji nuomonė, padarysiąs ekonominis spaudimas. Pasak Bowmano memorandumo:

> Tais atvejais, kurie susiję su drausme, egzistuoja alternatyva karui, konkrečiai – boikotas; prasižengusiai šaliai galima neteikti prekybos, taip pat pašto ir telegrafo paslaugų. [21]

Europos šalys nei buvo regėjusios veikiant tokį mechanizmą, nei galėjo patikėti, kad jis veiksiąs. Šiaip ar taip, Prancūzijai, sudėjusiai šitiek aukų tam, kad išliktų, būtų buvę nepakeliama likti akis į akį su vakuumu Rytų Europoje ir Vokietija, kurios jėga smarkiai viršijo jos jėgą.

Taigi Tautų Lyga Prancūzijai turėjo tik vieną prasmę – prireikus suteikti karinę pagalbą prieš Vokietiją. Senovinė, ant išsekimo ribos atsidūrusi šalis paprasčiausiai negalėjo pasitikėti pagrindine kolektyvinio saugumo prielaida, kad visos valstybės grėsmę vertinsiančios vienodai ir visos prieisiančios prie bendrų išvadų, kaip jai priešintis. Kolektyviniam saugumui nepasiteisinus, Amerika – ir galbūt Didžioji Britanija –

blogiausiu atveju būtų galėjusios apsiginti pačios. Bet Prancūzijai tai negaliojo; jos sprendimas turėjo būti teisingas iš pat pirmo karto. Jei pamatinė kolektyvinio saugumo prielaida pasirodytų esanti klaidinga, Prancūzija, skirtingai nuo Amerikos, nebūtų pakėlusi dar vieno tradicinio karo; ji tiesiog liautųsi egzistavusi. Todėl Prancūzija siekė ne bendro pobūdžio patikinimo, o garantijos, atitinkančios jos ypatingas aplinkybes. Tačiau Amerikos delegacija griežtai atsisakė tokią garantiją suteikti.

Nors Wilsono nenoras įsipareigoti – ne vien deklaruoti principus – buvo suprantamas turint galvoje opozicijos spaudimą namie, tai didino Prancūzijos nerimą. Juk JAV niekada nedvejodavo, kai reikėdavo panaudoti jėgą įgyvendinant Monroe doktriną, kurią Wilson nuolat kėlė kaip naujos tarptautinės tvarkos pavyzdį. O dabar, kai iškilo Vokietijos grėsmės Europos galių pusiausvyrai klausimas, Amerika pradėjo išsisukinėti. Argi tai nereiškė, kad Europos pusiausvyrą ji laiko mažiau svarbia savo saugumui negu padėtį Vakarų pusrutulyje? Mėgindamas pašalinti šį neatitikimą, prancūzų atstovas atitinkamoje komisijoje Léon Bourgeois primygtinai siūlė kurti tarptautines pajėgas ar kokį kitą mechanizmą, kuris įgalintų Tautų Lygą veikti automatiškai tuo atveju, jei Vokietija pažeistų Versalio sureguliavimą – jokia kita karo priežastis Prancūzijai nerūpėjo.

Kurį laiką Wilson lyg ir pritarė tokiai koncepcijai, apie svarstomą sutartį kalbėdamas kaip apie „pasaulio žemių priklausomybės teisių"[22] garantiją. Wilsono aplinkai tai sukėlė siaubą. Ji puikiai žinojo, kad Senatas niekada neratifikuosiąs nuolatinių tarptautinių pajėgų ar nuolatinių karinių įsipareigojimų. Vienas Wilsono patarėjų netgi įrodinėjo, kad sutarties nuostata, numatanti jėgos naudojimą priešinantis agresijai, prieštarautų JAV konstitucijai:

> Esminis argumentas prieš tokią nuostatą yra tas, kad ji būtų negaliojanti, jei atsirastų Jungtinių Valstijų sutartyje, nes pagal Konstituciją tik Kongresas turi teisę skelbti karą. O karas, kuris savaime prasideda dėl nevykdymo sąlygos, laikantis sutarties nuostatų, nėra Kongreso paskelbtas karas.[23]

Imant už gryną pinigą, tai reiškė, kad jokia su Jungtinėmis Valstijomis sudaryta sąjunga niekada neturės įpareigojančios galios.

Wilson kaipmat grįžo prie grynos kolektyvinio saugumo doktrinos. Atmesdamas prancūzų siūlymą, automatiško vykdymo mechanizmą jis apibūdino kaip nereikalingą, nes jau pati Lyga kelsianti pasauliui didžiulį pasitikėjimą. Jis tvirtino, kad „vienintelis metodas... tai mūsų tikėjimas Lygai priklausančių tautų garbingumu. ... Kilus pavojui, mes ateisime į pagalbą, bet jūs turite mumis pasitikėti."[24]

Pasitikėjimas tarp diplomatų nėra plačiai paplitęs dalykas. Kai kalbama apie tautos išlikimą, politikai ieško apčiuopiamesnių garantijų – ypač jei šalies geografinė padėtis tokia pavojinga kaip Prancūzijos. Amerikiečių argumentus svaresnius darė alternatyvos nebuvimas; Lygos įsipareigojimai, kad ir dviprasmiški, vis dėlto buvo geriau negu nieko. Britų delegatas lordas Cecil būtent tai ir pabrėžė priekaištaudamas Léonui Bourgeois už jo grasinimą nesidėti prie Lygos, jei Sutartyje nebus numatytas įgyvendinimo mechanizmas. „Amerika, – kalbėjo Cecil, – negauna iš Tautų Lygos jokios naudos; ...ji galėtų palikti Europos reikalus ramybėje ir užsiimti savais; Amerikos siūloma parama iš esmės yra dovana Prancūzijai..."[25]

Nors ir kamuojama daugybės abejonių ir blogų nuojautų, Prancūzija galiausiai nusileido skaudžiai brito logikai ir sutiko su Lygos Chartijos 10-ojo straipsnio tautologija: „Taryba patars, kokiomis priemonėmis vykdyti šį įsipareigojimą [tai yra saugoti teritorijos vientisumą]."[26] Kitaip tariant, krizės atveju Tautų Lyga pritars tam, kam ji galės pritarti. Tai, žinoma, buvo tas pat, ką pasaulio valstybės būtų dariusios ir be jokios Sutarties; būtent tai stengėsi pakeisti tradicinės sąjungos, numatydamos formalius tarpusavio paramos įsipareigojimus konkrečiai apibrėžtomis aplinkybėmis.

Prancūzų memorandumas atvirai pabrėžė siūlomų Lygos saugumo priemonių nepakankamumą:

> Įsivaizduokime, kad vietoj gynybinio tarpusavio supratimo karinėje srityje – beje, labai riboto, – kuris buvo atsiradęs tarp Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos 1914 metais, šių dviejų šalių nebūtų siejęs joks saitas, išskyrus bendro pobūdžio įsipareigojimus, išdėstytus Lygos Sutartyje; britai būtų įsikišę ne taip skubiai, ir Vokietijos pergalė būtų buvusi garantuota. Todėl mes manome, kad, esant dabartinėms sąlygoms, Lygos Sutartyje numatyta pagalba ateitų per vėlai.[27]

Kai paaiškėjo, kad Amerika nesutinka įtraukti į Sutartį jokių konkrečių saugumo sąlygų, Prancūzija vėl ėmė primygtinai raginti suskaldyti Vokietiją. Ji pasiūlė sukurti nepriklausomą Reino respubliką kaip demilitarizuotą buferinę zoną ir, kad tokia valstybė turėtų stimulą, atleisti ją nuo reparacijų. JAV ir Didžiajai Britanijai spyriojantis, Prancūzija siūlė atskirti Pareinę nuo Vokietijos bent laikinai – iki išsiplėtosiančios Lygos institucijos ir bus galima patikrinti įgyvendinimo mechanizmą.

Bandydami nuraminti Prancūziją, Wilson ir britų derybininkai vietoj Vokietijos skaldymo pasiūlė sutartį, garantuojančią naująjį sureguliavimą. Amerika ir Britanija sutiktų kariauti, jei Vokietija jį pažeistų. Tai

buvo labai panašu į susitarimą, kurį sąjungininkai sudarė Vienos kongrese, kad apsidraustų nuo Prancūzijos agresijos. Skyrėsi tik vienas svarbus dalykas: po Napoleono karų sąjungininkai nuoširdžiai tikėjo Prancūzijos keliama grėsme ir stengėsi nuo jos apsisaugoti; po Pirmojo pasaulinio karo Didžioji Britanija ir Amerika Vokietijos grėsme netikėjo; savo garantiją jos siūlė nebūdamos įsitikinusios, kad to reikia, ir ne itin pasiryžusios laikytis žodžio.

Pagrindinis prancūzų derybininkas džiūgaudamas pavadino britų garantiją „beprecedente". Didžioji Britanija kartais sudarydavo laikinus susitarimus, kalbėjo jis, bet dar niekada nebuvo įsipareigojusi ilgam laikui: „Ji retsykiais ištiesdavo pagalbos ranką, tik niekada iš anksto nežadėdavo padėti."[28] O Amerikos įsipareigojimą Tardieu apibūdino kaip ne mažiau reikšmingą atotrūkį nuo jos tradicinės izoliacionizmo politikos.[29]

Beatodairiškai siekdami formalių garantijų, prancūzų lyderiai nepastebėjo svarbiausio dalyko: „beprecedenčiai" anglosaksų sprendimai visų pirma tebuvo taktinis žingsnis lenkiant Prancūziją atsisakyti reikalavimo suskaldyti Vokietiją. Užsienio politikoje žodis „beprecedentis" visada skamba įtartinokai, nes realų naujumo mastą smarkiai riboja istorija, vidaus institucijos ir geografija.

Jei Tardieu būtų žinojęs, kaip reagavo Amerikos delegacija, jis būtų supratęs, kokia menka iš tikrųjų buvo toji garantija. Wilsono patarėjai vienu balsu nepritarė savo šefui. Argi naujoji diplomatija buvo kuriama ne specialiai tam, kad būtų atsikratyta tokio tipo nacionalinių įsipareigojimų? Argi Amerika kariavo tam, kad atsidurtų tradicinėje sąjungoje? House rašė dienoraštyje:

> Jaučiausi privaląs atkreipti Prezidento dėmesį į tokios sutarties pavojus. Be kitų dalykų, ji būtų laikoma tiesioginiu smūgiu Tautų Lygai. Juk Lyga privalo daryti būtent tai, kas siūloma šioje sutartyje, ir jeigu valstybėms būtina sudarinėti tokias sutartis, kam tada Tautų Lyga apskritai reikalinga?[30]

Tai buvo pagrįstas klausimas. Mat jeigu Tautų Lyga veiks kaip skelbiama, garantija bus nereikalinga; o jei garantija reikalinga, vadinasi, Lyga nepateisina lūkesčių ir visos pokario tvarkos koncepcijos pasidaro abejotinos. JAV izoliacionistai turėjo savų nuogąstavimų. Jiems nerimą kėlė ne tiek garantijos prieštaravimas Lygai, kiek tai, kad veidmainiai europiečiai vilioją Ameriką į savo nepatikimų senovinių saitų tinklą. Garantija ilgai netvėrė. Senatas, atsisakydamas ratifikuoti Versalio susitarimus, padarė ją ginčijamą; Didžioji Britanija kaipmat

pasinaudojo šia dingstimi ir taip pat išsižadėjo savo įsipareigojimo. Tad Prancūzijos nuolaida pasirodė esanti pastovi, o garantija – vienadienė.

Iš visų tokių srovių ir priešsrovių galiausiai radosi Versalio sutartis, šitaip pavadinta todėl, kad buvo pasirašyta Versalio rūmų Veidrodžių salėje. Pati pasirašymo vieta kėlė minčių apie nereikalingą žeminimą. Prieš penkiasdešimt metų Bismarck netaktiškai čia paskelbė apie Vokietijos suvienijimą; nugalėtojai dabar atsilygino tuo pačiu. Tarptautinės aplinkos jų darbo rezultatas irgi nežadėjo pagerinti. Versalio sutartis – pernelyg represyvi santaikai, pernelyg švelni, kad neleistų Vokietijai atsigauti – pasmerkė išsekusias demokratijas nepaliaujamam būdravimui ir būtinybei nuolat prižiūrėti, kaip ją vykdo nesusitaikiusi, revizionistiškai nusiteikusi Vokietija.

Nepaisant Keturiolikos punktų, Sutartis buvo represyvi teritoriniu, ekonominiu ir kariniu atžvilgiu. Vokietija turėjo atiduoti 13 procentų savo ikikarinės teritorijos. Ekonomiškai svarbi Aukštutinė Silezija buvo perduota atsikūrusiai Lenkijai, kuri dar gavo išėjimą prie Baltijos jūros ir žemes aplink Poznanę – vadinamąjį „lenkų koridorių“, atskyrusį Rytų Prūsiją nuo Vokietijos. Belgijai teko nedidelės Eupeno ir Malmédy apygardos, o Prancūzija atgavo Elzasą-Lotaringiją.

Be to, Vokietija prarado kolonijas, dėl kurių teisinio statuso kilo ginčų tarp Wilsono ir Prancūzijos, Didžiosios Britanijos bei Japonijos, nes pastarosios šalys norėjo aneksuoti savąją grobio dalį. Wilson tvirtino, kad toks tiesioginis prijungimas pažeisiąs apsisprendimo principą. Galiausiai sąjungininkai sutarė dėl vadinamojo „mandatų principo“ – tiek pat išradingo, kiek ir veidmainiško. Vokiečių kolonijos ir buvusios Osmanų imperijos žemės Viduriniuosiuose Rytuose buvo priskirtos šalims nugalėtojoms su „mandatu“ padėti joms tapti nepriklausomomis Tautų Lygai prižiūrint. Niekur nebuvo apibrėžta, ką tai reiškia, ir, kaip vėliau paaiškėjo, „mandatai“ neatvedė jų į nepriklausomybę greičiau nei kitų kolonijų.

Sutarties kariniai apribojimai sumažino Vokietijos kariuomenę iki 100 000 savanorių, o laivyną – iki 6 kreiserių ir keleto mažesnių laivų. Vokietijai buvo uždrausta turėti puolamųjų ginklų – povandeninių laivų, lėktuvų, tankų ir sunkiosios artilerijos, paleistas jos generalinis štabas. Vokiečių nusiginklavimui prižiūrėti buvo sukurta Sąjungininkų karinės kontrolės komisija, gavusi, kaip paaiškėjo, itin miglotus ir neveiksmingus įgaliojimus.

Nors Lloyd George prieš rinkimus žadėjo „išversti Vokietijos kišenes“, šalys nugalėtojos pradėjo suprasti, kad ekonomiškai sugniuždyta Vokietija gali sukelti pasaulinę ekonomikos krizę, atsiliepsiančią jų

pačių visuomenėms. Tačiau žmones mažai domino ekonomistų teoretikų perspėjimai. Britai ir prancūzai pareikalavo, kad Vokietija atlygintų visus nuostolius civiliams gyventojams. Wilson galų gale nenoromis pritarė straipsniui, įpareigojančiam Vokietiją mokėti pensijas karo aukoms ir tam tikrą kompensaciją jų šeimoms. Tai buvo negirdėtas dalykas; jokioje ankstesnėje Europos taikos sutartyje tokios sąlygos nebuvo keliamos. Konkreti suma nebuvo nustatyta; ji turėjo būti apskaičiuota vėliau, todėl tapo begalinių ginčų šaltiniu.

Tarp kitų ekonominių bausmių buvo ir reikalavimas nedelsiant sumokėti penkis milijardus dolerių grynais arba natūra. Kaip kompensaciją už kasyklų sunaikinimą per rytinės šalies dalies okupaciją Prancūzija turėjo gauti iš Vokietijos didžiulius anglių kiekius. Didžiajai Britanijai už vokiečių povandenininkų paskandintus laivus atiteko didžiuma Vokietijos prekybos laivyno. Buvo konfiskuoti Vokietijos aktyvai užsienyje – iš viso už septynis milijardus dolerių, taip pat ir daugelis vokiečių patentų (Versalio sutarties dėka Bayerio aspirinas yra amerikiečių, o ne vokiškas gaminys). Didžiosios Vokietijos upės buvo internacionalizuotos, apribota galimybė didinti tarifus.

Tokios sąlygos statė ant kortos naują tarptautinę tvarką, užuot padėjusios ją kurti. Paryžiuje nugalėtojai paskelbė apie naują istorijos erą. Jie taip norėjo išvengti tariamų Vienos kongreso klaidų, kad britų delegacija netgi užsakė žinomam istorikui Charlesui Websteriui parašyti šia tema mokslo darbą.[31] Bet galiausiai jie tepasiekė trapų kompromisą tarp amerikinio utopizmo ir europinės paranojos – pernelyg sąlygotą, kad išsipildytų pirmojo svajonės, pernelyg hipotetišką, kad aprimtų pastarosios nuogąstavimai. Tarptautinė tvarka, kurią galima išsaugoti tik jėga, nėra patikima, juolab kai šalys, kurioms tenka didžiausia nutarimų įgyvendinimo našta – šiuo atveju Didžioji Britanija ir Prancūzija, – nesugyvena tarpusavyje.

Gana greit tapo akivaizdu, kad apsisprendimo principas negali būti praktiškai taikomas tokiu aiškiai apibrėžtu pavidalu, koks numatytas Keturiolikoje punktų, ypač iš Austrijos-Vengrijos imperijos atsiradusiose valstybėse. Antai iš 15 milijonų Čekoslovakijos gyventojų trys milijonai buvo vokiečiai, vienas milijonas – vengrai ir pusė milijono – lenkai; bemaž trečdalis visų gyventojų nebuvo nei čekai, nei slovakai. O ir Slovakija be didelio džiaugsmo tapo čekų dominuojamos valstybės dalimi – tai ji pademonstravo atsiskirdama 1939 metais ir dar sykį 1992-aisiais.

Naujoji Jugoslavija įkūnijo pietų slavų intelektualų troškimus. Tačiau, norint sukurti tą valstybę, reikėjo peržengti Europos istorijos

tektoninio lūžio liniją, kadaise skyrusią Vakarų ir Rytų Romos imperijas, katalikų ir stačiatikių religijas, lotynų ir kirilicos rašmenis, – liniją, einančią apytikriai tarp Kroatijos ir Serbijos, kurios per visą savo painią istoriją niekada nepriklausė vienam dariniui. Sąskaitą už tai teko mokėti po 1941 metų, kai įsiplieskė kraupus pilietinis karas, vėl atsinaujinęs 1991-aisiais.

Rumunija „gavo“ milijonus vengrų, Lenkija – milijonus vokiečių ir dar „koridorių“, skiriantį Rytprūsius nuo Vokietijos. Pasibaigus šiam procesui, kuris buvo vykdomas apsisprendimo vardu, svetimųjų valdžioje atsidūrė bemaž tiek pat žmonių, kiek ir Austrijos-Vengrijos imperijos laikais, tik dabar jie buvo pasklidę po kur kas daugiau ir kur kas silpnesnių tautinių valstybių – besivaidijančių tarpusavyje ir dar labiau kenkiančių stabilumui.

Kai jau buvo per vėlu, Lloyd George suprato, kokią dilemą sąjungininkai patys sau sukūrė. Memorandume Wilsonui, pažymėtame 1919 metų kovo 25 dienos data, jis rašė:

> Neįsivaizduoju svaresnės būsimojo karo priežasties negu tai, kad vokiečiai, neabejotinai įrodę esą viena iš energingiausių ir galingiausių tautų pasaulyje, bus apsupti mažų valstybėlių, daugumą kurių sudaro tautos, niekada anksčiau nesugebėjusios susikurti stabilios valdžios, tačiau kiekvienoje iš jų gyvena didžiulės vokiečių masės, reikalaujančios susijungimo su gimtąja žeme.[32]

Bet tuo metu konferencija jau buvo pernelyg priartėjusi prie savo pabaigos (ji baigėsi birželio mėnesį). Be to, atmetus galių pusiausvyrą, sąjungininkai neturėjo jokio alternatyvaus principo pasaulio tvarkai organizuoti.

Vėliau daugelis vokiečių lyderių tvirtino, kad jų šalį į paliaubas įviliojo Wilsono Keturiolika punktų, kurie po to buvo nuolat pažeidinėjami. Tokie teiginiai – gryna nesąmonė, kylanti iš polinkio skųstis likimu. Vokietija ignoravo Keturiolika punktų tol, kol manė turinti šansą laimėti karą, o netrukus po Keturiolikos punktų paskelbimo primetė kartaginišką taiką Rusijai Breste, pažeisdama visus iki vieno Wilsono principus. Vienintelė priežastis, kodėl Vokietija galiausiai liovėsi kariavusi, buvo gryni galios skaičiavimai – įsitraukus amerikiečiams pralaimėjimas pasidarė neišvengiamas. Tuo metu, kai Vokietija paprašė paliaubų, ji buvo išsekusi, jos gynybos linijos trūkinėjo, o sąjungininkų armijos jau buvo beįžengiančios į jos teritoriją. Wilsono paskelbti principai iš esmės apsaugojo Vokietiją nuo kur kas griežtesnio atpildo.

Kiek pagrįstesni kai kurių istorikų tvirtinimai, kad Versalio sutartį sužlugdė JAV atsisakymas stoti į Tautų Lygą. Tai, kad nebuvo ratifikuota sutartis ir su ja susijusi Prancūzijos sienų garantija, be abejonės, prisidėjo prie Prancūzijos demoralizavimo. Bet, turint omenyje izoliacionistines Amerikos nuotaikas, jos narystė Tautų Lygoje ar garantijos ratifikavimas nebūtų daug ką pakeitęs. Šiaip ar taip, Jungtinės Valstijos nebūtų naudojusios jėgos agresijai stabdyti arba būtų sugalvojusios tokį agresijos apibrėžimą, kuris nebūtų tikęs Rytų Europai, – panašiai kaip Didžioji Britanija padarė XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje.

Versalio sutarties žlugimą lėmė struktūrinės priežastys. Vienos kongreso dovanotą taikos šimtmetį rėmė trys ramsčiai, ir kiekvienas buvo nepakeičiamas: santaika su Prancūzija, galių pusiausvyra ir bendras teisėtumo supratimas. Palyginti konciliacinė taika su Prancūzija pati savaime nebūtų užkirtusi kelio prancūzų revizionizmui. Bet Prancūzija žinojo, kad Keturių ir Šventoji sąjungos visada gali sukaupti daugiau galios ir prancūzų ekspansionizmą padaryti pernelyg rizikingą. O periodiški Europos kongresai davė Prancūzijai galimybę kaip lygiai dalyvauti Europos koncerte. Maža to, didžiosios šalys išpažino bendras vertybes, tad likusios nuoskaudos neperaugo į mėginimą griauti tarptautinę tvarką.

Versalio sutartis neturėjo nė vieno tokio ramsčio. Jos sąlygos buvo per sunkios santaikai, bet nepakankamai griežtos, kad priverstų Vokietiją ilgam laikui paklusti. Tiesą sakant, rasti aukso vidurį tarp Vokietijos patenkinimo ir paklusimo nebuvo lengva. Vargu ar Vokietija, ikikarinę pasaulio tvarką laikiusi pernelyg ribojančia, būtų buvusi patenkinta *bet kokiomis* sąlygomis, įmanomomis pralaimėjus karą.

Prancūzija turėjo tris strategines galimybes: ji galėjo mėginti telkti antivokišką koaliciją, siekti Vokietijos padalijimo arba bandyti su Vokietija taikytis. Jos pastangos sudaryti sąjungą žlugo, nes Didžioji Britanija ir JAV atsisakė dalyvauti, o Rusija jau nebuvo galių pusiausvyros dalis. Vokietijos padalijimui priešinosi tos pačios šalys, kurios atmetė sąjungos idėją, tačiau jų parama Prancūzija šiaip ar taip turėjo kliautis krizės atveju. O taikytis su Vokietija buvo drauge ir per vėlu, ir per anksti – per vėlu, nes taikymasis prieštaravo Versalio sutarčiai, per anksti, nes prancūzų viešoji nuomonė dar nebuvo tam pasirengusi.

Paradoksas, kad Versalio sutartis, nepaisant jos represinių sąlygų, didino tiek Prancūzijos pažeidžiamumą, tiek strateginį Vokietijos pranašumą. Prieš karą Vokietija turėjo stiprius kaimynus ir Rytuose, ir Vakaruose. Ji negalėjo plėstis jokia kryptimi nesusidurdama su kuria

nors iš didelių valstybių – Prancūzija, Austrijos-Vengrijos imperija ar Rusija. Tuo tarpu po Versalio sutarties Rytuose atsvaros Vokietijai nebeliko. Nusilpus Prancūzijai, subyrėjus Austrijos-Vengrijos imperijai, o Rusijai laikinai iškritus iš žaidimo, atkurti senąją galių pusiausvyrą paprasčiausiai buvo neįmanoma, ypač po to, kai anglosaksiškosios šalys atsisakė garantuoti Versalio susitarimus.

Jau 1916 metais lordas Balfour, tuometinis britų užsienio reikalų sekretorius, iš dalies numatė pavojų, ateityje grėsiantį Europai. Jis įspėjo, kad nepriklausomos Lenkijos atsiradimas paliksiąs Prancūziją neapsaugotą naujo karo atveju: jei „Lenkija taptų nepriklausoma karalyste, buferine valstybe tarp Rusijos ir Vokietijos, per kitą karą Prancūzija atsidurtų Vokietijos valioje dėl tos priežasties, kad Rusija negalėtų ateiti jai į pagalbą nepažeisdama Lenkijos neutraliteto“[33] – būtent tokia dilema ir iškilo 1939 metais. Kad galėtų tramdyti Vokietiją, Prancūzijai reikėjo sąjungininko Rytuose, kuris būtų pajėgus grasinti Vokietijai antru frontu. Rusija vienintelė buvo pakankamai stipri tokiam uždaviniui. O Lenkijai skiriant Vokietiją nuo Rusijos, Rusija galėjo spausti Vokietiją tik pažeisdama Lenkijos teises. Pati Lenkija buvo per silpna atlikti Rusijos vaidmenį. Versalio sutartis iš esmės skatino Vokietiją ir Rusiją pasidalyti Lenkiją – būtent tai jos ir padarė po dvidešimties metų.

Rytuose nesant didžiosios galiūnės, su kuria būtų galima užmegzti sąjungą, Prancūzija ėmėsi stiprinti naująsias Rytų Europos valstybes, mėgindama sudaryti įspūdį, kad antras frontas vis dėlto įmanomas. Ji rėmė jas, kai šios stengėsi atsiplėšti kuo daugiau teritorijos iš Vokietijos ir Vengrijos likučių. Savaime suprantama, naujosios valstybės mielai skatino prancūzų iliuziją, neva jos pajėgtų atsverti Vokietiją. Tačiau jos, dar neišaugusios iš vaiko amžiaus, niekaip negalėjo atlikti to vaidmens, kurį iki tol vaidino Austrija ir Rusija. Jos buvo per silpnos, draskomos vidaus konfliktų ir tarpusavio vaidų. O už jų rytinių sienų dunksojo naujoji Rusija, nirštanti dėl savo pačios teritorinių netekčių. Atgavusi jėgą, ji turėjo tapti didžiule grėsme tiek mažų valstybių nepriklausomybei, tiek Vokietijai.

Taigi žemyno stabilumas dabar priklausė nuo Prancūzijos. Kaip matėme, Vokietijai numalšinti prireikė bendrų JAV, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Rusijos pastangų. Tačiau po to Amerika vėl užsisklendė izoliacionizmo kiaute, o Rusiją nuo Europos atkirto revoliucijos drama ir vadinamasis *cordon sanitaire* iš mažų Rytų Europos valstybių, atsidūrusių tiesioginės Rusijos pagalbos Prancūzijai kelyje. Norėdama išlaikyti taiką, Prancūzija būtų turėjusi tapti visos Europos

žandaru. Tačiau intervencionistinei politikai jai nebeužteko nei drąsos, nei jėgų; o jeigu ir būtų bandžiusi tokios imtis, būtų likusi vienui viena, palikta likimo valiai tiek Amerikos, tiek Britanijos.

Bet pati pavojingiausia Versalio susitarimų silpnybė buvo psichologinė. Vienos kongreso sukurtą pasaulio tvarką cementavo konservatyviosios vienybės principas, apipintas galių pusiausvyros reikalavimais; iš esmės visos valstybės, nuo kurių priklausė sureguliavimo tvarumas, laikė jį teisingu. Tuo tarpu Versalio sureguliavimas gimė negyvas, nes jo išaukštintos vertybės kirtosi su skatuliais, reikalingais jam įgyvendinti: dauguma valstybių, turėjusių ginti susitarimus, laikė juos vienu ar kitu atžvilgiu neteisingais.

Pirmojo pasaulinio karo paradoksas buvo tas, kad jame kovota siekiant pažaboti Vokietijos galią bei neleisti jai įsivyrauti ir kad jis tiek įaudrino viešąją nuomonę, jog jokia konciliacinė taika pasidarė neįmanoma. Tačiau galiausiai vilsoniškieji principai sutrukdė sudaryti tokią taiką, kuri būtų pažabojusi Vokietijos galią, neatsirado ir bendras teisingumo jausmas. Užsienio politikos vykdymas remiantis abstrakčiais principais turi savo kainą – tada neįmanoma išskirti individualių atvejų. Kadangi politikai Versalyje nenorėjo mažinti vokiečių galios nei pagal besąlygišką nugalėtojų teisę, nei pagal galių pusiausvyros taisykles, jie neturėjo kitos išeities, tik teisinti vokiečių nuginklavimą kaip pirmą visuotinio nusiginklavimo etapą, o reparacijas – kaip karo kaltės išpirkimą.

Šitaip aiškindami vokiečių nuginklavimą, sąjungininkai sugriovė psichologinį nusiteikimą, kuris buvo būtinas norint įgyvendinti susitarimus. Nuo pat pradžių Vokietija galėjo tvirtinti – ji tai ir darė, – kad yra diskriminuojama, ir reikalauti, kad arba jai būtų leista ginkluotis, arba kitos valstybės nusiginkluotų iki jos lygio. Tad Versalio sutarties nusiginklavimo straipsniai galų gale ėmė demoralizuoti pačius nugalėtojus. Per kiekvieną nusiginklavimui skirtą konferenciją Vokietija paimdavo aukštą moralinę gaidą, ir Didžioji Britanija ją paprastai palaikydavo. Bet jeigu Prancūzija būtų sutikusi, kad vokiečiai turį vienodas teises ginkluotis, galimybė išsaugoti Rytų Europos valstybių nepriklausomybę būtų išnykusi. Todėl tie straipsniai neišvengiamai vedė arba prie Prancūzijos nusiginklavimo, arba prie Vokietijos apsiginklavimo. Nei vienu, nei kitu atveju Prancūzija nebūtų buvusi pakankamai stipri ginti Rytų Europą, o galiausiai ir pati save.

Panašiai atsitiko su draudimu Austrijai ir Vokietijai sudaryti uniją – tai prieštaravo apsisprendimo principui, kaip ir didelės vokiečių mažumos buvimas Čekoslovakijoje ar kiek mažesnės Lenkijoje. Tad

vokiečių iredentizmą teisino pamatinis Versalio sutarties principas, ir tai stiprino Vakarų demokratijų kaltės jausmą.

Didžiausia psichologinė Sutarties nesėkmė buvo 231-asis straipsnis – vadinamoji karo kaltės klauzulė. Joje dėl Pirmojo pasaulinio karo kaltinama ir griežtai smerkiama tik Vokietija. Dauguma represinių Sutarties priemonių prieš Vokietiją – ekonominių, karinių ir politinių – buvo grindžiamos prielaida, kad visa atsakomybė už karo padarinius tenka vien jai.

XVIII amžiaus taikdariai „karo kaltės klauzules" būtų laikę absurdiškomis. Karas jiems buvo amorali neišvengiamybė, nulemta susikirtusių interesų. XVIII amžiaus karai baigdavosi sutartimis, kuriomis pralaimėjusieji būdavo įpareigojami sumokėti tam tikrą kainą, jos niekaip moraliai neteisinant. Tuo tarpu Wilson ir kiti Versalio taikdariai 1914–1918 metų karo priežastį būtinai norėjo priskirti kokiam nors blogiui ir jį nubausti.

Kai neapykanta kiek apmažo, įžvalgesni stebėtojai pradėjo suprasti, kad atsakomybė už karo protrūkį kur kas painesnė. Žinoma, Vokietijai tenka didžiulė kaltė, bet ar garbinga bausti vien ją? Ar 231-asis straipsnis tikrai teisingas? Pradėjus kelti tokius klausimus – ypač Didžiojoje Britanijoje trečiajame dešimtmetyje, – noras imtis prieš Vokietiją Sutartyje numatytų represinių priemonių gerokai susilpnėjo. Sąžinės graužiami taikdariai suabejojo, ar jų darbo vaisiai teisingi, ir tai atvėsino ankstesnį jų pasiryžimą skrupulingai laikytis Sutarties. Vokietija, žinoma, šiuo klausimu elgėsi neatsakingai. Jos viešame diskurse 231-asis straipsnis buvo vadinamas „karo kaltės melu". Fiziniams galių pusiausvyros nustatymo sunkumams nė kiek nenusileido psichologiniai moralinės pusiausvyros kūrimo sunkumai.

Taigi Versalio sureguliavimo autoriai pasiekė visiškai priešingą rezultatą, negu buvo užsibrėžę. Bandydami fiziškai susilpninti Vokietiją, jie sustiprino ją geopolitiškai. Žvelgiant toliau į ateitį, po Versalio Vokietija įgijo kur kas daugiau galimybių įsivyrauti Europoje, negu turėjo prieš karą. Atsikračiusi Versalio pančių – o tai tebuvo laiko klausimas, – ji neišvengiamai turėjo tapti kaip niekada galinga. Harold Nicolson visa tai apibendrino šitaip: „Mes atvykome į Paryžių būdami tikri, kad netrukus rasis nauja tvarka, o išvykome įsitikinę, kad nauja tvarka sugadino senąją."[34]

DEŠIMTAS SKYRIUS

Nugalėtojų dilemos

Versalio susitarimų įgyvendinimas rėmėsi dviem pagrindinėmis koncepcijomis, kurios viena kitą neigė. Pirmoji žlugo todėl, kad buvo pernelyg plati, antroji – kad pernelyg siaura. Kolektyvinio saugumo koncepcija buvo tokia aptaki, kad pasirodė nepritaikoma aplinkybėmis, greičiausiai galinčiomis sutrikdyti taiką. Ją pakeitęs neformalus prancūzų ir anglų bendradarbiavimas buvo pernelyg menkas ir dviprasmiškas, kad padėtų atsispirti vokiečių iššūkiams. Tad nepraėjus nė penkeriems metams, dvi karą pralaimėjusios galiūnės susitiko Rapallo miestelyje Italijoje. Užsimezgęs Vokietijos ir Sovietų Sąjungos bendradarbiavimas smogė lemiamą smūgį Versalio sistemai, nors smarkiai demoralizuotos Vakarų demokratijos ne išsyk tai suvokė.

Baigiantis Pirmajam pasauliniam karui klostėsi įspūdis, kad šimtmečio ilgumo ginčas dėl moralės ir interesų vaidmens tarptautiniuose santykiuose pagaliau išsisprendė teisės ir etikos viršenybės naudai. Po karo sukelto šoko daugelis svajojo apie geresnį pasaulį,

kuriame būtų mažiau tokių dalykų kaip *Realpolitik*, jų manymu, pražudžiusios ištisos kartos jaunimą. Amerika, net besitraukianti į izoliacionizmą, atrodė kaip tokio proceso katalizatorius. Wilsono idėjų įkvėpta Europa pasuko jo parodytu keliu – nusprendė grįsti stabilumą kolektyviniu saugumu, o ne tradicine sąjungų ir galių pusiausvyra, nors pati Amerika prie kolektyvinio saugumo sistemos taip ir neprisidėjo.

Vėlesniais laikais sąjungas, kuriose Jungtinės Valstijos dalyvavo (kaip antai NATO), amerikiečiai paprastai apibūdindavo kaip kolektyvinio saugumo instrumentus. Tačiau iš pradžių šis terminas buvo suprantamas kitaip, nes kolektyvinio saugumo ir sąjungų koncepcijos iš esmės skiriasi. Tradicinės sąjungos būdavo nukreiptos prieš konkrečią grėsmę, tiksliai nurodant, ką įsipareigoja konkrečios šalių grupės, siejamos sutampančių nacionalinių interesų ar bendrų saugumo rūpesčių. Tuo tarpu kolektyvinis saugumas neapibrėžia jokios konkrečios grėsmės, neteikia garantijų jokiai valstybei ir jokios valstybės nediskriminuoja. Teoriškai jis yra skirtas priešintis *bet kokiai* grėsmei, galinčiai sutrikdyti taiką, nesvarbu, kas ją keltų ir prieš ką ji būtų nukreipta. Sąjungos visada turi omenyje konkretų potencialų priešininką; kolektyvinis saugumas gina tarptautinę teisę apskritai, su kuria jos santykis toks pat, kaip valstybės teisinės sistemos – su baudžiamuoju kodeksu. Kaip ir valstybės vidaus teisė, jis iš anksto nenumato konkretaus kaltinamojo. Sąjungoje *casus belli* yra kėsinimasis į jos narių interesus ar saugumą. Kolektyvinio saugumo *casus belli* – kai pažeidžiamas „taikaus" ginčų sprendimo principas, kuriuo tariamai suinteresuotos visos pasaulio valstybės. Todėl ginkluotosios pajėgos telkiamos kiekvienu atveju atskirai iš kintančios valstybių grupės, turinčios bendrą interesą „palaikyti taiką".

Sąjungos paskirtis yra sukurti įsipareigojimą, kuris būtų tikslesnis ir labiau prognozuojamas negu nacionalinių interesų analizė. Kolektyvinis saugumas veikia visiškai priešingai. Jo principų taikymas priklauso nuo konkrečių, jau iškilusių aplinkybių interpretavimo, taigi ir nuo akimirkos nuotaikos, ir nuo valstybių valios.

Kolektyvinis saugumas didina saugumą tik tada, jei visos valstybės – ar bent visos tos, kurios svarbios kolektyvinei gynybai, – bemaž vienodai vertina pavojaus pobūdį ir yra pasirengusios naudoti jėgą arba imtis sankcijų pagal konkretaus atvejo „nuopelnus", nesvarbu kokių nacionalinių interesų jos tuo konkrečiu atveju turėtų. Tik tuomet, kai išlaikomos šios sąlygos, pasaulinė organizacija gali įvedinėti sankcijas ar veikti kaip tarptautinių reikalų arbitras. Štai

kaip Wilson suprato kolektyvinio saugumo vaidmenį 1918 metų rugsėjį, karui artėjant prie pabaigos:

> Nacionaliniai interesai ir toliau traukiasi į antrą planą, o jų vietą užima bendras apšviestosios žmonijos tikslas. Paprastų žmonių supratimas pasidarė visais atžvilgiais paprastesnis, atviresnis ir vieningesnis negu nuomonė rafinuotų valstybės vyrų, kurie vis dar stengiasi palaikyti įspūdį, kad žaidžia galios žaidimus, kur ant kortos statomi dideli dalykai.[1]

Šiuose žodžiuose atsispindi esminis skirtumas tarp vilsoniškosios ir europinės tarptautinio konflikto priežasčių interpretacijos. Europinio stiliaus diplomatija taria, kad nacionaliniai interesai turi polinkį kirstis, ir diplomatiją laiko priemone jiems derinti. Tuo tarpu Wilson tarptautinę nesantaiką manė esant „aptemusio mąstymo" padariniu, o ne tikra interesų priešprieša. *Realpolitik* praktikoje stengiamasi atskirus interesus susieti su bendrais balansuojant skatulius ir nuobaudas. Vilsoniškuoju požiūriu, visuotinius principus reikia taikyti konkretiems atvejams. Be to, konfliktų priežastimi paprastai laikomi politikai, nes natūralų žmogaus polinkį į harmoniją jie tariamai iškraipo neskaidriais savanaudiškais skaičiavimais.

Daugumos politikų elgesys Versalyje nepateisino Wilsono lūkesčių. Jie visi be išimčių rūpinosi savais nacionaliniais interesais, ginti bendrus tikslus palikdami Wilsonui, kurio šalis iš esmės neturėjo jokio nacionalinio intereso (europine prasme) sprendžiant teritorinio sureguliavimo klausimus. Susidūrę su neklusnia tikrove, pranašai dažniausiai tik padvigubina pastangas, o ne liaujasi stengęsi. Kliūtys, už kurių Wilson kliuvo Versalyje, nepriverte jo suabejoti, ar naująją tvarką apskritai įmanoma įgyvendinti. Priešingai, tik sutvirtino tikėjimą jos būtinumu. Wilson buvo tikras, kad Tautų Lyga ir pasaulio nuomonės svoris vėliau ištaisysiąs daugumą tų Sutarties straipsnių, kuriuose nutolta nuo jo principų.

Ir tikrai, Wilsono idealų jėga matyti iš to, kaip jie paveikė Didžiąją Britaniją, galių pusiausvyros politikos tėvynę. Oficialiame britų komentare apie Lygos Sutartį skelbiama, kad „galutinė ir pati veiksmingiausia sankcija turi būti civilizuoto pasaulio viešoji nuomonė".[2] Arba, kaip lordas Cecil kalbėjo Bendruomenių rūmuose, „tai, kuo mes kliaujamės, yra viešoji nuomonė... ir jeigu klystame tai darydami, tuomet klaidinga absoliučiai viskas".[3]

Nepanašu, kad Pitto, Canningo, Palmerstono ir Disraeli'o politikos įpėdiniai būtų patys priėję prie tokių išvadų. Iš pradžių jie pritarė Wilsono linijai vien dėl to, kad užsitikrintų Amerikos paramą kare.

Ilgainiui Wilsono principai patraukė į savo pusę britų visuomenės nuomonę. Tad trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmetį Didžioji Britanija kolektyvinį saugumą rėmė jau nebe taktiniais sumetimais. Vilsonizmas sulaukė tikrų naujakrikščių.

Galiausiai kolektyvinis saugumas tapo auka savo pagrindinės prielaidos – kad visos valstybės turi vienodą interesą priešintis konkrečiam agresijos aktui ir yra pasirengusios vienodai dėl to rizikuoti. Patirtis atskleidė tokių samprotavimų klaidingumą. Taikant kolektyvinio saugumo principą, nebuvo sustabdytas nė vienas agresijos aktas, kuriame dalyvavo didelė valstybė. Pasaulio bendrija arba atsisakydavo vertinti tą aktą kaip agresiją, arba nesutardavo dėl sankcijų, kurių derėtų imtis. O jeigu ir sutardavo, sankcijos neišvengiamai atspindėdavo patį žemiausią bendrą vardiklį ir dažniausiai būdavo tokios neveiksmingos, kad padarydavo daugiau žalos nei duodavo naudos.

Kai 1932 metais japonai užėmė Mandžiūriją, Tautų Lyga dar neturėjo sankcijų įgyvendinimo mechanizmo. Netrukus ji ištaisė šį trūkumą, bet, Italijai užpuolus Abisiniją, balsuodama už sankcijas vis dėlto nesiryžo skelbti naftos embargo – esą tebūnie „bet kokios sankcijos, išskyrus karą“. Kai Austrija buvo per prievartą sujungta su Vokietija, kai laisvės neteko Čekoslovakija, Lyga apskritai niekaip nereagavo. Paskutinis Tautų Lygos – jau be Vokietijos, Japonijos ir Italijos – veiksmas buvo pašalinimas iš savo narių Sovietų Sąjungos, kai ši 1939 metais užpuolė Suomiją. Sovietams tai nepadarė jokio poveikio.

Šaltojo karo metu Jungtinių Tautų Organizacija taip pat pasirodė neveiksminga visais atvejais, kai kalba eidavo apie didžiosios galiūnės agresiją. Taip atsitikdavo arba dėl komunistų veto Saugumo Taryboje, arba dėl mažesnių šalių nenoro rizikuoti, kai, jų manymu, tai nebūdavo tiesioginis jų reikalas. Jungtinės Tautos veikė neefektyviai arba stovėjo nuošalėje per Berlyno krizę, per sovietų intervencijas Vengrijoje, Čekoslovakijoje ir Afganistane. Jos neturėjo jokios reikšmės per Kubos raketų krizę, kuri baigėsi tik tada, kai dvi supergaliūnės susitarė tarpusavyje. 1950 metais Amerikai pavyko pasitelkti Jungtinių Tautų paramą prieš Šiaurės Korėjos agresiją tik todėl, kad sovietų atstovas tuo metu boikotavo Saugumo Tarybą, o Generalinėje Asamblėjoje vis dar dominavo šalys, norinčios užsitikrinti JAV palankumą galimos sovietų agresijos Europoje akivaizdoje. Jungtinės Tautos buvo patogi vieta susitikti diplomatams, naudingas forumas keistis mintimis. Jos atliko svarbias technines funkcijas. Tačiau joms nepavyko įgyvendinti pamatinės kolektyvinio saugumo idėjos – neleisti kilti karams ir kolektyviai priešintis agresijai.

Jungtinių Tautų vaidmuo nepasikeitė net ir po Šaltojo karo. Taip, per karą Persijos įlankoje 1991 metais jos pritarė amerikiečių veiksmams, tačiau priešinimasis Irako agresijai vargu ar laikytinas kolektyvinio saugumo doktrinos išraiška. Nelaukdama, kol bus pasiekta tarptautinės sutarmės, Amerika vienašališkai pasiuntė dideles ekspedicines pajėgas. Kitos valstybės galėjo turėti įtakos jos veiksmams tik dėdamosi prie šio iš esmės Amerikos sumanyto žygio; jos negalėjo išvengti priešpriešos jį vetuodamos. Be to, vidaus neramumai Sovietų Sąjungoje ir Kinijoje skatino nuolatinius Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos narius remti Amerikos veiksmus. Persijos įlankos karo metu kolektyvinio saugumo doktrina buvo pasitelkta vadovaujamam Amerikos vaidmeniui pateisinti, o ne jį pakeisti.

Žinoma, tais naiviais laikais, kai kolektyvinio saugumo sąvoka buvo ką tik atsiradusi diplomatijos žodyne, šitokios patirties dar neturėta. Po Versalio politikai buvo linkę manyti, kad ginklavimasis yra įtampos priežastis, o ne jos rezultatas, ir kad, gerai valiai pakeitus tradicinės diplomatijos įtarumą, tarptautiniai konfliktai savaime išnyks. Nors emociškai karo išsekinti, Europos lyderiai turėjo suvokti, kad kolektyvinio saugumo doktrina niekada nebus veiksminga – net ir įveikusi visas kitas jai iškilusias kliūtis, – jei neapims trijų galingiausių pasaulio šalių: JAV, Vokietijos ir Sovietų Sąjungos. Bet JAV atsisakė stoti į Tautų Lygą, Vokietija tada nebuvo į ją priimta, o Sovietų Sąjunga, traktuojama kaip parijas, ją niekino.

Iš visų šalių nuo pokario tvarkos labiausiai kentėjo „pergalingoji" Prancūzija. Prancūzų lyderiai suprato, kad Versalio susitarimai silpnos Vokietijos amžinai neišlaikysią. Paskutinio europinio karo – 1854–1856 metų Krymo karo – nugalėtojos Didžioji Britanija ir Prancūzija sugebėjo išsaugoti karines sureguliavimo sąlygas beveik dvidešimt metų. Po Napoleono karų Prancūzija tapo pilnateise Europos „koncerto" nare vos per trejetą metų. Po Versalio Prancūzijos atsilikimas nuo Vokietijos darėsi vis akivaizdesnis, nepaisant jos karinio dominavimo Europoje regimybės. Maršalas Ferdinand Foch, sąjungininkų kariuomenės vyriausiasis vadas, buvo teisus šitaip apibūdinęs Versalio sutartį: „Tai ne taika, tai paliaubos dvidešimčiai metų."[4]

1924 metais britų sausumos pajėgų štabas priėjo prie tokios pačios išvados. Jis prognozavo, kad Vokietija vėl kariausianti su Didžiąja Britanija ir kad to priežastis bus „paprasčiausias pasikartojimas sąlygų, kurios atvedė mus į paskutinį karą".[5] Versalio sutarties numatyti apribojimai atidėsią Vokietijos ginklavimąsi daugių daugiausiai devyniems mėnesiams, kai tik Vokietija pasijus esanti pakankamai

politiškai stipri nusimesti Versalio grandines, – tai generalinis štabas pranašiškai numatė įvyksiant po kokių dešimties metų. Britų generalinis štabas taip pat pranašavo – prancūzų analitikai teigė tą patį, – kad Prancūzija būsianti bejėgė, jei per tą laiką nesudarys karinės sąjungos su „pirmos klasės galiūnėmis".

Tačiau vienintelė prieinama pirmos klasės galiūnė buvo Didžioji Britanija, kurios politiniai lyderiai nepaisė savo karinių patarėjų nuomonės. Jie vadovavosi klaidingu įsitikinimu, kad Prancūzija ir taip pernelyg galinga ir kad sąjungos su britais jai mažiausiai reikia. Demoralizuotą Prancūziją britų lyderiai laikė galinčia įsivyrauti galiūne, kurią reikėtų atsverti, o revizionistinė Vokietija jiems atrodė nuskriaustoji pusė, kurią reikėtų kaip nors nuraminti. Abi prielaidos – kad Prancūzija yra stipriausia karinė jėga žemyne ir kad su Vokietija per griežtai pasielgta – buvo teisingos trumpalaikei perspektyvai. Tačiau kaip britų politikos premisos tolesnei ateičiai jos buvo katastrofiškos. Valstybės veikėjų likimas priklauso nuo to, kaip jie numato tendencijas. O pokariniai britų lyderiai nesugebėjo įžvelgti tolimos ateities pavojų.

Kai JAV Senatas neratifikavo Versalio sutarties ir subliuško garantijos viltys, Prancūzijai žūtbūt reikėjo karinės sąjungos su Didžiąja Britanija. Niekada neturėję karinių saitų su šalimi, kurią laikė stipriausia Europoje, britų lyderiai buvo įsitikinę, kad Prancūzija mėgina atgaivinti savo istorines užmačias dominuoti žemyne. 1924 metais Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministerijos Centrinis departamentas prancūzų įvykdytą Reino krašto okupaciją apibūdino kaip „placdarmą veržtis į Vidurio Europą"[6] – toks vertinimas toli gražu neatitiko to meto prancūzų psichologijos. Užsienio reikalų ministerijos memorandume Reino krašto okupacija traktuojama ir dar paikiau: kaip bandymas apsupti Belgiją, keliant „tiesioginę grėsmę Šeldei ir Zuider Zee įlankai, taigi netiesioginę grėsmę šiai šaliai".[7] Tarsi lenktyniaudamas, kas daugiau sukurstys antiprancūziškų įtarimų, admiralitetas irgi pateikė argumentą, sakytum, paimtą iš Ispanijos įpėdinystės ar Napoleono karų: esą per Reino kraštą galima kontroliuoti olandų ir belgų uostus, o tai smarkiai pakenktų britų karališkojo laivyno planams karo su Prancūzija atveju.[8]

Britams didžiausia grėsme laikant šalį, kurios kone paniška užsienio politika buvo pajungta vieninteliam tikslui – naujam Vokietijos puolimui atremti, – išsaugoti galių pusiausvyrą Europoje nebuvo nė menkiausios vilties. Lyg paklusdami kokiam istoriniam refleksui daugelis britų politikų ėmė galvoti, kad Vokietija galėtų atsverti Prancūziją. Antai britų ambasadorius Berlyne vikontas d'Abernon raportavo,

kad Anglija turėtų būti suinteresuota remti Vokietiją kaip atsvarą Prancūzijai. „Kol Vokietija yra nedali visuma, Europoje daugiau ar mažiau laikosi galių pusiausvyra," – rašė jis 1923 metais. Jei Vokietija subyrėtų, Prancūzija įgytų „neginčijamą karinę ir politinę viršenybę, grindžiamą jos kariuomene ir jos karinėmis sąjungomis".[9] Toks scenarijus nebuvo neįmanomas, bet vargu ar tikėtinas artimiausiais dešimtmečiais.

Didžioji Britanija buvo teisi manydama, kad, norint po pergalės atkurti tarptautinę tvarką, būtina buvusį priešą grąžinti į tautų bendriją. Tačiau Vokietijos nuoskaudų švelninimas negalėjo atkurti stabilumo, nes galių pusiausvyra nepermaldaujamai keitėsi Vokietijos naudai. Prancūzija ir Didžioji Britanija, be kurių vienybės išsaugoti Europos galių pusiausvyros likučius buvo neįmanoma, varstė viena kitą nepatikliais žvilgsniais, tuo tarpu šalys, realiai gresiančios pusiausvyrai – Vokietija ir Sovietų Sąjunga, – užslėpusios apmaudą laikėsi nuošalėje. Didžioji Britanija smarkiai pervertino Prancūzijos jėgą, o Prancūzija smarkiai pervertino savo gebėjimą pasinaudojant Versalio sutartimi kompensuoti vis didėjantį atsilikimą nuo Vokietijos. Didžiosios Britanijos baimė, kad Prancūzija įsivyraus žemyne, buvo absurdiška; Prancūzijos įsitikinimas, kad užsienio politiką galima grįsti siekimu laikyti Vokietiją parklupdytą, buvo nevilties nuspalvinta iliuzija.

Bet, matyt, pati svarbiausia priežastis, dėl kurios Didžioji Britanija atmetė sąjungos su prancūzais galimybę, buvo ta, kad jos lyderiai širdyje nelaikė Versalio nutarimų teisingais, ypač Rytų Europos atžvilgiu, ir bijojo, kad sąjunga su Prancūzija, kuri buvo pasirašiusi paktus su Rytų Europos šalimis, gali įtraukti juos į konfliktą dėl abejotinų dalykų ir priversti ginti abejotinas šalis. Lloyd George išreiškė tuo metu paplitusį požiūrį:

> Britų tauta... nesirengia veltis į ginčus, kurie gali kilti dėl Lenkijos ar Aukštutinės Silezijos miesto Dancigo. ... Britams atrodo, kad to Europos kampelio gyventojai yra nepastovaus būdo ir lengvai sujaudrinami; jie bet kurią akimirką gali kibti vieni kitiems į atlapus, ir bus labai sunku nustatyti, kas tame kivirče teisus, o kas ne.[10]

Būdami taip nusiteikę, diskusijas apie sąjungos su Prancūzija galimybę britų lyderiai naudojo daugiau kaip taktinę priemonę, turinčią sumažinti prancūzų spaudimą vokiečiams, negu kaip rimtą indėlį į tarptautinį saugumą.

Taigi Prancūzija toliau beviltiškai stengėsi išlaikyti Vokietiją silpną, o Didžioji Britanija ieškojo tokio saugumo varianto, kuris apmalšintų prancūzų nuogąstavimus be jokių britų įsipareigojimų. Tai buvo

bergždžios pastangos, nes vienintelis dalykas, galėjęs Prancūzijos politiką Vokietijos atžvilgiu padaryti ramesnę ir taikingesnę, buvo visavertė karinė sąjunga.

1922 metais supratęs, kad britų parlamentas niekada nepritars formaliai karinei sąjungai, Prancūzijos ministras pirmininkas Briand grįžo prie 1904 metų *Entente Cordiale* precedento – diplomatinio anglų ir prancūzų bendradarbiavimo be karinių įsipareigojimų. Bet 1904-aisiais Didžioji Britanija pati jautė grėsmę dėl Vokietijos karinio laivyno programos ir nuolatinių vokiečių mėginimų bauginti. Trečiojo dešimtmečio pradžioje Vokietijos ji bijojo mažiau negu Prancūzijos, panišką pastarosios elgesį klaidingai laikydama arogancija. Britai nenoromis sutiko su Briand'o siūlymu, tačiau jų tikrieji motyvai atsispindėjo ciniškame vyriausybės dokumente, kuriame sąjunga su Prancūzija traktuojama kaip priemonė Didžiosios Britanijos ir Vokietijos ryšiams stiprinti:

> Vokietija mums yra pati svarbiausia Europos šalis ne vien dėl mūsų prekybos su ja, bet ir todėl, kad nuo jos priklauso padėtis Rusijoje. Padėdami Vokietijai mes, esant dabartinėms sąlygoms, galime būti apkaltinti, kad išduodame Prancūziją; bet jeigu Prancūzija būtų mūsų sąjungininkė, tokie kaltinimai būtų neįmanomi.[11]

Gal Prancūzijos prezidentas Alexandre Millerand pajuto britus gudraujant, o gal toks susitarimas jam paprasčiausiai pasirodė pernelyg amorfiškas, bet jis atmetė Briand'o planą, ir ministrui pirmininkui teko atsistatydinti.

Netekusi vilties sudaryti su britais tradicinę sąjungą, Prancūzija pabandė eiti kitu keliu – ėmė siekti, kad Tautų Lyga suformuluotų tikslų agresijos apibrėžimą. Anksčiau ar vėliau tai būtų atvedę prie konkrečių šios organizacijos narių įsipareigojimų, ir Tautų Lyga būtų tapusi pasauline sąjunga. Britų ir prancūzų raginama Tautų Lygos Taryba 1923 metų rugsėjį parengė visuotinę Savitarpio pagalbos sutartį. Kilus konfliktui, Taryba būtų turėjusi įgaliojimus spręsti, kuri šalis yra agresorė ir kuri – auka. Kiekvienos Lygos narės pareiga būtų padėti aukai, prireikus – jėga, bet tik tame žemyne, kur toji signatarė yra išsidėsčiusi (pastaroji išlyga buvo pridurta tam, kad Lyga neprivalėtų kištis į konfliktus kolonijose). Kadangi kolektyvinio saugumo doktrinos įpareigojimus turėjo lemti bendri, o ne nacionaliniai interesai, sutartyje buvo numatyta, kad pagalbos gali tikėtis tik ta auka, kuri yra pasirašiusi Lygos patvirtintą nusiginklavimo susitarimą ir jau pradėjusi mažinti savo ginkluotąsias pajėgas pagal suderintą grafiką.

Auka paprastai būna silpnesnė, todėl ši Tautų Lygos Savitarpio pagalbos sutartis, reikalaudama, kad labiau pažeidžiama šalis apsunkintų savo padėtį, iš tikrųjų skatino agresiją. Kažkas absurdiška buvo teiginyje, kad tarptautinė tvarka nuo šiol bus ginama pavyzdingai nusiginkluojančiųjų labui, o ne rūpinantis gyvybiniais nacionaliniais interesais. Negana to, derybos dėl visuotinio nusiginklavimo grafikų būtų užtrukusios ne vienerius metus, tad Savitarpio pagalbos sutartis iš esmės kūrė grandiozinę tuštumą. Tautų Lygos įsipareigojimą priešintis agresijai atidėjus tolimai ir miglotai ateičiai, Prancūzija ar bet kuri kita grėsmę jaučianti šalis su savo pavojais būtų turėjusi dorotis viena.

Nepaisant įvairių išlygų, sutartis nesulaukė pritarimo. JAV ir Sovietų Sąjunga atsisakė ją svarstyti. Vokietijos nuomonės niekas nesiteiravo. O kai iš sutarties projekto paaiškėjo, kad Didžioji Britanija, turinti kolonijų visuose žemynuose, privalės padėti absoliučiai visoms agresijos aukoms, jos ministras pirmininkas leiboristas Ramsay MacDonald suskubo pareikšti, kad Didžioji Britanija negalinti pritarti sutarčiai, nors ir prisidėjo ją rengiant.

Tuo metu Prancūzijos nerimas dėl savo saugumo jau buvo pavirtęs manija. Nesuvokdama savo pastangų bergždumo, ji ir toliau ieškojo kriterijų, kurie derėtų su kolektyviniu saugumu, – juolab kad Ramsay MacDonaldo vadovaujama britų vyriausybė rėmė kolektyvinį saugumą ir nusiginklavimą, vadinamuosius pažangius Tautų Lygos keliamus idealus. Galiausiai MacDonald ir naujasis prancūzų ministras pirmininkas Édouard Herriot pateikė naują sutarties variantą. 1924 metų Ženevos protokolas numatė, kad Lyga būsianti visų tarptautinių konfliktų arbitras, ir nustatė tris visuotinio įsipareigojimo padėti agresijos aukoms kriterijus: jei agresorius atsisako leisti Tarybai išspręsti ginčą sutaikinimo būdu, jei agresorius nesikreipia į teismą arba arbitražą ir, žinoma, jei auka dalyvauja visuotinio nusiginklavimo plane. Kiekviena pasirašančioji šalis privalo visomis turimomis priemonėmis padėti aukai atremti įvardytą agresorių.[12]

Tačiau Ženevos protokolas žlugo dėl tos pačios priežasties kaip Savitarpio pagalbos sutartis ir visi kiti trečiojo dešimtmečio kolektyvinio saugumo planai. Didžiajai Britanijai atrodė, kad einama pernelyg toli, Prancūzijai – pernelyg arti. Didžioji Britanija pasiūlė jį tam, kad įtrauktų Prancūziją į nusiginklavimą; papildomų gynybinių įsipareigojimų ji anaiptol netroško. Prancūzija norėjo, kad Protokolas taptų Savitarpio pagalbos įsipareigojimu, o nusiginklavimas jai rūpėjo mažiausiai, jei apskritai rūpėjo. Pabrėždamos šio sumanymo bergždumą,

Jungtinės Valstijos pareiškė Ženevos protokolo nesilaikysiančios ir nepakęsiančios jokių iš jo straipsnių kylančių trukdymų JAV prekybai. O kai Didžiosios Britanijos gynybos štabo pirmininkas įspėjo, kad Protokolas pavojingai pertempsiąs britų pajėgas, 1925 metų pradžioje jo išsižadėjo ir britų vyriausybė.

Klostėsi absurdiška padėtis. Priešinimasis agresijai turėjo priklausyti nuo išankstinio aukos nusiginklavimo. Geopolitiniai sumetimai ir strateginė regiono svarba – priežastys, šimtmečiais skatinusios valstybes kariauti, – tarsi neteko reikšmės. Pagal tokį požiūrį, Didžioji Britanija būtų turėjusi ginti Belgiją todėl, kad ši nusiginklavo, o ne todėl, kad yra strategiškai svarbi. Per daugybę derybų mėnesių Vakarų demokratijos nepriartėjo nei prie nusiginklavimo, nei prie saugumo. Kolektyvinio saugumo doktrinos tendencija transformuoti agresiją į abstrakčią, teisinę problemą nesvarstant konkrečių grėsmių bei įsipareigojimų darė veikiau demoralizuojantį negu raminamąjį poveikį.

Nors Didžioji Britanija žodžiais karštai rėmė šią koncepciją, kolektyvinio saugumo prievoles ji aiškiai laikė mažiau įpareigojančiomis negu tradicinių sąjungų. Mat vyriausybė pasirodė gana išradinga siūlydama įvairias kolektyvinio saugumo formules, o formalią sąjungą su Prancūzija griežtai atmetinėjo pusantro dešimtmečio, iki pačių karo išvakarių. Be abejonės, ji nebūtų taip skirtingai elgusis, jei nebūtų laikiusi mažesne tikimybės, kad kolektyvinio saugumo įsipareigojimus teks vykdyti, arba nebūtų maniusi, kad jų lengviau išvengti, palyginti su tradicinėmis sąjungomis.

Būtų buvę išmintingiausia, jei sąjungininkai būtų savanoriškai atleidę Vokietiją nuo sunkiausių Versalio sutarties sąlygų ir sudarę tvirtą prancūzų–britų sąjungą. Būtent tai turėjo omenyje Winston Churchill, kai agitavo už sąjungą su Prancūzija, „jeigu (ir tik tuo atveju) ji visiškai pakeis savo požiūrį į Vokietiją ir lojaliai priims britų pagalbos bei draugystės politiką Vokietijos atžvilgiu".[13] Tačiau tokios linijos bent kiek nuosekliau nebuvo laikytasi. Prancūzų lyderiai pernelyg bijojo tiek Vokietijos, tiek savo viešosios nuomonės, kuri buvo labai priešiška Vokietijai, o britų lyderiai pernelyg įtariai žiūrėjo į prancūzų kėslus.

Versalio sutarties nusiginklavimo straipsniai pagilino anglų ir prancūzų nesutarimus. Ironiška, kad jie palengvino Vokietijos kelią į karinį paritetą, kuris, turint galvoje Rytų Europos silpnumą, reiškė būsimą geopolitinę viršenybę. Prie diskriminacijos sąjungininkai dar pridėjo nekompetentingumą nepasirūpinę sukurti jokio mechanizmo nusiginklavimo sąlygų vykdymui prižiūrėti. André Tardieu, pagrindinis prancūzų derybininkas Versalyje, 1919 metais laiške pulkininkui

House'ui pranašavo, kad nesugebėjimas sukurti priežiūros mechanizmo pakirsiąs Sutarties nusiginklavimo straipsnius:

> ...rengiamas silpnas instrumentas, jis pavojingas ir absurdiškas. ... [Tautų] Lyga pareikš Vokietijai: „Įrodykite, kad mūsų informacija neteisinga" ar netgi „Mes norime jus patikrinti". Bet tai bus pretenzija į priežiūros teisę, ir Vokietija atsakys: „Kokiu pagrindu?"
>
> Šitaip Vokietija atsakys ir bus visiškai teisi, jei Sutartis neprivers jos pripažinti kontrolės teisės.[14]

Tais naiviais laikais, kai ginkluotės kontrolė dar nebuvo tapusi akademinių tyrimų objektu, niekam neatrodė keista prašyti Vokietijos, kad ji pati kontroliuotų savo nusiginklavimą. Žinoma, buvo sudaryta Tarpsąjunginė karinės kontrolės komisija. Bet ji neturėjo jokios nepriklausomos teisės inspektuoti; ji tegalėjo prašyti iš Vokietijos vyriausybės informacijos apie pačių vokiečių padarytus pažeidimus – ne itin patikima procedūra. Komisija buvo paleista 1926 metais, vykdymo kontrolę paliekant sąjungininkų žvalgybos tarnyboms. Nenuostabu, kad nusiginklavimo straipsniai buvo šiurkščiai pažeidžiami dar gerokai prieš tai, kai Hitler atsisakė juos vykdyti.

Politiniu lygmeniu vokiečių lyderiai sumaniai reikalavo Versalio sutartyje žadėto visuotinio nusiginklavimo, kurio pirmas etapas turėjo būti jų pačių nusiginklavimas. Ilgainiui jie pasiekė, kad britai remtų šį reikalavimą, ir naudojosi tuo teisindami kitų Sutarties sąlygų nevykdymą. Norėdama paspausti Prancūziją, Didžioji Britanija paskelbė ženkliai mažinsianti savo sausumos pajėgas (kuriomis niekada negrindė saugumo), bet ne laivyną (kuriuo, žinoma, grindė). Tačiau Prancūzijos saugumas visiškai priklausė nuo to, ar jos reguliarioji kariuomenė smarkiai pranoks Vokietijos kariuomenę, nes Vokietijos pramonės potencialas ir jos gyventojų skaičius buvo gerokai didesni. Spaudimas pakeisti šią pusiausvyrą – arba per vokiečių ginklavimąsi, arba per prancūzų nusiginklavimą – praktiškai apvertė aukštyn kojom karo rezultatus. Tuo metu, kai Hitler atėjo į valdžią, jau buvo ganėtinai akivaizdu, kad netrukus Sutarties nusiginklavimo straipsniai nueis ant šuns uodegos, išryškindami geopolitinį Vokietijos pranašumą.

Prancūzija ir Didžioji Britanija nesutarė ir dėl reparacijų. Iki Versalio sutarties buvo savaime suprantama, kad pralaimėjusieji moka reparacijas. Po 1870 metų Prancūzijos–Prūsijos karo Vokietija, uždėdama Prancūzijai kontribuciją, nė kiek neabejojo, kad pergalė duoda tam pakankamą pagrindą; taip pat ji elgėsi ir 1918 metais, kai, pasirašant Bresto taikos sutartį, pateikė Rusijai sukrečiančią reparacijų sąskaitą.

Tačiau Versalyje sąjungininkams, susirinkusiems kurti naujos pasaulio tvarkos, jau ėmė atrodyti, kad reparacijas reikia morališkai pateisinti. Pateisinimu tapo 231-asis straipsnis, apie kurį kalbėjome ankstesniame skyriuje. Tas straipsnis Vokietijoje buvo įnirtingai puolamas ir galutinai eliminavo paskatas vykdyti Versalio nutarimus, kurios ir šiaip nebuvo itin didelės.

Versalio sutartyje stulbina tai, kad jos autoriai įrašė tokią užgaulią ir išsamią karo kaltės klauzulę, bet nenurodė konkrečios reparacijų sumos. Ją nustatyti buvo palikta būsimoms ekspertų komisijoms, nes skaičiai, kurių sąjungininkai leido tikėtis savo visuomenėms, buvo tokie didžiuliai, kad niekada nebūtų praslydę nei pro įdėmų Wilsono žvilgsnį, nei pro rimtą finansų ekspertų analizę.

Šitaip reparacijos, kaip ir nusiginklavimas, tapo vokiečių revizionistų ginklu; ir Vakarų ekspertai juo toliau, juo labiau abejojo ne tik pretenzijų moralumu, bet ir pagrįstumu. Geriausią tokių abejonių pavyzdį pateikė John Maynard Keynes, parašęs *Traktatą apie ekonominius taikos padarinius*.[15] Be to, nugalėtojo derybų pozicijos laikui bėgant visada tolydžio silpnėja. Tai, ko nepavyksta išreikalauti dar nepraėjus pralaimėjimo šokui, būna labai sunku išpešti vėliau – tokią pamoką Jungtinės Valstijos gavo iš Irako po 1991 metų Persijos įlankos karo.

Tik 1921-aisiais – praėjus dvejiem metams po Versalio sutarties pasirašymo – reparacijų suma buvo pagaliau nustatyta. Ji buvo absurdiškai didelė: 132 milijardai aukso markių (apie 40 milijardų dolerių; pagal dabartinę vertę tai būtų maždaug 323 milijardai). Vokiečiai būtų turėję sumokėti ją iki šimtmečio pabaigos. Kaip reikėjo tikėtis, Vokietija pareiškė esanti nemoki; net jeigu tarptautinė finansų sistema būtų pajėgi priimti tokį milžinišką transferą, bet kuri su šiomis sąlygomis sutikusi demokratinė Vokietijos vyriausybė būtų buvusi kaipmat nuversta.

1921 vasarą Vokietija sumokėjo pirmą reparacijų įnašą, pervedusi 1 milijardą markių (250 milijonų dolerių). Bet ji padarė tai spausdindama popierines markes ir pardavinėdama jas atviroje rinkoje už užsienio valiutą – kitaip tariant, išpūsdama savo valiutą tiek, kad neįvyko jokio reikšmingesnio išteklių perkėlimo. O 1922 metų pabaigoje Vokietija pasiūlė ketverių metų reparacijų mokėjimo moratoriumą.

Versalio tarptautinės tvarkos ir Prancūzijos, jos svarbiausio ramsčio Europoje, demoralizacija nesulaikomai didėjo. Neegzistavo nei reparacijų išgavimo, nei nusiginklavimo kontrolės mechanizmas. Prancūzija ir Didžioji Britanija nesutarė nei vienu, nei kitu klausimu,

Vokietija reiškė nepasitenkinimą, JAV ir Sovietų Sąjunga apskritai atsisakė dalyvauti, tad Versalio sutartis faktiškai atvedė prie, sakytum, tarptautinio partizaninio karo, o ne įvedė pasaulyje tvarką. Po sąjungininkų pergalės tepraėjus ketveriems metams, Vokietijos derybų pozicijos jau buvo geresnės negu Prancūzijos. Tokioje atmosferoje britų ministras pirmininkas Lloyd George pasiūlė 1922 metų balandį Genujoje surengti tarptautinę konferenciją ir kaip vieną problemų paketą aptarti reparacijas, karo metų skolas bei Europos atkūrimą – tai turėjo būti kažkas panašaus į Marshallo planą po Antrojo pasaulinio karo. Kadangi Europos ūkio atgaivos buvo neįmanoma įsivaizduoti be dviejų didžiausių žemyno šalių (kurios kartu buvo ir didžiausios skolininkės), pirmą sykį po karo į tarptautinę konferenciją buvo pakviestos Vokietija ir Sovietų Sąjunga, du europinės diplomatijos parijai. Rezultatas nepateisino Lloyd George'o lūkesčių – užuot sutvirtinusi tarptautinę tvarką, konferencija tik suteikė progą susiuostyti dviem atstumtiesiems.

Nuo Prancūzų revoliucijos laikų Europos diplomatijos horizonte nebuvo iškilę nieko bent šiek tiek panašaus į Sovietų Sąjungą. Pirmą kartą per daugiau kaip šimtą metų atsirado šalis, oficialiai pareiškusi griausianti susiklosčiusią tvarką. Prancūzų revoliucionieriai stengėsi pakeisti valstybės pobūdį, o bolševikai žengė dar toliau, siūlydami apskritai ją panaikinti. Valstybei nunykus, tvirtino Lenin, nebereikėsią nei diplomatijos, nei užsienio politikos.

Iš pradžių toks požiūris trikdė tiek pačius bolševikus, tiek tuos, su kuriais jiems norom nenorom teko bendrauti. Bolševizmo pradininkai buvo sukūrę klasių kovos ir imperializmo kaip karo priežasčių teorijas. Tačiau jie niekada nebuvo gilinęsi į tai, kaip vykdyti užsienio politiką tarp suverenių valstybių. Jie neabejojo, kad po jų pergalės Rusijoje nepraėjus nė keletui mėnesių kilsianti pasaulinė revoliucija; tik didžiausi pesimistai manė tai įvyksiant po kelerių metų. Pirmasis sovietų užsienio reikalų ministras Lev Trockij į savo užduotį žiūrėjo vos ne kaip į klerko, kuris paprasčiausiai išviešins slaptas sutartis ir šitaip diskredituos kapitalistus, ketinančius tarpusavyje pasidalyti karo laimikį. Savo vaidmenį jis apibūdino taip: „Išleisti keletą revoliucinių atsišaukimų į pasaulio tautas ir uždaryti kromelį."[16] Niekas iš bolševikų lyderių nė įsivaizduoti neįsivaizdavo, kad komunistinė valstybė dešimtmečiais koegzistuos su kapitalistinėmis šalimis. Kadangi po keleto mėnesių ar metų valstybė turėjo apskritai išnykti, svarbiausias sovietų užsienio politikos uždavinys buvo skatinti pasaulinę revoliuciją, o ne rūpintis tarpvalstybiniais santykiais.

Tokiomis aplinkybėmis visiškai suprantama, kodėl Sovietų Sąjunga buvo nušalinta nuo Versalio taikos proceso. Sąjungininkai neturėjo jokio noro kviesti į savo svarstymus šalį, kuri jau buvo pasirašiusi su Vokietija separatinę taikos sutartį ir kurios agentai stengėsi nuversti jų vyriausybes. O pats Lenin su kolegomis irgi netroško būti dalyviais tarptautinės tvarkos, kurią jie ketino griauti.

Begalinės painios vidaus diskusijos nepadėjo bolševikams pasirengti karo būklei, kurią jie faktiškai paveldėjo. Jie neturėjo jokios konkrečios taikos programos, nes apie savo šalį galvojo ne kaip apie valstybę, o kaip apie abstraktų idealą. Todėl jie elgėsi taip, tarsi karo užbaigimas ir revoliucijos Europoje kurstymas būtų buvęs tas pats procesas. Ir netgi pirmas jų užsienio politikos dekretas, paskelbtas kitą dieną po 1917 metų [Spalio] revoliucijos, buvo vadinamasis Taikos dekretas – kreipimasis į pasaulio tautas ir vyriausybes raginant sudaryti „demokratinę taiką".[17]

Bolševikų iliuzijos netruko subliūkšti. Vokietijos karinė vadovybė sutiko derėtis Breste dėl taikos sutarties ir paliaubų, kol vyks derybos. Iš pradžių Trockij tarėsi galėsiąs kaip derybų argumentą panaudoti pasaulinės revoliucijos grėsmę ir veikti kaip proletariato advokatas. Jo nelaimė, kad vokiečiams atstovavo pergalingas generolas, o ne filosofas. Max Hoffmann, Rytų fronto štabo viršininkas, suprato, koks yra tikrasis jėgų santykis, ir 1918 metų sausio mėnesį iškėlė žiaurias sąlygas. Jis pareikalavo viso Baltijos regiono aneksijos, gabalo Baltarusijos, faktiško protektorato nepriklausomai Ukrainai ir didžiulės kontribucijos. Nepakentęs derybų vilkinimo, Hoffmann galiausiai išsitraukė žemėlapį su plačia mėlyna linija, žyminčia vokiečių reikalavimus, ir pareiškė, kad Vokietija nesitrauks už tos linijos tol, kol Rusija nesidemobilizuos – kitaip tariant, kol nesudės ginklų.

Hoffmanno 1918 metų sausio ultimatumas sukėlė pirmas rimtas komunistų diskusijas dėl užsienio politikos. Lenin, palaikomas Stalino, ragino nusileisti; Bucharin siūlė pradėti revoliucinį karą. Lenin tvirtino, kad revoliucijai Vokietijoje neįvykus arba žlugus Rusija patirs „triuškinantį pralaimėjimą", atvesiantį į dar nepalankesnę taiką, „taiką, kurią, be to, sudarys ne socialistinė, o kokia nors kita vyriausybė. ... Esant tokiai reikalų padėčiai, absoliučiai neleistina rizikuoti Rusijoje prasidėjusios Socialistinės revoliucijos likimu kliaujantis vien viltimi, kad vokiečių revoliucija galbūt kils artimiausiu metu".[18]

Agituodamas už faktiškai ideologinę užsienio politiką Trockij siūlė laikytis „nei karo, nei taikos" principo.[19] Tačiau silpnesnioji

šalis gali vilkinti derybas tik tada, kai priešininkas būna įsitikinęs, kad jos vyksta pagal savo vidinę logiką, – tokiai iliuzijai ypač dažnai pasiduodavo Jungtinės Valstijos. Bet vokiečiai taip negalvojo. Kai Trockij grįžo su instrukcijomis vykdyti „nei karo, nei taikos" politiką ir vienašališkai paskelbė karą pasibaigus, vokiečiai atnaujino karo veiksmus. Totalinio pralaimėjimo akivaizdoje Lenin su kolegomis priėmė Hoffmanno sąlygas ir pasirašė Bresto sutartį, pripažindamas sambūvį su imperine Vokietija.

Per vėlesnius šešiasdešimt metų sovietai ne sykį pasitelkė sambūvio principą, visada sukeldami tokią pačią reakciją: sovietų paskelbtą taikų sambūvį demokratinės valstybės kaskart sveikindavo kaip perėjimo prie pastovios taikos politikos ženklą. Patys komunistai taikaus sambūvio laikotarpius teisindavo tuo, kad jėgų santykis nesąs palankus konfrontacijai. Išvada akivaizdi: santykiui pasikeitus, keisdavosi ir bolševikų požiūris į taikų sambūvį. Pasak Lenino, realybė diktavusi sambūvį su kapitalistiniais priešais:

> Sudarydami separatinę taiką, mes didžiausiu laipsniu, ***kuris tik yra galimas esamuoju momentu***, išsivaduojame iš abiejų besivaidijančių imperialistinių grupių, pasinaudodami jų vaidais ir karu – kurie sunkina jiems sudaryti sandėrį prieš mus.[20]

Tokios politikos viršūnė, žinoma, buvo 1939 metų Hitlerio ir Stalino paktas. Potencialūs nenuoseklumai buvo lengvai paaiškinti. „Mes esame įsitikinę, – skelbė komunistai, – kad pačią nuosekliausią socialistinę politiką galima suderinti su griežčiausiu realizmu ir šaltakraujiškiausiu praktiškumu."[21]

1920 metais sovietai galutinai pripažino būtinybę laikytis tradiciškesnės politikos Vakarų atžvilgiu. Užsienio reikalų ministras Georgij Čičerin tada pareiškė:

> Nuomonės, kiek ilgai išsilaikys kapitalistinė sistema, gali skirtis, bet šiuo metu kapitalistinė sistema egzistuoja, tad būtina rasti *modus vivendi*...[22]

Nepaisant revoliucinės retorikos, pagrindiniu sovietų siekiniu galų gale tapo nacionaliniai interesai, pakylėti iki socialistinių tiesų tokiu pačiu pavidalu, kokiu jie tiek ilgai buvo kapitalistinių valstybių politikos šerdimi. Išlikimas dabar pasidarė artimiausiu tikslu, sambūvis – taktikos priemone.

Tačiau socialistinei valstybei netrukus iškilo kita karinė grėsmė – 1920 metų balandį ją puolė Lenkija. Lenkų pajėgos buvo sumuštos tik pasiekusios Kijevo apylinkes. Kai Raudonoji armija kontratakuodama

priartėjo prie Varšuvos, įsikišę Vakarų sąjungininkai pareikalavo nutraukti puolimą ir sudaryti taiką. Britų užsienio reikalų sekretorius lordas Curzon pasiūlė skiriamąją liniją tarp Rusijos ir Lenkijos, kurią sovietai buvo linkę pripažinti. Bet Lenkija nesutiko, ir galų gale siena atsidūrė ten, kur buvo prieš karą, – gerokai ryčiau, negu siūlė Curzon.

Šitaip Lenkija paaštrino dviejų savo istorinių priešų antagonizmą: Vokietijos, iš kurios ji gavo Aukštutinę Sileziją bei „lenkų koridorių", ir Sovietų Sąjungos, iš kurios ji atėmė teritoriją ryčiau vadinamosios Curzono linijos. Kai dūmai išsisklaidė, Sovietų Sąjunga pagaliau galėjo lengviau atsikvėpti nuo karų ir revoliucijų, tiesa, sumokėjusi už tai didžiuma caro užkariavimų – Baltijos šalimis, Suomija, Lenkija, Besarabija, teritorijomis išilgai sienos su Turkija. 1923 metais Maskva atgavo Ukrainą ir Gruziją, kurios per sumaištį buvo atsiskyrusios nuo Rusijos imperijos – šito fakto nėra užmiršę ir daugelis dabartinių rusų lyderių.

Norėdama suvaldyti padėtį šalies viduje, Sovietų Sąjunga turėjo rinktis pragmatišką kompromisą tarp revoliucinių kryžiaus žygių ir *Realpolitik*, tarp pasaulinės revoliucijos skelbimo ir taikaus sambūvio praktikos. Pasaulinę revoliuciją atidėjusi vėlesniems laikams, Sovietų Sąjunga toli gražu nepasidarė esamos tvarkos rėmėja. Taika jai atrodė puiki galimybė vienus kapitalistus kiršinti su kitais. Konkrečiu jos taikiniu tapo Vokietija, kuri visada turėjo didelės įtakos rusų mintims ir jausmams. 1920 metų gruodį Lenin šitaip apibūdino sovietų strategiją:

> Mūsų gyvavimas priklauso nuo to, kad yra pagrindinis nesutarimas imperialistinių valstybių tarpe, iš vienos pusės, o iš antros pusės, kad Antantės pergalė ir Versalio taika nubloškė milžinišką vokiečių nacijos daugumą į tokią padėtį, kurioje neįmanoma gyventi. ... Buržuazinė Vokietijos vyriausybė pašėlusiai neapkenčia bolševikų, tačiau tarptautinės padėties interesai stumia ją į taiką su Sovietų Rusija prieš jos pačios norą.[23]

Prie tokios pat išvados artėjo ir Vokietija. Per rusų ir lenkų karą generolas Hans von Seeckt, pokarinės vokiečių kariuomenės kūrėjas, rašė:

> Dabartinė lenkų valstybė yra Antantės kūrinys. Ji turi atstoti spaudimą, kurį rytinėms Vokietijos sienoms anksčiau darė Rusija. Sovietų Rusijos kova su Lenkija smogia ne vien pastarajai, bet visų pirma Antantei – Prancūzijai ir Didžiajai Britanijai. Jei Lenkija žlugs, susvyruos visas Versalio sutarties statinys. Iš čia akivaizdžiai išplaukia, kad Vokietija neturi jokio intereso padėti Lenkijai jos kovoje su Rusija.[24]

Von Seeckto požiūris patvirtino lordo Balfouro prieš keletą metų išsakytus nuogąstavimus (cituotus IX skyriuje), kad Lenkija tapsianti bendru Vokietijos ir Rusijos priešu ir tada jos nebeatsvers viena kitos, kaip atsvėrė visą XIX amžių. Versalio sistemoje Vokietija stovėjo ne prieš Trilypę santarvę, o prieš būrį valstybių, kurios daugiau ar mažiau nesutarė tarpusavyje ir kurioms visoms taip pat oponavo Sovietų Sąjunga, turinti labai panašių į Vokietijos teritorinių nuoskaudų. Anksčiau ar vėliau dviejų atstumtųjų apmaudas turėjo susilieti.

Proga pasitaikė 1922 metais Italijos pajūrio miestelyje Rapallo, esančiame netoli Genujos, kurioje vyko Lloyd George'o organizuota tarptautinė konferencija. Ironiška, kad progą suteikė begaliniai ginčai dėl reparacijų, nesiliovę nuo Versalio sutarties pasirašymo akimirkos ir ypač suintensyvėję po to, kai sąjungininkai pateikė reparacijų sąskaitą, o Vokietija pareiškė neišgalinti mokėti.

Konferencijos sėkmei gerokai trukdė tai, kad Lloyd George neturėjo nei tokių galių, nei tokios išminties, kokia pasiremdamas valstybės sekretorius George Marshall vėliau įgyvendino savąją Europos atkūrimo programą. Paskutinę akimirką Prancūzija nesutiko, kad į darbotvarkę būtų įtrauktas reparacijų klausimas, ne be pagrindo baimindamasi, kad bus mėginama sumažinti bendrą jų sumą. Panašu, kad Prancūzija savo neįvykdomas, nors tarptautiniu mastu ir pripažintas pretenzijas kėlė aukščiau už bet kokį kompromisą. Vokietijai labiau už viską rūpėjo reparacijų moratoriumas. Sovietai įtarė, kad sąjungininkai bandys eiti iš aklavietės carinės Rusijos skolas susiedami su Vokietijos reparacijomis, ir tada iš Sovietų Sąjungos bus reikalaujama grąžinti carų skolas, kompensuojantis iš vokiečių reparacijų. Būtent šitokią galimybę Versalio sutarties 116-asis straipsnis buvo palikęs atvirą.

Sovietų vyriausybė neketino pripažinti nei carinės Rusijos skolų, nei finansinių britų ir prancūzų pretenzijų. Neskubėjo ji lipti ir į reparacijų karuselę – kad ir taip ilgo jos nedraugų sąrašo nepapildytų Vokietija. Norėdama sutrukdyti Genujos konferencijai išspręsti šį klausimą sovietų nenaudai, Maskva iš anksto pasiūlė Vokietijai, kad abudu parijai užmegztų diplomatinius santykius ir atsisakytų visų pretenzijų vienas kitam. Netrokšdama tapti pirmąja Europos šalimi, užmezgusia diplomatinius santykius su Sovietų Sąjunga, nes tai veikiausiai būtų pakenkę jos šansams išsiderėti reparacijų mokėjimo lengvatų, Vokietija išsisuko nuo atsakymo. Pasiūlymas liko gulėti stalčiuje, kol įvykiai Genujoje privertė vokiečius pakeisti požiūrį.

Sovietų užsienio reikalų ministras Georgij Čičerin – aristokratas pagal kilmę, bet aistringas bolševizmo adeptas, – mėgavosi Genujos suteikta galimybe revoliucinius įsitikinimus pajungti *Realpolitik*. Skelbdamas „taikų sambūvį“, jis praktinį bendradarbiavimą kėlė aukščiau ideologijos:

> ...Rusijos delegacija pripažįsta, kad šiuo istoriniu laikotarpiu, kuris leidžia lygia greta egzistuoti senai socialinei tvarkai ir dabar gimstančiai naujai, ekonominis bendradarbiavimas tarp Valstybių, atstovaujančių abiem nuosavybės sistemoms, yra būtinai reikalingas siekiant visuotinio ūkio atkūrimo.[25]

Raginimą bendradarbiauti Čičerin suporavo su gerai apgalvotais siūlymais, turėjusiais dar labiau padidinti sumaištį demokratinių šalių gretose. Jis pateikė tokią plačią darbotvarkę, kurios demokratinės vyriausybės negalėjo nei ignoruoti, nei įgyvendinti, – vėliau tai tapo mėgiama sovietų diplomatijos taktika. Toje darbotvarkėje buvo ir masinio naikinimo ginklų uždraudimas, ir pasaulinė konferencija ekonominiais klausimais, ir tarptautinis visų vandens kelių valdymas. Taip sovietai siekė patraukti į savo pusę Vakarų viešąją nuomonę ir pelnyti Maskvai taikingos internacionalistės reputaciją. Visa tai turėjo trukdyti demokratinėms šalims organizuoti kryžiaus žygį prieš komunizmą – to Kremlius labiausiai bijojo.

Genujoje Čičerin jautėsi pašaliečiu, kaip, beje, ir vokiečių delegacijos nariai. Vakarų sąjungininkai nekreipė dėmesio į pagundas, kurias jie kėlė Vokietijai ir Sovietų Sąjungai dėdamiesi, kad šių dviejų galingiausių žemyno valstybių galima paprasčiausiai nepaisyti. Lloyd George atmetė tris Vokietijos kanclerio ir jo užsienio reikalų ministro prašymus susitikti. Tuo pat metu Prancūzija siūlė surengti privačias konsultacijas su Didžiąja Britanija ir Sovietų Sąjunga, nekviečiant į jas Vokietijos. Jų tikslas buvo atgaivinti nuvalkiotą planą – Vokietijos reparacijas iškeisti į carinės Rusijos skolas. Tokį siūlymą net mažiau už sovietus įtarūs diplomatai būtų supratę kaip spąstus, kuriais ketinama pakirsti Rusijos ir Vokietijos santykių gerėjimo perspektyvą.

Pirmajai konferencijos savaitei einant į pabaigą, Vokietija ir Sovietų Sąjunga ėmė nerimauti, kad bus tarpusavyje sukiršintos. Kai 1922 metų balandžio 16-ąją sąmokslininkišku laiku – penkiolika po pirmos nakties – vienas Čičerino padėjėjų paskambino vokiečių delegacijai ir pasiūlė kitą dieną susitikti Rapallo miestelyje, vokiečiai su džiaugsmu siūlymą priėmė. Pralaužti izoliaciją jie troško nė kiek

ne mažiau, negu sovietai – išvengti abejotinos garbės tapti vokiečių kreditoriais. Du užsienio reikalų ministrai ilgai netrukę parengė susitarimo projektą, pagal kurį Vokietija ir Sovietų Sąjunga turėjo užmegzti visaverčius diplomatinius santykius, atsisakyti abipusių pretenzijų ir garantuoti viena kitai „didžiausio palankumo" statusą. Pavėluotai apie tai sužinojęs Lloyd George karštligiškai bandė susisiekti su vokiečių delegacija ir pakviesti ją į susitikimą, kurio tris kartus buvo atsisakęs. Vokiečių derybininką Rathenau ši žinia pasiekė beišvykstantį pasirašyti sovietų–vokiečių susitarimo. Akimirką padvejojęs, jis sumurmėjo: „*Le vin est tiré; il faut le boire*" (Vyno prileista; jį reikia gerti).[26]

Nepraėjus metams Vokietija ir Sovietų Sąjunga jau aptarinėjo slaptus karinio ir ekonominio bendradarbiavimo susitarimus. Nors Rapallo vėliau tapo simboliu pavojų, kuriais gresia vokiečių ir sovietų suartėjimas, tai tebuvo vienas tų lemtingų atsitiktinumų, kurie atrodo neišvengiami tik žvelgiant iš retrospektyvos: atsitiktinumas ta prasme, kad nė viena iš šalių jo neplanavo; neišvengiamas todėl, kad dirvą jam parengė patys Vakarų sąjungininkai – atstūmę dvi didžiausias žemyno šalis, sukūrę tarp jų silpnų, abiem priešiškų valstybių juostą, apkarpę jų abiejų teritorijas. Visa tai susidėjo į didžiulį stimulą Vokietijai ir Sovietų Sąjungai įveikti ideologinį tarpusavio priešiškumą ir bendradarbiauti griaunant Versalio tvarką.

Pats Rapallo tokių padarinių nesukėlė; tačiau jis tapo simboliu visa gožiančio bendro intereso, nesiliovusio traukti sovietų ir vokiečių lyderius vieną prie kito iki pat tarpukario pabaigos. George Kennan šį susitarimą aiškino iš dalies sovietų atkaklumu, iš dalies Vakarų nevieningumu ir pasitenkinimu savimi.[27] Akivaizdu, kad Vakarų demokratijos elgėsi kvailai ir trumparegiškai. Bet, sykį padarius klaidą rengiant Versalio sutartį, joms buvo likusios tik gana atgrasios galimybės. Kad ir kaip svarstytum, užkirsti kelią sovietų ir vokiečių bendradarbiavimui buvo įmanoma tik tuo atveju, jei britai arba prancūzai būtų sudarę sandėrį su vienais iš jų. Bet minimali tokio sandėrio su Vokietija kaina būtų buvęs Lenkijos sienų keitimas ir – bemaž neabejotina – „lenkų koridoriaus" panaikinimas. Tokioje Europoje Prancūzija būtų galėjusi išvengti vokiečių dominavimo tik sudariusi tvirtą sąjungą su Didžiąja Britanija, o apie tai britai nenorėjo nė kalbėti. Panašūs būtų buvę ir sandėrio su Sovietų Sąjunga padariniai – Curzono linijos atstatymas, su kuriuo nebūtų sutikusi Lenkija, o Prancūzija net nebūtų svarsčiusi. Demokratinės valstybės nebuvo pasirengusios mokėti nei vienos, nei kitos kainos; jos net nenorėjo pripažinti

egzistuojant dilemą, kaip apsaugoti Versalio nutarimus nesuteikiant ženklesnio vaidmens Vokietijai ar Sovietų Sąjungai.

Susiklosčius šitokiai padėčiai, pasidarė visiškai realu, kad dvi žemyno milžinės mieliau nuspręs pasidalyti Rytų Europą tarpusavyje, negu dėtis prie kitai priešiškos koalicijos. Tad Hitleriui ir Stalinui, nevaržomiems praeities ir valdomiems nežaboto galios troškimo, teliko nupūsti kortų namelį, kurį buvo sudėliojęę geranoriai, taikingi ir nelabai drąsūs tarpukario politikai.

VIENUOLIKTAS SKYRIUS

Stresemann ir nugalėtųjų atgaja

Pagal visus galių pusiausvyra grindžiamos diplomatijos principus, kurių Europoje laikytasi nuo Viljamo III laikų, Didžioji Britanija ir Prancūzija, norėdamos pažaboti revizionistinius neramios kaimynės impulsus, turėjo sudaryti antivokišką koaliciją. Juk pavieniui ir Didžioji Britanija, ir Prancūzija buvo silpnesnės už Vokietiją – netgi sumuštą Vokietiją, – todėl galėjo tikėtis ją atsverti tik bendromis jėgomis. Bet tokia koalicija taip ir neatsirado. Didžioji Britanija liovėsi kryptingai siekusi pusiausvyros, nors tris šimtmečius tai buvo būdingas jos politikos bruožas. Ji blaškėsi tarp paviršutiniško galių pusiausvyros taikymo Prancūzijai ir stiprėjančios simpatijos naujajam kolektyvinio saugumo principui, kurio nesiryžo įgyvendinti. Prancūzija laikėsi desperatiškos užsienio politikos mėgindama čia naudotis Versalio sutartimi Vokietijos atgaivai sulėtinti, čia nedrąsiai gerinti santykius su savo grėsmingąja kaimyne. Taigi atsitiko taip, kad politikas, kuriam buvo lemta daugiausiai nuveikti formuojant diplomatinį trečiojo

dešimtmečio kraštovaizdį, – Gustav Stresemann – atsirado ne vienoje iš nugalėjusių valstybių, o Vokietijoje.

Tačiau, prieš iškylant Stresemannui, Prancūzija ėmėsi dar vieno beviltiško bandymo savo jėgomis užsitikrinti saugumą. 1922 metų pabaigoje – britams neduodant garantijų, reparacijoms slystant iš rankų, nerandant bendros kalbos dėl nusiginklavimo, prasidėjus vokiečių ir sovietų artėjimui – Prancūzija priėjo emocinio liepto galą. Prancūzijos karo metų prezidentas Raymond Poincaré, dabar tapęs ministru pirmininku, nusprendė vienašališkai įgyvendinti Versalio sutarties reparacijų klauzulę. 1923 metų sausį, nepasikonsultavusios su sąjungininkais, prancūzų ir belgų kariuomenės okupavo Rūrą, Vokietijos pramonės širdį.

Po daugelio metų Lloyd George pastebėjo: „Jei nebūtų buvę Rapallo, nebūtų buvę ir Rūro."[1] Bet tiesa ir tai, kad Prancūzija nebūtų žengusi tokio desperatiško žingsnio, jei Didžioji Britanija būtų suteikusi jai saugumo garantijų. Kita vertus, jei Prancūzija būtų buvusi nuolaidesnė dėl reparacijų (ir nusiginklavimo), Didžioji Britanija gal būtų buvusi sukalbamesnė dėl sąjungos. Kiek tokia sąjunga būtų buvusi prasminga, turint omenyje kone pacifistines britų visuomenės nuotaikas, – kitas dalykas.

Likimo ironija, kad ši vienintelė Prancūzijos vienašališka karinė iniciatyva parodė, jog šalis yra praktiškai praradusi gebėjimą veikti viena. Prancūzai užėmė pramoninį Rūro regioną tam, kad naudotųsi jo plienu ir anglimis kaip kompensacija už vokiečių nemokamas reparacijas. Vokietijos vyriausybė įsakė pasyviai priešintis ir mokėjo angliakasiams bei plieno lydytojams, kad šie nedirbtų. Nors tokia politika atvedė Vokietijos vyriausybę į bankrotą ir įžiebė hiperinfliaciją, ji taip pat neleido Prancūzijai pasiekti savo tikslo, paversdama Rūro okupaciją didžiule prancūzų nesėkme.

Dabar Prancūzija buvo visiškai izoliuota. Jungtinės Valstijos nepasitenkinimą pareiškė išvesdamos iš Reino zonos savo okupacinę armiją. Didžioji Britanija žvelgė iš padilbų. Vokietijai šis sąjungininkų skilimas atvėrė galimybę suartėti su Didžiąja Britanija. Svaiginanti visos tautos priešinimosi prancūzų okupacijai atmosfera netgi paskatino kai kuriuos vokiečių lyderius grįžti prie senos anglų ir vokiečių sąjungos idėjos – dar vienas įsišaknijusio Vokietijos polinkio pervertinti savo galimybes pavyzdys. Britų ambasadorius Berlyne lordas d'Abernon raportavo apie pokalbį su žymiu vokiečių valstybės veikėju, kuris atgaivino kai kuriuos imperinės Vokietijos argumentus už sąjungą su britais pareikšdamas, kad „1914 metų padėtis dabar

apsivertė aukštyn kojom. Visiškai aišku, jog 1914-aisiais Anglija kovėsi su Vokietija, kad pasipriešintų jos kariniam dominavimui Europoje, taigi po kelerių metų dėl tos pačios priežasties ji, matyt, kausis su Prancūzija. Klausimas tas, ar Anglija stos į tą kovą viena, ar jai reikės sąjungininkų."[2]

Joks atsakingas britų lyderis nebūtų ėjęs tiek toli, kad jo šalis taptų Vokietijos sąjungininke. Vis dėlto 1923 metų rugpjūčio 11 dieną užsienio reikalų sekretorius Curzon ir užsienio reikalų ministerijos pareigūnas seras Eyre Crowe (1907 metų memorandumo autorius) pareikalavo, kad Prancūzija dar sykį apmąstytų savo politiką Rūre, jeigu nenori rizikuoti Didžiosios Britanijos parama per būsimą krizę su Vokietija. Poincaré tai nepadarė įspūdžio. Britų paramą jis laikė ne tiek paslauga Prancūzijai, kiek britų nacionalinių interesų gynimu: „...jei susiklostytų padėtis, primenanti 1914 metus... Anglija dėl savo pačios interesų turėtų imtis tokių pat priemonių, kokių ėmėsi tada."[3]

Poincaré teisingai numatė, koks bus galutinis Didžiosios Britanijos pasirinkimas atsidūrus situacijoje, panašioje į 1914 metų. Jis neįvertino tik viena: kiek užtruks Didžioji Britanija, kol įsisąmonins krizės panašumą, ir kad per tą laiką iš rachitiškos Versalio sistemos liks tik griuvėsiai.

Rūro okupacija baigėsi 1923-ųjų rudenį. Prancūzijai nepavyko įžiebti ženklesnio separatistinio sąjūdžio nei Rūre, nei netgi Reino krašte, į kurį pagal Versalio sutarties sąlygas vokiečių kariuomenė nebūtų galėjusi įžengti, taigi ir tokio sąjūdžio slopinti. Okupacijos metu iškastos anglys vos atlygino teritorijos administravimo išlaidas. Vokietiją tuo tarpu purtė du sukilimai – Saksonijoje (kairiųjų) ir Bavarijoje (dešiniųjų). Siaučianti infliacija kėlė grėsmę, kad Vokietijos vyriausybė apskritai negalės vykdyti jokių savo prievolių. Primygtinis Prancūzijos reikalavimas sumokėti visas reparacijas pasidarė neįgyvendinamas dėl pačių prancūzų veiksmų.

Prancūzija ir Didžioji Britanija sugebėjo užšachuoti viena kitą. Prancūzija tai darė mėgindama susilpninti Vokietiją vienašališkais veiksmais ir dėl to netekdama britų paramos, Didžioji Britanija – reikalaudama santaikos be jokios atodairos į jos poveikį galių pusiausvyrai ir tuo mažindama prancūzų saugumą. Netgi nuginkluota Vokietija pasirodė pakankamai stipri atremti vienašališkus prancūzų veiksmus – grėsmingas ženklas to, kas laukė ateityje, kai Vokietija bus nusimetusi Versalio grandines.

Kaskart, kai trečiąjį dešimtmetį demokratinės šalys atsidurdavo aklavietėje, jų žvilgsniai krypdavo į Tautų Lygą, o ne į geopolitines

realijas. Į šiuos spąstus pateko netgi britų generalinis štabas. Ankstesniame skyriuje cituotas memorandumas, kuriame Vokietija identifikuojama kaip didžiausia grėsmė, o Prancūzija laikoma nepajėgia veiksmingai priešintis, tik atkartojo paplitusią nuomonę: savo išvadose generalinis štabas nesugalvojo nieko geriau nei „stiprinti" Lygą (kad ir ką tai reiškė) ir kurti „sąjungas *ad hoc* tokiais atvejais... kai Vokietija imtų siautėti".[4]

Tokia rekomendacija, galima sakyti, iš anksto garantavo nesėkmę. Kadangi Lyga buvo pernelyg nevieninga, tai, vokiečiams pradėjus „siautėti", telkti sąjungas būtų jau per vėlu. O Vokietijai, kad ilgam laikui užsitikrintų netgi dar geresnes pozicijas, negu turėjo prieš karą, tereikėjo vieno dalyko – pakankamai toliaregiško ir kantraus politiko, kuris galėtų paspartinti diskriminuojančių Versalio sutarties salygų eroziją.

Toks lyderis atsirado 1923 metais, kai užsienio reikalų ministru, o vėliau ir kancleriu tapo Gustav Stresemann. Jo metodas Vokietijos stiprybei atgaivinti buvo vadinamoji „vykdymo" politika, kuri reiškė kardinalų ankstesnės vokiečių politikos posūkį ir nutraukimą diplomatinio partizaninio karo, jo pirmtakų kariauto prieš Versalio sutarties primestas sąlygas. Stresemann stengėsi išnaudoti tai, kad Didžioji Britanija ir Prancūzija aiškiai nejaukiai jautėsi matydamos atotrūkį tarp savo principų ir Versalio sąlygų. Jis siekė, kad patys sąjungininkai mainais už vokiečių pastangas vykdyti palengvintą reparacijų mokėjimo tvarkaraštį atleistų Vokietiją nuo pačių sunkiausių politinių ir karinių Versalio prievolių.

Karą pralaimėjusi ir svetimųjų kariuomenės iš dalies okupuota valstybė faktiškai turi tik dvi išeitis. Ji gali mesti iššūkį nugalėtojui tikėdamasi, kad įgyvendinti taikos sąlygas šiam būsią pernelyg sunku; arba ji gali bendradarbiauti su nugalėtoju, kaupdama jėgas vėlesnei priešpriešai. Abi strategijos rizikingos. Priešinantis po karinio sutriuškinimo galima prisišaukti jėgų išbandymą didžiausio silpnumo akimirką; kolaboravime slypi demoralizacijos pavojus, nes nugalėtojui patinkanti politika paprastai sutrikdo nugalėtosios šalies viešąją nuomonę.

Iki Stresemanno Vokietija ėjo priešinimosi keliu. Konfrontacinė taktika leido jai pergalingai užbaigti Rūro krizę, tačiau Prancūzijos pasitraukimas iš Rūro vargu ar sumažino kitas vokiečių nuoskaudas. Keista, bet Elzaso-Lotaringijos grąžinimas Prancūzijai jokių ginčų nekėlė. Tačiau Vokietijos sienų perbraižymas Lenkijos naudai sulaukė karštos nacionalistinės reakcijos. Be to, visuomenėje plačiai skambė-

jo reikalavimai panaikinti Vokietijos karinės jėgos apribojimus. Ir bemaž visi vokiečiai sutarė, kad sąjungininkų paskirtos reparacijos yra nežmoniškos.

Skirtingai negu nacionalistai, Stresemann suprato, kad, nepaisant Versalio sutarties nepopuliarumo – ir netgi to, kaip smarkiai jis pats jos nekentė, – norėdamas atsikratyti sunkiausių jos sąlygų, jis negalės apsieiti be britų ir tam tikru mastu prancūzų pagalbos. Rapallo susitarimas buvo puikus taktinis žingsnis Vakarų demokratijoms pagąsdinti. Tačiau Sovietų Sąjunga buvo per skurdi, kad padėtų atsigauti vokiečių ekonomikai, ir pernelyg izoliuota, kad paremtų diplomatinėse kovose, todėl tikrasis Rapallo poveikis galėjo pasireikšti tik tada, kai Vokietija bus tapusi pakankamai stipri atvirai mesti iššūkį Versalio nutarimams. O svarbiausia, norint atgauti ekonominę galią, reikėjo užsienio paskolų, kurių tikėtis konfrontuojant būtų buvę sunku. Taigi „vykdymo“ politika visų pirma atspindėjo realistišką Stresemanno požiūrį į tai, ko reikia Vokietijos politinei ir ekonominei atgaivai: „Pamatinis Vokietijos karinis silpnumas, – rašė jis, – lemia jos užsienio politikos ribas, pobūdį ir metodus.“[5]

Nors „vykdymas“ rėmėsi realizmu, pokario Vokietijoje (ypač tarp konservatyvių jos sluoksnių) realistų buvo ne ką daugiau negu tomis dienomis, kai konservatyvi politika šitiek prisidėjo prie Pirmojo pasaulinio karo protrūkio. Karas baigėsi vokiečių kariams dar tebestovint sąjungininkų žemėje, ir tai padėjo tiems, kas buvo atsakingas už Vokietijos įtraukimą į karą, išvengti savo beprotystės padarinių ir visą kaltę suversti kur kas nuosaikesniems įpėdiniams. Lloyd George numatė tokį rezultatą, 1918 metų spalio 26 dieną Karo meto vyriausybės posėdyje kalbėdamas apie pirmus Vokietijos bandymus taikytis:

> Ministras pirmininkas pasakė, kad Prancūzijos pramonė nuniokota, o Vokietija to išvengė. Būtent tą akimirką, kai mes jau galėjome kirsti rimbu Vokietijai per nugarą, ji tarė: „Aš pasiduodu.“ Iškilo klausimas, ar mes neturėtume jos toliau plakti taip, kaip ji plakė Prancūziją.[6]

Tačiau jo kolegoms atrodė, kad Didžioji Britanija tokiam dalykui pernelyg išsekusi. Užsienio reikalų sekretorius Austen Chamberlain nuvargusiu balsu tarė, kad „keršyti šiais laikais pernelyg brangiai kainuoja“.[7]

Kaip Lloyd George ir pranašavo, naująją Veimaro respubliką nuo pat pradžių ėmė atakuoti nacionalistiniai agitatoriai, nors jai suteiktos taikos sąlygos buvo kur kas palankesnės, negu būtų gavę vokiečių kariuomenės vadai. Naujieji demokratiniai Vokietijos lyderiai nepelnė

garbės už tai, kad išsaugojo savo šalies esmę pačiomis sunkiausiomis aplinkybėmis. Tačiau politikoje retai laukia atlygis už žalos sušvelninimą, nes beveik neįmanoma įrodyti, kad kitu atveju padariniai būtų buvę dar liūdnesni.

Kaip ir dviem kartomis vėliau, kai tik prezidentas konservatorius galėjo suprojektuoti Amerikos atsivėrimą Kinijai, tik tokiam nepriekaištingą konservatoriaus reputaciją turinčiam lyderiui kaip Stresemann galėjo ateiti į galvą mintis Vokietijos užsienio politiką grįsti bendradarbiavimu – kad ir ambivalentišku – su nekenčiama Versalio tvarka. Stresemann gimė 1878 metais Berlyne, alaus prekeivio šeimoje, ir politinės karjeros laiptais lipo išpažindamas konservatyvios, buržuazinės, verslo interesus ginančios Nacionalinės liberalų partijos idėjas. 1917 metais tapo jos vadovu. Buvo jis itin linksmo būdo, mėgo literatūrą ir istoriją, jo kalboje būdavo gausu aliuzijų į vokiečių klasiką. Vis dėlto jo ankstyvosios pažiūros į užsienio politiką buvo tradicinės konservatyvios galvosenos išraiška. Antai jis buvo įsitikinęs, kad Vokietiją į karą įviliojo pavydi Didžioji Britanija, norėjusi išsaugoti savo viršenybę.

1917 metais Stresemann dar kalbėjo apie plačius užkariavimus ir Rytuose, ir Vakaruose, ragino aneksuoti britų ir prancūzų kolonijines valdas Azijoje bei Afrikoje. Jis rėmė ir neribotą povandeninį karą, nors tai buvo pražūtingas sprendimas, įtraukęs į karą Ameriką. Tai, kad žmogus, Versalio sutartį pavadinęs „didžiausia visų laikų suktybe“,[8] ėmėsi „vykdymo“ politikos, keistai atrodo tik tiems, kas netiki, jog *Realpolitik* suderinama su nuosaikumu.

Stresemann buvo pirmas – ir vienintelis demokratinis – pokario Vokietijos lyderis, kuris išnaudojo geopolitinius pranašumus, Versalio suteiktus Vokietijai. Jis suvokė, kokie trapūs iš tikrųjų yra prancūzų ir anglų santykiai, ir stengėsi dar giliau įvaryti pleištą tarp šių karo meto sąjungininkų. Jis protingai pasinaudojo britų baime, kad Vokietija pernelyg nenusilptų palyginti su Prancūzija ir Sovietų Sąjunga. Vienas britų vyriausybės analitikas apibūdino Vokietiją kaip gyvybiškai svarbų pylimą prieš bolševizmo plitimą, pasitelkdamas „vykdymo“ pažangą liudijančius argumentus: Vokietijos vyriausybė „remiama Nacionalinės asamblėjos daugumos, yra iš tikrųjų demokratinė, ketina kiek įmanydama vykdyti Taikos sutartį ir nusipelno nuoširdžios Sąjungininkų paramos“. Jei britai jos neparemtų, Vokietija „neišvengiamai imtų gravituoti bolševizmo link, o paskui veikiausiai grįžtų prie absoliutinės monarchijos“.[9]

Britų argumentai už paramą Vokietijai primena amerikiečių svarstymus dėl pagalbos Jelcino laikų Rusijai. Nei vienu, nei kitu atveju

nebuvo galvojama apie tai, kas atsitiktų „sėkmės" atveju. „Vykdymo" politikai pavykus, Vokietija turėjo juo toliau, juo labiau stiprėti ir galų gale pradėti grėsti Europos pusiausvyrai. Panašiai ir su tarptautine paramos programa Rusijai po Šaltojo karo: jeigu ji pasieks savo tikslą, didėjanti rusų galia turės geopolitinių padarinių visai didžiulei buvusios Rusijos imperijos periferijai.

Abiem atvejais santaikos šalininkai vadovavosi pozityviais, netgi toliaregiškais tikslais. Remdamos Stresemanno „vykdymo" politiką Vakarų demokratijos pasielgė išmintingai. Bet jos padarė klaidą, kad nestiprino tarpusavio saitų. „Vykdymo politika" neišvengiamai artino dieną, apie kurią rašė generolas von Seeckt: „Mes turime atgauti savo galią, o jau tada, suprantama, atsiimsime viską, ko netekome."[10] Amerika pasielgė toliaregiškai, po Šaltojo karo pasiūliusi pagalbą Rusijai, tačiau, kai Rusija ekonomiškai atsigaus, jos spaudimas kaimyninėms šalims neabejotinai ims didėti. Gal tokią kainą ir verta mokėti, bet būtų klaida nematyti, kad kaina egzistuoja.

Pirmomis „vykdymo" politikos stadijomis nebuvo svarbu, kokie Stresemanno galutiniai tikslai. Ar jis siekė pastovios santaikos, ar norėjo sugriauti esamą tvarką – ar, kaip labiausiai tikėtina, laikė atviras abi galimybes, – pirmiausia jam reikėjo išvaduoti Vokietiją iš reparacijų kontroversijos. Visos sąjungininkų valstybės, išskyrus Prancūziją, irgi norėjo kaip nors išspręsti šią problemą ir pagaliau pradėti gauti nors šiek tiek reparacijų. O Prancūzijai reikėjo išsikapanoti iš spąstų, kuriuos pati sau paspendė okupuodama Rūrą.

Stresemann sumaniai pasiūlė tarptautinį arbitražą naujam reparacijų grafikui sudaryti, vildamasis, kad tarptautinis forumas nebus toks reiklus kaip viena Prancūzija. 1923 metų lapkritį Prancūzija sutiko, kad amerikiečių bankininkas Charles G. Dawes taptų „nešališku arbitru" sprendžiant Prancūzijos reikalaujamų reparacijų sumažinimo klausimą, ir tai tapo apmaudžiu karo meto sąjungos subyrėjimo simboliu. Daweso komiteto rekomendacijos penkeriems metams nustatyti lengvesnį mokėjimų grafiką buvo priimtos 1924 metų balandį.

Per penkerius metus Vokietija sumokėjo maždaug milijardą dolerių reparacijų ir gavo apie du milijardus dolerių paskolų, daugiausiai iš Jungtinių Valstijų. Faktiškai reparacijas mokėjo Amerika, o paskolų perviršį Vokietija naudojo savo pramonei modernizuoti. Prancūzija reparacijų reikalavo tam, kad Vokietija liktų silpna. Priversta rinktis tarp silpnos ir reparacijas mokėti pajėgios Vokietijos, Prancūzija pasirinko pastarąją, bet paskui tegalėjo pasyviai stebėti, kaip reparacijos padeda atkurti Vokietijos ekonomiką ir galiausiai jos karinę galią.

1923 metų pabaigoje Stresemann jau prabilo apie tam tikrą laimėjimą:

> Mūsų politinio ir diplomatinio pobūdžio priemonių visuma, padedant apgalvotam bendradarbiavimui su dviem anglosaksų valstybėmis, Italijos atitolimui nuo kaimynės [Prancūzijos] ir Belgijos svyravimui, įstūmė Prancūziją į tokią padėtį, kurios ši šalis ilgai atlaikyti negalės.[11]

Stresemanno vertinimas buvo teisingas. „Vykdymo“ politika sukūrė neišsprendžiamą rebusą ir Prancūzijai, ir visai Europos tvarkai. Prancūzijos saugumo interesai reikalavo tam tikros Vokietijos diskriminacijos karinėje srityje; kitaip ši būtų įgijusi pranašumą, nes turėjo didesnį gyventojų skaičiaus ir išteklių potencialą. Tačiau be lygybės – teisės plėtoti savo ginkluotąsias pajėgas kaip bet kuri kita Europos šalis – Vokietija niekada nebūtų pripažinusi Versalio sistemos, ir „vykdymas“ būtų sustojęs.

Ir britų diplomatai atsidūrė keblioje padėtyje. Didžiajai Britanijai nesutinkant garantuoti Vokietijai karinės lygybės kaip *quid pro quo* už reparacijų mokėjimą, ši galėjo vėl „atkristi“ ir vėl tapti nesutaikoma. Tačiau vokiečių karinė lygybė būtų įstūmusi į pavojų Prancūziją. Didžioji Britanija galėjo sudaryti sąjungą su Prancūzija Vokietijos galiai atsverti, bet nenorėjo painiotis į prancūzų sąjungas Rytų Europoje ir atsidurti karo būklėje su Vokietija dėl kokio lenkų ar čekų teritorijos gabalėlio. „Dėl „lenkų koridoriaus“, – 1925 metais pasakė Austen Chamberlain, perfrazuodamas Bismarcko pastabą apie Balkanus, – jokia britų vyriausybė niekada negalės rizikuoti ir niekada nerizikuos britų grenadieriaus kaulais.“[12] Jo, kaip ir Bismarcko, pranašystę paneigė įvykiai: Didžioji Britanija stojo į karą – kaip ir Vokietija XX amžiaus pradžioje – būtent dėl tos priežasties, kurią taip nuosekliai niekino.

Mėgindamas išvengti šios dilemos, Austen Chamberlain 1925 metais pasiūlė ribotą Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Belgijos sąjungą, kuri garantuotų tik jų pačių sienas su Vokietija, – iš esmės karinę sąjungą priešintis Vokietijos agresijai Vakaruose. Bet tuo metu Stresemanno „vykdymo“ politika jau buvo tiek pažengusi, kad jis galėjo kone vetuoti visas sąjungininkų iniciatyvas. Nenorėdamas, kad Vokietija būtų apibūdinta kaip potenciali agresorė, Stresemann pareiškė, jog toks paktas be Vokietijos būtų paktas prieš Vokietiją.

Bemaž neabejodamas, kad karingą Vokietijos ikikarinę politiką lėmė apsupties baimė, Chamberlain atsitraukė ir pasiūlė keistą hibridą, kuriame pabandė suderinti tradicinę sąjungą ir naująjį kolektyvinio saugumo principą. Išlaikydamas anksčiau siūlyto pakto koncepciją,

naujasis paktas – pasirašytas Šveicarijoje, Locarno mieste, – garantavo nuo agresijos sienas tarp Prancūzijos, Vokietijos ir Belgijos. Pagal kolektyvinio saugumo dvasią, jis neįvardijo nei galimo agresoriaus, nei galimos aukos, bet žadėjo atkirtį agresijai iš *bet kurios* pusės. *Casus belli* čia buvo ne agresyvus konkrečios šalies aktas, o *bet kurios* šalies įvykdytas teisinės normos pažeidimas.

Trečiojo dešimtmečio viduryje Stresemann, pralaimėjusios Vokietijos ministras, savo rankose turėjo daugiau svertų negu Briand ir Chamberlain, nugalėtojų atstovai. Mainais už atsisakymą siekti vakarinių sienų revizijos Stresemann išpešė iš Briand'o ir Chamberlaino nebylų pripažinimą, kad Versalio sutartis peržiūrėtina Rytų atžvilgiu. Vokietija pripažino savo *vakarines* sienas su Prancūzija ir Belgija, sutiko, kad Reino zona liktų demilitarizuota; Didžioji Britanija ir Italija visa tai garantavo, įsipareigodamos padėti atremti invaziją per šias sienas arba į demilitarizuotąją Reino zoną iš bet kurios pusės. Tuo pat metu Stresemann atsisakė pripažinti Vokietijos sieną su Lenkija; kiti signatarai irgi nesutiko jos garantuoti. Su savo Rytų kaimynais Vokietija sudarė arbitražo sutartis, įsipareigodama visus ginčus spręsti taikiai. Bet Didžioji Britanija neapsiėmė garantuoti net ir jų. Galiausiai Vokietija sutiko stoti į Tautų Lygą, šitaip prisiimdama bendrą įsipareigojimą visus ginčus spręsti taikiomis priemonėmis, kuris teoriškai galiojo ir nepripažintoms rytinėms sienoms.

Locarno paktas buvo sutiktas su didžiuliu palengvėjimu – kaip naujos pasaulio tvarkos aušra. Trys užsienio reikalų ministrai – prancūzas Aristide Briand, anglas Austen Chamberlain ir vokietis Gustav Stresemann – gavo Nobelio taikos premiją. Tačiau per visuotinį džiūgavimą niekas nepastebėjo, kad tikrąsias problemas ministrai paprasčiausiai apėjo; Locarno ne tiek sutaikino Europą, kiek paženklino būsimą mūšio lauką.

Vakarų demokratijų nusiraminimas, kai Vokietija pripažino vakarines sienas, liudijo demoralizaciją ir sumaištį galvose, atsiradusią susijaukus senoms ir naujoms pažiūroms į tarptautinius santykius. Mat tas pripažinimas reiškė, kad Versalio sutartis, užbaigusi pergalingą karą, nesugebėjo primesti Vokietijai nugalėtojų taikos sąlygų ir kad Vokietija gavo galimybę laikytis tik tų straipsnių, kuriems pritarti jai atrodė reikalinga. Todėl Stresemanno atsisakymas pripažinti rytines Vokietijos sienas buvo bloga lemiantis ženklas; Didžiosios Britanijos nenoras garantuoti arbitražo sutartis tarsi įteisino dvi sienų rūšis Europoje – tas, kurias pripažįsta Vokietija ir garantuoja kitos valstybės, ir tas, kurių Vokietija nepripažįsta ir niekas negarantuoja.

Dar labiau sumaištį didino tai, kad dabar Europoje egzistavo trys įsipareigojimų lygiai. Pirmasis – tai tradicinės sąjungos, paremtos įprastiniu štabų derybų ir politinių konsultacijų mechanizmu. Jų, kaip išėjusių iš mados, buvo nedaug – vien prancūzų sutartys su silpnomis, neseniai atsiradusiomis Rytų Europos valstybėmis; britai atsisakė prie jų dėtis. Vokiečių agresijos Rytų Europoje atveju Prancūzijai būtų tekę rinktis iš dviejų nemalonių variantų: arba palikti likimo valiai Lenkiją ir Čekoslovakiją, arba kautis vienai – pastaroji alternatyva po 1870 metų jai nuolat vaidenosi tarsi košmaras, tad ji vargu ar būtų tam ryžusis. Antrajam lygiui priklausė ypatingos garantijos – tokios kaip Locarno. Jos buvo kur kas mažiau įpareigojančios negu formalios sąjungos, ir tai paaiškina, kodėl Bendruomenių rūmai joms niekada neprieštaravo. Trečiasis lygis – tai pačios Tautų Lygos įsipareigojimas rūpintis kolektyviniu saugumu, kurio reikšmę gerokai sumenkino Locarno paktas. Mat jei kolektyvinis saugumas buvo patikimas dalykas, tokio pakto apskritai nereikėjo; o jeigu paktas buvo reikalingas, vadinasi, Tautų Lyga negalėjo laiduoti netgi jos pagrindinių šalių-kūrėjų saugumo.

Kadangi nei Locarno tipo garantijos, nei bendroji kolektyvinio saugumo koncepcija neidentifikavo potencialaus agresoriaus, abiem atvejais joks išankstinis karinis planavimas nebuvo įmanomas. Net jeigu kokia nors suderinta karinė akcija ir būtų buvusi galima – tokio pavyzdžio Tautų Lygos istorijoje nėra, – biurokratinis mechanizmas būtų garantavęs begalinę gaišatį aiškinantis faktus ir atliekant įvairias kitas Lygos sutartyje numatytas taikinimo procedūras.

Visi šie precedento neturintys diplomatiniai sandėriai tik didino nerimą šalių, kurios laikė save labiausiai pažeidžiamomis. Antai Italija garantavo Reinu einančias sienas, kurių ji niekada istorijoje nesiejo su savo nacionaliniu saugumu. Italijos pirmučiausias tikslas Locarne buvo jos kaip didžiosios galiūnės pripažinimas. Jį pasiekusi, Italija nebematė reikalo rizikuoti – tai ji akivaizdžiai pademonstravo po dešimties metų, kai šitoms sienoms iškilo pavojus. Kitai garantei, Didžiajai Britanijai, Locarno paktas buvo svarbus kaip pirmas susitarimas, kuriuo didelė valstybė vienu metu duoda garantijas ir buvusiam sąjungininkui, ir neseniai įveiktam priešui, mėgindama būti nešališka abiejų atžvilgiu.

Locarno paktas reiškė ne tiek atsinaujinusią Prancūzijos ir Vokietijos santaiką, kiek paskutinio karo karinių rezultatų patvirtinimą. Vokietija pralaimėjo Vakarams, bet Rytuose įveikė Rusiją. Locarno paktas faktiškai patvirtino abu rezultatus ir padėjo pagrindą būsimiems Vokietijos veiksmams Rytuose.

Locarno paktas, 1925 metais sveikintas kaip žingsnis į tvirtą taiką, iš tikrųjų ženklino Versalio tarptautinės tvarkos galo pradžią. Po jo skirtumas tarp nugalėtojo ir pralaimėjusiojo ėmė darytis vis miglotesnis. Tokia padėtis nėra bloga, jei stiprina nugalėtojo saugumo jausmą arba jei padeda nugalėtajam prisitaikyti prie pasikeitusių aplinkybių. Bet neįvyko nei viena, nei kita. Prancūzijos frustracija ir bejėgystės pojūtis stiprėjo sulig kiekvienais metais. Taip pat ir nacionalistinės aistros Vokietijoje. Visi karo meto sąjungininkai išsižadėjo savo pareigų – Amerika nusišalino nuo taikos konstravimo, Didžioji Britanija atsisakė savo istorinio balansuotojos vaidmens, Prancūzija pamiršo savo kaip Versalio sureguliavimo saugotojos atsakomybę. Vien Stresemann, nugalėtosios Vokietijos lyderis, galvojo apie ateitį ir nepermaldaujamai stūmė savo šalį į tarptautinės scenos vidurį.

Vienintelė likusi taikios naujos pasaulio tvarkos viltis buvo ta, kad susitarimo įkvėptas emocinis pakilimas, vadinamoji „Locarno dvasia", galbūt atsvers jo struktūrinius trūkumus. Priešingai negu mokė Wilson, šią naują atmosferą kūrė ne plačiosios masės, o Chamberlain, Briand ir Stresemann – užsienio reikalų ministrai būtent tų šalių, kurių įtarumas ir nesutarimai sukėlė karą ir trukdė įsitvirtinti taikai.

Versalio sutartis neturėjo geopolitinio pamato, tad, norint palaikyti jos gyvybę, politikams teko kliautis asmeniniais santykiais – jų pirmtakai to niekada nebuvo darę. XIX amžiuje užsienio politiką tvarkę aristokratai priklausė pasauliui, kuriame neapčiuopiami dalykai, imponderabilijos, buvo suprantami vienodai. Dauguma tų aristokratų gana jaukiai jautėsi vienas kito kompanijoje. Bet jie nemanė, kad asmeniniai ryšiai galėtų turėti kokios nors įtakos jų požiūriui į savo šalių nacionalinius interesus. Susitarimų jie niekada neteisino susidariusia „atmosfera" ir niekada nenuolaidžiavo kitoms šalims vien dėl to, kad vienas ar kitas jų lyderis išsilaikytų valdžioje. Šalių vadovai nesikreipdavo vieni į kitus vardais, kad pabrėžtų gerus tarpusavio santykius ir padarytų įspūdį viešajai nuomonei.

Po Pirmojo pasaulinio karo diplomatijos stilius gerokai pasikeitė. Sustiprėjo santykių personalizavimo tendencija. Sveikindamas Vokietiją priėmimo į Tautų Lygą proga, Briand pabrėžė asmenines Stresemanno ypatybes, ir šis atsakė tuo pačiu. O štai tariamas Austeno Chamberlaino asmeninis palankumas Prancūzijai paskatino Stresemanną paspartinti savąją „vykdymo" politiką ir pripažinti vakarines Vokietijos sienas, kai 1924 metais Chamberlain tapo užsienio reikalų sekretoriumi vietoje provokiškesnio lordo Curzono.

Austen Chamberlain priklausė garsiai giminei. Jis buvo talentingo ir veiklaus Josepho Chamberlaino, amžiaus pradžioje agitavusio už sąjungą su Vokietija, sūnus ir Neville'o Chamberlaino, vėliau pasirašiusio Miuncheno sutartį, pusbrolis. Kaip ir tėvas, Austen turėjo didžiulę įtaką britų koalicinėse vyriausybėse. Bet jam, kaip ir tėvui, nepavyko įkopti į aukščiausią postą; jis taip ir liko vienintelis XX amžiaus konservatorių partijos lyderis, netapęs ministru pirmininku. Pasak vieno aštrialiežuvio, Austen „visada sėsdavęs lošti ir visada pralošdavęs". Harold Macmillan apie Austeną Chamberlainą yra pasakęs: „Jis kalbėjo gerai, bet ne pakiliai. Jo mintys buvo aiškios, bet ne įžvalgios. ... Jį gerbė, bet nebijojo."[13]

Didžiausias diplomatinis Chamberlaino laimėjimas – jo vaidmuo atsirandant Locarno paktui. Kadangi Chamberlain, sykį prisipažinęs „mylįs Prancūziją kaip moterį", garsėjo kaip frankofilas, Stresemann bijojo, kad neužsimegztų anglų ir prancūzų sąjunga. Toji baimė ir privertė Stresemanną inicijuoti procesą, atvedusį į Locarną.

Žvelgiant iš dabarties, akivaizdžiai matyti silpnumas politikos, sukūrusios Europoje dvi sienų rūšis. Tačiau Chamberlain laikė tai būtina dalimi kraštutinio strateginio angažavimosi, kuriam britų visuomenė dar galėtų pritarti. Iki XVIII amžiaus pradžios Didžiosios Britanijos saugumo riba ėjo Lamanšu, visą XIX amžių – Nyderlandų sienomis. Austen Chamberlain pabandė nukelti ją iki Reino, tačiau britai nesiėmė jos ginti, kai 1936 metais Vokietija užėmė Reino zoną. O apie kokias nors garantijas Lenkijai britų politikai 1925 metais apskritai negalvojo.

Aristide Briand buvo klasikinis Trečiosios respublikos politinis lyderis. Karjerą pradėjęs kaip kairysis maištadarys, jis tapo neatsiejama Prancūzijos vyriausybių dalimi – retkarčiais ministru pirmininku, bet dažniausiai užsienio reikalų ministru (šias pareigas jis ėjo keturiolikoje kabinetų). Briand anksti suprato, kad Prancūzijos lyginamoji padėtis Vokietijos atžvilgiu blogėja, ir padarė išvadą, kad santaika su Vokietija yra vienintelė Prancūzijos viltis siekiant ilgalaikio saugumo. Pasikliaudamas savo draugingu būdu, jis tikėjosi išvaduoti Vokietiją nuo sunkiausių Versalio sutarties sąlygų.

Briand'o politika negalėjo būti populiari šalyje, kurią ką tik nuniokojo vokiečių armijos. Nelengva ir nustatyti, ar Briand'ui iš tikrųjų rūpėjo užbaigti šimtmečio ilgumo nesantaiką, ar tai tebuvo priverstinė *Realpolitik*. Krizių metu prancūzai rinkdavosi rūstų ir griežtą Poincaré, reikalavusį nenukrypstamai laikytis Versalio nutarimų. Kai krizės pasidarydavo pernelyg skausmingos – kaip antai po Rūro okupacijos, – sugrįždavo Briand. Nuolatinė šių antipodiškų figūrų kaita neleido

Prancūzijai eiti vienu arba kitu keliu iki logiškos užbaigos: Prancūzija jau nebuvo pakankamai stipri vykdyti Poincaré politiką, o Briand, prancūzų viešosios nuomonės spaudžiamas, per mažai galėjo pasiūlyti Vokietijai, kad nusistovėtų patvari santaika.

Kad ir kokie buvo jo tikrieji motyvai, Briand suprato, kad, jeigu Prancūzija ir nenorės normalizuoti santykių su Vokietija, ją privers tai padaryti anglosaksų spaudimas ir didėjanti Vokietijos galia. Stresemann, nors būdamas karštas Versalio sutarties priešininkas, tikėjo, kad santykių su Prancūzija įtampos atslūgimas pagreitintų nusiginklavimo sąlygų reviziją ir parengtų dirvą Vokietijos rytinių sienų revizijai.

1926 metų rugsėjo 27 dieną Briand ir Stresemann susitiko įstabiame Thoiry kaimelyje netoli Ženevos, prancūzų Juros kalnuose. Vokietija ką tik buvo priimta į Tautų Lygą ir išklausiusi šiltą, vaizdingą, labai asmenišką Briand'o sveikinimo kalbą. Svaigioje atmosferoje du valstybininkai parengė susitarimų paketą, turintį visiems laikams išspręsti ginčytinus klausimus. Prancūzija grąžinsianti Saarą be jokio plebiscito, numatyto Versalio sutartyje, ir per metus išvesianti kariuomenę iš Reino zonos. Tarpsąjunginė karinės kontrolės komisija (IMCC) iš Vokietijos bus atšaukta. Savo ruožtu Vokietija sumokėsianti 300 milijonų markių už Saaro kasyklas, paspartinsianti reparacijų mokėjimą Prancūzijai ir vykdysianti Daweso planą. Iš esmės Briand siūlė pačias nepalankiausias Versalio sąlygas mainyti į pagalbą Prancūzijos ūkio atgaivai. Susitarimas atskleidė nelygias abiejų šalių derybų pozicijas. Vokietijos įgijiniai būtų buvę nuolatiniai ir neatšaukiami; Prancūzijos nauda būtų vienkartinės, laikinos, finansinės įplaukos, iš dalies vokiečių žadėtos ir anksčiau.

Susitarimas nebuvo palankiai sutiktas abiejose sostinėse. Vokiečių nacionalistai įnirtingai priešinosi bet kokiam bendradarbiavimui su Versaliu, kad ir kokią naudą Vokietija būtų galėjusi gauti kiekvienu konkrečiu atveju, o Briand buvo apkaltintas, kad išmetė į šiukšlyną Reino zonos buferį. Vokiečiams iškilo sunkumų ir leidžiant obligacijas papildomoms išlaidoms finansuoti. Lapkričio 11 dieną Briand staiga nutraukė derybas ir paskelbė, kad „greitą Thoiry idėjos įgyvendinimą sužlugdė techninės kliūtys".[14]

Tai buvo paskutinis tarpukario bandymas sureguliuoti Prancūzijos ir Vokietijos santykius. Nėra aišku, ar sėkmės atveju jis būtų ką nors pakeitęs. Mat į pagrindinį Locarno diplomatijos iškeltą klausimą – ar santaika paskatins Vokietiją pripažinti Versalio tvarką, ar tik sustiprins Vokietijos gebėjimą mesti jai iššūkį – taip ir liko neatsakyta.

O atsakyti į jį darėsi vis sunkiau. Didžioji Britanija buvo įsitikinusi, kad santaika yra vienintelis praktiškas kelias. Amerika laikė ją ir moraliniu imperatyvu. Strateginei ir geopolitinei analizei išėjus iš mados, valstybės kalbėjo apie teisingumą, nors toli gražu nesutarė dėl jo apibrėžimo. Plūstelėjo srautas sutarčių, skelbiančių bendruosius principus ir apeliuojančių į Tautų Lygą; vienos jų atsirado iš įsitikinimo, kitos – iš išsekimo, trečios – mėginant pabėgti nuo skausmingų geopolitinių realijų.

Po Locarno Prancūzija ėmė nenoromis trauktis nuo Versalio nutarimų, o britai (ir amerikiečiai) nuolat ją spaudė eiti netgi dar toliau. Į Vokietiją pradėjo plūsti kapitalas – daugiausiai iš Jungtinių Valstijų, – spartindamas jos pramonės modernizavimą. Tarpsąjunginė karinės kontrolės komisija, sukurta vokiečių nusiginklavimui prižiūrėti, 1927 metais buvo panaikinta, jos funkcijos perduotos Tautų Lygai, kuri neturėjo priemonių joms vykdyti.

Spartėjo slaptas Vokietijos ginklavimasis. Jau 1920 metais tuometinis pramonės ministras Walther Rathenau guodė vokiečių kariškius, kad Versalio reikalavimai likviduoti sunkiąją Vokietijos ginkluotę visų pirma paliesią tuos ginklus, kurie šiaip ar taip netrukus bus pasenę. Niekas netrukdo, tvirtino jis, kurti modernius ginklus ir ruošti pramonės pajėgas, kurios galėtų juos greitai pagaminti. 1926 metais lankydamasis kariuomenės manevruose – netrukus po to, kai Vokietija ratifikavo Locarno paktą, ir tuo metu, kai Briand derėjosi su Stresemannu Thoiry kaimelyje, – feldmaršalas von Hindenburg, vadovavęs vokiečių kariuomenei per paskutinius trejus karo metus ir neseniai išrinktas Vokietijos prezidentu, pasakė: „Šiandien aš pamačiau, kad tradicinė vokiečių kariuomenės dvasia ir meistriškumas yra išsaugoti.“[15] Jei taip buvo iš tikrųjų, tai, panaikinus Vokietijos kariuomenės apribojimus, Prancūzijos saugumui akimirksniu turėjo iškilti pavojus.

O kai tarptautinės diplomatijos dėmesio centre atsidūrė nusiginklavimo klausimas, ši grėsmė dar labiau priartėjo. Reikalaudama politinės lygybės, Vokietija kruopščiai kūrė psichologinį pamatą vėliau pareikalauti ir karinės lygybės. Prancūzija atsisakė pradėti nusiginklavimą, kol negaus papildomų saugumo garantijų. Didžioji Britanija, vienintelė šalis, galėjusi jas suteikti, nesutiko garantuoti sureguliavimo Rytuose, o dėl sureguliavimo Vakaruose apsiribojo Locarno paktu, tuo pabrėždama, kad Locarno paktas nėra sąjungai prilygstantis įsipareigojimas.

Mėgindama išvengti ar bent vėlesniam laikui nukelti oficialios vokiečių lygybės akimirką, Prancūzija pradėjo žaisti žaidimą – kurti

ginkluotės mažinimo kriterijus, stengdamasi įtikti Tautų Lygos nusiginklavimo ekspertams. Ji įteikė Parengiamajai komisijai dokumentą, kuriame buvo analizuojamas ryšys tarp turimos ir potencialios galios, tarp apmokytų rezervų ir demografinių tendencijų, tarp turimų ginklų ir technologijos permainų spartos. Bet nė viena iš puikiai suregztų teorijų negalėjo išspręsti svarbiausios problemos: esant vienodam, nors ir labai žemam, ginkluotės lygiui, Prancūzijos saugumui visada grės pavojus dėl didesnio Vokietijos mobilizacinio potencialo. Juo labiau Prancūzija atrodė pritarianti Parengiamosios komisijos prielaidoms, juo didesnį spaudimą ji generavo savo atžvilgiu. Įvairūs prancūzų manevrai tik stiprino anglosaksų įsitikinimą, kad Prancūzija esanti tikroji kliūtis nusiginklavimui, taigi ir taikai.

Prancūzų dilemą aštrino tai, kad po Locarno Prancūzija nebegalėjo elgtis pagal įsitikinimus ir turėjo apsiriboti savo baimių švelninimu. Prancūzų politika darėsi vis reaktyvesnė ir gynybiškesnė. Šitokią jos dvasinę būseną liudijo tai, kad Maginot liniją Prancūzija pradėjo statyti po Locarno nepraėjus nė dvejiems metams – tuo metu, kai Vokietija dar buvo nuginkluota ir naujųjų Rytų Europos valstybių nepriklausomybė priklausė nuo Prancūzijos gebėjimo ateiti joms į pagalbą. Vokiečių agresijos atveju Rytų Europą galėjo išgelbėti tik puolamoji Prancūzijos strategija, demilitarizuotąją Reino zoną panaudojant kaip įkaitę. Tačiau Maginot linija akivaizdžiai rodė, kad Prancūzija rengiasi tik gintis šiapus savo sienų, palikdama Vokietijai laisvas rankas Rytuose. Prancūzų politinė ir karinė strategijos jau nežengė koja kojon.

Sutrikę lyderiai turi polinkį orientacijos praradimą kompensuoti propagandiniais manevrais. Trokšdamas atrodyti kažką darąs, Briand, pasinaudojęs dešimtųjų Amerikos stojimo į karą metinių proga, 1927 metų birželį įteikė Vašingtonui sutarties projektą, pagal kurį abi vyriausybės savo santykiuose atsižada karo ir susitaria visus ginčus spręsti tik taikiomis priemonėmis. Valstybės sekretorius Frank B. Kellogg nelabai suprato, kaip reaguoti į dokumentą, draudžiantį tai, ko niekas nebijo, ir siūlantį tai, kas visiems atrodo savaime suprantama. Artėjantys 1928-ieji, rinkimų metai, padėjo Kelloggui susivokti; „taika" buvo populiari, o Briand'o projektas turėjo tą pranašumą, kad nebuvo susijęs su jokiais praktiniais padariniais.

1928 metų pradžioje Kellogg liovėsi tylėjęs ir pritarė sutarties projektui. Ir netgi pranoko Briand'ą pasiūlęs, kad karo atsižadėtų kiek galima daugiau valstybių. Atsispirti tokiam siūlymui buvo taip pat sunku, kaip ir rasti jame prasmę. 1928 metų rugpjūčio 27 dieną penkiolika

valstybių aidint fanfaroms pasirašė Paryžiaus paktą (populiariai vadinamą Kelloggo-Briand'o paktu), atmetantį karą kaip nacionalinės politikos priemonę. Jį greitai ratifikavo bemaž visos pasaulio šalys, tarp jų Vokietija, Japonija ir Italija, kurių agresijos apnuodijo ateinantį dešimtmetį.

Vos spėjus šį Paktą pasirašyti, pasaulio politikų galvose ėmė kauptis abejonės. Prancūzija patikslino savo pirminį siūlymą, įtraukdama išlygą, įteisinančią gynybinius ir tokius karus, kurie pradedami laikantis įsipareigojimų, kylančių iš Tautų Lygos sutarties, Locarno garantijų ir visų Prancūzijos sudarytų sąjungų. Tai reiškė grįžimą į pradinę padėtį, nes išimtys aprėpė visus praktiškai įmanomus atvejus. Po to Didžioji Britanija pasiliko veiksmų laisvę ginant savo imperiją. Amerikos išlygos buvo pačios plačiausios; jos apėmė Monroe doktriną, teisę į savigyną ir tai, kad kiekviena valstybė turi teisę pati spręsti, kaip jai gintis. Palikusi atviras visas įmanomas landas, Amerika atsisakė dalyvauti ir bet kokiuose prievartiniuose Pakto įgyvendinimo veiksmuose.

Po keleto mėnesių liudydamas Senato Užsienio reikalų komitete, Kellogg iškėlė keistą teoriją: neva Paktas Jungtinių Valstijų neįpareigoja padėti agresijos aukoms, nes pati agresija jau bus įrodžiusi, jog Paktas nebegalioja. „Įsivaizduokime, kad kuri nors kita valstybė sulaužo šią sutartį; kodėl mums tai turi rūpėti?" – paklausė senatorius Walsh iš Montanos valstijos. „Tam nėra nė menkiausio pagrindo", – atsakė valstybės sekretorius.[16]

Kellogg numenkino sutartį iki tautologijos, kad Paryžiaus paktas palaikysiąs taiką tol, kol taika laikysis; karas draudžiamas visomis aplinkybėmis, išskyrus tas, kurios iš anksto numatytos. Nenuostabu, kad politikos tyrinėtojas D.W. Brogan apie Kelloggo-Briand'o paktą atsiliepė šitaip: „Jungtinės Valstijos, Aštuonioliktąja pataisa panaikinusios gėrimo blogį, dabar pasiūlė pasauliui panaikinti karus prisiimant įžadą. Pasaulis, nedrįsdamas nei patikėti, nei suabejoti, pakluso."[17]

Išėjo taip, kad pirminė Briand'o idėja buvusių sąjungininkų rankose pavirto dar viena priemone Prancūzijai spausti. Vis plačiau skambėjo reikalavimas, kad uždraudus karus Prancūzija privalo paspartinti savo pačios nusiginklavimą. Tarsi pradėdami geros valios epochą, sąjungininkai 1928 metais nutraukė Reino zonos okupaciją – penkeriais metais anksčiau negu buvo numatyta.

Atitinkamai ir Austen Chamberlain užsiminė, kad, Didžiosios Britanijos požiūriu, lenkų–vokiečių siena galėtų – ir netgi turėtų – būti pakeista, jei vokiečiai elgtųsi civilizuočiau:

> Jeigu ji [Vokietija], tapusi Tautų Lygos nare, savo vaidmenį atliks draugingai ir santaikiai, aš tikiu, kad, praėjus ne per ilgiausiam laikui, ji atsidurs tokioje padėtyje, kai jos ekonominė ir prekybinė parama Lenkijai pasidarys tokia būtina, o politinė draugystė – tokia pageidautina, kad ji galės viena pati, nesinaudodama Lygos mechanizmu, sudaryti draugišką susitarimą tiesiai su lenkais. ... Jei vokiečių visuomenę ir spaudą būtų galima prilaikyti, kad ji tiek daug nekalbėtų apie rytines sienas, sprendimas ateitų gerokai greičiau.[18]

Stresemann sumaniai išnaudojo Vokietijos priėmimą į Tautų Lygą – tiek tam, kad išplėstų savo galimybes Sovietų Sąjungos atžvilgiu, tiek tam, kad sustiprintų spaudimą Prancūzijai dėl ginkluotės pariteto. Antai jis išsirūpino išimtį, leidžiančią vokiečiams nedalyvauti įgyvendinant Lygos Chartijos 16-ąjį straipsnį – tuo pagrindu, kad nuginkluota Vokietija niekaip negali imtis su sankcijomis susijusios rizikos. Po to Stresemann Bismarcko stiliumi informavo Maskvą, kad prašyti šios išimties jį paskatinęs Vokietijos nenoras dėtis prie antisovietinių koalicijų.

Maskva suprato užuominą. 1926-ųjų balandį, po Locarno nepraėjus nė metams, Sovietų Sąjunga ir Vokietija Berlyne pasirašė neutralumo sutartį. Šalys įsipareigojo likti neutralios, jei viena jų būtų užpulta, nesidėti prie jokių politinių junginių ar ekonominio boikoto, nukreipto prieš kitą šalį, kad ir kokios būtų jo priežastys. Iš esmės tai reiškė, kad jos atsisako taikyti viena kitai kolektyvinio saugumo sankcijas. O dalyvavimo sankcijose visų kitų šalių atžvilgiu Vokietija jau buvo atsikračiusi. Berlyną ir Maskvą vienijo priešiškumas Lenkijai. Kancleris Wirth kalbėjo ambasadoriui Maskvoje Ulrichui von Brockdorff-Rantzau: „Viena norėčiau jums atvirai pasakyti: Lenkiją būtina eliminuoti. ... Aš nesudarinėju tokių sutarčių, kurios galėtų sustiprinti Lenkiją.“[19]

Vis dėlto prancūzų lyderiai, ypač Briand, padarė išvadą, kad „vykdymo“ politika ir toliau lieka vienintelė realistiška Prancūzijos galimybė. Jei pasitvirtintų didžiausi Prancūzijos nuogąstavimai, tai yra Vokietija vėl griebtųsi karingos politikos, ir jeigu Prancūziją būtų galima apkaltinti santaikos griovimu, viltis sulaukti britų paramos ir išlaikyti Amerikos palankumą neabejotinai žlugtų.

Palengva Europos traukos centras slinko Berlyno link. Stebina tai – bent jau žvelgiant iš dabarties, – kad visą tą laiką Stresemanno vidaus pozicijos vis blogėjo. Nacionalistinių nuostatų vyravimą atskleidė reakcija į vadinamąjį Youngo planą, kurį sąjungininkai pasiūlė 1929 metais pasibaigus Daweso penkerių metų planui. Youngo planas dar labiau sumažino vokiečių reparacijas ir nustatė galutinę, nors ir tolimą,

jų sumokėjimo datą. 1924 metais Daweso planui vokiečių konservatoriai pritarė; 1929 metais Youngo planą, siūlantį kur kas geresnes sąlygas, jie jau įnirtingai puolė, remiami kylančios nacių partijos ir komunistų. Reichstagas šiaip ne taip patvirtino jį vos dvidešimties balsų dauguma.

Keletą metų vadinamoji Locarno dvasia tarsi liudijo buvusių Pirmojo pasaulinio karo antagonistų polinkį į gerą valią. Bet vokiečių kalboje žodis „dvasia“ yra „šmėklos“ sinonimas, ir dešimtmečio pabaigoje nacionalistų sluoksniuose pasidarė madinga juokauti apie Locarno „šmėklą“. Toks ciniškas požiūris į Versalio tarptautinės tvarkos kertinį akmenį plito netgi laimingomis Vokietijos ekonominės atgaivos dienomis, kai depresija dar nebuvo negrįžtamai radikalizavusi vokiečių politikos.

Stresemann mirė 1929 metų spalio 3-ąją. Jis pasirodė nepakeičiamas, nes kito tokio talentingo ir tokio subtilaus lyderio Vokietijoje neatsirado. O svarbiausia, Vokietijos reabilitacija ir jos santaika su Europa labai priklausė nuo pasitikėjimo, kurį Vakarų valstybėms kėlė jo asmenybė. Gana ilgą laiką vyravo požiūris, kad Stresemann įkūnijo visus „gero europiečio“ bruožus. Šia prasme jis buvo laikomas pirmtaku didžiojo Konrado Adenauerio, kuris suprato, kad Prancūziją ir Vokietiją, nepaisant istorinės jų priešpriešos, iš tikrųjų sieja bendra lemtis.

Bet, kai pasidarė prieinamas Stresemanno archyvas, palankumas jam gerokai atvėso. Atsiskleidė šaltakraujiškas *Realpolitik* praktikuotojas, negailestingai ir atkakliai ginantis tradicinius vokiečių nacionalinius interesus. Stresemann juos suprato paprastai: atkurti ikikarinę Vokietijos didybę, nusikratyti finansinės reparacijų naštos, pasiekti karinį paritetą su Prancūzija ir Didžiąja Britanija, peržiūrėti rytines Vokietijos sienas ir prijungti prie Vokietijos Austriją (*Anschluss*). Stresemanno padėjėjas Edgar Stern-Rubarth šitaip aprašė savo šefo tikslus:

> Didžiausias Stresemanno troškimas, kaip sykį jis man prisipažino, buvo toks: išvaduoti Reino kraštą, atgauti Eupen-Malmédy ir Saarą, įvykdyti Austrijos *Anschluss* ir įgyti, pagal mandatą ar kitaip, koloniją Afrikoje, kuri užtikrintų esmingai svarbių tropinių žaliavų tiekimą ir kur jaunesnioji karta galėtų išlieti energijos perteklių.[20]

Taigi akivaizdu, kad Stresemann nebuvo „geras europietis“ ta prasme, kurią šis posakis įgavo po Antrojo pasaulinio karo, – jo laikais toks apibūdinimas dar neegzistavo. Dauguma Vakarų politikų pritarė Stresemanno požiūriui, kad Versalio sutartį būtina peržiūrėti, ypač dėl Rytų, ir kad Locarno paktas esąs ne kas kita kaip vienas tokio proceso

etapas. Prancūzijai, žinoma, buvo nepakeliamai skaudu matyti Vokietiją, atsigaunančią po karo, per kurį ji pati iki dugno išeikvojo visas savo gyvybines jėgas. Vis dėlto tai tiksliai atspindėjo naująjį galių pasiskirstymą. Stresemann suprato, kad Vokietija, netgi ribojama Versalio pančių, yra potencialiai stipriausia Europos valstybė. Iš to jis darė *Realpolitik* išvadą, kad jam atsiveria galimybė atkurti Vokietiją bent iki 1914 metų lygio, o gal netgi nueiti dar toliau.

Skirtingai nuo jį kritikavusių nacionalistų – ir visiškai priešingai negu naciai, – Stresemann savo tikslų siekė kliaudamasis kantrybe, kompromisais ir Europos galiūnių pritarimu. Guvus protas padėjo jam popierines nuolaidas – ypač opiuoju, simbolinę reikšmę turinčiu reparacijų klausimu – išmainyti į karinės krašto okupacijos nutraukimą ir į perspektyvą ilgalaikių permainų, kurios anksčiau ar vėliau turėjo išvesti Vokietiją į vyraujančias pozicijas. Todėl, skirtingai nuo nacionalistų, jis nematė būtinybės smurtu reviduoti Versalio sutartį.

Galimybę laikytis savo politikos Stresemannui teikė Vokietijos ištekliai ir potencialas. Karas nepakirto šalies galios, o Versalio sutartis sutvirtino jos geopolitinę padėtį. Vokietijos įtakos Europai nepanaikino netgi vėlesnis, kur kas labiau katastrofiškas pralaimėjimas Antrajame pasauliniame kare. Užuot laikius Stresemanną nacių puolimo prieš Vakarų vertybes pradininku, būtų tiksliau galvoti, kad būtent nacių ekscesai nutraukė Stresemanno laipsnišką ir bemaž neabejotinai taikų artėjimą prie tikslo – lemiamo jo šalies vaidmens Europos žemyne.

Stresemanno taktika ilgainiui galėjo pavirsti strategija, praktiniai sumetimai – įsitikinimais. Antai – jau mūsų laikais – pirminis prezidento Sadato motyvas gerinti santykius su Izraeliu bemaž neabejotinai buvo tas, kad jis norėjo pakeisti Vakaruose susiklosčiusį arabų vaidingumo įvaizdį ir primesti Izraeliui besiteisinančiojo psichologiją. Kaip ir Stresemann, Sadat bandė įvaryti pleištą tarp savo priešininko ir jo draugų. Vykdydamas pagrįstus Izraelio reikalavimus, jis tikėjosi šitaip susilpninti žydų pasiryžimą negrąžinti arabams, o svarbiausia – egiptiečiams, užgrobtų žemių. Bet palengva Sadat pasidarė taikos šalininku ir tarptautinių nesutarimų švelnintoju, nors iš pradžių tai veikiausiai buvo poza. Slenkant laikui, santaika Sadatui liovėsi buvusi nacionalinių interesų įtvirtinimo priemone ir pati savaime tapo vertybe. Ar Stresemann būtų nuėjęs panašiu keliu? Ankstyva jo mirtis tokią galimybę paliko mums kaip vieną iš istorijos neįmintų mįslių.

Tuo metu, kai mirė Stresemann, reparacijų klausimas artėjo prie sprendimo, o vakarinės Vokietijos sienos buvo galutinai sureguliuotos. Tačiau dėl rytinių sienų ir Versalio sutarties nusiginklavimo straipsnių

Vokietija buvo nusiteikusi revizionistiškai. Bandymas spausti Vokietiją okupuojant jos teritoriją žlugo, o Locarno pakto modifikuota kolektyvinio saugumo doktrina nenumalšino vokiečių lygybės siekio. Vienintele taikos viltimi Europos politikams dabar pasidarė visuotinis nusiginklavimas.

Mintis, kad Vokietija turi teisę į lygybę, jau buvo įsitvirtinusi britų sąmonėje. Dar per pirmąją savo kadenciją, 1924 metais, ministras pirmininkas leiboristas Ramsay MacDonald nusiginklavimą paskelbė aukščiausiu prioritetu. Per antrąją kadenciją, prasidėjusią 1929 metais, jis sustabdė karinio laivyno bazės Singapūre, taip pat kreiserių ir povandeninių laivų statybą. 1932 metais jo vyriausybė paskelbė lėktuvų gamybos moratoriumą. Pagrindinis MacDonaldo patarėjas šiais klausimais Philip Noel-Baker tvirtino, kad tik nusiginklavimas galįs neleisti kilti naujam karui.

Tačiau esminis prieštaravimas tarp Vokietijos lygybės ir Prancūzijos saugumo liko neišspręstas – galbūt todėl, kad buvo neišsprendžiamas. 1932-aisiais, likus metams iki Hitlerio atėjimo į valdžią, prancūzų ministras pirmininkas Édouard Herriot pranašavo: „Aš neturiu iliuzijų. Esu įsitikinęs, kad Vokietija nori vėl ginkluotis. ... Mes esame istorijos lūžio taške. Iki šiol Vokietija laikėsi nuolankumo politikos. ... Dabar jos politikoje justi pasitikėjimas savimi. Rytoj tai bus teritorinių pretenzijų politika."[21] Labiausiai stebina pasyvus, susitaikėliškas šio pareiškimo tonas. Herriot neužsiminė nei apie prancūzų kariuomenę, kuri vis dar buvo didžiausia Europoje, nei apie Reino zoną, demilitarizuotą Locarno sutartimis, nei apie tai, kad Vokietija vis dar tebėra nuginkluota, nei apie Prancūzijos atsakomybę už Rytų Europos saugumą. Nesiryždami kautis už savo įsitikinimus, prancūzai paprasčiausiai laukė lemties.

Didžioji Britanija į žemyno reikalus žvelgė visiškai kitaip. Norėdama apmaldyti Vokietiją, ji nepaliaujamai spaudė Prancūziją pritarti vokiečių lygybei ginkluotės srityje. Nusiginklavimo specialistai garsėja savo išradingumu kuriant planus, kurie atitinka formalius saugumo reikalavimus, bet visiškai ignoruoja esmę. Taigi britų ekspertai parengė siūlymą, garantuojantį Vokietijos paritetą, bet draudžiantį privalomąjį šaukimą, tuo teoriškai išsaugodami Prancūzijos persvarą pagal apmokytus rezervus (tarsi Vokietija nebūtų galėjusi rasti būdo, kaip apeiti šį paskutinį, palyginti menką, apribojimą).

Tais lemtingais, paskutiniaisiais prieš Hitlerio iškilimą į valdžią metais demokratinė Vokietijos vyriausybė jau tiek pasitikėjo savimi, kad išėjo iš Nusiginklavimo konferencijos protestuodama dėl tariamos

prancūzų vykdomos diskriminacijos. Ji buvo įkalbėta grįžti pažadėjus „teisių lygybę sistemoje, kuri suteiksianti saugumą visoms valstybėms“[22] – dviprasmiška frazė, implikuojanti teorinę teisę į paritetą, bet su „saugumo“ išlygomis, darančiomis tą teisę nepasiekiamą. Plačioji visuomenė tokių subtilybių nesuprato. Kairuoliškas *New Statesman* sveikino formulę kaip „aiškų valstybių lygybės principo pripažinimą“. Kitame britų politinio spektro krašte esantis *Times* pritariamai rašė apie „laiku atitaisytą nelygybę“.[23]

Tačiau šioje formulėje slypėjo loginis prieštaravimas. Prancūzija jau nebuvo pakankamai stipri apsiginti nuo Vokietijos, o Didžioji Britanija toliau vengė karinės sąjungos su prancūzais, kuri būtų laidavusi apytikrę geopolitinę lygybę (tiesa, menant karo patirtį, netgi tai buvo abejotina). Grynai formalistiškai reikalaudama liautis diskriminavus Vokietiją, Anglija tylėjo apie tokios lygybės poveikį Europos pusiausvyrai. 1932 metais ministras pirmininkas MacDonald suirzęs atšovė Prancūzijos užsienio reikalų ministrui Paul-Boncourui: „Prancūzų reikalavimai visada sukelia sunkumų, nes Didžioji Britanija verčiama prisiimti vis daugiau įsipareigojimų, bet šiuo momentu apie tai negali būti nė kalbos.“[24] Šitokia demoralizuojanti aklavietė tęsėsi tol, kol 1933 metų spalį Hitler galutinai išėjo iš nusiginklavimo derybų.

Po dešimtmečio, per kurį diplomatijos dėmesys buvo sutelktas į Europą, kolektyvinio saugumo ir pačios Tautų Lygos tuštùmą netikėtai atskleidė Japonija, davusi pradžią smurto dešimtmečiui.

1932 metais japonų pajėgos okupavo Mandžiūriją, kuri formaliai priklausė Kinijai, nors kinų centrinė vyriausybė ten daugelį metų neturėjo valdžios. Tai buvo pirma tokio lygio intervencija po Tautų Lygos įkūrimo. Bet Lyga neturėjo mechanizmo net ir ekonominėms sankcijoms, numatytoms įstatų 16-ajame straipsnyje, įgyvendinti. Lygos dvejonės išryškino pagrindinę kolektyvinio saugumo dilemą: nė viena šalis nebuvo pasirengusi kariauti su Japonija (arba negalėjo to daryti be Amerikos pagalbos, nes Azijos vandenyse dominavo japonų laivynas). Net jeigu ekonominių sankcijų įgyvendinimo mechanizmas būtų egzistavęs, nė viena šalis nebūtų norėjusi per patį Depresijos įkarštį riboti savo prekybos su Japonija; kita vertus, nė viena šalis nenorėjo taikstytis ir su Mandžiūrijos okupacija. Niekas iš Lygos narių nežinojo, kaip įveikti šiuos pačių prisišauktus prieštaravimus.

Galiausiai buvo sukurtas mechanizmas, leidžiantis apskritai nieko nesiimti. Jis įgijo tyrimo komisijos pavidalą – tai standartinė diplomatinė priemonė, kuri reiškia, kad nieko nedarymas būtų pageidautinas

rezultatas. Kol tokia komisija susirinks, kol išnagrinės medžiagą, kol pasieks sutarmę – per tą laiką problema gal apskritai išnyks. Japonija tiek pasitikėjo savimi, kad net pati pasiūlė tokį sprendimo būdą. Vadinamoji Lyttono komisija konstatavo, kad Japonija tik atsiteisė skriaudas, bet padarė klaidą iš pradžių neišnaudojusi visų galimų taikių priemonių. Šis pats švelniausias iš priekaištų – dėl teritorijos, didesnės už ją pačią, okupavimo – Japonijai pasirodė per griežtas, ir ji pasitraukė iš Tautų Lygos. Tai buvo pirmas žingsnis visiško institucijos suirimo link.

Europa šį incidentą palaikė nukrypimu, būdingu atokiems žemynams. Nusiginklavimo derybos tęsėsi toliau, tarsi Mandžiūrijos krizės apskritai nebūtų buvę. Diskusijos dėl saugumo ir pariteto virto iš esmės apeiginiu aktu. O 1933 metų sausio 30-ąją Vokietijoje į valdžią atėjo Hitler ir akivaizdžiai įrodė, kad Versalio sistema tebuvo kortų namelis.

DVYLIKTAS SKYRIUS

Iliuzijų pabaiga: Hitler ir Versalio tvarkos griūtis

Hitlerio atėjimas į valdžią davė pradžią vienai didžiausių nelaimių pasaulio istorijoje. Jeigu ne jis, Versalio tarptautinės tvarkos kortų namelis gal būtų subyrėjęs taikiai, bent jau ne katastrofiškai. Tai, kad šis procesas turėjo išvesti Vokietiją į stipriausias žemyno valstybes, buvo neišvengiama; tačiau po to prasidėjusi žudynių ir griovimo orgija buvo vienos demoniškos asmenybės darbas.

Hitleriui iškilti padėjo jo iškalba. Kitaip negu kiti revoliuciniai lyderiai, jis buvo pavienis politinis avantiūristas, neatstovaujantis jokiai politinės minties mokyklai. Jo filosofija, išdėstyta *Mein Kampf*, aprėpė tiek banalybę, tiek fantastiką ir susidėjo iš populiariai pateiktų radikalių dešinuoliškų tiesų. Viena pati ji niekada nebūtų galėjusi pakelti revoliuciją nešančios intelektinės bangos, kaip kad Marxo *Kapitalas* ar XVIII amžiaus filosofų veikalai.

Demagogo talentas atvedė Hitlerį į Vokietijos valdžios viršūnę ir išliko jo pagrindiniu instrumentu per visą karjerą. Paniekintojo instinktai ir mokėjimas neklystamai įžvelgti psichologines silpnybes padėjo jam varinėti savo varžovus iš vienos nepalankios padėties į kitą, kol, visiškai demoralizuoti, jie būdavo priversti pripažinti jo viršenybę. Tarptautinėje srityje jis negailestingai išnaudojo demokratinių valstybių savigraužą dėl Versalio sutarties neteisybių.

Kaip vyriausybės galva, Hitler daugiau pasikliovė įgimta nuojauta negu analize. Laikydamas save menininku, jis kratėsi sėslaus gyvenimo įpročių ir stengėsi vienoje vietoje neužsibūti. Nemėgo Berlyno ir paguodą atrasdavo savo rezidencijoje Bavarijoje, kur praleisdavo ištisus mėnesius, nors ir ten jam gana greit pabosdavo. Kadangi Hitler niekino sistemingą darbą ir ministrai sunkiai galėdavo pas jį patekti, politiniai sprendimai būdavo daromi priešokiais. Klestėjo tai, kam pakakdavo jo karštligiško veiklumo blyksnių; vyto viskas, kam reikėjo ilgų pastangų.

Demagogijos esmė – tai gebėjimas įkarštį ir nusivylimą sukristalizuoti į vieną akimirką. Hitler kaip niekas kitas mokėjo pagauti tą akimirką ir pasiekti hipnotinį, kone juslinį ryšį su aplinka ir plačiąja publika. Tuo tarpu užsienyje Hitleriui labiausiai sekėsi tada, kai pasaulis manė jį siekiant normalių, ribotų tikslų. Visi didieji jo užsienio politikos laimėjimai teko pirmiems penkeriems valdymo metams (1933–1938), juos lėmė aukų įsitikinimas, kad Hitler tenorįs Versalio sistemą priderinti prie jos skelbiamų principų.

Kai tik Hitler liovėsi apsimetinėjęs, kad taiso Vokietijai padarytą neteisybę, pasitikėjimas juo kaipmat išnyko. Pradėjęs užkariavimus dėl užkariavimų, Hitler prarado ir nuojautą. Dar pasitaikė keletas intuicijos blyksnių, kaip antai planuojant 1940 metų kampaniją prieš Prancūziją arba kai 1941-aisiais jis neleido trauktis nuo Maskvos – bemaž neabejotina, kad vokiečių kariuomenę traukimasis būtų pražudęs. Tačiau Hitlerio asmenybę suformavusi patirtis, regis, buvo Vokietijos pralaimėjimas Pirmajame pasauliniame kare. Jis dažnai smulkiai pasakodavo, kaip išgirdo tą žinią gulėdamas karo ligoninėje, kai nuo iprito buvo iš dalies netekęs regėjimo. Dėl Vokietijos žlugimo apkaltinęs išdavikus, žydų sąmokslą ir valios trūkumą, jis paskui visą likusį gyvenimą tvirtino, kad Vokietiją gali sužlugdyti tik ji pati, bet ne kokie nors svetimšaliai. Toks mąstymas ir 1918 metų pralaimėjimą pavertė išdavyste, o Vokietijos lyderių nesugebėjimas kautis iki galo tapo pagrindine Hitlerio maniakiškos retorikos ir protą paralyžiuojančių monologų tema.

Hitler visada atrodė keistai nepatenkintas pasiektomis pergalėmis; įkūnyti savivaizdį jis, regis, galėjo tik tada, kai grynai valios pastangomis išvengs neišvengiamo žlugimo. Psichologai čia tikriausiai rastų paaiškinimą, kodėl Hitler kariavo taip, tarsi nebūtų turėjęs jokio strateginio ar politinio plano, – kol Vokietijos ištekliai visiškai išseko ir jis, vis dar nepalaužtas, pagaliau gavo progą realizuoti save mesdamas iššūkį pasauliui iš slėptuvės, esančios apsuptoje bemaž visiškai okupuotos šalies sostinėje.

Demagogo talentas ir kraštutinis egocentrizmas buvo dvi tos pačios monetos pusės. Hitler nepajėgė normaliai kalbėtis: jis arba leisdavosi į ilgus monologus, arba nuobodžiaudamas tylėdavo, kai pašnekovui pavykdavo gauti žodį, o retkarčiais net užsnūsdavo.[1] Savo, tiesą sakant, kone stebuklingą iškilimą iš Vienos dugno į vienvaldžius Vokietijos vadus Hitler paprastai aiškindavo asmeninėmis ypatybėmis, kuriomis niekas iš amžininkų jam neprilygęs. Kaip matyti iš bendražygių užrašų, Hitlerio pasakojimas apie savo kelią į valdžią buvo tapęs bukinančios jo „užstalės kalbų" liturgijos dalimi.[2]

Hitlerio egocentrizmas turėjo ir baisesnių padarinių; jis buvo įtikinęs save – o svarbiausia, savo aplinką, – kad tokia unikali asmenybė kaip jis per savo gyvenimą turi suspėti pasiekti visus tikslus. Kadangi, remdamasis šeimos istorija, Hitler buvo apskaičiavęs, kad gyvens palyginti trumpai, jis negalėjo palengva brandinti sėkmių ir skubino įvykius pagal tvarkaraštį, kurį sudarė įvertinęs savo fizinę būklę. Istorijoje nerasime kito pavyzdžio, kai didelis karas kilo medicininės prognozės pagrindu.

Dabar matyti, kad stulbinantys Hitlerio pirmieji laimėjimai buvo paskubinta pjūtis galimybių, kurias savo politika sukūrė jo niekinti pirmtakai, visų pirma Stresemann. Kaip ir po Vestfalijos taikos, pasirašius Versalio sutartį prie rytinių galingos šalies sienų atsidūrė grupė gerokai mažesnių neapsaugotų valstybių. Skirtumas tas, kad Vestfalijoje, priešingai negu Versalyje, to buvo siekta sąmoningai. Versalio ir Locarno sutartys atvėrė Vokietijai kelią į Rytų Europą, kur vokiečiai ilgainiui būtų įsigalėję taikiomis priemonėmis, jei būtų buvę kantresni, ar net sulaukę, kol Vakarai patys ją atiduos. Tačiau galimą taikią evoliuciją Hitlerio megalomanija pavertė pasauliniu karu.

Perprasti tikrąją Hitlerio prigimtį sutrukdė tai, kad iš pradžių jis darė eilinės vidutinybės įspūdį. Nei Vokietijos, nei Vakarų Europos *establishment* netikėjo, kad Hitler iš tikrųjų yra užsimojęs griauti esamą tvarką, nors apie savo ketinimus jis skelbė pakankamai dažnai. Išvarginta vis stiprėjančios nacių partijos išpuolių, Depresijos ir politinio

chaoso demoralizuota konservatyvi Vokietijos vadovybė paskyrė Hitlerį kancleriu, apsidraudimui apsupdama jį respektabiliais konservatoriais (pirmajame Hitlerio kabinete, sudarytame 1933 metų sausio 30 dieną, tebuvo trys nacių partijos nariai). Tačiau Hitler ne tam kopė į valdžią, kad būtų tramdomas parlamentiniais manevrais. Nepraėjus nė pusantrų metų, keletu šiurkščių kirčių (prisiminkime 1934 metų birželio 30-ąją, kai buvo nužudyta keli šimtai jo varžovų ir oponentų) jis pasidarė Vokietijos diktatoriumi.

Į Hitlerio iškilimą Vakarų demokratijos iš pradžių reagavo bandydamos paspartinti visuotinį nusiginklavimą. Vokietijos vyriausybei dabar vadovavo kancleris, kuris skelbėsi ketinąs sugriauti Versalio tvarką, apginkluoti Vokietiją ir tada imtis ekspansijos. Bet demokratinės valstybės nematė būtinybės imtis kokių ypatingų atsargumo priemonių. Atvirkščiai, Hitlerio iškilimas tik sutvirtino Didžiosios Britanijos ryžtą siekti nusiginklavimo. Kai kurie britų diplomatai netgi manė, kad Hitler teikiąs daugiau taikos vilčių negu ankstesnės, ne tokios stabilios vyriausybės. „[Hitlerio] parašas susaistys Vokietiją labiau nei bet kurio kito vokiečio per visą jos istoriją",[3] – britų ambasadorius Phipps džiugiai rašė užsienio reikalų ministerijai. O pasak Ramsay MacDonaldo, britų garantija Prancūzijai pasidarė nereikalinga, nes, jei Vokietija sulaužytų susitarimą nusiginkluoti, „pasaulio reakcijos stiprumą sunku būtų net įsivaizduoti".[4]

Prancūziją tokie pareiškimai, suprantama, menkai teguodė. Pagrindinė jos problema liko ta pati: kaip užsitikrinti saugumą, jei Vokietija imtų ginkluotis, o Didžioji Britanija neduotų garantijos? Jei pasaulio viešoji nuomonė iš tikrųjų tokia veiksminga drausminant pažeidėjus, kodėl britai taip spyriojasi dėl garantijos? Nes „Anglijos viešoji nuomonė tam nepritartų", – atsakė užsienio reikalų sekretorius seras John Simon, dar sykį patvirtindamas prancūzų košmarą, kad Didžioji Britanija vargu ar ginsianti tai, ko ji nesutinka garantuoti.[5] Bet kodėl britų visuomenė garantijai nepritartų? Todėl, kad ji nelaiko puolimo tikėtinu, atsakė Stanley Baldwin, konservatorių partijos lyderis ir faktiškasis britų vyriausybės vadovas:

> Jei būtų galima įrodyti, kad Vokietija ginkluojasi, tada akimirksniu rastųsi nauja situacija, su kuria Europai tektų dorotis. ... Jei tokia situacija susidarytų, Jo Didenybės Vyriausybė turėtų ją labai rimtai apsvarstyti, tačiau tokia situacija dar nėra susidariusi.[6]

Toks argumentavimas buvo ir be galo cikliškas, ir be galo prieštaringas: suteikti garantiją būtų ir pernelyg rizikinga, ir nebūtina, nes

pasiekusi paritetą Vokietija bus neva patenkinta. Vis dėlto garantuoti tai, kam Vokietija tarytum negraso, būtų pernelyg pavojinga, nors pasaulio viešoji nuomonė prireikus pažeidėją ir sustabdytų. Galiausiai pats Hitler padarė galą išsisukinėjimams ir dviveidystei. 1933 metų spalio 14 dieną Vokietija visam laikui paliko Nusiginklavimo konferenciją – ne dėl to, kad Hitler būtų gavęs atkirtį, bet todėl, kad bijojo, jog konferencija gali nepritarti vokiečių reikalaujamam paritetui – tai būtų sužlugdę jo siekį ginkluotis be jokių apribojimų. Po savaitės Hitler pasitraukė ir iš Tautų Lygos. 1934 metų pradžioje jis paskelbė Vokietiją ginkluosiantis. Atsiskyrusi nuo pasaulio bendrijos Vokietija nepatyrė jokios regimos žalos.

Hitler metė akivaizdų iššūkį, tačiau Vakarų demokratijos vis dar nesuprato, ką jis iš tikrųjų reiškia. Argi Hitler ginkluodamasis nedaro to, su kuo dauguma Lygos narių jau yra iš esmės susitaikę? Kam reaguoti, kol Hitler dar neįvykdė jokio konkretaus agresijos akto? Pagaliau argi ne tam sukurta kolektyvinio saugumo sistema? Šitaip demokratinių valstybių lyderiai vengė nemalonios prievolės imtis nevienareikšmių sprendimų. Jiems buvo kur kas lengviau laukti aiškaus Hitlerio piktavališkumo, nes be šito visuomenė kažin ar būtų parėmusi griežtas priemones – bent taip galvojo demokratinių šalių lyderiai. Hitler, žinoma, buvo suinteresuotas slėpti savo tikruosius ketinimus, kad Vakarų demokratijos nespėtų laiku ir veiksmingai pasipriešinti. Šiaip ar taip, demokratiniai tarpukario politikai karo bijojo labiau negu galių pusiausvyros sutrikimo. Saugumo reikia siekti „ne karinėmis, o moralinėmis priemonėmis“, tvirtino Ramsay MacDonald.

Hitler puikiai išnaudojo tokias nuotaikas ir periodiškai rengė taikias ofenzyvas, meistriškai priderintas prie potencialių jo aukų iliuzijų. Pasitraukęs iš nusiginklavimo derybų, jis pasiūlė vokiečių kariuomenę apriboti 300 000 vyrų, o karines oro pajėgas – puse Prancūzijos pajėgų dydžio. Siūlymas kreipė dėmesį nuo fakto, kad Vokietija jau pažeidė Versalio nustatytą 100 000 karių limitą ir dabar dėjosi sutinkanti su naujomis ribomis, kurių nebūtų galėjusi pasiekti keletą metų, – o tada, be abejonės, jas irgi peržengtų.

Prancūzija atmetė siūlymą pareikšdama, kad pati pasirūpinsianti savo saugumu. Prancūzų išdidumas negalėjo užgožti realybės, kad jų košmaras – karinis paritetas su Vokietija (ar dar blogiau) – jau materializuojasi. Didžioji Britanija padarė išvadą, kad nusiginklavimas dabar pasidaręs kaip niekada svarbus. Jos vyriausybė pareiškė: „Mūsų politika bus kokia buvusi: per tarptautinį bendradarbiavimą siekti

pasaulio ginkluotės apribojimo ir sumažinimo, kaip mus įpareigoja [Tautų Lygos] Sutartis, nes tai yra vienintelis būdas užkirsti kelią ginklavimosi varžyboms."[7] Taigi ji priėmė keistą sprendimą, kad geriausia derėtis iš tokių pozicijų, kurios, jos pačios vertinimu, virsta silpnumo pozicijomis. 1933 metų lapkričio 29 dieną – praėjus šešioms savaitėms po to, kai Hitler įsakė vokiečių delegacijai palikti Nusiginklavimo konferenciją, – vyriausybės posėdyje Baldwin kalbėjo:

> Jei nebūtų jokios vilties pasiekti ginkluotės apribojimo, mes turėtume visišką teisę jausti nerimą dėl situacijos – ne tik Oro pajėgų, bet ir Kariuomenės bei Laivyno atžvilgiu. Imamės visų įmanomų pastangų, kad būtų priimta tokia nusiginklavimo schema, kuri įtrauktų ir Vokietiją.[8]

Kadangi Vokietija ginklavosi, o britų gynybos būklė, pasak paties Baldwino, kėlė nerimą, didesnės britų gynybinės pastangos tikriausiai būtų buvusios visiškai suprantamos. Tačiau Baldwin laikėsi priešingos nuomonės. Jis pratęsė karo lėktuvų gamybos moratoriumą, kurį Didžioji Britanija paskelbė 1932 metais. Šis gestas buvo sumanytas kaip „dar vienas įrodymas, kad Jo Didenybės Vyriausybė trokšta paskatinti Nusiginklavimo konferencijos darbą".[9] Baldwin nesiteikė paaiškinti, kokį Hitler turės stimulą derėtis dėl nusiginklavimo, jei Didžioji Britanija nusiginkluoja vienašališkai. (Prielankesnis Baldwino veiksmų aiškinimas būtų toks: Didžioji Britanija tuo metu kūrė naujus lėktuvų modelius; neturint ką gaminti iki šie bus parengti, Baldwin mėgino būtinybę paversti dorybe.)

Tuo tarpu Prancūzija savo norus painiojo su tikrove. Britų ambasadorius Paryžiuje raportavo: „Prancūzija yra iš esmės sugrįžusi prie ypatingo atsargumo politikos, ji prieštarautų bet kokioms prievartinėms priemonėms, kurios jai turėtų karinės avantiūros atspalvį."[10] Pranešimas tuometiniam karo ministrui Édouard'ui Daladier rodo, kad ir Prancūzija jau buvo bepersiimanti Lygos ortodoksija. Jį rašęs prancūzų karo atašė Berlyne nusiginklavimą pavadino pačiu veiksmingiausiu būdu Hitleriui sutramdyti, mat buvo įsitikinęs, kad Vokietijoje esama kur kas pavojingesnių už Hitlerį fanatikų:

> Panašu, kad mes neturime kitos išeities, kaip siekti supratimo, kuris sulaikytų... bent tam tikram laikui, Vokietijos karinę plėtrą. ... Jei Hitler nuoširdžiai skelbiasi trokštąs taikos, mes galėsime pasveikinti save pasiekus susitarimą; jeigu jis turi kitokių planų arba jeigu vieną dieną jam teks užleisti kelią kokiam fanatikui, mes bent jau būsime nukėlę karo protrūkį vėlesniam laikui, o tai irgi nemenkas laimėjimas.[11]

Didžioji Britanija ir Prancūzija leido vokiečiams ginkluotis, nes, tiesą sakant, jos nelabai žinojo, ką daryti. Didžioji Britanija dar nebuvo pasirengusi atsisakyti kolektyvinio saugumo ir Lygos, o Prancūzija jautėsi tiek prislėgta, kad negalėjo prisiversti imtis veiksmų, kuriuos jai diktavo pavojaus nuojauta. Trumpai tariant, Prancūzija nedrįso veikti viena, Didžioji Britanija nenorėjo veikti kartu.

Iš retrospektyvos lengva pajuokti amžininkų kvailumą bandant įvertinti Hitlerio motyvus. Bet iš pradžių jo ambicijos, ką jau kalbėti apie piktadariškus polinkius, anaiptol nebuvo akivaizdžios. Pirmus dvejus metus Hitleriui labiausiai rūpėjo įtvirtinti savo valdžią. Daugelio britų ir prancūzų lyderių požiūriu, agresyvų Hitlerio užsienio politikos stilių su kaupu atsvėrė nepalenkiamas jo antikomunizmas ir sėkmingas Vokietijos ūkio gaivinimas.

Politikus nuolat kamuoja viena dilema: tuo metu, kai jų veikimo laisvė didžiausia, jie žino mažiausiai. Sukaupus pakankamai žinojimo, galimybės ryžtingai veikti dažniausiai būna išnykusios. Ketvirtąjį dešimtmetį britų lyderiai nelabai permanė Hitlerio tikslus, o prancūzų lyderiai per menkai pasitikėjo savimi, kad veiktų remdamiesi vertinimais, kurių negalima įrodyti. Mokesčiu už mokslą perprantant tikrąją Hitlerio prigimtį tapo dešimtys milijonų kapų, nukloję visą Europą nuo krašto iki krašto. Kita vertus, jei demokratinės šalys būtų stojusios į kovą su Hitleriu jo valdymo pradžioje, istorikai iki šiol ginčytųsi, kas Hitler buvo: neteisingai suprastas nacionalistas ar maniakas, įsigeidęs užvaldyti pasaulį.

Žinoma, Vakarai padarė klaidą, kai lyg apsėsti bandė aiškintis Hitlerio motyvus. Iš galių pusiausvyros principo turėjo būti aišku, kad didelė ir stipri Vokietija, rytuose besiribojanti su mažomis ir silpnomis valstybėmis, kelia didžiulę grėsmę. Kaip moko *Realpolitik*, Vokietijos santykiai su kaimynais priklausė nuo pastarųjų santykinės galios, o ne nuo Hitlerio motyvų. Vakarams derėjo mažiau gaišti nagrinėjant Hitlerio motyvus ir labiau rūpintis didėjančios Vokietijos jėgos atsvėrimu.

Niekas nėra geriau apibūdinęs Vakarų sąjungininkų nesiryžimo konfrontuoti su Hitleriu padarinių kaip Joseph Goebbels, šėtoniškasis Hitlerio propagandos šefas. Per slaptą pasitarimą, vykusį 1940 metų balandį, nacių įsiveržimo į Norvegiją išvakarėse, jis kalbėjo:

> Iki šiol mums sekėsi klaidinti priešus dėl tikrųjų Vokietijos tikslų – kaip kad iki 1932-ųjų mūsų vidaus priešai nesuvokė, kur link mes einame ir kad mūsų priesaika teisėtumui tėra gudrybė. ... Jie galėjo mus užgniaužti.

> Jie galėjo suimti keletą mūsiškių 1925-aisiais, ir tai būtų buvę viskas, galas. Ne, jie praleido mus per pavojingą zoną. Lygiai tas pat vyko ir užsienio politikoje. ... 1933 metais prancūzų premjeras turėjo pasakyti (juo dėtas aš būčiau tai pasakęs): „Naujuoju Reicho kancleriu tapo žmogus, parašęs *Mein Kampf*, kur išdėstyta šitai ir šitai. Tokio žmogaus savo kaimynystėje mes pakęsti negalime. Arba jis tegul dingsta, arba mes atžygiuojame!" Bet jie to nepadarė. Jie paliko mus ramybėje, leido prasmukti rizikingą zoną, ir mums pavyko išsilenkti visų pavojingų rifų. ***O kai mes pasiekėme tikslą, kai puikiai apsiginklavome – geriau už juos, tada jie pradeda karą!*** [Kursyvas originale.][12]

Demokratinių šalių lyderiai nenorėjo pripažinti akivaizdžios tiesos, kad, Vokietijai pasiekus tam tikrą apsiginklavimo lygį, tikrieji Hitlerio ketinimai pasidarysią nesvarbūs. Spartus vokiečių karinės jėgos augimas – jo nesustabdžius ar neatsvėrus – neišvengiamai turėjo sugriauti pusiausvyrą.

Tai bylojo ir vienišas Churchillio balsas. Tačiau ketvirtąjį dešimtmetį pranašų pripažinimo procesas dar trukdavo gana ilgai. Didžiosios Britanijos lyderiai – visas politinis spektras – kaip reta vieningai ignoravo Churchillio perspėjimus. Remdamiesi prielaida, kad taikos raktas yra nusiginklavimas, o ne karinė stiprybė, jie laikė Hitlerį veikiau psichologine negu strategine problema.

Kai 1934 metais Churchill paragino Didžiąją Britaniją į vokiečių ginklavimąsi atsakyti Karališkųjų oro pajėgų didinimu, vyriausybė ir opozicijos lyderiai vieningai jį suniekino. Herbert Samuel reiškė liberalų partijos nuomonę: „Klostosi įspūdis, kad jam ne tiek rūpi duoti pagrįstą ir blaivų patarimą... kiek... sužaisti rizikingą bridžo partiją. ... Visos šios formulės kelia pavojų."[13] Seras Stafford Cripps su arogantišku sarkazmu dėstė leiboristų požiūrį:

> Nesunku įsivaizduoti jį lyg kokį seną Viduramžių baroną, besijuokiantį iš idėjos apie nusiginklavimo šalies baronijose galimybę ir pamokslaujantį, kad vienintelis būdas, kuriuo jis ir jo sekėjai feodalai gali išsaugoti save ir savo karves, – tai kiek įmanoma daugiau ginkluotis.[14]

Nepritarimas Churchilliui pasidarė vienbalsis, kai ministras pirmininkas konservatorius Baldwin Bendruomenių rūmuose pareiškė, kad jis dar nėra „praradęs vilties nei dėl kai kurių ginklų rūšių apribojimo, nei dėl jų uždraudimo". Gauti tikslią informaciją apie vokiečių aviacijos pajėgumą „nepaprastai sunku", – kodėl taip yra, Baldwin nepaaiškino.[15] Vis dėlto jis yra įsitikinęs: „Netiesa, kad Vokietija sparčiai artėja prie pariteto su mumis."[16] Ir nematąs „šiuo metu jokio

pagrindo perdėtam nerimui ir juo labiau panikai". Churchillio pateiktus skaičius pašiepęs kaip „išpūstus", Baldwin pabrėžė, kad „šiuo metu nėra jokios kritiškos padėties, jokio tiesioginio pavojaus, gresiančio mums ar kam nors kitam Europoje".[17]

Prancūzija bandė rasti prieglobstį ne itin entuziastingose sąjungose, trečiojo dešimtmečio vienašales garantijas Čekoslovakijai, Lenkijai ir Rumunijai pakeisdama tarpusavio gynybos sutartimis. Tai reiškė, kad šios šalys dabar privalės padėti Prancūzijai netgi tuo atveju, jei Vokietija nuspręstų pirmiausia imtis Prancūzijos ir tik po to pasuktų į rytus.

Tai buvo tuščias, net apgailėtinas žingsnis. Kaip prancūzų garantija silpnoms naujoms Rytų Europos valstybėms, tos sąjungos buvo pakankamai logiškos. Bet jos toli gražu neprilygo tokioms tarpusavio pagalbos sutartims, kokios būtų galėjusios įvaryti Vokietijai karo dviem frontais baimę. Sąjungos buvo per silpnos pažaboti Vokietiją Rytuose; apie puolamąsias operacijas, kurios padėtų Prancūzijai gintis nuo Vokietijos, negalėjo būti nė kalbos. Tarsi pabrėždama jų beprasmiškumą Lenkija savo įsipareigojimus Prancūzijai atsvėrė nepuolimo sutartimi su Vokietija, tad tuo atveju, jei Prancūzija būtų užpulta pirmoji, Lenkijos įsipareigojimai panaikintų vienas kitą – arba, tikriau, suteiktų Lenkijai laisvę rinktis tą variantą, kuris krizės metu žadėtų jai didžiausią naudą.

Naujas prancūzų ir sovietų susitarimas, pasirašytas 1935 metais, atskleidė Prancūzijos psichologinės ir politinės demoralizacijos mastą. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą ji energingai siekė politinės sąjungos su Rusija ir nenurimo tol, kol politinio tarpusavio supratimo nepavertė kariniu paktu. 1935 metais Prancūzijos padėtis strategine prasme buvo kur kas silpnesnė, ir sovietų karinės paramos jai reikėjo kone žūtbūtinai. Vis dėlto šį kartą Prancūzija labai nenoriai sudarė politinį aljansą su Sovietų Sąjunga, griežtai atsisakydama karinių štabų derybų. Net 1937 metais Prancūzija dar neleido sovietų stebėtojams dalyvauti kasmetiniuose manevruose.

Santūrią prancūzų lyderių laikyseną lėmė trys priežastys; savo ruožtu jos visos didino įgimtą Stalino nepasitikėjimą Vakarų demokratijomis. Pirma, baimė, kad pernelyg glaudūs santykiai su Sovietų Sąjunga nesusilpnintų nepakeičiamų Prancūzijos saitų su Didžiąja Britanija. Antra, Prancūzijos sąjungininkai Rytų Europoje, esantys tarp Sovietų Sąjungos ir Vokietijos, nesirengė leisti sovietų kariuomenei įžengti į jų teritoriją, todėl prancūzų ir sovietų štabų derybos nebūtų turėjosios daug prasmės. Trečia, jau 1938 metais Vokietija

buvo tiek įgąsdinusi prancūzų lyderius, kad šie bijojo, jog karinės derybos su Sovietų Sąjunga nesibaigtų, ministro pirmininko Chautemps'o žodžiais tariant, „karo paskelbimu iš Vokietijos pusės".[18]

Taigi galiausiai Prancūzija atsidūrė karinėje sąjungoje su šalimis, kurios buvo per silpnos jai padėti, politinėje sąjungoje su sovietais, su kuriais pati nesiryžo bendradarbiauti kariniu lygiu, ir strateginėje priklausomybėje nuo Didžiosios Britanijos, kuri griežtai atsisakė imtis *bet kokių* karinių įsipareigojimų. Toks tarptautinių reikalų tvarkymas veikiau laikytinas receptu, kaip pertempti nervus, negu didžia strategija.

Vienintelį rimtą žingsnį Prancūzija, reaguodama į Vokietijos stiprėjimą, žengė Italijos kryptimi. Mussolini sunku pavadinti kolektyvinio saugumo entuziastu, tačiau jis aiškiai suvokė ribotas Italijos galimybes – ypač kalbant apie Vokietiją. Jis baiminosi, kad Vokietija, aneksavusi Austriją, nepareikalautų grąžinti Pietų Tirolio, kuriame dauguma gyventojų buvo vokiečiai. 1935 metų sausį Prancūzijos užsienio reikalų ministras Pierre Laval su italais pasirašė susitarimą, kuriam labai nedaug trūko iki karinės sąjungos. Sutarusios konsultuotis, jei kiltų pavojus Austrijos nepriklausomybei, Italija ir Prancūzija pradėjo karinių štabų derybas ir nuėjo tiek toli, kad netgi ėmė aptarinėti italų dalinių dislokavimą išilgai Reino ir prancūzų dalinių – išilgai Austrijos sienos.

Praėjus trims mėnesiams po to, kai Hitler grąžino privalomąjį šaukimą į Vokietijos kariuomenę, tarsi pradėjo ryškėti sąjungos tarp Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Italijos galimybė. Jų vyriausybių vadovai susitiko Italijos kurorte Stresoje ir sutarė priešintis bet kokiems vokiečių bandymams jėga pakeisti Versalio sutartį. Šiokia tokia istorijos ironija, kad konferencijos Versalio sutarčiai ginti šeimininku tapo Mussolini, kuris iki tol kritikavo sutartį tvirtindamas, kad Versalyje Italija buvo apgauta.

Stresos konferencija buvo paskutinis kartas, kai Pirmojo pasaulinio karo laimėtojai svarstė bendrų veiksmų galimybę. Po dviejų mėnesių Didžioji Britanija pasirašė su Vokietija jūrų sutartį, kuri parodė, kad britai, rūpindamiesi savo pačių saugumu, labiau linkę kliautis dvišaliais sandėriais su priešininku negu Stresos partneriais. Vokietija sutiko dešimčiai metų apriboti savo laivyną trisdešimt penkiais procentais britų laivyno dydžio, bet išsiderėjo teisę turėti vienodą kiekį povandeninių laivų.

Jūrų sutartis buvo reikšminga ne tiek dėl sąlygų, kiek tuo, kad atskleidė demokratinių valstybių dvasinę būseną. Britų vyriausybė, be abejonės, suvokė, kad pasirašydama jūrų sutartį faktiškai pritaria

Versalio sutarties straipsnių dėl vokiečių laivyno anuliavimui ir tuo mažių mažiausiai nutolsta nuo Stresos fronto dvasios. Praktiškai tai reiškė, kad dvišaliu susitarimu nustatomos naujos „lubos" – maža to, tos „lubos" sutampa su viršutine Vokietijos galimybių statyti laivus riba. Toks ginkluotės kontrolės metodas ypač išpopuliarėjo vėliau, Šaltojo karo metais. Jūrų sutartis taip pat reiškė, kad Didžioji Britanija mieliau linkusi taikytis su priešu, negu remtis Stresos fronto partneriais, – tokią psichologinę nuostatą vėliau imta vadinti *appeasement*, arba nuolaidžiavimo, politika.

Netrukus Stresos frontas apskritai žlugo. Kaip *Realpolitik* šalininkui, Mussolini'ui atrodė savaime suprantama, kad jis turi laisvas rankas vykdyti kolonijinę ekspansiją – tokią, kokia buvo įprasta prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Tad 1935 metais jis ėmėsi lipdyti imperiją – užėmė Abisiniją, paskutinę nepriklausomą Afrikos šalį, kartu atsilygindamas abisinams už italų kariuomenės pažeminimą XIX šimtmečio pabaigoje.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Mussolini'o agresijai niekas nebūtų prieštaravęs, tačiau dabar pasaulis buvo kolektyvinio saugumo ir Tautų Lygos apkerėtas. Viešoji nuomonė, ypač Didžiosios Britanijos, jau buvo kritikavusi Tautų Lygą už „leidimą" Japonijai užimti Mandžiūriją; per tą laiką atsirado ekonominių sankcijų mechanizmas. Kai Italija užpuolė Abisiniją, Tautų Lyga jau galėjo imtis oficialių priemonių prieš tokią agresiją. Be to, Abisinija buvo Tautų Lygos narė, nors ir tapo ja kurioziškai atvirkštinėmis aplinkybėmis. 1925 metais Italija rūpinosi Abisinijos priėmimu į Tautų Lygą, kad užkirstų kelią numanomiems britų kėslams. Didžioji Britanija tada nenoromis nusileido, ilgai ginčijusi, kad Abisinija pernelyg barbariška būti pilnateise tarptautinės bendrijos nare.

Dabar abi šalys įkrito į savo pačių kastą duobę: Italija todėl, kad, kaip bežiūrėsi, ėmėsi neišprovokuotos agresijos prieš Tautų Lygos narę, Didžioji Britanija – kad dabar tai jau buvo iššūkis kolektyviniam saugumui, o ne šiaip eilinė Afrikos kolonijų problema. Dar labiau viską komplikavo Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos susitarimas Stresoje laikyti Abisiniją Italijos interesų sferos dalimi. Pierre Laval vėliau aiškino, kad jis turėjęs galvoje tokį Italijos vaidmenį, kokį Prancūzija vaidina Maroke, – tai yra netiesioginę kontrolę. Bet Mussolini vargu ar galėjo patikėti, kad Prancūzija ir Didžioji Britanija, jau tiek nusileidusios, staiga ims ir paaukos ranka pasiekiamą sąjungą prieš Vokietiją dėl menko skirtumo tarp Abisinijos aneksijos ir netiesioginės kontrolės.

Prancūzija ir Didžioji Britanija taip ir nesuvokė, kad joms reikia rinktis iš dviejų viena kitą naikinančių galimybių. Jeigu prancūzams ir britams atrodė, kad Italija būtina ginant Austriją ir galbūt – netiesiogiai – netgi demilitarizuotąją Reino zoną, kurią ji garantavo pasirašydama Locarno paktą, jie turėjo ieškoti kokio nors kompromiso, galinčio ir išsaugoti Italijos prestižą Afrikoje, ir išgelbėti Stresos frontą. Arba, jei Tautų Lyga iš tiesų buvo geriausia priemonė Vokietijai tramdyti ir Vakarų visuomenei sutelkti prieš agresiją, jie turėjo taikyti sankcijas tol, kol visiems taptų aišku, kad būti agresoriumi nėra naudinga. Vidurio kelio nebuvo.

Tačiau Vakarų demokratijos, tiek praradusios pasitikėjimą savimi, kad neįstengė net suformuluoti pasirinkimo galimybių, ieškojo būtent vidurio kelio. Britų iniciatyva buvo suaktyvintas Tautų Lygos ekonominių sankcijų mechanizmas. Tuo pat metu Laval privačiai patikino Mussolini, kad naftos tiekimas Italijai nebūsiąs nutrauktas. Didžioji Britanija laikėsi iš esmės tokios pat politikos – mandagiai pasiteiravo Romos, ar naftos sankcijos gali atvesti prie karo. Kai Mussolini, kaip ir buvo galima tikėtis, sugudravo atsakydamas teigiamai, britų vyriausybė gavo norimą dingstį, leidžiančią ir remti Tautų Lygą, ir apeliuoti į plačiai paplitusią karo baimę. Tokią politiką geriausiai išreiškė posakis „bet kokios sankcijos, išskyrus karą“.

Vėliau ministras pirmininkas Stanley Baldwin kiek su širdgėla kalbėjo, kad bet kurios veiksmingos sankcijos greičiausiai būtų atvedusios prie karo. Taigi nuomonė, kad ekonominės sankcijos yra jėgos naudojimo alternatyva priešinantis agresijai, pasirodė klaidinga. Daugiau kaip po penkiasdešimties metų su tokia pačia problema susidūrė Jungtinės Valstijos, kai iškilo klausimas, kaip reaguoti Irakui aneksavus Kuveitą, – tik tada viskas baigėsi ne taip liūdnai.

Užsienio reikalų sekretorius Samuel Hoare suprato, kad Didžioji Britanija žlugdo savo pačios strategiją. Norėdami pasipriešinti atslenkančiai Vokietijos grėsmei, Didžiosios Britanijos lyderiai turėjo stoti prieš Hitlerį ir ieškoti santaikos su Mussolini'u. Bet jie elgėsi atvirkščiai: nuolaidžiavo Vokietijai ir konfrontavo su Italija. Matydami padėties absurdiškumą, Hoare ir Laval 1935 metų gruodį parengė kompromisą: Italija gautų derlingas Abisinijos lygumas, Haile Selassie toliau valdytų kalnų vietoves, tai yra istorinę savo karalystės teritoriją, Didžioji Britanija prisidėtų prie kompromiso suteikdama iš visų pusių sausumos supamai Abisinijai išėjimą prie jūros per Britų Somalį. Jiedu neabejojo, kad Mussolini sutiks su tokiu planu, ir Hoare rengėsi pateikti jį Tautų Lygai svarstyti.

Hoare'o ir Lavalio planas nuėjo vėjais, nes pateko į spaudą anksčiau, nei buvo pateiktas Tautų Lygai svarstyti – itin retas įvykis tais laikais. Kilusi pasipiktinimo banga privertė Hoare'ą atsistatydinti; praktiško kompromiso ieškotojas tapo įaudrintos viešosios nuomonės auka. Jo įpėdinis Anthony Eden skubiai grįžo į kolektyvinio saugumo ir ekonominių sankcijų kiautą, deja, nė negalvodamas prireikus imtis jėgos.

Savo nenorą naudoti jėgą demokratinės šalys teisino pagal vieną pavyzdį, kuris kartojosi ir per vėlesnes krizes, – smarkiai pervertindamos karines priešininko galias. Londonui atrodė, kad be prancūzų paramos italų laivyno jis neįveiktų. Prancūzija nenoromis perkėlė savo laivyną į Viduržemio jūrą, tuo dar labiau sugadindama santykius su Italija kaip Locarno garante ir Stresos partnere. Netgi sutelkus gerokai pranašesnes pajėgas, naftos sankcijos taip ir nebuvo įvestos. O paprastos sankcijos nepaveikė Italijos taip greitai, kad neleistų jai sutriuškinti Abisinijos, – jei apskritai galėjo paveikti.

Abisinijos užkariavimą Italija baigė 1936 metų gegužę, kai Mussolini paskelbė Italijos karalių Viktorą Emanuelį naujosios Abisinijos, pavadintos Etiopija, imperatoriumi. Bemaž po dviejų mėnesių, birželio 30 dieną, Tautų Lygos Taryba susirinko svarstyti *fait accompli*. Nevilties kupina Haile's Selassie kalba joje skambėjo kaip kolektyvinio saugumo laidotuvių varpai:

> Tai nėra vien Italijos agresijos byla. Tai kolektyvinio saugumo, pačios [Tautų] Lygos egzistavimo, Valstybių pasitikėjimo tarptautinėmis sutartimis, pažadų mažoms valstybėms, kad jų vientisumas ir nepriklausomybė bus gerbiama ir laiduojama, byla. Tai pasirinkimo tarp Valstybių lygybės principo ir vasalinių saitų primetimo mažoms valstybėms klausimas.[19]

Liepos 15 dieną Tautų Lyga panaikino visas Italijai skirtas sankcijas. O dar po dvejų metų, jau po Miuncheno, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos moralinius skrupulus nurungė Vokietijos baimė, ir jos abi pripažino Abisinijos aneksiją. Kolektyvinis saugumas atėmė iš Haile's Selassie *visą* šalį, tuo tarpu pagal Hoare'o ir Lavalio plano *Realpolitik* jis būtų netekęs tik pusės šalies.

Karinės galios požiūriu Italija nė iš tolo neprilygo Didžiajai Britanijai, Prancūzijai ar Vokietijai. Tačiau tuštuma, kuri susidarė dėl Sovietų Sąjungos atsiribojimo, padarė Italiją naudinga pagalbininke saugant Austrijos ir, iš dalies, demilitarizuotosios Reino zonos neliečiamumą. Kol Didžioji Britanija ir Prancūzija atrodė stipriausios Europos valstybės, Mussolini rėmė Versalio sutartį, juolab kad

jis nepasitikėjo Vokietija ir iš pradžių netgi niekino Hitlerį kaip asmenybę. Apmaudas dėl britų bei prancūzų laikysenos Etiopijos klausimu ir susiklosčiusio galių santykio analizė įtikino Mussolini, kad likus Stresos fronte Italijai gali tekti pagrindinė vokiečių agresyvumo dozė. Tad Etiopija davė pradžią nepermaldaujamam Italijos artėjimui prie Vokietijos, kurį lygiomis dalimis skatino ir godumas, ir baimė.

Tačiau didžiausią įspūdį Etiopijos bylos fiasko padarė ne kam kitam, o Vokietijai. Didžiosios Britanijos ambasadorius Berlyne raportavo: „Italijos pergalė atvertė naują skyrių. Šalyje, kur garbinama galia, Anglijos prestižas neišvengiamai smuks.“[20] Italijai pasitraukus iš Stresos fronto, vienintele kliūtimi Vokietijos žygiui į Austriją ir Vidurio Europą liko atviros durys – demilitarizuotoji Reino zona. Ir Hitler negaišdamas jas užtrenkė.

1936 metų kovo 7-osios, sekmadienio, rytą Hitler įsakė kariuomenei užimti demilitarizuotąją Reino zoną, šitaip nuversdamas paskutinį Versalio sutarties stulpą. Versalio sutartis draudė vokiečių karinėms pajėgoms įžengti į šią zoną, apimančią ir penkiasdešimties kilometrų pločio juostą ryčiau Reino. Vokietija sutiko su šia sąlyga pasirašydama Locarno paktą; Tautų Lyga buvo paktą palaiminusi, o Didžioji Britanija, Prancūzija, Belgija ir Italija – jį garantavusios.

Hitlerio sumanymui pavykus visa Rytų Europa būtų atsidūrusi Vokietijos malonėje. Naujosios Rytų Europos valstybės neturėjo galimybių apsiginti nuo revizionistinės Vokietijos – nei pavieniui, nei bendromis jėgomis. Joms tebuvo likusi vienintelė viltis: kad Prancūzija atbaidysianti vokiečius nuo agresijos pagrasindama užimti Pareinę.

Vakarų demokratijos vėl įniko spėlioti, ko Hitler siekiąs. Formaliai žiūrint, jis tik reokupavo Vokietijos teritoriją. Drauge jis pateikė visokeriopų patikinimų, tarp jų ir siūlymą pasirašyti su Prancūzija nepuolimo sutartį. Vėl pasigirdo balsų, kad Vokietija nurims, kai tik jai bus pripažinta teisė pačiai ginti savo sienas, tai yra tai, kas visoms kitoms Europos valstybėms yra savaime suprantama. Ar britų ir prancūzų lyderiai turi moralinę teisę rizikuoti savo piliečių gyvybėmis, kad išlaikytų tokią akivaizdžiai diskriminuojančią padėtį? Kita vertus, argi jie nejaučia moralinės pareigos sutramdyti Hitlerį, kol Vokietija dar galutinai neapsiginklavo, ir šitaip galbūt išgelbėti nesuskaičiuojamą daugybę gyvybių?

Atsakymą istorija davė vėliau, o tada amžininkus kankino abejonės. 1936 metais Hitler vis dar pelnėsi iš unikalaus psichotinės in-

tuicijos ir demoniškos valios derinio. Demokratinės šalys vis dar tikėjo, kad turi reikalą su normaliu, tik gal kiek nesaikingu tautiniu lyderiu, norinčiu grąžinti savo šaliai lygią padėtį tarp kitų Europos šalių. Didžioji Britanija ir Prancūzija atkakliai stengėsi įspėti, kas dedasi Hitlerio galvoje. Ar jis nuoširdus? Ar tikrai trokšta taikos? Žinoma, tai buvo svarbūs klausimai, tačiau užsienio politika, nepaisanti tikrojo galių santykio ir grindžiama spėlionėmis apie kitų ketinimus, stovi ant dribsmėlio.

Šiurpulingas gebėjimas naudotis varžovo silpnybėmis padėjo Hitleriui pasirinkti patį tinkamiausią momentą Reino zonai reokupuoti. Tautų Lyga, apsijuokusi su sankcijomis Italijai, anaiptol netroško priešpriešos dar su viena galinga valstybe. Karas Abisinijoje įvarė pleištą tarp Vakarų šalių ir Italijos, vienos iš Locarno garančių. Kita garantė, Didžioji Britanija, ką tik neišdrįsusi pritarti naftos sankcijoms prieš Italiją, nors buvo gerokai pranašesnė jūrose, kažin ar būtų ryžusis rizikuoti sausumos karu, juolab kad valstybių sienos šiuo atveju nebuvo pažeistos.

Jokia šalis nebuvo suinteresuota Pareinės demilitarizavimu labiau už Prancūziją, tačiau būtent ji laikėsi dviprasmiškiausiai. Maginot linija liudijo perdėtą Prancūzijos polinkį į gynybiškumą, o kariuomenės ginkluotė ir karių rengimas akivaizdžiai bylojo, kad Pirmasis pasaulinis karas numaldė jos tradicinę puolamąją dvasią. Prancūzija, užsiglaudusi už Maginot linijos, regis, nuolankiai laukė lemties ir nenorėjo niekuo rizikuoti toliau savų sienų – nei Rytų Europoje, nei Pareinėje.

Ir vis dėlto reokupuodamas Reino zoną Hitler smarkiai rizikavo. Privalomoji karinė tarnyba galiojo nepilnus metus. Kariuomenė toli gražu nebuvo pasirengusi karui. Nedideliam avangardui, pirmam įžengusiam į demilitarizuotąją zoną, buvo įsakyta kovojant trauktis, jei pasirodys menkiausių prancūzų kišimosi ženklų. Tačiau Hitler karinės galios trūkumą kompensavo drąsa. Vakarų šalis jis užtvindė užuominomis apie savo pasirengimą derėtis dėl kariuomenės dydžio Reino zonoje ir sugrįžti į Tautų Lygą. Jis apeliavo į visuotinį nepasitikėjimą Sovietų Sąjunga, savo žingsnį vadindamas atsaku į 1935 metų sovietų–prancūzų paktą. Jis pasiūlė nustatyti penkiasdešimties kilometrų demilitarizuotą zoną abipus Vokietijos sienos ir sudaryti nepuolimo sutartį dvidešimt penkeriems metams. Pastarojo siūlymo būta itin gudraus: jis ne tik leido suprasti, kad iki tvirtos taikos tetrūksta plunksnos brūkštelėjimo, bet ir „griovė“ Maginot liniją, einančią prie pat Vokietijos sienos.

Vakarų lyderių nereikėjo ilgai įkalbinėti laikytis pasyviai. Jie greit atrasdavo tai vieną, tai kitą dingstį, pateisinančią nenorą ką nors daryti. Nuo pat Locarno svarbiausias prancūzų politikos principas buvo niekada nerizikuoti karu su Vokietija, nebent sąjungoje su Didžiąja Britanija, nors tol, kol Vokietija buvo nuginkluota, britų paramos jiems lyg ir nebūtų reikėję. Atkakliai laikydamiesi šio principo, prancūzų lyderiai nurijo nesuskaičiuojamą daugybę karčių piliulių ir rėmė įvairiausias nusiginklavimo iniciatyvas, kurias širdies gilumoje laikė neapgalvotomis.

Visiška psichologinė Prancūzijos priklausomybė nuo Didžiosios Britanijos galbūt paaiškina, kodėl ji nesiėmė jokių karinių pasirengimų – netgi tada, kai 1935 metų lapkričio 21 dieną, tai yra prieš tris su puse mėnesio, prancūzų ambasadorius Berlyne André François-Poncet perspėjo, kad vokiečiai ketina įvesti kariuomenę į Reino zoną.[21] Tačiau Prancūzija neišdrįso nei skelbti mobilizacijos, nei imtis prevencinių karinių priemonių, kad nebūtų apkaltinta provokuojant tai, ko bijo. Ji nekėlė šio klausimo ir per derybas su Vokietija, nes nebūtų žinojusi, ko griebtis, jei Vokietija nepaisytų įspėjimo arba deklaruotų savo ketinimus.

Tačiau 1935 metų Prancūzijos elgesyje sunkiausia paaiškinti tai, kodėl jos generalinis štabas nepakoregavo savo vidaus planų – netgi po François-Poncet įspėjimo. Gal prancūzų generalinis štabas nepasitikėjo savais diplomatais? Gal Prancūzija negalėjo prisiversti išlįsti iš savo įtvirtinimų priedangos netgi tam, kad apgintų tokią gyvybiškai svarbią buferinę zoną, kokia tuo metu buvo Pareinė? O gal ji jautėsi galutinai pasmerkta ir dabar tik mėgino nukelti karą kuo vėlesniam laikui vildamasi, kad įvyks kokia nenumatyta, jai palanki permaina – nors tokios permainos jau neįstengė sukelti savo pačios veiksmais?

Ryškiausias tokios dvasinės būsenos simbolis, žinoma, buvo Maginot linija, kurią Prancūzija didžiule kaina statė dešimtį metų. Prie gynybinės strategijos Prancūzija metėsi tais pačiais metais, kai ji garantavo Lenkijos ir Čekoslovakijos nepriklausomybę. Sumaištį galvose liudijo ir nesuprantamas prancūzų sprendimas nutraukti Maginot liniją prie sienos su Belgija, nors tam prieštaravo Pirmojo pasaulinio karo patirtis. Mat jei prancūzų ir vokiečių karas buvo tikėtinas, kodėl vokiečiai nebūtų galėję pulti per Belgiją? Jei Prancūzija bijojo pakenkti belgams parodydama, kad pagrindinė gynybos linija neapima jų šalies, ji galėjo pasiūlyti tęsti Maginot liniją išilgai Belgijos–Vokietijos sienos, o jeigu jau belgai nebūtų sutikę – nuvesti Maginot

liniją iki jūros išilgai Prancūzijos–Belgijos sienos. Prancūzai nepadarė nei viena, nei kita.

Žvalgybos tarnybos paprastai stengiasi pateisinti tai, ką nusprendžia politiniai lyderiai. Populiarioji literatūra ir filmai neretai vaizduoja atvirkščiai – neva politikai tėra bejėgiai žaisliukai žvalgybos specialistų rankose. Realiame pasaulyje žvalgybos vertinimai veikiau eina paskui politinius sprendimus, negu juos kreipia. Galbūt tai paaiškina stebinantį vokiečių jėgos pervertinimą, sujaukusį prancūzų karinius skaičiavimus. Tuo metu, kai vokiečiai įžengė į Reino zoną, prancūzų kariuomenės vyriausiasis vadas generolas Maurice Gamelin šalies vadovams tvirtino, kad pagal apmokytų karių skaičių Vokietija prilygsta Prancūzijai ir kad Vokietija turi daugiau karinės technikos negu Prancūzija, – absurdiškas teiginys antrais vokiečių ginklavimosi metais. Iš tokio klaidingo vokiečių karinės galios vertinimo plaukė politinės rekomendacijos. Gamelin darė išvadą, kad Prancūzija negali imtis *jokių* karinių kontrpriemonių, jei neskelbia visuotinės mobilizacijos – tam politiniai lyderiai nebūtų ryžęsi be britų paramos, – nors į Reino zoną įžengė tik apie 20 000 vokiečių karių, o reguliariąją prancūzų kariuomenę netgi be mobilizacijos sudarė 500 000.

Viskas vėlgi atsirėmė į dilemą, dvidešimt metų kamavusią Vakarų demokratijas. Didžioji Britanija pripažino tik vienokį pavojų Europos galių pusiausvyrai – Prancūzijos sienų pažeidimą. Nusprendusi niekada nekariauti dėl Rytų Europos, ji neįžvelgė gyvybiško britų intereso išlaikyti demilitarizuotąją Reino zoną kaip savotišką Vakarų įkaitę. Neketino ji kariauti ir dėl savo pačios garantijos, duotos Locarne. Eden aiškiai tai leido suprasti, kai iki Reino zonos užėmimo buvo likęs mėnuo. 1936 metų vasarį Prancūzijos vyriausybė galų gale susiruošė pasiteirauti Didžiosios Britanijos, kokia būtų šios pozicija, jei Hitler įgyvendintų tai, apie ką raportavo François-Poncet. Edeno požiūris į galimą dviejų tarptautinių susitarimų – Versalio ir Locarno – pažeidimą nuskambėjo lyg kokių prekybos derybų įžanga:

> ...kadangi zona buvo kuriama daugiausiai tam, kad suteiktų saugumą Prancūzijai ir Belgijai, šių dviejų šalių Vyriausybės pirmiausia ir turėtų apsispręsti, kokią reikšmę jos teikia šiai zonai ir kokią kainą yra pasirengusios mokėti už jos išsaugojimą. ... Būtų pageidautina, kad Didžioji Britanija ir Prancūzija artimiausiu metu sueitų į derybas su Vokietijos vyriausybe ir tam tikromis sąlygomis perleistų mūsų teises zonoje, kol toks perleidimas dar turi derybinę vertę.[22]

Iš esmės Edeno nuostata reiškė, kad geriausia, ko galima tikėtis, būtų derybos, per kurias sąjungininkai atsisakytų įtvirtintų ir pripažintų teisių (o Didžioji Britanija išsižadėtų savo pačios įsipareigojimo) ir mainais gautų – ką konkrečiai? Daugiau laiko? Daugiau pažadų? Atsakymą dėl *quid pro quo* Didžioji Britanija paliko Prancūzijai, bet savo elgesiu leido suprasti, kad kariauti dėl formalių įsipareigojimų Reino zonos atžvilgiu ji neketinanti.

Hitleriui įžengus į Reino zoną, Didžiosios Britanijos požiūris pasidarė dar atviresnis. Kitą dieną britų karo sekretorius pasakė vokiečių ambasadoriui:

> ...nors britų tauta buvo pasirengusi kariauti už Prancūziją vokiečių įsibrovimo į prancūzų teritoriją atveju, ji nesiimsianti ginklo dėl neseniai įvykusios Reino zonos okupacijos. ... Jos [britų tautos] didžiuma, matyt, nusprendė, kad jai „nė motais" tai, jog vokiečiai reokupavo savo pačių teritoriją.[23]

O netrukus Didžioji Britanija suabejojo net ir karu negresiančiomis kontrpriemonėmis. Užsienio reikalų ministerija pranešė Amerikos *chargè d'affaires*: „Anglija dės visas pastangas, kad prieš Vokietiją nebūtų imtasi karinių ar ekonominių sankcijų."[24]

Prancūzijos užsienio reikalų ministras Pierre Flandin bergždžiai bandė ginti savo šalies reikalą. Jis pranašiškai kalbėjo britams, kad Vokietijai pastačius įtvirtinimus Reino zonoje bus prarasta Čekoslovakija ir kad netrukus po to neišvengiamai kils visuotinis karas. Jo žodžiai pasitvirtino, tačiau tuo metu visiškai nebuvo aišku, ar Flandin siekia britų paramos prancūzų kariniams veiksmams, ar tik kuria alibi prancūzų neveiklumui pateisinti. Churchill, matyt, įtarė pastarąjį variantą, nes abejingai tarstelėjo: „Tai buvo drąsūs žodžiai; bet veiksmas būtų skambėjęs garsiau."[25]

Didžioji Britanija liko kurčia Flandino maldavimams. Jos lyderių dauguma vis dar tikėjo, kad taiką lemsiąs nusiginklavimas ir kad nauja tarptautinė tvarka turi būti grindžiama santaika su Vokietija. Ištaisyti Versalio klaidas britams atrodė svarbiau, negu laikytis Locarno įsipareigojimų. Kovo 17 dienos vyriausybės posėdžio protokole – po Hitlerio akibrokšto praėjus dešimčiai dienų – rašoma, kad „mūsų nuostatą lėmė noras siekti tvaraus sureguliavimo, pasinaudojant Herr Hitlerio siūlymais".[26]

Tai, ką vyriausybė turėjo sakyti *sotto voce*, opozicija galėjo nevaržoma dėstyti visu balsu. Per diskusijas gynybos klausimais, vykusias Bendruomenių rūmuose tą patį mėnesį, leiboristas Arthur Greenwood kalbėjo:

> Herr Hitler padarė pareiškimą viena ranka nusidėdamas, tačiau kita tiesdamas alyvmedžio šakelę, kurią derėtų laikyti tikru pinigu. Gali būti, kad tai patys svarbiausi iš ligšiolinių gestų. ... Tuščia kalbėti, kad šie pareiškimai buvo nenuoširdūs. ... Svarbiausia yra taika, o ne gynyba.[27]

Kitaip tariant, opozicija aiškiai rėmė Versalio sutarties reviziją ir Locarno pakto išsižadėjimą. Ji norėjo, kad Didžioji Britanija palūkėtų, kol Hitlerio tikslai pasidarys aiškesni. Tai buvo protinga politika, jei tik jos advokatai suprato, kad kiekvieni praeinantys metai eksponentiškai didins galutinę priešinimosi kainą, jei pasirodytų, jog nueita klaidingu keliu.

Nėra reikalo žingsnis po žingsnio atkurti visus Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos bandymus strategines atliekas paversti politiniu auksu arba sukrėtimą – *appeasement* politikos galimybe. Svarbiausia tai, kad šiam procesui pasibaigus Reino zonoje atsirado įtvirtinimai, Rytų Europa tapo atkirsta nuo Prancūzijos karinės pagalbos, o Italija ėmė pretenduoti į pirmas Hitlerio Vokietijos sąjungininkes. Taikstytis su Locarno paktu Prancūziją paskatino dviprasmiška britų garantija – kurios teigiamybė, žiūrint britų akimis, buvo ta, kad ji *neprilygo* sąjungai. Lygiai taip pat iš Locarno pakto žlugimo radosi dar dviprasmiškesnis britų pažadas pasiųsti dvi divizijas ginti Prancūzijos, jei bus pažeista jos siena.

Dar sykį Didžioji Britanija sumaniai išvengė visaverčio įsipareigojimo ginti Prancūziją. Tačiau ką konkrečiai ji tuo pasiekė? Prancūzija, žinoma, matė ją išsisukinėjant, bet priėmė tai kaip britų atsargumą einant seniai prancūzų trokštamos formalios sąjungos link. Tuo tarpu Didžioji Britanija savo dviejų divizijų pažadą laikė priemone, galinčia sulaikyti Prancūziją nuo Rytų Europos gynimo. Mat britų įsipareigojimas nebūtų galiojęs tuo atveju, jei prancūzų kariuomenė įsiveržtų į Vokietiją gindama Čekoslovakiją ar Lenkiją. Be to, dvi britų divizijos toli gražu negalėjo atgrasinti vokiečių nuo Prancūzijos puolimo. Didžioji Britanija, galių pusiausvyros politikos tėvynė, buvo visiškai praradusi supratimą apie jos principus.

Reino zonos reokupacija atvėrė Hitleriui kelią į Vidurio Europą tiek kariniu, tiek psichologiniu požiūriu. Demokratinėms šalims priėmus tai kaip *fait accompli*, išnyko strateginis pagrindas priešintis Hitleriui Rytų Europoje. „Jei kovo 7-ąją jūs patys nesugebėjote apsiginti, – rumunų užsienio reikalų ministras Nicolae Titulescu klausė savo kolegos prancūzo, – kaipgi nuo agresoriaus apginsite mus?“[28]

Vokiečiams statant įtvirtinimus Reino zonoje, atsakyti į šį klausimą darėsi vis sunkiau.

Pasyvi demokratinių šalių laikysena turėjo didžiulę psichologinę reikšmę. *Appeasement* dabar tapo oficialia politika, o Versalio neteisybių ištaisymas – visų pripažįstama būtinybe. Tik Vakaruose nebuvo likę ką taisyti. Ir buvo akivaizdu, kad Prancūzijai ir Didžiajai Britanijai neginant Locarno susitarimų, kuriuos jos garantavo, neliks nė menkiausios vilties išsaugoti Versalio sureguliavimą Rytų Europoje, kuriuo Didžioji Britanija abejojo nuo pat pradžių ir kurį ji ne kartą aiškiai atsisakė garantuoti – paskutinį sykį tada, kai pažadėjo atsiųsti prancūzams į pagalbą dvi divizijas.

Prancūzija buvo visiškai atitrūkusi nuo Richelieu tradicijų. Ji nebepasitikėjo net pati savimi ir, ieškodama išsigelbėjimo nuo jai gresiančių pavojų, kliovėsi vien vokiečių gera valia. 1936 metų rugpjūtį, po Reino zonos reokupacijos praėjus penkiems mėnesiams, su Vokietijos ekonomikos ministru daktaru Hjalmaru Schachtu Paryžiuje kalbėjosi Léon Blum – Prancūzijos socialistų partijos vadovas ir tuometinis Liaudies fronto vyriausybės ministras pirmininkas. „Aš esu marksistas ir žydas, – pasakė jam Blum, – bet mes neįstengsime nieko pasiekti, jei ideologines kliūtis laikysime neįveikiamomis."[29] Blumo užsienio reikalų ministras Yvon Delbos nesugebėjo paaiškinti, ką tai reiškia praktiškai, tik paminėjo „kartinių nuolaidų Vokietijai darymą, kad nutolintume karą".[30] Nepasakė jis ir to, ar šis procesas turės galinę ribą. Prancūzija, du šimtus metų kariavusi Vidurio Europoje daugybę karų, kad pati būtų savo likimo šeimininkė, dabar buvo smukusi tiek, kad tenkinosi bet kokiu saugumu, kokį tik galėjo išpešti pavienes nuolaidas mainydama į laiką, ir vylėsi, kad ilgainiui vokiečių apetitas sumažės arba koks kitas *deus ex machina* pašalins pavojų.

Appeasement politikos Prancūzija laikėsi su atodaira, Didžioji Britanija – su entuziazmu. 1937-aisiais, kitais metais po Reino zonos remilitarizavimo, britų Slaptosios tarybos pirmininkas lordas Halifax pademonstravo demokratijų moralinį nuosmukį apsilankydamas Berchtesgadene, Hitlerio buveinėje kalnuose. Jis pašlovino nacių Vokietiją „kaip Europos bastioną prieš bolševizmą" ir išvardijo klausimus, kurių atžvilgiu „laikui bėgant galbūt lemta įvykti pokyčių". Konkrečiai paminėjo Dancigą, Austriją ir Čekoslovakiją. Vienintelis Halifaxo perspėjimas buvo susijęs su metodais, kuriais tų permainų derėtų siekti: „Anglija suinteresuota matyti, kad bet kokie pokyčiai vyktų taikios evoliucijos būdu ir kad būtų vengiama metodų, galinčių sukelti rimtų sukrėtimų."[31]

Kitam, mažiau ryžtingam už Hitlerį lyderiui būtų iškilęs klausimas, kodėl Didžioji Britanija, nesirengianti prieštarauti dėl pokyčių Austrijoje, Čekoslovakijoje ir „lenkų koridoriuje“, turėtų spyriotis dėl būdo, kuriuo Vokietija tų pokyčių sieksianti. Kodėl, nusileidusi dėl esmės, Didžioji Britanija turėtų kibti prie procedūros? Kokie taikūs argumentai, Halifaxo supratimu, galėjo įtikinti aukas, kad savižudybė yra geras dalykas? Tautų Lygos ortodoksija ir kolektyvinio saugumo doktrina teigė, kad priešintis reikia kaitos *metodui*, tačiau istorija moko, kad valstybės kariauja priešindamosios kaitos *faktui*.

Tuo metu, kai Halifax svečiavosi pas Hitlerį, strateginė Prancūzijos padėtis buvo dar labiau subjurusi. 1936 metų liepą, po karinio perversmo, kuriam vadovavo generolas Francisco Franco, prasidėjo Ispanijos pilietinis karas. Vokietija ir Italija atvirai rėmė Franco siųsdama jam dideles ginklų siuntas; neilgai trukus į Ispaniją išvyko vokiečių ir italų „savanoriai“. Fašizmas atrodė pasiryžęs jėga skleisti savo idėjas. Prancūzijai dabar iškilo tokia pati grėsmė, su kokia Richelieu kovojo prieš 300 metų, – nedraugiškų valstybių apsupties perspektyva. Bet, skirtingai nuo savo didžiojo pirmtako, ketvirtojo dešimtmečio prancūzų vyriausybės tik gūžėsi, negalėdamos apsispręsti, ko bijo labiau – gresiančių pavojų ar priemonių, kurių būtina imtis norint jų išvengti.

XVIII amžiaus pradžioje Didžioji Britanija dalyvavo Ispanijos įpėdinystės karuose, o šimtmečiu vėliau kariavo Ispanijoje su Napoleonu. Ir vienu, ir kitu atveju Didžioji Britanija priešinosi agresyviausios Europos valstybės kėslams įtraukti Ispaniją į savo orbitą. Dabar ji arba nelaikė fašistų pergalės Ispanijoje grėsme galių pusiausvyrai, arba fašizmas jai atrodė mažiau pavojingas už radikalią kairuolišką Ispaniją, susigiedojusią su Sovietų Sąjunga (daugelio stebėtojų nuomone, tai buvo labiausiai tikėtina alternatyva). Bet visų pirma Didžioji Britanija norėjo išvengti karo. Jos vyriausybė perspėjo Prancūziją pasiliekanti teisę likti neutralia, jei dėl prancūzų ginklų tiekimo Ispanijos respublikai kiltų karas – nors tarptautinė teisė nedraudė Prancūzijai pardavinėti ginklus teisėtai Ispanijos vyriausybei. Prancūzija kiek padvejojusi paskelbė ginklų tiekimo embargą, bet vėliau kartkartėmis „nepastebėdavo“ jo pažeidimų. Tačiau tokia politika tik demoralizavo Prancūzijos draugus ir kainavo jos varžovų pagarbą.

Susiklosčius šitokiai atmosferai, prancūzų ir britų lyderiai 1937 metų lapkričio 29–30 dienomis susitiko Londone tartis dėl bendro kurso. Neville Chamberlain, tapęs ministru pirmininku vietoje Baldwino,

išsyk stvėrė jautį už ragų: paklausė, kokie Prancūzijos įsipareigojimai kyla iš sąjungos su Čekoslovakija. Tokio pobūdžio kalbą diplomatai paprastai pradeda tada, kai ieško būdo išsisukti nuo įsipareigojimų vykdymo. Dėl Austrijos nepriklausomybės, matyt, nevertėjo nė burnų aušinti.

Iš Prancūzijos užsienio reikalų ministro Delbos atsakymo justi, kad jis puikiai suprato klausimo implikacijas. Čekų reikalą traktuodamas juridiniu, o ne politiniu ar strateginiu aspektu, jis apsiribojo grynai formaliu Prancūzijos įsipareigojimų paaiškinimu:

> ...ši sutartis angažuoja Prancūziją tuo atveju, jei Čekoslovakija tampa agresijos auka. Jei įvyktų vokiškosios gyventojų dalies sukilimų ir Vokietija juos paremtų ginkluota intervencija, sutartis įpareigotų Prancūziją tokiu mastu, koks būtų nustatytas įvertinus faktų rimtumą.[32]

Delbos neužsiminė nei apie geopolitinę Čekoslovakijos reikšmę, nei apie poveikį, kurį sąjungininko palikimas likimo valiai padarytų jo šalies kaip kitų Rytų Europos šalių nepriklausomybės saugotojos prestižui. Vietoje to jis pabrėžė, kad Prancūzija savo įsipareigojimų galbūt laikytųsi vienintelės realiai egzistuojančios grėsmės atveju – jei Čekoslovakijoje kiltų vokiečių mažumos maištas, kurį Vokietija paremtų karine jėga. Chamberlain nusitvėrė siūlomos išeities ir pavertė ją *appeasement* politikos pagrindu:

> Atrodė pageidautina mėginti siekti kokio nors susitarimo su Vokietija dėl Vidurio Europos, kad ir kokie būtų Vokietijos tikslai, net jeigu ji norėtų absorbuoti kai kuriuos savo kaimynus; tikėjomės nudelsti vokiečių planų vykdymą ir netgi suvaržyti Reichą tokiam laikui, per kurį jo planai netektų praktinės reikšmės.[33]

Bet ką Didžioji Britanija ketino daryti, jei nudelsti nepasiseks? Ar, nusileidusi Vokietijos užmačioms reviduoti savo rytines sienas, Didžioji Britanija būtų kariavusi dėl laiko grafiko? Atsakymas peršasi savaime – šalys nekariauja dėl permainų spartos, kuriomis siekiama to, su kuo jos jau yra susitaikiusios. Čekoslovakija buvo pasmerkta ne Miunchene, bet Londone, kone metais anksčiau.

Taip sutapo, kad maždaug tuo metu Hitler nusprendė išdėstyti savo ilgalaikės strategijos apmatus. 1937 metų lapkričio 5 dieną, sukvietęs visų karinių tarnybų vyriausiuosius vadus ir karo bei užsienio reikalų ministrus, Hitler pateikė jiems atvirą savo strateginių pažiūrų *exposé*. Jo adjutantas Hossbach smulkiai tai aprašė. Nė vienas iš dalyvavusiųjų negalėjo vėliau skųstis nežinojęs, kur link susirengė eiti jo

vadas. Mat Hitler aiškiai leido suprasti siekiąs kur kas daugiau, negu atkurti ikikarinę Vokietijos padėtį. Iš esmės jis pakartojo *Mein Kampf* programą – užkariauti ir kolonizuoti didžiulius Rytų Europos ir Sovietų Sąjungos plotus. Hitler puikiai žinojo, kad tokiam projektui bus priešinamasi: „Vokietijos politika turės skaitytis su dviem neapykantos kupinais varžovais, Anglija ir Prancūzija.“[34] Jis pabrėžė, kad Vokietija patylomis aplenkusi Didžiąją Britaniją ir Prancūziją ginklavimosi srityje, tačiau toji persvara yra laikina ir po 1943 metų ims sparčiai tirpti. Todėl karą būtina pradėti anksčiau.

Hitlerio planų mastas ir su jų vykdymu susiję pavojai ne itin nudžiugino generolus. Bet prieštarauti jie nedrįso. Keletas karo vadų lyg ir ėmė svarstyti perversmo galimybę, jei Hitler duotų įsakymą pradėti karą. Tačiau Hitler visada veikdavo žaibiškai. Stulbinantys pirmieji jo laimėjimai atėmė iš generolų moralinį perversmo pateisinimą (žiūrint jų akimis) – be to, vokiečių generolai niekada nebuvo linkę versti teisėtos valdžios.

O Vakarų demokratijos vis dar negalėjo suvokti, kokia ideologinė praraja skiria jas nuo vokiečių diktatoriaus. Jos tikėjo taika kaip galutiniu tikslu ir kiek įmanydamos stengėsi išvengti karo. Tuo tarpu Hitler bijojo taikos ir geidė karo. „Žmonija įgavo stiprybės per amžinas kovas, – rašė jis *Mein Kampf*, – ir pražūti ji gali tik per amžiną taiką.“[35]

1938 metais Hitler jau jautėsi pakankamai stiprus peržengti Versalio sutarties nustatytas valstybių sienas. Pirmu jo taikiniu tapo gimtoji Austrija, 1919 metų St.-Germaino ir 1920 metų Trianono (Versalio atitikmuo Austrijos-Vengrijos imperijos atžvilgiu) sutartimis palikta nenormalioje padėtyje. Iki 1806 metų Austrija buvo Šventosios Romos imperijos centras; iki 1866 metų – svarbi, jei ne svarbiausia, vokiečių valstybė. Kai Bismarck paveržė jos istorinį vaidmenį Vokietijoje, savo svorio centrą Austrija perkėlė į valdas Balkanuose ir Vidurio Europoje, bet po Pirmojo pasaulinio karo neteko ir jų. Buvusiai imperijai, susitraukusiai iki nedidelio vokiškai kalbančio branduolio, Versalio sutartis draudė jungtis prie Vokietijos, – ši sąlyga akivaizdžiai prieštaravo tautų apsisprendimo principui. Nors abiejose Austrijos–Vokietijos sienos pusėse *Anschluss* šalininkų buvo daug (įskaitant Stresemanną), 1930 metais Vakarų sąjungininkai tokią galimybę vėl blokavo.

Tad Vokietijos ir Austrijos unija turėjo to dviprasmiškumo, kuris buvo itin svarbus ankstyvųjų Hitlerio iššūkių sėkmei. Ji atitiko apsisprendimo principą ir kartu ardė galių pusiausvyrą, kuria politikai juo

toliau, juo mažiau buvo linkę remtis jėgos naudojimui pateisinti. 1938 metų kovo 12 dieną, po mėnesio nacių grasinimų ir austrų dvejonių bei nuolaidų, vokiečių kariuomenė įžengė į Austriją nesutikdama jokio pasipriešinimo. Austrijos gyventojams, kurių dauguma karštligiškai džiūgavo, matyt, atrodė, kad, netekus imperijos ir likus bejėgiams, verčiau tapti Vokietijos provincija, negu Vidurio Europos scenoje vaidinti antraeilį vaidmenį.

Vakarai dėl Austrijos aneksijos protestavo neryžtingai, vos paženklinę moralinį susirūpinimą ir vengdami bet kokių konkrečių priemonių. Skambant kolektyvinio saugumo laidotuvių maršui, Tautų Lyga be žado stebėjo, kaip jos narę ryja galingas kaimynas. Demokratinės šalys dabar dar labiau palinko prie *appeasement* vildamosios, kad Hitler nurims, kai grąžins į tėvynę visus etninius vokiečius.

To eksperimento objektu likimas parinko Čekoslovakiją. Kaip ir kitos valstybės, atsiradusios subyrėjus Austrijai-Vengrijai, ji buvo bemaž tokia pat daugiatautė, kaip kadaise pati imperija. Iš apytikriai 15 milijonų gyventojų beveik trečdalis nebuvo nei čekai, nei slovakai, o ir slovakų lojalumas valstybei buvo abejotinas. Čekoslovakijoje gyveno trys su puse milijono vokiečių, kone milijonas vengrų, beveik pusė milijono lenkų. Dar labiau sunkino padėtį tai, kad tos mažumos buvo susitelkusios vietovėse, esančiose šalia jų etninių tėvynių, tad pretenzijos jungtis prie tėvų žemės skambėjo itin svariai, turint omenyje po Versalio įsivyravusį dogmatišką tikėjimą tautų apsisprendimo teise.

Drauge Čekoslovakija buvo politiškai ir ekonomiškai pažangiausia iš visų imperijos įpėdinių. Ji buvo iš tiesų demokratinė valstybė, jos gyvenimo lygis bemaž neatsiliko nuo Šveicarijos. Ji turėjo didelę kariuomenę, puikiai ginkluotą daugiausiai Čekijoje konstruotais ir gamintais ginklais. Ji buvo sudariusi karines sąjungas su Prancūzija ir Sovietų Sąjunga. Todėl, vertinant tradicinės diplomatijos kategorijomis, Čekoslovakiją nebuvo lengva palikti likimo valiai; vertinant tautų apsisprendimo požiūriu, ją ginti buvo ne mažiau keblu. Sėkmingo Reino zonos remilitarizavimo padrąsintas, Hitler 1937 metais ėmė grasinti Čekoslovakijai dėl jos teritorijoje gyvenančių vokiečių. Iš pradžių tais grasinimais tariamai norėta paspausti čekus suteikti ypatingas teises vokiečių mažumai Sudetų krašte – taip vokiečių propaganda buvo pakrikštijusi tas vietoves. Bet 1938 metais Hitler pakėlė savo retorikos temperatūrą leisdamas suprasti, kad jis ketinąs jėga prijungti Sudetų kraštą prie Vokietijos Reicho. Ginti Čekoslovakiją buvo įsipareigojusi ne vien Prancūzija, bet ir Sovietų Sąjunga, tačiau

sovietų parama pagal sutarties sąlygas turėjo priklausyti nuo to, kaip elgsis prancūzai. Be to, labai abejotina, ar Lenkija su Rumunija būtų praleidusios per savo teritoriją sovietų kariuomenę, žygiuojančią ginti Čekoslovakijos.

Nuo pat pradžių Didžioji Britanija pasirinko *appeasement* taktiką. Kovo 22 dieną, tuoj po Austrijos aneksijos, Halifax priminė prancūzų lyderiams, kad Locarno garantija galiojanti tik Prancūzijos sienai ir kad ji liautųsi galiojusi, jei Prancūzija imtųsi įgyvendinti savo sutartinius įsipareigojimus Vidurio Europoje. Užsienio reikalų ministerijos memorandumas perspėjo: „Tuos įsipareigojimus [Locarno garantiją] jie laiko nemenku indėliu į taikos Europoje palaikymą ir, anaiptol neketindami jų išsižadėti, nemato būdo jiems išplėsti."[36] Kitaip tariant, vienintelė Didžiosios Britanijos saugumo riba eina Prancūzijos siena; jei Prancūzijos saugumo interesai siektų toliau, konkrečiai – jeigu Prancūzija mėgintų ginti Čekoslovakiją, jai tektų kliautis vien savo jėgomis.

Po keleto mėnesių britų vyriausybė pasiuntė į Prahą lordo Runcimano vadovaujamą misiją faktams tirti ir ieškoti taikaus problemos sprendimo galimybių. Praktiškai toji misija tik informavo Čekoslovakiją apie Didžiosios Britanijos nenorą ją ginti. Taigi Miunchenas laikytinas ne kapituliacija, o veikiau dvasios būsena ir bemaž neišvengiamu padariniu demokratinių šalių pastangų išsaugoti geopolitiškai klaidingą tvarką, pasitelkus retoriką apie kolektyvinį saugumą ir tautų apsisprendimo teisę.

Netgi Jungtinės Valstijos, bene daugiausiai prisidėjusios kuriant Čekoslovakijos valstybę, atsiribojo nuo krizės jau pradinėje jos stadijoje. Rugsėjo mėnesį Roosevelt pasiūlė surengti derybas kokioje nors neutralioje vietoje.[37] Jei Amerikos ambasadų raportai būtų buvę tikslesni, Roosevelt nebūtų turėjęs iliuzijų dėl nuostatų, su kuriomis Prancūzija ir juolab Didžioji Britanija rengėsi dalyvauti tokioje konferencijoje. Pats Roosevelt netgi sutvirtino tas nuostatas pareikšdamas, kad „Jungtinių Valstijų Vyriausybė... derybų metu neprisiims jokių įsipareigojimų".[38]

Situacija buvo tarsi pagal užsakymą priderinta prie Hitlerio talento kariauti psichologinį karą. Visą vasarą jis kiek įmanydamas kaitino isteriją dėl artėjančio karo, iš tikrųjų niekuo konkrečiai negrasindamas. Galų gale, kai 1938-ųjų rugsėjo pradžioje, per metinį nacionalsocialistų partijos suvažiavimą Niurnberge, Hitler piktai ir asmeniškai užsipuolė Čekoslovakijos vadovus, Chamberlaino nervai neišlaikė. Nors vokiečiai neiškėlė jokių oficialių reikalavimų ir nesiėmė

jokių realių diplomatinių žingsnių, Chamberlain nusprendė nutraukti įtampą, rugsėjo 15 dieną aplankydamas Hitlerį. Hitler pademonstravo panieką susitikimo vieta parinkęs Berchtesgadeną – labiausiai nuo Londono nutolusią ir sunkiausiai pasiekiamą Vokietijos vietovę. Tomis dienomis iš Londono į Berchtesgadeną reikėjo skristi penkias valandas, o šešiasdešimt devynerių metų Chamberlainui tai buvo pirmas gyvenime skrydis lėktuvu.

Iškentęs keletą valandų Hitlerio gražbylysčių apie tariamas Sudetų vokiečių skriaudas, Chamberlain galiausiai sutiko suskaidyti Čekoslovakiją. Visos Čekoslovakijos vietovės, kuriose gyveno daugiau kaip 50 procentų vokiečių, turėjo tekti Vokietijai. Visa tai smulkiau apsvarstyti susitarta po keleto dienų Bad Godesberge, Reino krašte. Ištikimas savo derybiniam stiliui Hitler antrojo susitikimo vietos parinkimą pavadino „nuolaida"; nors ji buvo gerokai arčiau Londono, bet vis dėlto gana atoki. Per tą keleto dienų pertrauką Chamberlain „įtikino" Čekoslovakijos vyriausybę priimti jo siūlymą – „su liūdesiu", pasak čekų vadovų.[39]

Rugsėjo 22 dieną Bad Godesberge Hitler padidino statymą, davęs suprasti, kad jis siekiąs maksimaliai pažeminti Čekoslovakiją. Jis nesutinkąs su gaišlia vietinių plebiscitų bei sienų demarkacijos procedūra ir reikalaująs nedelsiant evakuoti visą Sudetų teritoriją; šis procesas turįs prasidėti rugsėjo 26-ąją – po keturių dienų – ir baigtis ne ilgiau kaip per keturiasdešimt aštuonias valandas. Čekų kariniai objektai turį būti sveiki perduoti vokiečių ginkluotosioms pajėgoms. Kad dar labiau susilpnintų apgenėtą valstybę, Hitler pareikalavo Čekoslovakijos sienos su Vengrija ir Lenkija pataisų pagal mažumų gyvenamas teritorijas. Chamberlainui sušukus, kad tai ne kas kita kaip ultimatumas, Hitler veidmainiškai parodė į žodį „memorandumas", išspausdintą virš jo reikalavimų. Po ilgo ir įnirtingo ginčo Hitler padarė dar vieną „nuolaidą": leido Čekoslovakijai duoti atsakymą iki rugsėjo 28 dienos 14 valandos ir iki spalio 1 dienos pradėti trauktis iš Sudetų krašto.

Su tokiu Čekoslovakijos pažeminimu Chamberlain nenorėjo sutikti, o Prancūzijos ministras pirmininkas Edouard Daladier netgi griežtai atmetė Hitlerio ultimatumą. Keletą dienų karas atrodė neišvengiamas. Britanijos parkuose pradėta kasti apkasus. Būtent šiuo laikotarpiu Chamberlain melancholiškai pastebėjo, kad Didžioji Britanija prašoma kariauti dėl tolimos šalies, apie kurią ji nieko nežino, – tai pasakė lyderis valstybės, kuri nedvejodama šimtmečiais kovėsi Indijos prieigose.

Tačiau kas gi buvo *casus belli*? Čekoslovakijos suskaidymo principui ir Sudetų vokiečių apsisprendimo teisei Didžioji Britanija jau buvo pritarusi. Britai ir prancūzai artėjo prie sprendimo stoti į karą ne dėl to, kad paremtų sąjungininkę, o dėl keleto savaičių skirtumo jos likvidavimo byloje ir dėl keleto teritorinių pataisų, kurios atrodė menkos palyginti su jau padarytomis nuolaidomis. Gal ir gerai, kad Mussolini išsuko visus iš keblios padėties, prieš pat sueinant ultimatumo terminui pasiūlęs išplėsti planuotą Italijos ir Vokietijos užsienio reikalų ministrų susitikimą, kad jame dalyvautų Prancūzijos, Didžiosios Britanijos, Vokietijos ir Italijos vyriausybių vadovai – Daladier, Chamberlain, Hitler ir Mussolini.

Keturi lyderiai susitiko rugsėjo 29 dieną Miunchene, nacių partijos gimtajame mieste, – tokią simboliką gali sau leisti tik nugalėtojai. Deryboms daug laiko negaišta: Chamberlain ir Daladier be didelio entuziazmo pabandė sugrįžti prie pradinio susitarimo; Mussolini pateikė raštą su Bad Godesberge išdėstytais Hitlerio reikalavimais; Hitler savo nuomonę apie derybų objektą pareiškė sarkastiško ultimatumo pavidalu. Kadangi dėl nustatyto spalio 1-osios termino jis kaltinamas kaip veikiąs smurto atmosferoje, kalbėjo Hitler, reikia imti ir „atpalaiduoti veiksmus nuo tokio apibūdinimo“.[40] Kitaip tariant, vienintelis Miuncheno konferencijos tikslas būtų taikiai priimti Bad Godesbergo programą, kol Hitler neįgyvendino jos karinėmis priemonėmis.

Ankstesniais mėnesiais Chamberlain ir Daladier elgėsi taip, kad dabar paprasčiausiai neturėjo kito pasirinkimo – tik priimti Mussolini'o siūlymą. Čekoslovakijos atstovai buvo palikti kamuotis prieškambaryje, kol jų šalis buvo draskoma į gabalus. Sovietų Sąjunga apskritai nebuvo pakviesta. Didžioji Britanija ir Prancūzija apramino savo sąžinę pasiūliusios garantuoti Čekoslovakijos likučius – beprasmiškas gestas šalių, kurios paniekino savo pačių garantiją, duotą vientisai, gerai ginkluotai, draugiškai demokratinei valstybei. Savaime aišku, kad ir šio pažado jos nesilaikė.

Miunchenas įėjo į mūsų žodyną kaip tam tikra aberacija – kaip bausmė už pasidavimą šantažui. Tačiau Miuncheno susitarimas buvo ne koks pavienis aktas, o kulminacija proceso, kuris prasidėjo trečiąjį dešimtmetį ir kurį spartino kiekviena nauja nuolaida. Daugiau kaip dešimtmetį Vokietija vieną po kito nusimetinėjo Versalio pančius: Veimaro respublika atsikratė reparacijų, Tarpsąjunginės karinės kontrolės komisijos ir sąjungininkų okupacinės kariuomenės Reino zonoje, Hitler panaikino Vokietijos ginkluotės apribojimus,

karinės prievolės draudimą ir Locarno pakto nustatytas demilitarizacijos sąlygas. Vokietija nuo pat pradžių nepripažino savo rytinių sienų, o sąjungininkai nevertė jos tai padaryti. Galiausiai, kaip kad dažnai atsitinka, sprendimų visuma įgavo savo pagreitį.

Pripažinę, kad Versalio sureguliavimas nėra teisingas, nugalėtojai sugriovė psichologinį pamatą jam ginti. Laimėjusieji Napoleono karus pasirašė kilnią taiką, bet kartu sutelkė Keturių sąjungą, kad niekam nekiltų abejonių dėl jų pasiryžimo ją ginti. Pirmojo pasaulinio karo laimėtojai pasirinko represinę taiką, bet sukūrė daugybę skatulių revizionizmui vešėti ir prisidėjo prie savo pačių nustatytos tvarkos griovimo.

Du dešimtmečius galių pusiausvyra buvo arba neigiama, arba išjuokiama. Demokratinių šalių lyderiai aiškino žmonėms, kad nuo šiol pasaulio tvarka bus grindžiama aukštesne morale. O kai galų gale naujajai pasaulio tvarkai iškilo grėsmė, Vakarų demokratijos – Didžioji Britanija iš įsitikinimo, Prancūzija abejodama, bet praradusi viltį – turėjo gerti santaikos taurę iki galo, kad įrodytų savo visuomenėms, jog įtikti Hitleriui neįmanoma.

Tai paaiškina, kodėl didžiuma amžininkų taip audringai pritarė Miuncheno susitarimui. Franklin Roosevelt irgi prisidėjo prie sveikinusiųjų Chamberlainą: „Geras vyras“, – pasakė jis.[41] Britų Sandraugos lyderiai nebuvo tokie santūrūs. Kanados ministras pirmininkas rašė:

> Leiskite perduoti nuoširdžius Kanados žmonių sveikinimus ir išreikšti jų dėkingumą, kuris juntamas visuose dominijos kampeliuose. Kartu su kolegomis ir Vyriausybe neapsakomai žaviuosi paslauga, kurią jūs padarėte žmonijai.[42]

Neatsiliko ir Australijos ministras pirmininkas:

> Mes su kolegomis norime pareikšti pačius nuoširdžiausius sveikinimus sėkmingai užbaigus derybas Miunchene. Australai kartu su visomis kitomis Britų imperijos tautomis didžiai jums dėkingi už jūsų nepaliaujamas pastangas saugant taiką.[43]

Keistas dalykas: visų Miuncheno konferencijos liudininkų tvirtinimu, Hitler, užuot triumfavęs, atrodė niūrus. Jis aiškiai norėjo karo, nes kitaip nebūtų galėjęs įgyvendinti savo užmojų. Galbūt karo jam reikėjo ir dėl psichologinių priežasčių; bemaž visos jo kalbos, kurias jis laikė pačiu svarbiausiu savo viešojo gyvenimo aspektu, vienaip ar kitaip buvo susijusios su jo patirtimi karo metais. Nors vokiečių generolai nepritarė karui – kai kurie net karštligiškai planavo nuversti Hitlerį,

jeigu šis įsakysiąs pulti, – Hitler išvyko iš Miuncheno jausdamasis apgautas. Pagal savo iškreiptą logiką, jis, matyt, buvo teisus; jeigu Hitleriui būtų pavykę sukelti karą dėl Čekoslovakijos, labai abejotina, ar demokratinės šalys būtų įstengusios sudėti pakankamai aukų, kad jį laimėtų. Čekoslovakijos byla menkai derėjo su tautų apsisprendimo principu, o viešoji nuomonė nebuvo parengta nesėkmėms, bemaž garantuotoms tokio karo pradžioje.

Grynas paradoksas, kad psichologiškai Miunchenas tapo Hitlerio strategijos duobkasiu. Iki tol Hitler visada galėjo apeliuoti į demokratinių šalių jaučiamą kaltę dėl Versalio neteisybių; po Miuncheno vieninteliu jo ginklu liko brutali jėga, nes vis dėlto egzistuoja ribos, kurias peržengus netgi tas, kas labiausiai bijo karo, liaujasi kentęs šantažą.

Ypač tai pasakytina apie Didžiąją Britaniją. Savo elgesiu Bad Godesberge ir Miunchene Hitler išeikvojo paskutines britų geros valios atsargas. Nors, grįžęs į Londoną, Chamberlain tuščiai gyrėsi atvežęs „taiką mūsų laikams“, jis buvo pasiryžęs daugiau niekada nepasiduoti šantažui ir pradėjo didelę ginklavimosi programą.

Chamberlaino elgesys per Miuncheno krizę iš tikrųjų buvo kur kas sudėtingesnis, nei įsivaizdavo paskesnės kartos. Išsyk po Miuncheno Chamberlain buvo neapsakomai populiarus, bet vėliau visiems ėmė asocijuotis su kapituliacija. Demokratinė visuomenė neatleidžia pralaimėjimų, net jeigu jie ištinka stengiantis įgyvendinti jos pačios troškimus. Chamberlaino reputacija žlugo, kai paaiškėjo, kad „taikos mūsų laikams“ jis nepasiekė. Hitler netruko rasti kitą dingstį karui, o Chamberlain nesulaukė padėkos netgi už tai, kad suvaldė procesą, po kurio Didžioji Britanija jau galėjo atlaikyti audrą kaip vieninga tauta ir su atkurtomis oro pajėgomis.

Žvelgiant iš dabarties, nieko nėra lengviau kaip suniekinti neretai naivias *appeasement* šalininkų ištarmes. Vis dėlto dauguma jų buvo padorūs žmonės, nuoširdžiai stengęsi įgyvendinti naujuosius priesakus, vilsoniškojo idealizmo sudaigintus dvasinio bei fizinio išsekimo, visuotinio nusivylimo tradicine europine diplomatija sunkmečiu. Joks ankstesnis britų ministras pirmininkas nebūtų teisinęs susitarimų taip, kaip Chamberlain teisino Miuncheną – neva „pašalintas tas įtarumas ir tas priešiškumas, kuris šitiek ilgai nuodijo atmosferą“,[44] – tarsi užsienio politika būtų psichologijos atšaka. Tačiau tokios pažiūros radosi iš idealistinių pastangų pakilti virš rūstaus *Realpolitik* ir Europos istorijos palikimo apeliuojant į protą ir teisingumą.

Hitler gana greit sugriovė tokias iliuzijas, kartu priartindamas ir savo paties pražūtį. 1939 metų kovo mėnesį, po Miuncheno nepraėjus nė pusmečiui, Hitler okupavo likusią Čekoslovakijos dalį. Čekiškoji teritorija tapo vokiečių protektoratu, Slovakija buvo padaryta formaliai nepriklausoma, o iš tikrųjų – Vokietijos satelitine valstybe. Nors Miunchene Didžioji Britanija ir Prancūzija žadėjo suteikti Čekoslovakijai garantiją, tas jų pažadas niekada neįgavo – ir negalėjo įgauti – oficialaus pobūdžio.

Visiškas Čekoslovakijos likvidavimas neturėjo jokios geopolitinės prasmės; jis parodė, kad Hitler remiasi ne racionaliais skaičiavimais, o paprasčiausiai trokšta kariauti. Netekusi savo gynybinių įtvirtinimų, praradusi sąjungininkes Prancūziją ir Sovietų Sąjungą, Čekoslovakija anksčiau ar vėliau būtų atsidūrusi Vokietijos orbitoje, o Rytų Europa būtų prisitaikiusi prie naujos galių sanklodos. Sovietų Sąjunga, ką tik „išvaliusi" savo politinę ir karinę vadovybę, kurį laiką negalėjo būti rimtas veiksnys. Hitleriui tereikėjo šiek tiek padelsti, ir, Prancūzijai esant faktiškai neutralizuotai, Vokietija netrukus būtų tapusi vyraujančia jėga Rytų Europoje. Bet laukti Hitleriui, kaip žinia, neleido jo būdas.

Londono inicijuota britų ir prancūzų reakcija – sprendimas užbrėžti ribą – irgi neturėjo didelės prasmės, jei vertinsime tradicinės galių politikos matais. Prahos užėmimas nepakeitė nei galių pusiausvyros, nei artimiausios įvykių raidos. Tačiau Versalio principų požiūriu Čekoslovakijos okupacija tapo takoskyra, nes parodė, kad Hitler siekia ne apsisprendimo teisės ar lygybės, o dominuoti Europoje.

Hitlerio klaida buvo ne tiek ta, kad jis pažeidė istorinius pusiausvyros principus, kiek ta, kad metė iššūkį moralinėms pokarinės britų užsienio politikos premisoms. Inkorporuodamas į Reichą nevokiečius, jis pažeidė tautų apsisprendimo principą, kuriuo remiantis buvo toleruojami visi jo ankstesni vienašališki veiksmai. Didžiosios Britanijos kantrybė nebuvo nei begalinė, nei silpno tautinio charakterio išraiška; Hitler galų gale įtaikė į britų visuomenės, jei ne vyriausybės, susikurtą moralinį agresoriaus apibrėžimą. Keletą dienų padvejojęs Chamberlain nusprendė priderinti savo politiką prie britų viešosios nuomonės. Nuo to laiko Didžioji Britanija ėmė priešintis Hitleriui. Bet ne todėl, kad to reikalavo tradicinė pusiausvyros teorija, – paprasčiausiai Hitleriu daugiau nebuvo galima pasitikėti.

Ironiška, kad vilsoniškasis požiūris į tarptautinius santykius, palengvinęs Hitleriui kelią į tai, kas jokiai ankstesnei europinei sistemai nebūtų buvę priimtina, po tam tikro momento paskatino Didžiąją

Britaniją stoti į kur kas griežtesnę poziciją, negu ji būtų užėmusi *Realpolitik* grindžiamame pasaulyje. Nors ir sutrukdęs anksčiau sustabdyti Hitlerį, vilsonizmas paklojo pamatą nesutaikomai priešpriešai, kuri pasidarė neišvengiama, kai Hitler akivaizdžiai pažeidė jo moralinius kriterijus.

Kai 1939 metais Hitler pareikalavo atiduoti jam Dancigą ir pakoreguoti „lenkų koridorių", situacija lyg ir niekuo nesiskyrė nuo pernykštės. Dancigas buvo grynai vokiškas, ir jo laisvojo miesto statusas nė kiek ne mažiau prieštaravo tautų apsisprendimo principui negu Sudetų krašto priskyrimas Čekoslovakijai. „Lenkų koridoriaus" gyventojų sudėtis buvo mišri, bet šiek tiek pataisyti sienas, kad jos labiau atitiktų apsisprendimo principą, irgi atrodė visiškai įmanoma – bent teoriškai. Tačiau kai kas buvo pasikeitę, ir Hitler nepajėgė to suprasti: jam peržengus kentėtiną ribą, tas pats moralinis perfekcionizmas, kuris anksčiau lėmė Vakarų demokratijų lankstumą, transformavosi į precedento neturintį priešiškumą. Vokietijai okupavus Čekoslovakiją, britų viešoji nuomonė daugiau negalėjo toleruoti nuolaidų; nuo tol Antrojo pasaulinio karo protrūkis tapo tik laiko klausimu – nebent Hitler būtų aprimęs, tačiau dėl jo psichologinių ypatybių tai buvo neįmanoma.

Iki ateinant tam įsimintinam įvykiui tarptautinė sistema patyrė dar vieną sukrėtimą, šįsyk iš kitos revizionistiškai nusiteikusios galiūnės, kurią ji ignoravo bemaž visą audringąjį ketvirtąjį dešimtmetį, – iš Stalino Sovietų Sąjungos.

Žemėlapiai

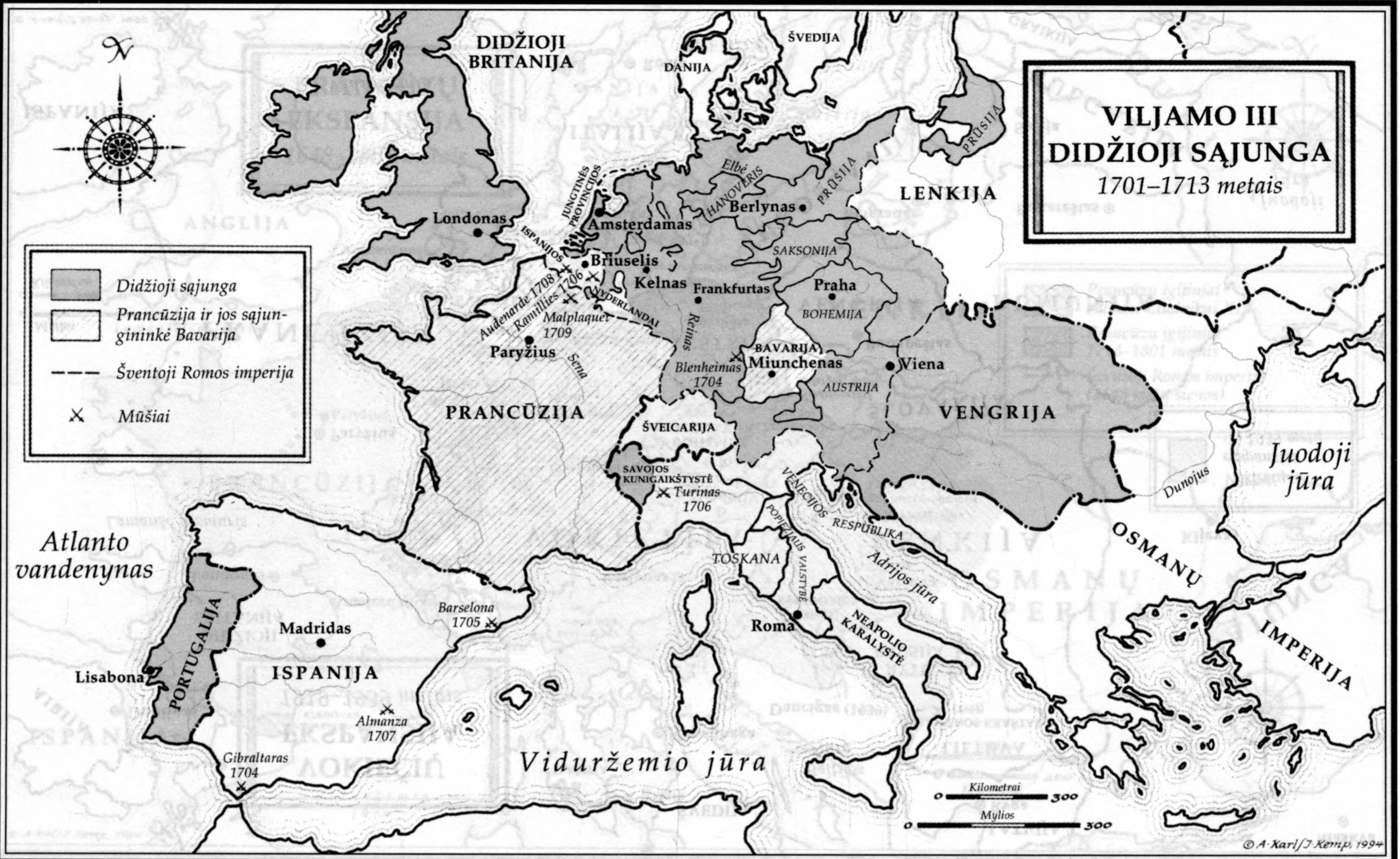

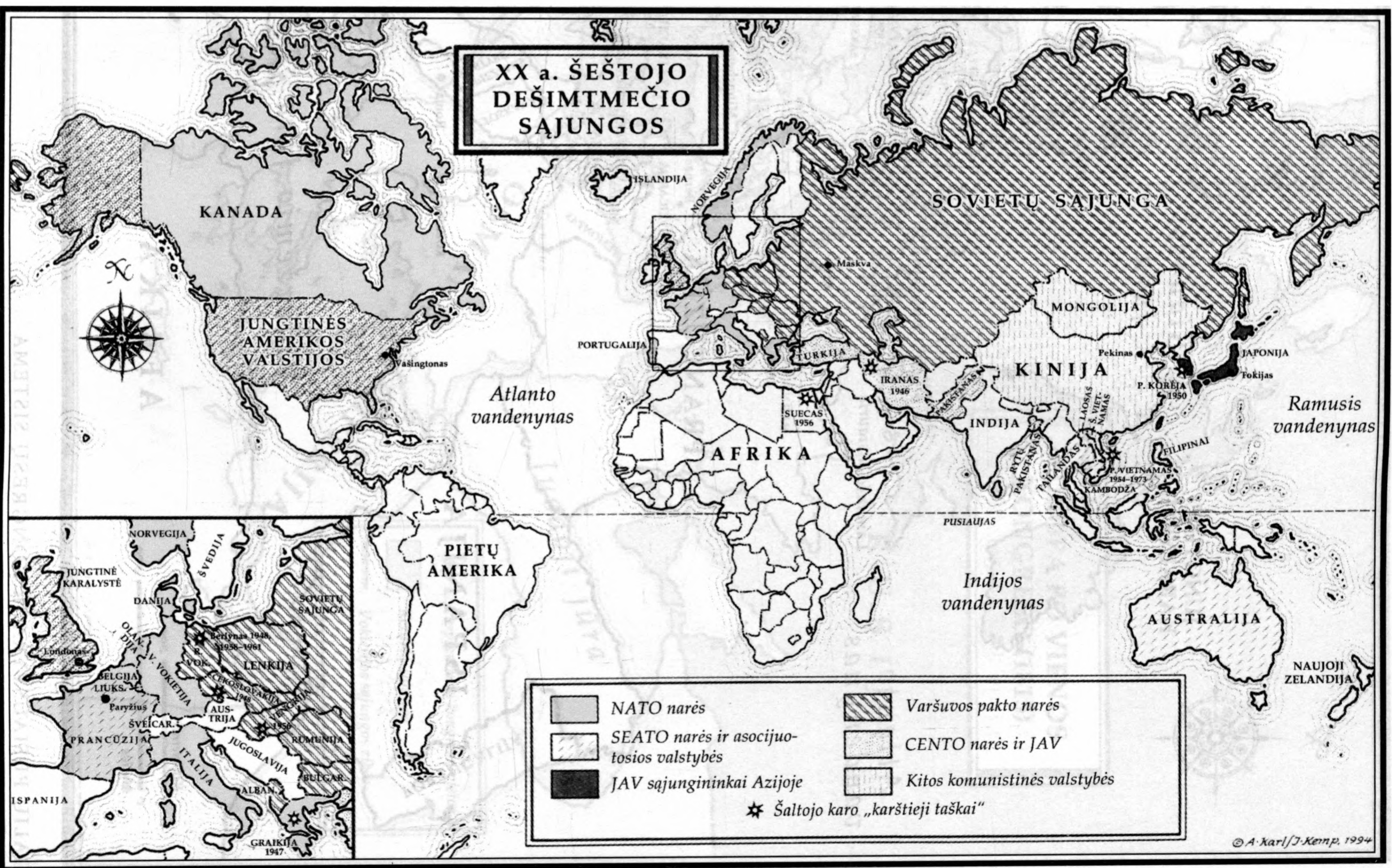
PRANCŪZŲ EKSPANSIJA
1648–1801 metais
Prancūzų įgijiniai valdant Liudvikui XIV
Prancūzų įgijiniai 1714–1801 metais
Šventoji Romos imperija (1648 metų sienos)
RUSIJA
ŠVEDIJA
DANIJA
Kopenhaga
Baltijos jūra
PRŪSIJA
ANGLIJA
Amsterdamas
JUNGTINĖS PROVINCIJOS
Hamburgas
Brėmenas
MEKLENBURGAS
LIUNEBURGAS
BRANDENBURGAS
Berlynas
LENKIJA
MIUNSTERIO VYSKUPYSTĖ
Reinas
Kelnas
Briuselis
Achenas
Lamanšo sąsiauris
SAKSONIJA
Elbė
HESENO KASELIS
NASAU
LIUKS. (iki 1697)
Frankfurtas
VIURCBURGO VYSKUPYSTĖ
Praha
BOHEMIJA
Sena
Paryžius
REINO PALATINATAS
VIURTEMBERGAS
PRANCŪZIJA
Strasbūras
BAVARIJA
Viena
AUSTRIJA
VENGRIJA
Budapeštas
BURGUNDIJOS GR.
AUGSBURGAS
ZALCBURGAS
ŠVEICARIJA
SAVOJA
Dunojus
OSMANŲ IMPERIJA
Milanas
PJEMONTAS
VENECIJOS RESPUBLIKA
AVINJONAS (Popiežiaus valstybė iki 1789)
RUSIJONAS (Prancūzijai 1659)
ISPANIJA
Adrijos jūra
Mylios
0 200
0 200
Kilometrai
Roma
Viduržemio jūra
© A·Karl/J·Kemp, 1994

GALIOS VAKUUMAS

Tiek Vestfalijos (1648), tiek Versalio taika (1919) sukūrė galios vakuumą prie karinių galiūnių sienų. Stipriosios valstybės – Liudviko XIV Prancūzija ir Hitlerio Vokietija – neatsispyrė pagundai išsiplėsti silpnesnių kaimynių sąskaita.

VILJAMO III
DIDŽIOJI SĄJUNGA
1701–1713 metais
Didžioji sąjunga
Prancūzija ir jos sąjungininkė Bavarija
Šventoji Romos imperija
Mūšiai
DIDŽIOJI BRITANIJA
Londonas
DANIJA
ŠVEDIJA
PRŪSIJA
LENKIJA
JUNGTINĖS PROVINCIJOS
Amsterdamas
ISPANIJOS
Briuselis
NYDERLANDAI
Kelnas
Frankfurtas
Elbė
HANOVERIS
Berlynas
SAKSONIJA
Praha
BOHEMIJA
Audenarde 1708
Ramillies 1706
Malplaquet 1709
Paryžius
Sena
Reinas
BAVARIJA
Miunchenas
Blenheimas 1704
Viena
AUSTRIJA
VENGRIJA
PRANCŪZIJA
ŠVEICARIJA
SAVOJOS KUNIGAIKŠTYSTĖ
Turinas 1706
VENECIJOS RESPUBLIKA
POPIEŽIAUS VALSTYBĖ
TOSKANA
Adrijos jūra
Roma
NEAPOLIO KARALYSTĖ
Dunojus
Juodoji jūra
OSMANŲ IMPERIJA
Atlanto vandenynas
PORTUGALIJA
Lisabona
Madridas
ISPANIJA
Barselona 1705
Almanza 1707
Gibraltaras 1704
Viduržemio jūra
Kilometrai
Mylios
0
300
© A·Karl/J·Kemp, 1994

TRAMDYMO POLITIKA

Norėdamas pažaboti nuolat ekspansijos siekiančias valstybes, visų pirma Prancūziją, Anglijos karalius Viljamas III sutelkė Didžiąją sąjungą. Panašiai JAV XX amžiaus šeštajame dešimtmetyje sukūrė sąjungų sistemą Sovietų Sąjungai tramdyti.

GALIŲ PUSIAUSVYRA IR KONGRESŲ SISTEMA

Taikdariai Vienoje sutelkė Vidurio Europą į Vokietijos sąjungą, panaikindami galios vakuumą, kuris skatino prancūzų ekspansionizmą. Prancūzijos agresijai atremti

buvo sukurta Keturių sąjunga. Periodiškai rengiami Europos kongresai – paskutinis įvyko 1878 metais Berlyne – mėgino spręsti didesniuosius žemyno konfliktus.

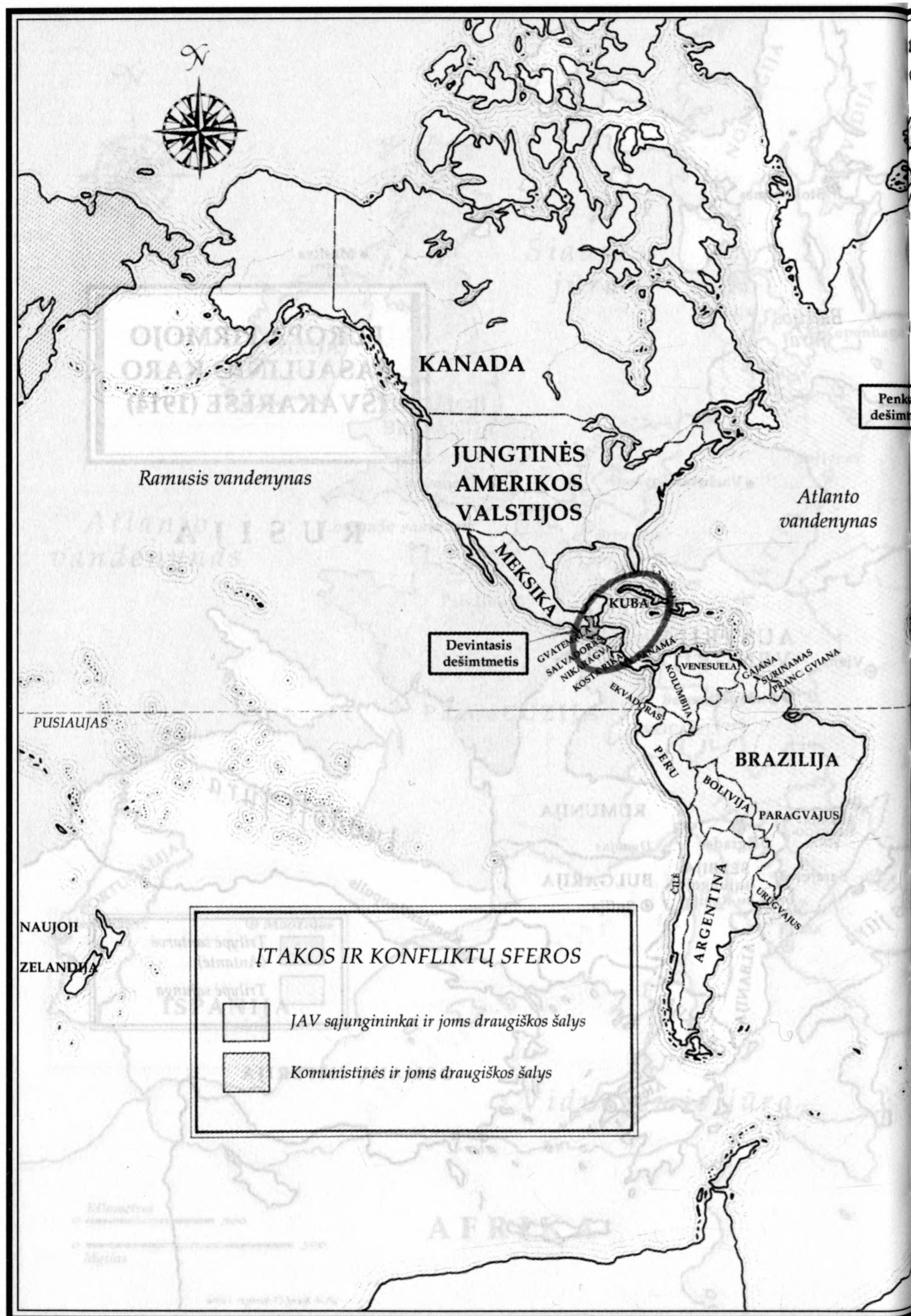

GALIŲ PUSIAUSVYRA RAMBĖJA

Kai 1914 metais kilo karas, prancūzų–rusų sąjungai buvo dvidešimt treji, austrų–vokiečių – trisdešimt penkeri. Žemyno sąjungų naujokė Didžioji Britanija prisidėjo

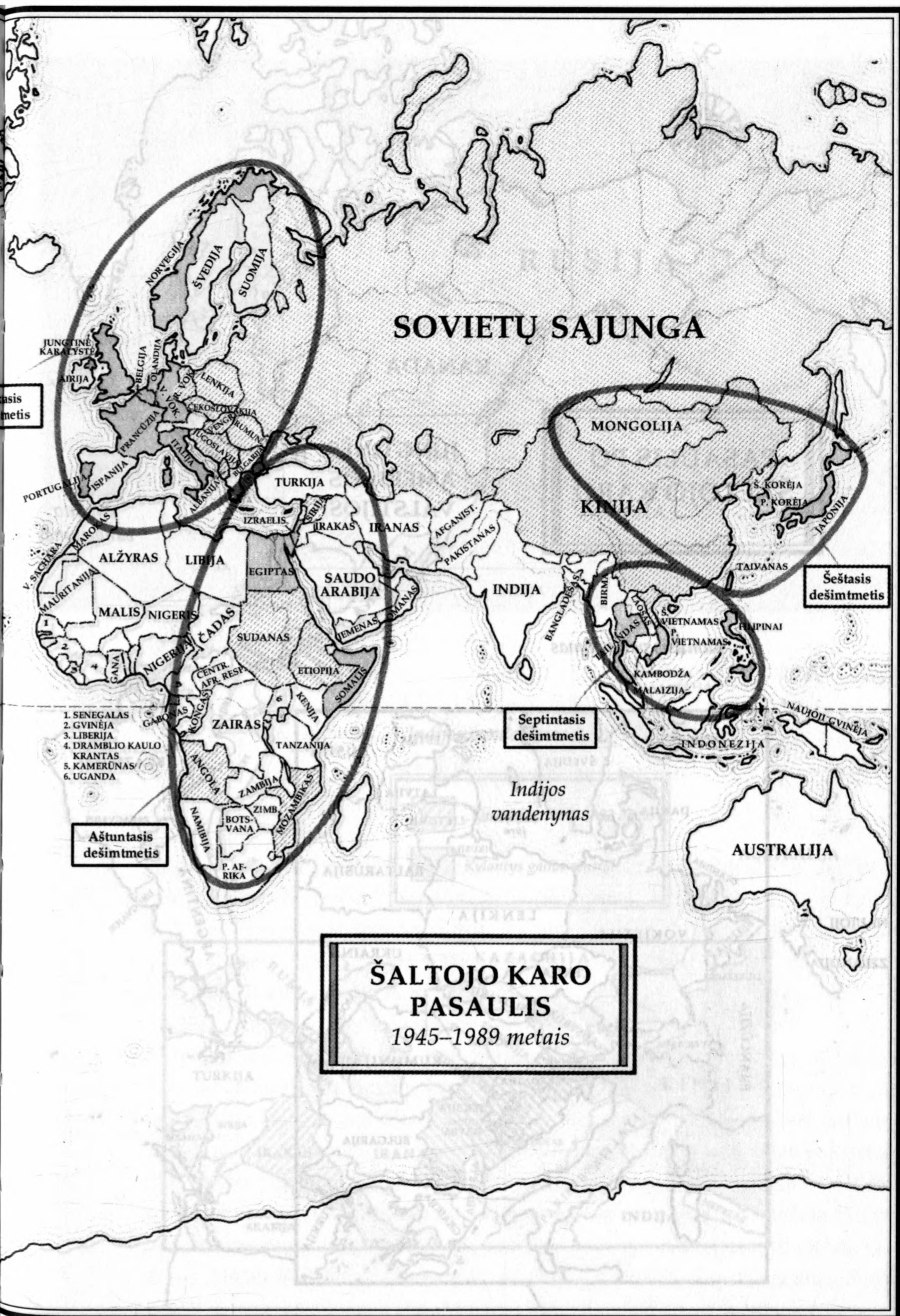

prie prancūzų–rusų bloko 1904 ir 1907 metų susitarimais. Abi sąjungos buvo įpainiotos neramiuosiuose Europos taškuose, ypač lemtingai Balkanuose, tad net ir menkas konfliktas galėjo įtraukti visas didžiąsias galiūnes į karą.

ĮTAKOS SFEROS PER ŠALTĄJĮ KARĄ

Netrukus po 1945 metų JAV ir SSRS nustatė įtakos sferas Europoje. Šeštąjį dešimtmetį sferos nusistovėjo Šiaurės Rytų Azijoje. Septintąjį dešimtmetį varžybos persi-

kėlė į Pietryčių Aziją, ilgainiui ir ten suformuodamos įtakos sferas. Aštuntąjį dešimtmetį dvi supergaliūnės kovojo dėl įtakos Viduriniuosiuose Rytuose ir Afrikoje, devintąjį dešimtmetį – Centrinėje Amerikoje.

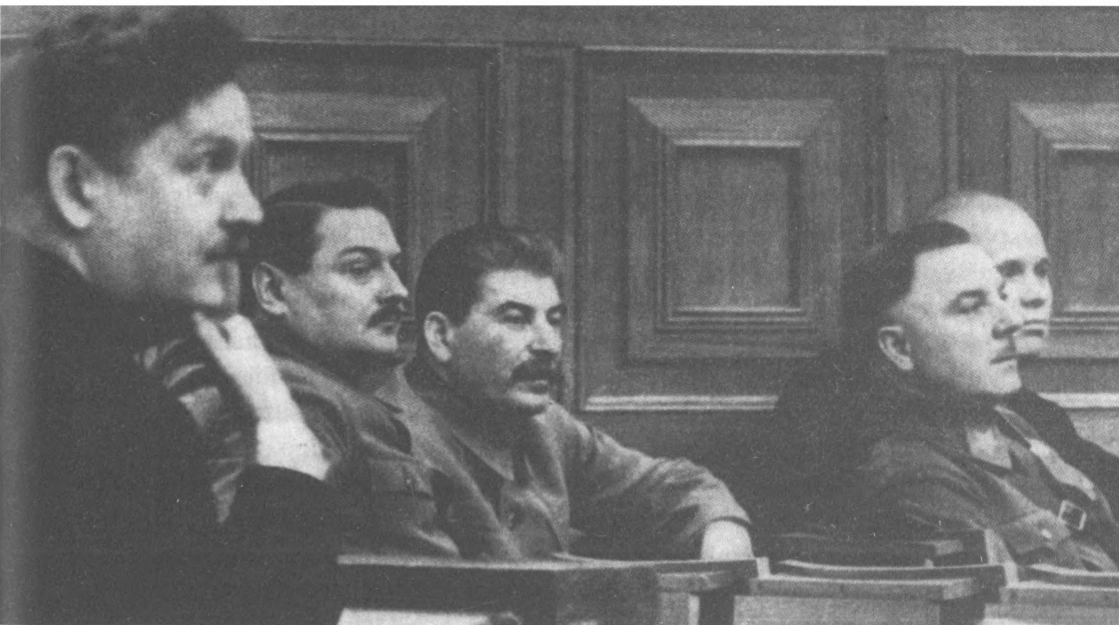
PASAULIS PO ŠALTOJO KARO

1989 metais subyrėjus SSRS įtakos sferai, nauji nestabilumo židiniai atsirado Vidurinėje Azijoje, Kaukaze, Persijos įlankoje, Afrikos rage ir Balkanuose. Dabar

„Karštieji taškai“ 1993 metais

Kylantys galios centrai

formuojasi nauji galios centrai Japonijoje, Kinijoje ir Vakarų Europoje, klostosi daugiapolis pasaulis.

TRYLIKTAS SKYRIUS

Stalino mugė

Jeigu užsienio politika būtinai priklausytų nuo ideologijos, Hitler ir Stalin niekada nebūtų susiėję taip glaudžiai, kaip Richelieu ir turkų sultonas prieš tris šimtus metų. Tačiau bendri geopolitiniai interesai yra galingas saitas, ir jie nepermaldaujamai stūmė du senus priešus, Hitlerį ir Staliną, vienas kitam į glėbį.

Kai tai įvyko, demokratinės valstybės apstulbusios negalėjo tuo patikėti; jų nuostaba liudija, kad Stalino mentalitetą jos suprato ne ką geriau negu Hitlerio. Stalin, kaip ir Hitler, iškilo iš visuomenės paraščių, tiesa, absoliučios valdžios jam teko siekti gerokai ilgiau. Kliaudamasis neeiliniu demagogo talentu, Hitler viską statydavo ant vienos kortos. Tuo tarpu Stalin kopė į viršų palengva kasdamasis po konkurentais komunistinės biurokratijos gelmėse, kur kiti pretendentai į valdžią iš pradžių nekreipė į jį dėmesio, nes grėsmingojo gruzino nelaikė rimtu varžovu. Hitler iškilo savo bendrus užbūręs gaivališku kryptingumu; Stalin sutelkė savo rankose galią dangstydamasis visiško pilkumo kauke.

Bohemiškus darbo įpročius ir gyvą būdą Hitler perkėlė į valstybinių sprendimų sferą, suteikdamas savo valdymui karštligiškumo ir kartkartėmis netgi diletantiškumo. Stalin griežtus jaunystėje gauto religinio mokslo katekizmus sujungė su brutaliomis bolševikinės pasaulėžiūros egzegezėmis, o ideologiją pavertė politinės kontrolės instrumentu. Hitler klestėjo masių adoracijos terpėje. Stalin buvo pernelyg paranojiškas, kad kliautųsi tokiais asmeniškais dalykais. Galutinės pergalės jis troško kur kas labiau negu tamkartinio pritarimo ir siekė jos vieną po kito naikindamas potencialius varžovus.

Hitler savo ambicijas skubėjo įgyvendinti, kol dar gyvas; savo ištarmėmis jis atstovavo tik pačiam sau. Stalino didybės manija nebuvo mažesnė, tačiau save jis laikė istorinės tiesos tarnu. Skirtingai negu Hitler, Stalin turėjo neįtikėtiną kantrybę. Skirtingai negu demokratinių šalių vadovai, jis visada skrupulingai išanalizuodavo galių santykį. Būtent todėl, kad savo ideologiją laikė įkūnijančia istorinę tiesą, Stalin taip nuožmiai gynė sovietų nacionalinius interesus – nevaržomas, jo supratimu, veidmainiško moralinio balasto ar sentimentalių prieraišų.

Stalin iš tiesų buvo monstras; bet tarptautinių santykių srityje jis elgėsi kaip aukščiausio lygio realistas – buvo kantrus, sumanus, nepermaldaujamas, tikras savo laikų Richelieu. Pačios to nesuvokdamos Vakarų demokratijos bandė likimą: kliaudamosios nesutaikoma ideologine Stalino ir Hitlerio priešprieša, erzindamos Staliną prancūzų–sovietų paktu, nenumatančiu karinio bendradarbiavimo, nekviesdamos Sovietų Sąjungos į Miuncheno konferenciją ir gana dviprasmiškai pradėdamos karines derybas su Stalinu tik tada, kai sutrukdyti jam susitarti su Hitleriu jau buvo per vėlu. Pompastiškas, teologija kvepiančias Stalino kalbas demokratinių šalių lyderiai painiojo su minties ir politikos nelankstumu. Tačiau Stalin buvo nelankstus tik komunistinės ideologijos atžvilgiu. Komunistiniai įsitikinimai netrukdė jam laikytis itin lanksčios taktikos.

Be paminėtų psichologinių aspektų, Vakarų lyderiai bemaž visiškai nesuprato filosofinės Stalino charakterio esmės. Kaip senam bolševikui, jam ne vieną dešimtmetį dėl savo įsitikinimų teko kęsti ir kalėjimus, ir tremtį, ir skurdą, kol galiausiai iškilo į valdžią. Didžiuodamiesi geresne įžvalga į istorijos varomąsias jėgas, bolševikai savo uždaviniu laikė objektyvaus istorinio proceso spartinimą. Jų požiūriu, skirtumas tarp komunistų ir nekomunistų yra toks pat kaip skirtumas tarp mokslininkų ir diletantų. Mokslininkas, analizuojantis fizinius reiškinius, negali jų sukelti; supratimas, kodėl jie vyksta, retkarčiais leidžia

jam manipuliuoti procesu, tačiau būtinai atsižvelgiant į prigimtinius reiškinių dėsnius. Bolševikai laikė save tokiais mokslininkais – padedančiais atskleisti istorijos varomąsias jėgas, gal netgi jas paspartinti, bet nekeičiančiais jų nepakeičiamos krypties.

Komunistų lyderiai dėjosi nepalenkiamais ir negailestingais; savo tariamą istorinę užduotį jie vykdė nenukrypstamai, nepasiduodami tradiciniams argumentams, ypač jeigu šiuos dėstydavo netikėliai. Komunistams atrodė, kad diplomatijoje jie turi pranašumą, nes savo oponentus supranta geriau, negu šie – patys save. Jei nuolaidas apskritai galima daryti, tai tik „objektyviai tikrovei", o ne įtaigumui diplomatų, su kuriais tenka vesti derybas. Taigi diplomatija yra dalis proceso, kuris anksčiau ar vėliau sugriaus susiklosčiusią tvarką; ar tai įvyks per taikaus sambūvio diplomatiją, ar per karinį konfliktą, priklausys nuo jėgų santykio įvertinimo.

Nežmoniškų, šaltakraujiškų Stalino kalkuliacijų pasaulyje vienas principas visuomet likdavo nepakitęs: nepateisinama dėl abejotino reikalo stoti į beviltišką kovą. Filosofiniu požiūriu ideologinis konfliktas su nacių Vokietija buvo dalis bendro konflikto su kapitalistais, tai yra ir su Didžiąja Britanija, ir su Prancūzija. Į kurią iš kapitalistinių šalių nukryps sovietų priešiškumo ugnis priklausė nuo to, ką Maskva tuo metu laikys didesne grėsme.

Moralės požiūriu, visos kapitalistinės valstybės Stalinui atrodė vienodos. Jo nuomonę apie šalis, liaupsinančias visuotinės taikos pranašumus, geriausiai atskleidžia reakcija į Kelloggo-Briand'o pakto pasirašymą 1928 metais:

> Kalbama apie pacifizmą, kalbama apie taiką tarp Europos valstybių. Briand su [Austenu] Chamberlainu seilėjasi. ... Visa tai niekai. Iš Europos istorijos mes žinome, kad kaskart, kai būdavo sudaromos sutartys dėl jėgų išsidėstymo naujam karui, jos buvo vadinamos taikos sutartimis. Būdavo sudaromos sutartys, apibrėžiančios būsimo karo elementus.[1]

Labiausiai Stalin, žinoma, bijojo, kad kapitalistinės šalys susimokiusios vienu metu neužpultų Sovietų Sąjungos. 1927 metais jis apie sovietų strategiją kalbėjo lygiai taip pat, kaip Lenin dešimčia metų anksčiau: „...labai daug kas... priklauso nuo to, ar mums pavyks nudelsti karą su kapitalistiniu pasauliu... iki to momento... kol kapitalistai nepersipeš tarpusavyje..."[2] Mėgindama tą momentą priartinti Sovietų Sąjunga 1922 metais sudarė Rapallo susitarimą su Vokietija, o 1926 metais Berlyne – neutralumo sutartį, kurią atnaujino 1931-aisiais, nedviprasmiškai pasižadėdama į kapitalistų karus nesikišti.

Keiksmingo Hitlerio antikomunizmo Stalin nelaikė neįveikiama kliūtimi siekiant gerų santykių su Vokietija. Hitleriui atėjus į valdžią, Stalin negaišo laiko taikinimosi gestams. „Žinoma, mes anaiptol nesižavime fašistiniu režimu Vokietijoje, – kalbėjo jis XVII komunistų partijos suvažiavime 1934 metų sausį. – Bet tai nesusiję su pačiu fašizmu jau vien dėl to, kad, pavyzdžiui, fašizmas Italijoje nesutrukdė SSRS užmegzti kuo geriausius santykius su šia šalimi. ... Tiek praeityje, tiek dabar mes orientuojamės į SSRS ir tik į SSRS. Ir jeigu SSRS interesai reikalauja suartėjimo su vienomis ar kitomis šalimis, nesuinteresuotomis pažeisti taiką, mes einame į tai be jokių dvejonių.“[3]

Didysis ideologas Stalin savo ideologiją iš esmės buvo pajungęs *Realpolitik*. Richelieu ar Bismarck būtų be vargo perpratę jo strateginius ėjimus. Ideologinius akidangčius nešiojo ne kas kitas, o demokratinių šalių lyderiai; atsižadėję jėgos politikos, jie manė, kad gerus santykius tarp valstybių lemiąs visuotinis tikėjimas kolektyvinio saugumo prielaidomis ir kad ideologinis priešiškumas užkirsiąs kelią bet kokiam praktiniam fašistų ir komunistų bendradarbiavimui.

Vakarų demokratijos klydo ir dėl viena, ir dėl kita. Tiesa, vėliau Stalin prisidėjo prie antihitlerinės stovyklos, bet labai nenoriai ir tik po to, kai nacių Vokietija atmetė jo iniciatyvas. Galų gale patikėjęs, kad antibolševikinė Hitlerio retorika gali būti rimta, Stalin ėmėsi prieš ją telkti kuo plačiausią koaliciją. Nauja jo strategija išryškėjo per Komunistų internacionalo VII (paskutinį) kongresą, vykusį 1935 metų liepos–rugpjūčio mėnesį.[4] Kongreso raginimas visiems taiką mylintiems žmonėms burtis į bendrą frontą liudijo, kad komunistai atsisako trečiojo dešimtmečio taktikos, kai jų partijos, mėgindamos paralyžiuoti Europos parlamentines institucijas, balsuodavo išvien su antidemokratinėmis grupėmis, tarp jų ir fašistais.

Pagrindinis naujos sovietų užsienio politikos ruporas buvo Maksim Litvinov, tam ir paskirtas užsienio reikalų ministru. Gerų manierų, sklandžiai kalbantis angliškai, žydų tautybės, jis buvo kilęs iš buržuazinės šeimos ir vedęs britų istoriko dukterį. Tokie biografijos duomenys labiau tiko klasiniam priešui negu žmogui, darančiam karjerą sovietų diplomatijoje. Litvinovo laikais sovietai įstojo į Tautų Lygą ir tapo vienais balsingiausių kolektyvinio saùgumo propaguotojų. Stalin buvo pasirengęs griebtis net vilsoniškos retorikos, kad tik apsidraustų tuo atveju, jei Hitler imsis įgyvendinti *Mein Kampf* idėjas ir Sovietų Sąjunga taps pagrindiniu jo taikiniu. Kaip yra pastebėjęs politologas Robert Legvold, Stalino tikslas buvo gauti maksimalią paramą iš kapitalistinio pasaulio, o ne susitaikyti su juo.[5]

Vakarų demokratijų ir Sovietų Sąjungos santykius temdė didžiulis abipusis nepasitikėjimas. Stalin 1935 metais pasirašė savitarpio pagalbos paktą su Prancūzija, po metų – su Čekoslovakija. Bet paskui prancūzų lyderiai pakeitė kursą ir atsisakė tartis dėl karinių dalykų. Stalin, savaime aišku, suprato tai kaip siūlymą Hitleriui pirmiausiai pulti Sovietų Sąjungą. Norėdamas apsidrausti, sovietų pagalbą Čekoslovakijai jis padarė priklausomą nuo to, ar prancūzai vykdys savus įsipareigojimus Čekoslovakijos atžvilgiu. Tai, suprantama, davė Stalinui galimybę stovėti nuošalėje, kol imperialistai grumsis tarpusavyje. Prancūzų–sovietų sutartis vargu ar buvo idealių santykių išraiška.

Prancūzijos noras užmegzti politinius ryšius su Sovietų Sąjunga tuo pat metu atsisakant karinio aljanso liudija, kad tarpukario laikotarpiu Vakarų demokratijų užsienio politika klajojo po iliuzijų pasaulį. Demokratinės šalys puoselėjo kolektyvinio saugumo retoriką, tačiau vengė suteikti tai sąvokai konkretų turinį. Pirmasis pasaulinis karas turėjo pamokyti Didžiąją Britaniją ir Prancūziją, kad netgi sudarius jųdviejų sąjungą kovoti su Vokietija vien savomis jėgomis yra pavojingas dalykas. Juk Vokietija per plauką nenugalėjo 1918 metais, nors sąjungininkų pusėje kariavo Amerika. Manyti, kad vokiečius įmanoma įveikti be sovietų ar amerikiečių paramos, buvo galima tik turint Maginot linijos mentalitetą ir smarkiai pervertinant savo jėgas.

Tik iš perdėm utopiško demokratinių šalių lyderių mąstymo galėjo rastis plačiai paplitęs įsitikinimas, kad Stalin – užkietėjęs bolševikas, tvirtas vadinamųjų objektyvių materialių veiksnių išpažinėjas – atsivertė į tikėjimą teisine ir moraline kolektyvinio saugumo doktrina. Juk Stalin su kolegomis turėjo ir kitų, ne vien ideologinių priežasčių nemėgti susiklosčiusios tarptautinės tvarkos. Antai sovietų siena su Lenkija buvo nustatyta jėga, o Rumunija buvo užėmusi Besarabiją, kurią sovietai laikė sava.

Ir potencialios vokiečių aukos Rytų Europoje netroško sovietų pagalbos. Versalio tvarkos ir Rusijos revoliucijos derinys buvo sukūręs dilemą, kurios nebūtų galėjusi išspręsti jokia Rytų Europos kolektyvinio saugumo sistema: be Sovietų Sąjungos ji nebūtų buvusi veiksminga kariniu, su Sovietų Sąjunga – politiniu atžvilgiu.

Vakarų diplomatija nedaug tepadarė, kad sumažintų Stalino paranoją dėl kapitalistų sąmokslo prieš sovietus. Su Sovietų Sąjunga nebuvo konsultuojamasi naikinant Locarno paktą, ji nebuvo pakviesta dalyvauti Miuncheno konferencijoje. Į Rytų Europos saugumo sistemos svarstymą Vakarai ją įtraukė nenoromis ir gana vėlai, po Čekoslovakijos okupacijos 1939 metų pradžioje.

Vis dėlto klaidingai vertintume Stalino psichologiją, jei kaltę dėl Hitlerio–Stalino pakto verstume vien Vakarų politikams. Stalino paranoją pakankamai įrodo tai, kad jis eliminavo visus potencialius varžovus šalies viduje ir nužudė arba ištrėmė milijonus tariamų savo režimo priešininkų. Tačiau užsienio politikoje Stalin reiškėsi kaip aukščiausio lygio šaltakraujis skaičiuotojas, kruopščiai rūpinęsis, kad kas nors – ypač kapitalistų lyderiai, kurių supratimą apie jėgų santykį laikė menkesniu už savąjį, – neišprovokuotų jo neapdairiems žingsniams.

Galima tik spėlioti, kas dėjosi Stalino galvoje Miuncheno dienomis. Bet mažiausiai tikėtina, kad tuo metu, kai Stalin drebino savo šalį nesibaigiančiomis represijomis, jis būtų ryžęsis automatiškai vykdyti savitarpio pagalbos sutartį, nes tai būtų buvusi savižudybė. Kadangi sutartis su Čekoslovakija įpareigojo Sovietų Sąjungą imtis veiksmų tik *po to*, kai į karą stos prancūzai, Stalin turėjo daugybę galimybių. Antai jis galėjo pareikalauti, kad Rumunija ir Lenkija praleistų sovietų kariuomenę per savo teritoriją, ir, pasinaudojęs bemaž garantuotu tų šalių atsisakymu kaip dingstimi, laukti, kol Vidurio ir Vakarų Europoje baigsis mūšiai. Arba, priklausomai nuo to, kaip vertino padarinius, jis galėjo atsiimti teritorijas, po Rusijos revoliucijos tekusias Lenkijai bei Rumunijai, – 1939 metais Stalin taip ir pasielgė. Bet buvo visiškai neįtikėtina, kad Sovietų Sąjunga kolektyvinio saugumo vardan stotų į barikadas kaip paskutinė Versalio teritorinio sureguliavimo gynėja.

Be abejonės, Miunchenas patvirtino Stalino įtarimus demokratinių valstybių atžvilgiu. Tačiau niekas negalėjo pakeisti jo nusistatymo bemaž bet kokia kaina vykdyti savo bolševikinę priedermę – kiršinti vienus kapitalistus prieš kitus ir saugotis, kad Sovietų Sąjunga netaptų jų tarpusavio karų auka. Tad Miuncheno poveikis Stalinui visų pirma buvo tas, kad paskatino jį imtis naujos taktikos. Dabar Stalin paskelbė varžytynes – kas daugiau pasiūlys už paktą su sovietais, – kurias laimėti demokratinės valstybės neturėjo šansų, jei tik Hitlerio siūlymas būtų pakankamai rimtas. Kai 1938 metų spalio 4 dieną prancūzų ambasadorius Maskvoje atvyko į Užsienio reikalų ministeriją paaiškinti Miuncheno susitarimo, užsienio reikalų komisaro pavaduotojas Vladimir Potiomkin jį pasitiko šitokiais grėsmingais žodžiais: „Vargše mano bičiuli, ką jūs padarėte? Aš nebematau mums kitos išeities, kaip ketvirtą kartą padalyti Lenkiją.“[6]

Ši frazė atskleidžia ledinį Stalino požiūrį į užsienio politiką. Po Miuncheno kitu Vokietijos taikiniu neabejotinai turėjo tapti Lenkija. Kadangi Stalin nenorėjo nei kad vokiečių kariuomenė atsidurtų prie sovietų sienos, nei kautis su Hitleriu, vienintelė alternatyva buvo

ketvirtas Lenkijos padalijimas (panašūs samprotavimai 1772 metais pastūmėjo Jekateriną Didžiąją pirmą kartą pasidalyti Lenkiją su Prūsija ir Austrija). Tai, kad Stalin ištisus metus laukė, kol Hitler žengs pirmą žingsnį, liudija jo geležinius nervus vykdant užsienio politiką.

O dabar, aiškiai žinodamas tikslą, Stalin skubiai išvedė Sovietų Sąjungą iš fronto linijos. 1939 metų sausio 27 dieną Londono *News Chronicle* išspausdino savo diplomatinio korespondento (žinomo kaip artimai bendraujančio su sovietų ambasadoriumi Ivanu Maiskiu) straipsnį apie galimą Maskvos ir Berlyno sandėrį. Autorius atkartojo standartinę Stalino tezę, kad tarp Vakarų demokratijų ir fašistinių diktatorių nėra reikšmingesnio skirtumo ir kad tai atleidžia Sovietų Sąjungą nuo bet kokio automatiško įsipareigojimo kolektyviniam saugumui:

> Akivaizdu, kad šiuo metu Sovietų vyriausybė neketina teikti jokios paramos Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai, jei pastarosios sueitų į konfliktą su Vokietija ir Italija. ... Sovietų vyriausybės požiūriu, tarp britų bei prancūzų vyriausybių pozicijos ir vokiečių bei italų vyriausybių pozicijos nėra didelio skirtumo, kuris pateisintų rimtas aukas ginant Vakarų demokratiją.[7]

Kadangi dėl savo ideologijos Sovietų Sąjunga nematanti reikalo rinktis tarp vienų ar kitų kapitalistų, tarpusavio nesutarimus Maskva ir Berlynas galėjo išspręsti grynai praktiškai. Kad ši žinia neliktų nepastebėta, Stalin žengė precedento neturintį žingsnį: pažodžiui perspausdino tą straipsnį oficialiame komunistų partijos laikraštyje *Pravda*.

1939 metų kovo 10-ąją – prieš penkias dienas iki Hitleriui užimant Prahą – Stalin paskelbė apie naują Maskvos strategiją. Tai jis padarė per XVIII partijos suvažiavimą, praėjus penkeriems metams nuo ankstesniojo, kuriame pritarė kolektyviniam saugumui ir „bendriems frontams". Suvažiavimo delegatai, matyt, džiaugėsi vien tuo, kad tebėra gyvi, nes represijos buvo gerokai praretinusios jų gretas. Iš dviejų tūkstančių XVII suvažiavimo delegatų dabar dalyvavo tik trisdešimt penki; 1100 buvo suimti už kontrrevoliucinę veiklą. Stalin likvidavo 98 iš 131 Centro komiteto nario, tris iš penkių Raudonosios armijos maršalų, visus vienuolika gynybos komisaro pavaduotojų, visus karinių apygardų vadus, 75 iš 80 Aukščiausiosios karo tarybos narių.[8] Taigi XVIII partijos suvažiavimą vargu ar galima laikyti tęstinumo triumfu. Jo dalyviams kur kas labiau rūpėjo jų pačių išlikimas negu paslaptingos užsienio politikos subtilybės.

Kaip ir 1934 metais, pagrindinė Stalino pranešimo įbaugintai auditorijai tema buvo taikūs Sovietų Sąjungos tikslai priešiškos tarptautinės

aplinkos sąlygomis. Tačiau jo išvados liudijo radikalų atotrūkį nuo kolektyvinio saugumo koncepcijos, priimtos praeitame suvažiavime. Mat faktiškai Stalin paskelbė sovietų neutralumą, jei tarp kapitalistų kiltų konfliktas:

> Sovietų Sąjungos užsienio politika aiški ir suprantama: 1. Mes esame už taiką ir dalykinių ryšių su visomis šalimis stiprinimą. Toks yra mūsų požiūris, ir mes jo neatsižadėsime tol, kol tos šalys palaikys tokius pat santykius su Sovietų Sąjunga, kol nemėgins pažeisti mūsų šalies interesų.[9]

Kad bukagalviai kapitalistų lyderiai teisingai jį suprastų, Stalin bemaž pažodžiui pakartojo pagrindinį *News Chronicle* straipsnio argumentą: demokratinių valstybių ir Vokietijos visuomeninė sankloda panaši, todėl nuomonių skirtumus tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos pašalinti ne ką sunkiau negu skirtumus tarp Sovietų Sąjungos ir bet kurios kitos kapitalistinės šalies. Apibendrindamas jis pareiškė pasiryžimą išsaugoti veikimo laisvę, o kilus karui atiduoti Maskvos palankumą tam, kas daugiau pasiūlys. Nieko gera nežadančia fraze Stalin paragino „būti atsargiems ir nesileisti, kad karo kurstytojai, įpratę svetimomis rankomis žarstyti žarijas, įveltų mūsų šalį į konfliktą.“[10] Iš esmės Stalin kvietė nacių Vokietiją pateikti savo siūlymus.

Naujoji Stalino politika nuo senosios skyrėsi pirmiausiai akcentų sudėstymu. Stalin visada – netgi tada, kai rėmė kolektyvinį saugumą ir „bendrus frontus“, – stengėsi taip apsidrausti, kad prasidėjus karui įsipareigojimai netrukdytų sudaryti separatinį sandėrį. Tačiau dabar, 1939 metų pavasarį, kai Vokietija dar nebuvo galutinai užėmusi Čekoslovakijos, Stalin rengėsi eiti toliau. Jis manevravo ieškodamas galimybės sudaryti separatinį sandėrį karui dar *neprasidėjus*. Nederėtų skųstis, kad Stalin slėpė savo ketinimus; demokratinės valstybės šoką patyrė tik todėl, kad nesuprato, jog Stalin, ugningas revoliucionierius, visų pirma yra šaltakraujis strategas.

Po Prahos okupacijos Didžioji Britanija atsisakė *appeasement* politikos Vokietijos atžvilgiu. Britų vyriausybė dabar pervertino vokiečių grėsmę lygiai taip pat, kaip anksčiau ją vertino per menkai. Ji buvo įsitikinusi, kad išsyk po Čekoslovakijos Hitler puls toliau – vieni galvojo, kad Belgiją, kiti – kad Lenkiją. 1939 metų kovo pabaigoje pasklido gandas, kad tai būsianti Rumunija, nors ji net neturėjo bendros sienos su Vokietija. Tačiau taip greitai pulti kitą, su ankstesniu niekaip nesusijusį taikinį Hitleriui nebuvo būdinga. Jis mėgo palaukti, kol vienos pergalės poveikis demoralizuos numatytą kitą auką. Šiaip ar taip, dabar mes retrospektyviai žinome, kad Didžioji Britanija turėjo kur kas

daugiau laiko strategijai parengti, negu tuo metu atrodė jos lyderiams. Maža to, jei britų vyriausybė būtų kruopščiai išanalizavusi Stalino kalbą XVIII partijos suvažiavime, ji būtų supratusi, kad juo energingiau Didžioji Britanija organizuotų priešinimąsi Hitleriui, juo santūriau elgtųsi Stalin, norėdamas sustiprinti savo svertų įtaką abiem pusėms.

Britų vyriausybei dabar buvo iškilusi būtinybė pasirinkti pamatinę strategiją, nors ir nesama įrodymų, kad ji tai suprato. Britai turėjo nuspręsti, ar priešinimąsi Hitleriui grįsti kolektyvinio saugumo sistema, ar tradicinėmis sąjungomis. Pasirinkus pirmąjį variantą, prieš Vokietiją buvo galima sutelkti daugybę valstybių; antruoju atveju britams būtų tekę eiti į kompromisus – derinti savo interesus su potencialių sąjungininkų, pavyzdžiui, sovietų, interesais.

Vyriausybė pasirinko kolektyvinį saugumą. Kovo 17 dieną ji pasiuntė notas Graikijai, Jugoslavijai, Prancūzijai, Turkijai, Lenkijai ir Sovietų Sąjungai teiraudamasi, kaip šios reaguotų, jei Rumunijai iškiltų grėsmė, ir užsimindama, kad jos visos turėtų vadovautis tais pačiais interesais bei laikytis vienodo požiūrio. Didžioji Britanija netikėtai pati siūlė tai, ko visaip vengė nuo 1918 metų – teritorinės garantijos visai Rytų Europai.

Šalių atsakymai dar sykį parodė silpnąją kolektyvinio saugumo doktrinos vietą – prielaidą, kad visas valstybes ar bent jau visas potencialias aukas sieja bendras interesas priešintis agresijai. Kiekviena Rytų Europos šalis savas problemas pateikė kaip ypatingą atvejį ir pabrėžė nacionalinius, o ne kolektyvinius rūpesčius. Graikija pareiškė, kad jos reakcija priklausysianti nuo Jugoslavijos reakcijos. Jugoslavija pati uždavė klausimą apie Didžiosios Britanijos ketinimus, tuo grąžindama viską į pradinę padėtį. Lenkija leido suprasti, kad nėra pasirengusi nei stoti į Didžiosios Britanijos arba Vokietijos pusę, nei angažuotis ginant Rumuniją. Lenkija ir Rumunija nesutiksiančios, kad sovietai dalyvautų jų šalių gynyboje. O Sovietų Sąjunga pasiūlė surengti Bukarešte visų šalių, į kurias britai kreipėsi, konferenciją.

Tai buvo gudrus manevras. Jei tokia konferencija būtų įvykusi, ji būtų įtvirtinusi sovietų dalyvavimo principą ginant šalis, kurios Maskvos bijojo nė kiek ne mažiau negu Berlyno; sovietų iniciatyvą atmetus, Kremlius būtų gavęs dingstį laikytis nuošalėje ir puoselėti pageidaujamą susitarimo su Vokietija galimybę. Iš esmės Maskva siūlė Rytų Europos šalims įvardyti Vokietiją kaip didžiausią grėsmę jų egzistavimui ir mesti jai iššūkį *prieš* Maskvai atskleidžiant savo poziciją. Kadangi nė viena Rytų Europos šalis nebuvo tam pasirengusi, konferencija Bukarešte neįvyko.

Neentuziastingi atsakymai vertė Neville'ą Chamberlainą ieškoti kitokios išeities. Kovo 20 dieną jis pasiūlė, kad Didžioji Britanija, Prancūzija, Lenkija ir Sovietų Sąjunga pasirašytų ketinimų deklaraciją, numatančią tarpusavio konsultacijas, jei kurios nors Europos valstybės nepriklausomybei kiltų grėsmė, ir „bendrų veiksmų galimybę". Tai buvo bandymas atgaivinti prieškarinę Antantę, tik Chamberlain nė žodžiu neužsiminė nei apie tai, kokios karinės strategijos būtų laikomasi nepavykus atgrasinti agresoriaus, nei apie Lenkijos ir Sovietų Sąjungos bendradarbiavimo perspektyvą, kuri, matyt, jam atrodė savaime suprantama.

Tačiau Lenkija, kaip ir Didžioji Britanija, buvo linkusi romantiškai pervertinti savo karinę galią, atsisakė imtis bendrų veiksmų su sovietais, tuo primesdama britams būtinybę rinktis tarp Lenkijos ir Sovietų Sąjungos. Suteikus garantiją Lenkijai, būtų sumažėję motyvų, skatinančių Staliną dėtis prie bendros gynybos. Dėl specifinės Lenkijos geografinės padėties – tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos – Didžioji Britanija būtų priversta stoti į karą, Stalinui dar nepadarius vienokio ar kitokio sprendimo. Kita vertus, jei Didžioji Britanija orientuotųsi į paktą su sovietais, už pagalbą lenkams Stalin neabejotinai reikalautų pastūmėti Sovietų Sąjungos sieną į vakarus, Curzono linijos link.

Viešosios nuomonės spaudžiama ir būdama įsitikinusi, kad traukimasis tik dar labiau susilpnintų Didžiosios Britanijos padėtį, britų vyriausybė nusprendė daugiau neaukoti nė vienos šalies, kad ir ką diktuotų geopolitiniai sumetimai. Antra vertus, britų lyderiai klaidingai įsivaizdavo, kad Lenkija kariniu požiūriu pranoksta Sovietų Sąjungą ir kad Raudonosios armijos puolamoji galia menka, – nors tai buvo gana pagrįstas vertinimas turint galvoje ką tik įvykusius masinius sovietų karinės vadovybės valymus. O svarbiausia, britų lyderiai didžiai nepasitikėjo Sovietų Sąjunga. „Turiu pripažinti, – rašė Chamberlain, – kad Rusija aš nepasitikiu nė per nago juodymą. Visiškai netikiu jos gebėjimu surengti veiksmingą puolimą, net jeigu ji to norėtų. Ir abejoju jos motyvais, kurie man atrodo menkai susiję su mūsų laisvės idėjomis; manyčiau, jai terūpi visus sukiršinti."[11]

Bijodama, kad laiko likę labai mažai, Didžioji Britanija ėmėsi ryžtingų veiksmų ir paskelbė suteikianti Lenkijai garantiją, nors tokio įsipareigojimo britai atkakliai kratėsi nuo pat Versalio sutarties pasirašymo. Sunerimęs dėl pranešimų apie artėjantį Lenkijos užpuolimą, Chamberlain net negaišo laiko deryboms dėl sąjungos sudarymo. 1939 metų kovo 31-ąją jis tiesiog savo ranka surašė vienašalės garantijos

Lenkijai projektą ir kitą dieną pateikė Parlamentui. Britams toji garantija buvo tarsi laikinas užkaištis, turintis sustabdyti nacių agresiją; paskui paaiškėjo, kad aliarmas kilo dėl neteisingos informacijos. Vėliau jie rengėsi kurti – jau ne taip skubotai – plačią kolektyvinio saugumo sistemą. Netrukus, remdamasi tokiais pat samprotavimais, Didžioji Britanija suteikė vienašales garantijas Graikijai ir Rumunijai.

Taigi moralinis pasipiktinimas ir strateginė sumaištis paskatino Didžiąją Britaniją duoti garantijas šalims, kurių ji, visų pokario ministrų pirmininkų teigimu, negalėjo ir neketino ginti. Po Versalio sutarties britai buvo tiek nutolę nuo Rytų Europos realijų, kad vyriausybė net nesuvokė pasirinkusi tokį veikimo būdą, kuris didino Stalino galimybes Vokietijos atžvilgiu ir lengvino jo pasitraukimą iš siūlomo bendro fronto.

Maskvos dalyvavimas jų strateginiuose planuose Didžiosios Britanijos lyderiams atrodė tiek savaime suprantamas, kad jie tarėsi galį kontroliuoti ir jo laiką, ir mastą. Užsienio reikalų sekretorius lordas Halifax ragino laikyti Sovietų Sąjungą rezerve ir „kviestis į pagalbą tam tikromis aplinkybėmis, mums patogiausiu būdu“.[12] Halifax konkrečiai turėjo omenyje amunicijos tiekimą, o ne sovietų kariuomenės išėjimą už savo valstybės sienų. Jis nepaaiškino, kodėl Sovietų Sąjunga turėtų sutikti su tokiu pagalbiniu vaidmeniu.

Britų garantija Lenkijai ir Rumunijai faktiškai panaikino visus motyvus, galėjusius paskatinti sovietus pradėti rimtas derybas dėl sąjungos su Vakarų demokratijomis. Viena vertus, ji garantavo sienas visų Sovietų Sąjungos europinių kaimynių, išskyrus Baltijos valstybes, taigi, bent jau formaliai, sovietų planus trikdė ne ką mažiau negu vokiečių. (Tai, kad tokia realija iškrito britams iš galvos, liudija, kaip smarkiai „taiką mylinčių šalių bendras frontas“ buvo paveikęs vakariečių protus.) Bet svarbiausia, vienašalės britų garantijos buvo puiki dovana Stalinui, nes davė jam maksimumą to, ko jis būtų siekęs per derybas, kurios, kaip dauguma derybų, būtų prasidėjusios nuo nulio. Stalin dabar žinojo, kad, Hitleriui pajudėjus į rytus, Didžioji Britanija turės stoti į karą gerokai anksčiau, negu vokiečių kariuomenė pasieks sovietų sienas. Šitaip Stalin pelnė *de facto* sąjungos su Didžiąja Britanija naudą be jokios būtinybės kuo nors už tai atsimokėti.

Britų garantija Lenkijai rėmėsi keturiomis prielaidomis, kurios visos pasirodė klaidingos: kad Lenkija yra karinė galiūnė, gal net galingesnė už Sovietų Sąjungą; kad Prancūzija ir Didžioji Britanija drauge yra pakankamai stiprios įveikti Vokietiją be kitų sąjungininkų pagalbos; kad Sovietų Sąjunga yra suinteresuota išlaikyti Rytų Europoje

status quo; kad Vokietiją ir Sovietų Sąjungą skiria tokia plati ideologinė praraja, jog sovietai anksčiau ar vėliau prisidėsią prie antihitlerinės koalicijos.

Lenkija buvo herojiška šalis, bet anaiptol ne reikšminga karinė galiūnė. Jos padėtį sunkino tai, kad prancūzų generalinis štabas slėpė savo tikruosius ketinimus, leisdamas lenkams tikėtis vienokių ar kitokių puolamųjų veiksmų. Gynybinė strategija, kurios Prancūzija iš tikrųjų ketino laikytis, būtų pasmerkusi Lenkiją vienišai kovai su vokiečių gaivalu, – Vakarų lyderiai turėjo suprasti, kad tokia užduotis smarkiai viršija Lenkijos jėgas. Kita vertus, Lenkija nesileido įtikinama priimti sovietų pagalbą, nes jos lyderiai baiminosi (kaip vėliau paaiškėjo, ne be pagrindo), kad sovietų kariuomenė iš „vaduotojos" pasidarys okupante. Tačiau demokratinės šalys neabejojo, kad jos gali vienos pačios laimėti karą su Vokietija, net jeigu Lenkija ir būtų sumušta.

Sovietų suinteresuotumas saugoti *status quo* Rytų Europoje išnyko po XVIII partijos suvažiavimo – jei, žinoma, apskritai kada nors egzistavo. Viską lėmė tai, kad Stalin turėjo galimybę susitarti su Hitleriu ir kad po britų garantijos Lenkijai jis galėjo bemaž niekuo nerizikuodamas tą nacių kortą panaudoti. Jo uždavinį palengvino pačios Vakarų demokratijos, nepajėgusios perprasti jo strategijos – nors ši būtų buvusi visiškai aiški Richelieu, Metternichui, Palmerstonui ar Bismarckui. O ji buvo labai paprasta: stengtis, kad iš didžiųjų galiūnių Sovietų Sąjunga visada angažuotųsi paskutinė ir šitaip įgytų veikimo laisvę rengti varžytynes, per kurias sovietų palankumas arba neutralumas atitektų tam, kas pasiūlytų didžiausią kainą.

Iki britų garantijos Lenkijai Stalin turėjo elgtis labai apdairiai, kad sovietų bandymai artėti prie Vokietijos nepaskatintų demokratinių šalių nusiplauti rankas dėl Rytų Europos ir palikti jį vieną akis į akį su Hitleriu. Po garantijos jis jau žinojo ne tik tai, kad Didžioji Britanija kausis dėl jo vakarinių sienų, bet ir kad karas prasidės už 600 mylių į vakarus, prie Vokietijos ir Lenkijos sienos.

Dabar Stalinui terūpėjo du dalykai. Pirma, jam reikėjo įsitikinti, ar britų garantija Lenkijai yra tvirta; antra, ar vokiškoji galimybė iš tikrųjų egzistuoja. Paradoksas: juo daugiau palankumo Didžioji Britanija rodė Lenkijai, tikėdamasi šitaip atgrasinti Hitlerį, juo daugiau manevravimo laisvės Stalin įgydavo Vokietijos atžvilgiu. Didžioji Britanija stengėsi išsaugoti *status quo* Rytų Europoje. Stalin siekė turėti kuo didesnį pasirinkimą ir panaikinti Versalio sureguliavimą. Chamberlain norėjo užkirsti kelią karui. Stalin, kuriam karas atrodė neišvengiamas, norėjo gauti iš karo kuo daugiau naudos, pats jame nedalyvaudamas.

Neperžengdamas padorumo ribų, Stalin darė piruetus tarp Vakarų ir Vokietijos. Bet, kai atėjo metas, apsispręsti jam nebuvo sunku. Tik Hitler galėjo pasiūlyti geidžiamų Rytų Europos kąsnių, ir už tai Stalin buvo pasirengęs mokėti europiniu karu, kuriame Sovietų Sąjunga nedalyvautų. Balandžio 14 dieną Didžioji Britanija pasiūlė, kad Sovietų Sąjunga vienašališkai pareikštų, jog „įvykus bet kokiam agresijos aktui prieš bet kurią europinę Sovietų Sąjungos kaimynę, kuri tam priešintųsi, sovietų vyriausybė suteiktų jai paramą".[13] Stalin, vengdamas kišti galvą į kilpą, tą vienpusišką ir naivų siūlymą atmetė. Balandžio 17 dieną jis pateikė trijų dalių kontrsiūlymą: sudaryti SSRS, Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos sąjungą, pasirašyti ją įtvirtinančią karinę konvenciją ir garantuoti visas valstybes nuo Baltijos iki Juodosios jūros.

Stalin negalėjo nežinoti, kad toks siūlymas niekada nebus priimtas. Visų pirma, šito nenorėjo Rytų Europos šalys; antra, karinės konvencijos derinimas būtų trukęs ilgiau, negu buvo likę laiko; trečia, britai ne tam pusantro dešimtmečio vengė sąjungos su Prancūzija, kad dabar sudarytų ją su šalimi, kuri jiems neatrodė verta svarbesnio nei amunicijos tiekėjos vaidmens. „Neslėpsime, – kalbėjo Chamberlain, – kad tokia sąjunga reikalinga tam, kad mažosios Rytų Europos šalys būtų aprūpintos amunicija."[14]

Slenkant savaitėms, britų lyderių abejonės palengva sklaidėsi, ir jie jau buvo besutinką su Stalino sąlygomis, bet šis vis didino statymus. Gegužės mėnesį užsienio reikalų komisaru vietoje Litvinovo tapo Viačeslav Molotov, artimas Stalino patikėtinis, o tai reiškė, kad Stalin pats ėmėsi vadovauti deryboms ir kad geri asmeniniai santykiai tarp derybininkų liovėsi sovietams rūpėję. Molotov su jam būdingu atžariu pedantiškumu pareikalavo, kad abi pusės garantuotų visas šalis, esančias prie vakarinių Sovietų Sąjungos sienų, ir kad tos šalys būtų konkrečiai nurodytos (neabejotina, kad bent keletas jų būtų garantijos atsisakiusios). Be to, jis primygtinai siūlė išplėsti agresijos apibrėžimą, kad šis apimtų „netiesioginę agresiją", suprantamą kaip bet kokią nuolaidą vokiečių grasinimams, net jeigu jėga ir nebuvo panaudota. Kadangi Sovietų Sąjunga rengėsi savaip traktuoti „nuolaidas", iš tikrųjų Stalin reikalavo neribotos teisės kištis į visų Sovietų Sąjungos kaimynių vidaus reikalus.

Liepos mėnesį Stalin žinojo jau pakankamai daug. Jis žinojo, kad britų lyderiai sutiks – nors ir nenoromis – su beveik visomis jo sąlygomis. Liepos 23 dieną sovietų ir Vakarų derybininkai baigė derinti sutarties projektą, matyt, patenkinusį abi puses. Šitaip Stalin įgijo apsauginį tinklą, ir dabar galėjo pradėti aiškintis, ką jam pasiūlytų Hitler.

Visą pavasarį ir vasarą Stalin siuntė atsargius signalus: esą jis pasirengęs išklausyti vokiečių siūlymus. Tačiau Hitler nesiryžo pirmas žengti žingsnį, kad Stalin juo nepasinaudotų geresnėms sąlygoms iš Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos išpešti. Stalin savo ruožtu baiminosi, kad neatsitiktų atvirkščiai. Jis nenorėjo būti pirmas, nes tam iškilus į viešumą britai galėjo atsisakyti įsipareigojimų Europos rytuose ir palikti jį vieną prieš Hitlerį. Kita vertus, jis niekur neskubėjo; skirtingai negu Hitlerio, jo nespaudė jokie terminai, o nervai buvo pakankamai stiprūs. Tad Stalin ramiai laukė didindamas Hitlerio nerimą.

Liepos 26 dieną Hitler neišlaikė įtampos. Norint užpulti Lenkiją, kol neprasidėjo rudens lietūs, jam reikėjo žinoti – ne vėliau kaip iki rugsėjo 1-osios, – kaip Stalin elgsis. Karl Schnurre, vokiečių delegacijos prekybos derybose su Sovietų Sąjunga vadovas, gavo nurodymą užsiminti ir apie politinius dalykus. Priešiškumą kapitalistiniams Vakarams nurodęs kaip abi šalis siejantį saitą, Schnurre patikino savo pašnekovus, kad „ginčytinų dalykų [tarp Vokietijos ir SSRS] nėra nei atkarpoje nuo Baltijos iki Juodosios jūros, nei iki pat Tolimųjų Rytų“.[15] Ir pasiūlė pratęsti diskusiją aukštesniu politiniu lygiu.

Nekantrumo rodymas retai paspartina derybas. Joks patyręs politikas nenusileis vien todėl, kad jo pašnekovas nekantrauja; jis veikiau tuo pasinaudos ir pasistengs išpešti sau kuo geresnes sąlygas. Šiaip ar taip, Stalin nesileido skubinamas. Tik rugpjūčio viduryje Molotov gavo nurodymą priimti Vokietijos ambasadorių von der Schulenburgą ir tiksliau išsiaiškinti, kas slypi už Schnurre's siūlymo. Spaudimas Japonijai, kad ši nekeltų grėsmės Sibirui? Nepuolimo sutartis? Paktas dėl Baltijos valstybių? Sandėris dėl Lenkijos?

Tuo metu Hitler jau taip skubėjo, kad buvo pasirengęs bet kokioms nuolaidoms, nors ir labai nemėgo jų daryti. Rugpjūčio 11 dieną jis kalbėjo Dancigo vyriausiajam komisarui:

> Viskas, ko imuosi, yra nukreipta prieš Rusiją. Jei Vakarai dėl savo kvailumo ir aklumo to nesupranta, aš būsiu priverstas pirmiausiai susitarti su rusais, smogti Vakarams, o tada, juos sutriuškinęs, atgręžti prieš Sovietų Sąjungą visas sukauptas pajėgas.[16]

Čia Hitler labai aiškiai išdėstė savo prioritetus: iš Didžiosios Britanijos jis norėjo, kad ši nesikištų į žemyno reikalus, iš Sovietų Sąjungos jam reikėjo *Lebensraum*, gyvybinės erdvės. Taigi Stalinui pavyko pasiekti nemenką laimėjimą – kad ir laikinai, bet pakeisti Hitlerio planus.

Atsakydamas į Molotovo klausimus, von der Schulenburg informavo jį, kad Hitler yra pasirengęs tuojau pat pasiųsti į Maskvą užsienio

reikalų ministrą Joachimą von Ribbentropą su įgaliojimais spręsti visus svarbius klausimus. Stalin negalėjo neatkreipti dėmesio į tai, kad Hitler siūlo derėtis tokiu lygiu, kokio Didžioji Britanija atkakliai vengė – mat per ilgus derybų mėnesius nė vienas britų ministras nesiteikė apsilankyti Maskvoje, nors keletas jų išdrįso atkeliauti net iki Varšuvos.

Nenorėdamas atskleisti savo kortų tol, kol nepaaiškės, kas konkrečiai jam siūloma, Stalin dar kiek padidino spaudimą Hitleriui. Molotov gavo instrukcijas palankiai įvertinti Ribbentropo entuziazmą, bet pareikšti, kad pirmiausiai reikėtų susitarti iš principo ir tik po to spręsti, ar vizitas būtų naudingas. Hitler turėtų pateikti konkrečius siūlymus, įskaitant ir slaptą protokolą, išsprendžiantį tam tikrus teritorinius klausimus. Netgi bukasis Ribbentrop tikriausiai suprato Molotovo pageidavimo prasmę. Jeigu informacija nutekėtų, tai būtų tik vokiečių siūlomas projektas; Stalino rankos liktų švarios, ir derybų nesėkmę būtų galima pateikti kaip sovietų atsisakymą talkinti vokiečių ekspansionizmui.

Hitler dabar jau nesitvėrė savo kailyje. Mat per artimiausias keletą dienų reikėjo apsispręsti dėl Lenkijos puolimo. Rugpjūčio 20 dieną jis parašė laišką tiesiai Stalinui. Vien tai uždavė nemenką galvosūkį už protokolą atsakingiems vokiečių pareigūnams. Kadangi vienintelis Stalino titulas buvo „Sovietų Sąjungos Komunistų Partijos Generalinis Sekretorius" ir Stalin neturėjo jokio valstybinio posto, jie niekaip negalėjo nuspręsti, kaip į jį kreiptis. Galiausiai laiškas buvo adresuotas paprasčiausiai „Maskva, p. Stalinui". Jame Hitler rašė: „Manyčiau, kad turinys papildomo protokolo, kurio pageidauja Sovietų Sąjunga, gali būti suderintas pačiu artimiausiu laiku, jei atsakingas Vokietijos valstybės veikėjas pats atvyktų į Maskvą derybų."[17]

Iki paskutinės akimirkos išlaikęs atviras abi sovietų galimybes, Stalin laimėjo, nes Hitler aiškiai rengėsi už dyką pasiūlyti tai, ką sąjungoje su Didžiąja Britanija ir Prancūzija Stalin būtų galėjęs pelnyti tik po kruvino karo su Vokietija. Rugpjūčio 21 dieną Stalin pasiuntė atsakymą, kuriame reiškė viltį, „kad Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo paktas taps lemiamo posūkio gerinant politinius mūsų šalių santykius simboliu".[18] Jis pakvietė Ribbentropą atvykti į Maskvą po keturiasdešimt aštuonių valandų, rugpjūčio 23-ąją.

Stalin priėmė Ribbentropą, šiam nespėjus išbūti Maskvoje nė valandos. Sovietų lyderį mažai domino nepuolimo paktas, dar mažiau – draugystės pareiškimai, Ribbentrop vis įterpinėjami į pokalbį. Labiausiai jam rūpėjo slaptasis Rytų Europos pasidalijimo protokolas.

Ribbentrop siūlė įtakos sferas Lenkijoje nustatyti pagal 1914 metų sieną, tik Varšuvą priskirti Vokietijos daliai, paliekant atvirą klausimą, ar ateityje išlaikyti kokią nors Lenkijos nepriklausomybės regimybę, ar Vokietijai ir Sovietų Sąjungai aneksuoti visas savo užimtas teritorijas. O dėl Baltijos šalių, tai Ribbentrop siūlė, kad Suomija ir Estija tektų rusų įtakos sferai (Stalin gautų seniai trokštamą buferinę zoną aplink Leningradą), Lietuva – vokiečių sferai, o Latvija būtų padalyta. Kai Stalin pareikalavo visos Latvijos, Ribbentrop telegrafavo Hitleriui, ir šis nusileido – kaip ir Stalino pageidavimui atplėšti Besarabiją nuo Rumunijos. Pakiliai nusiteikęs Ribbentrop grįžo į Berlyną, kur Hitler euforiškai pasveikino jį kaip „antrąjį Bismarcką".[19] Nuo Hitlerio laiško Stalinui iki diplomatinės revoliucijos užbaigos tebuvo praėjusios trys dienos.

Vėliau istorikai aiškinosi, kas kaltas dėl tokio sukrečiančio įvykių pokrypio. Kai kurie kaltino nerangų Didžiosios Britanijos derybininkų stilių. A.J.P. Taylor įrodė, kad per SSRS ir Didžiosios Britanijos diplomatinę sąveiką sovietai, nors anksčiau jiems tai nebuvo būdinga, kur kas greičiau atsakinėdavo į britų siūlymus, negu britai – į sovietų. Iš to Taylor darė išvadą – mano nuomone, neteisingą, – kad sąjungos Kremlius troško labiau nei Londonas.[20] Manyčiau, kad Stalin tiesiog stengėsi išlaikyti Didžiąją Britaniją žaidime ir per anksti jos nenugąsdinti – bent iki tol, kol paaiškės Hitlerio ketinimai.

Akivaizdu, kad britų vyriausybė padarė ne vieną didelę psichologinę klaidą. Joks ministras neapsilankė Maskvoje, be to, Londonas iki pat rugpjūčio pradžios atidėliojo sutikimą imtis bendro karinio planavimo. Bet ir tada britų delegacijos vadovu buvo paskirtas admirolas, nors sovietams visų pirma rūpėjo veiksmai sausumoje. Negana to, į Sovietų Sąjungą delegacija plaukė laivu, kelionė užtruko penkias dienas, ir tai vargu ar galima pavadinti skubėjimu. O Didžiosios Britanijos atsisakymą garantuoti Baltijos valstybes – kad ir dėl svarių moralinių sumetimų – paranojiškasis Maskvos valdovas neišvengiamai turėjo suprasti kaip siūlymą Hitleriui pulti Sovietų Sąjungą aplenkiant Lenkiją.

Vis dėlto nacių–sovietų paktą lėmė anaiptol ne britų diplomatijos klaidos. Tikroji priežastis buvo ta, kad Didžioji Britanija negalėjo sutikti su Stalino sąlygomis nepažeisdama savo principų, kurių ji laikėsi po Pirmojo pasaulinio karo. Nebuvo prasmės brėžti ribą, kad Vokietija neprievartautų mažų valstybių, jeigu tai reiškė, kad tokią privilegiją teks suteikti Sovietų Sąjungai. Ciniškesnė britų vadovybė gal būtų nubrėžusi ją sovietų, o ne Lenkijos siena, nes tai būtų smarkiai pagerinę Didžiosios Britanijos poziciją derybose su Sovietų Sąjunga ir davę

Stalinui rimtą skatulį tartis dėl Lenkijos gynybos. Demokratinių šalių garbei reikia pasakyti, kad jos nesiryžo laiminti dar vienos teisės į agresiją, nors tai būtų padidinę jų saugumą. *Realpolitik* būtų liepusi analizuoti strategines britų garantijos Lenkijai implikacijas, tuo tarpu Versalio tarptautinė tvarka reikalavo, kad Didžioji Britanija vadovautųsi visų pirma moraliniais ir teisiniais sumetimais. Stalin turėjo strategiją, bet neturėjo principų; demokratinės šalys gynė principus nesirūpindamos strategija.

Prancūzams tūnant už Maginot linijos, o sovietų kariuomenei lūkuriuojant už savo sienų, apginti Lenkiją buvo neįmanoma. 1914 metais karas tarp Europos valstybių kilo todėl, kad karinis planavimas buvo atitrūkęs nuo politinio. Generaliniai štabai buvo parengę savus planus, kurių politiniai lyderiai nesuprato; neturėjo jie ir politinių tikslų, mastu prilygstančių planuojamoms karinėms pastangoms.

1939 metais karinis ir politinis planavimas vėl prarado ryšį, tik šįkart dėl priešingos priežasties. Vakarų galiūnės turėjo visiškai pagrįstą ir moralų politinį tikslą – sustabdyti Hitlerį. Bet jos neįstengė parengti karinės strategijos, reikalingos tam tikslui pasiekti. 1914 metais strategai buvo pernelyg beatodairiški, 1939-aisiais – pernelyg kuklūs. 1914 metais visų šalių kariškiai troško karo; 1939-aisiais jie buvo tiek apnikti abejonių (net Vokietijoje), kad sprendimus paliko politikams. 1914 metais lėmė strategija, o ne politika; 1939-aisiais lėmė politika, o ne strategija.

Įsižiebiant abiem karams lemiamą vaidmenį suvaidino Rusija. 1914 metais ji paskatino karo protrūkį tuo, kad atkakliai laikėsi sąjunginių įsipareigojimų Serbijai ir nelanksčių mobilizacijos tvarkaraščių; 1939-aisiais Stalin turėjo žinoti, kad, išvadavęs Hitlerį nuo karo dviem frontais baimės, padarys visuotinį karą neišvengiamą. 1914 metais Rusija stojo į karą gindama savo garbę; 1939-aisiais ji kurstė karą tikėdamasi, kad Hitler pasidalysiąs su ja grobį.

Vokietija abiejų karų išvakarėse elgėsi vienodai – nekantriai ir netoliaregiškai. 1914 metais ji stojo į karą tam, kad išardytų sąjungą, kuri bemaž garantuotai būtų subyrėjusi pati, jei vokiečiai būtų elgęsi ne tiek iššaukiančiai; 1939-aisiais ji nenorėjo laukti, kol evoliucija pati padarys ją svarbiausia Europos valstybe. O tam reikėjo priešingos negu Hitlerio strategijos – ramybės laikotarpio, kad įsitvirtintų po Miuncheno susiklosčiusios geopolitinės realijos. 1914 metais laukti neleido vokiečių imperatoriaus emocinis nepastovumas ir aiškios nacionalinių interesų sampratos neturėjimas; 1939-aisiais visus racionalius skaičiavimus nubloškė šalin išradingas psichopatas, veržęsis kariauti, kol dar

jautėsi esąs fizinių jėgų žydėjime. Abiem atvejais Vokietijos sprendimų beprasmiškumą liudija tai, kad, nepaisant dviejų didelių pralaimėjimų ir maždaug trečdaliu sumažėjusios teritorijos, turėtos iki Pirmojo pasaulinio karo, Vokietija lieka galingiausia ir galbūt įtakingiausia Europos valstybe.

O dėl Sovietų Sąjungos, tai ji 1939 metais buvo blogai pasirengusi artėjančioms grumtynėms. Vis dėlto po Antrojo pasaulinio karo ji tapo pasauline supergaliūne. Kaip ir Richelieu XVII amžiuje, Stalin pasinaudojo Vidurio Europos susiskaldymu. Jungtinių Valstijų iškilimą į pasaulines supergaliūnes lėmė jų pramonės galia, sovietams tai padaryti padėjo negailestingos manipuliacijos Stalino mugėje.

KETURIOLIKTAS SKYRIUS

Nacių ir sovietų paktas

Iki 1941 metų Hitler ir Stalin netradicinių tikslų siekė tradicinėmis priemonėmis. Stalin laukė dienos, kai iš Kremliaus galės valdyti visą, jau komunistinį, pasaulį. Hitler savo beprotišką svajonę apie rasiškai gryną imperiją, kuriai vadovautų vokiečiai kaip aukštesnė rasė, buvo išdėstęs knygoje *Mein Kampf*. Sunku įsivaizduoti revoliucingesnes vizijas negu šios. Tačiau priemonės, kuriomis Hitler ir Stalin naudojosi ir kurių kulminacija tapo 1939 metų nacių–sovietų paktas, galėjo būti paimtos iš kokio traktato apie XVIII amžiaus valstybės valdymo meną. Nacių–sovietų paktas bemaž atkartojo Lenkijos padalijimą, 1772 metais įvykdytą Frydricho Didžiojo, Jekaterinos Didžiosios ir imperatorės Marijos Teresės. Tik, skirtingai nuo tų trijų monarchų, Hitler ir Stalin buvo ideologiniai priešininkai. Jų bendras nacionalinis interesas likviduoti Lenkiją padėjo trumpam užmiršti ideologinius skirtumus. Kai 1941 metais jų paktas suiro, kilo didžiausias žmonijos istorijoje sausumos karas, kurį iš esmės nulėmė vieno žmogaus valia. Istorijos

ironija, kad XX šimtmetį – liaudies valios ir beasmenių jėgų amžių – kaldino vos keletas individų ir kad didžiausios jo nelaimės buvo galima išvengti eliminavus vienui vieną iš jų.

Prancūzų kariuomenė, prieš kurią stovėjo nesukomplektuotos vokiečių divizijos, iš už Maginot linijos pasyviai stebėjo, kaip vokiečiai triuškina Lenkiją. Paskui prasidėjo tarpsnis, ne veltui pavadintas „keistuoju karu"; jis galutinai demoralizavo Prancūziją. Ne vieną šimtmetį Prancūzija kariavo karus siekdama konkrečių politinių tikslų – išlaikyti Vidurio Europą suskaldytą arba, kaip antai per Pirmąjį pasaulinį karą, atgauti Elzasą-Lotaringiją. O dabar ji tarsi privalėjo kautis dėl šalies, kuri jau buvo nugalėta ir kuriai ginti ji nepajudino nė piršto. Dvasiškai palūžusią Prancūzijos visuomenę faktiškai užgriuvo dar vienas *fait accompli* ir karas, kuriam kariauti ji neturėjo strategijos.

Kaipgi Didžioji Britanija ir Prancūzija ketino laimėti prieš šalį, kuri per plauką neįveikė jų tada, kai sąjungininkų pusėje kovojo Rusija ir Jungtinės Valstijos? Jos elgėsi taip, tarytum būtų buvę įmanoma pratūnoti už Maginot linijos, kol britų paskelbta blokada privers Vokietiją paklusti. Bet kodėl Vokietija turėjo ramiai laukti, kol bus lėtai pasmaugta? Kodėl turėjo pulti Maginot liniją, kai per Belgiją driekėsi atviras kelias, kuriuo šį kartą, nesant Rytų fronto, galėjo patraukti visa vokiečių kariuomenė? Ir jeigu kare iš tikrųjų svarbiausia gynyba, kaip atrodė prancūzų generaliniam štabui – nepaisant priešingos Lenkijos kampanijos pamokos, – kas kita galėjo būti skirta Prancūzijai, jei ne antras alinantis karas per vienos kartos gyvenimą, dar nespėjus atsigauti po pirmo?

Kol Prancūzija nieko nedarė, Stalin skubėjo pasinaudoti atsivėrusia strategine galimybe. Bet iš pradžių jis sumanė pakoreguoti slaptąjį protokolą, kuriuo jiedu su Hitleriu pasidalijo Rytų Europą. Lyg koks XVIII amžiaus kunigaikštis, karpantis teritorijas be jokios atžvalgos į apsisprendimo teisę, Stalin pasiūlė Vokietijai naują sandėrį, nors nuo nacių–sovietų pakto pasirašymo nebuvo praėjęs nė mėnuo: Lenkijos teritoriją tarp Varšuvos ir Curzono linijos, slaptojo protokolo priskirtą Sovietų Sąjungai, mainyti į Lietuvą, turėjusią tekti Vokietijai. Stalino tikslas, aišku, buvo sukurti papildomą buferį Leningradui. Ir nepanašu, kad jis būtų jautęs būtinybę apsimetinėti ir savo geostrateginius manevrus teisinti kaip nors kitaip negu Sovietų Sąjungos saugumo reikalavimais. Hitler jo siūlymą priėmė.

Stalin negaišdamas puolė krautis į krepšį tai, kas jam priklausė pagal slaptąjį protokolą. Lenkijoje dar tebesiaučiant karui jis pasiūlė trims mažoms Baltijos valstybėms karinę sąjungą, duodančią teisę jų

teritorijoje įkurdinti sovietų karines bazes. Vakarams atsisakius padėti, trys Baltijos respublikos neturėjo kitos išeities, kaip žengti šį pirmą žingsnį nepriklausomybės netekimo link. O 1939 metų rugsėjo 17 dieną, nuo karo pradžios nepraėjus nė trims savaitėms, Raudonoji armija užėmė Lenkijos dalį, priskirtą sovietų įtakos sferai.

Lapkritį atėjo Suomijos eilė. Stalin pareikalavo karinių bazių suomių žemėje ir Karelijos sąsmaukos, esančios netoli Leningrado. Tačiau Suomija pasirodė kietesnis riešutas. Ji atmetė sovietų reikalavimus ir stojo į kovą prieš jų kariuomenę. Nors suomiai padarė didelių nuostolių Raudonajai armijai, dar neatsigavusiai po masinių Stalino represijų, galų gale viską lėmė kiekybinė persvara. Po keleto mėnesių didvyriško priešinimosi Suomija neatlaikė milžiniško Sovietų Sąjungos pranašumo.

Didžiosios Antrojo pasaulinio karo strategijos požiūriu rusų–suomių karas tebuvo menkas epizodas. Bet jis parodė, kaip smarkiai Prancūzija ir Didžioji Britanija buvo praradusios strateginių realijų pojūtį. Suklaidinti laikinos suomių sėkmės priešinantis nepalyginamai gausesnėms sovietų pajėgoms, Londonas ir Paryžius patys save suvedžiojo savižudiškais samprotavimais, kad Sovietų Sąjunga, matyt, yra silpnoji Ašies (kuriai, kaip žinia, ji nepriklausė) grandis. Jie sumanė pasiųsti į Suomiją – per Švediją ir šiaurinę Norvegiją – 30 000 karių. Tuo pačiu norėta atkirsti Vokietiją nuo švedų ir norvegų geležies rūdos, kuri buvo plukdoma į Vokietiją iš Narviko uosto Norvegijos šiaurėje. Tai, kad nei Švedija, nei Norvegija nesirengė praleisti jų kariuomenės per savo teritoriją, nė kiek nemažino prancūzų ir britų planuotojų entuziazmo.

Sąjungininkų intervencijos grėsmė gal ir galėjo padėti Suomijai išsiderėti geresnes sąlygas, palyginti su pradiniais sovietų reikalavimais, tačiau vargu ar būtų privertusi Staliną atsisakyti savo tikslo – atitolinti sovietų gynybos liniją nuo Leningrado prieigų. Istorikai iki šiol nesupranta, kas buvo apsėdęs Didžiąją Britaniją ir Prancūziją, kad jiedvi per plauką nepradėjo kariauti vienu metu ir su Sovietų Sąjunga, ir su Vokietija – vos po trijų mėnesių Prancūzijos žlugimas įrodė, jog visas tas planas buvo grįstas fantazijomis.

1940 metų gegužę „keistasis karas“ baigėsi. Vokiečių kariuomenė pakartojo 1914-ųjų manevrą užpuldama Prancūziją per Belgiją; skirtumas buvo tik toks, kad pagrindinis smūgis dabar teko fronto viduriui, o ne dešiniajam sparnui. Prancūzijos krachas buvo mokestis už pusantro dešimtmečio dvejones ir išsisukinėjimus. Nors vokiečių karo mašinos veiksmingumu jau niekas neabejojo, stebėtojus sukrėtė Prancūzijos

sutriuškinimo greitis. Per Pirmąjį pasaulinį karą vokiečių armijos ketverius metus bergždžiai stengėsi prasiveržti iki Paryžiaus; už kiekvieną mylią buvo mokama didžiulėmis žmonių aukomis. 1940 metais vokiečių *Blitzkrieg* kirste perkirto Prancūziją; birželio pabaigoje vokiečių kariai jau žygiavo Eliziejaus laukais. Hitler, regis, tapo žemyno valdovu.

Bet, kaip ir daugelis ankstesnių užkariautojų, Hitler nežinojo, kaip užbaigti taip beatodairiškai pradėtą karą. Jis turėjo tris galimybes: mėginti įveikti Didžiąją Britaniją, sudaryti su ja taiką arba iš pradžių nukariauti Sovietų Sąjungą, o jau tada, naudojantis milžiniškais šios ištekliais, visas jėgas mesti prieš Vakarus ir galutinai pribaigti britus.

1940 metų vasarą Hitler išbandė pirmus du variantus. Pagyrūniškoje kalboje, pasakytoje liepos 19 dieną, jis užsiminė esąs pasirengęs kompromisinei taikai su Didžiąja Britanija. Iš esmės jis tenorėjo, kad britai pasitrauktų iš ikikarinių vokiečių kolonijų ir nesikištų į žemyno reikalus. Mainais Hitler siūlė garantuoti Britų imperiją.[1]

Hitlerio siūlymas beveik nesiskyrė nuo to, kurį imperinė Vokietija buvo pateikusi XIX amžiaus pabaigoje – tik tada jis buvo formuluojamas kur kas taikingiau, o ir Anglijos strateginė padėtis tuo metu buvo gerokai palankesnė. Jei Hitler būtų konkrečiau nupasakojęs, kaip atrodys Vokietijos organizuojama Europa, kai kurie su vokiečiais derėtis linkę britų lyderiai – tokie kaip lordas Halifax, bet, aišku, ne Churchill, – gal ir būtų susigundę. Faktiškai reikalaudamas Vokietijai visiškos veikimo laisvės žemyne, Hitler paskatino britus atsakyti tradiciškai – taip, kaip seras Edward Grey atsakė 1909 metais, reaguodamas į analogišką kur kas racionalesnių už Hitlerį vokiečių lyderių siūlymą (Prancūzija tuo metu dar buvo galinga valstybė). Tada Grey pareiškė, kad, jeigu Didžioji Britanija paaukotų Vokietijai žemyno valstybes, anksčiau ar vėliau ir pati būtų užpulta (žr. VII skyrių). Britų nesudomino ir jų Imperijos „garantija". Vokiečių lyderiai niekada nesuprato britų įžvalgos, kad ta valstybė, kuri būtų pajėgi apginti Imperiją, pajėgtų ir ją nukariauti – kaip seras Eyre Crowe jau buvo suformulavęs garsiajame 1907 metų memorandume (žr. VII skyrių).

Churchill, žinoma, buvo pernelyg patyręs ir per ilgai studijavęs istoriją, kad turėtų iliuzijų, jog po karo Didžioji Britanija išliks svarbiausia pasaulio galiūne ar bent pirmose galiūnių eilėse. Toji vieta buvo skirta Vokietijai arba Jungtinėms Valstijoms. Todėl Churchillio nesutaikomumą Vokietijos atžvilgiu 1940 metų vasarą galima interpretuoti kaip sprendimą rinktis verčiau amerikiečių negu vokiečių hegemoniją. Amerikos vyravimas kartais galėjo būti nemalonus, tačiau bent jau jos kultūra ir kalba buvo artima, be to, amerikiečių ir anglų interesai

niekur akivaizdžiai nesikirto. Ir dar: visada egzistavo „ypatingų" Didžiosios Britanijos santykių su Amerika perspektyva, neįsivaizduojama su nacių Vokietija. Hitler bemanevruodamas atsidūrė tokioje padėtyje, kad 1940 metų vasarą pats tapo *casus belli*.

Tada Hitler ėmė svarstyti kitą galimybę – bandyti sunaikinti britų aviaciją ir, jei reikės, įsiveržti į Britų salas. Bet ši idėja liko neišplėtota. Išsilaipinimo operacijų vokiečiai prieš karą nebuvo planavę, tad įsiveržimo atsisakyta dėl desantinių priemonių trūkumo ir abejonių, ar *Luftwaffe* įstengs sunaikinti *Royal Air Force*. Vasarai baigiantis, Vokietijos padėtis vėl pasidarė panaši į tą, kokia buvo Pirmojo pasaulinio metu; pasiekusi didelių laimėjimų, ji nepajėgė paversti jų galutine pergale.

Žinoma, Hitler kuo puikiausiai galėjo pereiti prie gynybinės strategijos. Didžioji Britanija nebuvo pakankamai stipri, kad viena pati mestų iššūkį vokiečiams, Amerika tokiu atveju bemaž garantuotai nebūtų kišusis, o Stalin, jeigu ir būtų galvojęs apie intervenciją, galų gale būtų radęs kokią nors dingstį ją atidėti. Tačiau laukti, kol kiti perims iniciatyvą, buvo priešinga Hitlerio prigimčiai. Todėl jo mintys neišvengiamai turėjo nukrypti į Sovietų Sąjungą.

Jau 1940 metų liepą Hitler įsakė štabams parengti preliminarius kampanijos prieš sovietus planus. Savo generolams jis kalbėjo, kad sumušus Sovietų Sąjungą Japonija galėsianti visomis pajėgomis atsigręžti prieš Ameriką ir nukreipti Vašingtono dėmesį į Ramiojo vandenyno regioną. Išnykus amerikiečių paramos perspektyvai, izoliuota Didžioji Britanija bus priversta liautis kariavusi. „Britanijos viltis – Rusija ir Jungtinės Valstijos, – teisingai sakė Hitler. – Jeigu žlugs viltys, siejamos su Rusija, tada ir Amerika pasitrauks į šalikelę, nes, eliminavus Rusiją, smarkiai padidės Japonijos galia Tolimuosiuose Rytuose..."[2] Bet Hitler dar nebuvo visiškai pasirengęs duoti įsakymą pulti. Pirmiausia jis norėjo išsiaiškinti, ar nebūtų įmanoma sugundyti sovietų kartu pulti Britų imperiją, o jau paskui, atsikračius britų, pasukti į rytus.

Stalin puikiai suprato savo padėties keblumą. Prancūzijos pralaimėjimas sužlugdė ir Stalino, ir visų karo ekspertų Vakaruose lūkestį, kad karas būsiąs toks pat ilgas ir alinantis kaip Pirmasis pasaulinis. Išgaravo didžiausia Stalino viltis, kad Vokietija ir Vakarų demokratijos viena kitą išsekins. O jei kristų ir britai, vokiečių kariuomenė būtų išlaisvinta pulti rytų kryptimi ir galėtų naudotis visos Europos ištekliais, kaip kad Hitler dėstė *Mein Kampf*.

Stalin reagavo taip, kaip dažniausiai reaguodavo. Per visą savo karjerą jis niekada pavojaus akivaizdoje neparodė baimės – netgi tada, kai tiesiog privalėjo ją justi. Būdamas įsitikinęs, kad silpnumo

pripažinimas skatintų priešininką kelti didesnes sąlygas, jis visada stengėsi nesutaikomumu maskuoti savo strategines dilemas. Jei pergalę Vakaruose Hitler būtų mėginęs panaudoti Sovietų Sąjungai spausti, kad išpeštų kuo daugiau nuolaidų, Stalin tokią galimybę būtų padaręs kiek įmanoma nepatrauklesnę ir skausmingesnę. Tačiau, nors ir būdamas neįtikėtinai apdairus skaičiuotojas, jis neatsižvelgė į neurotišką Hitlerio asmenybę ir į tai, kad Hitler gali ryžtis itin rizikingam žingsniui – karui dviem frontais.

Stalin pasirinko dvilypę strategiją. Jis paspartino perėmimą tos grobio dalies, kuri jam teko pagal slaptąjį protokolą. 1940 metų birželį, kol Hitler buvo užsiėmęs Prancūzijoje, Stalin paskelbė ultimatumą Rumunijai, pareikalaudamas atiduoti Besarabiją ir šiaurės Bukoviną. Slaptajame protokole apie pastarąją neužsimenama; ją įgiję sovietai būtų galėję išdėstyti savo pajėgas išilgai visos rumunams priklausančios Dunojaus atkarpos. Ilgai negaišdamas Stalin inkorporavo į Sovietų Sąjungą Baltijos valstybes, privertęs jas surengti butaforinius rinkimus, kuriuose dalyvavo mažiau kaip 20 procentų gyventojų. Procesui pasibaigus, Stalin buvo atgavęs visą teritoriją, kurią Rusija prarado per Pirmąjį pasaulinį karą; tai buvo paskutinė iš įmokų, kurias sąjungininkams teko sumokėti už Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nedalyvavimą 1919 metų Taikos konferencijoje.

Stiprindamas savo strateginę padėtį, Stalin kartu stengėsi pelnyti grėsmingojo kaimyno palankumą aprūpindamas Hitlerio karo mašiną žaliavomis. Jau 1940 metų vasarį – iki Vokietijos pergalės prieš Prancūziją – dalyvaujant Stalinui buvo pasirašyta prekybos sutartis, kuria Sovietų Sąjunga įsipareigojo tiekti Vokietijai didžiulius kiekius žaliavų. Vokietija savo ruožtu apsiėmė tiekti Sovietų Sąjungai anglį ir pramonės gaminius. Sovietų Sąjunga skrupulingai laikėsi sutarties sąlygų ir netgi dažniausiai jas viršydavo. Iki pat paskutinės akimirkos – tiesiogine žodžio prasme, – kai vokiečiai galiausiai pradėjo puolimą, sovietų vagonai vis dar gabeno krovinius per pasienio postus.

Žinoma, jokie Stalino veiksmai nebūtų pakeitę geopolitinės realijos, kad Vokietija tapo vyraujančia Vidurio Europos valstybe. Hitler gana aiškiai leido suprasti nepakęsiąs sovietų ekspansijos už slaptojo protokolo numatytų ribų. 1940 metų rugpjūtį Vokietija ir Italija privertė Rumuniją, kurią Stalin dabar jau laikė savo įtakos sferos dalimi, grąžinti du trečdalius Transilvanijos Vengrijai, beveik Ašies sąjungininkei. Pasiryžęs apsaugoti Rumunijos naftos išteklius, Hitler rugsėjo mėnesį dar aiškiau nubrėžė ribą – suteikė Rumunijai garantiją ir pasiuntė motorizuotą diviziją bei lėktuvų tai garantijai sutvirtinti.

Tą patį mėnesį įtampa ėmė augti kitame Europos krašte. Suomija sutiko praleisti per savo teritoriją vokiečių kariuomenę, vykstančią į šiaurės Norvegiją; tai buvo slaptojo protokolo, priskyrusio Suomiją sovietų įtakos sferai, pažeidimas. Be to, būta ir nemenkų vokiečių ginkluotės tiekimų, kuriuos buvo sunku paaiškinti kitaip negu Suomijos gebėjimo priešintis sovietams stiprinimu. Molotovui paprašius konkretesnės informacijos, Berlynas išsisuko nuo tiesaus atsakymo. Visu Europos ilgiu prasidėjo smulkūs sovietų ir vokiečių kariuomenės apsistumdymai.

Tačiau pats nemaloniausias Stalinui dalykas įvyko 1940 metų rugsėjo 27 dieną, kai Vokietija, Italija ir Japonija pasirašė Berlyno paktą, įpareigojantį jas stoti į karą prieš tas šalis, kurios dėsis prie britų. Tiesa, Pakte buvo specialiai išskirti visų signatarių santykiai su Sovietų Sąjunga. Tai reiškė, kad Japonija neprivalo dalyvauti vokiečių–sovietų kare, nesvarbu, kas smogtų pirmas, bet turi kautis su Amerika, jei ši stotų į karą prieš Vokietiją. Nors Berlyno paktas oficialiai buvo nukreiptas prieš Vašingtoną, Stalinui tai anaiptol neteikė ramybės. Kad ir kokios buvo juridinės pakto sąlygos, Stalin turėjo pagrindo baimintis, kad trys pakto narės anksčiau ar vėliau atsigręš prieš jį. Jų nedraugiškumą akivaizdžiai liudijo tai, kad vykstant deryboms dėl Pakto, Stalin net nebuvo apie jas informuotas.

Įtampa juo toliau, juo labiau augo, ir 1940 metų rudenį abu diktatoriai ėmėsi, kaip vėliau paaiškėjo, paskutinių diplomatinių pastangų pergudrauti vienas kitą. Hitler mėgino įtraukti Staliną į bendrą kovą prieš Britų imperiją, kad paskui, turėdamas saugų užnugarį, galėtų sunaikinti ir jį. Stalin stengėsi laimėti laiko; jis vylėsi, kad Hitler vienur ar kitur pats išsikasiąs sau duobę, ir dairėsi, ką galėtų pasiglemžti, jeigu taip atsitiktų. Pastangos surengti Hitlerio ir Stalino susitikimą po Berlyno pakto pasirašymo buvo bergždžios. Abu lyderiai visaip vengė jo tvirtindami negalį išvykti iš šalies, o ir logiška susitikimo vieta – prie pat sienos esantis Brestas – kėlė per daug istorinių prisiminimų.

1940 metų spalio 13 dieną Ribbentrop parašė Stalinui ilgą laišką, kuriame pateikė savą aiškinimą to, kas vyko po jo vizito į Maskvą prieš metus. Tai buvo itin neįprastas protokolo pažeidimas – kad užsienio reikalų ministras kreiptųsi ne į kolegą, o į šalies vadovą, kuris net neužima oficialaus valstybinio posto (formaliai Stalin tebuvo komunistų partijos generalinis sekretorius).

Diplomatinio takto trūkumą Ribbentrop kompensavo pompastika. Dėl sovietų ir vokiečių nesutarimų Suomijos ir Rumunijos atžvilgiu jis kaltino britų intrigas, nė nemėgindamas paaiškinti, kaip Londonui

pavykę tai padaryti. Jis tvirtino, kad Berlyno paktas nėra nukreiptas prieš Sovietų Sąjungą – atvirkščiai, Sovietų Sąjunga po karo galėtų dalyvauti grobio dalybose tarp Europos diktatorių ir Japonijos. Laišką Ribbentrop baigė pakviesdamas Molotovą atsakomojo vizito į Berlyną ir užsimindamas apie galimybę aptarti Sovietų Sąjungos dėjimąsi prie Berlyno pakto.[3]

Stalin buvo pernelyg atsargus, kad dalintųsi dar nenudirtą kailį arba veržtųsi į pirmąsias linijas priešpriešos, kurią užvirė kiti. Kita vertus, jis nenorėjo prarasti galimybės pasidalyti su Hitleriu grobį tuo atveju, jei Didžioji Britanija žlugtų, – būtent taip jis pasielgė 1945 metais, kai paskutinėje karo stadijoje už didelę kainą stojo prieš Japoniją. Spalio 22 dieną Stalin atsakė laišku, kuriame suinteresuotumas pynėsi su ironija. Jis padėkojo Ribbentropui už „pamokomą pastarųjų įvykių analizę", bet susilaikė nepateikęs savo paties nuomonės apie juos. Galbūt norėdamas parodyti, kad ir jis gali nesilaikyti protokolo, Stalin priėmė kvietimą Molotovui atvykti į Berlyną ir savo nuožiūra paskyrė labai ankstyvą datą – lapkričio 10-ąją, greičiau nei po trijų savaičių.[4]

Hitler nedelsdamas sutiko su siūlymu, ir tai tapo dar vieno nesusipratimo priežastimi. Skubų Hitlerio sutikimą Stalin suprato savaip: kad santykiai su sovietais Vokietijai tebėra tokie pat gyvybiškai svarbūs kaip praėjusiais metais, taigi kaip įrodymą, kad jo „kieta" taktika pasiteisina. Bet iš tikrųjų Hitlerio entuziazmą lėmė poreikis kuo anksčiau pradėti planavimą, jeigu jau jis ketino pulti Sovietų Sąjungą 1941 metų pavasarį.

Potencialių partnerių nepasitikėjimas vienas kitu atsiskleidė dar nepradėjus derybų. Molotov nesutiko važiuoti vokiečių traukiniu, specialiai atsiųstu prie sienos iš Berlyno. Sovietų delegacija, matyt, įtarė, kad vokiečių vagonai ne tik elegantiški, bet ir aprūpinti klausymosi aparatūra. (Galiausiai susitarta vokiečių vagonus prikabinti prie sovietų traukinio, kurio važiuoklė buvo specialiai sukonstruota taip, kad pasienyje ją būtų galima pritaikyti siauresniems europiniams bėgiams.)

Derybos prasidėjo lapkričio 12 dieną. Molotov, lengvai galėdavęs suerzinti ir gerokai stabilesnes už Hitlerį asmenybes, su kaupu pademonstravo nacių vadovams savo stačiokišką taktiką. Jo įgimtą agresyvumą stiprino siaubas prieš Staliną, kurio jis bijojo kur kas labiau negu Hitlerio. Nuolatinė baimė dėl savo padėties Maskvoje buvo būdinga visiems sovietinio laikotarpio diplomatams, bet labiausiai pasireiškė valdant Stalinui. Sovietų derybininkai visada atrodė kur kas labiau kaustomi vidaus, o ne tarptautinio spaudimo.

Kadangi užsienio reikalų ministrai retai iškildavo iki Politinio biuro narių (Gromyko tokiu tapo tik 1973-aisiais, ministru išbuvęs šešiolika metų), savo šalyje jie turėjo menką atramą ir jiems nuolat grėsė pavojus tapti atpirkimo ožiais, jeigu derybos žlugtų. Be to, sovietai visada būdavo labiau linkę stabdyti derybų tėkmę, negu ieškoti bendrų sprendimų. Kiekvienos derybos su sovietų diplomatais virsdavo ištvermės bandymu; apie jokias nuolaidas negalėdavai nė svajoti tol, kol sovietų atstovas neįtikindavo savęs – ir ypač tų, kurie skaitė jo telegramas Maskvoje, – kad anos pusės lankstumo atsargos išsemtos iki paskutinio lašo. Šitokiu diplomatinio partizaninio karo būdu jie išgaudavo viską, ką galima išgauti atkaklumu ir spaudimu, bet dažniausiai pražiopsodavo tikro proveržio galimybę. Sovietų derybininkai – ypač Gromyko, to žaidimo didmeistris, – puikiai mokėjo išvarginti oponentus, apsikrovusius iš anksto suformuluotomis idėjomis ir nekantraujančius kuo greičiau susitarti. Kita vertus, neretai sovietai per medžius nematydavo miško. Antai 1971 metais jie praleido progą surengti viršūnių susitikimą, kuris būtų atitolinęs Nixono atsivėrimą Pekinui, – jie ištisus mėnesius ginčijosi dėl praktiškai beprasmių preliminarių sąlygų, kurių paskui kaipmat atsisakė, kai tik Vašingtonas įgijo kiniškąją galimybę.

Neįmanoma įsivaizduoti du žmones, kuriems būtų sunkiau rasti bendrą kalbą, negu Hitler ir Molotov. Hitler apskritai netiko jokioms deryboms, nes buvo linkęs užtvindyti pašnekovus ilgais monologais ir nekreipti dėmesio į atsakymus, jei kam nors vis dėlto pavykdavo įsiterpti. Pokalbiuose su užsienio lyderiais Hitler paprastai apsiribodavo aistringomis bendrų principų deklaracijomis. Tais keliais atvejais, kai jis dalyvavo pačiose derybose – pavyzdžiui, su austrų kancleriu Kurtu von Schuschniggu arba Neville'u Chamberlainu, – Hitler laikėsi agresyviai ir kėlė kategoriškus reikalavimus, kuriuos retai sutikdavo švelninti. Tuo tarpu Molotovą domino ne tiek principai, kiek jų taikymas. O erdvės kompromisams jis neturėjo.

1940 metų lapkritį Molotov atsidūrė itin keblioje padėtyje. Jam buvo nepaprastai sunku įtikti Stalinui, svyruojančiam tarp nenoro prisidėti prie vokiečių pergalės ir susirūpinimo, kad, Vokietijai įveikus Didžiąją Britaniją be sovietų paramos, prapuls galimybė pasipelnyti iš Hitlerio užkariavimų. Šiaip ar taip, Stalin buvo pasiryžęs niekada nebegrįžti prie Versalio tvarkos ir mėgino išsaugoti savo pozicijas apsidrausdamas kiekviename žingsnyje. Slaptasis protokolas ir vėlesni įvykiai gana aiškiai – gal net pernelyg aiškiai – parodė vokiečiams, kokios sureguliavimo koncepcijos Stalin pageidautų. Šia

prasme Molotovo vizitą į Berlyną jis laikė galimybe toliau ją plėtoti. O dėl Vakarų demokratijų, tai Stalin pasinaudojo naujai paskirto britų ambasadoriaus sero Staffordo Crippso vizitu 1940 metų liepą, kad atmestų bet kokią Versalio tvarkos sugrąžinimo galimybę. Crippsui pabandžius tvirtinti, kad po Prancūzijos žlugimo Sovietų Sąjunga turėtų būti suinteresuota atkurti galių pusiausvyrą, Stalin šaltai atkirto:

> Vadinamoji europinė galių pusiausvyra iki šiol slėgė ne tik Vokietiją, bet ir Sovietų Sąjungą. Todėl Sovietų Sąjunga imsis visų priemonių, kad senoji galių pusiausvyra Europoje nebūtų atkurta.[5]

Diplomatine kalba „visos priemonės“ paprastai apima ir karines.

Molotovui vykstant į Berlyną, ant kortos buvo pastatyta beveik viskas. Kadangi ankstesni Hitlerio veiksmai liudijo, kad jis vargu ar praleis 1941 metus nesurengęs kokios didelės kampanijos, buvo visiškai tikėtina, jog jis puls Sovietų Sąjungą, jei Stalin nepadės jam parklupdyti Britų imperijos. Tad Molotovo laukė *de facto* ultimatumas, užmaskuotas kaip masalas, – tik Stalin apsiriko manydamas, kad jam likę daugiau laiko.

Ribbentrop pradėjo susitikimą trumpai paaiškindamas, kodėl vokiečių pergalė neišvengiama. Jis paragino Molotovą dėtis prie Berlyno pakto, – jo netrikdė netgi tai, kad ši sutartis iš esmės buvo Antikominterno pakto tąsa. Tada būtų galima „pačiais bendriausiais bruožais nustatyti Rusijos, Vokietijos, Italijos ir Japonijos įtakos sferas“.[6] Konfliktų neturėtų kilti, kalbėjo Ribbentrop, nes visos būsimos partnerės labiausiai suinteresuotos plėstis į pietus. Japonija judėtų į Pietryčių Aziją, Italija – į Šiaurės Afriką, o Vokietija atsiimtų savo buvusias kolonijas Afrikoje. Ilgai gražbyliavęs, kad pabrėžtų savo proto galias, Ribbentrop galiausiai įvardijo prizą, numatytą Sovietų Sąjungai: „...ar ateityje Rusija irgi nepatrauktų į pietus, kad gautų išėjimą į atvirą jūrą, kuris Rusijai toks svarbus?“[7]

Kiekvienas, bent šiek tiek susipažinęs su viešais Hitlerio pareiškimais, žinojo, kad tai nesąmonė. Naciai Afrikos pernelyg nesigviešė. Hitler niekada ja ypatingai nesidomėjo, o ir Molotov tikriausiai buvo pakankamai gilinęsis į *Mein Kampf*, kad suprastų, jog Hitleriui iš tikrųjų rūpi *Lebensraum* Rusijoje. Kantriai išklausęs Ribbentropo išvedžiojimus, Molotov dalykiškai ir kiek įžūlokai pasiteiravo, kurią jūrą ministras turįs galvoje. Atsakydamas Ribbentrop vėl pompastiškai daugžodžiavo ir galų gale paminėjo Persijos įlanką, tarsi ji būtų priklausiusi Vokietijai ir ši būtų galėjusi ją bet kam dovanoti:

Klausimas dabar tas, ar galėsią jie ir toliau bendradarbiauti ateityje... ar Rusijai nebūtų naudingiausia ieškoti išėjimo į jūrą Persijos įlankos bei Arabijos jūros kryptimi ir ar tuo pačiu nebūtų galima įgyvendinti ir kitų Rusijos siekių šioje Azijos dalyje, kuria Vokietija visiškai nesuinteresuota.[8]

Šitoks grandiozinis siūlymas Molotovo nesudomino. Vokietija dar neturėjo to, ką tariamai siūlė, be to, Sovietų Sąjunga tas teritorijas galėjo nukariauti ir be Vokietijos malonės. Iš principo pareiškęs norą dėtis prie Berlyno pakto, Molotov tuojau pat apdraudė šią nuolaidą pridūręs, kad „gana ilgam laikui nustatant įtakos sferas būtinas tikslumas".[9] To, žinoma, neįmanoma pasiekti per vienui vieną susitikimą – prireiksią išsamių konsultacijų, taip pat ir atsakomojo Ribbentropo apsilankymo Maskvoje.

Tos pačios dienos popietę Molotov neseniai baigtoje marmurinėje Kanceliarijoje susitiko su Hitleriu. Proletarų valstybės ministrui vokiečiai, matyt, stengėsi įvaryti pagarbią baimę. Molotov buvo vedamas ilgu ir plačiu koridoriumi, kurio abiejose pusėse kas keletas metrų išsitempę stovėjo aukšti esesininkai juodomis uniformomis ir saliutavo, nacių papročiu išmesdami į viršų ranką. Du itin augaloti esesininkai atidarė nepaprastai aukštas Hitlerio kabineto duris; pro jų pakeltų rankų arką Molotov ir įėjo. Hitler, sėdėjęs už stalo milžiniškos patalpos gilumoje, keletą akimirkų tylomis stebėjo svečius, po to pašoko ir vis dar nesakydamas nė žodžio paspaudė rankas visiems sovietų delegacijos nariams. Kai jis pakvietė juos prisėsti, prasiskyrė užuolaidos, ir kabinete pasirodė Ribbentrop su keletu patarėjų.[10]

Pademonstravęs svečiams, kaip naciai supranta didybę, Hitler išdėstė savo mintis apie susitikimo tikslą. Jis pasiūlė tartis dėl bendros ilgalaikės strategijos, nes ir Vokietijoje, ir Sovietų Sąjungoje „prie valstybės vairo stovi žmonės, turintys pakankamai valdžios nukreipti savo šalių plėtrą tam tikra linkme".[11] Hitler turėjo galvoje štai ką: kartu su sovietais primesti visai Europai ir Afrikai kažką panašaus į Monroe doktriną ir tarpusavyje pasidalyti kolonijų teritorijas.

Tarsi rodydamas, kad jo nė kiek nepaveikė didingas sutikimas, režisuotas, matyt, pagal kokios nors Vienos operetės pavyzdį, Molotov nesileido į ilgas kalbas ir teuždavė keletą labai konkrečių klausimų: Kokia Berlyno pakto prasmė? Ką reiškia Hitlerio skelbiama Naujoji tvarka? Ką apima Didžioji Rytų Azijos erdvė? Kokie vokiečių ketinimai Balkanuose? Ar tebegalioja susitarimas, priskyręs Suomiją sovietų įtakos sferai?

Dar niekas su Hitleriu nebuvo šitaip kalbėjęs, šitaip kamantinėjęs. Šiaip ar taip, Hitler neketino riboti Vokietijos veikimo laisvės ten, kur galėjo pasiekti jo armijos, – bent jau ne Europoje.

Per kitos dienos susitikimą su Hitleriu, prasidėjusį spartietiškais pietumis, didelės pažangos irgi nebuvo pasiekta. Hitler kaip visada pasakė ilgą monologą, kuriuo paaiškino, kaip jis siūląs Stalinui dalytis pasaulį:

> Nugalėjus Angliją, Britų imperija bus padalyta kaip bankroto ištiktas gigantiškas, pasaulinio masto ūkis. ... Iš šio bankrutavusio ūkio Rusija gaus priėjimą prie neužšąlančio ir iš tikrų atviro vandenyno. Iki šiol 45 milijonai anglų valdė 600 milijonų Britų imperijos gyventojų. Jis ketinąs sutriuškinti šią mažumą...
>
> Tokiomis aplinkybėmis atsiveria pasaulinės perspektyvos. ... Reikėtų susitarti dėl Rusijos dalyvavimo sprendžiant šias problemas. Visos šalys, kurios galėtų būti suinteresuotos bankrutavusiu ūkiu, turėtų nutraukti tarpusavio nesutarimus ir visą dėmesį sutelkti vien į Britų imperijos padalijimą.[12]

Molotov pašaipiai atsakė sutinkąs su viskuo, ką supratęs, o visa kita pažadėjo perduoti Maskvai. Iš esmės pritaręs Hitlerio teiginiui, kad Sovietų Sąjunga ir Vokietija neturi konfliktuojančių interesų, jis netrukus patikrino šią prielaidą praktiškai – pasiteiravo, kokia būtų Vokietijos reakcija, jeigu Sovietų Sąjunga suteiktų Bulgarijai tokią pačią garantiją, kokią Vokietija suteikė Rumunijai (tai būtų užkirtę kelią vokiečiams plėsti savo įtaką Balkanuose). Ir jeigu Sovietų Sąjunga aneksuotų Suomiją? Sovietai savo užsienio politikoje vadovavosi anaiptol ne tautų apsisprendimo principu, ir Stalin nedvejodamas būtų aneksavęs nerusiškas teritorijas, jei tik būtų galėjęs tai padaryti be vokiečių kišimosi. Akivaizdu, kad buvo žlugęs ne vien Versalio teritorinis sureguliavimas, bet ir jo moraliniai principai.

Įtempta pokalbio atmosfera toli gražu neatslūgo, kai Hitler gana irzliai pareiškė, kad Bulgarija, regis, sovietų garantijų neprašiusi. O Suomijos aneksiją jis atmetė tuo pagrindu, kad ji išeinanti už slaptojo protokolo ribų, – nors Molotovo kelionės į Berlyną tikslas ir buvo išplėsti tas ribas. Pokalbis grėsė baigtis nemalonia gaida. Kai, sumurmėjęs kažką apie britų antskrydžio galimybę, Hitler pakilo, Molotov pakartojo savo pagrindinį teiginį: „Sovietų Sąjunga, kaip galinga valstybė, negali likti nuošalyje nuo svarbiausių Europos ir Azijos reikalų.“[13] Nenurodęs, kuo Sovietų Sąjunga atsimokėtų, jei Hitler patenkintų jos norus, Molotov tik pažadėjo, kad perduos

pokalbio turinį Stalinui ir informuos Hitlerį apie savo šefo mintis dėl atitinkamų įtakos sferų.

Hitler buvo tiek suerzintas, kad neatvyko į banketą, Molotovo surengtą sovietų ambasadoje, nors dauguma vokiečių vadovų jame dalyvavo. Banketą nutraukė britų aviacijos antskrydis, ir, kadangi sovietų ambasada neturėjo slėptuvės, svečiai išsiskirstė kas sau. Nacių vadovai išsivažinėjo limuzinais, sovietų delegacija išvyko į Bellevue pilį (kur šiais laikais apsistoja Vokietijos prezidentas, kai lankosi Berlyne), o Ribbentrop nusivedė Molotovą į netoliese esančią savo privačią slėptuvę. Čia jis išsitraukė sutarties dėl sovietų dėjimosi prie Berlyno pakto projektą, – matyt, nesuvokdamas, kad Molotov neturi nei noro, nei įgaliojimų eiti toliau, negu išdėstė pokalbyje su Hitleriu. Molotov ignoravo projektą ir vėl iškėlė tuos pačius klausimus, į kuriuos Hitler neatsakė. Pakartojęs, kad jokie Europos reikalai neturi būti sprendžiami be Sovietų Sąjungos, jis konkrečiai paminėjo Jugoslaviją, Lenkiją, Graikiją, Švediją ir Turkiją, pabrėžiamai vengdamas didžiųjų perspektyvų Indijos vandenyno pakrantėje, kuriomis Ribbentrop su Hitleriu kiek anksčiau mėgino jį apžavėti.[14]

Už įžūlios ir nesutaikomos Molotovo laikysenos slypėjo bandymas laimėti laiko, kad Stalin galėtų išspręsti bemaž neišsprendžiamą dilemą. Hitler siūlė jam bendromis jėgomis sumušti Didžiąją Britaniją. Bet nereikėjo daug vaizduotės, kad suprastum, jog po to Sovietų Sąjunga būtų likusi nuoga prieš savo būsimus Berlyno pakto partnerius, kurie visi prieš keletą metų pasirašė Antikominterno paktą. Kita vertus, jei Didžiajai Britanijai buvo lemta žlugti ir be sovietų įnašo, Maskvai būtų buvę neprošal pagerinti savo strateginę padėtį prieš neišvengiamą susikibimą su Hitleriu.

Stalin taip ir neapsisprendė, kurį kelią rinktis. Lapkričio 25 dieną Molotov atsiuntė Ribbentropui sąlygas, kuriomis Stalin sutiktų dėtis prie Berlyno pakto: Vokietija turi atitraukti kariuomenę iš Suomijos ir leisti Sovietų Sąjungai laisvai veikti šioje šalyje; Bulgarija turi pasirašyti su Sovietų Sąjunga savitarpio pagalbos paktą ir įkurdinti savo teritorijoje sovietų karines bazes; Turkija turi įsileisti sovietų bazes į savo teritoriją, visų pirma į Dardanelus. Vokietija privalo nesikišti, jei Sovietų Sąjunga savo strateginių tikslų Balkanuose ir Dardaneluose imtų siekti jėga. Plėtodamas Hitlerio siūlymą, kad teritorija į pietus nuo Batumio ir Baku būtų pripažinta sovietų interesų sfera, Stalin dabar konkrečiai apibrėžė ją – nurodė Iraną ir Persijos įlanką. O dėl Japonijos, tai ši turinti atsisakyti visų pretenzijų į naudingąsias iškasenas Sachalino saloje.[15] Stalin negalėjo nežinoti, kad tokių sąlygų vokiečiai niekada nepriims, nes jos

būtų stabdžiusios bet kokį tolesnį Vokietijos plėtimąsi į rytus, be to, sovietai mainais nesiūlė Vokietijai jokių lygiaverčių nuolaidų.

Taigi Stalino atsakymas visų pirma buvo signalas, ką jis laikąs sovietų interesų sfera, ir perspėjimas, kad jis priešinsis – bent jau diplomatiniais būdais – kėsinimuisi į ją. Ateinančius dešimtį metų Stalin, pasitelkęs carų taktiką, stengėsi įtvirtinti tą sferą: kur įmanoma – susitarimais, kur būtina – jėga. Savo tikslų, išdėstytų lapkričio 25-osios memorandume, jis iš pradžių siekė drauge su Hitleriu, vėliau – demokratinių šalių pusėje prieš Hitlerį, dar vėliau – konfrontuodamas su demokratinėmis šalimis. O pačioje gyvenimo pabaigoje Stalin, atrodo, buvo bepradedąs ieškoti galimybių sudaryti didįjį sandėrį su demokratinėmis šalimis, kad amžiams įtvirtintų sovietų įtakos sferą (žr. XX skyrių).

Tuo tarpu Hitleriui burtas jau buvo mestas. Tą dieną, kai Molotov atvyko į Berlyną, jis įsakė tęsti pasirengimus pulti Sovietų Sąjungą, galutinį sprendimą atidedant iki operacijų plano patvirtinimo.[16] Hitleriui tereikėjo apsispręsti dėl vienintelio dalyko – pulti Sovietų Sąjungą prieš parklupdant Didžiąją Britaniją ar po to. Ir Molotovo vizitas davė atsakymą. Lapkričio 14 dieną, kai Molotov išvyko iš Berlyno, Hitler įsakė štabų planus paversti operacine Sovietų Sąjungos puolimo 1941 metų vasarą koncepcija. Gavęs Stalino lapkričio 25-osios siūlymą, jis paliepė nesiųsti jokio atsakymo. Stalin jo ir nepasigedo. Vokiečių pasirengimai karui su Rusija dabar jau vyko visu greičiu.

Iki šiol nesiliauja ginčai dėl to, ar Stalin suvokė savo taktikos poveikį tokiai asmenybei kaip Hitler. Panašiausia, kad jis neįvertino neapsakomo savo varžovo nekantrumo. Jam, matyt, atrodė, kad Hitler, kaip ir jis pats, yra šaltakraujis, apdairus skaičiuotojas, kuris nesiųs savo armijų į Rusijos platybes tol, kol neužbaigs karo vakaruose. Tokia Stalino prielaida buvo klaidinga. Hitler tikėjo, kad valios jėga galima įveikti visas kliūtis. Į bet kokį pasipriešinimą jis paprastai reaguodavo asmeniniu priešiškumu. Hitler niekada neturėjo kantrybės laukti, kol aplinkybės galutinai subręs, – galbūt todėl, kad pats laukimo aktas piršo mintį, jog aplinkybės gali pasirodyti stipresnės už jo valią.

Stalin ne tik buvo kantresnis, bet ir, kaip komunistas, labiau gerbė istorinius veiksnius. Per trisdešimt valdymo metų jis niekada nestatė visko ant vienos kortos, todėl ir suklydo manydamas, kad Hitler irgi taip nesielgsiąs. Kalbamuoju metu Stalin baiminosi, kad per skubūs sovietų kariniai pasirengimai neišprovokuotų prevencinio vokiečių smūgio. Be to, Hitlerio norą įtraukti SSRS į Berlyno paktą jis klaidingai interpretavo kaip įrodymą, kad 1941 metus naciai planuoja skirti

tolesnei kovai su Didžiąja Britanija. Panašu, kad karo su Vokietija Stalin laukė kitais, 1942-aisiais, metais. Jo biografas Dmitrij Volkogonov man pasakojo, kad Stalin nebuvo atmetęs galimybės tais metais pradėti prevencinį karą prieš Vokietiją, ir tai turbūt paaiškina, kodėl sovietų armijos 1941 metais buvo išskleistos taip toli priekyje. Stalin, matyt, tikėjosi, kad Hitler prieš puldamas iškels kokius nors reikalavimus, ir tikriausiai buvo pasirengęs nemenkoms nuolaidoms – bent jau 1941-aisiais.

Visi šie skaičiavimai žlugo, nes rėmėsi prielaida, kad Hitlerio skaičiavimai bus racionalūs; tačiau Hitler nebuvo pratęs normaliai vertinti riziką. Nė vieni Hitlerio valdymo metai nepraėjo be kokios nors akcijos, kurią jo aplinka laikė pernelyg rizikinga: ginklavimasis 1934–1935 metais, Reino zonos atsiėmimas 1936 metais, Austrijos ir Čekoslovakijos okupavimas 1938 metais, Lenkijos puolimas 1939 metais, Prancūzijos kampanija 1940 metais. Vargu ar 1941-ieji turėjo tapti išimtimi. Sprendžiant pagal Hitlerio asmenybę, Sovietų Sąjunga būtų galėjusi atsipirkti tik sutikdama dėtis prie Berlyno pakto minimaliomis sąlygomis ir dalyvaudama karinėse operacijose prieš Didžiąją Britaniją Viduriniuosiuose Rytuose. Bet tada, kai Didžioji Britanija būtų sumušta, o Sovietų Sąjunga – izoliuota, Hitler neabejotinai būtų ėmęsis įgyvendinti savo seną svajonę – užsikariauti gyvybinę erdvę rytuose.

Kad ir kaip gudriai būtų manevravęs Stalin, jo šalis galų gale būtų atsidūrusi labai panašioje padėtyje, kokioje prieš metus buvo Lenkija. 1939 metais Lenkijos vyriausybė vokiečių puolimo galėjo išvengti tik atiduodama „lenkų koridorių" bei Dancigą ir dėdamasi prie nacių kryžiaus žygio prieš sovietus – bet galiausiai ji vis tiek būtų atsidūrusi Hitlerio malonėje. Ir dabar, praėjus metams, Sovietų Sąjunga, matyt, tegalėjo nudelsti vokiečių agresiją vieninteliu būdu – priimdama nacių pasiūlymus (visiškos izoliacijos ir rizikingo karo su Didžiąja Britanija kaina). O po to jai vis viena būtų grėsęs Vokietijos puolimas.

Plieniniai nervai padėjo Stalinui laikytis dvilypės politikos – bendradarbiauti su Vokietija tiekiant jai karines medžiagas ir tuo pat metu priešintis jai geopolitiškai, – tarsi joks pavojus apskritai nebūtų grėsęs. Net ir nenorėdamas dėtis prie Berlyno pakto, jis davė Japonijai tai, ko ši galėjo tikėtis tik sovietams paktą pasirašius, – laisvą užnugarį avantiūroms Azijoje.

Nors Stalin ir nežinojo, ką Hitler kalbėjo savo generolams – kad Vokietijai užpuolus Sovietų Sąjungą Japonija galės atvirai mesti iššūkį

Jungtinėms Valstijoms, – jis savarankiškai priėjo prie tokios pat išvados ir ėmėsi žygių tokiam motyvui pašalinti. 1941 metų balandžio 13 dieną Maskvoje Stalin pasirašė nepuolimo sutartį su Japonija, didėjančią įtampą Azijoje mėgindamas švelninti iš esmės tokia pačia taktika, kokios laikėsi per Lenkijos krizę prieš pusantrų metų. Ir tada, ir dabar jis padėjo agresoriui išvengti dviejų frontų rizikos ir sugebėjo nukreipti karą nuo sovietų teritorijos skatindamas vadinamuosius kapitalistų pilietinius karus. Paktas su Hitleriu suteikė Stalinui dvejų metų atvangą, o nepuolimo sutartis su Japonija leido jam po šešių mėnesių permesti savo Tolimųjų Rytų armiją į mūšį dėl Maskvos, nulėmusį karo baigtį sovietų naudai.

Pasirašęs nepuolimo sutartį, Stalin padarė precedento neturintį gestą – palydėjo iki traukinio Japonijos užsienio reikalų ministrą Yosuke Matsuoką. Šitaip jis ne vien pabrėžė sutarties svarbą, bet ir pasinaudojo proga – viso diplomatinio korpuso akivaizdoje – pakviesti Vokietiją derėtis, kartu pasipuikuodamas sutvirtėjusia derybine galia. „Europos problema gali išsisipręsti savaime, jeigu japonai ir sovietai bendradarbiaus“, – pasakė Stalin pakankamai garsiai, kad girdėtų visi, ne tik Japonijos užsienio reikalų ministras. Matyt, Stalin turėjo omenyje ne tik tai, kad, SSRS rytinėms sienoms dabar tapus saugioms, jo pozicijos Europoje sustiprėjo, bet galbūt ir tai, kad Vokietijai jau nebūtina pulti Sovietų Sąjungos norint išlaisvinti Japonijos užnugarį karui prieš JAV.

„Ne vien Europos problema“, – atsakė Japonijos užsienio reikalų ministras. „Taip, viso pasaulio problemos!“ – patvirtino Stalin. Jei tik kariausią kiti, tikriausiai galvojo jis, o Sovietų Sąjungai teks jų laimėjimų dalis.

Po to, tarsi duodamas ženklą Berlynui, Stalin priėjo prie Vokietijos ambasadoriaus von der Schulenburgo ir apkabinęs jį per pečius pasakė: „Mes privalome likti draugais, ir jūs turite dėl to viską padaryti.“ Tada, norėdamas būti tikras, kad panaudojo visus kanalus, neišskiriant nė karinių, Stalin prisiartino prie einančiojo Vokietijos karo atašė pareigas ir garsiai tarė: „Mes su jumis liksime draugai, kad ir kas atsitiktų.“[17]

Stalin turėjo rimtą pagrindą nerimauti dėl vokiečių požiūrio į jį. Kaip Molotov užsiminė Berlyne, sovietai spaudė Bulgariją priimti jų garantiją. Be to, 1941 metų balandį Stalin derėjosi su Jugoslavija dėl draugystės ir nepuolimo sutarties, o Vokietija tuo metu stengėsi gauti tranzito per Jugoslaviją teisę, kad galėtų pulti Graikiją, taigi sovietų elgesys turėjo skatinti jugoslavus priešintis vokiečių spaudimui. Kaip paaiškėjo vėliau, sovietų sutartis su jugoslavais buvo pasirašyta likus vos

keletui valandų iki vokiečių kariuomenės įžengimo į Jugoslavijos teritoriją.

Didžiausia Stalino kaip valstybininko silpnybė ta, kad jis buvo linkęs priskirti savo varžovams tokį pat gebėjimą šaltai skaičiuoti, kokiu pats taip didžiavosi. Todėl jis nepakankamai įvertindavo savo nenuolaidumo poveikį ir pervertindavo savo taikių iniciatyvų, tiesa, labai retų, atveriamas galimybes. Tai ir sugadino jo santykius su demokratinėmis valstybėmis po karo. O 1941 metais, iki pat vokiečių kariuomenei peržengiant sovietų sieną, jis aiškiai tikėjosi galėsiąs paskutinę akimirką sustabdyti puolimą pasiūlydamas derybas – kaip matyti iš visų požymių, jis buvo pasirengęs didelėms nuolaidoms.

Išvengti Vokietijos puolimo Stalinui nepavyko anaiptol ne dėl to, kad jis per mažai stengėsi. 1941 metų gegužės 6 dieną sovietų liaudis sužinojo, kad Stalin perėmė ministro pirmininko pareigas iš Molotovo, kuris liko pirmininko pavaduotoju ir užsienio reikalų ministru. Tai buvo pirmas kartas, kai Stalin išniro iš komunistų partijos nišos ir atvirai ėmėsi atsakomybės už kasdienius valstybės reikalus.

Tik ypatingas pavojus galėjo priversti Staliną atsisakyti slaptingos grėsmės auros – savo pamėgto valdymo būdo. Tuometinis sovietų užsienio reikalų ministro pavaduotojas Andrej Vyšinskij kalbėjo Vichy Prancūzijos ambasadoriui, kad Stalino pasirodymas valstybiniame poste esąs „didžiausias įvykis Sovietų Sąjungos istorijoje nuo pat jos pradžios“.[18] Von der Schulenburg tarėsi įspėjęs Stalino tikslą. „Mano nuomone, – pasakė jis Ribbentropui, – galima beveik neabejotinai teigti, kad Stalin iškėlė sau užsienio politikos tikslą, kuris yra nepaprastai svarbus Sovietų Sąjungai ir kurį jis tikisi pasiekti asmeninėmis pastangomis. Aš esu tvirtai įsitikinęs, kad Stalin, tarptautinę padėtį vertindamas kaip labai rimtą, užsibrėžė tikslą apsaugoti Sovietų Sąjungą nuo konflikto su Vokietija.“[19]

Ateinančios savaitės patvirtino vokiečių ambasadoriaus spėjimą. Tarsi siųsdama Vokietijai raminantį signalą, TASS gegužės 8 dieną paneigė gandus apie neįprastą sovietų kariuomenės koncentravimą prie vakarinių sienų. Netrukus Stalin nutraukė diplomatinius santykius su visomis Europos šalių vyriausybėmis tremtyje, kurios buvo įsikūrusios Londone, ir užgauliai paaiškino, kad nuo šiol jų šalių reikalai bus sprendžiami per Vokietijos ambasadą. Be to, Stalin pripažino marionetinius režimus, kuriuos Vokietija buvo įkūrusi kai kuriose savo užimtose teritorijose. Trumpai tariant, Stalin nėrėsi iš kailio stengdamasis patikinti Vokietiją, kad jis pripažįstąs visus jos užkariavimus.

Norėdamas pašalinti bet kokią agresijos dingstį, Stalin neleido sovietų pirmojo ešelono daliniuose skelbti padidintos kovinės parengties. Ir ignoravo britų bei amerikiečių perspėjimus apie neišvengiamą vokiečių puolimą – iš dalies todėl, kad įtarė anglosaksus mėginant sukiršinti jį su Vokietija. Tiesa, uždraudęs šaudyti į vokiečių lėktuvus, atliekančius žvalgomuosius skrydžius virš sovietų teritorijos, jis davė įsakymą giliau užnugaryje rengti civilinės gynybos pratybas ir šaukti į tarnybą rezervistus. Matyt, Stalinui atrodė, kad geriausias būdas išlaikyti kokio nors paskutinės akimirkos sandėrio galimybę yra įtikinti vokiečius, jog jis neturįs piktų ketinimų, – juolab kad jokia kita iš turimų kontrpriemonių nebūtų buvusi veiksminga.

Birželio 13-ąją, iki vokiečių puolimo likus devynioms dienoms, TASS paskelbė dar vieną oficialų pranešimą, neigiantį vis plačiau plintančius gandus apie artėjantį karą. Sovietų Sąjunga, buvo sakoma tame pranešime, ketina laikytis visų savo sutarčių su Vokietija. Be to, jame užsiminta apie galimybę surengti naujas derybas, kurios geriau sureguliuotų visus ginčytinus klausimus. Tai, kad Stalin iš tiesų ketino padaryti didelių nuolaidų, matyti iš Molotovo reakcijos, kai birželio 22-ąją von der Schulenburg perskaitė jam karo deklaraciją. Sovietų Sąjunga, ėmė protestuoti Molotov, pasirengusi atitraukti nuo sienos visą savo kariuomenę, kad tik įrodytų Vokietijai savo taikingumą. Dėl visų kitų reikalavimų irgi būtų galima derėtis. Su nebūdingu gynybiškumu Molotov pratarė: „Nejaugi manote, kad mes to nusipelnėme?“[20]

Toks Vokietijos žingsnis, matyt, taip sukrėtė Staliną, kad maždaug dešimčiai dienų jį apėmė kažkas panašaus į depresiją. Tačiau liepos 3-ąją jis vėl stojo prie vairo ir pasakė per radiją labai svarbią kalbą. Skirtingai nuo Hitlerio, Stalin nebuvo apsigimęs oratorius. Jis retai kalbėdavo viešai, o ir tada būdavo nepaprastai pedantiškas. Šioje kalboje jis irgi tik sausai išdėstė gigantišką uždavinį, iškilusį Rusijos tautoms. Tačiau jo sausumas dvelkė ryžtu ir įsitikinimu, kad tą užduotį, kad ir kokią sunkią, įvykdyti įmanoma.

„Istorija rodo, – kalbėjo Stalin, – kad nenugalimų armijų nėra ir niekada nebuvo.“ Įsakydamas naikinti visus įrengimus bei riedmenis ir kurti priešo užnugaryje partizanų būrius, Stalin tarsi koks buhalteris ištisais stulpeliais skaitė skaičius. Vienintelę duoklę retorikai jis atidavė pačioje kalbos pradžioje. Dar niekada Stalin nebuvo kreipęsis į sovietų liaudį taip asmeniškai – ir niekada to nedarė vėliau: „Draugai, piliečiai, broliai ir seserys, mūsų kariuomenės ir laivyno kariai! Aš kreipiuosi į jus, mano bičiuliai!“[21]

Hitler pagaliau gavo karą, kurio taip seniai troško. Ir pasmerkė save pražūčiai, kurios galbūt irgi troško nė kiek ne mažiau. Vokiečių lyderiai antrą sykį per vienos kartos gyvenimą užsimojo pernelyg plačiai, ėmęsi kariauti dviem frontais. Kai 1941 metų gruodį Hitler įtraukė į karą ir Ameriką, apie 70 milijonų vokiečių teko kautis prieš 700 milijonų priešininkų. Panašu, kad ir Hitlerį slėgė uždavinys, kurį jis sau užsibrėžė. Likus keletui valandų iki puolimo, jis pasakė savo štabo nariams: „Jaučiuosi taip, tarsi verčiau duris į tamsų, nepažįstamą kambarį nežinodamas, kas už tų durų laukia.“[22]

Stalin tikėjosi, kad Hitler elgsis racionaliai, ir pralaimėjo. Hitler tikėjosi, kad Stalin greitai palūš, ir taip pat pralaimėjo. Tik Stalino klaida buvo pataisoma, o Hitlerio – ne.

PENKIOLIKTAS SKYRIUS

Amerika grįžta į areną: Franklin Delano Roosevelt

Šių dienų politiniams lyderiams, valdantiems su atodaira į viešosios nuomonės apklausas, Roosevelto vaidmuo įtraukiant izoliacionistišką šalį į karą yra vaizdi pamoka apie vadovo galimybes demokratinėje valstybėje. Europos galių pusiausvyrai iškilusi grėsmė anksčiau ar vėliau būtų privertusi Jungtines Valstijas įsikišti ir apmaldyti Vokietijos veržimąsi vyrauti pasaulyje. Jau vien didėjanti Amerikos galia anksčiau ar vėliau turėjo išstumti ją į tarptautinės arenos centrą. Roosevelto nuopelnas, kad tai atsitiko taip greitai ir taip įtikinamai.

Visi didieji lyderiai vaikšto po vieną. Jų ypatingumas kyla iš sugebėjimo įžvelgti iššūkius, kurių dar nemato jų amžininkai. Roosevelt išvedė atsiskyrėliškai nusiteikusią tautą į karą tarp šalių, kurių konfliktus vos prieš keletą metų dauguma laikė prieštaraujančiais amerikinėms vertybėms ir neturinčiais jokios reikšmės Amerikos saugumui. Po 1940

metų Roosevelt palenkė Kongresą, dar neseniai didžiule balsų persvara priėmusį keletą Neutralumo įstatymų, palaiminti vis didėjančią Amerikos pagalbą Didžiajai Britanijai, sustojant prie pat atviro karo ribos ir netgi retkarčiais ją peržengiant. Japonams užpuolus Pearl Harborą, išsisklaidė paskutinės amerikiečių abejonės. Roosevelt sugebėjo įtikinti visuomenę, du šimtmečius branginusią savo nepasiekiamumą, kad Ašies šalių pergalė reikštų didžiulį pavojų. Ir pasiekė, kad šį kartą Amerikos dalyvavimas taptų pirmu žingsniu nuolatinio tarptautinio angažavimosi link. Roosevelto vadovavimas karo metais padėjo išlaikyti sąjungininkų vienybę ir suformuoti daugiašales institucijas, kurios iki šių dienų tarnauja tarptautinei bendruomenei.

Nė vienas prezidentas, išskyrus galbūt Abrahamą Lincolną, neturėjo tokios lemiamos įtakos Amerikos istorijai. Roosevelt atėjo į valdžią tuo metu, kai visą Ameriką buvo apėmęs netikrumas, kai jos tikėjimą neribotomis Naujojo pasaulio pažangos galimybėmis buvo smarkiai sukrėtusi Didžioji depresija. O kitose šalyse demokratija, regis, merdėjo, visur stiprėjo antidemokratinės tiek dešiniosios, tiek kairiosios vyriausybės.

Po to, kai Roosevelt sugrąžino savo šaliai viltį, likimas užkrovė jam pareigą ginti demokratiją visame pasaulyje. Niekas nėra aprašęs šio Roosevelto veiklos aspekto geriau negu Isaiah Berlin:

> [Roosevelt] žvelgė į ateitį ramiu žvilgsniu, tarsi sakydamas: „Teateinie, kad ir kas tai būtų, – tai bus grūdai mūsų didžiajam malūnui. Mes viską pakreipsime sau į naudą.“ ... Niūriame pasaulyje, kuris atrodė pasidalijęs į aršius, šėtoniškai veiklius fanatikus, pakilusius griovimo žygiui, ir suglumintas, gainiojamas mases, vangias kankines menkai tesuprantamo idealo, jis tikėjo savo paties gebėjimu – tol, kol laikys rankose valdžios vairą, – užtvenkti šį baisų srautą. Pagal savo charakterį, energiją ir sumanumą jis niekuo nenusileido diktatoriams, bet buvo mūsų pusėje.[1]

Wilsono vyriausybėje Roosevelt buvo jūrų laivyno ministro pavaduotojas, per 1920 metų rinkimus – demokratų kandidatas į viceprezidentus. Daugeliui lyderių, tarp jų de Gaulle'iui, Churchilliui ir Adenaueriui, teko išgyventi vienatvę, neatsiejamą kelionės į didybę palydovę, kai jie laikinai pasitraukdavo iš viešojo gyvenimo. Roosevelt tai patyrė tada, kai 1921 metais susirgo poliomielitu. Didžiulėmis valios įstangomis jis įveikė negalią – išmoko stovėti įtvarų padedamas ir netgi žengti keletą žingsnių. Tai leido Rooseveltui rodytis viešumoje tarsi jis visiškai nebūtų paralyžiuotas. Iki pranešimo Kongresui apie Jaltos konferenciją 1945 metais Roosevelt visas svarbias kalbas

sakė stovėdamas. Kadangi spauda palaikė Roosevelto pastangas oriai atlikti savo vaidmenį, dauguma amerikiečių taip ir nesuprato jo negalios masto, jų požiūrio į prezidentą nepaveikė gailestis.

Entuziazmu trykštantis lyderis, savo žavesį naudojęs atstumui išlaikyti, Roosevelt buvo kartu ir politinis manipuliatorius, ir vizionierius. Jis valdė remdamasis daugiau nuojauta negu analize, todėl kėlė itin prieštaringus jausmus.[2] Kaip rašė Isaiah Berlin, Roosevelt turėjo rimtų charakterio ydų, kaip antai neprincipingumo, kietaširdiškumo ir cinizmo. Vis dėlto Berlin priėjo prie išvados, kad galiausiai šiuos trūkumas su kaupu nusvėrė teigiamieji Roosevelto bruožai:

> Jo šalininkus traukė retos ir įkvepiančios ypatybės, kompensavusios visa kita: jis buvo didžiadvasis, plataus politinio akiračio, lakios vaizduotės, permanė laikus, kuriais gyveno, ir pakraipą naujų galingų jėgų, iškilusių XX amžiuje...[3]

Štai toks prezidentas išvedė Ameriką į tarptautinius lyderius, į aplinką, kurioje taikos ir karo, pažangos ir sąstingio visame pasaulyje klausimai pasidarė priklausomi nuo jo įžvalgos ir atsidėjimo.

Amerikos kelias nuo riboto dalyvavimo Pirmajame pasauliniame kare iki aktyvaus Antrajame pasirodė labai ilgas – jį buvo pertraukęs tautos atkrytis į izoliacionizmą. Tuometinio amerikiečių dygėjimosi tarptautiniais reikalais mastas yra geriausias Roosevelto atlikto darbo didybės įrodymas. Todėl būtina bent trumpai apžvelgti istorinį foną, kuriame Roosevelt veikė kaip politikas.

Trečiajame dešimtmetyje Amerikos nuotaikos svyravo tarp noro ginti universaliuosius principus ir poreikio teisinti jais izoliacionistinę užsienio politiką. Tradicines savo užsienio politikos temas amerikiečiai dabar plėtojo itin energingai: Amerikos – kaip laisvės pavyzdžio – misija yra unikali, demokratinės šalies užsienio politika turi moralinį pranašumą, asmeninė ir tarptautinė moralė neatsiejamos, diplomatija turi būti atvira, galių pusiausvyrą būtina pakeisti tarptautine sutarme, kurią įkūnija Tautų Lyga.

Visi šie tariamai universalūs principai buvo pasitelkiami Amerikos izoliacionizmui pagrįsti. Amerikiečiai vis dar negalėjo patikėti, kad grėsmė jų saugumui gali ateiti ir ne iš Vakarų pusrutulio. Trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečio Amerika atmesdavo netgi savo pačios iškeltą kolektyvinio saugumo doktriną, jei tik reikėdavo kištis į tolimų, karingų visuomenių kivirčus. Versalio sutarties sąlygas ji laikė baudžiamosiomis, reparacijas – ydingomis iš prigimties. Kai prancūzai užėmė Rūrą, Amerika pasinaudojo šia proga ir išvedė iš Reino zonos savo

okupacinės kariuomenės likučius. Vilsoniškajam išskirtinumui nustačius tokius aukštus kriterijus, kurių negalėjo atitikti jokia tarptautinė tvarka, nusivylimas buvo neišvengiamas.

Nusivylimas karo rezultatais gerokai apdildė skirtumą tarp internacionalistų ir izoliacionistų. Net patys liberaliausi internacionalistai neįžvelgė Amerikos intereso saugoti ydingą pokarinę tvarką. Nė viena įtakingesnė grupė geru žodžiu neminėjo galių pusiausvyros. Tai, kas vadinta internacionalizmu, buvo veikiau tapatinama su naryste Tautų Lygoje negu su kasdieniu dalyvavimu tarptautinėje diplomatijoje. Ir netgi patys karščiausi internacionalistai tvirtino, kad Monroe doktrina viršesnė už Tautų Lygą, ir baisėjosi mintimi, kad Amerikai reikės palaikyti Lygos sprendimų įgyvendinimo priemones, tegul tik ekonomines.

Izoliacionistai šitokias pažiūras išplėtojo iki logiškos užbaigos. Tautų Lygą jie puolė iš principo: neva ji griaunanti dvi Amerikos užsienio politikos atramas – Monroe doktriną ir izoliacionizmą. Tautų Lyga jiems atrodė nesuderinama nei su Monroe doktrina, – nes kolektyvinis saugumas davė Lygai teisę, netgi įpareigojo ją kištis į ginčus *Vakarų pusrutulyje*, nei su izoliacionizmu, – nes priklausymas Lygai vertė Ameriką kištis į ginčus, vykstančius *už Vakarų pusrutulio* ribų.

Izoliacionistų samprotavimai turėjo pagrindo. Visą Vakarų pusrutulį vienaip ar kitaip išjungus iš kolektyvinio saugumo sistemos, kas būtų trukdę kitoms pasaulio valstybėms telkti savas regionines grupuotes ir išvesti jas iš Tautų Lygos sferos? Tokiu atveju Tautų Lyga būtų atvedusi prie galių pusiausvyros sistemos atkūrimo, tik regioniniu lygiu. Praktiškai ir internacionalistai, ir izoliacionistai laikėsi viršpartinės užsienio politikos. Tiek vieni, tiek kiti nepritarė svetimųjų kišimuisi į Vakarų pusrutulio reikalus ir bet kokiam savo dalyvavimui įgyvendinant Tautų Lygos sprendimus už jo ribų. Jie rėmė nusiginklavimo konferencijas, nes buvo įsitikinę, kad ginklai sukelią karą, o ginkluotės mažinimas stiprinąs taiką. Jie palankiai vertino tarptautinius susitarimus, grindžiamus bendraisiais taikaus sureguliavimo principais, kaip antai Kelloggo-Briand'o paktą, jei šie susitarimai nenumatė prievartinio įgyvendinimo. Be to, Jungtinės Valstijos visada mielai prisidėdavo sprendžiant techninius, dažniausiai finansinius, klausimus, neturinčius tiesioginių politinių pasekmių, – pavyzdžiui, detalizuojant sutartus reparacijų mokėjimo tvarkaraščius.

Praraja amerikiečių mąstyme tarp pritarimo principui ir dalyvavimo jį įgyvendinant ypač išryškėjo po 1921–1922 metų Vašingtono jūrų konferencijos. Konferencija buvo svarbi dviem atžvilgiais. Ji nustatė

JAV, Didžiosios Britanijos ir Japonijos karo laivynų „lubas“, suteikdama JAV teisę turėti tokį patį laivyną kaip ir Didžiosios Britanijos, o Japonijai – trijų penktadalių JAV laivyno dydžio. Ši sąlyga įtvirtino naują Amerikos vaidmenį – kartu su Japonija ji tapo dominuojančia jėga Ramiajame vandenyne. Didžiosios Britanijos vaidmuo šiame teatre nuo tol pasidarė antraeilis. O svarbiausia, buvo pasirašyta antra, vadinamoji Keturių valstybių sutartis tarp Japonijos, JAV, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos, numatanti taikų ginčų sprendimą; ji turėjo pakeisti senąją 1902 metų anglų–japonų sąjungą ir pradėti bendradarbiavimo erą Ramiajame vandenyne. Bet jeigu kuri nors iš Keturių valstybių sutarties signatarių būtų pažeidusi jos sąlygas, ar kitos būtų ėmusios veiksmų prieš ją? „Keturių valstybių sutartyje nėra jokių karinių įsipareigojimų. ... Ten nėra jokių įsipareigojimų dėl ginkluotųjų pajėgų, dėl sąjungos, jokių rašytinių ar moralinių pasižadėjimų imtis bendros gynybos...“ – skeptiškai nusiteikusiam Senatui aiškino prezidentas Harding.[4]

Valstybės sekretorius Charles Evans Hughes sutvirtino prezidento žodžius, perspėdamas visas pakto signatares, kad Amerika jokiomis aplinkybėmis nedalyvaus jėga įgyvendinant sutarties straipsnius. Tačiau senatorių tai vis dar nepatenkino. Ratifikuodamas Keturių valstybių sutartį Senatas pridūrė išlygą, kad Jungtinių Valstijų ji neįpareigoja naudoti ginkluotą jėgą atremiant agresiją prieš signatarių valdas Ramiajame vandenyne.[5] Kitaip tariant, susitarimas buvo grindžiamas vien gera valia; jo nesilaikymas nebūtų sukėlęs jokių pasekmių. Amerika turėjo kiekvienu atveju atskirai spręsti, kaip jai elgtis, tarsi susitarimas apskritai neegzistuotų.

Palyginti su diplomatijos praktika, kuri klostėsi ne vieną šimtmetį, tai buvo itin neįprastas dalykas – kad oficialioje sutartyje nebūtų numatyta prievartinio įgyvendinimo teisė ir kad dėl sutarties vykdymo reikėtų kiekvienu atveju atskirai derėtis su Kongresu. Panašūs debatai vėliau kilo tarp Kongreso ir Nixono administracijos, kai po Vietnamo taikos susitarimo 1973 metų sausį Kongresas ėmė tvirtinti, kad susitarimas, dėl kurio Amerika kovėsi valdant trims abiejų partijų administracijoms, neduoda teisės jį įgyvendinti prievarta. Laikantis tokios teorijos, susitarimai su Amerika atspindėtų Vašingtono akimirkos nuotaikas; bet kokios iš jų kylančios pasekmės irgi priklausytų nuo Vašingtono nusiteikimo vieną ar kitą akimirką, – toks požiūris vargu ar didintų pasitikėjimą Amerikos įsipareigojimais.

Senato santūrumas neapmaldė prezidento Hardingo entuziazmo Keturių valstybių sutarties atžvilgiu. Per pasirašymo ceremoniją jis

liaupsino ją kaip saugančią Filipinus ir ženklinančią „naujos, geresnės epochos pradžią žmonijos pažangoje". Kaip galėjo sutartis, neturinti įgyvendinimo garantijų, apsaugoti tokį gardų kąsnį kaip Filipinai? Nors ir priklausydamas priešingai politinio spektro pusei, Harding griebėsi tipiškai vilsoniškos liturgijos. Pasaulis, kalbėjo jis, nubausiąs pažeidėjus reikšdamas „nepakantą išdavystei ir negarbingam elgesiui".[6] Tačiau Harding nepatikslino, kaip išsiaiškinti pasaulio viešąją nuomonę, ką jau kalbėti apie jos formavimą, ir kokia būtų to prasmė, jei Amerika atsisakė stoti į Tautų Lygą.

Kelloggo-Briand'o paktas, apie kurio poveikį Europai kalbėta XI skyriuje, dar kartą patvirtino Amerikos įsitikinimą, kad principai privalo patys save įgyvendinti. Nors amerikiečių lyderiai entuziastingai skelbė sutartį turint istorinę reikšmę, nes šešiasdešimt dvi valstybės išsižadėjo karo kaip nacionalinės politikos instrumento, jie griežtai atsisakė paremti kokį nors jos taikymo, ką jau kalbėti apie prievartinį įgyvendinimą, mechanizmą. Prezidentas Calvin Coolidge 1928 metų gruodį gražbyliavo Kongrese: „Šios Sutarties laikymasis... daugiau žada pasaulio taikai negu bet koks kitas susitarimas, kada nors sudarytas tarp valstybių."[7]

Tačiau kaip šios utopijos pasiekti? Aistringai gindamas Kelloggo-Briand'o paktą Coolidge paskatino internacionalistus ir Tautų Lygos šalininkus gana pagrįstai teigti, kad, karą paskelbus už įstatymo ribų, neutralumo koncepcija praranda prasmę. Jiems atrodė, kad tarptautinė bendrija, sukūrusi Tautų Lygą agresoriams identifikuoti, privalo juos ir atitinkamai bausti. „Ar kas nors tiki, – klausė vienas šio požiūrio propaguotojų, – kad agresyvius Mussolini'o planus galėtų pažaboti vien italų liaudies gera valia ir viešosios nuomonės jėga?"[8]

Klausimas buvo pranašiškas, bet tai nepadėjo jo išgirsti. Dar tik svarstant sutartį, kuri vėliau buvo pavadinta jo vardu, valstybės sekretorius Kellogg Užsienio reikalų taryboje pabrėžė, kad laikytis sutarties niekada nebus verčiama jėgos metodais. Kliovimasis jėga, tvirtino jis, šį planuojamą milžinišką žingsnį taikos link paverstų būtent tokia karine sąjunga, kokias žūtbūt reikia panaikinti. Neturėtų sutartyje būti ir agresijos apibrėžimo, nes joks apibrėžimas neaprėps visų atvejų, ir tai sumenkins Pakto formuluočių taurumą.[9] Kelloggui žodis buvo ne tik visko pradžia, bet ir pabaiga:

> Valstybė, kuri teigia veikianti savigynos tikslu, privalo pateisinti tai ir prieš pasaulio viešąją nuomonę, ir prieš sutarties signatarus. Todėl aš ir atsisakiau

> įtraukti į sutartį agresoriaus bei savigynos apibrėžimus, nes manau, kad išsamaus teisinio apibrėžimo iš anksto sukurti neįmanoma. ... Valstybei agresorei įrodyti savo nekaltumą dabar bus sunkiau, o ne lengviau.[10]

Kelloggo žodžiai nepadarė Senatui didesnio įspūdžio negu Hardingo egzegezė prieš šešetą metų, kodėl Keturių valstybių sutartis nereiškia to, kas joje pasakyta. Dabar Senatas pateikė tris savo paties „aiškinimus": jo požiūriu, sutartis neriboja nei teisės į savigyną, nei Monroe doktrinos taikymo ir neįpareigoja padėti agresijos aukoms. Tai reiškė, kad iš sutarties veikimo sferos pašalinami visi atvejai, kokius tik įmanoma numatyti. Senatas pritarė Kelloggo-Briand'o paktui kaip principo deklaracijai, bet pabrėžė, kad sutartis neturės jokių praktinių implikacijų, sukeldamas abejones, ar Amerikai apskritai vertėjo angažuotis netgi skelbiant principą, jeigu po to daromos šitokios išlygos.

Kaipgi buvo įmanoma apsaugoti Versalio sistemą, jeigu Jungtinės Valstijos neigė sąjungas ir abejojo Tautų Lygos veiksmingumu? Kelloggo atsakymas į šį klausimą kur kas mažiau originalus negu jo kritikų – ta pati sena giesmelė apie viešosios nuomonės jėgą:

> ...jeigu šia sutartimi visos valstybės oficialiai pasmerks karą kaip tarptautinių ginčų sprendimo instituciją, pasaulis bus žengęs žingsnį į priekį, sukūręs viešąją nuomonę, sutelkęs didžiąsias moralines jėgas, laiduojančias jos [sutarties] laikymąsi ir prisiėmęs šventą įsipareigojimą, taigi įstumti pasaulį į naują didelį konfliktą bus kur kas sunkiau.[11]

Po ketverių metų ir Kelloggo įpėdinis Henry Stimson, vienas iškiliausių ir išmaniausių valstybės tarnautojų tarpukario Amerikoje, nepajėgė pasiūlyti geresnės priemonės prieš agresiją už Kelloggo-Briand'o paktą – paremtą, savaime suprantama, viešosios nuomonės jėga:

> Kelloggo-Briand'o pakte nenumatytos jokios prievartinės sankcijos. ... Vietoje jų jis remiasi viešosios nuomonės sankcija, kurią galima paversti viena galingiausių sankcijų pasaulyje. ... Tie kritikuotojai, kurie iš jo šaiposi, netiksliai vertina pasaulio nuomonės evoliuciją po Didžiojo karo.[12]

Tolimoje saloje įsikūrusiai valstybei – taip galima apibūdinti Jungtinių Valstijų padėtį Europos ir Azijos atžvilgiu – Senojo žemyno ginčai neišvengiamai atrodė sunkiai suprantami, neretai beprasmiai. Amerika turėjo didelę saugumo atsargą, kuri izoliavo ją nuo pavojų, gresiančių Europos šalims, taigi Europos šalys faktiškai funkcionavo kaip Amerikos apsauginiai vožtuvai. Panašūs samprotavimai kadaise, *splendid isolation* laikotarpiu, skatino Didžiąją Britaniją šalintis kasdienės Europos politikos.

Tačiau Didžiosios Britanijos *splendid isolation* XIX amžiuje ir Amerikos izoliacionizmas XX amžiuje iš esmės skyrėsi. Didžioji Britanija irgi stengėsi nesivelti į dažnas Europos rietenas, bet ji suprato, kad jos pačios saugumas priklauso nuo galių pusiausvyros, ir nedvejodama gynė tą pusiausvyrą tradiciniais europinės diplomatijos metodais. Tuo tarpu Amerika niekada nepripažino nei galių pusiausvyros, nei europinio stiliaus diplomatijos svarbos. Įtikėjusi, kad jai suteikta ypatinga, aukščiausioji malonė, Amerika paprasčiausiai niekur nesiangažuodavo, o jei ir angažuodavosi, tai tik dėl bendrųjų idealų ir laikydamasi savitos diplomatijos, kuri buvo kur kas viešesnė, įstatymiškesnė ir ideologiškesnė už Europos diplomatiją.

Todėl, tarpukario metais sąveikaujant europiniam ir amerikiniam diplomatijos stiliams, neretai susipindavo blogiausieji abiejų bruožai. Jausdamos grėsmę, Europos šalys, ypač Prancūzija ir naujosios Rytų Europos valstybės, nepriėmė nei Amerikos peršamo kolektyvinio saugumo ir tarptautinio arbitražo, nei jos teisinių karo ir taikos apibrėžimų. Valstybės, kurios pritarė amerikiečių požiūriui, visų pirma Didžioji Britanija, neturėjo tokios politikos vykdymo patirties. Vis dėlto visos Europos šalys puikiai suprato, kad įveikti Vokietiją be Amerikos pagalbos nebūtų pavykę. O per laiką, praėjusį nuo karo pabaigos, galių pusiausvyra buvo pasidariusi joms dar nepalankesnė. Kilus naujam karui su Vokietija, amerikiečių parama būtų buvusi reikalinga dar labiau ir galbūt skubiau negu praėjusį kartą – ypač dėl to, kad žaidime nedalyvautų Sovietų Sąjunga.

Baimė pramaišiui su viltimi davė tą praktinį rezultatą, kad Europos diplomatija vis labiau tolo nuo savo tradicinių prieplaukų ir darėsi emociškai priklausoma nuo Amerikos. Radosi dvigubas veto: Prancūzija nieko nesiims be Didžiosios Britanijos, Didžioji Britanija nedarys nieko, kas prieštarautų tvirtoms Vašingtono nuostatoms, o juk amerikiečių lyderiai nepailsdami kartojo jokiomis aplinkybėmis nerizikuosią karu dėl Europos problemų.

Atkaklus Amerikos nenoras trečiajame dešimtmetyje imtis atsakomybės už Versalio sistemos išsaugojimą tapo rūsčiu psichologiniu pasirengimu ketvirtajam dešimtmečiui, kai pradėjo vertis tarptautinės įtampos židiniai. Pirmi pranašingi ženklai pasirodė 1931 metais, kai Japonija užpuolė Mandžiūriją, atskyrė ją nuo Kinijos ir pavertė satelitine valstybe. Jungtinės Valstijos pasmerkė japonų veiksmus, bet atsisakė dalyvauti kolektyviniame atoveiksmyje. Amerika jiems skyrė savo pačios sankciją, kuri tuo metu atrodė kaip išsisukinėjimas, bet po dešimtmečio, jau Roosevelto rankose, tapo ginklu aiškinantis santykius

su japonais. Tai buvo jėga sukeltų teritorinių pokyčių nepripažinimo politika. Ją 1932 metais pasiūlė Stimson, o 1941 metų rudenį atnaujino Roosevelt pareikalavęs, kad Japonija pasitrauktų iš Mandžiūrijos ir visų kitų užgrobtų teritorijų.

Rimta pasaulinė krizė prasidėjo 1933 metų sausio 30 dieną, kai Hitler tapo Vokietijos kancleriu. Likimo valia Franklin Delano Roosevelt, kaip niekas kitas prisidėjęs prie pergalės prieš Hitlerį, davė prezidento priesaiką vos po keturių su trupučiu savaičių. Tiesa, per pirmąją Roosevelto kadenciją jokie ženklai tokios įvykių eigos nepranašavo. Roosevelt laikėsi iš pirmtakų paveldėtos izoliacionistinės linijos ir nuo standartinės tarpukario retorikos nukrypdavo retai. 1933 metų gruodžio 28 dieną kalbėdamas Woodrow Wilsono fonde, Roosevelt užsiminė apie besibaigiantį trečiojo dešimtmečio Jūrų sutarčių galiojimo terminą. Jis pasiūlė išplėsti jas įtraukiant visų puolamųjų ginklų draudimą ir – Kelloggo įkvėptas – pasižadėjimą, kad nė viena valstybė neleis savo ginkluotosioms pajėgoms įžengti į kitos teritoriją.

Visa tai jau buvo ne sykį girdėta – taip pat ir Roosevelto siūlymas, kaip reaguoti į galimus tokio susitarimo pažeidimus. Jis nematė kitos priemonės negu viešosios nuomonės pasmerkimas:

> ...joks panašus bendras susitarimas agresijai ar puolamajai ginkluotei eliminuoti neturės šiame pasaulyje nė menkiausios vertės, jei jo laikytis iškilmingai neįsipareigos visos be išimties Tautos. ... Tada, mano bičiuliai, bus palyginti lengva atskirti avis nuo ožių. ... Tai yra ne kas kita, kaip Woodrow Wilsono pradėto žygio tąsa – mūsų, kaip naujos kartos, siūlymas, kad nuo šiol karus tarp vyriausybių pakeistų taika tarp tautų.[13]

Nė žodžio apie tai, kas nutiktų nuo avių atskirtiems ožiams.

Roosevelto siūlymas neturėjo jokios prasmės, nes Vokietija, prieš du mėnesius išėjusi iš Nusiginklavimo konferencijos, neketino į ją grįžti. Šiaip ar taip, Hitler vargu ar būtų pritaręs puolamųjų ginklų draudimui. Kaip paaiškėjo, Hitlerio, pasirinkusio ginklavimosi kelią, nepasmerkė ir pasaulio visuomenė.

Pirmoji Roosevelto kadencija sutapo su pačiu požiūrio į Pirmąjį pasaulinį karą revizijos apogėjumi. 1935 metais speciali Senato komisija, vadovaujama Šiaurės Dakotos senatoriaus Geraldo Nye, paskelbė 1400 puslapių pranešimą, kuriame dėl Amerikos įsitraukimo į karą buvo kaltinami ginklų gamintojai. Netrukus šį teiginį tarp plačiosios auditorijos išpopuliarino Walter Millis, išleidęs bestseleriu tapusią knygą *Kelias į karą*.[14] Amerikos dalyvavimą kare pradėta aiškinti

piktnaudžiavimu valdžia, sąmokslais ir išdavyste, o ne pamatiniais, nekintamais interesais.

Kad Amerika nebūtų dar sykį įviliota į karą, Kongresas 1935–1937 metais priėmė tris vadinamuosius Neutralumo aktus. Nye pranešimo įkvėpti, šie įstatymai draudė duoti paskolas ar kitaip finansiškai remti kariaujančias šalis (nesvarbu karo priežastis) ir tiekti joms ginklus (net ir agresijos aukoms). Nekarines prekes leista pardavinėti tik už grynus pinigus ir tik tuo atveju, jei jos bus transportuojamos neamerikiečių laivais.[15] Kongresui rūpėjo sumažinti ne tiek pelnus, kiek riziką. Agresoriams Europoje rodant nagus, Amerika naikino skirtumą tarp agresoriaus ir aukos, abiem taikydama vienodus įstatyminius apribojimus.

Nacionaliniai interesai dabar buvo apibrėžiami teisinėmis, o ne geostrateginėmis kategorijomis. 1936 metų kovo mėnesį valstybės sekretorius Hull grynai teisiškai aiškino Rooseveltui, kokią reikšmę turi Reino zonos remilitarizavimas, suardęs karinę pusiausvyrą Europoje ir palikęs neapsaugotas Rytų Europos šalis: „Iš šios trumpos analizės matyti, kad Vokietijos vyriausybės žingsnis pažeidžia ir Versalio, ir Locarno paktus, bet, kalbant apie Jungtines Valstijas, jis neatrodo prieštaraująs mūsų 1921 metų rugpjūčio 25 dienos sutarčiai[16] su Vokietija..."[17]

Tačiau po triuškinančios pergalės 1936 metų rinkimuose Roosevelt toli peržengė susiklosčiusios schemos ribas. Nors ir apniktas Didžiosios depresijos sukeltų rūpesčių, diktatorių iššūkio esmę jis, regis, perprato geriau už bet kurį Europos lyderį, išskyrus Churchillį. Pirmiausia Roosevelt pasistengė suformuluoti moralinę Amerikos pareigą demokratinių šalių atžvilgiu. Šį šviečiamąjį procesą jis pradėjo vadinamąja „karantino kalba" Čikagoje 1937 metų spalio 5 dieną. Joje Roosevelt pirmą kartą perspėjo Ameriką apie artėjantį pavojų ir pirmą kartą viešai pareiškė, kad Amerikai galbūt teks imtis tam tikrų įsipareigojimų. Atsinaujinusi Japonijos agresija Kinijoje ir praėjusiais metais paskelbta Berlyno–Romos ašis buvo Roosevelto kalbos fonas, suteikęs jo nerimui globalų matmenį:

> Devyniasdešimties procentų pasaulio gyventojų taikai, laisvei ir saugumui kelia pavojų likusieji dešimt procentų, grasinantys sugriauti visą tarptautinę tvarką ir teisę. ... Deja, panašu į tai, kad pasaulinė neteisėtumo epidemija nesiliauja plitusi. Kai kyla kokios nors fizinės ligos epidemija, bendruomenė imasi ligonių karantino, kad apsaugotų savo narių sveikatą nuo užkrato plitimo.[18]

Roosevelt apdairiai nepaaiškino, ką norėjo pasakyti žodžiu „karantinas" ir kokias konkrečias priemones turėjo omenyje. Jeigu savo kalboje jis

būtų užsiminęs apie vienokius ar kitokius veiksmus, tai būtų prieštaravę Neutralumo įstatymams, kuriems Kongresas pritarė didžiule balsų dauguma ir kuriuos prezidentas pats buvo neseniai pasirašęs.

Nenuostabu, kad izoliacionistai užsipuolė „karantino kalbą“, reikalaudami patikslinti prezidento ketinimus. Jie įrodinėjo, kad perskyra tarp „taiką mylinčių“ ir „karingų“ tautų reiškia vertybinį vertinimą, o tai savo ruožtu verčia atsisakyti nesikišimo politikos, kurios laikytis pasižadėjo ir Roosevelt, ir Kongresas. Po dvejų metų Roosevelt šitaip aprašė po jo kalbos kilusį triukšmą: „Deja, pasiūlymo klausėsi kurčios ausys. Maža to – piktos ir pavydžios ausys. ... Jis buvo išvadintas karo kurstymu; jis buvo pasmerktas kaip mėginimas kištis į svetimus reikalus; jis netgi buvo išjuoktas kaip nervingas prasimanytų karo pavojų ‘ieškojimas po lova’.“[19]

Roosevelt galėjo užbaigti kontroversiją paprasčiausiai paneigdamas jam priskiriamus ketinimus. Tačiau, nepaisydamas kritikų antpuolio, Roosevelt per spaudos konferencijas kalbėjo gana dviprasmiškai – matyt, norėdamas išsaugoti vienokios ar kitokios kolektyvinės gynybos galimybę. Pagal tuometinę žurnalistinę praktiką, prezidento susitikimai su spauda visuomet būdavo „ne spaudai“, tai yra nebuvo galima nei jį cituoti, nei juo remtis, ir šių taisyklių visi laikydavosi.

Po daugelio metų istorikas Charles Beard paskelbė stenogramą, iš kurios matyti, kaip Roosevelt vangstosi, išsisukinėja, bet neneigia, kad „karantino kalba“ reiškia naują požiūrį, nors ir atsisako jį atskleisti.[20] Roosevelt užsimena, kad jo kalba implikuoja daugiau negu moralinį agresijos smerkimą: „Pasaulyje esama daugybės metodų, kurie iki šiol dar neišbandyti.“[21] Paklaustas, ar tai reiškia, kad jis turįs konkretų planą, Roosevelt atsako: „Aš negaliu duoti jokių užuominų. Jums teks patiems jį išgalvoti. *Bet aš jį turiu.*“[22] Ir nė žodžio apie tai, koks tas planas.

Kaip valstybininkas Roosevelt galėjo perspėti apie artėjantį pavojų. Kaip politinis lyderis, jis turėjo vinguriuoti tarp trijų amerikiečių viešosios nuomonės srovių: nedidelės grupelės, raginančios nedviprasmiškai remti visas „taiką mylinčias“ tautas; kiek įtakingesnės grupės, pritariančios tokiai paramai, jei tik nebus prieita iki karo; ir didžiosios daugumos, reikalaujančios laikytis neutralumo įstatymų raidės bei dvasios. Sumanus politinis lyderis visada stengiasi išsaugoti kuo daugiau atvirų galimybių. Galutinį variantą jis pateikia kaip savo paties optimaliai pasirinktą, o ne kaip įvykių eigos primestą. Joks kitas XX amžiaus Amerikos prezidentas nebuvo taip įvaldęs šių taktinių gudrybių kaip Roosevelt.

Po „karantino kalbos“ praėjus savaitei, 1937 metų spalio 12 dieną, per radijo „Pašnekesį prie židinio“, skirtą daugiausiai vidaus reikalams, Roosevelt mėgino įtikti visoms trims grupėms. Pabrėžęs savo atsidavimą taikos reikalui, jis pritariamai kalbėjo apie artėjančią 1922 metais Vašingtone pasirašytos Jūrų sutarties signatarų konferenciją ir Amerikos dalyvavimą joje apibūdino kaip išraišką „mūsų siekio bendradarbiauti su visais šios Sutarties signatarais, neišskiriant Kinijos ir Japonijos“.[23] Taikingas tonas liudijo taikos troškimą – netgi su Japonija; kartu tai būtų buvęs geros valios pademonstravimas, jei bendradarbiauti su Japonija pasirodytų neįmanoma. Ne mažiau dviprasmiškai Roosevelt kalbėjo apie tarptautinį Amerikos vaidmenį. Jis užsiminė radijo klausytojams apie savo patirtį karo metais, kai tarnavo laivyno sekretoriaus pavaduotoju: „...nuo 1913 iki 1921 metų aš pats buvau gana arti pasaulio įvykių ir tuo laikotarpiu neblogai pramokau ne tik didžiumą to, ką daryti, bet ir ko nedaryti.“[24]

Roosevelt, žinoma, nebūtų prieštaravęs, jei auditorija šį dviprasmišką teiginį būtų supratusi taip, kad karo metų patirtis neva padėjo jam suvokti nesikišimo svarbą. Kita vertus, jei Roosevelt tai ir turėjo omenyje, jis būtų pelnęs kur kas daugiau populiarumo kalbėdamas tiesiai. Sprendžiant pagal vėlesnius jo veiksmus, peršasi išvada, kad Roosevelt vis dėlto norėjo užsiminti, jog laikysis vilsoniškosios tradicijos, tik realistiškesniais metodais.

Nekreipdamas dėmesio į priešišką reakciją, 1937 metų spalį Roosevelt kalbėjo pulkininkui Edwardui House'ui, buvusiam Wilsono patikėtiniui: praeis nemažai laiko, kol „žmonės supras, kad karas mums bus tik dar pavojingesnis, jei užsidarysime visas duris ir visus langus, užuot išėję į gatvę ir, pasinaudodami savo įtaka, apraminę tvarkos drumstėjus“.[25] Kitaip tariant, Jungtinės Valstijos anksčiau ar vėliau turės įsitraukti į tarptautinius reikalus ir – dar nepasirinktu būdu – padėti užgniaužti agresorių kėslus.

O kol kas Rooseveltui reikėjo suvaldyti izoliacionistinių jausmų protrūkį. 1938 metų sausį Atstovų rūmai vos nepriėmė konstitucijos pataisos, kad karas būtų skelbiamas tik surengus referendumą, nebent Jungtines Valstijas kas nors užpultų. Rooseveltui teko pačiam kreiptis į deputatus, kad jie nepritartų pataisai. Esant tokioms aplinkybėms Roosevelt stengėsi be reikalo nerizikuoti. Antai 1938 metų kovo mėnesį Jungtinių Valstijų vyriausybė nereagavo į Austrijos prijungimą prie Vokietijos, sekdama paskui Europos demokratijas, kurios apsiribojo paviršutiniškais protestais. Krizės, atvedusios į Miuncheno konferenciją, metu Roosevelt ne sykį jautė pareigą pabrėžti, kad Amerika

nesidės į bendrą frontą prieš Hitlerį. Ir neigė menkiausias savo valdinių ir netgi artimų draugų užuominas apie tokią galimybę.

1938 metų rugsėjo pradžioje, per iškilmingus pietus, skirtus Prancūzijos ir Amerikos santykių užmezgimo metinėms, amerikiečių ambasadorius Prancūzijoje William C. Bullitt pakartojo standartinę banalybę – kad Prancūzija ir Jungtinės Valstijos „vieningos tiek kare, tiek taikoje".[26] To užteko, kad izoliacionistai sukeltų triukšmą. Roosevelt, kuris iš anksto galėjo ir nežinoti, ką Bullitt rengiasi sakyti, nes tokio pobūdžio stereotipinė retorika paliekama pačių ambasadorių nuožiūrai, vis dėlto paneigė insinuaciją, kad Jungtinės Valstijos ketina vienytis su Europos demokratijomis, pavadinęs ją „100 procentų klaidinga".[27] Kiek vėliau tą patį mėnesį, kai karas atrodė nebeišvengiamas ir kai Chamberlain jau buvo du kartus susitikęs su Hitleriu, Roosevelt pasiuntė Chamberlainui dvi telegramas – rugsėjo 26 ir 28 dieną – ragindamas šaukti suinteresuotųjų šalių konferenciją. Turint galvoje to meto aplinkybes, tokia konferencija galėjo tik padidinti spaudimą čekams, kad šie būtų sukalbamesni.

Miunchenas, matyt, tapo lūžio tašku, paskatinusiu Rooseveltą dėtis į vieną gretą su Europos demokratijomis – iš pradžių vien politiškai, bet ilgainiui ir materialiai. Nuo tol jo ryžtas tramdyti diktatorius pasidarė nepalenkiamas ir savo kulminaciją pasiekė po trejų metų, kai Amerika stojo į dar vieną pasaulinį karą. Demokratinėje valstybėje lyderių ir visuomenės sąveika visuomet būna sudėtinga. Lyderis, kuris sukrėtimų metu taikosi prie tautos patirties, įgyja laikiną populiarumą, bet sumoka už tai tam tikrą kainą: jį pasmerkia būsimos kartos, į kurių interesus jis neatsižvelgia. Lyderis, kuris pernelyg toli atitrūksta nuo savo visuomenės, pasidaro jai bevertis. Didis lyderis turi būti švietėjas, tiesiantis tiltą tarp savo vizijų ir to, kas įprasta. Bet taip pat jis turi būti pasirengęs vienas eiti savo parinktu keliu, kad visuomenė galėtų sekti jam iš paskos.

Kiekvienam didžiam lyderiui būdinga kruopelytė gudrumo, padedančio supaprastinti užduotį – kartais jos tikslus, kartais jos mastą. Bet svarbiausia yra tai, ar lyderis įkūnija savo visuomenės vertybių tiesą ir jos uždavinių esmę. Visų šių ypatybių Roosevelt turėjo su kaupu. Jis tvirtai tikėjo Amerika. Nacizmą laikė ne tik blogiu, bet ir grėsme amerikiečių saugumui. Buvo nepaprastai gudrus. Ir pasirengęs nešti vienišų sprendimų naštą. Tarsi vaikščiotojas lynu, jis atsargiais, kankinamai lėtais žingsneliais slinko virš prarajos tarp savo tikslo ir visuomenės tikrovės, pasiryžęs įrodyti, kad tolimasis krantas yra saugesnis už pažįstamą kyšulį.

1938 metų spalio 26 dieną, po Miuncheno pakto nepraėjus nė keturioms savaitėms, Roosevelt grįžo prie „karantino kalbos" temos. Per radiją kreipdamasis į *Herald-Tribune* forumą, jis perspėjo dėl neįvardytų, bet lengvai numanomų agresorių, kurie „nacionalinės politikos instrumentu sąmoningai renkasi karo grėsmę".[28] Po to, iš principo pritaręs nusiginklavimui, Roosevelt paragino kartu stiprinti Amerikos gynybą:

> ...esame ne sykį pabrėžę, kad nei mes, nei jokia kita valstybė nesutiks nusiginkluoti, jei kaimyninės šalys tuo pat metu ginkluosis iki dantų. Jei nenusiginkluoja visi, mes privalome ginkluotis toliau. Tai žingsnis, kuris mums nepatinka ir kurio mes nenorime žengti. Tačiau tol, kol visi neatsisakys ginklų, kuriuos galima panaudoti agresijai, elementarios nacionalinio apdairumo taisyklės ir sveikas protas reikalauja, kad mes būtume pasirengę.[29]

Slapčiomis jis nuėjo kur kas toliau. 1938 metų spalio pabaigoje, per atskirus pokalbius su britų oro laivyno ministru ir su asmeniniu ministro pirmininko Neville'o Chamberlaino draugu, Roosevelt iškėlė mintį, kaip apeiti Neutralumo įstatymus, kuriuos pats ką tik buvo pasirašęs. Jis pasiūlė statyti britų ir prancūzų lėktuvų rinkimo gamyklas Kanadoje, netoli JAV sienos. Jungtinės Valstijos tiektų visus komponentus, Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai liktų vien galutinis montažas. Tai leistų formaliai nepažeisti Neutralumo įstatymų, veikiausiai tuo pagrindu, kad komponentai yra civilinės prekės. Chamberlaino emisarą Roosevelt patikino, kad „karo su diktatoriais atveju jis galės remtis Amerikos pramonės ištekliais".[30]

Kaip ir reikėjo tikėtis, Roosevelto planas padėti demokratinėms šalims atkurti aviacijos galią žlugo – jau vien dėl to, kad buvo techniškai neįmanoma slapta įgyvendinti tokio masto sumanymą. Tačiau nuo tol Roosevelt ribojo paramą Britanijai ir Prancūzijai tik tada, kai neįstengdavo apeiti ar pakeisti Kongreso ir visuomenės nuomonės.

1939 metų pradžioje metiniame laiške Kongresui Roosevelt įvardijo Italiją, Vokietiją ir Japoniją kaip valstybes agresores. Su aliuzija į „karantino kalbą" jis nurodė, kad „ir be karo esama daugybės metodų, stipresnių ir veiksmingesnių negu paprasti žodžiai, kaip agresyvioms vyriausybėms duoti suprasti, ką galvoja mūsų tauta".[31]

1939 metų balandį, nepraėjus nė mėnesiui po to, kai naciai užėmė Prahą, Roosevelt pirmą kartą apibūdino agresiją prieš mažas šalis kaip grėsmę Amerikos saugumui. Per 1939 metų balandžio 8 dienos spaudos konferenciją jis kalbėjo žurnalistams, kad „kiekvienos mažos pasaulio

valstybės politinės, ekonominės ir socialinės nepriklausomybės išsaugojimas turi reikšmės mūsų nacionaliniam saugumui ir gerovei. Bet kurios tokios valstybės išnykimas silpnina mūsų nacionalinį saugumą ir gerovę."[32] Balandžio 14 dieną kalbėdamas Panamerikos sąjungoje, jis žengė dar vieną žingsnį – pareiškė, kad Jungtinių Valstijų saugumo interesų jau negalima riboti Monroe doktrina:

> Neabejotina, kad netolimoje ateityje lėktuvai skraidys per vandenyną taip pat lengvai, kaip šiandien perskrenda uždaras Europos jūras. Taigi pasaulio ekonomika neišvengiamai pradeda funkcionuoti kaip vienis; ateityje jos sutrikimas kokioje nors vienoje vietoje negalės neatsiliepti ekonominiam gyvenimui visur.
>
> Praėjusi karta, rūpindamasi Panamerikos reikalais, kūrė principus ir mechanizmus, padedančius mūsų pusrutuliui darniai bendradarbiauti. Tuo tarpu ateinančios kartos dėmesys kryps į metodus, kurių dėka Naujasis pasaulis galės taikiai sugyventi su Senuoju.[33]

1939 metų balandį Roosevelt tiesiogiai kreipėsi į Hitlerį ir Mussolini laišku, kuris, nors diktatorių ir išjuoktas, buvo gudriai suformuluotas taip, kad parodytų amerikiečiams, jog Ašies valstybės iš tikrųjų turi agresyvių kėslų. Neabejotinai vienas subtiliausių ir gudriausių Amerikos prezidentų prašė diktatorių – o ne Didžiosios Britanijos ar Prancūzijos – garantuoti, kad dešimties metų laikotarpiu jie nepuls trisdešimt vienos konkrečiai nurodytos Europos ir Azijos valstybės.[34] Iš tos trisdešimt vienos šalies Roosevelt apsiėmė gauti analogiškas garantijas Vokietijos ir Italijos atžvilgiu. Galiausiai jis pažadėjo, kad Amerika dalyvaus bet kokioje nusiginklavimo konferencijoje, rengsimoje atslūgus įtampai.

Roosevelto laiškas nepateks į diplomatijos istoriją kaip kruopštaus personalo darbo pavyzdys. Antai Sirija ir Palestina, kurių valdymo mandatus turėjo atitinkamai prancūzai ir britai, buvo paminėtos jame kaip nepriklausomos valstybės.[35] Hitler gerokai pasismagino, teatrališkai skaitydamas Roosevelto laišką Reichstage. Visuotinei linksmybei Hitler iš lėto vardijo šalis, kurias Roosevelt prašė palikti ramybėje. Fiureriui suglumusiu balsu tariant šalies pavadinimą po pavadinimo, Reichstage aidėjo kvatojimas. Vėliau Hitler pasiteiravo visų laiške nurodytų šalių, kurių dauguma jau drebėjo prieš jį, ar jos tikrai jaučia kokią nors grėsmę. Suprantama, šios ryžtingai tai paneigė.

Nors Hitler laimėjo taškų kaip oratorius, Roosevelt savo politinį tikslą pasiekė. Paprašęs garantijų vien iš Hitlerio ir Mussolini'o, jis paženklino juos kaip agresorius vienintelės tuo metu jam rūpimos auditorijos – Amerikos žmonių – akyse. Kad palenktų amerikiečius remti

demokratijas, Roosevelt turėjo pateikti reikalą ne kaip galių pusiausvyros dalyką, o kaip kovą ginant nekaltas aukas nuo blogųjų agresorių. Ir pats laiškas, ir Hitlerio reakcija padėjo jam pasiekti norimą rezultatą.

Amerikai įveikus šį psichologinį slenkstį, Roosevelt greit pavertė jį strategine moneta. Tą patį 1939-ųjų balandį jis pastūmėjo Jungtines Valstijas į *de facto* karinį bendradarbiavimą su Didžiąja Britanija. Šalių susitarimu Karališkasis laivynas sutelkė visas savo pajėgas Atlante, o Jungtinės Valstijos didžiumą savo laivyno perkėlė į Ramųjį vandenyną. Šitoks darbo pasidalijimas reiškė, kad Jungtinės Valstijos prisiima atsakomybę už britų valdų Azijoje gynimą nuo Japonijos. Antai prieš Pirmąjį pasaulinį karą sudarytas analogiškas Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos susitarimas (kai visas prancūzų laivynas persikėlė į Viduržemio jūrą) vėliau tapo argumentu, kad Didžioji Britanija yra morališkai įsipareigojusi stoti į karą ir ginti Prancūzijos Atlanto pakrantę.

Roosevelto veiksmus įdėmiai stebėję izoliacionistai buvo smarkiai sunerimę. 1939 metų vasarį, karui dar neprasidėjus, senatorius Arthur Vandenberg vaizdžiai išdėstė izoliacionistų tiesas:

> Gryna teisybė, kad mes gyvename susitraukusiame pasaulyje, kuriame, palyginti su Washingtono laikais, laikas ir erdvė santykiškai išnykę. Bet aš vis dėlto dėkoju Dievui už du mus saugančius vandenynus; kad ir kokie maži atrodytų, jie vis dar yra mūsų aukščiausias palaiminimas, jei tik plačiai ir išmintingai jais naudotumės. ...
>
> Suprantama, mes užjaučiame tautinio ir tarptautinio smurto aukas visame pasaulyje, tačiau nesame ir negalime būti pasaulio gynėjai ar pasaulio policininkai.[36]

Kai Didžioji Britanija, atsakydama į Lenkijos užpuolimą, 1939 metų rugsėjo 3 dieną paskelbė Vokietijai karą, Roosevelt neturėjo kitos išeities, tik laikytis Neutralumo įstatymų. Tuo pat metu jis skubiai ėmėsi rūpintis juos pakeisti, kad Didžioji Britanija ir Prancūzija galėtų pirkti Amerikos ginklus.

Anksčiau, kai Kinija kariavo su Japonija, Roosevelt išvengė Neutralumo įstatymų taikymo ta dingstimi, kad tai nėra paskelbtas karas, bet iš tikrųjų todėl, kad, jo manymu, ginklų embargas Kinijai būtų atsiliepęs kur kas skaudžiau negu Japonijai. Tačiau jeigu karas būtų kilęs Europoje, jis būtų oficialiai paskelbtas, ir Roosevelt nebūtų galėjęs griebtis gudrybių Neutralumo įstatymams apeiti. Todėl 1939 metų pradžioje Roosevelt paragino peržiūrėti Neutralumo įstatymus – neva jie „gali veikti nevienodai ir neteisingai – gali padėti agresoriui, o ne aukai“.[37] Kongresas nusileido tik tada, kai Europoje iš tikrųjų prasidėjo

karas. Izoliacionistinių nuotaikų stiprumą liudijo tai, kad Roosevelto iniciatyvą Kongresas iki tol buvo tris kartus atmetęs.

Tą dieną, kai Didžioji Britanija paskelbė karą, Roosevelt pasiūlė, kad rugsėjo 21-ąją susirinktų neeilinė Kongreso sesija. Šį sykį jis laimėjo. Vadinamasis Ketvirtasis neutralumo aktas, priimtas 1939 metų lapkričio 4 dieną, leido kariaujantiesiems pirkti ginklų ir amunicijos iš Jungtinių Valstijų su sąlyga, kad šie mokės grynais pinigais ir pirkinius gabens savais arba neutraliais laivais. Kadangi dėl britų įvestos jūrų blokados tai daryti galėjo tik Didžioji Britanija ir Prancūzija, „neutralumas" juo toliau, juo labiau darėsi grynai formaliu terminu. Neutralumo įstatymai laikėsi tik tol, kol nebuvo dėl ko būti neutraliems.

„Keistojo karo" metu Amerikos lyderiai dar tikėjo, kad iš jų reikės vien materialinės paramos. Mažai kas abejojo, kad prancūzų kariuomenė, įsitvirtinusi už Maginot linijos ir remiama britų Karališkojo laivyno, pasmaugs Vokietiją gynybiniu sausumos karu ir jūrų blokada.

1940 metų vasarį, tebevykstant „keistajam karui", Roosevelt pasiuntė į Europą valstybės sekretoriaus pavaduotoją Sumnerį Wellesą aiškintis taikos galimybių. Prancūzijos ministras pirmininkas Daladier padarė išvadą, kad Welles atvyko siūlyti kompromisinės taikos, kuri paliktų Vokietijai kontroliuoti Vidurio Europą, nors daugumai Welleso pašnekovų toks įspūdis anaiptol nesusidarė; matyt, Daladier galvoje troškimai gimdė mintį.[38] Siųsdamas Wellesą į Europą Roosevelt siekė ne tapti tarpininku, o veikiau pademonstruoti savo izoliacionistiškai tautai, kaip jis trokšta taikos. Be to, jis norėjo „paženklinti" Amerikos teisę dalyvauti tuo atveju, jei „keistasis karas" baigtųsi taikos sutartimi. Toji misija neteko prasmės po keleto savaičių, kai Vokietija įsiveržė į Norvegiją.

1940 metų birželio 10 dieną, naciams baigiant triuškinti Prancūziją, Roosevelt nusimetė formalaus neutralumo skraistę ir atvirai stojo į Didžiosios Britanijos pusę. Galinga kalba, pasakyta Virdžinijos valstijos Charlottesvillio mieste, jis griežtai pasmerkė Mussolini, kurio armijos tądien įsiveržė į Prancūziją, ir pažadėjo visokeriopą Amerikos pagalbą šalims, kovojančioms su vokiečių agresija. Drauge jis paskelbė, kad Amerika stiprins savo pačios gynybą:

> Šiandieną, 1940 metų birželio dešimtąją, iš šio Universiteto, kurį įkūrė pirmasis Amerikos didis demokratijos mokytojas, mes siunčiame savo maldas ir savo viltis tiems, kurie anapus jūrų pasigėrėtinai narsiai kaunasi dėl laisvės.

Mes, amerikiečiai, sutartinai eisime dviem akivaizdžiomis ir lygiagrečiomis kryptimis; jėgos priešininkams mes atversime savo medžiaginius išteklius, tuo pat metu įsisavindami tuos išteklius ir spartindami jų panaudojimą, kad mums patiems abiejose Amerikose netrūktų reikmenų ir pasirengimo bet kokiam nenumatytam atvejui ir visokeriopai gynybai.[39]

Roosevelto kalba Charlottesvillyje paženklino takoskyrą. Iškilus Didžiosios Britanijos sutriuškinimo grėsmei, bet kuris Amerikos prezidentas tikriausiai būtų supratęs, koks svarbus Vakarų pusrutulio saugumui yra Karališkasis laivynas. Tačiau sunku įsivaizduoti Roosevelto amžininką – ar iš vienos, ar iš kitos politinės partijos, – kuris, nors ir nestokodamas drąsos bei įžvalgos pavojui suvokti, būtų turėjęs tiek valios jėgos, kad savo izoliacionistiškai nusiteikusius tautiečius pamažėle atvestų iki įsipareigojimo daryti tai, ko reikėjo nacių Vokietijai įveikti.

Įžiebta viltis, kad Amerika anksčiau ar vėliau taps Didžiosios Britanijos sąjungininke, neabejotinai buvo vienas lemtingiausių veiksnių, palaikiusių Churchillio apsisprendimą tęsti vienišą kovą:

Mes kausimės iki galo. ... Ir net jeigu – tuo aš nė akimirką nepatikėsiu – mūsų sala arba didesnė jos dalis bus pavergta ir badmiriaus, mūsų užjūrio Imperija, Britų laivyno aprūpinama ir saugoma, kovos toliau, kol Dievo skirtu laiku Naujasis pasaulis visa savo jėga ir galia neatskubės gelbėti ir vaduoti Senojo.[40]

Roosevelto metodai buvo sudėtingi – pakylėti skelbiant tikslus, vylingi renkantis taktiką, tikslūs apibrėžiant problemą, nevisiškai nuoširdūs aiškinant kai kurių įvykių subtilybes. Daugelis Roosevelto veiksmų balansavo ant konstitucijos pažeidimo ribos. Joks kitas šių laikų prezidentas nebūtų išsilaikęs poste, naudodamasis jo metodais. Tačiau Roosevelt aiškiai matė, kad Amerikos saugumo atsarga senka ir kad Ašies valstybių pergalė ją galutinai išsemtų. O svarbiausia, Hitlerį jis laikė grėsme visoms vertybėms, kurias Amerika nuo seno išpažino.

Kritus Prancūzijai, Roosevelt vis dažniau pabrėždavo amerikiečių saugumui gresiantį pavojų. Rooseveltui Atlantas reiškė tą patį, ką britų valstybininkams Kanalas. Jo supratimu, Amerikai buvo gyvybiškai svarbu, kad vandenyne neįsiviešpatautų Hitler. Todėl 1941 metų sausio 6 dienos laiške Kongresui Amerikos saugumą Roosevelt susiejo su Karališkojo laivyno išlikimu:

Ne per seniausiai esu kalbėjęs, kaip greit šiuolaikinio karo tempai gali perkelti į mūsų žemę fizinį puolimą, ir tai anksčiau ar vėliau mus ištiks, jeigu diktatorių valstybės laimės karą.

> Girdėti daug neatsakingų kalbų apie mūsų imunitetą nuo staigios tiesioginės invazijos iš anapus vandenyno. Akivaizdu, kad tol, kol britų laivynas išlaiko savo galią, toks pavojus mums negresia.[41]

Jeigu jau šitaip, Amerika turėjo kiek įmanydama stengtis, kad Didžioji Britanija nepralaimėtų, – o kraštutiniu atveju netgi pati stoti į karą.

Daugelį mėnesių Roosevelt savo veiksmus grindė prielaida, kad Amerikai gali tekti stoti į karą. 1940 metų rugsėjį jis buvo sumanęs gudrų planą perduoti Didžiajai Britanijai penkiasdešimt tariamai senų eskadrinių minininkų mainais už teisę įkurdinti amerikiečių bazes aštuoniose britų valdose nuo Newfoundlando iki Pietų Amerikos žemyno. Winston Churchill vėliau pavadino tai „aiškiai neneutraliu poelgiu", nes Didžiajai Britanijai minininkai buvo kur kas svarbesni negu Amerikai bazės. Dauguma bazių buvo gana toli nuo bet kokio galimo karo veiksmų teatro, o kai kurios netgi dubliavo jau egzistuojančias Amerikos bazes. Iš tikrųjų tie mainai tebuvo dingstis, kurią sugalvoti padėjo teisininkas – teisingumo ministras Francis Biddle, skirtas pačio Roosevelto, tad vargu ar laikytinas objektyviu stebėtoju.

Šiam sandėriui Roosevelt nesistengė nei gauti Kongreso pritarimą, nei keisti Neutralumo įstatymus. Niekas jo netgi neužsipuolė – neįtikėtinas dalykas lyginant su šių dienų praktika. O tai, kad Roosevelt ėmėsi šio sumanymo jau prasidėjus prezidento rinkimų kampanijai, rodo, kokį didelį nerimą jam kėlė galima nacių pergalė ir kaip svarbu jam atrodė palaikyti britų dvasią. (Didžiosios Britanijos, taip pat ir amerikiečių vienybės laimė, kad jo varžovo Wendello Wilkie požiūris į užsienio politiką nesmarkiai skyrėsi nuo Roosevelto požiūrio.)

Kartu Roosevelt gerokai padidino Amerikos gynybos išlaidas ir 1940 metais palenkė Kongresą įvesti privalomąją karinę tarnybą. Izoliacionistinės nuotaikos buvo tokios stiprios, kad 1941 metų vasarą, iki karo paskelbimo likus mažiau kaip keturiems mėnesiams, Atstovų rūmai atnaujino prievolės įstatymą vos vieno balso persvara.

Išsyk po rinkimų Roosevelt ėmė rūpintis panaikinti Ketvirtojo neutralumo įstatymo reikalavimą, kad pirkti iš Amerikos ginklus bei amuniciją galima tik už grynuosius pinigus. Per „Pašnekesį prie židinio" jis paragino Jungtines Valstijas tapti „demokratijos arsenalu", pasiskolinęs šį terminą iš Wilsono.[42] Teisinė priemonė tam pasiekti buvo *lend-lease* įstatymas, suteikęs prezidentui teisę savo nuožiūra skolinti, nuomoti, mainyti ar parduoti bet kokius strateginius gaminius „vyriausybėms tų šalių, kurių gynybą prezidentas laiko gyvybiškai svarbia Jungtinių Valstijų gynybai". Net valstybės sekretorius Hull, šiaip

jau karštas vilsonietis ir kolektyvinio saugumo šalininkas, pripažino *lend-lease* įstatymo strateginę svarbą. Be svarios Amerikos pagalbos, tvirtino jis, Didžioji Britanija neišvengiamai žlugs, Atlanto vandenyno kontrolė pereis į priešiškas rankas, ir Vakarų pusrutulio saugumui iškils pavojus.[43]

Jeigu tai buvo teisybė, išvengti dalyvavimo kare Amerika galėjo tik vienu atveju – jei Didžioji Britanija būtų buvusi pajėgi pati viena įveikti Hitlerį, – o tuo netikėjo netgi Churchill. Senatorius Taft pabrėžė tai oponuodamas *lend-lease* įstatymui. Izoliacionistai susitelkė į vadinamąjį „Amerika visų pirma" komitetą, kuriam vadovavo generolas Robert E. Wood, „Sears, Roebuck and Company" tarybos pirmininkas, ir kurį rėmė tokios iškilios asmenybės kaip Kathleen Norris, Irvin S. Cobb, Charles A. Lindbergh, Henry Ford, generolas Hugh S. Johnson, Chester Bowles ir Theodore'o Roosevelto duktė ponia Nicholas Longworth.

Izoliacionistų priešinimosi *lend-lease* įstatymui įnirtį atskleidžia senatoriaus Arthuro Vandenbergo, vieno mąsliausių jų atstovų, žodžiai, pasakyti 1941 metų kovo 11 dieną: „Mes išmetėmė į šiukšlių dėžę Washingtono Atsisveikinimo laišką. Mes aklai metėmės į jėgos politiką ir karus dėl įtakos Europoje, Azijoje, Afrikoje. Mes žengėme pirmą žingsnį ten, iš kur niekada nebegalėsime grįžti."[44] Vandenbergo analizė buvo teisinga, tačiau pats pasaulis vertė taip elgtis; Roosevelto nuopelnas, kad jis tai suprato.

Pasiūlęs *lend-lease*, Roosevelt kiekvieną mėnesį vis atviriau demonstravo pasiryžimą sumušti nacius. Dar nepriėmus įstatymo, britų ir amerikiečių štabų vadai – neabejodami, kad jis bus patvirtintas, – susitiko tartis, kaip tvarkyti turėsimus išteklius. Kartu jie pradėjo rengti planus tam metui, kai Jungtinės Valstijos bus aktyviai įsitraukusios į karo veiksmus. Vienintelis jiems dar neaiškus dalykas buvo konkreti Amerikos stojimo į karą data. Roosevelt nepasirašė vadinamojo ABC-1 susitarimo, pagal kurį, kilus karui, amerikiečiai ir anglai visas pastangas pirmiausia sutelktų kovai prieš Vokietiją. Tačiau buvo akivaizdu, kad jis taip pasielgė dėl vidaus imperatyvų ir konstitucinių apribojimų, o ne dėl kitų sumetimų.

Nacių žiaurumai vis labiau dildė skirtumą tarp kovos už amerikines vertybes ir kovos ginant Amerikos saugumą. Hitler buvo tiek toli peržengęs visas priimtinas moralės normas, kad kova prieš jį jau reiškė ne vien kovą dėl išlikimo, bet ir gėrio triumfą prieš blogį. Tad 1941 metų sausį Roosevelt šitaip apibendrino Amerikos siekius, pavadindamas juos „keturiomis laisvėmis": žodžio laisvė, sąžinės laisvė, laisvė neskursti ir laisvė nebijoti. Jie smarkiai pranoko visų ankstesnių

Europos karų tikslus. Socialinių dalykų, tokių kaip laisvė neskursti, netgi Wilson nebuvo skelbęs karo tikslu.

1941 metų balandį Roosevelt žengė dar vieną žingsnį karo link patvirtindamas susitarimą su Danijos atstovu (turėjusiu pasiuntinio rangą), leidžiantį amerikiečių kariuomenei užimti Grenlandiją. Kadangi Danija buvo vokiečių okupuota ir kadangi danai neturėjo vyriausybės tremtyje, diplomatas be šalies prisiėmė teisę „įleisti" į Danijos teritoriją amerikiečių bazes. Tuo pat metu Roosevelt privačiai informavo Churchillį, kad nuo šiol amerikiečių laivai patruliuos Šiaurės Atlante vakariau Islandijos – aprėpdami maždaug du trečdalius viso vandenyno – ir „skelbs potencialaus agresoriaus laivų bei lėktuvų, aptiktų amerikiečių patruliavimo zonoje, koordinates".[45] Po trijų mėnesių vietos vyriausybės kvietimu amerikiečiai išsilaipino Islandijoje, kitoje Danijos valdoje, pakeisti britų karių. O netrukus Roosevelt visą plotą tarp šių Danijos valdų ir Šiaurės Amerikos be Kongreso pritarimo paskelbė Vakarų pusrutulio gynybos sistemos dalimi.

1941 metų gegužės 27 dieną Roosevelt per radiją pasakė ilgą kalbą, kuria paskelbė nepaprastąją padėtį ir patvirtino Amerikos ryžtą kautis dėl socialinės bei ekonominės pažangos:

> Mes nepriimsime Hitlerio dominuojamo pasaulio. Mes nepriimsime tokio pasaulio, kuriame, kaip trečiąjį dešimtmetį, būtų galima vėl sėti hitlerizmo sėklą ir leisti jai sudygti.
>
> Mes priimsime tik tokį pasaulį, kuriam rūpės žodžio ir raiškos laisvė... kiekvieno žmogaus laisvė savaip garbinti Dievą... laisvė neskursti... ir laisvė nebijoti.[46]

Žodis „nepriimsime" turėjo reikšti, kad Roosevelt faktiškai įsipareigoja, jog Amerika kariaus dėl šių „keturių laisvių", jeigu jų nepavyks įgyvendinti kitais būdais.

Nedaugelis Amerikos prezidentų taip jautriai ir įžvalgiai kaip Franklin Delano Roosevelt suprato savo piliečių psichologiją. Roosevelt žinojo, kad tik grėsmė jų saugumui gali paskatinti juos remti karinius pasirengimus. Bet, norint išvesti juos į karą, reikėjo apeliuoti į jų idealizmą – panašiai, kaip tai darė Wilson. Norint užtikrinti Amerikos saugumą, būtų pakakę kontroliuoti Atlantą, tačiau kaip karo tikslą reikėjo iškelti kokią nors naujos pasaulio tvarkos viziją. Todėl savo kalbose Roosevelt niekada neminėjo „galių pusiausvyros", nebent niekinamai apie ją atsiliepdamas. Jis siekė sukurti tokią pasaulio bendriją, kuri atitiktų Amerikos demokratinius ir socialinius idealus, – tai būtų geriausia taikos garantija.

Štai tokiomis aplinkybėmis formaliai neutralių Jungtinių Valstijų prezidentas ir Didžiosios Britanijos kvintesenciškasis karo metų lyderis Winston Churchill 1941 metų rugpjūtį susitiko kreiseryje prie Newfoundlando krantų. Didžiosios Britanijos padėtis buvo kiek pagerėjusi po to, kai Hitler birželio mėnesį užpuolė Sovietų Sąjungą, tačiau Anglija dar anaiptol negalėjo tikėtis pergalės. Vis dėlto bendrame dviejų lyderių pareiškime atsiskleidė ne tradiciniai karo tikslai, o visiškai naujos – amerikinio pavyzdžio – pasaulio tvarkos apmatai. Atlanto chartija skelbė „bendruosius principus“, kuriais prezidentas ir ministras pirmininkas grindė „geresnės pasaulio ateities viltį“.[47] Be Roosevelto „keturių laisvių“, tarp jų buvo ir lygios galimybės naudotis žaliavomis bei bendros pastangos gerinti gyvenimo sąlygas visame pasaulyje.

Pokarinio saugumo problema Atlanto chartijoje buvo išdėstyta grynai vilsoniškai, nė žodžiu neužsimenant apie kokius nors geopolitinius dalykus. „Galutinai sutriuškinus nacių tironiją“ laisvos tautos atsisakys naudoti jėgą ir privers visiškai nusiginkluoti tas tautas, „kurios kels agresijos grėsmę“. Tai duos impulsą „visoms kitoms realioms priemonėms, kurios palengvins taikias tautas slegiančią ginklavimosi naštą“.[48] Chartija išskyrė dvi valstybių kategorijas: agresores (konkrečiai, Vokietija, Japonija ir Italija), kurios bus visiškai nuginkluotos, ir „taiką mylinčias“, kurioms bus leista turėti karines pajėgas, bet, kaip tikėtasi, smarkiai sumažintas. Tautų apsisprendimas turėjo būti kertinis šios naujos pasaulėtvarkos akmuo.

Skirtumas tarp Atlanto chartijos ir Pitto plano, kuriuo Didžioji Britanija kadaise siūlė baigti Napoleono karus, akivaizdžiai parodo, kiek Didžioji Britanija buvo tapusi jaunesniąja anglų–amerikiečių santykių partnere. Atlanto chartijoje nėra nė žodžio apie naują galių pusiausvyrą, tuo tarpu Pitto plane kalbama vien apie tai. Taip atsitiko ne todėl, kad Didžioji Britanija, ką tik atlaikiusi dramatiškiausią kovą savo istorijoje, būtų apie galių pusiausvyrą pamiršusi; veikiau Churchill suprato, kad Amerikos stojimas į karą savaime pakeisiąs galių pusiausvyrą Didžiosios Britanijos naudai. Tad kol kas ilgalaikius britų siekius reikėjo pajungti trumpalaikiams – per Napoleono karus Didžiajai Britanijai nieko panašaus neteko daryti.

Tuo metu, kai buvo paskelbta Atlanto chartija, vokiečių armijos artėjo prie Maskvos, o japonai rengėsi puolimui Pietryčių Azijoje. Churchilliui visų pirma rūpėjo pašalinti kliūtis, trukdančias Amerikai įsijungti į karą. Mat jis puikiai suprato, kad Didžioji Britanija pati viena nepajėgs pasiekti lemiamos pergalės – netgi gaudama materialinę Amerikos paramą ir kare dalyvaujant sovietams. Sovietų Sąjunga

galėjo ir pralaimėti, be to, visada egzistavo galimybė, kad Hitler ir Stalin suras kompromisą, – tokiu atveju Didžioji Britanija vėl būtų atsidūrusi izoliacijoje. Churchill nematė prasmės aptarinėti pokario sanklodos, kurios galėjo apskritai nebūti.

1941 metų rugsėjį Jungtinės Valstijos peržengė ribą, skyrusią jas nuo dalyvavimo karo veiksmuose. Roosevelto įsakymas pranešinėti britų laivynui vokiečių povandeninių laivų koordinates anksčiau ar vėliau turėjo sukelti kokį nors atoveiksmį. 1941 metų rugsėjo 4 dieną buvo torpeduotas amerikiečių minininkas *Greer*, signalizavęs britų lėktuvams apie vokiečių povandeninio laivo buvimo vietą. Rugsėjo 11 dieną Roosevelt, nenurodydamas aplinkybių, pasmerkė „piratus". Palyginęs vokiečių povandeninius laivus su kirsti besirengiančia barškuole, jis įsakė JAV laivynui „vietoje" skandinti visus vokiečių ir italų povandeninius laivus, aptiktus iki Islandijos išplėstoje Amerikos gynybos zonoje. Praktiškai tai reiškė jūrų karą su Ašies valstybėmis.[49]

Drauge Roosevelt priėmė Japonijos mestą iššūkį. Atsakydamas į Indokinijos okupaciją 1941 metų liepą, jis panaikino Amerikos prekybos sutartį su Japonija, uždraudė parduoti jai metalo laužą ir paragino olandų vyriausybę tremtyje nutraukti naftos eksportą į Japoniją iš Olandijos Indijos (dabartinės Indonezijos). Šitoks spaudimas atvedė prie derybų su Japonija, kurios prasidėjo 1941 metų spalį. Roosevelt nurodė amerikiečių derybininkams vadovautis ankstesniu Amerikos atsisakymu „pripažinti" Japonijos užkariavimus ir reikalauti, kad Japonija pasitrauktų iš visų tų teritorijų, įskaitant Mandžiūriją.

Roosevelt turėjo žinoti, kad Japonija niekada su tuo nesutiks. 1941 metų gruodžio 7 dieną, kaip ir per karą su rusais amžiaus pradžioje, Japonija netikėtai puolė Pearl Harborą ir sunaikino nemažą dalį JAV Ramiojo vandenyno laivyno. Gruodžio 11 dieną Hitler, laikydamasis trišalės sutarties su Japonija ir Italija, paskelbė Jungtinėms Valstijoms karą. Dar niekas nėra įtikinamai paaiškinęs, kodėl Hitler šiuo savo žingsniu leido Rooseveltui nukreipti visą karinę galią į valstybę, kurią Roosevelt visuomet laikė didžiausiu Amerikos priešu.

Amerikos įsitraukimas į karą tapo kulminacija nepaprasto diplomatinio žygio, kurio ėmėsi didis ir drąsus lyderis. Mažiau kaip per trejus metus Roosevelt atvedė savo itin izoliacionistišką tautą į pasaulinį karą. Dar 1940 metų gegužę 64 procentai amerikiečių taikos išsaugojimą laikė svarbesniu už nacių sutriuškinimą. Po aštuoniolikos mėnesių, 1941 metų gruodį, prieš pat Pearl Harboro užpuolimą, santykis jau buvo atvirkščias – tik 32 procentams taika atrodė svarbesnė už Hitlerio sustabdymą.[50]

Savo tikslo Roosevelt siekė kantriai ir atkakliai, palengva atskleisdamas visuomenei vieną neišvengiamą žingsnį po kito. Visuomenė vertino jo žodžius pagal išankstines nuostatas ir ne visuomet suprasdavo, kad galutinis jo tikslas yra karas, nors vargu ar kas abejojo, kad tai bus konfrontacija. Iš tiesų Rooseveltui buvo ne tiek svarbu kariauti, kiek sutriuškinti nacius; tiesiog slenkant laikui aiškėjo, kad be Amerikos įsikišimo nacių įveikti nepavyks.

Tai, kad stojimas į karą amerikiečiams pasirodė toks netikėtas, lėmė trys veiksniai: dėl savo saugumo amerikiečiai dar niekada nebuvo kariavę už Vakarų pusrutulio ribų; daugelis manė, kad Europos demokratijos susidoros pačios, mažai kas suprato prasmę diplomatijos, kurios Roosevelt laikėsi iki japonų puolimo Pearl Harbore ir neapgalvoto Hitlerio iššūkio Jungtinėms Valstijoms. Amerikiečių izoliacionizmo gelmę liudijo tai, kad Ramiajame vandenyne JAV stojo į karą tik tada, kai pačios buvo užpultos Pearl Harbore, ir kad Europoje Hitler pats paskelbė joms karą, o ne atvirkščiai.

Ėmusios priešiškų veiksmų, Ašies valstybės išsprendė Rooseveltą kamavusią dilemą, kaip įtraukti amerikiečius į karą. Jeigu Japonija būtų nukreipusi smūgį į Pietryčių Aziją ir jeigu Hitler nebūtų paskelbęs Amerikai karo, Rooseveltui būtų buvę kur kas sunkiau įpiršti amerikiečiams savo požiūrį. Menant Roosevelto deklaruotas moralines ir strategines nuostatas, galima neabejoti, kad galiausiai jis būtų kaip nors sugebėjęs pakelti amerikiečius kovai, nuo kurios, jo įsitikinimu, priklausė tiek laisvės ateitis, tiek Amerikos saugumas.

Vėlesnės amerikiečių kartos labiau vertino visišką savo aukščiausiųjų pareigūnų atvirumą. Tačiau, kaip kadaise Lincoln, Roosevelt jautė, kad šalies išlikimui bei jos vertybėms kyla grėsmė ir kad ne kas kitas, o pati istorija įvertins jo vienavališkų iniciatyvų rezultatus. Vėlgi, kaip ir Lincolno atveju, Franklino Roosevelto nuopelnų laisvoms tautoms mastą rodo tai, kad jo veiksmų išmintis dabar paprasčiausiai laikoma savaime suprantama.

ŠEŠIOLIKTAS SKYRIUS

Trys požiūriai į taiką: Roosevelt, Stalin ir Churchill Antrajame pasauliniame kare

Užpuldamas Sovietų Sąjungą Hitler pradėjo didžiausią sausumos karą žmonijos istorijoje. To karo baisybė neturi atitikmens netgi lyginant su pačiais barbariškiausiais Europos konfliktais. Nuo pradžios iki galo tai buvo kuo tikriausias genocidas. Vokiečių armijoms braunantis į Rusijos gilumą, Hitler paskelbė karą ir Jungtinėms Valstijoms, europinį karą paversdamas pasauliniu. Vokiečiai nuniokojo Rusiją, bet nesugebėjo smogti nokautuojančio smūgio. 1941 metų žiemą jie buvo sustabdyti Maskvos prieigose. Paskui, 1942–1943 metų žiemą, vokiečių puolimas įstrigo Rusijos pietuose. Per žūtbūtinį Stalingrado mūšį Hitler neteko visos Šeštosios armijos. Taip buvo perlaužtas vokiečių karo mašinos nugarkaulis. Sąjungininkų lyderiai – Churchill, Roosevelt ir Stalin – dabar jau galėjo pradėti galvoti apie pergalę ir būsimą pasaulio pavidalą.

Kiekvienas jų rėmėsi savo tautos istorine patirtimi. Churchill norėjo grąžinti Europai tradicinę galių pusiausvyrą. Tai reiškė tokį Britanijos, Prancūzijos ir netgi sumuštos Vokietijos atkūrimą, kad drauge su Jungtinėmis Valstijomis šios šalys galėtų atsverti sovietų milžiną rytuose. Roosevelt pokario tvarką vaizdavosi šitaip: trys nugalėtojos kartu su Kinija veikia tarytum kokia pasaulio direktorių taryba, ginanti taiką nuo potencialių nenaudėlių, labiausiai tikėtina – nuo Vokietijos. Ši vizija gavo „keturių policininkų" pavadinimą. Stalino požiūrį lėmė ne tik komunistinė ideologija, bet ir rusų užsienio politikos tradicijos. Jis siekė pasipelnyti iš pergalės – išplėsti savo šalies įtaką į Vidurio Europą. O sovietų kariuomenės užimtas šalis ketino padaryti buferinėmis zonomis, saugančiomis Rusiją nuo vokiečių agresijos ateityje.

Roosevelt gerokai anksčiau už savo tautiečius suprato, kad Hitlerio pergalė grėstų Amerikos saugumui. Tačiau jis ėjo išvien su jais atmesdamas tradicinį europinės diplomatijos pasaulį. Tvirtindamas, kad nacių pergalė keltų Amerikai pavojų, jis anaiptol neketino dalyvauti atkuriant europinę galių pusiausvyrą. Rooseveltui karo tikslas buvo pašalinti Hitlerį kaip kliūtį, kuri trukdo tarptautinei tvarkai, grindžiamai bendradarbiavimu ir darna, o ne pusiausvyra.

Todėl Roosevelt nepakentė truizmų, tariamai išreiškiančių istorijos pamokas. Jis neigė mintį, kad visiškas Vokietijos sutriuškinimas sukurtų vakuumą, kurį užpildyti panūstų pergalinga Sovietų Sąjunga. Jis nepritarė apsaugos priemonėms nuo galimos nugalėtojų konkurencijos po karo, nes tai būtų reiškę atkūrimą galių pusiausvyros, kurią jam kaip tik ir rūpėjo sunaikinti. Jis buvo įsitikinęs, kad taiką lems kolektyvinio saugumo sistema, palaikoma karo metų sąjungininkų ir besiremianti visų gera valia bei budrumu.

Rooseveltui atrodė, kad sąjungininkams įveikus nacių Vokietiją Jungtinės Valstijos galės grąžinti savo karius namo – juk po karo nereikės rūpintis pusiausvyra, nes vyraus visuotinė taika. Jis neketino nuolat laikyti amerikiečių kariuomenės Europoje, juo labiau tam, kad atsvertų sovietus – jo nuomone, amerikiečių visuomenė šito niekada nebūtų supratusi. 1944 metų vasario 29 dieną, amerikiečių kariams dar neįkėlus kojos į Prancūzijos žemę, Roosevelt rašė Churchilliui:

> Tik neprašykite manęs palikti amerikiečių pajėgų Prancūzijoje. Aš tiesiog negaliu to padaryti! Visas jas turėsiu grąžinti namo. Kaip jau esu minėjęs anksčiau, aš prieštarauju, aš atsisakau imtis Belgijos, Prancūzijos ir Italijos globos. Jums patiems derėtų auklėti ir drausminti savo vaikus. Turint

omenyje tai, kad kada nors jie gali tapti jūsų bastionu, bent jau sumokėtumėte už jų mokslą dabar![1]

Kitais žodžiais tariant, Didžioji Britanija turėsianti ginti Europą viena, be jokios Amerikos pagalbos.

Panašiai Roosevelt kratėsi Amerikos atsakomybės už ekonominę Europos atgaivą:

> Aš nenoriu, kad Jungtinėms Valstijoms po karo tektų Prancūzijos, Italijos ir Balkanų atkūrimo našta. Tai nėra natūrali mūsų, gyvenančių už 3500 ar daugiau mylių, užduotis. Tai neabejotinai britų reikalas, kuriuo britai suinteresuoti kur kas gyvybiškiau nei mes.[2]

Roosevelt gerokai pervertino pokarines Didžiosios Britanijos galimybes, kai ragino ją imtis ir Europos gynybos bei atkūrimo. Jis buvo linkęs išpūsti būsimą Didžiosios Britanijos vaidmenį dar ir dėl to, kad niekino Prancūziją. 1945 metų vasario mėnesį Jaltoje, per svarbiausią nugalėtojų konferenciją, Roosevelt Stalino akivaizdoje priekaištavo Churchilliui dėl mėginimo „dirbtinai" daryti Prancūziją stipria valstybe. Tarsi tokio sumanymo absurdiškumas būtų savaime suprantamas, jis šaipėsi iš Churchillio motyvų, kuriuos apibūdino kaip pastangą Prancūzijos rytinę sieną paversti gynybos linija, už kurios Didžioji Britanija paskui galėtų įkurdinti savo kariuomenę.[3] O tuo metu tai, ko gero, buvo vienintelis būdas sovietų ekspansionizmui sustabdyti.

Neketindamas užkrauti Amerikai nuolatinių įsipareigojimų, Roosevelt siekė, kad po karo sąjungininkai patys rūpintųsi Vokietijos nuginklavimu bei padalijimu ir kontroliuotų kai kurias kitas šalis (stebina, kad prie kontroliuotinų šalių Roosevelt priskyrė ir Prancūziją). Dar 1942 metų pavasarį, kai Vašingtone lankėsi sovietų užsienio reikalų ministras Molotov, Roosevelt išdėstė jam „keturių policininkų" idėją taikai po karo įtvirtinti. Harry Hopkins rašė apie tai Churchilliui:

> Roosevelt kalbėjo Molotovui apie tokią sistemą, kuri leistų turėti ginklų tik didžiosioms galiūnėms – Didžiajai Britanijai, Jungtinėms Valstijoms, Sovietų Sąjungai ir galbūt Kinijai. Šie „policininkai" bendromis jėgomis saugotų taiką.[4]

Be to, Roosevelt buvo pasiryžęs padaryti galą britų ir prancūzų kolonijinėms imperijoms:

> Kai mes laimėsime karą, aš visomis jėgomis stengsiuos, kad Jungtinės Valstijos nebūtų įviliotos į tokią padėtį, kurioje turės sutikti su kokiu nors planu, toliau plėtojančiu prancūzų imperialistines arba kurstančiu britų imperines ambicijas.[5]

Roosevelto politika buvo svaigus mišinys, susidedantis iš tradicinio Amerikos išskirtinumo, vilsoniškojo idealizmo ir gudrios jo paties įžvalgos į amerikiečių sielą, kuriai visuotiniai idealai visada buvo artimesni už bausmių ir atlygių skaičiavimą. Churchilliui pernelyg gerai sekėsi palaikyti iliuziją, kad Didžioji Britanija tebėra didi galiūnė, pajėgi viena pati pasipriešinti sovietų ekspansionizmui. Tik tuo įmanoma paaiškinti, kodėl Roosevelt vaizdavosi tokią pokario sanklodą: Amerikos kariuomenė išvesta iš svetimų kraštų, Vokietija – nuginkluota, Prancūzijos statusas sumenkęs iki antraeilio, o prieš Sovietų Sąjungą atsivėręs didžiulis vakuumas. Taigi pokario laikotarpiu Amerikai teko praktiškai įsitikinti, kokia svarbi ji yra naujajai galių pusiausvyrai.

Roosevelto „keturių policininkų" planas taikai pasaulyje įvesti ir laiduoti buvo kompromisas tarp Churchillio tradicinio požiūrio į galių pusiausvyrą ir nežaboto Roosevelto patarėjų vilsonizmo, kurį geriausiai įkūnijo valstybės sekretorius Cordell Hull. Roosevelt buvo pasiryžęs išvengti nesėkmių, kurias patyrė Tautų Lyga ir po Pirmojo pasaulinio karo susiklosčiusi sistema. Jis norėjo kolektyvinio saugumo vienokiu ar kitokiu pavidalu, tačiau iš trečiojo dešimtmečio patirties žinojo, kad kolektyvinis saugumas turi būti paremtas jėga, ir tokio ramsčio vaidmenį skyrė „keturiems policininkams".

Struktūriškai Roosevelto „keturių policininkų" koncepcija buvo panaši į Metternicho Šventąją sąjungą, nors amerikiečių liberalai tokia mintimi baisėsis. Abi sistemos buvo bandymas saugoti taiką sutelkiant nugalėtojų, išpažįstančių tas pačias vertybes, koaliciją. Metternicho sistema veikė todėl, kad ji gynė realią galių pusiausvyrą, kurios pagrindines dalyves iš tiesų vienijo bendros vertybės; Rusija, nors kartais ir aikštijosi, daugiau ar mažiau stengėsi bendradarbiauti. O Roosevelto koncepcija buvo neįgyvendinama, nes po karo nesusidarė jokia reali galių pusiausvyra, nes nugalėtojus skyrė plati ideologinė praraja, nes Stalin, išsivadavęs nuo Vokietijos grėsmės, savo ideologinių ir politinių tikslų nebijojo siekti netgi priešpriešos su buvusiais sąjungininkais kaina.

Roosevelt nebuvo numatęs, ką reikėtų daryti, jei kuris nors iš siūlomų „policininkų" atsisakytų jam skirto vaidmens – ir ypač jeigu tai būtų Sovietų Sąjunga. Mat tokiu atveju būtų tekę grįžti prie niekingosios galių pusiausvyros. O juo uoliau buvo kratomasi tradicinės pusiausvyros elementų, juo sunkesnė darėsi užduotis sukurti naują galių pusiausvyrą.

Net ir išnaršęs visą pasaulį Roosevelt nebūtų radęs partnerio, kuris skirtųsi nuo jo labiau, negu skyrėsi Stalin. Roosevelt troško

įgyvendinti vilsoniškąją tarptautinės harmonijos koncepciją, tuo tarpu Stalino požiūris į užsienio politiką niekuo nesiskyrė nuo Senojo pasaulio *Realpolitik*. Kai vienas amerikiečių generolas Potsdamo konferencijoje pabandė įsiteikti Stalinui sakydamas, kad šiam tikriausiai buvo malonu matyti rusų armijas Berlyne, Stalin atkirto: „Caras Aleksandras I nuėjo iki Paryžiaus."

Taikos reikalavimus Stalin suprato taip pat, kaip visi rusų valstybininkai ankstesniais šimtmečiais – kuo platesnė saugumo juosta aplink didžiulę Sovietų Sąjungos periferiją. Jis pritarė Roosevelto orientacijai į besąlygišką kapituliaciją, nes tai turėjo eliminuoti Ašies valstybes kaip veiksnius būsimame sureguliavime ir neleisti per taikos konferenciją iškilti vokiškajam Talleyrand'o atitikmeniui.

Ideologija tik sustiprino tradiciją. Būdamas komunistas, Stalin nematė skirtumo tarp demokratinių ir fašistinių valstybių, nors, be abejonės, demokratijas laikė ne tokiomis nuožmiomis ir turbūt ne tokiomis grėsmingomis. Stalin neturėjo sąvokų sistemos, kuri būtų leidusi atsisakyti teritorijos gera valia arba dėl „objektyvios" tikrovės – kad paveiktų pasaulio viešąją nuomonę. Todėl savo demokratiniams sąjungininkams jis tegalėjo siūlyti tą patį, ką prieš metus siūlė Hitleriui. Kaip bendradarbiavimas su Hitleriu nepadarė jo nacizmo gerbėju, taip vėlesnė sąjunga su demokratijomis nepalenkė jo pripažinti laisvųjų institucijų veiksmingumo. Iš kiekvieno laikino partnerio jis viską, ką galėdavo, paimdavo diplomatiniais būdais, o tai, ko negaudavo, užvaldydavo jėga – jei tik nereikėdavo rizikuoti karu. Kelrodė žvaigždė jam buvo sovietų nacionaliniai interesai, perleisti per komunistinės ideologijos prizmę. Perfrazuojant Palmerstoną, jis neturėjo draugų, tik interesus.

Derėtis dėl pokario tikslų Stalin labiausiai norėdavo tada, kai jo karinė padėtis būdavo sunkiausia. Jausdamas prie gerklės peilį, jis bandė tai daryti ir 1941 metų gruodį, kai britų užsienio reikalų sekretorius Anthony Eden lankėsi Maskvoje, ir 1942 metų gegužę, kai siuntė Molotovą į Londoną ir į Vašingtoną. Tačiau jo pastangos buvo bergždžios, nes Roosevelt nesileido įtraukiamas į platesnes diskusijas apie tai, kas bus po karo. Laimėjęs Stalingrado mūšį, Stalin juo toliau, juo mažiau abejojo, kad karui pasibaigus Sovietų Sąjunga bus užėmusi daugumą teritorijų, dėl kurių gali kilti ginčų. Matydamas, kad derybos duotų ne kažin ką daugiau, formuoti pokario pasaulio pavidalą Stalin patikėjo savo armijoms.

Churchill būtų mielai taręsis su Stalinu dėl pokario tvarkos Europoje tada, kai šis dar nė nesvajojo apie kokį nors laimikį. Juk tokie į ekspansionizmą linkę sąjungininkai kaip Stalin britams nebuvo naujiena.

Jei Didžioji Britanija būtų buvusi galingesnė, Churchill, be abejonės, būtų išpešęs kokių nors būsimų nuolaidų, kol Stalinui dar reikėjo pagalbos, – kaip kad Castlereagh išgavo sąjungininkų pažadą suteikti Nyderlandams laisvę, kai Napoleono karų pabaigos dar nebuvo matyti.

Churchilliui kariauti teko ilgiau negu abiem jo partneriams. Bemaž metus po Prancūzijos žlugimo 1940-ųjų birželį Didžioji Britanija viena grūmėsi su Hitleriu ir neturėjo kada mąstyti apie pokario tikslus. Visą jos energiją atimdavo kova dėl išlikimo, ir karo baigtis anaiptol nebuvo aiški. Netgi gaudama didžiulę materialinę Amerikos pagalbą Didžioji Britanija negalėjo tikėtis laimėti. Kare nedalyvaujant Amerikai ir Sovietų Sąjungai, Didžioji Britanija ilgainiui būtų buvusi priversta ieškoti kompromiso arba pralaimėti.

Hitlerio įsiveržimas į Sovietų Sąjungą 1941 metų birželio 22-ąją, Japonijos išpuolis Pearl Harbore 1941 metų gruodžio 7-ąją ir stebinantis Hitlerio poelgis, kai jis po keleto dienų paskelbė Jungtinėms Valstijoms karą, tapo garantija, jog Didžioji Britanija bus nugalėtojų pusėje, kad ir kiek ilgai ir skausmingai tektų kariauti. Tik nuo tos akimirkos Churchill galėjo pradėti realistiškai svarstyti karo tikslus. Jam teko tai daryti Didžiajai Britanijai neįprastame kontekste. Karo eiga vis aiškiau rodė, kad tradicinis britų tikslas išlaikyti Europoje galių pusiausvyrą darosi nepasiekiamas ir kad galiausiai, privertus Vokietiją besąlygiškai kapituliuoti, vyraujančia žemyno valstybe taps Sovietų Sąjunga, ypač jeigu Jungtinės Valstijos išves savo pajėgas.

Tad Churchillio karo metų diplomatija buvo manevravimas tarp dviejų pabaisų – abi jos grėsė Didžiosios Britanijos padėčiai, nors ir iš skirtingų pusių. Roosevelto propaguojamas tautų apsisprendimas kėlė pavojų Britų imperijai, Stalino pastangos atvesti Sovietų Sąjungą į Europos vidurį grėsė Didžiosios Britanijos saugumui.

Įkliuvęs tarp vilsoniškojo idealizmo ir rusų ekspansionizmo gniaužtų, Churchill, nors ir būdamas silpnesniojo padėtyje, kiek įmanydamas stengėsi laikytis tradicinės savo šalies nuostatos: kad pasaulyje neįsivyrautų stipriausieji ir negailestingiausieji, taika turi remtis vienokia ar kitokia pusiausvyra. Be to, jis aiškiai suvokė, kad po karo Didžioji Britanija nebepajėgs pati viena ginti savo gyvybinių interesų, ką jau kalbėti apie galių pusiausvyros palaikymą. Nors Churchill spinduliavo pasitikėjimu savimi, jis žinojo – kur kas geriau už savo draugus Amerikoje, vis dar tikėjusius, jog Didžioji Britanija sugebės pasirūpinti Europos pusiausvyra, – kad jo šalies kaip nepriklausomos pasaulinės galiūnės vaidmuo šio karo metu bus paskutinis. Todėl iš visų sąjunginės diplomatijos aspektų Churchilliui labiausiai

rūpėjo užmegzti tvirtus draugystės saitus su Amerika, kad Didžioji Britanija pokario pasaulyje neliktų vieniša. Štai kodėl jis dažniausiai nusileisdavo amerikiečių norams. Tiesa, neretai jam pavykdavo įtikinti partnerius, kad Vašingtono ir Londono strateginiai interesai menkai vieni nuo kitų skiriasi.

Tai buvo nelengvas uždavinys. Mat Roosevelt su bendražygiais labai įtariai vertino britų motyvus, neatmesdami galimybės, kad Churchilliui visų pirma rūpi britų nacionaliniai bei imperiniai interesai ir galių pusiausvyros stiprinimas, o ne amerikiečių požiūris į pasaulio tvarką.

Britų rūpestį savais nacionaliniais interesais dauguma kitų visuomenių būtų laikiusios savaime suprantamu. Tačiau amerikiečių lyderiams jis atrodė kaip prigimtinė britų būdo yda. Apie tai netrukus po Pearl Harboro užpuolimo Roosevelt vienos privačios vakarienės metu šitaip kalbėjo:

> Pas mus paplitęs požiūris į tą vaidmenį gal ir nėra visiškai objektyvus... galbūt nėra šimtu procentų teisingas žiūrint britų akimis, bet yra, kaip yra, ir aš mėginau sakyti jam [Churchilliui], kad jis turėtų į tai atsižvelgti. Amerikos tradicijai būdinga šitaip nepasitikėti, šitaip nemėgti ir netgi nekęsti Britanijos...[6]

Kadangi Roosevelt iki Stalingrado nenorėjo aptarinėti karo tikslų, o Stalin paliko fronto linijoms lemti politinius rezultatus, didžiumą idėjų apie pokario tvarką iškėlė Churchill. Amerikiečių reakciją į jas puikiai atskleidžia valstybės sekretoriaus Hullo 1943 metų lapkritį pasakyti žodžiai, menkinantys tradicines britų tiesas:

> ...daugiau nereikės įtakos sferų, sąjungų, galių pusiausvyros ir jokių kitų specialių susitarimų, kuriais tautos nelaimingoje praeityje stengėsi užsitikrinti saugumą ir puoselėti savus interesus.[7]

Per visą karą Roosevelt turbūt su jokiu amerikiečiu nebuvo taip žmogiškai suartėjęs kaip su Churchilliu. Tačiau kai kuriais klausimais britų ministrui pirmininkui jis galėdavo būti atžaresnis negu Stalinui. Churchill jam buvo karo metų bendražygis, tuo tarpu Staliną jis laikė būsimu partneriu saugant taiką po karo.

Dvilypiai jausmai Didžiosios Britanijos atžvilgiu buvo susitelkę į tris dalykus: pačios Amerikos antikolonijinę tradiciją, karo metų strategijos pobūdį ir pokarinės Europos pavidalą. Žinoma, Rusija irgi buvo milžiniška imperija, bet jos kolonijos ribojosi su metropolija, o rusų imperializmas niekada amerikiečių taip neerzino kaip britų kolonia-

lizmas. Churchill galėjo skųstis, kad Roosevelto išsakytas Trylikos kolonijų XVIII amžiuje ir britų valdų XX amžiuje sugretinimas liudija „sunkumus, kurie kyla lyginant padėtis, susiklosčiusias skirtingais amžiais ir skirtingomis aplinkybėmis, kai bemaž kiekvienas materialus faktas yra visiškai kitoks..."[8] Tačiau Rooseveltui rūpėjo ne tiek tikslinti istorines analogijas, kiek pabrėžti kertinius Amerikos principus. Per patį pirmą savo susitikimą su Churchilliu, kai jiedu paskelbė Atlanto chartiją, Roosevelt reikalavo, kad Chartija galiotų ne vien Europoje, bet ir visur, įskaitant kolonijas:

> Aš tvirtai laikausi įsitikinimo, kad mes tik tuomet pasieksime stabilią taiką, jei rūpinsimės atsilikusių kraštų plėtra. ... Man sunku patikėti, kad mes galime kovoti prieš fašistinę vergiją ir tuo pat metu nieko nedaryti, kad išvaduotume viso pasaulio tautas nuo atsilikusios kolonijinės politikos.[9]

Britų karo meto kabinetas ryžtingai pasipriešino tokiai interpretacijai:

> ...Atlanto chartija... buvo skirta Europos tautoms, kurias mes vylėmės išlaisvinti iš nacių tironijos, ir neturėjo nieko bendra su Britų Imperijos vidaus reikalais ar santykiais tarp Jungtinių Valstijų ir, tarkime, Filipinų.[10]

Užuomina apie Filipinus Londonas tikėjosi atvėsinti Amerikos įkarštį, atkreipdamas jos lyderių dėmesį į tai, ką galima prarasti pernelyg toli einant su tokiais argumentais. Tačiau strėlė nepasiekė taikinio, nes Amerika laikėsi to, ką skelbė, ir jau buvo nusprendusi iškart po karo suteikti nepriklausomybę vienintelei savo kolonijai.

Anglų ir amerikiečių ginčas dėl kolonializmo tuo nesibaigė. 1942 metais kalbėdamas Atminimo dienos proga valstybės sekretoriaus pavaduotojas, Roosevelto draugas ir patikėtinis Sumner Welles dar sykį pabrėžė istorinį Amerikos nepakantumą kolonializmui:

> Jei šis karas iš tiesų yra karas už tautų išlaisvinimą, jis turi laiduoti suverenią tautų lygybę visame pasaulyje, neišskiriant nė abiejų Amerikų pasaulio. Mūsų pergalė turi atnešti laisvę visoms tautoms. ... Imperializmo amžius baigėsi.[11]

Po to Roosevelt pasiuntė raštelį valstybės sekretoriui Hullui, informuodamas jį, kad Welleso pareiškimas buvęs oficialus, – šitoks poelgis vargu ar pagerino santykius tarp ministro ir jo pavaduotojo, nes liudijo, kad pavaduotojo santykiai su prezidentu glaudesni. Vėliau Hull pasiekė, kad Welles būtų atleistas.

Roosevelto pažiūra į kolonializmą buvo pranašiška.[12] Jis norėjo, kad Amerika imtųsi vadovauti neišvengiamam kolonijinių kraštų vadavi-

muisi, nes baiminosi, jog apsisprendimo siekimas nevirstų kova tarp rasių. Roosevelto patarėjas Charles Taussig memorandume rašė:

> Prezidentas kalbėjo esąs susirūpinęs tamsiaodžiais žmonėmis Rytuose. Jis sakė, kad tamsiaodžių yra 1 100 000 000. Daugelyje Rytų šalių juos valdo saujelė baltųjų, ir tuo jie piktinasi. Mes privalome jiems padėti tapti nepriklausomiems – 1 100 000 000 potencialių priešų yra pavojingi.[13]

Debatai dėl kolonializmo negalėjo nieko pakeisti iki karo pabaigos, o tada Roosevelto jau nebuvo tarp gyvųjų. Tuo tarpu ginčai dėl strategijos turėjo tiesioginių padarinių, nes atspindėjo labai skirtingą valstybių požiūrį į karą ir taiką. Antai amerikiečių lyderiai karinę pergalę buvo linkę laikyti savitiksliu, o jų kolegos britai karines operacijas stengėsi susieti su konkrečiu diplomatiniu planu pokariniam pasauliui tvarkyti.

Reikšmingiausios Amerikos karinės patirtys buvo jos pačios Pilietinis karas, kuriame kova vyko iki galo, ir Pirmasis pasaulinis karas. Abu jie baigėsi visiška pergale. Amerikiečių mąstymas užsienio politiką ir strategiją buvo išskyręs į atskiras, viena po kitos einančias nacionalinės politikos fazes. Idealiu atveju diplomatai turėjo nesikišti į strategiją, o kariškiai – atlikti savo užduotį iki pradedant dirbti diplomatams. Toks požiūris Amerikai brangiai kainavo per Korėjos ir Vietnamo karus.

Tuo tarpu Churchilliui karo strategija ir užsienio politika buvo glaudžiai susiję dalykai. Kadangi Didžiosios Britanijos ištekliai toli gražu neprilygo Jungtinių Valstijų ištekliams, jos strategai visada būdavo priversti priemonėms skirti ne mažiau dėmesio negu tikslams. Po to, kai Pirmasis pasaulinis karas kone mirtinai išsekino šalį, britų lyderiai buvo pasiryžę išvengti kitų tokių skerdynių. Jiems tiko bet kokia mažesnius nuostolius žadanti strategija.

Todėl, kai tik Amerika įstojo į karą, Churchill pasiūlė pulti Vokietiją per Pietų Europą, kurią jis vadino Ašies „minkštąja papilve“. O karui baigiantis, jis atkakliai, bet bergždžiai ragino Eisenhowerį užimti Berlyną, Prahą ir Vieną, kol jų neužėmė sovietų armijos. Churchill šiuos taikinius pasirinko ne dėl Balkanų pažeidžiamumo (ten reljefas nepaprastai sudėtingas) ar karinio Vidurio Europos sostinių potencialo, bet kad būtų galima apriboti sovietų įtaką po karo.

Amerikos kariniai lyderiai į Churchillio rekomendacijas reagavo irzliai, kone piktindamiesi. Silpniausios vietos strategiją jie laikė dar vienu britų mėginimu pasinaudoti Amerika savų nacionalinių interesų labui ir atmetė ją motyvuodami, kad neverta rizikuoti gyvybėmis dėl

tokio antraeilio tikslo. Nuo pat bendro planavimo pradžios amerikiečių vadai antrą frontą norėjo atidaryti Prancūzijoje. Jiems nebuvo svarbu, kur eis fronto linija, – kad tik karas baigtųsi visiška pergale; jų nuomone, tik šitaip buvo galima įtraukti į kovą pagrindines vokiečių pajėgas. 1942 metų kovo mėnesį JAV kariuomenės štabo viršininkas generolas George Marshall, įsiutintas britų priešinimosi jo planams dėl antro fronto, pagrasino atšauksiąs praėjusiais metais priimtą vadinamąjį ABC-1 sprendimą, atidavusį pirmenybę Europos teatrui, ir Amerikos pastangas nukreipsiąs į Ramųjį vandenyną.

Tada Roosevelt pademonstravo, kad yra toks pat stiprus karo meto lyderis, koks buvo kreipdamas savo šalį į karą. Jis dezavavo Marshallo žodžius ir priminė susikivirčijusiems generolams, kad sprendimas pirmiausiai siekti Vokietijos sutriuškinimo buvo priimtas vadovaujantis bendrais interesais, o ne darant malonę Didžiajai Britanijai:

> Nepaprastai svarbu suprasti, kad, nugalėję Japoniją, mes Vokietijos nenugalėsime ir kad Amerikos jėgų telkimas prieš Japoniją šiais arba 1943 metais didina visiško vokiečių įsivyravimo Europoje ir Afrikoje galimybę. ... Pergalė prieš Vokietiją reiškia pergalę prieš Japoniją, galbūt neiššaunant nė šūvio ir neprarandant nė vienos gyvybės.[14]

Roosevelt daugeliu atžvilgių palaikė Churchillio strategiją, tačiau dėl Balkanų nesileido į kalbas. Jis pritarė išsilaipinimui Šiaurės Afrikoje 1942 metų lapkritį ir, užėmus šiaurinę Viduržemio jūros pakrantę, – Italijoje 1943 metų pavasarį, nes tai turėjo eliminuoti Italiją iš karo. Antrąjį frontą Normandijoje sąjungininkai atidarė tik 1944-ųjų birželį, kai Vokietija jau buvo tiek nusilpusi, kad sąjungininkų nuostoliai gerokai sumažėjo ir pergalė jau buvo ranka pasiekiama.

Antro fronto idėją Stalin rėmė taip pat karštai kaip ir amerikiečių karo vadai, tik jis vadovavosi daugiau geopolitiniais negu kariniais sumetimais. 1941 metais jis, žinoma, troško, kad vokiečiai atitrauktų dalį savo kariuomenės iš Rusijos fronto. Karinės paramos tuo metu jam reikėjo žūtbūtinai – jis netgi siūlė Didžiajai Britanijai pasiųsti į Kaukazą ekspedicines pajėgas.[15] 1942 metais, vokiečiams puolant pietų Rusijoje, jis toliau primygtinai spaudė sąjungininkus atidaryti antrą frontą, bet ekspedicinių pajėgų jau neminėjo.

Stalin nesiliovė jo reikalavęs netgi tada, kai Stalingrado mūšis 1942 metų pabaigoje parodė, kad įvykiai krypsta Vokietijai nepalankia linkme. Antras frontas Stalinui buvo patrauklus visų pirma savo atokumu nuo Rytų ir Vidurio Europos, taip pat Balkanų, kur sovietų ir Vakarų interesai labiausiai galėjo susikirsti. Be to, antras frontas

garantavo, kad kapitalistams nepavyks išvengti nuostolių. Būdinga, kad Stalin, pats reikalavęs balso planuojant sąjungininkų veiksmus Vakaruose, neleido jiems nė žvilgtelėti į sovietų planus ir teikė tik pačias minimaliausias žinias apie sovietų kariuomenės išdėstymą.

Sąjungininkai nuviliojo į Italiją trisdešimt tris vokiečių divizijas – tiek, kiek Stalin ir pageidavo reikalaudamas antro fronto Prancūzijoje (jis minėjo trisdešimt–keturiasdešimt).[16] Bet Stalin nesiliovė protestavęs prieš „pietinę" strategiją. Jam labiausiai nepatiko tai, kad šalys, tapusios sovietų ambicijų objektu, buvo geografiškai per arti. 1942 ir 1943 metais Stalin spaudė vakariečius atidaryti antrą frontą dėl tos pačios priežasties, dėl kurios Churchill stengėsi užvilkinti jo atidarymą: tai būtų atitraukę sąjungininkus nuo politiškai ginčytinų regionų.

Diskutuodami apie Šaltojo karo ištakas kai kurie įžymūs kritikai tvirtina, kad pavėluotas antro fronto atidarymas lėmė Stalino nenuolaidumą Rytų Europos atžvilgiu. Jų manymu, vakariečių delsimas kur kas labiau negu visi kiti veiksniai pakurstė sovietų pyktį ir cinizmą.[17] Bet kažin ar panašu į teisybę, kad senas bolševikas, ne per seniausiai su Hitleriu pasirašęs paktą ir taręsis dėl pasaulio pasidalijimo, būtų galėjęs „nusivilti" *Realpolitik* – jei sąjungininkų politika apskritai tokia buvo. Neįmanoma patikėti, kad parodomųjų teismų ir Katynės žudynių organizatorių galėjo pastūmėti į cinizmą elementarus strateginis sprendimas susieti karinius ir politinius tikslus. Antro fronto gambitą Stalin žaidė taip pat, kaip ir visa kita – šaltakraujiškai, kalkuliuojamai, realistiškai.

Šiaip ar taip, JAV Štabų viršininkų komiteto veiksmai tik atspindėjo Amerikos politinės vadovybės įsitikinimą, kad visas diskusijas apie pokario tvarką reikia atidėti po pergalės. Šis sprendimas ir nulėmė pokario pasaulio sanklodą, padaręs Šaltąjį karą neišvengiamą.

Stabilumo ir pusiausvyros siekiančios šalys paprastai turėtų visomis išgalėmis stengtis dėl pagrindinių taikos sąlygų susitarti anksčiau, negu baigsis karas. Kol priešas dar kovos lauke, jo jėga netiesiogiai stiprina taikesniosios pusės padėtį. Šio principo nepaisant ir svarbiausius dalykus paliekant spręsti taikos konferencijai, visas laimikis atsiduria ryžtingiausios valstybės rankose, o tada ką nors pakeisti būna įmanoma tik per didelę konfrontaciją.

Iš anksto susitarti dėl pokario tikslų ar bent juos aptarti ypač reikėjo per Antrąjį pasaulinį karą – jau vien dėl besąlygiškos kapituliacijos politikos, kurią 1943 metų sausį Casablancoje paskelbė Roosevelt ir Churchill. Siekti besąlygiškos kapituliacijos Rooseveltą skatino daugybė priežasčių. Jis baiminosi, kad diskusija su Vokietija dėl

taikos sąlygų neturėtų skaldomojo poveikio, todėl visą sąjungininkų energiją stengėsi nukreipti į pergalę. Be to, Roosevelt norėjo patikinti Staliną – buvo pats Stalingrado mūšio įkarštis, – kad separatinės taikos sudaryti nesirengia. O svarbiausia, Roosevelt norėjo užkirsti kelią dar vienam pretenzijų raundui – kad vokiečių revizionistai vėliau negalėtų tvirtinti, jog baigti karą Vokietija buvo palenkta neįvykdytais pažadais.

Tačiau Roosevelto nenoras iš anksto galvoti apie pokario pasaulio sanklodą lėmė tai, kad didžiulė Amerikos įtaka davė vaisių, stokojantį tokių svarbių elementų kaip galių pusiausvyra ir politinių sprendimų kriterijai. Žinoma, tose srityse, kurioms tiko vilsoniškosios prielaidos apie pamatinę harmoniją, Roosevelt suvaidino didžiulį vaidmenį formuojant pokario pasaulį. Jo globojamos tarptautinės konferencijos parengė pokario pasaulio tvarkos kooperatinių komponentų metmenis: būsimųjų Jungtinių Tautų (Dumbarton Oaks), pasaulio finansų (Bretton Woods), maisto produktų ir žemės ūkio (Hot Springs), paramos ir atkūrimo (Vašingtonas), civilinės aviacijos (Čikaga).[18] Tačiau jis atkakliai nesutiko derėtis dėl karo tikslų ir rizikuoti nesutarimais su sovietais.

Roosevelto vengimą tartis dėl pokario sureguliavimo geopolitiniu lygiu Stalin iš pradžių laikė taktiniu manevru, mėginimu pasinaudoti jo karinėmis nesėkmėmis. Jo požiūriu, iš vakuumo, susidarysiančio Ašiai neišvengiamai subyrėjus, po karo turėjo rastis nauja, palankesnė galių pusiausvyra. Būdamas perdėm tradicinio mąstymo, kad tikėtųsi, jog galutines taikos sąlygas Vakarai nustatinės karo veiksmams pasibaigus, Stalin 1941 metų gruodį bandė įtraukti Edeną į pokario reikalų svarstymą, nors vokiečių kariuomenė tuo metu jau artėjo prie Maskvos priemiesčių. Įžanginėmis frazėmis jis aiškiai leido suprasti kalbąs ne apie Atlanto chartiją. Principų deklaravimas panašus į algebrą, sakė Stalin, bet jam mielesnė praktiška aritmetika. Stalin nesirengė gaišti laiko abstrakcijoms ir ragino derėtis dėl abipusių nuolaidų, pageidautina teritorijų pavidalu.

Stalin vadovavosi paprasta, senamadiška *Realpolitik*. Vokietiją reikėtų suskaldyti, Lenkiją – pastūmėti į vakarus. Sovietų Sąjunga grįžtų prie 1941 metų sienų, konkrečiai, prie Curzono linijos su Lenkija, ir pasiliktų Baltijos valstybes – akivaizdžiai pažeisdama Atlanto chartijos paskelbtą apsisprendimo principą. Mainais sovietai remtų bet kokius Didžiosios Britanijos pageidavimus įkurdinti savo bazes Prancūzijoje, Belgijoje, Olandijoje, Norvegijoje ir Danijoje[19] – visos šios šalys buvo britų sąjungininkės. Stalin vertino padėtį tarsi koks XVIII amžiaus kunigaikštis: laimėtojui priklauso laimikis.

Kita vertus, Stalin dar nekėlė jokių reikalavimų dėl politinės Rytų Europos šalių ateities ir parodė tam tikrą nesukonkretintą lankstumą sienos su Lenkija atžvilgiu. Tačiau Didžioji Britanija negalėjo paminti Atlanto chartijos, tepraėjus trims mėnesiams po jos paskelbimo. O amerikiečių lyderiai apskritai ignoruodavo tai, kas jiems atrodė panašu į grįžimą prie slaptųjų susitarimų, sužlugdžiusių Pirmojo pasaulinio karo metų diplomatiją. Vis dėlto Stalino siūlytos sąlygos, kad ir brutalios, buvo geresnės už tas, kurios galiausiai susiklostė po karo, – ir jas tikriausiai buvo galima dar pagerinti derybomis. Eden išvengė aklavietės pažadėjęs apie pokalbį su Stalinu pranešti Churchilliui bei Rooseveltui ir tęsti dialogą vėliau.

1942 metų pavasarį, nors padėtis fronte buvo kritiška – o gal būtent dėl to, – Stalin sugrįžo prie šios temos. Churchill, galima sakyti, buvo pasirengęs svarstyti sovietų *quid pro quo* už 1941 metų sienų pripažinimą. Bet Roosevelt ir jo patarėjai, vengdami galių pusiausvyra kvepiančių susitarimų, atsisakė apie tai kalbėtis. Hull Roosevelto vardu rašė Churchilliui:

> ...nueitume abejotinu keliu, jei išsižadėtume plačiai pagarsintų deklaracijų apie savo politiką, principus ir praktiką. Jei mes nukrypsime nuo jų vienu ar dviem svarbiais atvejais, kaip kad jūs siūlote, tuomet nė viena iš mūsų šalių, tokio poelgio bendrininkių, neturės nei precedento, kuriuo galėtų remtis, nei pastovių taisyklių, kuriomis galėtų vadovautis ir reikalauti, kad kitos Vyriausybės vadovautųsi.[20]

Tada Stalin pabandė paspartinti procesą ir 1942 metų gegužę į Londoną pasiuntė Molotovą. Per parengiamąsias šio vizito diskusijas balandžio mėnesį sovietų ambasadorius Ivan Maiskij išplėtė sąlygas, kurias Stalin buvo išsakęs prieš keturis mėnesius.[21] Dabar Sovietų Sąjunga pokariui reikalavo savitarpio pagalbos paktų su Rumunija ir Suomija. Turint omenyje, kad vokiečių armijos tuo metu buvo Sovietų Sąjungos gilumoje, tai atrodė kaip dar viena savotiška tolimų Stalino tikslų išraiška – nors, reikia pažymėti, nei mastais, nei esme anaiptol neprilygstanti tai satelitų orbitai, kuri radosi po karo nesant jokio susitarimo.

Vašingtonas įnirtingai priešinosi tokiam Churchillio ir Stalino dialogui. Hull vadino jį prieštaraujančiu Atlanto chartijai, iššūkiu istorinei Amerikos nuostatai nepritarti jėga vykdomoms teritorinėms permainoms, grįžimu prie diskredituotai praeičiai būdingos jėgos politikos.[22] Panašiai Roosevelt rašė Stalinui. Stalin atsiuntė trumputį atsakymą, pranešdamas apie laiško gavimą, bet jo nekomentuodamas, – aiškus

nepalankios reakcijos ženklas. Tuo pat metu Stalin pasiuntė žinią Churchilliui ragindamas jį nepaisyti „amerikiečių kišimosi“.[23]

Karo pradžioje Stalin akivaizdžiai norėjo susitarti 1941 metų sienų pagrindu ir, būdamas cinikas, negalėjo nesitikėti pageidavimo ką nors atiduoti mainais. Nėra tuštesnio užsiėmimo, negu spėlioti, kaip istorija galėjo pakrypti; niekada nesužinosime kainos, kurią Stalin buvo pasirengęs mokėti, nes Roosevelt nutraukė anglų–sovietų pokalbius pakviesdamas Molotovą į Vašingtoną.

Kai Eden 1941 metų gruodį lankėsi Maskvoje, Stalin demonstravo lankstumą Lenkijos sienų atžvilgiu, vadindamas jų klausimą „atviru“.[24] Dabar, žvelgiant iš istorinės perspektyvos, galima drąsiai tvirtinti, kad mainais už 1941 metų sienų pripažinimą Stalin tikriausiai būtų pripažinęs Rytų Europos vyriausybes tremtyje (kurių jis iki tol dar nė sykio nebuvo užsipuolęs) ir sutikęs su išlyga, kad Baltijos valstybės išlaikytų iki 1940 metų turėtą nepriklausomą statusą, tik leistų savo teritorijoje įkurdinti sovietų bazes. Tuomet Rytų Europos šalių likimas gal būtų susiklostęs pagal suomiškąjį modelį – gerbiant sovietų saugumo reikalavimus, bet drauge išliekant demokratinėmis ir laisvomis laikytis neprisijungimo politikos. Tai neabejotinai būtų išėję į gera ne tik Rytų Europos tautoms, bet galų gale net ir pačiai Sovietų Sąjungai.

Visos tokios perspektyvos išnyko, kai Molotov 1942 metų gegužės pabaigoje atvyko į Vašingtoną ir sužinojo, kad Amerika siūlo Sovietų Sąjungai ne politinį sureguliavimą, o susitarimą dėl naujoviško požiūrio į pasaulio tvarką. Roosevelt pateikė Molotovui amerikinę Stalino (ir Churchillio) minčių apie įtakos sferas alternatyvą. Formulė buvo paprasta: grįžti prie Wilsono kolektyvinio saugumo koncepcijos, papildant ją „keturių policininkų“ idėja. Toks sprendimas, įtikinėjo Roosevelt, suteiktų Sovietų Sąjungai daugiau saugumo negu tradicinė galių pusiausvyra.[25]

Sunku suprasti, kodėl Roosevelt buvo įsitikinęs, kad pasaulio vyriausybė atrodys patraukli Stalinui, neseniai gundžiusiam Churchillį grynai makiaveliškais pasiūlymais. Galbūt jis manė, kad blogiausiu atveju – jei Stalin atsisakys trauktis iš sovietų armijų užimtos teritorijos, – jam būsią lengviau (vidaus politikos požiūriu) susitaikyti su *fait accompli*, negu sutikti su Stalino reikalavimais dabar, kai karo baigtis dar neaiški.

Kolonijų klausimu Roosevelt kalbėjo kiek konkrečiau. Jis pasiūlė tarptautinę globą visoms buvusioms kolonijoms, kurias „dėl mūsų pačių saugumo reikėtų atimti iš silpnų valstybių“ (šiai kategorijai jis

priskyrė ir Prancūziją).[26] Roosevelt pakvietė Sovietų Sąjungą būti viena Globos Tarybos steigėjų.

Jei Molotov būtų linkęs į filosofiją, jis, ko gero, būtų susimąstęs apie istorijos kartojimąsi, nes per pusantrų metų jam buvo siūloma narystė dviejose skirtingose, viena kitai priešiškose sąjungose: Hitler ir Ribbentrop kvietė dėtis prie trišalio Vokietijos, Italijos ir Japonijos pakto, o Roosevelt – prie Jungtinių Valstijų, Didžiosios Britanijos ir Kinijos koalicijos. Abiem atvejais mergintojai mėgino sugundyti Molotovą egzotiškais kraštais pietuose: Berlynas siūlė Viduriniuosius Rytus, Vašingtonas – kolonijų globą. Nei vienu, nei kitu atveju Molotov nesileido nuviliojamas nuo kryptingo artimiausių tikslų įgyvendinimo ten, kur galėjo pasiekti sovietų armijos.

Nematė Molotov jokio reikalo ir derinti savo taktiką prie kiekvieno pašnekovo. Vašingtone, kaip ir anksčiau Berlyne, Molotov iš principo sutiko dėtis prie siūlomo sureguliavimo. Jo, regis, visiškai netrikdė tai, kad tapusi vienu iš „keturių policininkų“ Sovietų Sąjunga būtų atsidūrusi tarp nesutaikomų priešų tos grupuotės, kurios panašų siūlymą jis išklausė prieš aštuoniolika mėnesių. Kaip ir Berlyne, principinis Molotovo sutikimas anaiptol nereiškė, kad Stalin atsisakąs savo teritorinių užmačių Europoje. Vašingtone, kaip ir Berlyne, Molotov buvo nepalenkiamas kalbant apie 1941 metų sienas, apie sovietų norą turėti lemiamą įtaką Bulgarijoje, Rumunijoje bei Suomijoje ir ypatingas teises Sąsiauriuose. Kolonijų klausimą jis abiem atvejais siūlė nukelti vėlesniam laikui.

Tikriausiai Stalin negalėjo patikėti savo laime, kai Molotov pranešė jam, kad Vašingtonas iki karo pabaigos nenoris tartis dėl politinio sureguliavimo. Nes tai reiškė, kad tol, kol Vokietija kariauja, jokių nuolaidų daryti nereikės. Pažymėtina, kad Stalin, įsitikinęs, jog Amerika nusprendė atidėti politinį sureguliavimą pokariui, pamiršo savo įprastą kibų, provokuojantį stilių ir daugiau niekada nekėlė šios temos. Kadangi jo derybų pozicijos gerėjo sulig kiekvienu žingsniu, artinančiu sąjungininkų pergalę, Stalinui buvo naudingiausia kuo toliau nustumti politines diskusijas ir kuo daugiau užgrobti teritorijų, kad paskui, per taikos konferenciją, būtų galima manipuliuoti jomis kaip lošimo žetonais. Niekas geriau už Staliną nebuvo perpratęs seno posakio, kad turėjimas lemia devynias dešimtąsias teisės.

Roosevelto nenoras pakenkti pokario bendradarbiavimui su Sovietų Sąjunga per anksti ėmus aptarinėti karo tikslus galėjo turėti ir strateginį, ir grynai vilsonišką pamatą. Visiškai įmanoma, kad Roosevelt numatė pokarinio sovietų ekspansionizmo galimybę, bet jautėsi atsi-

dūręs spąstuose tarp savo tautiečių įsitikinimų ir ateityje šmėkšančio strateginio pavojaus. Kad neatlyžtų karinės pastangos, Roosevelt visų pirma turėjo apeliuoti į Amerikos idealus, kurie nepripažino nei įtakos sferų, nei galių pusiausvyros. Juk Neutralumo aktus Kongresas buvo entuziastingai priėmęs vos prieš keletą metų, ir juos grindusios idėjos gyvavo kaip gyvavusios. Galbūt Roosevelt priėjo prie išvados, kad nepriklausomai nuo sovietų ketinimų optimali strategija būtų suteikti Stalinui reputaciją, kuri įpareigotų jį atitinkamai elgtis. Tik šitokiame fone jis būtų turėjęs šansą mobilizuoti Ameriką prieš sovietų ekspansionizmą, jei to kada nors prireiktų.

Tokio požiūrio laikosi Arthur Schlesinger jaunesnysis, kuris tvirtina, kad Roosevelt buvo parengęs atsarginį variantą, jeigu sovietų ir amerikiečių santykiai sugestų: „didžiulė kariuomenė, užjūrio bazių tinklas, visuotinio karinio parengimo taikos metu planai ir anglų–amerikiečių atominės bombos monopolis.“[27]

Teisybė, visas šias priemones Roosevelt turėjo. Tačiau jas kaupti jį skatino veikiau karo reikalai, o ne noras pažaboti sovietų ekspansionizmą. Bazės buvo įgytos tam, kad Didžioji Britanija galėtų mainais gauti eskadrinius minininkus; atominė bomba buvo skirta vokiečiams ir japonams; o pasibaigus karui Roosevelt greičiausiai būtų demobilizavęs kariuomenę ir grąžinęs ją namo – jis tai žadėjo ne viena proga. Neabejotina, kad Roosevelt, įžvelgęs nedorus Stalino ketinimus, būtų tapęs ryžtingu ir sumaniu sovietų ekspansionizmo priešininku ir minėtąsias priemones būtų naudojęs. Tačiau maža įrodymų, kad jis būtų rengęsis tokiam atvejui ar savo karinį pajėgumą vertinęs *galimos* priešpriešos su Sovietų Sąjunga požiūriu.

Taip, karui artėjant prie pabaigos, Roosevelt parodė susierzinimą dėl Stalino taktikos. Tačiau viso karo metu Roosevelt stulbinamai nuosekliai, netgi energingai puoselėjo bendradarbiavimą su sovietais, pačia svarbiausia užduotimi laikydamas būtinybę įveikti Stalino nepasitikėjimą. Walter Lippmann, ko gero, buvo teisus šitaip pasakęs apie Rooseveltą: „Jis nepasitikėjo niekuo. Jis tarėsi galėsiąs pergudrauti Staliną, bet tai yra visiškai kas kita.“[28] Jeigu iš tikrųjų tokie buvo jo ketinimai, tai jis patyrė nesėkmę.

Roosevelt tiek kliovėsi asmeniniais santykiais su Stalinu, kiek Churchill niekada nebūtų sau leidęs. Hitleriui užpuolus Sovietų Sąjungą, Didžiosios Britanijos sprendimą remti Staliną Churchill paaiškino fraze, neturėjusia nei asmeninio, nei moralinio atspalvio: „Jei Hitler užpultų pragarą, jis [Churchill] bent jau palankiai atsilieptų apie šėtoną!“[29] Roosevelt nebuvo toks santūrus. Netrukus po to, kai Amerika stojo į

karą, jis mėgino surengti susitikimą su Stalinu Beringo sąsiauryje – nekviečiant Churchillio. Tai turėjęs būti „neoficialus, visiškai paprastas keleto dienų vizitas, dalyvaujant tik mudviem“, „nuomonių susiėjimas“. Roosevelt ketino atvykti vien su Harry Hopkinsu, vertėju ir stenografu; ruoniai ir žuvėdros būtų buvę vieninteliai jų pokalbio liudininkai.[30]

Susitikimas Beringo sąsiauryje neįvyko. Bet įvyko kiti du – 1943 metais Teherane, nuo lapkričio 28 iki gruodžio 1 dienos, ir 1945 metais Jaltoje, nuo vasario 4 iki 11 dienos. Per abu Stalin labai stengėsi parodyti Rooseveltui ir Churchilliui, kad susitikti jiedviem reikėję kur kas labiau negu jam; netgi pati aplinka turėjo menkinti anglų ir amerikiečių tikėjimą savo gebėjimais išpešti iš jo nuolaidų. Teheraną nuo sovietų sienos skyrė vos keli šimtai mylių, o Jalta, kaip žinia, buvo sovietų teritorijoje. Abukart Vakarų lyderiams teko nukeliauti tūkstančius mylių, – netgi Teherano konferencijos metu tai buvo nemažas vargas žmogui su tokiomis negaliomis kaip Roosevelto. O Jaltoje JAV prezidentas jau nepagydomai sirgo.

Jaltai teko visa nešlovė dėl pokario pasaulio pavidalo. Tačiau tuo metu, kai konferencija vyko, sovietų armijos jau buvo peržengusios 1941-ųjų sienas ir galėjo vienašališkai įvesti sovietų politinę kontrolę visoje Rytų Europoje. Jei apskritai pokario tvarkos klausimą reikėjo spręsti viršūnių susitikime, tai daryti būtų buvę geriausia Teherane, penkiolika mėnesių anksčiau. Iki tol Sovietų Sąjunga iš paskutiniųjų stengėsi išvengti pralaimėjimo; Teherano konferencijos metu ji jau buvo laimėjusi mūšį dėl Stalingrado, pergalė nekėlė abejonių, ir separatinis sovietų sandėris su naciais buvo mažai tikėtinas.

Teherane Roosevelt iš pradžių ketino gyventi Amerikos pasiuntinybėje, gana toli nuo sovietų ir britų ambasadų, kurios stovėjo viena šalia kitos. Amerikiečiai vis nerimavo, kad, važiuojant į susitikimą sovietų ar britų ambasadoje, į prezidentą nepasikėsintų koks Ašies šalininkas. Todėl per pirmą plenarinę sesiją, vykusią Amerikos pasiuntinybėje, Roosevelt priėmė Stalino kvietimą persikelti į vilą sovietų teritorijoje. Ji buvo įrengta pretenzingai, be skonio, sovietų vadovų mėgstamu stiliumi, ir, be abejonės, tokia proga prikaišiota „blakių“.

Persikeldamas pas sovietus Roosevelt parodė didžiausią pasitikėjimą ir palankumą, kokį tik galėjo parodyti. Tačiau šis jo gestas nepaveikė Stalino strategijos – priekaištauti Churchilliui ir Rooseveltui dėl delsimo atidaryti antrą frontą. Stalin mėgo versti pašnekovus teisintis. O šiuo atveju tai buvo naudinga dar ir todėl, kad kreipė dėmesį į regioną, esantį toli nuo teritorijų, kurios netrukus turėjo tapti ginčų objektu. Stalinui pavyko išgauti oficialų pažadą, kad antras frontas bus

atidarytas Prancūzijoje 1944 metų pavasarį. Be to, trys sąjungininkai susitarė visiškai demilitarizuoti Vokietiją ir padalyti ją į atitinkamas okupacines zonas. Sykį, kai Stalin pasiūlė sušaudyti 50 000 vokiečių karininkų, Churchill atsistojęs išėjo ir grįžo tik tada, kai Stalin pasivijęs patikino jį tik juokavęs, – nors žinant tai, ką mes dabar žinome apie lenkų karininkų išžudymą Katynėje, vargu ar tai buvo tiesa.[31] Vėliau, per pokalbį akis į akį, Roosevelt išdėstė skeptiškajam Stalinui savo „keturių policininkų" idėją.

Dėl visų šių reikalų diskusija apie pokario tvarką buvo palikta paskutinei konferencijos dienai. Roosevelt pritarė Stalino planui pastūmėti Lenkijos sienas į vakarus ir leido suprasti nespausiąs Stalino dėl Baltijos šalių. Jei sovietų kariuomenė užimtų Baltijos valstybes, pasakė jis, nei Jungtinės Valstijos, nei Didžioji Britanija iš ten „jos varu nevarytų", tik rekomenduotų surengti plebiscitą. Tačiau nuodugniai aptarinėti pokario pasaulį Roosevelt norėjo tiek pat, kiek ir tada, kai prieš pusantrų metų Vašingtone lankėsi Molotov. Todėl savo pastabas dėl Stalino pokarinių planų Rytų Europoje jis formulavo taip atsargiai, kad jos skambėjo kone kaip atsiprašinėjimas. Roosevelt atkreipė Stalino dėmesį į šešis milijonus lenkų kilmės amerikiečių, galinčių turėti įtakos jo perrinkimui ateinančiais metais. Jis „asmeniškai pritariąs maršalo Stalino pažiūroms į lenkų valstybės atkūrimo būtinybę ir norėtų matyti rytinę sieną pastūmėtą toliau į vakarus, o vakarinę – net iki Oderio upės. Bet jis turįs viltį, jog Maršalas supras, kad dėl anksčiau išdėstytų politinių priežasčių jis negalės dalyvauti sprendžiant šią problemą – nei čia, Teherane, nei netgi kitą žiemą – ir kad *šiuo metu* jis negali viešai dėtis prie panašaus susitarimo."[32] Tai vargu ar galėjo įtikinti Staliną, kad jis smarkiai rizikuotų veikdamas savo nuožiūra; veikiau tai reiškė, kad Amerikos pritarimas po rinkimų tebūsiąs grynas formalumas.

Apie Amerikos politinius tikslus Roosevelt nenoromis kalbėjo todėl, kad svarbiausia savo užduotimi Teherane laikė „keturių policininkų" koncepcijos įdiegimą. Vienas iš metodų, kuriais Roosevelt bandė pelnyti Stalino pasitikėjimą, buvo pabrėžiamai atsiriboti nuo Churchillio; apie tai jis rašė savo senam draugui, darbo ministrui Francesui Perkinsui:

> Winston raudo ir raukėsi, o juo labiau jis tai darė, juo daugiau Stalin šypsojosi. Galiausiai Stalin giliai, iš širdies nusikvatojo, ir pirmą kartą per tris dienas aš pamačiau prošvaistę. Juokiausi kartu su juo, kol jis juokėsi, ir štai tada pavadinau jį „dėde Džo". Išvakarėse jis būtų palaikęs tai įžūlumu, bet tądien nusijuokė ir priėjęs paspaudė man ranką.

Nuo to laiko mūsų santykiai pasidarė draugiški. ... Ledai buvo pralaužti, ir mes kalbėjomės kaip vyrai, kaip broliai.[33]

Josifo Stalino – represijų organizatoriaus ir neseno Hitlerio bendrininko – pakrikštijimas „dėde Džo“, nuosaikumą įkūnijančia pravarde, neabejotinai liudijo vilties triumfą prieš patyrimą. Tačiau Roosevelto kliovimąsi Stalino gera valia lėmė ne jo asmens bruožai, o požiūris visos tautos, prigimtiniu žmogaus gerumu tikinčios labiau negu geopolitine analize. Amerikiečiai labiau norėjo matyti Staliną kaip tėvišką bičiulį negu totalitarinį diktatorių. 1943 metų gegužę Stalin paleido Kominterną, komunistų partijos instrumentą pasaulinei revoliucijai vykdyti. Tai įvyko tokiu metu, kai pasaulinės revoliucijos sovietai tikriausiai jau nelaikė nei savo prioritetu, nei rimta galimybe. Vis dėlto senatorius Tom Connally iš Teksaso, įtakingas Senato Užsienio reikalų komiteto narys, netrukus tapęs jo pirmininku, tą Stalino žingsnį sveikino kaip fundamentalų pokrypį Vakarų vertybių link: „Rusai jau daugelį metų keičia savo ūkį ir tolsta nuo komunizmo, tad visas Vakarų pasaulis džiaugsis, kai jų pastangas vainikuos sėkmė.“[34] Panašiai rašė netgi *Fortune* žurnalas, amerikinio kapitalizmo bastionas.[35]

Todėl amerikiečių nė kiek nenustebino tai, kad Teherano konferencijos laimėjimus prezidentas apibendrino per sovietų diktatoriaus asmens įvertinimą:

Galiu pasakyti, kad su maršalu Stalinu mudu „neblogai sutarėme“. Tai žmogus, kurio didžiulis, nepalenkiamas ryžtas dera su sveiku humoru. Aš manau, kad jis kaip niekas kitas išreiškia Rusijos sielą ir dvasią, ir tikiu, kad mes puikiai sutarsime su juo ir su rusų tauta – kuo puikiausiai sutarsime.[36]

Kai 1944 metų birželį sąjungininkai išsilaipino Normandijoje ir pradėjo puolimą iš vakarų, Vokietijos likimas buvo nulemtas. Padėčiai fronte negrįžtamai pakrypus Stalino naudai, jis dar labiau padidino savo reikalavimus. 1941 metų pabaigoje Stalin teprašė pripažinti 1941-ųjų sienas (netgi su galimybe jas keisti) ir demonstravo pasirengimą pripažinti Londone įsikūrusią emigracinę Lenkijos vyriausybę. 1942 metais jis jau skundėsi tos vyriausybės sudėtimi. 1943 metais Stalin sukūrė jos alternatyvą – vadinamąjį Liublino komitetą. 1944 metų pabaigoje komunistų dominuojamą Liublino grupę Stalin jau buvo pripažinęs laikinąja vyriausybe ir nutraukęs santykius su Londono lenkais. 1941 metais Stalinui labiau už viską rūpėjo sienos, 1945 metais – politiškai kontroliuoti teritorijas, esančias už tų sienų.

Churchill puikiai suprato, kas vyksta. Tačiau Didžioji Britanija jau pernelyg priklausė nuo Jungtinių Valstijų, kad viena imtųsi kokių nors

iniciatyvų. Nebuvo ji ir pakankamai stipri, kad galėtų pasipriešinti sovietams, vis drąsiau kuriantiems savo įtakos sferą Rytų Europoje. 1944 metų spalį Churchill žengė kone donkichotišką žingsnį – pamėgino tiesiai su Stalinu išspręsti Rytų Europos ateitį. Per vizitą į Maskvą, trukusį aštuonias dienas, Churchill pasiūlė susitarti dėl įtakos sferų Rytų Europoje. Greitomis brūkštelėjęs skaičius, jis padavė Stalinui popieriaus lapą: Didžiajai Britanijai – 90 procentų įtakos Graikijoje, Sovietų Sąjungai – 90 procentų įtakos Rumunijoje ir 75 procentai Bulgarijoje. Vengrijoje ir Jugoslavijoje – po 50 procentų. Stalin nedvejodamas sutiko; tiesa, vėliau Molotov, būdamas ištikimas geriausioms sovietų „kieto" derėjimosi tradicijoms, per pokalbį su Edenu bandė britų procentus „numušti", o sovietų – padidinti visose Rytų Europos šalyse, išskyrus Vengriją.[37]

Britų pastangos buvo apgailėtinos. Dar niekas iki šiol įtakos sferų nenustatinėjo procentais. Neegzistavo nei kriterijai, pagal kuriuos būtų galima spręsti, kaip laikomasi susitarimo, nei priemonės jam įgyvendinti. Įtaką lėmė atitinkamų kariuomenių buvimas. Tad Graikija nepriklausomai nuo visų susitarimų atsidūrė britų sferoje, o visos kitos valstybės – išskyrus Jugoslaviją – tapo sovietų palydovėmis, kad ir kokie procentai buvo joms numatyti. Netgi Jugoslavijos veikimo laisvė kilo ne iš Churchillio ir Stalino susitarimo, bet iš to, kad sovietai buvo ją užėmę tik labai trumpą laiką ir kad ji pati partizanų pastangomis išsivadavo iš vokiečių okupacijos.

Jaltos konferencijos metu – 1945-ųjų vasarį – iš Churchillio ir Stalino susitarimo nebuvo likę nieko. Sovietų kariuomenė jau buvo užėmusi visas ginčijamas teritorijas, ir sienų klausimas, galima sakyti, nebeturėjo praktinės reikšmės. Maža to, sovietai intensyviai kišosi į visų užimtųjų šalių vidaus reikalus.

Sunkiai sergančiam Rooseveltui teko skristi iš Maltos į užsnigtą Sakų aerodromą Kryme ir iš ten penkias valandas važiuoti į Jaltą devyniasdešimt mylių sunkiais žiemos keliais. Jis apsigyveno trijų kambarių apartamentuose Livadijos rūmuose. (XIX amžiuje Livadija buvo carų mėgstamas žiemos kurortas: 1877 metais Aleksandras II čia planavo žygį į Balkanus, 1911 metais Nikolajus II ant Juodosios jūros skardžio pastatė balto granito rūmus, kuriuose ir vyko Didžiojo trejeto konferencija.)

Dalyvių taktika naujoje aplinkoje nepasikeitė. Churchill norėjo tartis dėl politinio pokario sureguliavimo, bet tam pasipriešino abu jo kolegos, kurie turėjo numatę savas darbotvarkes. Roosevelt siekė susitarti dėl balsavimo procedūros Jungtinėse Tautose ir sovietų

dalyvavimo kare prieš Japoniją. Stalin mielai sutiko diskutuoti abiem temom, nes tam gaištamas laikas trumpino diskusiją dėl Rytų Europos, be to, jis norėjo (priešingai, negu manė kai kurie amerikiečiai) stoti į karą su Japonija, nes tai būtų leidę jam dalyvauti ir šio laimikio dalybose.

Churchilliui labiau už viską rūpėjo Europos galių pusiausvyra. Jis stengėsi grąžinti Prancūzijai didžiosios galiūnės statusą, neleisti suskaldyti Vokietijos ir sumažinti besaikius sovietų reikalavimus dėl reparacijų. Nors visus šiuos tikslus Churchill pasiekė, iš esmės tai tebuvo antraeiliai dalykai, palyginti su Rytų Europos problema, kurią Raudonoji armija iš dienos į dieną sprendė savaip. Šį kartą Stalin jau buvo parengęs atkirtį Roosevelto gudrybei, kad Sovietų Sąjunga turėtų nuolaidomis padėti jam išvengti opozicijos antpuolių: kai Roosevelt paprašė, kad Lvovo miestas liktų Lenkijai – neva tai apraminsią lenkų kilmės kritikus Amerikoje, Stalin atsakė, kad mielai padarytų tokią paslaugą, jei ne ukrainiečiai, kurie jam pačiam sukeltų neįveikiamų vidaus problemų.[38]

Galų gale Churchill ir Roosevelt sutiko su Rusijos 1941 metų sienomis, nors tai buvo labai skausmingas žingsnis Churchilliui, kurio šalis stojo į karą tam, kad išsaugotų Lenkijos teritorinį vientisumą. Jie pritarė ir vakarinės Lenkijos sienos nukėlimui iki Oderio ir Neisės upių. Kadangi yra dvi Neisės, galutinė linija taip ir liko nenubrėžta. Churchill ir Roosevelt faktiškai pripažino Maskvos sukurtą Liublino vyriausybę – su sąlyga, kad ji bus papildyta demokratinės pakraipos politikais iš emigracinės lenkų vyriausybės Londone.

Stalino nuolaida sąjungininkams buvo ta, kad jis pasirašė bendrą „Deklaraciją apie išlaisvintą Europą“, žadančią Rytų Europai laisvus rinkimus ir demokratines vyriausybes. Stalin, be abejonės, galvojo apie sovietinį rinkimų variantą, juolab kad tas šalis buvo užėmusi Raudonoji armija. Taip ir įvyko, tik Stalin aiškiai neįvertino, su kokiu rimtumu amerikiečiai tradiciškai žiūri į teisinius dokumentus. Vėliau, nusprendusi organizuoti priešinimąsi sovietų ekspansionizmui, Amerika rėmėsi būtent tuo, kad Stalin nesilaikąs Jaltoje duoto žodžio – taip, kaip jį suprato Amerikos vadovai ir viešoji nuomonė.

Stalino reakcija į Roosevelto raginimą skelbti karą Japonijai atskleidžia, kaip smarkiai skyrėsi jų požiūriai į bendradarbiavimą. Per diskusiją, kuri vyko be Churchillio – nors Didžioji Britanija viena pirmųjų nukentėjo nuo japonų agresijos, – nekalbėta nei apie sąjungininkų vienybę, kuri pati savaime galėjo būti atpildas, nei apie politinių dalykų vengimą stengiantis sukurti palankias prielaidas „keturių polici-

ninkų" idėjai. Nors karas dar nebuvo pasibaigęs, Stalin nėmaž nesivaržydamas reikalavo konkrečios naudos, strateginio, o ne emocinio atlygio. *Quid pro quo*, kurio jis reikalavo, buvo be skrupulų perimtas iš carų valdymo laikų.

Stalino pretenzijos į pietinę Sachalino salos dalį ir Kurilų salas turėjo šiokį tokį, nors ir miglotą ryšį su sovietų saugumu ir Rusijos istorija. Tačiau siekimas gauti laisvuosius Darieno bei Port Artūro uostus ir teisę valdyti Mandžiūrijos geležinkelius buvo atkeliavęs tiesiai iš XX amžiaus pradžios carinių imperializmo vadovėlių. Roosevelt nusileido savo pašnekovo reikalavimams – iš visų jo sprendimų Jaltoje šis mažiausiai suprantamas, – taigi slaptu šalių sutarimu Maskva susigrąžino vyraujantį vaidmenį Mandžiūrijoje, kurio buvo netekusi per rusų–japonų karą, ir išlaikė jį iki kinų komunistų įsitvirtinimo Pekine 1949 metais.

Po Jaltos konferencijos džiūgavimams nebuvo galo. Atsiskaitydamas Kongresui Roosevelt pabrėžė susitarimą dėl Jungtinių Tautų, o ne sprendimus, nulėmusius tiek Europos, tiek Azijos politinę ateitį. Antrą sykį per vienos kartos gyvenimą iš Europos sugrįžęs Amerikos prezidentas skelbė istorijos pabaigą:

> Jaltos konferencija turėtų reikšti galą sistemos, grindžiamos vienašaliais veiksmais, uždaromis sąjungomis, įtakos sferomis, galių pusiausvyromis ir visomis kitomis priemonėmis, kurios buvo bandomos ne vieną šimtmetį ir niekada nepasiteisino. Mes siūlome pakeisti jas visas pasauline organizacija, prie kurios dėtis galės visos taikios valstybės. Neabejoju, kad Kongresas ir Amerikos liaudis pripažins šios Konferencijos rezultatus kaip tvaraus taikos statinio pamatą.[39]

Kitais žodžiais tariant, Roosevelt atidavė Stalinui įtakos sferą šiaurės Kinijoje vien tam, kad paskatintų jį dalyvauti kuriant tokią pasaulio tvarką, kurioje įtakos sferos neturės jokios reikšmės.

Jaltos konferencijai pasibaigus, visi džiaugėsi sąjungininkų vienybe; mažai kas matė įtrūkimus, netrukus ją suardysiančius. Visi gyveno viltimis ir į „dėdę Džo" žiūrėjo kaip į patikimą partnerį. Apmąstydamas Jaltą Harry Hopkins nerimavo, kad tariamai nuosaikus Stalin nepasiduotų Kremliaus kietos linijos šalininkų spaudimui:

> Rusai įrodė galį būti išmintingi ir toliaregiai, tad nei Prezidentui, nei niekam iš mūsų nekilo nė krislo abejonės, kad įmanoma su jais sugyventi ir taikiai bendradarbiauti ilgiau, negu galėjome įsivaizduoti. Bet aš norėčiau pridurti vieną pataisą: man regis, visi mes tylomis galvojome, kad negalime numatyti, kuo viskas baigtųsi, jei kas nutiktų Stalinui. Mes neabejojome,

> kad galime pasikliauti jo išmintimi ir supratingumu, – bet niekada nebuvome tikri, kas stovi už jo nugaros Kremliuje.[40]

Mintis, kad Kremliaus valdovas širdies gilumoje yra taikus ir nuosaikus žmogus, kuriam reikia pagalbos kovoje su karingais kolegomis, visam laikui liko amerikiečių diskusijų konstanta nepriklausomai nuo to, kas iškildavo į sovietų piramidės viršūnę. Ši nuostata nepakito netgi pokomunistiniais laikais – jos buvo laikomasi ir Michailo Gorbačiovo, ir Boriso Jelcino atžvilgiu.

Karui einant į pabaigą, Amerika ir toliau kliovėsi asmeniniais santykiais tarp vadovų ir pamatinės darnos tarp tautų egzistavimu. 1945 metų sausio 20 dieną sakydamas ketvirtą inauguracinę kalbą Roosevelt savo požiūrį išreiškė Emersono citata: „...vienintelis būdas turėti draugą yra juo būti.“[41] Netrukus po Jaltos Roosevelt savo vyriausybės nariams apibūdino Staliną kaip „turintį savyje kažką daugiau, ne vien tą revoliucinį bolševizmą“. Šią Stalino ypatybę jis aiškino tuo, kad jaunystėje sovietų lyderis mokėsi dvasinėje seminarijoje: „Manau, kad jo charakteryje atsirado kažkas tokio, kas būdinga krikščionio džentelmeno elgesiui.“[42]

Tačiau Stalin buvo *Realpolitik* meistras, o ne krikščionis džentelmenas. Sovietų armijoms skverbiantis į Europą, Stalin stengėsi įgyvendinti tai, apie ką jis privačiai kalbėjo Milovanui Djilasui, tuometiniam jugoslavų komunistų lyderiui:

> Šis karas skiriasi nuo ankstesnių karų; tas, kas užima teritoriją, įveda joje ir savo socialinę sistemą. Kiekvienas įveda savo sistemą visur, kur pasiekia jo kariuomenė. Kitaip būti negali.[43]

Žaidimo taisyklės, kurių laikėsi Stalin, dramatiškai išryškėjo per paskutinę karo stadiją. 1945 metų balandį Churchill ragino Eisenhowerį, kaip vyriausiąjį sąjunginių pajėgų vadą, užimti Berlyną, Prahą ir Vieną, kol to nepadarė artėjančios sovietų armijos. Amerikos štabų vadai neatsižvelgė į jo nuomonę ir pasinaudodami proga dar sykį pamokė sąjungininką, kad karinis planavimas neturįs priklausyti nuo politinių sumetimų: „Psichologinė ir politinė nauda, kurią būtų galima gauti anksčiau už rusus užėmus Berlyną, neturėtų nusverti neginčijamo karinio motyvo, kuris, mūsų nuomone, yra Vokietijos ginkluotųjų pajėgų naikinimas ir skaidymas.“[44]

Kadangi jau nebuvo likę jokių didesnių vokiečių pajėgų, kurias reikėtų naikinti arba skaidyti, amerikiečių štabų vadai Churchillio prašymą aiškiai atmetė iš principo. Maža to, jie buvo taip įsitikinę savo teisumu, kad 1945 metų kovo 28 dieną generolas Eisenhower tiesiai

Stalinui parašė laišką, kuriame pranešė nežygiuosiąs į Berlyną ir pasiūlė amerikiečių ir sovietų kariuomenėms susitikti prie Drezdeno.

Stalin neabejojamai nustebo, kad generolas kreipiasi į valstybės galvą, juolab tokios politinės svarbos klausimu, bet neimti nemokamų politinių dovanų nebuvo pratęs. Balandžio 1 dieną jis atsakė Eisenhoweriui sutinkąs su jo vertinimu; jis irgi laikąs Berlyną antraeilės strateginės reikšmės objektu, kuriam užimti neskirsiąs didelių pajėgų. Jis taip pat pritarė susitikimui prie Elbės, kur nors Drezdeno apylinkėse. Veltui gavęs prizą, Stalin netruko pademonstruoti, kad bent jau politinių prioritetų jis neketina išsižadėti. Priešingai negu tikino Eisenhowerį, pagrindinį sovietų smūgį Stalin įsakė nukreipti į Berlyną, liepęs maršalams Žukovui ir Konevui per dvi savaites parengti puolimą, kuris, pagal jo laišką Eisenhoweriui, neturėjo prasidėti iki antrosios gegužės pusės.[45]

1945 metų balandį, po Jaltos tepraėjus dviem mėnesiams, Stalin jau piktinamai pažeidinėjo „Deklaraciją apie išlaisvintą Europą“, ypač Lenkijoje. Churchilliui teko siųsti graudų laišką ir netgi pavartoti kreipinį „mano drauge Stalinai“. Pritaręs Kremliaus vadovui, kad naujoje lenkų vyriausybėje neturėtų būti asmenų, priešiškų Sovietų Sąjungai, Churchill prašyte prašė įtraukti į ją keletą emigracinės vyriausybės Londone narių, atitinkančių šį reikalavimą. Bet dabar nepriešiško nusiteikimo Stalinui jau nepakako; jis norėjo *absoliučiai* draugiškos vyriausybės. 1945 metų gegužės 5 [datuotas 4] dieną Stalin atsakė:

> ...todėl mūsų negali patenkinti tai; kad į būsimos Lenkijos Vyriausybės kūrimą būtų įtraukti žmonės, kurie, Jūsų žodžiais tariant, „nėra kategoriškai nusiteikę prieš rusus“, arba kad nuo tokio dalyvavimo būtų nušalinti tik tie, kurie, Jūsų nuomone, laikytini „asmenimis, itin nedraugiškais Rusijos atžvilgiu“. Nė vienas šių kriterijų mūsų netenkina. Mes reikalaujame ir ateityje reikalausime, kad į konsultacijas dėl būsimos Lenkijos Vyriausybės kūrimo būtų kviečiami tik tie, kas darbais įrodė savo draugišką požiūrį į Sovietų Sąjungą, kas sąžiningai ir nuoširdžiai pasirengęs bendradarbiauti su Sovietų valstybe.[46]

Akivaizdu, kad žodžiai „darbais įrodė“, „nuoširdžiai pasirengęs“ galėjo tikti tik Lenkijos komunistų partijos nariams – ir tik tiems iš jų, kurie aklai pakluso Maskvai. Po ketverių metų netgi ilgamečiai komunistai tapo represijų aukomis, jei tik buvo įtarti turį tautinių jausmų.

Bet ar buvo įmanoma laikytis kitokios strategijos? Ar demokratinės šalys padarė viską, ką galėjo, turint omenyje tuo metu egzistavusias geografines ir karines realijas? Tai retoriniai klausimai, nes viskas,

kas atsitiko, retrospektyviai atrodo neišvengtina. Juo labiau nutolę įvykiai, juo sunkiau įsivaizduoti alternatyvią išeitį ar įrodyti jos gyvybingumą. O ir istorija nesiduoda atsukama atgal tarsi filmas, kuriam pagal norą galima pridurti naują užbaigą.

Sutrukdyti sovietams atkurti 1941 metų sienas, matyt, buvo neįmanoma. Aktyvesnė Vakarų politika galėjo pasiekti tam tikrų pokyčių, netgi grąžinti vienokio ar kitokio pavidalo nepriklausomybę Baltijos valstybėms, kurias su Sovietų Sąjunga tikriausiai būtų susiejusios savitarpio pagalbos sutartys ir sovietų karinės bazės. Jei toks dalykas apskritai buvo įmanomas, tai tik 1941 arba 1942 metais, kai Sovietų Sąjunga svyrinėjo ant katastrofos slenksčio. Bet visiškai suprantama, kad Roosevelt nenorėjo apsunkinti sovietų vadovų nemaloniais sprendimais tokiu metu, kai Amerika, dar neįstojusi į karą, labiau už viską bijojo, kad sovietai nepalūžtų.

Tačiau po Stalingrado mūšio Rytų Europos ateities klausimą jau buvo galima kelti nerizikuojant nei sovietų žlugimu, nei jų separatine sutartimi su Hitleriu. Reikėjo tartis dėl politinės sanklodos teritorijose, esančiose už Sovietų Sąjungos sienų, ir pasiekti joms panašų į Suomijos statusą.

Ar Stalin būtų sudaręs su Hitleriu separatinę taiką, jei demokratijos būtų buvusios atkaklesnės? Stalin niekada tuo negrasino, bet jam pavyko sukurti įspūdį, kad tai visada įmanoma. Į viešumą yra iškilę tik du epizodai, kurie rodo, kad Stalin galėjo svarstyti tokią galimybę. Pirmasis – iš pačios karo pradžios, kai visus buvo apėmusi panika. Stalin, Molotov ir Kaganovič tariamai prašę bulgarų ambasadoriaus išsiaiškinti, ar Hitler nesutiktų taikytis mainais į Baltijos šalis, Besarabiją ir Ukrainos bei Baltarusijos gabalus – sovietams iš esmės liekant tarp 1938 metų sienų, – bet ambasadorius neva atsisakęs perduoti žinią.[47] Neabejotina, kad Hitler būtų atmetęs tokį sandėrį, nes vokiečių armijos veržėsi Maskvos, Kijevo, Leningrado link ir jau buvo toli peržengusios „taikos pasiūlymo" – jei toks apskritai egzistavo – ribas. Naciai planavo smarkiai sumažinti Sovietų Sąjungos gyventojų skaičių teritorijoje iki Archangelsko–Astrachanės linijos, einančios gerokai toliau už Maskvą, o išvengusiuosius mirties paversti vergais.[48]

Antrasis epizodas netgi dar miglotesnis. Jis įvyko 1943 metų rugsėjį, praėjus aštuoniems mėnesiams po Stalingrado ir dviem po Kursko mūšio, per kurį vokiečiai neteko daugumos savo tankų. Ribbentrop atėjo pas Hitlerį su labai keistu pasiūlymu. Sovietų užsienio reikalų ministro pavaduotojas, kadaise buvęs ambasadoriumi Berlyne, tuo metu lankėsi Stokholme, ir Ribbentrop interpretavo tai kaip galimybę

pradėti žvalgomuosius pokalbius dėl separatinės taikos išlaikant 1941 metų sienas. Panašu, kad Ribbentrop norus painiojo su tikrove, nes sovietų armijos ir šiaip artėjo prie 1941 metų sienų.

Hitler atmetė tariamą galimybę pasakęs savo užsienio reikalų ministrui: „Žinote, Ribbentropai, jei aš šiandien ir susitarčiau su Rusija, rytoj vėl ją pulčiau – tiesiog negalėčiau susiturėti." Panašiai jis kalbėjo su Goebbelsu. Esą laikas „absoliučiai netinkamas"; prieš derantis būtina pasiekti lemiamą karinę pergalę.[49] Netgi 1944-aisiais Hitler dar tikėjo, kad, atrėmęs antrąjį frontą, jis ilgainiui įveiks ir Rusiją.

Tačiau separatinė taika, netgi sugrįžtant prie 1941 metų sienų, nebūtų nieko davusi nei Hitleriui, nei Stalinui. Stalin būtų likęs akis į akį su galinga Vokietija ir perspektyva, kad ateityje, kilus kitam konfliktui, demokratinės valstybės nebenorės turėti reikalų su nepatikimu partneriu. O Hitleriui ji būtų reiškusi sovietų armijų priartėjimą prie Vokietijos be jokių garantijų, kad pirma pasitaikiusia proga jos neatnaujins karo veiksmų.

Roosevelto „keturių policininkų" idėja atsimušė į tokią pačią kliūtį kaip ir Wilsono kiek bendresnė kolektyvinio saugumo koncepcija: paprasčiausiai kiekvienas iš „keturių policininkų" ją įsivaizdavo savaip. Pragariška paranojos, komunistinės ideologijos ir rusiškojo imperializmo samplaika Stalino galvoje vertė jį į Roosevelto siūlymą nešališkai palaikyti pasaulyje taiką, remiantis visuotinėmis vertybėmis, žiūrėti arba kaip į sovietams atsiveriančią galimybę, arba kaip į kapitalistų spendžiamus spąstus. Stalin žinojo, kad Didžioji Britanija pati viena neatsveria Sovietų Sąjungos ir kad tai arba sukurs didžiulį vakuumą Sovietų Sąjungos prieigose, arba taps vėlesnės priešpriešos su Jungtinėmis Valstijomis įžanga (pastarąjį variantą Stalin, kaip pirmos kartos bolševikas, matyt, laikė labiau tikėtinu). Ir vienu, ir kitu atveju tolesni jo veiksmai buvo aiškūs: skverbtis kuo giliau į vakarus ir arba pačiam pasiimti laimikio dalį, arba užsiimti kuo geresnę padėtį būsimai diplomatinei kovai.

Tiesą sakant, ir Jungtinės Valstijos nebuvo pasirengusios įgyvendinti „keturių policininkų" doktriną. Kad koncepcija veiktų, jos turėjo būti pasiryžusios kištis visur, kur tik kilsiąs pavojus taikai. Tačiau Roosevelt nesiliovė kartojęs sąjungininkams, kad Amerika nei kariais, nei ištekliais neprisidės prie Europos atkūrimo ir kad saugoti taiką bus britų ir rusų uždavinys. Jaltoje jis tvirtino, kad savo okupacinę pareigą amerikiečių kariuomenė vykdys ne ilgiau kaip dvejus metus.[50]

Jei šitaip, tai Sovietų Sąjunga neišvengiamai turėjo įsivyrauti Vidurio Europoje, ir Didžioji Britanija būtų atsidūrusi keblioje padėtyje.

Viena vertus, ji jau nebuvo pakankamai stipri, kad viena pati išlaikytų galių pusiausvyrą su Sovietų Sąjunga. Kita vertus, jei Didžioji Britanija būtų mėginusi imtis kokių nors savarankiškų iniciatyvų, ji greičiausiai būtų sulaukusi tradicinio amerikiečių nepritarimo. Antai 1945 metų sausį *The New York Times* pranešė apie slaptą Roosevelto laišką Churchilliui dėl britų pastangų išsaugoti Graikijoje nekomunistų vyriausybę. Pasak to straipsnio autoriaus, Roosevelt gana aiškiai užsiminė, kad palankus Amerikos visuomenės nusiteikimas dėl pokarinio anglų ir amerikiečių bendradarbiavimo nesąs tvirtas: „...britams buvo primygtinai ir autoritetingai pasakyta, kad nuotaikos gali pasikeisti taip pat netikėtai, kaip oras Anglijoje, jei amerikiečių tautai pasirodys, kad šis karas... [tėra] eilinis imperialistų susirėmimas.“[51]

Amerikai atsisakant ginti Europą ir britų pastangas veikti savo jėgomis laikant imperialistinėmis, „keturių policininkų“ doktrina būtų atvedusi prie tokio pat vakuumo, kokį kolektyvinio saugumo koncepcija sukūrė ketvirtajame dešimtmetyje. Amerikos požiūriui nepasikeitus, priešintis sovietų ekspansionizmui būtų neįmanoma. Kol Amerika įsisąmonintų šį pavojų ir grįžtų į kovą, jau būtų atsiradusios įtakos sferos, kurių ji taip stengėsi išvengti karo metais, tik dabar skiriamoji linija eitų kur kas nepalankiau. Galų gale geopolitikos nuneigti nepavyko. Amerika vėl įsitraukė į Europos reikalus, Japonija ir Vokietija buvo atkurtos pusiausvyrai palaikyti, o Sovietų Sąjunga stojo į keturiasdešimt penkerių metų įtampos ir strateginio persitempimo kelią, kurio gale jos laukė žlugimas.

Azijos problema buvo ne lengvesnė. Roosevelt įtraukė Kiniją į Didįjį ketvertą tiek iš mandagumo, tiek norėdamas turėti Azijoje atramą savo pasauliniams planams. Tačiau Kinija dar mažiau nei Didžioji Britanija buvo pajėgi atlikti misiją, kurią jai skyrė Roosevelt. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Kinija buvo neišsivysčiusi šalis, joje siautė pilietinis karas. Kaip ji galėjo būti pasaulio policininku? Kai Roosevelt Teherane dėstė „keturių policininkų“ koncepciją, Stalin uždavė pagrįstą klausimą: kaip reaguos europiečiai, jei jų ginčus ims spręsti Kinija? Ir pridūrė, kad, jo supratimu, Kinija nėra pakankamai stipri tokiam pasauliniam vaidmeniui. Jis pasiūlė verčiau kurti regioninius komitetus taikai palaikyti.[52] Roosevelt nepritarė šiam siūlymui kaip turinčiam įtakos sferų atspalvį; taiką reikia ginti pasauliniu mastu – arba visai jos neginti.

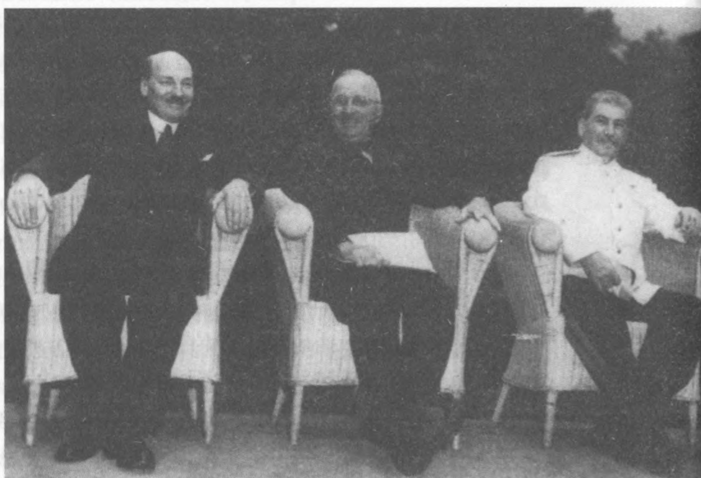
Ir vis dėlto išvardijus visas šias Rooseveltą supusias dviprasmybes lieka neaišku, ar Amerikos visuomenė būtų parėmusi kokį kitą požiūrį. Juk amerikiečiams visada buvo lengviau patikėti, kad santvarka,

neigianti visus demokratinius principus, staiga ims ir pakeis kursą, negu suprasti, kad jie patys galėtų ko nors pasimokyti iš ankstesnių taikos sutarčių, kurios, realiai žiūrint, niekada nebūdavo tvirtos be pusiausvyros arba moralinės sutarmės.

Churchillio geopolitinė analizė pasirodė tikslesnė negu Roosevelto. Tačiau Roosevelto nenoras vertinti pasaulį geopolitinėmis kategorijomis kilo iš to paties idealizmo, kuris išvedė Ameriką į karą ir padėjo jai išsaugoti laisvės idealą. Jei Roosevelt būtų klausęs Churchillio patarimų, jis būtų pagerinęs Jungtinių Valstijų derybinę padėtį, bet, matyt, paaukojęs jų gebėjimą atlaikyti Šaltojo karo priešpriešas, kurios dar laukė ateityje.

Tai, kad Roosevelt karo metu nuėjo toliau negu biblinę antrą mylią, padėjo pagrindą didžiosioms iniciatyvoms, kuriomis Amerika vėliau atkūrė pasaulinę pusiausvyrą – nors ji ir nesiliovė neigusi, kad daro tai, ką iš tikrųjų darė. Gal Roosevelt ir buvo susikūręs pernelyg optimistišką pokario pasaulio vaizdinį. Tačiau Amerikos istorija liudija, kad tokia jo pozicija beveik neabejojamai buvo būtina kaip tarpinis etapas, kurį reikėjo nueiti norint įveikti būsimą krizę. Galiausiai Roosevelt pervedė savo visuomenę per dvi didžiausias jos istorijoje krizes. Vargu ar jam tai būtų pavykę, jeigu jis būtų vadovavęsis vien istorijos reliatyvumo pajautomis.

Išvengiamai ar neišvengiamai po karo liko geopolitinis vakuumas. Galių pusiausvyra buvo suardyta, taikos sutartis – miglota. Pasaulis dabar buvo pasidalijęs į ideologines stovyklas. Pokaris virto ilga ir skausminga kova dėl to, kuo lyderiai nepasirūpino iki karui pasibaigiant.

SEPTYNIOLIKTAS SKYRIUS

Šaltojo karo pradžia

Nelyginant Mozė, Franklin Delano Roosevelt matė Pažadėtąją žemę, bet jam nebuvo lemta ją pasiekti. Kai jis mirė, sąjungininkų armijos kovėsi jau Vokietijos teritorijoje, o Okinavos mūšis, sąjungininkų planuojamo įsiveržimo į pagrindines Japonijos salas įžanga, buvo tik prasidėjęs.

Roosevelto mirtis 1945 metų balandžio 12 dieną nebuvo netikėta. Sausio mėnesį Roosevelto gydytojas, sunerimęs dėl smarkių savo paciento kraujospūdžio šuolių, priėjo prie išvados, kad prezidentas gyvens tik tuo atveju, jei vengs bet kokios įtampos. Turint omenyje prezidento darbo pobūdį, toks vertinimas prilygo mirties nuosprendžiui.[1] Apsuptame Berlyne užspęsti Hitler ir Goebbels aptemusiais protais tebetikėjo, kad netrukus pasikartos tai, kas Vokietijos istorijos knygose vadinama Brandenburgo sosto stebuklu, – kai per Septynerių metų karą, rusų armijoms jau stovint prie Berlyno vartų, Frydrichą Didįjį išgelbėjo staigi rusų valdovės mirtis ir draugiško caro atėjimas į valdžią. Tačiau 1945-aisiais istorija nepasikartojo. Nacių nusikaltimai

subrandino bent jau vieną bendrą nepajudinamą sąjungininkų tikslą – likviduoti nacizmo rykštę.

Nacių Vokietijos žlugimas ir būtinybė užpildyti atsiradusį galios vakuumą suardė karo metų partnerystę. Sąjungininkų tikslai paprasčiausiai buvo pernelyg skirtingi. Churchilliui rūpėjo, kad Sovietų Sąjunga neįsivyrautų Vidurio Europoje. Stalin norėjo, kad už sovietų karines pergales ir didvyriškas rusų tautos kančias jam būtų atlyginta teritorijomis. Naujasis JAV prezidentas Harry S. Truman iš pradžių stengėsi saugoti Roosevelto palikimą – sąjungininkų vienybę. Bet pirmos jo kadencijos pabaigoje karo metų darnos jau nebuvo likę nė pėdsako. Jungtinės Valstijos ir Sovietų Sąjunga, du periferijos milžinai, dabar stovėjo vienas priešais kitą pačioje Europos širdyje.

Harry S. Trumano ir jo didžiojo pirmtako biografijos skiriasi kaip diena nuo nakties. Roosevelt buvo garbus kosmopolitiško Šiaurės rytų *establishment* narys, Truman priklausė kaimiškajai Vidurio vakarų viduriniajai klasei. Roosevelt mokėsi geriausiose privačiose mokyklose ir universitetuose, Trumanui nepavyko pakilti aukščiau vidurinės mokyklos lygio, nors Dean Acheson žavėdamasis vadino jį Yale'o žmogumi geriausia šio žodžio prasme. Visas Roosevelto gyvenimas buvo rengimasis aukščiausiajam postui, Truman buvo Kansas City politinės mašinos produktas.

Harry Truman pateko į viceprezidentus tik po to, kai pirmai Roosevelto pasirinktai kandidatūrai (tai buvo James Byrnes) pasipriešino profsąjungos; jo politinėje karjeroje nebūtum įžvelgęs nė ženklo, liudijančio jį tapsiant neeiliniu prezidentu. Neturėdamas jokios realios užsienio politikos patirties ir iš Roosevelto gavęs tik patį bendriausią jos supratimą, Truman paveldėjo užduotį pabaigti karą ir sukurti naują tarptautinę tvarką, nors Teherane ir Jaltoje parengto plano siūlės jau iro.

Bet atsitiko taip, kad Trumanui teko pagrindinis vaidmuo pradedant Šaltąjį karą ir imantis tramdymo politikos, kuri galiausiai pasirodė pergalinga. Jis atvedė Jungtines Valstijas į pirmą pokario metų karinę sąjungą. Jam vadovaujant Roosevelto „keturių policininkų" koncepcija buvo pakeista precedento neturinčiu koalicijų rinkiniu, kuris keturiasdešimt metų išliko Amerikos užsienio politikos šerdimi. Palaikydamas Amerikos tikėjimą savo vertybių universalumu, šis paprastas žmogus iš Vidurio vakarų palenkė sumuštus priešininkus grįžti į demokratinių valstybių bendriją. Jis globojo Marshallo planą ir Ketvirtojo punkto programą, pagal kuriuos Amerika ištekliais ir technologija rėmė tolimų visuomenių atkūrimą ir plėtrą.

Aš buvau sutikęs Trumaną tik vieną sykį, 1961 metų pradžioje, kai dėstytojavau Harvarde. Paskaita, kurią skaičiau Kansas Cityje, suteikė man progą aplankyti buvusį prezidentą jo vardo bibliotekoje, įsikūrusioje netoliese esančiame Independence mieste. Metų našta nebuvo prigesinusi eksprezidento žvalumo. Aprodęs biblioteką, Truman pakvietė mane į savo kabinetą, tikslią Baltųjų rūmų Ovalinio kabineto jo prezidentavimo laikais kopiją. Išgirdęs, kad dirbu dar ir Kennedy Baltųjų rūmų konsultantu, jis pasiteiravo, ką nauja aš ten sužinojęs. Pasitelkęs standartinę Vašingtono pobūvių išmintį, aš atsakiau, kad biurokratija, mano supratimu, funkcionuoja kaip ketvirtoji valdžios atšaka, kad ji smarkiai riboja prezidento veiksmų laisvę. Trumano tai nei pralinksmino, nei sudomino. Suerzintas tokių, pasak jo, „profesoriškų“ kalbų, jis atsakė necenzūriniu pertaru ir tada išdėstė savo požiūrį į prezidento vaidmenį: „Jei prezidentas žino, ko nori, joks biurokratas negalės jo sustabdyti. Prezidentas turi žinoti, kada liautis klausius patarimų.“

Skubomis peršokęs į man geriau pažįstamą akademinę dirvą, aš paklausiau Trumano, dėl kurio iš savo užsienio politikos sprendimų jis norėtų, kad žmonės jį prisimintų. Truman nedvejojo nė akimirkos. „Mes sutriuškinome savo priešus ir privertėme juos pasiduoti, – atsakė jis. – O tada padėjome jiems atsigauti, tapti demokratiškais ir grįžti į tautų bendriją. Tik Amerika galėjo tai padaryti.“ Vėliau jis nusivedė mane Independence gatvėmis į visiškai paprastą namą, kuriame gyveno, ir supažindino su savo žmona Bess.

Tą trumpą pokalbį aš smulkiai pateikiu todėl, kad jis taip puikiai atskleidžia kvintesencišką Trumano amerikiškumą: prezidento institucijos ir prezidento pareigų didybės pojūtį, didžiavimąsi Amerikos galia ir, svarbiausia, tikėjimą, kad aukščiausias Amerikos pašaukimas yra būti visos žmonijos laisvės ir pažangos versme.

Truman pradėjo eiti prezidento pareigas Roosevelto, po mirties pakylėto kone iki mitinės figūros, šešėlyje. Truman nuoširdžiai žavėjosi Rooseveltu, bet galiausiai, kaip ir dera kiekvienam naujam prezidentui, pertvarkė jo palikimą pagal savo paties vertybes ir patirtį.

Tapęs prezidentu, Truman nejautė tiek sentimentų sąjungininkų vienybei, kiek Roosevelt; izoliacionistiškų Vidurio vakarų sūnui sąjungininkų vienybė buvo daugiau praktinis pageidavimas negu jausminė ar moralinė būtinybė. Truman nesižavėjo ir karo metų partneryste su sovietais, į kuriuos jis visada žiūrėjo atsargiai. Kai Hitler užpuolė Sovietų Sąjungą, tuomet senatoriumi buvęs Truman abi diktatūras vertino kaip vieno molio ir ragino, kad Amerika kurstytų

mirtiną jų tarpusavio kovą: „Matydami, kad Vokietija laimi, turėtume padėti Rusijai, o laimint Rusijai turėtume padėti Vokietijai. Šitaip leistume joms kuo daugiau išsižudyti, nors Hitlerio pergalės aš nenorėčiau jokiomis aplinkybėmis. Nei viena, nei kita nesilaiko savo pačios duoto žodžio."[2]

Per tris viceprezidentavimo mėnesius Truman nė sykio nebuvo kviečiamas dalyvauti sprendžiant svarbiausius užsienio politikos reikalus, nors Roosevelto sveikata sparčiai šlijo. Nebuvo jis informuotas ir apie atominės bombos kūrimo projektą.

Truman paveldėjo tarptautinę aplinką, kurios skiriamąsias linijas nuo pat pradžių lėmė iš rytų ir iš vakarų puolančių armijų pozicijos. Politinė ateitis šalių, kurias išvadavo sąjungininkų kariuomenė, dar buvo neaiški. Dauguma didžiųjų galiūnių dar nebuvo prisitaikiusios prie pasikeitusio savo vaidmens. Prancūzija gulėjo parblokšta, Didžioji Britanija, nors ir laimėjusi pergalę, buvo išsekusi. Vokietija, nuo 1871 metų bauginusi Europą savo jėga, buvo padalyta į keturias okupacines zonas; jos bejėgiškumas dabar grėsė virsti chaosu. Sovietų sieną Stalin buvo pastūmėjęs 600 mylių į vakarus, iki Elbės, o priešais jo armijas dabar vėrėsi vakuumas, atsirandantis dėl Vakarų Europos silpnumo ir planuojamo amerikiečių pajėgų išvedimo.

Pirma Trumano mintis buvo rasti bendrą kalbą su Stalinu, juolab kad Amerikos štabų viršininkams rūpėjo įtraukti sovietus į karą prieš Japoniją. Ir nors jį papiktino sovietų užsienio reikalų ministro Molotovo elgesys per pirmąjį jų susitikimą 1945 metų balandį, Truman tai aiškino istorinės patirties skirtingumu. „Rusus mums reikia kiečiau imti į nagą, – kalbėjo Truman. – Jie nemoka deramai elgtis. Jie tarsi buliai porceliano parduotuvėje. Jiems dar tik dvidešimt penkeri metai. Mums jau per šimtą, o britai vyresni šimtmečiais. Mes turime pamokyti juos, kaip elgtis."[3]

Tai buvo grynai amerikietiškas pareiškimas. Remdamasis pamatinės harmonijos prielaida, nesutarimus su sovietais Truman laikė kylančiais ne iš prieštaringų geopolitinių interesų, o iš „nederamo elgesio" ir „politinio nebrandumo". Kitaip tariant, jis tikėjo galimybe palenkti Staliną „normaliai" elgtis. Suvokus realybę – kad įtampa tarp Sovietų Sąjungos ir Jungtinių Valstijų yra dėsningas, o ne kokio nesusipratimo nulemtas reiškinys, – prasidėjo Šaltasis karas.

Truman, paveldėjęs pagrindinius Roosevelto patarėjus, kadenciją pradėjo ketindamas įgyvendinti savo pirmtako „keturių policininkų" idėją. Kalboje, pasakytoje 1945 metų balandžio 16-ąją, ketvirtąją savo prezidentavimo dieną, Truman pabrėžė niūrų kontrastą tarp

pasaulinės bendrijos ir chaoso ir teigė nematąs alternatyvos kolektyviniam saugumui – išskyrus anarchiją. Jis dar sykį patvirtino išpažįstąs Roosevelto įsitikinimą, jog karo metų sąjungininkai privalo būti vieningi – kad galėtų kurti ir saugoti naują taikią tarptautinę tvarką ir, svarbiausia, ginti tarptautinių ginčų sprendimo nenaudojant jėgos principą:

> Pasaulio ateičiai nieko nėra svarbiau už tolesnį bendradarbiavimą tautų, kurioms teko sutelkti jėgas, kad sutriuškintų Ašies galiūnių sąmokslą įsiviešpatauti pasaulyje.
>
> Šioms didžioms valstybėms tenka ypatinga atsakomybė įtvirtinti taiką, ir toji jų atsakomybė grindžiama visų, didelių ir mažų, valstybių pareiga tarptautiniuose santykiuose nenaudoti jėgos, išskyrus tuos atvejus, kai ginamas teisingumas.[4]

Matyt, Trumano kalbų rašytojams atrodė, kad jo kalbos nebūtinai turi skirtis viena nuo kitos – o gal kad standartinio jų teksto jau neįmanoma pagerinti, – nes Truman pakartojo tai žodis į žodį balandžio 25 dieną, kalbėdamas Jungtinių Tautų steigiamojoje konferencijoje San Franciske.

Nepaisant aukštaskrydės retorikos, sąlygas žemėje diktavo rūsčios geopolitinės realijos. Stalin grįžo prie savo senų užsienio politikos metodų ir reikalavo mokesčio už pergales vienintele valiuta, kurią jis laikė verta dėmesio, – teritorijų kontrole. Jis tesuprato sandėrių kalbą ir, atrodo, buvo pasirengęs kalbėtis, bet tik kruopščiai apskaičiuojant *quid pro quo* – kaip antai nustatant įtakos sferas arba komunistų įtaką Rytų Europoje keičiant į konkrečią naudą, pavyzdžiui, didelę ekonominę paramą. Jam, bene pačiam neskrupulingiausiam iš lyderių, kada nors vadovavusių didelei šaliai, tikriausiai buvo nesuvokiama mintis, kad užsienio politiką galima grįsti kolektyviniu geranoriškumu ir tarptautine teise. Stalino požiūriu, pasaulio lyderių susitikimai akis į akį gal ir buvo naudingi jėgoms palyginti arba nacionaliniams interesams derinti, tačiau negalėjo nei tų jėgų, nei tų interesų pakeisti. Todėl jis ir neatsiliepė į Roosevelto ir Churchillio raginimus grįžti prie karo metų bičiulystės.

Visiškai įmanoma, kad didžiulis Roosevelto autoritetas galėjo paskatinti Staliną dar šiek tiek ilgėliau laikytis santūriai. Tačiau galiausiai Stalin būtų nusileidęs tik „objektyviai" tikrovei; diplomatija jam tebuvo vienas iš aspektų platesnės, neišvengiamos kovos aiškinantis jėgų santykį. Stalino problema bendraujant su amerikiečių lyderiais buvo ta, kad jam sunkiai sekėsi suvokti moralės ir legalizmo reikšmę

jų požiūriui į užsienio politiką. Stalin nuoširdžiai nesuprato, kodėl amerikiečiai tiek triukšmauja dėl Rytų Europos valstybių vidaus sanklodos, neturėdami ten jokių akivaizdžių strateginių interesų. Amerikiečių užsispyrimas laikytis principo, nesusijęs su jokiais konkrečiais, įprastai suprantamais interesais, vertė Staliną ieškoti slaptų motyvų. Tuometinis JAV ambasadorius Maskvoje Averell Harriman rašė:

> Bijau, kad Stalin gerai nesupranta – ir niekada nesupras – mūsų suinteresuotumo laisva Lenkija kaip principo dalyko. Jis yra realistas... ir jam sunku įvertinti mūsų tikėjimą abstrakčiais principais. Jam nelengva suprasti, kodėl mes norime kištis į sovietų politiką tokioje šalyje kaip Lenkija, kurią jis laiko labai svarbia Rusijos saugumui, jei neturime kokio paslėpto akstino...[5]

Kaip *Realpolitik* meistras, Stalin neabejotinai tikėjosi, kad Amerika priešinsis naujai galių pusiausvyrai, kurią nustatė Europos žemyno viduryje atsidūrusi Raudonoji armija. Turėdamas geležinius nervus, jis nebuvo linkęs iš anksto dalyti nuolaidas; jam tikriausiai atrodė, kad kur kas geriau kaupti derybų žetonus, apdairiai nepaleidžiant iš rankų būsimų prizų, ir laukti, kokį kitą žingsnį žengs buvę sąjungininkai. Rimtais jis būtų laikęs vien tokius žingsnius, kurių padarinius galima analizuoti rizikos ir atlygio požiūriu. Kai tik sąjungininkų spaudimas atlyždavo, Stalin paprasčiausiai nedarydavo nieko.

Jungtinių Valstijų atžvilgiu Stalin elgėsi taip pat provokuojamai kaip ir Hitlerio atžvilgiu 1940 metais. 1945-aisiais karo susilpninta Sovietų Sąjunga – dešimtys milijonų aukų, nusiaubta trečdalis teritorijos – stovėjo priešais nenukentėjusią Ameriką, turinčią atominės bombos monopolį; 1940-aisiais jai grėsė Vokietija, kontroliuojanti visą likusį žemyną. Abiem atvejais Stalin neskubėjo siūlyti nuolaidų, o kiek įmanydamas konsolidavo sovietų pozicijas ir blefuodamas mėgino priversti potencialius priešininkus patikėti, kad jis veikiau žygiuosiąs tolyn į vakarus, negu trauksis. Ir anąsyk, ir dabar Stalin neteisingai apskaičiavo savo oponentų reakciją. 1940-aisiais Molotov, apsilankęs Berlyne, tik sustiprino Hitlerio pasiryžimą pulti; 1945-aisiais tas pats užsienio reikalų ministras Amerikos palankumą sugebėjo paversti Šaltojo karo priešpriešomis.

Perpratęs Stalino diplomatinius skaičiavimus, Churchill mėgino juos neutralizuoti dvejopai. Jis ragino kuo anksčiau surengti trijų karo meto sąjungininkų susitikimą ir išspręsti problemą, kol sovietai nespėjo įsitvirtinti savo įtakos sferoje. Ir norėjo, kad iki to laiko sąjungininkai suimtų į savo rankas kiek įmanoma daugiau derybų žetonų. Jis matė tokią galimybę, nes sąjungininkų ir sovietų armijos susitiko

ryčiau, nei buvo numatyta, tad sąjungininkai kontroliavo bemaž trečdalį teritorijos, skirtos sovietų okupacinei zonai Vokietijoje, įskaitant didumą jos pramoninės dalies. Churchill siūlė būsimose derybose panaudoti tą teritoriją kaip svertą. 1945 metų gegužės 4 dieną jis telegrafavo nurodymus užsienio sekretoriui Edenui, netrukus turėjusiam Vašingtone susitikti su Trumanu:

> ...Sąjungininkams nederėtų trauktis iš savo dabartinių pozicijų iki okupacinės linijos, kol nebūsime patenkinti dėl Lenkijos, taip pat dėl laikino rusų okupacijos Vokietijoje pobūdžio ir dėl sąlygų, numatomų įvesti rusifikuotose arba rusų kontroliuojamose šalyse Dunojaus slėnyje, visų pirma Austrijoje bei Čekoslovakijoje, ir Balkanuose.[6]

Tačiau naujoji Amerikos administracija į britų *Realpolitik* žiūrėjo ne ką palankiau negu Roosevelto laikais. Todėl kartojosi karo metų diplomatijos istorija. Amerikiečių vadovai mielai pritarė viršūnių susitikimui Potsdame, netoli Berlyno, antroje liepos pusėje. Bet Truman dar nebuvo pasirengęs pritarti Churchillio siūlymui, kad, siekiant pageidaujamo rezultato, derybose su Stalinu reikia laikytis atlygių ir bausmių politikos. Atvirkščiai, Trumano administracija ne mažiau už savo pirmtakę norėjo pamokyti Churchillį, kad galių pusiausvyra grindžiamos diplomatijos dienos negrįžtamai praėjusios.

Birželio pabaigoje, iki planuojamo susitikimo likus mažiau nei mėnesiui, amerikiečių pajėgos atsitraukė iki sutartos demarkacinės linijos, nepalikdamos Didžiajai Britanijai kitos išeities, kaip sekti jų pavyzdžiu. Be to, kaip Roosevelt smarkiai pervertino britų galimybes, taip Trumano administracija įsivaizdavo esanti tarpininkė tarp Didžiosios Britanijos ir Sovietų Sąjungos. Nenorėdamas duoti Stalinui nė menkiausios dingsties įtarti, kad prieš jį sąmokslaujama, Truman nuvylė Churchillį atmetęs kvietimą pakeliui į Potsdamą sustoti Didžiojoje Britanijoje atšvęsti anglų ir amerikiečių ginklo pergalę.

Tačiau susitikti su Stalinu be Churchillio Trumanui atrodė visiškai priimtina. Tokį siūlymą jis iškėlė pasitelkęs tą pačią dingstį, kuria rėmėsi Roosevelt, kai mėgino surengti susitikimą Beringo sąsiauryje, – kad, skirtingai nuo Churchillio, dar nėra matęsis su Stalinu. Bet Churchill, reaguodamas į bandymą nepriimti jo į amerikiečių–sovietų dialogą, pasirodė toks pat jautrus, kokie buvo Trumano patarėjai, kai stengėsi sudaryti įspūdį, kad Vašingtonas ir Londonas veikią ranka rankon. Pasak Trumano atsiminimų, Churchill irzliai įspėjo Vašingtoną nedalyvausiąs jokiame susitikime, kuris būtų Trumano ir Stalino pasitarimo tęsinys.[7] Vaidindamas paties prisiimtą

tarpininko vaidmenį ir norėdamas užmegzti tiesioginį ryšį su sąjungininkų vadovais, Truman nusprendė pasiųsti į Londoną ir Maskvą emisarus.

Į Maskvą išvyko senas Roosevelto patikėtinis Harry Hopkins, o pas Churchillį Truman pasiuntė žmogų, kažkodėl pasirinktą daugiau dėl jo mokėjimo raminti Staliną, negu dėl parodyto sugebėjimo įžvelgti, kas dedasi britų ministro pirmininko galvoje. Tai buvo Joseph E. Davies, ikikarinis JAV ambasadorius Sovietų Sąjungoje, bestselerio *Misija Maskvoje* autorius.

Nors Davies buvo bankininkas, taigi, komunistų akimis žiūrint, archikapitalistas, jis turėjo daugumai Amerikos pasiuntinių, ypač nekarjeros diplomatams, būdingą polinkį – darytis savanoriškais advokatais tų šalių, kuriose jie akredituoti. Knygoje apie savo ambasadoriškus nuotykius Davies it papūga atkartojo sovietų propagandą visais įmanomais klausimais, neišskiriant nė parodomųjų procesų aukų kaltės. Karo metais Roosevelto pavedimu lankydamasis Maskvoje, aiškiai ne į savo roges įsodintas Davies buvo tiek netaktiškas, kad grupei aukštų sovietų vadovų parodė Amerikos ambasadoje filmą, sukurtą pagal jo knygą. Oficialioje ataskaitoje sausai rašoma, kad svečiai su „niūriu smalsumu“ stebėjo, kaip iš ekrano buvo skelbiama apie jų buvusių kolegų kaltumą.[8] (Nieko nuostabaus. Jie ne tik žinojo, kaip buvo iš tikrųjų, bet ir negalėjo atmesti galimybės, kad filme mato savo pačių ateitį.) Tad Truman vargu ar galėjo pasiųsti į Londoną žmogų, kuris būtų mažiau pajėgus suprasti Churchillio požiūrį į pokario pasaulį.

Davieso vizitas 1945 metų gegužės pabaigoje buvo bemaž toks pat siurrealistiškas kaip ir jo misija Maskvoje. Puoselėti Amerikos ir Sovietų Sąjungos partnerystę Daviesui rūpėjo kur kas labiau negu anglų ir amerikiečių santykius. Trumano pasiuntiniui Churchill išdėstė savo nuogąstavimus, kad Stalin ketinąs praryti Rytų Europą, ir pabrėžė būtinybę tam priešintis bendru anglų ir amerikiečių frontu. Į Churchillio samprotavimus apie sovietų grėsmę Davies reagavo šitaip: kandžiai pasiteiravo Senojo liūto, gal kartais „jis ir Britanija padarė klaidą neparėmę Hitlerio, nes, kaip aš supratau, jis dabar skelbia doktriną, kurią Hitler su Goebbelsu skelbė ir nepaliaudami kartojo pastaruosius ketverius metus, mėgindami suardyti sąjungininkų vienybę, – ‘skaldyk ir valdyk’“.[9] Daviesui atrodė, kad Rytų–Vakarų diplomatija neduos vaisių, jei nebus pasitikima Stalino gera valia.

Taip Davies ir raportavo Trumanui. Davieso nuomone, Churchill, nepaisant visos jo didybės, „visų pirma, visų antra ir visada“ buvo

anglas, labiau suinteresuotas saugoti Anglijos pozicijas Europoje negu taiką.[10] Admirolas Leahy, anksčiau Roosevelto, dabar Trumano personalo vadovas ant Davieso raporto užrašydamas: „Mūsų darbuotojai panašiai vertino Churchillio nuostatas karo metais“[11] tik patvirtino, kad Davies ne vienintelis laikosi tokių pažiūrų.

Tai geriau nei bet kas kita parodo refleksišką Amerikos reakciją į *Realpolitik*. Davies ir Leahy atvirai rodė nepasitenkinimą, kad britų ministrui pirmininkui labiau už viską rūpį britų nacionaliniai interesai – tai yra tai, ką bet kurios kitos šalies valstybininkai būtų laikę pačiu natūraliausiu dalyku pasaulyje. Nors Churchillio pastangos išsaugoti Europoje galių pusiausvyrą įkūnijo tris britų istorijos šimtmečius, amerikiečiai jas laikė tarsi kokiu nukrypimu, prieštaraujančiu taikos siekiams, – lyg tikslai ir priemonės būtų nesuderinami, o ne vienas kitą papildantys dalykai.

Hopkinsui, kuris karo metais buvo keletą kartų lankęsis Maskvoje kaip Roosevelto emisaras, dabartinę jo misiją gaubianti atmosfera atrodė itin palanki. Net jeigu taip buvo iš tikrųjų, visiškai įmanoma, kad susitikimai su Stalinu, priešingai negu norėjo Hopkins, pagilino aklavietę dėl Rytų Europos ir pagreitino Šaltojo karo pradžią. Mat Hopkins laikėsi tokios pat taktikos kaip ir karo metais – harmoniją kėlė virš konfrontacijos. Jis nesiryžo paaiškinti Stalinui, kokių rimtų nemalonumų šis gali sulaukti iš įaudrintos amerikiečių visuomenės, jeigu toliau laikysis savo kurso. Per visą diplomatinę karjerą Hopkins vadovavosi prielaida, kad bet kokie nesutarimai išnykstą supratimo ir geros valios atmosferoje, – tuo tarpu Stalin tokias kategorijas kažin ar apskritai suvokė.

Stalin priėmė Hopkinsą šešis kartus gegužės pabaigoje–birželio pradžioje. Pasitelkęs savo įprastą būdą versti pašnekovą teisintis, Stalin skundėsi *lend-lease* nutraukimu ir apskritai sovietų–amerikiečių santykių atvėsimu. Jis įspėjo, kad Sovietų Sąjunga nepasiduos spaudimui, – standartinė diplomatinė gudrybė, kurią derybininkai naudoja, kai nori nemenkindami savo prestižo išsiaiškinti, kokių nuolaidų iš jų tikimasi, bet neparodyti, kad sutiktų jas daryti. Be to, Stalin pareiškė nesuprantąs Amerikos rūpinimosi laisvais rinkimais Lenkijoje. Juk Sovietų Sąjunga nekelia panašaus klausimo dėl Italijos ir Belgijos, kur rinkimai irgi dar nebuvo surengti. Kodėl Vakarų valstybėms turėtų rūpėti Lenkija ir Dunojaus baseino šalys, esančios taip arti sovietų sienos?

Hopkinso ir Stalino pokalbiai nedavė jokių rezultatų. Hopkins net nesugebėjo įtikinti Stalino, kad amerikiečiai labai rimtai žiūri į Rytų Europos tautų apsisprendimo teisę. Hopkins pademonstravo dau-

gumai amerikiečių derybininkų būdingą polinkį: netgi pačią tvirčiausią savo nuostatą pateikti taip, kad jų nebūtų galima įtarti užsispyrėliškumu. Orientuodamiesi į kompromisą, jie stengiasi padėti pašnekovui rasti garbingą išeitį. Silpnoji tokios laikysenos pusė ta, kad, sykį praradę pasitikėjimą oponento gera valia, amerikiečių derybininkai darosi nenuolaidūs, kartais netgi perdėm nelankstūs.

Hopkinso derybų stiliaus trūkumus sustiprino nepaprastai didelis palankumas Stalinui ir Sovietų Sąjungai, likęs nuo karo metų sąjungos. 1945 metų birželį Stalin jau buvo vienašališkai nustatęs Lenkijos rytines bei vakarines sienas, brutaliai sukišęs į jos vyriausybę sovietų statytinius ir akivaizdžiai pažeidęs Jaltoje duotą pažadą surengti laisvus rinkimus. Bet netgi ir tokiomis aplinkybėmis Hopkins leido sau šitaip apibūdinti Stalinui sovietų–amerikiečių nesutarimus: neva tai yra „seka įvykių, nesvarbių atskirai paėmus, [kurie] apaugo Lenkijos klausimą“.[12] Kliaudamasis Roosevelto Teherane ir Jaltoje naudota taktika, jis prašė Stalino pakeisti savo elgseną Rytų Europoje ir šitaip padėti sušvelninti opozicijos spaudimą Trumano administracijai.

Stalin tikino esąs atviras siūlymams, kaip naująją Lenkijos valdžią padaryti priimtiną amerikiečiams. Jis paprašė Hopkinso rekomenduoti keturis ar penkis demokratinės pakraipos asmenis, kuriuos būtų galima įtraukti į Varšuvos vyriausybę, sovietų sukurtą, pasak jo, „verčiant karinei būtinybei“.[13] Tačiau Amerikai svarbiausias dalykas buvo ne simbolinis kitaminčių dalyvavimas komunistų vyriausybėje, o laisvi rinkimai. Komunistai jau buvo parodę, kad puikiai moka žlugdyti koalicines vyriausybes. Šiaip ar taip, kai Hopkins prisipažino neturįs pasiūlyti jokių konkrečių pavardžių, jis vargu ar sudarė Stalinui įspūdį, kad Amerika išmano padėtį Lenkijoje.

Reikalaudamas veikimo laisvės savo kaimynų atžvilgiu, Stalin buvo ištikimas tradicinei rusų politikai. Nuo to laiko, kai Rusija prieš du šimtmečius pasirodė tarptautinėje arenoje, jos vadovai visada stengdavosi spręsti ginčus su kaimynais dvišaliu, o ne tarptautinių konferencijų lygiu. Nei Aleksandras I trečiąjį XIX amžiaus dešimtmetį, nei Nikolajus I po trisdešimties metų, nei Aleksandras II 1878 metais negalėjo suprasti, kodėl Didžioji Britanija atkakliai peršasi tarpininkauti tarp Rusijos ir Turkijos. Šiais ir vėlesniais atvejais rusų lyderiai neabejojo turį teisę patys aiškintis santykius su kaimynais. Kai kas nors tam sutrukdydavo, jie dažniausiai griebdavosi jėgos. O sykį griebęsi jėgos, jie niekada nesitraukdavo, nebent iškilus karo grėsmei.

Trumano emisarų vizitai į Londoną ir Maskvą parodė, kad jis vis dar stengiasi laikytis vidurio tarp Roosevelto požiūrio į taiką, kuriam

Amerika neturėjo pritarėjų, ir didėjančio piktinimosi sovietų elgesiu Rytų Europoje, į kurį jis nežinojo, kaip reaguoti. Truman dar nebuvo pasirengęs pripažinti geopolitinių realijų, susiklosčiusių po pergalės kare, ir atsisakyti Roosevelto pasaulio tvarkos vizijos, grindžiamos „keturių policininkų“ doktrina. Amerika niekaip nenorėjo sutikti, kad galių pusiausvyra būtina tarptautinei tvarkai ir kad ji nėra koks europinės diplomatijos paklydimas.

Roosevelto svajonė apie „keturis policininkus“ galutinai žlugo per Potsdamo konferenciją, vykusią nuo 1945 metų liepos 17 iki rugpjūčio 2 dienos. Trys vadovai susitiko Cecilienhofe, niūrioje, didžiulio parko supamoje angliško stiliaus sodyboje, kuri kadaise buvo paskutinio vokiečių kronprinco rezidencija. Kaip konferencijos vieta Potsdamas buvo pasirinktas todėl, kad priklausė sovietų okupacinei zonai, buvo lengvai pasiekiamas traukiniu (Stalin nemėgo skraidyti lėktuvais) ir jį galėjo ginti sovietų saugumo pajėgos.

Amerikos delegacija atvyko vis dar laikydamasi karo metų požiūrio į naują pasaulio tvarką. Valstybės departamento jai parengtoje instrukcijoje buvo tvirtinama, kad interesų sferų nustatymas taptų didžiausia grėsme taikai pasaulyje. Remdamiesi vilsoniškąja ortodoksija, dokumento autoriai įrodinėjo, kad interesų sferos „reikštų jėgos politiką, gryną ir paprastą, su visa iš jos plaukiančia žala. ... Mūsų pirmučiausias tikslas turėtų būti šalinti *priežastis*, verčiančias valstybes galvoti, kad tokios sferos yra būtinos jų saugumui, bet ne padėti vienoms šalims telkti jėgas prieš kitas“.[14] Valstybės departamentas nepaaiškino, kas kita, be jėgos politikos, galėtų pastūmėti Staliną į kompromisus arba kokios dar būna konfliktų priežastys, jei ne interesų sankirta. Tačiau visur esantis Joseph Davies, atvykęs į Potsdamą kaip prezidento patarėjas santykiams su sovietų vadovais, atrodė gana patenkintas savomis rekomendacijomis, kurių esmė buvo pataikauti Stalinui. Sykį, po įtemptos diskusijos, Davies pakišo Trumanui raštelį: „Man rodos, Stalin jaučiasi užgautas, prašom elgtis su juo maloniau.“[15]

Truman nebuvo pratęs ką nors maloninti, juolab komunistus. Vis dėlto jis didvyriškai bandė tai daryti. Iš pradžių glaustas Stalino stilius jam atrodė mielesnis už Churchillio iškalbą. Štai ką jis rašė motinai: „Churchill be paliovos kalba, o Stalin tik retkarčiais suniurzga, bet išsyk supranti, ką jis nori pasakyti.“[16] Liepos 21 dieną pietaudamas su Stalinu Truman atleido visus stabdžius. Vėliau jis papasakojo apie tai Daviesui: „...Norėjau įtikinti jį [Staliną], kad mes ‘nedumiame akių’, kad esame suinteresuoti taika ir sąžiningu pasauliu, kad neturime

jokių priešiškų kėslų jų atžvilgiu; kad nenorime nieko sau patiems, vien saugumo savo šaliai ir draugiškos, kaimyniškos taikos, ir kad mes visi turime bendromis jėgomis šito siekti. Išdėjau viską ant delno ir manau, kad įtikinau. Viskas, ką sakiau, buvo gryna teisybė.“[17] Deja, Stalino vertybių sistema nebuvo pritaikyta pašnekovams, skelbiantiems savo nesuinteresuotumą svarstomais klausimais.

Potsdamo konferencijos dalyviai stengėsi išvengti organizacinių problemų, kamavusių Versalio konferenciją. Kad nepaskęstų smulkmenose ir kad paskui netektų skubėti, Truman, Churchill ir Stalin susitarė apsiriboti bendraisiais principais. Vėliau užsienio reikalų ministrai turėjo gilintis į detales ir baigti derinti taikos sutartis su pralaimėjusiomis Ašies valstybėmis bei jų sąjungininkėmis.

Net ir nusibrėžus tokias ribas, konferencijos darbotvarkė buvo labai plati: ir reparacijos, ir Vokietijos ateitis, ir statusas tokių Vokietijos sąjungininkių kaip Italija, Bulgarija, Vengrija bei Rumunija, taip pat bendrininkės Suomijos. Stalin dar labiau išplėtė šį sąrašą iškėlęs rinkinį reikalavimų, kuriuos Molotov 1940 metais buvo pateikęs Hitleriui, o po metų pakartojęs Edenui. Be kita ko, rusai reikalavo laisvo tranzito per sąsiaurius, sovietų karinės bazės Bosfore ir Italijos kolonijų dalies. Išvargusios valstybių galvos vargu ar galėjo per dvi savaites susidoroti su tokios apimties darbotvarke.

Potsdamo konferencija netruko pavirsti kurčiųjų dialogu. Stalin stengėsi įtvirtinti savo interesų sferą. Truman ir, kiek mažiau, Churchill reikalavo priimti jų principus. Stalin bandė mainikauti: už Italijos pripažinimą norėjo, kad Vakarai pripažintų sovietų primestas vyriausybes Bulgarijoje ir Rumunijoje. Kartu jis atkakliai priešinosi Vakarų demokratijų reikalavimams surengti Rytų Europoje laisvus rinkimus.

Galiausiai abi pusės ėmėsi vetuoti visais atvejais, kai tik turėjo galios tai daryti. Antai Jungtinės Valstijos ir Didžioji Britanija atsisakė pritarti Stalino reikalavimui, kad Vokietijai būtų skirtos 20 milijardų dolerių reparacijos (pusė tos sumos turėjo tekti Sovietų Sąjungai) ir kad iš jų zonų tam reikalui būtų išvežamas turtas. Tuo tarpu Stalin toliau stiprino komunistų partijų padėtį visoje Rytų Europoje.

Be to, Stalin pasinaudojo Jaltos susitarimo neaiškumais dėl Oderio ir Neisės upių ir pastūmėjo Lenkijos sieną dar toliau į vakarus. Jaltoje buvo nutarta, kad šiomis upėmis eis skiriamoji linija tarp Lenkijos ir Vokietijos, bet, kaip jau minėjome, tuo metu niekas neatkreipė dėmesio, kad esama dviejų upių vienodu pavadinimu. Potsdame Stalin pareiškė, kad plotą tarp rytinės ir vakarinės Neisės jis priskyręs Lenkijai. Jis aiškiai buvo apskaičiavęs, kad Lenkijos ir Vokietijos priešiškumas

pasidarys amžinas, jei Lenkija įgis istorinių vokiečių žemių, tarp jų senovinį vokiečių miestą Breslau, ir iškeldins dar 5 milijonus vokiečių. Amerikiečių ir britų vadovai nenoromis priėmė Stalino *fait accompli* su beprasmiška išlyga, kad savo galutinę nuomonę dėl sienos jie išsakys taikos konferencijoje. Tačiau ši išlyga tik sustiprino Lenkijos priklausomybę nuo Sovietų Sąjungos; ji, matyt, buvo tik tuščia poza, nes kalba ėjo apie teritorijas, iš kurių išvaromi gyventojai vokiečiai.

Churchill atvyko į Potsdamą, kai jo padėtis vidaus politikoje nebuvo itin tvirta. Ir tai fatališkai sutrikdė konferencijos ritmą, kad ir koks jis buvo, nes 1945 metų liepos 25 dieną britų delegacijai teko prašyti pertraukos ir grįžti namo laukti visuotinių rinkimų – pirmųjų nuo 1935 metų – rezultatų. Patyręs triuškinantį pralaimėjimą, Churchill į Potsdamą nebegrįžo. Jo vietą užėmė naujasis ministras pirmininkas Clement Attlee, o kaip naujasis užsienio sekretorius atvyko Ernest Bevin.

Potsdame buvo pasiekta nedaug. Nepritarta daugeliui Stalino reikalavimų: įkurti bazę Bosfore, sovietų globai perduoti kai kurias Italijos kolonijas Afrikoje, jo norui, kad keturios valstybės kontroliuotų Rūrą ir kad Vakarai pripažintų Maskvos sudarytas Rumunijos bei Bulgarijos vyriausybes. Buvo atmesta ir keletas Trumano siūlymų, kaip antai dėl Dunojaus pripažinimo tarptautine upe. Vis dėlto trys valstybių galvos sugebėjo dėl kai ko susitarti. Buvo sukurtas keturių valstybių mechanizmas Vokietijos reikalams spręsti. Trumanui pavyko įpiršti Stalinui savo požiūrį į reparacijas – kad kiekviena valstybė ims jas iš savos okupacinės zonos. Itin svarbus Lenkijos vakarinės sienos klausimas buvo apeitas – Jungtinės Valstijos ir Didžioji Britanija susitaikė su Stalino nubrėžta Oderio–Neisės linija, bet pasiliko teisę vėliau pakeisti nuomonę. Galiausiai Stalin pažadėjo paramą kariaujant su Japonija. Daug kas liko dviprasmiška ir nebaigta; nemalonūs dalykai, kaip kad dažnai atsitinka, kai valstybių galvos nepajėgia susitarti, buvo palikti užsienio reikalų ministrams toliau diskutuoti.

Bene reikšmingiausias Potsdamo epizodas susijęs su tuo, ko nebuvo oficialioje darbotvarkėje. Sykį Truman pasivedėjo Staliną į šalį ir informavo jį apie atominės bombos egzistavimą. Stalin, aišku, jau žinojo apie tai iš sovietų šnipų pranešimų; ir sužinojo tikriausiai gerokai anksčiau už Trumaną. Paranojiškasis Stalin neabejotinai palaikė tai atviru Trumano bandymu jį įbauginti. Jis nusprendė apsimesti, kad naujoji technologija jam nėmaž nerūpi, ir šitokiu būdu ją sumenkinti. „Rusų premjeras, – rašė Truman savo atsiminimuose, – neparodė didesnio susidomėjimo. Jis tepasakė, kad džiaugiasi tai girdėdamas ir tikisi, kad mes gerai ją panaudosime prieš japonus.“[18]

Tokios taktikos branduolinio ginklo atžvilgiu sovietai laikėsi tol, kol patys jo nepasigamino.

Vėliau Churchill tvirtino, kad, išrinktas dar sykį, jis būtų Potsdame išprovokavęs persilaužimą ir pešte išpešęs susitarimą.[19] Bet taip ir neatskleidė, kaip ketino tai padaryti. Viena aišku: palenkti Staliną susitarti buvo galima tik labai smarkiai spaudžiant – ir tai tik pačią paskutinę akimirką. Churchillio troškimas vienu ypu viską išspręsti tik išryškino Amerikos dilemą: joks Amerikos politikas nebuvo pasirengęs imtis tokio grasinimo ar spaudimo, apie kokį svajojo Churchill ir koks būtų pritikęs Stalino psichologijai. Amerikos lyderiai dar nebuvo įsisąmoninę realybės, kad juo daugiau laiko Stalin gaus vienpartinėms valstybėms Rytų Europoje kurti, juo sunkiau bus priversti jį pakeisti kursą. Amerikiečiai buvo pailsę nuo karo ir priešpriešos; jie labiau už viską troško, kad jų vaikinai grįžtų namo. Jie visiškai nenorėjo grasinti nauja priešpriešа, juolab branduoliniu karu, dėl politinio pliuralizmo Rytų Europoje ar dėl jos sienų. Vieningą nusiteikimą priešintis komunistų užmačioms nusvėrė vieningas nusiteikimas nesiimti jokios karinės rizikos.

O priešpriešа su Stalinu nebūtų buvusi lengvas pasivaikščiojimas. Kiek toli Stalin buvo pasirengęs eiti, aš sužinojau kalbėdamasis su Andrejumi Gromyko po to, kai šis pasitraukė iš posto 1989 metais. Paklausiau jo, kodėl Sovietų Sąjunga rizikavo blokuoti Berlyną – dar neatsigavusi po alinančio karo ir Amerikai turint branduolinio ginklo monopolį. Po atsistatydinimo tapęs gerokai pakantesnis Gromyko atsakė, kad kai kurie Stalino patarėjai irgi dėl to nerimavo, bet šis atrėmė jų nuogąstavimus trimis teiginiais: pirma, Jungtinės Valstijos niekada nepanaudos branduolinio ginklo dėl Berlyno; antra, jeigu Jungtinės Valstijos mėgins autostrada paleisti konvojų į Berlyną, Raudonoji armija tam pasipriešins; trečia, jei atrodys, kad Jungtinės Valstijos ketina pulti visu frontu, Stalin galutinį sprendimą priimsiąs pats vienas. Tai, matyt, ir buvo riba, prie kurios jis būtų sutikęs tartis.

Praktinis Potsdamo rezultatas buvo tas, kad prasidėjo Europos dalijimo į įtakos sferas procesas, nors būtent tokio scenarijaus Amerikos karo metų lyderiai geidė mažiausiai. Nenuostabu, kad užsienio reikalų ministrų susitikimai buvo ne ką vaisingesni už viršūnių susitikimą. Turėdami mažiau įgaliojimų, ministrai buvo ir mažiau lankstūs. Išlikti tiek politiškai, tiek fiziškai Molotov galėjo tik kuo griežčiausiai laikydamasis Stalino duotų instrukcijų.

Pirmasis užsienio reikalų ministrų susitikimas įvyko Londone 1945 metų rugsėjo pabaigoje–spalio pradžioje. Jo tikslas buvo parengti taikos

sutartis su Suomija, Vengrija, Rumunija ir Bulgarija, kovojusiomis Vokietijos pusėje. Amerikiečių ir sovietų nuostatos po Potsdamo nebuvo pasikeitusios. Valstybės sekretorius James Byrnes reikalavo laisvų rinkimų; Molotov nenorėjo apie tai nė girdėti. Byrnes tikėjosi, kad siaubingos atominio ginklo galios pademonstravimas Japonijoje bus sustiprinęs amerikiečių derybines pozicijas. Tačiau Molotov elgėsi kaip visada atžariai. Susitikimas parodė, kad atominė bomba nepadarė sovietų sukalbamesnių – bent jau tol, kol amerikiečiai ja negrasino. Byrnes kalbėjo savo pirmtakui Edwardui R. Stettinijui:

> ...mes susidūrėme su nauja Rusija, visiškai skirtinga nuo tos Rusijos, kurią matėme prieš metus. Kol jiems Karo metu reikėjo mūsų ir kol mes juos aprūpinome, mūsų santykiai buvo patenkinami, tačiau dabar, kai Karas baigėsi, jie perėjo prie nepateisinamai agresyvios laikysenos ir požiūrio į politinius teritorinius klausimus.[20]

„Keturių policininkų" svajonė ilgai nesileido numarinama. 1945 metų spalio 27-ąją – po bergždžio užsienio reikalų ministrų susitikimo praėjus vos keletui savaičių – Truman, kalbėdamas per Laivyno dienos iškilmes, į istorines Amerikos užsienio politikos temas įpynė raginimą sovietams ir amerikiečiams bendradarbiauti. Jungtinės Valstijos, sakė jis, negeidžia nei teritorijų, nei bazių, „nieko, kas priklauso bet kuriai kitai valstybei". Amerikos užsienio politika, kaip tautos moralinių vertybių atspindys, yra „tvirtai grindžiama fundamentaliais teisingumo ir teisėtumo principais" ir „nesitaikstymu su blogiu". Remdamasis Amerikos tradicija tapatinti privačią ir viešąją moralę, Truman žadėjo, kad „tarptautiniuose pasaulio reikaluose mes nepailsdami stengsimės įtvirtinti Aukso taisyklę". Pabrėžęs moralinį užsienio politikos aspektą, jis dar sykį paragino siekti amerikiečių ir sovietų santaikos. Tarp karo metų sąjungininkų nesą „beviltiškų ar nesutaikomų" skirtumų, teigė Truman. „Tarp valstybių nugalėtojų nėra jokių giliai įsišaknijusių interesų konfliktų, kurių nebūtų galima išspręsti."[21]

Tam nebuvo lemta išsipildyti. Per kitą užsienio reikalų ministrų susitikimą, vykusį Maskvoje 1945 metų gruodį, sovietai padarė „nuolaidų". Gruodžio 23 dieną Stalin priėmė Byrnesą ir pasiūlė trims Vakarų demokratijoms pasiųsti į Rumuniją ir Bulgariją komisiją, kuri patartų tų šalių vyriausybėms, kaip jos galėtų išplėsti savo kabinetus įtraukdamos keletą demokratinės pakraipos politikų. Siūlymo cinizmas, žinoma, liudijo veikiau Stalino pasitikėjimą komunistų gebėjimu išlaikyti kumštyje satelitus negu jo imlumą demokratinėms tiesoms. Taip manė ir George Kennan, kuris Stalino nuolaidas apibūdino kaip

„demokratinės procedūros figos lapą, turintį pridengti stalinistinės diktatūros nuogybę".[22]

Tuo tarpu Byrnes Stalino iniciatyvą suprato kaip demokratinį gestą, patvirtinantį Jaltos susitarimus, ir sutiko pripažinti Bulgariją ir Rumuniją prieš pasirašant su jomis taikos sutartis. Truman pasipiktino, kad Byrnes nepasikonsultavęs leidosi į kompromisą. Nors vėliau Truman ir pritarė Byrneso iniciatyvai, šitaip prasidėjo prezidento ir jo užsienio reikalų sekretoriaus santykių atšalimas, baigęsis pastarojo atsistatydinimu.

1946 metais įvyko dar du užsienio reikalų ministrų susitikimai – Paryžiuje ir Niujorke. Per juos buvo baigtos derinti pagalbinės sutartys. Kartu jie atskleidė, kaip padidėjo įtampa, Stalinui pavertus Rytų Europą politiniu ir ekonominiu Sovietų Sąjungos priedėliu.

Prie Šaltojo karo pradžios prisidėjo ir kultūrinis amerikiečių ir sovietų lyderių skirtingumas. Amerikiečių derybininkai elgėsi taip, tarytum vien paprasčiausias juridinių ir moralinių teisių išvardijimas jau turėtų duoti trokštamą rezultatą. Tačiau tam, kad Stalin pakeistų kursą, reikėjo kur kas įtikinamesnių argumentų. Kai Truman kalbėjo apie biblinę Aukso taisyklę, jo klausytojai amerikiečiai suprato jį pažodžiui ir nuoširdžiai tikėjo, kad pasaulį nuo šiol valdys teisės normos. Stalinui Trumano žodžiai buvo bereikšmė, jei ne apgaulinga, gražbylystė. Naują pasaulio tvarką jis įsivaizdavo kaip komunistinės ideologijos sustiprintą panslavizmą. Jugoslavų komunistas disidentas Milovan Djilas šitaip atpasakojo pokalbį su Stalinu: „Jei slavai laikysis vieningai ir solidariai, niekas ateityje negalės pajudinti nė piršto. Nė piršto! – pakartojo jis [Stalin], smiliumi kapodamas orą, kad pabrėžtų savo mintį."[23]

Paradoksas, kad slinktį Šaltojo karo link paspartino ir Stalino suvokimas, kokia silpna iš tikrųjų buvo jo šalis. Sovietų teritorija vakariau Maskvos buvo nuniokota, nes besitraukiančios armijos – iš pradžių sovietų, paskui vokiečių – stengėsi susprogdinti kiekvieną kaminą, kad jų persekiotojai atšiauriame Rusijos klimate nerastų pastogės. Per karą Sovietų Sąjunga neteko daugiau kaip 20 milijonų žmonių (įskaitant civilius gyventojus). Be to, yra apskaičiuota, kad dar 20 milijonų žuvo per visas Stalino represijas, prievartinę kolektyvizaciją, dirbtinai sukeltą badą ir koncentracijos stovyklose; apie 15 milijonų GULago kalinių pavyko išgyventi.[24] Ir štai ši nualinta šalis staiga susidūrė su Amerikos technologiniu proveržiu – atomine bomba. Ar tai reiškė, kad Stalino su siaubu laukta akimirka pagaliau atėjo ir kad kapitalistų pasaulis dabar diktuos savo valią? Nejaugi už visas kančias, už visas

pastangas, nežmoniškas netgi matuojant tironiškais Rusijos matais, bus atlyginta absoliučia kapitalistų persvara?

Demonstruodamas kone beprotišką bravūrą, Stalin nusprendė apsimesti, kad Sovietų Sąjunga veikia iš stipriojo, o ne iš silpnojo pozicijų. Neverčiamam nuolaidžiauti, Stalino supratimu, reiškė pripažinti savo pažeidžiamumą, o tai savo ruožtu galėjo grėsti naujais reikalavimais ir spaudimu. Todėl jis laikė kariuomenę Europos viduryje, kur palengva diegė sovietų marionetines vyriausybes. Be to, Stalin kūrė tokio nenumaldomo nuožmumo įspūdį, kad daugeliui ėmė atrodyti, jog jis rengiasi šuoliui Lamanšo link – vėlesnės kartos šią baimę jau laikė nepagrįsta.

Perdėdamas sovietų jėgą ir karingumą, Stalin sistemingai stengėsi menkinti Amerikos galią, ypač jos galingiausią ginklą – atominę bombą. Stalin pats davė tam toną savo abejinga reakcija, kai Truman pranešė jam apie bombos egzistavimą. Komunistų propaganda, palaikoma geranorių padėjėjų pasaulio akademiniuose sluoksniuose, stengėsi įrodyti, kad branduolinio ginklo atsiradimas nepakeitė karinės strategijos taisyklių ir kad strateginis bombardavimas nebūtų veiksmingas. 1946 metais Stalin išdėstė oficialų požiūrį: „Atominės bombos skirtos silpnų nervų žmonėms bauginti, bet jos negali nulemti karo baigties...“[25] Viešuose sovietų pasisakymuose ši Stalino mintis netrukus buvo išplėtota, strategijos veiksnius suskirstant į „trumpalaikius“ bei „pastovius“ ir atominę bombą priskiriant prie trumpalaikių. „Karo kurstytojai, – 1949 metais rašė aviacijos maršalas Konstantin Veršinin, – be saiko pučia oro pajėgų vaidmenį... [tikėdamiesi] įbauginti SSRS ir liaudies demokratijų šalis vadinamuoju atominiu, arba mygtukų, karu.“[26]

Normalus vadovas būtų suteikęs atokvėpį karo ir ankstesnės nežmoniškos įtampos iškamuotai visuomenei. Tačiau demoniškasis sovietų generalinis sekretorius nė neketino to daryti; atvirkščiai, jis galvojo – ir tikriausiai buvo teisus, – kad, leidus visuomenei atsikvėpti, ši pradės kelti klausimus, liečiančius pačius komunistinės santvarkos pagrindus. Kalbėdamas Raudonosios armijos vadams 1945 metų gegužę, netrukus po karo veiksmų pabaigos, Stalin paskutinį kartą panaudojo jausmingą karo metų retoriką. Kreipęsis į juos „mano bičiuliai, mano tėvynainiai“, jis šitaip kalbėjo apie 1941 ir 1942 metų nesėkmes:

> Kuri kita liaudis būtų pasakiusi vyriausybei: jūs nepateisinote mūsų lūkesčių, tad traukitės šalin; mes paskirsime kitą vyriausybę, kuri pasirašys

su Vokietija taiką ir duos mums atilsį. Tačiau rusų liaudis to nepadarė, nes tikėjo savo vyriausybės politikos teisingumu. ... Ačiū jai, rusų liaudžiai, už šį pasitikėjimą.[27]

Tai buvo paskutinis kartas, kai Stalin prisipažino klydęs – ir kai jis kreipėsi į tautą kaip vyriausybės galva. (Įdomu, kad šioje kalboje Stalin visus nuopelnus priskyrė tik rusų ir daugiau jokiai sovietų imperijos tautai.) Po keleto mėnesių jis susigrąžino komunistų partijos generalinio sekretoriaus postą kaip savo valdžios pamatą ir kreipdamasis į sovietų liaudį jau naudojo standartinį komunistų kreipinį „draugai", o pergalės nuopelnus atidavė vien komunistų partijai.

Kitoje svarbioje kalboje, pasakytoje 1946 metų vasario 9 dieną, Stalin nubrėžė gaires pokario laikotarpiui:

Mūsų pergalė reiškia visų pirma tai, kad laimėjo mūsų tarybinė visuomenės santvarka, kad tarybinė visuomenės santvarka sėkmingai atlaikė išbandymą karo ugnimi ir įrodė visišką savo gyvybingumą. ... Tarybinė visuomenės santvarka įrodė esanti gyvybingesnė ir stabilesnė už netarybines santvarkas... tarybinė visuomenės santvarka yra geresnė visuomenės organizacijos forma už bet kurią netarybinę visuomenės santvarką.[28]

Kalbėdamas apie karo priežastis, Stalin apeliavo į tikrąjį komunistų tikėjimą; karą, sakė jis, sukėlė ne Hitler, o pati kapitalistinė santvarka:

Marksistai ne sykį yra tvirtinę, kad kapitalistinėje pasaulio ūkio sistemoje glūdi bendrosios krizės ir karinių susidūrimų elementai, kad dėl to pasaulinis kapitalizmas vystosi ne sklandžiai ir tolygiai, o per krizes ir karų katastrofas. Reikalas tas, kad netolygus kapitalistinių šalių vystymasis ilgainiui smarkiai pažeidžia pasaulinės kapitalizmo sistemos pusiausvyrą, ir ta grupė kapitalistinių šalių, kuri laiko save nepakankamai aprūpinta žaliavomis ir realizavimo rinkomis, paprastai mėgina pakeisti padėtį ir perdalyti „įtakos sferas" savo naudai, pasitelkdama ginkluotą jėgą.[29]

Pasak Stalino analizės, tarp Hitlerio ir sovietų sąjungininkų kovoje prieš Hitlerį nebuvo jokio skirtumo. Anksčiau ar vėliau neišvengiamai turėjo kilti naujas karas, taigi Sovietų Sąjunga gyveno paliaubų, o ne tikros taikos sąlygomis. Uždavinys, kurį Stalin kėlė Sovietų Sąjungai, buvo toks pat kaip ir prieš karą: tapti pakankamai stipriai, kad neišvengiamą konfliktą būtų galima paversti kapitalistų pilietiniu karu ir šitaip nukreipti smūgį nuo komunistinės tėvynės.

Vos sušvitusi išnyko perspektyva, kad taika palengvins kasdienę Sovietų Sąjungos gyventojų dalią. Sunkioji pramonė turėjo būti

plėtojama visų pirma, žemės ūkio kolektyvizavimas – tęsiamas, vidaus opozicija – sutriuškinta.

Savo kalbą Stalin pateikė standartiniu ikikariniu stiliumi – nelyginant katekizmą, pats keldamas klausimus ir čia pat į juos atsakydamas. Nustėrusiems klausytojams ši giesmelė buvo pažįstama iki kaulo smegenų: kol kas neįvardytiems priešams buvo grasinama mirtimi, jeigu trukdys kurti socializmą. Bemaž kiekvieno sovietų piliečio asmeninė patirtis liudijo, kad tie grasinimai nėra tušti. Drauge Stalin iškėlė ambicingus naujus tikslus: dešimt kartų padidinti ketaus, penkiolika kartų – plieno liejimą, keturis kartus – naftos gavybą. „Tik tada bus galima laikyti, kad mūsų Tėvynė apdrausta nuo visokių atsitiktinumų. Tam tikriausiai prireiks trijų naujų penkmečių, jei ne daugiau. Tačiau tai padaryti įmanoma, ir mes privalome tai padaryti."[30] Trys penkmečiai reiškė, kad niekam iš išlikusiųjų per represijas ir Antrąjį pasaulinį karą neteks gyventi normalaus gyvenimo.

Tuo metu, kai Stalin visa tai dėstė, nugalėjusios koalicijos užsienio reikalų ministrai vis dar reguliariai susitikinėjo, amerikiečių kariai buvo skubomis išvedami iš Europos, o Churchill dar nebuvo pasakęs kalbos apie „geležinę uždangą". Stalin nusprendė grįžti prie konfrontacijos su Vakarais politikos, nes suprato, kad jo suformuota komunistų partija neišsilaikys nei tarptautinėje, nei vidaus aplinkoje, jeigu ši bus orientuota į taikų sambūvį.

Gali būti – manyčiau, netgi labai panašu, – kad Stalinui iš pradžių labiau rūpėjo susirinkti kuo daugiau švietalų prieš neišvengiamą diplomatinį susirėmimą, negu sukurti vadinamąją satelitų orbitą. Bet Stalino įvestai absoliučiai Rytų Europos kontrolei demokratinės šalys prieštaravo tik žodžiais, ir tas jų prieštaravimas niekada negrėsė Stalinui tokia rizika, kokią jis būtų laikęs rimta. Todėl Sovietų Sąjunga galėjo karinę okupaciją paversti satelitinių režimų tinklu.

Aklavietę gilino Vakarų reakcija į savo pačių branduolinį monopolį. Ironiškas likimo posūkis: mokslininkai, stengdamiesi išvengti branduolinio karo, ėmė puoselėti stebinantį teiginį, neva branduoliniai ginklai nepaneigią tariamos Antrojo pasaulinio karo pamokos – kad strateginis bombardavimas nėra lemiamas dalykas.[31] Tuo pat metu plataus pritarimo sulaukė Kremliaus propaganda dėl nepasikeitusio strateginės aplinkos pobūdžio. Priežastis, dėl kurios penktojo dešimtmečio pabaigos amerikiečių karinė doktrina pasuko tokia kryptimi, buvo susijusi su jos pačios biurokratine dinamika. Amerikos karinių tarnybų vadai manė, kad jų organizacijos atrodys labiau reikalingos, jeigu jie vengs įvardyti kurį nors vieną ginklą kaip lemiamą. Todėl jie išplėtojo

koncepciją, pagal kurią branduoliniai ginklai buvo traktuojami kaip tiesiog galingesni sprogmenys bendrojoje strategijoje, grindžiamoje Antrojo pasaulinio karo patirtimi. Didžiausios santykinės demokratinių šalių stiprybės laikotarpiu ši koncepcija atvedė prie visuotinio klaidingo įsitikinimo, kad Sovietų Sąjunga yra kariniu atžvilgiu pranašesnė, nes turi didesnę tradicinę kariuomenę.

Churchill, dabar tapęs opozicijos lyderiu, kaip ir ketvirtajame dešimtmetyje bandė grąžinti Vakarų demokratijas prie esminių dalykų. 1946 metų kovo 5 dieną Fultone, Misūrio valstijoje, jis pakėlė pavojų dėl sovietų ekspansionizmo, prabilęs apie „geležinę uždangą", nusileidusią „nuo Stettino prie Baltijos iki Triesto prie Adrijos".[32] Sovietai, kalbėjo Churchill, įkurdino prokomunistines vyriausybes visose šalyse, kurias užėmė Raudonoji armija, taip pat ir savo okupacinėje zonoje, kurią, kaip pačią naudingiausią Vokietijos dalį, – jis negalėjo susilaikyti to nepabrėžęs – sovietams atidavė Jungtinės Valstijos. Jam atrodė, kad galų gale tai „suteiks sutriuškintiems vokiečiams galimybę pasiūlyti save aukcione tarp sovietų ir Vakarų demokratijų".

Churchill darė išvadą, kad betarpiškai grėsmei atremti būtina Jungtinių Valstijų ir Britų Sandraugos sąjunga. Tuo tarpu tolimesnės ateities sprendimas būtų Europos vienybė, „nė vienos iš valstybių neatstumiant visiems laikams". Taigi Churchill, pirmasis ir didžiausias ketvirtojo dešimtmečio Vokietijos oponentas, tapo pirmuoju ir didžiausiu santaikos su penktojo dešimtmečio Vokietija advokatu. Tačiau pagrindinė Churchillio mintis buvo ta, kad laikas einąs demokratijų nenaudai ir kad būtina kuo skubiausiai pasiekti visa apimantį sureguliavimą:

> Aš netikiu, kad sovietų Rusija trokšta karo. Iš tikrųjų ji trokšta karo vaisių ir neriboto savo galios bei doktrinų ekspansijos. Tačiau mums šiandieną, kol dar yra laiko, reikia pasirūpinti nuolatine karo prevencija ir kiek įmanoma greičiau sudaryti sąlygas laisvei bei demokratijai visose šalyse. Mūsų sunkumai ir pavojai niekur neišnyks, jei mes dėsimės jų nematą. Jie neišnyks vien lūkuriuojant, kas bus toliau; jų nepanaikins *appeasement* politika. Mums būtinai reikalingas sureguliavimas, ir juo ilgiau šitai atidėliosime, juo sunkiau bus jį pasiekti ir juo didesni darysis mums gresiantys pavojai.[33]

Pranašai retai pagerbiami savose šalyse todėl, kad jų užduotis yra peržengti amžininkų patirties ir vaizduotės ribas. Jie pripažįstami tik tada, kai jų vizija būna tapusi patirtimi – trumpai tariant, kai pasinaudoti jų įžvalgumu jau per vėlu. Toks likimas ištiko ir Churchillį – tėvynainiai jį atmetė, išskyrus tą trumpą tarpsnį, kai ant kortos buvo atsidūręs jų

pačių egzistavimas. Ketvirtąjį dešimtmetį, kai jo amžininkai bandė derėtis, jis kvietė šalį ginkluotis. Penktąjį ir šeštąjį dešimtmetį jis agitavo už diplomatinį sureguliavimą, tuo tarpu amžininkams, užhipnotizuotiems pačių susikurtos silpnumo iliuzijos, labiau rūpėjo augintis raumenis.

Taigi Sovietų Sąjungos satelitų orbita radosi palengva, iš dalies ir dėl Vakarų neveiklumo. Analizuodamas Stalino kalbą, kviečiančią į tris naujus penkmečius, George Kennan savo garsiojoje „ilgojoje telegramoje" nurodė, kaip Stalin reaguotų į rimtą užsienio spaudimą: „Intervencija prieš SSRS, pražūtinga tiems, kurie jos imtųsi, vėl pristabdytų sovietų socializmo pažangą, todėl jai turi būti užkirstas kelias *bet kokia kaina* [išskirta mano]."[34] Stalin negalėjo vienu metu atstatinėti Sovietų Sąjungos ir rizikuoti konfrontacija su Jungtinėmis Valstijomis. Plačiai išreklamuotas sovietų šuolis į Vakarų Europą tebuvo fantazija; kur kas realesnė galimybė buvo ta, kad kilus rimtai priešpriešai su Jungtinėmis Valstijomis Stalin būtų atsitraukęs, – tik, žinoma, iš pradžių gerokai paėjėjęs ta linkme, kad patikrintų Vakarų ryžto tvirtumą.

Savo nuožiūra stumdydamas Rytų Europos sienas Stalin smarkiai nerizikavo, nes jo armijos tas teritorijas buvo užėmusios. Bet kai atėjo metas ten įvesti sovietinio stiliaus režimus, jis pasidarė kur kas atsargesnis. Per pirmus dvejus pokario metus komunistų diktatūra atsirado tik Jugoslavijoje ir Albanijoje. Kitose penkiose šalyse, sovietų satelitėmis tapusiose vėliau – Bulgarijoje, Čekoslovakijoje, Vengrijoje, Lenkijoje ir Rumunijoje, – valdė koalicinės vyriausybės, kuriose komunistai buvo stipriausia, bet dar ne absoliučiai vyraujanti partija. Dvi iš tų šalių – Čekoslovakija ir Vengrija – surengė rinkimus jau pirmaisiais pokario metais, ir jose veikė tikra daugpartinė sistema. Tiesa, nekomunistinės partijos buvo sistemingai puldinėjamos, ypač Lenkijoje, tačiau sovietai neskubėjo jų užgniaužti.

Jau 1947 metų rugsėjį Andrej Ždanov, tada laikytas artimiausiu Stalino bendražygiu, vadinamajame antifašistiniame Rytų Europos fronte išskyrė dvi valstybių kategorijas. Skelbdamas apie Kominformo, oficialios pasaulio komunistų partijų organizacijos, pakeitusios Kominterną, įkūrimą, jis pavadino Jugoslaviją, Lenkiją, Čekoslovakiją ir Albaniją „naujomis demokratijomis" (tai kiek keistokai skambėjo Čekoslovakijos atžvilgiu, kur komunistų perversmas dar nebuvo įvykęs). Bulgarija, Rumunija, Vengrija ir Suomija buvo priskirtos kitai, aiškios etiketės neturinčiai kategorijai.[35]

Ar tai reiškė, kad Stalin turėjo parengęs atsarginį variantą: suteikti Rytų Europos šalims panašų į Suomijos statusą – demokratinių tau-

tinių valstybių, bet gerbiančių sovietų interesus ir rūpesčius? Kol neatsivėrę sovietų archyvai, mums telieka spėlioti. Tačiau mes žinome, kad Stalin 1945 metais kalbėjo Hopkinsui norįs draugiškos, bet nebūtinai komunistinės vyriausybės Lenkijoje, tuo tarpu jo vietininkai jau vykdė visiškai priešingą scenarijų. Po dvejų metų, kai Amerika pradėjo teikti paramą Turkijai bei Graikijai ir iš trijų Vakarų šalių okupacinių zonų Vokietijoje formuoti darinį, vėliau pavadintą Federacine Respublika (žr. XVIII skyrių), Stalin dar sykį kalbėjosi su JAV valstybės sekretoriumi. 1947 metų balandį, po aklavietėje atsidūrusių ir vis aštrėjančių keturių valstybių užsienio reikalų ministrų susitikimų ir ištisos serijos sovietų grasinimų bei vienašalių žingsnių, Stalin pakvietė valstybės sekretorių Marshallą ilgo pokalbio, kurio metu pabrėžė teikiąs didžiulę reikšmę visa apimančiam susitarimui su Jungtinėmis Valstijomis. Dabartinės aklavietės ir priešpriešos, tvirtino Stalin, „tėra pirmi nereikšmingi žvalgybos būrių apsistumdymai“.[36] Stalin kalbėjo, kad kompromisas įmanomas „*visais* [išskirta Bullocko] pagrindiniais klausimais“, kad „reikia turėti kantrybės ir nepasiduoti pesimizmui“.[37]

Jeigu tai buvo rimtos kalbos, skaičiavimo meistras apsiskaičiavo. Sykį apvylęs amerikiečių tikėjimą jo gera valia, lengvo kelio atgal jis jau neturėjo. Mėgindamas užsiimti kuo geresnę padėtį Stalin persistengė, nes niekada gerai nesuprato demokratinių šalių, ypač Amerikos, psichologijos. Visai tai atvedė prie Marshallo plano, Atlanto sąjungos ir Vakarų karinės galios stiprinimo, tai yra to, ką Stalin vargu ar planavo.

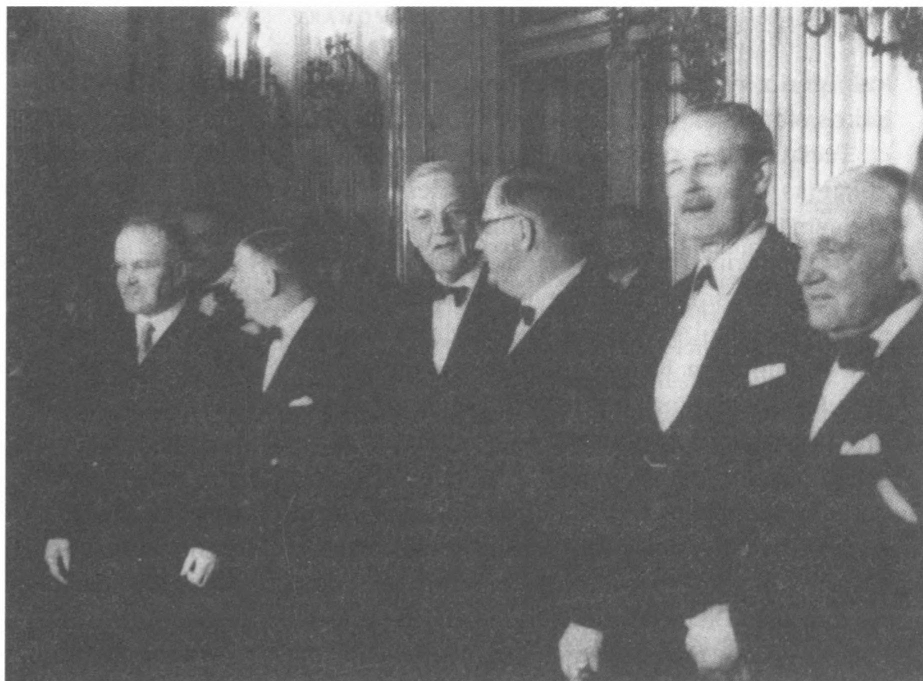
Churchill bemaž neabejotinai buvo teisus: geriausias metas politiniam sureguliavimui būtų buvęs išsyk po karo. Ar Stalin tada būtų padaręs reikšmingų nuolaidų, daugiausiai priklausė nuo tinkamo laiko parinkimo ir nuo to, kaip rimtai Vakarai būtų pateikę jam savo siūlymą ir nurodę galimus atmetimo padarinius. Juo greičiau po karo tai būtų įvykę, juo didesnė būtų buvusi sėkmės minimalia kaina tikimybė. Kuo sparčiau Amerika traukėsi iš Europos, tuo labiau blogėjo Vakarų derybinės pozicijos – bent jau iki Marshallo plano įdiegimo ir NATO įkūrimo.

Kai 1947 metais sovietų diktatorius kalbėjosi su Marshallu, jis jau buvo patekęs į remizą. Amerika dabar juo nepasitikėjo tiek pat, kiek anksčiau jam buvo palanki. Net jeigu Amerika ir persistengė, nuo absoliutaus palankumo mesdamasi prie beatodairiško įtarumo, tai atspindėjo naujas tarptautines realijas. Teoriškai gal ir buvo įmanoma sutelkti vieningą demokratinių šalių frontą deryboms su Sovietų Sąjunga. Tačiau Amerikos lyderiai ir jų kolegos Vakarų Europoje buvo įsitikinę, jog Vakarų susitelkimas ir moralinė būklė pernelyg trapūs,

kad atlaikytų dvilypės strategijos dviprasmybes. Prancūzijoje ir Italijoje komunistai buvo antra pagal dydį politinė partija. Vokietijos Federacinėje Respublikoje, tuo metu tik besiformuojančioje, vyko įnirtinga nuomonių kova, ar tautinės vienybės siekti per neutralizmą. Didžiojoje Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose balsingi taikos šalininkų judėjimai priešinosi besimezgančiai tramdymo politikai.

Balandžio 28 dieną kalbėdamas per radiją valstybės sekretorius Marshall pareiškė, kad Vakarų politika Sovietų Sąjungos atžvilgiu peržengė ribą, už kurios kelio atgal nebėra. Jis atmetė Stalino užuominą apie kompromisą: „Mes negalime nepaisyti svarbaus laiko veiksnio. Europa atsigauna kur kas lėčiau, nei tikėtasi. Ryškėja dezintegracijos jėgos. Kol gydytojai svarsto, pacientas gęsta. Todėl aš manau, kad negalima laukti, kol tik visiškai išsekus bus rastas kompromisas. ... Būtina nedelsiant imtis visų įmanomų veiksmų šioms problemoms spręsti“.[38]

Vietoje Rytų–Vakarų derybų Amerika pasirinko Vakarų vienybę. Ji ir neturėjo kito pasirinkimo, nes, pasikliovus Stalino užuominomis, vėliau galėjo paaiškėti, kad jis tik naudojasi derybomis norėdamas sutrukdyti Amerikai kurti naują tarptautinę tvarką. Tramdymas tapo pagrindiniu Vakarų politikos principu ir išliko toks ateinančius keturiasdešimt metų.

AŠTUONIOLIKTAS SKYRIUS

Tramdymo sėkmė ir vargai

1945 metų pabaigoje Amerikos politikos planuotojai buvo sutrikę. Potsdamo ir vėlesnės užsienio reikalų ministrų konferencijos nuėjo vėjais. Stalin akivaizdžiai primetinėjo savo valią Rytų Europai, visiškai nepaisydamas amerikiečių pagarbos demokratijai. Lenkijoje, Bulgarijoje ir Rumunijoje Amerikos diplomatai nuolat susidurdavo su sovietų nenoru ieškoti kompromisų. O sutriuškintoje Vokietijoje ir Italijoje Maskva, regis, apskritai buvo užmiršusi žodžio „partnerystė“ prasmę. Ką amerikiečių lyderiai turėjo manyti tokiomis aplinkybėmis?

1946 metų pavasarį Truman ėmėsi „kietos“ politikos ir sėkmingai išreikalavo, kad sovietai pasitrauktų iš Irano Azerbaidžano. Bet jis tai darė labai vilsoniškai. Kaip ir Roosevelt, Truman neigė galių pusiausvyrą ir niekino Amerikos veiksmų teisinimą saugumu, kur įmanoma stengdamasis grįsti juos bendrais, visai žmonijai taikytinais principais ir nepažeisti Jungtinių Tautų Chartijos. Vis labiau ryškėjančią priešpriešą tarp Jungtinių Valstijų ir Sovietų Sąjungos Truman suvokė

kaip gėrio ir blogio varžybas, neturinčias nieko bendra su politinės įtakos sferomis.

Tačiau įtakos sferos vis dėlto atsirado, kad ir kaip amerikiečių politikai jas vadino, ir išsilaikė keturis dešimtmečius, kol žlugo pats komunizmas. Jungtinėms Valstijoms vadovaujant, Vakarai konsolidavo savo okupacines zonas Vokietijoje, o Rytų Europos šalys pavirto Sovietų Sąjungos priedėliu. Buvusios Ašies valstybės – Italija, Japonija ir, nuo 1949 metų, Vokietijos Federacinė Respublika – palengva artėjo prie sąjungos su Jungtinėmis Valstijomis. Maskva savo viešpatavimą Rytų Europoje įtvirtino Varšuvos paktu, bet ši nominali sąjunga aiškiai buvo sutelkta per prievartą. Tuo pat metu Kremlius kiek įmanydamas stengėsi sutrukdyti Vakarų konsolidacijos procesą remdamas partizanų karą Graikijoje ir skatindamas Vakarų Europos, pirmiausia Prancūzijos ir Italijos, komunistų partijas rengti masines demonstracijas.

Amerikiečių lyderiai suvokė būtinybę priešintis tolesnei sovietų ekspansijai. Tačiau nacionalinė tradicija vertė juos teisinti šį priešinimąsi bet kuo, tik ne tradicine galių pusiausvyra. Ir nepasakysi, kad Amerikos lyderiai veidmainiavo. Pagaliau supratę, kad Roosevelto „keturių policininkų“ vizijos įgyvendinti neįmanoma, jie buvo linkę aiškinti tai kaip laikiną nesėkmę kelyje į harmoningą pasaulio tvarką. Čia jiems iškilo filosofinė problema. Ar sovietų nesutaikomumas tėra laikina fazė, kurią Vašingtonas galėtų pralaukti? Ar amerikiečiai, kaip antai buvęs viceprezidentas Henry Wallace su savo šalininkais, nejučia nestumia sovietų į dar didesnę paranoją nepakankamai aiškiai rodydami Stalinui savo taikius ketinimus? Ar Stalin iš tikrųjų atsisako bendradarbiauti su stipriausia pasaulio valstybe? Nejaugi jis nenori būti Amerikos draugas?

Aukščiausiems Vašingtono politiniams sluoksniams svarstant šiuos klausimus, vienas Rusijos reikalų ekspertas, vardu George Kennan, palyginti neaukšto rango Amerikos ambasados Maskvoje diplomatas, atsiuntė pranešimą, kuris suteikė filosofinį ir koncepcinį pagrindą Stalino užsienio politikai interpretuoti. Tai buvo vienas iš tų retų atvejų, kai ambasados dokumentas pakeitė Vašingtono požiūrį į pasaulį; vėliau jis gavo „ilgosios telegramos“ pavadinimą.[1] Jame Kennan tvirtino, kad Jungtinės Valstijos turėtų liautis kaltinusios save dėl sovietų nesutaikomumo, nes Kremliaus užsienio politikos šaltiniai glūdi pačioje sovietų sistemoje. Sovietų užsienio politika, teigė jis, iš esmės yra komunistų tikėjimo ir senojo carų ekspansionizmo lydinys.

Pasak Kennano, Stalino pasaulėžiūros pamatas yra komunistų ideologija. Vakarų kapitalistines valstybes Stalin laiko nesutaikomu prie-

šu. Todėl trintis tarp Sovietų Sąjungos ir Amerikos radosi ne dėl kokio nesusipratimo ar Maskvos ir Vašingtono nesusikalbėjimo, o dėl sovietams būdingo požiūrio į pasaulį:

Šioje [komunistinėje] dogmoje, paremtoje altruistiniais siekiais, jie rado pateisinimą savo instinktyviai išorės pasaulio baimei, diktatūrai, be kurios jie nežinojo, kaip valdyti, žiaurumams, kurių kitaip nedrįso griebtis, aukoms, kurių reikalauti jautėsi privalą. Dėl marksizmo jie išsižadėjo visų etinių vertybių tiek savo taktikoje, tiek metoduose. Šiandieną jie jau negali be jos apsieiti. Tai jų moralinio ir intelektinio respektabilumo figos lapas. Be jos jie stotų prieš istoriją geriausiu atveju tik kaip paskutiniai iš ilgos virtinės žiaurių ir netausių Rusijos valdovų, negailestingai stūmusių šalį į vis naujas karinės galios aukštumas, kad laiduotų išorinį savo vidujai silpno režimo saugumą...[2]

Nuo neatmenamų laikų, rašė Kennan savo pranešime, rusų carai stengėsi kuo labiau išplėsti savo teritoriją. Jie siekė pajungti Lenkiją ir paversti ją priklausoma valstybe. Bulgariją laikė Rusijos įtakos sferos dalimi. Norėjo turėti uostą Viduržemio jūroje ir kontroliuoti Juodosios jūros sąsiaurius.

Neurotišką Kremliaus požiūrį į pasaulio reikalus lemia tradicinis, instinktyvus rusų nesaugumo jausmas. Kadaise tai buvo nesaugumas taikių, žemę dirbančių žmonių, mėginančių išgyventi atvirose lygumose, puldinėjamose nuožmių klajoklių genčių. Rusijai pradėjus kontaktuoti su toliau ekonomiškai pažengusiais Vakarais, prie jo prisidėjo kompetentingesnių, galingesnių, aukštesnės organizacijos visuomenių baimė. Bet pastaroji nesaugumo jausmo atmaina daugiau būdinga rusų valdovams negu rusų liaudžiai; mat visi Rusijos valdovai jautė, kad jų valdymas yra gana archaiškas, neturi tvirto, natūralaus psichologinio pamato, neatlaiko palyginimo ar sąlyčio su Vakarų šalių politinėmis sistemomis. Dėl šios priežasties jie visada bijojo užsienio įtakos, bijojo tiesioginio jų pasaulio kontakto su Vakarų pasauliu, bijojo, kad rusai nesužinotų tiesos apie pasaulį išorėje ir kad užsieniečiai nesužinotų tiesos apie pasaulį viduje. Ir jie įprato siekti saugumo ne sutartimis ar kompromisais, o vien kantria, žūtbūtine kova iki visiško varžovo sutriuškinimo.[3]

Būtent tokie yra sovietų tikslai, tvirtino Kennan, ir joks Amerikos meilikavimas jų nepakeis. Amerika turi nusiteikti ilgai kovai; Jungtinių Valstijų ir Sovietų Sąjungos siekių bei filosofijos suderinti neįmanoma.

Pirma sistemizuota naujo požiūrio apraiška tapo Valstybės departamento memorandumas, įteiktas tarpžinybiniam komitetui 1946 metų

balandžio 1 dieną. Jį parengė Valstybės departamento pareigūnas H. Freeman Matthews. Tai buvo bandymas iš esmės filosofinius Kennano pastebėjimus pritaikyti užsienio politikos praktikai. Pirmą kartą amerikiečių politiniame dokumente nesutarimai su Sovietų Sąjunga buvo traktuoti kaip nuo sovietų sistemos neatsiejamas dalykas. Matthews rašė: Maskvą reikia įtikinti „visų pirma diplomatinėmis priemonėmis ir blogiausiu atveju karine jėga, kad dabartinis jos užsienio politikos kursas tegali atvesti Sovietų Sąjungą į katastrofą".[4]

Ar šie narsūs žodžiai, išsakyti nepraėjus nė metams po Antrojo pasaulinio karo pabaigos, reiškė, kad Jungtinės Valstijos ketina ginti visas neaprėpiamą sovietų periferiją supančias teritorijas, kurioms kils pavojus? Matyt, pabūgęs savo paties drąsos, Matthews pridūrė dvi sąlygas. Amerika, rašė jis, dominuoja jūrose ir ore; Sovietų Sąjunga pranašesnė sausumoje. Atsižvelgiant į „mūsų karinį neveiksmingumą Eurazijos sausumos masyve", jėgos naudojimą reikėtų apriboti tais regionais, kur „sovietų armijoms galima gynybiškai pasipriešinti JAV ir jos potencialių sąjungininkų jūrų laivyno, desanto bei oro pajėgų galia".[5] Antroji Matthewso memorandumo išlyga perspėjo nesiimti vienašališkų veiksmų: „Jungtinių Tautų Chartija suteikia geriausias ir mažiausiai ginčijamas priemones, kuriomis JAV gali realizuoti savo priešpriešą fizinei sovietų ekspansijai."[6]

O kur šias dvi sąlygas taikyti? Matthews nurodė tokias šalis ir regionus, kuriems gali grėsti pavojus: „Suomija, Skandinavija, Rytų, Vidurio ir Pietryčių Europa, Iranas, Irakas, Turkija, Afganistanas, Sindziangas ir Mandžiūrija."[7] Tačiau problema buvo ta, kad pakankamos Jungtinių Valstijų pajėgos nė vieno iš jų negalėjo pasiekti. Atskleisdamas, kad Vašingtonas vis dar pervertina Didžiosios Britanijos galią, memorandumas skyrė jai būtent tokį balansuotojos vaidmenį, kokiam Amerikos lyderiai taip įnirtingai priešinosi vos prieš keletą metų (žr. XVI skyrių):

> Norint neleisti Sovietų Rusijai įsivyrauti Europoje, reikia, kad Jungtinė Karalystė ir toliau liktų pagrindinė Europos ekonominė ir karinė galiūnė. Todėl JAV turėtų... teikti Jungtinei Karalystei visą įmanomą politinę, ekonominę ir prireikus karinę paramą Jungtinių Tautų numatyta tvarka...[8]

Matthewso memorandume nepaaiškinta, kodėl Didžiosios Britanijos strateginio veikimo spindulys laikomas didesniu už Jungtinių Valstijų.

Įvykdyti antrąją sąlygą buvo ne ką lengviau. Per savo trumpą ir bergždžią gyvavimą Tautų Lyga įrodė, kad organizuoti kolektyvinius veiksmus prieš didelę valstybę yra beveik neįmanoma. Tuo tarpu

šalis, Matthewso dokumente įvardyta kaip didžiausia grėsmė saugumui, buvo Jungtinių Tautų narė ir turėjo veto teisę. Jungtinėms Tautoms nesiimant veiksmų, o Jungtinėms Valstijoms negalint jų imtis, Didžioji Britanija būtų galėjusi atlikti nebent laikino užkaiščio vaidmenį.

Clarko Cliffordo, tuo metu vos pradėjusio savo ilgą prezidentų patarėjo karjerą, viena pirmųjų užduočių buvo pašalinti Matthewso memorandumo dviprasmybes ir trūkumus. Visiškai slaptoje studijoje, datuotoje 1946 metų rugsėjo 24 diena, Clifford pritarė nuomonei, kad Kremliaus politiką galima pakeisti tik atsvėrus sovietų galią: „Pagrindinis dalykas, kuris galės atgrasinti sovietus nuo Jungtinių Valstijų ar kitų mūsų saugumui gyvybiškai svarbių pasaulio vietų puolimo, bus mūsų šalies karinė galia.“[9]

Dabar tai skamba kaip banalybė. Tačiau Clifford pasinaudojo tuo kaip atspirties tašku skelbdamas globalią Amerikos saugumo misiją, aprėpiančią „*visas* demokratines šalis, kurioms SSRS *vienaip ar kitaip* kelia grėsmę arba pavojų“.[10] Liko neaišku, ką jis pavadino „demokratinėmis šalimis“. Ar ši išlyga ribojo Amerikos gynybą Vakarų Europa, ar tai buvo mandagybė, taikytina bet kuriai grasomai teritorijai, taigi reiškianti, kad Jungtinės Valstijos turi vienu metu ginti ir Pietryčių Azijos džiungles, ir Vidurinių Rytų dykumas, ir tankiai apgyventą Vidurio Europą? Ilgainiui įsivyravo pastaroji interpretacija.

Clifford neigė bet kokį besiformuojančios tramdymo politikos ir tradicinės diplomatijos panašumą. Jo galva, sovietų ir amerikiečių konfliktą sukėlė ne priešingi nacionaliniai interesai – dėl kurių pagal apibrėžimą buvo galima derėtis, – o moralinės sovietų vadovybės ydos. Todėl Amerika savo politika turi siekti ne tiek galių pusiausvyros atkūrimo, kiek permainų sovietų visuomenėje. Kaip kad Wilson 1917 metais dėl būtinybės skelbti karą kaltino kaizerį, o ne grėsmę, kurią Vokietija kėlė Amerikos saugumui, taip ir Clifford sovietų–amerikiečių santykių įtampą aiškino atsiradus „nedidelės valdančiosios klikos, o ne sovietų liaudies“ valia.[11] Visa apimantis sovietų ir amerikiečių susitarimas būtų įmanomas tik smarkiai pasikeitus sovietų nuostatoms ir galbūt į valdžią atėjus naujiems lyderiams. Vieną gražią dieną tie nauji lyderiai „suvoktų, jog esame pernelyg stiprūs, kad mus būtų galima sumušti, ir pernelyg ryžtingi, kad mus būtų galima įbauginti, ir sudarytų su mumis garbingą ir teisingą susitarimą“.[12]

Nei Clifford, nei joks kitas vėlesnis amerikiečių politikas, dalyvavęs diskusijoje dėl Šaltojo karo, nekėlė konkrečių sąlygų, kurias įvykdžius

būtų galima užbaigti priešpriešą arba bent pradėti į tai vedantį derybų procesą. Kol Sovietų Sąjunga laikosi savo ideologijos, derybos neturi jokios prasmės. Sovietams pakeitus įsitikinimus, santykiai susireguliuotų kone automatiškai. Iš anksto paskelbus tokio sureguliavimo sąlygas ir vienu, ir kitu atveju neišvengiamai susiaurėtų Amerikos veikimo laisvė – tokiu pat argumentu buvo remiamasi Antrojo pasaulinio karo metu, vengiant diskusijų apie pokario tvarką.

Amerika dabar turėjo koncepcinį pamatą, kuriuo galėjo teisinti praktinį priešinimąsi sovietų ekspansionizmui. Po karo sovietų spaudimas visiškai atitiko tradicinius Rusijos siekius. Sovietų Sąjunga kontroliavo Balkanus (išskyrus Jugoslaviją), o Graikijoje siautė partizanų karas, remiamas iš komunistinės Jugoslavijos ir sovietų palydovės Bulgarijos. Sovietai reiškė teritorines pretenzijas Turkijai, reikalavo bazių sąsiauriuose – visa tai mažai skyrėsi nuo reikalavimų, kuriuos Stalin buvo pateikęs Hitleriui 1940 metų lapkričio 25 dieną (žr. XIV skyrių).

Nuo pat karo pabaigos Didžioji Britanija teikė Graikijai ir Turkijai ekonominę bei karinę pagalbą. Tačiau 1946–1947 metų žiemą Attlee vyriausybė informavo Vašingtoną nepajėgsianti ilgiau nešti šios naštos. Nors Truman buvo pasirengęs perimti istorinį Didžiosios Britanijos vaidmenį stabdant rusų veržimąsi Viduržemio jūros link, bet nei Amerikos visuomenė, nei Kongresas negalėjo pritarti tradiciniams britų geopolitiniams motyvams. Priešinimasis sovietų ekspansionizmui turėjo išaugti iš principų, grindžiamų grynai amerikiniu požiūriu į užsienio politiką.

Ši būtinybė išryškėjo per svarbų susitikimą Ovaliniame kabinete 1947 metų vasario 27 dieną. Prezidentas Truman, valstybės sekretorius Marshall ir sekretoriaus pavaduotojas Dean Acheson mėgino įtikinti Kongreso delegaciją, vadovaujamą Mičigano senatoriaus respublikono Arthuro Vandenbergo, kaip svarbu padėti Graikijai ir Turkijai. Tai buvo itin sunkus uždavinys, nes tradiciškai į izoliacionizmą linkę respublikonai kontroliavo abejus Kongreso rūmus.

Marshall pradėjo nuo ramios analizės, paaiškindamas ryšį tarp siūlomos pagalbos programos ir Amerikos interesų. Jam buvo atsakyta stereotipiniu niurzgesiu apie „kaštonų traukimą iš ugnies Britanijai“, galių pusiausvyros blogybes ir sunkią pagalbos užsieniui naštą. Matydamas artėjantį administracijos pralaimėjimą Acheson pašnibždomis pasiteiravo Marshallo, ar šis kovosiąs vienas, ar ir kitiems galima prisidėti. Gavęs žodį Acheson, pasak vieno padėjėjo, „atleido visus stabdžius“. Jis drąsiai ėmėsi piešti susirinkusiesiems niūrią ateitį, kai planetoje triumfuos komunizmo jėgos:

> Tik dvi didžiosios galiūnės yra likusios pasaulyje... Jungtinės Valstijos ir Sovietų Sąjunga. Mes atsidūrėme padėtyje, neregėtoje nuo senovės laikų. Po Romos ir Kartaginos galia šioje žemėje dar niekada nebuvo šitaip poliarizavusis. ... Stiprindamos šalis, kurioms gresia sovietų agresija arba komunistų perversmas, Jungtinės Valstijos... gintų Jungtinių Valstijų saugumą – gintų pačią laisvę.[13]

Pamačiusi, kad Achesono kalba delegacijai padarė įspūdį, administracija savo požiūrio jau neišsižadėjo. Nuo tol paramos Graikijai ir Turkijai programa buvo pateikiama kaip dalis visuotinės kovos tarp demokratijos ir diktatūros. 1947 metų kovo 12 dieną Truman, skelbdamas doktriną, kuri vėliau buvo pavadinta jo vardu, praleido strateginį Achesono analizės aspektą ir tradiciniu vilsoniškuoju stiliumi kalbėjo apie kovą tarp dviejų gyvenimo būdų:

> Vienas gyvenimo būdas remiasi daugumos valia, jam būdinga laisvos institucijos, atstovaujamoji valdžia, laisvi rinkimai, asmens laisvės garantijos, žodžio ir įsitikinimų laisvė, laisvė nuo politinės priespaudos. Kitas gyvenimo būdas grindžiamas mažumos valia, kuri prievarta primetama daugumai. Jis remiasi teroru ir priespauda, spaudos ir radijo kontrole, klastojamais rinkimais ir asmens laisvių varžymu.[14]

Be to, gindamos nepriklausomas šalis, Jungtinės Valstijos veiktų demokratijos ir pasaulio bendruomenės labui, net jeigu Jungtinės Tautos formaliai nepatvirtintų tokios veiklos, sovietams pasinaudojus veto teise. „Padėdamos laisvoms ir nepriklausomoms valstybėms išsaugoti laisvę, Jungtinės Valstijos įgyvendins Jungtinių Tautų Chartijos skelbiamus principus."[15]

Jei sovietų vadovai būtų geriau išmanę Amerikos istoriją, jie būtų supratę, kad ši prezidento kalba jiems nieko gero nežada. Trumano doktrina tapo takoskyra, nes po to, kai Amerika metė moralinį iššūkį, tokia *Realpolitik*, kokią Stalin suprato geriausiai, pasidarė neįmanoma ir apie derėjimąsi bei abipuses nuolaidas nebegalėjo būti nė kalbos. Taigi konfliktas galėjo išsispręsti tik pasikeitus sovietų siekiams, žlugus sovietų sistemai arba sutapus abiem sąlygoms.

Savo doktriną Truman paskelbė kaip „Jungtinių Valstijų politiką remti laisvas tautas, besiginančias nuo ginkluotų mažumų ar išorės jėgų pavergimo".[16] Šitoks tikslas – ginti demokratiją – neišvengiamai sukėlė kritiką abiejuose intelektinio spektro galuose: vieni protestavo prieš gynimą nors ir svarbių, bet morališkai to nevertų šalių; kiti prieštaravo Amerikos įsipareigojimui ginti tas visuomenes, laisvas ar nelaisvas, kurios nėra gyvybiškai svarbios amerikiečių saugumui.

Toks dvilypumas niekur neišnyko ir vėliau – jis iki šių dienų žadina ginčus dėl Amerikos tikslų kone per kiekvieną krizę. Nuo to laiko Amerikos užsienio politikai tenka laviruoti tarp tų, kurie puola ją už amoralumą, ir tų, kurie kritikuoja ją už nacionalinių interesų nepaisymą pernelyg nukrypstant į moralizmą.

Iššūkį suformulavus kaip demokratijos ateitį, Amerika jau negalėjo laukti, kol ir kitose Europos šalyse prasidės pilietiniai karai, kaip tai atsitiko Graikijoje; jos nacionalinis charakteris ragino ieškoti vaistų. Birželio 5 dieną, po Trumano doktrinos paskelbimo praėjus mažiau negu trims mėnesiams, valstybės sekretorius Marshall būtent to ir ėmėsi. Kalbėdamas per diplomų įteikimą Harvarde, jis iškėlė Amerikai uždavinį šalinti socialines ir ekonomines sąlygas, skatinančias agresiją. Amerika padės Europai atsigauti, paskelbė Marshall, kad būtų išvengta „politinių sukrėtimų" ir „nevilties", taip pat siekdama atkurti pasaulio ūkį ir ugdyti laisvąsias institucijas. O „*bet kuri vyriausybė*, norinti dėtis prie atkūrimo darbo, be abejonės, sulauks visokeriopos Jungtinių Valstijų Vyriausybės paramos".[17] Kitaip tariant, dalyvauti Marshallo plane būtų galėjusios netgi sovietų orbitoje esančios vyriausybės – šią užuominą išgirdo Varšuva ir Praha, bet Stalin greit atšaldė jų susidomėjimą.

Nusprendusios remti socialines ir ūkines reformas, Jungtinės Valstijos paskelbė stosiančios ne tik prieš vyriausybes, bet ir prieš visas organizacijas, kurios stabdys Europos atgaivos procesą. Konkrečiai Marshall nurodė komunistų partijas ir jų priedangos organizacijas: „...vyriausybės, politinės partijos ar grupės, mėginančios įamžinti žmonių kančias, kad gautų iš to politinės ar kitokios naudos, sulauks Jungtinių Valstijų priešinimosi."[18]

Tik tokia idealistiška, pirmeiviška ir palyginti nepatyrusi šalis kaip Jungtinės Valstijos galėjo pasiūlyti *globalaus* ekonomikos atkūrimo planą, paremtą vien savais ištekliais. Ir vis dėlto būtent iš tos vizijos platybės radosi nacionalinis įsipareigojimas, palaikęs Šaltojo karo kartą iki pat galutinės pergalės. Ekonominės atgaivos programa, pasak Marshallo, turėjo būti „nukreipta ne prieš kokią nors valstybę ar doktriną, o prieš badą, skurdą, neviltį ir chaosą".[19] Kaip ir tada, kai buvo skelbiama Atlanto chartija, kvietimas į pasaulinį kryžiaus žygį prieš badą ir neviltį amerikiečiams pasirodė įtikimesnis negu apeliavimas į tiesioginę naudą ar galių pusiausvyrą.

Galiausiai po visų šių daugiau ar mažiau atsitiktinių iniciatyvų gimė dokumentas, kuris ištisai kartai tapo tramdymo politikos biblija ir netgi davė tai politikai pavadinimą. Margaspalvės Amerikos pokario politinės minties gijos susivijo į vieną daiktą nepaprastame straipsnyje,

1947 metų liepą išspausdintame žurnale *Foreign Affairs*. Nors straipsnis buvo anonimiškai pasirašytas „X“, vėliau paaiškėjo, kad jo autorius yra George F. Kennan, tuometinis Valstybės departamento Politikos planavimo skyriaus vadovas. Tarp tūkstančių straipsnių, parašytų po Antrojo pasaulinio karo, Kennano „Sovietų elgsenos šaltiniai“ neturi sau lygių. Šioje aiškiai išdėstytoje, aistringai argumentuotoje literatūrinėje „ilgosios telegramos“ versijoje Kennan sovietų iššūkį pakylėjo į istorijos filosofijos lygmenį.

Tuo metu, kai pasirodė Kennano straipsnis, sovietų nesutaikomumas jau buvo tapęs pagrindine politikos dokumentų tema. Didžiulis Kennano indėlis tas, kad jis paaiškino, kodėl priešiškumas demokratijoms yra neatsiejamas nuo sovietų vidaus sanklodos ir kodėl ta sankloda visada liks kurčia konciliacinei Vakarų politikai.

Įtampa santykiuose su išorės pasauliu būdinga pačiai komunistų filosofijos prigimčiai ir, svarbiausia, sovietų vidaus sistemos funkcionavimui. Partija yra vienintelė organizuota grupė, o likusi visuomenė tėra suskaidyta, neišsivysčiusi masė. Tad nesutaikomas Sovietų Sąjungos priešiškumas išorės pasauliui esąs bandymas tarptautinius santykius priderinti prie savo vidaus ritmo. Pagrindinis sovietų politikos rūpestis yra

> stengtis užpildyti kiekvieną ertmę, kiekvieną jai prieinamą plyšį pasaulio jėgų sanklodoje. Bet savo kelyje susidūrusi su neįveikiamomis kliūtimis ji vertina jas filosofiškai ir prie jų prisitaiko. ... Sovietų psichologijoje nejusti nusiteikimo, kad tą tikslą privalu pasiekti kokiu nors konkrečiu laiku.[20]

Metodas sovietų strategijai įveikti būtų „ryžtingo tramdymo politika, pasitinkant rusus nepajudinamomis priešsvaromis visur, kur tik atsiranda ženklų, kad jie rengiasi kėsintis į taikaus ir stabilaus pasaulio interesus“.[21]

Kaip bemaž visuose mūsų laikų užsienio politikos dokumentuose, Kennano „X“ straipsnyje nebuvo suformuluotas konkretus diplomatinis tikslas. Kennan išdėstė senąją amerikiečių svajonę apie taiką, pasiekiamą atverčiant priešininką į savo tikėjimą, tik padarė tai labiau pakylėta kalba ir su kur kas gilesne įžvalga nei kuris kitas iš amžininkų. Tarp kitų ekspertų Kennan išsiskyrė visų pirma tuo, kad aprašė mechanizmą, kaip sovietų sistema anksčiau ar vėliau, po vieno ar daugiau mūšių dėl valdžios, iš esmės transformuosis. Kadangi toje sistemoje valdžios perėjimas niekada nevyko „teisėtai“, Kennanui atrodė tikėtina, kad pretendentai į valdžią vienu ar kitu metu gali,

> ieškodami paspirties savo pretenzijoms, pasitelkti tas politiškai nebrandžias ir nepatyrusias mases. Jeigu tai kada nors įvyktų, komunistų partiją

ištiktų netikėti padariniai: mat jos nariai, apskritai imant, yra pratinami vien prie geležinės drausmės ir klusnumo praktikos, o ne kompromiso ir susiderinimo meno. ... Vadinasi, jei atsitiktų kas nors, kas suardytų Partijos kaip politinio instrumento vienybę ir veiksmingumą, gali būti, kad Sovietų Rusija iš vienos stipriausių nacionalinių visuomenių kone akimirksniu pavirstų viena silpniausių ir labiausiai apgailėtinų.[22]

Joks kitas dokumentas taip tiksliai nenumatė to, kas iš tikrųjų įvyko po Michailo Gorbačiovo atėjimo į valdžią. O po visiško Sovietų Sąjungos žlugimo beprasmiška niurzgėti, kokią nepakeliamą užduotį Kennan kėlė savo tautiečiams. Mat jis ragino Ameriką kovoti su sovietų spaudimu neribotą laiką ir aplink visą milžinišką jų periferiją, aprėpiančią Azijos, Viduriniųjų Rytų ir Europos kultūras. Dar labiau uždavinį sunkino tai, kad Kremlius galėjo laisvai rinktis puolimo vietas ir, aišku, būtų rinkęsis tik tokias, kur, jo apskaičiavimu, turėjo didžiausią pranašumą. Per visas būsimas krizes Amerikos *politinis* tikslas turėjo būti *status quo* išlaikymas, galutinę pergalę prieš komunizmą pasiekiant tik po ilgos serijos tariamai neužbaigtų konfliktų. Be abejonės, tai, kad toks rafinuotas stebėtojas kaip George Kennan galėjo skirti savo visuomenei tokį globalų, tokį griežtą ir drauge tokį reaktyvų vaidmenį, buvo aukščiausia Amerikos nacionalinio optimizmo ir nesilpstančio pasitikėjimo savimi išraiška.

Ši rūsti, netgi herojiška nepaliaujamos kovos doktrina kvietė amerikiečius į begalines varžybas, pagal kurių taisykles iniciatyva buvo atiduodama priešininkui, o Amerikos vaidmuo apribojamas stiprinimu šalių, jau esančių šioje skiriamosios linijos pusėje. Tai buvo klasikinė interesų sferų politika. Atsisakiusi derybų ir perėjusi prie tramdymo politikos, Amerika gaišo brangų laiką savo didžiausios santykinės stiprybės tarpsniu – kai ji vis dar turėjo atominės bombos monopolį. Dėl pagrindinės tramdymo politikos prielaidos – kad jėgos pozicijas dar reikia sukurti – ne tik militarizavosi Šaltasis karas, bet ir klostėsi klaidingas santykinio Vakarų silpnumo įspūdis.

Taigi Sovietų Sąjungos gelbėjimas tapo galutiniu politikos tikslu; stabilumas galėjo atsirasti tik išvarius iš jos blogį. Neatsitiktinai Kennan savo straipsnį baigė prakalba, mokančia tuojau pat taikos trokštančius tėvynainius kantrybės dorybių ir jų tarptautinį vaidmenį aiškinančia kaip šalies išbandymą:

Sovietų ir amerikiečių santykių klausimas iš esmės yra Jungtinių Valstijų – kaip valstybės tarp kitų valstybių – vertės išbandymas. ... Įdėmus rusų ir amerikiečių santykių stebėtojas neįžvelgs jokios priežasties skųstis iššū-

kiu, kurį Kremlius meta Amerikos visuomenei. Jis veikiau pajus tam tikrą dėkingumą Apvaizdai, kad ji, pasiuntusi amerikiečiams šį sunkų išmėginimą, padarė jų – kaip tautos – saugumą priklausomą nuo susitelkimo ir prisiėmimo moralinės bei politinės lyderystės pareigų, kurių naštą nešti istorija yra neabejotinai jiems skyrusi.[23]

Vienas ryškiausių tokios kilnios nuostatos bruožų – ypatingas jos dvilypumas. Ji sutelkė Ameriką pasaulinei misijai, bet uždavinį iškėlė tokį sudėtingą, kad Amerika vos nepatrūko mėgindama jį įgyvendinti. Vis dėlto būtent tas tramdymo dvilypumas, regis, suteikė Amerikos politikai nepaprastą impulsą. Nors ir būdamas iš esmės pasyvus diplomatijos su Sovietų Sąjunga atžvilgiu, tramdymas pažadino neregėtą kūrybingumą kuriant „jėgos pozicijas" tiek karinėje, tiek ekonominėje srityje. Taip atsitiko todėl, kad tramdymo politika atsižvelgė į pamokas, gautas per dvi svarbiausias ankstesnės amerikiečių kartos patirtis: pirma, „naujasis kursas" suformavo įsitikinimą, kad grėsmė politiniam stabilumui visų pirma kyla dėl atotrūkio tarp ekonominių bei socialinių lūkesčių ir tikrovės, – iš čia Marshallo planas; antra, ką tik pasibaigęs karas pamokė Ameriką, kad nuo agresijos geriausiai apsaugo pranašesnė galia ir ryžtas ją panaudoti, – iš čia Atlanto sąjunga. Marshallo planas turėjo pastatyti ant kojų Europos ūkį. Šiaurės Atlanto sutarties organizacija (NATO) turėjo pasirūpinti jos saugumu.

NATO buvo pirma taikos metu sudaryta karinė sąjunga Amerikos istorijoje. Tiesioginį akstiną jai atsirasti davė komunistų perversmas Čekoslovakijoje 1948 metų vasarį. Paskelbus Marshallo planą, Stalin paspartino komunistų įsigalėjimą Rytų Europoje. Jo požiūris į Rytų Europos šalių ištikimybę Maskvai pasidarė gerokai griežtesnis, netgi paranojiškas. Įtarus slepiant bent menkiausius tautinius jausmus represijų aukomis tapo seni, per daugelį metų patikrinti komunistų vadovai. Čekoslovakijoje komunistai po laisvų rinkimų buvo tapę stipriausia partija ir kontroliavo vyriausybę. Bet Stalinui neužteko netgi šito. Išrinkta vyriausybė buvo nuversta, o jos užsienio reikalų ministras nekomunistas Jan Masaryk, Čekoslovakijos Respublikos kūrėjo sūnus, iškrito pro savo kabineto langą ir užsimušė; mažai kas abejojo, kad jį išstūmė komunistų smogikai. Prahoje buvo įvesta komunistų diktatūra.

Antrą sykį per dešimtmetį Praha tapo simboliu, telkiančiu priešinimąsi totalitarizmui. Kaip kad nacių okupacija buvo paskutinis lašas, privertęs Didžiąją Britaniją 1939 metais užbrėžti brūkšnį, taip ir po devynerių metų įvykdytas komunistų perversmas paskatino Jungtines Valstijas ir demokratines Vakarų Europos valstybes vienytis, kad panašus likimas neištiktų kitų Europos šalių.

Perversmo Čekoslovakijoje brutalumas atgaivino baimę, kad sovietai ir toliau globos tokius perversmus – padėdami juos rengti, pripažindami jų iškeltas komunistų vyriausybes, remdami šias karine jėga. Todėl 1948 metų balandį keletas Vakarų Europos šalių sudarė Briuselio paktą – gynybinę sąjungą, nukreiptą prieš bet kokius bandymus prievarta versti demokratines vyriausybes. Tačiau visos galių santykio analizės rodė, kad Vakarų Europa paprasčiausiai neturi pakankamai jėgos sovietų puolimui atremti. Tada buvo įkurta Šiaurės Atlanto sutarties organizacija – kaip būdas susieti Ameriką su Vakarų Europos gynyba. NATO davė pradžią precedento neturinčiai pakraipai Amerikos užsienio politikoje: amerikiečių ir kanadiečių pajėgos susijungė su Vakarų Europos kariuomenėmis, vadovaujant tarptautinei NATO vadovybei. Taip radosi dviejų karinių sąjungų priešprieša ir dvi įtakos sferos su skiriamąja linija, einančia per Vidurio Europą.

Tačiau Amerikoje šis procesas buvo suvokiamas kitaip. Vilsonizmas buvo pernelyg galingas, kad leistų Amerikai pavadinti sąjunga kokį nors susitarimą, saugantį *status quo* Europoje. Todėl Trumano administracija kiek įmanydama stengėsi, kad NATO būtų kuo mažiau panaši į tradicinę koaliciją, skirtą galių pusiausvyrai palaikyti. Turint omenyje vis pabrėžiamą siekį kurti „jėgos pozicijas“, tam reikėjo nemenko išradingumo. Bet su užduotimi administracija susidorojo. Antai JAV ambasadorius Jungtinėse Tautose, buvęs senatorius Warren Austin, 1949 metų balandį Senato Užsienio reikalų komitete liudydamas NATO naudai, problemą sprendė šitaip:

> Sukūrus Jungtines Tautas, senoji veteranė galių pusiausvyra prarado darbą. Jungtinių Tautų nariams užsibrėžus bendromis pastangomis, per tarptautinę organizaciją, palaikyti pasaulyje taiką bei saugumą ir prireikus imtis veiksmingų kolektyvinių priemonių, buvo oficialiai įvestas „galių persvaros vardan taikos“ elementas. Ir senutei galių pusiausvyrai teko pasitraukti.[24]

Senato Užsienio reikalų komitetas mielai priėmė tokią metaforą. Dauguma liudytojų, davusių parodymus Atlanto sąjungos naudai, argumentų sėmėsi iš Valstybės departamento dokumento, pavadinto „Skirtumai tarp Šiaurės Atlanto sutarties ir tradicinių karinių sąjungų“.[25] Šis neįprastas dokumentas pretendavo į istorinę apžvalgą septynių sąjungų, sudarytų nuo XIX amžiaus pradžios (1815 metų Šventosios sąjungos) iki 1939 metų nacių–sovietų pakto. Jo išvada buvo ta, kad Šiaurės Atlanto sutartis skiriasi nuo visų kitų „tiek raide, tiek dvasia“. Esą „dauguma“ tradicinių sąjungų, nors ir „veidmainingai“ neigusių „agre-

syvius ar ekspansionistinius ketinimus", paprastai turėdavo ne vien gynybinių tikslų.

Nuostabu, kad Valstybės departamento dokumentas tvirtino, jog NATO nėra skirta saugoti *status quo* Europoje, – Amerikos sąjungininkams tai turėjo būti naujiena. Atlanto sąjunga gina principą, ne teritoriją, buvo rašoma jame; ji priešinasi ne pačioms permainoms, o tik jėgos naudojimui jų siekiant. Šiaurės Atlanto sutartis „nėra nukreipta prieš ką nors konkrečiai; ji nukreipta vien prieš agresiją. Ja siekiama ne paveikti kokią nors kintančią 'galių pusiausvyrą', o stiprinti 'principų pusiausvyrą'". Dokumente buvo sveikinama tiek Atlanto sutartis, tiek jos amžininkas Rio paktas Vakarų pusrutuliui ginti – kaip „kolektyvinio saugumo koncepcijos plėtotė" – ir pritariama Senato komiteto pirmininko Tomo Connally žodžiams, kad ši Sutartis yra ne karinė sąjunga, o „sąjunga prieš patį karą".[26]

Už tokią analizę joks studentas istorikas negautų įskaitos. Istorijoje retai pasitaiko, kad sąjungos įvardytų šalis, prieš kurias jos susitelkė. Paprastai jos tik apibūdina sąlygas, kuriomis sąjunga įsitrauks į žaidimą, – būtent tai ir buvo padaryta Šiaurės Atlanto sutartyje. Po 1949 metų vienintelė potenciali agresorė Europoje buvo Sovietų Sąjunga, tad minėti pavadinimus juolab nebuvo jokio reikalo. Tvirtinimas, kad Jungtinės Valstijos gina principą, o ne teritoriją, buvo Amerikos politikos kvintesencija, tik vargu ar guodė šalis, kurios labiau už viską bijojo sovietų teritorinės ekspansijos. Teiginys, kad Amerika priešinasi tik jėga peršamai kaitai, o ne kaitai kaip tokiai, buvo drauge ir nuvalkiotas, ir keliantis nerimą; per visą ilgą Europos istoriją nedaug teatsirastų teritorinių permainų, kurios vyko nenaudojant jėgos.

Vis dėlto retam Valstybės departamento dokumentui Senato Užsienio reikalų komitetas, paprastai labai atsargus, yra pritaręs taip besąlygiškai kaip šiam. Senatorius Connally nepailsdamas antrino administracijai, kad NATO rengiasi priešintis agresijos idėjai, o ne kokiai nors konkrečiai valstybei. Ištrauka iš valstybės sekretoriaus Deano Achesono apklausos liudija nenumaldomą Connally entuziazmą:

> PIRMININKAS [senatorius Connally]: Taigi, pone Sekretoriau, jūs gana aiškiai pasakėte – nekenks ir dar sykį tai pakartoti, – kad ši sutartis nėra nukreipta prieš jokią konkrečią valstybę. Ji nukreipta tik prieš tokią tautą ar tokią šalį, kuri rengiasi imtis arba imasi ginkluotos agresijos prieš sutartį pasirašiusias valstybes. Ar tai tiesa?
> SEKRETORIUS ACHESON: Taip, tai tiesa, Senatoriau Connally. Ji nenukreipta prieš jokią konkrečią šalį; ji nukreipta vien prieš ginkluotą agresiją.

PIRMININKAS: Kitais žodžiais tariant, jei valstybė, nepriklausanti sutarties signatarėms, nesvarsto, neketina ir neplanuoja agresijos arba ginkluoto puolimo prieš kitą valstybę, šios sutarties jai nėra ko bijoti.
SEKRETORIUS ACHESON: Taip ir yra, Senatoriau Connally, ir aš manau, kad bet kuri valstybė, kuriai atrodo, jog ši sutartis yra nukreipta prieš ją, turėtų prisiminti Biblijos perspėjimą, kad „Nedorėlis bėga, nors niekas jo nesiveja".[27]

Įsismaginęs komitetas, galima sakyti, pats davė parodymus už visus kitus liudininkus – kaip, pavyzdžiui, matyti iš gynybos sekretoriaus Louiso Johnsono apklausos:

PIRMININKAS: Iš tikrųjų ši sutartis jokia prasme nėra įprasta karinė sąjunga. Ji apsiriboja gynyba nuo ginkluoto puolimo.
SEKRETORIUS JOHNSON: Teisingai, sere.
PIRMININKAS: Ji yra karinės sąjungos priešingybė.
SENATORIUS TYDING: Grynai gynybinė.
PIRMININKAS: Grynai gynybinė. Veikiau taikos sąjunga, jeigu jau norite vadinti ją sąjunga.
SEKRETORIUS JOHNSON: Puikiai pasakyta.
PIRMININKAS: Tai sąjunga prieš ginkluotą puolimą, tai sąjunga prieš karą, kuriai nėra būdingi pagrindiniai mums žinomų karinių sąjungų įsipareigojimų elementai. Teisingai?
SEKRETORIUS JOHNSON: Teisingai, sere.[28]

Trumpai tariant, Atlanto sąjunga, nebūdama tikra sąjunga, pretenduoja į moralinį universalumą. Ji atstovauja pasaulio daugumai prieš tvarkos drumstėjų mažumą. Tam tikra prasme, Atlanto sąjungos vaidmuo esąs veikti, kol Jungtinių Tautų Saugumo Taryba „imsis priemonių, reikalingų taikai ir saugumui atkurti".[29]

Dean Acheson buvo kaip reta išsilavinęs valstybės sekretorius, puikiai išmanęs istoriją. Galima įsivaizduoti pašaipų jo akių blizgesį, kai komiteto pirmininkas jį „ginė per katekizmą". Kaip matyti iš daugybės jo atliktų subtilių analizių geostrateginiais klausimais, Acheson aiškiai suvokė galių pusiausvyros reikalavimus.[30] Kita vertus, jis gana amerikietiškai žiūrėjo į diplomatiją, nes buvo įsitikinęs, kad Europa, palikta likimo valiai, galių pusiausvyrą visiškai sujaukė ir kad pusiausvyros samprata amerikiečiams tik tuomet turės prasmę, jei bus apkaišyta aukštesniais idealais. Kalbėdamas per Harvardo auklėtinių asociacijos susitikimą – jau gerokai po sutarties ratifikavimo, – jis vis dar grynai amerikietiškai gynė Atlanto sąjungą kaip naują žodį tarptautiniuose santykiuose:

> ...ji reiškia pažangų tarptautinį bendradarbiavimą palaikant taiką, ginant žmogaus teises, keliant gyvenimo lygį ir puoselėjant pagarbą tautų lygių teisių ir apsisprendimo principui.[31]

Kitaip tariant, Amerika Atlanto sąjungos labui darys viską, tik nevadins jos sąjunga. Ji laikysis istorinės koalicijų politikos tol, kol jos veiksmus bus galima pateisinti kolektyvinio saugumo doktrina, kurią Wilson visų pirma ir iškėlė kaip alternatyvą sąjungų sistemai. Taigi europinė galių pusiausvyra buvo mėginama atkurti pasitelkus grynai amerikinę retoriką.

Kitas, už Atlanto sąjungą ne mažiau svarbus įvykis, nors Amerikos visuomenė ir neatkreipė į jį tiek dėmesio, buvo Vokietijos Federacinės Respublikos įkūrimas, sujungus amerikiečių, britų ir prancūzų okupacines zonas. Viena vertus, ši nauja valstybė reiškė, kad suardomas Bismarcko rankų darbas, nes Vokietija lieka padalyta neapibrėžtam laikui. Kita vertus, Federacinės Respublikos atsiradimas reiškė nuolatinį iššūkį sovietų buvimui Vidurio Europoje, nes Federacinė Respublika nesirengė taikstytis su komunistinės Rytų Vokietijos, sovietų sukurtos savoje okupacinėje zonoje, egzistavimu. Du dešimtmečius Federacinė Respublika nepripažino valstybės, pavadintos Vokietijos Demokratine Respublika, ir grasino nutrauksianti diplomatinius santykius su ta šalimi, kuri ją pripažins. Aštuntąjį dešimtmetį Federacinė Respublika išsižadėjo vadinamosios Hallsteino doktrinos ir užmezgė diplomatinius santykius su sovietų palydove Rytų Vokietija, tiesa, neatsisakydama pretenzijų kalbėti visų vokiečių vardu.

Ryžtas, su kuriuo Amerika puolėsi užpildyti galios vakuumą Europoje, nustebino netgi pačius uoliausius tramdymo politikos šalininkus. „1944 metų pabaigoje man nebūtų atėję į galvą, – vėliau rašė Churchill, – kad Valstybės departamentas, pasiremdamas daugumos amerikiečių nuomone, greičiau nei per dvejus metus ne tik patrauks keliu, kurį mes atvėrėme, bet ir imsis atkaklių bei brangiai kainuojančių pastangų, netgi karinio pobūdžio, tikslui pasiekti.“[32]

Po besąlygiškos Ašies valstybių kapituliacijos praėjus ketveriems metams, tarptautinė tvarka bemaž nesiskyrė nuo analogiško laikotarpio tvarkos po Pirmojo pasaulinio karo: dvi nelanksčios sąjungos, turinčios labai mažai erdvės diplomatiniam manevravimui, stovėjo priešpriešiais, šį kartą jau visame pasaulyje. Tačiau būta ir bent jau vieno itin svarbaus skirtumo: iki Pirmojo pasaulinio karo sudarytas sąjungas saistė abiejų pusių baimė, kad kurio nors partnerio perėjimas į kitą stovyklą nesugriautų statinio, su kuriuo jos tapatino savo

saugumą. Karingiausias iš partnerių tada galėjo nutraukti paskui save kitus į bedugnę. Tuo tarpu Šaltojo karo metu abiejose pusėse dominavo supergaliūnė – pakankamai nepakeičiama ir pakankamai vengianti rizikos, kad neleistų nė vienam iš savo sąjungininkų įvelti pasaulio į visuotinį karą. O branduolinių ginklų egzistavimas neleido pasikartoti 1914 metų liepos iliuzijai – kad karas gali būti trumpas ir neskausmingas.

Amerikos vyravimas sąjungoje laidavo, kad nauja tarptautinė tvarka bus grindžiama moralinėmis, kartais netgi mesijiškomis kategorijomis. Amerikos lyderiai ėmėsi taikos meto koalicijose neregėtų pastangų ir aukų, apeliuodami į pamatines vertybes ir visa apimančius sprendimus, o ne nacionalinio saugumo ir pusiausvyros skaičiavimus, būdingus Europos diplomatijai.

Vėliau kritikai stengėsi pabrėžti tariamą tos moralios retorikos cinizmą. Tačiau pažinojusieji tramdymo politikos autorius neabejojo jų nuoširdumu. Be to, Amerika nebūtų atlaikiusi keturių dešimtmečių varginančių pastangų, jei ta politika nebūtų atspindėjusi jos giliausių vertybių ir idealų. Geriausias įrodymas – tai, kad moralinės vertybės buvo užtvindžiusios netgi pačius slapčiausius vyriausybės dokumentus, toli gražu neskirtus plačiosios visuomenės akims.

Pavyzdys čia būtų 1950 metų balandį parengtas Nacionalinio saugumo tarybos dokumentas (NSC-68), kuriame išdėstyta Amerikos oficiali Šaltojo karo strategija. Nacionaliniai interesai jame apibūdinti remiantis visų pirma moraliniais principais. Pagal tą dokumentą, moralinė nesėkmė gali būti netgi pavojingesnė negu materialinė:

> ...laisvųjų institucijų pralaimėjimas bet kurioje vienoje vietoje yra jų pralaimėjimas visur. Šoką, kurį mes patyrėme sunaikinus Čekoslovakiją, lėmė anaiptol ne materialinė Čekoslovakijos svarba mums. Materialine prasme jos pajėgumai ir šiaip buvo sovietų dispozicijoje. Tačiau, suardžius Čekoslovakijos institucijų vientisumą, mūsų netektis pagal neapčiuopiamą vertybių skalę buvo kur kas didesnė negu materialinės netektys, kurias mes patyrėme iki tol.[33]

Gyvybinius interesus sutapatinus su moralės principais, strateginiai Amerikos tikslai buvo formuluojami daugiau moralinės vertės negu galios kategorijomis – „tapti stipriems tiek įtvirtinant mūsų vertybes santykiuose su kitomis šalimis, tiek plėtojant mūsų politinę ir ekonominę galią“.[34] Amerikos Tėvų kūrėjų doktrina, kad jų šalis esanti laisvės švyturys visai žmonijai, buvo smelkte persmelkusi amerikiečių filosofiją Šaltojo karo metais. Atmesdami amerikinės minties pakraipą,

išreikštą Johno Quincy Adamso perspėjime „neieškoti užsieniuose pabaisų, kurias reikėtų naikinti", NSC-68 rengėjai rinkosi alternatyvią Amerikos kaip kryžeivio viziją: „Tik praktiškai įtvirtindami – tiek užsienyje, tiek šalies viduje – mūsų pamatines vertybes, mes išsaugosime savo pačių moralinį vientisumą, kuris ir bus tikrasis Kremliaus kėslų duobkasys."[35]

Šitaip mąstant Šaltojo karo tikslas buvo atversti priešininką: „puoselėti esmines sovietų sistemos permainas", pasireiškiančias tuo, kad „sovietai sutiks su keletu konkrečių sąlygų, būtinų tarptautinei aplinkai, kurioje galėtų klestėti laisvosios institucijos ir kurioje Rusijos tautos gautų naują šansą pačioms lemti savo likimą".[36]

Nors toliau dokumente aprašomos įvairios karinės ir ekonominės priemonės, reikalingos kuriant jėgos situacijas, nei tradicinės diplomatijos kompromisai, nei apokaliptiška finalinė atomazga nebuvo jo pagrindinė tema. Nenoras naudoti arba grasinti branduolinių ginklų panaudojimu tuo metu, kai Amerika turėjo atominės bombos monopolį, buvo teisinamas grynai amerikietiškai: pergalė tokiame kare duotų laikiną, taigi nepatenkinamą rezultatą. O dėl bandymų ieškoti sprendimo derybomis, tai „...vienintelis įmanomas pagrindas bendro pobūdžio susitarimui pasiekti būtų įtakos sferos ir sferos be įtakos – iš tokio 'sureguliavimo' Kremlius lengvai galėtų gauti didelės naudos".[37] Kitais žodžiais tariant, Amerika nenorėjo nė galvoti apie karinę pergalę ir netgi visa apimantį susitarimą, jei priešininkas liktų neatverstas.

Nepaisant jo tariamai blaivaus realizmo, NSC-68 prasidėjo postringavimais apie demokratiją, o baigėsi teiginiu, kad istorija galiausiai palankiai įvertins Ameriką. Šis dokumentas unikalus tuo, kad pasaulinės pretenzijos jame suporuotos su atsisakymu naudoti jėgą. Jokia didžioji galiūnė dar nebuvo kėlusi sau tikslų, pareikalausiančių tiek daug jos išteklių, nesitikėdama už tai gauti jokio atlygio, išskyrus jos nacionalinių vertybių sklaidą. Ir visa tai turėjo būti pasiekta pasaulinio masto reforma, o ne pasaulinio masto užkariavimais – tradiciniu kryžeivių būdu. Atsitiko taip, kad šiam žygiui Amerika trumpą laiko tarpsnį turėjo neregėtai daug jėgų, nors ji ir buvo pati save įtikinusi, kad kariniu atžvilgiu yra silpnesnė už varžovę.

Amerikai žengiant tuos pirmus žingsnius tramdymo keliu, niekas negalėjo net įsivaizduoti, kokią psichologinę įtampą amerikiečiams sukels konfliktai, kuriais siekiama paskatinti vidinę priešininko transformaciją ir kai nėra jokių kriterijų tarpinių stadijų sėkmei įvertinti. Pasitikėjimo kupiniems tuometiniams Amerikos lyderiams būtų atrodę neįtikima, kad, prieš išsipildant jų pranašystėms apie komunizmo

žlugimą, jų šalis po dviejų dešimtmečių dar turės praplaukti kankinančių abejonių ir vidaus konfliktų sąsiaurį. O tuo tarpu jie buvo visa galva pasinėrę į naują tarptautinį vaidmenį ir įnirtingai gynė nuo kritikų šį revoliucinį Amerikos užsienio politikos posūkį.

Palengva įgaunanti vis aiškesnį pavidalą tramdymo politika sulaukė kritikos iš trijų skirtingų minties mokyklų. Pirmi ją užsipuolė „realistai", kaip antai Walter Lippmann, kuris tvirtino, kad ji atves prie psichologinio ir geopolitinio persitempimo ir išsekins Amerikos išteklius. Antrajai minties mokyklai atstovavo Winston Churchill, kuris nenorėjo sutikti, kad derybos su sovietais būtų atidedamos vėlesniam laikui – iki bus susikurtos jėgos pozicijos. Churchill argumentavo tuo, kad Vakarų padėtis niekada nebus tokia stipri kaip pradžioje priešpriešos, vėliau gavusios Šaltojo karo pavadinimą, ir kad jų santykinės derybų pozicijos toliau tik blogės. Trečiajai mokyklai priklausęs Henry Wallace apskritai neigė Amerikos teisę imtis tramdymo politikos. Postuluodamas pamatinį moralinį abiejų pusių lygiavertiškumą, Wallace tvirtino, kad sovietų įtakos sfera Vidurio Europoje esanti teisėta ir kad Amerikos priešinimasis tik didinąs įtampą. Jis ragino pasielgti taip, kaip, jo įsivaizdavimu, būtų pasielgęs Roosevelt: vienašališku Amerikos sprendimu nutraukti Šaltąjį karą.

Ryškiausias realistų atstovas Walter Lippmann neigė Kennano prielaidą, kad sovietų visuomenėje glūdi jos pačios puvimo užuomazgos. Ši teorija jam atrodė pernelyg rizikinga, kad ja būtų galima grįsti Amerikos politiką:

> Pono X skaičiavimuose nepagalvota apie juodą dieną. Nepalikta jokios saugumo atsargos nesėkmių, blogo vadovavimo, klaidų ar nenumatytiems atvejams. Jis siūlo mums manyti, kad sovietų galia jau irsta. Jis ragina mus tikėti, kad didžiausios mūsų viltys netruks išsipildyti.[38]

Tramdymo politika, tvirtino Lippmann, įvels Ameriką į konfliktus plačios sovietų imperijos periferijos užkampiuose, apimančiuose, jo nuomone, daugybę tokių šalių, kurios net nėra valstybės šiuolaikine prasme. Karinis kišimasis taip toli nuo namų ne tik nesustiprins Amerikos saugumo, bet ir susilpnins jos ryžtą. Pasak Lippmanno, tramdymas leis Sovietų Sąjungai rinktis Jungtinėms Valstijoms labiausiai neparankius taškus išlaikant diplomatinę ir galbūt netgi karinę iniciatyvą.

Lippmann pabrėžė, kaip svarbu yra suformuluoti kriterijus ir įvardyti vietas, kur Amerika gyvybiškai suinteresuota priešintis sovietų ekspansijai. Be tokių kriterijų Jungtinės Valstijos būtų priverstos telkti „nevienalytę satelitų, klientų, išlaikytinių ir marionečių rikiuotę", o

naujai iškepti Amerikos sąjungininkai naudotųsi tramdymu savais tikslais. Jungtinėms Valstijoms norom nenorom tektų remti negyvybingus režimus, tad Vašingtonui teliktų apgailėtinas pasirinkimas tarp „nuolaidžiavimo, pralaimėjimo bei reputacijos praradimo ir... jų [JAV sąjungininkų] rėmimo neišmatuojama kaina“.[39]

Tai buvo iš tiesų pranašiška analizė to, kas Jungtinių Valstijų laukė ateityje, nors Lippmanno siūlomas vaistas vargu ar atitiko universalistinę Amerikos tradiciją, kur kas artimesnę Kennano apokaliptinės baigmės lūkesčiams. Lippmann siūlė, kad Amerikos užsienio politika analizuotų Amerikos interesus kiekvienu konkrečiu atveju, o ne vadovautųsi bendraisiais principais, kuriuos neva galima taikyti visur ir visada. Jo požiūriu, Amerikos politika turėjo siekti ne tiek komunistinės sistemos nuvertimo, kiek galių pusiausvyros atkūrimo Europoje, kur ją suardė karas. Tramdymas reiškė Europos padalijimą neapibrėžtam laikui, tuo tarpu tikrasis Amerikos interesas būtų išstumti sovietų galią iš Europos žemyno vidurio:

> Daugiau kaip šimtą metų visos Rusijos valdžios stengėsi plėstis į rytų Europą. Bet tik tada, kai Raudonoji armija pasiekė Elbės upę, Rusijos valdovams pavyko įgyvendinti Rusijos imperijos siekius ir ideologinius komunizmo tikslus. Todėl aukščiausias tikros politikos tikslas turėtų būti toks sureguliavimas, po kurio iš Europos būtų išvesta kariuomenė. ... Amerikos galia turi būti naudojama, bet ne tam, kad „tramdytų“ rusus pavieniuose taškuose, o kad kontroliuotų visą rusų karinę mašiną ir vis labiau juos spaustų remdama diplomatų politiką, kurios konkretus tikslas būtų sureguliavimas, reiškiantis pasitraukimą.[40]

Pokario laikotarpiu likimas nepašykštėjo Amerikai talentų. Amerikiečių politiniai lyderiai buvo iškilūs, patyrę žmonės. O už jų nugarų stovėjo rezervas tokių išskirtinių asmenybių kaip John McCloy, Robert Lovett, David Bruce, Ellsworth Bunker, Averell Harriman ir John Foster Dulles, kurios pakaitomis dirbo vyriausybėje ir visada buvo pasirengusios padėti prezidentui, kad ir kokiai partijai jis priklausytų.

Amerika sugebėjo pasinaudoti savo intelektualų mąstymo išgalėmis – tiek Lippmanno, tiek Kennano, kai jie dar buvo jėgų žydėjime. Kennan teisingai įžvelgė prigimtinį komunizmo silpnumą; Lippmann tiksliai numatė iš esmės reaktyvios, tramdymu grindžiamos užsienio politikos nuovylius. Kennan ragino būti kantriems ir leisti istorijai pačiai atskleisti savo neišvengiamas tendencijas; Lippmann ragino imtis diplomatinės iniciatyvos sureguliavimui Europoje pasiekti, kol Amerika dar turi persvarą. Kennan buvo geriau intuityviai perpratęs

Amerikos visuomenės varomąsias jėgas; tuo tarpu Lippmann suprato, kokios įtampos gresia atsidūrus, regis, amžinoje aklavietėje ir remiant dviprasmiškus dalykus, kuriuos remti Ameriką gali pastūmėti tramdymo politika.

Galiausiai Lippmanno analizė patraukė nemažai šalininkų, tiesa, daugiausiai tarp tų, kurie oponavo priešpriešai su Sovietų Sąjunga. Bet tas pritarimas rėmėsi tik vienu Lippmanno samprotavimų aspektu – jie palaikė jo kritiką, bet nepaisė jo išvadų. Jie atkreipė dėmesį į Lippmanno raginimą riboti tikslus, bet nepastebėjo rekomendacijos imtis agresyvesnės diplomatijos. Taigi atsitiko taip, kad penktąjį dešimtmetį pačią įtikimiausią tramdymo doktrinos alternatyvą pasiūlė ne kas kitas, o Winston Churchill, tuomet vadovavęs opozicijai Didžiosios Britanijos parlamente.

Plačiai paplitęs įsitikinimas, kad Churchill, pasakęs Fultone „geležinės uždangos“ kalbą, pradėjo Šaltąjį karą. Per visą Antrąjį pasaulinį karą Churchill kiek įmanydamas stengėsi apriboti sovietų ekspansionizmą, kad pagerintų demokratinių šalių derybų pozicijas ateityje. Tramdymo politikai Churchill pritarė, bet jam ji nebuvo savitikslis. Nenorėdamas pasyviai laukti komunizmo žlugimo, jis mėgino pats veikti istoriją, užuot tikėjęsis, kad ji atliks jo darbą. Jo tikslas buvo derybomis pasiekti sureguliavimą.

Fultono kalboje Churchill tik užsiminė apie derybas. 1948 metų spalio 9 dieną kalbėdamas Velse, Llandudno miestelyje, jis grįžo prie savo argumento, kad derybinės Vakarų pozicijos daugiau niekada nebus tokios geros kaip dabar. Šioje kalboje, į kurią mažai kas atkreipė dėmesį, Churchill pasakė:

> Užduokime sau klausimą: Kas atsitiks, kai jie patys pasigamins atominę bombą ir sukaups jų didelę atsargą? Kas atsitiks tuomet, mes galime spręsti iš to, kas vyksta dabar. Jei tokie dalykai dedasi žaliame miške, kas dėsis sausame? ... Niekas, būdamas sveiko proto, nepatikės, kad mums prieš akis dar begalė laiko. Mes turime paskubinti įvykius ir sudaryti galutinį susitarimą. Mes neturime plaukti pasroviui be atodairos, be išmanymo, laukdami, kol kas nors atsitiks, – mano galva, kol atsitiks kas nors bloga. Vakarų valstybės turės kur kas daugiau galimybių be kraujo praliejimo pasiekti tvarų sureguliavimą, jeigu kels teisėtus reikalavimus dabar, kai turi atominį ginklą ir kol rusų komunistai jo irgi neįsigijo.[41]

Po dvejų metų Churchill tą patį kalbėjo Bendruomenių rūmuose: atseit demokratinės šalys yra pakankamai stiprios derėtis ir laukimas tega-

lįs jas susilpninti. 1950 metų lapkričio 30 dieną, gindamas NATO perginklavimo idėją, jis perspėjo, kad Vakarų ginklavimasis pats savaime nepakeis jų derybų pozicijų, kurios galų gale priklauso nuo Amerikos atominio monopolio:

> ...nors visiškai teisinga kuo sparčiau plėtoti mūsų pajėgas, šis procesas mano minėtu laikotarpiu neatims iš Rusijos turimo pranašumo toje srityje, kuri dabar vadinama įprastine ginkluote. Jis tik sutvirtins mūsų vienybę Europoje ir sustiprins atgrasymo nuo agresijos priemones. ... Todėl aš palaikau mintį siekti susitarimo su Sovietų Rusija, kai tik pasitaikys palanki proga, ir raginu imtis tokių pastangų, kol milžiniška, neišmatuojama persvara, kurią Jungtinėms Valstijoms teikia atominio ginklo gamybos infrastruktūra, atsveria sovietų pranašumą visais kitais kariniais atžvilgiais.[42]

Churchilliui jėgos pozicijos jau egzistavo, o Amerikos lyderių supratimu, jas dar reikėjo sukurti. Derybos Churchilliui atrodė būdas galiai su diplomatija susieti. Ir nors jis niekada tiesiai to nepasakė, iš jo viešų kalbų matyti, kad jis galvojo apie kokį nors diplomatinį Vakarų demokratijų ultimatumą. Tačiau Amerikos lyderiai nesiryžo naudotis atominiu monopoliu – netgi grasinimui. Churchill norėjo sumažinti sovietų įtakos plotą, bet buvo pasirengęs ir sambūviui su apribota sovietų galia. Tuo tarpu amerikiečių lyderiai kone organiškai neapkentė įtakos sferų. Jie norėjo sunaikinti, o ne sumažinti varžovo įtakos sferą. Jie buvo linkę laukti, kol visiška pergalė ir komunizmo žlugimas, kad ir labai tolimas, įgyvendins vilsoniškąjį pasaulio tvarkos problemos sprendimą.

Šiuos nesutarimus lėmė Didžiosios Britanijos ir Amerikos istorinės patirties skirtumai. Churchillio visuomenė pernelyg gerai žinojo, kas yra negalutinis rezultatas. O Truman su savo patarėjais rėmėsi tradicija, pagal kurią iškilusi problema paprastai įveikiama metant didžiulius išteklius. Iš čia Amerikos palankumas galutiniams sprendimams ir nepasitikėjimas kompromisais, prie kurių buvo įpratę britai. Churchill nepatyrė jokių koncepcinių keblumų jėgos pozicijų kūrimą derindamas su aktyvia, primygtinai sureguliavimo siekiančia diplomatija. Amerikos lyderiai šias pastangas įsivaizdavo kaip einančias viena po kitos – kaip kad jie elgėsi per Antrąjį pasaulinį karą ir vėliau Korėjoje bei Vietname. Amerikinis požiūris laimėjo todėl, kad Amerika buvo stipresnė už Didžiąją Britaniją ir kad Churchill, būdamas britų opozicijos lyderiu, neturėjo galimybių atkakliau piršti savo strategiją.

Tačiau patį skambiausią, patį tvariausią iššūkį Amerikos užsienio politikai metė ne Lippmanno realistų mokykla, ne Churchillio galių pusiausvyra grindžiamas mąstymas, o tradicija, kurią maitino radikalioji amerikiečių mintis. Lippmann ir Churchill pritarė Trumano administracijos prielaidai, kad sovietų ekspansionizmas kelia rimtą pavojų, ir ginčijo tik priešinimosi jam strategiją, tuo tarpu radikalieji kritikai neigė apskritai visą tramdymo politiką. Svarbiausias jų atstovas buvo Henry Wallace – viceprezidentas trečios Roosevelto kadencijos metu, buvęs žemės ūkio sekretorius, prekybos sekretorius Trumano administracijoje.

Būdamas Amerikos populistinės tradicijos produktas, Wallace didžiai nepasitikėjo Britanija. Kaip dauguma Amerikos liberalų nuo Jeffersono laikų, jis reikalavo, kad „tie patys moralės principai, kurie galioja asmeniniame gyvenime, galiotų ir tarptautiniuose reikaluose".[43] Wallace'o požiūriu, Amerika buvo praradusi savo moralinius orientyrus ir užsienio politikoje rėmėsi „makiaveliškais apgaulės, prievartos ir nepasitikėjimo principais" – taip jis kalbėjo Madison Square Garden auditorijai 1946 metų rugsėjo 12 dieną.[44] Kadangi išankstinis nusiteikimas, neapykanta ir baimė yra pagrindinės tarptautinių konfliktų priežastys, Jungtinės Valstijos neturi moralinės teisės kištis į užsienio reikalus tol, kol šios blogybės neišnaikintos jų pačių visuomenėje.

Naujasis radikalizmas pasitelkė istorinį Amerikos kaip laisvės švyturio idealą, bet ilgainiui atgręžė jį prieš ją pačią. Moralinio sovietų ir amerikiečių veiksmų lygiavertiškumo postulavimas buvo būdingas radikaliajai kritikai per visą Šaltąjį karą. Pati mintis apie Amerikos tarptautines pareigas Wallace'ui kvepėjo stipriojo arogancija. O britai, jo manymu, kvailino lengvatikius amerikiečius, versdami juos šokti pagal savo muziką: „Britai savo politika aiškiai provokuoja nepasitikėjimą tarp Jungtinių Valstijų ir Rusijos, tuo ruošdami dirvą trečiam pasauliniam karui."[45]

Trumano kalbos apie kovą tarp demokratijos ir diktatūros Wallace'ui atrodė grynas pramanas. 1945 metais – kai sovietų represijos darėsi vis akivaizdesnės, kai jau mažai kas abejojo kolektyvizacijos brutalumu – Wallace skelbė, kad „rusai šiandien turi daugiau politinių laisvių nei kada nors anksčiau". Jis taip pat įžvelgė Sovietų Sąjungoje „vis daugiau religinės pakantos ženklų" ir tvirtino, kad „iš esmės tarp Jungtinių Valstijų ir Sovietų Sąjungos nėra jokio konflikto".[46]

Wallace'o manymu, sovietų politiką lėmė ne tiek ekspansionizmas, kiek baimė. 1946 metų kovo mėnesį, dar būdamas prekybos sekretoriumi, Wallace rašė Trumanui:

> Keleto pastarųjų mėnesių įvykiai grąžino sovietams iki 1939-ųjų jaustą „kapitalistinės apsupties" baimę ir klaidingą įsitikinimą, kad visas Vakarų pasaulis, įskaitant JAV, yra ir bus jiems priešiškas.[47]

Praėjus šešiems mėnesiams Wallace, kalbėdamas Madison Square Garden, metė tiesioginį iššūkį Trumanui, po kurio prezidentas pareikalavo jo atsistatydinimo:

> Mums gali nepatikti tai, ką Rusija daro Rytų Europoje. Jos vykdoma žemės reforma, pramonės ekspropriacija ir pamatinių laisvių gniaužimas erzina didžiąją daugumą Jungtinių Valstijų gyventojų. Tačiau, patinka mums tai ar ne, rusai mėgins socializuoti savo įtakos sferą, kaip kad mes stengiamės demokratizuoti savąją. ... Rusų socialinio ir ekonominio teisingumo idėjos įsivyraus kone trečdalyje pasaulio. Mūsiškės laisva iniciatyva grindžiamos demokratijos idėjos viešpataus didžiumoje likusios jo dalies. Šios dvi idėjos atitinkamose savo politinio dominavimo sferose stengsis įrodyti, kuri iš jų gali geriausiai patenkinti paprastą žmogų.[48]

Keistai apsikeitus vaidmenimis, šis moralės užsienio politikoje gynėjas pripažino sovietų įtakos sferą Rytų Europoje, tuo tarpu administracija, kurią jis puolė už cinišką jėgos politiką, to nenorėjo daryti būtent dėl moralinių priežasčių.

Wallace tvirtino, kad Amerika neturi teisės vienašališkai kištis jokioje pasaulio vietoje. Gynyba laikytina teisėta tik pritarus Jungtinėms Tautoms (nesvarbu, kad Sovietų Sąjunga ten turėjo veto teisę), o ekonominę pagalbą derėtų teikti tik per tarptautines institucijas. Kadangi Marshallo planas neatitiko šių reikalavimų, Wallace pranašavo, kad anksčiau ar vėliau žmonija jį pasmerks.[49]

Wallace'o iššūkį neutralizavo komunistų perversmas Čekoslovakijoje, Berlyno blokada ir įsiveržimas į Pietų Korėją. 1948 metais kandidatuodamas į prezidentus, jis tegavo vieną milijoną balsų – daugumą jų Niujorke, – palyginti su daugiau kaip 24 milijonais balsų, atiduotų už Trumaną, ir užėmė ketvirtą vietą po diksikratų kandidato Stromo Thurmondo.

Vis dėlto Wallace sugebėjo išplėtoti temas, kurios liko pagrindiniais amerikiečių radikaliosios kritikos stulpais per visą Šaltąjį karą ir išėjo į scenos vidurį Vietnamo karo metu. Jos pabrėžė moralinį Amerikos ir jos globotinių nevisavertiškumą, pamatinę moralinę lygybę tarp Amerikos ir jos varžovų komunistų, taip pat kad Amerika neprivalanti ginti jokios pasaulio šalies nuo daugiausiai įsivaizduojamų grėsmių ir kad pasaulio visuomenės nuomonė esanti geresnis užsienio politikos vadovas už visas geopolitines koncepcijas. Prabilus apie paramą

Graikijai ir Turkijai, Wallace ragino Trumano administraciją iškelti šį klausimą Jungtinėse Tautose. Jeigu „rusai pasinaudotų veto teise, moralinė atsakomybė tektų jiems. ... Kai mes veikiame savarankiškai... moralinė atsakomybė tenka mums".[50] Aukštos frazės reiškė daugiau negu Amerikos geopolitinių interesų apsauga.

Nors Wallace'o radikali užsienio politikos kritika penktajame dešimtmetyje patyrė pralaimėjimą, pagrindiniai jos postulatai atspindėjo didžiulę Amerikos idealizmo įtampą, plėšte plėšiančią tautos sielą pusiau. Tie patys moraliniai įsitikinimai, kurie įkvėpė amerikiečius imtis tarptautinių įsipareigojimų, lengvai galėjo pastūmėti juos į atsiskyrėliškumą, nusivylus išorės pasauliu arba pačios Amerikos netobulumais. Trečiąjį dešimtmetį izoliacionizmas privertė Ameriką užsisklęsti dėl to, kad neva ji yra per gera, palyginti su pasauliu; Wallace'o sąjūdyje izoliacionizmas atgimė kaip teiginys, jog Amerika turi užsisklęsti todėl, kad ji nesanti pakankamai gera pasauliui.

Tačiau tada, kai Amerika ėmėsi pirmo taikos metu pastovaus tarptautinio įsipareigojimo, iki sistemingo abejojimo savimi dar buvo toli. Karta, kuri kūrė „naująjį kursą" ir laimėjo Antrąjį pasaulinį karą, neregėtai pasitikėjo savimi ir neišsemiamu amerikiečių sumanumu. Jos idealizmas puikiai pritiko dviejų galiūnių pasaulyje, kuriame subtilios tradicinės galių pusiausvyros diplomatijos kombinacijos būtų buvusios nieko vertos. Tik visuomenė, neišmatuojamai tikinti savo laimėjimais ir savo ateitimi, galėjo sutelkti tiek dvasinių ir materialinių išteklių kovodama dėl tokios pasaulio tvarkos, kai su įveiktais priešais susitaikoma, parblokštiems sąjungininkams padedama atsistoti ant kojų, o varžovai atverčiami. Didžiosioms iniciatyvoms dažniausiai būdingas naivumo atspalvis.

Vienas tramdymo politikos padarinių buvo tas, kad Jungtinės Valstijos didžiausios galios laikotarpiu pasmerkė save iš esmės pasyviai diplomatijai. Štai kodėl tramdymą vis įnirtingiau puolė dar vienas politinis sluoksnis, kuriam ryškiausiai atstovavo John Foster Dulles. Tai buvo konservatoriai, pritarę tramdymo politikos prielaidoms, bet kvestionavę jos neskubotumą. Net jei tramdymui galiausiai pavyks paplauti sovietų visuomenę, tvirtino šie kritikai, tai užtruks per ilgai ir kainuos per daug. Kad ir ką ateityje duotų tramdymas, išlaisvinimo (*liberation*) strategija neabejotinai tai paspartintų. Trumano kadencijai einant į pabaigą, tramdymo politiką puolė ir tie, kurie ją laikė pernelyg karinga (Wallace'o šalininkai), ir tie, kuriems ji atrodė pernelyg pasyvi (konservatyvieji respublikonai).

Ši polemika vis stiprėjo, nes, kaip ir pranašavo Lippmann, tarptautinės krizės persimetė į periferinius pasaulio regionus, kur mora-

liniai dalykai buvo painesni ir tiesioginę grėsmę Amerikos saugumui buvo labai sunku įrodyti. Amerika pasijuto įtraukta į karus jokių sąjungų nesaugomuose kraštuose, kovojanti dėl dviprasmiškų idealų ir negalutinių rezultatų. Tokie žygiai kaip Korėjoje ir Vietname teikė peno radikaliajai kritikai, kuri nesiliovė ginčijusi moralinį tramdymo pagrįstumą.

Taip radosi nauja Amerikos išskirtinumo atmaina. Nors ir turėjusi daugybę trūkumų, XIX amžiaus Amerika laikė save laisvės švyturiu; septintąjį ir aštuntąjį XX amžiaus dešimtmetį daliai amerikiečių atrodė, jog žiburys baigia išblėsti ir jog jį reikia įžiebti iš naujo, kad Amerika susigrąžintų savo istorinį laisvės idealų įkvėpėjos vaidmenį. Ginčai dėl tramdymo virto kova už Amerikos sielą.

Netgi pats George Kennan pakeitė požiūrį į tramdymo politiką, nes 1957 metais jau rašė:

> Tad savo tėvynainiams, kurie dažnai klausinėja manęs, ko geriausia imtis norint atremti sovietų grėsmę, aš būnu priverstas atsakyti: savo pačių trūkumų, to, ko mes patys gėdijamės ar kas mums kelia nerimą, rasinių problemų, gyvenimo sąlygų mūsų didžiuosiuose miestuose, mūsų jaunų žmonių švietimo ir jų aplinkos, vis didėjančio atotrūkio tarp specializuoto žinojimo ir visiems prieinamo supratimo.[51]

Dešimtmečiu anksčiau, dar nenusivylęs tuo, ką vadino savo išradimo militarizavimu, George Kennan būtų pripažinęs, kad joks toks pasirinkimas neegzistuoja. Šalis, kuri pati iš savęs reikalauja moralinės tobulybės kaip savo užsienio politikos mato, niekada nepasieks nei tobulybės, nei saugumo. Kennano indėlio reikšmę rodo tai, kad jo pažiūroms suvaidinus lemiamą vaidmenį laisvojo pasaulio gynybinės pozicijos 1957 metais jau buvo visiškai parengtos. Ir tai buvo padaryta taip veiksmingai, kad Amerika galėjo sau leisti netgi nemažą dozę savikritikos.

Tramdymas buvo neįprasta teorija – kartu ir praktiška, ir idealistiška, nuodugniai išanalizavusi sovietų akstinus, bet davusi perdėm abstrakčias rekomendacijas. Grynai amerikinė savo utopizmu, ji rėmėsi prielaida, kad totalitarinį varžovą galima įveikti iš esmės švelniomis priemonėmis. Nors ši doktrina buvo suformuluota Amerikai įkopus į savo absoliučios galios viršūnę, ji skelbė Ameriką esant santykinai silpną. Postuluodama ją vainikuosiantį įspūdingą diplomatinį susirėmimą, tramdymo politika neskyrė diplomatijai jokio vaidmens iki pat kulminacinės baigiamosios scenos, kai teigiami veikėjai priims neigiamų veikėjų atsivertimą.

Nepaisant visų trūkumų, tramdymo doktrina lydėjo Ameriką daugiau kaip per keturis dešimtmečius kūrimo, kovos ir – galiausiai – triumfo. Jos dviprasmiškumo auka tapo ne tautos, kurias Amerika užsibrėžė ginti – ir darė tai, apskritai imant, sėkmingai, – bet Amerikos sąžinė. Iškamavusi save tradicinėmis moralinės tobulybės paieškomis, Amerika po tos kovos, trukusios ištisos kartos gyvenimą, paliko žaizdota nuo įstangos ir kontroversijų, tačiau pasiekusi bemaž viską, ką buvo užsibrėžusi.

DEVYNIOLIKTAS SKYRIUS

Tramdymo politikos dilema: Korėjos karas

Jungtinės Valstijos „nesugrąžino vaikinų namo“ iš Europos, kaip planavo Roosevelt. Priešingai, jos visa galva paniro į Europos reikalus – kūrė institucijas bei programas, turinčias saugoti ją nuo sovietų kėslų, ir, kur tik įmanoma, stengėsi spausti sovietų sferą.

Trejetą metų tramdymo politika veikė kuo puikiausiai. Atlanto sąjunga buvo karinė apsauga nuo sovietų ekspansijos, Marshallo planas stiprino Vakarų Europą ekonominiu ir socialiniu atžvilgiu. Pagalbos Turkijai ir Graikijai programa neutralizavo sovietų keliamą grėsmę rytinėje Viduržemio jūros dalyje, o Berlyno „oro tiltas“ parodė, kad Vakarų demokratinės šalys yra pasirengusios ginti savo teises netgi rizikuodamos karu. Abiem atvejais Sovietų Sąjunga atsitraukė nesiryždama stoti į atvirą kovą su Jungtinėmis Valstijomis.

Tačiau tramdymo teorija turėjo didelį trūkumą – ji skatino Amerikos lyderius vadovautis dviem klaidingom prielaidom: pirma, kad metami iššūkiai ir toliau bus tokie pat nedviprasmiai, kokie buvo Antrojo pasaulinio karo metais, ir, antra, kad komunistai pasyviai lauks savo valdymo pabaigos, kurią postulavo tramdymo teorija. Jie neatsižvelgė į tą galimybę, kad komunistai gali mėginti prasiveržti kur nors kitur, pasirinkdami taikiniu Jungtinėms Valstijoms politiškai ar strategiškai neparankiausią vietą.

Tramdymo politikai Kongresas nenoromis pritarė visų pirma dėl Europos. Galimo sovietų įsiveržimo į Viduržemio jūrą baimė padėjo atsirasti pagalbos Graikijai bei Turkijai programai, o gresiantis pavojus, kad sovietai gali pulti Vakarų Europą, padėjo sukurti Šiaurės Atlanto sutarties organizaciją. Apie galimybę, kad sovietai smogs kurioje nors kitoje vietoje, pagalvota pavėluotai, jei apskritai pagalvota.

Ir tada, 1950 metų birželio 25 dieną, Amerika netikėtai patyrė, kad tramdymo politika nėra panacėja: surogatinė komunistų valstybė pradėjo karinę agresiją prieš šalį, kurią Vašingtonas buvo paskelbęs už Amerikos gynybos perimetro ir iš kurios praėjusiais metais buvo išvesti visi amerikiečių kariai. Agresorius buvo Šiaurės Korėja, auka – Pietų Korėja, abi maksimaliai nutolusios nuo Europos, amerikiečių strategijos židinio. Vis dėlto Truman, per keletą dienų skubomis sutelkęs ekspedicines pajėgas iš menkai parengtos okupacinės kariuomenės Japonijoje, ėmėsi vietinės gynybos strategijos, kuri nebuvo numatyta amerikiečių planuose ir niekada nebuvo svarstyta Kongrese. Pokarinėje Amerikos politikos ir strategijos doktrinoje tokio pobūdžio agresijos galimybė buvo paprasčiausiai ignoruota.

Amerikos lyderiai buvo apibrėžę tik dvi galimas karo priežastis: netikėtas sovietų puolimas prieš Jungtines Valstijas arba Raudonosios armijos įsiveržimas į Vakarų Europą. Sausumos kariuomenės štabo viršininkas generolas Omar N. Bradley 1948 metais Kongrese aiškino:

> Nacionalinio saugumo planuose turi būti atsižvelgta į galimybę, kad Jungtinės Valstijos pirmiausia bus puolamos iš oro ir oru atgabentomis pajėgomis. Tokio pobūdžio puolimas sulig kiekviena diena vis labiau tikėtinas ir įmanomas. ... [Todėl] mes turėsime nedelsdami užimti bazes, kuriomis naudodamasis priešas gali pulti mus iš oro. Po to mes turėsime nedelsdami kontratakuoti... daugiausiai iš oro. ... Kad galėtume smogti atsakomuosius smūgius, mums reikės bazių, kurių dabar neturime. Užimant ir išlaikant [šias] bazes... prireiks sausumos kariuomenės kovos veiksmų.[1]

Bradley nepaaiškino, kaip ir kodėl Sovietų Sąjunga, tepraėjus trejiems metams po alinančio karo, būtų galėjusi imtis tokios strategijos – juk sovietai tuo metu neturėjo nei atominės bombos, nei, kiek buvo žinoma, tolimojo veikimo aviacijos.

Ligtolinis Amerikos elgesys nedavė dingsties Maskvos ir Pchenjano vadams tikėtis ko nors daugiau negu diplomatinio protesto, kai Šiaurės Korėjos kariuomenė peržengė 38-ąją lygiagretę. Jie tikriausiai buvo nustebinti kaip ir Saddam Hussein, kai Amerika, dar devintojo dešimtmečio pabaigoje laikiusis taikstymosi politikos, 1990 metais ėmėsi telkti Persijos įlankoje didžiules pajėgas. Amerikiečių lyderių pareiškimus, kad Korėja nepatenkanti į Amerikos gynybos perimetrą, Maskvos ir Pchenjano komunistai, matyt, priėmė už gryną pinigą. Jie manė, kad Amerika nesipriešinsianti komunistų įsigalėjimui ir kitoje Korėjos pusėje – kaip susitaikė su komunistų pergale Kinijoje, kuri buvo nepalyginti reikšmingesnė. Jie aiškiai nesuprato, kad nuolat kartojamos deklaracijos apie moralinę pareigą priešintis komunistų agresijai Amerikos politikos formuotojams kur kas svarbesnės už strateginę analizę.

Taigi Korėjos karas išsirutuliojo iš dvejopo nesusipratimo: komunistams, analizavusiems regioną Amerikos interesų požiūriu, neatrodė tikėtina, kad Amerika, atidavusi komunistams didžiumą Azijos žemyno, imtų priešintis pusiasalio smaigalyje; tuo tarpu Amerikai, suvokusiai iššūkį kaip principinį dalyką, rūpėjo ne tiek Korėjos geopolitinė vertė – kurią Amerikos lyderiai buvo viešai sumenkinę, – kiek tai, kokią simbolinę reikšmę turėtų nesipriešinimas komunistų agresijai.

Drąsus Trumano sprendimas duoti atkirtį Korėjoje akivaizdžiai prieštaravo tam, ką Amerikos lyderiai skelbė vos prieš metus. 1949 metų kovo mėnesį Ramiojo vandenyno pajėgų vadas generolas Douglas MacArthur, duodamas interviu *New York Times*, Korėjos aiškiai nepriskyrė Amerikos gynybos perimetrui:

> ...mūsų gynybos linija – tai salų grandinė, besidriekianti išilgai Azijos krantų.
>
> Ji prasideda nuo Filipinų ir eina per Riukiaus archipelagą, kuriame įsikūręs pagrindinis jos bastionas – Okinava. Po to ji linksta atgal per Japoniją ir Aleutų salas iki Aliaskos.[2]

Valstybės sekretorius Dean Acheson, 1950 metų sausio 12 dieną kalbėdamas Nacionaliniame spaudos klube, nuėjo dar toliau. Jis ne tik tiesiai pareiškė, kad Korėja nepatenka į Amerikos gynybos žiedą, bet ir išsižadėjo ketinimų garantuoti teritorijas, esančias Azijos žemyne:

> Kalbant apie kitų Ramiojo vandenyno teritorijų karinį saugumą, turi būti aišku, kad joks asmuo negali garantuoti toms teritorijoms apsaugos nuo karinio įsiveržimo. Tačiau taip pat turi būti aišku, kad tokia garantija vargu ar yra protinga ir būtina praktinių santykių srityje.[3]

1949 metais prezidentas Truman Štabų viršininkų komiteto patarimu išvedė iš Korėjos visas amerikiečių karines pajėgas. Pietų Korėjos kariuomenė buvo parengta ir aprūpinta tik šiek tiek daugiau negu policijos funkcijoms vykdyti, nes Vašingtonas baiminosi, kad Pietų Korėja, gavusi bent menkiausią galimybę, nesusigundytų jėga vienyti šalies.

Chruščiovo atsiminimuose teigiama, kad pulti Pietų Korėją sugalvojęs Kim Il Sung, Šiaurės Korėjos diktatorius. Neva Stalin iš pradžių į tai žiūrėjo gana atsargiai, bet paskui leidosi įtikinamas, kad sumanymas lengvai įgyvendinamas.[4] Nei Maskva, nei Pchenjanas nesuprato, kokią reikšmę turi vertybės Amerikos požiūriui į tarptautinius santykius. Kalbėdami apie Amerikos strategiją, MacArthur ir Acheson turėjo galvoje totalinį karą su Sovietų Sąjunga, vienintelį karą, kuriam Amerikos lyderiai sistemingai rengėsi. Tokiame kare Korėja iš tiesų būtų buvusi už Amerikos gynybos perimetro ir lemiami mūšiai būtų vykę kitur.

Amerikos lyderiai paprasčiausiai niekada negalvojo apie tai, kaip reikėtų reaguoti į riboto masto agresiją Korėjoje ar kurioje nors kitoje lygintinoje vietoje. Susidūrę su tokia situacija išsyk po Berlyno blokados, perversmo Čekoslovakijoje ir komunistų pergalės Kinijoje, jie interpretavo ją kaip įrodymą, kad komunizmas pradėjo puolimą ir kad jį būtina stabdyti ne tiek strateginiais, kiek principiniais sumetimais.

Trumano sprendimas priešintis Korėjoje buvo paremtas ir tradicinėmis nacionalinių interesų sampratomis. Ekspansionistinis komunizmas sulig kiekvienais pokario metais vis labiau stiprino savo iššūkį. 1945 metais Raudonosios armijos pergalės padėjo jam įkelti koją į Rytų Europą. 1948 metais, po vidaus perversmo, jis įsigalėjo Čekoslovakijoje, 1949 metais, po pilietinio karo, – Kinijoje. Netrukdant komunistų armijoms žygiuoti per tarptautinės bendrijos pripažintas sienas pasaulis būtų grįžęs į prieškarinę padėtį. Karta, pergyvenusi Miuncheną, privalėjo į tai reaguoti. Sėkminga komunistų invazija į Korėją būtų turėjusi pražūtingą poveikį Japonijai, esančiai čia pat už siauros jūros. Japonija visada laikė Korėją strateginiu raktu nuo Šiaurės rytų Azijos. Nepasipriešinus komunistų užmačioms būtų iškilusi komunistinio monolito susikūrimo Azijoje grėsmė, susilpnėjusi Japonijos orientacija į Vakarus.

Retas užsienio politikos sprendimas būna sunkesnis už tokį, kai tenka improvizuotai imtis karo veiksmų, kurie nebuvo iš anksto numatyti. Vis dėlto Truman tam ryžosi. Birželio 27-ąją, po dviejų dienų, kai Šiaurės Korėjos kariuomenė peržengė 38-ąją lygiagretę, jis įsakė amerikiečių oro ir jūrų daliniams stoti į kovą. Birželio 30 dieną tokį pat įsakymą gavo sausumos kariuomenė, atliekanti okupacines funkcijas Japonijoje.

Trumano užduotį – pakelti savo šalį į karą – palengvino sovietų nelankstumas. Jų ambasadorius Jungtinėse Tautose jau ne vieną mėnesį boikotavo Saugumo Tarybą ir kitas Jungtinių Tautų institucijas protestuodamas prieš šios organizacijos nenorą Pekinui atiduoti Kinijos vietą. Jei ambasadorius būtų mažiau bijojęs Stalino arba būtų greičiau gavęs nurodymus, jis, žinoma, būtų vetavęs Jungtinių Valstijų pasiūlytą Saugumo Tarybos rezoliuciją, reikalaujančią, kad Šiaurės Korėja nutrauktų karo veiksmus ir grįžtų už 38-osios lygiagretės. Neatvykęs į posėdį ir nepasinaudojęs veto teise, sovietų ambasadorius suteikė Trumanui galimybę organizuoti priešinimąsi pasaulio bendrijos vardu ir pateisinti Amerikos vaidmenį Korėjoje gerai pažįstama vilsoniška retorika apie kovą tarp laisvės ir diktatatūros, tarp gėrio ir blogio. Amerika, kalbėjo Truman, stojanti į karą tam, kad būtų įgyvendinti Saugumo Tarybos nutarimai.[5] Vadinasi, tai nėra kišimasis į atokų vietinį konfliktą, tai – atkirtis išpuoliui prieš visą laisvąjį pasaulį:

> Korėjos užpuolimas išsklaido visas abejones, kad komunizmas, mėgindamas pavergti nepriklausomas valstybes, griebsis ne vien diversijų, bet ir ginkluotos invazijos bei karo veiksmų. Jis nepaiso Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos nutarimų, priimtų stengiantis išlaikyti tarptautinę taiką ir saugumą.[6]

Nors Truman turėjo svarių geopolitinių argumentų intervencijai Korėjoje pateisinti, kreipdamasis į amerikiečių tautą, jis apeliavo į jos pamatines vertybes ir intervenciją apibūdino kaip universalaus principo, o ne Amerikos nacionalinių interesų gynimą: „Grįžimas prie jėgos viršenybės tarptautiniuose santykiuose turėtų toli siekiančių padarinių. Jungtinės Valstijos ir toliau rems teisės viršenybę.“[7] Ginti principą, o ne interesus, teisę, o ne galią, buvo kone šventa ir neliečiama dogma, kuria Amerika grindė savo karinį angažavimąsi tiek abiejų pasaulinių karų metu, tiek 1965-aisiais Vietname, tiek 1991-aisiais Persijos įlankoje.

Pakylėjus problemą virš jėgos politikos pasidarė nepaprastai sunku apibrėžti praktinius karo tikslus. Kariaujant totalinį karą, kuriam ir

buvo parengta Amerikos strategijos doktrina, būtų siekiama visiškos pergalės ir besąlyginės priešininko kapituliacijos, kaip antai Antrojo pasaulinio karo metu. Tačiau koks galėjo būti politinis riboto karo tikslas? Paprasčiausias ir lengviausiai suprantamas – pažodžiui įgyvendinti Saugumo Tarybos rezoliucijas, tai yra nustumti Šiaurės Korėjos pajėgas į jų pradines pozicijas išilgai 38-osios lygiagretės. Bet jeigu už agresiją nebaudžiama, kaip tada atgrasinti būsimus agresorius? Jei potencialūs agresoriai matys, kad blogiausiu atveju jiems gresia grįžti į *status quo ante*, tramdymas gali virsti begaline grandine ribotų karų, kurie ilgainiui išsekins Amerikos jėgas – bemaž kaip pranašavo Lippmann.

Kita vertus, kokio pobūdžio bausmė įmanoma riboto karo atveju? Ribotų karų, kuriuose tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvauja supergaliūnės, strategijai būdinga fizinis abiejų pusių gebėjimas didinti „statymus“ – ne veltui jos vadinamos supergaliūnėmis. Todėl čia būtina ieškoti „aukso vidurio“. Ta pusė, kuri įtikins kitą, kad yra pasirengusi rizikuoti labiau, įgis pranašumą. Europoje Stalin, paneigęs visas racionalias jėgų santykio analizes, sugebėjo blefuodamas įtikinti demokratines valstybes, kad jo ryžtas eiti iki prarajos krašto (ir toliau) yra didesnis už jų. Azijoje komunistų pozicijas stiprino grėsmingoji Kinija, kurioje komunistai buvo ką tik užgrobę valdžią ir kuri pati galėjo didinti „statymus“ be tiesioginio Sovietų Sąjungos dalyvavimo. Todėl Vakarų demokratijos labiau baiminosi eskalavimo negu jų priešininkai – ar bent šitaip joms atrodė.

Kitas Amerikos politiką varžantis veiksnys buvo angažavimasis daugiašaliams veiksmams su Jungtinių Tautų vėliava. Karo pradžioje Jungtines Valstijas plačiai palaikė tokios NATO šalys kaip Didžioji Britanija ir Turkija, pasiuntusios į Korėją nemažus kariuomenės kontingentus. Tos šalys, nors ir būdamos abejingos Korėjos likimui, parėmė kolektyvinių veiksmų principą, kuris kada nors galėjo praversti jų pačių gynybai. Bet vėliau Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos dauguma jau ne itin troško imtis papildomos rizikos, neišvengiamos skiriant agresoriui tolesnes bausmes. Tad Amerikai teko kariauti ribotą karą neturint atitinkamos doktrinos ir ginti tolimą šalį, kurioje ji buvo pasiskelbusi neturinti strateginių interesų. Apnikta dviprasmybių, Amerika neįžvelgė jokių nacionalinių strateginių interesų Korėjos pusiasalyje; pagrindinis jos tikslas buvo parodyti, kad už agresiją baudžiama. Kad priverstų Šiaurės Korėją sumokėti tam tikrą kainą, bet nesukeltų didesnio karo, Amerika turėjo įtikinti tas šalis, kurios galėjo tokį karą eskaluoti, visų pirma Sovietų Sąjungą ir Kiniją, jog jos tikslai iš tiesų yra riboti.

Deja, tramdymo teorija, kuria remdamasi Amerika įsitraukė į karą, kėlė priešingą pagundą: ji vertė Trumaną ir jo kolegas plėsti politinį mūšio lauką. Visi be išimties svarbiausieji Trumano administracijos atstovai tikėjo pasauliniu komunistų sąmokslu ir Šiaurės Korėjos agresiją laikė suderintu kinų ir sovietų pirmuoju žingsniu, gal net totalinio puolimo preliudija. Todėl, siųsdami į Korėją kariuomenę, jie stengėsi parodyti Amerikos ryžtą priešintis komunistų agresijai visame Ramiojo vandenyno regione. Pranešimą apie kariuomenės pasiuntimą jie paskelbė kartu su įsakymu Septintajam laivynui ginti Taivaną nuo komunistinės Kinijos: „Komunistams užėmus Formosą, iškiltų tiesioginė grėsmė Ramiojo vandenyno regionui ir Jungtinių Valstijų pajėgoms, atliekančioms ten savo teisėtas ir būtinas funkcijas.“[8] Negana to, Truman padidino karinę pagalbą prancūzams, mėginusiems užgniaužti komunistų vadovaujamą kovą dėl Vietnamo nepriklausomybės. (Vyriausybių sprendimai paprastai turi daugiau negu vieną motyvą; kartu Truman JAV Senate stengėsi patraukti į savo pusę vadinamuosius kinų lobistus, kurie smarkiai kritikavo administraciją, „palikusią nelaimėje“ Kiniją.)

Mao Tse-Tungui, ką tik laimėjusiam Kinijos pilietinį karą, Trumano pareiškimai, matyt, buvo tarsi veidrodinis Amerikos baimės dėl komunistų sąmokslo atspindys: jis interpretavo juos kaip Amerikos ketinimą atimti iš komunistų pilietiniame kare pasiektą pergalę. Gindamas Taivaną, Truman gynė Amerikos vis dar pripažįstamą teisėtą Kinijos vyriausybę. O Pekinas Vietnamui didinamą paramą traktavo kaip kapitalistų apsuptį. Ir tai skatino jį elgtis priešingai, negu Amerika būtų norėjusi: Mao turėjo priežasčių padaryti išvadą, kad nesustabdžius amerikiečių Korėjoje gali tekti kautis su jais Kinijos teritorijoje – bent jau prielaidų kitaip manyti nebuvo. „Amerikos imperialistai bergždžiai viliasi, – rašė *Renmin Ribao*, – kad jų ginkluota agresija prieš Taivaną sutrukdys mus jį išlaisvinti. Aplink Kiniją jie rezga blokadą, panašią į visu ilgiu dryksančią gyvatę: nuo Pietų Korėjos ji tiesiasi link Japonijos, Riukiaus salų, Taivano, Filipinų, užriesdama galvą Vietname.“[9]

Amerikos karinė strategija prisidėjo prie to, kad Kinija neteisingai suprato Amerikos ketinimus. Kaip minėjome anksčiau, amerikiečių lyderiai diplomatiją ir strategiją tradiciškai laikė atskirais dalykais. Amerikos kariškiai buvo įpratę manyti, kad pirmiausia jie turi pasiekti tam tikrą rezultatą ir tik tada pradės dirbti diplomatai; nei kariškiai, nei diplomatai vieni kitų nemoko, kaip eiti link tikslo. Tačiau kariaujant ribotą karą, jei kariniai ir politiniai tikslai nesinchronizuojami nuo pat

pradžių, visada gresia pavojus padaryti arba per daug, arba per mažai. Padarius per daug ir leidus įsivyrauti kariniam elementui, išnyksta skiriamoji linija tarp riboto ir totalinio karo; tada priešininkui kyla pagunda didinti „statymus". Padarius per mažai ir leidus įsivyrauti diplomatijai, didėja rizika, kad karo tikslas ištirps derybų taktikoje, kad bus linkstama taikstytis su „lygiosiomis".

Korėjoje Amerika įkliuvo į šiuos abejus spąstus. Karo pradžioje Amerikos ekspedicinės pajėgos veikė tik teritorijoje prie Pusano uosto, esančio pačiuose Korėjos pusiasalio pietuose. Jų pagrindinis tikslas buvo išlikti; apie karo veiksmų ir diplomatijos ryšį Amerikos vadovai galvojo mažiausiai. Joms vadovavo Douglas MacArthur, talentingiausias XX amžiaus Amerikos generolas. Kitaip negu dauguma jo kolegų, MacArthur nebuvo sekinamosios strategijos šalininkas. Antrojo pasaulinio karo metais MacArthur, nepaisydamas Europos teatrui teiktos pirmenybės, išplėtojo „šuolių iš salos į salą" strategiją, kuri, apeinant japonų atraminius punktus ir koncentruojant pastangas į silpnai ginamas salas, padėjo per dvejus metus atvesti amerikiečių pajėgas iš Australijos iki Filipinų.

Tą pačią strategiją MacArthur dabar pritaikė Korėjoje. Nepaklausęs ortodoksiškesnių savo viršininkų Vašingtone patarimo, jis išlaipino amerikiečių karius Seulo uoste Inčone – toliau negu už 200 mylių nuo fronto linijos, ir šitaip atkirto priešo aprūpinimo kelius iš Pchenjano. Šiaurės Korėjos kariuomenė pakriko, ir kelias į šiaurę buvo laisvas.

Pergalė padiktavo bene lemtingiausią Korėjos karo sprendimą. Jei Amerika apskritai ketino kada nors susieti savo karinius ir politinius tikslus, dabar buvo pats laikas tai padaryti. Truman turėjo tris galimybes. Jis galėjo įsakyti sustoti prie 38-osios lygiagretės ir atkurti *status quo ante*. Jis galėjo nurodyti pulti toliau ir nubausti Šiaurės Korėją už agresiją – užimti tam tikrą dalį jos teritorijos. Jis galėjo duoti įsakymą MacArthurui suvienyti Korėją iki pat Kinijos sienos; kitaip tariant, leisti, kad karo rezultatą lemtų grynai kariniai tikslai. Geriausias sprendimas būtų buvęs pulti iki siauriausios Korėjos pusiasalio vietos, neprieinant Kinijos sienos per kokį šimtą mylių. Tai būtų gynybai paranki linija, šiapus kurios liktų 90 procentų pusiasalio gyventojų ir Šiaurės Korėjos sostinė Pchenjanas. Didelis politinis laimėjimas būtų buvęs pasiektas nemetant iššūkio Kinijai.

Nors MacArthur buvo puikus strategas, kaip politiniam analitikui jam trūko įžvalgumo. Nepaisydamas istorinės kinų atminties apie japonų įsiveržimą į Mandžiūriją tuo pačiu keliu – per Korėją, MacArthur pareikalavo leisti jam pulti iki pat Kinijos sienos, einančios Jalaus upe.

Apakintas netikėtos savo kariuomenės vado sėkmės prie Inčono, Truman sutiko. Atsisakęs tarpinio varianto tarp *status quo ante* ir visiškos pergalės, Truman atsisakė ir geografinių bei demografinių pranašumų, kuriuos teikė Korėjos sąsmauka. Šimto mylių ilgumo gynybos liniją, einančią ganėtinai toli nuo Kinijos sienos, jis iškeitė į būtinybę ginti keturių šimtų mylių frontą, stovint akis į akį su pagrindinėmis kinų komunistų pajėgomis.

Kinijai tikriausiai nebuvo lengva ryžtis stoti į kovą su didžiausia pasaulio karine galiūne po tiekos aukų, niokojimo ir kančių, kurias ji patyrė per japonų invaziją ir nuožmų pilietinį karą. Iki atsivers Kinijos archyvai, mes taip ir nežinosime, ar Amerikos pajėgoms peržengus 38-ąją lygiagretę Mao vis dėlto būtų kišęsis – kad ir koks ribotas būtų buvęs amerikiečių puolimas – ir kiek toli į šiaurę jis būtų leidęs jiems pasistūmėti. Tačiau politikos menas yra taip apskaičiuoti riziką ir gausimą naudą, kad tai paveiktų varžovo skaičiavimus. Vienas iš būdų paveikti kinų sprendimą įsikišti buvo sustabdyti amerikiečių puolimą siauriausioje Korėjos pusiasalio vietoje ir pasiūlyti demilitarizuoti likusią šalies dalį, įvedant vienokią ar kitokią tarptautinę kontrolę.

Kažką panašaus Vašingtonas instinktyviai ir bandė daryti, kai įsakė MacArthurui prie Jalaus upės artėti tik neamerikiečių pajėgomis. Bet šis įsakymas netapo politiniu siūlymu Pekinui, jis net nebuvo viešai paskelbtas. Šiaip ar taip, MacArthur ignoravo jį kaip „nepraktišką“. O Vašingtonas, ištikimas tradicijai nekvestionuoti lauko kariuomenės vado sprendimų, primygtinai nereikalavo jį vykdyti. MacArthur taip nelauktai laimėjo pergalę prie Inčono, kad Amerikos politiniai lyderiai bemaž buvo įtikėję, jog Aziją jis supranta geriau už juos.

Kai Kinijos liaudies armija smogė atsakomąjį smūgį, iš nuostabos patyrusi šoką Amerikos kariuomenė kone paniškai atsitraukė nuo Jalaus upės piečiau Seulo, atiduodama priešininkui šį miestą jau antrą kartą per pusę metų. Neturėdama riboto karo doktrinos, Trumano administracija per šią krizę prarado politinių tikslų kontrolę. Priklausomai nuo padėties kovos lauke politiniai tikslai buvo apibūdinami kuo įvairiausiai: sustabdyti agresiją, suvienyti Korėją, užtikrinti Jungtinių Tautų pajėgų saugumą, garantuoti paliaubas išilgai 38-osios lygiagretės, neleisti karui išsiplėsti.

Kai 1950 metų liepos pradžioje Amerikos sausumos kariuomenė stojo į kovą, jai buvo keliamas tikslas „atremti agresiją“, nors šis terminas taip ir neįgijo konkrečios reikšmės. Rugsėjo mėnesį išsilaipinus Inčone ir sumušus šiauriečius, tikslu tapo „suvienyti Korėją“. Truman paskelbė jį 1950 metų spalio 17 dieną, nė žodžiu neužsimindamas

apie politinio dialogo su Kinija galimybę. Pekinui skirtuose pareiškimuose Truman tik kartojo sakramentines frazes apie gerą valią, kurios, Mao akimis žiūrint, kaip tik ir trūko. Truman, įsakydamas žygiuoti į šiaurę, kalbėjo:

> Vienintelis mūsų tikslas Korėjoje – atkurti taiką ir nepriklausomybę. Mūsų kariai liks ten tik tol, kol bus reikalingi Jungtinėms Tautoms siekti šio tikslo. Mums nereikia nei teritorijos, nei kokių ypatingų privilegijų Korėjoje ar kur nors kitur. Mes neturime jokių agresyvių kėslų nei Korėjoje, nei apskritai Tolimuosiuose Rytuose, nei kurioje nors kitoje vietoje.[10]

Mao negalėjo kliautis patikinimais didžiausio savo kapitalistinio varžovo, kuris tuo pat metu gynė jo mirtinus priešus Taivane. Be to, Truman konkrečiai neapibrėžė „agresyvių kėslų“, kurių skelbėsi neturįs, ir nenurodė laiko, per kurį amerikiečių kariai bus išvesti iš Šiaurės Korėjos. Jungtinės Valstijos galėjo sulaikyti Mao nuo kišimosi vieninteliu būdu (jei apskritai tai buvo įmanoma) – pasiūlyti sukurti kokią nors buferinę zoną išilgai Kinijos sienos. Tačiau jos net nemėgino to daryti.

Ateinantys mėnesiai parodė, kaip smarkiai rizikavo kinų vadovai. Laimėti pirmąsias pergales prie Jalaus upės jiems padėjo netikėtumo veiksnys ir Amerikos pajėgų išsisklaidymas. Greitai paaiškėjo, kad kinų kariuomenė neturi pakankamai ugnies galios amerikiečiams iš gynybos pozicijų išmušti ir kad, išnykus netikėtumo elementui, ji neįveiktų gerai įtvirtintos linijos, pavyzdžiui, einančios siaurąja pusiasalio vieta. O perorganizavus Amerikos pajėgas tapo akivaizdu, kad tuo raidos etapu Kinijos kariuomenės ugnies galia neprilygsta Amerikos galiai.

Kai tik Kinija stojo į karą, Amerikos tikslai vėl pasikeitė – tiesiog per keletą dienų. 1950 metų lapkričio 26 dieną kinai pradėjo kontrpuolimą; lapkričio 30 dieną Truman paskelbė pareiškimą, atšaukiantį Korėjos suvienijimą kaip karo tikslą ir paliekantį tai spręsti „vėlesnėms deryboms“. Svarbiausiu Amerikos tikslu vėl tapo miglotas „agresijos stabdymas“:

> Jungtinių Tautų pajėgos yra Korėjoje tam, kad numalšintų agresiją, kuri kelia grėsmę ne tik pačiam Jungtinių Tautų statiniui, bet ir visoms žmonijos svajonėms apie taiką ir teisingumą. Jeigu Jungtinės Tautos nusileis agresijos jėgoms, jokia valstybė negalės jaustis saugi.[11]

1951 metų sausio pradžioje fronto linija ėjo apie penkiasdešimt mylių piečiau 38-osios lygiagretės, ir Seulas vėl buvo komunistų rankose. Tada kinai pakartojo MacArthuro klaidą, padarytą prieš tris mėnesius. Jeigu jie būtų pasiūlę susitarti dėl 38-osios lygiagretės, Vašingtonas

neabejotinai būtų sutikęs, ir Kinija būtų galėjusi didžiuotis įveikusi Jungtinių Valstijų kariuomenę tepraėjus metams po laimėto pilietinio karo. Tačiau Mao, kaip ir Trumaną prieš šešis mėnesius, užliūliavo netikėtos pergalės, ir jis įsigeidė apskritai išstumti amerikiečius iš pusiasalio. Bet ir jį ištiko nesėkmė. Kinai patyrė didžiulių nuostolių puldami gerai įtvirtintas amerikiečių pozicijas piečiau Seulo.

1951 metų balandį fortūna pasisuko dar sykį, ir Amerikos pajėgos antrą kartą peržengė 38-ąją lygiagretę. Bet pasikeitė ne tik tai. Trumano administraciją tiek sukrėtė kinų intervencija, kad dabar jos pagrindiniu tikslu tapo vengti rizikos.

Tačiau Vašingtonas, vertindamas rizikos mastą, rėmėsi klaidingomis nuostatomis. Amerikai atrodė – kaip ir po dešimties metų Vietname, – kad ji susidūrė su iš vieno centro valdomu komunistų sąmokslu užkariauti pasaulį. Jeigu virveles tampo Maskva, vadinasi, nei Kinija, nei Korėja nebūtų stojusios į karą be sovietų paramos. Ir Kremlius, žinoma, nesusitaikysiąs su pralaimėjimais; jis statysiąs vis daugiau ir daugiau po kiekvienos savo klientų nesėkmės. Siekdama pergalės, Amerika gali sukelti totalinį karą su Sovietų Sąjunga. Todėl Amerikai verčiau nelaimėti netgi dalinės pergalės, nes komunistų blokas bet kokia kaina stengsis nepralaimėti.

Tikrovė turėjo mažai bendro su tokiais samprotavimais. Stalin pritarė Šiaurės Korėjos sumanymui pulti tik po to, kai Kim Il Sung užtikrino jį, kad karo rizika būsianti labai menka. O kinus įsikišti Stalin tikriausiai pakurstė todėl, kad padidėtų Kinijos priklausomybė nuo Sovietų Sąjungos. Tikrieji fanatikai sėdėjo Pekine ir Pchenjane; Korėjos karas anaiptol nebuvo Kremliaus suplanuotas tam, kad įklampintų Ameriką Azijoje ir tada galėtų pulti Europą. Nuo Europos puolimo sovietus baidė Strateginės oro pajėgos, kurios Korėjoje nebuvo naudojamos. Sovietų Sąjunga turėjo mažai branduolinių ginklų – jei apskritai jų turėjo. Atsilikdamas branduoline galia, Stalin, pradėjęs totalinį karą, būtų praradęs kur kas daugiau negu Jungtinės Valstijos. Kad ir kaip skyrėsi amerikiečių ir sovietų sausumos pajėgos Europoje, mažai tikėtina, kad Stalin būtų rizikavęs kariauti su Jungtinėmis Valstijomis dėl Korėjos. Antai Stalin pagalbą Kinijai teikė nenoromis, reikalavo mokėti už ją grynais, šitaip pasėdamas kinų ir sovietų nesantaikos sėklą.

Amerikos lyderiai tarėsi perpratę eskalacijos pavojus, tačiau jie neįvertino pato keliamų pavojų. „Mes kaunamės duodami atkirtį įžūliai agresijai Korėjoje“, – kalbėjo Truman 1951 metų balandį.

> Mes mėginame neleisti Korėjos konfliktui išplisti į kitas vietoves. Bet drauge mes privalome taip organizuoti savo karinius veiksmus, kad garantuotume mūsų pajėgų saugumą. Tai būtina norint, kad jos toliau tęstų kovą, kol priešas atsisakys savo užmačių sunaikinti Korėjos Respubliką.[12]

Tačiau kariauti dėl „mūsų pajėgų saugumo" yra strategiškai beprasmis dalykas. Kadangi pats karas kelia pavojų jų saugumui, tai toks tikslas kaip „mūsų pajėgų saugumas" tampa gryniausia tautologija. Trumanui nenurodžius jokio kito uždavinio – vien priversti priešą atsisakyti savo užmačių, kitaip tariant, geriausiu atveju grįžti į *status quo ante*, – nusivylę kariškiai ėmė reikalauti kautis iki visiškos pergalės. MacArthurui patas neatrodė prasmingas tikslas. Jis energingai ir iškalbingai įrodinėjo, kad eskalacijos pavojai buvo neatsiejami nuo pradinio sprendimo įsikišti ir kad jų neįmanoma išvengti ribojant karines operacijas. Santūrumas tik padidintų tuos pavojus, nes pailgėtų karo trukmė. 1951 metais liudydamas Senate, MacArthur kalbėjo: „Esi atsakingas už vykstantį karą ir negali paprasčiausiai imti ir pasakyti: 'Tegul tas karas tęsiasi be galo, kol aš pasiruošiu kokiam nors kitam karui...'"[13] Nepritardamas administracijos nuostatai, kad Korėjoje reikia kariauti neduodant sovietams dingsties pradėti plataus masto puolimą, MacArthur siūlė bent jau čia parklupdyti Kiniją.

Tarp MacArthuro siūlymų buvo „ultimatumas, kad ji [Kinija] arba sutiktų tartis dėl paliaubų per tam tikrą laiko tarpsnį, arba jos veiksmai Korėjoje bus laikomi karo paskelbimu visoms čia dalyvaujančioms valstybėms ir kad tos valstybės imsis tokių žingsnių, kokie joms atrodys būtini šiam reikalui baigti".[14] Kitais kartais MacArthur ragino bombarduoti bazes Mandžiūrijoje, blokuoti Kiniją, stiprinti amerikiečių kariuomenę Korėjoje, į Korėją įvesti Taivano kinų pajėgas – nelygu ką MacArthur tuo metu laikė „normaliu būdu", galinčiu padėti „panaudojant visą turimą potencialą, kuo greičiau ir mažiausiomis aukomis pasiekti teisingą ir garbingą taiką".[15]

Kai kurios MacArthuro rekomendacijos gerokai pranoko lauko kariuomenės vado kompetenciją. Antai Taivano kinų pajėgų įvedimas į Korėją būtų reiškęs totalinio karo paskelbimą Kinijos Liaudies Respublikai. O Kinijos pilietiniam karui persikėlus į Korėjos žemę, nei vieni, nei kiti nebūtų sutikę jo baigti nepasiekę visiškos pergalės, ir Amerika būtų įsivėlusi į pabaigos neturintį konfliktą.

Vis dėlto esminis dalykas buvo ne tiek konkrečių MacArthuro rekomendacijų adekvatumas, kiek tai, kad jis iškėlė svarbiausią klausimą: ar egzistuoja pasirinkimas tarp pato ir totalinio karo? 1951 metų

balandžio 11 dieną, kai Truman atleido MacArthurą, ginčas jau buvo iškilęs į viešumą. Tvirtasis Truman neturėjo kitos išeities, kaip atleisti atvirai nepaklususį karo vadą. Bet kartu jis primetė Amerikai strategiją, atiduodančią iniciatyvą į priešininko rankas. Mat skelbdamas savo sprendimą Truman dar kartą pakeitė Amerikos tikslus. „Agresijos atrėmimas" pirmą sykį buvo apibrėžtas kaip sureguliavimas laikantis esamos paliaubų linijos, kad ir kur ji eitų, – šitaip dar kartą paskatinant kinus *didinti* karines pastangas, kad toji linija atsidurtų kuo geresnėje vietoje:

> Tikrą taiką galima pasiekti sureguliavimu, grindžiamu šitokiais veiksniais:
> Pirma. Mūšiai turi liautis.
> Antra. Būtina imtis konkrečių žingsnių, kad mūšiai vėl neatsinaujintų.
> Trečia. Agresija turi baigtis.[16]

Korėjos suvienijimas, kurio Jungtinės Valstijos šešis mėnesius siekė ginklu, buvo atidėtas ateičiai: „Šiais elementais grindžiamas sureguliavimas atvers kelią Korėjos suvienijimui ir visų užsienio pajėgų pasitraukimui."[17]

MacArthur grįžo kaip didvyris, daugybę jo liudijimų Senate plačiai pagarsino spauda. Savo požiūrį MacArthur grindė, jo manymu, tradiciniu užsienio politikos ir karinės strategijos santykiu:

> Pagal bendriausio pobūdžio apibrėžimą, kuris pripažįstamas jau daugelį dešimtmečių, karas yra aukščiausia politikos išraiška; kai nepasiteisina visos kitos naudojamos politinės priemonės, imamasi jėgos; o tada, tą akimirką, kai pasiekiama žudymo pakopa, į kariškių rankas pereina ir visa kontrolė, ir visos idėjos, ir pagrindiniai interesai. ... Aš nė kiek neabejodamas tvirtinu, kad, vyrams stojus į kovą, neturėtų rastis jokių politika dangstomų gudrybių, kurios stumtų mūsų vyrus į blogą padėtį, mažintų jų galimybes laimėti ir didintų aukų skaičių.[18]

MacArthur turėjo pagrindo koneveikti patą kaip nacionalinę politiką. Tačiau politiniai apribojimai tapo neišvengiami, kai jis ėmė prieštarauti bet kokių politinių tikslų kėlimui, netgi tokių, kurie galėjo prisidėti prie lokalinės pergalės. Jei diplomatijai nebūtų leidžiama apibrėžti karo tikslų, kiekvienas konfliktas automatiškai virstų totaliniu karu nepriklausomai nuo „statymų" ir rizikos, o branduolinių ginklų amžiuje tai nėra dėmesio neverta smulkmena.

Tačiau Trumano administracija nuėjo toliau. Ji ne tik atmetė MacArthuro rekomendacijas, bet ir pareiškė, kad pato strategijai nėra veiksmingos alternatyvos. Generolas Bradley, naujasis Štabų viršininkų komiteto pirmininkas, nurodė tris karines galimybes:

> Arba pasitraukti ir palikti Pietų Korėją likimo valiai, arba mėginti išsilaikyti maždaug ten, kur esame dabar, neįtraukiant pernelyg didelių pajėgų, arba pereiti prie totalinio karo ir, sutelkus pakankamai pajėgų, išstumti tuos žmones iš Korėjos. Šiuo metu mes einame antruoju keliu.[19]

Amerikos biurokratijos kuriamos analizės bemaž visada skatina rinktis vidurinę iš trijų galimybių. Kadangi užsienio politikos *establishment* savo rekomendacijas būna linkęs įterpti tarp nieko nedarymo ir kurso į totalinį karą, patyrę biurokratai žino, kad jų pavaldinių moralinė būklė pagerėja, kai jie renkasi vidurio kelią. Neabejotina, kad taip atsitiko ir su Bradley variantais, nors frazė „mėginti išsilaikyti... neįtraukiant pernelyg didelių pajėgų“ tebuvo kitaip suformuluota politikos be aiškių tikslų dilema.

Dean Acheson diplomatine kalba patvirtino, kad Amerikos tikslas Korėjoje iš tikrųjų yra patas. Neva Amerika Korėjoje siekianti „užbaigti agresiją, apsisaugoti nuo jos atnaujinimo ir atkurti taiką“.[20] Neapibrėžęs nė vieno iš šių terminų, toliau Acheson stengėsi nuneigti MacArthuro siūlomų priemonių veiksmingumą: „Abejotiną naudą, kurią duotų ribotas karo išplėtimas į žemyninę Kiniją, – kalbėjo valstybės sekretorius, – būtina palyginti su totalinio karo prieš Kiniją, sovietų intervencijos ir trečiojo pasaulinio karo rizika, taip pat su poveikiu, kurį visa tai gali padaryti laisvojo pasaulio koalicijai“; būtų „sunku įsivaizduoti, kad Sovietų Sąjunga ignoruotų tiesioginį žemyninės Kinijos puolimą“.[21]

Jeigu Jungtinės Valstijos bijojo laimėti, bet nenorėjo pralaimėti, ką gi jos galėjo rinktis? Bendrąsias frazes išvertus į konkretybes, joms liko patas mūšio lauke, taigi ir prie derybų stalo. Truman atsiminimuose savo pavaldinių, tiek civilių, tiek kariškių, požiūrį apibendrino šitaip:

> Visi mano sprendimai, susiję su Korėjos karu, turėjo vienui vieną tikslą: neleisti kilti trečiam pasauliniam karui ir siaubingam griovimui, kurį jis atneštų civilizuotam pasauliui. Tai reiškė, kad mes neturime daryti nieko, kas duotų sovietams dingstį kištis ir įtrauktų laisvąsias tautas į plataus masto totalinį karą.[22]

Įsitikinimas, jog Sovietų Sąjunga rengiasi totaliniam karui, liudijo, kad visiškai nesuvokiamas realus galių santykis. Stalin anaiptol neieškojo dingsties pradėti totalinį karą; atvirkščiai, jis stengėsi jo išvengti. Norėdamas kariauti, jis būtų radęs pakankamai dingsčių Europoje arba pasinaudojęs jau vykstančiais karo veiksmais Korėjoje. Nenuostabu, kad Kremlius per visą tą laiką nė karto nepagrasino įsikišiąs. Atsargus ir įtarus Stalin toli gražu nebuvo panašus į nerūpestingą avantiūristą;

užuot konfrontavęs, jis visada mieliau veikdavo slapčiomis, netiesiogiai ir ypač stengėsi nerizikuoti karu su Jungtinėmis Valstijomis. Jis turėjo svarių priežasčių. Turint omenyje abiejų šalių branduolinių galių skirtumą, būtent Sovietų Sąjunga galėjo viską prarasti kilus totaliniam karui.

Įdomu, kad visi administracijos liudytojai [Senato apklausose] atkakliai laikėsi priešingo požiūrio. Marshall aiškino, kad Jungtinės Valstijos totaliniam karui bus pasirengusios ne anksčiau kaip po dvejų trejų metų.[23] Bradley įtikinėjo, kad „mūsų padėtis nėra geriausia pasitikti globalinį karą".[24] Iš čia jo garsioji citata, kad totalinis karas dėl Korėjos „įvelsiąs mus į netinkamą karą netinkamoje vietoje, netinkamu laiku ir su netinkamu priešu".[25] Achesonui irgi atrodė, kad reikia daugiau laiko „veiksmingoms atgrasymo pajėgoms sukurti".[26]

Tai, kad randantis sovietų branduolinei galiai Amerikos lyderiams kažkodėl atrodė, jog jų atgrasymo pajėgų reikšmė ilgainiui didėsianti, galima paaiškinti tik kaip dar vieną apraišką keistų tramdymo teorijos prielaidų: atseit Amerika yra per silpna (nors tuo metu ji turėjo atominės bombos monopolį), bet jos jėgos pozicijas bus galima pagerinti (nors Sovietų Sąjunga jau kūrė savo branduolinį arsenalą). Stalin sugebėjo atgrasinti Jungtines Valstijas nuo minties apie ribotą pergalę Korėjoje, pasinaudojęs jų pačių įsikalbėjimu – jam net nereikėjo kaip nors ypatingai grasinti.

Po to, kai įsikišo kinai, Amerika liovėsi rimtai galvojusi apie ribotą pergalę. Tačiau Trumano administracijos pagrindinis postulatas, kad siekti daugiau negu „lygiųjų" neįmanoma, nes tai susiję su totalinio karo rizika, anaiptol neišsėmė visų turimų galimybių. Buvo galima rinktis – arba vienašališkai primesti, jeigu niekas nebūtų pritaręs, – vidurio kelią, panašų į tą, apie kurį kalbėjau anksčiau, tai yra nubrėžti skiriamąją liniją siauriausioje pusiasalio vietoje, o likusią šalies dalį demilitarizuoti įvedant tarptautinę priežiūrą. Kinija vargu ar būtų turėjusi priemonių tam sutrukdyti – taip manė ir MacArthuro įpėdinis generolas Matthew Ridgway, tik, deja, jis nieko panašaus nesiūlė.[27]

MacArthur beveik neabejotinai buvo teisus teigdamas, kad „Kinija naudoja prieš mus maksimumą savo jėgos".[28] Tuo tarpu Sovietų Sąjungai būtų tekę spręsti, ar turint galvoje didžiulį Amerikos branduolinį pranašumą ir ekonominį savo silpnumą verta rizikuoti totaliniu karu dėl amerikiečių pasistūmėjimo palyginti nedideliu atstumu nuo 38-osios lygiagretės iki siaurosios pusiasalio vietos. Žinoma, nubrėžus šią naują liniją, Kinija galėjo nei taikstytis su ja, nei kautis, o stoti į grėsmingą pozą. Tačiau tokia situacija nebūtų smarkiai skyrusis nuo

tos, kokia galiausiai susidarė aplink 38-ąją lygiagretę. Kinai bemaž neabejotinai būtų liovęsi grasinti, kai tik jų politiką būtų pradėjusi lemti sovietų agresijos baimė ir jie būtų ėmę linkti prie Jungtinių Valstijų. Jei pirmas komunistų mestas karinis iššūkis Jungtinėms Valstijoms būtų patyręs akivaizdžią nesėkmę, kitos karingosios jėgos vėliau būtų elgusios kur kas atsargiau tokiuose regionuose kaip Indokinija. O kinų–sovietų bloko skilimas neabejotinai būtų paspartėjęs.

1951 metų pavasarį amerikiečių kariai, vadovaujami generolo Ridgway, pradėjo naują puolimą į šiaurę, naudodami savo tradicinę sekinimo taktiką. Jiems išlaisvinus Seulą ir peržengus 38-ąją lygiagretę, komunistai pasiūlė derėtis dėl paliaubų. Tada Vašingtonas įsakė nutraukti puolamuosius veiksmus; nuo tol visas operacijas, vykdomas bataliono ir aukštesniu lygiu, turėjo tvirtinti vyriausiasis vadas. Šitokiu būdu – parodydama kinams, kad Vašingtonas nesiekiąs pergalės, – Trumano administracija vylėsi pagerinti derybų atmosferą.

Tai buvo klasikinis Amerikos gestas. Taiką laikydami normalia būkle, o gerą valią – natūraliu dalyku, Amerikos lyderiai visais laikais stengdavosi palengvinti derybas eliminuodami prievartos elementus ir vienašališkai demonstruodami gerą valią. Tačiau vienašaliai gestai dažniausiai atima pagrindinį derybų švietalą. Diplomatai retai moka už jau suteiktas paslaugas – juolab karo metu. Būtent spaudimas mūšio lauke stumia juos į derybas. To spaudimo mažėjimas silpnina priešo motyvus rimtai derėtis ir kelia jam pagundą vilkinti derybas – o gal tokių vienašalių gestų bus ir daugiau.

Kaip tik tai ir atsitiko Korėjoje. Amerikiečių santūrumas leido Kinijai išvengti jos kariuomenę alinusio Amerikos techninio ir materialinio pranašumo. Nuo tol kinai galėjo be didelės rizikos imtis karinių operacijų, didinančių Amerikos nuostolius, stumiančių ją į neviltį, stiprinančių spaudimą šalies viduje nutraukti šį karą. Per tą pauzę komunistai įsitvirtino bemaž neįveikiamose pozicijose kalnuotoje vietovėje, palengva padarydami beprasmį Amerikos grasinimą atnaujinti karo veiksmus.[29] Tai lėmė ilgą sekinančią kovą, kuri baigėsi vien todėl, kad tarp Kinijos fizinių galimybių ir Amerikos psichologinių kliuvinių nusistovėjo skausminga pusiausvyra. Pato kaina buvo ta, kad vykstant deryboms amerikiečiai neteko daugiau karių negu per visą ankstesnį karo laikotarpį.

Pato situacija, kurios Amerika siekė, susidarė tiek karo, tiek diplomatijos fronte. Karinės aklavietės poveikį kariuomenei taikliai apibūdino oficialus britų stebėtojas brigados generolas A.K. Ferguson:

> Mano supratimu, skelbiamasis JT pajėgų Korėjoje tikslas – „atremti agresiją ir atkurti regione taiką bei saugumą" – dabartinėmis aplinkybėmis yra pernelyg miglotas, kad jų vyriausiasis vadas turėtų karinį tikslą, kurį pasiekus kovos veiksmai baigtųsi. ... Jau daugelis britų bei amerikiečių karininkų ir eilinių klausinėja: „Kada baigsis Korėjos karas?", „Kaip manote, kada JT pajėgas bus galima išvesti iš Korėjos?", „Koks mūsų tikslas Korėjoje?" Tokie klausimai verčia mane galvoti, kad, neiškėlus kokio nors aiškaus tikslo britų ir amerikiečių pajėgoms Korėjoje, jų vadams bus labai sunku palaikyti karių dvasią...[30]

Pasirinkus pato variantą, amerikiečių sutarmė užsienio politikos atžvilgiu patyrė pirmą rimtą sukrėtimą pokario metais. MacArthurą ir jo šalininkus Korėjos karas smarkiai nuvylė, nes nustatytos ribos garantavo karinę ir politinę aklavietę. Trumano administracijai Korėjos karas buvo tikra kebeknė – per didelis palyginti su keliamais politiniais tikslais, bet per mažas strateginės doktrinos požiūriu. MacArthur norėjo kautis iki galo, net jeigu tektų grumtis su Kinija, o administracija stengėsi išsaugoti Amerikos jėgas, kad galėtų pasipriešinti sovietų puolimui Europoje, kurį postulavo tramdymo teorija.

Taigi Korėjos karas atskleidė tiek stipriuosius, tiek silpnuosius tramdymo politikos aspektus. Tradicinės diplomatijos požiūriu, tai buvo patikrinimas, padėjęs nustatyti demarkacijos linijas tarp dviejų konkuruojančių įtakos sferų, kurios tuo metu formavosi. Tačiau amerikiečiai Korėjos karą suvokė visiškai kitaip – kaip konfliktą tarp gėrio ir blogio, kaip kovą už laisvą pasaulį. Tokia interpretacija įkvėpė jiems neapsakomo veržlumo ir pasiaukojimo. Kita vertus, dėl jos tramdymas ėmė švytuoti tarp techninio ir apokaliptinio lygmens. Didelius darbus – kaip antai Europos ir Japonijos gaivinimą – neretai trikdė rimtas nesugebėjimas jausti niuansus ir nepaprastas sovietų galimybių pervertinimas. Gerai ir apgalvotai buvo sprendžiamos tos problemos, kurios leidosi įspraudžiamos į moralės ar teisės formules; tačiau būta ir polinkio orientuotis į formulę, o ne į tikslą, kuriam ji turėtų tarnauti. Antai Acheson, vertindamas Amerikos veiksmus Korėjoje, galvojo ne tiek apie kovos baigtį, kiek apie kolektyvinio saugumo sampratos įsitvirtinimą: „Kolektyvinio saugumo idėjai teko išbandymas, ir ji tą išbandymą atlaikė. Valstybės, tikinčios kolektyviniu saugumu, parodė, kad gali laikytis drauge ir drauge kovoti."[31] Įtvirtinti kolektyvinio veikimo principą buvo svarbiau, negu pasiekti vienokį ar kitokį rezultatą kare, išskyrus, žinoma, pralaimėjimą.

Šie tramdymo politikos aspektai, matyt, tapo pernelyg sunkia našta Amerikos žmonėms, kurių buvo prašoma ištverti didžiules aukas,

kol jų politiniai lyderiai ieškos, kaip išvairuoti siauriausiu iš sąsiaurių – ir pasipriešinti agresijai, ir išvengti totalinio karo, – nesuteikdami šioms sąvokoms aiškios prasmės. Visa tai baigėsi frustracijos protrūkiu ir atpirkimo ožių paieškomis. Marshall ir ypač Acheson buvo drabstomi purvais. Senatorius Joseph McCarthy ir kiti demagogai atkakliai eskalavo tariamos komunistų infiltracijos Vašingtone temą.

Vis dėlto pati reikšmingiausia Amerikos visuomenės reakcijos į bevaisį Korėjos karą ypatybė buvo jos kantrumas. Nepaisydama visų nusivylimų, Amerika kantriai nešė atsakomybės už pasaulį naštą ir nenutraukė, regėjos, begalinės, reikalaujančios vien daugybės aukų ir neduodančios konkretaus rezultato kovos. Galiausiai Amerika pasiekė savo tikslą, galbūt sumokėjusi didesnę kainą ir sugaišusi daugiau laiko, nei buvo būtina. O po pusantro dešimtmečio amerikiečių vėl laukė netgi dar didesnės kančios dėl konflikto Indokinijoje.

Tačiau problemos, kurias sukėlė Korėjos karas, ir agonija, kurią Amerika patyrė dėl Indokinijos, iš esmės skyrėsi. Korėjos karo kritikai reikalavo pergalės, o Vietnamo karo kritikai ragino pripažinti pralaimėjimą, kartais netgi laikydami jį svarbesniu už pergalę. Kontroversija dėl Korėjos karo davė Trumano administracijai derybų svertą; vidaus opoziciją Truman su patarėjais galėjo panaudoti Šiaurės Korėjai ir Kinijai bauginti, nes ji siūlė aktyvinti karą. Tuo tarpu per karą Indokinijoje buvo atvirkščiai. Karo priešininkai, raginę besąlygiškai išvesti karius iš Vietnamo, silpnino Amerikos derybines pozicijas.

Galų gale visi Korėjos karo dalyviai gavo svarbių pamokų. To laikotarpio amerikiečių politikus verta prisiminti dėl jų įžvalgumo pasiųsti karius į tolimą šalį, kurią vos prieš keletą mėnesių buvo paskelbę neturinčia reikšmės Amerikos saugumui. Jiems užteko drąsos pakeisti savo nuomonę supratus, kad taikstymasis su komunistų įsiveržimu į Korėją pakenktų Amerikos padėčiai Azijoje, visų pirma itin svarbiems santykiams su Japonija.

Pačioje savo kelio į pasaulinę lyderystę pradžioje Amerika, nors ir nelengvai, bet išlaikė pirmąjį egzaminą. Amerikos naivumas turėjo ir kitą pusę – nepaprastą gebėjimą aukotis, o tai padėjo amerikiečiams ištverti bemaž 150 000 savo žmonių žūtį ir sužeidimus šiame aiškaus rezultato nedavusiame kare. Korėjos krizė atvedė prie pajėgų Europoje didinimo ir Šiaurės Atlanto sutarties organizacijos įkūrimo, padėjusio atlaikyti ilgas ištvermės varžybas, kuriomis neišvengiamai turėjo virsti Šaltasis karas. Amerikos sumokėta kaina buvo ta, kad revoliucingieji Pietryčių Azijos ir kitų regionų lyderiai atrado kovos būdą, kaip palaužti supergaliūnės ryžtą, išvengiant plataus masto kautynių.

Kinijos pamokos buvo dviprasmiškesnės. Nors Amerika turėjo didžiulę materialinę persvarą, Kinija, derindama karinius ir diplomatinius manevrus, sugebėjo pasiekti lygiąsias. Bet kartu ji patyrė, kiek kainuoja tiesioginė konfrontacija su Amerikos karine galia. Daugiau karinių susidūrimų tarp Kinijos ir Amerikos per Šaltąjį karą nebuvo. O šykšti, nenoriai teikta Sovietų Sąjungos parama Pekinui pasėjo kinų ir sovietų nesantaikos sėklą.

Daugiausiai Korėjoje pralaimėjo Sovietų Sąjunga – šalis, amerikiečių lyderių įsitikinimu, sumąsčiusi visą šią avantiūrą. Per dvejus Korėjos karo metus Amerika konsolidavo sąjungininkų jėgas savoje pasaulį dalijančios linijos pusėje. Jungtinės Valstijos triskart padidino gynybos išlaidas, Atlanto sąjungą iš politinės koalicijos pavertė vieninga karine organizacija, kuriai vadovavo amerikietis. Priartėjo Vokietijos remilitarizacija, imtasi pastangų kurti Europos kariuomenę. Vakuumas, egzistavęs Vidurio Europoje priešais sovietų armijas, pradėjo pildytis. Nors kai kam ir atrodo, kad Amerika Korėjoje galėjo pasiekti daugiau, tačiau nuo tol sovietai buvo priversti savo laimėjimus vertinti pagal tai, kaip sekasi mažinti nuostolius ir – kiek vėliau – kurstyti komunistus avantiūristus, visų pirma Indokinijoje. Kartu jie susidūrė su didžiuliu išjudintos galių pusiausvyros pokyčiu, kurį sukėlė Vakarų sąjungininkų persiginklavimas ir jų sutelktumo stiprinimas.

Šis, pasak marksistų, jėgų santykio pasikeitimas neliko nepastebėtas sovietų lyderio, kuris savo politiką grindė būtent tokia analize. Po invazijos į Pietų Korėją nepraėjus nė pusantrų metų, Stalin nusprendė keisti sovietų politiką ir ėmėsi pačios reikšmingiausios sovietų diplomatinės iniciatyvos pokario metais.

DVIDEŠIMTAS SKYRIUS

Derybos su komunistais: Adenauer, Churchill ir Eisenhower

1952 metų kovo mėnesį, dar nepasibaigus Korėjos karui, Stalin žengė diplomatinį žingsnį Šaltojo karo nutraukimo link. Tik jo motyvai buvo visiškai kitokie, negu įsivaizdavo tramdymo politikos tėvai. Šią Stalino iniciatyvą paskatino anaiptol ne jų pranašauta sovietų sistemos transformacija. Didysis ideologas stengėsi apsaugoti komunistinę sistemą nuo ginklavimosi varžybų, kurių – jis tai turėjo žinoti – ši negalėjo laimėti. Marksizmo ir paranojos mišinys Stalino galvoje, matyt, neleido jam patikėti, kad Amerika grynai gynybiniais tikslais sutelksianti tiek daug galios.

Stalinui nėmaž nerūpėjo harmoningos pasaulio tvarkos kūrimas – jis bent jau nė žodžiu apie tai neužsiminė. Stalin siūlė ne pašalinti priežastis, sukėlusias Šaltąjį karą, o pripažinti tai, kas amerikiečiams atrodė didžiausia pamėklė, – dvi įtakos sferas: vieną – Amerikai Vakarų Europoje, kitą – Sovietų Sąjungai Rytų Europoje su vieninga, ginkluota ir neutralia Vokietija tarp jų.

Istorikai ir politiniai lyderiai iki šiol svarsto, kas iš tikrųjų buvo Stalino iniciatyva: galimybė užbaigti Šaltąjį karą, kurią Vakarai praleido, ar gudrus planas įtraukti demokratines valstybes į derybas ir šitaip blokuoti Vokietijos remilitarizavimą? Ar Stalin stengėsi įvilioti Vakarus į veiksmus, kurie būtų susilpninę jų sutelktumą, ar jis iš tikrųjų norėjo sustabdyti nepaliaujamai didėjančią Rytų ir Vakarų konfrontaciją?

Atsakymas būtų toks: jis tikriausiai ir pats nebuvo apsisprendęs, kiek toli eiti mažinant įtampą su Vakarais. Nors Stalin siūlė tai, su kuo demokratinės valstybės būtų mielai sutikusios prieš ketverius metus, jo elgesys per tą laiką atėmė galimybę patikrinti jo nuoširdumą. Maža to, Stalino nuoširdumas ar nenuoširdumas pasidarė beveik nereikšmingas. Kad ir kokie buvo Stalino tikrieji ketinimai, juos tikrinant būtų gerokai susilpnėjęs Atlanto sąjungos sutelktumas, taigi būtų pašalintas motyvas, kuris kaip tik ir paskatino Staliną iškelti savo siūlymą.

Šiaip ar taip, didysis skaičiuotojas neatsižvelgė į vieną lemtingą veiksnį – į savo paties mirtingumą. Praėjus metams Stalino jau nebuvo tarp gyvųjų. Jo įpėdiniams neužteko atkaklumo išsireikalauti visa apimančių derybų, neturėjo jie ir pakankamai autoriteto, kad galėtų daryti dideles nuolaidas, kurių būtų reikėję deryboms palaikyti. Tad toji taikos iniciatyva liko istorijoje kaip smalsinantis epizodas, atskleidžiantis visų pirma skirtingas prielaidas, kuriomis vadovavosi abi pusės Šaltojo karo metu.

Būdama įsitikinusi, kad teisiniai įsipareigojimai patys savaime kuria naują tikrovę, Amerika laukė, kol Stalin įvykdys Jaltos ir Potsdamo susitarimus. Stalin, kuris susitarimų laikėsi tik tada, kai jie atspindėdavo jėgų pusiausvyrą, laukė, kol demokratinės šalys vienaip ar kitaip pareikalaus savo teisių, – tada jis būtų galėjęs spręsti, verta ar neverta tesėti žodį. O iki tol Stalin stengėsi surinkti kuo daugiau švietalų deryboms, rengdamasis kokiam nors konkrečiam demokratinių šalių žingsniui – ar tam, kas Stalinui būtų atrodę konkrečiu žingsniu.

Tokia akimirka, regis, atėjo šeštojo dešimtmečio pradžioje. 1947 metais Jungtinės Valstijos ėmėsi Marshallo plano, 1949 metais buvo įkurta Šiaurės Atlanto sutarties organizacija. Vakarų pastangomis atsirado Vokietijos Federacinė Respublika. Pirma Stalino reakcija į tai buvo, kaip jam būdinga, agresyvi – tai lėmė Berlyno blokadą, perversmą Čekoslovakijoje, pritarimą invazijai į Pietų Korėją. Vis dėlto Jungtinėms Valstijoms pavyko žingsnis po žingsnio sukurti savo įtakos sferą, aprėpiančią visas išvystytos pramonės šalis.

Stalin savo ruožtu sugebėjo sukurti saugumo juostą Rytų Europoje, nors šis laimėjimas ilgainiui tapo silpnumo išraiška. Kaip galių

skaičiuotojas, jis turėjo suprasti – matyt, kur kas geriau už demokratinius lyderius, – kad tai, ką jis įgijo, anaiptol nestiprina jo šalies ir kad galiausiai satelitų orbita pavirs sovietų išteklių sekintoja. Tuo tarpu NATO šalys ir Japonija turėjo milžinišką pramonės plėtros potencialą. Ilgalaikės tendencijos, apie kurias taip mėgo kalbėti marksistų analitikai, buvo palankesnės Amerikos įtakos sferai. *Realpolitik* požiūriu, ateityje Stalino imperijos laukė dideli nemalonumai.

Amerikos vadovaujama valstybių grupuotė Korėjoje įgijo karinės patirties ir sutelkė didžiulį karinį potencialą. Stalin, atrodo, suprato, kad jo pastangos suardyti demokratinių šalių vienybę davė priešingą rezultatą. Jo agresyvumas ir despotiška politika Rytų Europoje tik sutvirtino Vakarų koaliciją ir paspartino Vokietijos remilitarizavimą.

Harmoningas pasaulis, kurį karo metais postulavo amerikiečiai, dabar buvo pasidalijęs į dvi ginkluotas stovyklas, apsėstas baimių, kurios vėliau pasirodė nepagrįstos. Korėjos kare amerikiečių lyderiai įžvelgė Stalino kėslus įvilioti Ameriką į konfliktus tolimoje Azijoje, kad sovietams būtų lengviau pulti sąjungininkų pozicijas Europoje; jie smarkiai pervertino tiek sovietų galią, tiek Stalino taikomus metodus. Tas skrupulingas ir įžvalgus žaidėjas niekada gyvenime nestatydavo visko ant vienos kortos. Vakarų ginklavimąsi Stalin savo ruožtu interpretavo ne kaip gynybinį žingsnį – koks jis iš tikrųjų ir buvo, – bet kaip dingstį lemiamam susirėmimui, kurio visą laiką su baime laukė ir taip atkakliai stengėsi išvengti. Abi pusės iš esmės rengėsi tam, ko nė viena nenorėjo – atvirai visuotinei priešpriešai.

Stalin nesiryžo tikrinti, ar jo košmarai realūs. Kai tik iškildavo karinio konflikto su Amerika galimybė, Stalin visada atsitraukdavo. Taip jis pasielgė 1946 metais, kai Truman pareikalavo, kad sovietų kariuomenė išeitų iš Irano Azerbaidžano, kiek vėliau jis nutraukė Berlyno 1948–1949 metų blokadą nelaukdamas, kol ji pavirs „karštuoju" karu. Dabar Stalin energingai ėmėsi švelninti savo paties sukeltą priešpriešą, apie artėjančią kurso permainą pranešdamas viena iš elipsinių ištarmių, kurių meistras jis buvo.

Šį sykį Stalino žodžiai buvo itin migloti, nes jis stengėsi neduoti nė menkiausios užuominos apie savo silpnumą priešininkui, kuris buvo bepereinąs prie jėgos pozicijomis grindžiamos politikos. Jo tikslas buvo parodyti, kad nori išvengti priešpriešos, bet nesudaryti įspūdžio, jog jos baiminasi. Dingstimi Stalin pasirinko požiūrį, išdėstytą grynai teorinėje knygoje, kurią prieš keletą metų buvo išleidęs ekonomistas Jevgenij Varga.[1] Jos autorius aiškino, kad kapitalistinė sistema stabilizuojasi ir kad karas tarp kapitalistinių šalių todėl nesąs neišvengiamas.

Jei Varga buvo teisus, Stalino nuo trečiojo dešimtmečio naudota strategija – kurstyti vienus kapitalistus prieš kitus – turėjo nebebūti veiksminga. Užuot kariavę tarpusavyje, kapitalistai galėjo netgi susivienyti prieš socializmo tėvynę – tokią galimybę pranašavo NATO ir JAV–Japonijos sąjungos atsiradimas.

Į mokslininko samprotavimus Stalin atsakė ilgu savo paties straipsniu „Ekonominės socializmo problemos SSRS", kuris buvo išspausdintas 1952 metų spalį, prieš artėjantį partijos suvažiavimą.[2] Šiame straipsnyje Stalin iš naujo pašventino tikrąjį komunistų tikėjimą, kurį jis skelbė 1934, 1939 ir 1946 metais, – kapitalizmas anaiptol nesidaro stabilesnis, o vis labiau grimzta į krizę:

> Tvirtinama, kad prieštaravimai tarp kapitalizmo ir socializmo esą stipresni negu prieštaravimai tarp kapitalistinių šalių. Teoriškai, žinoma, tai yra teisinga. Ir teisinga ne tik dabar, šiandieną; tai buvo teisinga ir prieš Antrąjį pasaulinį karą. Kapitalistinių šalių vadovai daugiau ar mažiau tai suprato. Vis dėlto Antrasis pasaulinis karas prasidėjo ne kaip karas su SSRS, bet kaip karas tarp kapitalistinių šalių.[3]

Kaskart, kai Stalin imdavosi kartoti savo seną litaniją apie karo tarp kapitalistų neišvengiamumą, bendratikiai suprasdavo tai kaip padrąsinimą. Pinkliu Stalino mąstymu, konflikto tarp kapitalistų perspektyva reiškė, kad karas tarp jų ir Sovietų Sąjungos artimiausiu metu negresiąs. Tad Stalino straipsnis buvo kartu ir nurodymas sovietų diplomatijai nudelsti atvirą jėgų išmėginimą vėlesniam laikui, kai kapitalistai bus pakankamai susilpnėję dėl jų vidaus konfliktų.

1939 metais panašia ištarme Stalin signalizavo apie pasirengimą tartis su Hitleriu. Toji analizė, tvirtino Stalin dabar, 1952 metais, tebėra teisinga, nes kapitalistai, turint omenyje jų polinkį kariauti, mažiau rizikuoja kovodami tarpusavyje negu su Sovietų Sąjunga: „...karas tarp kapitalistinių šalių kelia grėsmę tik vienų kapitalistinių šalių viršenybei prieš kitas, o karas su SSRS būtinai iškels grėsmę pačiam kapitalizmo egzistavimui."[4]

Šitokiais gremėzdiškais teoriniais išvedžiojimais Stalin bandė perduoti raminančią žinią kapitalistams, visų pirma Jungtinėms Valstijoms. Jo žodžių esmė buvo ta, kad kapitalistams nesą reikalo imtis prevencinio karo, nes Sovietų Sąjunga neketinanti mesti jiems karinio iššūkio:

> ...kapitalistai, nors propagandos tikslais ir šaukia apie Sovietų Sąjungos agresyvumą, patys netiki, kad ji yra agresyvi, nes žino, kad Sovietų Sąjunga laikosi taikingos politikos ir kad ji pirma kapitalistinių šalių nepuls.[5]

Kitaip tariant, kapitalistai turėtų teisingai suprasti taisykles žaidimo, kurį Stalin žaidžiąs: jis nori padidinti sovietų galią ir įtaką, bet nesirengia peržengti ribos, už kurios spaudimas galėtų peraugti į karą.

Partijos draugams tokių ideologinių užraitų būtų visiškai pakakę, bet Stalin žinojo, kad varžovų kapitalistų vien kalbomis neįtikinsi. Norėdama sumažinti įtampą ir susigrąžinti viltį, kad vėl galės žaisti senąjį žaidimą – kurstyti vienus kapitalistus prieš kitus, Maskva turėjo bent iš dalies susilpninti spaudimą, dėl kurio, Stalino nuomone, kapitalistinis pasaulis nenatūraliai susitelkė.

Šito siekti Stalin ėmėsi diplomatiniu lygiu ir demokratinėms valstybėms suprantama kalba: 1952 metų kovo 10 dieną jis įteikė Jungtinėms Valstijoms, Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai vadinamąją „taikos notą". Po kelerių priešpriešos ir obstrukcijos metų Kremlius staiga parodė suinteresuotumą Vokietijos klausimo sureguliavimu. Toje notoje Stalin atkreipė trijų okupuojančių valstybių dėmesį į tai, kad vis dar nėra taikos sutarties su Vokietija, paragino apsvarstyti ją „atitinkamoje tarptautinėje konferencijoje, dalyvaujant visoms suinteresuotoms vyriausybėms" ir pasirašyti „artimiausiu metu".[6] Taip pat pridėjo sutarties projektą. Stalin siūlė laisvų rinkimų pagrindu sukurti vieningą, neutralią Vokietiją, kuriai būtų leista turėti savas ginkluotąsias pajėgas, ir per metus išvesti iš jos visą užsienio kariuomenę.

Vis dėlto „taikos notoje" buvo pakankamai išlygų, leidžiančių nudelsti susitarimą neribotam laikui, net jeigu Vakarai būtų pritarę Vokietijos neutralumo principui. Antai sutarties projekte buvo siūloma uždrausti „demokratijai ir taikai priešiškas organizacijas", tarp kurių, turint omenyje sovietų terminiją, galėjo atsidurti visos vakarietiško pobūdžio partijos – kaip jau atsitiko Rytų Europoje. Demokratinėms šalims sutikus sėsti prie derybų stalo, sovietų delegacija, kuriai neabejotinai būtų vadovavęs užsispyrėlis Molotov arba koks jo antrininkas, būtų kiek įmanydama stengusis silpninti Vokietijos sąsajas su Vakarais – tokią naudą sovietai galėjo gauti iš neutralumo principo pripažinimo, nemokėdami Vokietijų susijungimo kainos.

Vis dėlto Stalino notos tonas ir precizija piršo mintį, kad jo tikslas nėra grynai propagandinis, kad galbūt tai esąs pirmas žingsnis į derybas, per kurias Sovietų Sąjunga – pirmą sykį pokario laikotarpiu – būtų pasirengusi mokėti nemažą kainą už įtampos atoslūgį. „Taikos notoje" buvo Stalinui gana neįprasta pastraipa, rodanti tam tikrą lankstumą: „Siūlydama apsvarstyti šį projektą, Sovietų Vyriausybė... reiškia savo pasirengimą svarstyti ir kitus galimus siūlymus šiuo klausimu."[7]

Jei vadinamąją „taikos notą“ Stalin būtų pateikęs ketveriais metais anksčiau – prieš Berlyno blokadą, perversmą Prahoje, Korėjos karą, – ji bemaž neabejotinai būtų užkirtusi Vokietijai kelią į NATO. Visiškai galimas dalykas, kad Vokietijos narystė NATO apskritai niekada nebūtų svarstoma. Mat nota implikavo tokias derybas dėl Europos ateities, kokias surengti Churchill nepailstamai ragino tiek karo, tiek pokario metais.

Tačiau per laiką, praėjusį nuo 1948 metų, daug kas pasikeitė: susikūrė Atlanto sąjunga, prasidėjo Vokietijos remilitarizavimas. Europos parlamentuose vyko debatai dėl Europos gynybos bendrijos (EDC), sumanytos kaip politinis darinys Vokietijai remilitarizuoti. Federacinės Respublikos parlamentas slaptu balsavimu išrinko Adenauerį kancleriu vos vieno balso (matyt, jo paties) dauguma; opozicinė socialdemokratų partija, nors tikrai demokratinė partija, ragino siekti Vokietijos suvienijimo, o ne sąjungos su Vakarais.

Vakarų lyderiai suvokė, kad visos pradėtos iniciatyvos įstrigs, jeigu jie imsis nagrinėti sovietų siūlymą, o kartą įstrigusios gali jau niekada neatgauti turėto pagreičio. Kai kuriose Europos šalyse, o svarbiausia – Prancūzijoje ir Italijoje, komunistų partijos parlamentuose turėjo vos ne trečdalį balsų – tiek pat, kiek komunistai Čekoslovakijoje prieš perversmą. Vakarų Europos komunistų partijos įnirtingai priešinosi viskam, kas buvo susiję su Atlanto ir Europos integracija. Be to, derybos dėl sutarties, turėjusios nulemti Austrijos ateitį, tęsėsi jau septintus metus, o derybos dėl paliaubų Korėjoje artėjo prie antrųjų. Kaip tuo metu įsivaizdavo demokratinės šalys ir kaip įsivaizduojame mes, rašydami šias eilutes, Stalin, ragindamas pradėti atviras derybas, galėjo turėti ir tokį tikslą: silpninti sąjungininkų sutelktumą ir konsoliduoti savo satelitų orbitą.

Šito, be abejonės, Stalin troško labiausiai. Tačiau esama įrodymų, kad jis buvo pasirengęs svarstyti ir visa apimantį sureguliavimą. Tai, kad Stalin neatmetė tokios galimybės, matyti iš jo reakcijos į Vakarų atsaką po „taikos notos“. Kovo 25 dieną trys Vokietiją okupavusios Vakarų valstybės – Prancūzija, Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos – įteikė vienodus atsakymus, išreikšdamos norą ne pradėti derybas, o užbaigti diskusiją dėl jų. Jos pritarė Vokietijų sujungimo principui, bet atmetė neutralumo idėją. Vieninga Vokietija, buvo rašoma notose, turėtų būti laisva dėtis prie „asociacijų, atitinkančių Jungtinių Tautų puoselėjamus principus ir tikslus“, kitaip tariant, likti NATO nare. Vakarai savo atsakyme pritarė laisvų rinkimų principui, tačiau siejo jį su tokiomis sąlygomis kaip neatidėliotina susirinkimų ir žodžio laisvė,

kurios galėjo susilpninti sovietų daromą įtaką Rytų Vokietijai dar gerokai iki surengiant tokius rinkimus.[8] Vakarų notos buvo skirtos istorijai, o ne susitarimui priartinti.

Stalin atsiliepė kaip reta greitai ir taikiai. Taip pat greitai jis reagavo ir į vėlesnius demokratinių šalių pareiškimus. Į Vakarų kovo 25 dienos notą jis atsakė balandžio 9-ąją, į gegužės 13 notą – gegužės 24, į liepos 10 notą – rugpjūčio 23. Sulig kiekvienu atsakymu sovietai vis labiau artėjo prie Vakarų pozicijos. Tik rugsėjo 23 dienos nota liko be atsako.[9] Tuo metu Stalin buvo užsiėmęs artėjančiu XIX partijos suvažiavimu ir, be abejonės, laukė Amerikos prezidento rinkimų rezultatų.

Dėl pašlijusios sveikatos Stalin partijos suvažiavime pasakė trumpą kalbą, kurioje taikaus sambūvio doktriną dangstė karingais ideologiniais pareiškimais.[10] Tuoj po suvažiavimo, 1952 metų gruodį, Stalin paskelbė esąs pasirengęs susitikti su naujai išrinktu JAV prezidentu Dwightu D. Eisenhoweriu. Nieko panašaus jis nesiteikė siūlyti nei Rooseveltui, nei Trumanui ar Churchilliui, kuriuos savo manevrais Stalin dažniausiai įstumdavo į tokią padėtį, kad būtent jie turėdavo žengti pirmą žingsnį.

Tuo pat metu Sovietų Sąjungoje vėl prasidėjusios represijos buvo klaiki, gerai pažįstama užuomina apie artėjantį politikos posūkį. Stalin, sukdamas nauja kryptimi, visada nejaukiai jautėsi su žmonėmis, kuriais anksčiau naudojosi įgyvendindamas kitokį kursą, – netgi tada, kai šie vergiškai vykdydavo jo nurodymus; galbūt ypač tada. Bet kokios dvejonės Stalinui atrodė nelojalumo sėkla ir geriausia apsauga nuo jų jis laikė naikinimą bendražygių, iki tol buvusių atsakingų už vykdymą politikos, kurią jis ketino keisti. Akivaizdu, kad 1952 metais brendo kažkas panašaus; aukomis, regis, buvo pasirinkti ištikimiausi valdiniai: užsienio reikalų ministras Viačeslav Molotov, senas bolševikas, Politinio biuro narys Lazar Kaganovič ir slaptosios policijos vadas Lavrentij Berija. Stalino diplomatinį planą turėjo įgyvendinti nauji veidai.

Savo diplomatine iniciatyva Stalin ketino bent jau išsiaiškinti, ką Sovietų Sąjunga galėtų gauti išmetusi už borto komunistinę Rytų Vokietiją. Pastarosios Stalin niekada nelaikė visaverte suverenia valstybe ir buvo suteikęs jai kitokį statusą negu kitiems Rytų Europos satelitams – kaip tik todėl, kad galėtų panaudoti ją kaip žetoną, jei kada nors prasidėtų rimtos derybos dėl Vokietijos suvienijimo.

Stalino požiūriu, ta valanda, matyt, išmušė 1952 metais. Siūlydamas laisvais rinkimais grindžiamą suvienijimą, Stalin davė ženklą, kad yra pasirengęs aukoti komunistinį Rytų Vokietijos režimą. Mat net ir tuo

atveju, jei komunistai būtų laimėję rinkimus Rytų Vokietijoje – šito bijojo Vakarų sąjungininkai, – kur kas didesnis Federacinės Respublikos gyventojų skaičius būtų laidavęs pergalę provakarietiškoms demokratinėms partijoms. Kadangi tik Stalin būtų galėjęs pakelti išsekusią liaudį į kovą prieš demokratines valstybes, jis vienintelis iš visų komunistų vadovų turėjo galios ir mainikauti savo satelitais.

Kai Stalin apsiskaičiuodavo, kaip kad šį sykį, taip atsitikdavo todėl, kad jis manė, jog jo varžovai irgi išpažįsta *Realpolitik* – ir ne mažiau šaltakraujiškai negu jis. Tuoj po karo jis, matyt, tarėsi galįs juos įbauginti ar bent pamokyti, kad visoks bandymas išpešti nuolaidų iš Sovietų Sąjungos būsiąs itin skausmingas ir ilgai trunkantis. Kita vertus, jis elgėsi taip, tarsi atėjus metui tartis Jungtinės Valstijos vadovausis esamos padėties vertinimu, neatsižvelgdamos į praeities įvykius. Stalin atrodė įsitikinęs, kad jam neteks mokėti jokios kainos už savo brutalų iššūkį demokratinėms šalims.

Šios prielaidos pasirodė visiškai klaidingos. Jungtinės Valstijos nesilaikė *Realpolitik* – bent jau tokios, kaip Stalin ją suprato. Amerikos lyderiams moralinės maksimos buvo realios, teisiniai įsipareigojimai – prasmingi. Berlyno blokada Stalin, matyt, tikėjosi sustiprinti savo poziciją būsimose derybose dėl Vokietijos ar net priartinti tas derybas. Korėjos karas jam, matyt, buvo būdas patikrinti tramdymo ribas. Tačiau šiems agresijos aktams Amerika priešinosi iš principo, o ne stengdamasi apginti savo interesų sferą; Amerika visomis jėgomis sukilo prieš universaliam idealui, o ne lokaliam *status quo* mestą iššūkį.

Kaip 1945 metais Stalin neįvertino Amerikos geros valios, taip ir 1952 metais jis neįvertino nusivylimo jo elgesiu. 1945–1948 metais Amerikos lyderiai buvo pasirengę tartis su Sovietų Sąjunga, bet nei norėjo, nei galėjo daryti tokį spaudimą, į kurį Stalin būtų turėjęs atsižvelgti. 1952 metais Stalin pakankamai rimtai žiūrėjo į Amerikos spaudimą, bet jau buvo padaręs viską, kad įtikintų Amerikos lyderius savo bloga valia. Tad jo iniciatyvą Amerika interpretavo kaip paprasčiausią taktinį žingsnį Šaltojo karo grumtynėse, kurios galėjo baigtis tik pergale arba pralaimėjimu. Apie kompromisą su Stalinu jau niekas negalvojo.

Nepalankesnį laiką savo „taikos notai" Stalin vargu ar būtų galėjęs pasirinkti. Iki prezidento rinkimų, kuriuose tuometinis prezidentas Truman savo kandidatūros nekėlė, buvo likę mažiau negu aštuoni mėnesiai. Net jeigu Truman ir Acheson būtų sutikę derėtis su Stalinu, deryboms užbaigti būtų pritrūkę laiko.

Šiaip ar taip, Trumano administracijai „taikos nota“ reiškė kur kas mažiau, negu atrodė iš pirmo žvilgsnio. Abejoti vertė ne tiek sąvokos – jas buvo galima tikslinti, – kiek notoje piešiamas pasaulio vaizdas. Vokietija turi likti neutrali, bet ginkluota, per metus iš jos teritorijos turi būti išvesta visa užsienio kariuomenė. Bet vis dėlto – kokia tiksli šių sąvokų reikšmė? Kaip apibrėžti „neutralumą“ ir kas jį garantuos? Ar Sovietų Sąjunga šitaip įgys nuolatinį balsą sprendžiant Vokietijos reikalus ir gal net veto teisę Vokietijos neutralumo priežiūros dingstimi? Ir kur išvesti užsienio kariuomenę? Dėl Vakarų okupacinių pajėgų atsakymas buvo gana aiškus – Europoje joms faktiškai nebuvo tinkamos geografinės bazės. Šeštąjį dešimtmetį Prancūzija gal ir būtų galėjusi priimti dideles amerikiečių pajėgas, bet neilgam laikui ir ne be apribojimų. Be to, tarp sovietų ir amerikiečių pajėgų atsiradus neutraliai buferinei zonai, Amerikos kongresas nebūtų pritaręs tokiam perdislokavimui. Amerikiečių kariams būtų tekę grįžti į Ameriką, o sovietų kariuomenė būtų privalėjusi atsitraukti tik iki Lenkijos sienos, t.y. šimtą mylių į rytus. Trumpai tariant, pažodžiui įgyvendinus Stalino siūlymą, besiformuojančios NATO demontavimas būtų iškeistas į sovietų atsitraukimą vos per šimtą mylių.

Net jei kariuomenės išvedimo sąlyga būtų interpretuojama taip, kad sovietų pajėgos turėtų atsitraukti į savo teritoriją, būtų iškilę naujų sunkumų. Mat kažin ar kuris nors iš satelitinių režimų būtų galėjęs išsilaikyti be sovietų kariuomenės buvimo ir tvirtos garantijos, kad sukilimo atveju sovietai įsikišią. Ar Stalin būtų sutikęs nesiųsti sovietų armijų atgal į Rytų Europą net ir tuo atveju, jei kuriai nors komunistų vyriausybei kiltų pavojus? Turint omenyje 1952 metų aplinkybes atsakymas aiškus savaime. Demokratiniai lyderiai nė svajoti nesvajojo – ir visiškai pagrįstai, – kad Stalin, senas bolševikas, ryžtųsi tokiam poelgiui.

Tačiau pati svarbiausia priežastis, dėl kurios Truman ir Acheson liko abejingi Stalino iniciatyvai, buvo susijusi su tolimąja Vokietijos ateitimi, išdėstyta „taikos notoje“. Net jeigu būtų buvę įmanoma Vokietijos neutralumą apibrėžti taip, kad sovietai negalėtų nuolat kištis į jos reikalus, ir nustatyti tokį Vokietijos apsiginklavimo lygį, kad ji nepriklausytų nuo Sovietų Sąjungos malonės, tai viso labo būtų atkūrę dilemą, kamavusią Europą nuo Vokietijos suvienijimo 1871 metais. Visi jau buvo įsitikinę, kad stipri, vieninga, grynai nacionalinę politiką vykdanti Vokietija žemyno viduryje niekaip nesuderinama su taika Europoje. Tokia Vokietija būtų stipresnė už bet kurią Vakarų Europos valstybę ir galbūt net už visas jas kartus sudėjus. Šeštajame dešimtmetyje ją būtų viliojusios revizionistinės vizijos Rytuose, kaitinamos 15

milijonų „šviežių“ pabėgėlių iš teritorijų, kurias dauguma vokiečių laikė savo šalies dalimi. Paleisti į Europą vieningą neutralią Vokietiją, po karo praėjus tiek nedaug laiko, būtų reiškę erzinti likimą. O svarbiausia, tokia išdava būtų diskreditavusi didžiausią vokiečių valstybininką nuo Bismarcko laikų, kurio istorinis nuopelnas tas, kad jis padėjo Vokietijai atsikratyti Bismarcko palikimo.

Konrad Adenauer gimė 1876 metais katalikiškame Reino krašte, kuris tapo Prūsijos dalimi tik po Vienos kongreso ir nuo seno rezervuotai žiūrėjo į centralizuotą, iš Berlyno valdomą vokiečių reichą. Adenauer nuo 1917 iki 1933 metų, kai naciai jį nušalino, buvo Kelno vyriausiasis burmistras. Hitlerio laikais jis pasitraukė iš politikos ir kurį laiką gyveno vienuolyne. 1945 metų kovo mėnesį sąjungininkai grąžino jį į Kelno burmistro pareigas, bet 1945 metų pabaigoje jis vėl buvo atleistas, šį sykį britų okupacinės valdžios, kuriai nepatiko jo savarankiška laikysena.

Rūsčių Romos imperatoriaus veido bruožų Adenauer buvo aukštų skruostikaulių ir įkypokų akių, liudijančių kokį hunų užkariautoją praėjusiame tūkstantmetyje žygiavus per Reino apylinkes. Rafinuotos Adenauerio manieros, išsiugdytos jaunystėje prieš Pirmąjį pasaulinį karą, bylojo apie vidinę ramybę, nebūdingą okupuotos šalies lyderiui – mat čia tik nedaugelis iš suaugusių piliečių pajėgė prisiminti tokią politinę praeitį, kuria būtų galima didžiuotis.

Adenauerio kabinete Schaumburgo rūmuose – įmantriame baltame Vilhelmo laikų statinyje – užuolaidos visada būdavo užtrauktos, tad įėjusysis pasijusdavo tarsi kokone, kur sustojęs laikas. Būtent ramybės labiausiai reikėjo lyderiui, kurio misija buvo suteikti šaliai, turinčiai pakankamai priežasčių abejoti savo praeitimi, drąsos pasitikti neaiškią ateitį. Tuo metu, kai septyniasdešimt trejų metų amžiaus Adenauer tapo kancleriu, piršosi įspūdis, kad visas jo gyvenimas buvo rengimasis imtis atsakomybės grąžinti okupuotai, demoralizuotai, suskaldytai visuomenei savigarbą.

Adenauerio vidinio saugumo jausmas kilo daugiau iš tikėjimo negu analizės. Priešingai negu Churchill ar de Gaulle, jis nemėgo skaityti knygų ar studijuoti istoriją. Tačiau tremtį jis praleido reflektuodamas; jis buvo išėjęs savo šalies negandų mokyklą ir stebėtinai jautė savo laiko tendencijas. Be to, jis buvo puikiai perpratęs amžininkų psichologiją, ypač jų silpnybes. Pamenu, viena proga Adenauer apgailestavo, kad šeštajame dešimtmetyje Vokietija neturėjo stiprių lyderių. Man paminėjus vieną ryškesnių jo amžininkų, Adenauer savo lapidarišku stiliumi atsakė: „Niekada nepainiokite energijos su stiprybe.“

Siautulingas Vokietijos aistras Adenauer stengėsi suvaldyti suteikdamas savo šaliai – visais laikais linkusiai į ekstremizmą ir romantizmą – patikimumo reputaciją. Jis buvo tokio amžiaus, kad dar prisiminė kanclerį Bismarcką. Adenauer, katalikas ir ištikimas Reino sūnus, niekada nepritarė *Realpolitik* – netgi tuomet, kai Vokietija buvo suvienyta, – o pompastiška kaizerio *Weltpolitik* jam atrodė atgrasi, nesuderinama su jo blaiviu, dalykišku stiliumi. Jis nesimpatizavo ir junkerių klasei, imperinės Vokietijos kūrėjai. Didžiule Bismarcko klaida jis laikė tai, kad vokiečių saugumą šis grindė gebėjimu manevruoti tarp Rytų ir Vakarų. Jo požiūriu, galinga, jokių įsipareigojimų neturinti Vokietija Europos centre kėlė visiems grėsmę savo pačios saugumo sąskaita.

Adenauerio atsakas į pokarinį chaosą buvo toks: padalyta, okupuota, nuo savo istorinių šaknų atkirsta šalis turi laikytis pastovios politikos, jeigu nori bent šiek tiek veikti savo ateitį. Adenauer stengėsi, kad nei praeities nostalgija, nei tradiciniai Vokietijos santykiai su Rusija, kai meilė pindavosi su neapykanta, neatitrauktų jo nuo pasirinktos krypties. Jis nedvejodamas pasirinko Vakarus, nors dėl to vokiečių susijungimą teko atidėti vėlesniems laikams.

Adenaueriui oponavę socialdemokratai galėjo apeliuoti į nepriekaištingą savo laikyseną nacių laikais. Jų istorinė atramos bazė liko sovietų okupuotoje Vokietijos zonoje, kuri per prievartą buvo padaryta komunistine – socialdemokratai narsiai priešinosi tokiai įvykių eigai. Ištikimi demokratijai, bet įtariai žiūrintys į tramdymo politiką socialdemokratai Vokietijos suvienijimą laikė svarbesniu dalyku už ryšius su Atlanto sąjunga. Jie kovojo prieš Adenauerio provakarietišką orientaciją ir būtų mielai sutikę tapti neutralia valstybe mainais už pažangą siekiant Vokietijos nacionalinių tikslų. (Septintojo dešimtmečio viduryje socialdemokratai pasuko priešinga linkme: jie pripažino Atlanto sąjungą ir 1966 metais suėjo į „didžiąją koaliciją“ su krikščioniais demokratais, tiesa, Rytų atžvilgiu likdami taktiškai lankstesni negu Adenauerio krikščionys demokratai.)

Sandėrį dėl neutralumo, kuriam buvo pasiryžę socialdemokratai, Adenauer atmetė ne tik dėl filosofinių, bet ir praktinių priežasčių. Senas vilkas nenorėjo atgaivinti nacionalistinių pagundų, ypač dabar, kai egzistavo dvi vokiečių valstybės, kurios, kaip Churchill buvo įspėjęs „geležinės uždangos“ kalboje, galėjo siūlytis aukcione. Adenauer kur kas geriau už savo oponentus suprato, kad šiomis istorinėmis sąlygomis vieninga neutrali Vokietija gali rastis tik iš taikaus sureguliavimo, sudaryto *prieš* Vokietiją. Naujajai valstybei būtų primesti griežti apribojimai, įvesta tarptautinė kontrolė. Galingi

kaimynai turėtų nuolatinę teisę kištis. Adenauer neabejojo, kad tokia absoliuti subordinacija Vokietijai būtų psichologiškai pavojingesnė už padalijimą. Todėl jis rinkosi lygybę ir integraciją su Vakarais, savo šalies respektabilumą.

Niekada nesužinosime, ar Stalin būtų galėjęs išsklaidyti Adenauerio bei kitų demokratinių lyderių nuogąstavimus ir pastūmėti reikalą rimtos diplomatinės konferencijos link, ar jis ketino padaryti kokių nors nuolaidų, o jeigu ketino – tai kokių. Jo siūlymą surengti konferenciją, be abejonės, būtų rėmęs Churchill. Šiaip ar taip, Stalino mirtis visus tokius svarstymus pavertė beprasmiais. Kažkuriuo metu tarp 1953 metų kovo 1 dienos paryčių, kai jis išsiskyrė su kolegomis, su kuriais žiūrėjo filmą, ir kovo 2 dienos trečios valandos ryto, kai jis buvo rastas ant grindų savo viloje, Staliną ištiko apopleksija. Laikas, kada tai įvyko, nėra tiksliai žinomas, nes sargybiniai bijojo eiti į kambarį anksčiau, negu buvo nurodyta, tad jis galėjo pragulėti ant grindų ne vieną valandą. Stalino bendražygiai – tarp jų Malenkov ir Berija – budėjo prie jo lovos iki jis mirė po trijų su puse parų.[11] Dėl gydytojų teiktos pagalbos irgi negali nekilti tam tikrų abejonių – juk jie buvo numatyti Stalino parengto „Kremliaus gydytojų“ valymo aukomis.

Stalino įpėdiniai dar labiau negu jų buvęs lyderis jautė būtinybę mažinti santykių su Vakarais įtampą. Tačiau jiems trūko jo autoriteto, jo subtilumo, jo atkaklumo ir, svarbiausia, politinės vienybės, reikalingos einant tokiu sudėtingu keliu. Juos skaldė neišvengiamai įsiplieskusi kova dėl valdžios. Desperatiškame visų kare prieš visus, kai kiekvienas stengėsi suburti grupuotę savo pretenzijoms į valdžią paremti, niekas negalėjo imtis atsakomybės už nuolaidžiavimą kapitalistams. Tai aiškiai parodė Berijos represavimo paaiškinimas. Tikroji saugumo vado nuodėmė buvo ta, kad jis per daug žinojo ir todėl kėlė pavojų daugeliui galingų kolegų. Tačiau Berija buvo suimtas per Politinio biuro posėdį ir netrukus sušaudytas už tai, kad rezgė sąmokslą atiduoti Rytų Vokietiją – nors praėjusių metų Stalino „taikos nota“ ir visas vėlesnis jo susirašinėjimas su Vakarais krypo būtent šita linkme.

Pasak Chruščiovo atsiminimų, Stalino įpėdiniams itin didelį nerimą kėlė tai, kad Vakarai gali pasinaudoti Stalino mirtimi ir pradėti seniai lauktą lemiamą mūšį su komunistiniu pasauliu. Tikriausiai norėdamas atgrasinti savo bendražygius nuo minčių apie perversmą, tironas dažnai perspėdavo juos, kad, kai jo nebebus, Vakarai nusukios jiems galvas kaip viščiukams.[12] Vis dėlto Stalino įpėdinių nepasitikėjimą Vakarais nusvėrė žūtbūtinės jų tarpusavio kovos dėl valdžios. Nors nauja vadovybė troško atokvėpio Šaltajame kare, kiekvienas pretendentas į

valdžią žinojo, kad bet koks lankstumas diplomatijos srityje gali skaudžiai atsirūgti, kol rankose nėra sutelkta absoliuti valdžia. Bet nemažėjanti įtampa irgi kėlė jiems nerimą. 1946 metais Churchill kalbėjo, kad Stalin norįs karo vaisių be karo; 1953 metais Stalino įpėdiniai troško įtampos atoslūgio vaisių nenorėdami ar negalėdami daryti nuolaidų. 1945 metais Stalin sukūrė diplomatinę aklavietę tam, kad išsaugotų savo derybines pozicijas Vakarų atžvilgiu; 1953 metais jo įpėdiniai ieškojo prieglobsčio diplomatinėje aklavietėje, kad išsaugotų savo šansus tarpusavio kovoje.

Kai politikai nori laimėti laiko, jie siūlo derybas. Kovo 16 dieną, po diktatoriaus mirties praėjus kiek daugiau nei savaitei, ministras pirmininkas Malenkov užsiminė apie derybas, bet nesukonkretino jų turinio:

> Šiuo metu nėra jokių ginčytinų ar neišspręstų klausimų, kurių nebūtų galima išspręsti taikiomis priemonėmis suinteresuotoms šalims tarpusavyje susitarus. Tai pasakytina apie mūsų santykius su visomis Valstybėmis, tarp jų – ir Jungtinėmis Amerikos Valstijomis.[13]

Tačiau Malenkov nepateikė jokių konkrečių siūlymų. Naujieji sovietų lyderiai nelabai nutuokė, ką daryti, kad įtampa atslūgtų, ir turėjo kur kas mažiau valdžios negu Stalin naujam požiūriui formuoti. Naujoji Eisenhowerio administracija irgi baiminosi siūlyti derybas, kaip ir sovietai – siūlyti nuolaidų.

Baiminimosi priežastis abiejose skiriamosios linijos pusėse buvo vienoda – tiek Sovietų Sąjunga, tiek Jungtinės Valstijos nesiryžo žengti į nežinomybę. Abi turėjo sunkumų priimdamos permainas, įvykusias tarptautinėje aplinkoje po karo. Kremlius bijojo, kad Rytų Vokietijos atidavimas suardysiąs satelitų orbitą – kaip kad ir atsitiko po keleto dešimtmečių. O neatsisakius Rytų Vokietijos buvo sunku tikėtis, kad įtampa iš tiesų sumažėsianti. Jungtinės Valstijos savo ruožtu nuogąstavo, kad, pradėjus diskusijas dėl Vokietijos, sužlugs NATO, tai yra Atlanto sąjunga bus iškeista į konferenciją.

Norint suprasti, ar Vakarai po Stalino mirties praleido gerą progą, reikia turėti atsakymą į tris klausimus. Ar Atlanto sąjunga galėjo eiti į tokias derybas su sovietais ir nesubyrėti? Ar Sovietų Sąjunga, ją paspaudus, būtų pasiūliusi ką nors reikšminga? Ar sovietų vadovybė būtų naudojusis derybomis Vokietijos remilitarizacijai ir Vakarų integracijai stabdyti, nė nemanydama išsižadėti savo palydovės Rytų Vokietijos ir atleisti gniaužtų Rytų Europoje?

Amerikos lyderiai teisingai manė, kad tikrosios derybų ribos yra nepaprastai siauros. Neutrali Vokietija būtų arba pati kėlusi grėsmę,

arba tapusi šantažo įrankiu. Diplomatijoje kai kurių eksperimentų daryti negalima, nes nesėkmė reikštų neatitaisomą riziką. O rizika, kad žlugs viskas, kas nuveikta kuriant Atlanto sąjungą, buvo didžiulė.

Iš esmės visi – ir ypač Sovietų Sąjunga – buvo suinteresuoti, kad Federacinė Respublika būtų integruotos Vakarų sistemos dalis, nors nė vienas iš nesaugiai besijaučiančių sovietų lyderių negalėjo sau leisti tai pripažinti. Vokietijai likus Atlanto sąjungoje, būtų buvę įmanoma susitarti dėl karinių pajėgų dislokavimo apribojimų išilgai naujos demarkacinės linijos (ir šitaip faktiškai sumažinti karinį vieningos Vokietijos potencialą). Bet jeigu neutralia teritorija taptų visa Vokietija, tai NATO susilpnėtų ir Vidurio Europa virstų arba vakuumu, arba potencialia grėsme.

Stalino įpėdinius buvo galima palenkti sutikti su vieninga Vokietija NATO sudėtyje (kad ir apribota kariniu atžvilgiu) tik tuo atveju, jei demokratinės valstybės būtų ryžusios grasinti kariniais padariniais ar bent jau Šaltojo karo suaktyvinimu. Galbūt tai ir turėjo omenyje Churchill, 1951 metais grįžęs į ministro pirmininko postą (Stalin tuo metu dar buvo gyvas). Jo asmeninis sekretorius John Colville rašė:

> W[inston] keletą kartų atskleidė man savo puoselėjamą viltį dėl bendros laikysenos Stalino atžvilgiu. Tai galbūt padėtų surengti kongresą Vienoje, kur būtų pratęsta ir užbaigta Potsdamo konferencija. Jeigu rusai nebūtų linkę tartis, mes galėtume suintensyvinti šaltąjį karą: „Mūsų vaikinams, – sakė man W., – nesvarbu kaip žūti: ar nešant tiesą, ar mirtį.“[14]

Tačiau kiti Vakarų vadovai nenorėjo nei šitaip rizikuoti, nei kelti siūlymus, kuriuos Atlanto sąjungos kritikai būtų lengvai užsipuolę kaip perdėm nelygiaverčius. Todėl Amerikos lyderiai priešinosi visoms didesnėms iniciatyvoms ir šitaip užkirto kelią rimtiems bandymams pasinaudoti sovietų sutrikimu išsyk po Stalino mirties. Kita vertus, jie išsaugojo Atlanto sąjungos sutelktumą.

Šios aklavietės kaina buvo ta, kad diskusija nuo derybų esmės nukrypo į jų pageidaujamumą. Ir būtent Churchill, jau artėjantis prie savo karjeros pabaigos, tapo pagrindiniu advokatu derybų, kurių turinio jis niekada tiksliai neapibūdino. Iš tiesų gana pikantiška, kad aštuoniasdešimtmečiui Churchilliui, kuris visą savo gyvenimą buvo galių pusiausvyros šalininkas, viršūnių susitikimas dabar tapo savitiksliu.

Tokį Churchillio užsidegimą amerikiečių lyderiai klaidingai aiškino artėjančia karšatimi. Iš tikrųjų Churchill buvo visiškai nuoseklus: už derybas jis agitavo ir karo metu, ir iškart po karo, ir tada, kai tramdymo politika buvo tik pradėta formuluoti (žr. XVII ir XVIII skyrius).

Keitėsi vien sąlygos, kuriomis jis kėlė savo siūlymus. Šeštąjį dešimtmetį Churchill netikslino globalaus sureguliavimo, kurio jis ragino siekti, detalių. Karo metais jis veikiausiai vadovavosi prielaida, kad Amerika pasitrauks ar bent nelaikys nuolatinės kariuomenės Europoje, kaip ne sykį tvirtino Roosevelt. Vėliau, 1945–1951 metais, būdamas opozicijos lyderiu, Churchill įsivaizdavo tokius visa apimančio susitarimo su Maskva komponentus: neutrali vieninga Vokietija, Vakarų sąjungos sistema išilgai Prancūzijos–Vokietijos sienos, sovietų pajėgų atitraukimas už Lenkijos–Sovietų Sąjungos sienos, suomiškojo modelio vyriausybių suformavimas valstybėse, turinčiose sieną su sovietais, – tai yra neutralių demokratinių vyriausybių, gerbiančių sovietų interesus, bet iš esmės laisvų vykdyti nepriklausomą užsienio politiką.

Pasiekus tokio pobūdžio sureguliavimą iki 1948 metų, Europa būtų atgavusi savo istorinius matmenis. Churchillio mintis tiek per karą, tiek pokario metais gerokai lenkė savo laiką. Jeigu jis būtų laimėjęs 1945 metų rinkimus, jis tikriausiai būtų nukreipęs prasidedantį Šaltąjį karą kitokia linkme – žinoma, jei Amerika ir kiti sąjungininkai būtų norėję rizikuoti priešpriešą, kuri, matyt, buvo Churchillio sumanytos strategijos pagrindas.

Tačiau Churchillio įsivaizduotas sureguliavimas 1952 metais jau buvo beveik neįmanomas, prilygstantis politiniam kataklizmui. Tai, kad Adenauer sukūrė tokią Federacinę Respubliką, kokia iki 1949 metų mažai kam atrodė tikėtina, tik liudija kanclerio didybę. Dabar norint įgyvendinti Churchillio mintį jau būtų reikėję nutraukti Federacinės Respublikos integraciją į Vakarus ir grąžinti jai jokių įsipareigojimų nevaržomos tautinės valstybės statusą. 1945 metais suomiškojo tipo režimai Rytų Europoje būtų reiškę grįžimą į normalią padėtį. 1952-aisiais derybomis jų jau nebuvo galima sukurti; jie galėjo atsirasti tik žlugus sovietams arba per didžiulę priešpriešą. Tokia priešpriešа būtų kilusi ir dėl Vokietijos suvienijimo, o jokia Vakarų Europos šalis nebuvo pasirengusi šitaip rizikuoti sumušto priešo labui po karo praėjus tiek nedaug laiko.

Jei Atlanto sąjunga būtų buvusi kokia unitarinė valstybė, galinti laikytis vieningos politikos, ji gal ir būtų galėjusi imtis diplomatijos, orientuotos į visuotinį sureguliavimą pagal Churchillio siūlomą scenarijų. Bet 1952 metais Atlanto sąjunga buvo pernelyg trapi tokiam rizikingam žaidimui. Abiejų didžiųjų Amerikos politinių partijų deleguoti prezidentai nematė kito pasirinkimo, išskyrus toliau eiti skausmingu keliu – įsitvirtinus jėgos pozicijose laukti, kol sovietai iš pagrindų pakeis savo nuostatas.

Naujasis Eisenhowerio valstybės sekretorius John Foster Dulles Rytų ir Vakarų konfliktą traktavo kaip moralės dalyką ir tol, kol neįvyks esminė sovietų sistemos transformacija, stengėsi vengti derybų bemaž visais klausimais, – o tai prieštaravo nuo seno susiklosčiusiam britų požiūriui. Per visą savo istoriją Didžioji Britanija labai retai gaudavo pasimėgauti prabanga derėtis vien su draugiškomis ar ideologiškai artimomis šalimis. Niekada neturėjusi nieko panašaus į Amerikos saugumo atsargą – netgi tada, kai buvo savo galios viršūnėje, – Didžioji Britanija nedvejodama eidavo į derybas su ideologiniais priešininkais dėl praktinių, su sambūviu susijusių dalykų. Aiškus, veiksmingas nacionalinių interesų apibrėžimas visada leisdavo britų visuomenei įvertinti savo politikų darbo efektyvumą. Retkarčiais Didžiojoje Britanijoje kildavo diskusijos dėl vieno ar kito sureguliavimo sąlygų, bet beveik niekada – dėl derybų prasmingumo.

Britų tradicijai ištikimas Churchill pakenčiamesnio sambūvio su Sovietų Sąjunga tikėjosi pasiekti vos ne permanentinėmis derybomis. Tuo tarpu amerikiečių lyderiai labiau norėjo pakeisti sovietų sistemą, negu su ja derėtis. Tad anglų ir amerikiečių diskusija juo toliau, juo labiau darėsi dialogu ne dėl derybų esmės, o dėl to, ar apskritai verta derėtis. Po pralaimėtų 1950 metų rinkimų Churchill pasiūlė surengti Keturių valstybių susitikimą – tuo Šaltojo karo tarpsniu tai buvo revoliucinė mintis:

> Vis dėlto aš negaliu negrįžti prie idėjos dar sykį kalbėtis su Sovietų Rusija aukščiausiuoju lygiu. Ši idėja masina mane kaip aukščiausia pastanga panaikinti prarają tarp dviejų pasaulių, kad abu galėtų gyventi savą gyvenimą, jei ne draugiškai, tai bent be šaltojo karo neapykantų.[15]

Dean Acheson, dar neatvėsęs po Atlanto sąjungos kūrimo, tokį sumanymą laikė esant per ankstyvą:

> Kaip liudija mūsų karti patirtis, vienintelis būdas santykiauti su Sovietų Sąjunga – tai kurti jėgos situacijas. ... Tik pašalinę visas silpnąsias vietas, kurias tik įmanoma pašalinti, mes galėsime sudarinėti su rusais veiksmingus susitarimus. ... Nieko gera nebus, jei šiuo metu patys rodysime iniciatyvą derėtis...[16]

Churchill į ministro pirmininko postą grįžo tik 1951-ųjų spalį ir nusprendė primygtinai nereikalauti viršūnių susitikimo iki pasibaigs Trumano kadencija – verčiau palaukti naujos administracijos, kuriai greičiausiai vadovausiąs jo senas karo metų draugas Dwight D. Eisenhower. O kol kas jis kiek įmanydamas įrodinėjo viršūnių susitikimo

naudą: kad ir kas vadovautų sovietams, į susitarimus aukščiausiu lygiu jis bus linkęs atsižvelgti. 1952 metais toks lyderis buvo Stalin. Tų metų birželį Churchill kalbėjo Johnui Colville'ui, kad išrinkus Eisenhowerį jis „dar sykį bandysiąs siekti taikos organizuodamas Didžiojo trejeto susitikimą. ... Jam atrodė, kad tol, kol Stalin gyvas, mes esame kur kas labiau apsaugoti nuo puolimo, negu būsime tada, kai Stalinui mirus jo parankiniai ims peštis dėl įpėdinystės".[17]

Eisenhoweriui tapus prezidentu ir netrukus po to mirus Stalinui, Churchill pasiūlė pradėti derybas su naujuoju sovietų lyderiu. Tačiau Eisenhower pasirodė ne ką imlesnis Churchillio idėjai atnaujinti pokalbius su sovietais negu jo pirmtakas. Reaguodamas į Malenkovo 1953 metų kovo 17 dienos iniciatyvą, Churchill balandžio 5 dieną paragino Eisenhowerį nepraleisti progos „išsiaiškinti, kiek toli Malenkovo režimas yra pasirengęs eiti švelninant įtampą".[18] Eisenhower paprašė Churchillį palūkėti programinio pareiškimo, kurį jis paskelbė balandžio 16 dieną kalbėdamas Amerikos laikraščių redaktorių draugijoje ir kuriame iš esmės atmetė Churchillio siūlymą.[19] Eisenhower aiškino, kad įtampos priežastys žinomos taip pat gerai, kaip ir priemonės jai mažinti: paliaubos Korėjoje, Austrijos Valstybės sutartis ir „tiesioginio bei netiesioginio kėsinimosi į Indokinijos ir Malajos saugumą nutraukimas". Šitaip jis suplakė į vieną krūvą Kiniją ir Sovietų Sąjungą – kaip parodė vėlesni įvykiai, tai buvo klaidingas kinų–sovietų santykių vertinimas – ir iškėlė aiškiai neįvykdomas sąlygas, nes įvykiai Indokinijoje ir Malajoje iš esmės nepriklausė nuo sovietų valios. Nereikia jokių derybų, pasakė Eisenhower: dabar esąs laikas veikti, o ne kalbėti.

Iš anksto perskaitęs Eisenhowerio kalbos juodraštį, Churchill susirūpino, kad „netikėta šalna pakirto pavasarį pačioje užuomazgoje". Norėdamas parodyti, jog Eisenhowerio argumentai jo neįtikino, jis pasiūlė, kad prieš Potsdamo konferencijos dalyvių – JAV, Didžiosios Britanijos ir SSRS – susitikimą įvyktų parengiamieji pokalbiai tarp Churchillio ir Molotovo, neseniai grąžinto į užsienio reikalų ministro postą. Churchill prie laiško Eisenhoweriui paslaugiai pridėjo projektą kvietimo, kuriame apeliavo į mažai įtikimus draugystės saitus tarp jo ir Molotovo:

> ...galėtume atnaujinti mūsų karo metų santykius ir... aš galėčiau susitikti su mesjė Malenkovu bei kitais jūsų vadovaujančiais žmonėmis. Suprantama, aš nemanau, kad mes išspręstume bent vieną iš sunkiųjų klausimų, kurie drumsčia pasaulio ateitį. ... Turiu iš karto pasakyti, kad nesitikiu jokių svarbių sprendimų per šį neoficialų mūsų susitikimą, o tik atkurti nevaržomą ir draugišką mūsų bendravimą...[20]

Tačiau Eisenhower viršūnių susitikimą traktavo kaip pavojingą nuolaidą sovietams. Kiek irzliai jis pakartojo savo reikalavimą, kad sovietai įvykdytų keletą išankstinių sąlygų:

> Balandžio 25 dienos laiške Jums išdėsčiau nuomonę, kad mums nederėtų pernelyg skubinti įvykių ir leisti, jog mūsų šalyse susiklostęs palankus požiūris į valstybių ir vyriausybių vadovų susitikimą pastūmėtų mus imtis skubotų iniciatyvų...[21]

Nors Churchilliui atrodė kitaip, jis suprato, kad Didžioji Britanija, būdama priklausoma nuo Jungtinių Valstijų, negali leisti sau prabangos laisvai kelti iniciatyvas, prieštaraujančias tokiai tvirtai Vašingtono nuostatai. Neturėdamas galimybės tiesiogiai pabendrauti su Malenkovu, jis žengė bemaž tam prilygstantį žingsnį: Bendruomenių rūmuose išsakė didžiumą to, ką būtų kalbėjęs su sovietų ministru pirmininku privačiai. 1953 metų gegužės 11 dieną jis nurodė, kuo jo analizė skiriasi nuo Eisenhowerio ir Dulleso analizės: amerikiečių lyderiai bijo rizikuoti Atlanto sąjungos sutelktumu ir Vokietijos remilitarizavimu, o jam, Churchilliui, pirmiausia rūpi nepakenkti daugiau vilčių teikiančiai pačios Sovietų Sąjungos evoliucijai:

> ...būtų gaila, jei natūralus troškimas siekti visuotinio tarptautinės politikos sureguliavimo sutrukdytų kokiai nors spontaniškai sveikai evoliucijai, kuri galbūt vyksta Rusijoje. Tam tikros vidinės apraiškos ir neabejotina nuotaikų kaita man visada atrodo kur kas svarbesnės ir reikšmingesnės už tai, kas vyksta išorėje. Man neramu, kad kokie nors NATO valstybių užsienio politikos elementai, taip sakant, neišstumtų ar nesumenkintų to, kas gali būti nuodugni rusų nusiteikimo permaina.[22]

Kai Stalin dar buvo gyvas, Churchill ragino derėtis todėl, kad laikė Staliną sovietų lyderiu, geriausiai galinčiu garantuoti, jog bus įvykdyta tai, kas susitarta. Dabar Churchill agitavo už viršūnių susitikimą tam, kad išsaugotų viltingas perspektyvas, atsiradusias po diktatoriaus mirties. Kitaip tariant, derėtis reikėjo bet kuriuo atveju – nesvarbu, kas dėjosi Sovietų Sąjungoje ar kas kontroliavo sovietų hierarchiją. Aukščiausio lygio konferencija, įtikinėjo Churchill, nubrėšianti būsimų derybų principus ir kryptį:

> Šitokios konferencijos neturėtų slėgti gremėzdiškas ir perdėm griežtas tvarkaraštis, ji neturėtų nuklysti į labirintus ir džiungles techninių smulkmenų, dėl kurių įnirtingai ginčytųsi pernelyg gausūs, pernelyg nepaslankūs ekspertų ir pareigūnų būriai. Konferencijoje turėtų dalyvauti kuo mažiau Valstybių ir asmenų. ... Gali atsitikti, kad nebus pasiekta jokių tvirtų

sușitarimų, bet galbūt susirinkusiesiems kils bendras jausmas, kad jie galėtų nuveikti ką nors geresnio, negu draskyti į skutus žmoniją, neišskiriant nė pačių savęs.[23]

Tačiau ką tiksliai Churchill turėjo galvoje? Kaip lyderiai turėjo išreikšti savo sprendimą atsisakyti kolektyvinės savižudybės? Vienintelis konkretus Churchillio siūlymas buvo susitarimas, panašus į 1925 metų Locarno paktą, kuriuo Vokietija ir Prancūzija pripažino viena kitos sienas, o Didžioji Britanija garantavo abi šalis nuo viena kitos agresijos (žr. XI skyrių).

Tai nebuvo geras pavyzdys. Locarno paktas išsilaikė vos dešimtmetį ir nepadėjo išspręsti nė vienos krizės. Mintis, jog Didžioji Britanija ar kuri kita valstybė galėtų būti tokia nešališka potencialių priešpriešų atžvilgiu, kad tuo pat metu (ir tuo pačiu instrumentu) garantuotų tiek savo sąjungininko, tiek jo varžovo sienas, jau 1925 metais atrodė pakankamai keista ir liko tokia po trijų dešimtmečių, kai į pirmą vietą iškilo ideologinis konfliktas. Kas, kokias sienas ir nuo kokio pavojaus turėjo garantuoti? Ar Potsdamo galiūnės – visas Europos sienas nuo bet kokios agresijos? Tokiu atveju diplomatija būtų apsukusi ratą ir grįžusi prie Roosevelto „keturių policininkų" idėjos. O gal tai reiškė, kad priešintis agresijai draudžiama, jei tam nepritaria visos Potsdame dalyvavusios valstybės? Tada ši idėja būtų buvusi tarsi *carte blanche* sovietų agresijai. Kaip, Jungtinėms Valstijoms ir Sovietų Sąjungai laikant viena kitą didžiausiu kliuviniu savo saugumui, bendra garantija galėjo tapti abiem priimtinu sprendimu? Locarno paktas buvo sumanytas kaip alternatyva karinei sąjungai tarp Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos ir šitaip pateiktas parlamentui bei visuomenei. Ar naujasis susitarimas, sudarytas pagal Locarno pavyzdį, būtų reiškęs esamų sąjungų paleidimą?

Tačiau Churchillio tiesa nepriklausė nuo kokios konkrečios derybinės pozicijos. 1953 metų liepos 1 dieną jis atmetė teoriją, kad Kremliaus politika nekinta ir kad Sovietų Sąjunga – pirma visuomenė, atspari istorijos erozijai. Pasak Churchillio, Vakarų dilema buvo ta, jog jie nenorėjo nei pripažinti sovietų satelitų orbitos, nei rizikuoti karu, kad ją suardytų. Vienintelė išeitis – aiškintis, ką žada nauja sovietų tikrovė, surengus „žvalgybą mūšiu". Jis rašė Eisenhoweriui:

> Aš neturiu jokio noro, kaip neturėjau jo Fultone ar 1945 metais, kad rusai mane apmulkintų. Tačiau manau, kad pasaulio pusiausvyra yra pasikeitusi, daugiausiai dėl Amerikos veiksmų ir persiginklavimo, taip pat ir dėl komunistų filosofijos nuosilpio, o tai pateisina šaltą, dalykišką laisvųjų šalių stebėseną, kartu išliekant vieningoms ir stiprioms.[24]

Churchill vylėsi, kad „dešimt metų ramybės ir mokslo pažangos gali pakeisti pasaulį".[25] Jis siūlė jau ne globalų sureguliavimą, o politiką, kurį vėliau buvo pavadinta *détente*. Churchill suprato, kad tramdymo pradinė yda buvo ta, jog jis, kad ir kokia nuodugni būtų analizė, praktiškai reiškė kantrumą dėl kantrumo iki tos tolimos dienos, kai sovietų sistema pati kažkaip transformuosis. Tramdymas gal ir nubrėžė įspūdingą tikslą, bet pats menkai tegalėjo padėti jį pasiekti. Tramdymo alternatyva buvo neatidėliotinas visapusis sureguliavimas – lengviau įgyvendinamas, nors ir ne toks patrauklus tikslas; jis kėlė pavojų Atlanto sąjungos sutelktumui ir Vokietijos integravimui į Vakarus – pernelyg didelė kaina už bet kokį įsivaizduojamą *quid pro quo*, nebent patys vokiečių lyderiai būtų to norėję. Tai, ką dabar siūlė Churchill, buvo tarpinis variantas – taikus sambūvis, kuris leistų laikui daryti savo darbą ir švelnintų sovietų ateities politiką.

Psichologinę įtampą, kurią sukėlė nerezultatyvios priešpriešos era, liudija pakitęs F. Kennano požiūris. Suvokęs, kad jo pradinės nuostatos Sovietų Sąjungos atžvilgiu tampa begalinės karinės priešpriešos pagrindu, jis iškėlė derybų dėl visapusio sureguliavimo koncepciją, labai panašią į tai, ką Churchill, matyt, turėjo omenyje 1944–1945 metais.

Pagrindinis Kennano vadinamojo *disengagement* plano tikslas buvo sovietų kariuomenės atitraukimas iš Europos vidurio. Už tai Kennan buvo pasirengęs mokėti atitinkamu Amerikos pajėgų išvedimu iš Vokietijos. Karštai įrodinėdamas, kad Vokietija pajėgs – kaip visada pajėgdavo, apsiginti įprastiniais ginklais, ypač jeigu sovietų armijoms, norinčioms pasiekti Vokietijos sienas, teks pereiti Rytų Europą, Kennan smerkė tuos, kurie pernelyg kliaujasi branduoline strategija. Jis rėmė lenkų užsienio reikalų ministro Adamo Rapackio siūlymą Vidurio Europoje nustatyti nebranduolinę zoną, kuriai priklausytų Vokietija, Lenkija ir Čekoslovakija.[26]

Tiek Kennano, tiek Rapackio plano yda buvo tokia pat kaip ir Stalino „taikos notos": Vokietijos integraciją į Vakarus jie būtų aukoję vardan sovietų pasitraukimo iš Rytų Vokietijos ir kai kurių kitų Rytų Europos šalių, o tai, neturint garantijos, kad sovietai negrįš ginti komunistinių režimų, būtų sukėlę dvigubą krizę: vieną – Rytų Europoje, kitą – ieškant Vokietijai atsakingo nacionalinio vaidmens, kurį buvo sunku apčiuopti nuo pat jos suvienijimo 1871 metais.[27] Pasak tuo metu vyravusio požiūrio, Rapackio–Kennano siūlymas amerikiečių atsitraukimą už 3000 mylių mainyti į sovietų atsitraukimą vos per keletą šimtų mylių kėlė dar vieną pavojų: teikė pranašumą tai kategorijai ginklų, kurių srityje Sovietų Sąjunga buvo laikoma pirmaujančia, kartu

stumdamas į antrą planą branduolinius ginklus – šie bent jau darė agresiją neapskaičiuojamą. Aš irgi tada šitaip galvojau.[28]

Churchillio įžvalga, kaip ir dauguma ankstesnių, buvo teisinga, nors šį sykį jis ir negalėjo pasiūlyti konkretaus recepto. Demokratinė visuomenė nebūtų sutikusi be galo ilgai gyventi priešpriešos sąlygomis, jei vyriausybė iš pat pradžių nebūtų įtikinamai įrodžiusi, kad visos konflikto alternatyvos jau išnaudotos. Nepavykus parengti konkrečios programos įtampai su sovietais mažinti, tiek demokratinių šalių visuomenės, tiek jų vyriausybės galėjo susigundyti taikos iniciatyvomis, kurios, pasirėmus kokia nors ne itin esminga prielaida, kaip, tarkime, sovietų tono pasikeitimas, ilgai lauktą sovietų visuomenės transformaciją būtų paskelbusios įvykusia. Norėdamos išvengti svyravimo tarp nesitaikstymo ir nuolaidžiavimo kraštutinumų, demokratinės šalys būtų turėjusios laviruoti itin siaurame lauke: tarp begalinės priešpriešos, kuri darėsi vis slogesnė dėl abiejų pusių kaupiamų branduolinių ginklų atsargų, ir tokios diplomatijos, kuri būtų švelninusi žmonių nuostatas dėl Šaltojo karo, nors tikrosios padėties ir negerindama.

Demokratinių šalių galimybės faktiškai leido tai daryti, nes jų įtakos sfera buvo kur kas stipresnė negu sovietų, o ekonominė bei socialinė praraja tarp dviejų supergaliūnių ilgainiui turėjo tik platėti. Istorija, regis, buvo jų šalininkė – su sąlyga, kad jos sugebės išradingumą suderinti su drausme. Bent jau tokiais samprotavimais buvo grindžiama vėlesnė Nixono *détente* politika (žr. XXVIII skyrių). Iš esmės tokia buvo ir Churchillio rezervinės pozicijos potekstė, kai 1953 metų liepos 1 dieną jis rašė Eisenhoweriui apie „dešimt metų ramybės ir mokslo pažangos“, galinčios padaryti pasaulį geresnį.

Tam, kad Vakarai nenuspėjamose derybose rizikuotų taip sunkiai pasiektu sutelktumu, iš Vakarų politikų, be Adenauerio, labiausiai priešinosi John Foster Dulles. Dulles iš esmės teisingai įvertino pavojų, kurį kėlė tai, ką siūlė Stalin ir kiek vėliau – „perskyrimo“ teoretikai. Tačiau kartu jo padėtis buvo psichologiškai pažeidžiama, nes įrodinėjo, kad geriausias būdas išsaugoti Vakarų sutelktumą – tai apskritai vengti derybų. Tai matyti iš jo perspėjimo vienam Baltųjų rūmų kalbų rašytojui 1953 metų balandį:

> ...susidaręs įspūdis, kad mes pritariame šioms sovietų iniciatyvoms, jau kelia tam tikrą realų pavojų. Akivaizdu, kad jie daro tai dėl išorės spaudimo, ir aš nežinau nieko geresnio, kaip palaikyti tą spaudimą.[29]

Tokiomis ištarmėmis Dulles išsėmė tramdymo politikos galimybes. Kad pateisintų Šaltąjį karą, demokratinė visuomenė turėjo turėti ne

vien ištvermės, bet ir kokį nors tikslą. Nors svarstomos politinės programos buvo nesuderinamos su demokratijų interesais, reikėjo rasti kokią nors alternatyvią politinę koncepciją taikiai Vidurio Europos evoliucijai pagrįsti – kokią nors programą, kuri pabrėžtų Vokietijos išlaikymą Vakarų institucijose ir kartu numatytų priemonių mažinti įtampai, susidariusiai aplink Europą dalijančią liniją. Dulles nesistengė patenkinti šio poreikio – jis mieliau vilkino užsienio reikalų ministrų pokalbius gromuluodamas žinomas pozicijas, kad laimėtų laiko Atlanto sąjungai konsoliduoti ir Vokietijai perginkluoti. Dulleso nuomone, tokia politika saugojo sąjungininkus nuo tarpusavio nesutarimų. O sutrikusiems Stalino įpėdiniams ji padėjo išvengti būtinybės daryti skausmingus sprendimus.

Kai sovietų lyderiai suprato, kad demokratinės šalys nesirengia primygtinai spausti dėl Vidurio Europos, labai reikalingo atokvėpio santykiuose su Vakarais jie ėmėsi siekti per tai, ką Eisenhower ir Dulles buvo apibūdinę kaip geros valios patikrinimą: per Korėją, Indokiniją ir Austrijos Valstybės sutartį. Tie susitarimai, užuot atvėrę duris į derybas dėl Europos, kaip šito 1953 metais tikėjosi Churchill, tapo jų pakaitalu. Užsienio reikalų ministrų susitikimas Vokietijos klausimu 1954 metų sausio mėnesį greitai atsidūrė aklavietėje. Dulles ir Molotov iš esmės priėjo prie vienodų išvadų. Nė vienas jų nenorėjo veltis į nenuspėjamą diplomatiją; abu mieliau rinkosi galimybę konsoliduoti savo įtakos sferą, o ne avantiūristiškesnę užsienio politiką.

Tačiau šalių pozicijos nebuvo simetriškos. „Lygiosios" atitiko artimiausius Maskvos taktikos ir vidaus tikslus, bet buvo naudingos ilgalaikei Amerikos strategijai, – tiesa, Amerikos lyderiai ne visiškai tai suprato. Kadangi Jungtinės Valstijos su savo sąjungininkėmis neišvengiamai turėjo laimėti ginklavimosi varžybas ir jų įtakos sfera turėjo didesnį ekonominį potencialą, ilgalaikiams sovietų tikslams – teisingai juos suvokiant – reikėjo tikro įtampos atoslūgio ir realistiško Vidurio Europos reikalų sureguliavimo. Molotov vengė daryti nuolaidas, kurios, kad ir skausmingos, galėjo išgelbėti Sovietų Sąjungą nuo strateginio persitempimo ir galiausiai žlugimo; Dulles už savo nelankstumą mokėjo beprasmėmis vidaus kontroversijomis ir tapo pažeidžiamas sovietų kosmetinių taikos iniciatyvų, bet kartu padėjo pamatą būsimai Amerikos strateginei pergalei.

Dulles išnaudojo atokvėpį stengdamasis integruoti Vokietiją į NATO. Problema, kaip Federacinę Respubliką įsprausti į Vakarų karinę struktūrą, nebuvo iš lengvųjų. Prancūzai netroško nei matyti visiškai remilitarizuotos Vokietijos, nei aukoti savo nacionalinės gynybos integruotai

Vakarų gynybai, kuriai priklausytų ir Vokietija. Mat tai būtų reiškę, kad savo šalies gynybą jie iš dalies atiduoda į rankas tų, kurie vos prieš dešimtmetį ją nuniokojo; be to, tai būtų apriboję Prancūzijos galimybes kariauti savus kolonijinius karus. Todėl, pasipriešinus prancūzams, planas įkurti Europos gynybos bendriją žlugo. Tada Dulles ir Anthony Eden nusprendė Vokietijos Federacinę Respubliką paprasčiausiai priimti į NATO. Paryžius spaudžiamas nusileido, bet pareikalavo, kad Didžioji Britanija įsipareigotų nuolat laikyti savo kariuomenę Vokietijos teritorijoje. Eden sutiko, ir Prancūzija gavo konkrečias karines garantijas, kurias britai taip nuosekliai atsisakinėjo duoti nuo pat Pirmojo pasaulinio karo. Nuo tol britų, prancūzų ir amerikiečių kariai buvo dislokuoti Vokietijoje kaip Federacinės Respublikos sąjungininkai. Tai, kas prasidėjo kaip Stalino iniciatyva nutraukti Vokietijos padalijimą (tam tikrą laiką ją miglotai rėmė Churchill), baigėsi Europos padalijimo įtvirtinimu. Ironiška, kad Churchill, įtakos sferų apologetas, galiausiai mėgino švelninti jų poveikį ir gal net apskritai jas eliminuoti, tuo tarpu Dulles, valstybės sekretorius šalies, kuri nepaliaudama smerkė įtakos sferas, tapo pagrindiniu jas įšaldančios politikos advokatu.

Įsitikinusi savos sferos solidarumu, Amerika nusprendė, kad dabar jau galima kalbėtis su rusais. Tačiau konsolidavus amerikiečių ir sovietų blokus Europoje, kalbėtis beveik nebuvo apie ką. Abi šalys jautėsi pakankamai laisvos rengti viršūnių susitikimą, bet ne tam, kad užbaigtų priešpriešą, o būtent todėl, kad žinojo, jog jo metu bus vengiama pamatinių klausimų. Churchill jau buvo pasitraukęs, Federacinė Respublika – priimta į NATO, ir Sovietų Sąjunga nusprendė, kad stengtis išlaikyti savo įtakos sferą Rytų Europoje bus saugiau, negu mėginti išvilioti Federacinę Respubliką iš Vakarų glėbio.

Tad susitikimas 1955 metų liepą Ženevoje tebuvo tolimas atgarsis to, ką iš pradžių siūlė Churchill. Užuot nagrinėję įtampos priežastis, šalių lyderiai bemaž neužsiminė apie problemas, sukėlusias Šaltąjį karą. Darbotvarkėje vyravo bandymai laimėti propagandinių taškų ir Rytų–Vakarų nesutarimus spręsti mėgėjiškos psichologijos lygiu. Eisenhower nedaug kuo rizikavo siūlydamas „atvirą dangų" – netrukdomai iš oro žvalgyti vieni kitų teritorijas; mat tai nebūtų atskleidę sovietams daugiau, negu jie žinojo iš savo žvalgybos ir viešų šaltinių, bet būtų padėję amerikiečių žvalgybai aiškintis sovietų imperijos paslaptis. Iš savo patyrimo žinau, kad Eisenhowerio aplinka, rengusi šį siūlymą – daugiausia vadovaujama Nelsono Rockfellerio, tuometinio prezidento patarėjo, – būtų apstulbusi, jeigu jis būtų buvęs priimtas.

O kai Chruščiov jį atmetė, Sovietų Sąjunga nepatyrė už tai jokių sankcijų. Vidurio Europos ateities klausimas buvo be jokių gairių perduotas užsienio reikalų ministrams.

Ženevos susitikimas atskleidė psichologinį demokratinių šalių poreikį atsikvėpti po priešpriešos dešimtmečio. Jos, taip tvirtai laikiusios dėl Stalino ankstesnių, konkrečių siūlymų, dabar neatsispyrė pasikeitusio sovietų tono poveikiui. Jos buvo panašios į maratono bėgiką, kuris, jau matydamas finišo liniją, išsekęs prisėda šalikelėje ir leidžia varžovams jį pasivyti.

Eisenhower su Dullesu, pareikalavę konkrečiai spręsti konkrečias problemas, sumaniai ir ryžtingai nukenksmino nuosėdas, likusias po Stalino „taikos notos“ ir atkaklių Churchillio raginimų surengti viršūnių susitikimą. Vis dėlto galiausiai jie padarė išvadą, kad laukti, kol Sovietų Sąjungoje įvyks permainų, amerikiečiams gali atrodyti per ilgu ir kad alternatyvių derybų nuostatų kūrimas gali pernelyg atitolinti šalis. Tramdymo politikos buvo galima laikytis tik suteikus visuomenei kokią nors viltį, kad Šaltasis karas baigsis. Bet, užuot iškėlę savą politinę programą, jie patys pasidavė tam, ko iki tol baiminosi – stiprėjančiai tendencijai švelnesnį Chruščiovo ir Bulganino stilių interpretuoti kaip esminės sovietų nuostatų kaitos ženklą. Vien tai, kad įvyko nepriešiškas susitikimas – nors ir skurdaus turinio, – žadino demokratinių šalių viltis, kad seniai pranašauta sovietų transformacija jau prasidėjo.

Dar prieš susirenkant Ženevoje, Eisenhower uždavė susitikimui toną. Atsisakęs ankstesnės savo administracijos orientacijos į konkrečią ir detalizuotą pažangą, Rytų–Vakarų diplomatijos tikslus jis suformulavo daugiausiai psichologijos terminais:

> Daugeliui mūsų pokario konferencijų buvo būdinga tai, kad mes pernelyg daug dėmesio skyrėme detalėms, galbūt per daug gilinomės į konkrečias problemas, užuot kūrę dvasią ir atmosferą, kurioje jas būtų galima spręsti.[30]

Spauda reagavo itin jausmingai, vieningai nutarusi, kad susitikime įvyko kažkas fundamentalaus, nors taip ir liko neaišku, kas tai galėjo būti. „Ponas Eisenhower nuveikė daugiau nei sumušdamas priešą mūšyje, kai prieš dešimt metų jam buvo tekusi tokia pareiga, – buvo rašoma *The New York Times* vedamajame. – Jis padarė kažką tokio, kad mūšių apskritai nebūtų. ... Kiti galbūt jėgai būtų priešinęsi jėga. O ponas Eisenhower turėjo talento įtraukti kitus į savo geros valios ratą ir pakeisti būrelio svečių iš anapus Elbės požiūrį, jei ne politiką.“[31]

Netgi Dullesą buvo pagavusi Ženevos „dvasia". „Iki Ženevos, – kalbėjo jis britų užsienio sekretoriui Haroldui Macmillanui po dviejų mėnesių, – sovietų politika rėmėsi nepakantumu, kuris buvo sovietų doktrinos leitmotyvas. Dabar sovietų politika grindžiama pakantumu, kuris apima gerus santykius su visais..."[32] Susitikimas ir jį gaubusi atmosfera patys savaime tapo vertybe.

Taikydamasis prie bendro nusiteikimo, Harold Macmillan aiškino, kad tikrąją Ženevos susitikimo reikšmę lėmęs ne koks konkretus susitarimas, o asmeniniai santykiai, kurie jam padedant užsimezgė tarp lyderių. Netgi galių pusiausvyros diplomatijos tėvynėje šitokia atmosfera buvo tapusi pagrindiniu užsienio politikos elementu:

> Kodėl šis susitikimas visam pasauliui sukėlė vilties ir lūkesčių jaudulį? Nepasakytum, kad diskusijos buvo kuo nors ypatingos. ... Pasaulio vaizduotę sužadino pats faktas, kad įvyko draugiškas susitikimas Vadovų, atstovaujančių dviem didžiosioms grupėms, į kurias pasidalijęs pasaulis. Šie vyrai, kurių pečius slegia milžiniška našta, susitiko, kalbėjosi ir juokavo tarytum paprasti mirtingieji. ... Vis labiau tikiu, kad Ženevos idilė praeitą vasarą nebuvo koks miglotas ar butaforinis dalykas.[33]

O kad istorija būtų atlaidesnė! Juk Amerikos lyderiai anksčiau teisingai manė, kad Šaltasis karas esąs sovietų veiksmų, o ne sovietų retorikos ar asmeninio elgesio rezultatas. Abiem pusėms nenorint aiškintis įtampos priežasčių, jos neišvengiamai turėjo įsisenėti ir supūliuoti. Jei paprasčiausias susitikimas galėjo taip paveikti Vakarų nuomonę, koks sovietams liko akstinas daryti apčiuopiamų nuolaidų? Iš tiesų artimiausius pusantro dešimtmečio tokio neatsirado jokiu politiniu klausimu.

Įtakos sferos abipus Vokietiją dalijančios linijos galutinai įsitvirtino. Nuo NATO įkūrimo iki tol, kai prasidėjo demokratinių šalių ir Sovietų Sąjungos pokalbiai, atvedę į 1975 metų Helsinkio susitarimus, vienintelės politinės derybos buvo tos, kurias sukėlė sovietų ultimatumai dėl Berlyno. Diplomatija vis labiau krypo į ginklų kontrolės sritį, išvirkščiąją „jėgos pozicijų" požiūrio pusę. Jos advokatai stengėsi ginkluotės ribojimą ar kontrolę paversti politinio dialogo pakaitalu; arba, kalbant tramdymo politikos kalba, apriboti jėgos pozicijas pačiu žemiausiu lygiu, dar tinkamu atgrasymui. Bet, kaip kad jėgos pozicijos automatiškai neskatino derybų, ginklų kontrolė pati savaime nemažino įtampos.

Nors Ženevos susitikimas Vakaruose buvo sveikinamas kaip Šaltojo karo atlydžio šauklys, jis davė pradžią pačiai pavojingiausiai Šaltojo

karo fazei. Mat sovietų vadovai po jo padarė visiškai kitokias išvadas negu demokratinių šalių lyderiai. Stalino įpėdiniai siekė pripažinimo tokiu metu, kai šalyje vyravo visuotinis sutrikimas, kai niekas nebuvo tikras, ar demokratinės šalys, pasinaudodamos proga, nesumanys atimti iš jų pokarinių įgijinių. Vis dėlto 1953 metų birželį, po tirono mirties praėjus vos trims mėnesiams, jie sugebėjo – Vakarams niekaip nereaguojant – numalšinti sukilimą Rytų Berlyne, formaliai keturių valstybių valdomame mieste. Jie neskubėjo derėtis dėl Vokietijos suvienijimo, ir tai nesukėlė jokio atoveiksmio. Politiniam komunistų viešpatavimui Vidurio bei Rytų Europoje grėsė tik retoriniai iššūkiai. Galiausiai per Ženevos susitikimą jie gavo pažymį už gerą elgesį, nors nesiėmė rimtai nagrinėti problemų, atvedusių prie Šaltojo karo.

Būdami atsidavę marksistai, jie priėjo prie vienintelės išvados, priimtinos jų ideologijai: jėgų santykis kintąs jų naudai. Be abejonės, šį įsitikinimą stiprino nors dar palyginti mažos, bet didėjančios sovietų branduolinių ginklų atsargos ir vandenilinės bombos sukūrimas. Chruščiov savo atsiminimuose šį susitikimą apibendrino taip: „...mūsų priešai dabar suprato, kad mes galime atsispirti jų spaudimui ir perprasti jų triukus.“[34] 1956 metų vasarį, po susitikimo praėjus septyniems mėnesiams, Chruščiov partijos suvažiavime, kuriame pasmerkė Staliną, tarptautinę aplinką įvertino demokratinėms šalims ne itin palankiai:

> Bendroji kapitalizmo krizė toliau gilėja. ... Tarptautinė socializmo stovykla daro vis didesnę įtaką pasaulio įvykių tėkmei. ... Imperialistinių jėgų pozicijos silpsta. ...[35]

Demokratinių šalių ir SSRS lyderių tarpusavio nesupratimą daugiausiai lėmė tai, kad pirmieji sovietų *nomenklatūrai* atkakliai taikė savo šalių patirties kriterijus. Tai buvo rimta klaida. Antrąją sovietų lyderių kartą buvo suformavusi tokia praeitis, kokios demokratinėse šalyse niekas nė neįsivaizdavo. Buvimas Stalino pameistriais iškreipė jų psichiką. Tik nežabotų ambicijų balzamas galėjo padaryti pakenčiamą smelkiantį siaubo jausmą, kai už menkiausią nusižengimą – ar netgi paties diktatoriaus sumanytą politikos posūkį – grėsė mirties bausmė ar įkalinimas GULage.

Karta, užaugusi valdant Stalinui, galėjo sumažinti riziką tik pataikaudama šeimininko įgeidžiams ir nuolat skųsdama kolegas. Košmarišką egzistavimą ji sau lengvino karštu tikėjimu sistema, kuriai buvo dėkinga už karjerą. Nusivylimo šoką patyrė jau tik kitos kartos sovietų lyderiai.

Kaip matyti iš Gromykos atsiminimų, Stalino pavaldiniai žinojo apie žiaurumus, vykdomus vardan komunizmo.[36] Tačiau jie ramino savo sąžinę, kuri ir šiaip nebuvo itin išlavėjusi, stalinizmo priežastimi laikydami individo paklydimus, o ne komunistinės sistemos ydingumą. Be to, jie nedaug turėjo galimybių sistemingai apie tai mąstyti, nes Stalin stengėsi, kad aukščiausioji vadovybė būtų nuolat keičiama. Netekti posto Stalino laikais anaiptol nereiškė grįžti į normalų gyvenimą „asmeniniame sektoriuje"; saujelei laimingųjų, kuriems pavyko išgyventi, tai reiškė viešą negarbę ir visišką izoliaciją nuo buvusių kolegų.

Liguistas įtarumas, tapęs sovietų *nomenklatūros* gyvenimo būdu, niekur nedingo ir po Stalino mirties. Stalino įpėdiniai kone penkerius metus kovojo dėl valdžios: 1953 metais buvo įvykdytas mirties nuosprendis Berijai, 1955 metais pareigų neteko Malenkov, 1957 metais Chruščiov pergalėjo vadinamąją antipartinę Molotovo, Kaganovičiaus, Šepilovo ir Malenkovo grupuotę ir tik 1958-aisiais, nušalinęs Žukovą, jis įgijo absoliučią valdžią. Šioje sumaištyje Kremliui būtinai reikėjo mažinti santykių su Vakarais įtampą, bet tai nesutrukdė jam parduoti ginklų Egiptui ir numalšinti Vengrijos revoliuciją.

Sovietų lyderių tono pasikeitimas anaiptol nereiškė, kad jie pripažįsta vakarietiškąją taikaus sambūvio sampratą. Gali būti, kad tada, kai 1954 metais Malenkov kalbėjo apie branduolinio karo pavojų, tai buvo pirmieji ženklai, liudijantys, kad sovietai pripažįsta Branduolinio amžiaus realijas. Lygiai taip pat įmanoma, kad jis šitaip mėgino pakirsti demokratinių šalių pasitikėjimą ginklu, kuriuo šios grindė savo saugumą. Stalino smerkimas XX suvažiavime gal ir buvo požymis, kad komunizmas švelnėja, bet, kita vertus, visiškai akivaizdu, kad Chruščiov pasinaudojo tuo kaip priemone susidoroti su buvusiais Stalino bendrais, pagrindiniais savo oponentais. Tai buvo būdas perimti į savo rankas komunistų partijos kontrolę.

Kaip žinia, Chruščiovui pakako drąsos susidoroti su Berija – ar bent jis suprato, kad turi šitaip pasielgti, jei nori pats išlikti; be to, priešokiais jis eksperimentavo tiek su intelektualiniu atšilimu, tiek su Rytų Europos destalinizacija. Jis buvo Gorbačiovo pirmtakas tuo požiūriu, kad pradėjo permainų procesą, kurio tikrosios reikšmės nesuprato ir kurio krypčiai neabejotinai būtų priešinęsis. Tad iš dalies galima teigti, kad komunizmo žlugimas prasidėjo nuo Chruščiovo.

Tas žlugimas buvo toks totalus, kad daugelis linksta pamiršti, kokius beatodairiškus iššūkius Chruščiov metė tarptautinei bendrijai. Jis turėjo valstiečio instinktą įžvelgti skausmingas vietas tų šalių, kurios, pasak jo ideologijos, buvo imperialistinės. Jis sukurstė Viduriniųjų Rytų

krizę, paskelbė keletą ultimatumų dėl Berlyno, skatino nacionalinio išsivadavimo karus, dislokavo raketas Kuboje. Bet, sukėlęs tokį sąmyšį Vakaruose, jis nepasiekė jokių tvarių laimėjimų Sovietų Sąjungai, nes geriau mokėjo kelti krizes, negu jas baigti. Ir kadangi Vakarai, nors ir sutrikę, galiausiai pasipriešino, agresyvių Chruščiovo veiksmų rezultatas buvo vien tai, kad sovietai išeikvojo daugybę savo išteklių ir negavo jokios ilgalaikės strateginės naudos, be to, patyrė didelį pažeminimą per Kubos raketų krizę.

1955 metų Ženevos susitikimas buvo visų šių avantiūrų pradinis taškas. Pakeliui iš Ženevos Chruščiov stabtelėjo Rytų Berlyne pripažinti Rytų Vokietijos suvereniteto. Stalin šitokiam žingsniui nesiryžo. Per visą likusį Šaltojo karo laikotarpį Vokietijų sujungimo klausimas išnyko iš tarptautinės darbotvarkės, nes Maskva paliko jį spręsti abiejų vokiečių valstybių deryboms. Kadangi politinės šių valstybių vertybės buvo nesuderinamos ir nė viena nenorėjo savižudybės, susijungimas galėjo įvykti tik politiškai žlugus kuriai nors iš jų. Taigi 1958–1962 metų Berlyno krizės ištakos buvo Ženevoje.

Apie 1955 metus, nuo Roosevelto mirties praėjus dešimtmečiui, Europoje pagaliau ėmė ryškėti pokarinė tvarka – ne kaip Antrojo pasaulinio karo laimėtojų susitarimo, o kaip jų nesugebėjimo susitarti rezultatas. O būtent šito Roosevelt stengėsi išvengti: dviejų ginkluotų stovyklų priešstatos žemyno viduryje ir didelių Amerikos karinių įsipareigojimų Europai, tai yra įtakos sferų pasidalijimo visomis įmanomomis prasmėmis. Vis dėlto tokia sankloda laidavo tam tikrą stabilumą. Vokietijos problema, nors ir neišspręsta, bent jau buvo atidėta. Sovietams teko susitaikyti, jei ne pripažinti, su Vakarų Vokietijos, amerikiečiams – su Rytų Vokietijos valstybių egzistavimu.

Tačiau Nikita Chruščiov toli gražu neketino leisti amerikiečių įtakos sferai netrukdomai klestėti. Jis metė iššūkį Vakarams tokiose vietose, kurių Stalin niekada nelaikė priklausančiomis sovietų įtakos sferai, ir šitaip išstūmė karštuosius sovietų–amerikiečių varžybų taškus už Europos ribų. Pirmas iš tų karštųjų taškų pratrūko 1956 metais, kai kilo vadinamoji Sueco krizė.

DVIDEŠIMT PIRMAS SKYRIUS

Šuolis per tramdymo tvorą: Sueco krizė

Visos kalbos apie taikų sambūvį, prasidėjusios po 1955 metų Ženevos susitikimo, negalėjo pakeisti pamatinio fakto: Jungtinės Valstijos ir Sovietų Sąjunga, neabejotinai galingiausios pasaulio valstybės, buvo susikibusios geopolitinėje kovoje. Vienos laimėjimai buvo suvokiami kaip kitos pralaimėjimai. Šeštojo dešimtmečio viduryje Amerikos įtakos sfera Vakarų Europoje klestėjo, ir Amerikos demonstruojamas pasirengimas ginti ją karine jėga slopino sovietų avantiūrizmą. Bet patas Europoje nereiškė pato visame pasaulyje. 1955 metais, po Ženevos susitikimo praėjus vos dviem mėnesiams, Sovietų Sąjunga pardavė Egiptui didelę partiją ginklų – mainais į medvilnę, kurios Egiptas tuo metu turėjo perteklių. Tai buvo drąsus mėginimas išplėsti sovietų įtaką iki Viduriniųjų Rytų. Keldamas koją į Egiptą, Chruščiov iš esmės „peržengė“ *cordon sanitaire*, Jungtinių Valstijų sukurtą aplink Sovietų Sąjungą, ir Vašingtonui iškilo naujas uždavinys – prie-

šintis sovietams tuose regionuose, kuriuos jis iki tol laikė saugia Vakarų sferos dalimi.

Stalin sovietų reputacijos niekada nestatė ant besivystančio pasaulio kortos. Laikė jį pernelyg atokiu ir pernelyg nestabiliu, jo lyderius – sunkiai kontroliuojamais, o Sovietų Sąjungą – dar nepakankamai galinga veltis į avantiūras tolimuose kraštuose. Žinoma, sovietų karinės galios didėjimas ilgainiui galėjo pakeisti jo požiūrį. Bet netgi 1947-aisiais Andrej Ždanov, tuo metu lyg ir vienas artimiausių Stalino patarėjų, apie Viduriniuosius Rytus dar kalbėjo kaip apie regioną, kuriame dominuoja tarpusavyje besivaržantys amerikiečių ir britų imperialistai.[1]

Sovietų lyderiai negalėjo nesuprasti, kad jų pirmas ginklų pardavimas besivystančiai šaliai pakurstys arabų nacionalizmą, įstums Izraelio–arabų konfliktą į aklavietę ir bus suvoktas kaip rimtas iššūkis Vakarų vyravimui Viduriniuosiuose Rytuose. Dūmams išsisklaidžius paaiškėjo, kad Sueco krizė sunaikino tiek Didžiosios Britanijos, tiek Prancūzijos, kaip didžiųjų galiūnių, statusą. Nuo tol Amerikai teko praktiškai vienai ginti Šaltojo karo tvirtoves už Europos ribų.

Chruščiovo gambitas buvo ganėtinai atsargus. Sovietų Sąjunga iš pradžių net nebuvo susijusi su ginklų sandėriu, nes formaliai jį sudarė Čekoslovakija; tiesa, netrukus tos gudrybės atsisakyta. Kad ir užmaskuotas, ginklų pardavimas Viduriniesiems Rytams spūstelėjo Vakarų Europos, visų pirma Didžiosios Britanijos, skaudųjį tašką. Po Indijos Egiptas buvo svarbiausias britų imperinės praeities palikimas. XX amžiuje Sueco kanalas tapo pagrindine naftos tiekimo į Vakarų Europą arterija. Net ir būdama nusilpusi po Antrojo pasaulinio karo, Didžioji Britanija toliau laikė save įtakingiausia jėga Viduriniuosiuose Rytuose; jos dominavimą rėmė du stulpai: Iranas, tiekęs naftą per bendrą anglų–Irano kompaniją, ir Egiptas, tarnavęs kaip strateginė bazė. 1945 metais Anthony Edeno iniciatyva įsikūrė Arabų lyga – politinis instrumentas priešintis pašalinių jėgų skverbimuisi į Viduriniuosius Rytus. Egipte, Irake ir Irane buvo paliktos nemažos britų pajėgos. Britų karininkas – generolas John Glubb (Glubb paša) – vadovavo Jordanijos Arabų legionui.

Šeštajame dešimtmetyje šis pasaulis subyrėjo. Pirmoji nepriklausomybę gavusių šalių karta džiūgavo, kai Irano ministras pirmininkas Mossadegh 1951 metais nacionalizavo naftos pramonę ir pareikalavo išvesti britų dalinius, saugančius naftos kompleksą Abadane. Didžioji Britanija nebesijautė pakankamai stipri, kad imtųsi karinių veiksmų taip arti sovietų sienos be amerikiečių paramos, o jos suteikti pastarieji neskubėjo. Be to, britai tarėsi turį atsargines pozicijas prie Sueco kanalo.

Mossadegho iššūkis baigėsi po dvejų metų, kai Jungtinės Valstijos parėmė perversmą Irane. (Tuo metu Vašingtonas slaptas operacijas dar laikė labiau teisėtomis už karinį kišimąsi.) Tačiau Didžioji Britanija savo įtakos Irane nebeatkūrė. 1952 metais pradėjo klibėti ir jos karinės pozicijos Egipte. Grupė jaunų karininkų, reikšdama visą regioną apėmusias nacionalistines ir antikolonijines nuotaikas, nuvertė korumpuotą karalių Faruką. Tarp jų išsiskyrė pulkininkas Gamal Abdel Nasser.

Nasser, stipri, žavesio turinti asmenybė, apeliuodamas į arabų nacionalizmą tapo charizmatine figūra. Arabų pralaimėjimą 1948 metų kare su Izraeliu jis laikė didžiuliu pažeminimu, o žydų valstybės įkūrimą – šimtamečio Vakarų kolonializmo kulminacija. Ir buvo pasiryžęs išstumti Didžiąją Britaniją ir Prancūziją iš regiono.

Nassero iškilimas pažadino snūduriavusį konfliktą tarp Jungtinių Valstijų ir jos pagrindinių NATO sąjungininkų dėl požiūrio į kolonializmą. Jau 1951 metų balandį Churchill, tuo metu opozicijos lyderis, ragino imtis bendrų veiksmų Viduriniuosiuose Rytuose:

> Mes jau nesame pakankamai stiprūs vieni patys atlaikyti tą politinę naštą, kurią iki šiolei buvome užsikrovę Viduržemio jūroje, ir net vaidinti pagrindinį vaidmenį kontroliuojant šį teatrą diplomatijos priemonėmis. Tačiau Jungtinės Valstijos ir Britanija bendromis jėgomis, padedamos Prancūzijos ... mes trise įgytume itin stiprią poziciją sprendžiant, tarkime, Egipto problemą ir visą Sueco kanalo gynybos klausimą.[2]

Tačiau Viduriniuosiuose Rytuose Amerika nenorėjo imtis tokio vaidmens, kokį suvaidino Graikijoje ir Turkijoje, – ji nesirengė perimti Europos politinio viešpatavimo palikimo ir leistis susiejama su kolonijine tradicija. Nei Truman, nei Eisenhower nepritarė britų siūlomai karinei akcijai Irane arba Egipte – neva tokio pobūdžio ginčus turėtų spręsti Jungtinės Tautos. O iš tikrųjų jie vengė tapatintis su Didžiosios Britanijos kolonijiniu paveldu, kurį teisingai laikė neapginamu.

Vis dėlto Amerika linko į iliuzijas, ir viena jų buvo ta, kad besivystančio pasaulio kova už nepriklausomybę panaši į amerikiečių patirtį, todėl naujos valstybės pritarsiančios Amerikos užsienio politikai, kai tik supras, jog JAV požiūris į kolonializmą smarkiai skiriasi nuo senųjų Europos galiūnių požiūrio. Tačiau nepriklausomybės siekiančių šalių lyderiai buvo kitokie negu Amerikos Tėvai kūrėjai. Nors jie ir naudojo demokratijos retoriką, bet nebuvo persiėmę ja taip, kaip Amerikos konstitucijos autoriai, kurie nuoširdžiai tikėjo apribojimų ir atsvarų sistema. Didžioji dauguma naujųjų vadovų valdė autoritariškai. Tarp jų

buvo ir nemažai marksistų. Rytų–Vakarų konfliktą beveik visi jie laikė gera proga sugriauti tai, ką vadino senąja imperialistine sistema. Kad ir kaip Amerika stengėsi atsiriboti nuo europinio kolonializmo, į amerikiečių lyderius, šių nusivylimui, besivystančios šalys žiūrėjo veikiau kaip į naudingus pagalbininkus iš imperialistų stovyklos negu kaip į tikrus partnerius.

Galiausiai Ameriką į Viduriniųjų Rytų reikalus įtraukė tramdymo teorija, reikalavusi priešintis sovietų ekspansijai visuose pasaulio regionuose, taip pat kolektyvinio saugumo doktrina, skatinusi kurti NATO pobūdžio organizacijas, galinčias atremti realią ar potencialią karinę grėsmę. Tačiau daugumai Viduriniųjų Rytų valstybių strateginiai Amerikos sumetimai visiškai nerūpėjo. Joms Maskva visų pirma buvo naudingas svertas nuolaidoms iš Vakarų išpešti, o ne grėsmė jų nepriklausomybei. Daugelis naujųjų valstybių sėkmingai kūrė įspūdį, kad komunistų įsigalėjimas jose būtų kur kas pavojingesnis Jungtinėms Valstijoms negu joms pačioms, vadinasi, nesą reikalo mokėti už tai, jog amerikiečiai jas gina. O svarbiausia, daugumai vadovų populistų – tokių kaip Nasser – tapatinimasis su Vakarais atrodė visiškai neperspektyvus dalykas. Jie norėjo, kad kaprizinga visuomenė laikytų juos iškovojusiais savo kraštams ne vien nepriklausomybę, bet ir laisvę savarankiškai veikti, nesidairant į jokias kitas šalis. Neprisijungimas jiems buvo veikiau vidaus negu užsienio politikos būtinybė.

Iš pradžių nei Didžioji Britanija, nei Amerika gerai nesuprato, ko siekia Nasser. Abi rėmėsi prielaida, kad Nasser priešinasi jų politikai dėl kokių nors konkrečių nuoskaudų, kurias būtų galima atitaisyti. Tą menką šansą, kuris egzistavo šiai prielaidai patikrinti, nubraukė skirtingos demokratinių šalių premisos. Didžioji Britanija stengėsi palenkti Nasserą pripažinti jos istorinį dominavimą, o Jungtinės Valstijos mėgino įvilioti jį į savo didžiąją tramdymo strategiją. Sovietų Sąjunga čia įžvelgė galimybę apeiti „kapitalistinę apsuptį“ ir įgyti naujų sąjungininkų tiekiant jiems ginklus, tik, kitaip negu Rytų Europoje, nesiimant atsakomybės už jų vidaus tvarką. Nasser sumaniai išnaudojo visų šių akstinų sanpyną kiršindamas vienus pretendentus su kitais.

Sovietų ginklų srautas į permainingus Viduriniuosius Rytus paspartino šį procesą. Geriausias Didžiosios Britanijos ir Amerikos atkirtis būtų buvęs izoliuoti Nasserą iki paaiškės, kad sovietų ginklai nieko gero jam nedavė, ir tada, jei Nasser išsižadėtų ryšių su sovietais – o dar geriau, jeigu jį pakeistų nuosaikesnis lyderis, – iškelti kokią kilniaširdišką diplomatinę iniciatyvą. Tokią taktiką Amerika po dvidešimties metų panaudojo Anwaro Sadato atžvilgiu. Tačiau 1955 metais

demokratinės šalys pasirinko priešingą kelią: jos atkakliai bandė palenkti į save Nasserą vykdydamos beveik visus jo reikalavimus.

Vakarų viltys išsisklaidė kaip miražas dykumoje vos pabandžius jas įgyvendinti. Didžioji Britanija įsitikino: kad ir kaip ji saldintų savo karinį buvimą šiame regione, vietinėms vyriausybėms jis niekada nebus skanus. O šizofreniškas Amerikos sumanymas atsiriboti nuo Didžiosios Britanijos politikos Viduriniuosiuose Rytuose – tam, kad paskatintų Nasserą kartu su britais dalyvauti globalioje antisovietinėje strategijoje, – taip ir liko vien sumanymu. Nasser neturėjo jokio rimto akstino atsisakyti ryšių su sovietais. Jo akstinas, kaip paaiškėjo, buvo visiškai priešingas, ir kiekvieną iš Jungtinių Valstijų gautą naudą jis stengėsi atsverti kokiu nors žingsniu, žengiamu link sovietų ar radikalių neutralų, pageidautina – ir vienų, ir kitų. Juo daugiau Vašingtonas nuolaidžiavo Nasserui, juo labiau gudrusis egiptietis gravitavo link sovietų, keldamas savo kainą ir mėgindamas išspausti iš Jungtinių Valstijų kuo daugiau naudos.

Vėliau Sovietų Sąjunga irgi patyrė flirtavimo su Neprisijungusiųjų grupe „malonumus". Savo skverbimosi į Viduriniuosius Rytus pradžioje ji gaudavo vien gryną naudą. Mokėdama nereikšmingą kainą, Maskva privertė demokratines šalis pereiti prie gynybiškos laikysenos. Sovietams smelkiantis į regionus, iki tol laikytus Vakarų įtakos sfera, sustiprėjo demokratinių šalių vidaus konfliktai. Tačiau ilgainiui aistringi sovietų klientai iš Viduriniųjų Rytų įvėlė Maskvą į riziką, kuri buvo nepalyginama su jokia sovietų gaunama nauda. O kai Sovietų Sąjunga mėgindavo susieti tą riziką su savo pačios nacionaliniais interesais, tai keldavo jos naujųjų draugų nepasitenkinimą, netgi panieką. Šitai padėjo Vakarų diplomatijai įrodyti, kad sovietai nesugeba įgyvendinti savo klientų siekių, – ir 1972 metais Sadat pradėjo gręžtis nuo Maskvos.

Didžioji Britanija buvo priversta pirmoji atsisveikinti su iliuzijomis dėl Viduriniųjų Rytų. Savo karinėje bazėje prie Sueco kanalo – viename iš paskutinių reikšmingesnių imperinių avanpostų – ji buvo dislokavusi apie 80 000 karių. Tačiau kai tam ėmė prieštarauti Egiptas ir nepritarti Amerika, laikyti dideles pajėgas Kanalo zonoje pasidarė neįmanoma. 1954 metais, Jungtinėms Valstijoms spaudžiant, Didžioji Britanija sutiko iki 1956-ųjų išvesti kariuomenę.

Tuo tarpu amerikiečių lyderiai bandė suderinti du nesuderinamus dalykus: silpninti imperinį Didžiosios Britanijos vaidmenį ir, naudodamiesi britų įtakos likučiais, ręsti Viduriniuosiuose Rytuose tramdymo politikos statinį. Eisenhowerio administracija iškėlė „šiaurinės užtvaros", susidedančios iš Turkijos, Irako, Sirijos, Pakistano ir vėliau

galbūt prisijungsiančio Irano, koncepciją. Tai turėjo būti NATO atitikmuo Viduriniuosiuose Rytuose Sovietų Sąjungai užkardyti išilgai jos pietinių sienų.

Šią koncepciją įkūnijo britų iniciatyva pasirašytas Bagdado paktas, kuris buvo ydingas bent keletu aspektų. Sąjungos būna veiksmingos tik tada, kai jas grindžia bendras tikslas, bendro pavojaus supratimas ir gebėjimas veikti sutelktomis jėgomis. Bagdado paktas neturėjo nė vieno šių elementų. Regiono šalių tarpusavio nesantaika buvo didesnė už sovietų ekspansijos baimę. Sirija apskritai atsisakė dėtis prie pakto; Irakui – nors pakto būstinė dvejus metus buvo įsikūrusi jo sostinėje – kur kas daugiau rūpesčių kėlė arabų radikalizmas negu sovietų agresyvumas; Pakistanui atrodė, kad grėsmė jo saugumui sklinda iš Indijos, o ne iš Sovietų Sąjungos.

Bagdado pakto narių karinės pajėgos irgi nebuvo tinkamai parengtos, kad galėtų padėti kaimynams supergaliūnės agresijos atveju; pagrindinė jų paskirtis buvo rūpintis vidaus saugumu. O svarbiausia, Nasser, pats dinamiškiausias regiono veiksnys, kiek įmanydamas stengėsi suardyti Bagdado paktą, laikydamas šį gudriu manevru, kuriuo siekiama atkurti kolonijinį dominavimą Viduriniuosiuose Rytuose ir izoliuoti jį bei jo bendražygius radikalus.

Stokodamos sutarimo imtis baudžiamųjų priemonių sovietų įtakai šitame regione likviduoti, Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos tuomet pamėgino nuvilioti Egiptą nuo Maskvos – neva šlietis prie Vakarų jam būtų naudingiau. Todėl jos stengėsi sutaikyti Egiptą su Izraeliu ir siūlė Nasserui paramą statant Asuano užtvanką.

Taikos iniciatyva buvo grindžiama įsitikinimu, kad žydų valstybės įkūrimas ginklo jėga 1948 metais esąs pagrindinis arabų radikalizmo šaltinis. Manyta, kad garbinga taika užgniauš pažeminimo jausmą. Tačiau arabų radikalams tuo metu nereikėjo taikos su Izraeliu – nei garbingos, nei kokios kitos. Žydų valstybę jie laikė svetimkūniu, įterptu į tradicines arabų žemes remiantis 2000 metų senumo pretenzijomis ir mėginant išpirkti žydų kančias, dėl kurių arabų tautos buvo niekuo dėtos.

Jei Nasser būtų sudaręs tikrą taiką su Izraeliu – tai yra susitaręs dėl sambūvio, – jis būtų netekęs moralinės teisės vadovauti arabų pasauliui.

Nenorėdamas prarasti savo šalininkų arabų šalyse palankumo, Nasser užsiprašė, kad Izraelis atiduotų visą Negevą, pietinį dykumų kraštą, užimtą 1948 metais ir sudarantį daugiau kaip pusę Izraelio teritorijos, ir kad šimtai tūkstančių palestiniečių pabėgėlių gautų teisę grįžti į savo gimtąsias vietas.[3]

Izraelis niekada nebūtų sutikęs atsisakyti pusės savo teritorijos ir leisti repatrijuoti visiems arabų pabėgėliams, kurie būtų tiesiog užtvindę likusią valstybės dalį. Jis rado išeitį – mainais pareikalavo pasirašyti formalią taikos sutartį ir atverti sienas. Įvykdyti tokį, nors ir nekaltai skambantį, reikalavimą arabų lyderiams būtų buvę sunkiausia, nes tai būtų reiškę naujosios valstybės pripažinimą. Izraeliui reikalaujant taikos ir neatiduodant teritorijos, o arabų šalims reikalaujant teritorijos ir neapibrėžiant taikos, aklavietė buvo neišvengiama. Per pirmas derybas susiklostęs scenarijus nesikeitė tol, kol Egipto prezidentu tapo Sadat, o likusiame arabų pasaulyje – dar dvidešimt metų, iki Palestinos išlaisvinimo organizacijos ir Izraelio susitarimo 1993 metų rugsėjo mėnesį.

Tuo metu Jungtinės Valstijos ir Didžioji Britanija jau buvo susirėmusios dėl daugybės dalykų. Nors Dulles palankiai žiūrėjo į „šiaurinės užtvaros" politiką, jį erzino tai, kad vadovaujantis vaidmuo teko Didžiajai Britanijai; jis norėjo, kad Bagdado paktas telktųsi aplink Egiptą, kuris savo ruožtu piestu stojo prieš Paktą. Didžiajai Britanijai būtų buvę parankiau nuversti Nasserą, tuo tarpu Amerika, nors ir nepatenkinta ginklų sandėriu su sovietais, manė būsiant išmintingiau Nasserui nuolaidžiauti.

Rūpindamiesi atkurti pašlijusią vienybę, amerikiečių ir britų lyderiai sutelkė dėmesį į grandiozinį vadinamosios Aukštosios Asuano užtvankos projektą: 111 metrų aukščio, beveik keturių kilometrų ilgio, ji turėjo būti pastatyta Nilo aukštupyje, netoli Egipto ir Sudano sienos, kad reguliuotų drėkinimą Nilo slėnyje, kuris nuo neatmenamų laikų maitino egiptiečius; užtvanka turėjo išvaduoti juos iš kasmetinės priklausomybės nuo Nilo potvynių.

Nesutaikomiausias Nassero priešininkas Anthony Eden pirmas iškėlė mintį, kad britai ir amerikiečiai drauge remtų užtvankos statybą, Amerikai prisiimant liūto dalį (apie 90 procentų) rūpesčių. Kodėl Eden, troškęs atsikratyti Nassero, tapo didžiausiu Asuano užtvankos šalininku, paaiškina nebent jo noras sudaryti įspūdį, kad jis laikąs savo rankose Viduriniųjų Rytų diplomatijos vadeles ir griaunąs sovietų bandymus karinę pagalbą pratęsti ekonominiu skverbimusi. 1955 metų gruodžio 14 dieną Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos oficialiai pasisiūlė statyti užtvanką. Tai turėjo būti daroma dviem etapais: išsyk skiriamos tam tikros ribotos lėšos parengiamajam etapui, kurio metu išsiaiškinama, kokio masto bei pobūdžio pagalbos reikės antrajam, pačios užtvankos statybos, etapui.[4]

Tai buvo keistas sprendimas. Dvi vyriausybės ėmėsi monumentalaus inžinerinio ir finansinio projekto, nors abiem kėlė nerimą Nassero lin-

kimas į sovietų pusę ir abiem būtų buvę mieliau, jei šį lyderį pakeistų kitas. Nedarnūs sąjungininkai raminosi mintimi, kad pirma subsidija nepavykus laimėti Nassero palankumo, antras etapas padarytų Egiptą finansiškai nuo jų priklausomą – panašiai kaip Sueco kanalo iškasimas leido Vakarams finansiškai kontroliuoti Egiptą XIX amžiuje.

Užuot apraminęs Asuano užtvankos projektas tik paskatino Nasserą pasijusti dar svarbesniu. Nenorėdamas prarasti derybinių svertų, jis skubiai ėmėsi kompensuojančių žingsnių. Kibiai derėdamasis dėl finansinių sąlygų, Nasser atmetė amerikiečių siūlymąsi padėti arabų ir Izraelio dialogui. O kai Didžioji Britanija pabandė palenkti Jordaniją dėtis prie Bagdado pakto, kilo proegiptiški neramumai, privertę karalių Husseiną 1956 metų kovo mėnesį atleisti Glubb pašą, Arabų legiono vadą britą.[5]

Gegužės 16 dieną Nasser pareiškė nebepripažįstąs Chiang Kai-sheko vyriausybės ir užmezgė diplomatinius santykius su Kinijos Liaudies Respublika. Tai buvo tiesioginis akibrokštas Jungtinėms Valstijoms ir ypač Dullesui, kuris smarkiai rėmė Taivaną. Birželio mėnesį lankydamasis Egipte naujasis sovietų užsienio reikalų ministras Dmitrij Šepilov pasiūlė, kad sovietai ir finansuotų, ir statytų Asuano užtvanką. Taip Nasser gavo galimybę imtis savo mėgstamos pramogos – kurstyti supergaliūnes vieną prieš kitą.

Liepos 19 dieną Dulles nusprendė padaryti galą šiam tąsymuisi. Komunistinės Kinijos pripažinimas buvo paskutinis lašas, įtikinęs Dullesą, kad Egipto lyderį reikėtų pamokyti. Kai Egipto ambasadorius grįžo iš Kairo su nurodymais priimti visus amerikiečių techninius siūlymus, Dulles jam pareiškė: Vašingtonas priėjęs prie išvados, kad užtvanka neatitinka Egipto ekonominio pajėgumo. Jokia pagalba nebus teikiama.

Dulles tarėsi esąs gerai pasirengęs stipriam Egipto atsakui. Jis kalbėjo *Time* leidėjui Henry Luce'ui, kad sprendimas dėl Asuano užtvankos – „puikus šachmatų ėjimas, kokio JAV diplomatija seniai nebuvo dariusi“. Nasser, teigė jis, „atsidūrė velniškai keblioje padėtyje, tad kad ir kaip pasielgtų, viską bus galima pasukti Amerikos labui. Jeigu jis dabar kreipsis į rusus ir šie pasakys 'ne', tai suardys sovietų neseniai pradėtą pasaulyje regzti ekonominio skverbimosi tinklą. ... Jeigu sovietai sutiks duoti Nasserui tą užtvanką, ką gi, mes rengiame planus užkurti jiems gerą pirtį satelitinėse šalyse: ar ne todėl jų gyvenimo sąlygos tokios varganos, kad sovietai švaisto milijonus Egiptui?“[6] Šie Dulleso žodžiai – dar vienas pavyzdys jo polinkio pervertinti propagandos vaidmenį, ypač anapus „geležinės uždangos“. Dullesui aiškiai trūko ryžto „puikųjį ėjimą“ paremti drąsa rizikuoti.

Nors politinis pagrindas užtvankai statyti buvo menkas, amerikiečiams atsiėmus savo pagalbos siūlymą, kilo didelė krizė. Prancūzų ambasadorius Vašingtone Maurice Couve de Murville (vėliau tapęs de Gaulle'io užsienio reikalų ministru) tiksliai nuspėjo, kas bus toliau: „Jie kažką darys su Suecu. Tai vienintelis būdas Vakarų šalims paveikti."[7]

1956 metų liepos 26 dieną kalbėdamas didžiulei miniai Nasser davė atkirtį Dullesui. Jis apeliavo į arabų nacionalizmą:

> Tai, o piliečiai, yra kova, į kurią ir mes dabar įtraukti. Tai kova prieš imperializmą, prieš imperializmo metodus bei taktiką, tai kova prieš Izraelį, imperializmo avangardą. ...
>
> Arabų nacionalizmas stiprėja. Arabų nacionalizmas triumfuoja. Arabų nacionalizmas žengia į priekį. Jis mato savo kelią ir savo jėgą. Arabų nacionalizmas žino, kas yra jo priešai ir kas yra jo draugai...[8]

Sąmoningai mesdamas iššūkį Prancūzijai, jis kalbėjo miniai: „Mes niekada nesakysime, kad kova Alžyre nėra mūsų kova." Viduryje kalbos Nasser ištarė Ferdinand'o de Lessepso, Sueco kanalą tiesusio prancūzo, pavardę. Tai buvo ženklas Egipto kariuomenei užimti kanalą. Kalbai artėjant prie pabaigos, Nasser jau galėjo paskelbti šėlstančiai miniai: „Šią akimirką, kai aš jums kalbu, kiti jūsų broliai egiptiečiai... ima į savo rankas kanalo bendrovę bei jos nuosavybę ir pradeda kontroliuoti laivybą kanalu – kanalu, kuris yra Egipto teritorijoje, kuris... yra Egipto dalis ir kuris priklauso Egiptui."[9]

Demokratinių šalių nesutarimai, būdingi Sueco krizės preliudijai, apnuodijo ir jų reakciją į ją. Eden, po pernelyg ilgo laukimo prieš metus iškopęs į ministro pirmininko postą, dėl savo temperamento negalėjo ką nors spręsti spaudžiamas. Būti tiesioginiu Churchillio įpėdiniu – pakankamai sunki našta, bet ji dar labiau pasunkėjo dėl Edeno susikurtos stiprios asmenybės reputacijos, kuri visiškai neatitiko jo psichologinio ir netgi fizinio gležnumo. Vos prieš keletą mėnesių Edenui buvo atlikta rimta operacija, ir jam nuolat reikėjo gydytojų priežiūros. O svarbiausia, Eden buvo savo brandos metų įkaitas. Jis, geras arabistas, augo britų viešpatavimo Viduriniuosiuose Rytuose laikotarpiu, tad buvo pasiryžęs sustabdyti Nasserą, prireikus – net ir vienas pats.

Prancūzija į Nasserą žiūrėjo dar priešiškiau. Jos svarbiausieji interesai arabų pasaulyje buvo susiję su Maroku ir Alžyru. Marokas buvo prancūzų protektoratas, o Alžyras – užjūrio departamentas, kuriame gyveno milijonas prancūzų. Abi Šiaurės Afrikos šalys siekė nepriklausomybės, ir šiam procesui Nassero politika teikė nemenką emocinę bei politinę paramą. Nasserui sudarius ginklų sandėrį su sovietais

iškilo pavojus, kad per Egiptą sovietų ginklai nukeliaus ir iki Alžyro partizanų. „Visa tai [yra] Nassero veikaluose, kaip kad Hitlerio politika [buvo] išdėstyta *Mein Kampf*, – tvirtino naujasis Prancūzijos ministras pirmininkas Guy Mollet. – Nasser [yra] užsimojęs pakartoti islamo užkariavimus.“[10]

Analogija su Hitleriu nebuvo visiškai tiksli. Implikuodama, kad Nassero Egiptas ketinąs užkariauti užsienio valstybes, Viduriniųjų Rytų sienoms ji skyrė tokią reikšmę, kokia arabų nacionalistams neatrodė svarbi. Sienos Europoje – išskyrus Balkanus – iš esmės buvo bendros istorijos ir kultūros atspindys. Tuo tarpu Viduriniuosiuose Rytuose sienas po Pirmojo pasaulinio karo nubrėžė svetimos, daugiausiai Europos valstybės, – taip, kad joms būtų lengviau dominuoti regione. Žiūrint arabų nacionalistų akimis, tos sienos skaldė arabų tautą ir trukdė plėtotis bendrai arabų kultūrai. Jų panaikinimas anaiptol nebūtų reiškęs, kad viena šalis primeta savo valią kitoms; tai buvo būdas sukurti vieningą arabų valstybę, kaip iš suverenių valstybėlių gausos Cavour sukūrė Italiją ar Bismarck – Vokietiją.

Kad ir koks netikslus buvo Nassero lyginimas su Hitleriu, tapo akivaizdu, kad Eden ir Mollet, sykį iškėlę nenuolaidžiavimo vėliavą, atgal nesitrauks. Jiedu priklausė kartai, kuriai *appeasement* buvo didžiausia nuodėmė, o Miunchenas – gyvas sąžinės priekaištas. Arabų lyderio prilyginimas Hitleriui ar net Mussolini'ui reiškė, kad Eden ir Mollet peržengė ribą, už kurios kompromisas nebeįmanomas. Jiedviem liko arba laimėti, arba atsisakyti pretenzijų dominuoti – pirmiausia savo pačių galvose.

Edeno ir Mollet reakcija į Sueco kanalo nacionalizavimą buvo tūžmi. Kitą dieną po Nassero kalbos Eden telegrafavo Eisenhoweriui: „Jei nesilaikysime [tvirtos pozicijos], mūsų ir jūsų įtakai Viduriniuosiuose Rytuose – mes tuo nė kiek neabejojame – ateis galas.“[11] Dar po trijų dienų kalbėdamas Bendruomenių rūmuose, jis visiškai atmetė galimybę trauktis:

> Jos Didenybės Vyriausybei nebus priimtini jokie susitarimai dėl šio didžiojo tarptautinio vandens kelio ateities, jeigu jis bus atiduotas nevaržomai kontrolei vienos Valstybės, kuri, kaip parodė neseni įvykiai, gali naudoti jį grynai nacionalinės politikos reikalams.[12]

Prancūzija reagavo ne mažiau ryžtingai. Liepos 29 dieną jos ambasadorius Londone informavo Didžiosios Britanijos užsienio sekretorių, kad Prancūzija pasirengusi perduoti savo pajėgas britų vadovybės žinion ir išvesti kariuomenę iš Alžyro bendriems veiksmams prieš Egiptą.[13]

Rugpjūčio 1 dieną atvykęs į Londoną konsultacijų, Dulles, regis, irgi buvo panašiai nusiteikęs. Pareiškęs, kad jokiai vienai valstybei neleistina kontroliuoti kanalo, ypač jei ta valstybė yra Egiptas, jis sakė:

> Būtina rasti būdą, kaip priversti Nasserą *išspjauti* tai, ką jis mėgina praryti. ... Privalome visomis jėgomis stengtis, kad pasaulio viešoji nuomonė būtų palanki tarptautiniam kanalo valdymui. ... Turėtų būti įmanoma taip pakreipti pasaulio viešąją nuomonę, kad Nasser atsidurtų izoliacijoje. Jeigu vėliau tektų imtis karinės operacijos, ji turėtų daugiau šansų pasisekti ir sukeltų mažiau neigiamų atgarsių negu darant tai skubomis.[14]

Jis pasiūlė per artimiausias dvi savaites Londone sušaukti Jūrų konferenciją, kurioje dalyvautų dvidešimt keturios didžiausios jūrų valstybės, ir nustatyti tarptautinę laisvos laivybos Sueco kanalu tvarką.

Dulleso raginimas kviesti konferenciją tapo painaus, o Didžiajai Britanijai bei Prancūzijai – apmaudaus ir galiausiai žeminančio proceso pradžia. Netgi Dulleso įžanginis šūvis, rodės, buvo ne kas kita, kaip bandymas suderinti griežtą kalbėseną su vilkinimo diplomatija. Labai greit paaiškėjo, kad sąjungininkų požiūris į krizę yra kitoks. Eden ir Mollet Nassero nuvertimą arba pažeminimą laikė savitiksliu, tuo tarpu Eisenhoweriui ir Dullesui rūpėjo ir santykių su arabų pasauliu ateitis. Abi pusės rėmėsi klaidingomis išankstinėmis nuostatomis: Eden ir Mollet veikė taip, tarsi Nassero nušalinimas grąžintų į laikus, kurie egzistavo iki jam ateinant į valdžią; Eisenhower ir Dulles, matyt, buvo įtikėję, kad jeigu ne Nasserą, tai kurį nors kitą regiono nacionalistų lyderį vis dėlto galima palenkti prie Viduriniųjų Rytų saugumo sistemos, panašios į NATO. Be to, jiems atrodė, kad karinė akcija prieš Nasserą tiek pakurstytų arabų nacionalizmą, jog Vakarų įtaka išnyktų mažiausiai vienos kartos gyvenimui – kur kas juodesnis scenarijus už kanalo kontrolės praradimą.

Kaip vėliau paaiškėjo, nė viena iš šių prielaidų nebuvo teisinga. Toks Egiptas, koks egzistavo iki Nassero, išnyko amžiams. Kiti nacionalistiniai lyderiai ėjo Nassero pėdomis ir nepasidavė tramdymo politikos sirenų vilionėms. Pagrindinis jų derybinis švietalas buvo pats Šaltasis karas, kuriuo jie naudojosi nė kiek ne mažiau negu smerkė. Tikrasis klausimas buvo toks: kas labiau kurstys arabų nacionalizmą – Nassero pergalė ar jo pralaimėjimas.

Žvelgiant grynai analitiniu žvilgsniu, Amerikai derėjo laikytis britų ir prancūzų požiūrio: kad naseriško kirpimo karingasis nacionalizmas yra neįveikiama kliūtis konstruktyviai Viduriniųjų Rytų politikai. Akivaizdžiai parodžius, kad kliovimasis sovietų ginklais nieko gero

neduoda, būtų išvengta ne vieno sukrėtimų dešimtmečio besivystančio pasaulio šalyse. Šiuo požiūriu Nassero iššūkį reikėjo priimti. Jungtinės Valstijos galėjo parodyti Nasserui jo vietą, bet niekaip negalėjo dalyvauti atkuriant kolonijinį britų ir prancūzų dominavimą. Atsiriboti nuo sąjungininkų – jei tai buvo būtina – Amerika turėjo ne Sueco krizės pradžioje, bet jai sėkmingai pasibaigus. Įrodžius, kad kliautis sovietų parama Egiptui gali būti pražūtinga, reikėjo paremti nuosaikius nacionalistinius tikslus, puoselėjamus nuosaikaus Nassero įpėdinio, – panašiai Jungtinės Valstijos elgėsi su Sadatu aštuntajame dešimtmetyje.

Tačiau demokratijos nebuvo pasirengusios tokiai sudėtingai strategijai. Didžioji Britanija ir Prancūzija nenorėjo sutikti, kad būtina sąlyga Nasserui nuversti yra pasirengimas vykdyti daugelį jo keliamų reikalavimų, kai į valdžią ateis nuosaikesnis lyderis. O Amerika nesuprato, kaip svarbu leisti dviem savo artimoms NATO sąjungininkėms prisitaikyti prie naujų aplinkybių, negriaunant jų, kaip didžiųjų galiūnių, savivaizdžio. Mat žlugus valstybės savivaizdžiui dingsta ir jos noras vaidinti svarbų tarptautinį vaidmenį. Štai kodėl Harold Macmillan, tuomet buvęs iždo kancleriu, kalbėjo Dulleso emisarui ambasadoriui Robertui Murphy, kad „Britanija taps dar vienais Nyderlandais“, jei dabar nepasipriešins Nasserui.[15] Tačiau Amerikos lyderiai pasirinko kitą kelią – mėginti palenkti į savo pusę radikaliuosius nacionalistus, pirmiausia atsiribodami nuo Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos diplomatiškai, o vėliau viešai prieštaraudami joms bei rodydami jų gebėjimo veikti įvykius Viduriniuosiuose Rytuose ribas – kitaip tariant, versdami jas įsisąmoninti, kad jos jau nebėra didžiosios galiūnės.

Dullesui, kanalo režimą traktavusiam kaip teisinį dalyką, labiausiai rūpėjo, kad neužsivertų jūros keliai, ir jis siūlė įvairiausias teisines formules, kaip apeiti galimas laisvo tranzito Sueco kanalu kliūtis. Tuo tarpu Eden ir Mollet neketino taikstytis su kanalo nacionalizavimu; jie mėgino paversti tai dingstimi Nasserui nuversti ar bent pažeminti. O pats Nasser bandė laimėti laiko, kaip kad revoliucionieriai neretai daro po *fait accompli*. Juo ilgiau tveria jų akcija, juo sunkiau būna grąžinti senąją padėtį – ypač jėga.

Eisenhower karštai priešinosi jėgos naudojimui – net ir ginant laisvos laivybos Sueco kanalu principą, – nors Dulles Londone tam viešai pritarė. Dulles tada atvežė Edenui prezidento laišką, kuriame buvo pabrėžiama, kad „neišmintinga net galvoti apie karinės jėgos naudojimą šiuo tarpu...“ Maža to, Eisenhower netgi užsiminė, kad vienašalė britų akcija susilpnintų Amerikos ryžtą remti NATO, o tai

iš esmės reikštų, jog Amerikos sąjungininkai paliekami Maskvos malonei. Jei karas kiltų anksčiau, negu Didžioji Britanija aiškiai įrodys, kad ji išsėmė visas taikias priemones krizei spręsti, rašė Eisenhower, tai „labai rimtai paveiktų mūsų žmonių požiūrį į Vakarų sąjungininkus. Nenorėčiau perdėti, bet galiu patikinti jus, kad tai įgautų tokį pobūdį, jog turėtų pačių rimčiausių padarinių“.[16]

Pažiūrėti atrodė neįmanoma, kad susipyktų dvi šalys, Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos, kurių vadovus siejo tiek bendrų karo meto patirčių. Eden nesitikėjo, kad Eisenhowerio būgštavimai dėl vienašalių britų ir prancūzų veiksmų gali peraugti į atvirą opoziciją. O Eisenhower buvo įsitikinęs, kad Prancūzija ir Didžioji Britanija neišdrįsiančios imtis veiksmų be Amerikos paramos. Britų ir amerikiečių lyderiai vertino savo „ypatingus santykius“, sutvirtintus karo meto bendradarbiavimo ir asmeninės draugystės. Tačiau per Sueco krizę juos palaužė principinis asmenybių susikirtimas. Britų lyderiai laikė Dullesą sunkiu pašnekovu, ir Eden jo nemėgo.

Pagal šeimos tradicijas ir savo polinkius John Foster Dulles atrodė tiesiog sukurtas būti valstybės sekretoriumi. Jo senelis John Foster buvo valstybės sekretorius prezidento Benjamino Harrisono laikais, jo dėdė Robert Lansing – Wilsono valstybės sekretorius tuo metu, kai vyko Versalio taikos konferencija. Pats John Foster Dulles didžiumą gyvenimo dirbo teisininku, bet aktyviai domėjosi užsienio politika.

Amerikos valstybės sekretoriai tradiciškai teigdavo Amerikos išskirtinumą ir visuotinį jos vertybių tinkamumą. Dulles nebuvo išimtis, tik jis labiau linko į religinį, o ne filosofinį išskirtinumą. Pirmą kartą su tarptautiniais reikalais jis susidūrė, kai vadovavo protestantų kovos už taiką pasaulyje komitetui. Sykį jis išdidžiai pareiškė: „Niekas Valstybės departamente neišmano Biblijos tiek, kiek aš.“[17] Rūsčios presbiterionų tikybos principus Dulles stengėsi perkelti į kasdienę amerikiečių užsienio politiką. „Esu įsitikinęs, – rašė jis 1950 metais, – kad mūsų politinė mintis ir praktika turėtų tiksliau atspindėti religinį tikėjimą, jog žmogaus kilmė ir lemtis yra iš Dievo.“[18] Nors Dulles atstovavo klasikiniam Amerikos reiškiniui, kurį Gladstone'o kartos anglai būtų lengvai atpažinę, pokarinę britų lyderių kartą erzino jo teisuoliškumas, ir jie laikė jį veikiau veidmainiu, negu nuoširdžiai tikinčiu žmogumi.

Deja, Dulleso polinkis sakyti pašnekovams pamokslus neretai užtemdydavo jo tobulą užsienio reikalų išmanymą ir, konkrečiai, jo gilią sovietų sistemos varomųjų jėgų analizę. Churchill apibūdino Dullesą kaip „griežtą puritoną dideliu, blyškiu akiniuotu veidu su neryškia burnos anga“ ir linksmesnėmis akimirkomis vadindavo jį

Dullitu. Eden nuo pat pradžių juo nepasitikėjo. 1952 metais, Eisenhoweriui rengiantis skirti Dullesą valstybės sekretoriumi, Eden išsakė viltį turėti kokį nors kitą kolegą: „Aš nemanau galėsiąs su juo dirbti."[19]

Daugybė gerųjų Dulleso ypatybių padarė jį labai įtakingą. Jo darbo etika ir ištikimybė principams žavėjo Eisenhowerį. Konrad Adenauer laikė Dullesą „didžiausiu žmogumi" iš visų sutiktųjų ir tokiu, kuris „laikosi žodžio".[20] Griežta Dulleso dvipolio pasaulio koncepcija, jo gebėjimas atsispirti ir meilikavimui, ir spaudimui padaryti nuolaidų Maskvai, nepalenkiamas ryžtas pelnė jam Adenauerio ir kitų lyderių, bijojusių separatinio sovietų ir amerikiečių sandėrio, simpatijas.

Tuo tarpu Dulleso samprotavimai Londone apie aukštesnę moralę tik dar labiau pagilino Vašingtono ir Londono požiūrių skirtumus. Dulles žodžiais pritarė Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos skelbiamiems tikslams, bet drauge nuosekliai priešinosi jėgos naudojimui jų siekiant. Jis pažėrė ne vieną idėją, kaip įveikti krizę, bet nuodugnesnis jų nagrinėjimas virsdavo laiko vilkinimu mėginant atvėsinti anglų ir prancūzų veržimąsi kariauti. Jei Dulles būtų buvęs atkaklesnis, jo siūlymai kuo puikiausiai galėjo tapti praktiniu Sueco krizės sprendimu – gal ne tokiu, kokio norėjo Didžioji Britanija ir Prancūzija, bet joms pakenčiamu.

Tačiau vos spėjęs grįžti į Jungtines Valstijas Dulles atsižadėjo jėgos naudojimo netgi tuo atveju, jeigu Nasser atmestų jo paties siūlymus, pateiktus Jūrų konferencijoje. Rugpjūčio 3 dieną jis pasakė:

> Mes nenorime... į prievartą atsakyti prievarta. Mes pirmiausia norime sužinoti nuomonę daugelio gyvybiškai suinteresuotų valstybių, nes tikime, kad visos tos valstybės, tarp jų ir Egiptas, gerbs blaivią nuomonę šalių, kurios yra pasirašiusios tarptautinę 1888 metų konvenciją arba naudojasi jos nuostatų suteiktomis teisėmis.[21]

Moralistinė retorika negalėjo pakeisti realybės: Dulleso nuostata jokiu atveju nenaudoti jėgos stūmė sąjungininkų diplomatiją į aklavietę. Vienintelis būdas palenkti Nasserą sutikti su Dulleso siūlomu Sueco kanalo režimu buvo pagrasinti jam karine britų ir prancūzų intervencija. Tačiau kiekvieną savo planą tarptautinei kanalo kontrolei įvesti Dulles atsverdavo kokiu nors pareiškimu, kategoriškai prieštaraujančiu jėgos naudojimui, o tai skatino Nasserą tuos planus atmesti.

Dulles pritarė Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos reikalavimui šaukti dvidešimt keturių pagrindinių Sueco kanalo naudotojų konferenciją – tarp jų buvo aštuonios šalys, 1888 metais pasirašiusios Konstantinopolio konvenciją, nustačiusią tą režimą, kurį Nasser dabar mėgino

panaikinti. Konferencijoje JAV balsavo kartu su aštuoniolikos valstybių dauguma, pasiūliusia naują Sueco kanalo režimą, kuriuo pripažino Egipto suverenumą ir Egipto personalo dalyvavimą, bet sykiu darė konferencijos dalyvius faktiškais kanalo administratoriais. Kad ir labai kūrybingas siūlant išeitis, Dulles pasirodė nenorįs imtis jokių priemonių joms įgyvendinti, išskyrus viešąją nuomonę. Dulles neigė, kad tarp jo siūlymų ir veiksmų esama nenuoseklumo, ir tvirtino, esą galiausiai moralinis įtikinėjimas paskatinsiąs Nasserą nusileisti. Jo nuomone, daugumai žmonių

> ...gana svarbu, kaip juos vertina žmonija. ... Tuo tikėdamas, aš nė kiek neabejoju: mūsų konferencija pareikš tokios moralinės jėgos nuomonę, kad mes galėsime būti tikri, jog Sueco kanalas ir ateityje, kaip pastaruosius 100 metų, netrikdomai tarnaus žmonijos interesams.[22]

Kaip ir reikėjo tikėtis, moralinis spaudimas pasirodė nepakankamas lygiai tiek, kiek buvo eliminuota fizinė jėga. Rugsėjo 10 dieną Nasser atmetė Londono Jūrų konferencijos siūlymus.

Po trijų dienų Dulles pateikė dar vieną išradingą sumanymą. Šį sykį jis pasiūlė įkurti Naudotojų asociaciją, kuri valdytų kanalą ir rinktų mokesčius, įrengusi kažką panašaus į laivų užkardą abiejuose kanalo galuose, šalia Egipto teritorinių vandenų, prie Port Saido ir Sueco uostų. Jeigu Nasser tam nepritartų, Naudotojų asociacija apsieitų be jo, o jeigu sutiktų – pajamų iš kanalo kontrolę jis turėtų užleisti tarptautiniam organui. Šis sudėtingas planas puikiausiai galėjo veikti, jei Dulles, kaip ir Jūrų konferencijos atveju, nebūtų savo rankomis jo suardęs. Per spaudos konferenciją spalio 2 dieną Dulles dar kartą pareiškė nenaudosiąs jėgos. Ta pačia proga jis pamokė Edeną: neva šiam nederėtų siūlyti, kad NATO imtųsi spręsti panašias į Sueco krizes:

> Esama tam tikro požiūrio skirtumo dėl Sueco kanalo. Tą skirtumą, matyt, lemia gana fundamentalūs dalykai. Kai kuriose teritorijose mūsų tris valstybes sieja sutartys, kaip antai teritorijoje, kurią aprėpia Atlanto paktas... Čia trejeto... nuomonės nesiskiria.
>
> Kitos problemos yra susijusios su kitomis teritorijomis ir vienaip ar kitaip liečia vadinamąją kolonializmo problemą. Šių problemų atžvilgiu Jungtinės Valstijos laikosi labiau nepriklausomo požiūrio.[23]

Dulleso interpretacija buvo teisiškai nepriekaištinga, tačiau ateityje ji atsigręžė antru galu. Mat sąjungininkai pasitelkė tą patį argumentą, kai Amerikai prireikė jų paramos Vietname ir vykdant kitus, vadinamuosius užribio (*out of area*) scenarijus. Antai per 1973 metų karą Viduriniuosiuose Rytuose europiečiai atsisakė suteikti oro erdvę amerikie-

čių lėktuvams skristi į Izraelį, tuo apversdami Sueco situaciją aukštyn kojom. Nuo tol jau Amerikos sąjungininkai nesutikdavo, kad NATO įsipareigojimai galiotų už sutartyje griežtai nustatytos teritorijos. Didžiąją Britaniją ir Prancūziją 1956 metais supykdė ne tiek teisinė interpretacija, kiek aiški Dulleso užuomina, kad Jungtinės Valstijos savo gyvybiškus poreikius Viduriniuosiuose Rytuose apibrėžia visiškai kitaip negu jų europiniai sąjungininkai.

Tai ypač suerzino Londoną, nes ką tik, Dulleso spaudos konferencijos išvakarėse, Eden buvo pasiuntęs Eisenhoweriui telegramą, kad dabar svarbiausia nebe Nasser, o Sovietų Sąjunga:

> Mums nekyla jokių abejonių, kad Nasser, patinka jam tai ar ne, yra tvirtai pakliuvęs į sovietų rankas, kaip kad Mussolini buvo pakliuvęs į Hitlerio. Nuolaidžiauti Nasserui ir rodyti jam savo neryžtingumą būtų toks pat tuščias reikalas kaip tada, kai silpnumą rodėme Mussolini'ui.[24]

Edenui Dulleso žodžiai reiškė, kad Jungtinės Valstijos nesutinka su jo teiginiu, jog didžiausia grėsmė Egiptui kylanti iš Sovietų Sąjungos. Egipto problemą jis norėjo spręsti tramdymo politikos kontekste, tuo tarpu Dulles, regis, laikė ją kolonijiniu kivirču, į kurį Jungtinės Valstijos, saugodamos savo moralinio tyrumo įvaizdį, neketino kištis.

Sunku įsivaizduoti, kad Dulles nesuvokė, kokį pavojingą žaidimą žaidžia. Jis turėjo nemenką praktinį patyrimą, bet elgėsi taip, tarsi būtų tikėjęs, kad Amerikos visuomenę geriausiai paveiks pompastiškos, teisuoliškos moralistinės ištarmės. Dulles niekur nėra paaiškinęs savo veiksmų Sueco krizės metu. Labai tikėtina, kad jį draskė du prieštaringi impulsai. Žinant Dulleso požiūrį į komunizmą, jis veikiausiai pritarė Edeno ir Mollet analizei dėl sovietų skverbimosi į Viduriniuosius Rytus pavojų. Tai paaiškintų, kodėl jis labai panašiai kaip Eden interpretavo Nassero motyvus ir kodėl jo staigus atsisakymas remti Asuano užtvankos statybą nustebino net britų vyriausybę (nors ši buvo bendrais bruožais perspėta).

Kita vertus, Dulles dirbo prezidentui, kuris karštai priešinosi karui – kaip gali priešintis tik daug matęs karys. Eisenhoweriui nerūpėjo galių pusiausvyros niuansai; net jeigu Viduriniuosiuose Rytuose ir kaupėsi tolimos ateities grėsmė globaliai pusiausvyrai, jis darė išvadą, kad Amerika bus pakankamai stipri tam pasipriešinti ir vėliau – pavojus jos pačios išlikimui dar negresia. Sueco krizė Eisenhoweriui neatrodė tiek rimta, kad reikėtų griebtis jėgos. O jis buvo labai stipri asmenybė ir, nepaisant draugiškos šypsenos, ne itin maloni, kai kas nors jam priešgyniaudavo.

Kaip sykį pasakė Dean Acheson, valstybės sekretoriaus veiklos efektyvumas priklauso nuo to, ar jis žino, koks yra prezidentas. Dulles, be abejonės, žinojo, – priešingai negu Eden ir Mollet, kurie laikė Eisenhowerį mielu, bet nominaliu vadovu. Tad jiedu neteikė didesnės reikšmės laiškui, kurį Eisenhower parašė Edenui rugsėjo 2-ąją dėl Jūrų konferencijos, dar kartą perspėdamas nenaudoti jėgos:

> ...Viduriniųjų Rytų ir Šiaurės Afrikos tautos, iš dalies netgi visos Azijos ir visos Afrikos tautos taip susitelks prieš Vakarus, kad, bijau, mums nepavyks to pakeisti per kartos gyvenimą, o gal net ištisą šimtmetį, ypač turint omenyje rusų gebėjimą kiršinti.[25]

Dulles buvo atsidūręs tarp dviejų ugnių – nepalenkiamo Eisenhowerio ir papiktintų Europos sąjungininkų. Eden su Mollet neturėjo kur trauktis, ir jiedu niršo, kad Dulles skelbdamas griežtus tikslus čia pat išsižada praktinių priemonių jiems pasiekti. Jie taip ir nesuprato, kaip labai Eisenhower nusiteikęs prieš jėgos naudojimą ir kokia svari yra prezidento nuomonė. Dullesui praraja tarp sąjungininkų ir Nassero nebuvo tokia svarbi kaip praraja tarp jo prezidento ir prezidento asmeninių draugų Europoje. Jis mėgino siaurinti tą prarają kliaudamasis savo sumanumu ir tikėdamasis, kad laikas pakeisiąs jų ar Eisenhowerio požiūrį arba priversiąs Nasserą padaryti kokią nors klaidą, kuri išspręs visas problemas. Tačiau šitaip Dulles tik skatino Prancūziją ir Didžiąją Britaniją desperatiškai statyti viską ant vienos kortos.

Dulleso taktikos dilemą reziumavo vieno žurnalisto klausimas per spaudos konferenciją rugsėjo 13 dieną: „Pone sekretoriau, kai Jungtinės Valstijos iš anksto skelbia nesiimsiančios jėgos ir kai Sovietų Sąjunga savo propaganda remia Egiptą, ar tai nereiškia, kad visi švietalai lieka Nassero rankose?“[26] Nors Dulles miglotai atsakė, kad moralės jėga nugalėsianti, klausimas pataikė tiesiai į dešimtuką.

Didėjantys demokratinių šalių nesutarimai paskatino Kremlių statyti daugiau. Jis apstulbino Vašingtoną, pasiūlydamas savąją paramą Asuano užtvankos projektui ir padidindamas ginklų tiekimą į Viduriniuosius Rytus. Nirtusis Chruščiov kalbėjo Jugoslavijos ambasadoriui: „Neužmirškite, kad, jeigu prasidės karas, mes visomis išgalėmis remsime Egiptą. Jeigu mano paties sūnus ateitų ir prašytųsi išleidžiamas savanoriu kovoti už Egiptą, aš pritarčiau tokiam jo sprendimui.“[27]

Po to, kai Dulles per spalio 2 dienos spaudos konferenciją antrą kartą atsižadėjo jėgos naudojimo, Didžioji Britanija ir Prancūzija ryžosi veikti savarankiškai. Prieš pradėdami karinę intervenciją britai ir prancūzai turėjo padaryti keletą taktinių ėjimų. Vienas jų buvo paskutinis

kreipimasis į Jungtines Tautas, krizės metu vaidinusias keistą vaidmenį. Iš pradžių Didžioji Britanija ir Prancūzija ketino, užsitikrinusios Amerikos paramą, apskritai apsieiti be Jungtinių Tautų, nes baiminosi, kad Neprisijungusiųjų grupė solidarizuosis su Egiptu. Tačiau išnaudojusios diplomatines galimybes, jos vis dėlto kreipėsi į Jungtines Tautas, šiuo atsainiu gestu norėdamos parodyti, kad pasaulinės organizacijos bejėgiškumas nepalieka joms kitos išeities, kaip veikti pačioms. Šitaip Jungtinės Tautos iš tarptautinių ginčų sprendimo priemonės buvo paverstos paskutine kliūtimi, kurią reikia pašalinti prieš imantis jėgos, ir tam tikra prasme netgi pretekstu.

Nelauktai Jungtinės Tautos pasirodė kuo geriausiai – tik neilgam. Per privačias egiptiečių, britų ir prancūzų užsienio reikalų ministrų konsultacijas pavyko susitarti dėl šešių principų, kurie nedaug skyrėsi nuo Jūrų konferencijos daugumos nuomonės. Buvo įkurta iš egiptiečių sudaryta valdyba ir ją prižiūrinti Naudotojų taryba. Nesutarimus tarp dviejų organų turėjo spręsti arbitražas. Spalio 12 dieną kalbėdamas per televiziją Eisenhower neslėpė džiaugsmo:

> Noriu jums kai ką pranešti. Manau, kad tai pati geriausia žinia, kokią galiu Amerikai pranešti šį vakarą.
>
> Šiandien Jungtinėse Tautose pasiekta itin viltingos pažangos sprendžiant ginčą dėl Sueco. Egiptas, Britanija ir Prancūzija per savo užsienio reikalų ministrus susitarė dėl principų, kuriais remsis jų derybos. Panašu, kad ta labai didelė krizė jau praeityje.[28]

Nors Eisenhower ir nepasakė, kad „taika čia pat", džiūgavimai, kuriuos sukėlė jo pareiškimas, pasirodė per ankstyvi. Jau kitą, spalio 13 dienos, vakarą „šeši principai" sulaukė nemalonaus siurprizo. Saugumo Taryba dviem atskirais balsavimais juos vieningai patvirtino, tačiau Sovietų Sąjunga vetavo jų įgyvendinimo priemones.

„Šeši principai" buvo paskutinis šansas taikiai užbaigti krizę. Amerika galėjo paspausti Egiptą, kad šis prašytų Sovietų Sąjungą atsiimti veto – jei, žinoma, tas veto atsirado ne dėl šių dviejų šalių sankalbio. Be to, Amerikos spaudimas sovietams – pavyzdžiui, perspėjimas, kad atviro susidūrimo atveju Jungtinės Valstijos remsiančios savo sąjungininkes, – galėjo sulaikyti juos nuo veto. Tačiau Jungtinės Valstijos norėjo *ir* išsaugoti sąjungininkų draugystę, *ir* neužkirsti kelio dialogui su Neprisijungusiųjų grupe. Bandydama susieti nesusiejama, Amerika padarė karą neišvengiamą.

Eden ir Mollet buvo pasirengę sutikti su visomis formulėmis, kurios galėjo padėti išvengti karo: ir Jūrų konferencijos, ir Naudotojų

asociacijos, ir „šešių principų“. Bet kiekvieną kartą daug žadanti pradžia įstrigdavo seklumoje; nė sykio Amerika savo diplomatija neparėmė Dulleso keltų arba laimintų siūlymų. Nors Didžioji Britanija ir Prancūzija turėjo daugybę suprantamų priežasčių pradėti karą, jos užsivertė pražūtingą naštą, kai dingstimi pasirinko juokingai akivaizdžią gudrybę. Prancūzų sumanymas buvo toks: Izraelis įsiveržia į Egiptą ir prieina iki Sueco kanalo. Tada Didžioji Britanija ir Prancūzija pareikalauja, kad laivybos laisvės vardan ir Egiptas, ir Izraelis atsitrauktų nuo Kanalo per dešimt mylių. Egiptui nesutikus – kitaip būti ir negalėjo, – Didžioji Britanija ir Prancūzija užima Kanalo zoną. Kas vyktų toliau, buvo neaišku. Planas turėjo būti pradėtas vykdyti likus savaitei iki Amerikos prezidento rinkimų.

Šis painus planas niekam nedavė naudos. Pirmiausia jis visiškai nederėjo prie diplomatų pastangų, kuriomis, Nasserui užgrobus Sueco kanalą, buvo siekiama sukurti vienokią ar kitokią tarptautinę sistemą Kanalui valdyti. Žlugus tarptautinės bendrijos remtoms iniciatyvoms, galėjusioms garantuoti laisvą laivybą, būtų buvę visiškai logiška, kad Didžioji Britanija ir Prancūzija mėgintų įgyvendinti jas jėga. Nors tokiai vienašališkai akcijai, be abejonės, būtų plačiai priešinamasi, ji bent jau būtų buvusi suprantama ankstesnės diplomatijos šviesoje. Tačiau manevras, kurio ėmėsi britai ir prancūzai, buvo pernelyg permatomas ir ciniškas.

Kiekvienam iš partnerių būtų buvę geriau, jei savo tikslų jie būtų siekę atskirai. Didžioji Britanija ir Prancūzija sumenkino savo paraišką būti didžiosiomis galiūnėmis, nes, norėdamos įveikti Egiptą, jos pasitelkė į pagalbą Izraelį. Izraelis prarado moralinį pranašumą, kurį jam teikė kaimyno atsisakymas derėtis dėl taikos, nes pasirodė kaip kolonializmo įrankis. Susilpnėjo Didžiosios Britanijos padėtis Jordanijoje ir Irake, svarbiausiuose jos Vidurinių̨jų Rytų bastionuose. Eisenhowerį smarkiai įžeidė sąjungininkų manevras, taip atvirai grįstas prielaida, kad paskutinę rinkimų kampanijos savaitę jis nenorėsiąs rizikuoti rinkėjų žydų balsais.[29] Nelengva rasti tokią politiką, kurios kiekvienas judesys darytų vien žalą, arba suburti tokią koaliciją, kuri silpnintų išsyk visus jos partnerius. Didžiajai Britanijai, Prancūzijai ir Izraeliui pavyko tai padaryti.

Tarsi pamiršusios apie jų laukiančią tarptautinio pasipiktinimo audrą, Didžioji Britanija ir Prancūzija dar labiau padidino savo politines problemas, kai pasirinko atsargią, veikiau į delsimą panašią karinę strategiją. Spalio 29 dieną Izraelis įsiveržė į Sinajų. Spalio 30 dieną Didžioji Britanija ir Prancūzija pareikalavo, kad abi pusės atsitrauktų nuo

Kanalo, nors Izraelio kariuomenė jo dar nebuvo pasiekusi. Spalio 31 dieną Didžioji Britanija ir Prancūzija paskelbė pradedančios karo veiksmus sausumoje. Tačiau britų ir prancūzų kariai išsilaipino Egipte tik po keturių dienų ir neįvykdė užduoties per keletą dienų užimti Kanalą.

Niekam neatėjo į galvą atsižvelgti į paaštrėjusį Amerikos teisingumo jausmą. Spalio 30 dieną, po pirmos Izraelio atakos praėjus dvidešimt keturioms valandoms, Jungtinės Valstijos pasiūlė Saugumo Tarybai griežtą rezoliuciją, nurodančią Izraelio ginkluotosioms pajėgoms „nedelsiant atsitraukti... už nustatytos paliaubų linijos".[30] Amerika nepareikalavo pasmerkti nei Egipto globojamo terorizmo, nei arabų vykdomos neteisėtos Akabos įlankos blokados. Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai spalio 31-ąją įsijungus į konfliktą, Eisenhower tą pačią dieną užsipuolė jas ir kalbėdamas per televiziją:

> Kaip kiekviena iš tų valstybių turi akivaizdžią teisę imtis tokių sprendimų ir veiksmų, taip ir mes turime teisę – jei šitaip liepia mūsų protas – tam nepritarti. Mums atrodo, kad tų veiksmų imtasi per klaidą. Jėgos naudojimo mes nelaikome išmintinga ir tinkama priemone tarptautiniams ginčams spręsti.[31]

Tokio absoliutaus jėgos atsisakymo principo Eisenhowerio administracija niekada netaikė pati sau, pavyzdžiui, kai prieš dvejus metus rengė Gvatemalos vyriausybės nuvertimą. Nesilaikė jo ir po dvejų metų, kai Eisenhower pasiuntė amerikiečių karius į Libaną. Tai buvo pirmas ir vienintelis kartas, kai Jungtinės Valstijos balsavo kartu su Sovietų Sąjunga prieš artimiausius savo sąjungininkus. Eisenhower pranešė Amerikai, kad, atsižvelgdamas į galimą britų ir prancūzų veto Saugumo Taryboje, jis pateiksiąs šią bylą Generalinei Asamblėjai, kur veto teisės jie neturėsią.

Lapkričio 2 dieną Generalinė Asamblėja šešiasdešimt keturiais balsais prieš penkis pareikalavo nutraukti karo veiksmus. Per sesiją naktį iš lapkričio 3-iosios į 4-ąją ji priėmė dar griežtesnę rezoliuciją ir pradėjo svarstyti Jungtinių Tautų taikos palaikymo pajėgų įvedimą į Kanalo zoną – simboliškas žingsnis britų ir prancūzų pasitraukimui palengvinti, mat Jungtinių Tautų pajėgos niekada nedislokuojamos suverenios valstybės teritorijoje prieš jos valią, o Nasser neabejotinai būtų pareikalavęs jas išvesti.

Lapkričio 5 dieną sprendimas kurti Jungtinių Tautų taikos palaikymo pajėgas buvo priimtas. Didžioji Britanija ir Prancūzija tuojau pat paskelbė, kad jų kariai pasitrauks, kai tik Jungtinių Tautų pajėgos atvyks į vietą, – galbūt puoselėdamos *arriere pensée*, jog jie taps Jungtinių

Tautų kontingento dalimi. Amerikos bendrininkavimą žeminant savo artimiausius sąjungininkus dar labiau paaštrino tai, kad tą pačią dieną sovietų pajėgos sutriuškino vengrų laisvės kovotojus, nė nekreipdamos dėmesio į simbolišką – net ir toks apibūdinimas pernelyg maloningas – Jungtinių Tautų protestą.

Lapkričio 5-osios vakare, praėjus savaitei po britų ir prancūzų ultimatumo ir dvidešimt keturioms valandoms po to, kai sovietų tankai pradėjo malšinti vengrų sukilimą, „prabilo" ir Sovietų Sąjunga. Amerikos ir jos sąjungininkų nesutarimai suteikė Maskvai galimybę bemaž niekuo nerizikuojant pasireikšti kaip Egipto gynėjai, ir ji paleido tikrą komunikacijų salvę. Užsienio reikalų ministras Šepilov parašė laišką Saugumo Tarybos pirmininkui; ministras pirmininkas Bulganin kreipėsi į Edeną, Mollet, Eisenhowerį ir Izraelio ministrą pirmininką Davidą Ben-Gurioną. Visų penkių kreipimųsi tema buvo ta pati: „grobuoniška" agresija prieš Egiptą turi liautis; Jungtinės Tautos privalo stabdyti ją sutelktomis pastangomis; Sovietų Sąjunga galėtų prisidėti jūrų ir oro pajėgomis.

Kad šie pareiškimai būtų dar grėsmingesni, Bulganin pridūrė ir kiekvienam konkrečiam adresatui skirtų perspėjimų. Antai laiške Edenui, nors ir maskuojant tai kaip retorinį klausimą, pirmą sykį nedviprasmiškai pagrasinta sovietų raketų ataka prieš Vakarus:

> Kas atsitiktų Britanijai, jeigu ją užpultų stipresnės, turinčios visas šiuolaikines griaunamųjų ginklų rūšis valstybės? Šiais laikais jos galėtų ir nesiųsti jūrų ar oro pajėgų prie Britanijos krantų, o naudotis kitomis priemonėmis – pavyzdžiui, raketiniais ginklais.[32]

Kad užuomina neliktų nesuprasta, Bulganin pridėjo dar vieną grasinantį sakinį: „Mes esame kupini ryžto jėga sutriuškinti agresorius ir atkurti Egipte taiką."[33] Panašų perspėjimą gavo ir Mollet. Laiškas Ben-Gurionui, nors ne toks konkretus, skambėjo dar grėsmingiau, nes jame buvo pabrėžiama, kad Izraelio veiksmai kelia „pavojų pačiam Izraelio, kaip valstybės, egzistavimui".[34]

O Eisenhoweriui Bulganin pasiūlė imtis bendrų karinių veiksmų konfliktui Viduriniuosiuose Rytuose nutraukti. Jis netgi užsiminė apie pasaulinio karo galimybę: „Šio karo nesustabdžius gresia pavojus, kad jis peraugs į trečiąjį pasaulinį karą."[35] Sklisdami iš vienintelės šalies, galinčios pradėti tokį karą, šie pareiškimai iš tiesų nieko gera nežadėjo.

Sovietų grasinimai dvelkė nežabota bravūra, kuri vėliau tapo skiriamuoju Chruščiovo diplomatijos bruožu. Tuo pat metu, kai sovietų kariuomenė brutaliai malšino sukilėlius Vengrijoje, Sovietų Sąjungai

netrūko įžūlumo virkauti dėl tariamų Vakarų imperializmo aukų likimo. Tik beatodairiška prigimtis galėjo paskatinti Chruščiovą grasinti trečiuoju pasauliniu karu 1956 metais, kai Sovietų Sąjunga buvo nepalyginti silpnesnė už Jungtines Valstijas, ypač branduolinėje srityje. Sovietų Sąjungos padėtis neleido jai stoti į atvirą kovą, o jeigu tokia būtų pakvipę, Chruščiovui būtų tekę gėdingai trauktis, kaip kad atsitiko po šešerių metų per Kubos raketų krizę.

Eisenhower pasipiktinęs atmetė Sovietų Sąjungos siūlymą dėl bendrų karinių veiksmų ir įspėjo, kad Jungtinės Valstijos priešinsis bet kokiam vienašaliam sovietų kariniam žingsniui. Kita vertus, po sovietų perspėjimo Vašingtonas sustiprino spaudimą Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai. Kai lapkričio 6 dieną pradėjo bauginančiai smukti svaro sterlingų kursas, Amerika, priešingai negu ankstesniais kartais, laikėsi nuošalėje ir nepadėjo apraminti rinkos.

Sukritikuotam Bendruomenių rūmų, menkai remiamam Sandraugos, Jungtinių Valstijų paliktam likimo valiai Edenui teko mesti rankšluostį. Lapkričio 6-ąją jis sutiko kitą dieną sudaryti paliaubas. Nuo britų ir prancūzų desanto išsilaipinimo nebuvo praėjusios nė keturiasdešimt aštuonios valandos.

Britų ir prancūzų ekspedicija buvo parengta atbulomis rankomis ir įgyvendinta mėgėjiškai; ji buvo iš anksto pasmerkta žlugti, nes planuota netikint savo jėgomis ir neturint aiškaus politinio tikslo. Jungtinės Valstijos niekada nebūtų rėmusios tokio ydingo sumanymo. Vis dėlto lieka kankinantis klausimas, ar Amerikai buvo būtina taip negailestingai atsiriboti nuo sąjungininkų. Ar tikrai Jungtinės Valstijos teturėjo tik tokį pasirinkimą: remti prancūzų ir britų avantiūrą arba atvirai jai priešintis? Teisiniu požiūriu, Jungtinės Valstijos nebuvo įsipareigojusios Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai daugiau negu apibrėžta NATO sutartyje. Bet reikalas nebuvo grynai teisinis. Ar tikrai Amerikos nacionaliniams interesams buvo geriausia šitaip prikišamai rodyti dviem artimiausioms sąjungininkėms jų negebėjimą veikti savarankiškai?

Amerika anaiptol neprivalėjo nei skubinti svarstymą Jungtinėse Tautose, kaip ji tai darė, nei remti rezoliucijas, kurias rengiant buvo visiškai nepaisoma motyvų ir žiūrima vien to, kas vyksta šią akimirką. Jungtinės Valstijos galėjo atkreipti dėmesį į daugybę tarptautinių planų Kanalo veiklai apsaugoti, į neteisėtai arabų blokuojamą Akabos įlanką, į tai, kad Nasser skatino teroristų išpuolius prieš Izraelį. O svarbiausia, smerkdamos britų bei prancūzų veiksmus, jos galėjo ir privalėjo pasmerkti ir sovietų veiksmus Vengrijoje. Veikdamos taip, tarsi Sueco problema būtų grynai moralinė ir teisinė, tarsi ji neturėtų jokio geopolitinio

pagrindo, Jungtinės Valstijos nesugebėjo suvokti realybės, kad besąlygiška Nassero pergalė – tai yra tokia baigtis, jei Egiptas neduos jokių garantijų dėl Kanalo veikimo, – kartu reikštų ir pergalę radikaliosios politikos, kurią sovietai skatino tiekdami ginklus ir grasindami.

Problemos esmė buvo koncepcinio pobūdžio. Sueco krizės metu Amerikos lyderiai rėmėsi trimis principais, atspindinčiais senas tiesas: kad Amerikos įsipareigojimų sąjungininkams ribas nustato tikslūs teisiniai dokumentai; kad jokiai valstybei neleistina imtis jėgos, išskyrus konkrečiai apibrėžtus gynybos atvejus; ir, svarbiausia, kad Sueco krizė suteikianti Amerikai galimybę imtis savo tikrosios misijos, tai yra vadovauti besivystančiam pasauliui.

Pirmąjį principą Eisenhower išdėstė spalio 31 dienos kalboje, kai visu Amerikos diplomatiniu svoriu prispaudė Didžiąją Britaniją ir Prancūziją: „Negali būti taikos be teisės. O teisės negali būti, jei vienas tarptautinės elgsenos normas taikysime tiems, kas eina prieš mus, kitas – savo draugams."[36] Įsitikinimas, kad tarptautinius santykius galima išsamiai apibrėžti tarptautine teise, turi gilias šaknis Amerikos istorijoje. Iš čia kilo ir prielaida, kad Amerika turėtų veikti kaip nešališkas moralinis valstybių elgesio arbitras, neatsižvelgdama nei į nacionalinius interesus, nei į geopolitiką, nei į sąjungas. Tačiau realiame pasaulyje diplomatija, bent iš dalies, yra ir mokėjimas skirti vieną atvejį nuo kito ir draugus nuo varžovų.

Griežtai legalistinę nuostatą, kad vienintelė teisėta priežastis kariauti yra savigyna, 1956 metų gruodžio mėnesį pareiškė John Foster Dulles, NATO sutarties 1-ąjį straipsnį aiškindamas kaip įpareigojantį būtent šitokia prasme:

> ...esmė ta, kad mums atrodė, jog puolimas tokiomis aplinkybėmis pažeistų Jungtinių Tautų Chartiją, taip pat ir pačios Šiaurės Atlanto sutarties 1-ąjį straipsnį, kuris reikalauja, kad sutarties dalyviai atsisakytų naudoti jėgą ir ginčus spręstų taikiomis priemonėmis. Štai dėl to mes ir nepatenkinti: kad buvo pažeista sutartis, o ne todėl, kad nesikonsultuota.[37]

Nei iki tol, nei vėliau niekas neaiškino Šiaurės Atlanto sutarties 1-ojo straipsnio taip pacifistiškai. Mintis, kad karinės sąjungos nuostatai įpareigoja taikiai spręsti visus ginčus, skambėjo tiesiog stulbinamai. Iš tikrųjų klausimas buvo anaiptol ne teisinis – argi bet kuri sąjunga nereiškia tylaus įsipareigojimo bent šiek tiek gerbti sąjungininko požiūrį į savo gyvybiškus interesus – net jeigu šie nepatenka į sutarties griežtai apibrėžtą erdvę, ir galbūt šiek tiek pakantos, kai retsykiais randasi nuomonių skirtumų?

George Kennan ir Walter Lippmann, didieji varžovai per ankstesnę Amerikos diskusiją dėl tramdymo, galvojo panašiai. George Kennan ragino būti atlaidiems:

> Praeityje mes ne kartą klydome, bet mūsų draugai neatsigręžė prieš mus. Negana to, mums tenka didelė dalis atsakomybės už tą desperaciją, kuri pastūmėjo prancūzų ir britų Vyriausybes į šią neapgalvotą ir apgailėtiną akciją.[38]

Walter Lippmann ėjo dar toliau tvirtindamas, kad britų ir prancūzų sėkmė Amerikai būtų naudinga:

> Prancūzų ir britų akcija bus vertinama pagal rezultatą... Nors mes ir nepritarėme jų sprendimui, bet dabar Amerikos interesas, kad Prancūzijai ir Britanijai pasisektų. Kad ir kaip norėjome, jog jie to nedarytų, mes negalime dabar norėti, kad jie pralaimėtų.[39]

Trečios Amerikos politikos premisos – jos slaptos svajonės tapti besivystančio pasaulio lydere – pasirodė neįmanoma įgyvendinti. Richard Nixon, ko gero, pats rafinuočiausias nacionalinių interesų tyrinėtojas iš visų Amerikos pokario lyderių, lapkričio 2-ąją, iki rinkimų likus keturioms dienoms, priskyrė Ameriką antikolonijinės kovos avangardui:

> Pirmą sykį istorijoje mes pademonstravome nepriklausomumą nuo anglų ir prancūzų politikos Azijoje ir Afrikoje, kuri mums atrodė įkūnijanti kolonijinę tradiciją. Toji nepriklausomybės deklaracija įelektrino visą pasaulį.[40]

Turint omenyje vėlesnes Nixono ištarmes, sunku patikėti, kad jis kalbėjo nuoširdžiai, o ne vykdė nurodymus.

Bet iš tikrųjų reikalai susiklostė visiškai kitaip. Nasser nesušvelnino politikos nei Vakarų, nei savo sąjungininkų arabų atžvilgiu. Radikalieji rinkėjai nebūtų leidę jam pripažinti, kad jį išgelbėjo Amerikos spaudimas, net jeigu jis būtų norėjęs tai padaryti. Atvirkščiai, norėdamas tiems rinkėjams įtikti, jis sustiprino išpuolius prieš nuosaikias, provakarietiškas vyriausybes Viduriniuosiuose Rytuose. Po Sueco krizės nepraėjus nė dvejiems metams, buvo nuversta provakarietiška Irako vyriausybė; ją pakeitė vienas radikaliausių arabų pasaulio režimų, vėliau atvėręs kelią į valdžią Saddamui Husseinui. Sirija irgi juo toliau, juo labiau radikalėjo. Po penkerių metų Egipto kariuomenė, įžengusi į Jemeną, mėgino nuversti tenykštį režimą. Kadangi Jungtinės Valstijos faktiškai perėmė Didžiosios Britanijos strategines pozicijas, visas Nassero radikalizmo įniršis atsigręžė prieš Ameriką ir

kulminaciją pasiekė 1967 metais, kai tarp Jungtinių Valstijų ir Egipto nutrūko diplomatiniai santykiai.

Amerikai nepavyko palenkti į savo pusę ir kitų Neprisijungusiųjų šalių. Sueco krizei pasibaigus, jau po keleto mėnesių Amerikos santykiai su jomis buvo ne ką geresni negu Didžiosios Britanijos. Ir ne dėl to, kad dauguma jų būtų staiga pajutusios priešiškumą Jungtinėms Valstijoms; paprasčiausiai jos suvokė, kad šitaip elgdamosios gali išpešti nemaža naudos. Iš Sueco krizės tos valstybės geriausiai įsidėmėjo ne tai, kad Amerika padėjo Nasserui, o kad Nasser daug pasiekė sumaniai kiršindamas supergaliūnes. Sueco krizė taip pat atskleidė Neprisijungusiosioms šalims dar vieną pamatinę Šaltojo karo tiesą: spaudžiant Jungtines Valstijas paprastai sulaukiama nuoširdžių patikinimų ir pastangų palengvinti išsakytas skriaudas, tuo tarpu spausti Sovietų Sąjungą rizikinga, nes į spaudimą sovietai visada atsako kietu kontrspaudimu.

Dešimtmečius po Sueco krizės šios tendencijos tik stiprėjo. Vainoti Amerikos politiką pasidarė Neprisijungusiųjų šalių konferencijų ritualu. Tuo tarpu sovietų veiksmai tų konferencijų deklaracijose būdavo smerkiami itin retai ir apdairiai. Kadangi statistiškai mažai tikėtina, kad Jungtinės Valstijos visada klydo, Neprisijungusiųjų išpuolius, matyt, lėmė interesų skaičiavimas, o ne moraliniai vertinimai.

Patį didžiausią padarinį Sueco krizė paliko abipus tektoninės linijos, einančios per Vidurio Europą. Anwar Sadat, tuo metu pagrindinis Egipto propagandininkas, lapkričio 19 dieną rašė:

> Šiandien pasaulyje tėra dvi didžiosios galiūnės – Jungtinės Valstijos ir Sovietų Sąjunga... Ultimatumas pastatė Britaniją ir Prancūziją į jų – nei didelių, nei stiprių valstybių – vietą.[41]

Amerikos sąjungininkai padarė tokią pat išvadą. Sueco krizė privertė juos suvokti, kad viena Atlanto sąjungos prielaidų – Europos ir Jungtinių Valstijų interesų tapatumas – geriausiu atveju teisinga tik iš dalies. Nuo šiol argumentas, kad Europai nereikia branduolinių ginklų, nes ji visada galėsianti kliautis Amerikos parama, sudužadavo į Sueco prisiminimus. Didžioji Britanija jau ir anksčiau turėjo savo nepriklausomą atgrasymo priemonę. O Prancūzijos tvirta nuostata tapo 1956 metų lapkričio 9 dienos prancūzų dienraščio *Le Populaire* straipsnyje išreikšta nuomonė: „Akivaizdu, kad Prancūzijos vyriausybė netrukus nuspręs pati gamintis branduolinius ginklus... Sovietų grasinimas panaudoti raketas išsklaidė visas fantazijas ir iliuzijas."[42]

Tai, kad Amerika atstūmė savo artimiausius sąjungininkus, sukrėtė ne vien Sueco krizės veikėjus. Kancleris Adenauer, bene geriausias

Amerikos draugas pokario Europoje, nepaprastai žavėjosi Dullesu. Tačiau ir jis Amerikos diplomatiją Sueco krizės metu suprato kaip ženklą, pranašaujantį kokį nors globalų sandėrį tarp Jungtinių Valstijų ir Sovietų Sąjungos, už kurį mokėti galiausiai tektų Europai.

Lapkričio 6 dieną, kai Eden ir Mollet nusprendė nusileisti Amerikos spaudimui, Adenauer buvo Paryžiuje. Pasak Prancūzijos užsienio reikalų ministro Christiano Pineau, Adenauer kalbėjo:

> Prancūzija ir Anglija niekada nebus galiūnėmis, lygintinomis su Jungtinėmis Valstijomis ar Sovietų Sąjunga. Vokietija irgi. Norint vaidinti lemiamą vaidmenį pasaulyje, joms lieka vienintelė išeitis – vienytis kuriant Europą. Anglija tam dar nesubrendusi, tačiau Sueco byla padės jai susivokti. Negaiškime laiko – Europa bus jūsų kerštas.[43]

Šis pareiškimas paaiškina vėlesnį prancūzų ir vokiečių suartėjimą, kurio kulminacija tapo de Gaulle'io ir Adenauerio 1963 metais pasirašyta draugystės ir konsultacijų sutartis.

Didžioji Britanija, nors ir padariusi tokias pat kaip Prancūzija analitines išvadas apie savo santykinį silpnumą, pasielgė visiškai kitaip. Ji atgręžė Europos vienybei nugarą ir pasirinko nuolatinę subordinaciją Amerikos politikai. Savo priklausomybę nuo Jungtinių Valstijų Didžioji Britanija buvo įsisąmoninusi dar prieš Suecą, bet nesiliovė elgusis tarsi didžioji galiūnė. O po Sueco „ypatingi santykiai" su Amerika jai tapo priemone siekti maksimalios įtakos sprendimams, kurie praktiškai buvo daromi vien Vašingtone.

Daugiausiai žalos Sueco krizė padarė Sovietų Sąjungai. Per metus, praėjusius nuo „Ženevos dvasios", Sovietų Sąjunga sugebėjo prasiskverbti į Viduriniuosius Rytus, numalšinti sukilimą Vengrijoje ir pagrasinti raketų antpuoliu Vakarų Europai. Tuo laiku visa tarptautinė nešlovė teko Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai, o kur kas brutalesni Sovietų Sąjungos veiksmai Vengrijoje tebuvo geriausiu atveju paviršutiniškai pasmerkti.

Tiek ideologija, tiek asmens ypatybės skatino Chruščiovą Amerikos elgesį aiškinti silpnumu, o ne aukštais principais. Bandomasis čekoslovakiškų ginklų pardavimas Egiptui išsirutuliojo į svarbų sovietų strateginį proveržį, kuris suskaldė Atlanto sąjungą ir paakino besivystančias šalis imtis flirto su Maskva, kaip būdo padidinti savo derybinę galią. Chruščiov skendėjo euforijoje. Pakilios nuotaikos genamas, jis tarsi rusiškaisiais kalneliais skriejo nuo vienos konfrontacijos prie kitos – pradedant ultimatumu dėl Berlyno 1958 metais ir baigiant jo pažeminimu per 1962 metų Kubos raketų krizę.

Nors ir gana skausminga, Sueco krizė paženklino Amerikos iškilimą į pasaulio lyderes. Amerika su palengvėjimo atodūsiu griebėsi šios progos, kad atsiribotų nuo sąjungininkų, kuriuos ji tylomis smerkė už pragaištingąją *Realpolitik* ir ydingą žavėjimąsi galių pusiausvyra. Tačiau gyvenimo tikrovė neleido Amerikai išlikti tyrai. Suecas atvėrė Amerikai pasaulinės galios realijas, davęs jai gerą pamoką: svarbiausia ne tai, ar tuštuma užsipildys – ji visada užsipildo, – o kas ją užpildys. Atėmusi iš britų ir prancūzų jų istorinį vaidmenį Viduriniuosiuose Rytuose, Amerika netruko suvokti, kad atsakomybė už galių pusiausvyrą tame regione užgulė jos pačios pečius.

1956 metų lapkričio 29 dieną Amerikos vyriausybė, sveikindama Bagdado pakto valstybių susitikimą, kuriame dalyvavo Pakistano, Irako, Turkijos ir Irano vadovai, pareiškė: „Į [Pakto] narių teritoriniam vientisumui ar politinei nepriklausomybei kilusią grėsmę Jungtinės Valstijos žiūrės labai rimtai."[44] Diplomatijos kalba tai reiškė, kad Jungtinės Valstijos imsis ginti Bagdado pakto valstybes. Didžioji Britanija šiam vaidmeniui tuo metu buvo pernelyg silpna ir pernelyg diskredituota.

1957 metų sausio 5 dieną Eisenhower raštu paprašė Kongresą pritarti doktrinai, kuri vėliau gavo Eisenhowerio doktrinos pavadinimą, – trijų dalių programai, numatančiai teikti Viduriniesiems Rytams ekonominę ir karinę paramą, ginti juos nuo komunistų agresijos.[45] O 1957 metų sausio 10 dienos metiniame laiške Kongresui Eisenhower nuėjo netgi dar toliau – paskelbė, kad Amerika įsipareigoja ginti visą laisvąjį pasaulį:

> Pirma, Amerika turi gyvybiškų interesų visame pasaulyje, įskaitant abu pusrutulius ir visus žemynus.
> Antra, mus ir visas laisvojo pasaulio šalis sieja bendri interesai.
> Trečia, tarpusavyje susipynę interesai reikalauja taikos ir deramos pagarbos visų tautų teisėms.[46]

Amerikos bandymas atsiriboti nuo Europos baigėsi tuo, kad jai teko pačiai prisiimti atsakomybę ginti visas laisvas (tai yra nekomunistines) šalis visuose pasaulio regionuose. Nors Sueco krizės metu Amerika dar mėgino per Jungtines Tautas grumtis su pusiausvyros dviprasmybėmis besivystančiame pasaulyje, po dvejų metų amerikiečių kariai jau laipinosi Libane vykdyti Eisenhowerio doktrinos. Dar po dešimtmečio Amerika viena pati galynėjosi su jomis Vietname, nes dauguma sąjungininkų atsiribojo nuo jos pasitelkę tuos pačius argumentus, kuriais Amerika rėmėsi Sueco krizės laikais.

DVIDEŠIMT ANTRAS SKYRIUS

Vengrija: bruzdėjimas imperijoje

1956 metais du sutapę įvykiai pakeitė pokario tarptautinių santykių pobūdį. Sueco krizė paženklino Vakarų sąjungos naivumo pabaigą; po jos Vakarų sąjungininkai jau niekada visa širdimi netikėjo savo pačių kalbomis apie absoliučią interesų darną. O kruvinas vengrų sukilimo numalšinimas parodė, kad Sovietų Sąjunga laikysis savo interesų sferos, prireikus netgi griebsis jėgos ir kad kalbos apie išlaisvinimą (*liberation*) yra tuščios. Neliko jokių abejonių, kad Šaltasis karas bus ilgas ir nuožmus, kad priešiškos kariuomenės abipus Europą dalijančios linijos stovės viena prieš kitą ne tik artimoje, bet ir tolimoje, neįžvelgiamoje, ateityje.

Beviltišką vengrų kovą prieš sovietų valdžią įžiebė sprogstamasis istorinio rusų imperializmo, sovietų ideologijos ir aršaus vengrų nacionalizmo mišinys. Viena vertus, Vengrija buvo eilinė rusų ekspansionizmo, nemažėjančio nuo Petro Pirmojo laikų, auka. Rusų valstybė

visada stengėsi pavergti tautas, mėginančias vykdyti nepriklausomą politiką prie Rusijos sienų, – šis polinkis neišnyko ir po Šaltojo karo. Tačiau paprastai Rusijos problemos nuo to ir prasidėdavo. Atėmę nepriklausomybę, rusai būdavo priversti kaimyninėje šalyje laikyti brangiai kainuojančias karines pajėgas, kurios tuštino iždą nedidindamos Rusijos saugumo. Kaip rašė George Kennan: „...carų valdžia žlugo pirmiausia todėl, kad neįstengė suvirškinti vakarinių mažumų, kurias per savo kvailumą buvo atsikandusi iš Europos."[1]

Tas pat kartojosi ir atėjus į valdžią komunistams. Stalin susigrąžino visas carų Rusijos teritorijas, prarastas per Pirmąjį pasaulinį karą, ir prisidūrė vadinamąją satelitų orbitą Rytų Europoje, kurią buvo užėmusi Raudonoji armija ir kurią valdė Maskvos primestos sovietinio pavyzdžio vyriausybės. Imperinis valdymas, pakankamai komplikuotas carų laikais, pasidarė dar problemiškesnis valdant komunistams, kurie pajungtų šalių gyventojų neapykantą svetimųjų valdžiai sustiprino primetę neveiksmingą ekonominę sistemą.

Sovietinio stiliaus centrinis planavimas ilgainiui pasidarė nepakenčiamas netgi pačioje Sovietų Sąjungoje; satelitų orbitoje jis buvo katastrofiškas nuo pat pradžių. Iki Antrojo pasaulinio karo Čekoslovakijos piliečių gyvenimo lygis buvo lygintinas su Šveicarijos. Vėliau jis sumenko iki pilko ir monotoniško modelio, būdingo visoms komunistinėms šalims. Lenkija turėjo tokią pat pramonės bazę kaip Italija ir daugiau išteklių, bet buvo pasmerkta vegetuoti Rytų Europoje institucionalizuotu skurdo lygiu. Rytų vokiečiai komunistų sistemą laikė vienintele kliūtimi, trukdančia pasiekti ekonominę Federacinės Respublikos gerovę. Visų Rytų Europos šalių gyventojai žinojo, kad savo gerovę jie aukoja dėl komunistinės ideologijos ir sovietų hegemonijos.

Sovietų Sąjungoje komunizmas galėjo dėtis vietiniu reiškiniu, o Rytų Europai jis buvo akivaizdžiai įpirštas prievarta, užgniaužus senąsias tautų tradicijas. Netgi visiškai kontroliuodami policiją, informacijos priemones ir švietimą, komunistai satelitinėse valstybėse buvo – ir patys tai jautė – apsiausta mažuma. Lenin kadaise rašė, kad būtų beprotiška, jei bolševikai tęstų caro Nikolajaus II politiką, primesdami kaimynams savo papročius. Tačiau Stalino valdymui baigiantis pagrindinis skirtumas tarp komunistinės ir autoritarinės valdžios buvo tas, kad Stalin valdė kur kas žiauriau ir despotiškiau. Galiausiai sovietų politika susidūrė su ta pačia problema, kuri kamavo Rusiją visą jos istoriją: Rytų Europa, sukomunistinta sovietų valstybės saugumui stiprinti, reikalavo tiek išteklių ir aukščiausio lygio dėmesio, kad tapo veikiau našta negu strateginiu laimėjimu.

Stalin buvo įsitikinęs, kad Rytų Europos satelitus galima išlaikyti tik totaliai ir smulkmeniškai juos kontroliuojant iš Maskvos. 1948 metais Tito, vienintelis komunistų lyderis Rytų Europoje, iškilęs į valdžią daugiausiai savo paties pastangomis, leido suprasti, kad Belgradas eisiąs savu keliu, neklausydamas Maskvos nurodymų. Už tai Stalin pašalino Jugoslaviją iš Kominformo. Nors Stalin tikėjosi greito Tito žlugimo, šis išsilaikė padedamas Vakarų, kurie ideologinius prieštaravimus laikinai pakeitė senamadiškais galių pusiausvyros sumetimais.

Į Tito nepriklausomybės paraišką Stalin reagavo griebdamasis išmėgintų metodų drausmei atkurti – parodomaisiais procesais visoje satelitų orbitoje, tapusiais įteisintu žudymu tų, kurie geba nepriklausomai mąstyti. Kaip ir per ankstesnio dešimtmečio represijas Maskvoje, reta šio teroro aukų – jei apskritai kuri nors – iš tikrųjų buvo opoziciškai nusiteikusi. Juk tai buvo seni komunistai, sovietų primestos santvarkos laidininkai: Rudolf Slánsky Čekoslovakijoje, László Rajk Vengrijoje, Traicho Kostov Bulgarijoje, Władysław Gomułka Lenkijoje (vienintelis, kuriam pavyko išlikti). Pašalinus šiuos žmones, kuriuos jų visuomenė laikė Maskvos įrankiais, moralinis komunistų sistemos bankrotas pasidarė akivaizdus netgi saujelei vis dar tikinčiųjų jos deklaracijomis.

Stalino įpėdiniai nesijautė pakankamai tvirtai, kad tęstų tirono represijas, bet, kita vertus, buvo pernelyg susiskaldę, kad toleruotų laisvamanybę sovietų bloke. Jie blaškėsi tarp dviejų prieštaringų nuogąstavimų: kad represijos Rytų Europoje gali pakenkti taip reikalingam įtampos atoslūgiui santykiuose su Vakarais ir kad liberalizacija satelitų orbitoje gali baigtis viso komunistų statinio griuvimu. (Tiesa, Vakarų reakcijos baimė nesutrukdė jiems pasiųsti tankų malšinti Rytų vokiečių sukilimo 1953 metų birželį.) 1955 metais jie jau buvo nusprendę taikstytis su Rytų Europos šalių nacionalizmu, jei tik valdžia ten liks komunistų rankose, ir šiam naujam požiūriui paženklinti pasirinko santaiką su Tito. 1955 metų gegužę Chruščiov ir Bulganin tuo reikalu lankėsi Belgrade. Tačiau, kaip ir visos vėlesnės reformos, mėginimas liberalizuoti prilygo šliuzo vartų atidarymui.

Chruščiovo kalba XX partijos suvažiavime 1956 metų vasario mėnesį, kurioje jis atskleidė Stalino nusikaltimus, dar labiau diskreditavo komunizmą. Išimtis buvo Jugoslavija, kur komunizmui pavyko susikryžminti su nacionalistiniu idealu. Netrukus paaiškėjo, kad Stalin teisingai suvokė titoizmo pavojų Sovietų Sąjungai. Mat satelitinių šalių lyderiai susidūrė su paradoksu: norėdami nors kiek palenkti į savo pusę visuomenę, jie turėjo pelnyti nacionalistų reputaciją. Jie turėjo

atrodyti kaip lenkų, čekų ar vengrų komunistai, o ne kaip Kremliaus marionetės. Po Chruščiovo vizito į Belgradą Kremliui vis sunkiau sekėsi kontroliuoti satelitų režimus Rytų Europoje.

Visų tų įvykių metu Jungtinės Valstijos laikėsi iš esmės pasyviai. Pagrindinė tramdymo nuostata buvo Rytų Europos išlaisvinimą palikti laiko erozijai ir su sovietų įtaka tiesiogiai nekovoti. Per 1952 metų prezidento rinkimų kampaniją John Foster Dulles užsipuolė tokią laikyseną kaip pernelyg pasyvią, *Life* žurnale paskelbdamas straipsnį „Drąsos politika". Dulles tvirtino, kad Rytų Europos tautos – jis pavadino jas „belaisvėmis tautomis" – grimzta į neviltį, „nes Jungtinės Valstijos, istorinis laisvės jėgų lyderis, atrodo atsidavusios negatyviai 'tramdymo' ir 'pato' politikai". Jis ragino Jungtines Valstijas „viešai pripažinti, kad jos nori ir tikisi [tų tautų] išlaisvinimo".[2]

Ką konkrečiai reiškė „išlaisvinimas"? Dulles pakankamai gerai išmanė sovietų reikalus ir suprato, kad Maskva užgniauš bet kokį krustelėjimą. Kai jis rašė šį straipsnį, Stalin dar buvo gyvas. Todėl Dulles iššyk atmetė „kruvinų sukilimų ir represalijų" skatinimo kelią. Dulles rašė, kad jis turįs omenyje „taikų atsiskyrimą nuo Maskvos" pagal Tito pavyzdį, Amerikai padedant propaganda ir kitomis nekarinėmis priemonėmis.

Kai Tito nutraukė santykius su Maskva, Acheson rėmė jį, vadovaudamasis *Realpolitik* sumetimais; Dulles iš esmės tokiai pačiai politikai suteikė universalaus idealizmo atspalvį, pavadinęs ją „išlaisvinimu". Praktiškai Dulleso išlaisvinimo teorija buvo mėginimas, nedidinant Jungtinių Valstijų rizikos, kelti kainą, kurią Maskva mokėjo už savo įgijinių išsaugojimą. Dulles skatino titoizmą, o ne demokratiją, ir jo idėjas nuo Achesono idėjų teskyrė retoriniai niuansai.

Tiesa, Dulleso kritikai priskyrė jam tokį požiūrį į Rytų Europos išlaisvinimą, kokio jis niekada nebuvo reiškęs. Bet tiesa ir tai, kad jis nesistengė to paneigti. Dulles buvo pagrindinis globėjas tokių institucijų kaip „Laisvosios Europos radijas" ir „Laisvės radijas", kurios stengėsi neleisti užgesti laisvės idealams Rytų Europoje ir puoselėjo nuotaikas, galinčias peraugti į maištą. „Laisvosios Europos radijas" dirbo toli gražu ne subtiliai. Teoriškai jo pareiškimai nebuvo oficialūs, todėl jis agitavo už išlaisvinimą pačia pažodiškiausia ir karingiausia prasme. Deja, Rytų Europos laisvės kovotojai ne visada sugebėdavo įžvelgti skirtumą tarp „privačių" ir „oficialių" pasvarstymų, kuriuos transliuodavo vyriausybės finansuojamos Amerikos institucijos.

Atsitiko taip, kad bemaž tuo pat metu, kai Vakarų demokratijos buvo užsiėmusios Suecu, Sovietų Sąjunga pateko į kebeknę dviejuose svarbiausiuose savo satelituose – Lenkijoje ir Vengrijoje.

Lenkija įsiliepsnojo pirmoji. Birželio mėnesį valdžia žiauriai numalšino neramumus pramonės mieste Poznanėje – dešimtys žmonių žuvo, šimtai buvo sužeisti. Spalio mėnesį Lenkijos komunistų partijos Centro komiteto vadovai, išlikę per Stalino ankstesnio dešimtmečio valymus, nusprendė dėtis prie lenkų nacionalizmo reikalo. Jie pasiūlė Gomułkai, kuris 1951 metais buvo pašalintas iš partijos ir įkalintas, grįžti į pirmojo sekretoriaus postą; 1956 metų spalio 13 dieną Gomułka surengė savo pirmą Politinio biuro posėdį. Atleidus iš gynybos ministro pareigų sovietų maršalą Konstantiną Rokossovskį, kuris 1949 metais buvo įpirštas lenkams į Politinio biuro narius, išnyko vienas labiausiai žeminančių sovietų priežiūros simbolių. Komunistų partija paskelbė atsišaukimą, kad nuo šiol Lenkija eisianti „į socializmą tautiniu keliu". Turint omenyje karštus lenkų nacionalistinius jausmus ir abejingumą socializmui, tas pareiškimas Maskvai vargu ar skambėjo raminamai.

Kurį laiką Kremlius svarstė karinės intervencijos galimybę. Sovietų tankai jau buvo pajudėję didžiausių Lenkijos miestų link, kai spalio 19 dieną į Varšuvą atskrido Chruščiov, lydimas Politinio biuro kolegų Kaganovičiaus, Mikojano ir Molotovo.

Lenkų vadovai nesutriko. Jie pareiškė sovietų generaliniam sekretoriui, kad jo vizitas nelaikomas partiniu, todėl jis nebūsiąs priimtas Centro komiteto būstinėje. Sovietų delegacijai buvo pasiūlyta vykti į Belvederio rūmus, kur priimami valstybinio rango svečiai.

Chruščiov atsitraukė paskutinę akimirką. Spalio 20 dieną sovietų kariuomenė gavo įsakymą grįžti į savo bazes. Spalio 22 dieną Chruščiov palaimino Gomułkos išrinkimą komunistų partijos pirmuoju sekretoriumi mainais už pažadą, kad naujieji vadovai išlaikysią socialistinę sistemą ir Lenkijos narystę Varšuvos pakte. Formaliai sovietų gynybos sistema liko sveika. Vis dėlto lenkų karių patikimumo bet kokiame kare su Vakarais Maskva jau negalėjo, švelniai tariant, laikyti besąlygišku.

Sovietų Sąjunga atsitraukė ir leido tautiniam komunizmui Lenkijoje laimėti iš dalies todėl, kad represijos būtų reiškusios kovą su daugiau kaip 30 milijonų lenkų, kurių išmėgintą drąsą ir ryžtą priešintis svetimiesiems stiprino istorinės rusų priespaudos ir sovietų žiaurumų prisiminimai. Bet svarbiausia, kad Kremliaus tuo pat metu laukė dar didesni išbandymai Vengrijoje.

Devynis milijonus gyventojų turinti Vengrija buvo patyrusi tokį patį sovietų priespaudos ciklą kaip ir jos kaimynai. Nuo penktojo dešimtmečio ją valdė negailestingasis Mátyás Rákosi, užkietėjęs stalinistas.

Ketvirtąjį dešimtmetį Stalin išpirko jį iš Budapešto kalėjimo, mainais atidavęs vengrų vėliavas, užgrobtas caro kariuomenės 1849 metais. Ne vienas vengras pasigailėjo to sandėrio, kai Rákosi grįžo su Raudonąja armija ir ėmėsi kurti represijų sistemą – griežtą netgi pagal stalinistų standartus.

Netrukus po 1953 metų Berlyno sukilimo Rákosi'o laikai baigėsi. Išsikvietęs jį į Maskvą, Berija su nepakartojamu stalinistiniu brutalumu pareiškė, kad, nors Vengriją yra valdę įvairių tautybių žmonės, ji niekada neturėjo karaliaus žydo, ir sovietų vadovybė neketinanti dabar to leisti.[3] Rákosi pakeitė Imre Nagy, žinomas kaip komunistas reformatorius. Po dvejų metų, Maskvoje nuvertus Georgijų Malenkovą, Nagy buvo nušalintas ir ministru pirmininku tapo Rákosi. Dar sykį įsigalėjo komunistų ortodoksija. Menininkai ir intelektualai patyrė represijas, Nagy buvo pašalintas iš partijos.

Tačiau Stalino įpėdiniams trūko jo šėtoniško kryptingumo. Nagy ne tik buvo leista gyventi – jis išleido monografiją, kurioje abejojo Sovietų Sąjungos teise kištis į draugiškų komunistinių šalių vidaus reikalus. Tuo tarpu Rákosi per antrąjį valdžios turą ne ką daugiau atjautė savo tautos siekius negu per pirmąjį. XX SSKP suvažiavime Chruščiovui pasmerkus Staliną, Rákosi vėl buvo pakeistas, šį kartą artimu bendražygiu Ernő Gerő.

Nors Gerő skelbėsi esąs nacionalistas, žmonės jį tapatino su Rákosi'u, ir jam nepavyko suvaldyti šalį užplūdusio patriotizmo potvynio. Spalio 23-ąją, kitą dieną po Gomułkos oficialaus grįžimo į valdžią Lenkijoje, visuomenės nepasitenkinimas Budapešte išsiveržė per kraštus. Studentai išplatino sąrašą reikalavimų, kur kas radikalesnių negu lenkiško pavyzdžio reformos; tarp jų buvo žodžio laisvė, Rákosi'o ir jo bendrininkų teismas, sovietų kariuomenės išvedimas, Nagy grąžinimas į valdžią. Kai Nagy išėjo kalbėti didžiulei miniai Parlamento aikštėje, jis vis dar buvo komunistas reformatorius, o jo programa apsiribojo kai kurių demokratinių procedūrų įskiepijimu komunistinei sistemai. Jis ragino nusivylusius žmones tikėti, kad komunistų partija įgyvendinsianti visas reikalingas reformas.

Tačiau prašyti vengrų, kad jie patikėtų nekenčiamai komunistų partijai taisyti jos pačios klaidas, jau buvo per vėlu. Tai, kas atsitiko vėliau, panėšėjo į filmą, kurio pagrindinis herojus verčiamas nenoromis ir galbūt netgi nesąmoningai imtis misijos, tapsiančios jo lemtimi. Visą gyvenimą buvęs ištikimas, nors ir į reformas linkęs komunistas, Nagy per pirmąsias savo kalbas sukilimo metu atrodė pasiryžęs gelbėti komunistų partiją, kaip kad Gomułka išgelbėjo Lenkijoje. Bet žmonių

aistros juo toliau, juo labiau darė jį gyvu simboliu tos tiesos, kurią prieš šimtmetį išdėstė de Tocqueville:

> ...patirtis perša mintį, kad pati pavojingiausia akimirka blogai valdžiai ateina tada, kai ji pradeda save reformuoti. Tik didžiulis sumanumas gali išgelbėti valdovą, kuris po ilgo engimo nusprendžia palengvinti valdiniams gyvenimą. Kančios, kurios būna kantriai tveriamos kaip neišvengiamos, tampa nepakenčiamos tą akimirką, kai paaiškėja, kad jų galima išvengti. Reforma tuomet tik paryškina, kas dar lieka engėjiška ir dabar juo labiau nepakenčiama.[4]

Nagy buvo lemta gyvybe sumokėti už demokratijos viziją, užvaldžiusią jį per vėlai. Sutriuškinę revoliuciją, sovietai pasiūlė Nagy jos išsižadėti. Atsisakymas tai padaryti ir mirties bausmė laidavo jam vietą panteone aukų, sudėjusių galvas už Rytų Europos laisvę.

Spalio 24 dieną demonstracijos virto tikra revoliucija. Sukilėliai padeginėjo atskubėjusius sovietų tankus, užiminėjo valdžios įstaigas. Tą pačią dieną Nagy buvo paskirtas ministru pirmininku, o į Vengriją įvertinti padėties atvyko du sovietų Politinio biuro nariai – Mikojan ir Suslov. Spalio 28 dieną atrodė, kad sovietų inspektoriai priėjo prie panašios išvados kaip Chruščiov Varšuvoje – sutikti su titoistine Vengrija. Sovietų tankai pajudėjo iš Budapešto. Bet netgi tai nenuramino aistrų, kaip Lenkijoje. Demonstrantai dabar reikalavo nei daugiau, nei mažiau: daugiapartinės sistemos, išvesti sovietų kariuomenę iš visos Vengrijos ir išstoti iš Varšuvos pakto.

Rutuliojantis šiems įvykiams, Amerikos politika liko pabrėžtinai atsargi. Nepaisant visų kalbų apie išlaisvinimą, Vašingtonas aiškiai nesitikėjo tokio gaivališko protrūkio. Jis, regis, blaškėsi tarp noro kuo labiau skatinti procesą ir baimės, kad pernelyg ryžtinga politika suteiksianti sovietams dingstį įsikišti. Svarbiausia, Vašingtonas pademonstravo, kad retai sugeba vienu metu tvarkytis su dviem didelėmis krizėmis. Vengrų studentams ir darbininkams kaunantis gatvėse su sovietų tankais, Vašingtonas tylėjo – jis net neperspėjo Maskvos, kad grasinimas arba jėgos panaudojimas atsilieptų jos santykiams su Amerika.

Spalio 27 dieną Jungtinės Valstijos kreipėsi į Saugumo Tarybą dėl „padėties, kurią sukūrė užsienio karinės pajėgos Vengrijoje“.[5] Tačiau į tai reaguota taip nepaslankiai, kad balsavimas dėl Saugumo Tarybos rezoliucijos įvyko tik lapkričio 4 dieną, jau po sovietų intervencijos.

Pauzę užpildė „Laisvosios Europos radijas“. Savaip interpretuodamas Amerikos požiūrį, jis ragino vengrus spartinti revoliucijos tempą

ir nesutikti su jokiais kompromisais. Antai spalio 29 dieną jis šitaip sveikino Imre's Nagy paskyrimą ministru pirmininku:

> Imre Nagy ir jo šalininkai šiuolaikinėmis priemonėmis nori pakartoti Trojos arklio istoriją. Jie siekia paliaubų, kad Budapešto vyriausybė, kuri kol kas yra valdžioje, kuo ilgiau išlaikytų savo pozicijas. Kovojantieji už laisvę privalo nė akimirkai neišleisti iš akių jiems priešiškos vyriausybės sumanymų.[6]

„Laisvosios Europos radijo“ neįtikino ir tai, kad spalio 30 dieną Nagy panaikino vienpartinę sistemą ir sudarė koalicinę vyriausybę, į kurią įėjo visos demokratinės partijos, dalyvavusios paskutiniuose laisvuose rinkimuose 1945 metais:

> Gynybos ir vidaus reikalų ministerijos tebėra komunistų rankose. Laisvės kovotojai, nesitaikstykite su tuo. Nepadėkite ginklų.[7]

Nors „Laisvosios Europos radiją“ finansavo Amerikos vyriausybė, jam vadovavo nepriklausoma taryba ir administratoriai, kurie jokių oficialių nurodymų iš vyriausybės negaudavo. Vis dėlto buvo sunku tikėtis, kad Vengrijos laisvės kovotojai supras skirtumą tarp Jungtinių Valstijų vyriausybės ir to, ką skelbia radijo stotis, specialiai įkurta propaguoti išlaisvinimo politiką, kurią valstybės sekretorius vadino savo atradimu.

Kai Eisenhowerio administracija vis dėlto retkarčiais prabildavo, atrodė, kad jai svarbiausia nuraminti sovietus, išsklaidyti jų nuogąstavimus. Tačiau jos ištarmės nenoromis būdavo vos ne tokios pat kurstančios kaip ir „Laisvosios Europos radijo“ laidos. Spalio 27 dieną, kai sovietų kariuomenė lyg ir pradėjo trauktis iš Vengrijos sostinės, Dulles pasakė Dallase kalbą, kuri galėjo sudaryti įspūdį, kad Jungtinės Valstijos tikisi patyliukais išvilioti Vengriją iš sovietų orbitos. Bet kuri Rytų Europos šalis, nutraukusi ryšius su Maskva, kalbėjo Dulles, gali tikėtis Amerikos paramos. Ir ši parama nepriklausysianti „nuo to, kokią visuomenės sanklodos formą pasirinks tos šalys“. Kitaip tariant, kad gautų Amerikos paramą, Rytų Europos šalys nebūtinai turėjo tapti demokratinėmis; joms būtų pakakę laikytis Tito modelio ir išeiti iš Varšuvos pakto. Šiame archetipiškai amerikiniame Dulleso pareiškime buvo pabrėžtas ir nesavanaudiškumas: Jungtinės Valstijos nepuoselėja „jokio slapto tikslo trokšdamos satelitinių šalių nepriklausomybės“ ir nelaiko jų „potencialiomis karinėmis sąjungininkėmis“.[8]

Užuot raminęs, tas pagrindinis Amerikos diplomatinės retorikos patiekalas – bet kokių slaptų motyvų neigimas – netgi nemarksistinių

lyderių paprastai būdavo interpretuojamas kaip neprognozuojamumo arba vienavališkumo ženklas. Šiaip ar taip, tuo metu Maskvai kur kas didesnį nerimą kėlė Amerikos veiksmai, o ne Amerikos motyvai. Prieš aštuonerius metus Maskva buvo uždraudusi Rytų Europai dalyvauti Marshallo plane, nes Amerikos ekonominę pagalbą sovietai laikė kapitalistų pinklėmis. Dulleso siūlymas teikti ekonominę paramą perbėgėliams iš Varšuvos pakto neišvengiamai turėjo sustiprinti tuos nuogąstavimus. Politinio žemės drebėjimo tikimybę dar labiau didino arogantiška Dulleso užuomina, kad ne kas kita, o Amerikos santūrumas sulaikąs Vengriją nuo perėjimo į kitą karinę stovyklą.

Tarsi antrindamas Dullesui, šitaip „raminančiam" sovietus, Eisenhower spalio 31 dieną pasakė kalbą, įsidėmėtiną tuo, kad joje jis neužsiminė apie galimas sankcijas Sovietų Sąjungai, jei ši imtųsi represijų. Laikytis taikaus tono Eisenhowerį greičiausiai paskatino tai, kad diena anksčiau Sovietų Sąjunga paskelbė tarytum priimtinesnius, nors ir dviprasmiškus sovietų kariuomenės dislokavimo Rytų Europoje kriterijus. Kita vertus, Eisenhower turėjo žinoti apie tuo pat metu prasidėjusį didelių papildomų sovietų pajėgų permetimą į visą Vengrijos teritoriją. Eisenhowerio santūrumas Sovietų Sąjungos atžvilgiu ypač stebino lyginant jį su Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos smerkimu dėl Sueco toje pačioje kalboje.

Kalbėdamas apie Vengriją Eisenhower pabrėžė, kad, nors Jungtinės Valstijos ir tikisi sovietų dominavimo Rytų Europoje pabaigos, „mes, *suprantama*, negalime vykdyti šios savo politikos naudodami jėgą".[9] Tai „prieštarautų ir Rytų Europos tautų interesams, ir nepajudinamiems Jungtinių Tautų principams"[10] – šios tiesos akivaizdžiai nesuvokė nei „Laisvosios Europos radijas", nei vengrų laisvės kovotojai, tuo metu šaukęsi Amerikos pagalbos. O kol kas, tęsė Eisenhower, jis ėmęsis pastangų „pašalinti nepagrįstas baimes, kad naujas vyriausybes Rytų Europos šalyse mes laikome potencialiomis karinėmis sąjungininkėmis. Mes neturime tokių slaptų tikslų. Mes laikome šitas tautas savo draugais ir paprasčiausiai norime, kad mūsų draugai būtų laisvi".[11]

Slaptų motyvų neigimas prezidento lūpomis Kremliui skambėjo ne ką įtikimiau negu anksčiau valstybės sekretoriaus išsakytasis. Sovietų užsienio politikoje marksistinė ideologija buvo susipynusi su rusų nacionaliniais interesais, todėl jie paprasčiausiai nesuprato, kodėl Amerikai prireikė neigti turint savanaudiškų motyvų. Tuo tarpu atsisakymas naudoti jėgą Politiniam biurui buvo kur kas suprantamesnis, nes eliminavo didžiausią jo baimę tuo atveju, jeigu jis būtų nusprendęs suvesti sąskaitas Rytų Europoje – o tam sovietai aiškiai rengėsi.

Ironiška, kad abu oficialūs Eisenhowerio administracijos pareiškimai, padaryti pačiame vengrų revoliucijos įkarštyje, nenoromis tapo provokuojančiais. Tikinimas, kad Amerika neieškanti Rytų Europoje sąjungininkų, sukėlė Kremliaus nerimą, nes skambėjo taip, tarsi Rytų Europai būtų atsiradusi galimybė pereiti į kitą stovyklą. O atsisakymas imtis jėgos pakurstė krizę, nes sumažino sovietų nuogąstavimus dėl Amerikos reakcijos, jeigu Raudonoji armija numalšintų sukilimą.

Tuo metu įvykių Budapešte jau negalėjo suvaldyti netgi reformistiškai nusiteikusi politinė vadovybė. Spalio 30 dieną revoliucionieriai užėmė Budapešto miesto partijos komitetą ir išžudė visus čia buvusius, tarp jų kažkodėl ir vieną artimiausių Nagy bendražygių. Tą popietę Nagy paskelbė apie naujos vyriausybės sudarymą 1945 metų padėties pagrindu, kai valdė demokratinių partijų koalicija. Komunistų vienvaldystės pabaigą simbolizavo tai, kad į vyriausybę buvo įtrauktas Béla Kovacz, buržuazinės Smulkiųjų savininkų partijos atstovas. Vos prieš keletą metų Kovacz buvo kaltintas valstybės išdavimu. Džiūgaujančioms minioms kalbas sakė iš kalėjimo paleistas kardinolas Mindszenty, ilgalaikis opozicijos komunizmui simbolis. Nagy pareikalavo, kad sovietų kariuomenė pasitrauktų iš visos Vengrijos, ir pradėjo derybas šiuo klausimu su dviem Politinio biuro emisarais – Mikojanu ir Suslovu. Daugybė politinių partijų atidarė savo būstines ir ėmėsi leisti laikraščius bei brošiūras.

Sudarę Nagy įspūdį, kad jo siūlymas svarstytinas, Mikojan ir Suslov išvyko į Maskvą tarytum rengtis kitam derybų turui. Tą patį spalio 31-osios vakarą *Pravda* ir *Izvestija* išspausdino oficialų, diena anksčiau paskelbtą Kremliaus pareiškimą, kad svetima kariuomenė draugiškoje komunistinėje šalyje gali būti dislokuota tik šiai ir visam Varšuvos paktui sutinkant:

> ...vienos arba kitos valstybės – Varšuvos sutarties dalyvės – kariuomenė dislokuojama kitos valstybės – Varšuvos sutarties dalyvės – teritorijoje pagal visų jos dalyvių susitarimą ir tik sutinkant tai valstybei, kurios teritorijoje jos prašymu yra dislokuota arba numatoma dislokuoti ši kariuomenė.[12]

Šie žodžiai paskatino Eisenhowerį itin optimistiškai įvertinti sovietų vyriausybės pareiškimą spalio 31 dienos radijo kalboje, kurią jau minėjome: „...jeigu Sovietų Sąjunga sąžiningai laikysis paskelbtų ketinimų, pasaulis bus liudininkas didžiausio mūsų kartos gyvenime žingsnio teisingumo, pasitikėjimo ir valstybių tarpusavio supratimo link.“[13]

Sovietų pareiškimas atrodė toks priimtinas iš principo, kad Vašingtonas neatkreipė dėmesio į du svarbius dalykus: pirma, implikaciją,

kad išvedant kariuomenę būtina laikytis tokios pat procedūros kaip ir įvedant, o tai duoda Sovietų Sąjungai veto teisę; antra, specialiai Vengrijai skirtas pastraipas, grėsmingai perspėjančias, kad Sovietų Sąjunga „neleis" išduoti to, ką ji apibūdino kaip Vengrijos „socialistinius iškovojimus", ir prireikus gins juos drauge su kitomis socialistinėmis šalimis:

> Išsaugoti liaudies demokratinės Vengrijos socialistinius iškovojimus šiuo momentu yra svarbiausia ir šventa darbininkų, valstiečių, inteligentijos, visų vengrų darbo žmonių pareiga.
>
> Sovietų vyriausybė reiškia įsitikinimą, kad socialistinių šalių tautos neleis užsienio ir vidaus reakcinėms jėgoms pakirsti liaudies demokratinės santvarkos pagrindų. ... Jos stiprins brolišką socialistinių šalių vienybę ir tarpusavio paramą vardan didžiojo taikos ir socializmo reikalo.[14]

Pareiškime minima „liaudies demokratinė Vengrija" jau buvo liovusis taip vadintis ir, tiesą sakant, nebegalėjo išsaugoti nei savęs, nei „socialistinių iškovojimų". Nagy, visą gyvenimą priklausęs komunistų nomenklatūrai, negalėjo nesuprasti sovietų perspėjimų ir permainų, kurias jis pats skatino, reikšmės. Tuo metu Nagy, atsidūręs tarp įtūžusios tautos ir nepermaldaujamų sąjungininkų, buvo nešamas bangos, kurios negalėjo nei valdyti, nei nukreipti. Kitaip negu lenkai, vengrai reikalavo ne liberalizuoti komunistinį režimą, o visiškai jį panaikinti; ne lygybės su Sovietų Sąjunga, o visiško atsiskyrimo nuo jos.

Lapkričio 1 dieną, jau sudaręs koalicinę savo esme vyriausybę, Nagy žengė paskutinį, neatšaukiamą žingsnį – pareiškė, kad Vengrija pasitraukianti iš Varšuvos pakto ir skelbianti neutralitetą. Tai buvo nepalyginti daugiau už Gomułkos pastangas Lenkijoje. Per Vengrijos radiją Nagy perskaitė iškilnų pareiškimą, kuris tapo jo mirties nuosprendžiu:

> Vengrų tautos vyriausybė, jausdama didelę atsakomybę prieš liaudį ir istoriją ir reikšdama milijonų Vengrijos gyventojų valią, skelbia Vengrijos Liaudies Respublikos neutralitetą.
>
> Vengrų tauta, nepriklausoma ir lygiateisė, vadovaudamasi Jungtinių Tautų Chartija, nori palaikyti draugiškus santykius su kaimyninėmis valstybėmis, su Sovietų Sąjunga ir visomis pasaulio tautomis. Revoliucijos iškovojimus ji stiprins toliau, nesijungdama nė prie vieno valstybių bloko.[15]

Kartu Nagy paprašė Jungtinių Tautų pripažinti Vengrijos neutralitetą. Atsakymo jis negavo.

Nagy kreipimosi patosą atsvėrė abejingumas, su kuriuo vadinamoji pasaulio bendrija jį išklausė. Nei Jungtinės Valstijos, nei jos sąjungininkai Europoje nieko nepadarė, kad Jungtinės Tautos kuo skubiau apsvarstytų Nagy prašymą. O raginimai laikytis santūrumo sovietams

buvo nė motais. Jų kariuomenė, visas tas dienas plūste plūdusi į Vengriją, lapkričio 4 dienos rytą smogė be jokio įspėjimo ir žiauriai numalšino vengrų revoliuciją. Stalino represijų auka János Kádár, kurį Nagy kadaise iškėlė į komunistų partijos generalinius sekretorius ir kuris prieš keletą dienų buvo paslaptingai dingęs, dabar grįžo su sovietų tankais kurti naujos komunistų valdžios. Vengrijos kariuomenės vadas Pal Maléter buvo suimtas tuo metu, kai su sovietų pajėgų Vengrijoje vadu derėjosi dėl sovietų kariuomenės išvedimo. Jugoslavijos ambasadoje pasislėpęs Nagy patikėjo pažadu, kad jam niekas negresia, ir buvo suimtas, kai išėjo iš ambasados pastato. Kardinolas Mindszenty rado prieglobstį Amerikos atstovybėje ir slėpėsi ten iki 1971 metų. Nagy ir Maléter vėliau buvo nubausti mirties bausme. Kremliuje ir toliau gyvavo Stalino dvasia.

Tik lapkričio 4 dieną Jungtinės Tautos, kurios per visą kritiškąjį sovietų kariuomenės telkimo laikotarpį buvo užsiėmusios vien Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos smerkimu dėl Sueco, galų gale atkreipė dėmesį į Vengrijos įvykius, tuo metu jau virtusius tragedija. Saugumo Tarybos rezoliuciją, kad Sovietų Sąjunga išvestų kariuomenę, kaipmat vetavo Kremliaus atstovas. Speciali Generalinės Asamblėjos sesija priėmė panašų nutarimą, patvirtinantį Vengrijos teisę į nepriklausomybę ir reikalaujantį pasiųsti į Vengriją Jungtinių Tautų stebėtojus. Tą lemtingą dieną tai buvo jau antras nutarimas – pirmuoju ji įkūrė Jungtinių Tautų ypatingąsias pajėgas Viduriniesiems Rytams. Rezoliucija dėl Viduriniųjų Rytų buvo priimta vieningai, jai pritarė netgi Didžioji Britanija ir Prancūzija. Dėl Vengrijos balsuota taip: penkiasdešimt „už", aštuoni „prieš", penkiolika susilaikė. Sovietų blokas balsavo „prieš", o tokie Neprisijungusiųjų lyderiai kaip Indija ir Jugoslavija, taip pat visos arabų šalys susilaikė. Rezoliucija dėl Viduriniųjų Rytų buvo įgyvendinta, dėl Vengrijos – ignoruota.

Vengrų sukilimą brutaliai numalšinus iškilo klausimas, ar atkaklesnė ir išradingesnė Vakarų diplomatija būtų galėjusi sustabdyti tragediją arba sumažinti jos mastą. Akivaizdu, kad per tą gana ilgą laiko tarpsnį sovietai sutelkė Vengrijoje didžiulę kariuomenę. Ar demokratinės šalys galėjo sulaikyti ją nuo smūgio? Juk Amerikos vyriausybė pati pirmoji iškėlė išlaisvinimo vėliavą. Jos propaganda per „Laisvosios Europos radiją" sužadino vilčių bangą, pranokusią netgi Dulleso pranašystes 1952 metų *Life* straipsnyje. Vengrijai pratrūkus Amerikos atstovybė Budapešte turėjo informuoti Valstybės departamentą apie tai, ką žinojo kiekvienas žurnalistas: komunistinės Vengrijos politinė sankloda byra. Sunku patikėti, kad Valstybės departamentas, galėdamas

tartis su tokiais puikiais sovietologais kaip Charles Bohlen, Llewellyn Thompson, Foy Kohler ir George Kennan, būtų nesvarstęs karinės sovietų intervencijos galimybės. Šiaip ar taip, Eisenhowerio administracija nė piršto nepajudino, kad intervencija sovietams atsieitų kuo brangiau.

Per Vengrijos sukilimą Amerika toli gražu nepateisino savo retorikos. Ištisą dešimtmetį ji laikėsi aiškiai apibrėžtos politikos – siekiant nuversti komunistų valdžią Rytų Europoje karu nerizikuoti. Tačiau Vašingtono nesugebėjimas rimčiau patyrinėti kitas, ne vien karines poveikio galimybes, atvėrė didžiulę prarają tarp to, ką Vašingtonas skelbė ir ką iš tikrųjų buvo pasirengęs remti. Jungtinės Valstijos nesiteikė paaiškinti neapsiplunksnavusiai, nepatyrusiai Vengrijos vyriausybei, kokios yra jų paramos ribos. Nors ir turėdamos daugybę kanalų, jos nepatarė vengrams, kaip įtvirtinti savo laimėjimus prieš žengiant tolesnius, neatšaukiamus žingsnius. O su sovietų vadovybe Jungtinės Valstijos daugiausiai bendravo viešais pareiškimais, ir tie pareiškimai kurstė paskatas, visiškai priešingas toms, kokių tikėjosi Eisenhowerio administracija.

Tvirtesnė, aiškesnė Amerikos laikysena būtų padariusi sovietų sprendimą įsikišti mažiau apskaičiuojamą ar bent ne tiek akivaizdžiai nebaudžiamą. Kremlių buvo galima įspėti, kad už represijas Vengrijoje teksią mokėti didelę politinę ir ekonominę kainą, kad jos ilgam sugadinsiančios Rytų–Vakarų santykius. Amerikos ir Jungtinių Tautų reakciją į Vengrijos įvykius buvo galima labiau suderinti su reakcija į Suecą. Tačiau Amerika ir jos sąjungininkai elgėsi tarsi pašaliniai stebėtojai, visiškai nesuinteresuoti įvykių baigtimi.

Demokratinės šalys neturėjo galimybių kariauti dėl Vengrijos, tačiau jos galėjo pagąsdinti sovietus politine ir ekonomine represijų kaina. Iš tikrųjų Kremlius dėl savo veiksmų bemaž nenukentėjo, netgi ekonomiškai. Po Vengrijos tragedijos praėjus šiek tiek daugiau negu dvejiems metams, be to, nekreipdamas dėmesio į sovietų ultimatumą dėl Berlyno, Harold Macmillan aplankė Maskvą – tai buvo pirmas britų ministro pirmininko vizitas ten nuo karo laikų; po trejų metų Eisenhower ir Chruščiov jau šlovino Camp Davido dvasią.

Arabų šalims, taip pat Neprisijungusiųjų lyderiams – Indijai ir Jugoslavijai – Suecas suteikė progą užsipulti Didžiąją Britaniją ir Prancūziją. Tačiau ta pati šalių grupė atsisakė kritikuoti sovietų veiksmus Vengrijoje, juolab pasmerkti juos Jungtinėse Tautose. Todėl Jungtinių Tautų balsavimą dėl Sueco ir dėl Vengrijos reikėjo stengtis kaip nors susieti. Bent jau Amerikos taikomas priemones prieš Didžiąją Britaniją

ir Prancūziją reikėjo padaryti priklausomas nuo tam tikro Neprisijungusiųjų grupės požiūrio į sovietų veiksmus Vengrijoje. Kaip paaiškėjo vėliau, Sovietų Sąjunga dėl savo veiksmų Vengrijoje neprarado įtakos tarp Neprisijungusiųjų, o Jungtinių Valstijų pozicija Sueco atžvilgiu nepadidino Amerikos įtakingumo toje grupėje.

Šeštąjį dešimtmetį vadinamoji Neprisijungusiųjų grupė demonstravo naują požiūrį į tarptautinius santykius. Žinoma, neutralios šalys egzistavo visais laikais, tačiau skiriamasis jų bruožas buvo pasyvi užsienio politika. Tuo tarpu Šaltojo karo metų Neprisijungusiesiems neatrodė, kad jų neutralumas reikalaująs niekur nesiangažuoti. Tai buvo aktyvūs, kartais rėksmingi žaidėjai, vykdę programas, parengtas konferencijose, kurios buvo skirtos jėgoms telkti ir savo įtakai didinti, – faktiškai juos galima laikyti valstybių sąjunga. Garsiai skųsdamiesi tarptautinių santykių įtampa, jie mokėjo iš jos ir pelnytis. Jie žinojo, kaip kurstyti vieną supergaliūnę prieš kitą. Sovietų jie bijojo labiau negu amerikiečių, todėl dažniausiai šliejosi prie pirmųjų, nematydami reikalo Sovietų Sąjungai taikyti tų pačių moralės kriterijų kaip Jungtinėms Valstijoms.

Lapkričio 16 dieną Indijos ministras pirmininkas Jawaharlal Nehru iškalbingai aiškino parlamentui, kodėl Indija atsisakė pritarti Jungtinių Tautų rezoliucijai, smerkiančiai sovietų veiksmus Vengrijoje.[16] Faktai, kalbėjo jis, yra „migloti“; rezoliucija netinkamai suformuluota; raginimas surengti Jungtinių Tautų prižiūrimus laisvus rinkimus pažeidžiąs Vengrijos suverenitetą.

Faktai anaiptol nebuvo migloti, o Indijos reakcija kuo puikiausiai atitiko *Realpolitik* papročius. Indija paprasčiausiai nenorėjo netekti sovietų paramos tarptautiniuose forumuose; ji nematė prasmės užsitraukti sovietų rūstybę ir aukoti potencialų ginklų tiekimą dėl kažkokios tolimos šalies Europoje, juolab turėdama tokius kaimynus kaip Kinija ir Pakistanas – o ir Sovietų Sąjungai esant ne per toliausiai.

Užsienio politikos Indija nelaikė diskusijomis debatų klube, tačiau jos diplomatai galėjo dėtis reikliais klausytojais, turinčiais teisę skelbti nugalėtoją grynai moraliniu pagrindu. Indijos lyderiai buvo mokęsi Anglijos mokyklose ir skaitę amerikiečių klasiką. Wilsono ir Gladstone'o retoriką jie derino su Disraeli'o ir Theodore'o Roosevelto praktika. Indų požiūriu, tai puikiai pasiteisindavo – jei tik pašnekovai nesuklaidindavo savęs galvodami, kad indų retorika sutampa su praktika arba kad indų užsienio politika vadovaujasi abstrakčia aukštąja morale.

Gruodžio 18 dieną, po vengrų tragedijos praėjus šešioms savaitėms, Dulles spaudos konferencijoje pateikė Amerikos reakcijos į sukilimą

aiškinimą. Nuostabu, kad jis vis dar bandė tikinti Sovietų Sąjungą dėl taikių Amerikos ketinimų:

> ...mes neturime jokio noro apjuosti Sovietų Sąjungą priešiškų valstybių žiedu ir atgaivinti vadinamąjį *cordon sanitaire*, kurį po Pirmojo pasaulinio karo sugalvojo visų pirma prancūzai, kad Sovietų Sąjunga būtų apsupta priešiškomis jėgomis. Dėl viso to mes esame aiškiai išdėstę savo politiką, tikėdamiesi šitaip palengvinti satelitinių valstybių evoliuciją – taikią evoliuciją į tikrą nepriklausomybę.[17]

Pareiškimas iš tiesų stebino. Juk kas gi kita buvo tramdymas, jei ne mėginimas apsupti Sovietų Sąjungą jėgomis, galinčiomis priešintis jos ekspansionizmui? Ne mažiau stebino ir atsiprašomas Dulleso tonas – juk sovietai buvo ką tik pademonstravę savo nuožmumą Vengrijoje ir žvanginę ginklais Viduriniuosiuose Rytuose. 1957 metų kovo 13 dieną, per spaudos konferenciją Australijoje, Dulles gana stačiokiškai apibendrino Amerikos požiūrį. Širdimi teisininkas, jis rėmėsi teisinių įsipareigojimų nebuvimu:

> ...nebuvo jokio pagrindo teikti Vengrijai karinę pagalbą. Mes neturėjome jokių įsipareigojimų tai daryti ir nemanėme, kad tai būtų padėję vengrams arba kitoms Europos ar pasaulio tautoms.[18]

Dulles vis dar nesuprato esmės. Tai nebuvo teisinis klausimas; svarbiausia buvo ne tai, ar Amerika vykdo įsipareigojimus, bet ar jos darbai atitinka jos žodžius.

Prisiėmusi pasaulinę misiją Amerika anksčiau ar vėliau turėjo patirti savo principų ir nacionalinių interesų neatitikimą. Sueco ir Vengrijos įvykių samplaika kaip tik ir buvo vienas tokių atvejų. Amerika visada svajojo apie tokią užsienio politiką, kurios sėkmę laiduotų neatremiamas, universalus jos principų pobūdis. Tačiau ištisą dešimtmetį Amerikos politikus į neviltį varė pasaulinės lyderystės dviprasmiškumas – būtinybė taikstytis su abejotinais dalykais, kas yra kasdienės diplomatijos duona, atsižvelgti į istoriškai susiklosčiusius, labai skirtingus sąjungininkų požiūrius. Suecas tarytum suteikė progą ištaisyti šį trūkumą ir priartinti politiką prie principų. Skausmas, patirtas stojant prieš artimiausius savo sąjungininkus, turėjo apsivalymo poveikį ta prasme, kad padėjo Amerikai atgauti moralinį tyrumą.

Vengrijos atvejis buvo sudėtingesnis, nes čia būtų reikėję vienaip ar kitaip naudoti jėgą. Tačiau Amerikos vadovai nenorėjo rizikuoti amerikiečių gyvybėmis dėl reikalo, kuris, nors ir labai nemalonus jų sąžinei, tiesiogiai nelietė Amerikos saugumo interesų. Principai

nepakenčia dviprasmiškumo ir laipsniavimo. Suecui Amerika galėjo atvirai taikyti grynas savo maksimas, nes tai nekėlė jai tiesioginio pavojaus. Dėl Vengrijos ji, kaip ir kitos valstybės, nenoromis nusileido iki *Realpolitik*, nes atkaklus principų laikymasis būtų reiškęs neišvengiamą karo, gal netgi branduolinio, pavojų. O kai ant kortos statomos gyvybės, valstybininkas privalo ir sau, ir žmonėms išaiškinti ryšį tarp rizikos ir interesų, kad ir kaip plačiai ir laisvai jie būtų apibrėžiami. Trokšdama išsaugoti savo pozicijas Rytų Europoje, Sovietų Sąjunga aiškiai buvo pasirengusi didesnei rizikai, negu Jungtinės Valstijos galėjo ryžtis dėl Vengrijos laisvės. Ir šios nelygybės niekas negalėjo pakeisti. Vertinant Amerikos retoriką iki sukilimo, jos politika Vengrijos klausimu iš tiesų buvo silpna; vertinant Amerikos interesus, atsisakymas rizikuoti karu buvo tiek neišvengiamas, tiek prideramas – nors tai anaiptol nepaaiškina nenoro nekarinėmis priemonėmis pakelti sovietams intervencijos kainą.

Vengrijos ir Sueco sutaptis paženklino naujos Šaltojo karo fazės koordinates. Sovietų Sąjunga sugebėjo išlaikyti savo pozicijas Rytų Europoje, o demokratinės šalys – neišskiriant Jungtinių Valstijų – Viduriniuosiuose Rytuose iš dalies jas prarado. Sovietų Sąjunga rado būdą tramdymui apeiti. Kitą dieną po to, kai sovietų kariuomenė nusiaubė Budapeštą, – mūšiams dar tebevykstant – Chruščiov jau grasino raketomis Vakarų Europai ir kvietė Jungtines Valstijas imtis bendrų karinių veiksmų Viduriniuosiuose Rytuose prieš jų artimiausius sąjungininkus. Jungtinės Valstijos paliko Vengriją dreifuoti istorinės evoliucijos jūroje, o savo sąjungininkus – su bejėgystės pojūčiu.

Tuo metu Sovietų Sąjungos prigimtinis silpnumas dar nebuvo išryškėjęs. Ironiška, kad komunistai, jėgų santykio skaičiuotojai, užsikrovė naštą, kuriai, kaip vėliau paaiškėjo, pritrūko jėgų. Komunistų vadovai galėjo kiek širdis geidžia postringauti apie objektyvius veiksnius, bet faktas buvo toks, kad vienintelės revoliucijos, kilusios išsivysčiusiose šalyse, vyko ne kur kitur, o komunistų įtakos sferoje. Sovietų Sąjunga ilgainiui būtų tapusi saugesnė ir ekonomiškai stipresnė, jei būtų leidusi Rytų Europoje atsirasti suomiško tipo vyriausybėms: tuomet jai nebūtų reikėję imtis atsakomybės už tų šalių vidaus stabilumą ir ekonominę pažangą. Sovietų imperialistinė politika Rytų Europoje išsekino jų išteklius ir išgąsdino Vakarų demokratijas, nė kiek nepadidindama sovietų galios. Komunizmui nepavyko valdymo ir žiniasklaidos kontrolę padaryti visuomenei priimtina. Tie Rytų Europos komunistų vadovai, kurie nenorėjo remtis vien sovietų durtuvais, buvo priversti taikytis prie savo nacionalistinių oponentų programų. Antai

po kruvino teroro laikotarpio Kádár palengva sugrįžo į Nagy pradėtą minti kelią, tik, žinoma, išstoti iš Varšuvos pakto jis neketino. Praėjus vienos kartos gyvenimui latentinis sovietų silpnumas patvirtino, kad vengrų sukilimas buvo komunistinės sistemos bankroto pranašas. Nepaisant visko, kas atsitiko, po dešimties metų Vengrija buvo laisvesnė šalis negu Lenkija, o jos užsienio politika mažiau priklausė nuo Sovietų Sąjungos. O po trisdešimt penkerių metų, Maskvai dar sykį pabandžius liberalizuoti savo politiką, sovietai visiškai prarado įvykių kontrolę.

1956 metų Vengrijos įvykių padariniai buvo tokie, kad dar vienai kartai teko gyventi priespaudoje. Kad ir koks trumpas istorikams atrodytų laiko tarpsnis, likęs iki galutinio komunizmo žlugimo, kančios, kurias totalitarinė sistema suteikė nesuskaičiuojamoms savo aukoms, dėl to netampa menkesnės. O tuo metu Maskva – kaip ir kapitalistai klaidingai įvertinusi jėgų pusiausvyrą – neturėjo pagrindo būti nepatenkinta. 1956 metų įvykius traktuodamas kaip jėgų pusiausvyros pokytį savo naudai, Politinis biuras metė vieną grėsmingiausių Šaltojo karo laikų iššūkių – ultimatumus dėl Berlyno.

DVIDEŠIMT TREČIAS SKYRIUS

Chruščiovo ultimatumas: 1958–1963 metų Berlyno krizė

Per Potsdamo konferenciją trys nugalėtojai sutarė, kad Berlyną valdys keturios valstybės – Jungtinės Valstijos, Didžioji Britanija, Prancūzija ir Sovietų Sąjunga, – kurios kartu administruos ir visą Vokietiją. Tačiau bendra Vokietijos administracija išsilaikė kiek daugiau negu metus. 1949 metais Vakarų kontroliuojamos Vokietijos zonos buvo sujungtos į Federacinę Respubliką, o rusų zona tapo Vokietijos Demokratine Respublika.

Pagal keturių valstybių susitarimą Berlynas Vokietijai nepriklausė – nei rytinei, nei vakarinei, – ir oficialiai buvo valdomas keturių Antrąjį pasaulinį karą laimėjusių sąjungininkų. Sovietai buvo užėmę didelę rytinę miesto dalį, amerikiečiai turėjo savo sektorių pietuose, britai ir prancūzai – vakaruose ir šiaurėje. Miestas dabar buvo tarsi sala Vokietijos Demokratinės Respublikos teritorijoje. Ilgainiui trys vakariniai Berlyno sektoriai Rytų vokiečiams ir sovietams ėmė atrodyti kaip

rakštis jų kūne – gerovės vitrina niūrioje komunistinio bloko pilkumoje. O svarbiausia, Vakarų Berlynas tapo vartais tiems Rytų vokiečiams, kurie norėjo pasitraukti į Vakarus: jie paprasčiausiai nuvažiuodavo metro į kurį nors vakarinių miesto sektorių ir paprašydavo leidimo emigruoti.

Stebina tai, kad tardamosios dėl tokio Berlyno statuso keturios valstybės aiškiai nesusitarė dėl susisiekimo tvarkos. Nors jos numatė prieigos kelius ir oro koridorius, bet naudojimosi jais mechanizmo vienaprasmiškai neapibrėžė. 1948 metais Stalin mėgino pasinaudoti šia spraga – įvedė Berlyno blokadą ta technine dingstimi, kad keliai yra remontuojami. Vakarams nutiesus „oro tiltą“, blokada po metų buvo panaikinta, tačiau teisinis pagrindas liko toks pat miglotas.

Per keletą metų po blokados Berlynas išaugo į didelį pramonės centrą, kurio poreikių kritišku atveju „oro tiltas“ jau nebūtų patenkinęs. Nors formaliai Berlyną ir toliau valdė keturios valstybės, o Sovietų Sąjunga buvo atsakinga už patekimą į jį, iš tikrųjų Rytų vokiečiai kontroliavo visus kelius, einančius iš jų sostinės Rytų Berlyno. Tad Berlyno padėtis buvo labai pažeidžiama. Kelių, oro ir geležinkelių trukdžius buvo taip lengva pateisinti paprastomis priežastimis, kad būtų buvę sunku priešpastatyti jiems jėgą, net jeigu, kartu sudėjus, jie ir būtų grėsę miesto laisvei. Teoriškai visas karinis transportas turėjo pravažiuoti sovietų kontrolės postą, tačiau tai buvo fikcija; prie vartų stovėdavo Rytų vokiečių sargybiniai, o sovietų karininkai leisdavo laiką netoli esančioje būdelėje – jei kartais kiltų nesutarimų.

Visiškai nenuostabu, kad Chruščiov ieškodamas, kur galėtų pademonstruoti negrįžtamą jėgų santykio pasikeitimą, nusprendė pasinaudoti Berlyno pažeidžiamumu. Savo atsiminimuose jis rašė: „Šiurkščiai kalbant, Jungtinių Valstijų koja Europoje turėjo skaudžią nuospaudą, ant kurios mes visada galėjome užminti norėdami paspausti amerikiečius, – tai buvo Vakarų valstybių, mūsų buvusių sąjungininkių, ryšys su Vakarų Berlynu per VDR teritoriją.“[1]

Chruščiov metė iššūkį Vakarams tuo metu, kai demokratinės šalys dar sykį buvo beįtikinčios, kad generalinis sekretorius esąs didžioji taikos viltis. Netgi toks skeptiškas sovietų scenos stebėtojas kaip John Foster Dulles po Chruščiovo kalbos XX partijos suvažiavime 1956 metų vasarį sakėsi įžvelgiąs sovietų politikoje „apčiuopiamus pokyčius“. Sovietų vadovai, teigė jis, padarė išvadą, kad „atėjo metas iš esmės keisti savo požiūrį į nekomunistinį pasaulį. ... Dabar užsienio politikos tikslų jie siekia su mažesne nepakanta ir mažiau kliaudamiesi smurtu“.[2] O 1957 metų rugsėjį, po Sueco ir Vengrijos krizių dar

nepraėjus nė metams, ambasadorius Llewellyn Thompson raportavo iš Maskvos, kad Chruščiov „iš tikrųjų nori ir yra beveik priverstas mažinti įtampą santykiuose su Vakarais".[3]

Tačiau Chruščiovo elgesys nedavė pagrindo tokiam optimizmui. Kai 1957 metų spalį sovietai į Žemės orbitą paleido dirbtinį palydovą, šį iš esmės vienkartinį laimėjimą Chruščiov pateikė kaip įrodymą, kad Sovietų Sąjunga lenkia demokratines šalis tiek mokslo, tiek karinėje srityje. Netgi Vakaruose ėmė stiprėti požiūris, kad planinga sistema galiausiai pasirodysianti pranašesnė už rinkos ekonomiką.

Prezidentas Eisenhower bene vienintelis nepasidavė panikai. Būdamas kariškis, jis suvokė skirtumą tarp bandomojo pavyzdžio ir kovinio ginklo. O Chruščiov, patikėjęs savo paties pagyromis, pradėjo ilgą diplomatinį puolimą, tariamą sovietų raketų pranašumą mėgindamas paversti kokiu nors diplomatiniu proveržiu. 1958 metų sausį vienam danų žurnalistui Chruščiov sakė:

> Sovietų *sputnikų* paleidimas visų pirma rodo... kad socializmo ir kapitalizmo jėgų pusiausvyra iš tiesų pasikeitė socialistinių valstybių naudai.[4]

Chruščiov įsivaizdavo, kad Sovietų Sąjunga, aplenkusi Jungtines Valstijas mokslo ir karinėje srityje, netrukus pranoks jas ir savo pramonės pajėgumu. 1958 metų birželio 4 dieną VII Bulgarijos komunistų partijos suvažiavime jis kalbėjo: „Mes esame tvirtai įsitikinę, kad artėja metas, kai socialistinės šalys aplenks labiausiai išsivysčiusias kapitalistines šalis ne tik augimo tempais, bet ir pramonės gamybos mastu."[5]

Būdamas ištikimas komunistas, Chruščiov tiesiog privalėjo ieškoti būdų, kaip šią tariamą jėgų pusiausvyros permainą įkūnyti diplomatiniais laimėjimais. Pirmu taikiniu pasirinkęs Berlyną, Chruščiov ėmėsi trijų iniciatyvų. 1958 metų lapkričio 10 dieną jis pasakė kalbą, kurioje pareikalavo panaikinti okupacinį Berlyno statusą ir perspėjo, kad Sovietų Sąjunga ketinanti perduoti prieigos kontrolę Rytų vokiečiams. Nuo tada, pareiškė Chruščiov, „JAV, Britanija ir Prancūzija turės pačios užmegzti santykius su Vokietijos Demokratine Respublika ir tartis su ja, jeigu joms rūpės kokie nors klausimai, susiję su Berlynu".[6] Lapkričio 27 dieną Chruščiov tos kalbos esmę transponavo į oficialias notas Jungtinėms Valstijoms, Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai, paskelbdamas Keturių valstybių susitarimą dėl Berlyno negaliojančiu ir reikalaudamas, kad Vakarų Berlynas taptų demilitarizuotu „laisvuoju miestu". Per šešis mėnesius nepasiekus jokio susitarimo, Sovietų Sąjunga pasirašysianti taikos sutartį su Rytų Vokietija ir savo okupacines

teises bei prieigos kontrolę perduosianti Vokietijos Demokratinei Respublikai.[7] Tai prilygo ultimatumui.

1959 metų sausio 10 dieną Chruščiov įteikė trims okupacinėms valstybėms taikos sutarties projektą, apibrėžiantį naują Berlyno ir Rytų Vokietijos statusą. Vėliau tą patį mėnesį Chruščiov savo politikos gaires išdėstė XXI komunistų partijos suvažiavime. Tarsi savo prekę giriantis apgavikas, jis kėlė į padanges sovietų galią tvirtindamas, kad Sovietų Sąjunga drauge su Kinijos Liaudies Respublika *jau dabar* gaminanti pusę pasaulio pramonės produkcijos; todėl jis darė išvadą, kad „tarptautinė padėtis iš pagrindų keisis".[8]

Chruščiov labai sumaniai pasirinko puolimo kryptį. Jo mestas iššūkis nebuvo tiesioginis. Kelių į Berlyną kontrolę perdavus Rytų vokiečiams, demokratinės šalys būtų turėjusios rinktis: pripažinti Rytų Vokietiją arba grasinti karu dėl grynai techninio klausimo, kas antspauduos tranzito dokumentus. Vis dėlto Chruščiovo savigyra, į kurią jis buvo linkęs iš prigimties, maskavo tikrąjį sovietų padėties silpnumą. Per Berlyną į Vakarų Vokietiją šimtais tūkstančių bėgo Rytų Vokietijos piliečiai, visų pirma geriausi specialistai. Berlynas darėsi didžiule „geležinės uždangos" landa. Jos neužkišus, Rytų Vokietijoje, pasiskelbusioje „darbininkų rojumi", apskritai nebūtų likę darbininkų.

Rytų Vokietija buvo pati silpniausia grandis sovietų įtakos sferoje. Jai, turinčiai kaimynystėje didesnę, klestinčią Vakarų Vokietiją ir pripažintai vien sovietų satelitinių valstybių, trūko teisėtumo. Per Berlyną srūvantis pabėgėlių srautas kėlė grėsmę pačiam jos egzistavimui. Jeigu nebus imtasi priemonių, samprotavo Rytų Berlyno vadovai, per keletą metų valstybė gali ir sužlugti. Tai būtų buvęs triuškinantis smūgis sovietų įtakos sferai, kurią Chruščiov mėgino konsoliduoti. Užkirsdamas bėgliams kelią, Chruščiov tikėjosi išsaugoti Rytų Vokietijos gyvybines jėgas. O privertęs Vakarus atsitraukti, jis vylėsi susilpninsiąs Federacinės Respublikos saitus su Vakarais.

Chruščiovo ultimatumas taikė į pačią Adenauerio politikos šerdį. Bemaž dešimtmetį Adenauer atmesdavo visus siūlymus pagreitinti Vokietijų susijungimą mainais aukojant ryšius su Vakarais. Sovietų Sąjunga gundė vokiečių visuomenę neutralizmu, kurį 1952 metais pasiūlė Stalin savo taikos plane ir kuriam pritarė Adenauerio vidaus oponentai. Savo šalies ateitį Adenauer grindė prielaida, kad amerikiečių ir vokiečių interesai sutampa. Pagal nerašytą susitarimą Federacinė Respublika turėjo dėtis prie Atlanto gynybos sistemos, o jos sąjungininkai – Vokietijos suvienijimą padaryti neatskiriama Rytų–Vakarų diplomatijos dalimi. Tad Adenaueriui Berlyno krizė reiškė

kur kas daugiau negu vien prieigos procedūrų problemą. Tai buvo Federacinės Respublikos vakarietiškos orientacijos išmintingumo patikrinimas.

Adenauer puikiai suprato, kad bet koks Rytų Vokietijos statuso kilsterėjimas stiprintų sovietų reikalavimą vienijimosi klausimą palikti tiesioginėms abiejų vokiečių valstybių deryboms. Jeigu sąjungininkai būtų šitaip *de facto* pripažinę Vokietijos Demokratinę Respubliką – tuo metu, kai socialdemokratų partija vis dar propagavo neutralizmą, – tai būtų reiškę perversmą Vokietijos vidaus politikoje. Pasak de Gaulle'io, per Vakarų lyderių susitikimą 1959 metų gruodį Adenauer kalbėjo:

> Jei prarastume Berlyną, mano politinė padėtis išsyk susilpnėtų. Socialistai perimtų valdžią Bonoje. Jie tiesiogiai susitartų su Maskva, ir tai būtų Europos galas.[9]

Adenauerio požiūriu, Chruščiovo ultimatumo tikslas buvo izoliuoti Federacinę Respubliką. Sovietų peršama derybų programa stūmė Boną į beviltišką padėtį. Mainais už vienokias ar kitokias nuolaidas Vakarai geriausiu atveju būtų gavę tai, ką ir taip turėjo – susisiekimą su Vakarų Berlynu. Tuo pat metu Rytų Vokietija būtų įgijusi veto teisę, ir tai būtų atvedę arba į aklavietę, arba prie padarinių, kuriuos Adenauer savo atsiminimuose aprašė taip:

> ...už Vokietijos suvienijimą mes negalėjome mokėti tokios kainos: silpninti Vokietijos ryšius su Vakarų bloku ir atsisakyti Europos integracijos laimėjimų. Tada Europos viduryje būtų atsiradusi beginklė, jokių įsipareigojimų nesaistoma Vokietija, kuri neišvengiamai būtų kiršinusi Rytus su Vakarais.[10]

Trumpai kalbant, Adenauer nematė jokios prasmės derėtis Chruščiovo nurodytomis sąlygomis. Bet jeigu derybų nebūtų buvę įmanoma išvengti, jos turėjo bent patvirtinti jo sprendimo kliautis Vakarais išmintingumą. Adenauer griežtai prieštaravo minčiai į Chruščiovo ultimatumą atsakyti nuolaidomis ir pageidavo, kad Vakarai suvienijimo planus grįstų laisvais rinkimais.

Tačiau Adenauerio sąjungininkai anglai ir amerikiečiai laikėsi kitokios nuomonės – ypač Didžioji Britanija. Ministras pirmininkas Harold Macmillan ir patys britai nenorėjo rizikuoti karu dėl sumušto priešo sostinės, juolab kad šis buvo daugiausia kaltas dėl to, kad jų valstybė prarado didžiosios galiūnės padėtį. Kitaip negu Prancūzija, Didžioji Britanija savo ilgalaikio saugumo nesiejo su Vokietijos ateitimi. Dukart

per vienos kartos gyvenimą tik Amerikos įsikišimas per plauką išgelbėjo Didžiąją Britaniją nuo vokiečių, užgrobusių didžiąją dalį Europos, invazijos. Nors Didžioji Britanija, priversta rinktis, būtų rinkusis išsaugoti Atlanto sąjungą, izoliacija nuo Europos jai atrodė mažesnė blogybė negu nuo Amerikos. Adenauerio vidaus dilemos britų lyderiams rūpėjo kur kas mažiau negu Eisenhowerio; kilus rimtai krizei, pastarojo gebėjimas sutelkti Amerikos visuomenės paramą būtų turėjęs kur kas didesnę reikšmę ir Didžiosios Britanijos išlikimui. Dėl šių priežasčių britų lyderiai nesirengė daug statyti ant vokiečių susivienijimo kortos ir Adenauerio nuogąstavimus laikė nacionalizmu, pridengtu legalistinio pedantiškumo kauke.

Britų lyderiams, pragmatikams iki kaulo smegenų, atrodė keista rizikuoti branduoliniu karu vien dėl to, kad teisė įspausti tranzito antspaudą nebūtų perduota iš sovietų pareigūnų į jų pakaitinių – Rytų vokiečių rankas. Turint omenyje galimus siaubingus branduolinio karo padarinius, šūkis *„Pourquoi mourir pour Danzig?"* („Kam mirti dėl Dancigo?"), tiek prisidėjęs prie Prancūzijos demoralizavimo 1940 metais, neabejotinai būtų nublankęs prieš visiškai neįmanomą šūkį „Kam mirti dėl antspaudo pase?"

Taigi Macmillan ėmėsi karštai agituoti už derybas – bet kokias derybas, – kurios „patobulintų" tranzito procedūras ar bent jau padėtų laimėti laiko: „Jeigu visų valstybių galvos gandrinėtų aplink viena kitos teritorijas, sunku būtų patikėti, kad įvyks staigus ir fatališkas sprogimas", – rašė jis vėliau.[11]

Iš visų sąjungininkų vadovų Eisenhoweriui teko sunkiausia atsakomybės našta, nes sprendimas rizikuoti branduoliniu karu galiausiai gulė ant jo pečių. Berlyno krizė privertė Jungtines Valstijas suprasti, kad branduoliniai ginklai, ištisą Amerikos branduolinės monopolijos – ar beveik monopolijos – dešimtmetį atrodę greitas ir palyginti nebrangus saugumo laidas, artėjant pariteto epochai vis labiau mažins Amerikos norą rizikuoti ir šitaip varžys diplomatinių manevrų laisvę.

Kol Amerika jautėsi saugi nuo užpuolimo, branduoliniai ginklai teikė jai pranašumą, kokio niekada nebuvo turėjusi jokia valstybė. Kaip dažnai atsitinka, išsamiausiai tas pranašumas buvo suformuluotas tada, kai jau buvo beišnykstąs. Amerikos branduolinės monopolijos ar beveik monopolijos tarpsniui baigiantis, Dulles iškėlė masyvaus atpildo *(massive retaliation)* koncepciją. Jos uždavinys buvo atgrasinti sovietus nuo agresijos ir ateityje išvengti tokių užsitęsusių aklaviečių kaip Korėjos. Pagal šią koncepciją, užuot priešinusios jau įvykusiai agresijai, Jungtinės Valstijos galėjo neutralizuoti grėsmės šaltinį pačių

pasirinktu metu ir ginklais. Tačiau masyvaus atpildo doktrina atsirado tada, kai sovietai jau buvo pradėję kurti savo termobranduolinius ginklus ir tarpžemynines strategines raketas. Todėl jos patikimumas ėmė gana sparčiai blėsti – netgi greičiau vaizduotėje negu tikrovėje. Toks sprendimo būdas kaip totalinis branduolinis karas paprasčiausiai būtų neproporcingas daugumai galimų krizių, tarp jų ir Berlyno krizei. Kita vertus, demokratinių šalių lyderiai pernelyg ėmė į širdį Chruščiovo smarkiai perdėtas pagyras apie sovietų raketų galią (Eisenhower čia buvo išimtis). Tačiau 1958 metais niekas neabejojo: branduolinis karas per kelias dienas pražudytų tiek gyvybių, kad dviejų pasaulinių karų aukos atrodytų visiškai menkos.

Šis rūstus palyginimas lėmė esminį nesuderinamumą tarp tokios diplomatijos, kuri grasinimą branduoliniu karu turėjo daryti patikimą, ir to, ko reikėjo norint demokratinę viešąją nuomonę parengti apokaliptiniam rizikos pobūdžiui. Patikimumas Armagedono akivaizdoje reiškė žaibišką reakciją į iššūkius ir tokios beatodairiškos, normalų skaičiavimą tiek pranokstančios narsos demonstravimą, kad joks agresorius nedrįstų jos tikrinti. Tačiau demokratinė visuomenė norėjo – ir turėjo tam teisę – ramios, racionalios, apdairios ir lanksčios diplomatijos, kuri savo ruožtu būtų skatinusi priešininką abejoti Amerikos ryžtu eiti iki pat galo – totalinio branduolinio karo.

Jau pačioje Berlyno krizės pradžioje Eisenhower nusprendė, kad nuraminti Amerikos visuomenę yra svarbiau, negu sukrėsti sovietų lyderius. Per 1959 metų vasario 18 ir kovo 11 dienos spaudos konferencijas jis išsakė keletą teiginių, kurie atskleidė pasikeitusį požiūrį į branduolinį grasinimą kaip Amerikos strategijos pamatą. „Europoje mes jokiu būdu neketiname kariauti sausumos karo“,[12] pareiškė jis ir konkrečiai nurodė Berlyno gynybą. Mažai tikėtina, tvirtino Eisenhower, kad Jungtinės Valstijos „ginklu veržtųsi į Berlyną“.[13] Ir kad neliktų jokių dviprasmybių, jis pridūrė neketinąs naudoti branduolinių ginklų ginant Berlyną: „Aš nežinau, kaip galima ką nors išvaduoti branduoliniais ginklais.“[14] Šie pareiškimai neabejotinai sustiprino įspūdį, kad Amerika nėra pasirengusi rizikuoti karu dėl Berlyno.

Eisenhowerio reakcijos švelnumą iš dalies lėmė požiūris į Chruščiovą, kurį jis kartu su dauguma kitų Amerikos lyderių vis dar laikė didžiausia Vakarų taikos viltimi. Chruščiovo ultimatumas dėl Berlyno nepakeitė ir ambasadoriaus Thompsono požiūrio, išsakyto prieš dvejus metus. 1959 metų kovo 9 dieną Thompson pakartojo savo nuomonę, kad Chruščiovui visų pirma rūpi vidaus dalykai. Pasak ambasadoriaus, balansavimas ant karo ribos buvo Chruščiovo metodas mėginant

rasti tokį sambūvio modelį, kuris taptų ūkio reformos ir vidaus liberalizavimo prielaida.[15] Kaip grasinimas karu padeda ieškoti sambūvio modelio, jis nepaaiškino.

Tokia analizė nežavėjo kito tarptautinio kvarteto nario – Prancūzijos prezidento Charles'io de Gaulle'io, kuris buvo ką tik grįžęs į valdžią po dvylikos politinės nebūties metų. Jis nepritarė anglų ir amerikiečių požiūriui į Chruščiovo motyvus ir neabejojo, kad Berlyno krizė įrodysianti Adenaueriui, jog Prancūzija yra nepakeičiama Federacinės Respublikos partnerė. Labiau negu Chruščiovo grasinimų de Gaulle bijojo atbundančio vokiečių nacionalizmo. Jam rūpėjo suteikti Adenaueriui kokią nors atramą Vakaruose, o geriausiu atveju – įtraukti nusivylusį kanclerį į tokią europinę struktūrą, kurioje mažiau dominuotų Amerika.

Eisenhower ir Macmillan stengėsi atrasti kokį nors sovietų reikalavimą, kurį būtų galima patenkinti nepatiriant didelės ar apskritai jokios ilgalaikės žalos; de Gaulle atkakliai priešinosi tokiai strategijai. Jis atmetė anglų ir amerikiečių peršamą „žvalgomųjų pokalbių" idėją, nes nematė iš to jokios naudos Vakarams. Jis niekino procedūrų keitimo planus, kuriais Vašingtonas ir Londonas vylėsi „patobulinti" susisiekimą su Berlynu. Juk Chruščiov savo ultimatumą paskelbė ne tam, kad padėtų Vakarams lengviau pasiekti Berlyną. De Gaulle'io manymu, šio iššūkio šaknys glūdėjo sovietų vidaus sanklodoje, jo nepaskatino joks konkretus sovietų nepasitenkinimas. Eisenhower suprato, kad Sovietų Sąjunga yra silpnesnė kariniu atžvilgiu; de Gaulle žengė dar toliau – Chruščiovo ultimatumą jis laikė netvirtos, iš prigimties ydingos, kur kas žemesnės *politinės* sistemos padariniu:

> ...šiame sovietų prakeiksmų ir reikalavimų sraute esama kažkokio ypatingo kaprizingumo ir dirbtinumo, kuris verčia laikyti tai arba sąmoningu klaikių jų užmačių atskleidimu, arba noru atitraukti dėmesį nuo didelių sunkumų; antroji prielaida man atrodo ypač tikėtina, nes nepaisant visų jėgos aktų, prievartos ir izoliacijos, kurią komunistinė sistema primetė šalims, patekusioms į jos gniaužtus... būtent jos spragas, jos trūkumus, jos vidaus nesėkmes ir, svarbiausia, jos nežmoniškos priespaudos pobūdį vis labiau jaučia elitas ir masės, kurias juo toliau, juo sunkiau apgaudinėti ir laikyti pavergtas.[16]

Sovietų karinė galia todėl tėra fasadas, slepiantis begalines vidaus priešpriešas, būdingas sovietų sistemai:

> ...kova tarp politinių srovių, individų varžybos, klanų intrigos jų stovykloje periodiškai sukelia neišvengiamas krizes, kurių padariniai – ir netgi pirmieji jų simptomai – tiesiog negali palengva neardyti sistemos...[17]

Nusileisti sovietų spaudimui – tai paskatinti Chruščiovą plėsti užsienio avantiūras, kurios padėtų atitraukti dėmesį nuo pamatinės sistemos krizės. Toks žingsnis galėtų pastūmėti Vokietiją „...ieškoti Rytuose ateities, kurios garantijų ji bergždžiai tikisi iš Vakarų".[18]

De Gaulle galėjo sau leisti tokias bekompromisiškas įžvalgas, nes ne ant jo, o ant Amerikos prezidento pečių būtų gulusi atsakomybė už prasidėjusį branduolinį karą. Labai abejotina, kad priešingu atveju de Gaulle būtų labiau už Eisenhowerį norėjęs rizikuoti branduoliniu karu; turint omenyje jo šalies pažeidžiamumą – veikiau atvirkščiai. Kadangi de Gaulle buvo įsitikinęs, kad didžiausia karo grėsmė kylanti iš Vakarų neryžtingumo ir kad vienintelė Amerika galinti atgrasinti sovietus, jis jautėsi laisvas daryti tokius manevrus, kurie verstų Ameriką arba laikytis tvirtos pozicijos, arba prisiimti atsakomybę už visas galimas nuolaidas. Tai nebuvo gražus žaidimas, tačiau *raison d'état* moko rūstumo. Kaip tik remdamasis *raison d'état*, de Gaulle apgręžė Richelieu tradiciją, kuri 300 metų buvo prancūzų politikos Vidurio Europoje esmė – Vokietiją stengtis laikyti silpną ir suskaldytą.

Prie prancūzų ir vokiečių draugystės de Gaulle palinko ne sentimentalaus impulso pagautas. Nuo Richelieu laikų prancūzai kiek įmanydami stengėsi, kad jų grėsmingieji kaimynai būtų arba susiskaldę, arba silpni, o geriausia – ir viena, ir kita. XIX amžiuje Prancūzija patyrė, kad jai trūksta galios vienai pačiai tramdyti Vokietiją; iš čia radosi sąjungos su Didžiąja Britanija, Rusija ir daugybe mažesniųjų valstybių. Po Antrojo pasaulinio karo išnyko net ir tokios galimybės. Didžioji Britanija ir Prancūzija drauge nebuvo pakankamai stiprios įveikti Vokietiją per du pasaulinius karus. Sovietų kariuomenei atsidūrus prie Elbės ir Rytų Vokietijai tapus sovietų satelitu, sąjunga su Maskva būtų pasibaigusi veikiau sovietų įsivyravimu Europoje negu Vokietijos sutramdymu. Štai kodėl de Gaulle atsisakė tradicinių priešiškų santykių su Vokietija ir Prancūzijos ateitį ėmė grįsti draugyste su savo amžinu priešu.

Berlyno krizė suteikė de Gaulle'iui galimybę išplėtoti savo strategiją. Jis apdairiai padarė Prancūziją europinės tapatybės gynėja ir pasinaudojo Berlyno krize tam, kad parodytų Prancūziją kaip suprantančią Europos realijas ir atjaučiančią vokiečių nacionalinius rūpesčius. De Gaulle ėmėsi sudėtingo uždavinio: reikėjo itin subtiliai balansuoti, kad Prancūzija, pritardama vokiečių nacionaliniams tikslams, nepaskatintų jų siekti vieniems arba sudarius sąmokslą su Sovietų Sąjunga. De Gaulle baiminosi, kad Maskva, turėdama savo gniaužtuose Rytų Vokietiją, neįgytų kovotojos už Vokietijos vienybę reputacijos ir Prancūzijos pašonėje nesukurtų valstybės, kurios nesaistytų jokie

įsipareigojimai. Nuo seno Prancūziją kamavęs vokiečių košmaras buvo virtęs galimo vokiečių–sovietų sąmokslo košmaru.

Į tai de Gaulle reagavo su jam būdinga drąsa. Prancūzija sutiksianti su vokiečių karine ir ekonomine galia, netgi su jų vyravimu šiose srityse ir remsianti vokiečių vienybės reikalą su sąlyga, jeigu Bona pripažinsianti Prancūziją *politine* Europos lydere. Tai buvo blaivus skaičiavimas, o ne koks įnoris; akivaizdu, kad de Gaulle mirė ramus, nes Vokietija jam esant gyvam dar nebuvo susivienijusi.

Mėgindamas rasti pusiausvyrą tarp de Gaulle'io pompastiško nesutaikomumo ir Macmillano siekio surengti nuoširdžias derybas, Dulles ėmėsi savo mėgstamos taktikos supainioti klausimą paskandinant jį teisinėse smulkmenose; tokia taktika, jo supratimu, labai pravertė Sueco krizės metu. 1958 metų lapkričio 24 dieną, po grėsmingosios Chruščiovo kalbos praėjus dviem savaitėms, Dulles pradėjo ieškoti galimybės, kaip pakeisti patekimo į Berlyną procedūras nenusileidžiant dėl esmės. Jis parašė Adenaueriui, kad stengsis „priversti Sovietų Sąjungą laikytis savo įsipareigojimų", tuo pat metu dirbdamas „*de facto* pagrindu su smulkiais [VDR] funkcionieriais tiek, kiek jie dalyvauja vykdant esamus susitarimus".[19] Per spaudos konferenciją lapkričio 26 dieną Dulles pareiškė, kad Rytų Vokietijos pareigūnai gali veikti kaip Sovietų Sąjungos „atstovai", – gudrybė, panaši į Sueco krizės dienomis jo iškeltą Naudotojų asociacijos idėją (žr. XXI skyrių).[20]

Kitoje spaudos konferencijoje, įvykusioje 1959 metų sausio 13 dieną, Dulles žengė dar toliau, parodydamas, kad keičiasi tradicinis Amerikos požiūris į Vokietijų susijungimą. Pareiškęs, kad laisvi rinkimai esąs „natūralus būdas" Vokietijai suvienyti, jis pridūrė: „Bet nepasakyčiau, kad tai vienintelis būdas, kuriuo galima pasiekti suvienijimą."[21] Jis netgi užsiminė, kad Amerikai būtų priimtina ir kokia nors dviejų vokiečių valstybių konfederacija: „Esama įvairiausių būdų šalims ir tautoms suartėti..."[22] Dulles aiškiai leido suprasti, kad atsakomybę už susivienijimą sąjungininkai gali perduoti patiems vokiečiams, tuo smogdamas Adenauerio politikos esmei.

Vokiečių reakciją buvo galima numatyti, tačiau niekas to nepadarė. Tuometinis Berlyno burmistras Willy Brandt pareiškė esąs „sukrėstas ir sunerimęs". Dulleso „atstovų" teorija, pasakė jis, paskatinsianti sovietus elgtis dar „nenuolaidžiau".[23]

Tiesmukiškumas Adenaueriui nebuvo būdingas. Ir jis labai žavėjosi Dullesu. Vis dėlto į Dulleso samprotavimus jis reagavo panašiai kaip Eden per Sueco krizę. Kalbėdamas su Amerikos ambasadoriumi Davidu Bruce'u, Adenauer emocingai aiškino, kad Dulleso pareiškimai

kenkią jo vyriausybės politikai, siekiančiai susivienijimo *per* Vakarus ir laisvus rinkimus. „...Bet kokio pavidalo konfederacija, – sakė jis, – [būtų] visiškai nepriimtina."[24]

Požiūrių skirtumas ypač skausmingai išryškėjo 1959 metų sausio viduryje, kai Adenauer pasiuntė į Vašingtoną Herbertą Dittmanną, ilgametį užsienio reikalų ministro pavaduotoją politikos reikalams, pareikšti „pasipiktinimo" sovietų siūlymu dėl taikos sutarties su Vokietija ir paraginti laikytis derybų nuostatos, grindžiamos nusistovėjusia Vakarų politika. Dittmanno kolega, Jungtinių Valstijų valstybės sekretoriaus pavaduotojas Livingston Merchant, aiškiai leido suprasti, kad per šią krizę Adenauer nesikliautų įprasta besąlygiška Dulleso parama. Dulles, teigė jis, norįs išvengti *bet kokios* „kraštutinės pozicijos" ir „atvesti rusus prie derybų stalo". Vokiečiai geriausiai galėtų prisidėti „parūpindami mums naujų idėjų".[25] Kaskart, kai krizei plėtojantis Amerika ir Didžioji Britanija prašydavo „naujų idėjų", tai būdavo eufemizmas, reiškiantis Rytų Vokietijos režimo statuso stiprinimą arba formulę kokiam nors sovietų reikalavimui priimti.

Ironiška, kad Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos stūmė Vokietiją į kelią, bemaž neabejotinai turėjusį kurstyti vokiečių nacionalizmą, o Adenauer, kur kas mažiau pasitikįs savo tautiečiais, stengėsi saugoti juos nuo tos pagundos. Eisenhower ir Macmillan tikėjo vokiečių atsivertimu; Adenauer negalėjo užmiršti jų pirmapradės nuodėmės.

Macmillan pirmas suardė gretą. 1959 metų vasario 21 dieną jis savo iniciatyva nuvyko į Maskvą „žvalgomųjų pokalbių". Kadangi Adenauer tam nepritarė ir apskritai nebuvo jokio sąjungininkų sutarimo šiuo klausimu, Macmillano „žvalgyba", kokių būtų galima pasiūlyti nuolaidų, tikriausiai apsiribojo jau pažįstamu susisiekimo su Berlynu procedūrų „tobulinimu" ir įprastais raginimais siekti taikos per asmeninius pasaulio lyderių santykius.

Macmillano vizitą Chruščiov interpretavo kaip dar vieną patvirtinimą, kad jėgų pusiausvyroje įvykę palankių poslinkių, ir kaip dar geresnių permainų ženklą. Viešint Macmillanui, Chruščiov pasakė audringą kalbą, kurioje be kompromisų pakartojo savo reikalavimus. Kitoje kalboje, pasakytoje ministrui pirmininkui jau išvykus, jis paneigė Macmillano prielaidą, kad geri asmeniniai santykiai tarp pasaulio lyderių palengvinsią kelią į taiką. „Istorija moko, kad ne konferencijos keičia valstybių sienas. Konferencijų sprendimai tegali atspindėti naują jėgų išsidėstymą. O šis yra pergalės arba kapituliacijos kare ar kitų aplinkybių rezultatas."[26] Tai buvo atviras *Realpolitik* pareiškimas, kurį lengvai būtų galėję paskelbti Richelieu ar Bismarck.

Po Adenauerio piktos reakcijos Dulles atsitraukė. Sausio 29 dieną jis atsisakė „atstovų“ teorijos ir liovėsi laidęs užuominas apie konfederaciją kaip kelią į vokiečių vienybę. Tačiau Dulles tai padarė daugiausiai taktikos sumetimais. Niekas juk nepasikeitė – nei įsitikinimai, nei pačios asmenybės. Kaip ir per Sueco krizę prieš dvejus metus, Amerikos politika priklausė nuo to, kaip pavyks rasti bendrą vardiklį Eisenhowerio ir Dulleso nuomonių skirtumo niuansams. Sprendžiant iš to, kaip jis pats vertino sovietų sistemą, Dulles, matyt, suprato Adenauerio nuostatas ir daugeliu atvejų joms pritarė. Tačiau jam visų pirma reikėjo galvoti, kaip savo strategiją suderinti su kur kas gaivališkesniu Eisenhowerio požiūriu.

Pagaliau daugumą dalykų, kurie rūpėjo Adenaueriui, Eisenhower laikė veikiau teoriniais, jei apskritai svarbiais. Laimė, kad Chruščiov nieko nežinojo apie privačius Eisenhowerio pamąstymus. Jau 1958 metų lapkričio 27 dieną – kai Chruščiov paskelbė ultimatumą – Eisenhower, kalbėdamas telefonu su Dullesu, užsiminė, kad neprieštarautų laisvojo miesto be amerikiečių kariuomenės idėjai, jeigu ir Berlynas, ir visi prieigos keliai priklausytų Jungtinių Tautų jurisdikcijai.

Kai patarėjų ar kabineto narių nuomonė kitokia negu prezidento, jie turi apsispręsti, ar išsakyti ją, kol nepritarimas tėra labiau teorinio pobūdžio, ar laukti, kai bus daromas sprendimas. Nuo šio pasirinkimo priklauso būsima įtaka, nes prezidentai paprastai būna stiprios asmenybės, kurioms prieštarauti galima tik retkarčiais. Jei patarėjai ryžtasi kritikuoti svarstant hipotetinius atvejus, gali atsirasti nereikalingos įtampos, nes prezidentas dar gali ir pats pakeisti nuomonę. O lūkuriuojant gali atsitikti taip, kad į jų balsą apskritai nebus atsižvelgta. Dulles pasirinko vidurio kelią. Perspėjęs Eisenhowerį dėl „popierinių sutarčių“, jis atkreipė jo dėmesį, kad, norint išsaugoti Berlyno laisvę, ten reikia laikyti amerikiečių karius.[27] Tačiau progos paveikti galutinį sprendimą Dulles nebesulaukė. Tuo metu jis jau nepagydomai sirgo. Po šešių mėnesių, 1959 metų gegužės 24 dieną, Dulles mirė.

Liepos 1 dieną Eisenhower grįžo prie savo varianto. Per susitikimą su sovietų ministro pirmininko pavaduotoju Frolu Kozlovu jis į sovietų priekaištus, kad Amerikos nuostata dėl Berlyno nėra logiška, atsakė: „Mes pripažįstame, kad ji nelogiška, bet savo teisių ir pareigų neatsisakysime – nebent atsirastų būdas, leidžiantis mums tai padaryti.“[28] Ginti savo teises tol, kol atsiras būdas jų atsisakyti, – vargu ar tai įkvepiantis kovos šūkis.

Per susitikimą Camp Davide 1959 metų rugsėjį Eisenhower kalbėjo Chruščiovui, kad Amerika neketinanti amžinai likti Berlyne.

„Suprantama, – sakė jis, – mes nesirengiame 50-čiai metų okupacijos."[29] Skelbtis, kad ketini rizikuoti branduoliniu karu dėl vieno miesto, kurį ateityje planuoji palikti, irgi nėra didis kovos šūkis.

Rugsėjo 28 dieną Eisenhower iš esmės pripažino pagrindinę sovietų iššūkio prielaidą – kad padėtis Berlyne iš tiesų „nenormali":

> Ji susidarė dėl paliaubų, karinių paliaubų pasibaigus karui, kai buvo nutraukta ugnis, ir todėl saujelė – ar daugybė – laisvų žmonių netikėtai atsidūrė labai keblioje padėtyje.[30]

Nesinori net galvoti, kas galėjo atsitikti, jei Chruščiov būtų spaudęs iki galo arba pasiūlęs kokį „kompromisą", paremtą gausybe iš Vašingtono sklidusių užuominų. Laimė, Chruščiovo nedėmesingumas, klaidingas sovietų santykinės jėgos vertinimas ir galbūt nesutarimai tarp Kremliaus vadovų kartu sudėjus lėmė keistą sovietų elgesio nenuoseklumą. Chruščiovo ultimatumai kaitaliojosi su tylos tarpsniais, kurių metu terminai ateidavo ir praeidavo, sovietų lyderiui nereikalaujant nei vykdyti iškeltų sąlygų, nei sėsti prie derybų stalo. Pirmasis reikalavimas būtų atskleidęs, koks iš tikrųjų yra sąjungininkų ryžtas, antrasis būtų patikrinęs bent jau Didžiosios Britanijos ir Jungtinių Valstijų rodomą norą keisti susisiekimo su Berlynu tvarką ir miesto statusą. Chruščiovo nesugebėjimas atkakliai eiti į tikslą apsaugojo Atlanto sąjungą nuo galbūt pačios didžiausios jos krizės.

Chruščiov nuosekliai nesiekė nei priešpriešos, nei derybų. Vien tai turėjo sukelti vakariečiams abejonių dėl sovietų sistemos tvarumo. Grasinti branduoliniu karu ir mesti iššūkį europiniam *status quo* neturint strategijos, galinčios atvesti bent jau prie diplomatinės atomazgos, – visa tai pranašavo būsimą paralyžių, kuris ištiko sovietų sistemą po poros dešimtmečių. Chruščiov, matyt, buvo pakliuvęs į spąstus tarp Politinio biuro „vanagų", kurie, tikėdami jo pagyromis apie jėgų pusiausvyros pasikeitimą, manė, kad Vakarai siūlo pernelyg mažai, ir „balandžių", kurie, suprasdami tikrąsias karines realijas, vengė net menkiausios karo su Jungtinėmis Valstijomis rizikos.

Šio keisto proceso pusiaukelėje Chruščiov ramiai leido baigtis savo pirmojo ultimatumo terminui, nepasiekęs nieko daugiau, vien užsienio reikalų ministrų konferenciją, kuri įvyko iki termino pabaigos likus dviem savaitėm. Konferencija nedavė jokių rezultatų, nes Andrej Gromyko, neseniai paskirtas užsienio reikalų ministru, pasinaudojo šia proga savo neeiliniam obstrukcijos talentui šlifuoti, o paskui juo visą vienos kartos gyvenimo tarpsnį kamavo demokratinių šalių užsienio reikalų ministrus. Bet iš tikrųjų, artėjant ultimatumo terminui, aklavie-

tės sovietams reikėjo mažiausiai. Tačiau ji leido Eisenhoweriui laimėti laiko – jis pasiūlė Chruščiovui apsilankyti Jungtinėse Valstijose.

Sovietų valdovas keliavo po Jungtines Valstijas 1959 metų rugsėjo 15–27 dienomis, keldamas tokią pat euforišką visuomenės reakciją, kokią prieš ketverius metus buvo sukėlęs Ženevos susitikimas. Dar sykį dviejų vyriausybės galvų susitikimo atmosfera pasirodė svarbesnė už esmę, ir tai atspindėjo posakis „Camp Davido dvasia". *Newsweek* žurnalas išspausdino lentelę, pasak kurios vizito metu pasiektų laimėjimų buvo kur kas daugiau negu nesėkmių. O tos kelios nesėkmės, rašė žurnalas, atsirado vien dėl to, kad lyderiams nepavyko pažengti į priekį dėl Berlyno – tarsi tai būtų buvusi smulkmena. Laimėjimų sąraše figūravo kultūriniai mainai, pagyvėjusi prekyba ir glaudesnis bendradarbiavimas mokslo srityje, nors tokiems dalykams anaiptol nereikėjo susitikimo aukščiausiuoju lygiu. Spauda ypač džiaugėsi tuo, kad sovietų lyderis tariamai geriau pažinęs amerikiečius. Tai atspindėjo standartinį amerikiečių įsitikinimą, kad konfliktai tarp tautų kyla dėl tarpusavio nesupratimo, o ne dėl susikertančių interesų, ir kad niekas, atvažiavęs ir pamatęs Ameriką, neišvyks iš čia priešiškai nusiteikęs.

Newsweek apklausos duomenimis, amerikiečiai tikėjo, kad Chruščiov galų gale suprato, „jog visi amerikiečiai, pradedant prezidentu, nuoširdžiai trokšta taikos".[31] Jeigu Chruščiov iš tikrųjų priėjo prie tokios išvados, tai ji neabejotinai turėjo ir kitą prasmę. Šiaip ar taip, šią savo įžvalgą jis saugojo kaip valstybės paslaptį. Vos po keleto savaičių, gruodžio pradžioje, Chruščiov gyrėsi, kad „kapitalistinis pasaulis dreba nuo socializmo stovyklos smūgių... Mūsų ryžtas laimėti nepajudinamas."[32]

Ir Eisenhowerio požiūris po susitikimo bemaž nepakito: jis ir toliau buvo linkęs, gal netgi mielai, keisti Berlyno statusą. Tuoj po susitikimo, spalio 1 dieną, Eisenhower nacionalinio saugumo patarėjui Gordonui Gray aiškino, kaip būtų geriausia išspręsti krizę:

> Mes turį neužmiršti, kad Berlyno padėtis nėra normali; mes buvome priversti su ja taikstytis ir ji tokia susidarė dėl kai kurių mūsų lyderių – Churchillio ir Roosevelto – klaidų. Tačiau jis [Eisenhower] jaučiąs, kad turėtų egzistuoti koks nors būdas Berlyną padaryti laisvuoju miestu, kuris, šiaip ar taip, būtų Vakarų Vokietijos dalis, ir tam tikriausiai reikėtų, kad JT taptų viena iš šalių, garantuojančių laisvę, rimtį ir saugumą miesto, kuriame nebūtų jokių ginkluotųjų pajėgų, išskyrus policiją. Jis pakartojo, kad ateisiąs metas, ir galbūt gana greitai, kai mums paprasčiausiai teks išvesti savo karius.[33]

Laimė, Chruščiov nepanoro svarstyti nei šių, nei kitų idėjų, ir Vakarų sąjungininkai nieko nedarydami pasiekė savo pagrindinį tikslą – laimėjo laiko. 1955 metais Ženevos susitikimas leido Chruščiovui be didelių nuolaidų sulaukti įtampos sumažėjimo; 1959 metais Eisenhower gavo tą patį padedamas vadinamosios Camp Davido dvasios.

Svarbiausias Camp Davido rezultatas buvo dar vienas nuodelsis. Eisenhower ir Chruščiov susitarė surengti keturių Berlyną okupuojančių valstybių susitikimą. Bet Eisenhoweriui iš pradžių reikėjo pasikonsultuoti su sąjungininkais. De Gaulle atsisakė dalyvauti, jei Chruščiov iš pradžių neatvyksiąs valstybinio vizito į Paryžių. Dėl šios sąlygos viršūnių susitikimas anksčiausiai galėjo įvykti 1960 metų gegužę, o jo vieta buvo pasirinktas Paryžius. Galiausiai, iki susitikimo likus dviem savaitėms, virš Sovietų Sąjungos buvo numuštas amerikiečių lėktuvas šnipas U-2. Jo skrydis davė Chruščiovui dingstį sužlugdyti visą konferenciją, brandintą ilgiau kaip metus. Tačiau nieko bloga neatsitiko, nes Amerika turėjo atsarginę poziciją dėl Berlyno – „garantuoto miesto“ planą, kuris atspindėjo daugelį Eisenhowerio samprotavimų, išsakytų Gordonui Gray. Nuo Chruščiovo laisvojo miesto siūlymo šis planas praktiškai skyrėsi vien etikete.

Nors keletą dienų Vakarų sąjungininkai baiminosi, kad Chruščiov galų gale pasinaudosiąs šia dingstimi stoti į lemiamą kovą, labai greitai paaiškėjo, kad sovietų lyderis ieškąs kaip tik priešingo dalyko – dingsties išvengti lemiamos kovos. Žodžiavimasis tapo pakaitalu priešpriešos, kuria Chruščiov grasino ne mažiau nuosekliai, kaip ir stengėsi nuo jos išsisukti. Grįždamas iš žlugusio Paryžiaus susitikimo, Chruščiov stabtelėjo Berlyne ir, priešingai visiems nuogąstavimams, paskelbė dar sykį nukeliąs ultimatumo terminą, šį kartą iki Amerikos prezidento rinkimų.

Kai John F. Kennedy tapo prezidentu, nuo pirmojo Chruščiovo ultimatumo jau buvo praėję bemaž treji metai. Ilgainiui jo grasinimų įtikimumas ir keliamo pavojaus pojūtis juo toliau, juo labiau mažėjo. Būtent tada, kai Berlyno krizė jau atrodė išsisėmusi, nesėkmingas Kennedy administracijos bandymas Kiaulių įlankoje nuversti Castro režimą ir jos neryžtingumas dėl Laoso, matyt, įtikino Chruščiovą, kad Kennedy nesąs rimtas priešininkas. Susitikęs su Kennedy Vienoje 1961 metų birželio pradžioje, Chruščiov nustatė dar vieną šešių mėnesių terminą. Prasidėjo vienas didžiausių įtampos tarpsnių per visą Šaltąjį karą.

Birželio 15 dieną kalbėdamas apie tą susitikimą, Chruščiov pranešė pasauliui, kad taikos sutarties su Vokietija daugiau atidėlioti neįmanoma: „Taikos sureguliavimą Europoje būtina pasiekti šiais metais.“

Sakydamas vieną iš savo kalbų, Chruščiov vilkėjo generolo leitenanto uniformą – šį laipsnį karo metu jam suteikė Stalin. Kita proga Chruščiov pareiškė britų ambasadoriui, kad Anglijai sunaikinti pakaktų šešių, o Prancūzijai – devynių atominių bombų.[34] 1960 metų rugsėjį Chruščiov atšaukė neformalų branduolinių bandymų moratoriumą, kurio abi pusės laikėsi trejus metus. Atnaujinusi savo bandymų programą, Sovietų Sąjunga įvykdė baisingą penkiasdešimties megatonų sprogdinimą.

Chruščiovo reikalavimai tartis dėl sureguliavimo nebuvo naujas dalykas. Churchill apie tai kalbėjo jau 1943 metais; Stalin tokį siūlymą kėlė savo 1952 metų „taikos notoje"; George Kennan šeštojo dešimtmečio viduryje ragino pagaliau išspręsti Vokietijos klausimą. Bet, skirtingai nei po kitų karų, po Antrojo pasaulinio karo nebuvo sudarytas joks susitarimas. Amerikiečių ir sovietų įtakos sferos klostėsi palengva, taikantis su *faits accomplis*, o ne pasirašant formalias sutartis.

Paskutinis įtakos sferų Europoje nustatymo aktas prasidėjo 1961 metų rugpjūčio 13 dienos paryčiais. Vakarų Berlyno gyventojai pabudę suvokė esą įkalinti. Tarp sovietų ir Vakarų valstybių kontroliuojamų sektorių Rytų vokiečiai per naktį pastatė spygliuotos vielos užtvaras, o aplink visą Berlyną – sieną. Daugybė šeimų atsidūrė skirtingose tos sienos pusėse. Ilgainiui siena buvo sutvirtinta; betonas, minos ir sargšuniai tapo padalyto miesto ir komunistų žiaurumo simboliais. Visam pasauliui atsiskleidė komunistų režimo, nesugebančio sulaikyti savo piliečių bėgimo iš šalies, bankrotas. Vis dėlto komunistų lyderiai bent laikinai užkimšo landą sovietų bloko aptvare.

Pastatyta siena privertė demokratines valstybes geriau suprasti Berlyno dilemą. Iki tol jos buvo pasirengusios ginti Berlyno laisvę nuo atviros agresijos, bet nežinojo, kaip reaguoti į žemesnio lygio iššūkį ar netgi kaip apibrėžti agresiją. Bemaž išsyk Kennedy padarė išvadą, kad sienos pastatymas nesąs agresija – tokia, kokią įsivaizduoja amerikiečiai, – ir nusprendė jokių karinių veiksmų nesiimti. Amerikos mėginimą sumenkinti sienos reikšmę parodė tai, kad tą dieną, kai ji atsirado, Kennedy išplaukė paburiuoti, o valstybės sekretorius Rusk lankėsi beisbolo rungtynėse. Vašingtone nebuvo justi jokios krizės atmosferos.

Tiesą sakant, Kennedy karinės galimybės buvo gana ribotos. Jeigu amerikiečių kariai būtų pašalinę užtvarą tarp sektorių, už kelių šimtų metrų tikriausiai būtų atsiradusi kita. Ar tuomet jie būtų žengę į Rytų Berlyno teritoriją jos griauti? Ar Vakarų visuomenė būtų pritarusi karui dėl judėjimo laisvės Berlyno *viduje*, jei praktiškai Rytų Berlynas jau seniai buvo laikomas komunistinės Rytų Vokietijos sostine?

Supratę, kad Amerika jėga nesipriešinsianti sienos statymui, Vakarų Berlynas ir Federacinė Respublika patyrė tokį šoką, koks ištinka susidūrus su tikrove, apie kurią žmogus pasąmoningai žino, bet bijo sau pripažinti. Jau po Vengrijos revoliucijos turėjo paaiškėti, kad Vakarai nesiims jokių karinių priemonių besiklostančioms įtakos sferoms keisti. Brandt vėliau tvirtino, kad jo *Ostpolitik*, atvedusi prie Rytų Vokietijos pripažinimo, radosi iš nusivylimo Amerikos reakcija į sienos pastatymą. Vis dėlto vokiečių šokas veikiausiai būtų buvęs dar didesnis, jeigu pastangos ją nugriauti būtų pasibaigusios karu. Netgi Adenauer sakė Achesonui nenoris, kad dėl Berlyno kiltų branduolinis karas, nors jis puikiai žinojo, kad jokių kitų priemonių miestui apginti nėra.

Abi supergaliūnės toliau manevravo mėgindamos nustatyti tiek savo angažavimosi mastą, tiek jo ribas. Liepos mėnesį Kennedy smarkiai padidino Amerikos gynybos biudžetą, pašaukė į tarnybą rezervistus ir pasiuntė papildomų pajėgų į Europą. 1961 metų rugpjūtį, jau pastačius sieną, Kennedy paleido 1500 karių autostrada, einančia per sovietų zoną, provokuodamas sovietus juos stabdyti. Be jokių kliūčių atvykusius karius įkvepiančia kalba pasitiko viceprezidentas Johnson, specialiai atskridęs pirma jų. Netrukus po to asmeniniu prezidento atstovu Berlyne buvo paskirtas generolas Lucius Clay, 1948 metų Berlyno blokados didvyris. Amerikos patikimumą Kennedy siejo su Berlyno laisve.

Tad Chruščiov vėl atsidūrė aklavietėje kaip ir Eisenhowerio administracijos laikais. Jo tušti bauginimai sukėlė tokią Amerikos reakciją, kokiai jis nedrįso mesti iššūkio. Ir pulkininko Olego Penkovskio, puikaus amerikiečių agento sovietų karinėje žvalgyboje, pranešimai atskleidė, kad aukštieji sovietų karininkai suvokė nesą tam pasirengę ir tarpusavyje dažnai niurnėdavo dėl Chruščiovo lengvabūdiškumo.[35] Jau 1960 metais Eisenhower buvo perpratęs Chruščiovo blefą – vienam iš savo pašnekovų jis kalbėjo, kad karo atveju kur kas didesnį nerimą jam keltų nenuspėjami pačios Amerikos branduolinių ginklų panaudojimo padariniai negu sovietų atsakas. Kennedy, tapęs prezidentu, irgi greitai suprato, kad Sovietų Sąjungos absoliuti strateginė galia yra menkesnė.

Tokia padėtis buvo palanki tam, kas norėjo išsaugoti *status quo*. Kita vertus, Kennedy netgi dar atviriau negu Eisenhower demonstravo nenorą rizikuoti branduoliniu karu dėl Berlyno. Pakeliui iš susitikimo su Chruščiovu Vienoje jis samprotavo:

> ...atrodo ypač kvaila rizikuoti milijonų amerikiečių gyvybėmis, kai ginčijamasi dėl teisės važiuoti autostrada... arba todėl, kad vokiečiai nori suvienyti Vokietiją. Jeigu man teks grasinti Rusijai branduoliniu karu, priežastys turės būti nepalyginti svaresnės ir svarbesnės už šias.[36]

Eisenhowerio strategija buvo paremta tramdymo doktrina. Jis stengėsi blokuoti sovietus visur, kur jie mesdavo iššūkį Vakarams. Kennedy siekė ambicingesnių tikslų. Jis vylėsi visam laikui užbaigti sovietų–amerikiečių konfliktą tiesioginėmis supergaliūnių derybomis – Berlyno krizė turėjo tapti lūžio tašku. Todėl Kennedy administracija reikalavo Berlyno atžvilgiu laikytis lankstesnės ir prireikus netgi vienašalės diplomatijos. Eisenhoweriui Berlynas buvo iššūkis, kurį reikia atlaikyti ir pergyventi; Kennedy jį laikė stotele kelyje į savo sumanytą naują pasaulio tvarką. Eisenhower ar Dulles galėjo sugalvoti formulę konkrečiai grėsmei likviduoti, o Kennedy norėjo pašalinti nuolatinę taikos kliūtį.

Skyrėsi ir abiejų prezidentų požiūriai į NATO. Per karą Eisenhower vadovavo sąjungininkams Europoje, o Kennedy kovėsi Ramiajame vandenyne, kur Amerikos pastangos buvo kur kas labiau orientuotos į savo nacionalinius interesus. Kennedy nesirengė suteikti sąjungininkams veto teisės derybose ir, tiesą sakant, norėjo tiesiogiai derėtis su Sovietų Sąjunga. Tai matyti iš prezidento 1961 metų rugpjūčio 21 dienos direktyvos valstybės sekretoriui Deanui Ruskui – buvo praėjusi savaitė po Berlyno sienos iškilimo:

> Nei derybų kalendorius, nei Vakarų pozicija iki šiol dar nesuderinta, ir aš jau netikiu, kad vien Keturių valstybių diskusijomis galima pasiekti patenkinamos pažangos. Mano nuomone, mes turėtume neatidėliodami susitarti dėl tvirtos JAV nuostatos abiem klausimais ir aiškiai parodyti, kad negalime sutikti su jokios kitos valstybės veto teise. ... Reikėtų šią savaitę paaiškinti savo trims Sąjungininkams, kad būtent šitaip mes ketiname elgtis ir kad jie turi arba eiti kartu, arba likti mums už nugaros.[37]

Vykdydamas šį nurodymą, Dean Rusk keturių valstybių derybas iškeitė į tiesioginį dialogą su Maskva. Tą rudenį Rusk ir Gromyko keletą kartų susitiko Jungtinių Tautų būstinėje. Maskvoje su Gromyko kalbėjosi ambasadorius Thompson. Vis dėlto su sovietais nepavyko susitarti netgi dėl derybų tvarkos.

Keblumas buvo tas, kad abi šalys susidūrė su ta pačia branduolinio amžiaus dilema. Kilus žūtbūtinei kovai jos galėjo panaudoti branduolinius ginklus, tačiau šie ginklai netiko siekiant teigiamų pokyčių. Kad ir koks būtų teorinis pranašumo lygis, joks siekiamas tikslas nepalyginamas su branduolinio karo rizika. Netgi 5 procentų karo

rizika nėra priimtina, kai už tai gali tekti mokėti visišku savos visuomenės, netgi civilizacijos sunaikinimu. Todėl viską pasvėrusios abi šalys nedrįsdavo rizikuoti karu.

Be to, nė viena negalėjo diplomatijos pakeisti jėga. Nors įtampa didėjo, argumentai *status quo* naudai bemaž visuomet nusverdavo paskatas keisti padėtį. Demokratinių šalių stovykloje pasirodė neįmanoma pasiekti sutarmės; komunistų stovykloje Chruščiovo pagyros kurstė tokius jo kolegų lūkesčius, kad netgi didelės nuolaidos, kurioms Vakarai buvo pasirengę, Kremliaus kietakakčiams, matyt, atrodė nepakankamos. Galiausiai Chruščiov pamėgino ištrūkti iš aklavietės puldamas į katastrofišką avantiūrą dislokuoti Kuboje raketas, ir tai aiškiai parodė, kiek daug turi būti pastatyta ant kortos, kad karinė galia paveiktų diplomatiją.

Ši sąstingio tendencija pasmerkė Kennedy administracijos mėginimus pakeisti padėtį diplomatinėmis iniciatyvomis. Bet kokia Chruščiovui priimtina nuolaida būtų silpninusi Atlanto sąjungą, o bet koks demokratijoms priimtinas susitarimas būtų silpninęs Chruščiovo pozicijas.

Kennedy administracijos bandymai rasti tarp sovietų keliamų reikalavimų tokį, kurį būtų galima patenkinti niekuo nerizikuojant, anksčiau ar vėliau turėjo žlugti. 1961 metų rugpjūčio 28 dieną Kennedy nacionalinio saugumo patarėjas McGeorge Bundy savo memorandume prezidentui šitaip apibendrino Baltųjų rūmų samprotavimus: „Tarp tų, kurie šiuo metu rengia mūsų derybų nuostatas, vyrauja mintis, kad mes galime ir turėtume sparčiai artėti prie VDR, Oderio–Neisės linijos pripažinimo, nepuolimo pakto sudarymo ir netgi dviejų taikos sutarčių idėjos.“[38] Memorandume nebuvo nurodyta, ką Jungtinės Valstijos gautų mainais.

Tokios pažiūros reiškė, kad Vašingtonas neišvengiamai tols nuo Adenauerio. Rugsėjo 22 dieną tai labai aiškiai parodė iš administracijos „nutekėjusi“ informacija:

> Įtakingas šaltinis Jungtinių Valstijų vyriausybėje šiandien paragino Vakarų Vokietiją dėl jos pačios interesų pripažinti egzistuojant dvi vokiečių valstybes.
>
> Pasak šio šaltinio, Vakarų Vokietija turėtų daugiau šansų suvienyti Vokietiją „derėdamasi su Rytų vokiečiais“, negu juos ignoruodama.[39]

1961 metų gruodį Bundy mėgino įtikinti Boną kalbėdamas apie „pamatinį“ Amerikos norą, kad vokiečiai „neturėtų jokios pagrįstos priežasties gailėtis savo pasitikėjimo mumis“. Kartu jis perspėjo, kad tai

nebūtų suprasta kaip *carte blanche*: „Mes negalime suteikti vokiečiams – o ir joks vokiečių politikas nėra to prašęs – teisės vetuoti Vakarų politiką. Laisvų žmonių bendrija niekada negalės imtis veiksmų pageidaujant tik vienam jos nariui."[40]

Šios taikinamosios frazės iš esmės neigė viena kitą. Kadangi deklaruotos amerikiečių ir vokiečių nuostatos buvo nesuderinamos ir kadangi Berlyno gynyba visiškai priklausė nuo Jungtinių Valstijų, Amerika, neduodama Bonai veto teisės, galėjo rinktis tik vieną kelią iš dviejų: arba rizikuoti karu dėl tokio reikalo, kuriuo Kennedy administracija sakėsi netikinti, arba įsiūlyti Bonai požiūrį, kurį vokiečių lyderiai jau buvo atmetę. Pirmojo kelio nebūtų palaikęs Kongresas ir Amerikos viešoji nuomonė; antrasis būtų atitolinęs Vokietiją nuo Vakarų ir suardęs Atlanto sąjungos vienybę.

Vašingtono ir Bonos santykiai juo toliau, juo labiau darėsi irzlesni. Bijodamas aklavietės ir kad santykiai su Adenaueriu apskritai nenutrūktų, Valstybės departamentas keletą mėnesių delsė vykdyti Kennedy nurodymą siekti tiesioginių derybų su Maskva – tikriau, rengė bevaisius posėdžius, bemaž nekeldamas naujų idėjų. Jei Chruščiov būtų turėjęs saiko jausmą, jis tikriausiai būtų supratęs, kad atėjo palanki akimirka išsiaiškinti, kurias iš daugybės įvairiausių Vakarų užuominų galima paversti tvirta politine moneta. Užuot tai daręs, jis vis didino statymus ir vengė derybų.

Šiuo diplomatinės pauzės ir įtampos sąjungininkų stovykloje metu aš, kaip Nacionalinės saugumo tarybos konsultantas, šiek tiek prisidėjau prie Baltųjų rūmų politikos formavimo. Žinojau, dėl ko buvo diskutuojama, mačiau, kokios priešpriešinės srovės sūkuriuoja aplink prezidentą, tačiau priimant galutinius sprendimus asmeniškai nedalyvavau. NATO tradicionalistai – ypač Acheson, kuris būdavo kviečiamas kaip neetatinis konsultantas, jei dėl savo aštraus liežuvio tuo metu nebūdavo užsitraukęs nemalonės, – apskritai nenorėjo derybų. Kaip ir de Gaulle su Adenaueriu, jie netikėjo, kad naujos prieigos procedūros ką nors galėtų pakeisti, o iš bandymų derėtis dėl Vokietijos suvienijimo laukė vien kartėlio.

Nors ir labai žavėjausi Achesonu, bet nemaniau, kad obstrukcijos strategija turi perspektyvą. Panorėjęs Chruščiov galėjo įpiršti derybas; joks Vakarų lyderis, netgi de Gaulle, nebūtų galėjęs įtikinti savo visuomenės stoti į atvirą kovą, prieš tai neparodęs, kad išmėgino visas priemones jos išvengti. Kadangi derėtis sovietų siūlymų pagrindu man atrodė pavojinga, aš galvojau, kad būtų gyvybiškai svarbu užbėgti jiems už akių ir pirmiems pateikti savo planą dėl Vokietijos ateities.

Aš baiminausi dėl sąjungininkų vienybės, jei sprendimai bus palikti konferencijai ar pačiai paskutinei akimirkai prieš baigiantis ultimatumų terminams. Tinkamiausia procedūra laikiau derybas; o dėl esmės, tai mano pažiūros buvo artimos tradicinėms Adenauerio ir Achesono nuostatoms.

Per savo trumpą tarnybą Baltuosiuose rūmuose prezidento Kennedy laikais aš daugybę kartų buvau susitikęs su Adenaueriu. Tie susitikimai skausmingai privertė mane suvokti, kiek nepasitikėjimo atsirado tarp sąjungininkų per Berlyno krizę. 1958 metais, netrukus po to, kai išėjo mano knyga *Branduoliniai ginklai ir užsienio politika*,[41] Adenauer pakvietė mane pasikalbėti, nors tuo metu aš buvau palyginti nežinomas jaunas dėstytojas. Per tą pokalbį Adenauer pabrėžė, kaip svarbu neapsigauti matant tariamai vientisą komunistų bloką, nusidriekusį nuo Baltijos jūros iki Pietryčių Azijos: jo nuomone, skilimas tarp Kinijos ir Sovietų Sąjungos esąs neišvengiamas. Adenauer išsakė viltį, kad tuo metu, kai tai įvyksią, demokratinės šalys bus pasirengusios tuo pasinaudoti.

Tokį teiginį aš išgirdau pirmą kartą ir, tiesą sakant, juo nepatikėjau. Nustebęs nepratariau nė žodžio, ir mano tylėjimą Adenauer, matyt, suprato kaip pritarimą, nes, po trejų metų susitikęs su Kennedy, savo samprotavimus apie kinų–sovietų skilimo neišvengiamybę jis užbaigė paminėdamas, kad ir aš su tuo sutinkąs. Kiek vėliau Kennedy man perdavė žinią, kad jis būtų dėkingas, jeigu ateityje savo geopolitinėmis įžvalgomis aš dalyčiausi ne vien su vokiečių kancleriu, bet ir su juo.

Manydami – tikriausiai po šio pokalbio tarp Adenauerio ir Kennedy, – kad aš artimesnis Adenaueriui negu turbūt buvau iš tikrųjų, Baltieji rūmai 1962 metų pradžioje paprašė manęs pamėginti apraminti vis garsiau reiškiamą kanclerio nerimą dėl Kennedy administracijos politikos Berlyno atžvilgiu. Aš turėjau informuoti Adenauerį apie Amerikos požiūrį į derybas, karinius planus dėl Berlyno ir, ypatingo palankumo ženklan, apie Amerikos branduolinį pajėgumą; apie tai, kaip man buvo pasakyta, nežinojo nė vienas sąjungininkas, išskyrus Didžiąją Britaniją.

Kaip paaiškėjo, tai nebuvo lengva užduotis. Vos pradėjus kalbą, Adenauer mane nutraukė: „Apie tai jie jau man pasakojo Vašingtone. Ten man tai nepadarė įspūdžio; kodėl jie galvoja, kad padarys čia?“ Aš atkirtau, kad nesu valstybės tarnautojas, kad esu prašytas pakalbėti su juo, išsklaidyti jo nerimą, ir kad prieš darydamas išvadas jis turėtų mane išklausyti.

Adenauer nė kiek nesutriko. Jis paklausė, kokią savo laiko dalį aš skiriąs Baltųjų rūmų konsultanto darbui. Kai atsakiau, kad apie 25 procentus, jis ramiai tarė: „Tuomet aš laikysiu, kad jūsų žodžiuose yra 75 procentai tiesos." Tai buvo pasakyta dalyvaujant Amerikos ambasadoriui Walteriui C. Dowlingui, kuris, pagal Adenauerio formulę, turėjęs meluoti be paliovos.

Bet netgi tuo ne pačiu geriausiu Vokietijos–Amerikos santykių momentu Adenauer pademonstravo, kad patikimumas jam esąs moralinis imperatyvas. Nors branduolinė strategija nepriklausė jo svarbiausių interesų sričiai, jis deramai įvertino tą pasitikėjimą, kurį Vašingtonas jam parodė, per mane atskleisdamas savo branduolines paslaptis. Kadangi buvau emigravęs iš Vokietijos prieš ketvirtį amžiaus, vos penkiolikos metų, aš abejojau, ar mano vokiečių kalbos žodyno pakaks diskutuoti apie branduolinius ginklus, todėl pokalbio metu kalbėjau angliškai. Mūsų vertėjas buvo iš kanclerio aplinkos. Praėjus dvidešimt penkeriems metams, tas pareigūnas, jau garbaus amžiaus ir išėjęs į pensiją, parašė man, kad jis, kaip vertėjui ir pridera, tada užrašęs mano informaciją apie branduolinius ginklus ir įteikęs užrašus Adenaueriui. Kancleris atsakęs, kad jis davė žodį tą informaciją laikyti konfidencialia, todėl pasilikti bent vieną užrašų kopiją reikštų sulaužyti pažadą. Ir liepęs sunaikinti visus užrašus, susijusius su ta mūsų pokalbio dalimi.

Vis dėlto 1962 metų balandį Vokietijos ir Amerikos santykiai visiškai pašlijo. Balandžio 21 dieną į viešumą iškilo amerikiečių planas sukurti Tarptautinę prieigos administraciją, kuri kontroliuotų į Berlyną atvykstantį ir iš jo išvykstantį transportą. Į ją turėjo įeiti penkios Vakarų (trys Berlyną okupuojančios valstybės, Federacinė Respublika ir Vakarų Berlynas), penkios komunistinės (Sovietų Sąjunga, Lenkija, Čekoslovakija, Vokietijos Demokratinė Respublika ir Rytų Berlynas) ir trys neutralios šalys (Švedija, Šveicarija ir Austrija). Unifikacija turėjo rūpintis komitetai, susidedantys iš vienodo skaičiaus Vakarų ir Rytų pareigūnų.

Nieko nuostabaus, kad Adenauer atkakliai priešinosi tokios administracijos kūrimui, juolab jei Rytų ir Vakarų Vokietija būtų turėjusios čia vienodą statusą. Be to, ir Rytų, ir Vakarų Berlyno atstovų dalyvavimas būtų menkinęs ir šiaip trapų Berlyno kaip keturių valstybių miesto statusą, kartu stiprindamas Rytų Vokietijos vaidmenį. Kadangi komunistų skaičius administracijoje turėjo būti lygus demokratinių šalių atstovų skaičiui, sprendžiamąjį balsą būtų turėjusios trys silpnos, neutralios, sovietų šantažui neatsparios valstybės. Adenaueriui neatrodė, kad visa tai gali atstoti tiesioginį Amerikos angažavimąsi.

Jis ryžosi prapjauti tvinkulį žengdamas jam neįprastą žingsnį – viešai kritikuodamas pagrindinį sąjungininką. 1962 metų gegužės 7 dieną per spaudos konferenciją Adenauer be išlygų atmetė Tarptautinės prieigos administracijos idėją.

> Visas šis planas man atrodo neįgyvendinamas. Kaip suprantate, sprendžiamąjį balsą galų gale turės trys šalys – Švedija, Austrija ir Šveicarija, – nes Rytų ir Vakarų balsai tikriausiai vieni kitus atsvers. Tuomet norėčiau jūsų paklausti, ar šios šalys duotų teigiamą atsakymą, jei kas jų pasiteirautų, ar joms patinka toks vaidmuo? Nemanyčiau![42]

Nepasitenkinimui pabrėžti Adenauer pridūrė dygią pastabą apie Kennedy administracijos pastangas daugiau dėmesio skirti besivystančiam pasauliui:

> Aš irgi nusiteikęs prieš kolonijas ir palaikau plėtros rėmimą. Bet kartu reikalauju, kad 16 milijonų vokiečių [Rytų Vokietijoje] būtų leista gyventi taip, kaip jie nori. Mes nesiliausime kartoję to ir savo draugams, ir priešams.[43]

Šių nesutarimų taip ir nepavyko pašalinti. 1962 metų liepos 17 dieną Kennedy dar kalbėjo naujajam sovietų ambasadoriui Anatolijui Dobryninui, kad „gali atsirasti ir daugiau klausimų, kuriais mes norėsime gana smarkiai spustelėti vokiečius, kaip antai dėl prieigos administracijos struktūros“.[44] Kadangi Adenauer jau buvo viešai paaiškinęs, kodėl jis nepritaria nei tokios institucijos sandarai, nei jos funkcijoms, Chruščiov turėjo suprasti, kad jo rankose atsidūrė priemonė didelei krizei Atlanto sąjungoje sukelti.

Įdomu, kad tuo metu, kai sovietai buvo per žingsnį nuo sėkmės, Chruščiov staiga pakeitė kursą. Norėdamas vienu smūgiu pasiekti proveržį, kuris pastaruosius trejus metus vis išslysdavo iš jo rankų, Chruščiov dislokavo Kuboje sovietų vidutinio nuotolio raketas. Matyt, jis buvo apskaičiavęs, kad šiai avantiūrai pasisekus, būsimose derybose dėl Berlyno sovietai turėsią didžiulę persvarą. Dėl tos pačios priežasties Kennedy negalėjo leisti sovietų strateginei galiai plėstis į Vakarų pusrutulį. Drąsus ir sumanus Kennedy elgesys tos krizės metu ne tik privertė Chruščiovą išgabenti raketas, bet ir atėmė iš jo diplomatijos Berlyno atžvilgiu patikimumo likučius.

Supratęs, kad išsėmė visas savo galimybes, Chruščiov 1963 metų sausį paskelbė, jog dėl Berlyno sienos „sėkmės“ nebereikia atskiros taikos sutarties su Berlynu. Penkerius metus trukusi Berlyno krizė pagaliau baigėsi. Vakarų sąjungininkams pavyko išsaugoti savo pozicijas visais svarbiausiais klausimais – nors ir gerokai pasvyravus. Tuo

tarpu Chruščiov pasiekė tik tai, kad atsirado siena, sustabdžiusi masinį Rytų Vokietijos piliečių bėgimą iš komunistinio rojaus.

Vakarams tiesiog pasisekė, kad Chruščiov persistengė, nes Atlanto sąjunga buvo pavojingai priartėjusi prie subyrėjimo ribos. Ir Eisenhowerio, ir Kennedy administracijos laikysena rėmėsi tradiciniu principu, kad Amerika priešinasi jėga vykdomoms permainoms, o ne permainoms apskritai. Teoriškai žiūrint, toks teiginys buvo nepriekaištingas, tik reikėjo visuotinio sutarimo, kad apie krizės rezultatus būtų sprendžiama pagal esmę, o ne pagal metodą.

O kalbant apie esmę, visos schemos, kurias svarstė Eisenhowerio ir Kennedy administracijos, buvo nepaprastai rizikingos. Visos turėjo bendrą trūkumą: esamą sanklodą keitė sovietų peršama kryptimi. Kitaip ir negalėjo būti, nes Sovietų Sąjunga juk ne tam sukėlė krizę, kad pablogintų savo padėtį. Bet koks siūlomas *quid pro quo* būtų leidęs Sovietų Sąjungai mainais už tuščius grasinimus gauti ką nors apčiuopiama: satelitinės Rytų Vokietijos statuso pagerėjimą ar egzistuojančių prieigos procedūrų pakeitimą. Dvigubas Adenauerio košmaras – kad Rytų Vokietijos komunistai įgis priemonių naudotis Berlyno pažeidžiamumu ir kad tarp Bonos įsipareigojimų Atlanto sąjungai ir nacionalinės vienybės siekių atsivers praraja – slypėjo visose siūlomose derybų schemose.

Dean Acheson, kuris, jo paties žodžiais tariant, „dalyvavo gimstant" pokarinei sąjungų sistemai, suprato tai labai aiškiai. 1961 metų rugsėjo 21 dienos laiške Trumanui jis pranašavo žeminantį Vakarų pralaimėjimą kovoje dėl Berlyno, „pateiksimą kaip naujo stiliaus diplomatiją".[45] Jeigu toks pralaimėjimas pasidarys neišvengiamas, tvirtino Acheson, Vakarų sąjungos ateitis priklausysianti nuo to, kas prisiims atsakomybę dėl jo. „Geriau, – rašė jis generolui Lucijui Clay 1962 metų sausį, – kai pasekėjai palieka lyderį, negu kai lyderis nuseka paskui pasekėjus. Kas po to sutelks visus prie reikalo? Kuo pasitikėti pradedant viską iš pradžių?"[46] Tai buvo atvirkštinis de Gaulle'io strategijos atspindys.

Berlyno krizė pakeitė vokiečių prioritetus. Visą pokario laikotarpį Adenauer labiausiai kliovėsi Jungtinėmis Valstijomis. Po Chruščiovo ultimatumo praėjus metams, toks teiginys jau būtų buvęs abejotinas. Valstybės departamento analitiniame pranešime, rašytame 1959 metų rugpjūčio 26 dieną, atkreipiamas dėmesys į Adenauerio nerimą dėl sąjungininkų nevieningumo. Pasak to pranešimo, Adenauer vis dar tikisi atkurti vienybę. Bet jeigu „JAV–DB junginys atrodys linkstąs į tarpusavio supratimą su Chruščiovu, Adenauer bus priverstas perkelti visas viltis į Prancūziją".[47]

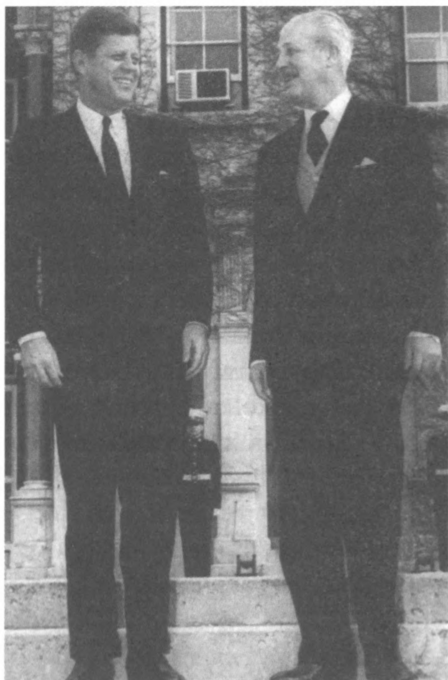
Krizės metu Chruščiov elgėsi tarytum šachmatininkas, kuris padarė stulbinantį pirmąjį ėjimą ir atsipalaidavęs laukia, kol varžovas pasiduos nusprendęs, kad toliau kovoti beviltiška. Skaitant tų laikų dokumentus, sunku suprasti, kodėl Chruščiov taip ir neišbandė daugybės derybų galimybių, kurios buvo siūlomos, diskutuojamos, apie kurias buvo taip dažnai užsimenama. Tarp jų – Tarptautinė prieigos administracija, dvi taikos sutartys ir „garantuoto miesto“ koncepcija. Chruščiov nei ėmėsi kokių nors veiksmų, kai baigėsi ultimatumų terminai, nei pasinaudojo gera proga įtraukti Vakarų sąjungininkus į derybas. Po ultimatumų ir kraują stingdančių grasinimų praėjus trejiems metams, vienintelis realus Chruščiovo „laimėjimas“ buvo tas, kad jis pastatė Berlyno sieną, kuri galiausiai ėmė simbolizuoti sovietų politikos Berlyno atžvilgiu žlugimą.

Chruščiov pats įsipainiojo į savo suregztą voratinklį. Tik tada jis suprato, kad pasiekti geidžiamą tikslą be karo neįmanoma. Karui jis nebuvo tinkamai pasirengęs, o priimti Vakarų siūlymus derėtis nedrįso, kad Kremliaus „vanagai“ ir bendrininkai kinai neapkaltintų jo nuolaidžiavimu. Būdamas pernelyg silpnas palenkti savo „balandžius“ į karingesnį kursą ir nesijausdamas pakankamai tvirtai, kad galėtų įpiršti „vanagams“ kompromisą, Chruščiov kiek įmanydamas delsė, o paskui viską pastatė ant vienos kortos dislokuodamas Kuboje raketas.

Berlyno krizė – taip pat ir jos kulminacija Kubos raketų krizė – paženklino lūžį Šaltajame kare, nors tuo metu to dar niekas neįžvelgė. Jeigu demokratinės šalys nebūtų tiek panirusios į tarpusavio ginčus, jos veikiausiai būtų pamačiusios Berlyno krizę tokią, kokia ji buvo iš tikrųjų, – latentinio sovietų silpnumo įrodymas. Galų gale Chruščiov susitaikė su Vakarų avanpostu, giliai įsiterpusiu į sovietų teritoriją, taip ir nepasiekęs nė vieno iš tikslų, apie kuriuos jis trimitavo įžiebdamas krizę. Tad Europos padalijimas į du blokus buvo patvirtintas dar sykį, kaip ir per Vengrijos revoliuciją 1956 metais. Abi pusės neslėpė nepasitenkinimo tokia padėtimi, tačiau niekada nebandė jos pakeisti jėga.

Bendras žlugusių Chruščiovo Berlyno ir Kubos iniciatyvų rezultatas buvo tas, kad Sovietų Sąjunga daugiau nerizikavo mesti tiesioginio iššūkio Jungtinėms Valstijoms, išskyrus trumpą pliūpsnį per 1973 metų karą Viduriniuosiuose Rytuose. Nors sovietai sukaupė didžiules tolimojo nuotolio raketų pajėgas, Kremliui jos niekada neatrodė pakankamos, kad būtų galima tiesiogiai grasinti teisėtoms Jungtinių Valstijų teisėms. Karinį spaudimą jis perkėlė kitur – ėmėsi remti vadinamuosius nacionalinio išsivadavimo karus besivystančiame pasaulyje: Angoloje, Etiopijoje, Afganistane, Nikaragvoje.

Ištisą dešimtmetį sovietai daugiau nemėgino trikdyti susisiekimo su Berlynu, kuris vyko ankstesnėmis sąlygomis. Per tą laiką palengva pribrendo Rytų Vokietijos režimo pripažinimas, ir tai buvo pačių Vakarų vokiečių sprendimas, palaikytas visų didžiųjų partijų, o ne kokia Jungtinių Valstijų primesta iniciatyva. Sąjungininkai galų gale pasinaudojo sovietų suinteresuotumu, kad Rytų Vokietija būtų pripažinta, iškėlę sąlygą, jog Sovietų Sąjunga nekaitaliotų prieigos procedūrų ir patvirtintų Berlyno kaip keturių valstybių miesto statusą. Sovietai oficialiai priėmė šią sąlygą, 1971 metais pasirašydami Keturšalį susitarimą. Jokio pavojaus nei Berlynui, nei prieigos keliams nekilo iki pat sienos nugriovimo 1989 metais ir po to vykusio Vokietijų susijungimo. Tramdymo politika vis dėlto pasiteisino.

DVIDEŠIMT KETVIRTAS SKYRIUS

Vakarų vienybės koncepcijos: Macmilan, de Gaulle, Eisenhower ir Kennedy

Berlyno krizė parodė, kad galutinai nusistovėjo įtakos sferos, kurios bemaž du dešimtmečius stumdėsi prie skiriamosios linijos, dalijančios Europos žemyną. Per pirmą šio proceso fazę, nuo 1945 iki 1948 metų, Stalin nustatė sovietų įtakos sferą, Rytų Europos šalis pavertęs satelitinėmis valstybėmis ir keldamas Vakarų Europai potencialią grėsmę. Per antrą, 1949–1956 metų, fazę demokratinės šalys kaip atsvarą sukūrė NATO, savo okupacines zonas sutelkdamos į Federacinę Respubliką ir pradėdamos Vakarų Europos integracijos procesą.

Įsitvirtinimo laikotarpiu būta periodiškų abiejų stovyklų bandymų suardyti viena kitos sferą. Visi jie žlugo. 1952 metų Stalino „taikos nota“, turėjusi išvilioti Federacinę Respubliką iš Vakarų stovyklos, nieko nepasiekė – iš dalies todėl, kad mirė Stalin. Dulleso Rytų Europos išlais-

vinimo strategijos bergždumas išryškėjo per nesėkmingą vengrų sukilimą 1956 metais. Chruščiovo 1958 metų ultimatumas dėl Berlyno buvo dar vienas mėginimas atskirti Federacinę Respubliką nuo Vakarų. Tačiau galiausiai sovietai turėjo tenkintis tvirčiau sugniauždami satelitinę Rytų Vokietiją. Po Kubos raketų krizės sovietai nukreipė savo pastangas į besivystantį pasaulį. Tad Europoje susiformavo dvipolis stabilumas, kurio paradoksiškumą 1958 metais apibendrino didysis prancūzų filosofas ir politikos tyrinėtojas Raymond Aron:

> Dabartinė Europos padėtis yra nenormali, absurdiška. Bet ji aiškiai apibrėžta, ir kiekvienas žino, kur eina demarkacijos linija, pernelyg nebijodamas, kad kas nors atsitiks. Jei kas nors atsitinka anoje „geležinės uždangos" pusėje – kaip antai prieš metus, – šiapus linijos niekas nesikeičia. Taigi aiškus Europos padalijimas teisingai ar neteisingai laikomas mažiau pavojingu už bet kokį kitą sureguliavimą.[1]

Būtent šis stabilumas leido iškilti į paviršių nesutarimams vadinamojoje Atlanto bendrijoje. Tik Berlyno krizė privertė Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Jungtinių Valstijų vadovus – Macmillaną, de Gaulle'į ir Kennedy – derinti savo skirtingus požiūrius į Atlanto sąjungos pobūdį, branduolinių ginklų vaidmenį ir Europos ateitį.

Macmillan buvo pirmas britų ministras pirmininkas, pažvelgęs į akis skaudžiai tikrovei: jo šalis jau nebėra pasaulinė galiūnė. Churchill su Amerika ir Sovietų Sąjunga elgėsi kaip lygus su lygiais. Nors jo laikysena neatspindėjo tikrojo jėgų santykio, atotrūkį tarp geidžiamos ir esamos tikrovės Churchill įveikė savo genijumi ir apeliuodamas į didvyriškas britų pastangas karo metais. Kai Churchill ragino derėtis su Maskva – ir tuoj po karo, būdamas opozicijos lyderiu, ir po Stalino mirties 1953 metais, būdamas ministru pirmininku, – jis darė tai kaip atstovas galingos valstybės, kuri, nors ir pasitraukusi iš pirmos eilės, galėjo paveikti visų kitų skaičiavimus. Ir Eden per Sueco krizę dar elgėsi kaip vadovas pakankamai savarankiškos didžiosios galiūnės, pajėgiančios imtis vienašalių veiksmų. O tuo metu, kai Macmillan susidūrė su Berlyno krize, jau nebuvo įmanoma palaikyti iliuzijos, kad Didžioji Britanija viena pati galėtų pakeisti strateginius supergaliūnių skaičiavimus.

Macmillan, rafinuotas ir elegantiškas skeptikas, priklausė paskutiniesiems seno raugo toriams. Jis buvo produktas Edvardo VII epochos, kai Didžioji Britanija neturėjo pasaulyje lygių ir jos vėliava plevėsavo kone visuose žemės rutulio kampeliuose. Pašaipišką Macmillano humorą lydėjo ir melancholija, kurią kėlė būtinybė dalyvauti

nepaliaujamame Anglijos smukime iš galios olimpo po šiurpios Pirmojo pasaulinio karo patirties. Macmillan jaudinamai pasakodavo apie vienintelių likusių gyvų keturių jo bendramokslių iš Oxfordo Christ Church koledžo susitikimą. 1984 metais, per angliakasių streiką, Macmillan, daugiau kaip prieš du dešimtmečius pasitraukęs iš pareigų, kalbėjo man, kad jis, nors ir didžiai gerbia ponią Thatcher ir supranta, ką ji bando padaryti, pats niekada nebūtų prisivertęs stoti į kovą su sūnumis tų žmonių, kuriuos Pirmojo pasaulinio karo metu siuntė į ataką ir kurie tada taip nesavanaudiškai aukojosi.

Į valdžią Macmillaną iškėlė Sueco krizė – takoskyrinis įvykis jo šalies pasaulinio vaidmens smukimo istorijoje. Savąjį vaidmenį Macmillan atliko itin elegantiškai, bet ne be tam tikro dygėjimosi. Kaip buvęs finansų ministras, jis puikiai žinojo, kad Didžiosios Britanijos ekonomika smunka ir kad savo karine galia ji niekada neprilygs branduolinėms supergaliūnėms. Didžioji Britanija iš pradžių nepritarė Bendrosios rinkos idėjai. Chamberlaino 1938 metų atsiliepimas apie Čekoslovakiją kaip mažą, atokų, britams beveik nežinomą kraštą, gana tiksliai išreiškė abejingumą, su kuriuo šalis, pusantro šimtmečio kariavusi kolonijinius karus kitoje Žemės rutulio pusėje, žiūrėjo į krizes Europoje, vos už keleto šimtų mylių.

Tačiau šeštojo dešimtmečio pabaigoje Didžioji Britanija jau negalėjo žvelgti į Europą iš tolo, kaip į vietovę, kur britų pajėgoms kartkartėmis tenka įsikišti ir nuversti kokį potencialų tironą. Todėl Macmillan apgręžė tradicinę šalinimosi nuo Europos reikalų politiką ir pasiprašė priimamas į Europos Bendriją. Vis dėlto, nepaisant Sueco nesėkmės, Macmillanui labiau už viską rūpėjo plėtoti Didžiosios Britanijos „ypatingus santykius“ su Jungtinėmis Valstijomis.

Didžioji Britanija nelaikė savęs grynai europine valstybe. Juk grėsmė dažniausiai ateidavo iš Europos, o pagalba – iš anapus Atlanto. Macmillan nepritarė golistams, kad Europos saugumas didėtų atsiribojant nuo Jungtinių Valstijų. Po visa ko Didžioji Britanija tikriausiai buvo ne mažiau pasiryžusi kautis dėl Berlyno negu Prancūzija, tik ne tiek gindama miglotą sąjungininkų okupacinių teisių idėją, kiek remdama Amerikos požiūrį, kad pasaulinei galių pusiausvyrai kyla pavojus.

Amerikos pažemintos per Sueco krizę, Prancūzija ir Didžioji Britanija padarė visiškai priešingas išvadas. Prancūzija paspartino žingsnį į nepriklausomumą, o Didžioji Britanija pasirinko partnerystės su Amerika stiprinimo kelią. Anglų ir amerikiečių partnerystės vizija atsirado dar prieš Antrąjį pasaulinį karą ir visą tą laiką buvo nepaliau-

jamai puoselėjama. Jau 1935 metais ją suformulavo ministras pirmininkas Stanley Baldwin kalbėdamas Karališkojoje Alberto salėje:

> Aš visuomet tikėjau, kad geriausia garantija nuo karo bet kurioje pasaulio vietoje – Europoje, Rytuose, visur – būtų glaudus Britų imperijos bendradarbiavimas su Jungtinėmis Amerikos Valstijomis. ... Galbūt praeis šimtmetis, kol šis tikslas bus pasiektas; galbūt tai niekada neįvyks. Tačiau kartais galime pasvajoti. Žvelgdamas į ateitį matau šią teisingumo ir taikos jėgų sąjungą ir esu įsitikinęs, kad, nors žmonės dar negali atvirai jos propaguoti, kada nors, vieną gražią dieną, atėjusieji po mūsų galbūt ją išvys...[2]

Ši svajonė išsipildė šimtmečiui dar nepraėjus. Jau nuo Antrojo pasaulinio karo Didžiąją Britaniją ir Jungtines Valstijas siejo bendri uždaviniai, nors ir perfiltruoti labai skirtingų istorinių patirčių.

Svarbus veiksnys kaldinant tvirtą dviejų tautų sąsają buvo nepaprastas Didžiosios Britanijos gebėjimas taikytis prie kintančių aplinkybių. Gal Dean Acheson ir buvo teisus teigdamas, kad britai per ilgai laikėsi imperijos iliuzijos ir neįstengė atrasti sau šiuolaikinio vaidmens Europoje.[3] Tačiau santykiuose su Vašingtonu Didžioji Britanija kone kasdien demonstravo, kad esminiais klausimais ji, kaip sena šalis, iliuzijomis savęs neapgaudinėja. Įžvalgiai apskaičiavę, kad beviltiška tikėtis paveikti Amerikos politiką tradiciniais naudos ir rizikos balansavimo metodais, britų lyderiai nusprendė – ypač po Sueco krizės – eiti įtakos didinimo keliu. Abiejų britų partijų lyderiai sugebėjo pasidaryti tokiais nepakeičiamais Amerikos sprendimų proceso dalyviais, kad konsultacijas su Londonu Amerikos prezidentai ir jų aplinka ėmė laikyti ne kokia ypatinga nuolaida silpnesniam sąjungininkui, o svarbiu valdymo komponentu.

Tačiau pačiai Amerikos tarptautinių santykių filosofijai britai vargu ar pritarė. Jiems visada buvo svetimas amerikiečių požiūris, kad žmogus geba tobulėti, jie nebuvo užsikrėtę moralinių absoliutų skelbimu. Daugumos britų lyderių pažiūros buvo artimos Hobbes'o pažiūroms. Iš žmogaus tikėdamiesi blogiausia, jie labai retai nusivildavo. Užsienio politikoje Didžioji Britanija visada buvo linkusi laikytis patogios etinio egoizmo formos: kas gerai Didžiajai Britanijai, gerai ir visam likusiam pasauliui.

Norint laikytis šitokios koncepcijos, reikėjo nemenkai pasitikėti savimi, jaustis iš prigimties pranašesniam. Kai XIX amžiuje vienas prancūzų diplomatas pasakė britų ministrui pirmininkui Palmerstonui, kad Prancūzija jau įpratusi prie to, jog Palmerston paskutinę akimirką išsitraukiąs iš rankovės diplomatinę kortą, guvusis anglas jam atkirto:

„Tas kortas ten sudėjo Dievas." Tačiau Didžioji Britanija savo nacionalinį egoizmą demonstruodavo su tokiu intuityviu nuosaikumu, kad jos drąsa reikšti bendrąjį gėrį dažniausiai atrodydavo pateisinama.

Didžiosios Britanijos perėjimą nuo galios prie įtakos užbaigė Macmillan. Jis užsibrėžė britų politiką įterpti į Amerikos politiką ir, sumaniai reguliuojant santykius su Vašingtonu, išplėsti britų galimybių spektrą. Macmillan niekada neginčijo pasaulėžiūrinių ar koncepcinių dalykų ir labai retai prieštaraudavo pagrindinėms Amerikos politikos nuostatoms. Jis mielai užleido Vašingtonui avansceną, stengdamasis daryti įtaką iš užkulisių. De Gaulle neretai tyčia vaizduodavo nenuolankų – kad būtų sunkiau jį ignoruoti; tuo tarpu Macmillan tiek stengėsi, kad Jungtinėms Valstijoms būtų kuo lengviau advokatauti britams, jog nepaisyti jo būtų buvę tiesiog nesmagu.

Macmillano taktika Berlyno krizės metu tuo ir rėmėsi. Susisiekimo su Berlynu problema jam neatrodė verta branduolinės katastrofos. Kita vertus, prarasti ryšį su Amerika būtų buvę dar baisiau. Macmillan būtų stojęs į vieną gretą su amerikiečiais net ir kilus branduoliniam karui – dauguma kitų sąjungininkų negalėjo to garantuoti. Tačiau, kol būtinybė nevertė žengti tokio žingsnio, Macmillan buvo pasiryžęs išmėginti alternatyvas. Dėdamasis viską darąs laisva valia, Macmillan ėmėsi pagrindinio Vakarų taikos gynėjo vaidmens, kad sulaikytų amerikiečius nuo skubotų veiksmų ir parodytų britų visuomenei, jog „jų lyderiai deda visas pastangas siekdami savitarpio supratimo ir sutarimo".[4]

Priemonės greitai virto tikslu. Didžiai pasitikėdamas savo gebėjimais Macmillan nusprendė sovietų iššūkį nukenksminti šitaip: įtraukti juos į sumaniai valdomas derybas. Jo nuomone, Chruščiovo ultimatumų grėsmę buvo galima pašalinti grynai diplomatiniu keliu, nesibaigiančiomis derybomis vis tolinant impulsyviojo sovietų lyderio nustatomus terminus.

Didžiuliam Adenauerio nepasitenkinimui Macmillan 1959 metų vasario–kovo mėnesiais vienuolika dienų viešėjo Sovietų Sąjungoje, nors Chruščiov savo pirminį ultimatumą buvo pakartojęs jau keletą kartų. Macmillan jokios apčiuopiamos naudos iš tos kelionės negavo, tuo tarpu Chruščiov pasinaudojo proga pakartoti grasinimus. Tačiau britų ministras pirmininkas atkakliai ir ramiai siekė savo tikslo – susitarti dėl konferencijų serijos, laikydamas tai pačia praktiškiausia priemone Chruščiovo terminams apeiti. Prisiminimuose jis rašė:

> Aš stengiausi įpiršti mintį, jog reikia surengti seriją susitikimų, kad nuolat judėdami nuo vieno taško prie kito pasiektume tokią būklę, kai pasau-

lyje neginčijamai galėtų viešpatauti jei ne taika, tai bent „taikus sambūvis“ (vartojant tų laikų žargoną).[5]

Tačiau, kai derybos tampa savitiksliu, jos atsiduria malonėje tos pusės, kuri yra labiau pasirengusi jų nutrūkimui – ar bent sukuria tokį įspūdį. Todėl Chruščiov gavo galimybę spręsti, kas iš tikrųjų „derėtina“. Norėdamas palaikyti užsimezgusį dialogą Macmillan turėjo pasitelkti visą savo išmonę ir atrasti kokį nors sovietams priimtiną dalyką, dėl kurio būtų galima palyginti saugiai derėtis. Kitą dieną po to, kai 1958 metų lapkričio 27-ąją Macmillan gavo oficialią Chruščiovo notą dėl Berlyno, jis rašė užsienio reikalų sekretoriui Selwynui Lloydui: „Mums nepavyks išvengti derybų. Kaip jas derėtų vykdyti? Ar jos būtinai atves prie diskusijos apie vieningos Vokietijos ateitį ir galimus ‘atitraukimo planus’?“[6]

Bendra įvairių atitraukimo (*disengagement*) planų ypatybė buvo ribotos ginkluotės zonų nustatymas Vidurio Europoje, apibrėžiant ją kaip Vokietiją, Lenkiją ir Čekoslovakiją, ir branduolinių ginklų išgabenimas iš šių šalių. Macmillanui ir kiek mažiau amerikiečių lyderiams tų ginklų dislokavimo vieta turėjo tik simbolinę reikšmę. Kadangi branduolinė strategija rėmėsi Amerikos branduoliniu arsenalu (kurio didžiuma buvo dislokuota ne Europos žemyne), atitraukimo planų diskutavimas su sovietais Macmillanui atrodė gana nepavojingas būdas laikui vilkinti.

Adenauer priešinosi visiems tokiems planams, nes Vokietijoje esančius Amerikos branduolinius ginklus būtų tekę grąžinti į Ameriką, o tai, Adenauerio manymu, būtų nutraukę svarbiausią politinį branduolinės gynybos saitą, jungiantį Europą su Amerika. Jis – ar bent jo gynybos ekspertai – samprotavo taip: kol Vokietijos žemėje yra branduolinių ginklų, Sovietų Sąjunga nerizikuos pulti Vidurio Europos, iš pradžių tų ginklų nesunaikinusi. O kadangi tam reikėtų branduolinio smūgio, amerikiečių atsakas būtų kone automatiškas.

Tuo tarpu branduolinius ginklus grąžinus į Ameriką, Vokietijai imtų grėsti sovietų puolimas paprastaisiais ginklais. Adenauer nebuvo tikras, ar tokio puolimo atveju amerikiečių lyderiai, bijodami didžiulių savo šalies nuostolių, ryžtųsi pradėti branduolinį karą. Tad derybinių galimybių dėl Berlyno nagrinėjimas tapo nesiliaujančių diskusijų dėl Atlanto sąjungos karinės strategijos pakaitalu.

Kaskart, kai Macmillan arba Eisenhower pavieniui imdavosi kokios nors diplomatinės iniciatyvos, partnerio reakcija į ją tapdavo įrodymu, kad tuštybė niekada neišnyksta iš politikų tarpusavio

santykių. Nors jiedu buvo geri draugai, Eisenhowerį suerzino Macmillano vojažas į Maskvą 1959 metų pradžioje; tų pačių metų rudenį Macmillan piktinosi sužinojęs, kad Eisenhower kviečia Chruščiovą į Camp Davidą:

> Prezidentas pirmiau įklampino save į dogmą: „jokio Susitikimo aukščiausiuoju lygiu, kol nebus pasiekta pažangos per užsienio reikalų ministrų susitikimus“, o dabar bando iš jos išsikapstyti. Jam neatėjo į galvą nieko kito, kaip diskusiją pakeisti pramogavimu. Todėl jis kviečia Chruščiovą paviešėti Amerikoje ir žada savo ruožtu apsilankyti Rusijoje. Tokia diplomatija atrodo ganėtinai keista.[7]

Ji buvo ne tiek keista, kiek neišvengiama. Kai Chruščiov suvokė, kad Didžioji Britanija neketina skirtis su Amerika, visą dėmesį jis sutelkė į Eisenhowerį. Chruščiovo manymu, Macmillan atliko savo misiją palenkęs Vašingtoną derėtis. Iš tikrųjų Amerikos prezidentas buvo vienintelis pašnekovas, galėjęs duoti tai, ko Chruščiov norėjo. Tad svarbiausios, esminės diskusijos buvo tos, kurios vyko tarp Chruščiovo ir Eisenhowerio Camp Davide ir vėliau tarp Chruščiovo ir Kennedy Vienoje. Bet juo labiau Amerika ir Sovietų Sąjunga monopolizavo tarptautinį dialogą, juo labiau tai skatino kai kuriuos NATO sąjungininkus siekti didesnės manevro laisvės. Mažėjant grėsmei, kurią sovietai kėlė Vakarų Europai, ir visuotinei Maskvos baimei, nesutarimai Atlanto sąjungos viduje darėsi ne tokie pavojingi. Tuo pasinaudojęs de Gaulle ėmėsi skatinti nepriklausomesnę Europos politiką.

Tačiau Didžiajai Britanijai nekilo abejonių, kuriuo keliu eiti. Kadangi Macmillanui priklausomybė nuo Amerikos atrodė priimtinesnė už priklausomybę nuo Europos, jis neturėjo jokio motyvo remti de Gaulle'io planus ir niekada nepritarė mėginimams atskirti Europą nuo Amerikos – nesvarbu kokia dingstimi.Vis dėlto, gindamas gyvybiškus britų interesus, Macmillan buvo toks pat atkaklus kaip de Gaulle. Tai išryškėjo vadinamosios „Skybolt“ istorijos metu.

Norėdama pratęsti savo senstančio bombonešių laivyno gyvenimą, Didžioji Britanija buvo nusprendusi pirkti amerikiečių „Skybolt“, tuo metu dar tik kuriamą tolimojo nuotolio, iš oro paleidžiamą sparnuotąją raketą. 1962 metų rudenį, iš anksto neįspėjusi, Kennedy administracija atšaukė „Skybolt“ gamybą – tariamai dėl techninių priežasčių, bet iš tikrųjų todėl, kad sumažintų priklausomybę nuo lėktuvų, kurie buvo laikomi labiau pažeidžiamais už raketas, ir, bemaž neabejotinai, kad sutrukdytų britams kurti savo branduolines pajėgas. Vienašališkas Amerikos sprendimas nepasitarus su Didžiąja Britanija pasmerkė britų

bombonešius greitam moraliniam susidėvėjimui. Prancūzų perspėjimai dėl priklausomybės nuo Vašingtono, regis, pasitvirtino.

Tačiau kita „Skybolt" istorijos fazė atskleidė „ypatingų santykių" su Amerika naudą. Macmillan pareikalavo grąžinti „skolas", kurių susikaupė kantriai puoselėjant santykius su JAV, ir padarė tai ne itin švelniai:

> Jeigu keblumai, kilę kuriant „Skybolt", būtų panaudoti – arba atrodytų panaudoti – kaip būdas neleisti Britanijai įgyti nepriklausomą branduolinį pajėgumą, to padariniai būtų nepaprastai rimti. Tai didžiai papiktintų tiek tuos mūsų žmones, kurie pritarė nepriklausomos branduolinės galios kūrimui, tiek tuos, kurie nepritarė. Tai žeistų mūsų tautinę savigarbą, todėl mes priešintumės tam visomis turimomis priemonėmis.[8]

Kennedy ir Macmillan susitiko Nassau ir gruodžio 21 dieną susitarė atnaujinti branduolinę anglų–amerikiečių partnerystę. Kaip kompensaciją už „Skybolt" Amerika įsipareigojo parduoti Didžiajai Britanijai penkis „Polaris" povandeninius laivus kartu su raketomis, kurioms Didžioji Britanija turėjo pati pasigaminti branduolines galvutes. Kad apramintų Amerikos nuogąstavimus dėl centrinio vadovavimo branduolinei strategijai, Didžioji Britanija sutiko „priskirti" šiuos laivus NATO, išskyrus atvejus, kai „pavojuje atsidurtų aukščiausieji nacionaliniai interesai".[9]

Toks britų pajėgų integravimas į NATO praktiškai tebuvo simbolinis. Kadangi tuos povandeninius laivus Didžioji Britanija galėjo bet kada panaudoti „aukščiausiems nacionaliniams interesams" ginti, o pagal apibrėžimą, branduolinių ginklų imamasi tik tada, kai tiems interesams *kyla* pavojus, Nassau susitarimas iš esmės suteikė Didžiajai Britanijai tokią pačią veikimo laisvę, kokią Prancūzija bandė išsikovoti konfrontuodama. Skirtumas tarp britų ir prancūzų požiūrio į savo branduolinius ginklus buvo tas, kad Didžioji Britanija buvo pasirengusi aukoti formą dėl esmės, tuo tarpu de Gaulle, stengdamasis iš naujo įtvirtinti Prancūzijos tapatybę, formą prilygino esmei.

Žinoma, Prancūzijos padėtis buvo visiškai kita, nes ji neturėjo jokių vilčių įgyti tokią įtaką Amerikos sprendimams, kokią buvo įgijusi Didžioji Britanija. Todėl de Gaulle'io vadovaujama Prancūzija filosofinį Atlanto bendradarbiavimo klausimą kėlė taip, kad jis virto varžybomis dėl lyderystės Europoje, o Amerika gavo iš naujo pažinti tradicinį europinės diplomatijos stilių.

Po Antrojo pasaulinio karo Jungtinės Valstijos dominavo pasaulyje taip, kaip nė viena valstybė istorijoje. Turėdamos nedidelę pasaulio gyventojų dalį, jos gamino ir teikė bemaž trečdalį visų pasaulio prekių

ir paslaugų. Nepavejamai išsiveržusi į priekį branduolinės technologijos srityje, Amerika mėgavosi didžiule persvara prieš bet kurį galimą varžovą ar varžovų grupę.

Keletą dešimtmečių šis pirmavimas leido Amerikos lyderiams nepastebėti, kokia neįprasta buvo nuniokotos, laikinai bejėgės ir todėl nuolaidžios Europos laikysena palyginti su tais laikais, kai ji du šimtmečius viešpatavo pasaulyje. Jie užmiršo Europos gyvybingumą, kuris kadaise įžiebė Pramonės revoliuciją, sukūrė politinę filosofiją, paskleidusią tautos suverenumo koncepciją, ir europinę diplomatiją, trejetą šimtmečių valdžiusią sudėtingą galių pusiausvyros sistemą. Europai atsigaunant – su neįkainojama Amerikos pagalba – kai kurie tradiciniai jos diplomatijos modeliai neišvengiamai turėjo atsikartoti, visų pirma Prancūzijoje, kur Richelieu laikais ir radosi modernusis valstybės valdymo menas.

Niekas nenorėjo šito labiau už de Gaulle'į. Septintąjį dešimtmetį, pačiame jo polemikos su Jungtinėmis Valstijomis įkarštyje, tapo madinga Prancūzijos prezidentą kaltinti didybės manija. Bet iš tikrųjų jo problema buvo visiškai priešinga: kaip atgaivinti tapatybę šalies, kurią apėmęs nevykėliškumo ir pažeidžiamumo jausmas. Skirtingai nuo Amerikos, Prancūzija nebuvo itin galinga; skirtingai nuo Didžiosios Britanijos, Antrojo pasaulinio karo ji nelaikė vienijančia, netgi pamokoma patirtimi. Nedaugeliui valstybių teko tokios negandos kaip Prancūzijai, per Pirmąjį pasaulinį praradusiai didžiumą savo jaunų žmonių.[10] Išlikusieji po katastrofos suprato, kad kito tokio išbandymo Prancūzija neatlaikys. Todėl Antrasis pasaulinis karas tapo išsipildžiusiu košmaru, Prancūzijos pralaimėjimą 1940 metais pavertęs ir psichologiniu, ir kariniu žlugimu. Ir nors formaliai Prancūzija baigė karą kaip viena iš nugalėtojų, prancūzų lyderiai puikiai žinojo, kad ją išgelbėjo kiti.

Taika neatnešė atokvėpio. Ketvirtąją Respubliką, kaip ir Trečiąją, kamavo vyriausybių kaita, be to, jai teko skinti karčius dekolonizavimo vaisius. Po 1940-ųjų pažeminimo prancūzų kariuomenė, vos spėjusi atsikurti, buvo priversta stoti į bemaž du dešimtmečius trukusius gniuždančius kolonijinius karus, pirmiausiai Indokinijoje, po to – Alžyre, kurie abudu baigėsi pralaimėjimu. Turėdamos stabilią vyriausybę, po visiškos pergalės dar labiau pasitikėdamos savimi, Jungtinės Valstijos galėjo kryptingai imtis bet kokių uždavinių, plaukiančių iš jų vertybių. Tuo tarpu de Gaulle, kuris vadovavo konfliktų ir pažeminimo dešimtmečių iškamuotai šaliai, politinius veiksmus vertino ne tiek pagal pragmatiškus kriterijus, kiek pagal tai, ar jie padeda prancūzams atgauti savigarbą.

Tarp Prancūzijos ir Jungtinių Valstijų kilę nesutarimai juo toliau, juo labiau aštrėjo, nes abi šalys, visiškai viena kitos nesuprasdamos, regis, kalbėjo apie nieko bendra neturinčius dalykus. Kaip asmenybės nepretenzingi, amerikiečių lyderiai, duodami patarimus, buvo linkę pūstis. De Gaulle'iui, kurio tautiečiai po tiekos vilčių ir svajonių žlugimo buvo tapę skeptikais, kažkodėl atrodė būtina išdidžiu, netgi arogantišku elgesiu kompensuoti giliai įsišaknijusį savo visuomenės nesaugumo jausmą. Amerikos lyderių asmeninio kuklumo ir istorinės arogancijos sąveika su de Gaulle'io asmenine arogancija ir istoriniu kuklumu atvėrė psichologinę prarają tarp Amerikos ir Prancūzijos.

Vašingtonui atrodė savaime suprantama, kad visų Vakarų sąjungos narių interesai turi būti vienodi, todėl konsultacijas jis laikė vaistu nuo visų nesutarimų. Į sąjungą amerikiečiai žiūrėjo tarsi į akcinę bendrovę; įtaka joje turėjo proporcingai atspindėti kiekvieno dalininko turimą pajų ir tą įtaką reikėjo skaičiuoti pagal valstybių medžiaginį indėlį į bendras pastangas.

Tačiau šimtametės prancūzų diplomatijos tradicijos neleido daryti tokių išvadų. Nuo pat Richelieu laikų Prancūzijos iniciatyvos visada remdavosi rizikos ir atlygio skaičiavimu. De Gaulle'iui, kaip tokių tradicijų tęsėjui, rūpėjo ne tiek tobulinti konsultacijų mechanizmą, kiek kaupti galimybes nesutarimo atvejui. De Gaulle buvo įsitikinęs, kad būtent tai lemia derybų pozicijų tvirtumą. Jis neabejojo, kad geri santykiai tarp valstybių priklauso nuo interesų skaičiavimo, o ne nuo formalių ginčų sprendimo procedūrų. Harmonija jam atrodė ne natūrali būklė, o kažkas, ką reikėjo išpešti iš interesų konfliktų:

> „Prigimties apribotas" žmogus yra „beribių troškimų". Todėl pasaulis pilnas besivaržančių jėgų. Žinoma, žmogiškajai išminčiai neretai pavyksta sutrukdyti toms varžyboms peraugti į kruvinus konfliktus. Tačiau pastangų konkurencija yra gyvenimo sąlyga. ... Galų gale – kaip visada – tik pusiausvyroje pasaulis atras taiką.[11]

Per trumpą mano pažintį su de Gaulle'iu jo principai atsiskleidė kuo akivaizdžiausiai. Pirmą sykį mes susitikome Nixonui viešint Paryžiuje 1969 metų kovo mėnesį. Eliziejaus rūmuose, kur de Gaulle surengė didžiulį priėmimą, jo patarėjas susirado mane minioje ir pasakė, kad Prancūzijos prezidentas norįs su manimi pakalbėti. Su pagarbia baime aš priėjau prie iškilios figūros. Pamatęs mane, jis atleido aplinkui susibūrusią grupelę ir be jokio sveikinimosi ar kitokių mandagybių bloškė klausimą: „Kodėl jūs neišeinate iš Vietnamo?" Šiek tiek drovėdamasis atsakiau, kad vienašališkas atsitraukimas pakirstų Amerikos

patikimumą. De Gaulle'iui tai nepadarė įspūdžio, ir jis pasiteiravo, kurgi šitoks praradimas atsilieptų. Man paminėjus Viduriniuosius Rytus, jo šaltumas virto melancholija, ir jis tarė: „Kaip keista. O aš maniau, kad būtent Viduriniuosiuose Rytuose patikimumo problemų kyla jūsų priešams."

Kitą dieną, baigiantis susitikimui su Prancūzijos prezidentu, Nixon paprašė mane pakomentuoti de Gaulle'io išdėstytą Europos, kaip tautinių valstybių bendrijos, viziją – garsiąją *„Europe de patries"*. Beprotiškai drąsiai, nes de Gaulle nemėgo diskutuoti su padėjėjais – ir netgi būti jų draugijoje, – aš paklausiau, kaip Prancūzija tikisi neleisti Vokietijai įsivyrauti Europoje, kurią jis ką tik apibūdino. De Gaulle'iui šis klausimas, matyt, nepasirodė vertas išsamaus atsakymo. *„Par la guerre"* (Karu), – atkirto jis. Nuo amžinos draugystės sutarties pasirašymo su Adenaueriu tebuvo praėję šešeri metai.

Toks uolus atsidavimas Prancūzijos nacionaliniams interesams lėmė atsiskyrėlišką ir bekompromisį de Gaulle'io diplomatijos stilių. Amerikos lyderiams akcentuojant partnerystę, de Gaulle pabrėžė valstybių pareigą rūpintis savo pačių saugumu. Vašingtonui stengiantis paskirstyti bendrą naštą visiems sąjungos nariams, de Gaulle tvirtino, kad toks darbo pasidalijimas primestų Prancūzijai pavaldumą ir naikintų prancūzų tapatybės pojūtį:

> Būtų nepakenčiama, jei didi Valstybė rinktųsi likimą, priklausomą nuo sprendimų ir veiksmų kitos, kad ir labai draugiškos Valstybės. ... Integruota šalis praranda suinteresuotumą savo pačios gynyba, nes nėra už ją atsakinga.[12]

Tai paaiškina bemaž stereotipišką de Gaulle'io diplomatinę elgseną: teikti siūlymus su minimumu paaiškinimų ir, jeigu jie atmetami, įgyvendinti juos vienašališkai. Svarbiausia de Gaulle'iui buvo tai, kad prancūzai laikytų save ir būtų kitų laikomi veikiančiais laisva savo pačių valia. 1940 metų pažeminimas de Gaulle'iui atrodė laikina nesėkmė, kurią galima įveikti rūsčiu ir bekompromisiu vadovavimu. Pagal tokią mąstyseną, Prancūzija niekada negalėjo sutikti ir su menkiausia pavaldumo kažkam regimybe – netgi sąjungininkei Amerikai, kurios ji ir baiminosi, ir gerbė:

> ...Jungtinių Valstijų – turtingų, aktyvių, galingų – atžvilgiu [Prancūzija] atsidūrė priklausomoje padėtyje. Prancūzijai nuolat reikėjo jų paramos, kad išvengtų monetarinės katastrofos. Iš Jungtinių Valstijų ji gavo ginklų savo kariams. Prancūzijos saugumas visiškai priklausė nuo jų globos. ... Šiuose integracija dangstomuose reikaluose Amerikos viršenybė automatiškai

> buvo laikoma postulatu. Taip buvo ir svarstant projektą vadinamosios viršnacionalinės Europos, kurioje Prancūzija kaip valstybė būtų išnykusi... Europos be politinės realybės, be ekonominio veržlumo, negebančios gintis, todėl pasmerktos sovietų bloko akivaizdoje būti išlaikytine didžiosios Vakarų galiūnės, kuri pati turėtų ir politiką, ir ekonomiką, ir gynybą, – Jungtinių Amerikos Valstijų.[13]

De Gaulle nebuvo iš principo nusiteikęs prieš Ameriką. Jis norėjo bendradarbiauti visada, kai prancūzų ir amerikiečių interesai, jo nuomone, iš tikrųjų sutapdavo. Antai per Kubos raketų krizę Amerikos pareigūnus apstulbino visiška de Gaulle'io parama – tokios besąlygiškos paramos nesuteikė joks kitas sąjungininkų lyderis. Be to, jis priešinosi visiems atitraukimo planams Vidurio Europoje – pirmiausia todėl, kad amerikiečių pajėgos būtų atsidūrusios per toli, o sovietų kariuomenė – per arti:

> ...šis „išvedimas", arba „atitraukimas", neturi tokios prasmės, kuri mums būtų nors kiek naudinga. Jeigu nusiginklavimas neapima zonos, kuri tiek pat nutolusi nuo Uralo, kiek ir nuo Atlanto, kaip galima apginti Prancūziją? Kas tada, kilus konfliktui, trukdytų agresoriui vienu šuoliu ar skrydžiu peršokti neginamą niekieno žemę – Vokietiją?[14]

Kalbos apie nepriklausomybę būtų likusios grynai teorinės, jeigu de Gaulle nebūtų daręs pareiškimų, kurie turėjo praktiškai silpninti Amerikos vaidmenį Europoje. Pagrindinis jų buvo toks: negalima kliautis tuo, jog Amerika liksianti Europoje amžinai. Europa turinti rengtis – prancūzų vadovaujama – pasitikti savo ateitį viena. De Gaulle neteigė, kad tokia išdava jam būtų mielesnė, bet, matyt, ir nesibaimino, kad jo ištarmės gali pavirsti savaime išsipildančiomis pranašystėmis.

1959 metais viešėdamas Paryžiuje prezidentas Eisenhower tiesiai paklausė prancūzų lyderio: „Kodėl manote, kad Amerika nesieja savo likimo su Europa?"[15] Turint omenyje Eisenhowerio elgesį per Sueco krizę, tai buvo keistas ir kiek veidmainiškas klausimas. De Gaulle mandagiai priminė Eisenhoweriui ankstesnes savo šalies istorijos pamokas. Pirmojo pasaulinio karo metu Amerika atėjusi į pagalbą Prancūzijai tik po trejų mirtinos grėsmės metų, o į Antrąjį pasaulinį įstojusi tada, kai Prancūzija jau buvo okupuota. Branduoliniame amžiuje tokia parama būtų pavėluota.

De Gaulle nepraleido nė vienos progos parodyti, kad konkrečiais klausimais Amerikos vertinimai yra mažiau europiniai negu Prancūzijos, ir negailestingai išnaudojo Chruščiovo ultimatumą dėl Berlyno. De Gaulle norėjo, kad Bona laikytų Prancūziją patikimesniu sąjungininku

už Ameriką, ir vylėsi pastarosios lyderystę pakeisti savąja. Dėl vienašalių Amerikos iniciatyvų diplomatinėje darbotvarkėje atsidūrus keletui iki tol nekvestionuotų pokarinės Vakarų politikos Berlyno atžvilgiu principų, didėjantis Adenauerio nerimas tapo Prancūzijai vienu metu ir grėsme, ir galimybe. Grėsme todėl, kad „jeigu vokiečių tauta pereitų į kitą pusę, europinė pusiausvyra suirtų, ir tai galėtų būti signalas karui"; galimybe todėl, kad vokiečių baimės galėjo padėti sustiprinti prancūzų įtaką Europoje.[16]

De Gaulle galvojo apie Bismarcko Vokietijos pavyzdžiu organizuotą Europą – tai yra susivienijimą valstybių, kurių viena (Prancūzija) vaidintų vyraujantį vaidmenį, kokį imperinėje Vokietijoje atliko Prūsija. Richelieu svajonės apie dominuojančią Prancūziją degoliškoji versija kiekvienai valstybei skyrė kokias nors pareigas: Sovietų Sąjunga turėjo rūpintis Vokietijos padalijimo išlaikymu, Jungtinės Valstijos – Vakarų Europos gynyba nuo Sovietų Sąjungos, Prancūzija – vokiečių tautinių siekių nukreipimu europinės vienybės link. Bet, priešingai negu Prūsija, Prancūzija nebuvo stipriausia valstybė Vakarų Europoje; ekonomiškai ji nebuvo pajėgi dominuoti žemyne, o svarbiausia, negalėjo valdyti pusiausvyros, apimančios dvi supergaliūnes.

Šiuos nesutarimus buvo galima palikti laikui išspręsti – jau vien dėl to, kad Adenauer žūtbūt norėjo neatitolti nuo Jungtinių Valstijų. Be to, visi vokiečių lyderiai puikiai matė, kokia nesugretinama Prancūzijos ir Jungtinių Valstijų galia, ir vargu ar rengėsi keisti branduolinę Amerikos globą į didesnį Prancūzijos budrumą politiniais klausimais.

Tačiau egzistavo vienas dalykas, kurio atžvilgiu nesutarimai tarp Prancūzijos ir Amerikos lietė pačią problemos esmę ir kurio nebuvo galima atidėlioti, – karinės strategijos Branduoliniame amžiuje kontrolė. Čia Amerikos reikalavimas integruotis ir Prancūzijos raginimas būti savarankiškiems buvo nesuderinami, neegzistavo ir jokių buferių polemikai sušvelninti. Kadangi žmonijos istorijoje branduolinių ginklų nebūta, tai nebuvo ir patikimų gairių karinei strategijai formuluoti. Valstybininkai aklai mėgino įvertinti naujos technologijos poveikį politikai ir strategijai; remdamiesi vien akademinėmis teorijomis, nepagrįstomis jokiu empiriniu patyrimu ar duomenimis.

Pirmąjį pokario dešimtmetį atrodė, kad branduolinis monopolis įkūnijo Amerikos visagalybės vizijas. Tačiau šeštojo dešimtmečio pabaigoje tapo akivaizdu, kad abi branduolinės supergaliūnės netrukus bus pajėgios nusiaubti viena kitą taip, kaip neįsivaizdavo jokia ankstesnė visuomenė, ir sukelti grėsmę visai civilizacijai.

Šis supratimas iš pagrindų keitė tarptautinių santykių esmę. Nors per visą žmonijos istoriją ginklai vis sudėtingėjo, iki Antrojo pasaulinio karo jų griaunamoji galia buvo palyginti ribota. Karams reikėdavo sutelkti daug materialinių ir gyvosios jėgos išteklių, o tai užtrukdavo nemažai laiko. Nuostoliai didėdavo gana palengva. Teoriškai karą būdavo galima sustabdyti, jam dar nespėjus pasidaryti nevaldomu.

Kadangi galią buvo galima didinti palyginti nedideliais žingsneliais, teiginys, kad valstybė gali turėti per daug galios racionaliems politiniams tikslams siekti, būtų skambėjęs absurdiškai. Tačiau būtent taip atsitiko atėjus Branduoliniam amžiui. Pagrindine strategine supergaliūnės dilema tapo ne tai, kaip sukaupti daugiau galios, o kaip apriboti turimą arsenalą. Nė vienai supergaliūnei taip ir nepavyko jos išspręsti. Politines įtampas, kurios anksčiau neabejotinai būtų atvedusios prie karo, dabar slopino branduolinės katastrofos baimė, tiek aukštai pakėlusi rizikos kartelę, kad pusę šimtmečio išsilaikė taika. Tačiau kartu tokia padėtis kėlė politinę frustraciją, labiau tikėtini ir dažnesni darėsi nebranduoliniai iššūkiai. Dar niekada karinis atotrūkis tarp supergaliūnės ir nebranduolinės valstybės nebuvo toks didelis, dar niekada tikimybė, kad tuo bus pasinaudota, nebuvo tokia maža. Amerikos branduolinis arsenalas neatbaidė nei Šiaurės Korėjos, nei Šiaurės Vietnamo siekti savo tikslų ir net stoti į kovą su amerikiečių pajėgomis; taip pat ir afganų partizanų neišgąsdino Sovietų Sąjungos branduolinė galia.

Pirmą kartą istorijoje galių pusiausvyra galėjo pakeisti vienoje grynai suverenioje valstybėje vykstantys įvykiai. Atominės bombos pagaminimas kurioje nors valstybėje keitė pusiausvyrą labiau negu bet kokie praeities teritoriniai įgijiniai. Tačiau, išskyrus vienintelį atvejį 1981 metais, kai Izraelis smogė į Irako branduolinį reaktorių, nė viena šalis per visą Šaltąjį karą nesigriebė jėgos, kad sutrukdytų priešininkui šitaip padidinti savo galią.

Branduolinis amžius strategiją pavertė atgrasymu, o atgrasymą – ezoteriniais intelekto pratimais. Kadangi atgrasymą galima patikrinti tik neigiamai, pagal įvykius, kurie *neįvyko*, ir kadangi neįmanoma įrodyti, kodėl kažkas neįvyko, pasidarė itin sunku įvertinti, ar toji politika buvo geriausia iš galimų, ar tik vos ne vos veiksminga. Galbūt atgrasymo apskritai nereikėjo, nes neįmanoma įrodyti, ar priešininkas išvis ketino pulti. Dėl tokių nepasveriamų dalykų vidaus ir tarptautinės diskusijos branduoliniais klausimais aprėpė visą gamą nuo pacifizmo iki nesutaikomumo, nuo paralyžiuojančių abejonių iki hipertrofuoto galios pojūčio, nuo neįrodomų gynybos teorijų iki neįrodomų ginklų kontrolės teorijų.

Visi šie neapibrėžtumai tik didino interesų išsiskyrimo galimybę – potencialią bet kokios sąjungos subyrėjimo priežastį. Istorija liudija, kad tautos dažniausiai, nors, žinoma, ne visada, laikydavosi sąjungų todėl, kad išduoti sąjungininką joms atrodydavo rizikingiau, negu vykdyti įsipareigojimus. Branduoliniame amžiuje ši taisyklė apvirto aukštyn kojomis; išdavus sąjungininką atpildas galėjo ateiti *kada nors*, tuo tarpu stojimas į branduolinį karą sąjungininko pusėje garantavo katastrofą *tuoj pat*.

Branduoliniam atgrasymui sustiprinti Amerika su sąjungininkais turėjo pabrėžti tiek savo reakcijos į iššūkį neišvengiamumą, tiek atsako nuožmumą. Bet svarbiausia: kad grasinimas būtų tikresnis, o nesėkmės mastas, jei atgrasinti nepavyktų, mažesnis, reikėjo rasti būdą, kaip branduolinį karą padaryti labiau apskaičiuojamą ir mažiau katastrofišką. Tarp Amerikos gynybos intelektualų vis madingesnis darėsi diferencijuotas taikinių pasirinkimas, centrinis vadovavimas ir kontrolė, lankstaus atsako (*flexible response*) strategija. Tačiau visi Amerikos sąjungininkai prieštaravo tokioms priemonėms, nes bijojo, kad branduoliniam karui pasidarius labiau apskaičiuojamam ir pakenčiamam agresija irgi gali tapti labiau tikėtina. Be to, paskutinę akimirką Amerika (nors tokia galimybė ir buvo menka) galėjo neišdrįsti panaudoti savo branduolinio arsenalo, ir Europa būtų atsidūrusi bjaurioje padėtyje tiek taikos, tiek karo atveju – ir atgrasymo veiksmingumas sumenkęs, ir strategija žlugusi.

Šios baimės toli gražu nebuvo tuščios. Pagrįstas buvo ir Amerikos lyderių susirūpinimas „daugybės gaidukų" problema, kurią kėlė autonomiškos prancūzų ir britų branduolinės pajėgos. Europai panaudojus jas prieš Sovietų Sąjungą, Amerika galėjo būti įvelta į branduolinį karą: visiškai įmanoma, kad Sovietų Sąjunga atsakomųjų veiksmų būtų ėmusis prieš Ameriką, kad neleistų šiai pasipelnyti iš sovietams padarytos žalos. Tačiau labiau tikėtina tai, kad Sovietų Sąjunga būtų smogusi Amerikos sąjungininkams taip smarkiai, jog Amerikai būtų iškilęs klausimas, ar ji gali pasyviai stebėti, kaip niokojami jos artimiausi sąjungininkai, – kad ir dėl kokios priežasties.

Todėl Amerikos lyderiai neketino leistis įtraukiami į branduolinį karą prieš savo valią. Sprendimas rizikuoti savos visuomenės sunaikinimu buvo pakankamai grėsmingas ir be nuogąstavimo, kad jį gali primesti sąjungininkai. Kita vertus, Amerikos pasirinkta „išeitis" – atimti iš sąjungininkų nepriklausomo veikimo galimybę – prieštaravo istorinei Europos patirčiai. Europos lyderiai pernelyg gerai žinojo, ką reiškia palikti sąjungininkus arba būti jų paliktam, – ir dėl kur kas

menkesnių negu branduolinis smūgis priežasčių. Jie buvo įsitikinę, kad jų išlikimą branduolinio karo grėsmės akivaizdoje lems tai, kiek pavyks sumažinti Amerikos galimybę atsiriboti nuo Europos, arba, jeigu to padaryti nepavyktų, – savo pačių nacionalinės branduolinės pajėgos kaip atsarginė garantija.

Skirtumai tarp Amerikos ir Europos požiūrių į branduolinę strategiją buvo neišsprendžiama dilema. Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos troškimas turėti įtakos jų likimą liečiantiems sprendimams, buvo ir suprantamas, ir istoriškai pamatuotas. Ne mažiau pateisinamas buvo ir Amerikos nenoras, kad Branduolinio amžiaus pavojus dar labiau didintų pavienės sąjungininkų iniciatyvos. Atgrasymo politikos požiūriu, britų ir prancūzų pasiryžimas kurti papildomus sprendimų darymo centrus turėjo tam tikrų pranašumų; egzistuojant nepriklausomoms branduolinėms pajėgoms, agresoriui būtų tekę imtis gerokai sudėtingesnių skaičiavimų. Tačiau norint turėti pakenčiamą karo strategiją, toks pat pagrįstas buvo ir Amerikos reikalavimas, kad valdymas būtų vienose rankose. Šie prieštaravimai buvo nesutaikomi ir atspindėjo tautų norą pačioms spręsti savo likimą precedento neturinčiomis aplinkybėmis ir neįsivaizduojamų pavojų akivaizdoje. Į tą dilemą Amerika reagavo mėgindama ją „spręsti“; de Gaulle, laikydamas ją neišsprendžiama, stengėsi stiprinti Prancūzijos nepriklausomumą.

Amerikos politikoje galima išskirti du aiškius etapus, kurie atspindėjo tuo metu valdžioje buvusio prezidento asmenybę. Eisenhower stengėsi įtikinti nesutaikomąjį de Gaulle'į, kad nepriklausomos prancūzų branduolinės pajėgos nėra būtinos, ir bandymus tokias kurti laikė nepasitikėjimo ženklu. Su amerikiečiams būdingu legalizmu ir idealizmu Eisenhower ieškojo techninio sprendimo, galinčio apsaugoti Ameriką nuo košmaro – sąjungininkų sukelto branduolinio karo. Per vizitą Paryžiuje 1959 metais jis paklausė de Gaulle'io, kaip įvairias Atlanto sąjungos nacionalines branduolines pajėgas būtų galima susieti vienu kariniu planu. Tada Prancūzija buvo paskelbusi savo branduolinę programą, bet ginklo dar neišbandžiusi.

Uždavęs tokį klausimą, Eisenhower gavo atsakymą, kurio nebuvo pasirengęs priimti. Mat branduolinių pajėgų integraciją de Gaulle laikė politine, o ne technine problema. Prarają tarp šių dviejų sampratų liudijo tai, kad Eisenhower, regis, nesuprato, jog de Gaulle atsakė į jo klausimą jau prieš metus, kai siūlė įkurti Direktoratą. Eisenhower siekė išplėsti strategines galimybes, de Gaulle – politines. Eisenhoweriui visų pirma rūpėjo veiksminga vadovavimo struktūra karo atveju. De Gaulle'į totalinio karo kariavimo planai domino kur kas mažiau

(jam atrodė, kad kilus tokiam karui viskas, šiaip ar taip, pražus) negu savo diplomatinių galimybių išplėtimas, išsaugant Prancūzijos veikimo laisvę *prieš* karo pradžią.

1958 metų rugsėjo 17 dieną de Gaulle buvo pasiuntęs Eisenhoweriui ir Macmillanui memorandumą, kuriame išdėstė savo mintis apie NATO sanklodą. Jis siūlė Atlanto sąjungoje įkurti politinį Direktoratą iš Jungtinių Valstijų, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos vyriausybių vadovų. Direktoratas turėjo periodiškai susitikinėti, sudaryti jungtinį štabą ir numatyti bendrą strategiją krizėms, ypač kylančioms už NATO teritorijos ribų:

> ...pasaulinės svarbos politinius ir strateginius reikalus reikėtų patikėti naujai Jungtinių Amerikos Valstijų, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos sudarytai institucijai. Ji būtų atsakinga už bendrus sprendimus visais politiniais klausimais, turinčiais įtakos pasaulio saugumui, ir už strateginių planų, ypač tokių, kurie susiję su branduolinių ginklų naudojimu, kūrimą ir prireikus įgyvendinimą. Ji taip pat turėtų būti atsakinga už organizavimą gynybos, kai to reikėtų, pavienių operatyvinių regionų, tokių kaip Arkties, Atlanto, Ramusis ir Indijos vandenynai. Šie regionai savo ruožtu galėtų būti padalyti į mažesnius.

Pabrėždamas savo siūlymų rimtumą, de Gaulle pridūrė ir grasinimą, kad Prancūzija pasitrauksianti iš NATO. „Prancūzijos vyriausybė, – rašė jis, – tokią saugumo organizaciją laiko būtina. Nuo šiol ji tuo grindžia visą dabartinio savo dalyvavimo NATO raidą.“[17]

Viena, de Gaulle reikalavo Prancūzijai statuso, prilygstančio ypatingiems Amerikos santykiams su Didžiąja Britanija. Giliau pažvelgus jis siūlė saugumo sąrangą, panašią į Roosevelto „keturių policininkų“ idėją, tik vieną dalyvį, Sovietų Sąjungą, pakeitus kitu – Prancūzija. Tai buvo plati pasaulio kolektyvinio saugumo, paremto branduoliniais ginklais, koncepcija; tiesa, prancūzų branduolinė galia tuo metu dar tik mezgėsi.

De Gaulle tada užčiuopė pačią branduolinės problemos esmę: Branduoliniame amžiuje negali būti jokių techninių priemonių koordinacijai užtikrinti. Potenciali *bet kokių* branduolinių ginklų panaudojimo rizika buvo tokia didžiulė, kad troškimas jos išvengti stumte stūmė žaidėjus į grynai nacionalines, savanaudiškas pozicijas. Vienintelė viltis imtis bendrų veiksmų buvo užmegzti tokius glaudžius politinius santykius, kad konsultacijų dalyviai laikytų save vienu dariniu. Tačiau tokių santykių tarp suverenių valstybių itin sunku pasiekti, o turint omenyje de Gaulle'io diplomatijos stilių – kažin ar apskritai buvo įmanoma.

Ar Direktoratą de Gaulle įsivaizdavo kaip laikiną užkaištį iki prancūzų branduolinės pajėgos tiek sustiprės, kad galėtų grasinti savarankiškais veiksmais? O gal jis siekė naujo, precedento neturinčio bendradarbiavimo, kuris suteiktų Prancūzijai ypatingą lyderio vaidmenį žemyne? Atsakymo niekada nesužinosime, nes ir Eisenhower, ir Macmillan itin šaltai sutiko Direktorato idėją. Didžioji Britanija nebuvo pasirengusi silpninti savo „ypatingus santykius" su Jungtinėmis Valstijomis; Amerika neturėjo jokio noro skatinti branduolinių ginklų plitimą kurdama Direktoratą vien iš branduolinių valstybių, juolab tokių, kurios dar tik randasi. Kiti NATO nariai nesutiko, kad narystė būtų dviejų kategorijų – vienokia branduolinėms valstybėms, kitokia – visoms likusioms. Be to, amerikiečių lyderiai norėjo matyti Atlanto sąjungą kaip vieną darinį – nors labai neaišku, kaip šitai derėjo su nesenais nesutarimais dėl Sueco ir Berlyno.

Oficiali Eisenhowerio ir Macmillano reakcija buvo išsisukinėjimas. Įpratę prie palyginti lanksčių ir nuolat besikeičiančių Ketvirtosios Respublikos ministrų pirmininkų, į de Gaulle'io idėją jie atsakė biurokratiškai, tikėdamiesi, kad ilgainiui ji savaime numirs. Jie pritarė reguliarioms konsultacijoms, bet norėjo apriboti jas žemesniu nei vyriausybių vadovų lygiu, o į darbotvarkę įtraukti vien karinius klausimus.

Eisenhowerio ir Macmillano taktika – stengtis paskandinti esmę procedūrose – buvo pateisinama tik manant, kad de Gaulle elgiasi pompastiškai ir lengvabūdiškai arba kad jis neturi kitos išeities; abi šios prielaidos pasirodė visiškai neteisingos. Direktorato idėją atmetus, de Gaulle griebėsi savo mėgstamos taktikos – įrodyti visiems, kad jis turėjęs ir kitokį pasirinkimą. De Gaulle įsakė pašalinti iš Prancūzijos teritorijos amerikiečių branduolinius ginklus, atšaukė prancūzų laivyną iš jungtinių NATO pajėgų, o 1966 metais apskritai išvedė Prancūziją iš NATO karinės organizacijos. Prieš žengdamas paskutinį lemtingą žingsnį, de Gaulle susikirto su jaunu energingu Amerikos prezidentu Johnu F. Kennedy.

Kennedy priklausė naujajai amerikiečių lyderių kartai. Jie kovėsi Antrajame pasauliniame kare, bet nevadovavo kovai; jie rėmė pokarinės tvarkos statybą, bet nebuvo jos kūrėjai. Kennedy pirmtakai, „dalyvavę kūrime", stengėsi išsaugoti tai, ką pastatė. Tuo tarpu Kennedy administracija troško naujos architektūros. Trumanui ir Eisenhoweriui Atlanto sąjungos paskirtis buvo priešintis sovietų agresijai; Kennedy norėjo sukurti Atlanto bendriją, kuri vestų į tai, kas vėliau buvo pavadinta nauja pasaulio tvarka.

Siekdama šio tikslo, Kennedy administracija ėjo dviem keliais: ieškojo racionalaus branduolinių ginklų pritaikymo būdo, tuo pat metu

plėtodama politinį Atlanto bendrijos apibrėžimą. Kennedy baugino kataklizmiški vis dar vyraujančios masyvaus atpildo doktrinos padariniai. Vadovaujant talentingam gynybos sekretoriui Robertui McNamarai, Kennedy administracija rengė tokią strategiją, kuri teiktų ir daugiau karinių galimybių, ne vien Armagedoną ir kapituliaciją. Ji labiau akcentavo įprastines pajėgas ir ieškojo diferencijuoto branduolinių ginklų panaudojimo variantų. Didėjantis Amerikos pažeidžiamumas Sovietų Sąjungos branduolinio puolimo atveju atvedė prie vadinamosios lankstaus atsako strategijos, kurios vadovavimo sistema ir galimybių gausa turėjo leisti Jungtinėms Valstijoms spręsti – tiek, kiek sutiks priešininkas, – kaip ir kokiais ginklais kariauti ir kokiomis sąlygomis karą baigti.

Tačiau, kad tokia strategija veiktų, branduolinius ginklus reikėjo kontroliuoti iš vieno centro, tai yra Amerikos. Prancūzų branduolinę programą Kennedy vadino „nedraugiška" NATO, o jo gynybos sekretorius pliekė europines branduolines pajėgas, tarp jų ir Didžiosios Britanijos, įvairiausiais aštriais epitetais, tokiais kaip „pavojingos", „brangios", „greitai morališkai susidėvėsiančios", „nepatikimos". Valstybės sekretoriaus pavaduotojas George Ball pridūrė, kad „branduolinių ginklų plitimo kelias neturi protingos pabaigos".[18]

Taigi Kennedy administracija ragino „integruoti" visas NATO branduolines pajėgas ir iškėlė pasiūlymą – sukurti Daugiašales pajėgas (MLF). NATO vadovybei pavaldūs laivai turėjo būti apginkluoti keliais šimtais vidutinio nuotolio (1500–2000 mylių) raketų. Siekiant pabrėžti sąjunginį šių pajėgų pobūdį, laivų įgulos turėjo būti sudarytos iš dalyvaujančių šalių piliečių.[19] Bet kadangi Amerika norėjo pasilikti veto teisę, pagrindinė NATO dilema liko neišspręsta; Daugiašalės pajėgos būtų buvusios arba dubliuojančios, arba niekam nereikalingos.

1962 metų liepos 4-ąją Kennedy paskelbė didingą Jungtinių Valstijų ir Jungtinės Europos tarpusavio priklausomybės deklaraciją. Politiškai ir ekonomiškai integruota Europa turėjo tapti lygia Jungtinių Valstijų partnere, pasidalijusia pasaulio lyderystės sunkumus ir pareigas.[20] Vėliau plėtodamas šią mintį Frankfurto Šv. Pauliaus bažnyčioje, kur 1848 metais posėdžiavo liberalusis Vokietijos nacionalinis susirinkimas, Atlanto partnerystės perspektyvas Kennedy siejo su Europos integracija:

> Tik visiškai susitelkusi Europa gali apsaugoti mus visus nuo sąjungos subyrėjimo. Tik tokia Europa laiduotų visišką lygiateisiškumą sprendžiant Atlanto sąjungai kylančius klausimus. Tik su tokia Europa įma-

noma visiška partnerystės lygybė, vienodas pareigų pasidalijimas, vienodas aukojimosi lygis.[21]

Iškalbingas Kennedy iššūkis krito į nedėkingą Europos ambivalentiškumo – didėjančios ekonominės galios ir karinės bejėgystės, ypač branduolinėje srityje, – dirvą. Tos pačios ypatybės, dėl kurių lankstus atsakas Jungtinėms Valstijoms atrodė toks patrauklus ir būtinas, kėlė daugybę abejonių NATO sąjungininkams. Praktinė lankstaus atsako strategijos reikšmė buvo ta, kad ji būtų teikusi Vašingtonui didesnę politinio pasirinkimo laisvę apsisprendžiant dėl karo, – kaip tik ją de Gaulle ir norėjo apriboti savosiomis *force de frappe* (taip jis pavadino Prancūzijos branduolines pajėgas, kai šios galiausiai septintąjį dešimtmetį atsirado). Būtent atsargumas ir lankstumas, kurių siekė Amerika, stiprino prancūzų argumentus už branduolinę autonomiją kaip apsaugą tuo atveju, jeigu Amerika apsigalvotų krizės akimirką. Nors Amerikos tikslas buvo padaryti atgrasymą veiksmingesnį didinant branduolinio atkirčio tikimybę, daugumai sąjungininkų atrodė, kad atgrasymą reikėtų grįsti priešingu būdu – didinti priešininko rizikos laipsnį laikantis masyvaus atpildo strategijos ir nepaisant galimų liūdnų padarinių. Apie tai, ką daryti, jeigu blefas nepavyktų, niekas niekada nediskutavo, taigi kapituliacijos varianto, matyt, atmesti negalima.

Debatai dėl karinės integracijos turėjo filosofinį atspalvį. Taikos metu NATO vadovybė yra visų pirma planavimo organas: operatyviniu atžvilgiu kiekvieno sąjungininko karinės pajėgos lieka pavaldžios nacionalinei vadovybei, o teisė panaudoti jas savo nuožiūra yra tokia besąlygiška, kad jos dar niekas nemėgino kvestionuoti. Tai parodė ir prancūzų kariuomenės panaudojimas Alžyre, ir amerikiečių Libane 1958 metais, taip pat per 1973-ųjų arabų–Izraelio karą ir 1991-aisiais Persijos įlankoje. Diskutuodamos dėl filosofinių dalykų ir „integracijos“ pranašumų, nei Jungtinės Valstijos, nei Prancūzija taip ir neapibrėžė, kokiems bendriems veiksmams su „integracijos“ vėliava trukdytų laisvesnė prancūzų bendradarbiavimo koncepcija. Joks susitarimas dėl vadovavimo negalėjo išspręsti šios grynai politinės problemos, kurią de Gaulle analizavo taip:

> Amerikiečiai, mūsų sąjungininkai ir mūsų draugai, ilgą laiką vieni disponavo branduoliniu arsenalu. Kol jie vieni turėjo tokį arsenalą ir kol jie rodė pasiryžimą nedelsiant jį panaudoti, jeigu Europa būtų užpulta... amerikiečiai elgėsi taip, kad Prancūzijai invazijos klausimas nė nekildavo, nes užpuolimo tikimybė buvo pernelyg menka. ... Vėliau sovietai irgi sukaupė branduolinį arsenalą, ir tas arsenalas yra pakankamai galingas, kad

> keltų grėsmę pačiam Amerikos egzistavimui. Suprantama, aš nesiimu vertinti – jei apskritai įmanoma palyginti vienų ir kitų žmonių mirties vertę, – tačiau tai yra naujas, milžiniškos reikšmės faktas.[22]

„Skybolt“ kontroversija iškėlė į paviršių šiuos paslėptus konfliktus. Visą savo politinį gyvenimą de Gaulle priešinosi „ypatingiems santykiams“ tarp Amerikos ir Didžiosios Britanijos būtent todėl, kad, jo manymu, jie simbolizavo Britanijos kaip didžiosios galiūnės statusą, prilygstantį Jungtinių Valstijų statusui, stumdami Prancūziją į antraeilę padėtį. Tiesa, Prancūzijos raketų programai Kennedy siūlė tokią pačią paramą kaip ir Didžiosios Britanijos programai. Bet, de Gaulle'io galva, skirtumo tarp integracijos ir koordinacijos niuansas ir lėmė iš tikrųjų nepriklausomos politikos esmę. Kai Nassau susitarimą anglų ir amerikiečių lyderiai suderino tarpusavyje ir perdavė de Gaulle'iui viešai, per spaudą, tai buvo geriausia garantija, kad pastarasis jį atmes. Be to, de Gaulle nesirengė savo šalies branduolinės galios susieti su technologija, kuri galėjo būti kiekvieną akimirką atšaukta, kaip kad atsitiko su „Skybolt“. Todėl per spaudos konferenciją 1963 metų sausio 14 dieną de Gaulle atmetė Kennedy siūlymą – taip pat viešai, kaip ir gavo, – kandžiai pastebėdamas: „Suprantama, apie šį pasiūlymą ir susitarimą aš kalbu tik todėl, kad jie buvo paskelbti ir kad jų turinys yra žinomas.“[23]

Naudodamasis ta pačia proga, de Gaulle vetavo Didžiosios Britanijos stojimą į Bendrąją rinką ir sukritikavo Kennedy požiūrį, kad europinis Atlanto sąjungos ramstis turėtų būti organizuotas viršnacionaliniu pagrindu:

> Bet kokia sistema, pagal kurią savo suverenitetą mes turėtume atiduoti impozantiškoms tarptautinėms asamblėjoms, būtų nesuderinama su Prancūzijos Respublikos teisėmis ir pareigomis. Maža to, šitokia sistema anaiptol nesužavėtų ir neįkvėptų tautų, visų pirma mūsų tautos, juolab kai sprendžiamas mūsų sielų ir kūnų likimas.[24]

De Gaulle'io iššūkis amerikiečių lyderystei pasiekė viršūnę po keleto dienų. De Gaulle ir Adenauer pasirašė tarpusavio draugystės sutartį, numatančią nuolatines konsultacijas visais pagrindiniais klausimais:

> Abi Vyriausybės, prieš darydamos bet kokį sprendimą, konsultuosis viena su kita visais svarbiais užsienio politikos klausimais, visų pirma tais, kur esama bendrų interesų, ir sieks kuo labiau suartinti savo pozicijas.[25]

Sutartis nebuvo kuo nors ypatinga. Ji panėšėjo į tuščią indą, kurį prancūzų ir vokiečių lyderiai ateityje galėjo pripildyti ko panorėję. Tačiau

ji turėjo nemažą simbolinę reikšmę. Nuo pat Bismarcko pasitraukimo iš valdžios 1890 metais Prancūzija ir Didžioji Britanija buvo Vokietijos priešininkės per visas tarptautines krizes. Vis dėlto kai de Gaulle, nepaisydamas stipraus Amerikos spaudimo, neįleido Didžiosios Britanijos į Bendrąją rinką, būtent Vokietijos kancleris padėjo Prancūzijai išvengti izoliacijos. Gal Prancūzija ir buvo pernelyg silpna, kad galėtų primesti savo sprendimus kitiems, bet, remiama Vokietijos, ji būtų tapusi pakankamai stipri kitų sprendimams blokuoti.

Galiausiai viską lėmė atsakymas į paprastą klausimą: kodėl valstybės bendradarbiauja? Amerikiečių požiūriu, visos nuosaikios tautos anksčiau ar vėliau prieina prie tos pačios išvados; vadinasi, bendri tikslai laikomi daugiau ar mažiau savaime suprantamais, tad svarbiausia yra mechanizmas, kuriuo įgyvendinama pamatinė darna. Europinis požiūris kyla iš ilgos prieštaringų nacionalinių interesų istorijos; tų interesų derinimas buvo europinės diplomatijos esmė. Europos lyderiai darną suvokia kaip kažką, kas kiekvienu konkrečiu atveju išpešama iš nepalankios aplinkos sąmoningais valstybininkų veiksmais. Toks įsitikinimas nulėmė septintojo dešimtmečio požiūrį į branduolinę kontrolę; dėl jo de Gaulle atmetė viršnacionalinės Europos idėją, jis atsikartojo diskusijose dėl Maastrichto sutarties paskutinįjį XX amžiaus dešimtmetį. Be abejonės, de Gaulle vadovavosi ne vien tokiais giliamintiškais motyvais. Jis, Richelieu sekėjas, buvo įsitikinęs, kad Prancūzijos vyraujančiam vaidmeniui Europos Bendrijoje kelia grėsmę Didžiosios Britanijos įstojimas – ir dėl britų įtakingumo, ir dėl jų artimų santykių Jungtinėms Valstijoms.

Kita vertus, kad ir kokie savanaudiški buvo de Gaulle'io atsakymai, jo kelti klausimai lietė pačią Amerikos tarptautinio vaidmens esmę. Ypač jie aktualūs dabar, po Šaltojo karo. Mat viena sunkiausių pamokų, kurią Amerika dar turi išmokti, yra ta, kad valstybės pastoviai bendradarbiauja tik tada, kai jas sieja bendri politiniai tikslai, ir kad Amerikos politika privalo sutelkti dėmesį į tuos tikslus, o ne į jų siekimo mechanizmą. Veiksminga tarptautinė tvarka turi palikti pakankamai erdvės skirtingiems nacionaliniams interesams. Nors jos uždavinys – tuos skirtumus sumažinti, visiškai nepaisyti jų nederėtų.

Kennedy puoselėjamai Atlanto partnerystės vizijai, grindžiamai dviem bendrą stogą remiančiais stulpais – Europa ir Amerika, – de Gaulle atkakliai priešinosi piršdamas savąją, kur kas painesnę, bet mažiau pakylėtą santykių sampratą. Abi koncepcijos atspindėjo savo šalių istoriją ir vertybes. Kennedy koncepcija buvo Wilsono ir Franklino Delano Roosevelto palikimo atnaujinimas, de Gaulle'io –

sudėtinga Europos pusiausvyros versija, grindžiama padalyta Vokietija, ekonomine Vakarų Vokietijos persvara, Prancūzijos politiniu vyravimu Europos Bendrijoje ir Amerikos branduoliniu skydu kaip apsidraudimo forma.

Galiausiai de Gaulle pralaimėjo būtent dėl orientacijos į senamadiškus nacionalinius interesus, kuriuos jis taip karštai gynė. Išmintingas valstybininkas niekada neperžengia ribų. Puiki de Gaulle'io analizė nuėjo perniek, nes jis neatsižvelgė į tai, kad nesutarimų su Jungtinėmis Valstijomis stūmimas iki tokio taško, kai Amerika gali atsiriboti nuo Europos, neatitiko Prancūzijos nacionalinių interesų – bent kol nebuvo subyrėjusi Sovietų Sąjunga. Prancūzija galėjo čia vienur, čia kitur suardyti Amerikos planus, tačiau niekada nebuvo pakankamai stipri, kad primestų savus.

Galbūt de Gaulle nekreipė dėmesio į šią tiesą, gal buvo pernelyg išdidus, kad ją pripažintų, bet savo daugiau teorinius svarstymus jis dažnai paversdavo išpuoliu prieš Amerikos „kėslus", tarsi sistemingai skleisti nepasitikėjimą tarp Atlanto sąjungos narių būtų buvęs prancūzų politikos tikslas. Taip elgdamasis de Gaulle žlugdė savo paties sumanymą. Jo tvirtinimas, kad sprendimas dėl karo ir taikos giliausia prasme yra politinis, buvo ganėtinai teisingas. Ir Direktorato idėja kreipė teisinga linkme – į būtinybę suderinti politinius tikslus, ypač už Atlanto sąjungos teritorijos ribų.

Vis dėlto de Gaulle buvo linkęs teisingus argumentus išplėtoti iki juos žlugdančių kraštutinumų. Viena buvo atmetinėti struktūras, kurios darė susitarimą prievole ir procedūrinėmis priemonėmis stengėsi užkirsti kelią savarankiškiems veiksmams, ir visiškai kita – Atlanto sąjungos santykius grįsti nuolatine priešprieša tarp Amerikos ir Europos. Jo valdinga taktika pernelyg prieštaravo tam, kaip amerikiečiai suvokia tarptautinius santykius, visų pirma sąjungas, ir buvo nesuderinama su požiūriu kitų NATO narių, kurie, prireikus rinktis tarp Vašingtono ir Paryžiaus, visada būtų rinkęsi pirmąjį.

Tai buvo ypač teisinga Prancūzijos santykių su Vokietija atžvilgiu. Prancūzų ir vokiečių bendradarbiavimą de Gaulle buvo padaręs savo užsienio politikos ašimi. Bet nors Vokietija rėmė jo politiką Berlyno atžvilgiu ir simpatizavo jo požiūriui į branduolinę kontrolę, egzistavo riba, kurios vokiečių politikai negalėjo ir nenorėjo peržengti toldami nuo Vašingtono. Kad ir nuogąstaudami dėl kai kurių Amerikos veiksmų, vokiečių lyderiai anaiptol netroško likti akis į akį su Sovietų Sąjunga, vien Prancūzijos palaikomi. Nepriklausomai nuo to, kaip vokiečių lyderiai vertino anglų–amerikiečių pozicijas branduolinės

kontrolės ir Europos integracijos klausimais, nė vienas jų nebūtų ryžęsis kliautis mažomis, palyginti su didžiuliu Amerikos branduoliniu arsenalu, prancūzų pajėgomis ir politine Prancūzijos, o ne Amerikos parama. Todėl tai, ko de Gaulle galėjo pasiekti eidamas antiamerikiniu keliu, nuo pat pradžių turėjo ribas; neleisdamas iškilti nacionalistinei Vokietijai, jis rizikavo pastūmėti vokiečių nacionalizmą manevruoti tarp įvairių galimybių.

Septintojo dešimtmečio krizių ypatybė buvo ta, kad jos visos susigėrė į smėlį. Po 1958–1963 metų Berlyno krizės sovietai daugiau nemetė atvirų iššūkių Vakarų interesams Europoje. Po 1960–1966 metų Atlanto sąjungos krizių NATO reikalai perėjo į taikaus sambūvio tarp amerikinės ir prancūziškosios koncepcijų fazę. Aštuntąjį dešimtmetį Nixono administracija, paskelbusi 1973-iuosius „Europos metais“, kiek kuklesniais siūlymais bandė atgaivinti Kennedy laikų dvasią. Tos pastangos atsitrenkė į senąją golistų opozicijos uolą – dėl bemaž tų pačių priežasčių. Kartkartėmis Prancūzija mėgino telkti iš tikrųjų nepriklausomą Europos karinę galią, bet dėl amerikiečių santūrumo ir vokiečių svyravimo tie planai netapo reikšmingais. Vėlesnių dešimtmečių įvykiai pakoregavo ir amerikiečių, ir prancūzų požiūrį.

Ironiška, kad po Šaltojo karo glaudus buvusių varžovų bendradarbiavimas tapo kūrybiškų Atlanto sąjungos ir Europos santykių laidu. Vilsoniškoji demokratinių valstybių bendrijos vizija – bendras tikslas ir darbo pasidalijimas – labiau tiko šeštojo ir septintojo dešimtmečio tarptautinei tvarkai, kurios būdingiausias bruožas buvo išorinė totalitarinės ideologijos grėsmė ir bemaž neginčijamas Amerikos branduolinis monopolis bei ekonominis pranašumas. Tačiau, išnykus tai vienijančiai grėsmei ir žlugus komunizmo ideologijai, dar lygiau pasiskirsčius ekonominei galiai, tarptautinei tvarkai iškyla būtinybė subtiliau balansuoti nacionalinius ir regioninius interesus. Komunizmas, kaip pranašavo Kennan, Acheson ir Dulles, žlugo. Bet kelio gale laukė anaiptol ne vilsoniškojo idealizmo pasaulis, o pavojinga atmaina to paties nacionalizmo, kurį Wilson ir jo mokiniai vadino „senamadišku“. De Gaulle'io šis naujasis pasaulis nebūtų nustebinęs. Jis vargu ar apskritai būtų laikęs jį „nauju“. Jis būtų tvirtinęs, kad tas pasaulis egzistavo visą laiką, tik buvo kiek pridengtas laikina dviejų galiūnių hegemonija.

Tuo pat metu komunizmo žlugimas ir Vokietijų susijungimas paneigė daugumą de Gaulle'io prielaidų. Skeptiškai žiūrėdamas į viską, išskyrus savo šalies tarptautinį vaidmenį, de Gaulle pervertino Prancūzijos gebėjimą vienai pačiai valdyti istorinius procesus. De Gaulle'io išsvajotajai Prancūzijos politinei viršenybei Europoje „nauja pasaulio

tvarka“ pasirodė ne ką palankesnė negu vienvaldžiai Amerikos lyderystei pasaulyje. Vieningai Vokietijai nebereikia, kad sąjungininkai liudytų ją esant labiau teisėtą negu Rytų Vokietija. Buvusiems Sovietų Sąjungos satelitams Rytų Europoje dabar irgi tapus žaidimo dalyviais, Prancūzija suvokia, kad jai trūksta galių vienai pačiai sukurti naują Europos pusiausvyrą. Tradicinei Prancūzijos politikai – tramdyti Vokietiją suartėjant su Rusija – užkerta kelią abu galimi buvusios Sovietų Sąjungos evoliucijos variantai: jeigu jos laukia chaosas ir pairimas, Rusija bus per silpna atsverti Vokietiją; jeigu įsigalės rusų nacionalizmas ir įvyks recentralizacija, naujoji valstybė, tebeturinti tūkstančius branduolinių ginklų, gali pasirodyti per stipri būti Prancūzijos partnere. Dar nežinia, ar tokia valstybė rinktųsi Prancūziją. Amerikinė ir vokiškoji galimybės jai būtų nė kiek ne mažiau viliojančios. Svarbiausia, bet koks bandymas apsupti Vokietiją pažadintų nacionalizmą, kurį jos lyderiams iki šiol sekėsi slopinti ir kuris visada trukdė prancūzams ramiai miegoti. Tad Jungtinės Valstijos lieka pačiu patikimiausiu, nors pasaulėžiūrine prasme ir pačiu sunkiausiu Prancūzijos partneriu, taip pat vienintele jos neišvengiamos politikos – draugystės su Vokietija – garantija.

Taigi nuėjus kelią, kurį de Gaulle projektavo norėdamas padaryti Ameriką nebūtinai reikalinga ir kuris, kaip Amerika vylėsi, turėjo labiau integruoti Prancūziją į NATO, bendradarbiavimas tarp šių dviejų ilgalaikių draugų-varžovų – panašiai kaip „ypatingi santykiai“ tarp Amerikos ir Didžiosios Britanijos – tapo pusiausvyros laidu; tai turėjo įvykti jau seniai, prieš dvi kartas, kai Wilson pasirodė Prancūzijoje gelbėti Senąjį pasaulį nuo jo paties beprotysčių ir kilsterėti jo žvilgsnį aukščiau tautinės valstybės.

DVIDEŠIMT PENKTAS SKYRIUS

Vietnamas: žingsnis į liūną; Truman ir Eisenhower

Viskas prasidėjo nuo geriausių ketinimų. Du dešimtmečius po Antrojo pasaulinio karo Amerika vadovavo naujos tarptautinės tvarkos kūrimui iš sudužusio pasaulio šipulių. Ji atkūrė Europą ir atgaivino Japoniją, davė atkirtį komunizmo ekspansijai Graikijoje, Turkijoje, Berlyne, Korėjoje, sudarė pirmas taikmečio sąjungas, pradėjo techninės pagalbos besivystančiam pasauliui programą. Po Amerikos skėčiu patekusios šalys džiaugėsi taika, gerove ir stabilumu.

Tačiau Indokinijoje visi ankstesni Amerikos veikimo užsienyje modeliai sugriuvo. Tiesioginis, bemaž priežastinis ryšys, kurį XX amžiuje tauta juto tarp savo vertybių ir laimėjimų, ėmė trūkinėti. Pernelyg universalus savo vertybių taikymas privertė amerikiečius suabejoti jomis, ką jau kalbėti apie tai, ar jas apskritai reikėjo diegti Vietname. Tarp amerikiečių tikėjimo savo nacionalinio patyrimo išskirtinumu ir kompromisų bei dviprasmybių, būdingų komunizmo tramdymo

geopolitikai, atsivėrė plyšys. Per išbandymą Vietname Amerikos išskirtinumas atsigręžė prieš save patį. Amerikos visuomenė diskutavo ne praktinius savo politikos trūkumus, kaip tikriausiai būtų dariusios kitos, o Amerikos tinkamumą imtis *kokio nors* tarptautinio vaidmens. Būtent šis polemikos dėl Vietnamo aspektas atvėrė žaizdas, kurias pasirodė labai skausminga ir sunku gydyti.

Labai retai valstybės veiksmų padariniai taip smarkiai neatitinka jos pradinių ketinimų. Vietname Amerika pametė giją pagrindinio užsienio politikos principo, kurį Richelieu suformulavo prieš trejetą šimtmečių: „...dalykas, kurį reikia paremti, ir jėga, turinti jį paremti, turėtų būti geometriškai proporcingi vienas kito atžvilgiu" (žr. III skyrių). Geopolitinis požiūris, grindžiamas nacionalinių interesų analize, būtų padėjęs atskirti, kas strategiškai svarbu, o kas antraeiliška. Tada būtų kilęs klausimas, kodėl Amerikai atrodė saugu nesikišti 1948 metais komunistams užimant milžinišką Kiniją ir kodėl dabar ji savo nacionalinį saugumą tapatino su kur kas mažesne Azijos šalimi, 150 metų neturėjusia nepriklausomybės ir niekada nebuvusia nepriklausoma dabartinių sienų ribose.

Kai XIX amžiuje Bismarck, didysis *Realpolitik* specialistas, pamatė, kad du jo artimiausi sąjungininkai, Austrija ir Rusija, vaidijasi dėl suirutės Balkanuose, už keleto šimtų mylių nuo Vokietijos sienų, jis aiškiai leido suprasti, kad Vokietija niekada nestos į karą dėl Balkanų reikalų; Bismarck, jo paties žodžiais tariant, nelaikė Balkanų vertais vieno Pomeranijos grenadieriaus kaulų. Jungtinės Valstijos savo skaičiavimų šitokia algebra negrindė. XIX amžiuje prezidentas John Quincy Adams, įžvalgus užsienio politikas, perspėjo savo tėvynainius nesivelti į avantiūras užsienyje vaikantis tolimas „pabaisas". Tačiau vilsoniškasis požiūris į užsienio politiką neleido diferencijuoti pabaisų, kurias reikėjo nukirsdinti. Universalistinė pasaulio tvarkos samprata neapėmė santykinės įvairių šalių svarbos analizės. Amerika privalėjo kautis už tai, kas teisinga, nepaisydama vietos aplinkybių ir nepriklausomai nuo geopolitikos.

Visą XX amžių vienas po kito prezidentai skelbė, kad Amerika neturinti jokių „savanaudiškų" interesų; kad jos pagrindinis, jei ne vienintelis, tarptautinis tikslas esąs visuotinė taika ir pažanga. Tokia dvasia pasakytoje inauguracijos kalboje 1949 metų sausio 20 dieną Truman iškėlė savo šaliai grandiozinį uždavinį siekti pasaulio, kuriame „visos šalys ir tautos [būtų] laisvos tvarkytis kaip tinkamos..." Amerika nesivadovaus grynai nacionaliniais interesais: „Mes nesigviešiame jokių teritorijų. Mes niekam neperšame savo valios. Mes neprašome

jokių privilegijų, kurių patys neteiktume kitiems." Jungtinės Valstijos „stiprins laisvę mylinčias šalis prieš agresijos pavojus" teikdamos „karinius patarimus ir įrangą laisvoms šalims, kurios bendradarbiaus su mumis palaikant taiką ir saugumą".[1] Visų nepriklausomų valstybių laisvė tapo Amerikos nacionaliniu siekiu nepriklausomai nuo tų valstybių strateginės svarbos Jungtinėms Valstijoms.

Savo dviejų inauguracijų kalbose Eisenhower dėstė tą pačią mintį, tik dar labiau pakylėtais žodžiais. Jis kalbėjo apie pasaulį, kuriame virsta sostai, žlunga didžiulės imperijos, randasi naujos valstybės. Šioje sumaištyje likimas patikėjo Amerikai užduotį ginti laisvę be atodairos į geografinius sumetimus ar nacionalinius interesus. Eisenhower aiškiai davė suprasti, kad tokie skaičiavimai prieštarauja Amerikos vertybių sistemai, kuri visas valstybes ir tautas traktuoja vienodai: „Laisvės gintį, kaip ir pačią laisvę, suvokdami kaip vieną ir nedalomą, mes vienodai gerbiame visus žemynus ir visas tautas. Mes atmetame bet kokias insinuacijas, kad viena ar kita rasė, viena ar kita tauta yra kokiu nors atžvilgiu žemesnė ar aukotina."[2]

Amerikos užsienio politiką Eisenhower apibūdino kaip nepanašią į jokios kitos valstybės: kaip Amerikos moralinių įsipareigojimų tąsą, o ne rizikos ir atlygio balansavimo rezultatą. Amerikos veiksmų matu jis laikė ne tiek praktiškumą – tai tarsi buvo savaime suprantama, – kiek moralinį vertingumą: „Nes istorija nepatiki saugoti laisvės silpniems ar baikštiems."[3] Lyderystė pati savaime buvo atpildas; Amerikos naudą Eisenhower apibrėžė kaip privilegiją padėti kitiems pasirūpinti savimi. Taip suprantamas altruizmas negalėjo turėti nei politinių, nei geografinių ribų.

Kennedy vienintelėje inauguracijos kalboje dar labiau išplėtojo Amerikos nesavanaudiškumo ir pareigos pasauliui temą. Savąją kartą skelbdamas pirmosios pasaulyje demokratinės revoliucijos tiesiogine palikuone, jis aukštomis frazėmis įsipareigojo, kad jo administracija „neleis palengva eliminuoti tų žmogaus teisių, kurioms mūsų tauta visada buvo ištikima ir kurioms mes šiandieną esame ištikimi tiek savo šalyje, tiek visame pasaulyje. Tegul kiekviena tauta, nesvarbu: linkinti mums gero ar blogo, žino, kad mes mokėsime bet kokią kainą, krausimės bet kokią naštą, nepabūgsime jokių sunkumų, remsime visus draugus, kausimės su bet kokiais priešais siekdami jos laisvės ir klestėjimo".[4] Šitokio globalaus įsipareigojimo Amerika nesiejo su jokiais konkrečiais nacionalinio saugumo interesais ir nedarė išimties jokiai pasaulio šaliai ar regionui. Kennedy gražbylystė buvo priešingybė Palmerstono ištarmės, kad Didžioji Britanija neturinti

draugų, vien interesus; kovoje dėl laisvės Amerika esą neturinti interesų, vien draugus.

1965 metų sausio 20 dieną inauguruojant Lyndoną B. Johnsoną, daugelis jau laikėsi požiūrio, kad užsienio įsipareigojimai, organiškai kylantys iš Amerikos demokratinės valdymo sistemos, yra panaikinę skirtumą tarp jos vidaus ir tarptautinių pareigų. Amerika, tvirtino Johnson, nė vieno svetimšalio nelaiko beviltišku: „Siaubingi pavojai ir rūpesčiai, kuriuos kadaise vadinome 'svetimais', dabar nuolat gyvena tarp mūsų. Jeigu lemta, kad amerikiečiai aukotų savo žmonių gyvybes ir išteklius šalyse, apie kurias mes beveik nieko nežinome, tuomet tai ir yra kaina už įsitikinimus ir mūsų tvirtą įsipareigojimą."[5]

Gerokai vėliau pasidarė madinga tokius pareiškimus cituoti kaip galingojo arogancijos arba veidmainystės siekiant dominuoti pavyzdžius. Toks paviršutiniškas cinizmas iškreipia esmę Amerikos politinio tikėjimo, kuris kartu yra ir „naivus", ir iš to naivumo semiasi jėgų nepaprastiems žygiams. Dauguma šalių stoja į karą, kad pasipriešintų konkretiems, aiškiai apibrėžiamiems pavojams, kurie kelia grėsmę jų saugumui; Amerika XX amžiuje – nuo Pirmojo pasaulinio iki Persijos įlankos karo 1991 metais – kariavo vadovaudamasi visų pirma tuo, ką ji, kaip kolektyvinio saugumo globėja, laikė moraline pareiga priešintis agresijai arba neteisingumui.

Toks angažavimasis buvo ypač būdingas tai amerikiečių lyderių kartai, kuri jaunystėje buvo Miuncheno tragedijos liudininkė. Jos sieloje giliai įsirėžė pamoka, kad nesipriešinimas agresijai – bet kur ir bet kokiai – garantuoja, jog vėliau teks jai priešintis kur kas nepalankesnėmis sąlygomis. Po Cordello Hullo kiekvienas Amerikos valstybės sekretorius savaip atkartojo šią mintį. Ji buvo vienintelė, dėl kurios sutapo Deano Achesono ir Johno Fosterio Dulleso nuomonės.[6] Konkrečių pavojų, kylančių komunistams užgrobus kokią nors tolimą šalį, geopolitinė analizė visada remdavosi dviem nuostatomis: priešintis agresijai apskritai ir neleisti toliau plisti komunizmui. Komunistų pergalė Kinijoje sutvirtino Amerikos politikos lėmėjų įsitikinimą, kad daugiau negalima toleruoti jokios komunistinės ekspansijos.

To laikotarpio politiniai dokumentai ir oficialūs pareiškimai rodo, kad abejonių dėl to beveik niekam nekilo. 1950 metų vasarį, iki Korėjos konflikto likus keturiems mėnesiams, Nacionalinės saugumo tarybos 64-ame dokumente (NSC-64) buvo daroma išvada, kad Indokinija esanti „svarbiausias Pietryčių Azijos regionas ir jam gresia tiesioginis pavojus".[7] Šis memorandumas davė pradžią vadinamajai „domino teorijai", kuri skelbė, kad kritus Indokinijai netrukus atei-

sianti Birmos ir Tailando eilė ir kad „pusiausvyrai Pietryčių Azijoje tada iškilsianti didžiulė grėsmė".[8]

1951 metų sausį Dean Rusk paskelbė, kad „atsisakyti eiti dabartiniu kursu, iki leidžia galimybės, būtų pražūtinga mūsų interesams Indokinijoje, taigi ir visoje Pietryčių Azijoje".[9] Ankstesnių metų balandį NSC-68 dokumente buvo teigiama, kad Indokinijoje kyla grėsmė pasaulinei pusiausvyrai: „...bet koks Kremliaus įtakos tame regione stiprėjimas mažintų galimybes sutelkti koaliciją, galinčią priešpriešinti Kremliui didesnę jėgą."[10]

Bet ar iš tikrųjų, kaip duodama suprasti šiame dokumente, kiekvienas komunistų įgijinys plėtė Kremliaus kontroliuojamą teritoriją – ypač turint omenyje Tito atvejį? Ir ar Indokinijos prijungimas prie komunistų stovyklos galėjo pats savaime sugriauti pasaulinę galių pusiausvyrą? Kadangi tokių klausimų niekas nekėlė, Amerika taip ir neįsisąmonino geopolitinės realybės, kad Pietryčių Azijoje ji pasiekė ribą, kai globalus angažavimasis tampa persitempimu – kaip buvo perspėjęs Walter Lippmann (žr. XVIII skyrių).

Iš tikrųjų grėsmių pobūdis smarkiai skyrėsi. Europoje didžiausią grėsmę kėlė supergaliūnė Sovietų Sąjunga. Azijoje Amerikos interesams grėsė antraeilės valstybės, kurios geriausiu atveju buvo sovietų pakaitalas ir kurioms sovietai turėjo abejotiną – ar bent jau taip derėjo ją vertinti – įtaką. Plėtojantis Vietnamo karui, Amerikai teko kautis su pakaitalo pakaitalu, kiekvienas iš kurių nepasitikėjo atitinkamu vyresniuoju partneriu. Amerikiečių įsivaizdavimu, pasaulinei pusiausvyrai pavojų kėlė Šiaurės Vietnamas, kontroliuojamas iš Pekino, kurį savo ruožtu kontroliavo Maskva. Europoje Amerika gynė istorines valstybes; Indokinijoje ji susidūrė su valstybingumo neturėjusiomis visuomenėmis – bent jau dabartinių teritorijų ribose. Europos valstybės turėjo seniai susiklosčiusias bendradarbiavimo saugant galių pusiausvyrą tradicijas. Pietryčių Azijoje valstybės dar tik kūrėsi, galių pusiausvyros samprata joms buvo nežinoma, nebuvo ir tokio bendradarbiavimo tarp esamų valstybių precedento.

Šiuos pamatinius geopolitikos Europoje ir Azijoje skirtumus drauge su Amerikos interesais abiejose nustelbė universalistinis, ideologinis požiūris į užsienio politiką. Valdžios užgrobimą Čekoslovakijoje, Berlyno blokadą, sovietų atominės bombos išbandymą, komunistų pergalę Kinijoje ir jų puolimą prieš Pietų Korėją Amerikos lyderiai suplakė į vieną globalią grėsmę, netgi globalų sąmokslą, kontroliuojamą iš vieno centro. *Realpolitik* būtų stengusis kiek įmanoma sumažinti Korėjos karo mastą; manichėjiškas požiūris į konfliktą stūmė priešinga

kryptimi. Teikdamas Korėjai pasaulinę reikšmę, Truman ne tik pasiuntė ten amerikiečių karius, bet ir paskelbė gerokai didinąs karinę paramą Prancūzijai šios kare su komunistų partizanais Indokinijoje (tuomet vadintais vietminais), taip pat nukreipė Septintąjį laivyną saugoti Taivano. Maskvos ir Pekino manevrai šeštąjį dešimtmetį Amerikos politikams atrodė panašūs į Vokietijos ir Japonijos puolimą vienu metu Europoje ir Azijoje per Antrąjį pasaulinį karą; Sovietų Sąjungos ir Kinijos vaidmenį jie lygino su Vokietijos ir Japonijos vaidmeniu. 1952 metais trečdalį Prancūzijos išlaidų Indokinijoje dengė Jungtinės Valstijos.

Amerikai pridėjus ranką Indokinijoje, kilo visiškai nauja moralinė problema. NATO gynė demokratines šalis; okupavę Japoniją, amerikiečiai įdiegė joje demokratines institucijas; Korėjos karas buvo kariaujamas norint apsaugoti mažas valstybes nuo kėsinimosi į jų nepriklausomybę. Tuo tarpu Indokinijoje tramdymo būtinybė nuo pat pradžių grįsta beveik vien geopolitiniais sumetimais, todėl buvo itin sunku suderinti ją su vyraujančia amerikiečių ideologija. Visų pirma Indokinijos gynyba prieštaravo Amerikos antikolonializmo tradicijai. Indokinijos valstybės, formaliai tebesančios prancūzų kolonijomis, nebuvo nei demokratinės, nei nepriklausomos. Nors 1950 metais Prancūzija tris savo kolonijas – Vietnamą, Laosą ir Kambodžą – pripažino „Prancūzijos sąjungos asocijuotosiomis narėmis“, naujas pavadinimas anaiptol nereiškė nepriklausomybės, nes Prancūzija baiminosi, kad suteikusi joms visišką suverenitetą turės ne mažiau duoti ir trims Šiaurės Afrikos valdoms – Tunisui, Alžyrui ir Marokui.

Antikolonijinės amerikiečių nuotaikos Indokinijos atžvilgiu buvo itin ryškios Antrojo pasaulinio karo metu. Roosevelt nemėgo de Gaulle'io, taigi nebuvo ir Prancūzijos gerbėjas, ypač po jos žlugimo 1940 metais. Per visą karą Roosevelt žaidė su mintimi, ar nepadarius Indokinijos Jungtinių Tautų globojama teritorija,[11] tiesa, Jaltoje šito neakcentavo. Galutinai šio plano atsisakė Trumano administracija, kuriai reikėjo prancūzų paramos kuriant Atlanto sąjungą.

1950 metais Trumano administacija jau buvo nusprendusi, kad dėl laisvojo pasaulio saugumo jokiu būdu negalima atiduoti Indokinijos į komunistų rankas. Tačiau remti prancūzus Indokinijoje reiškė nukrypti nuo Amerikos antikolonijinių principų. Truman ir Acheson nematė kitos išeities. Mat Štabų viršininkų komitetas buvo padaręs išvadą, kad dėl vienalaikių įsipareigojimų NATO ir Korėjoje amerikiečių ginkluotosios pajėgos yra priartėjusios prie savo galimybių ribos ir kad jos nepajėgtų ginti dar ir Indokinijos – net jeigu pastarąją pultų Kinija.[12]

Todėl jiems teliko kliautis prancūzų kariuomene, kuri turėjo priešintis Indokinijos komunistams gaudama Amerikos finansinę ir logistinę paramą. Po pergalingos šios kovos baigties Amerika ketino suderinti savo strateginius ir antikolonijinius įsitikinimus pareikalaudama suteikti Indokinijai nepriklausomybę.

Kaip paaiškėjo, pradinis Amerikos angažavimasis Indokinijoje 1950 metais nulėmė modelį jos būsimo įsitraukimo: pakankamai didelio, kad Amerika įsiveltų, bet nepakankamo pergalei pasiekti. Pirmuose šios klampynės etapuose taip atsitiko daugiausiai dėl realių sąlygų neišmanymo ir dėl to, kad buvo beveik neįmanoma vykdyti operacijų per du prancūzų kolonijinės valdžios sluoksnius ir dar per vietinės valdžios organus, kuriuos buvo leista steigti vadinamosioms asocijuotosioms Vietnamo, Laoso ir Kambodžos valstybėms.

Kad išvengtų kolonializmo šalininkų etiketės, ir Štabų viršininkų komitetas, ir Valstybės departamentas stengėsi pateisinti savo šalies moralinę poziciją versdami Prancūziją pažadėti, kad nepriklausomybę Indokinijai ji galų gale suteiksianti.[13] Šis subtilus balansavimas galiausiai atsidūrė rankose Valstybės departamento, kuris parodė suvokiąs keblumus savąją Indokinijos programą pavadindamas „Kiaušinio lukšto operacija“. Deja, pavadinimas kur kas geriau atspindėjo problemos supratimą, negu pats programos turinys artino jos sprendimą. Pagrindinė programos idėja buvo skatinti Prancūziją suteikti nepriklausomybę, tuo pat metu raginant ją tęsti antikomunistinį karą.[14] Niekas taip ir nepaaiškino, kodėl Prancūzija turėtų rizikuoti savo žmonių gyvybėmis kare, po kurio jos buvimas regione taps nereikalingas.

Dean Acheson su jam būdingu kandumu įvardijo šią dilemą. Viena vertus, kalbėjo jis, Jungtinės Valstijos, remdamos Prancūzijos „senamadiškas kolonijines nuostatas“, gali „pralaimėti“; kita vertus, pernelyg spaudžiama Prancūzija gali paprasčiausiai pasitraukti sakydama: „Na gerai, imkite visą šalį. Mums jos nebereikia.“[15] Achesono „sprendimas“ tebuvo Amerikos politikos prieštaravimų atkartojimas naujaip: didinti pagalbą Indokinijai, drauge raginant Prancūziją ir jos pasirinktą vietos valdovą Bao Dai „patraukti nacionalistus į savo pusę“.[16] Jis nepasiūlė jokio plano šiai dilemai išspręsti.

Kai Trumano administracija rengėsi palikti Baltuosius rūmus, sprendimų vengimas buvo tapęs kone oficialia politika. 1952 metais Nacionalinio saugumo tarybos memorandumas įteisino „domino teoriją“ ir pripažino jos visa apimantį pobūdį. Šiame dokumente – karinį puolimą prieš Indokiniją apibūdinus kaip grėsmę, „kylančią iš priešiškos ir agresyvios komunistinės Kinijos“,[17] – buvo tvirtinama, kad netgi

vienui vienos Pietryčių Azijos šalies praradimas atvestų „prie palyginti greito likusių šalių pajungimo arba susiblokavimo su komunistais. Dar daugiau, po to veikiausiai sektų blokavimasis su komunistais likusioje Pietryčių Azijoje ir Indijoje, o dar vėliau ir Viduriniuosiuose Rytuose (galbūt išskyrus Pakistaną ir Turkiją).“[18]

Akivaizdu, kad pasitvirtinus šiems skaičiavimams, toks masinis žlugimas sukeltų pavojų Europos saugumui bei stabilumui, taip pat „nepaprastai apsunkintų pastangas neleidžiant Japonijai ateityje palinkti prie komunizmo“.[19] NSC memorandume nėra atsakymo, kodėl tas žlugimas turėjo vykti taip automatiškai ir tokiu plačiu mastu. O svarbiausia, jame nenagrinėta galimybė sukurti priešgaisrinę proskyną prie Malajos ir Tailando sienų (tos šalys buvo kur kas stabilesnės už Indokiniją), kaip siūlė britų lyderiai. Be to, Amerikos sąjungininkai Europoje čia neįžvelgė jokios būsimos grėsmės savo žemynui ir ateityje tvirtai atsisakinėjo dalyvauti ginant Indokiniją.

Padarius išvadą, kad Indokinijoje bręsta potenciali katastrofa, buvo pasiūlytas sprendimas, kuris nė iš tolo neprilygo problemai, – jeigu jį apskritai galima laikyti sprendimu. Mat aklavietė Korėjoje buvo nuslopinusi – bent tam tikram laikui – Amerikos pasiryžimą vėl kariauti Azijoje. „Mes negalėjome užsikrauti dar vienos Korėjos, mes negalėjome siųsti sausumos pajėgų į Indokiniją“, – tvirtino Acheson. Būtų buvę „beprasmiška, klaidinga ginti Indokiniją Indokinijoje“.[20] Šie paslaptingi žodžiai, matyt, reiškė tai, kad Indokinija iš tikrųjų buvo tapusi pasaulinės pusiausvyros ašimi ir kad laikydama Kiniją visų tų problemų šaltiniu Amerika turėjo ją ir pulti, bent oro ir jūrų pajėgomis, – o juk būtent tokiam žingsniui Acheson ryžtingai priešinosi, kai buvo kalbama apie Korėją. Be to, jie neatsakė į klausimą, kaip Amerika turėtų reaguoti, jei prancūzus ir jų sąjungininkus Indokinijoje sumuštų vietinių komunistų pajėgos, be Kinijos įsikišimo. Jeigu Hanojus buvo Pekino, o Pekinas – Maskvos pakaitalas, kaip atrodė ir Kongresui, ir vykdomajai valdžiai, Jungtinėms Valstijoms būtų tekę noromis nenoromis rinktis tarp savo geopolitinių ir antikolonijinių įsitikinimų.

Šiandieną žinome, kad komunistinė Kinija netrukus po laimėto pilietinio karo ėmė laikyti Sovietų Sąjungą rimčiausia grėsme savo nepriklausomybei. Vietnamas nuo seno tą patį galvojo apie Kiniją. Todėl komunistų pergalė Indokinijoje šeštąjį dešimtmetį veikiausiai būtų pakurstčiusi tokias nesantaikas. Tai irgi būtų kėlę tam tikrą pavojų Vakarams, bet ne tokį, kaip iš vieno centro valdomas pasaulinis sąmokslas.

Kita vertus, NSC memorandumo argumentai nebuvo tokie paviršutiniški, kokie atrodė vėliau. Net ir nesant pasaulinio sąmokslo, „domino teorija“, tuometiniu Vakarų požiūriu, *vis dėlto* galėjo būti teisinga. Nuovokus ir įžvalgus Singapūro ministras pirmininkas Lee Kuan Yew irgi taip galvojo, o jis klysdavo labai retai. Pirmaisiais pokario metais komunizmas vis dar turėjo nemenko ideologinio patrauklumo. Jo ekonominės tvarkos bankrotas išryškėjo tik po keleto dešimtmečių. Nemaža žmonių demokratinėse šalyse ir ypač neseniai atsiradusiose nepriklausomose valstybėse neabejojo, kad komunistinis pasaulis netrukus aplenksiąs kapitalistinį pagal pramonės pajėgumą. Daugelio naujų nepriklausomų šalių vyriausybės nebuvo tvirtos, joms grėsė vidaus maištai. Antai tuo pat metu, kai buvo rengiamas minėtasis NSC memorandumas, komunistai Malajoje pradėjo partizaninį karą.

Vašingtono politikos lėmėjai turėjo pagrindo nerimauti, kad Indokinijos neištiktų toks pat likimas kaip Rytų Europos ir Kinijos. Nesvarbu, ar komunistų ekspansija buvo organizuota iš vieno centro, ar ne, ji, regis, turėjo pakankamai veržlumo naujosioms Pietryčių Azijos valstybėms į antivakarietišką stovyklą suvaryti. Tačiau tikrasis klausimas buvo ne tas, ar keletas domino kauliukų grius Pietryčių Azijoje, – tai buvo gana tikėtina, – bet tas, ar regione įmanoma rasti vietų, kurios labiau tiktų brūkšniui užbrėžti – pavyzdžiui, aplink politiniu ir saugumo atžvilgiu stabilesnes šalis, kaip antai Malają ir Tailandą. Ir, žinoma, NSC politinio dokumento išvada – kad, Indokinijai kritus, netgi Europa ir Japonija gali patikėti komunistinio potvynio negrįžtamumu ir atitinkamai prie jo prisiderinti – buvo gerokai perdėta.

Trumano palikimas įpėdiniui Dwightui D. Eisenhoweriui buvo metinė maždaug 200 milijonų dolerių (apie vieno milijardo 1993 metų doleriais) karinės pagalbos Indokinijai programa ir strateginė teorija, kuriai dar nebuvo parinkta tinkama politika. Trumano administracijai neteko susidurti nei su atotrūkiu tarp strateginės doktrinos ir moralinių įsitikinimų, nei su būtinybe rinktis tarp geopolitinių argumentų ir Amerikos galimybių. Atsakomybė už pirmosios problemos sprendimą perėjo Eisenhoweriui, už antrosios – Kennedy, Johnsonui ir Nixonui.

Eisenhowerio administracija nesiėmė kvestionuoti paveldėtų Amerikos įsipareigojimų Indokinijoje. Strateginę doktriną ir moralinius įsitikinimus ji stengėsi suderinti didindama spaudimą, kad Indokinijoje vyktų reformos. 1953 metų gegužę – praėjus keturiems mėnesiams nuo priesaikos – Eisenhower paragino Amerikos ambasadorių Prancūzijai Douglasą Dilloną spausti prancūzus, kad šie Indokinijoje paskirtų naujus, turinčius pakankamai įtakos „laimėti pergalę“ lyderius

ir tuo pat metu kiek įmanoma dažniau skelbtų „aiškius ir nedviprasmiškus viešus pareiškimus“, jog nepriklausomybė bus suteikta „išsyk po pergalės prieš komunistus“.[21] Liepos mėnesį Eisenhower skundėsi senatoriui Ralphui Flandersui, kad Prancūzijos vyriausybė pažadą dėl nepriklausomybės davusi „miglotai ir aptakiai, užuot padariusi tai drąsiai, atvirai ir ne vieną kartą“.[22]

Prancūzijos požiūriu, politinė reforma nebuvo didžiausia problema. Jos pajėgos Indokinijoje buvo įsivėlusios į beviltišką partizaninį karą, kokiam neturėjo jokios patirties. Įprastiniame kare su aiškiomis fronto linijomis paprastai laimi ta pusė, kuri pranašesnė ugnies galia. Tuo tarpu partizaninis karas dažniausiai kariaujamas ne iš fiksuotų pozicijų, nes partizanų kariuomenė slepiasi tarp gyventojų. Įprastiniame kare kovojama dėl teritorijos kontrolės, partizaniniame svarbiausia – gyventojų saugumas. Kadangi partizanų kariuomenės nevaržo būtinybė ginti kokią konkrečią teritoriją, ji praktiškai gali rinktis mūšio lauką ir reguliuoti *abiejų* pusių nuostolius.

Įprastiniame kare 75 procentų sėkmė mūšyje laiduoja pergalę. Partizaniniame kare gyventojų saugumo užtikrinimas 75 procentus laiko garantuoja pralaimėjimą. Šimtaprocentis 75 procentų šalies teritorijos saugumas yra nepalyginti geriau už 75 procentų saugumą visoje šalyje. Jeigu besiginančios pajėgos negali suteikti gyventojams bemaž visiško saugumo – bent tose vietose, kurias laiko svarbiausiomis, – partizanai anksčiau ar vėliau laimės.

Pamatinė partizaninio karo formulė yra drauge ir paprasta, ir sunki įgyvendinti: partizanai laimi tol, kol gali išvengti pralaimėjimo; įprastinė kariuomenė pralaimi, jeigu negali laimėti neginčijamai. Lygiųjų čia beveik nebūna. Bet kuri šalis, stojanti į partizaninį karą, turi būti pasirengusi ilgai kovai. Partizanai, net ir smarkiai praretintomis pajėgomis, gali ilgai naudoti „smok ir bėk“ taktiką. Neabejotina pergalė pasiekiama nepaprastai retai; sėkmingi partizaniniai karai bemaž visada „gęsta“ labai ilgai. Ryškiausios pergalės prieš partizanus buvo pasiektos Malajoje ir Graikijoje, kur besiginančios pajėgos laimėjo todėl, kad joms pavyko atkirsti išorinius tiekimo šaltinius (Malajoje tam padėjo geografinės sąlygos, Graikijoje – Tito susipykimas su Maskva).

Nei prancūzų kariuomenė, nei amerikiečiai, po dešimtmečio ėję jos pėdomis, taip ir neišsprendė partizaninio karo galvosūkio. Ir vieni, ir kiti kariavo tokį karą, kokį išmanė ir kokiam buvo pasirengę – klasikinį, įprastinį karą, grindžiamą aiškiomis fronto linijomis. Abi kariuomenės, kliaudamosios didesne ugnies galia, stengėsi išsekinti priešininką. Abi patyrė, kaip šitokia strategija atsigręžė prieš jas pačias, – priešas,

kovodamas savoje šalyje, galėjo sekinti jas savo ištverme ir kartu stiprinti vidaus spaudimą konfliktui užbaigti. Nuostoliai vis didėjo, o kriterijai pažangai apibrėžti ir toliau liko migloti.

Prancūzija pripažino pralaimėjusi greičiau negu Amerika, nes jos kariuomenė, mėginusi išlaikyti visą Vietnamą, buvo paskleista rečiau negu tris kartus didesnės amerikiečių pajėgos, gynusios pusę šalies teritorijos. Kai tik prancūzai sutelkdavo jėgas aplink didžiąsias gyvenvietes, komunistai imdavo dominuoti daugumoje kaimo vietovių; kai prancūzai bandydavo ginti kaimo vietoves, komunistai tuo metu puldavo atokius miestus ir įtvirtintas karines stovyklas. Po dešimties metų į tokias pat pinkles pateko ir amerikiečiai.

Kažkas nuolat trikdydavo svetimšalių, kurie ryždavosi įkelti koją į Vietnamą, mąstymo galias. Keistas dalykas, kad prancūzų karas Vietname pasiekė apogėjų Dien Bien Phu vietovėje, esančioje atokiame šiaurės vakarų Vietnamo kampelyje, prie Laoso sienos. Prancūzija dislokavo ten elitines pajėgas, tikėdamasi išvilioti komunistus į lemiamą, sekinantį mūšį, ir atsidūrė bet kuriuo atveju nelaimėsimoje padėtyje. Komunistams ignoruojant tas pajėgas, jos būtų veltui stovėjusios pozicijose toli nuo strateginės reikšmės vietų. O užkibti ant to jauko komunistai galėjo tik būdami įsitikinę, kad lemiama pergalė jau čia pat. Prancūzija pati apribojo savo pasirinkimą dviem galimybėmis: nenaudingumu arba pralaimėjimu.

Prancūzai aiškiai neįvertino savo oponentų tvirtybės ir išradingumo – kaip ir amerikiečiai dešimtmečiu vėliau. 1954 metų kovo 13 dieną šiaurės vietnamiečiai surengė visuotinį Dien Bien Phu puolimą ir jau pačioje jo pradžioje sunaikino du atokius fortus, pastatytus dominuojančiose aukštumose. Jie padarė tai artilerija, kurios apskritai neturėjo turėti, – vietnamiečius ja aprūpino Kinija po Korėjos karo. Nuo tol tebuvo laiko klausimas, kada bus sumaltos ir likusios prancūzų pajėgos. Karo išsekinta, nematydama prasmės kovoti vien tam, kad paskui, amerikiečiams spaudžiant, tektų pasitraukti iš Indokinijos, nauja Prancūzijos vyriausybė priėmė sovietų siūlymą tų metų balandžio mėnesį Ženevoje surengti konferenciją Indokinijos klausimu.

Artėjanti konferencija paskatino komunistus sustiprinti karinį spaudimą ir privertė Eisenhowerio administraciją rinktis tarp savo teorijų ir galimybių. Dien Bien Phu kritimas būtų reiškęs didelės Vietnamo dalies, jei ne jo viso, atidavimą komunistams. Dien Bien Phu galėjo išgelbėti tik ženklus karo veiksmų suaktyvinimas, o tam Prancūzija neturėjo nei išteklių, nei noro. Jungtinėms Valstijoms reikėjo apsispręsti, ar paremti „domino teoriją“ tiesioginiais kariniais veiksmais.

Prancūzijos generalinio štabo viršininkui generolui Pauliui Ely kovo 23 dieną lankantis Vašingtone, admirolas Arthur Radford, Štabų viršininkų komiteto pirmininkas, užsiminė rekomenduosiąs smogti masyvų oro smūgį komunistų pozicijoms aplink Dien Bien Phu, galbūt net panaudoti branduolinius ginklus. Tačiau Dulles buvo pernelyg atsidavęs kolektyvinio saugumo idėjai, kad svarstytų tokį žingsnį, nepaklojęs jam diplomatinio pamato. Savo 1954 metų kovo 29 dienos kalba jis faktiškai paragino imtis kolektyvių karinių veiksmų Indokinijai gelbėti nuo komunistų, pasitelkęs tradicinį nenuolaidžiavimo mokyklos argumentą – kad nesugebėjimas veikti nedelsiant vėliau pareikalausiąs kur kas daugiau kainuojančių veiksmų:

> ...jei Pietų Azijai būtų primesta – bet kokiomis priemonėmis – komunistinės Rusijos ir jos sąjungininkės Kinijos politinė sistema, kiltų didžiulis pavojus visai laisvojo pasaulio bendrijai. Jungtinėms Valstijoms atrodo, kad reikėtų ne pasyviai taikstytis su tokia galimybe, o bendru veikimu užkirsti jai kelią. Tai gali būti susiję su rimta rizika, tačiau ši rizika kur kas mažesnė negu ta, su kuria mes susidursime po keleto metų, jei šiandien neišdrįsime būti ryžtingi...[23]

„Bendram veikimui“ Dulles siūlė sutelkti koaliciją iš Jungtinių Valstijų, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos, Naujosios Zelandijos, Australijos ir Asocijuotųjų Indokinijos Valstybių, kuri stabdytų komunistų plėtimąsi Indokinijoje. Eisenhower irgi ragino imtis kolektyvinių veiksmų, tik veikiau norėdamas išvengti kišimosi, negu jį paskatinti. Tuometinis Baltųjų rūmų personalo vadovas Sherman Adams taip apibūdino prezidento požiūrį: „Prieš metus išvengęs vieno totalinio karo su Raudonąja Kinija Korėjoje, kai turėjo Jungtinių Tautų paramą, jis [Eisenhower] neketino provokuoti kito karo Indokinijoje... be britų ir kitų Vakarų sąjungininkų.“[24]

Eisenhower įkūnijo tą keistą Amerikos politikos reiškinį, kai prezidentai, pažiūrėti itin atviraširdžiai, neretai pasirodo esą sunkiausiai perprantami. Šia prasme Eisenhower buvo Ronaldo Reagano pirmtakas, nes mokėjo savo nepaprastas manipuliavimo galias pridengti draugiškumo skraiste. Kaip ir per vėlesnes Sueco ir Berlyno krizes, Dulleso žodžiai reiškė „kietą liniją“ – šiuo atveju Radfordo planą smogti iš oro arba kokią nors jo variaciją. Tuo tarpu Eisenhower bemaž neabejotinai siekė apskritai išvengti karo veiksmų. Jis pernelyg gerai išmanė karinius reikalus, kad patikėtų, jog vienas aviacijos smūgis gali ką nors nulemti, ir nenorėjo prieš Kiniją imtis masyvaus atpildo, kaip oficialios strategijos. Ilgas sausumos karas Pietryčių

Azijoje jam irgi nebuvo prie širdies. Be to, Eisenhower turėjo pakankamai koalicijų diplomatijos patirties, kad suprastų, jog „bendras veikimas" artimiausiu metu, kai jis dar galėtų turėti įtakos Dien Bien Phu likimui, mažai tikėtinas. Be abejonės, Eisenhoweriui tai buvo patogi išeitis, nes jis linko verčiau prarasti Indokiniją, negu užtraukti Amerikai kaltinimą kolonializmo rėmimu. Nespausdintoje atsiminimų atkarpoje jis rašė:

> ...Jungtinių Valstijų kaip pačios galingiausios iš antikolonijinių valstybių reputacija yra neįkainojama Laisvojo pasaulio vertybė. ... Todėl Jungtinių Valstijų moralinę laikyseną reikėjo saugoti labiau negu Tonkino žiotis ar netgi visą Indokiniją.[25]

Kad ir kokios buvo jų asmeninės abejonės, Dulles ir Eisenhower daug nuveikė „bendro veikimo" labui. 1954 metų balandžio 4 dieną Eisenhower pasiuntė ilgą laišką Churchilliui, tada paskutiniuosius metus vadovavusiam britų vyriausybei:

> Jeigu jie [Prancūzija] neužbaigs reikalo iki galo ir Indokinija pereis į komunistų rankas, viso to poveikis mūsų ir jūsų strateginei padėčiai pasaulyje kartu su neišvengiamu galių santykio pokyčiu visoje Azijoje bei Ramiajame vandenyne gali būti katastrofiškas ir, manau, nepriimtinas nei jums, nei man. Sunku įsivaizduoti, kaip nuo komunistų būtų galima apsaugoti Tailandą, Birmą ir Indoneziją. Tam mes neturime galimybių. Malajai, Australijai ir Naujajai Zelandijai kiltų tiesioginė grėsmė. Pakrantės salų grandinė būtų nutraukta. Ilgainiui ekonominis spaudimas Japonijai, netekusiai nekomunistinių rinkų ir maisto bei žaliavų šaltinių, pasidarytų toks, kad sunku įsivaizduoti, kaip būtų galima užkirsti kelią Japonijos suartėjimui su komunistiniu pasauliu; Azijos žmogiškieji ir gamtiniai ištekliai tada susilietų su Japonijos pramonės potencialu.[26]

Tačiau Churchillio tai neįtikino, ir Eisenhower daugiau nesistengė palenkti jį į savo pusę. Nors ir labai atsidavęs „ypatingiems santykiams" su Amerika, Churchill visų pirma buvo anglas ir Indokinijoje įžvelgė daugiau pavojų negu naudos. Jis nepritarė teiginiui, kad domino kauliukai ims nesulaikomai griūti, kad viena kolonijinė nesėkmė automatiškai atves į pasaulinę katastrofą.

Churchilliui ir Anthony Edenui atrodė, kad geriausia vieta ginti Pietryčių Aziją yra prie Malajos sienų. Todėl Churchill pasiuntė niekuo neįpareigojantį atsakymą: kabineto sprendimą Eden praneš ketinančiam netrukus atvykti į Londoną Dullesui. Tai, kad Churchill vengė esmės, bemaž nepalieka abejonių, jog Didžioji Britanija ieškojo būdų, kaip švelniau atmesti „bendro veikimo" planą. Palankią žinią Churchill

neabejotinai būtų pranešęs pats. Be to, visi žinojo, kad Eden nemėgsta Dulleso. Dar prieš atvykstant valstybės sekretoriui Eden kalbėjo, jog „nerealu tikėtis, kad nugalėtojo sąlygas galima primesti nenugalėtam priešui".[27]

Balandžio 26 dieną Churchill savo abejones išsakė asmeniškai admirolui Radfordui, tuo metu besilankančiam Londone. Pagal oficialius užrašus, Churchill perspėjo apie „karą paribiuose, kur rusai stiprūs ir gali pasitelkti nacionalistų ir skriaudžiamųjų entuziazmą".[28] Iš tiesų Didžiajai Britanijai nebuvo jokios politinės prasmės veltis į reikalą, kurį Churchill apibūdino šitaip:

> Britų lengvai nepaveiks tai, kas vyksta tolimose Pietryčių Azijos džiunglėse; tačiau jie žino, kad Rytų Anglijoje yra didelė amerikiečių bazė ir kad karas su Kinija, kuri pasiremtų kinų–sovietų paktu, galėtų reikšti vandenilinių bombų smūgį jų saloms.[29]

O svarbiausia, toks karas būtų sužlugdęs didžiąją senojo kario svajonę – paskutiniaisiais valdymo metais surengti susitikimą su postalinine vadovybe, „apskaičiuotą taip, kad rusai suvoktų visas Vakarų jėgos implikacijas ir įsitikintų karo beprasmiškumu"[30] (žr. XX skyrių).

Dabar jau buvo praėję per daug laiko, kad nepriklausomai nuo Didžiosios Britanijos sprendimo „bendras veikimas" negalėtų išgelbėti Dien Bien Phu, kuris krito gegužės 7-ąją, diplomatams tebediskutuojant dėl Indokinijos Ženevoje. Kaip dažnai būna, kai šaukiamasi kolektyvinio saugumo, „bendras veikimas" virto nieko neveikimo pateisinimu.

Ginčai dėl to, kištis ar nesikišti į Dien Bien Phu mūšį, pirmiausia atskleidė sumaištį, vis labiau įsigalinčią politikoje Vietnamo atžvilgiu, ir didėjančius sunkumus mėginant suderinti geopolitinę analizę, strateginę doktriną ir moralinius įsitikinimus. Jeigu komunistų pergalė Indokinijoje iš tikrųjų galėjo sukelti domino kauliukų griūtį nuo Japonijos iki Indonezijos, kaip kad Eisenhower pranašavo laiške Churchilliui ir per spaudos konferenciją balandžio 7 dieną, Amerika turėjo užbrėžti brūkšnį nepriklausomai nuo kitų šalių reakcijos – jau vien dėl to, kad potencialių „bendro veikimo" dalyvių karinis indėlis būtų buvęs iš esmės simbolinis. Kolektyviniai veiksmai buvo pageidautini, bet toli gražu nebūtini ginant pasaulinę pusiausvyrą, jeigu jai iš tikrųjų grėsė pavojus. Kita vertus, maždaug tuo pat metu, kai administracija bandė organizuoti kolektyvinius veiksmus, savo karinę doktriną ji pakeitė į masyvaus atpildo. Siūlymas smogti agresijos šaltiniui praktiškai reiškė, kad karas dėl Indokinijos turės būti nukreiptas prieš

Kiniją. Tačiau neegzistavo nei moralinis, nei politinis pagrindas imtis oro antpuolių prieš šalį, kuri Vietnamo kare dalyvavo tik netiesiogiai, juolab dėl reikalo, kurį Churchill apibūdino Radfordui kaip pernelyg periferinį ir pernelyg pavojingą, kad Vakarų viešoji nuomonė ilgai jį remtų.

Abejotina, kad postalininiai Kremliaus lyderiai pirmaisiais savo valdymo metais būtų itin norėję konfrontuoti su Amerika Kinijos labui. Bet kadangi Amerikos karo vadai nepajėgė nurodyti nei taikinių, nei galimų „masyvaus atpildo" Kinijai (kad ir Indokinijoje) padarinių ir kadangi Indokinijos nepriklausomybė buvo dar tik planuojama, Amerika neturėjo jokio realaus pagrindo įsikišti. Eisenhower išmintingai nukėlė jėgų išmėginimą vėlesniam laikui, kai bus suderintos įvairios Amerikos požiūrio gijos. Deja, iki dermės buvo toli ir po dešimties metų, kai Amerika, nepaisydama bauginančių mastų, su pasitikėjimu ėmėsi užduoties, kurios Prancūzija gėdingai neįveikė.

Kadangi ir Sovietų Sąjunga, ir Kinija bijojo Amerikos įsikišimo, Eisenhowerio–Dulleso paslėptų grasinimų diplomatija padėjo Ženevos konferencijoje pasiekti rezultatą, kuris pažiūrėti buvo kur kas geresnis, negu leido tikėtis padėtis karo lauke. 1954 metų liepos mėnesio Ženevos susitarimai padalijo Vietnamą išilgai 17-osios lygiagretės. Norint palikti atvirą kelią susijungimui, skiriamoji linija buvo apibūdinta ne kaip „politinė siena", o kaip administracinė riba, palengvinanti karinių jėgų pergrupavimą prieš rinkimus, prižiūrėsimus tarptautinių stebėtojų. Rinkimai turėjo būti surengti ne vėliau kaip per dvejus metus. Iš trijų Indokinijos valstybių per 300 dienų turėjo būti išvestos visos svetimos pajėgos; užsienio bazės ir sąjungos su kitomis šalimis buvo uždraustos.

Šitaip vardijant sąlygas susidaro klaidinantis įspūdis, kad Ženevos susitarimai buvo griežti ir pedantiški. Atskiras susitarimo dalis pasirašė daug valstybių, bet nebuvo „susitariančiųjų šalių", taigi ir „kolektyvinių įsipareigojimų".[31] Richard Nixon vėliau šitaip apibendrino tą maišalienę: „Devynių šalių konferencijos rezultatas buvo šešios vienašalės deklaracijos, trys dvišaliai susitarimai nutraukti ugnį ir viena nepasirašyta deklaracija."[32]

Kartu sudėjus tai reiškė, kad karo veiksmai nutraukiami, Vietnamas padalijamas, politiniai padariniai paliekami ateičiai. Tokių susitarimų dvilypumą analitikai mėgėjai neretai pateikia kaip derybininkų nesusigaudymo arba dviveidiškumo įrodymą – toks kaltinimas vėliau buvo mestas 1973 metų Paryžiaus taikos susitarimams. Tačiau

dažniausiai tokie dviprasmiai dokumentai, kaip Ženevos susitarimai, atspindi realybę; juose išsprendžiama tai, kas įmanoma išspręsti, puikiai suprantant, kad tolesnis jų tobulinimas priklausys nuo ateities įvykių. Kartais tokia pertrauka padeda be jokio konflikto atsirasti naujai politinei sanklodai; kartais konfliktas pratrūksta iš naujo, priversdamas susitarimo dalyvius peržiūrėti savo „statymus".

1954 metais susiklostė įtempta pusiausvyra, kurios nė viena šalis tuo metu nebuvo pajėgi pakeisti. Sovietų Sąjunga taip greitai po Stalino mirties nebuvo pasirengusi priešpriešai; be to, Pietryčių Azijoje ji turėjo tik antraeilių nacionalinių interesų. Kinija bijojo dar vieno karo su Amerika, po Korėjos konflikto nepraėjus nė metams (ir ypač turint omenyje naująją Amerikos masyvaus atpildo doktriną). Prancūzija apskritai traukėsi iš to regiono. Jungtinės Valstijos neturėjo nei strategijos, nei visuomenės pritarimo kišimuisi. Vietnamo komunistai be užsienio paramos šaltinių irgi nebuvo pakankamai stiprūs tęsti karą.

Kita vertus, Ženevos konferencijoje pasiekti susitarimai nepakeitė pagrindinių veikėjų nuostatų. Eisenhowerio administracija toliau laikėsi įsitikinimo, kad Indokinija yra Azijos – ir galbūt pasaulio – galių pusiausvyros raktas; neišsižadėjo ji ir karinės intervencijos, išskyrus intervenciją kolonijinės Prancūzijos pusėje. Šiaurės Vietnamas neatsisakė tikslo, už kurį kovojo du dešimtmečius, – suvienyti visą Indokiniją komunistų valdžioje. Naujoji sovietų vadovybė toliau skelbė ištikimybę tarptautinei klasių kovai. Doktrinos požiūriu, Kinija buvo pati radikaliausia iš komunistinių šalių, nors, kaip paaiškėjo po keleto dešimtmečių, savo ideologinius įsitikinimus ji dažniausiai sijodavo per nacionalinių interesų sietą. O savų nacionalinių interesų supratimas vertė Kiniją smarkiai abejoti, ar jai išeitų į naudą didelės, kad ir komunistinės, valstybės atsiradimas prie pietinių sienų – tai būtų buvę neišvengiama komunistams suvienijus Indokiniją.

Dulles sumaniai manevravo šiuose brūzgynuose. Bemaž nekyla abejonių, kad jis buvo karinio įsikišimo ir komunizmo sunaikinimo – netgi Šiaurės Vietname – šalininkas. Antai 1954 metų balandžio 13 dieną Dulles pareiškė, kad vienintelis „patenkinamas" rezultatas būtų visiškas komunistų pasitraukimas iš Indokinijos.[33] Tačiau jam teko dalyvauti konferencijoje, neišvengiamai turėjusioje suteikti Šiaurės Vietnamo komunistų režimui teisėtumo regimybę, kuri savo ruožtu turėjo išplėsti komunistų įtaką visoje Indokinijoje. Valdydamasis lyg „puritonas viešuosiuose namuose",[34] Dulles bandė konstruoti tokį sureguliavimą, iš kurio „mes galėtume šaipytis", bet kuris būtų „be prancūzų kolonializmo apnašų".[35] Pirmą sykį per visą Amerikos kiši-

mosi Vietname laikotarpį sutapo strateginė analizė ir moralės nuostatos. Amerikos tikslą Dulles apibūdino kaip pagalbą „ieškant sprendimų, kurie leistų to regiono šalims taikiai pasiekti teritorijos vientisumo ir politinės nepriklausomybės, turėti stabilias ir laisvas vyriausybes ir galimybę plėtoti savo ūkį“.[36]

Nemažai keblumų, žinoma, kėlė tai, kad Jungtinės Valstijos buvo oficialiai atsisakiusios dalyvauti Ženevos konferencijoje. Jos mėgino suderinti du dalykus – ir būti pakankamai arti įvykių, kad įtvirtintų savo principus, ir laikytis pakankamai nuošaliai, kad išvengtų vidaus opozicijos priekaištų dėl kai kurių tų principų nesilaikymo. Dvilypę Amerikos laikyseną geriausiai išreiškė baigiamasis pareiškimas, kad Jungtinės Valstijos „ima domėn“ konferencijos deklaracijas ir „susilaikys nuo jėgos naudojimo ar grasinimo jėga, galinčio jas pažeisti“. Kartu pareiškime buvo įspėjama, kad „į bet kokį agresijos atnaujinimą pažeidžiant anksčiau minimus susitarimus jos žiūrės didžiai susirūpinusios ir kaip į rimtą grėsmę tarptautinei taikai ir saugumui“.[37] Diplomatijos istorijoje nerandu kito pavyzdžio, kai valstybė garantuotų susitarimą, kurį ji pati atsisakė pasirašyti ir dėl kurio reiškė tiek abejonių.

Dulles negalėjo sustabdyti komunistų konsolidacijos Šiaurės Vietname, bet jis tikėjosi neleisti pargriūti kitiems Indokinijos domino kauliukams. Susidūręs su dviem blogybėmis, kurias jiedu su Eisenhoweriu laikė dvynėmis, – komunizmu ir kolonializmu, Dulles atsikratė prancūzų kolonializmo ir dabar turėjo laisvas rankas užsiimti vien komunizmo tramdymu. Gerąja Ženevos konferencijos ypatybe jis laikė tai, kad joje buvo sukurtas politinis modelis, kuris padėjo suderinti Amerikos politinius ir karinius tikslus ir suteikė teisinę bazę priešintis tolesniems komunistų žingsniams.

Vietnamo komunistai tuo metu buvo užsiėmę savos valdymo sistemos įtvirtinimu šiauriau 17-osios lygiagretės. Šio tikslo jie siekė su jiems būdingu nuožmumu – nužudę apie 50 000 žmonių, dar 100 000 suvarę į koncentracijos stovyklas. Maždaug 80 000–100 000 komunistų partizanų persikėlė į šiaurę, o vienas milijonas šiaurės vietnamiečių pabėgo į Pietų Vietnamą, kur Jungtinės Valstijos Ngo Dinh Diemo asmenyje įžvelgė lyderį, kurį jos galėtų remti. Kaip nacionalisto, jo reputacija buvo nepriekaištinga; deja, atsidavimas demokratijai pasirodė nesąs stiprioji jo ypatybė.

Išmintingas Eisenhowerio sprendimas nesikišti Vietname 1954 metais buvo taktinis, ne strateginis. Po Ženevos jiedu su Dullesu ir toliau tikėjo lemiama Indokinijos strategine svarba. Kol Indokinijos reikalai klostėsi savaime, Dulles baigė tvarkyti kolektyvinio saugumo

struktūrą, kurios veikimas tų metų pradžioje buvo užsikirtęs. 1954 metų rugsėjį įsteigtos Pietryčių Azijos sutarties organizacijos (SEATO) nariais, be Jungtinių Valstijų, tapo Pakistanas, Filipinai, Tailandas, Australija, Naujoji Zelandija, Jungtinė Karalystė ir Prancūzija. Šiai organizacijai trūko bendro politinio tikslo ir tarpusavio paramos priemonių. Tiesą sakant, šalys, atsisakiusios stoti į SEATO, buvo reikšmingesnės negu jos nariai. Indija, Indonezija, Malaja ir Birma savo saugumą siejo su neutralumu; Ženevos susitarimai draudė prie jos dėtis trims Indokinijos valstybėms. O Amerikos europinės sąjungininkės – Prancūzija ir Didžioji Britanija – neatrodė norinčios rizikuoti dėl regiono, iš kurio joms ne per seniausiai teko pasitraukti. Bemaž neabejotina, kad Prancūzija – ir, kiek mažiau, Didžioji Britanija – stojo į SEATO vien tam, kad galėtų vetuoti tariamai skubotus Amerikos veiksmus.

Oficialūs SEATO narių įsipareigojimai buvo gana migloti. Reikalaudama, kad signatarai kovotų su „bendru pavojumi" savo „konstituciniais procesais", Sutartis – skirtingai nuo NATO sutarties – nenumatė nei to bendro pavojaus kriterijų, nei bendro veikimo mechanizmų. Vis dėlto SEATO davė tai, ko norėjo Dulles, – teisinį modelį Indokinijai ginti. Štai kodėl, nors tai ir atrodė keistokai, SEATO labiau rūpėjo komunistų agresija prieš tris Indokinijos valstybes, kurioms Ženevos susitarimai draudė tapti jos narėmis, negu galimas komunistų puolimas prieš signatares. Atskiru protokolu grėsmė Laosui, Kambodžai ir Pietų Vietnamui buvo įvardyta kaip nesuderinama su signatarių taika ir saugumu; iš tikrųjų tai buvo vienašalė garantija.[38]

Dabar viskas priklausė nuo to, ar naująsias Indokinijos valstybes, visų pirma Pietų Vietnamą, pavyks padaryti normaliai funkcionuojančiomis valstybėmis. Nė viena jų anksčiau nebuvo savarankiškas politinis vienetas su dabartinėmis sienomis. Senoji, imperinė, Vietnamo sostinė buvo Hue. Vėliau prancūzai padalijo Vietnamą į tris dalis – Tonkiną, Annamą ir Cochinchiną, valdomas atitinkamai iš Hanojaus, Hue ir Saigono. Mekongo žiotis ir teritoriją aplink Saigoną vietnamiečiai buvo kolonizavę palyginti neseniai, XIX amžiuje, maždaug tuo pat metu, kai pasirodė prancūzai. Dabartinė valdžia buvo derinys prancūzų apmokytų valdininkų ir daugybės slaptų draugijų, vadinamųjų sektų – kai kurios jų turėjo religinį atspalvį, bet visos jos rėmėsi ir savo autonomišką statusą išlaikė rinkdamos iš gyventojų duoklę.

Naujasis valdovas Diem buvo imperatoriaus rūmų Hue pareigūno sūnus. Jis mokėsi katalikų mokyklose, keletą metų tarnavo kolonijinėje administracijoje Hanojuje, bet atsistatydino, kai prancūzai nesutiko

įgyvendinti jo siūlytų reformų. Po to du dešimtmečius jis praleido kaip mokslininkas-atsiskyrėlis savo šalyje arba tremtyje užsienyje, daugiausiai Amerikoje, atsisakinėdamas japonų, komunistų ir prancūzų remiamų Vietnamo lyderių siūlymų dalyvauti vienokiose ar kitokiose vyriausybėse.

Vadinamųjų laisvės sąjūdžių lyderiai dažniausiai būna nedemokratiškos asmenybės; tremtyje ar kalėjime jos gyvena vizijomis permainų, kurias rengiasi įgyvendinti atėjusios į valdžią. Kuklumas tokiems žmonėms bemaž nebūdingas; kitaip jie nebūtų revoliucionieriai. Tokia valdymo forma, kai lyderiai keičiasi, daugumai jų visiškai nepriimtina, nors tai yra demokratijos esmė. Nepriklausomybės kovų lyderiai paprastai būna didvyriai, o retas didvyris yra geras partneris.

Diemo asmenybės bruožus formavo ir konfucianistinė Vietnamo politinė tradicija. Skirtingai nuo demokratinės teorijos, pagal kurią tiesa randasi iš idėjų susidūrimo, konfucianizmas tiesą laiko tikslu, kurį pasiekti galima tik atkakliai studijuojant ir lavinantis, o tai geba nedaugelis. Priešingai negu demokratinė teorija, konfliktuojančių idėjų jis nelaiko vienodai vertingomis. Kadangi tėra viena tiesa, neteisingoji idėja negali būti gerbtina ar konkuruodama tobulėti. Konfucianizmas yra iš esmės hierarchinis, elitistinis mokymas, pabrėžiantis ištikimybę šeimai, institucijoms, valdžiai. Nė viena iš visuomenių, kurios patyrė jo įtaką, nėra sukūrusi funkcionuojančios pliuralistinės sistemos (paskutiniajame XX amžiaus dešimtmetyje prie to labiausiai buvo priartėjęs Taivanas).

1954 metais Pietų Vietnamas turėjo labai menką pamatą valstybingumui – juolab demokratijai – kurti. Deja, nei Amerikos strateginiai vertinimai, nei įsitikinimas, kad Pietų Vietnamą galima išgelbėti demokratinėmis reformomis, šiomis realijomis nesirėmė. Su naiviu entuziazmu Eisenhowerio administracija užsikrovė ant savo pečių Pietų Vietnamo gynimo nuo komunistų agresijos ir valstybės kuriamojo darbo naštą, norėdama padėti visuomenei, kurios kultūra smarkiai skyrėsi nuo amerikinės, išlaikyti neseniai įgytą nepriklausomybę ir įgyvendinti amerikinius laisvės principus.

Dulles nuo pat pradžių ragino remti Diemą – neva jis „vienintelis turimas žirgas“. Neturėdamas kito pasirinkimo Eisenhower 1954 metų spalį parašė Diemui laišką, kuriame pažadėjo pagalbą, priklausančią nuo „pažangos... vykdant būtinas reformas“. Amerikos pagalbą jis taip pat siejo su Vietnamo nepriklausomybe, su jo „stipria Vyriausybe... tiek atliepiančia nacionalistinius gyventojų lūkesčius“, kad būtų gerbiama ir šalyje, ir užsienyje.[39]

Keletą metų viskas klojosi tarsi gerai. Baigiantis Eisenhowerio kadencijai, Jungtinės Valstijos buvo suteikusios Pietų Vietnamui daugiau kaip vieno milijardo dolerių vertės paramą; amerikiečių personalas Pietų Vietname siekė 1500 žmonių; Jungtinių Valstijų ambasada Saigone pasidarė viena didžiausių diplomatinių misijų pasaulyje. Jungtinių Valstijų karinių patarėjų grupė (692 žmonės) viršijo Ženevos susitarimų nustatytą užsienio karinio personalo limitą.[40]

Priešingai nei tikėtasi, Diem, Amerikos žvalgybos padedamas, nuslopino slaptųjų draugijų veiklą, stabilizavo krašto ūkį ir sugebėjo įvesti centrinį vadovavimą – tai buvo stebinantys laimėjimai, gerai įvertinti Jungtinėse Valstijose. 1955 metais apsilankęs Vietname, senatorius Mike Mansfield tvirtino, kad Diem įkūnijąs „nuoširdų nacionalizmą“, kad jis prikėlęs „regis, pražuvusį laisvės reikalą ir įkvėpęs jam naujos gyvybės“.[41] Senatorius John F. Kennedy pritarė dviem Amerikos politikos Vietname ramsčiams – saugumui ir demokratijai, – apibūdinęs Vietnamą ne vien kaip Pietryčių Azijos saugumo „kertinį akmenį“, bet ir kaip „demokratijos Azijoje bandomąjį lauką“.[42]

Įvykiai netrukus parodė, kad Amerika džiūgavo remdamasi ne tvirtais laimėjimas, o tik laikinu komunistų spaudimo aprimimu. Amerikos prielaida, kad jos unikali demokratijos rūšis tinka ir eksportui, pasirodė klaidinga. Vakaruose politinis pliuralizmas klesti darniose visuomenėse, kur socialinė sutarmė įsitvirtinusi pakankamai seniai, kad pakanta opozicijai nekeltų pavojaus valstybės gyvavimui. Tačiau ten, kur valstybingumas dar tik kuriamas, opozicija gali atrodyti kaip grėsmė valstybės išlikimui, ypač kai nėra pilietinės visuomenės, galinčios nuo to apsaugoti. Tokiomis sąlygomis kyla pagunda – kartais nesuvaldoma – oponavimą prilyginti išdavystei.

Visos šios tendencijos sustiprėja vykstant partizaniniam karui. Mat partizanų strategija yra sistemingai griauti bet kokią valdančiųjų institucijų įvestą tvarką. Vietname partizanų veikla niekada nebuvo liovusis, o 1959 metais pasiekė patį įkarštį. Pirmučiausias partizanų tikslas yra neleisti įsitvirtinti stabilioms, teisėtoms institucijoms. Mėgstami jų taikiniai – blogiausi ir geriausi valstybės pareigūnai. Blogiausius jie puola tam, kad laimėtų gyventojų palankumą „bausdami“ korumpuotus arba pernelyg griežtus valdininkus; geriausius – todėl, kad tai yra pats efektyviausias būdas žlugdyti veiksmingą valstybės tarnybų darbą ir neleisti valdžiai įgyti teisėtumo.

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje kasmet buvo nužudoma apie 2500 Pietų Vietnamo valdininkų.[43] Tik saujelė labiausiai atsidavusių idėjai ir kur kas daugiau ypač korumpuotų ryždavosi tokiai rizikai. Varžy-

bose tarp valstybės kūrimo ir chaoso, tarp demokratijos ir teroro partizanai turėjo didžiulę persvarą. Net jeigu Diem būtų buvęs amerikinio tipo reformatorius, labai abejotina, ar jis būtų laimėjęs nelygias lenktynes tarp laiko, būtino reformoms įgyvendinti, ir laiko, pakankamo chaosui sukelti. Tiesą sakant, net ir nevykstant partizaniniam karui, Diem nebūtų buvęs demokratiškesnis. Kaip mandarinas, jis rėmėsi pavyzdžiu konfucianistinio valdovo, kuris valdo dėl savo dorybių, o ne visuotine sutarme ir kuris teisėtumą, vadinamąjį dangaus mandatą, yra įgijęs savo laimėjimais. Diem instinktyviai kratėsi net minties apie teisėtą opoziciją – kaip visi kiniškojo stiliaus lyderiai nuo Pekino iki Singapūro ir beveik visi Pietryčių Azijos lyderiai, susiduriantys su kur kas švelnesniais vidaus keblumais. Kurį laiką Diemo laimėjimai kuriant valstybę trukdė matyti pernelyg lėtą demokratinės reformos tempą. Tačiau, saugumui Pietų Vietname mažėjant, neišvengiamai turėjo paaštrėti giluminis amerikinių vertybių ir Pietų Vietnamo tradicijų konfliktas.

Nors Amerika padėjo Pietų Vietnamui kurti kariuomenę, saugumo reikalai nepaliaujamai blogėjo. Amerikos kariškių pasitikėjimas savimi buvo nė kiek ne mažesnis negu Amerikos politinių reformatorių. Ir vieni, ir kiti neabejojo radę patikimą sėkmės receptą šioje nesantaikos draskomoje, geografiškai ir kultūriškai nuo Jungtinių Valstijų labai nutolusioje šalyje. Vietnamo kariuomenę jie kūrė pagal savo kariuomenės pavyzdį. Amerikos ginkluotosios pajėgos buvo pritaikytos kautis Europoje; vienintelė jų patirtis besivystančiame pasaulyje buvo Korėja, kur jos, gyventojų palaikomos, turėjo užduotį atremti įprastinę kariuomenę, besiveržiančią per tarptautiniu mastu pripažintą demarkacijos liniją, – labai panašios situacijos kariniai planuotojai laukė susiklostant Europoje. Tačiau Vietname nebuvo aiškių fronto linijų; priešas, aprūpinamas iš Hanojaus, nieko konkretaus negynė ir puldavo be jokios tvarkos; tuo pat metu jis buvo visur ir niekur.

Atvykęs į Vietnamą, amerikiečių karinis personalas ėmėsi taikyti jam žinomą kariavimo būdą: sekinti priešą kliaujantis ugnies galia, mechanizacija ir mobilumu. Tačiau Vietname visa tai netiko. Amerikiečių parengta Pietų Vietnamo kariuomenė netrukus atsidūrė tokiuose pat spąstuose kaip ir prancūzų ekspedicinės pajėgos dešimtmečiu anksčiau. Sekinimas būna veiksmingiausias kovojant su priešu, kuris neturi kito pasirinkimo, tik ginti kažką gyvybiškai svarbaus. Tuo tarpu partizanai retai ką nors gina. Mechanizacija ir paskirstymas divizijomis padarė vietnamiečių kariuomenę bemaž netinkamą kautis už savo šalį.

Amerikos dalyvavimo pradžioje partizaninis karas Vietname tik mezgėsi, ir karinis aspektas dar nebuvo svarbiausias. Todėl klostėsi neabejotinos pažangos įspūdis. Tik pačioje Eisenhowerio kadencijos pabaigoje Hanojus smarkiai suaktyvino partizaninį karą. Be to, šiek tiek laiko užtruko, kol šiaurės vietnamiečiai sukūrė tiekimo sistemą plačiam partizaniniam karui aprūpinti. Tam jiems reikėjo užimti Laosą, nedidelę, taikią ir neutralią šalį, per kurią ir nusidriekė vadinamasis Ho Chi Minho takas.

Baltuosius rūmus besirengiančiam palikti Eisenhoweriui didžiausią nerimą kėlė būtent Laosas. Savo knygoje *Karas dėl taikos* šią šalį jis apibūdino kaip svarbiausią „domino teorijos" kauliuką:

> ...Laoso patekimas į komunistų rankas reikštų, kad po to nesulaikomai kris – tarsi pagrečiui sustatyti domino kauliukai – kol kas dar laisvi jo kaimynai: Kambodža, Pietų Vietnamas ir veikiausiai Tailandas su Birma. Tokia įvykių seka leistų komunistams užgrobti visą Pietryčių Aziją.[44]

Laoso nepriklausomybę Eisenhower laikė tokia svarbia, kad buvo pasirengęs dėl jos „kautis... ir drauge su sąjungininkais, ir be jų".[45] Ginti Laosą buvo pati konkrečiausia iš visų rekomendacijų, kurias jis davė nauju prezidentu išrinktam Kennedy per pereinamąjį laikotarpį, trukusį iki 1961 metų sausio.

Keičiantis administracijoms, Amerikos įsitraukimo Indokinijoje pobūdis ir mastas nebuvo toks, kad galėtų nepataisomai sugriauti pasaulio pasitikėjimą Amerika. Amerikos pastangos dar turėjo sąsajų su regioninio saugumo tikslais; tų pastangų dydis irgi nebuvo toks, kad pats savaime jas pateisintų.

„Domino teorija" įsitvirtino, ja mažai kas abejojo. Bet, kaip ir pats vilsonizmas, „domino teorija" buvo ne tiek klaidinga, kiek nediferencijuotai taikoma. Tikroji problema buvo ne tai, ar būtina priešintis komunizmo plitimui Azijoje, o tai, ar liniją reikia brėžti 17-ąja lygiagrete; ne tai, kas atsitiks Indokinijoje, jei grius Pietų Vietnamo kauliukas, o ar galima nubrėžti kitą gynybos liniją, tarkime, Malajos sienomis.

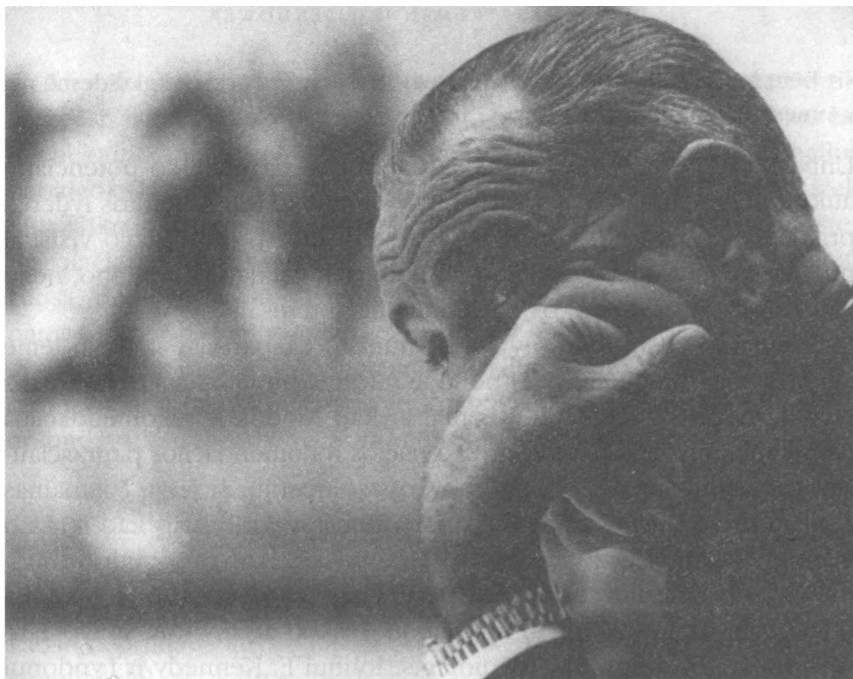
Šis klausimas taip ir nebuvo išnagrinėtas geopolitikos požiūriu. Kadangi tai Amerikos lyderių kartai Miunchenas buvo davęs karčią pamoką, traukimąsi jie laikė tik didinančiu sunkumus ir, svarbiausia, morališkai neteisingu. Štai kaip Eisenhower 1959 metais gynė Amerikos dalyvavimą:

> ...mūsų pačių nacionaliniai interesai reikalauja padėti Vietnamui palaikyti žmonių dvasią, ekonominę pažangą ir karinę jėgą, būtiną tolesniam jo gyvavimui laisvės sąlygomis. ... Ilgalaikio šių problemų nepaisymo kaina

> būtų kur kas didesnė už tą, kurią mes mokame dabar, – netgi didesnė nei mes pajėgtume mokėti.[46]

Universalistinė Amerikos tradicija paprasčiausiai neleido potencialių aukų diferencijuoti pagal strateginį tikslingumą. Kai Amerikos lyderiai prabildavo apie savo tautos nesavanaudiškumą, jie būdavo visiškai nuoširdūs; ginti kokią nors šalį jie imdavosi veikiau iš principo, negu vadovaudamiesi Amerikos nacionaliniais interesais.

Vietnamo pasirinkimas vieta komunistų ekspansijai stabdyti lėmė sunkias būsimas dilemas. Jei politinė reforma buvo būdas partizanams įveikti, ką reiškė didėjanti jų galia: ar kad Amerikos rekomendacijos netinkamai įgyvendinamos, ar kad pačios rekomendacijos paprasčiausiai yra netinkamos, bent jau tuo kovos tarpsniu? Ir jeigu Vietnamas iš tiesų buvo toks svarbus pasaulinei pusiausvyrai, kaip kad tvirtino beveik visi Amerikos lyderiai, ar tai nereiškė, kad geopolitinės būtinybės galų gale nusversiančios visas kitas ir priversiančios Ameriką stoti į karą už 12 000 mylių nuo namų? Ieškoti atsakymo į šiuos klausimus teko Eisenhowerio įpėdiniams: Johnui F. Kennedy ir Lyndonui B. Johnsonui.

DVIDEŠIMT ŠEŠTAS SKYRIUS

Vietnamas: nevilties link; Kennedy ir Johnson

Tapęs trečiu iš eilės prezidentu, priverstu rūpintis Indokinijos reikalais, John F. Kennedy paveldėjo visą rinkinį tvirtai prigijusių politinių principų. Kaip ir jo pirmtakai, Kennedy laikė Vietnamą esmine Amerikos geopolitinės padėties grandimi. Kaip Truman ir Eisenhower, jis tikėjo, kad neleisti komunistams laimėti Vietname yra gyvybinis Amerikos interesas. Į Hanojaus komunistus jis irgi žiūrėjo kaip į Kremliaus statytinius. Trumpai tariant, Kennedy pritarė dviejų ankstesnių administracijų nuomonei, kad Pietų Vietnamo gynyba yra esmiškai svarbi visai globalaus tramdymo strategijai.

Nors Kennedy Vietname daugeliu atžvilgių tęsė Eisenhowerio politiką, būta ir reikšmingų skirtumų. Eisenhower į konfliktą žvelgė kariškio akimis – kaip į karą tarp dviejų aiškių pusių: Šiaurės Vietnamo ir Pietų Vietnamo. Kennedy komanda vietkongų antpuolius prieš

Pietų Vietnamą laikė ne tiek tradiciniu karu, kiek pseudopilietiniu konfliktu, kuriam būdingas palyginti naujas partizaninės kovos reiškinys. Geriausias sprendimas jai atrodė toks: padaryti Pietų Vietnamą socialiniu, politiniu, ekonominiu ir kariniu požiūriu stipria valstybe, kuri pati be amerikiečių karių galėtų įveikti partizanus.

Kita vertus, karinį konflikto aspektą Kennedy komanda vertino dar apokaliptiškiau negu pirmtakai. Antai Eisenhower į karinę grėsmę Vietnamui žiūrėjo per įprastinio karo prizmę, tuo tarpu Kennedy komanda manė – kaip paaiškėjo, per anksti, – kad tarp Jungtinių Valstijų ir Sovietų Sąjungos jau egzistuoja branduolinė pusiausvyra, daranti, pasak gynybos sekretoriaus Roberto McNamaros, visuotinį karą neįtikėtiną. Administracija buvo įsitikinusi, kad karinės galios didinimas atimsiąs iš komunistų galimybę kelti riboto masto karus, panašius į Korėjos karą. Eliminavimo būdu ji priėjo prie išvados, kad ateityje reikia laukti partizaninių karų bangos ir kad kova su jais bus Amerikos gebėjimo tramdyti komunizmą išbandymas.

1961 metų sausio 6 dieną, iki Kennedy inauguracijos likus dviem savaitėms, Chruščiov „nacionalinio išsivadavimo karus“ pavadino „šventais“ ir pažadėjo juos remti. Jauna Kennedy „naujų horizontų“ komanda traktavo tai, kaip karo skelbimą jos vilčiai Amerikos santykius su besivystančiu pasauliu pakreipti nauja linkme. Šiandieną Chruščiovo kalbą dauguma supranta kaip skirtą visų pirma jo ideologiniams kankintojams Pekine, kurie kaltino Chruščiovą išdavus leninizmą (jis buvo ką tik trečią kartą pratęsęs Berlyno ultimatumą ir dažnai reiškė abejones dėl branduolinio karo). Tačiau tada, kai 1961 metų sausio 31 dieną Kennedy skaitė savo pirmą laišką Kongresui, Chruščiovo kalba atrodė kaip Sovietų Sąjungos ir Kinijos „siekių dominuoti pasaulyje – siekių, kuriuos jos visai neseniai dar sykį patvirtino“, įrodymas.[1]

Toks pats nesusipratimas įvyko 1965 metų rugsėjį, jau Johnsono administracijos laikais, kai Kinijos gynybos ministras Lin Piao savo manifeste „Tegyvuoja liaudies karo pergalė!“ išdidžiai kalbėjo apie pasaulio pramoninių galiūnių „apsupimą“ revoliucijomis visame Trečiajame pasaulyje.[2] Johnsono administracija tuos žodžius suprato kaip įspėjimą, kad kinai rengiasi įsikišti Hanojaus pusėje, nepaisydama Lin Piao potekstės, pabrėžiančios būtinybę revoliucionieriams kliautis savomis jėgomis. Pridėjus Mao pasakymą, kad kinų kariai nebus siunčiami į užsienį, tai kartu buvo ir užuomina, jog Kinija neketinanti daugiau veltis į komunistinius išsivadavimo karus. Matyt, po Korėjos karo abi pusės padarė tas pačias išvadas ir buvo pasiryžusios nekartoti klaidų.

Kennedy ir Johnsono administracijoms, savaip interpretavusioms komunistų ištarmes, Indokinija jau neatrodė kaip vienas iš daugelio Šaltojo karo mūšių. „Nauji horizontai" Indokiniją laikė *lemiamu* mūšiu, turinčiu parodyti, ar partizaninį karą įmanoma sustabdyti, o Šaltąjį karą – laimėti. Požiūris į konfliktą kaip į koordinuojamą pasaulinį sąmokslą vertė Kennedy galvoti, kad Pietryčių Azija yra ta vieta, kur galima atkurti savo prestižą po pralaimėjimo Chruščiovui per Vienos susitikimą 1961 metų birželį: „Dabar mums iškilusi problema, – kalbėjo jis Jamesui Restonui, pagrindiniam to meto *The New York Times* apžvalgininkui, – įrodyti mūsų galios patikimumą, ir Vietnamas, regis, tam tinka."[3]

Tarytum klasikinėje tragedijoje, kur, atrodytų, atsitiktiniai įvykiai palengva kreipia herojų lemties link, Kennedy administraciją į Vietnamą atvedė krizė, su kuria jos pirmtakams neteko susidurti, – grėsmė Laoso ateičiai. Romūs, taikingi laosiečiai mažiausiai nusipelnė kančių, kurias jiems teko patirti. Įsispraudusios tarp neįveikiamos, į Vietnamą atgręžtos kalnų grandinės ir plačios Mekongo upės, žyminčios Tailando sieną, Laoso tautos norėjo tik viena – kad karingasis kaimynas paliktų jas ramybėje. Bet Šiaurės Vietnamas nė neketino to daryti. Kai 1959 metais Hanojus pradėjo partizaninį karą Pietų Vietname, neišvengiamai padidėjo ir spaudimas Laosui. Mėgindamas aprūpinti partizanus tiesiogiai, per Vietnamo teritoriją, Hanojus būtų turėjęs skverbtis per vadinamąją Demilitarizuotąją zoną – maždaug keturiasdešimties mylių ilgio demarkacijos liniją, einančią 17-ąja lygiagrete. Pietų Vietnamo kariuomenė, amerikiečių padedama, tokią atkarpą būtų galėjusi aklinai uždaryti. Tada Šiaurės Vietnamui būtų tekę pulti per 17-ąją lygiagretę reguliariais kariniais daliniais, o tai bemaž neabejotinai būtų paskatinę įsikišti ir Ameriką, ir galbūt SEATO – šito Hanojus aiškiai vengė iki 1972 metų, kai Vietnamo karas jau artėjo prie pabaigos.

Vadovaudamasis šaltakraujiška logika, kuri buvo būdinga komunistų strategijai visą karą, Hanojus nusprendė, kad skverbimasis į Pietų Vietnamą per neutralius Laosą ir Kambodžą gresia menkesnėmis tarptautinėmis sankcijomis negu atviras veržimasis per 17-ąją lygiagretę. Nors Laoso ir Kambodžos neutralumą garantavo ir 1954 metų Ženevos susitarimai, ir SEATO sutartis, Hanojaus tai nesustabdė. Jis užėmė suverenų Laosą ir įkūrė jame ir Kambodžoje savo bazes be didesnio pasaulio bendrijos priešinimosi. Netgi atvirkščiai, vadinamoji viešoji nuomonė priėmė keistus Hanojaus argumentus: būtent amerikiečių ir pietų vietnamiečių pastangas išardyti platų šiauriečių skverbimosi per neutralią teritoriją tinklą ji pasmerkė kaip karo „plėtimą".

Siaura Laoso juosta suteikė šiaurės vietnamiečiams priėjimo kelius ir 650 mylių džiunglių priedangą išilgai Pietų Vietnamo sienos su Laosu ir Kambodža. 1959 metais daugiau kaip 6000 Šiaurės Vietnamo karių atvyko į Laosą neva paremti komunistinio Pathet Lao valdžią, kurią po 1954 metų Ženevos susitarimų Hanojus buvo primetęs šiaurės rytų provincijoms, esančioms prie Vietnamo sienos.

Kaip kariškis, Eisenhower suprato, kad Pietų Vietnamo gynyba turi prasidėti Laose. Pereinamuoju laikotarpiu jis, matyt, sakė Kennedy esąs pasirengęs įsikišti Laose, prireikus netgi vienašališkai. Pirmi Kennedy pareiškimai dėl Laoso atitiko Eisenhowerio rekomendacijas. Per spaudos konferenciją 1961 metų kovo 23 dieną jis įspėjo: „Visos Pietryčių Azijos saugumui kilsiąs pavojus, jei neutralus Laosas praras nepriklausomybę. Visų mūsų saugumas neatsiejamas nuo jo saugumo – nuo visų pripažįstamo realaus jo neutralumo.“[4] Tačiau vos po penkių dienų pristatydamas naują gynybos politiką Kennedy jau tvirtino, kad „pagrindinės problemos, kurios šiandieną kyla pasauliui, neišsprendžiamos kariniais metodais“.[5] Nors toks pareiškimas nevisiškai prieštaravo sprendimui ginti Laosą, jo negalėjai pavadinti raginimu imtis karinių veiksmų. Hanojus nė akimirkai nepamiršdavo, kad vyksta karas, ir visais būdais stengėsi jį laimėti. Tuo tarpu Kennedy elgėsi dviprasmiškai. Jis vylėsi, kad jam pavyks sutramdyti komunistus politinėmis priemonėmis ir, jei įmanoma, kompromisais.

Sukrėstas Kiaulių įlankos įvykių, 1961 metų balandį Kennedy nusprendė atsisakyti intervencijos ir Laoso neutralumą verčiau mėginti apginti derybomis. Išnykus Amerikos įsikišimo grėsmei, derybos dėl Laoso neutralumo neišvengiamai stiprino Hanojaus įtaką. Beje, tai buvo antras kartas po 1954 metų Ženevos konferencijos, kai Hanojus pardavinėjo Laoso neutralitetą.

Šiaurės vietnamiečiai metus vilkino derybas ir kartu plėtojo tiekimo tinklą, vėliau pavadintą Ho Chi Minho taku. Galiausiai 1962 metų gegužę Kennedy pasiuntė jūrų pėstininkus į kaimyninį Tailandą. Tai padėjo greitai užbaigti derybas. Buvo susitarta, kad visi užsienio kariai ir patarėjai pasitrauks iš Laoso per tarptautinius kontrolės postus. Tailando ir Amerikos patarėjai išvyko numatytu laiku; iš daugiau kaip 6000 Laose buvusių šiaurės vietnamiečių karinio personalo per tarptautinius postus pasitraukė lygiai keturiasdešimt (taip, keturiasdešimt). O dėl likusių, tai Hanojus įžūliai neigė, kad jie apskritai ten buvo. Kelias į Pietų Vietnamą tapo atviras.

Eisenhower pasirodė buvęs teisus. Jei Amerikos saugumas Ramiojo vandenyno regione iš tikrųjų priklausė nuo Indokinijos, kaip ištisą

dešimtmetį tvirtino lyderiai Vašingtone, Laosas buvo geresnė vieta ją ginti negu Vietnamas; ko gero, tik ten ir buvo galima ją apginti. Nors Laosas – atoki, išėjimo prie jūros neturinti šalis, šiaurės vietnamiečiai, kaip nekenčiami svetimšaliai, jo teritorijoje nebūtų galėję pradėti partizaninio karo. Amerika būtų galėjusi kariauti ten bemaž įprastinį karą, kuriam jos kariuomenė buvo parengta, o Tailandas bemaž neabejotinai būtų rėmęs jos pastangas. Šitaip klostantis įvykiams Hanojus tikriausiai būtų atsitraukęs laukti palankesnių laikų plataus masto karui.

Tačiau tokia blaivi strateginė analizė netiko konfliktui, vis dar suvokiamam daugiausiai ideologinėmis kategorijomis. (Tuo metu ir aš taip nemąsčiau.) Dešimtmetį amerikiečių lyderiai įrodinėjo, kad būtina ginti Vietnamą – neva jis yra svarbiausias Azijos gynybos koncepcijos elementas; tos strategijos keitimas, „domino teorijos“ ramsčiu staiga įvardijant atokią ir atsilikusią kalnų karalystę, galėjo suardyti sutarmę šalies viduje.

Dėl visų šių priežasčių Kennedy ir jo patarėjai padarė išvadą, kad Indokiniją reikia ginti Pietų Vietname, kur komunistų agresija amerikiečiams labiau suprantama, nors kariniu požiūriu tokia užduotis buvo bemaž neįgyvendinama. Mat ne vien tiekimo keliai buvo atviri; klastingas, nepastovus Kambodžos valdovas princas Sihanouk nusprendė, kad žaidimas baigėsi, ir susitaikė su komunistų bazių kūrimu išilgai Kambodžos sienos su Pietų Vietnamu. Šitaip susidarė užburtas ratas: neliečiant komunistų bazių Kambodžoje, šiaurės vietnamiečiai, užpuolę Pietus, galėjo atsitraukti į saugią vietą pailsėti ir persiformuoti, todėl Pietų Vietnamui apsiginti buvo neįmanoma; puolant bazes, Pietų Vietnamas ir jo sąjungininkai būtų apkaltinti „agresija“ prieš „neutralią“ šalį.

Turint galvoje Berlyno krizę, Kennedy nenoras rizikuoti karu Kinijos pašonėje – Laose, apie kurį girdėjo gal vienas procentas Amerikos visuomenės, buvo suprantamas. Alternatyva – palikti Indokiniją likimo valiai – apskritai nebuvo svarstoma. Kennedy nesirengė nubraukti viso dešimtmečio abiejų partijų pastangų, ypač po įvykių Kiaulių įlankoje. Be to, pasitraukti būtų reiškę pripažinti pralaimėjimą kovoje su nauja komunistų strategija – partizaniniu karu. O svarbiausia, Kennedy tikėjo patarimais, kad Amerikos pagalba įgalins Pietų Vietnamo karines pajėgas sumušti komunistų partizanus. Tomis naiviomis dienomis niekas iš abiejų partijų lyderių neįtarė, kad Amerika grimzta į liūną.

Viešai komentuoti Indokinijos reikalus Kennedy buvo pradėjęs daugiau kaip prieš dešimtmetį. Jau 1951 metų lapkritį jis palietė temą,

lydėjusią jį visą gyvenimą: komunizmui sustabdyti vien jėgos nepakanka; amerikiečių sąjungininkai turi kurti šiam tikslui politinį pamatą.

> Stabdyti komunizmo veržimąsi į pietus reikia, bet ne vien kliaujantis ginklo jėga. Mūsų užduotis veikiau būtų skatinti tose vietovėse stiprias antikomunistines nuotaikas ir gynybą grįsti jomis, o ne generolo de Lattre'o legionais.[6]

1954 metų balandį, kai vyko Dulleso „bendro veikimo" kampanija gelbėti Dien Bien Phu, Kennedy kalbėdamas Senate prieštaravo intervencijai, kol Indokinija tebėra prancūzų kolonija.[7] 1956 metais, Prancūzijai jau pasitraukus ir Pietų Vietnamui tapus nepriklausomam, Kennedy buvo pasirengęs dėtis prie daugumos požiūrio: „Tai mūsų kūrinys, ir mes negalime jo palikti likimo valiai." Tuo pat metu jis tvirtino, kad konfliktas esąs ne tiek karinis, kiek politinis ir moralinis iššūkis „šalyje, kur laisvos iniciatyvos ir kapitalizmo sąvokos neturi prasmės, kur skurdas ir badas – tai ne priešai iš anapus 17-osios lygiagretės, o nuolatiniai gyvenimo palydovai. ... Mes privalome pasiūlyti jiems revoliuciją – politinę, ekonominę ir socialinę revoliuciją, kur kas pranašesnę už tai, ką gali pasiūlyti komunistai." Ant kortos pastatyta ne kas kita, o Amerikos patikimumas: „Jeigu ši šalis taps jos egzistencijai gresiančių pavojų – komunizmo, politinės anarchijos, skurdo ir viso kito, – auka, tuomet Jungtinės Valstijos bus pagrįstai laikomos atsakingomis už tai, ir mūsų prestižas Azijoje smuks dar žemiau."[8]

Kennedy tarytum teigė, kad visa gudrybė būtų padaryti auką atsparesnę agresijai. Toks požiūris sukūrė naują, diplomatijos žodyne dar nefigūravusią sąvoką, kuri tebevartojama iki šiol, – „valstybingumo kūrimas" (*nation-building*). Kennedy siūlė visokeriopai stiprinti pietų vietnamiečius, kad jie patys galėtų priešintis komunistams. Buvo pabrėžiama pilietinė veikla ir vidaus reformos, pasikeitė ir oficiali retorika, iš kurios dabar buvo galima suprasti, kad pavojai Vietname gresia ne tiek Amerikos saugumui, kiek jos prestižui ir patikimumui.

Kiekviena nauja administracija, kuriai teko užsiimti Indokinija, regis, klimpo vis giliau ir giliau. Truman ir Eisenhower pradėjo karinės paramos programą, o Kennedy perkėlus akcentą į reformas, Amerika įsitraukė ir į Pietų Vietnamo vidaus politiką. Problema buvo ta, kad reformų ir „valstybingumo kūrimo" vaisiai galėjo pasirodyti tik po daugelio metų. Penktąjį ir šeštąjį dešimtmetį, pasiūliusi Europai Marshallo planą ir sukūrusi NATO karinę sąjungą, Amerika parėmė susiformavusias valstybes, turinčias tvirtas politines tradicijas. Vietnamas buvo visiškai nauja šalis, be jokių institucijų, kurias būtų galima panaudoti

kaip pamatą. Pagrindine dilema tapo tai, kad pasiekti politinį Amerikos tikslą – sukurti Pietų Vietname stabilią demokratiją – nebuvo galima taip greitai, jog būtų užkirstas kelias komunistų pergalei. O juk tai buvo strateginis Amerikos tikslas. Jungtinės Valstijos turėjo keisti arba politinius, arba karinius tikslus.

Kai Kennedy pradėjo eiti pareigas, partizaninis karas Pietų Vietname buvo pasiekęs tokį smurto lygį, kuris neleido sutvirtėti Ngo Dinh Diemo vyriausybei, bet dar nekėlė abejonių dėl jos išlikimo. Šis tariamas partizanų aktyvumo stabilizavimas piršo Kennedy administracijai iliuziją, kad iki galutinės pergalės tetrūksta palyginti menkų pastangų. Tačiau partizanų veikla buvo laikinai aprimusi pirmiausiai dėl to, kad Hanojui tuo metu rūpėjo Laosas; tai, pasirodo, buvo tyla prieš audrą. Kai tik atsivėrė nauji tiekimo keliai per Laosą, partizaninis karas Pietuose vėl suintensyvėjo, ir Amerikos dilemos ėmė darytis neišsprendžiamos.

Kennedy administracija savo kelionę į Vietnamo liūną pradėjo 1961 metų gegužę, kai į Saigoną „įvertinti padėties“ atvyko viceprezidentas Johnson. Tokios misijos bemaž visada liudija, kad sprendimas jau priimtas. Per dviejų ar trijų dienų vizitą neįmanoma susidaryti savarankiškos nuomonės apie dešimtmetį trunkantį partizaninį karą. Nors viceprezidentas paprastai būna gerai susipažinęs su žvalgybos ir analitiniais pranešimais (kiek jie atskleidžiami, priklauso nuo prezidento), jis neturi pakankamai personalo išsamiai analizei atlikti, juolab imtis kokių nors priemonių. Viceprezidentų kelionės į užsienį dažniausiai būna skirtos Amerikos prestižui sutvirtinti arba suteikti patikimumo jau priimtiems sprendimams.

Johnsono kelionė į Vietnamą buvo vadovėlinis šių taisyklių pavyzdys. Prieš paskelbdamas apie šią misiją, Kennedy susitiko su senatoriumi J. Williamu Fulbrightu, Senato Užsienio reikalų komiteto pirmininku, ir įspėjo jį, kad amerikiečių kariai gali būti pasiųsti į Vietnamą ir Tailandą. Senatorius Fulbright pažadėjo palankumą, jeigu tos šalys pačios pasiprašys pagalbos.[9] Fulbrighto atsakymas atspindėjo klasikinę amerikiečių reakciją. Koks Richelieu, Palmerston ar Bismarck pirmiausia būtų paklausę, kokiais nacionaliniais interesais vadovaujamasi. Fulbrightui labiau rūpėjo Amerikos teisinė ir moralinė padėtis.

Johnsono išvykimas sutapo su gegužės 11 dienos Nacionalinio saugumo tarybos direktyva, kuri nustatė, kad neleisti komunistams įsivyrauti Pietų Vietname yra Amerikos nacionalinis siekis. Buvo pasirinkta strategija kariniais, politiniais, ekonominiais, psichologiniais ir slaptais

veiksmais „kurti toje šalyje gyvybingą, vis demokratėjančią visuomenę“.[10] Tramdymas keitėsi į valstybingumo kūrimą.

Grįžęs Johnson raportavo, kad didžiausią pavojų Indokinijoje kelia ne komunistų iššūkis – kurį jis, nepaaiškinęs priežasties, apibūdino kaip „laikiną“, – o badas, neišprusimas, skurdas ir ligos. Diemą Johnson įvertino kaip žavų, bet „nutolusį“ nuo savo tautos; vienintelis Amerikos pasirinkimas, pasak Johnsono, esąs arba remti Diemą, arba pasitraukti.[11] Pietų Vietnamą galima išgelbėti tik tuo atveju, jei Jungtinės Valstijos veiktų greitai ir ryžtingai. Johnson nepaaiškino, kaip Jungtinės Valstijos galėtų išnaikinti badą, skurdą ir ligas per patį partizaninio karo įkarštį.

Suformulavusi principą, administracija privalėjo parengti ir politiką. Tačiau artimiausius tris mėnesius ji buvo užsiėmusi Berlyno krize, o kai 1961 metų rudenį vėl atsigręžė į Vietnamą, saugumo reikalai buvo pablogėję tiek, kad juos pataisyti galėjo tik vienoks ar kitoks Amerikos karinis įsikišimas.

Generolas Maxwell Taylor, prezidento karinis patarėjas, ir Walt Rostow, Valstybės departamento Politikos planavimo skyriaus direktorius, buvo pasiųsti į Vietnamą aiškintis, ko reikėtų imtis. Priešingai negu viceprezidentas, Taylor ir Rostow priklausė artimiausių Kennedy patarėjų ratui; kaip ir Johnson, požiūrį į Amerikos politiką Vietname jie susidarė dar prieš išvykdami iš Vašingtono. Tikroji misijos paskirtis buvo nustatyti, kaip ir kokiu mastu Amerika turėtų išplėsti savo dalyvavimą toje šalyje.

Kaip paaiškėjo, Taylor ir Rostow rekomendavo smarkiai padidinti amerikiečių patarėjų vaidmenį visuose Vietnamo administracijos lygiuose. Jie siūlė Vietname dislokuoti 8000 karių iš vadinamųjų logistikos pajėgų – neva padėti susidoroti su potvyniais Mekongo deltoje, bet pakankamai pasirengusių gintis; taip pat jie rekomendavo gerokai padidinti civilių patarėjų skaičių.

Galiausiai buvo pasiektas kompromisas tarp tų Kennedy administracijos narių, kurie Amerikos dalyvavimą Vietname norėjo apriboti patariamuoju vaidmeniu, ir tų, kurie ragino nedelsiant įvesti kovinius dalinius. Pastarieji irgi toli gražu neturėjo vieningos nuomonės dėl to, kokią užduotį tektų vykdyti amerikiečių kariams; užtat visi kaip vienas nesuvokė problemos masto. Einantysis gynybos sekretoriaus pavaduotojo pareigas William Bundy apskaičiavo, kad Štabų viršininkų komiteto rekomenduojamas iki 40 000 karių įvedimas turėtų 70 procentų šansą „užšaldyti padėtį“.[12] Kadangi partizaniniame kare kompromisas tarp pergalės ir pralaimėjimo neįmanomas, „padėties užšaldymas“,

žinoma, būtų tik nutolinęs žlugimą ir pastatęs ant kortos tarptautinį Amerikos patikimumą. Bundy pranašiškai pridūrė, kad jo spėjama 30 procentų nesėkmės tikimybė duotų panašų rezultatą, kokį patyrė Prancūzija 1954 metais. Tuo pat metu gynybos sekretorius Robert McNamara ir Štabų viršininkų komitetas apskaičiavo, kad tuo atveju, jei atvirai įsikištų Hanojus ir Pekinas, pergalei pasiekti prireiktų 205 000 amerikiečių karių.[13] Vėliau paaiškėjo, kad tai buvo mažiau nė pusė to kariuomenės kiekio, kurį Amerika galiausiai pasiuntė kariauti vien prieš Hanojų.

Biurokratinis kompromisas neretai atspindi pasąmoningą viltį, kad ilgainiui nutiksią kas nors tokio, dėl ko problema pati savaime išsispręs. Tačiau Vietnamo atveju tokiai vilčiai nebuvo jokio apčiuopiamo pagrindo. Oficialiems skaičiavimams svyruojant nuo 40 000 karių, reikalingų „padėčiai užšaldyti“, iki 205 000 karių, reikalingų pergalei pasiekti, į 8000 karių pasiuntimą Kennedy administracija turėjo žiūrėti arba kaip į apgailėtinai mažą, arba kaip į pirmą įnašą vis labiau didinant Amerikos vaidmenį. Ir nors 70 procentų sėkmės tikimybė galėjo atrodyti patraukli, kitoje svarstyklių pusėje derėjo dėti globalinį poveikį tokios katastrofos, kokią anksčiau patyrė Prancūzija.

Buvo justi aiškus polinkis į tolesnį įsitraukimo didinimą, nes Kennedy nepakeitė savo nuomonės apie tai, kas stovi ant kortos. 1961 metų lapkričio 14 dieną jis kalbėjo savo personalui, kad Jungtinių Valstijų reakcija į komunistų „agresiją“ bus „nagrinėjama abiejose ‘geležinės uždangos’ pusėse... kaip administracijos ketinimų ir pasiryžimo matas“. Jei Amerika nuspręstų derėtis, o ne siųsti pastiprinimus, ji veikiausiai būtų „laikoma silpnesne negu Laose“.[14] Kennedy atmetė Chesterio Bowleso ir Averello Harrimano siūlymą „derėtis“ dėl 1954 metų Ženevos susitarimų įgyvendinimo, kuris iš tikrųjų buvo pasitraukimo iš Pietų Vietnamo eufemizmas.

Atmetant derybas ir einant pastangų didinimo kryptimi, neriboto Amerikos angažavimosi buvo galima išvengti tik tuo atveju, jei Hanojus atsitrauktų. Tačiau tam reikėjo masyvaus, o ne laipsniško didinimo, jei toks buvo apskritai įmanomas. Amerika nebuvo pasirengusi suprasti, kad tikrasis pasirinkimas yra arba totalinis angažavimasis, arba pasitraukimas ir kad laipsniškas eskalavimas – pats pavojingiausias kursas.

Deja, tuo metu buvo madingas dozuotas eskalavimas. Skirtas agresijai stabdyti nenaudojant pernelyg daug jėgų, jis turėjo ir platesnę paskirtį – neleisti, kad karinis planavimas atitrūktų nuo politinių sprendimų, kaip buvo atsitikę Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse.

Dozuotas atsakas (*graduated response*) visų pirma buvo sumanytas kaip branduolinio karo strategija, padedanti išvengti visuotinės katastrofos. Tačiau taikant šią strategiją partizaniniam karui, grėsė pavojus, kad eskalavimas neturės pabaigos. Ribotą angažavimąsi priešininkas galėjo suprasti veikiau kaip atlyžį negu ryžtą, ir tai būtų skatinę jį toliau gilinti eskalavimą; sėsti prie derybų stalo bus galima vėliau, būtų galvojęs jis, kai rizika taps – jei apskritai taps – nepakenčiama.

Įdėmesnis žvilgsnis į istorinius faktus būtų parodęs, kad Hanojaus vadus vargu ar atgrasins ezoteriškos Vašingtono strateginės teorijos, kad jie turi talentą kovoti su Vakarų technologija, kad demokratija nėra nei jų tikslas, nei susižavėjimą kelianti sistema. Taikaus kūrimo džiaugsmai buvo svetimi prancūzų kalėjimų ir partizaninių kovų užgrūdintiems veteranams. Į amerikinę reformų versiją jie žiūrėjo su panieka. Juk visą savo gyvenimą jie kovojo ir kentėjo tam, kad sukurtų vieningą komunistinį Vietnamą ir pašalintų bet kokią užsienio įtaką. Revoliucinis karas buvo jų vienintelė profesija. Net išieškojusi visą pasaulį, Amerika nebūtų radusi nesukalbamesnio priešininko.

Pasak Rogerio Hilsmano, kuris tuo metu vadovavo Valstybės departamento Žvalgybos ir tyrimų skyriui, Amerikos tikslas buvo paversti vietkongus „gaujomis alkanų, už įstatymo ribų esančių marodierių, kurie visą savo energiją eikvotų vien tam, kad išliktų gyvi".[15] Tačiau kurį partizaninį karą istorijoje galima laikyti sėkmingu precedentu? Malajoje 80 000 britų ir dvigubai daugiau malajiečių karių tik per trylika metų įveikė priešininką, kurio pajėgos neviršijo 10 000, kuris neturėjo nei saugių komunikacijos linijų, nei galimybių papildyti savo gretas ir negaudavo apčiuopiamos užsienio paramos. Vietname kovojo dešimtys tūkstančių partizanų, turinčių užnugarį Šiaurėje, bazių tinklą palei šimtus pasienio mylių ir patyrusios šiauriečių kariuomenės paramą, jei pasirodytų, kad partizanai neįstengia atsilaikyti.

Amerika pati stūmė save į padėtį, kuri geriausiu atveju galėjo baigtis aklaviete. Juk iki Bundy apskaičiuotų 40 000 karių dar gerokai trūko. Kai Kennedy tapo prezidentu, amerikiečių karinis personalas Vietname buvo apie 900 žmonių. 1961 metų pabaigoje jų skaičius padidėjo iki 3164; 1963-aisiais, Kennedy nužudymo metais, jų buvo 16 263 ir turėjo dar padaugėti. 1960 metais žuvo 5 amerikiečiai, 1961 metais – 16, 1963 metais – 123, o 1964 metais, paskutiniais taikos metais prieš Amerikos kovinių dalinių pasiuntimą, žuvusiųjų skaičius viršijo 200. Tačiau karinė padėtis ženkliau nepagerėjo.

Juo labiau plėtėsi Jungtinių Valstijų karinis vaidmuo Pietų Vietname, juo labiau jos akcentavo politinę reformą. O juo primygtiniau

Vašingtonas reikalavo vidaus permainų, juo labiau jis amerikanizavo karą. 1961 metų kovo 28 dieną apžvelgdamas gynybos reikalus Kennedy dar sykį pakartojo pagrindinę savo tezę: kad ir kokie galingi būtų Amerikos strateginiai ginklai, periferijoje juos ilgainiui pavers niekais „ardomosios veiklos, infiltracijos, bauginimo, netiesioginės arba užslėptos agresijos, vidaus revoliucijos, diplomatinio šantažo, partizaninio karo jėgos“[16] – tai yra pavojai, kuriuos įmanoma įveikti tik politinėmis ir socialinėmis reformomis, įgalinančiomis potencialias aukas padėti pačioms sau.

Kennedy administracija palaikė banalia tiesa tai, kas vėliau tapo viena iš daugelio neišsprendžiamų Indokinijos dilemų; tuo pat metu reikalaujant ir politinės reformos, ir karinės pergalės, įsisuko užburtas ratas. Partizanai turėjo plačias galimybes reguliuoti karo intensyvumą, taigi ir saugumo lygį, kuris artimiausioje ateityje visiškai nepriklausė nuo reformų tempo. O juo mažesnis buvo saugumo lygis, juo diktatoriškesnė turėjo darytis Saigono vyriausybė. Ir kadangi Vašingtonas partizanų laimėjimus iš dalies aiškino reformų šlubčiojimu, Hanojus galėjo manevruoti taip, kad Amerika didintų spaudimą Saigono vyriausybei, kurią jis stengėsi nuversti. Atsidūrusi spąstuose tarp fanatiškų Hanojaus ideologų ir nepatyrusių Vašingtono idealistų, Diemo vyriausybė prarado lankstumą ir galiausiai buvo sutrinta.

Netgi mažiau negu Diem mandarinų tradicijų paveiktas politinis lyderis būtų pabūgęs kurti pliuralistinę demokratiją vykstant partizaniniam karui ir tokioje į regionus, sektas ir klanus susiskaldžiusioje šalyje. Visam Amerikos sumanymui nuo pat pradžių trūko patikimumo – ne tiek dėl to, kad Amerikos lyderiai apgavo visuomenę, kiek dėl to, kad jie patys apsigavo vertindami savo gebėjimus, taip pat ir tariamą lengvumą savo institucijas perkeliant į kitas kultūras. Iš tikrųjų Kennedy administracija mėgino įgyvendinti Wilsono idėjas. Kaip kad Wilson tikėjo, jog amerikiečių požiūrį į demokratiją ir diplomatiją galima nesunkiai įskiepyti Europoje Keturiolika punktų, taip ir Kennedy administracija stengėsi įpiršti vietnamiečiams bemaž grynai amerikines savivaldos taisykles. Neva nuvertus Pietų despotus ir į valdžią atėjus geriesiems demokratams, Indokinijoje siaučiantis konfliktas savaime išblėstų.

Pagalbos Vietnamui didinimą kiekviena nauja Amerikos administracija stengėsi padaryti priklausomą nuo reformų eigos. Taip 1954 metais elgėsi Eisenhower, dar primygtiniau to reikalavo 1961-aisiais Kennedy, paramos didinimą siedamas su Jungtinių Valstijų patariamojo vaidmens išplėtimu į *visus* valdžios lygius. Kaip ir buvo galima numa-

tyti, Diem su tuo nesutiko: nepriklausomybės kovų lyderiams retai patinka globa. Senatorius Mansfield, 1962 metų pabaigoje apsilankęs Vietname, pakeitė savo ankstesnę nuomonę (žr. XXV skyrių) ir pripažino, kad Diemo vyriausybė „atrodo veikiau nutolusi nuo visuomenei atskaitingos ir atliepios vyriausybės siekinio negu prie jo priartėjusi."[17]

Vertinimas buvo teisingas. Tačiau kur kas svarbiau tai, kodėl tokia padėtis susiklostė: dėl vyriausybės trūkumų, dėl kultūrinio atotrūkio tarp Amerikos ir Vietnamo ar dėl partizanų siautėjimo. Santykiai tarp Amerikos administracijos ir Diemo visus 1963 metus tik blogėjo. Spaudos pranešimai iš Saigono, iki tol palankiai vertinę Amerikos pastangas, dabar pasidarė priešiški. Kritikai kvestionavo ne Amerikos tikslus – šito jie ėmėsi vėliau, – o tai, ar demokratinį, nekomunistinį Pietų Vietnamą apskritai įmanoma sukurti bendradarbiaujant su tokiu represyviu lyderiu kaip Diem. Diem netgi buvo įtariamas galvojant apie kompromisą su Hanojumi, – nors būtent už tai, kad atmetė šitokį kelią, po kelerių metų buvo pasmerktas vėlesnis Pietų Vietnamo prezidentas Nguyen Van Thieu.

Santykių su Saigonu nutrūkimą išprovokavo konfliktas tarp Pietų Vietnamo budistų ir Diemo, kurio vyriausybė išleido potvarkį, draudžiantį kelti sektų, religinių grupių ir politinių partijų vėliavas. Vykdydama įsakymą, 1963 metų gegužės 8 dieną Hue mieste kariuomenė šaudė į protestuojančius budistus ir keletą demonstrantų nukovė. Protestuotojų nuoskaudos buvo pagrįstos, ir jas netrukus pasigavo tarptautinė žiniasklaida; tiesa, demokratijos trūkumu jie nesiskundė. Budistai, tokie pat autoritariški kaip Diem, nekėlė jokių konkrečių sąlygų, su kuriomis Diem būtų galėjęs sutikti, jei būtų norėjęs. Iš esmės tai buvo kova ne tiek dėl demokratijos, kiek dėl valdžios. Partizaninio karo ir savo pačios trūkumų paralyžiuota, Diemo vyriausybė nesutiko daryti nuolaidų. Vašingtonas ėmė spausti Diemą ir paragino nušalinti jo brolį Ngo Dinh Nhu, saugumo pajėgų vadovą, – šitokią *démarche* Diem suprato kaip intrigas siekiant atiduoti jį priešų malonei. Galutinai santykiai nutrūko rugpjūčio 21 dieną, kai Nhu agentai surengė reidus daugybėje pagodų ir suėmė 1400 vienuolių.

Rugpjūčio 24 dieną neseniai paskirtas ambasadorius Henry Cabot Lodge gavo nurodymą pareikalauti Nhu nušalinimo ir perspėti Diemą, kad jam atsisakius tai padaryti Jungtinėms Valstijoms teks „pripažinti, kad ir paties Diemo valdžios neįmanoma išsaugoti".[18] Ambasadorius turėjo oficialiai pranešti Saigono kariniams lyderiams, kad Amerikos pagalba priklausysianti nuo Nhu nušalinimo, – Lodge'o žodžius pašnekovai turėjo suprasti taip, kad Diemą reikia nuversti. Beveik tokius pačius

reikalavimus Kennedy ir McNamara vėliau pakartojo viešai. Kad generolai teisingai suprastų užuominą, jiems buvo pasakyta, kad Jungtinės Valstijos suteiks „tiesioginę paramą bet kuriuo pereinamuoju laikotarpiu, jei subyrėtų centrinės valdžios mechanizmas".[19] Pietų Vietnamo generolai bemaž du mėnesius kaupė drąsą, kol pasielgė taip, kaip užuominomis ragino jų sąjungininkai. Lapkričio 1 dieną jie pagaliau pašalino Diemą nužudydami ir jį, ir jo brolį.

Skatindama perversmą Amerika negrįžtamai įsitraukė į Vietnamo reikalus. Apskritai kalbant, visi revoliuciniai karai kyla tada, kai suabejojama valdžios teisėtumu; gilinti tas abejones yra pagrindinis partizanų tikslas. Nuvertus Diemą, Hanojus pasiekė šį tikslą nepajudinęs nė piršto. Kadangi Diemo valdymas buvo feodalinio pobūdžio, jo nuvertimas atsiliepė kiekvienam civilinės valdžios sluoksniui iki pat kaimų. Valdžios statinį dabar reikėjo perstatyti nuo pačių pamatų. O istorija moko geležinio revoliucijų dėsnio: juo plačiau išnaikinama esama valdžia, juo labiau jos perėmėjai turi kliautis gryna jėga, norėdami įtvirtinti savąją. Juk teisėtumas visų pirma reiškia valdžios pripažinimą be prievartos; jei to nėra, kiekvienos varžybos tampa jėgos varžybomis. Iki perversmo egzistavo galimybė (bent jau teorinė), kad Amerika nesileisianti tiesiogiai įtraukiama į karines operacijas – panašiai kaip prieš dešimtį metų pasielgė Eisenhower, nusprendęs neperžengti pavojingos ribos dėl Dien Bien Phu. Tačiau perversmas buvo teisinamas kaip turįs palengvinti karo vedimą, todėl pasitraukimo galimybė nustojo egzistavusi.

Diemo pašalinimas nesutelkė žmonių aplink generolus, kaip tikėjosi Vašingtonas. Nors *The New York Times* sveikino perversmą kaip galimybę „atremti tolesnius komunistų įpuolius visoje Pietryčių Azijoje",[20] atsitiko atvirkščiai. Pliuralistinės visuomenės pagrindas yra sutarmė dėl pamatinių vertybių, kuri implicitiškai nustato ribas konkuruojančių individų ar grupių pretenzijoms. Vietname toji sutarmė apskritai buvo menka. Perversmas sugriovė daugiau kaip dešimtmetį kurtą statinį ir jo vietoje paliko grupę tarpusavyje besivaržančių generolų, neturinčių nei politinės patirties, nei politinių šalininkų.

Vien per 1964 metus įvyko dar septynios valdžios permainos, bet nė viena jų neatnešė nieko panašaus į demokratiją – visos jos buvo vienokių ar kitokių perversmų rezultatas. Diemo įpėdiniai, kuriems trūko jo kaip nacionalisto ir mandariniško „tautos tėvo" įvaizdžio, praktiškai neturėjo kitos išeities, tik atiduoti karą į amerikiečių rankas. Po Diemo nuvertimo buvo teisingai pastebėta, kad „klausimas ne tas, kaip skatinti tokį Pietų Vietnamo režimą, kurį Amerika galėtų remti,

o kaip rasti tokį režimą, kuris remtų ją kovoje su triumfuojančiais komunistais".[21]

Hanojaus veikėjai kaipmat įžvelgė savo šansą. Komunistų partijos Centro komiteto posėdyje, įvykusiame 1963 metų gruodį, buvo nubrėžta nauja strategija: stiprinti partizanų būrius ir spartinti jų infiltraciją į Pietus. O svarbiausia, pasitelkti reguliariuosius Šiaurės Vietnamo kariuomenės dalinius: „Atėjo metas, kai Šiaurė turi padidinti paramą Pietums, Šiaurė privalo dar labiau sustiprinti savo kaip visos tautos revoliucinės bazės vaidmenį."[22] Netrukus 325-oji šiaurės vietnamiečių divizija pradėjo brautis į Pietus. Iki perversmo iš Šiaurės daugiausiai skverbėsi pietiečiai, 1954 metais išvesti už 17-osios lygiagretės; vėliau šiauriečių dalis nuolat didėjo ir po 1968 metų puolimo per Tet šventę pasiekė beveik šimtą procentų. Kai Šiaurės Vietnamas pradėjo naudoti reguliariuosius kariuomenės dalinius, abi pusės peržengė savo Rubikonus.

Nuvertus Diemą, netrukus buvo nužudytas Kennedy. Naujasis prezidentas Lyndon Baines Johnson reguliariųjų Šiaurės Vietnamo dalinių intervenciją jau traktavo kaip klasikinį atviros agresijos atvejį. Taigi Hanojus laikėsi tam tikros strategijos, o Vašingtonas turėjo tik tarpusavyje konkuruojančias teorijas, kurių nė viena nebuvo išplėtota iki galo.

Įstrigusi tarp savo troškimo pasiekti pergalę nekariniais būdais ir karinės katastrofos nuojautos, Amerika atsidūrė keblioje padėtyje. 1963 metų gruodžio 21 dieną McNamara raportavo naujajam prezidentui, kad saugumo reikalai Pietų Vietname kelia nerimą. Amerika ilgiau nebegalėjo vengti pasirinkimo, kuris visą laiką piršte piršosi: arba smarki jos karinio dalyvavimo eskalacija, arba Pietų Vietnamo žlugimas. Kennedy administracija bijojo stoti į karą nedemokratiško sąjungininko pusėje; Johnsono administracija labiau bijojo palikti likimo valiai naują nedemokratišką Saigono vyriausybę, negu dalyvauti kare.

Retrospektyviai žvelgiant, paskutinė akimirka, kai Amerika galėjo pasitraukti iš Vietnamo, sumokėjusi pakenčiamą – nors ir didelę – kainą, buvo arba prieš pat, arba tuoj po Diemo nuvertimo. Kennedy administracijos vertinimas, kad su Diemu laimėti neįmanoma, buvo teisingas. Johnsono administracija klaidino save manydama, kad galima laimėti su jo įpėdiniais. Turint omenyje tai, kas dėjosi po perversmo, Amerikai būtų buvę lengviau pasitraukti ir leisti Diemui žlugti dėl savo paties silpnybių arba bent jau nestoti skersai kelio deryboms su Hanojumi, kurias tylomis rengiant jis buvo įtariamas. Analitiniu požiūriu Kennedy buvo visiškai teisus, kai nenorėjo leisti Diemui tartis su Hanojumi, nes tada komunistai būtų neišvengiamai užgrobę valdžią.

Problema buvo ta, kad Amerika nebuvo pasirengusi nei pažvelgti į akis savo veiksmų padariniams, nei taikstytis su tuo, kas būtų, viską palikus savieigai.

Kai kurie Kennedy administracijos nariai vėliau įtikinėjo, kad po 1964 metų prezidento rinkimų Kennedy ketino išvesti amerikiečių pajėgas, kurios iki tol vis dar buvo didinamos. Kiti, užėmę ne mažiau aukštas pareigas, tai neigė. Dabar apie Kennedy ketinimus galima pasakyti tik tai, kad kiekvienas naujas į Vietnamą siunčiamas pastiprinimas vis labiau grynino jo pasirinkimus ir vienokio ar kitokio sprendimo padarinius darė skausmingesnius ir brangesnius. Kiekvieną mėnesį Amerikos statymai vis didėjo, iš pradžių vien kariniu, bet netrukus ir Amerikos tarptautinės padėties požiūriu.

Kennedy nužudymas dar labiau apsunkino Amerikos galimybę išsipainioti iš Vietnamo. Jei Kennedy iš tikrųjų buvo supratęs, kad Amerika eina netinkamu keliu, jam tereikėjo pakeisti savo paties sprendimą. Tuo tarpu Johnsonui jau būtų reikėję atmesti neabejotiną visų garbinamo kritusio pirmtako politiką. Tai buvo ypač sunku todėl, kad nė vienas iš patarėjų, kuriuos jis paveldėjo iš Kennedy, nerekomendavo trauktis (ryški išimtis – valstybės sekretoriaus pavaduotojas George Ball, tiesa, nepriklausęs artimiausiam ratui). Tik nepaprastai pasitikįs savimi ir išmanus lyderis būtų galėjęs ryžtis tokiam žingsniui, nuo atėjimo į prezidento postą tepraėjus visai nedaug laiko. O užsienio politikos reikaluose Johnson nebuvo itin tvirtas.

Žvelgiant iš dabarties matyti, kad naujajam prezidentui derėjo atlikti analizę, ar Amerika, tiek daug investavusi į savo karinius ir politinius tikslus, gali juos pasiekti. O jeigu gali, tai kokiomis priemonėmis ir per kokį laiką. Ir netgi: ar prielaidos, kuriomis remtasi angažuojantis, buvo teisingos. Net ir atmetus tai, kad gudragalviai padėjėjai, kuriuos Johnson paveldėjo iš Kennedy, vieningai pritarė mėginimui laimėti Vietname (vėlgi išskyrus George'ą Ballą), labai abejotina, kad padarius tokią analizę jos rezultatai būtų buvę reikšmingai kitokie. McNamaros Gynybos departamento ir Bundy Baltųjų rūmų personalas labai mėgo daryti analizes. Ir McNamara, ir Bundy buvo neeilinio proto, bet jiems trūko kriterijų įvertinti iššūkiui, kuris taip smarkiai skyrėsi nuo Amerikos patirties ir Amerikos ideologijos.

Pradinis Amerikos motyvas įsitraukti buvo tas, kad Vietnamo praradimas baigtųsi nekomunistinės Azijos žlugimu ir Japonijos prisitaikymu prie komunizmo. Remiantis šia analize, Amerika, gindama Pietų Vietnamą, kovojo už save, nesvarbu ar Pietų Vietnamas buvo demokratinė šalis, ar ne, ir ar tokia jį buvo galima padaryti. Tačiau toks

požiūris amerikiečiams buvo pernelyg geopolitiškas, pernelyg orientuotas į galią, ir netrukus vilsoniškasis idealizmas jį užgožė. Viena administracija po kitos mėgino imtis dvilypės užduoties, kurios abi dalys ir pavieniui buvo sunkiai įvykdomos: sumušti partizanų kariuomenę, veikiančią iš saugių bazių plačioje periferijoje, ir demokratizuoti visuomenę, neturinčią jokių pliuralizmo tradicijų.

Vietnamo katile Amerika gavo patirti, kad netgi patys švenčiausi ir neliečiamiausi įsitikinimai turi ribas, ir buvo priversta taikstytis su atotrūkiu, kuris gali atsirasti tarp galios ir principo. Būtent todėl, kad Amerika nenorėjo pripažinti jos istorinio patyrimo smarkiai neatitinkančių pamokų, jai buvo nepaprastai sunku sumažinti savo nuostolius. Tad skausmas, kurį kėlė abu šie nuovyliai, buvo Amerikos geriausių, o ne blogiausių bruožų rezultatas. Amerikos nenoras užsienio politikoje vadovautis nacionaliniais interesais paleido šalį dreifuoti nediferencijuoto moralizmo jūroje.

1964 metų rugpjūtį, po numanomo šiaurės vietnamiečių išpuolio prieš eskadrinį minininką *Maddox*, amerikiečiai smogė Šiaurės Vietnamui atsakomąjį smūgį, kuriam bemaž vieningai pritarė Senatas, pasirėmęs vadinamąja Tonkino įlankos rezoliucija. Šia rezoliucija remtasi ir anksčiau, prieš keletą mėnesių, atsakomiesiems oro antpuoliams pateisinti. 1965 metų vasarį užpuolus amerikiečių patarėjų kareivines Pleiku mieste (Vidurio aukštumos regionas), buvo surengtas atsakomasis reidas prieš Šiaurės Vietnamą, netrukus tapęs sistemingo bombardavimo kampanija kodiniu pavadinimu „Atgrumantis griaustinis“. 1965 metų liepą amerikiečių daliniai jau buvo visiškai įsitraukę į kovą, ir jų skaičius pradėjo ženkliai didėti – 1969 metų pradžioje pasiekė 543 000 karių.

Klausimas, ar Johnsono administracija nieko nenuslėpė nuo Amerikos visuomenės apie *Maddox* incidentą, vėliau tapo sudėtine vis aršėjančių ginčų dėl Vietnamo dalimi. Juo buvo naudojamasi diskredituojant ir Tonkino įlankos rezoliuciją, ir Amerikos dalyvavimą tiesioginiuose karo veiksmuose. Žinoma, Tonkino įlankos rezoliucija nebuvo paremta faktų visuma – juk kovos sumaištyje surinkti visų faktų neįmanoma. Tačiau ji ir nebuvo labai svarbi Amerikai pereinant prie karo veiksmų sausumoje. Ji veikiau laikytina mažu žingsneliu kelyje, kuris, turint omenyje visų svarbiausių asmenų nusiteikimą, būtų vienaip ar kitaip atvedęs Ameriką į tą patį tašką.

Tokie metodai, kuriais buvo ruošiama dirva Tonkino rezoliucijai, šiandien būtų neįmanomi, taigi Amerikos demokratija nuo to tik laimėjo. Kita vertus, Johnsono taktika ir atvirumas ne per labiausiai skyrėsi nuo Franklino Delano Roosevelto, kai šis palengva kreipė Ameriką

dalyvauti Antrajame pasauliniame kare, – kaip pavyzdį galima paminėti Roosevelto ne itin nuoširdų pasakojimą apie JAV eskadrinio minininko *Greer* torpedavimą, 1941 metais suteikusį Amerikai dingstį įsitraukti į jūrų karą Atlanto vandenyne. Abiem atvejais prezidentas vienašališkai nurodinėjo, ko Amerika netoleruosianti: penktąjį dešimtmetį – vokiečių pergalės, septintąjį – Indokinijos užgrobimo. Abu prezidentai buvo pasirengę visomis šalies karinėmis pajėgomis stoti blogiui skersai kelio ir duoti atkirtį, jei blogis nesileistų sustabdomas – o tai buvo gana tikėtina. Abiem atvejais galutinį sprendimą pradėti karą jie grindė sumetimais, smarkiai pranokstančiais minėtų incidentų mastą.

Vietnamo košmaru tapo ne tai, kaip Amerika stojo į karą, o tai, kad ji stodama į karą kruopščiau neįvertino tikėtinos kainos ir galimų padarinių. Valstybė neturėtų siųsti pusės milijono jaunuolių į tolimą žemyną ar rizikuoti savo tarptautine padėtimi ir vidaus sutelktumu, jeigu jos lyderiai negali apibūdinti politinių tikslų ir pasiūlyti realios strategijos jiems pasiekti – kaip tai vėliau padarė prezidentas Bush per karą Persijos įlankoje. Vašingtonas turėjo užduoti sau du esminius klausimus: ar įmanoma daugmaž vienu metu įvesti demokratiją ir pasiekti karinę pergalę? Ir, netgi dar svarbiau, ar nauda pateisins kainą? Prezidentams ir prezidentų patarėjams, kurie įtraukė Ameriką į sausumos kovas Vietname, teigiamas atsakymas atrodė savaime suprantamas.

Norint sėkmingai kariauti partizaninį karą, būtina subtiliai derinti karinę ir politinę strategiją. Tačiau Amerikos kariniai lyderiai niekada nesijausdavo tvirtai, kai karinius tikslus reikėdavo pajungti politiniams. Per visą Vietnamo karą priemonės neatitiko keliamų tikslų; pasiekti tuos tikslus buvo galima – jei apskritai įmanoma – tik imantis tokios rizikos, kuriai Vašingtonas nebuvo pasirengęs.

Viena pagrindinių Korėjos karo pamokų turėjo būti ta, kad užsitęsę, neduodantys rezultato karai griauna Amerikos vidaus sutarmę. Vis dėlto Vašingtonas, regis, padarė priešingas išvadas: kad nusivylimą Korėjos karu nulėmęs MacArthuro puolimas Jalaus upės link ir jo noras siekti visiškos pergalės. Taip žvelgiant Korėjos karo baigtis laikyta sėkminga, nes ji neva užkirtusi kelią kinų pergalei. Amerikos dalyvavimas Vietname buvo sąmoningai ribojamas keliant panašų tikslą: neišprovokavus Kinijos įsikišimo parodyti Šiaurės Vietnamui, kad jam nebus leista užimti Pietų Vietnamo ir kad jis neturi kito pasirinkimo, vien derėtis. Tačiau derėtis dėl ko – ypač su priešu, kuriam kompromisas atrodo lygus pralaimėjimui? Amerikos lyderiai aiškiai buvo pamiršę, kad paskutiniai dveji Korėjos karo metai ir McCarthy laikotarpis plėšte perplėšė visuomenę, nepakentusią užsitęsusio neapibrėžtumo.

Partizaniniame kare teoriškai gali būti sėkmingos tik dvi strategijos. Viena jų – iš esmės gynybine – siekiama neleisti priešininkui kontroliuoti gyventojų. Ši strategija reikalauja laiduoti bemaž visišką saugumą tokiam žmonių skaičiui, kad tarp likusiųjų partizanų laimėjimai būtų nepakankami rišliai politinei bazei sukurti. Generolas Maxwell Taylor, matyt, ir turėjo galvoje tokią strategiją, kai rekomendavo kurti amerikiečių pajėgų saugomus anklavus, o pietų vietnamiečių kariuomenė siekė neleisti konsoliduotis aiškiai apibrėžtai komunistų zonai nesistengdama dieną naktį kontroliuoti kiekvieną apylinkę. Antra galima strategija – pulti taikinius, kuriuos partizanams neišvengiamai tektų ginti, kaip antai: jų laikinas stovyklas, atsargų sandėlius ir bazes, – pavyzdžiui, sausumos pajėgomis perkirsti Ho Chi Minho taką ir blokuoti Šiaurės Vietnamo ir Kambodžos uostus, per kuriuos aprūpinamos stovyklos. Tokia strategija – bent jau teoriškai – galėjo paversti karą palyginti greitu sekinamuoju karu, kurio taip troško Amerikos kariškiai, ir priversti priešininką derėtis.

Tačiau viena strategija negalėjo būti veiksminga – būtent toji, kurią Amerika pasirinko: siekti 100 procentų saugumo visame krašte ir stengtis palaužti partizanus naikinamosiomis operacijomis. Net ir labai didelių ekspedicinių pajėgų nebūtų pakakę kovoti su priešu, kurio tiekimo linijos driekėsi už Vietnamo ribų, kuris turėjo daugybę prieglobsčio vietų, kurio valia buvo nepalaužiama. 1966 metų pabaigoje Šiaurės Vietnamo ministras pirmininkas Pham Van Dong, duodamas interviu Harrisonui Salisbury iš *The New York Times*, kalbėjo, kad Jungtinės Valstijos, nors ir būdamos kur kas stipresnės kariniu atžvilgiu, galiausiai pralaimėsiančios, nes mirti dėl Vietnamo yra pasiryžę daugiau vietnamiečių negu amerikiečių, ir jie kovos tiek, kiek reikės.[23] Jo vertinimas pasirodė teisingas.

Johnson ryžtingai atmetė bet kokį karo „plėtojimą“. Vašingtonas buvo įsitikinęs, kad keturios Indokinijos valstybės yra atskiri dariniai, nors komunistai du dešimtmečius žiūrėjo į jas kaip vieną erdvę ir jų visų atžvilgiu laikėsi vienos koordinuotos strategijos. Be to, vertindamas bendrą tarptautinį kontekstą, Vašingtonas pernelyg nuogąstavo dėl galimo kinų įsikišimo, nepaisydamas Lin Piao pareiškimo, kad kinų kariuomenė nesirengia kariauti užsienyje. Mao tą patį pakartojo Edgarui Snow, kinų komunistams palankiam amerikiečių žurnalistui: jis sakė, kad Kinija nelaikanti kariuomenės už savo sienų ir neketinanti su niekuo kovoti, kol nepuolama jos pačios teritorija.[24] Tad per du karus, kuriuos skyrė pusantro dešimtmečio, Amerika mokėjo už tai, kad rimtai nereagavo į kinų pareiškimus: Korėjoje ji nepaisė kinų

perspėjimų ir žygiavo iki Jalaus upės, tuo paskatindama kinus įsikišti; Vietname ji ignoravo kinų patikinimus, kad jie nesikišią, ir atmetė vienintelę strategiją, kuri galėjo atvesti prie pergalės.

Baimindamasis kinų įsikišimo, pasiryžęs išsaugoti įtampos sumažinimo galimybę santykiuose su Sovietų Sąjunga ir išlaikyti šalyje sutarmę dėl savo paskelbtos „didžios visuomenės" programos, Johnson pasirinko dalines priemones, kurios statė ant kortos Amerikos tarptautinę padėtį ir nepadėjo siekti iškeltų tikslų. Mėgindama suderinti du troškimus – įveikti pasaulinį sąmokslą ir išvengti globalaus konflikto, – Amerikos politika sugebėjo tik apsikvailinti.

Išsekinti priešininką buvo neįmanoma, nes partizanai galėjo rinktis, kada ir kur stoti į kovą. Oro operacijos prieš Šiaurės Vietnamą, turėjusios kelti Hanojui vis daugiau skausmo, tikslo nepasiekė, nes Šiaurės Vietnamo transporto sistema buvo pernelyg rudimentiška, kad ją būtų galima paralyžiuoti, ir nepakankamai reikšminga kaip neuralginis taikinys. Aklavietė buvo naudinga Hanojui – ypač tokia, kuri apsiribojo Pietų Vietnamo teritorija ir didino amerikiečių kariuomenės nuostolius. Visa tai stiprino opoziciją karui pačioje Amerikoje – opoziciją, kuri dabar protestavo būtent prieš bombardavimą, turėjusį įtikinti Hanojų, kad laimėti jis neturįs šansų.

Vašingtonas bandė įrodyti, kad būti agresoriumi neapsimoka ir kad partizaniniai karai netapsią ateities banga. Bet jis nesuprato vieno dalyko – kaip priešininkas skaičiuoja savo naudą ir nuostolius. Johnsonui atrodė, kad geriausia išeitis – demonstruojant nuosaikumą, nuraminti Hanojų ir pasiūlyti jam kompromisą. Tačiau visi šie puikūs dalykai veikiau skatino Hanojų atkakliai laikytis savo linijos ir tuo pačiu pamokyti Ameriką, kad už pralaimėjimą nuosaikiai elgiantis apdovanojimų nebūna. Johnson šitaip aiškino Amerikos tikslus:

> Mes nenorime Šiaurės Vietnamo nušluoti nuo žemės paviršiaus. Mes nesistengiame pakeisti jo vyriausybės. Mes neketiname Pietų Vietname kurdinti nuolatinių bazių. ...
>
> ...mes esame ten, nes mėginame priversti Šiaurės Vietnamo komunistus liautis šaudžius į savo kaimynus... parodyti, kad partizaninis karas, vienos valstybės sukurstytas prieš kitą valstybę, niekada nebus sėkmingas. ... Mes privalome toliau daryti tai, ką darome, kol Šiaurės Vietnamo komunistai įsitikins, kad agresijos kaina pernelyg didelė – ir arba sutiks taikiai tartis, arba liausis kovoję. ...[25]

Jis norėjo, kad komunistų lyderiai Hanojuje suprastų, jog

> ...tą akimirką, kai suvoksite, kad karinė pergalė neįmanoma, ir nustosite naudoti jėgą, jūs rasite mus pasirengusius ir norinčius atsakyti tuo pačiu.

... Mes trokštame Vietname garbingos taikos. Jūsų rankose – raktas į tą taiką. Jums tereikia jį pasukti.[26]

Johnson nenusipelnė tokios neapykantos ir pajuokų, kokias sukėlė jo kreipimasis. Juk jis galų gale tik naujaip pakartojo tradicines Amerikos tiesas. Tačiau nei jis, nei jo visuomenė neturėjo sąvokų, galinčių padėti suprasti priešininką, kuriam tokie patikinimai atrodė juokingi; ypač tokį priešininką, kuriam amerikinis kompromiso apibrėžimas skambėjo kaip raginimas pralaimėti viso gyvenimo kovą.

Atkakliems, pasišventusiems Hanojaus lyderiams stabilumo sąvoka neturėjo konkrečios prasmės. Visą savo gyvenimą jie kovojo dėl pergalės, iš pradžių su Prancūzija, dabar – su supergaliūne. Dėl komunizmo jie užkrovė savo žmonėms neįtikimas kančias. „Palikti kaimyną ramybėje" Hanojaus lyderiams paprasčiausiai neleido jų prigimtis. Bismarck kartą yra pasakęs, kad Vokietijos vienybė ateisianti ne per kalbas, o per „geležį ir kraują", – būtent toks buvo Hanojaus požiūris į Vietnamo vienybę.

Įvairiausių įsitikinimų amerikiečiai be paliovos ragino Hanojų sutikti su kokia nors demokratine išeitimi ir laužė galvas kurdami tinkamas rinkimų schemas. Tačiau nė vienas iš pamatinių amerikinio požiūrio į tarptautinius reikalus elementų nebuvo nors kiek patrauklus Hanojui, nebent kaip priemonė amerikiečiams suklaidinti. Įvedęs vieną nuožmiausių pasaulyje diktatūrų, Hanojaus Politinis biuras niekada nebūtų sutikęs tapti tiesiog viena politine partija tarp daugybės partijų Pietuose. Hanojus neturėjo jokių skatulių atsisakyti jėgos naudojimo; juk tol, kol nepralaimėjo, jis dar galėjo laimėti, juolab kad pralaimėjimu nė nekvepėjo – Amerikos strategija, atvirai orientuota į aklavietę, saugojo Hanojų nuo pralaimėjimo. Johnsono siūlymas pradėti plačią atkūrimo programą, kuri būtų atvira visiems, įskaitant Šiaurės Vietnamą, buvo nuleista negirdomis.[27] Hanojus norėjo pergalės, o ne plėtros ir su jam būdinga arogancija elgėsi taip, tarsi nebūtų jokio reikalo rinktis viena iš dviejų.

Amerikos viešajai nuomonei nukrypus prieš karą, Johnsono kritikai ėmė jį dar garsiau kaltinti dėl diplomatinės aklavietės. Tačiau kaltinimai – bent jau tie, kad Johnson nenori derybų, – nebuvo teisingi. Johnsono troškimas pradėti derybas buvo toks akivaizdus, kad net trukdė jas pradėti. Ir tai įtikino Hanojų, kad vilkinant galima sulaukti vis dosnesnių siūlymų. Johnson darė vieną bombardavimo pertrauką po kitos (savo atsiminimuose jis mini jų šešiolika), nepalikdamas abejonių dėl Jungtinių Valstijų pasirengimo mokėti bet kokį, tegul

ir nelygiavertį stojamąjį mokestį, kad tik derybos prasidėtų; Hanojus buvo suinteresuotas pakelti tą kainą kuo aukščiau.

Aš buvau susijęs su viena iš iniciatyvų, kuri puikiai atskleidžia tiek Johnsono administracijos norą derėtis, tiek Hanojaus sumanumą išnaudoti tą norą savo tikslams. Į Vietnamo reikalus aš įsitraukiau gana pamažu. Visą šeštąjį dešimtmetį mano mąstymas apie užsienio politiką buvo sutelktas į Europą ir į branduolinę strategiją. Kennedy administracijoje dirbo daug žmonių, kuriais žavėjausi, ir aš palankiai vertinau jos pastangas Indokinijos atžvilgiu, pernelyg nesigilindamas į reikalo esmę. Rimtai mąstyti apie Vietnamą pradėjau po trijų apsilankymų toje šalyje 1965 ir 1966 metais, kur vykau kaip ambasadoriaus Lodge'o konsultantas taikinimo klausimais. Tos progos suteikė man galimybę apkeliauti daugelį Pietų Vietnamo provincijų ir padiskutuoti su vadinamaisiais Amerikos ambasados provincijos referentais – nepaprastai gabia ir atsidavusia jaunų užsienio reikalų tarnybos darbuotojų grupe, dirbusia įvairiuose šalies rajonuose. Aš įsitikinau, kad su pasirinkta strategija karo laimėti neįmanoma ir kad Amerikai teks painiotis iš sunkios padėties derantis su Hanojumi, nors tokių derybų turinio aiškiai neįsivaizdavau.

1967 metų vasarą aš dalyvavau vienoje iš vadinamųjų Pugwash konferencijų, į kurias renkasi mokslininkai, dirbantys branduolinio nusiginklavimo srityje. Du jos dalyviai, girdėję apie mano keliones į Indokiniją, kreipėsi su intriguojančiu pasiūlymu. Raymond Aubrac, Pasaulinės sveikatos apsaugos organizacijos pareigūnas, susipažino su Ho Chi Minhu 1946 metais, kai vietnamiečių komunistų lyderis gyveno jo namuose Paryžiuje per derybas su Prancūzija. Aubrac pasisiūlė vykti į Hanojų drauge su kolega, taikos šalininkų judėjimo dalyviu Herbertu Marcovichu, ir asmeniškai paraginti Ho Chi Minhą pradėti derybas. Informavau Bundy, tuo metu tapusį valstybės sekretoriaus pavaduotoju, ir gynybos sekretorių McNamarą. Jie pritarė tokiam vizitui, jeigu tiedu mokslininkai keliaus kaip privatūs asmenys ir nepretenduos atstovauti oficialiam Amerikos požiūriui.

Aubrac ir Marcovich nuvyko į Hanojų, kur juos priėmė Ho Chi Minh. Rituališkai pasmerkęs Amerikos „agresiją", Ho Chi Minh užsiminė, kad Hanojus sutiktų derėtis, jei Amerika liautųsi bombardavusi Šiaurės Vietnamą. Mai Van Bo, Hanojaus diplomatinis atstovas Paryžiuje, buvo paskirtas oficialiu asmeniu kontaktams palaikyti.

Pasitelkus painias ir su diplomatija mažai bendra turinčias procedūras, keletą kartų buvo pasikeista informacija. Kadangi Hanojus atsisakė tiesiogiai bendrauti su Vašingtonu, kol šis nenutraukė bombarda-

vimo, aš, kaip privatus asmuo, turėjau atlikti tarpininko funkciją. Tačiau Hanojus, kaupdamas deryboms net ir menkiausius loštukus, neleido savo atstovui bendrauti netgi su neoficialiu amerikiečiu. Taigi žinias, atėjusias iš Vašingtono, dažniausiai iš gynybos sekretoriaus McNamaros, aš perduodavau tiems dviem prancūzams, kurie savo ruožtu perduodavo jas Mai Van Bo su tokiais paaiškinimais, kokius buvau įgaliotas suteikti. McNamara nekantravo baigti karą ir ne sykį prašė manęs, kad išpeščiau iš savo nematomų pašnekovų bet kokią, nors ir miglotą, užuominą, kuri padėtų jam ginti derybinį politikos variantą.

Aš dalyvavau prezidento Johnsono ir jo patarėjų posėdyje, kuriame buvo rengiamas galutinis Amerikos siūlymas. Tai buvo slegiantis reginys. Visa Johnsono esybė aiškiai priešinosi bombardavimo nutraukimui. Nors ir menkai pasitikėdamas savuoju užsienio politikos išmanymu, Johnson turėjo pakankamai politinės patirties ir todėl abejojo, ar išmintinga pradėti derybas vienašalėmis nuolaidomis. Tačiau, smarkiai puolamas vidaus kritikų, jis troško žūtbūt užbaigti karą ir nenorėjo atmesti patarėjų, kurie buvo linkę kliautis diplomatija, nuomonės. Galų gale Johnson nusileido. Posėdžio rezultatas buvo vadinamoji San Antonio formulė, sugalvota man jau išėjus iš kambario. Ją prezidentas išdėstė savo kalboje, pasakytoje San Antonio mieste 1967 metų rugsėjo 29 dieną:

> Jungtinės Valstijos yra pasirengusios nutraukti visus Šiaurės Vietnamo bombardavimus iš oro ir iš jūros, jeigu tai tuojau pat atves prie vaisingų diskusijų. Mes, suprantama, tikimės, kad vykstant diskusijoms Šiaurės Vietnamas nesinaudos bombardavimo nutraukimu ar apribojimu.[28]

San Antonio formulė tapo vienu iš lemiamų lūžio taškų Vietnamo kare. Amerika pasisiūlė nutraukti karo veiksmus prieš Šiaurės Vietnamą – labai konkretus įsipareigojimas – mainais už „vaisingas“ derybas, jei Hanojus nesinaudos bombardavimo pertrauka. Tačiau ji nepateikė kriterijų nei „vaisingumui“, nei „naudojimuisi“ apibrėžti. Tuo tarpu Hanojus, jau pademonstravęs savo gebėjimą manipuliuoti Amerikos vidaus nesutarimais, galėjo neabejoti, kad bet koks amerikiečių bandymas atnaujinti bombardavimą sukels daug ginčų ir ilgai užtruks. O reikalavimas „nesinaudoti“ bombardavimo pertrauka anaiptol neįpareigojo Hanojaus nutraukti partizaninį karą ar liautis darius tai, ką iki šiol darė; daugių daugiausiai tai reiškė, kad Hanojus iškart nepuls siekti pergalės.

Bet netgi šį vienašalį siūlymą Hanojus atmetė – tokia buvo jo derybų taktika. Tuo siūlymu jis pasinaudojo kaip priedanga plačiam

kariniam puolimui parengti. Vos po keleto dienų mano ryšys su Hanojumi nutrūko. Suvokę, kad bombardavimo nutraukimo kaina yra tiek menka, kiek ir sunkiai suprantama, šiaurės vietnamiečiai stengėsi didinti spaudimą Johnsonui prieš sėsdami derėtis dėl jo siūlymo. Iki Tet puolimo buvo likę vos keletas mėnesių.

Hanojus teisingai atspėjo, kad didėjantis amerikiečių nepasitenkinimas netoleruosiąs aklavietės Vietname – kaip netoleravo Korėjoje. Vis dėlto tarp šių dviejų iš eilės Amerikos vidaus priešpriešų būta kokybinio skirtumo. Amerikos įsikišimo Korėjoje išmintingumu niekas neabejojo; ginčai kilo tik dėl priemonių, kurių reikėjo imtis, kad jis būtų sėkmingas. Tuo tarpu Vietnamo atžvilgiu pradinė plati sutarmė, kuria rėmėsi Jungtinių Valstijų politika, staiga išgaravo. Per Korėjos karą administracijos kritikai norėjo, kad Jungtinės Valstijos darytų daugiau; jų alternatyva Trumano politikai buvo MacArthuro eskalacijos strategija. Vietnamo atveju didžiuma kritikų ragino mažinti Amerikos pastangas ir ilgainiui jas apskritai nutraukti; jų požiūris svyravo nuo Amerikos strategijos keitimo iki besąlygiško pasitraukimo. Jei būtų nugalėjusi opozicijos nuomonė, Korėjoje Amerikos priešininkams būtų grėsusi kur kas blogesnė alternatyva. Iškilus į aikštę vidaus nesutarimams dėl Vietnamo, Hanojus greit suprato, kad diplomatinė aklavietė, lydima karinio spaudimo, veiksianti jų naudai. Dėl aklavietės bus kaltinama Johnsono administracija – kaip nesiimanti diplomatinių iniciatyvų, o Amerikos nuostolių didėjimas skatinsiąs raginimus neplėsti karo ar net apskritai jį nutraukti.

Amerikos politikos Vietname kritika prasidėjo gana įprastai, keliant visiškai pagrįstus klausimus: ar karą galima laimėti ir koks yra priemonių bei tikslų santykis. 1968 metų kovo 11 dieną Walter Lippmann pritaikė Vietnamui savo jau seniai išbandytą tramdymo politikos kritiką. Amerika persitempė, tvirtino jis, ir tramdymas ardąs bet kokį racionalų balansą tarp nacionalinių tikslų ir išteklių, kuriais remiantis jų galima siekti:

> Faktas yra tai, kad jo [Johnsono] karo tikslai yra neriboti – žadama pacifikuoti visą Aziją. Kai keliami tokie neriboti tikslai, ribotomis priemonėmis laimėti karą neįmanoma. Kadangi mūsų siekiai beribiai, mes neabejotinai būsime „sumušti“.[29]

Norėdamas pabrėžti, kad tradicinės mąstymo kategorijos Vietnamo atveju netinka, Lippmann žodį „sumušti“ įdėjo į kabutes – tarytum Amerikos saugumui Vietnamas neturėtų reikšmės. Jo požiūriu, pasitraukimas būtų sustiprinęs bendrą Amerikos padėtį.

Jau 1966 metais panašiai kalbėjo senatorius Fulbright, kritikuodamas Jungtines Valstijas už tai, kad šios pasidavė „galios arogancijai", painiodamos savo „galią su dorybe, o pareigą – su pasauline misija".[30] O juk vos prieš dvejus metus Fulbright priekaištavo de Gaulle'iui, kad šis, siūlydamas padaryti Vietnamą neutralų, „drumsčią padėtį". Tada Fulbright perspėjo, kad toks kursas „sukeltų nenuspėjamą įvykių tėkmę, nes ji [Prancūzija] Tolimuosiuose Rytuose nesanti nei svarbus karinis, nei svarbus ekonominis veiksnys ir todėl vargu ar sugebėtų savo paskatintus įvykius kontroliuoti arba reikšmingai veikti". 1964 metais Fulbright įžvelgė tik dvi „realistiškas" galimybes: „vienoks ar kitoks konflikto plėtimas arba naujos pastangos remti Pietų Vietnamo gebėjimą sėkmingai vykdyti karo veiksmus esamu mastu."[31]

Kas gi atsitiko per nepilnus dvejus metus, kad senatorius pakeitė nuomonę ir Vietnamo statusą sumenkino nuo gyvybiškai svarbaus iki periferinio? Ir kodėl Johnsono administracija, tuo metu jau įvykdžiusi abi Fulbrighto rekomendacijas, atrodė arogantiška? Nacionalinėms tradicijoms ištikimi Amerikos lyderiai paramos Vietnamui nenorėjo grįsti saugumo sumetimais, nes tai anksčiau ar vėliau galėjo sukelti diskusijas dėl kainos ir naudos. Formuluodami problemą kaip demokratijos diegimą Pietryčių Azijoje, jie prarado nuovoką, kada sustoti tiek įeinant, tiek, kaip paaiškėjo, išeinant.

Karo kritikai žengė tuo pačiu keliu kaip ir tie lyderiai, kurie jį vykdė, tik priešinga kryptimi. Savo išvadas jie iš pradžių grindė grynai praktiniais sumetimais: karo laimėti neįmanoma, kaina viršijanti naudą, Amerika persitempsianti. Tačiau, būdami to paties amerikinio idealizmo produktai, netrukus savo kritiką perkėlė į moralės lygmenį. Tai vyko dviem etapais: iš pradžių jie tvirtino, kad moralės požiūriu tarp Hanojaus ir Saigono nėra didelio skirtumo, tuo sumaniai apeidami ideologines karo priežastis, o vėliau ėmė aiškinti, kad Amerikos užsispyrimas tęsti karą atspindįs ne klaidingą praktinį vertinimą, bet moralinį amerikinės sistemos supuvimą. Tad politika, kurią iki tol rėmė kone visi, per dvejus metus virto apskritai visos Amerikos užsienio politikos moralės kaltinimu, o netrukus ir pačios amerikiečių visuomenės kritika.

Amerikai pasisekė, kad po Antrojo pasaulinio karo jai niekada neteko rinktis tarp savo moralinių įsitikinimų ir strateginės analizės. Visus svarbiausius savo sprendimus ji lengvai galėjo pateisinti demokratijos plėtojimu ir priešinimusi agresijai. Tačiau Pietų Vietnamą apibūdinti kaip demokratinį nebūtų padėjusi nė lakiausia vaizduotė. Visų Diemo įpėdinių režimai jautėsi tarsi apsiaustyje; iki tol visuomenei visiškai nežinomi Pietų Vietnamo generolai anaiptol netroško per

rinkimus tikrinti savo populiarumo. Įtikinamai buvo galima pagrįsti nebent tai, kad naujieji Saigono valdovai kur kas mažiau represyvūs negu Hanojaus. Tiesą sakant, toks argumentas būdavo pasitelkiamas gana dažnai, tik niekas rimtai į jį nežiūrėjo. Moralinis reliatyvizmas buvo nepriimtinas tautai, išauklėtai tikėjimo absoliučiu gėrio ir blogio skirtingumu.

Kritikai vis įnirtingiau tvirtino, kad Saigonui neatitinkant demokratinių standartų – o širdies gilumoje jie žinojo, kad tai neįmanoma, – šios naštos apskritai derėtų nusikratyti. Ilgainiui buvo atmesta, o vėliau ir išjuokta „domino teorija", bemaž du dešimtmečius buvusi pagrindine saugumo prielaida Vietnamui ginti. Itin išsamiame straipsnyje Yale'o profesorius Richard Renfield Lippmanno kritiką dėl strateginio persitempimo parėmė kaltinimu, kad Vietnamo konflikte abi pusės yra morališkai lygiavertės; taigi karas esąs beprasmis. Jis tvirtino, kad Amerika Vietname ne tiek priešinasi agresijai, kiek remia konservatyviąsias jėgas, kovojančias prieš socialines permainas.[32]

Norėdami įrodyti, kad Amerikos pastangos morališkai nepriimtinos, kritikai aikštėn kėlė daugybę Saigono trūkumų. 1968 metais James Reston uždavė klausimą, kamavusį ne vieną amerikietį: „Koks tikslas pateisina šitokias skerdynes? Kaip mes gelbėsime Vietnamą, jei būsime jį sunaikinę?"[33] 1972 metais Fulbright pareiškė, kad Johnson niekada nesuprato, jog „kova vyksta ne tarp 'laisvų žmonių' ir 'totalitarinio režimo', bet tarp dviejų totalitarinių režimų; akivaizdu, kad šis karas nėra tarptautinė agresija, 'tiesioginė' ar kokia kita, o antikolonijinis, peraugęs į pilietinį karas."[34]

Televizija tuo metu kaip tik darėsi savarankiška jėga. Reguliarios vakaro žinių laidos sutraukdavo dešimčių milijonų auditoriją – kur kas didesnę, negu galėjo svajoti pasiekti patys populiariausi spaudos žurnalistai per visą savo gyvenimą. Ir jos turėjo tą pranašumą, kad redakcinius komentarus papildydavo regimieji vaizdai. Žinių laidos tenkino dramatizmo ir reginių troškulį, kurį ne visada, net ir vadovaujantis geriausiais ketinimais, buvo galima subalansuoti – jau vien dėl to, kad techniškai nebuvo įmanoma parodyti Vietkongo žiaurumų jo kontroliuojamose teritorijose. Žinių laidos vedėjas darėsi politine figūra – ta prasme, kad tik šalies prezidentas galėjo paveikti tiek daug žmonių, tik toli gražu ne taip reguliariai.

Visą pokario metą amerikiečiai atsiliepdavo į jų lyderių kvietimus aukotis tolimų visuomenių labui. Per Vietnamo išbandymą tikėjimas Amerikos išskirtinumu – tai yra tuo, kad amerikines vertybes galima

taikyti visur pasaulyje, – suteikusiu tokį postūmį pokario rekonstrukcijai, pradėjo gręžtis prieš patį save ir tapo, sakytum, moraliniu išdegintos žemės taktikos atitikmeniu. Didėjant aukų skaičiui Amerikos užsienio politikos kritikai nuo abejonių politikos veiksmingumu perėjo prie abejonių jos būtinumu, nuo abejonių Amerikos sąjungininko – Pietų Vietnamo – moralumu prie abejonių Amerikos elgesio moralumu – ne vien Vietname, bet ir visame pasaulyje.

Amerikos tinkamumo vykdyti globalią politiką puolimą ypač aštrino tai, kad jis prasidėjo universitetuose ir intelektualų bendrijose, kurios iki tol buvo ištikimos Amerikos tarptautinio idealizmo gynėjos.[35] Daugelis intelektualų lyderių, Kennedy įtrauktų į valstybės valdymą, buvo sukrėsti, kai po jo žūties „nauji horizontai" staiga užsivėrė. Ne mažiau juos sukrėtė ir tai, kad protestuoti prieš karą ėmė jų studentai. Profesoriams liovėsi rūpėjusios išsipainiojimo iš Vietnamo liūno konkretybės; jausdami savo studentų spaudimą, daugelis jų palinko prie vienašalio, besąlygiško pasitraukimo.

Mesdamas iššūkį abiejų partijų dvidešimties metų užsienio politikos prielaidoms, protestuojančiųjų prieš Vietnamą radikalusis sparnas šaipėsi iš antikomunizmo kaip iš atgyvenos: „Mes atsisakome būti antikomunistai, – kalbėjo Hanojuje du piligrimai, Staughton Lynd ir Tom Hayden. – Mes tvirtiname, kad šis terminas yra praradęs visą konkretų turinį, kurį kadaise turėjo. Dabar jis tėra svarbiausia abstrakčios minties kategorija, kuria amerikiečiai teisina užsienio politiką, dažnai ne ką subtilesnę už prievartavimą."[36] Netgi Hans Morgenthau, nacionalinius interesus išpažįstančių amerikiečių filosofų duajenas, prabilo apie Amerikos amoralumą: „Kai mes kalbame apie karo taisyklių pažeidimą, privalome turėti galvoje, kad pagrindinis pažeidimas, iš kurio plaukia visi kiti konkretūs pažeidimai, yra pats tokio karo kariavimas."[37]

Neginčytinų Šaltojo karo tiesų išauklėtos kartos lyderiams tokie pareiškimai kėlė šoką. Prezidentas Lyndon Johnson, pats daug prisidėjęs prie pokario sutarmės kūrimo, sutrikęs nebežinojo, kaip reaguoti, kai jį puola geriausių Amerikos universitetų žmonės, kurių pritarimo jis troško juo labiau, juo sunkiau jam sekėsi rasti bendrą kalbą su jais. David Halberstam, 1966 metais staiga tapęs aršiu karo kritiku, anksčiau tvirtino, „kad Vietnamas yra teisėta to [JAV] globalaus angažavimosi dalis... galbūt viena iš vos penkių ar šešių šalių pasaulyje, gyvybiškai svarbių JAV interesams. Jeigu jis iš tiesų *toks svarbus*, mums, matyt, vertėtų angažuotis dar labiau".[38]

Johnson gynėsi apeliuodamas į savo pirmtakų nuo Trumano iki Kennedy tradicijas. Tačiau kritikams jos atrodė pasenusios, netgi apskritai

beprasmės. Prezidento siūlymus derėtis be jokių išankstinių sąlygų Hanojaus lyderiai atmetė todėl, kad puikiai suprato – tai būtų atvėrę vožtuvą Amerikos viduje besikaupiančiam garui išleisti. Mėgindamas sulaikyti kylantį potvynį, Johnson palengva keitė savo derybų poziciją: nuo reikalavimo, kad šiaurės vietnamiečiai atsitrauktų iki Amerika nutrauks karo veiksmus, jis perėjo prie San Antonio formulės, pagal kurią bombardavimas būtų sustabdytas prieš prasidedant deryboms, nuo atsisakymo turėti reikalų su Hanojaus priedanga Pietų Vietname, vadinamuoju Nacionalinio išsivadavimo frontu (NIF), – prie sutikimo kalbėtis su pavieniais jo atstovais ir galiausiai pripažinti NIF kaip politinį subjektą derybose. Jis taip pat bandė sugundyti Hanojų ekonominės pagalbos programa visai Indokinijai. Visus šiuos žingsnius Hanojus atmetė kaip nepakankamus, o dauguma JAV vidaus kritikų – kaip nenuoširdžius. Nacionalinis ginčas poliarizavosi tarp pergalės, kuriai neturėta strategijos, ir pasitraukimo, kuriam neturėta politikos.

Nuosaikesni administracijos kritikai – tokiems priklausiau ir aš, – ragino derybomis siekti kompromiso. Tačiau tikroji kliūtis buvo ne Vašingtonas, o Hanojus. Šiaurės Vietnamo komunistai visą gyvenimą kovojo žūtbūtinę kovą ne todėl, kad baigtų ją valdžios pasidalijimu arba partizanų karo, pačios veiksmingiausios spaudimo priemonės, nutraukimu. Kaip anksčiau Stalin, Vietnamo komunistai tiesiog negalėjo įsisąmoninti, kad susitarimas įmanomas be tam tikros jėgų pusiausvyros arba kad jį galima paprasčiausiai pasiekti derybų proceso metu. Dažni Johnsono tikinimai, kad jis būsiąs lankstus, be išankstinio nusistatymo, Hanojui atrodė naivūs ir nereikšmingi.

Ironiška, kad Amerikai už kompromisą būtų tekę mokėti tokią pat kainą, kaip ir už pergalę. Hanojus būtų sutikęs su kompromisu tik tuo atveju, jei būtų jautęsis per silpnas laimėti – tai yra tik patyręs pralaimėjimą. Nuosaikumą Amerika turėjo demonstruoti po karo, o ne jo metu. Visi standartiniai „sprendimai“ – kuriuos siūlė ir administracija, ir nuosaikieji kritikai – buvo beprasmiai dėl Hanojaus užsispyrimo. Ugnies nutraukimas, amerikiečiams atrodęs tinkama išeitimi žudynėms užbaigti, Hanojaus akimis, būtų atėmęs iš Amerikos akstiną pasitraukti. Koalicinę vyriausybę, kuri būtų buvusi ne kas kita kaip figos lapelis, pridengiantis komunistų įsigalėjimą, Hanojaus lyderiai laikė Saigono išlikimo garantija.

Amerikai iš tikrųjų reikėjo rinktis ne tarp pergalės ir kompromiso, o tarp pergalės ir pralaimėjimo. Skirtumas tarp šiaurės vietnamiečių ir amerikiečių buvo tas, kad Hanojus suprato, kas iš tikrųjų vyksta, tuo tarpu nei Johnson, nei nuosaikūs jo kritikai negalėjo susitaikyti su tikrove.

Realpolitik išpažintojai Hanojuje buvo įsitikinę, kad Vietnamo likimą lemsianti jėgų pusiausvyra mūšio lauke, o ne prie derybų stalo.

Retrospektyviai žvelgiant, nekyla abejonių, kad Amerika galėjo ir visiškai nieko nemokėti už tai, kad prasidėtų derybos. Hanojus buvo nusprendęs derėtis prieš 1968 metų JAV prezidento rinkimus – bent jau tam, kad priverstų abi politines partijas orientuotis į derybas. Tačiau Hanojus neketino pradėti derybų nepabandęs pakeisti karinės pusiausvyros savo naudai. Tokia priemone derybų pozicijoms pagerinti tapo vadinamasis Tet puolimas, surengtas per naujuosius mėnulio metus, tai yra Tet šventę. Kiekvienais metais, įskaitant ir 1968-uosius, tam laikotarpiui būdavo susitariama dėl paliaubų. Pažeisdamos susitarimą komunistų pajėgos sausio 30 dieną pradėjo platų puolimą prieš trisdešimties Pietų Vietnamo provincijų sostines. Visiškas netikėtumas padėjo joms užimti svarbiausius objektus Saigone, netgi pasiekti Jungtinių Valstijų ambasados ir generolo Westmorelando štabo teritoriją. Komunistai užėmė senąją sostinę Hue ir išlaikė ją dvidešimt penkias dienas.

Kariniu požiūriu Tet puolimas dabar pripažįstamas dideliu komunistų pralaimėjimu.[39] Pirmą kartą partizanai išėjo iš pogrindžio ir stojo į atvirą kovą. Sprendimas pradėti visuotinį puolimą privertė juos kautis mūšio lauke, nors paprastai jie to vengdavo. Pranašesnė amerikiečių ugnies galia nušlavė bemaž visą partizanų infrastruktūrą, kaip ir mokoma JAV kariuomenės vadovėliuose. Likusį karo laikotarpį Vietkongo partizanai liovėsi buvę veiksminga jėga; nuo tol mūšiuose dalyvavo beveik vien Šiaurės Vietnamo reguliariosios kariuomenės daliniai.

Kai kuriais atžvilgiais Tet puolimas patvirtino Amerikos karinę doktriną. Viską pastatę ant vienos kortos, komunistai priėmė sekinamosios kovos sąlygas, kurių troško Amerikos strategai. Galbūt jie buvo patyrę didesnių nuostolių, negu skelbė oficialiuose pranešimuose, o gal tikėjosi, kad Amerikos noras derėtis bus jų apsaugos tinklas.

Vis dėlto Tet puolimas tapo Hanojui didele psichologine pergale. Galima melancholiškai samprotauti, kaip būtų pakrypę įvykiai, jei Amerikos lyderiai būtų padidinę spaudimą pagrindinėms šiaurės vietnamiečių pajėgoms, jau netekusioms partizanų skydo. Jei Amerika būtų rizikavusi, visiškai įmanoma, kad Johnson būtų pasiekęs besąlygiškas derybas, kurias jis siūlė, ir gal netgi besąlygišką ugnies nutraukimą. Tokia išvada peršasi iš to, kad Hanojus labai greitai – greičiau nei per septyniasdešimt dvi valandas – priėmė naują Johnsono siūlymą derėtis, susietą su daliniu bombardavimo sustabdymu pagal San Antonio formulę.

Tačiau amerikiečių lyderiams visa tai jau buvo įgrisę – ir ne todėl, kad visuomenės nuomonė būtų buvusi jiems nepalanki. Apklausos rodė, kad 61 procentas amerikiečių laiko save „vanagais", 23 procentai – „balandžiais" ir kad 70 procentų pritartų bombardavimo tęsimui.[40] Kantrybės neteko grupė tų *establishment* figūrų, kurios visą laiką rėmė intervenciją. Johnson sukvietė ankstesnių administracijų lyderius, daugiausiai „vanagus", tarp jų tokius nepalenkiamuosius kaip Dean Acheson, John McCloy, McGeorge Bundy ir Douglas Dillon. Didžioji dauguma jų patarė nutraukti eskalaciją ir pereiti prie karo užbaigimo. Turint omenyje Hanojaus nuostatas, kurias tuo metu mažai kas suprato, šis sprendimas turėjo tapti pralaimėjimo pradžia. Aš irgi pritariau tiems „išminčiams", ir tai įrodo, kad posūkio taškus kur kas lengviau atpažinti retrospektyviai negu tada, kai jie vyksta.

1968 metų vasario 27 dieną televizijos žinių vedėjas Walter Cronkite, tuo metu pasiekęs savo įtakos viršūnę, sudrebino Baltuosius rūmus nesėkmės pranašyste:

> Dabar kaip niekada aišku, kad kruvina patirtis Vietname baigsis aklaviete. Šios vasaros bemaž neabejotinos lygiosios baigsis arba tikromis kompromisinėmis derybomis, arba siaubinga eskalacija; o kiekvienoje srityje, kurią mes galime eskaluoti, priešas gali mums prilygti...[41]

Paskutinis teiginys kelia nemažai abejonių; paprasčiausiai neįtikėtina, kad Šiaurės Vietnamas galėjo būti vienintelė šalis istorijoje, atsisakiusi bet kokio rizikos ir naudos skaičiavimo. Taip, jo kentėjimo ribos buvo platesnės negu bet kurios kitos šalies, bet tokios ribos vis dėlto egzistavo. Ir kompromisinėmis derybomis Hanojus buvo mažiausiai suinteresuotas. Tačiau Cronkite'o hiperbolėje būta ir nemažai tiesos: Hanojaus atsparumas aiškiai viršijo Amerikos atsparumą.

The Wall Street Journal, iki tol palaikęs administraciją, irgi dezertyravo, retoriškai klausdamas, ar įvykių raida „nesujaukė mūsų pirminių girtinų siekių? ... Jei iš valdžios ar valstybės praktiškai nieko nelieka, ką tuomet gelbėti?" *Journal* atrodė, kad „Amerikos žmonės turėtų pradėti taikytis, jei dar nesusitaikė, su perspektyva, kad visos pastangos Vietname gali būti pasmerktos žlugti".[42] Kovo 10 dieną NBC specialią laidą apie Vietnamą baigė žodžiais, kuriuos greitai pasigavo visi: „Atidėjus į šalį visus kitus argumentus, pats laikas mums apsispręsti, ar ne beprasmiška naikinti Vietnamą, stengiantis jį išgelbėti."[43] Kovo 15 dieną prie choro prisidėjo *Time* žurnalas: „1968-ieji privertė suvokti, kad pergalė Vietname – ar netgi palankus sureguliavimas – gali būti paprasčiausiai neįkandamas didžiausiai pasaulio galiūnei."[44]

Į kovą stojo ir iškiliausieji senatoriai. Mansfield pareiškė: „Mes pasirinkome ne tą vietą ir kariaujame neteisingą karą."[45] Fulbright iškėlė klausimą, ar „administracija turi teisę plėsti karą be Kongreso pritarimo, be jokių debatų ir svarstymų Senate".[46]

Neatlaikęs šitokių antpuolių Johnson palūžo. 1968 metų kovo 31 dieną jis paskelbė, kad Jungtinės Valstijos vienašališkai nutraukia bombardavimą šiauriau 20-osios lygiagretės ir kad visiškai liausis bombardavusios Vietnamą tada, kai prasidės tikros derybos. Prezidentas pareiškė, kad į Vietnamą nebus siunčiama naujų pastiprinimų, ir nežinia kelintą kartą patikino, kad „Pietų Vietname mes niekada nesiekėme visiškai sunaikinti priešą".[47] Praėjus šešioms savaitėms po to, kai Hanojus pažeidė paliaubų susitarimą – surengė niokojantį puolimą prieš amerikiečių objektus ir vien Hue mieste nužudė tūkstančius civilių, – Johnson pakvietė Hanojaus lyderius dalyvauti Pietryčių Azijos ekonominėje plėtroje, nedviprasmiškai užsimindamas apie ekonominės pagalbos perspektyvą. Jis taip pat pareiškė nekelsiąs savo kandidatūros per artimiausius prezidento rinkimus. Prezidentas, kuris pasiuntė į Pietryčių Aziją 500 000 karių, jų išvedimą nusprendė palikti įpėdiniui.

Tai buvo vienas lemtingiausių prezidento sprendimų pokario laikotarpiu. Jei Johnson nebūtų padaręs šio dramatiško pareiškimo, jis būtų galėjęs savo rinkimų kampaniją grįsti Vietnamo klausimu ir vienaip ar kitaip gauti tautos mandatą. Jeigu sveikata neleido Johnsonui galvoti apie antrą kadenciją, tai jis turėjo visą likusį kadencijos laiką spausti Hanojų, kad savo įpėdiniui paliktų geriausias įmanomas galimybes realizuoti bet kurį variantą, dėl kurio naujasis prezidentas po rinkimų susitartų su Kongresu. Turint omenyje Hanojaus silpnumą po Tet puolimo, spaudimo politika 1968 metais bemaž neabejotinai būtų davusi kur kas tvirtesnį pagrindą deryboms už tą, koks galiausiai susidarė.

Vienu metu pradėjęs deeskalaciją, atsisakęs kandidatuoti ir pasiūlęs derybas Johnson sujungė į vieną daiktą visus įmanomus neigiamus veiksnius. Potencialūs jo įpėdiniai varžėsi tarpusavyje žadėdami taiką, bet nenurodydami, ką turi omenyje. Taip klostėsi sąlygos visuomenės nusivylimui, kai derybos pagaliau prasidėjo. Mainais už grynai procedūrines derybas Hanojus gavo atokvėpį nuo bombardavimo ir galimybę atkurti savo infrastruktūrą Pietuose, nors ir su Šiaurės Vietnamo personalu. Šiaurės vietnamiečiai neturėjo jokio skatulio tartis su Johnsonu, vien pagundą išmėginti jėgas su jo įpėdiniu.

DVIDEŠIMT SEPTINTAS SKYRIUS

Išsipainiojimas iš Vietnamo: Nixon

Jungtines Valstijas iš jų pirmos nesėkmingo karo patirties, iš jų pirmo įsipareigojimo užsienyje, kai moralinės nuostatos susikirto su realybe, teko painioti Nixono administracijai. Retas užsienio politikos uždavinys esti toks keblus; jokiai šaliai nėra pavykę išsisukti iš panašios padėties be skausmo.

Nors Prancūzijos pasitraukimas iš Alžyro buvo dažnai keliamas kaip sektinas pavyzdys, iš tikrųjų de Gaulle užtruko ilgiau negu tuos ketverius metus, per kuriuos Nixono administracija ištraukė Ameriką iš Indokinijos liūno. Narpliojant Prancūziją iš Alžyro de Gaulle'iui teko palikti likimo valiai milijoną prancūzų kolonistų, – juk kai kurių šeimų ten gyventa kartomis. Išvesdamas iš Vietnamo amerikiečių kariuomenę Nixon turėjo išsižadėti reikalo, kurį keturi Amerikos prezidentai du dešimtmečius skelbė esant gyvybiškai svarbų visų laisvų tautų saugumui.

Šios širdį veriančios užduoties Nixon ėmėsi itin įtemptomis vidaus aplinkybėmis, kokių Amerikoje nebūta nuo Pilietinio karo laikų. Netgi dabar, praėjus dvidešimt penkeriems metams, stulbina staigus nacionalinės sutarmės dėl Vietnamo žlugimas. 1965 metais Amerika buvo pasiryžusi – visiems pritariant – laimėti partizaninį karą, tuo metu atrodžiusį pasaulinio komunistų sąmokslo dalimi, ir sukurti Pietryčių Azijoje laisvas institucijas; po dvejų metų, 1967-aisiais, šis pasiryžimas jau buvo suvokiamas ne tik kaip beviltiškas, bet ir kaip nenormali dėl karo pamišusių veikėjų politika. Vieną akimirką intelektualų bendrija džiugiai sveikino pažangų jauną prezidentą; kitą – jau kaltino jo įpėdinį žiaurumais, sistemingu melavimu ir liguista aistra kariauti, nors naujo prezidento strategija – ar bent strategai – buvo iš esmės tokia pati, kaip ir gedimo jo pirmtako. Kadencijai baigiantis, 1968 metais, Johnson viešai galėjo rodytis tik karinėse bazėse ar kitose panašiose vietose, kur įtūžusių protestuotojų buvo galima fiziškai neįleisti. Nors ir būdamas veikiantis prezidentas, jis netgi nesiryžo tais metais atvykti į savo paties partijos suvažiavimą.

Kai prezidentu tapo Richard Nixon, įnirtinga opozicija karui atsinaujino po vos keleto mėnesių pertraukos ir netgi sustiprėjo. Vidaus ginčus tokiais aršiais ir bemaž neišsprendžiamais darė tai, kad į viešumą iškylantys nesutarimai iš tikrųjų buvo gilesnės, pamatinės, filosofinės priešpriešos atspindys. Nixon norėjo derėtis dėl garbingo pasitraukimo ir buvo pasirengęs sutikti su bet kuo, išskyrus milijonų žmonių, kuriuos jo pirmtakai skatino kliautis Amerika, atidavimą Šiaurės Vietnamo komunistams. Patikimumą ir garbingumą jis suprato kaip itin rimtus dalykus, nes nuo jų priklausė Amerikos gebėjimas formuoti taikią tarptautinę tvarką.

Kita vertus, Taikos šalininkų judėjimo lyderiai karą laikė tiek pasibjaurėtinu, kad garbingas pasitraukimas iš Vietnamo jiems skambėjo kaip absurdas. Tai, ką Nixono administracija suvokė kaip potencialų nacionalinį pažeminimą, protestuotojai dėl Vietnamo regėjo kaip trokštamą nacionalinį katarsį. Administracija ieškojo išeities, kuri leistų Amerikai išsaugoti pokario metais įgytą tarptautinį laisvų tautų gynėjos ir globėjos vaidmenį – būtent tą vaidmenį, kurį daugelis Taikos šalininkų norėjo atmesti, laikydami jį ydingos visuomenės arogancijos ir perdėto pasitikėjimo apraiška.

Per vienos kartos gyvenimą Amerika perėjo Antrąjį pasaulinį karą, Korėjos karą ir pusantro dešimtmečio Šaltojo karo krizių. Vietnamas perpildė taurę, pasirodė pernelyg didele, nepakeliama auka, nes pernelyg prieštaravo tradicinėms Amerikos vertybėms ir lūkesčiams.

Trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmetį, kai Nixono ir Johnsono karta dar nebuvo išaugusi iš paauglystės, amerikiečiai tarėsi esą aukščiau makiaveliškos europiečių praktikos. Penktąjį ir šeštąjį dešimtmetį, kai toji karta subrendo, Amerika tikėjo esanti pašaukta teisuoliškai pasaulinei misijai. Ir ji iš tikrųjų tapo neginčijama laisvojo pasaulio lydere. Kai septintąjį dešimtmetį tie vyrai pasiekė savo politinės karjeros viršūnę, Taikos šalininkų judėjimas jau kvestionavo tą pasaulinę misiją. Prasidėjus aštuntajam dešimtmečiui, į sceną išėjo nauja amerikiečių karta, kuriai Amerika nebeatrodė tyrumo įsikūnijimas. Tam, kad pelnytų teisę dalyvauti sprendžiant pasaulio reikalus, Amerika, jų požiūriu, turėjo pirmiausia sutelkti dėmesį į savo pačios tobulinimą.

Taigi kartų kaita vyko būtent tuo metu, kai Amerika susidūrė su pačiu dviprasmiškiausiu moraliniu iššūkiu per visą pokario laikotarpį. Kritikus šiurpino televizijos rodomi brutalūs karo vaizdai, jie vis labiau abejojo Amerikos sąjungininko Pietų Vietnamo moralumu. Būdami įsitikinę, kad privalo egzistuoti *koks nors* sprendimas, galintis akimirksniu nutraukti žudynes, jie darėsi vis irzlesni. Tikėjimas Amerikos išskirtinumu – jos idealizmu, jos tyrumu, jos pasiaukojimu – grindė vieną didžiųjų amerikinės politikos tarpsnių; dabar reikalavimai padidėjo: ir Amerikos sąjungininkai privalą būti tokie pat tobuli, ir Amerikos pasirinkimas niekada neturįs būti dviprasmiškas. Priešingu atveju Amerikos laukia gėda, o jos sąjungininkų – pražūtis.

Moralinis Amerikos teisuoliškumas trukdė lanksčiai diplomatijai. Geriausiu atveju Vietnamas reiškė netobulas alternatyvas ir širdį veriantį pasirinkimą. Taikos šalininkų judėjimas intuityviai stengėsi gręžtis nuo tokio pasaulio ir ieškoti atvangos pirmapradžiame Amerikos vaizdinyje, kurį ji buvo susidariusi apie save, kaip apie dorybės ramstį. Galbūt tokie charizmatiški lyderiai kaip Franklin Roosevelt, John Kennedy ar Ronald Reagan ir būtų radę būdą šiai nostalgijai įveikti. Tačiau Richard Nixon, nors ir pasižymėjo daugybe nepaprastų savybių, tokio talento neturėjo. Skirtingai negu Johnson, Nixon puikiai išmanė tarptautinius reikalus. Savo kadenciją jis pradėjo būdamas įsitikinęs – kaip ir daugelis karo kritikų, – kad aiški pergalė Vietname nebeįmanoma, jei apskritai kada nors buvo įmanoma. Nixon nuo pat pradžių suprato, kad likimas lėmė jam nedėkingą vaidmenį parengti atsitraukimą ir vienaip ar kitaip užbaigti demoralizuojantį konfliktą. Natūralu, kad jis troško garbingai atlikti šį uždavinį – tai buvo jo kaip prezidento pareiga. Jis tik negalėjo susitaikyti – nei jausmais, nei protu – su tuo, kad geriausių aukštųjų mokyklų absolventai, visuomenės elitas, kuriuo jis žavėjosi ir kuriam pavydėjo, ragino eiti keliu, akivaiz-

džiai prilygstančiu žeminančiam Amerikos pralaimėjimui ir sąjungininko išdavimui.

Vadinamosios privilegijuotosios visuomenės dalies protestus, neretai labai aršius, Nixon interpretavo kaip ideologinių priešų surengto asmeniško puolimo prieš jį kulminaciją. Tad Vietnamo problema jam tapo vidaus politikos mūšiu. Jautrus ir subtilus diplomatijos reikaluose, Nixon tapdavo gatvės mušeika, kai kalba eidavo apie vidaus politiką; tada jis griebdavosi tokių metodų, kokius, jo nuomone, naudojo dauguma jo pirmtakų.

Mums nelemta sužinoti, ar koks nors prezidento kilnus gestas galėjo apmalšinti įtūžį, kuris pradėjo kauptis gerokai anksčiau, negu Nixon atėjo į Baltuosius rūmus. Septintojo dešimtmečio pabaigoje audringi studentų protestai jau buvo tapę pasauliniu reiškiniu. Jie vyko ne tik Jungtinėse Valstijose, bet ir Prancūzijoje, Olandijoje, Vokietijoje, nors šios šalys nebuvo įsipainiojusios į situaciją, lygintiną su Vietnamo karu, ir neturėjo tokių rasinių problemų kaip Amerika. Šiaip ar taip, Nixon nesijautė pakankamai saugus ir nepažeidžiamas, kad tokiu savo gyvenimo etapu pradėtų tiesti tiltus.

Teisybės dėlei reikia pažymėti, kad Nixonui labai menkai padėjo *establishment*, kuris galiausiai paliko prezidentą vieną kautis su problema. Aukšti ankstesnių administracijų, įtraukusių Ameriką į Vietnamo karą, pareigūnai širdies gilumoje pritarė daugumai Nixono administracijos nuostatų. Tokie žmonės kaip Averell Harriman ir buvęs gynybos sekretorius Clark Clifford buvo tarp pagrindinių pokarinės abiejų partijų sutarmės dėl užsienio politikos ramsčių; normaliomis sąlygomis jie būtų jautę pareigą krizės metu išsaugoti nors šiek tiek nacionalinio sutelktumo ir būtų suglaudę gretas su apsiausta administracija kokios nors minimalios taikos programos pagrindu.

Tačiau šį kartą pokario sutarmės kūrėjai negalėjo prisiversti remti savo prezidentą. Iš tikrųjų į juos skriejo pirmosios taikos demonstracijų strėlės – ir tai jiems buvo itin skaudu, nes Taikos šalininkų judėjimo avangarde žengė žmonės, kuriais jie žavėjosi ir į kuriuos ilgą laiką žiūrėjo kaip į pagrindinę savo politinę atramą. Kadaise patys buvę „naujų horizontų“ eiliniai, jie laikė protestuotojus savo idėjiniais palikuoniais. Nors ir nepritardami Taikos šalininkų judėjimo metodams, svarbiausi Johnsono administracijos pareigūnai nejučia tapo faktiškais radikaliojo protestuotojų sparno sąjungininkais. Nesiliaujantis srautas iš pažiūros nuosaikių priekaištų dabartinės administracijos politikai laikė juos per žingsnį nuo santaikos su Nixonu ir stiprino prezidento nepasitenkinimą, kad šitaip jie trukdo pasiekti nacionalinę sutarmę.

Nixon nusprendė toliau kautis dėl garbingos taikos. Kadangi aš buvau jo pagrindinis padėjėjas šioje kovoje, mano pasakojimas apie tai neišvengiamai bus paveiktas vaidmens, kurį atlikau, ir pritarimo pamatinėms šios kovos prielaidoms.

Jau būdamas išrinktas, bet dar neinauguruotas Nixon paprašė manęs informuoti šiaurės vietnamiečius apie jo pasiryžimą derybomis siekti taikos. Jie atsakė pateikdami reikalavimą, kuris nuo tol tapo standartiniu: Amerika privalanti besąlygiškai pasitraukti, o Nguyen Van Thieu vyriausybė Saigone turi būti nuversta.

Hanojus net nesiėmė tikrinti Nixono pareiškimų nuoširdumo. Po Nixono inauguracijos nepraėjus nė trims savaitėms, šiaurės vietnamiečiai pradėjo naują ofenzyvą – vadinamąjį mini Tet puolimą. Per pirmus keturis to puolimo mėnesius kas mėnesį žūdavo beveik po tūkstantį amerikiečių karių. Buvo akivaizdu, kad Nixono siūlymas tartis nesukėlė nesutaikomam Hanojui nė menkiausio noro atsakyti tuo pačiu. Nesijautė Hanojus varžomas ir 1968 metų „tarpusavio supratimo“ su Johnsono administracija, kad nesinaudosiąs bombardavimo nutraukimu.

Nixono komanda atėjo į valdžią tikėdamasi nuosaikiais kompromisiniais siūlymais pasiekti nacionalinę sutarmę, kad tauta stotų prieš Hanojų jau susivienijusi. Deja, netrukus paaiškėjo, kad Nixon, kaip ir jo pirmtakai, per menkai įvertino Hanojaus atkaklumą ir pasiryžimą. Matydamas Saigono vadovybės bejėgiškumą ir silpstantį Amerikos ryžtą, Ho Chi Minh juo toliau, juo labiau tikėjo besąlygiška savo pergale. Kaip *Realpolitik* išpažinėjas, Ho neketino prie derybų stalo atiduoti to, ką tikėjosi krauju ir ginklu laimėti mūšyje.

Neįmanoma įsivaizduoti mažiau atliepių adresatų, kuriems būtų galima pateikti kompromisinės taikos siūlymą, negu kad rūstūs didvyriai, vadovavę tuometiniam Šiaurės Vietnamui. Pradėjus dirbti Nixono administracijai, demokratų partijoje, Vietnamo avantiūros iniciatorėje, įvyko aštrus skilimas tarp oficialiosios programos rėmėjų ir „balandžių“ mažumos pozicijos, kurią nacionalinis demokratų partijos suvažiavimas atmetė, nors jai pritarė tokie lyderiai kaip Edward Kennedy, George McGovern ir Eugene McCarthy. Per devynis savo darbo mėnesius respublikoniška Nixono administracija netgi pranoko demokratų partijos „balandžių“ platformą. Visas Amerikos nuolaidas Hanojus priėmė be jokios abipusiškumo užuominos, nepajudinamai laikydamasis reikalavimo nustatyti fiksuotą besąlygišką terminą Amerikos kariuomenei išvesti ir Saigono vyriausybei pakeisti kita, iš tikrųjų – komunistine. Hanojus tvirtino, kad vienu metu neįvykdžius

abiejų reikalavimų jis nepaleisiąs amerikiečių belaisvių. Tai, ko Hanojus reikalavo, buvo tolygu kapituliacijai ir nešlovei.

Tačiau prezidentai negali pusiaukelėje mesti pradėto darbo, jeigu jis pasirodo sunkesnis, negu jie tikėjosi. Jau prieš inauguraciją Nixon buvo užsakęs išsamų tyrimą, kaip užbaigti Vietnamo karą. Jame buvo analizuojamos trys galimybės: vienašališkas pasitraukimas, galutinis „problemos likvidavimas" pasitelkus visas karinio bei politinio spaudimo priemones ir laipsniškas atsakomybės už karą perkėlimas Saigono vyriausybei, leidžiantis Jungtinėms Valstijoms pasitraukti palengva.

Pirmoji, vienašališko pasitraukimo, galimybė vėliau tapo daugelio revizionistinių spekuliacijų objektu. Buvo tvirtinama, kad, atėjęs į valdžią, Nixon turėjo paskelbti pasitraukimo datą ir užbaigti karą vienašališku Amerikos sprendimu.[1]

Bet istorija nėra tokia paprasta kaip publicistika. Nors prezidentai turi nemažą veiksmų laisvę, ją riboja politinė aplinka, varžo praktinė realybė. Kai Nixon 1969 metais tapo prezidentu, nei viena, nei kita politinė partija neragino vienašališkai pasitraukti, tam nepritarė ir nė viena viešosios nuomonės apklausa. „Balandžių" programa, atmesta 1968 metų demokratų partijos suvažiavime, siūlė mažinti Jungtinių Valstijų puolamąsias operacijas, abiem pusėms išvesti svetimas pajėgas (taip pat Šiaurės Vietnamo) ir imtis tokios politikos, kuri būtų orientuota į Saigono vyriausybės ir Nacionalinio išsivadavimo fronto sutaikymą. Ji buvo grindžiama abipusiškumu, o apie vienašališką pasitraukimą joje net neužsiminta.

Johnsono administracijos taikos programą išreiškė Manilos formulė, pagal kurią amerikiečių pajėgos turėjo būti pradedamos išvesti tik praėjus šešiems mėnesiams po šiauriečių pasitraukimo ir sumažėjus smurto lygiui. Net ir tuomet Vietname, Korėjos pavyzdžiu, buvo numatyta palikti nemenką Amerikos karių kontingentą. Oficiali demokratų programa ragino surengti Pietų Vietname laisvas politines varžybas, bet tik tada, kai baigsis karinės operacijos. Oficiali respublikonų programa siūlė „deamerikanizuoti" karą, pakeisti karinę strategiją ir pradėti derybas, kurių pagrindas nebūtų nei „taika bet kokia kaina", nei užmaskuota kapituliacija. Taigi Nixonui tapus prezidentu visi abiejų didžiųjų politinių partijų sparnai reikalavo, kad būtų keliamos tam tikros sąlygos, kurias Hanojus turėtų įvykdyti prieš Jungtinėms Valstijoms pasitraukiant. Visi kalbėjo apie kompromisą, ne apie pasidavimą.

Nedelsiamas, besąlygiškas ir vienašalis Amerikos pasitraukimas būtų sukėlęs ir neįveikiamų praktinių problemų. Daugiau kaip pusė

milijono amerikiečių kartu su maždaug 700 000 Pietų Vietnamo karių kovojo prieš mažiausiai 250 000 reguliariosios Šiaurės Vietnamo kariuomenės karių ir tiek pat partizanų. Jeigu Nixono administracija nuo pat savo darbo pradžios būtų orientavusis į vienašališką pasitraukimą, didžiulės Amerikos ekspedicinės pajėgos būtų atsidūrusios spąstuose tarp sąjungininkų išduotų pietų vietnamiečių rūstybės ir įnirtingo šiaurės vietnamiečių puolimo.

Gynybos departamentas apskaičiavo, kad tvarkingą pasitraukimą būtų galima organizuoti ne greičiau kaip per penkiolika mėnesių ir kad per tą laiką amerikiečių pajėgų padėtis palengva susilpnės iki tokios, kai liekančiosioms kils grėsmė tapti ir šiauriečių, ir pietiečių įkaitu. Netgi darant prielaidą, kad Pietų Vietnamo kariuomenė paprasčiausiai pakriks, o ne atsigręš prieš buvusius sąjungininkus, pasitraukimas vyktų neapsakomo chaoso sąlygomis, ypač turint omenyje tai, kad Hanojus neabejotinai stengsis išnaudoti stiprėjančią savo padėtį ir primesti dar sunkesnes taikos sąlygas. Vienašališkas pasitraukimas galėjo tapti siaubingu, kruvinu fiasko.

O svarbiausia, Nixono administracija buvo įsitikinusi, kad vienašališkas pasitraukimas virstų geopolitine katastrofa. Pasitikėjimas Amerika buvo skausmingai kuriamas du dešimtmečius. Tai buvo kertinis akmuo laisvojo pasaulio tvarkos statinyje. Jei prezidentas, iki tol tapatintas su konservatyviąja užsienio politika, būtų 180 laipsnių pakeitęs Amerikos angažavimosi kryptį, kurios laikėsi keturios pastarosios administracijos, tai būtų sukėlę didžiulį nusivylimą tarp Amerikos sąjungininkų, ypač tų, kurie labiausiai priklausė nuo jos paramos, nesvarbu ar jie pritarė Amerikos politikos Vietname detalėms, ar ne.

Tokiomis aplinkybėmis Nixono administracija priėjo prie išvados, kad reikia strategijos, kuri pakirstų Hanojaus tikėjimą visiška savo pergale ir savo gebėjimu priversti Ameriką vienašališkai pasitraukti. Todėl buvo svarstyta antra galimybė: pamėginti greitai užbaigti karą derinant politinio ir karinio spaudimo priemones. Šitokiai strategijai pritariau ir aš, nes maniau, kad tai padės nutraukti sekinančias vidaus kovas ir leis administracijai imtis labiau tautą vienijančių uždavinių. Ją sudarė trys dalys: (1) Kongreso pritarimas tęsti karą; (2) įtemptos derybos, per kurias Amerika darytų visas įmanomas nuolaidas, išskyrus tas, kurios padėtų komunistams užgrobti valdžią; (3) nauja karinė strategija, kurioje dėmesys būtų sutelktas į tankiai apgyventų Pietų Vietnamo rajonų gynybą ir kartu numatyta, kaip atkirsti Hanojaus tiekimo kelius: trukdant judėjimą Ho Chi Minho taku Laose, naikinant bazes

Kambodžoje ir minuojant Šiaurės Vietnamo uostus. Per ketverius metus visos šios priemonės buvo galų gale įgyvendintos. Jos privertė Hanojų 1972 metais priimti sąlygas, kurias jis nuosekliai atmetinėjo ištisą dešimtmetį. Įgyvendinus jas vienu metu ir tada, kai Amerika dar laikė Vietname dideles sausumos pajėgas, jų poveikis tikriausiai būtų turėjęs lemiamą reikšmę.

Kadencijos pradžioje Nixon galėjo kreiptis į Kongresą, išdėstyti savo idėją dėl garbingos Vietnamo karo baigties ir paprašyti pritarimo pabrėždamas, kad priešingu atveju jis neturėtų kito pasirinkimo kaip vienašališkai išvesti kariuomenę, kad ir kokios baisios būtų to pasekmės. Šį patarimą Nixon atmetė dėl dviejų priežasčių. Pirma, jam tai atrodė kaip prezidento atsakomybės kratymasis. Antra, šešerius metus išbuvęs Kongreso nariu, jis žinojo – ir, matyt, neklydo, – kad Kongresas vengs aiškaus pasirinkimo ir geriausiu atveju pareikš kokį dviprasmišką pritarimą, apribotą tiekos išlygų, kad tai tik pasunkins problemą.

Iš pradžių Nixon nesiryžo pulti vietnamiečių tiekimo sistemos. Santykiai su Sovietų Sąjunga ir Kinija, ir šiaip gana įtempti, galėjo dar labiau pablogėti, o trikampio principas, suteikęs tiek lankstumo vėlesnės Amerikos užsienio politikai, galėjo būti atidėtas tolimai ateičiai ar net likti visai nepanaudotas. Neišsipildę visuomenės lūkesčiai, kad įtampa Vietname pagaliau atlėgsianti, galėjo dar labiau pakurstyti Taikos šalininkų judėjimą. Karinis rezultatas neatrodė garantuotas, o vidaus padariniai galėjo būti nepakeliami. „Puolamoji strategija" būtų sukėlusi tokį artimiausių Nixono patarėjų priešinimąsi, kad ją būtų buvę įmanoma įgyvendinti tik pertvarkius kabinetą, ir pareikalavusi tiek prezidento energijos, kad tai galėjo pakenkti kitoms gyvybiškai svarbioms ilgalaikėms iniciatyvoms.

Amerikiečiai tarsi kvietė savo vyriausybę vienu metu siekti dviejų nesuderinamų tikslų: jie norėjo ir kad baigtųsi karas, ir kad Amerika nekapituliuotų. To paties norėjo ir Nixon su savo patarėjais. Mėgindamas Amerikos politiką išlaviruoti tarp šių prieštaravimų, Nixon pasirinko trečią galimybę – vadinamąjį vietnamizacijos kelią – ne dėl to, kad ji atrodė jam puikus *deus ex machina*, o todėl, kad tai, jo vertinimu, leido nustatyti santykinai saugiausią pusiausvyrą tarp trijų būtinų Amerikos pasitraukimo iš Vietnamo komponentų: išsaugoti savo visuomenės dvasią, suteikti Saigonui sąžiningą šansą tęsti kovą vienam ir duoti Hanojui skatulį sėsti prie derybų stalo. Amerikos išsipainiojimo iš Vietnamo sėkmė priklausė nuo to, kaip pavyks išlaikyti tinkamą santykį tarp šių politikos aspektų.

Amerikos pajėgų išvedimas ir rimtos derybų pastangos turėjo nuraminti amerikiečių visuomenę; didžiulė Amerikos pagalba ir specialistų apmokymas turėjo suteikti Pietų Vietnamui realią galimybę apsiginti; Hanojui turėjo būti parodytas ir meduolis – taikos iniciatyvos, ir lazda – periodiški atkirčiai, kurie sekintų jį ir būtų kaip perspėjimas, kad Amerikos kantrybė nėra neribota. Vis dėlto vietnamizacijai, itin sudėtingai strategijai, grėsė didžiulis pavojus, kad paprasčiausiai nepavyks šių trijų strategijos elementų sinchronizuoti; galėjo pritrūkti laiko ir tokia politika galėjo baigtis kaip dviejų zuikių medžioklė. Tai buvo labai rizikingas sumanymas, nes kiekvienas žingsnis atgal būtų skatinęs Hanojų, o kiekvienas atsisveikinimo šūvis būtų kurstęs Taikos šalininkus.

Memorandume, kurį pasiunčiau Nixonui 1969 metų rugsėjo 10 dieną (didžiumą jo parengė Anthony Lake, tuo metu dirbęs mano padėjėju, o vėliau tapęs prezidento Clintono nacionalinio saugumo patarėju), išdėsčiau vietnamizacijos pavojus.[2] Jei vietnamizacija truktų per ilgai, rašiau jame, visuomenės nerimas veikiau didėtų, o ne mažėtų. Administracija tuomet atsidurtų niekieno žemėje tarp „vanagų" ir „balandžių" – kaip pernelyg nuolaidi „vanagų" požiūriu ir kaip pernelyg karinga „balandžiams". Vyriausybės pareiškimai, skirti abiem grupėms raminti, „trikdys Hanojų, bet kartu stiprins įsitikinimą, kad jis teisingai bando mus perlaukti":

> ...Eidami „vietnamizacijos" keliu, mes susidursime su vis rimtesnėmis problemomis.
>
> – JAV kariuomenės išvedimas amerikiečių visuomenei bus kaip sūdyti žemės riešutai: juo daugiau JAV karių grįš namo, juo daugiau bus reikalaujama jų išvesti. O tai gali peraugti į reikalavimą vienašališkai pasitraukti – gal net per vienerius metus.
>
> – Juo daugiau kariuomenės išvesime, juo labiau drąsinsime Hanojų. ...
>
> – Kiekvienas išvedamas JAV karys bus santykiškai svarbesnis mūsų pastangoms pietuose, nes jis įkūnys didesnį JAV pajėgų procentą negu anksčiau išvestas. ...
>
> – Bus vis sunkiau ir sunkiau palaikyti pasiliekančiųjų dvasią, ką jau kalbėti apie jų motinas.
>
> – „Vietnamizacija" gali nesumažinti JAV nuostolių iki pat paskutinių jos stadijų, nes mūsų nuostolių dydis galbūt nėra susijęs su bendru amerikiečių kariuomenės Pietų Vietname skaičiumi. Kad nukautų apie 150 JAV karių per savaitę, priešui tereikia pulti nedidelę dalį mūsų pajėgų. ...[3]

Jei visa tai teisinga, rašiau memorandume, Hanojus stengsis laimėti psichologinę, jei ne karinę pergalę prieš Jungtines Valstijas; jis užtęs

karą, vilkins derybas, žiūrės, kaip klostosi Amerikos vidaus padėtis, – šis spėjimas iš esmės išsipildė.

Nors memorandume numačiau daugelį mūsų vėlesnių sunkumų, jam nebuvo lemta ką nors pakeisti. Visų pirma, nors memorandumas ir pasiekė prezidentą, aš nepalydėjau jo į Ovalinį kabinetą. Vašingtone idėjos pačios savaime kelio neprasiskina. Memorandumų autoriai, kurie dėl savo idėjų nekovoja, dažniausiai patiria, kad jų žodžiai tampa *ex post facto* pateisinimu, o ne veikimo gairėmis. Baimindamasis aršios opozicijos ir vidaus sumaišties, kurią galėjo sukelti siūlymas politiškai ir kariškai spausti Hanojų, aš neforsavau nuodugnaus šio varianto svarstymo. Nenagrinėjo jo ir prezidentas – esu beveik tikras, kad dėl tos pačios priežasties. Nixonui nebuvo reikalo keisti savo sprendimą eiti vietnamizacijos keliu, nes nė viena iš su Vietnamo karu susijusių valstybės institucijų nepareiškė jokių abejonių. O to jos nepadarė pirmiausia todėl, kad buvo sukrėstos demonstracijų ir anaiptol netroško atsidurti ugnies linijoje.

Aš apžvelgiau to pasirinkimo kančias norėdamas parodyti, kad tuo metu, kai Nixon tapo prezidentu, rinktis tebuvo įmanoma iš panašaus lygio blogybių. Tai, kad vietnamizacija bus kankinamai sunki, nedidino kitų galimybių patrauklumo. Šios pagrindinės realijos nesuvokė Vietnamo karo kritikai, taip pat ir didžiuma amerikiečių visuomenės kitais atvejais: užsienio politikoje dažnai tenka rinktis iš netobulų galimybių. Vietnamo atžvilgiu visos Nixono alternatyvos buvo bemaž vienodai nemalonios. Po dvidešimties tramdymo metų Amerika gavo mokėti už persitempimą; paprastų išeičių jau nebuvo likę.

Nors vietnamizacija atrodė rizikingas dalykas, viską pasvėrus tai buvo geriausia iš turėtų galimybių. Jos pranašumas buvo tas, kad ji galėjo palengva pripratinti amerikiečius ir pietų vietnamiečius prie neišvengiamo Amerikos pasitraukimo. Jeigu nuolat mažinant savo pajėgas Amerikai pavyktų sustiprinti Pietų Vietnamą – o Nixono administracija būtent tą ir norėjo padaryti, – Amerikos tikslas būtų pasiektas. Jei Amerikai nepasisektų ir vienašališkas pasitraukimas taptų vienintele likusia galimybe, galutinis kariuomenės išvedimas jau vyktų amerikiečių pajėgoms sumažėjus iki tokio lygio, kai chaoso ir pažeminimo pavojus būtų minimalus.

Plėtodamas šią politiką Nixon buvo pasiryžęs daug dėmesio skirti deryboms ir paprašė manęs imtis šio reikalo. Prancūzijos prezidentas Georges Pompidou glaustai apibendrino, kas manęs laukia. Kadangi jo žmonės rūpinosi mano slaptų derybų su šiaurės vietnamiečiais Paryžiuje organizavimu, aš informuodavau jį apie derybų eigą bemaž

po kiekvieno susitikimo. Viena tokia proga, kai jaučiausi itin prislėgtas dėl, regis, neišbrendamos aklavietės, Pompidou savo dalykišku tonu pareiškė: „Jūs esate pasmerkti sėkmei."

Valstybės pareigūnai negali pasirinkti nei laiko, kada tarnauti šaliai, nei užduočių, kurias turi atlikti. Jeigu būčiau turėjęs rinkimosi laisvę, neabejotinai būčiau ieškojęs lankstesnio derybų partnerio negu Le Duc Tho. Patirtis jam buvo patvirtinusi, kad ideologija ir kolegos iš Hanojaus Politinio biuro yra teisūs: partizaninis karas baigiasi tik pergale arba pralaimėjimu, bet ne kompromisu. Pirmosios vietnamizacijos stadijos nepadarė šiauriečiams jokio įspūdžio: „Kaip jūs galite tikėtis nugalėti vien su Pietų Vietnamo kariuomene, kai neįstengėte pasiekti pergalės su 500 000 amerikiečių karių?" itin pasitikinčiai klausė Le Duc Tho 1970 metais. Šis nelemtas klausimas nedavė ramybės ir mums. Po ketverių metų Saigono stiprinimo ir Hanojaus silpninimo palankus atsakymas jau ėmė atrodyti ranka pasiekiamas. Tačiau net ir tada pasirašyti susitarimą Hanojų privertė tik blokada, šiaurės vietnamiečių puolimo žlugimas ir intensyvus bombardavimas.

Nesutaikomas, nesileidžiantis į jokias kalbas, netgi aklavietę mėginantis paversti savo ginklu – toks priešas Amerikos patirčiai buvo nepažįstamas. Vis daugiau amerikiečių troško kompromiso. Tačiau Hanojaus lyderiai pradėjo savo karą tam, kad laimėtų, o ne kad sudarytų sandėrį. Todėl tokie dalykai, dėl kurių Amerikoje vyko diskusijos – bombardavimo nutraukimas, paliaubos, amerikiečių karių išvedimo terminai, koalicinė vyriausybė, – Hanojaus skaičiavimams niekada neturėjo reikšmės. Hanojus imdavo derėtis tik tada, kai būdavo smarkiai spaudžiamas – pavyzdžiui, kaskart, kai Amerika atnaujindavo bombardavimą, o ypač kai užminavo Šiaurės Vietnamo uostus. Tačiau būtent spaudimo taktika labiausiai audrino kritikus šalies viduje.

Derybos su šiaurės vietnamiečiais vyko dviem lygiais. Paryžiaus „Majestic" viešbutyje oficialiai susitikinėjo keturi konflikto dalyviai: Jungtinės Valstijos, Thieu vyriausybė, NIF (Hanojaus priedanga Pietų Vietname) ir Hanojaus vyriausybė. Nors ne vienas mėnuo praėjo ginčijantis dėl to, kokios formos turėtų būti stalas, kad sėdėjimas prie jo nereikštų, jog Saigono vyriausybė pripažįsta NIF, oficialios derybos kaipmat įstrigo. Forumas buvo per didelis, viešumas pernelyg negailestingas, o ir Hanojus nenorėjo pripažinti vienodo statuso Saigonui, taigi faktiškai net savo paties statytiniui NIF.

Todėl Nixono administracija tęsė vadinamuosius privačius, tai yra slaptus, pokalbius, kuriuose dalyvavo tik amerikiečių ir šiaurės vietnamiečių atstovai ir kuriuos pradėjo Averell Harriman ir Cyrus Vance,

Amerikos derybininkai paskutiniais Johnsono administracijos mėnesiais. Paprastai Le Duc Tho atvykimas į Paryžių reikšdavo, kad Hanojus pasirengęs pokalbių raundui. Nors Hanojaus hierarchijoje Le Duc Tho užėmė penktą vietą, jis titulavo save tik specialiuoju patarėju Xuan Thuy, užsienio reikalų ministerijos valdininko, formaliai vadovusio šiaurės vietnamiečių delegacijai „Majestic" viešbutyje.

Derybose Amerika laikėsi nuostatos atskirti karinį ir politinį klausimus ir nuo 1971 metų jos pozicija nesikeitė. Ji siūlė paliaubas, po kurių amerikiečių pajėgos būtų visiškai išvestos, o Šiaurė nutrauktų tiekimus ir nustotų siųsti pastiprinimus. Politinę Pietų Vietnamo ateitį turėtų lemti laisva politinė konkurencija. Hanojaus pozicija iki 1972 metų spalio proveržio buvo reikalauti besąlygiško termino, iki kurio turi būti išvesta Amerikos kariuomenė ir paleista Thieu vyriausybė. Tiksli data turėjo būti lyg mokestis už derybas visais kitais klausimais, išliekantis nepriklausomai nuo tų derybų sėkmės. Amerika siūlė kompromisą, Hanojus – kapituliaciją. Vidurinio kelio nebuvo tol, kol jėgų pusiausvyra mūšio lauke nepadarė kompromiso įmanomo – ir jis laikėsi tik tiek, kiek pati jėgų pusiausvyra.

Susitikimų iniciatoriai visada būdavo amerikiečiai, kaip tarpininką pasitelkdami generolą Vernoną Waltersą, Jungtinių Valstijų ambasados Paryžiuje karo atašė. (Walters vėliau padarė puikią karjerą – buvo Centrinės žvalgybos agentūros direktoriaus pavaduotojas, nuolatinis atstovas Jungtinėse Tautose ir ambasadorius Vokietijoje, atliko ne vieną delikatų prezidento pavedimą.) Pastūmėti Jungtines Valstijas žengti pirmą žingsnį buvo viena iš Hanojaus nuolatinių gudrybių siekiant įgyti psichologinį pranašumą. Tokia taktika liudijo, kaip puikiai Hanojus buvo perpratęs Amerikos vidaus krizę. Jei Le Duc Tho būnant Paryžiuje, Jungtinių Valstijų vyriausybė neskubėdavo su juo susisiekti, jis būtinai ne sykį užsimindavo žurnalistams arba apsilankiusiems Kongreso nariams, kad Nixono administracija nesugeba įvertinti akivaizdžiai taikių Hanojaus ketinimų. Turint galvoje Amerikos vidaus prieštaravimus, tokios užuominos krisdavo į palankią dirvą, ir jis sugebėdavo jų pažerti netgi derybų metu.

Per kiekvieną Le Duc Tho vizitą Paryžiuje 1970–1972 metais, trukdavusį po keletą mėnesių, įvykdavo penki ar šeši susitikimai. (Be to, keletą kartų susitikta vien su Xuan Thuy. Nedalyvaujant Le Duc Tho, tai buvo tuščias laiko gaišinimas.)

Derybų procedūra niekada nesikeisdavo. Kaip formalus vietnamiečių derybininkų vadovas, Xuan Thuy pirmiausia imdavo be galo dėstyti vietnamiečių derybų poziciją, kuri mums buvo žinoma iš susitikimų

„Majestic“ viešbutyje. Po to jis „suteikdavo žodį specialiajam patarėjui Le Duc Tho“. Vilkėdamas nepriekaištingą rudą arba juodą Mao stiliaus kostiumą Le Duc Tho pradėdavo tokią pat ilgą kalbą, panirdamas į filosofinius išvedžiojimus ir perpindamas ją epiškais pasakojimais apie ankstesnes vietnamiečių nepriklausomybės kovas.

Bemaž iki pat derybų pabaigos Le Duc Tho kartojo tą pačią giesmę: jėgų balansas klostosi Hanojaus naudai ir toliau šis skirtumas tik didėsiąs; karai kariaujami dėl politinių tikslų, todėl amerikiečių siūlymas paskelbti paliaubas ir apsikeisti belaisviais esąs absurdiškas ir nepriimtinas; politinis sprendimas turįs prasidėti nuo to, kad Jungtinės Valstijos nušalintų Pietų Vietnamo vyriausybę. (Vienu metu Le Duc Tho netgi paslaugiai siūlė būdą šiam tikslui pasiekti – nužudyti Thieu.)

Visa tai buvo pateikiama nepriekaištingai mandagiai, su ledinėmis moralinio pranašumo gaidelėmis ir marksistine retorika, atsparia tamsuolių imperialistų intarpams. Le Duc Tho nepraleisdavo nė menkiausios progos pamokyti ideologijos. Sykį prireikė trumpam sustabdyti derybas, ir aš pasitelkiau, kaip man atrodė, gana taktišką marksistinę formuluotę – kad „objektyvus būtinumas“ verčia padaryti pertrauką. Tai išgirdęs Le Duc Tho atskaitė dar vieną dešimties minučių paskaitą apie tai, kad tokiam imperialistui kaip aš nedera vartoti marksistinių terminų.

Ledine laikysena Le Duc Tho tarsi norėjo parodyti, kad laikas yra jo sąjungininkas, nes Amerikos vidaus nesutarimai einą jam į naudą. Per pirmuosius susitikimus, vykusius tarp 1970 metų vasario ir balandžio, jis atmetė paliaubas, penkiolikos mėnesių kariuomenės išvedimo planą,[4] karo veiksmų deeskalaciją ir siūlymą dėl Kambodžos neutralumo. (Gana įdomu, kad itin smulkmeniškai vardydamas skriaudas Le Duc Tho nėsyk nepaminėjo „slapto“ partizanų stovyklų Kambodžoje bombardavimo.)

Per antrąją derybų seriją, vykusią nuo 1971 metų gegužės iki liepos, Le Duc Tho nusileido dar viena cinizmo pakopa. Oficialiose derybose NIF buvo paskelbęs septynių punktų planą. Slaptų pokalbių metu Le Duc Tho pateikė kiek kitokius ir kur kas konkretesnius devynis punktus, ypatingai pabrėždamas, kad pastarieji yra tikrųjų derybų pagrindas. Tuo tarpu komunistų atstovai triukšmingai reikalavo atsakymo į savo viešą septynių punktų planą, ir Nixono administracija buvo užsipulta už tai, kad nereaguoja į siūlymą, dėl kurio šiaurės vietnamiečių derybininkai aiškiai parodė nenorį derėtis. Šis apsimetinėjimas truko tol, kol Nixon jį viešai atskleidė, bet tada Hanojus paskelbė septynių punktų plano „papildymą“ dviem punktais, ir netrukus prieš Nixoną pakilo

nauja visuomenės spaudimo banga. Kai derybos galų gale baigėsi, aš paklausiau Le Duc Tho, ką konkrečiai tas dviejų punktų papildymas papildė. „Nieko“, – atsakė jis šypsodamasis.

Trečiojo derybų raundo metu (1972 metų rugpjūtis–1973 metų sausis) įvyko proveržis. Spalio 8 dieną Le Duc Tho atsisakė savo standartinio reikalavimo, kad Amerika nuverstų Saigono vyriausybę, ir sutiko su paliaubomis. Nuo tol reikalai ėmė sparčiai artėti prie pabaigos. Le Duc Tho pademonstravo, kad ieškant sprendimų jis gali būti tiek pat išradingas, kiek ir užsispyręs obstrukcijos metu. Jis netgi pakeitė savo įžanginę kalbą, kuri, nors netapusi trumpesnė, pavirto kvietimu siekti pažangos. Tačiau prasidėjusios rimtos derybos neapmaldė jo polinkio nepakenčiamai elgtis. Antai kiekvieną rytą kalbėdamas savo naują litaniją, jis pasakydavo tokį sakinį: „Jūs dėkite dideles pastangas, ir mes dėsime dideles pastangas.“ Sykį jis praleido vieną būdvardį ir pasakė, kad Amerika turėtų dėti dideles pastangas ir kad jie taip pat dėsią pastangas. Monotonijai paįvairinti aš atkreipiau jo dėmesį į šį praleidimą. „Labai džiaugiuosi, kad pastebėjote tai, – tarė mano nesutrikdomasis pašnekovas. – Bet vakar mes dėjome dideles pastangas, o jūs – tik šiaip pastangas. Todėl šiandien tegul būna atvirkščiai: jūs dėkite dideles pastangas, o mes dėsime pastangas.“

Bėda iš dalies buvo ta, kad Le Duc Tho turėjo tik vieną tikslą, tuo tarpu Amerika, būdama supergaliūnė, jų turėjo daug. Le Duc Tho buvo pasiryžęs savo revoliucinę karjerą vainikuoti pergale; Amerika turėjo rasti pusiausvyrą tarp vidaus ir tarptautinių siekių, tarp Vietnamo ateities ir savo pasaulinio vaidmens išsaugojimo. Amerikos visuomenės nuotaikomis Le Duc Tho manipuliavo kaip patyręs chirurgas operuodamas pacientą; Nixono administracija buvo priversta kautis keliais frontais, tad tik retkarčiais pasitaikydavo galimybė imtis puolamosios diplomatijos.

Nuo derybų pradžios iki pabaigos Nixono administracija daugybę energijos turėjo skirti savo geriems norams teisinti. Nepaisant daugelio vienašališkų, likusių be atsako gestų, padarytų Hanojaus atžvilgiu, Nixon beveik nuo pat savo atėjimo į Baltuosius rūmus buvo kritikuojamas kaip nepakankamai atsidedąs taikai. 1969 metų rugsėjį Jungtinės Valstijos jau buvo pasiūliusios NIF dalyvauti politiniame procese ir mišriose rinkimų komisijose, išvedusios daugiau kaip 10 procentų savo kariuomenės ir sutikusios išvesti likusią, kai bus pasirašytas susitarimas, – tačiau mainais už šias nuolaidas negavusios nieko, išskyrus nepaliaujamus komunistų reikalavimus vienašališkai pasitraukti ir nuversti Saigono vyriausybę.

Nepaisant to 1969 metų rugsėjo 25 dieną Niujorkui atstovaujantis senatorius respublikonas Charles Goodell paskelbė ketinąs pateikti rezoliuciją, reikalaujančią visų Amerikos pajėgų išvedimo iš Vietnamo iki 1970 metų pabaigos. Spalio 15 dieną visoje šalyje įvyko vadinamosios „moratoriumo" demonstracijos. Dvidešimties tūkstančių žmonių minia per vidurdienio mitingą finansiniame Niujorko rajone klausėsi, kaip Bill Moyers, buvęs prezidento Johnsono padėjėjas ir spaudos atstovas, smerkia karą. Trisdešimt tūkstančių atėjo į New Haveno centrinę aikštę. Penkiasdešimt tūkstančių susirinko prie Washingtono monumento, matomo iš Baltųjų rūmų. Šimtas tūkstančių demonstrantų suplūdo į Common skverą Bostone paklausyti senatoriaus McGoverno kalbos, o tuo metu lėktuvas danguje „piešė" taikos simbolį – tarsi priekaištą administracijai, kuri nenori taikos.

Taikos šalininkai, savaip supratę Amerikos išskirtinumą, nepakentė jokių diskusijų dėl praktinių pasitraukimo aspektų ir tokius bandymus traktavo kaip slapto administracijos troškimo tęsti karą simptomus. Vadovaudamiesi neva aukštąja morale, karą pavertę konfliktu tarp gėrio ir blogio savoje šalyje, Amerikos pralaimėjimą Vietname jie laikė priimtinesne išeitimi už tą, kuri – vien todėl, kad atrodė „garbinga", – galėjo sužadinti vyriausybės apetitą toliau leistis į avantiūras užsienyje.

Štai kodėl pasirodė neįmanoma rasti bendrą pagrindą Taikos šalininkų ir administracijos dialogui. Nixon per trejus metus sumažino amerikiečių pajėgas Vietname nuo beveik 550 000 iki 20 000 karių; žuvusiųjų skaičius nukrito nuo maždaug 16 000, arba 28 procentų bendro jų kiekio, 1968 metais iki maždaug 600, arba vieno procento bendro jų kiekio, 1972-aisiais, paskutiniais karo metais. Bet tai nesumažino nei nepasitikėjimo, nei skausmo. Suartinti požiūrius buvo neįmanoma: Nixon norėjo garbingai palikti Vietnamą, o Taikos šalininkams atrodė, kad Amerikos garbė reikalaujanti pasitraukti iš Vietnamo be jokių sąlygų.

Kadangi kritikai nenorėjo nieko daugiau, tik baigti karą, Saigono vyriausybė jiems atrodė taikos kliūtis, o ne sąjungininkė. Pirminis įsitikinimas, kad Pietų Vietnamas esąs svarbus Amerikos saugumo elementas, buvo seniai pamirštas. Liko vien jausmas, kad Vietname Amerika pateko į blogą kompaniją. Kritikai įsikando naują mintį: kad Thieu vyriausybę būtina pakeisti koalicine – jei reikės, netgi nutraukiant Amerikos finansinę paramą Pietų Vietnamui. Vidaus debatuose koalicinės vyriausybės idėja tapo neginčytina panacėja būtent tuo metu, kai Šiaurės Vietnamo derybininkai aiškiai leido suprasti, kad

jiems koalicinė vyriausybė tėra komunistų įsigalėjimo Pietuose eufemizmas.

Šiaurės vietnamiečiai buvo sugalvoję gudrią formulę painiavai amerikiečių galvose kelti. Jie viešai skelbė siekią trišalės „koalicinės" vyriausybės, susidedančios iš NIF atstovų (jų marionečių), neutralių elementų ir tų Saigono administracijos narių, kurie yra „taikos, laisvės ir nepriklausomybės" šalininkai. Kaip ir kitų įžūlių Hanojaus manevrų atveju, norint suprasti tikrąją gražiai skambančių siūlymų prasmę, reikėjo skaityti ir tarp eilučių. Tik tada darėsi aišku, kad šis trišalis organas skirtas ne valdyti Saigoną, o derėtis *su NIF* dėl galutinio sureguliavimo. Kitais žodžiais tariant, komunistų dominuojamas organas turėjo derėtis su grynai komunistine grupe dėl politinės Pietų Vietnamo ateities. Hanojus siūlė užbaigti karą derybomis su pačiu savimi.

Tačiau Amerikos vidaus diskusijose tai neatsispindėjo. Senatorius J. William Fulbright savo knygoje *Luošas milžinas* tvirtino, kad kova vyksta tarp totalitarinių režimų.[5] Senatorius McGovern, 1971 metais kalbėjęs apie „mišrią vyriausybę" Saigone, 1972 metais, prieš pat tapdamas demokratų partijos kandidatu į prezidentus, jau ragino išvesti JAV kariuomenę ir nutraukti karinę pagalbą Pietų Vietnamui.[6] Nixono administracija buvo pasirengusi rizikuoti Thieu vyriausybe per laisvus rinkimus, dalyvaujant tarptautiniams stebėtojams. Ji nesutiko daryti tik vieno dalyko: nuversti savo sąjungininkų vyriausybę, atvestą į valdžią ankstesnės administracijos tam, kad Amerika galėtų pasitraukti.

Taikos šalininkų judėjimas sėkmės kriterijų suprato paprasčiau: karas baigiasi ar ne. Ir jeigu atsakymas „ne", vadinasi, Amerikos derybų pozicija neteisinga. Taikos šalininkai nesmerkė Hanojaus nei dėl jo derybų pozicijos, nei dėl kariavimo metodų, tuo skatindami Hanojų obstrukcijai. 1972 metais Jungtinės Valstijos jau buvo išvedusios 500 000 karių. Saigonas buvo oficialiai pasiūlęs surengti laisvus rinkimus, o Vašingtonas – išvesti visas likusias savo pajėgas per keturis mėnesius po susitarimo. Thieu buvo sutikęs atsistatydinti, kai iki rinkimų liksiąs mėnuo. Jungtinės Valstijos buvo pasiūliusios sukurti mišrią komisiją rinkimams prižiūrėti. Visa tai – keliant vienintelę sąlygą, kad būtų sudarytos tarptautinių organizacijų prižiūrimos paliaubos ir apsikeista karo belaisviais. Tačiau Amerikos motyvų ir veiksmų kritika dėl to nė kiek nesusilpnėjo.

Slenkant mėnesiams vidaus debatuose vis labiau ryškėjo nuostata pritarti išankstinei Hanojaus sąlygai, kad Jungtinės Valstijos vienašališkai nustatytų griežtą kariuomenės išvedimo datą, kaip formulę karui

užbaigti. Siūlymai užfiksuoti pasitraukimo terminą greitai tapo antikarinių Kongreso rezoliucijų pagrindu (1971 metais jų buvo, regis, dvidešimt dvi, 1975 metais – trisdešimt penkios). Neįpareigojantis rezoliucijų pobūdis leido jų autoriams ir atsiriboti nuo administracijos, ir neužsikrauti atsakomybės už padarinius. Atrodė labai paprasta: norint užbaigti karą tereikia iš jo pasitraukti; deja, niekas Vietname nebuvo taip paprasta, kaip atrodė.

Po susitikimų su Šiaurės Vietnamo ir NIF derybininkais Amerikos Taikos šalininkų judėjimo nariai vis skelbdavo „žiną", kad belaisviai bus paleisti ir visi kiti klausimai išspręsti labai greitai po to, kai Jungtinės Valstijos nustatys fiksuotą, neatšaukiamą pasitraukimo terminą. Iš tikrųjų Hanojus niekada tokio pažado nedavė; jis laikėsi to paties seno scenarijaus su tomis pačiomis viliojančiomis dviprasmybėmis kaip ir 1968 metais, kai pasiekė, kad Amerika sustabdytų bombardavimą. Termino nustatymas sukurtų „palankias sąlygas" kitoms problemoms spręsti, tvirtino Le Duc Tho, bet, prasidėjus tikroms deryboms, jis jau reikalavo, kad nustatytas pasitraukimo terminas būtų įpareigojantis nepriklausomai nuo to, kaip vyktų kitos, dėl paliaubų ar belaisvių paleidimo, derybos. Kitaip tariant, belaisvių paleidimą ir paliaubas Hanojus siejo su Saigono vyriausybės nuvertimu. Kaip be paliovos aiškino Le Duc Tho, tarytum vesdamas politinių mokslų seminarą pradedantiesiems, būtent dėl to karas ir buvo kariaujamas.

Didžiausia Amerikos vidaus ginčų ironija buvo ta, kad vienašališkas Amerikos pasitraukimas Hanojaus iš tikrųjų visiškai nedomino. Šito iki šiol nesupranta daugelis rašančiųjų apie Vietnamo karą. Bemaž iki pat pabaigos Hanojus niekada nenukrypo nuo savo standartinės formulės: neatšaukiama amerikiečių pajėgų išvedimo data kartu su Amerikos įsipareigojimu išeinant nuversti Pietų Vietnamo vyriausybę. Hanojui visiškai nerūpėjo niuansai įvairių pasitraukimo grafikų, kuriuos geranoriai Kongreso nariai buvo pasirengę pakloti jam po kojomis, – nebent tiek, kiek tai gilino Amerikos vidaus nesutarimus. Pasaldinimas siūlant palankesnį išvedimo tvarkaraštį nebūtų pakeitęs šiaurės vietnamiečių pozicijos. Hanojaus supratimu, konflikto baigtį turėjo lemti jėga. Jis mielai priimdavo visus tokius siūlymus, bet savo laikysenos derybose nekeisdavo. Karo kritikams atrodė, kad su Hanojumi bus lengviau susitarti, jei Amerika parodys gerą valią. Tačiau jie klydo. Iš Hanojaus Vašingtonas girdėjo vien tą patį reikalavimą pasiduoti: besąlygiškai išvesti kariuomenę, nuversti esamą Pietų Vietnamo valdžią, pakeisti ją Hanojaus marionetėmis ir tada, kai Amerika ran-

kose nebeturės kortų, derėtis dėl belaisvių, kurių nepaleidžiant būtų galima toliau pešti nuolaidas.

Kaip paaiškėjo vėliau, ginčai dėl pasitraukimo paženklino lūžį Vietnamo kare, mat daugelis administracijos pergalių tebuvo Pyro pergalės. Nixon išlaikė savo nuostatą su fiksuotu pasitraukimo terminu sutikti tik tuo atveju, jei Amerika pasieks kitus esmiškai svarbius tikslus. Bet už tai jis turėjo sutikti visiškai pasitraukti, *kai* tos sąlygos bus įvykdytos. Pietų Vietnamą tai įstūmė į nepavydėtiną padėtį: vienam gintis nuo priešų, kur kas labiau nesutaikomų už tuos, su kuriais kada nors buvo susidūrę kiti Amerikos sąjungininkai, ir dar tokiomis sąlygomis, kokias vykdyti Amerika niekada nebuvo prašiusi nė vieno savo sąjungininko. Dviejų kartų gyvenimą Amerikos kariuomenė buvo dislokuota Europoje; daugiau kaip keturiasdešimt metų ji saugojo paliaubas Korėjoje. Tik Vietname Jungtinės Valstijos, vidaus nesutarimų varžomos, sutiko nepalikti savo pajėgų; dėl to, kai prireikė ginti galų gale pasirašytą susitarimą, jos neturėjo jokios saugumo atsargos.

Amerikos sąlygas Nixon išdėstė dviejose kalbose, pasakytose 1972 metų sausio 25 ir gegužės 8 dieną. Tos sąlygos buvo tokios: tarptautinių stebėtojų prižiūrimos paliaubos; belaisvių grąžinimas ir apskaita; ekonominės ir karinės pagalbos Saigonui tęsimas; politinę Pietų Vietnamo ateitį turinčios lemti Vietnamo partijos, varžydamosios laisvuose rinkimuose. 1972 metų spalio 8 dieną Le Duc Tho priėmė pagrindinius Nixono siūlymus, ir Hanojus galiausiai atsisakė reikalavimo, kad Amerika bendrininkautų atvedant į valdžią Saigone komunistus. Jis sutiko skelbti paliaubas, grąžinti visus belaisvius amerikiečius, suteikti informaciją apie dingusiuosius be žinios, neliesti Thieu vyriausybės ir leisti Jungtinėms Valstijoms toliau teikti jai karinę bei ekonominę paramą.

Anksčiau Le Duc Tho nesutikdavo net aptarinėti tokių sąlygų. Todėl siūlymą, paženklinusį derybų proveržį, jis palydėjo šitokiu pareiškimu:

> ...šis naujas siūlymas yra būtent toks, kokį pateikė pats prezidentas Nixon: paliaubos, karo užbaigimas, belaisvių paleidimas ir kariuomenės išvedimas... be to, mes siūlome keletą principų politinėms problemoms spręsti. Jūs irgi juos siūlėte. Šių klausimų sureguliavimą mes paliekame Pietų Vietnamo partijoms.[7]

Nė viena iš vėlesnių tragedijų ir kontroversijų nepajėgė ištrinti iš atminties to pakilimo, kurį mes, dalyvavusieji formuojant Amerikos politiką, pajutome, kai supratome, kad esame per plauką nuo to, ko siekėme ketverius kankinamus metus, ir kad Amerikai nereikės palikti

likimo valiai žmonių, kurie ja kliovėsi. Nixon daugybę kartų buvo skelbęs, kad priėmus jo sąlygas susitarti nebūsią sunku. 1972 metų rugpjūčio 14 dieną aš sakiau Thieu, kad Hanojui priėmus prezidento Nixono siūlymus Amerika greitai pasirašys susitarimą. Mes buvome davę žodį. Ir neturėjome kitos išeities kaip jo laikytis. Jei būtume delsę, Hanojus būtų viešai paskelbęs savo siūlymą ir privertęs administraciją aiškintis, kodėl ji atmeta savo pačios sąlygas, o tai būtų paskatinę Kongresą balsuoti dėl finansavimo nutraukimo.

Veiksniai, pastūmėję Hanojų sutikti su tuo, ką jis visą laiką nuosekliai atmetinėjo, buvo tokie: išteklių išsekimas pradėjus minuoti Šiaurės Vietnamo uostus; stovyklų Kambodžoje ir Laose puolimas 1970 ir 1971 metais; jo paties puolimo pralaimėjimas 1972-ųjų pavasarį; Maskvos ir Pekino politinės paramos trūkumas Nixono administracijai atnaujinus Šiaurės bombardavimą; baimė, kad Nixon, išrinktas dar vienai kadencijai, nenuspręstų bet kokia kaina siekti pergalės.

Lemiamas veiksnys, matyt, buvo tas, kad vertindami galimas 1972 metų JAV prezidento rinkimų pasekmes kruopštūs Hanojaus skaičiuotojai šį sykį smarkiai apsiskaičiavo. Jie, atrodo, buvo įsitikinę, kad bemaž neabejotina triuškinanti Nixono pergalė rinkimuose atrišianti jam rankas karo reikaluose. Tačiau Nixono administracija žinojo, kad naujasis Kongresas bus nepalankus Nixono politikai Vietname ir gal net priešiškai nusiteikęs prieš jį asmeniškai. Buvo panašu, kad Kongresas pritars kuriai nors iš daugybės siūlomų rezoliucijų, reikalaujančių nutraukti karo finansavimą, – greičiausiai 1973 metų pradžioje, pateikus įstatymo papildymo projektą dėl išlaidų atremiant komunistų 1972 metų pavasario puolimą apmokėjimo.

Taikos perspektyvą aš sveikinau su viltimi, kad ji leisianti Amerikai pradėti nacionalinio sveikimo procesą ir atkurti tą abiejų partijų sutarmę, kuria rėmėsi pokarinė Amerikos užsienio politika. Juk Taikos šalininkų judėjimas bus pasiekęs savo tikslą – taiką, o tie, kurie norėjo garbingos užbaigos, galės džiaugtis, kad jų pastangos nenuėjo veltui. Pranešime spaudai, kuriame bendrais bruožais nusakiau galutinio susitarimo sąlygas, aš ištiesiau ranką ketverius metus trukusios vidaus kovos varžovams:

> ...dabar jau turėtų būti aišku, kad per šį karą niekas neturėjo širdgėlos monopolio, o mūsų vidaus ginčuose – moralinės įžvalgos monopolio; kad dabar, kai galų gale pasiekėme susitarimą, kuriuo Jungtinės Valstijos nepērša politinės ateities savo sąjungininkams, susitarimą, kuris turėtų išsaugoti visų pusių orumą ir savigarbą, mes, gydydami Indokinijos žaizdas, galime pradėti gydyti ir Amerikos žaizdas.[8]

Tačiau trapus nacionalinės vienybės šansas nepataisomai subyrėjo susidūrus su Kambodžos problema. Kadangi Kambodža buvo vienintelis kovos veiksmų teatras Indokinijoje, kurio Nixon nepaveldėjo iš savo pirmtakų, ji įžiebė partijų ginčus, tapusius bene aršiausia Vietnamo metų kontroversija.

Neketinu čia atgaivinti tų ginčų. Jie pakankamai nuodugniai išnagrinėti kitur.[9] Iš tikrųjų visus administracijos kritikų kaltinimus galima sukoncentruoti į du: kad Nixon be pagrindo išplėtė karą į Kambodžą ir kad Amerikos politika dėl to yra labiausiai atsakinga už genocidą, kurį vykdė raudonieji khmerai po savo pergalės 1975 metais.

Mintis, kad Nixon lengvabūdiškai išplėtė karą, buvo reinkarnacija klaidingos 1961–1962 metų strateginės nuostatos dėl Laoso – neva Amerikos vaidmenį kare galima apriboti Pietų Vietnamu, net jeigu Hanojus kariautų visose trijose Indokinijos šalyse. Šiaurės Vietnamo kariuomenė Kambodžoje, čia pat už sienos su Pietų Vietnamu, turėjo stovyklų tinklą, iš kurių rengdavo divizijos masto išpuolius prieš amerikiečių ir pietų vietnamiečių pajėgas. Stovyklos buvo aprūpinamos arba Ho Chi Minho taku per Laosą, arba per Kambodžos uostą Sihanoukvillį, – abiem atvejais akivaizdžiai pažeidžiant Kambodžos neutralitetą. Spartėjant Amerikos kariuomenės išvedimui, ir Pietų Vietnamo, ir amerikiečių pajėgų pozicijos neišvengiamai būtų pasidariusios neapginamos, jeigu tas aprūpinimo tinklas būtų išlikęs ir tirpstančioms amerikiečių pajėgoms tektų kautis su nemažėjančiais Šiaurės Vietnamo daliniais, turinčiais neribotus išorės tiekimo šaltinius. Todėl Nixono administracija priėmė taktinį sprendimą 1969 metais pulti stovyklų teritorijas iš oro ir 1970 metais – sausumos daliniais. Smūgiai iš oro buvo atsakas į šiaurės vietnamiečių antpuolių bangą Pietuose, per savaitę nusinešdavusią 400 amerikiečių gyvybių ir pažeidusią Hanojaus ir prezidento Johnsono 1968 metais pasiektą „tarpusavio supratimą", po kurio Amerika buvo nutraukusi bombardavimą; smūgiai sausumoje turėjo apsaugoti išvedamą amerikiečių kariuomenę – iki 150 000 karių per metus.

Neliečiant šiaurės vietnamiečių tiekimo bazių, nebūtų buvusi veiksminga jokia Amerikos pasitraukimo strategija. Ir vienu, ir kitu atveju amerikiečių veiksmams pritarė Kambodžos valdžia, laikiusi tai savo šalies neutralumo gynyba; juk pagaliau niekas šiaurės vietnamiečių į Kambodžą nekvietė.

Vis dėlto abi šios karinės priemonės sukėlė Jungtinėse Valstijose itin emocingus ginčus, kurie jau seniai buvo peržengę karinės strategijos ribas. Kambodža greitai tapo neatsiejama debatų dėl Vietnamo

dalimi. Administracijos politika atspindėjo tam tikrą strategiją; kritikai abejojo moraliniu paties karo pagrįstumu. Šitokį požiūrį stiprino tautos nesugebėjimas suvokti revoliucinės ideologijos prigimtį ir nesutaikomumą. Netrūksta įrodymų, kad raudonieji khmerai buvo ideologiniai fanatikai jau tada, kai šeštąjį dešimtmetį studijavo Paryžiuje. Jie buvo pasiryžę iš pamatų sugriauti esamą Kambodžos visuomenę ir įgyvendinti beprotišką utopiją, išnaikindami visus, kas bent truputį paliestas „buržuazinio" auklėjimo.[10] Tvirtinimas, kad žudikais juos padarė Amerikos veiksmai, turi tokį patį moralinį pamatą kaip ir teiginys, kad holokaustą sukėlė Amerikos vykdytas strateginis Vokietijos bombardavimas.

Šiuose puslapiuose neketinu pateikti galutinio įvertinimo dalykų, dėl kurių liepsnojo aistros, palikusios net savą kultinę literatūrą. Tačiau Amerika turėtų sau pripažinti tragišką tiesą, kad – nesvarbu, kaip būtų vertinama Amerikos sprendimų Kambodžoje taktinė išmintis, – raudonieji khmerai vykdė žudynes ir kad Kambodžos gyventojai krauju sumokėjo už Amerikos vidaus nesutarimus. Kritikai, dėl kurių uolumo tapo neįmanoma toliau remti Kambodžos vyriausybės, bandžiusios priešintis raudonųjų khmerų įsigalėjimui, nesuvokė, kad Amerikai nutraukus paramą, už ką jie taip karštai agitavo ir galiausiai pasiekė, prasidės skerdynės. Žinoma, skerdynės sukėlė jiems siaubą. Tačiau vėliau, nagrinėdami įvykius, jie kur kas mažiau vietos skyrė savo klaidingam genocidą vykdžiusiųjų vertinimui negu savo tėvynainių smerkimui.

Ar bendrų tikslų siekianti visuomenė gali pamiršti nesutarimus, ar sugeba suprasti, kad kelias į klestėjimą veda per dermę, o ne konfliktus, yra geriausias jos išbandymas. Indokinijoje Amerika šio išbandymo neišlaikė.

Žaizdos buvo tokios gilios, kad taika didelio džiaugsmo nesuteikė. Galimybę susitarimui tapti nacionalinio gijimo laidininku susilpnino trijų mėnesių pertrauka tarp pradinio susitarimo ir jo pasirašymo ir, žinoma, Hanojaus apylinkių bombardavimas iš B-52 lėktuvų antroje 1972 metų gruodžio pusėje. Nors civiliniai nuostoliai buvo minimalūs, kilo tokia antikarinių demonstracijų banga, kad susitarimo pasirašymas 1973 metų sausio 27 dieną atnešė tik atsargų, iškamuotą palengvėjimą.

Protestuotojų nenuramino tai, kad Hanojus priėmė Amerikos taikos sąlygas. Jie bijojo, kad įsitvirtinus Nixono garbingos taikos sampratai Ameriką vėl gali apimti pagunda užsikrauti per didelį tarptautinį įsipareigojimą, kurio nekenčiamu simboliu jiems tapo Vietnamas. Tad taikos susitarimą jie sveikino su tokiu pat cinizmu, su kokiu prieš

tai vertino karinius ir diplomatinius Amerikos veiksmus. Vieni kritikai įrodinėjo, kad susitarimas tėra politinė gudrybė, kiti – kad tokiomis sąlygomis buvo galima susitarti ir prieš ketverius metus, treti – kad Amerika išdavė Thieu, nors jį nuversti ilgus metus buvo pagrindinis Taikos šalininkų judėjimo reikalavimas.

Niekas negalėjo būti toliau nuo tiesos už teiginį, kad susitarimas su Hanojumi buvo sudarytas norint paveikti nacionalinius rinkimus. Atvirkščiai, susitarimo pasirašymą prieš rinkimus Nixon laikė kliuviniu; remiantis apklausomis, jo pranašumas buvo neginčijamas ir jam pakenkti tegalėjo ginčai dėl taikos sąlygų.[11] Nixon vadovavosi visiškai priešingais motyvais, negu kad tvirtino kritikai: jis nenorėjo, kad rinkiminiai sumetimai trukdytų susitarimui, kurį sudaryti jis ne kartą amerikiečiams žadėjo tuoj po to, kai Hanojus priims administracijos iškeltas sąlygas.

Vienas gajausių mitų apie Nixono administracijos politiką Vietname skelbia, kad Nixon be jokio reikalo užtęsė karą, nes užbaigti jį tokiomis pat sąlygomis buvo galima ketveriais metais anksčiau. Šio teiginio bėda ta, kad nepaisoma istorinių faktų. O jie liudija, kad Amerika susitarė netrukus po to, kai Šiaurės Vietnamas, ketverius metus atkakliai atmetinėjęs jos sąlygas, galų gale su jomis sutiko.

Žinoma, 1975 metais Amerikos pastangos Indokinijoje vis dėlto baigėsi žlugimu, kuris galėjo įvykti ir anksčiau, jei Amerika būtų norėjusi kapituliuoti. Tačiau nei administracija, nei amerikiečių tauta niekada tokio tikslo sau nekėlė; per 1968 metų rinkimų kampaniją *visi* kandidatai kalbėjo apie kompromisą, o ne kapituliaciją. 1972-aisiais kandidatas, raginęs sudėti ginklus, patyrė triuškinantį pralaimėjimą. Nepaisant viso šito, skaitytojas dabar yra laisvas manyti, kad jau 1969 metais reikėjo ryžtis kapituliacijai. Tačiau 1968 metų rinkimų kampanija nedavė nė menkiausios užuominos, kad amerikiečių tauta ar politinės partijos trokšta tokios baigties.

1973 metų sausį pasirašius Paryžiaus susitarimus, kankynė nenutrūko. Karui pasibaigus nesutarimai kilo dėl Amerikos teisės palaikyti taiką. Nixono administracijoje nebuvo nė vieno aukšto pareigūno, kuris nebūtų abejojęs susitarimo tvirtumu. Mes padarėme visas nuolaidas, kokias galėjome padaryti, – kaip Nixon ne sykį buvo žadėjęs. O vidaus sumaištis paliko administracijai labai nedaug erdvės manevruoti.

Vis dėlto ir Nixon, ir aš, kaip ir daugelis administracijos pareigūnų, buvome įsitikinę, kad karinės ir ekonominės susitarimo nuostatos leis Pietų Vietnamui priešintis galimam spaudimui iš Šiaurės, jei tik

šiauriečiai laikysis tos susitarimo dalies, kuri draudžia atnaujinti infiltraciją. Tačiau Nixon puikiai suprato, kad pažeidimų gali pasitaikyti – ir tokių, kad juos atremti arba nuo jų atgrasinti be Amerikos paramos bus sunku. Jis rengėsi ekonomine pagalba skatinti Šiaurės Vietnamą įsilieti į tarptautinę bendriją. Bet, jeigu niekas nepadėtų, nebuvo atmetamas ir oro pajėgų panaudojimas susitarimui garantuoti – taip manė ir Nixono administracijos nariai, taip buvo skelbiama ir viešuose jos pareiškimuose.

Pasibaigus karui, administracijos laukė stiprybės išbandymas, kuris, kaip moko patirtis, bemaž neišvengiamas įgyvendinant susitarimus. Mums atrodė savaime suprantama, kad turime teisę – netgi pareigą – ginti susitarimą, dėl kurio žuvo 50 000 amerikiečių karių. Antraip *bet kuri* Jungtinių Valstijų sudaryta taikos sutartis būtų kapituliacijos atitikmuo. Sutartis, kurios niekas negina, prilygsta pasidavimui. Jei neleidžiama įgyvendinti taikos sąlygų, verčiau jau tauta paprastai ir atvirai atsižada savo siekių. Nixon ir pagrindiniai jo patarėjai nesuskaičiuojamą daugybę kartų skelbė ketiną ginti susitarimą[12] – pavyzdžiui, 1973 metų gegužės 3 dienos metiniame Nixono pranešime apie užsienio politikos būklę: „Šis kursas [masinių pažeidimų] keltų pavojų taip sunkiai iškovotai taikai Indokinijoje. Jis grėstų priešpriešos su mumis atsinaujinimu.[13]... Mes sakėme Hanojui ir viešai, ir privačiai, kad Susitarimo pažeidimų netoleruosime.“[14]

Pasikartojo ankstesnių penkerių metų modelis. Galbūt „nesusitepęs“, ką tik išrinktas prezidentas ir būtų galėjęs primygtinai reikalauti periodiškų energingų karinių priemonių, būtinų susitarimui įgyvendinti. Tačiau, virš Nixono jau susitelkus Watergate'o debesims, tai buvo neįmanoma. Netgi tada, kai tūkstančiai Šiaurės Vietnamo sunkvežimių riedėjo Ho Chi Minho taku, kai bemaž 50 000 Šiaurės Vietnamo karių žengė į Pietų Vietnamą, kai Hanojus slėpė informaciją apie dingusius be žinios amerikiečių karius – visa tai buvo įžūlus susitarimo laužymas, – į susitarimą atvedusios politikos oponentai tvirtino, jog Nixon neturįs teisės įgyvendinti susitarimo prievarta, kad ir kaip šiurkščiai Hanojus jį pažeidinėtų. Susitarimą jie traktavo kaip vienašališką pasitraukimą, už kurį kitados agitavo. 1973 metų birželį Kongresas nutarė nuo rugpjūčio 15 dienos nutraukti finansavimą „tiesioginės ar netiesioginės paramos Jungtinių Valstijų pajėgų vykdomiems, su Kambodža, Laosu, Šiaurės Vietnamu ir Pietų Vietnamu susijusiems kovos veiksmams“, įskaitant oro žvalgybą.[15] 1973 metų liepą tapo aišku, kad Kongresas neremsiąs ir ekonominės pagalbos Šiaurės Vietnamui programos.

Joks panašus taikos susitarimas negalėjo realizuotis savaime. Šiaurės Vietnamas tebesiekė pajungti Pietus, ir Paryžiuje pasirašytas popieriaus lapas nekeitė ilgalaikių Hanojaus tikslų. Paryžiaus susitarimai išpainiojo Jungtines Valstijas iš karinio konflikto Vietname, tačiau Pietų Vietnamo atgaiva priklausė nuo Amerikos paramos. Kongresas turėjo nuspręsti, ar išvedus amerikiečių karius tęsti Indokinijoje tramdymo stiliaus politiką. Ir nusprendė netęsti.

Pradėta mažinti netgi ekonominę pagalbą Pietų Vietnamui. 1972 metais Kongresas balsavo už 2 milijardų dolerių pagalbą; 1973 metais ji buvo apkarpyta iki 1,4 milijardo, o 1974 metais sumažėjo perpus, nors naftos kainos padidėjo keturgubai. 1975 metais Kongresas svarstė baigiamąją 600 milijonų dolerių dotaciją. Remti Kambodžą apskritai atsisakyta, pasitelkus argumentą, kad tai padėsią išgelbėti gyvybių; turint galvoje vėliau ten vykusį genocidą, tai skamba kaip niūrus pokštas, kaip tos šalies išdavimo eufemizmas. 1975 metais Kambodžą ir Pietų Vietnamą dviejų savaičių skirtumu užgrobė komunistai, tuo užbaigdami dvasines Amerikos, bet ne Indokinijos kančias.

Amerikiečių idealizmas, įkvėpęs didžiumą pokarinės pasaulio tvarkos, sumušė pats save savo paties ginklais. Keturi prezidentai laikė Vietnamą gyvybiškai svarbiu Amerikos saugumui. Dviem skirtingų partijų prezidentams Amerikos garbė reiškė neišsižadėjimą tų, kas kliovėsi Amerikos pažadais. Būtent tokie teiginiai padėjo Nixonui didžiule persvara laimėti 1972 metų rinkimus. Pagal klasikinį amerikiečių modelį, abi pusės, dalyvavusios ginčuose dėl Vietnamo, savo tikslus suvokė kaip moralinį absoliutą ir neįstengė nutiesti tilto per jas skiriančią prarają.

Netgi po dvidešimties metų Amerikos viešoji diskusija neįgijo objektyvios perspektyvos ir vis dar atrodo labiau linkusi ieškoti kaltininkų, o ne mokytis iš patirties. Komunistų pergalė greitai išsprendė begalinį Vietnamo karo laikų ginčą: ar skerdynių, prasidėsiančių po komunistų atėjimo į valdžią, šmėklą prasimanė politikai, ieškodami dingsties tęsti karą?

Kambodžoje, kaip žinia, genocidas buvo vykdomas. Naujieji valdovai išžudė ne mažiau kaip 15 procentų savo šalies gyventojų. Vietnamo kančios buvo mažesnės. Vis dėlto šimtai tūkstančių pietų vietnamiečių buvo suvaryti į „perauklėjimo stovyklas“ – tai tiesiog kitas koncentracijos stovyklų pavadinimas. 1977 metų pradžioje komunistų valdžia pripažino turinti 50 000 politinių kalinių, tačiau, daugumos nepriklausomų stebėtojų nuomone, jų buvo apie 200 000.[16] O dėl vadinamojo Pietų Vietnamo Nacionalinio išsivadavimo fronto (NIF),

kuris ištisą dešimtmetį Vakaruose buvo reklamuojamas kaip galimas demokratinės koalicinės vyriausybės branduolys, tai šiaurės vietnamiečiai aiškiai leido suprasti, kad tikrieji jų planai yra visiškai kitokie. 1969 metais NIF buvo perkrikštytas į Pietų Vietnamo Respublikos laikinąją revoliucinę vyriausybę (LRV). 1975 metų birželį, po Saigono kritimo praėjus dviem mėnesiams, LRV „kabinetas" nusprendė atgaivinti kai kurias Pietų Vietnamo bankų institucijas; buvo sukurti patariamieji komitetai, turėję padėti valdyti šalį, į kuriuos įtraukta nekomunistinių politikų, anksčiau oponavusių Thieu; LRV užmezgė diplomatinius santykius su 82 šalimis.

Tačiau nepriklausomo Pietų Vietnamo, net ir komunistinio, Hanojus norėjo mažiausiai; titoizmo pagundas reikėjo užgniaužti pačioje užuomazgoje. „Kabineto" sprendimas buvo greitai panaikintas, patariamieji komitetai negavo jokio vaidmens, LRV ambasadoriai į užsienį taip ir neišvyko. Pietų Vietnamo valdymas liko rankose vietinių karinių komitetų, kuriems vadovavo Šiaurės Vietnamo partiniai ir kariniai pareigūnai. 1975 metų birželį Hanojaus lyderiai ir spauda pradėjo propagandinę kampaniją už kuo greitesnį šalies suvienijimą, tai yra oficialią Pietų aneksiją, ir per metus tai įvykdė.[17]

Nors iš tikrųjų griuvo tik du domino kauliukai – Kambodža ir Laosas, bet antivakarietiški revoliucionieriai daugelyje kitų pasaulio vietų pasijuto drąsiau. Abejotina, kad Castro būtų kišęsis Angoloje arba Sovietų Sąjunga – Etiopijoje, jeigu į Ameriką nebūtų buvę žiūrima kaip į pralaimėjusią Indokinijoje, demoralizuotą Watergate'o ir po to užsidariusią savo kiaute. Kartu gana pagrįstai tvirtinama: jeigu Pietų Vietnamas būtų žlugęs septintojo dešimtmečio pradžioje, tai komunistų bandymas 1965 metais nuversti vyriausybę Indonezijoje veikiausiai būtų pavykęs ir tapęs dar viena strategine katastrofa.

Šiaip ar taip, už savo avantiūrą Vietname Amerika sumokėjo kainą, nepalyginamą su jokiais galimais įgijiniais. Akivaizdu, kad tiek rizikuoti dėl netinkamai suformuluotų tikslų buvo klaida. Amerika įklimpo visų pirma dėl to, kad sėkmingos politikos Europoje principus paraidžiui taikė iš esmės kitokių politinių, socialinių ir ekonominių sąlygų regionui. Vilsoniškasis idealizmas nenumatė jokios kultūrinės diferenciacijos, o kolektyvinio saugumo teorija teigė, kad saugumui esant nedalomam visas tarptautinės tvarkos audinys suirtų ištraukus iš jo bent vieną siūlelį.

Dėl pernelyg didelio idealizmo savo politikos negrįsdama nacionaliniais interesais, o savo strateginę doktriną pernelyg orientuodama į įprastinio karo reikalavimus, Amerika nesugebėjo susidoroti su nepa-

žįstama strategine problema, kurioje buvo susipynę politiniai ir kariniai tikslai. Aklai tikėdama savo vertybių universaliu patrauklumu, Amerika neįvertino kliūčių, trukdžiusių demokratizuotis konfucianizmo persmelktai visuomenei, kuri dėl savo politinės tapatybės grūmėsi puolama išorės jėgų.

Galbūt rimčiausias ir, žinoma, skaudžiausias domino kauliukas iš tų, kurie griuvo dėl Vietnamo karo, buvo Amerikos visuomenės sutelktumas. Ir pareigūnams, ir jų kritikams amerikinis idealizmas buvo įskiepijęs klaidingą požiūrį, kad vietnamiečių visuomenę galima palyginti lengvai ir greitai perorientuoti į amerikinio stiliaus demokratiją. Kai tas optimistiškas įsitikinimas išgaravo ir pasidarė aišku, kad Vietnamui toli iki demokratijos, atėjo neišvengiamas nusivylimas. Keistai buvo įsivaizduojamas ir karinės problemos pobūdis. Neturėdami pakankamai vertinimo kriterijų, pareigūnai dažnai ją klaidingai suprasdavo ir todėl dažnai darydavo klaidingus pareiškimus. Bet kai tie pareigūnai tvirtindavo matą šviesą tunelio gale, jie dažniausiai taip iš tikrųjų galvodavo. Kad ir kokie klaidinantys buvo jų vertinimai, pirmiausia jie klaidino patys save.

Problemos, kurios pasiekia aukščiausio lygio politikus, visada būna sudėtingos; paprasti, neginčytini dalykai išsprendžiami sutarme žemesniame valdymo lygyje. Tačiau tada, kai sprendimas jau priimtas, politikai besąlygiškai juo vadovaujasi, kad ir kokios didelės būtų jų vidinės abejonės; todėl išoriškas pasitikėjimas pateikiant sprendimą dažnai būna apgaulingas. Negana to, šį klaidinantį įspūdį neretai sustiprina biurokratų polinkis išpūsti savo laimėjimus.

Atskleisti sąmoningus mūsų vykdomosios valdžios iškraipymus yra itin svarbi žiniasklaidos ir Kongreso funkcija. Tyčinio klaidinimo pateisinti negalima. Tačiau nėra pakankamo pagrindo tvirtinti, kad sprendžiant didžiąsias Vietnamo problemas būta vadinamųjų pasitikėjimo krizių. Amerika žengė į Vietnamą iškeltomis vėliavomis; ten niekas nesiskverbė slapčiomis. Kongresas žinojo, koks yra Amerikos angažavimosi mastas, ir kasmet balsavo už reikiamus asignavimus. Noras sutrukdyti komunistams užgrobti jauną šalį gal ir buvo naivus, tačiau kova su juo neturėjo virsti pamatinių Amerikos vertybių puolimu, tapusiu kone centrine nacionalinio ginčo ašimi.

Ši arši priešprieša iki šiol trukdo suprasti, kas iš tikrųjų įvyko Indokinijoje, ir kuria intelektinį vakuumą aplink laikotarpį, apėmusį daugiau kaip du dešimtmečius – keturias abiejų partijų administracijas. Amerika atsigaus po Vietnamo tik tuomet, kai abi partijos iš tos karčios patirties padarys keletą išvadų.

Pirma, Jungtinės Valstijos, prieš stodamos į kovą, turėtų aiškiai suvokti būsimos grėsmės pobūdį ir tikslus, kuriuos realiai gali pasiekti. Jos privalo turėti aiškią karinę strategiją ir nedviprasmišką apibrėžimą to, kas laikytina sėkmingu politiniu rezultatu.

Antra, kai Amerika imasi karo veiksmų, pasak generolo Douglaso MacArthuro, alternatyvos pergalei būti negali. Neryžtingi veiksmai abejonių neišsklaido; užsitęsusi aklavietė silpnins ištvermę, taigi ir Amerikos visuomenės valią. Todėl, dar prieš priimant sprendimą stoti į karą, būtina aiškiai suformuluoti politinius tikslus ir sukurti karinę strategiją, kaip jų siekti.

Trečia, demokratinė šalis negali vykdyti rimtos užsienio politikos, jei besivaržančios vidaus grupuotės nesilaiko bent minimalaus santūrumo viena kitos atžvilgiu. Kai pergalė prieš vidaus oponentus tampa vieninteliu politikos tikslu, sutelktumas išnyksta. Nixon buvo įsitikinęs, kad aukščiausia prezidento pareiga yra ginti nacionalinius interesus, net jeigu tai prieštarautų pačių karščiausių oponentų šalies viduje nuomonei – gal netgi ypač tada. Vis dėlto Vietnamas parodė, kad prezidentai negali kariauti karo vien vykdomosios valdžios valia. Matant audringas demonstracijas, į vienašališką pasitraukimą vis labiau kreipiančius Kongreso nutarimus ir žiniasklaidos priešiškumą, Nixonui reikėjo dar kadencijos pradžioje kreiptis į Kongresą, išdėstyti savo strategiją ir reikalauti aiškaus pritarimo savo politikai. Tokio pritarimo negavęs, jis turėjo prašyti balsuoti dėl karo nutraukimo ir priversti Kongresą prisiimti atsakomybę.

Kaip minėta anksčiau, Nixon atmetė tokį patarimą, nes jam atrodė, kad istorija niekada neatleisianti už siaubingus padarinius, kurie ištiksią šalį prezidentui pradėjus vengti atsakomybės. Ir tai buvo garbingas – maža to, teisingas ir itin moralus – sprendimas. Tačiau amerikinėje apribojimų ir atsvarų sistemoje našta, kurią Nixon užsikrovė ant savo pečių, vienam žmogui buvo per sunki.

Vietnamo laikotarpiu Amerikai teko pažinti savo galimybių ribas. Bemaž per visą istoriją išskirtinumo adeptai skelbė moralinę Amerikos viršenybę, kuri buvo paremta materialine tautos gerove. Tačiau Vietname Amerika pasijuto įtraukta į karą, kuris pasidarė morališkai dviprasmiškas ir kuriame materialinis Amerikos pranašumas iš esmės neturėjo reikšmės. Dulleso aukštamintiškumo ir pakylėto Kennedy idealizmo kultūrinį foną sudarė kaip iš paveikslėlio trauktos šeimos, puošusios televizijos ekranus šeštąjį dešimtmetį. Lūkesčiams nepasitvirtinus, Amerika paniro į savityrą ir ėmė kaltinti pačią save. Jokia kita visuomenė neturėjo šitiek tikėjimo prigimtine savo vienybe, kad

galėtų šitaip suskilti ir neabejoti, kad vėl sugebės susitelkti. Jokia kita tauta nebūtų taip neatsargiai rizikavusi pakrikti, kad paskatintų atsinaujinimą.

Vertinant tiesioginius padarinius, Amerikos vidaus dramą buvo galima pavadinti tragedija; tačiau ilgainiui ši savigrauža galėjo įgyti naują prasmę – kaip kaina, kurią privalu sumokėti už tai, kad savo moralinį perfekcionizmą, įkvėpusį tiek didžių žygių, Amerika susietų su tarptautinės aplinkos, kaip niekada sudėtingos ir nepalankios, būtinybėmis.

Vietnamo patirtis giliai įsirėžė Amerikos sąmonėje, nors kai kurios iškalbingiausios istorijos pamokos, regis, taip ir liko nesuprastos. Perkainojusi vertybes, Amerika atgavo pasitikėjimą, tuo tarpu Sovietų Sąjunga, nepaisant jos monolitinio vaizdo, sumokėjo mirtiną kainą už savo per plačius moralinius, politinius ir ekonominius užmojus. Po ekspansijos pliūpsnio Sovietų Sąjunga įklimpo prieštaravimuose ir galų gale subyrėjo.

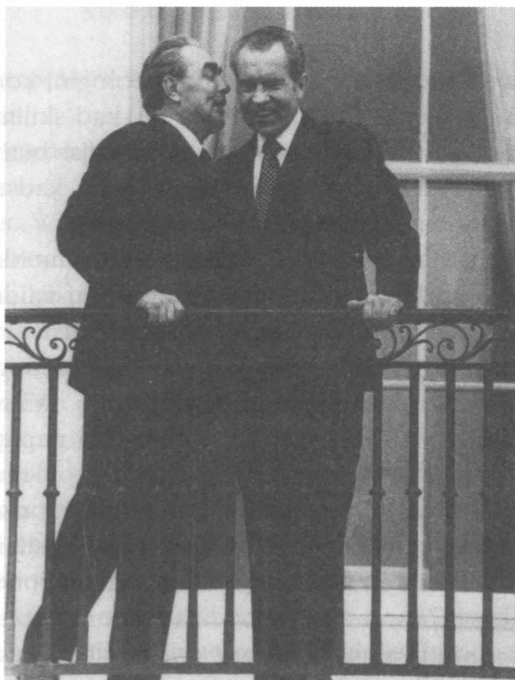
Tokia įvykių raida kelia tam tikrų ironiškų pamąstymų apie istorijos pamokų prigimtį. Jungtinės Valstijos ėjo į Vietnamą tam, kad sustabdytų, jų supratimu, iš vieno centro kontroliuojamą komunistų sąmokslą, bet nesugebėjo to padaryti. Iš Amerikos nesėkmės Maskva padarė išvadą, kurios taip bijojo „domino" teorijos šalininkai, – kad istorinis jėgų santykis pasikeitęs jos naudai. Todėl ji pabandė išsiplėsti į Jemeną, Angolą, Etiopiją ir galiausiai į Afganistaną. Tačiau proceso metu paaiškėjo, kad geopolitinės realijos galioja ne tik kapitalistinėms, bet ir komunistinėms visuomenėms. Taigi ne tokios lanksčios sovietų visuomenės persitempimas baigėsi ne katarsiu kaip kad Amerikoje, o dezintegracija.[18]

Lieka klausimas, ar įvykiai būtų klostęsi panašiai, jei Amerika būtų laikiusis pasyviai ir palikusi istorijos evoliucijai tvarkytis su komunistų iššūkiu. O gal toks atsiribojimas būtų suteikęs komunistiniam pasauliui akstiną ir įkvėpęs tikėjimo neišvengiama pergale, kurio būtų pakakę atitolinti ar net sustabdyti sovietų žlugimą?

Kad ir koks būtų teorinis atsakymas, valstybininkas negali rinktis nusišalinimo kaip politikos principo. Jis gali išmokti aklai nesikliauti savo vertinimais ir atsižvelgti į tai, kad ne viską galima numatyti; tačiau laukimo, kol grėsmingas priešininkas kada nors išseks, politika neteikia paguodos milijonams dabartinių aukų, o politikų veiksmus paverčia neatsakingu, vien nuojauta grindžiamu lošimu.

Amerikos širdgėla dėl Vietnamo liudija jos skrupulus, ir tai savaime yra geras atsakymas į visus klausimus dėl moralinės šios amerikiečių

patirties reikšmės. Per palyginti trumpą laiką, jau devintojo dešimtmečio pabaigoje, amerikiečiai atgavo pusiausvyrą. Prasidėjus paskutiniajam XX amžiaus dešimtmečiui laisvojo pasaulio tautos vėl nukreipė žvilgsnius Amerikos link, ieškodamos vedlio į dar vieną naują pasaulio tvarką. Ir jos labiausiai baiminosi anaiptol ne arogantiško Amerikos kišimosi į pasaulio reikalus, o atvirkščiai, jos nusišalinimo nuo tų reikalų. Štai kodėl liūdna Indokinijos patirtis turėtų mums priminti, kad Amerikos vienybė yra ir pareiga, ir pasaulio viltis.

DVIDEŠIMT AŠTUNTAS SKYRIUS

Užsienio politika kaip geopolitika: Nixono trikertė diplomatija

Skausmingą Amerikos išsipainiojimo iš Vietnamo procesą Nixon tapatino su Amerikos padėties pasaulyje išsaugojimu. Net ir be tos skaistyklos būtų reikėję imtis Amerikos užsienio politikos pervertinimo, nes bemaž absoliutaus Amerikos dominavimo pasaulyje amžius artėjo prie pabaigos. Branduolinis Amerikos pranašumas palengva nyko, jos ekonominei viršenybei metė iššūkį dinamiška plėtra Europoje ir Japonijoje, kurios abi buvo atkurtos amerikiečių ištekliais ir naudojosi amerikiečių saugumo garantijomis. Vietnamo karas aiškiai parodė, kad laikas peržiūrėti Amerikos vaidmenį kintančiame pasaulyje ir rasti aukso vidurį tarp nusišalinimo ir persitempimo.

Kita vertus, Amerikos diplomatijai vėrėsi naujos galimybės, nes nepajudinamame komunistų monolite ėmė ryškėti rimti įtrūkimai. 1956 metais Chruščiovo atskleisti Stalino valdymo žiaurumai ir 1968 metų

sovietų invazija į Čekoslovakiją sumažino ideologinį komunizmo patrauklumą pasaulio akyse. O dar svarbiau tai, kad skilimas tarp Kinijos ir Sovietų Sąjungos sužlugdė Maskvos pretenzijas būti vieningo komunistų judėjimo lydere. Visi šie įvykiai liudijo, kad randasi dirva naujoms diplomatinėms iniciatyvoms.

Dvidešimt metų vilsoniškasis idealizmas leido Amerikos lyderiams su misionierišku atsidavimu atlikti savo pasaulinį vaidmenį. Tačiau septintojo dešimtmečio pabaigos Amerikai, patekusiai į aklavietę Indokinijoje ir draskomai vidaus konfliktų, reikėjo sudėtingesnio, labiau niuansuoto jos tarptautinio vaidmens apibrėžimo. Wilson vadovavo šaliai, kai ši buvo tarptautinės politikos naujokė ir nepaprastai pasitikėjo savo gebėjimu iki galo išspręsti bet kurią problemą. Nixon paveldėjo nevilties suskaldytą visuomenę, kurios ateitis priklausė nuo jos gebėjimo užsibrėžti realius ilgalaikius tikslus ir atkakliai jų siekti nepaisant nepalankių aplinkybių ir nepasiduodant abejonėms.

Richard Milhous Nixon atėjo į valdžią kone pilietinio karo sąlygomis. Praradęs pasitikėjimą *establishment* ir kartu įtariai vertinamas daugelio jo atstovų, Nixon vis dėlto tvirtai laikėsi įsitikinimo, kad pažangiausia pasaulio demokratija negali nei kratytis atsakomybės, nei atsižadėti savo lemties. Nedaugelis prezidentų buvo tokios sudėtingos asmenybės kaip Nixon: drovus, bet ryžtingas, abejojantis, bet nepalenkiamas, nepasitikintis intelektualais, bet giliai širdyje linkęs į refleksiją, ne visada nuosaikus pasisakymuose, bet kantrus ir toliaregiškas rengiant strateginius planus. Jam teko vadovauti Amerikai perėjimo nuo dominavimo prie lyderystės laikotarpiu. Ne visada geranoriškai atsiliepdamas apie kitus žmones ir toli gražu nespinduliuodamas nuoširdumu, Nixon vis dėlto išlaikė – itin sunkiomis aplinkybėmis – nepaprastai svarbų lyderio egzaminą, kai vedė savo visuomenę iš jai įprasto į ligi tol nepažintą pasaulį.

Joks Amerikos prezidentas neišmanė tarptautinių reikalų geriau už jį. Niekas, išskyrus Theodore'ą Rooseveltą, nebuvo tiek keliavęs po pasaulį ar taip nuoširdžiai stengęsis suprasti kitų šalių lyderių požiūrį. Nixon nestudijavo istorijos taip nuodugniai kaip Churchill ar de Gaulle. Vienos ar kitos šalies praeitį jis aiškindavosi paprastai tik tiek, kad įsimintų elementarius faktus, reikšmingus dabarčiai, – o neretai apsieidavo net ir be šito. Tačiau jis turėjo nepaprastą gebėjimą akimirksniu perprasti politinę dinamiką šalies, į kurią nukrypdavo jo dėmesys. O geopolitines realijas jis suvokė tiesiog stebėtinai. Nixono laikyseną vidaus politikoje kartais iškreipdavo ambicijos ir asmeninis netikrumas. Tačiau užsienio politikoje galingas jo analitinis protas ir

neįtikėtina geopolitinė intuicija būdavo visada sukoncentruoti į Amerikos interesus.

Nixon nepripažino vilsoniškųjų tiesų apie prigimtinį žmogaus gerumą ar pamatinę dermę tarp tautų, kurią galįs palaikyti kolektyvinis saugumas. Wilsonui atrodė, kad pasaulis nesustabdomai žengia taikos ir demokratijos link; Amerikos misija tėra padėti ateiti tam, kas neišvengiama. Nixon pasaulį matė padalytą į draugus ir priešininkus, į bendradarbiavimo ir interesų kirtimosi arenas. Nixono supratimu, taika ir harmonija buvo ne natūrali daiktų tvarka, o laikinos oazės pavojų kupiname pasaulyje, kur stabilumą gali išsaugoti tik nepaliaujamos pastangos.

Nixono kelrodis buvo Amerikos nacionaliniai interesai – kad ir kaip tokia mintimi bjaurisi daugelis tradicinių idealistų. Tarsi XVIII amžiaus švietėjas Nixon buvo įsitikinęs: jeigu didžiosios pasaulio valstybės, tarp jų ir Jungtinės Valstijos, savų interesų siektų racionaliai ir prognozuojamai, iš skirtingų interesų susikirtimo rastųsi pusiausvyra. Kaip ir Theodore Roosevelt, bet skirtingai nuo kitų XX amžiaus Amerikos prezidentų, Nixon tikėjosi, kad galių pusiausvyra laiduosianti stabilumą, ir stiprią Ameriką laikė lemiamai svarbia pasaulinei pusiausvyrai.

Abu šie požiūriai tuo metu buvo itin nepopuliarūs. 1972 metų sausio 3 dieną interviu *Time* žurnalui Nixon kalbėjo:

> Mes turime atsiminti, kad vieninteliai ilgesni taikos tarpsniai pasaulio istorijoje laikėsi tada, kai egzistavo galių pusiausvyra. Tais atvejais, kai viena valstybė pasidaro nepalyginti galingesnė už savo potencialią varžovę, atsiranda karo pavojus. Todėl aš tikiu pasauliu, kuriame Jungtinės Valstijos yra galingos. Manau, kad pasaulis bus saugesnis ir geresnis, jei turėsime stiprias, klestinčias Jungtines Valstijas, Europą, Sovietų Sąjungą, Kiniją, Japoniją, kurios viena kitą atsvers, o ne intriguos viena prieš kitą, jei turėsime tikrą pusiausvyrą.[1]

Drauge Nixon atspindėjo dvilypumą, būdingą Amerikos visuomenei, trokštančiai atrodyti „kieta", bet kartu labai priklausomai nuo savo tradicinio idealizmo kaip vidinės jėgos šaltinio. Sunku patikėti, bet iš visų prezidentų Nixon, kurio paties principai neturėjo nieko bendra su vilsonizmu, labiausiai žavėjosi Woodrow Wilsonu. Kiekvienam naujam prezidentui tenka rinktis, kurių savo pirmtakų portretus jis norėtų pasikabinti kabinete. Nixon pasirinko Wilsono ir Eisenhowerio atvaizdus. Kai Nixon paliepė Ovaliniame kabinete pastatyti seną Wilsono stalą, istorija tarytum pasišaipė iš jo: paaiškėjo, kad stalas, kurį atnešė

Baltųjų rūmų prižiūrėtojas, priklausė ne Woodrow Wilsonui, o Henry Wilsonui, Ulysseso Granto viceprezidentui.

Nixon neretai pasitelkdavo vilsonišką retoriką. „Likimo mums yra lemta, – antai kalbėjo jis, – duoti pasauliui kai ką daugiau negu paprasčiausią pavyzdį, kokį praeityje įstengdavo duoti kitos valstybės... pavyzdį dvasinio vadovavimo ir idealizmo, kurio negali laiduoti jokia materialinė gerovė ar karinė galia."[2] Jam netgi nebuvo svetima didžioji Amerikos svajonė apie nesavanaudišką užsienio politiką:

> Apie Jungtines Valstijas galiu pasakyti štai ką: mes netrokštame niekieno kito teritorijų; mes nesiekiame valdyti nė vienos tautos; mes siekiame teisės gyventi taikoje, ir ne vien sau, bet ir visoms šios Žemės tautoms. Savo galią mes naudosime tik taikai palaikyti, o ne jai trikdyti, tik laisvei ginti, o ne jai varžyti.[3]

Altruistinės ištarmės prezidento, kuris tuo pat metu tvirtino, kad pasaulio ateitį turėtų lemti penkios didžiosios galiūnės, besirūpinančios savais nacionaliniais interesais, buvo neįprasta amerikinės patirties sintezė. Nixon gerbė Amerikos idealizmą – ta prasme, kad pritarė Wilsono aistringam internacionalizmui ir tikėjimui Amerikos nepakeičiamumu. Bet kartu jis jautė būtinybę Amerikos misiją susieti su savo paties supratimu, kaip pasaulis iš tikrųjų funkcionuoja. Nors ir trokšdamas, kad jo šalis gintų Wilsono vertybes, Nixon skausmingai suvokė, jog lemtis jam skyrusi nedėkingą užduotį vadovauti Amerikos pasitraukimui iš aktyvios kovos už šias vertybes visame plačiame pasaulyje.

Nixon visų pirma rėmėsi Amerikos išskirtinumu, nors iš plačių savo kontaktų su užsienio lyderiais buvo patyręs, kad altruistų tarp jų beveik nėra; atvirumo akimirką dauguma jų būtų prisipažinę, kad norėtų lengviau apskaičiuojamos Amerikos užsienio politikos ir kad Amerikos nacionaliniai interesai jiems atrodo patikimesnis dalykas už jos altruizmą. Štai kodėl Nixonui teko vienu metu veikti dvejopai: savo tikslus aiškinti vilsoniškąja retorika, o taktiką teisinti apeliuojant į nacionalinius interesus.

Ironiška, kad šitaip įsivaizduodamas Amerikos vaidmenį siekiant pasaulyje taikos Nixon atsidūrė opozicijoje daugybei žymių amerikiečių, savo amžininkų, kurie anksčiau buvo tapatinami su vilsonizmu, bet dabar agitavo už politiką, Nixono akimis žiūrint, reiškiančią Amerikos nusišalinimą nuo bet kokio tarptautinio vaidmens. Puikiai suprasdamas, kad netgi jo paties požiūris į globalinę Amerikos atsakomybę, lyginant su nesenų pirmtakų, yra žingsnis atgal, Nixon kėlė sau

uždavinį apibrėžti idealistiškai Amerikai *priimtiną* vaidmenį neregėtai sudėtingoje tarptautinėje aplinkoje – tokį, kuris, Nixono supratimu, apimtų ir vilsonizmą, ir *Realpolitik*.

Ankstyvuoju pokario laikotarpiu sumanyta tramdymo strategija stūmė Ameriką į kiekvienos tarptautinės krizės priekines linijas; pakylėta Kennedy retorika brėžė tikslus, viršijančius fizines ir emocines Amerikos galimybes. Tad nenuostabu, kad Amerikos teisuoliškumas ilgainiui virto neapykanta pačiai sau, o pernelyg plačių užmojų kritika – nusišalinimu. Nixonui atrodė, kad tokiomis aplinkybėmis pirmaeilis jo uždavinys būtų suteikti Vietnamo patirčiai platesnį kontekstą. Jungtinės Valstijos ir toliau liks svarbiausias tarptautinio stabilumo veiksnys, bet jos jau negalės sau leisti neriboto intervencionizmo, pasiuntusio daugiau kaip pusę milijono amerikiečių į Indokiniją be jokios pergalės strategijos. Žmonijos išlikimas galiausiai priklausąs nuo santykių tarp dviejų supergaliūnių, tačiau taika pasaulyje priklauso nuo to, ar Amerika sugebės atskirti tuos įsipareigojimus, kuriuose jos vaidmuo tėra pagalbinis, nuo tų, kuriuose ji nepakeičiama, ir ar pajėgs juos vykdyti negaudama trūkio.

Savajam atsakymui į šias dilemas paskelbti Nixon pasirinko gana neįprastą progą. 1969 metų liepos 25 dieną jis buvo Guamo saloje, iš kurios rengėsi pradėti kelionę po pasaulį – nuo Pietryčių Azijos iki Rumunijos. Ten Nixon stebėjo pirmųjų Mėnulyje apsilankiusių astronautų nusileidimą prie Johnstono salos Ramiajame vandenyne. Šiuolaikinei žurnalistikai, nenorinčiai ilgėliau stabtelėti netgi prie istorinės reikšmės dalykų, kasdien reikia kokio nors naujo įvykio, ypač prezidento kelionių metu. O Guamas buvo kitoje paros laiko linijos pusėje negu leidosi astronautai (štai kodėl nurodoma, kad į Žemę jie grįžo liepos 24-ąją), taigi priklausė kitos dienos naujienoms.

Tai suprasdamas Nixon pasirinko šią progą, kad išdėstytų tarptautinių santykių principus, kuriais jo šalis nuo šiol turėjo vadovautis. Nors tą naująjį požiūrį Nixon su patarėjais svarstė daugybę kartų, atskleisti jį visuomenei šia konkrečia proga nebuvo planuojama. Todėl visi, įskaitant ir mane, labai nustebo, kai Nixon staiga paskelbė naujus Amerikos angažavimosi užsienyje kriterijus.[4] Nuo tol vadinami Nixono doktrina, jie buvo išsamiai išdėstyti 1969 metų lapkričio kalboje ir dar sykį 1970 metų vasarį, kai buvo įvesta naujovė – prezidento metinis pranešimas apie užsienio reikalų būklę, kuriame Nixon pateikė pamatines savo užsienio politikos premisas.

Nixono doktrina bandė išspręsti tą paradoksą, kad Amerika po karo du kartus siuntė kariuomenę padėti šalims – Korėjai ir Vietnamui, –

kurioms neturėjo jokių oficialių įsipareigojimų, ir į regionus, kurie formaliai nepriklausė gynybinių sąjungų apimamai teritorijai. Tokių regionų atžvilgiu Nixono doktrinoje ieškota vidurio kelio tarp persitempimo ir nusišalinimo nustatant tris Amerikos kišimosi kriterijus:

- Jungtinės Valstijos laikysis sutartinių įsipareigojimų.
- Jungtinės Valstijos „suteiks apsaugą, jei kuri nors branduolinė galiūnė ims grėsti laisvei valstybės, kuri yra mūsų sąjungininkė arba kurios išlikimą mes laikome gyvybiškai svarbiu mūsų saugumui".
- Nebranduolinės agresijos atveju Jungtinės Valstijos „tikėsis, kad valstybė, kuriai iškils tiesioginė grėsmė, prisiims pagrindinę atsakomybę už gyvosios jėgos sutelkimą gynybai".[5]

Tačiau tikrovė nesileido įspraudžiama į formalių kriterijų rėmus. Pareiškimas, kad Amerika laikysis įsipareigojimų, buvo paprasčiausia klišė; kaip ir skaistybės įžado, jo patikimumas gana ribotas, nes apie tokių dalykų atsižadėjimą vargu ar pranešama iš anksto. Šiaip ar taip, branduoliniame amžiuje svarbiausia ne įsipareigojimų laikymasis, o jų apibrėžimas ir interpretacija. Nixono doktrina nepateikė nuorodų, kaip spręsti sąjungininkų ginčus dėl branduolinės strategijos: ar branduoliniai ginklai prireikus bus panaudoti, o jeigu bus, tai kieno teritorijoje; ar sąjungininkai turės orientuotis į totalinį branduolinį karą, kuris pirmiausia kliudys supergaliūnes, ar į kokią nors lankstaus atsako atmainą, kuri didžiausią grėsmę kels agresijos aukų teritorijoms.

Pažadas, kad Jungtinės Valstijos suteiks apsaugą šalims, kurios „gyvybiškai svarbios mūsų saugumui", jeigu joms grasins branduolinė valstybė, kėlė du neaiškumus: jeigu Jungtinės Valstijos gins jų saugumui gyvybiškai svarbias šalis tik tuomet, kai šioms grės branduolinės valstybės puolimas, koks bus Jungtinių Valstijų požiūris, jei tokiai šaliai ims grasinti nebranduolinė valstybė arba branduolinė valstybė, nesirengianti panaudoti branduolinių ginklų? Ir jeigu parama branduolinės grėsmės atveju teikiama daugmaž automatiškai, ar reikalingos tada oficialios sąjungos?

Nixono doktrina taip pat reikalavo, kad šalys, kurioms gresia pavojus, prisiimtų didesnę įprastinės gynybos naštą. Tačiau kaip Amerika elgtųsi, jei tokia šalis tikėtųsi Amerikos paramos net ir nepajėgdama pasidalyti gynybos naštos – ypač branduolinės valstybės spaudimo akivaizdoje? Ironiška, kad Nixono administracija, pabrėždama nacionalinius interesus, nejučia davė skatulį kitoms valstybėms nepaisyti jos raginimų imtis didesnių gynybinių pastangų. Jeigu na-

cionaliniai interesai iš tiesų yra svarbiausias orientyras, Jungtinės Valstijos bus priverstos ginti *bet kurią* jų saugumui svarbią šalį, neatsižvelgdamos nei į jos pranašumus, nei į jos indėlį į bendrą gynybą. Čia ir slypėjo visos dilemos, kurios vėliau pasidarė plačiai žinomos kaip „naštos dalijimasis tarp sąjungininkų".

Taigi Nixono doktrina visų pirma buvo aktuali krizėms periferinėse vietovėse, kurių neapėmė formalios sąjungos ir kurioms grėsė sovietų marionetės, tačiau, kaip paaiškėjo, tokių krizių būta labai nedaug. Ieškodama „vaistų", kurie padėtų išvengti panašių į Vietnamo konfliktų, Nixono administracija sukūrė doktriną, taikytiną pirmiausiai tokioms situacijoms kaip Vietnamo, kokių ji buvo pasiryžusi daugiau nekartoti.

Vis dėlto tuo metu, kai Nixon tapo prezidentu, Rytų ir Vakarų santykiai prašyte prašėsi koreguojami. Konfliktas su Sovietų Sąjunga buvo pastūmėjęs Ameriką į globalinį angažavimąsi, taigi reikėjo persvarstyti ir to konflikto strategiją atsižvelgiant į Vietname patirtą traumą. Procesą itin sunkino tai, kad visą Šaltąjį karą dauguma vidaus debatų dėl tramdymo vyko klasikinėmis amerikinėmis kategorijomis, tarp kurių nebuvo vietos geopolitikai, – tiesiog vieni užsienio politiką laikė teologijos, kiti – psichiatrijos atšaka.

Tramdymo tėvai – Acheson ir Dulles su kolegomis, – nors ir puikūs tarptautinių santykių žinovai, savo kūrinį suvokė iš esmės teologiniais terminais. Būdami įsitikinę, kad sovietų polinkis dominuoti pasaulyje yra įgimtas, jie būtų pripažinę Kremlių tinkamu derybų partneriu tik tuo atveju, jei šis būtų atsisakęs savo ideologijos. Kadangi pagrindinis Amerikos užsienio politikos uždavinys, jų supratimu, buvo nuversti sovietus, visapusiškos derybos ar netgi diplomatiniai tokių derybų planai iki tol, kol „jėgos spaudimas" neprivers sovietų pakeisti savo tikslų, jiems atrodė beprasmiški (jei ne amoralūs).

Visuomenei, neturinčiai patirties sprendžiant nesutaikomus konfliktus ir karštai tikinčiai kompromisu kaip ginčų sprendimo priemone, buvo sunku sukaupti kantrybę tokiam atšiauriam kursui. Daugelis tų, kurie tikėjo Achesono ir Dulleso moralinėmis premisomis, mėgino priartinti derybų pradžią skelbdami, kad sovietų sistema jau pasikeitusi ar tuoj tuoj pasikeisianti. Amerikos visuomenės troškimas užbaigti priešpriešą netgi griežtuosius tramdymo šalininkus darė jautrius politinio klimato permainoms, ir tą atspindėjo vadinamoji Ženevos ir Camp Davido dvasia, kuri radosi Dullesui būnant valstybės sekretoriumi.

Pasak „psichiatrinės" mokyklos, sovietų lyderiai ne mažiau už amerikiečius troško taikos. Nesutaikomą jų elgesį iš dalies lėmė tai, kad

Jungtinės Valstijos vertė juos jaustis nesaugiai. „Psichiatrinė" mokykla ragino kantriai stiprinti taikųjį sparną sovietų vadovybės, kuri, panašiai kaip Amerikos vyriausybė, neva pasiskirsčiusi į „vanagus" ir „balandžius". Diskusija vis labiau krypo į tariamas sovietų vidaus permainas, nespręsdama kertinės dilemos, kurios esmė buvo ta, kad tramdymo politika, nežinanti vidurio kelio tarp priešpriešos ir *status quo*, taip niekada ir neatsakė į klausimą, dėl ko gi būtų galima derėtis.

Aštuntojo dešimtmečio pradžioje abiem šioms minties mokykloms metė iššūkį naujasis radikalizmas. Atgijo Henry Wallace'o penktojo dešimtmečio požiūris, pasitelkęs dar labiau stulbinančią retoriką, kuri vertė tramdymo politiką aukštyn kojom. Jo išpažinėjai, kaip ir jų pirmtakai, ne tik tvirtino Ameriką neturint moralinės teisės priešintis komunizmui, bet ir kad priešinimasis komunizmui iš tikrųjų stiprina komunizmą. Pasak naujojo radikalizmo, komunizmą reikėjo ne tramdyti, o pergyventi. Nes galiausiai istorija pati jį įveiks, jeigu jis to nusipelno.

Šį požiūrį apibendrino rašytojas Norman Mailer. Aprašydamas Taikos šalininkų žygį į Vašingtoną, jis agitavo už besąlygišką pasitraukimą iš Vietnamo:

> ...jei komunistai įsiviešpatautų Azijoje... rastųsi pasidalijimai, skilimai, sektos. ... Todėl palikti Aziją ir reikštų pasiekti galių pusiausvyrą. ... Juo plačiau komunizmas plistų, juo monumentalesnės darytųsi jo problemos, juo labiau silptų jo pasiryžimas užkariauti pasaulį. Komunizmo ekspansijoje glūdi jo paties tramdymas.[6]

Tvirtindami, kad geriausias – ir galbūt vienintelis – būdas nugalėti komunizmą yra užuot priešinusis leisti jam laimėti, naujieji radikalai skelbė gryną tramdymo priešingybę. Persitempimas esąs komunistų silpnumo pagrindas, tad juo labiau komunizmas plėsis, juo tikriau jis žlugs. Teiginys, kad Amerikos susilaikymas nuo priešinimosi komunizmui ir yra pergalės laidas, iš tiesų buvo romanų rašytojo vertas paradoksas.

Mailerio „poetiniams nukrypimams" antrino (nors ir ne taip originaliai) kur kas daugiau išmanantys akademiniai analitikai. Pagal konvergencijos teoriją, kurią palaikė tokie įtakingi intelektualai kaip John Kenneth Galbraith,[7] Amerikai nevertėjo tiek rizikuoti kovojant su komunizmu, kai abiem visuomenėm buvo lemta natūralia įvykių tėkme supanašėti.

Rytų ir Vakarų santykiai nejudėjo iš mirties taško. Tradicinė tramdymo koncepcija atvedė į diplomatinę aklavietę. Jos pagrindinė alternatyva buvo erezija, reikalaujanti atsižadėti visų prielaidų, kuriomis

vadovavosi ištisa angažavimosi karta. Tačiau nė vienas Amerikos prezidentas paprasčiausiai negalėjo atiduoti savo šalies likimo tariamoms istorijos jėgoms. Juk vargu ar Kartaginą būtų guodę tai, kad ją iki pamatų sugriovusi Roma po keleto šimtmečių ir pati išnyks.

Nixon atmetė visų trijų mokyklų mintis ir stengėsi įtvirtinti nacionalinius interesus kaip ilgalaikės amerikiečių užsienio politikos pagrindą. Pats svarbiausias įrankis čia buvo metinis prezidento pranešimas apie užsienio politiką. Pradedant 1970-aisiais buvo padaryti keturi tokie pranešimai. Mano ir mano darbuotojų parengti, jie atspindėjo Nixono požiūrį ir buvo paskelbti prezidento vardu. Kaip ir visų tokių dokumentų, autorystė čia mažiau svarbi negu tai, kad prezidentas prisiima atsakomybę už juos. Nors tuose pranešimuose buvo išdėstytos koncepcinės naujosios administracijos nuostatos, jie nesulaukė itin didelio dėmesio. Žiniasklaida, labiau orientuota į įvykius negu į koncepcijas, faktiškai juos ignoravo, išskyrus tas vietas, kurios buvo susijusios su Vietnamu. O užsienio lyderiai traktavo juos kaip personalo kūrybą, į kurią reikės reaguoti tada, kai iš tikrųjų susiklostys tokios aplinkybės, kokios juose aprašytos.

Vis dėlto to laikotarpio tyrinėtojui jie yra geriausias vadovas po Nixono užsienio politiką – ir galėjo toks būti žurnalistams bei užsienio lyderiams, kurie, kaip paaiškėjo, praleido pro ausis daugybę akivaizdžių užuominų, sutelkdami dėmesį į vienadienės svarbos diplomatijos apraiškas. Pranešimų leitmotyvas buvo tas, kad nuo šiol Amerikos užsienio politika bus grindžiama nacionalinių interesų analize ir kad Amerikos angažavimąsi lems daugiau politinės priežastys negu teisinių principų aiškinimas. Tokia nuostata buvo išreikšta pačiame pirmajame prezidento pranešime apie užsienio politiką, paskelbtame 1970 metų vasario 18 dieną:

> Pirmučiausias uždavinys yra mūsų ilgalaikius interesus paremti sveika užsienio politika. Juo labiau toji politika grindžiama realistišku mūsų ir kitų interesų vertinimu, juo veiksmingesnis bus mūsų vaidmuo pasaulyje. Mes ne todėl susiję su pasauliu, kad turime įsipareigojimų; mes turime įsipareigojimų todėl, kad esame pasaulyje. Mūsų interesai turi lemti mūsų įsipareigojimus, o ne atvirkščiai.[8]

Britų ar prancūzų valstybės dokumentuose tokie pareiškimai būtų palaikyti truizmais, ir niekam nebūtų atrodę reikalinga juos akcentuoti. Tačiau Amerikoje tai buvo neregėtas dalykas: prezidentas atvirai skelbia savo politiką grindžiąs nacionaliniais interesais. Nė vienas Nixono pirmtakas XX amžiuje – išskyrus Theodore'ą Rooseveltą – Amerikos

idealizmo nelaikė tik vienu iš veiksnių ir Amerikos ateities nesiejo su nuolatiniu angažavimusi kaip konkrečių kryžiaus žygių, turinčių griežtas ribas, alternatyva.

Santykiuose su Sovietų Sąjunga, buvo teigiama pranešime, Amerika vadovausis aiškiu sovietų sistemos prigimties supratimu, nepervertindama komunistų ideologinio tvirtumo ir nepasiduodama iliuzijai, kad komunistų lyderiai „jau atsižadėjo savo įsitikinimų ar netrukus jų atsižadės..."[9] Nepateks Amerika ir į emocinę priklausomybę nuo santykių su Sovietų Sąjunga. Pažangos matas bus konkretūs susitarimai, atspindintys bendrus interesus, o ne politinį klimatą. O svarbiausia, įtampos mažinimas turės vykti plačiu frontu:

> Savo komunistinius varžovus mes visų pirma laikysime valstybėmis, kurios pagal savo supratimą siekia savų interesų, kaip kad mes vadovaujamės savo įsivaizduojamais interesais. Mes vertinsime jas pagal jų veiksmus, kaip kad patys tikimės būti vertinami pagal savuosius. Konkretūs susitarimai ir taikos, kurią jie padės kurti, sankloda remsis realistišku prieštaringų interesų derinimu.[10]

1971 metų pranešime kartojosi ta pati mintis: „SSRS vidaus tvarka nėra mūsų politikos objektas, nors mes ir neslepiame savo nepritarimo kai kuriems jos bruožams. Mūsų santykius su SSRS, kaip ir su kitomis šalimis, lemia jos tarptautinė elgsena."[11]

Nacionalinių interesų akcentavimas sukėlė didžiulį konservatyviųjų sluoksnių nepasitenkinimą, ypač pasibaigus Vietnamo karui ir susilpnėjus poreikiui mažinti tarptautinę įtampą. Tačiau svarbiausia buvo ne tai, ar Nixon pernelyg kliovėsi sovietų lyderiais, kaip tuo metu tvirtino kritikai – absurdiškas kaltinimas turint omenyje Nixono polinkį į konkretumą ir pesimistišką požiūrį į žmogaus prigimtį, – o kokia strategija labiausiai tinka sovietų ekspansijai stabdyti. Nixonui atrodė, kad Vietnamo karo sumaištyje vadovavimasis nacionaliniais interesais yra geriausias būdas priešintis komunistų ekspansijai ir išlaikyti visuomenės paramą. Jo kritikai nacionalinių interesų kėlimą laikė moralinio nusiginklavimo atmaina.

Nixono administracijos ryžtas neleisti komunistams išplėsti savo įtakos sferos nesiskyrė nuo ankstesnio Achesono bei Dulleso ir vėlesnio Reagano ryžto. Tada, tebevykstant Vietnamo karui, Nixono administracija jautriai reaguodavo į menkiausią iš Sovietų Sąjungos sklindančią geopolitinę ar strateginę grėsmę: 1970 metais – dėl sovietų karinės jūrų bazės statybos Kuboje, dėl sovietų „žemė–oras" raketų dislokavimo prie Sueco kanalo ir Sirijos invazijos į Jordaniją; 1971 me-

tais – dėl sovietų vaidmens Indijos–Pakistano kare; 1973 metais – kai Brežnev netiesiogiai pagrasino įsikišiąs į arabų–Izraelio karą. Tai persidavė ir Fordo administracijai – prisiminkime, kaip ši reagavo, kai Kuba pasiuntė karius į Angolą.

Kita vertus, Nixono administracijos požiūris į tramdymą skyrėsi nuo Achesono ir Dulleso požiūrio tuo, kad sovietų visuomenės permainos ji nelaikė išankstine derybų sąlyga. Nixon atitolo nuo tramdymo tėvų ir pasirinko kelią, panašų į Churchillio, kuris 1953 metais, mirus Stalinui, ragino pradėti derybas su Maskva. Nixon manė, kad derybų procesas ir ilgas taikių varžybų tarpsnis pagreitins sovietų sistemos transformaciją ir sustiprins Vakarų demokratijas.

Tai, ką Nixon pavadino „derybų era", buvo strategija, turėjusi grąžinti Amerikai diplomatinę iniciatyvą, nors karas Vietname dar vyko. Nixon siekė apriboti Taikos šalininkų judėjimą protestais prieš Vietnamo karą ir neleisti jam paralyžiuoti kitų Amerikos užsienio politikos aspektų. Nixon vadovavosi ne vien taktiniais sumetimais. Jis ir jo patarėjai tikėjo, kad sutampa – nors ir laikinai – dviejų branduolinių supergaliūnių interesai mažinti įtampą. Branduolinė pusiausvyra, regis, buvo beįgyjanti šiokio tokio stabilumo – ją buvo galima ta kryptimi pastūmėti vienašališkai arba derybomis dėl ginklų kontrolės. Amerikai reikėjo atokvėpio, kad išsipainiotų iš Vietnamo ir pamąstytų, kaip jai toliau elgtis, o Sovietų Sąjunga, ko gero, turėjo dar svaresnių priežasčių padaryti pertrauką. Sovietų dalinių telkimas prie Kinijos sienos piršo mintį, kad Kremlius, vengdamas įtampos dviejuose, tūkstančių mylių skiriamuose frontuose, veikiausiai ims siekti politinės santaikos su Amerika, ypač jeigu mums pavyks „atsiverti" Kinijai – o tai buvo Nixono strategijos kertinis akmuo. Kad ir kokie buvo sovietų vadovybės ideologiniai įsitikinimai, ji galėjo būti suinteresuota kiek pagerinti santykius su Vakarais ir kol kas atidėti konfrontaciją. Mūsų požiūriu, juo ilgesniam laikui būtų atidėta sovietų konfrontacija su Vakarais, juo sunkiau jiems sektųsi išlaikyti imperiją, visų pirma dėl to, kad prie jų politinių problemų prisidėjo ir ekonomikos sąstingis. Kitaip tariant, Nixon ir jo patarėjai neabejojo, kad laikas esąs Jungtinių Valstijų, o ne komunistinio pasaulio sąjungininkas.

Nixono požiūris į Maskvą buvo labiau niuansuotas negu jo pirmtakų. Santykius su Sovietų Sąjunga jis laikė ne „viskas arba nieko" dilema, o įvairaus išsprendžiamumo lygio problemų mišiniu. Iš daugybės supergaliūnių santykių elementų jis stengėsi supinti vieną bendrą nuostatą, kuri nebūtų nei grynai konfrontacinė (kaip „teologų"), nei grynai nuolaidžiaujanti (kaip „psichiatrų"). Jis norėjo išskirti sritis, kur

bendradarbiauti įmanoma, ir, pasinaudojus tuo bendradarbiavimu kaip svertu, pakeisti sovietų elgseną tose srityse, kur abi šalys smarkiai nesutaria. Tai, o ne parodijas, į kurias nukrypo vėlesnės diskusijos, Nixono administracijai reiškė žodis *détente*.

Ši „sąsajų politika“ (*linkage*) – taip buvo pavadintas bendradarbiavimo vienoje srityje siejimas su pažanga kitoje – patyrė daug kliūčių. Vienas toks kliuvinys buvo daugelį įtakingų amerikiečių apsėdusi ginkluotės kontrolės idėja. Trečiojo dešimtmečio derybos dėl nusiginklavimo, orientuotos į ginkluotės sumažinimą iki grėsmės nekeliančio lygio, katastrofiškai žlugo. Branduoliniame amžiuje šis tikslas tapo dar sudėtingesnis, nes pats žodžių derinys „saugus branduolinės ginkluotės lygis“, ko gero, jau yra prieštaringas. Ką kalbėti apie tai, kad niekas ir įsivaizduoti neįsivaizdavo, kaip patikrinti tą lygį didžiulėje Sovietų Sąjungos teritorijoje. Tik į Šaltojo karo pabaigą prasidėjo tikras ginkluotės mažinimas. O visą septintąjį ir aštuntąjį dešimtmetį nusiginklavimu mėginta sumažinti konkrečius, apibrėžiamus pavojus, pirmiausia – užkirsti kelią netikėtam puolimui; pastarosios pastangos ir buvo vadinamos ginkluotės kontrole.

Politikai nesitikėjo, kad netikėto puolimo pavojaus mažinimas taps pagrindiniu derybų dėl ginkluotės kontrolės punktu. Sveikas protas tarsi sakė, kad milžiniškas griaunamasis supergaliūnių potencialas sulygins abiejų jėgas ir kad kiekviena iš jų visada galės, nepriklausomai nuo varžovės veiksmų, padaryti jai nepriimtinų nuostolių. Tačiau 1959 metais viename originaliausių Šaltojo karo laikotarpio straipsnių tuometinis „Rand Corporation“ analitikas Albert Wohlstetter įrodė, kad sveikas protas nėra pakankamas branduolinių santykių orientyras. Dėl to, kad branduoliniai ginklai buvo gabenami lėktuvais, sutelktais vos keliose bazėse, techniškai galėjo būti įmanoma sunaikinti priešininko strategines pajėgas, šioms dar nepakilus į orą.[12] Taigi puolančioji pusė būtų galėjusi atsakomąjį smūgį sumažinti iki priimtino lygio ir įgyti galimybę diktuoti savo valią. Be to, netikėto puolimo baimė galėjo paskatinti prevenciniam smūgiui, neturinčiam jokio kito tikslo, vien užbėgti už akių galimam netikėtam puolimui.

Pasak Wohlstetterio, iš tikrųjų branduolinė pusiausvyra buvo itin nestabili. Prognozuojamas didžiulis skirtumas tarp vadinamųjų pirmojo ir antrojo smūgio galimybių tapo gynybos analitikų ir ginkluotės kontrolės specialistų manija. Kilo mintis, kad abi supergaliūnės, saugodamosios didžiausio pavojaus, gali būti suinteresuotos tartis. Akademiniai seminarai Harvardo ir Stanfordo universitetuose, Masačūsetso ir Kali-

fornijos technologijos institutuose parengė ginkluotės kontrolės bei strateginio stabilumo teorijas ir pateikė praktinius siūlymus, kuriais politikai rėmėsi artimiausius du dešimtmečius.

Wohlstetterio straipsnio poveikis strateginei analizei buvo toks pats, kaip Kennano „X“ straipsnio poveikis 1947 metais politinei analizei. Po jo ginkluotės kontrolės diplomatija visą dėmesį sutelkė į strateginių pajėgų sudėties ir veikimo charakteristikų ribojimą, kad iki minimumo sumažintų paskatas netikėtai pulti.

Tačiau ginkluotės kontrolė kėlė ir savų keblumų. Jos objektas buvo toks ezoteriškas, kad kėlė didžiulį tiek politikų, tiek plačiosios visuomenės nerimą. Viena, ji pernelyg paprastino problemos esmę. Juk sprendimą pradėti branduolinį karą būtų darę ne šiuos ginklus išmanantys mokslininkai, o įsitempę politiniai lyderiai, puikiai suprantantys, kad menkiausias apsiskaičiavimas sunaikins jų visuomenes, gal net visą civilizaciją. Antra, niekas neturėjo operatyvinės patirties su naująja technologija, tad norint branduolinį karą laimėti būtų reikėję vienu metu paleisti tūkstančius branduolinių užtaisų. Tačiau per visą Šaltąjį karą Sovietų Sąjunga vienu metu nebandė daugiau kaip trijų raketų, o Jungtinės Valstijos apskritai nepaleido nė vienos iš savo operatyvinių šachtų (mat jos išdėstytos šalies centre, ir Vašingtonas baiminosi, kad, bandomajai raketai nukritus sausumoje, neužsidegtų miškai. Taigi tiek būta pasitikėjimo.)

Netikėto puolimo pavojų stengėsi išpūsti dvi grupės, siekiančios priešingų tikslų: viena norėjo ta dingstimi padidinti gynybos biudžetą, kita – netikėto puolimo baimę mėgino panaudoti kaip priežastį gynybos biudžetui mažinti. Kadangi problema buvo itin kebli, viskas priklausė nuo kalbų įtaigumo. Emocijos virte virė ir buvo sunku atskirti, ar ekspertai priėjo prie savo išvadų moksliniu keliu, ar tik pasitelkė mokslą išankstinėms išvadoms paremti – pastarieji atvejai kartojosi pernelyg dažnai. Gaila politikų, tapusių mokslininkų patarimų įkaitais – mokslininkų, kurių požiūriai taip smarkiai skyrėsi ir kurie branduolines problemas buvo tyrinėję daugiau metų, negu politikai galėjo skirti valandų joms svarstyti. Diskusijos apie tokius ezoteriškus dalykus kaip pažeidžiamumas, apskaičiuojamumas ir pataikymo tikslumas pasidarė ne mažiau painios negu viduramžių teologiniai ginčai ir iš esmės buvo senų, dar tramdymo pradžioje užsimezgusių filosofinių nesutarimų tąsa.

Per karštas aštuntojo dešimtmečio diskusijas dėl ginkluotės kontrolės konservatyvieji kritikai įrodinėjo, kad sovietų lyderiai nepatikimi, kad jų ideologija priešiška. Ginkluotės kontrolės advokatai tikino, kad

kontrolės susitarimai pagerins bendrą santykių atmosferą, nesvarbu, kokia bus tų susitarimų vertė. Tai buvo tas pats senasis „teologų" ir „psichiatrų" ginčas, tik įvilktas į technologijos rūbą.

Iš pradžių ginkluotės kontrolė buvo šliejama prie tramdymo teorijos. Kliovimasis jėgos pozicijomis ėjo lygia greta su ginkluotės kontrolės koncepcija, kuri stengėsi tramdymą padaryti mažiau pavojingą. Ilgainiui tapo akivaizdu, kad ginkluotės kontrolė taip pat teikia tramdymui pastovumo. Tilo kalbos apie politinį sureguliavimą, mažėjo bandymų dėl jo derėtis. Nieko nuostabaus: juo saugesnis ginkluotės „kontrolieriams" atrodė pasaulis, juo mažiau priežasčių politikai matė palikti pažįstamas pozicijas ir plaukti į neišžvalgytą politinių susitarimų jūrą.

Krizės ateidavo ir praeidavo. Jos trumpam įsiplieksdavo Pietryčių Azijoje, Karibų jūroje, Vidurio Europoje, bet abi pusės, regis, laukė, kol jų varžovas daugiau ar mažiau savaime žlugs, įveiktas istorinės evoliucijos. O kol paaiškės, kieno požiūris į istorinę evoliuciją teisingesnis, gyvenimą buvo galima padaryti pakenčiamesnį derantis dėl ginkluotės kontrolės. Aklavietė atrodė neišvengiama: politinė doktrina (tramdymas) neturėjo jokio atsakymo dėl ginklavimosi varžybų, o strateginė teorija (ginkluotės kontrolė) nesiūlė jokios išeities, kaip išspręsti politinį konfliktą.

Tokioje atmosferoje Nixon pradėjo eiti pareigas ir kaipmat pajuto Kongreso ir žiniasklaidos spaudimą kuo greičiau pradėti derybas su sovietais dėl ginkluotės kontrolės. Tačiau prezidentas nenorėjo elgtis taip, tarsi nieko nebūtų atsitikę, – mat po sovietų kariuomenės įsiveržimo į Čekoslovakiją dar nebuvo praėjęs nė pusmetis. Jis stengėsi bent jau neleisti, kad ginkluotės kontrolė taptų sovietų ekspansionizmo apsauginiu vožtuvu. Nixon mėgino išsiaiškinti, ar, pasinaudojus sovietų noru nuraminti jo administraciją, kurią jie laikė stipresne už ankstesnę – taigi ir keliančia daugiau grėsmės sovietų interesams, – nebūtų galima palenkti sovietų bendradarbiauti šalinant grėsmę Berlynui, mažinant įtampą Viduriniuosiuose Rytuose ir, svarbiausia, baigiant karą Vietname. Toks požiūris, pavadintas „sąsajų politika", kėlė įnirtingus ginčus.

Vienas svarbiausių valstybininko uždavinių – tai suprasti, kurie dalykai yra iš tikrųjų susiję ir gali sutvirtinti vienas kitą. Dažniausiai politikas neturi didelio pasirinkimo; galų gale juk tikrovė, o ne politika susieja įvykius. Politiko vaidmuo yra įžvelgti egzistuojantį ryšį, – kitais žodžiais tariant, sukurti skatulių ir nuobaudų kompleksą, kad gautų patį palankiausią rezultatą.

Šitokį požiūrį Nixon išdėstė laiške vyriausybės nariams, kurių darbas buvo susijęs su nacionaliniu saugumu. 1969 metų vasario 4 dieną, praėjus dviem savaitėms po priesaikos priėmimo, jis rašė:

> ...Esu įsitikinęs, kad krizė ar konfrontacija vienoje vietoje ir tikras bendradarbiavimas kitoje lygia greta ilgai vykti negali. Aš žinau, kad ankstesnė Administracija laikėsi nuostatos, jog mes, įžvelgę bendrą interesą su SSRS kurioje nors srityje, turėtume siekti susitarimo ir mėginti kiek įmanoma labiau izoliuoti jį nuo konfliktų pliūpsnių kitur. Tai tikriausiai pagrįsta kalbant apie daugybę dvišalių ir praktinių dalykų, tokių kaip kultūriniai ar moksliniai mainai. Tačiau svarbiausiais mūsų laikų klausimais mes, manyčiau, privalome siekti pažangos pakankamai plačiai, kad būtų visiškai aišku, jog mes siejame politinius ir karinius dalykus.[13]

Ginčai dėl „sąsajų politikos“ tęsėsi gana ilgai ir visi palengva užmiršo labai paprastus pradinius Nixono komandos siūlymus. Šaltasis karas – tai ne kas kita kaip priešiški santykiai tarp dviejų supergaliūnių. Nixon teigė – ne daugiau, bet ir ne mažiau, – kad absurdiška pasirinkti iš tų santykių vieną sritį ir imti ją gerinti, jei visose kitose srityse priešpriešа nesiliauja. Selektyvų įtampos mažinimą Nixon su patarėjais laikė strategija, kuri neabejotinai susilpnintų Vakarų demokratijų pozicijas. Jiems atrodė beprasmiška, kad toks sudėtingas ir ezoteriškas dalykas kaip ginkluotės kontrolė – kai sovietų ginklai kursto konfliktą Viduriniuosiuose Rytuose ir žudo amerikiečius Vietname – taptų taikos paieškų bandomuoju lauku.

Užsienio politikos specialistų bendrija „sąsajų“ koncepciją pasitiko audringai. Amerikos užsienio politikos biurokratiją sudaro daugiausiai asmenys, kurie, visuomenės akimis žiūrint, aukojasi gana neįprastai karjerai, kad galėtų skleisti ir įgyvendinti savą tobulesnio pasaulio supratimą. Negana to, jų pažiūras šlifuoja sistema, kur politika, pasak valstybės sekretoriaus George'o Shultzo, randasi iš nesibaigiančių biurokratinių kovų. Susiskaidžiusi į daugybę individualių, kartais net izoliuotų, iniciatyvų, orientuotų į labai konkrečias problemas, Amerikos užsienio politika retai vykdoma pagal vieną bendrą koncepciją. Siauri žinybiniai požiūriai turi daugiau – ir karštesnių – advokatų negu bendroji strategija, už kurią dažnai apskritai niekas neagituoja. Tik nepaprastai stiprus ir ryžtingas prezidentas, gerai išmanantis Vašingtono papročius, gali sulaužyti šią susiklosčiusią tvarką.

Nixono bandymas derybų dėl strateginės ginkluotės pradžią susieti su pažanga politinėje srityje prieštaravo aistringam įsitikinimui ne tik ginkluotės „kontrolierių“, kurie troško apriboti ginklavimosi varžybas,

bet ir sovietologų, kurie manė, kad Amerikos užsienio politika turėtų stiprinti Kremliaus „balandžių" pozicijas jų tariamuose debatuose su Kremliaus „vanagais". Biurokratija kenkė prezidento laiške išdėstytam kursui, organizuodama informacijos nutekėjimą į spaudą ir aukštindama ginkluotės kontrolę kaip savitikslį. Nors tų nuotėkių niekas „nesankcionavo", niekas ir nepaneigė. *The New York Times* 1969 metų balandžio 18 dienos numeryje susitarimą su Sovietų Sąjunga dėl ginkluotės kontrolės anoniminiai „pareigūnai" apibūdino kaip „pagrindinį Nixono užsienio politikos tikslą".[14] Balandžio 22 dienos numeryje „Amerikos diplomatai" pranašavo birželio mėnesį prasidėsiant derybas dėl strateginės ginkluotės ribojimo (SALT).[15] Gegužės 13 dieną *The Washington Post* rašė, kad, pasak šaltinių administracijoje, iki gegužės 29-osios bus nustatyta derybų pradžios data.[16] Šis sutelktinis spaudimas siekiant pakeisti Nixono nusistatymą sieti ginkluotės kontrolę su politiniais dalykais niekada neatrodė kaip atviras iššūkis; serijomis taktinių, periodiškai kartojamų pastabų buvo mėginama pastūmėti reikalus biurokratijos pageidaujama linkme.

Netrukus sukruto ir valdininkijai nepriklausantys kritikai. 1969 metų birželio 3 dieną *The New York Times* Amerikos įvestus ir su kitais dalykais siejamus prekybos apribojimus pavadino „pasmerktais žlugti". Neva tai esanti „šaltojo karo politika... nesuderinama su Nixono administracijos nuostata, kad atėjęs metas pereiti nuo priešpriešos prie derybų ir bendradarbiavimo".[17] *The Washington Post* pakartojo tą patį argumentą. „Tikrovė pernelyg sudėtinga ir bjauri, – rašė jis liepos 5-ąją, – kad leistų bet kuriam iš prezidentų patikėti, jog jis gali išrikiuoti į vieną gretą tiek daug skirtingų taikinių. Ginkluotės kontrolė yra vertinga ir būtina visiškai nepriklausomai nuo politinių reikalų būklės."[18] Nixon ketino išplėsti dialogą su Maskva atidėliodamas SALT derybas. Tiek biurokratijos priešinimasis, tiek idėjinė kritika privertė Nixoną mesti kortas, kurias jis būtų norėjęs dar pataupyti.

Nepasakytum, kad administracijos taktika išsyk davė vaisių. 1969 metų balandį žlugo mėginimas pasiųsti į Maskvą būsimąjį valstybės sekretorių Cyrusą Vance'ą, įgaliotą vienu metu derėtis ir dėl strateginės ginkluotės ribojimo, ir dėl Vietnamo.[19] Tie du dalykai pasirodė pernelyg nesuderinami; diskusijų dėl strateginių ginklų baigtis buvo pernelyg neaiški, Hanojaus vadovybė – pernelyg nesukalbama, sinchronizuoti vienų ir kitų derybų laiką buvo pernelyg sunku.

Tačiau galiausiai Nixonui ir jo patarėjams pavyko pasiekti, kad skirtingos vijos viena kitą stiprintų. „Sąsajų politika" pradėjo veikti, nes Nixono administracija, pasiekusi proveržį santykiuose su Kinija, davė

sovietams svarų motyvą elgtis nuosaikiau. Viena iš elementarių šachmatų žaidimo pamokų yra ta, kad renkantis ėjimą nekenktų suskaičiuoti langelius, kuriuose dominuosite vėliau. Paprastai daugiau langelių kontroliuojantis žaidėjas turi daugiau galimybių, o oponento veiksmų laisvė suvaržoma. Panašiai ir diplomatijoje: juo daugiau galimybių turi viena šalis, juo mažiau jų lieka kitai, kuri būna priversta atsargiau siekti savo tikslų. Tokia padėtis ilgainiui gali paskatinti varžovą apskritai atsisakyti varžybų.

Jeigu Sovietų Sąjunga nebegalėtų kliautis nuolatiniu dviejų pasaulio galingiausių ir daugiausiai gyventojų turinčių valstybių tarpusavio priešiškumu – ypač jeigu jos atrodytų bepradedančios bendradarbiauti, – sovietų karingumas sumažėtų ir galbūt visiškai išnyktų. Sovietų lyderiams tektų apmaldyti savo įkarštį, nes grėsminga laikysena tik skatintų kinų ir amerikiečių bendradarbiavimą. Septintojo dešimtmečio pabaigoje kinų ir amerikiečių santykių gerinimas tapo Nixono administracijos strategijos pagrindu santykiuose su sovietais.

Tradicinis Amerikos draugiškumas Kinijai išgaravo, kai 1949 metais komunistai laimėjo pilietinį karą ir 1950 metais įsikišo į Korėjos karą. Jį pakeitė naujųjų Pekino valdovų izoliavimo politika. Tokį nusiteikimą geriausiai iliustruoja Dulleso atsisakymas paspausti ranką Zhou Enlai per 1954 metų Ženevos konferenciją dėl Indokinijos. Kinijos premjerui tai nedavė ramybės netgi po septyniolikos metų: pasitikęs mane Pekine, jis pasiteiravo, ar aš kartais nesąs iš tų amerikiečių, kurie neduoda rankos kinų lyderiams. Vienintelis diplomatinis ryšys tarp Amerikos ir Kinijos buvo palaikomas per atitinkamus ambasadorius Varšuvoje, kurie retsykiais susitikdavo apsikeisti užgauliojimais. Septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntąjį dešimtmetį Kinijoje vykstant kultūrinei revoliucijai – kurios kaina žmonių gyvybėmis ir kančiomis lygintina su Stalino represijomis, – visi kinų ambasadoriai (išskyrus, dėl kažkokios paslaptingos priežasties, ambasadorių Egipte) buvo atšaukti į Kiniją. Pokalbiai Varšuvoje nutrūko, taigi Vašingtonas su Pekinu liko apskritai be jokių politinių ar diplomatinių kontaktų.

Gana įdomu tai, kad galimybes, kurias atvertų kinų ir sovietų nesantaika, pirmieji suvokė du europinės diplomatijos veteranai – Adenauer ir de Gaulle. Adenauer, paveiktas ką tik perskaitytos knygos, pradėjo apie tai kalbėti maždaug 1957 metais, nors Federacinė Respublika tada dar nebuvo pajėgi imtis globalinės politikos. De Gaulle tokių suvaržymų nejautė. Septintojo dešimtmečio pradžioje jis teisingai numatė, kad sovietams gresia rimtos problemos dėl jų ilgos sienos su Kinija ir kad tai palenks juos labiau bendradarbiauti su

Vakarais. De Gaulle nebūtų buvęs de Gaulle, jei nebūtų tikėjęs, kad šis faktas paspartins prancūzų ir sovietų *détente*. Jam atrodė, kad sovietams kilus problemų su Kinija, Maskva ir Paryžius nesunkiai susitartų pašalinti „geležinę uždangą" ir įgyvendintų de Gaulle'io „Europos nuo Atlanto iki Uralo" viziją. Bet de Gaulle'io Prancūzija toli gražu nebuvo tiek stipri, kad įvykdytų šitokią diplomatinę revoliuciją. Maskva nelaikė Paryžiaus lygiaverčiu *détente* partneriu. Tačiau iš esmės de Gaulle'io analizė buvo toliaregiška, nors jo politines išvadas ir buvo iškreipusi prancūzų prizmė. Tuo tarpu Amerikos politikai, apakinti išankstinių ideologinių nuostatų, dar ilgai nesuprato, kad kinų ir sovietų bloko skilimas teikia Vakarams strateginių galimybių.

Tuometinė amerikiečių nuomonė apie Kiniją buvo pasiskirsčiusi pagal pažįstamus Šaltojo karo šablonus. Grupelė sinologų nesantaiką traktavo kaip psichologinę; jie ragino Ameriką patenkinti kinų nuoskaudas: atiduoti Pekinui Kinijos vietą Jungtinėse Tautose ir plečiant ryšius mažinti įtampą. Tačiau didžioji dauguma informuotų žmonių laikė komunistų valdomą Kiniją nepagydomai ekspansionistine, fanatiškai ideologiška ir nepalenkiamai atsidavusia pasaulinės revoliucijos reikalui. Amerika įsitraukė į karą Indokinijoje daugiausiai dėl tos priežasties, kad sužlugdytų, jos supratimu, kinų komunistų vadovaujamą sąmokslą įsivyrauti Pietryčių Azijoje. Plačiai paplitusia nuomone, komunistinė Kinija – netgi labiau nei Sovietų Sąjunga – turėjo pasikeisti, kad būtų galima pradėti galvoti apie derybas su ja.

Šis požiūris sulaukė netikėto pastiprinimo. Sovietologai, daugiau kaip dešimtmetį raginę palaikyti nuolatinį dialogą su Maskva, stojo į visiškai priešingas pozicijas Kinijos atžvilgiu. Pačioje Nixono kadencijos pradžioje grupė buvusių JAV ambasadorių Sovietų Sąjungoje, sunerimę dėl Vašingtono žvalgomųjų judesių Pekino link, kreipėsi į prezidentą norėdama jį perspėti. Sovietų lyderiai, tvirtino jie, taip paranojiškai žiūri į komunistinę Kiniją, kad bet koks bandymas gerinti Vašingtono ir Pekino santykius sukels nepriimtiną konfrontacijos su Maskva pavojų.

Nixono administracija tarptautinius santykius įsivaizdavo kitaip. Tokio dydžio šalies kaip Kinija išskyrimas iš Amerikos diplomatinių galimybių arsenalo reiškė, kad tarptautinėje arenoje Amerika veikia vienai rankai esant pririštai už nugaros. Mes buvome įsitikinę, kad Amerikos užsienio politikos galimybių išplėtimas kaip tik sušvelnins Maskvos laikyseną, o ne atvirkščiai. Politiniame pareiškime, kurį aš parengiau Nelsonui Rockfelleriui, kai šis 1968 metais pretendavo būti iškeltas kandidatu į prezidentus nuo respublikonų partijos, buvo sakoma: „...Aš užmegzčiau dialogą su komunistine Kinija. Subtiliame

santykių tarp Vašingtono, Pekino ir Maskvos trikampyje mes tuo labiau geriname šansus susitarti ir su vienu, ir su kita, kuo labiau didiname mūsų galimybes jų abiejų atžvilgiu."[20] Nixon tapačias mintis buvo išsakęs jau anksčiau, tik kitais žodžiais, labiau derančiais prie tradicinio Amerikos požiūrio į pasaulio bendriją. 1967 metų spalį žurnale *Foreign Affairs* jis rašė:

> Žvelgdami toliau į ateitį, mes paprasčiausiai negalime sau leisti amžinai palikti Kinijos už tautų šeimos ribų, kur ji puoselėtų savo fantazijas, brandintų neapykantą ir grasintų kaimynams. Mūsų planeta pernelyg maža, kad milijardas potencialiai gabiausių jos žmonių gyventų grėsmingai izoliuoti.[21]

Tapęs kandidatu į prezidentus, Nixon pasidarė gerokai konkretesnis. 1968 metų rugsėjį duodamas interviu *U.S. News and World Report*, jis pareiškė: „Mums nevalia užmiršti Kinijos. Nuolat privalome ieškoti progų kalbėtis su ja, kaip ir su SSRS. ... Mes neturime vien laukti permainų. Mes privalome jų siekti."[22]

Galiausiai Nixon pasiekė savo tikslą, nors Kiniją grįžti į tautų bendriją palenkė ne tiek dialogo su Jungtinėmis Valstijomis perspektyva, kiek baimė būti užpultai tariamo sąjungininko – Sovietų Sąjungos. Nixono administracijai, neišsyk perpratusiai šį kinų–sovietų santykių aspektą, pati Sovietų Sąjunga padėjo atkreipti į jį dėmesį. Tai buvo ne pirmas ir ne paskutinis kartas, kai nesubtili sovietų užsienio politika paskatino tai, ko Kremlius labiausiai bijojo.

1969 metų pavasarį įvyko keletas kinų ir sovietų pajėgų susirėmimų atokioje Kinijos–SSRS sienos atkarpoje prie Usūrio upės Sibire. Remdamasis dviejų dešimtmečių patirtimi Vašingtonas iš pradžių manė, kad tuos susišaudymus išprovokavo fanatiškieji kinų vadovai. Bet netašyta sovietų diplomatija privertė tuo suabejoti. Mat sovietų diplomatai pradėjo smulkiai aiškinti Vašingtonui savąją įvykių versiją ir teirautis, kaip Amerika reaguotų, jei tas konfliktas plėstųsi.

Precedento neturintis sovietų noras konsultuotis su Vašingtonu dėl dalykų, kurių atžvilgiu Amerika nerodė ypatingo susirūpinimo, privertė mus užduoti sau klausimą, ar to informavimo tikslas nesąs parengti dirvą sovietų puolimui prieš Kiniją. Šis įtarimas sustiprėjo, kai tokio sovietų elgesio inspiruoti Amerikos žvalgybos tyrimai atskleidė, kad tie susirėmimai visada vyksta prie didelių sovietų tiekimo bazių ir toli nuo kinų komunikacijų centrų – šitaip įvykiai galėjo klostytis tik tuo atveju, jei sovietai iš tikrųjų rengėsi agresijai. Tokią išvadą parėmė ir nepaliaujamas sovietų kariuomenės telkimas išilgai

visos 4000 mylių sienos su Kinija, greitai pasiekęs daugiau kaip keturiasdešimt divizijų.

Jei Nixono administracijos analizė buvo teisinga, brendo didelė tarptautinė krizė, didžiumai pasaulio apie tai nieko nenutuokiant. Sovietų karinė intervencija Kinijoje galėjo tapti pačia rimčiausia grėsme globalinei galių pusiausvyrai nuo Kubos raketų krizės laikų. Brežnevo doktrinos taikymas Kinijai būtų reiškęs, kad Maskva mėgins padaryti Pekino vyriausybę tokia pat paklusnia, kokia prieš metus buvo priversta pasidaryti Čekoslovakijos vyriausybė. Daugiausiai gyventojų turinti šalis tuomet būtų tapusi pavaldi branduolinei supergaliūnei – grėsmingas derinys, atkuriantis baugųjį kinų–sovietų bloką, kurio monolitiškumas kėlė tiek baimės šeštąjį dešimtmetį. Niekas negalėjo atsakyti, ar Sovietų Sąjunga pajėgi įgyvendinti tokį grandiozinį projektą. Tik viena buvo aišku – ypač administracijai, užsienio politiką grindžiančiai geopolitine koncepcija, – kad tokiais dalykais rizikuoti negalima. Jeigu į galių pusiausvyrą žiūrima rimtai, tuomet privalu priešintis pačiai geopolitinio poslinkio *perspektyvai*; nes jam įvykus priešintis gali būti jau per vėlu. Geriausiu atveju priešinimosi kaina padidėtų laipsniu.

Šitokie sumetimai pastūmėjo Nixoną 1969 metų vasarą padaryti du neįprastus sprendimus. Visų pirma jis atidėjo į šalį tuos klausimus, aplink kuriuos sukosi esamas kinų ir amerikiečių dialogas. Varšuvos pokalbiuose buvo susiklosčiusi tam tikra darbotvarkė – ir labai sudėtinga, ir užimanti daug laiko. Abi pusės kėlė savo nuoskaudas: Kinijai rūpėjo Taivano ir kinų aktyvų, sekvestruotų Jungtinėse Valstijose, ateitis; Jungtinės Valstijos siekė pažado, kad Kinija nesiimsianti jėgos prieš Taivaną, taip pat Kinijos dalyvavimo derybose dėl ginkluotės ribojimo ir amerikiečių ekonominių pretenzijų Kinijai patenkinimo.

Vietoje to Nixon nusprendė sutelkti dėmesį į platesnį klausimą: Kinijos požiūrį į dialogą su Jungtinėmis Valstijomis. Svarbiausia buvo nustatyti ryškėjančio kinų–sovietų–amerikiečių trikampio ribas. Jei būtų pasitvirtinę tai, ką mes įtarėme, – kad Sovietų Sąjunga ir Kinija viena kitos bijo labiau negu Jungtinių Valstijų, – Amerikos diplomatijai būtų atsivėrusi neregėta galimybė. Jeigu, ja pasinaudojus, santykiai pagerėtų, visos kitos problemos išsispręstų savaime; jeigu santykiai nepagerėtų, jos ir toliau liktų neišsprendžiamos. Kitaip tariant, praktiniai dalykai išsispręstų dėl pagerėjusių kinų ir amerikiečių santykių, o ne ruoštų tam pagerėjimui kelią.

Įgyvendindamos savo sumanymą dviejų galiūnių pasaulį transformuoti į strateginį trikampį, Jungtinės Valstijos 1969 metų liepą paskel-

bė seriją vienašališkų iniciatyvų, rodančių požiūrio permainą. Buvo panaikintas draudimas Amerikos piliečiams keliauti į Kinijos Liaudies Respubliką; amerikiečiams leista įsivežti į Jungtines Valstijas 100 dolerių vertės Kinijoje gamintų prekių; leista parduoti Kinijai ribotą grūdų kiekį. Šios, atskirai paėmus ne itin reikšmingos priemonės turėjo išreikšti naująjį Amerikos požiūrį.

Valstybės sekretorius William P. Rogers šių užuominų prasmę atskleidė svarbioje kalboje, kuri buvo iš anksto suderinta su Nixonu. 1969 metų rugpjūčio 8 dieną Australijoje jis pareiškė, kad Jungtinės Valstijos sveikintų ženklų komunistinės Kinijos vaidmenį Azijos ir Ramiojo vandenyno reikaluose. Jeigu kinų lyderiai atsisakytų introspekcinio „požiūrio į pasaulį", Amerika „atvertų komunikacijos kanalus". Rogers atkreipė dėmesį į vienašališkas iniciatyvas, kurių Amerika ėmėsi ekonomikos srityje, pavadinęs jas žingsniais, „padėsiančiais priminti žemyninės Kinijos žmonėms apie istorinę mūsų draugystę su jais".[23] Amerikos valstybės sekretoriai dvidešimt metų nebuvo šitaip palankiai kalbėję apie Kiniją.

Tačiau gresiant realiam pavojui, kad 1969 metų vasarą sovietai puls Kiniją, tokiems sudėtingiems manevrams laipsniškai išrutulioti nebūtų užtekę laiko. Todėl Nixon žengė, ko gero, patį drąsiausią žingsnį per visą savo prezidentavimą: perspėjo Sovietų Sąjungą, kad Jungtinės Valstijos neliktų abejingos, jei ši pultų Kiniją. Kad ir kaip Kinija tuo metu žiūrėjo į Jungtines Valstijas, Nixon ir jo patarėjai Kinijos nepriklausomybę laikė nepakeičiamai svarbia globalinei pusiausvyrai, o diplomatinius kontaktus su Kinija – esmingai svarbiais Amerikos diplomatijos lankstumui. Nixono perspėjimas sovietams kartu aiškiai parodė naują jo administracijos nusistatymą Amerikos politiką grįsti kruopščia nacionalinių interesų analize.

Nerimaudamas dėl sovietų kariuomenės telkimo prie Kinijos sienos, Nixon sankcionavo stiprų, dviašmenį 1969 metų rugsėjo 5 dienos pareiškimą, kad Jungtinės Valstijos yra „didžiai susirūpinusios" dėl galimo kinų–sovietų karo. Jį perskaityti buvo įpareigotas valstybės sekretoriaus pavaduotojas Elliot Richardson; užimantis pakankamai aukštą postą, kad neliktų abejonių dėl to, jog jis kalba prezidento vardu, Richardson drauge nebuvo tokia žymi figūra, kad Sovietų Sąjunga suprastų jo žodžius kaip tiesioginį iššūkį:

> Mes nesiekiame pasinaudoti priešiškumu tarp Sovietų Sąjungos ir [Kinijos] Liaudies Respublikos. Ideologiniai skirtumai tarp dviejų komunistinių milžinų nėra mūsų reikalas. Tačiau esme didžiai susirūpinę, kad šis kivirčas neišsiplėtotų į didžiulę grėsmę tarptautinei taikai ir saugumui.[24]

Kai šalis skelbia neketinanti naudotis konfliktu tarp dviejų kitų, ji faktiškai signalizuoja, kad turi galimybę tai daryti ir kad anoms dviem vertėtų pasistengti jos neutralumą išsaugoti. O kai valstybė reiškia „didį susirūpinimą“ dėl galimo karinio konflikto, ji praneša padėsianti – kol kas nenurodydama kaip – aukai tokių veiksmų, kuriuos yra apibrėžusi kaip agresiją. Nixon buvo unikalus tarp XX amžiaus Amerikos prezidentų, nes šitaip parodė pasirengimą remti šalį, su kuria Jungtinės Valstijos dvidešimt metų neturėjo diplomatinių santykių, o jo paties administracija dar nebuvo turėjusi apskritai *jokių* kontaktų, ir kurios diplomatai bei informacijos priemonės kiekviena miela proga vainojo amerikinį „imperializmą“. Tai paženklino Amerikos sugrįžimą į *Realpolitik* pasaulį.

Naujam požiūriui pabrėžti geresnių Kinijos ir Jungtinių Valstijų santykių svarba buvo minima kiekviename metiniame prezidento pranešime apie užsienio politiką. 1970 metų vasarį – dar neįvykus jokiam tiesioginiam Vašingtono ir Pekino kontaktui – Nixon tokiame pranešime pasiūlė pradėti konkrečias derybas su Kinija ir pabrėžė, kad Jungtinės Valstijos slapta nebendrininkausiančios su Sovietų Sąjunga prieš Kiniją. Tai, suprantama, buvo kita perspėjimo Maskvai pusė; atseit Vašingtonas, jei bus priverstas, visuomet galės pasinaudoti šia galimybe. 1971 metų vasario pranešime buvo patvirtintas Amerikos noras užmegzti kontaktą su Kinija ir patikinta, kad Amerika Kinijos atžvilgiu neturi jokių priešiškų ketinimų:

> Mes esame pasirengę pradėti su Pekinu dialogą. Mes negalime sutikti su jo ideologiniais principais ar nuostata, kad komunistinė Kinija turi viešpatauti Azijoje. Tačiau mes ir nenorime stumti Kinijos į tokią tarptautinę padėtį, kuri neatitiktų teisėtų jos nacionalinių interesų.[25]

Pranešime dar sykį buvo patvirtintas Amerikos neutralumas konflikte tarp dviejų didžiųjų komunistinių centrų:

> Mes nesiimsime nieko tam konfliktui aštrinti ar skatinti. Absurdiška manyti, kad mes galėtume bendrininkauti su viena iš tų šalių prieš kitą. ...
>
> Tuo pat metu mes negalime leisti nei komunistinei Kinijai, nei SSRS diktuoti mūsų politikos ir elgesio kitos atžvilgiu. ... Mes vertinsime Kiniją, taip pat ir SSRS, ne pagal jos retoriką, o pagal jos veiksmus.[26]

Demonstratyvus atsisakymas sąmokslauti su abiem komunistiniais milžinais kartu buvo ir jų abiejų kvietimas gerinti santykius su Vašingtonu, ir abiejų perspėjimas, kokių padarinių gali turėti tolesnis jų priešiškumas Amerikai. Kad ir kaip Kinija su Sovietų Sąjunga skaičia-

vo – ar joms reikalingas Amerikos palankumas, ar baisu, kad Amerika nesuartėtų su priešininku, – abi turėjo motyvą gerinti santykius su Vašingtonu. Ir abiem buvo kuo aiškiausiai pasakyta – visi galėjo tai perskaityti, – kad norint glaudesnių ryšių su Vašingtonu būtina susilaikyti nuo grasymo gyvybiniams Amerikos interesams.

Kaip paaiškėjo, sugalvoti naują santykių su Kinija architektūrą buvo lengviau, negu ją įgyvendinti. Izoliacija tarp Amerikos ir Kinijos buvo tokia totali, kad nė viena nežinojo, nei kaip užmegzti kontaktą su kita, nei kaip rasti bendrą žodyną, kuris padėtų įtikinti kitą, kad santykių atnaujinimas nėra sumanytas kaip spąstai.

Kinija turėjo daugiau sunkumų iš dalies todėl, kad Pekino diplomatija buvo tokia subtili ir užuolanki, jog mes Vašingtone daugelio dalykų net nesuvokdavome. 1969 metų balandžio 1 dieną – praėjus dviem mėnesiams po Nixono priesaikos – Kinijos gynybos ministras Lin Piao, kuris netrukus turėjo būti paskelbtas Mao įpėdiniu, savo pranešime IX komunistų partijos suvažiavimui nepasakė standartinės frazės, kad pagrindinis Kinijos priešas yra Jungtinės Valstijos. Kai Lin Piao apibūdino Sovietų Sąjungą kaip tolygią grėsmę, pamatinė trikertės diplomatijos sąlyga tapo tikrove. Lin Piao taip pat patvirtino pareiškimą, kurį Mao 1965 metais buvo padaręs amerikiečių žurnalistui Edgarui Snow, – kad Kinija neturinti kariuomenės už savo sienų ir neketinanti su niekuo kariauti, nebent pati būtų užpulta.

Viena priežasčių, dėl kurių ankstesni Mao signalai liko be atsako, buvo ta, kad kinai smarkiai pervertino Edgaro Snow įtaką Amerikoje. Jiems atrodė, kad žurnalistu Snow, nuo seno simpatizuojančiu kinų komunistams, Jungtinėse Valstijose itin pasitikima. Tačiau Vašingtonas laikė jį komunistų įrankiu ir nesirengė patikėti jam savo paslapčių. Mes nepastebėjome Mao gesto, kai jis pastatė Snow šalia savęs tribūnoje per Kinijos nepriklausomybės dienos paradą 1970 metų spalio mėnesį. Taip pat ir interviu, kurį Mao davė Snow tų pačių metų gruodį; jo metu jis pakvietė Nixoną apsilankyti Kinijoje arba kaip turistui, arba kaip Amerikos prezidentui. Nors Mao liepė savo vertėjai perduoti Snow pokalbio užrašus (demonstruodamas ketinimų nuoširdumą), Vašingtonas sužinojo apie kvietimą tik po daugelio mėnesių, kai dėl Nixono vizito jau buvo susitarta kitais kanalais.

Tuo tarpu, 1969 metų gruodį, atsinaujino Jungtinių Valstijų ir Kinijos diplomatiniai kontaktai Varšuvoje. Jie pasirodė ne ką naudingesni už ankstesniuosius. Nixon nurodė Walteriui Stoesseliui, nepaprastai gabiam ir diskretiškam ambasadoriui Varšuvoje, kreiptis į Kinijos reikalų patikėtinį per artimiausią renginį, kuriame jiedu dalyvausią, ir

pasiūlyti atnaujinti ambasadorių pokalbius. Tokią progą Stoessel nutaikė 1969 metų gruodžio 3 dieną gana neįprastoje vietoje – per jugoslavų madų demonstravimą Varšuvos kultūros rūmuose. Kinų patikėtinis, neturėjęs instrukcijų, kaip elgtis, jeigu jį užkalbintų Amerikos diplomatas, iš pradžių paprasčiausiai pabėgo. Tik tada, kai Stoessel prirėmė prie sienos jo vertėją, tą žinią pavyko perduoti. Gruodžio 11 dieną patikėtinis, *jau* gavęs nurodymus, kaip elgtis su amerikiečiais, pakvietė Stoesselį į Kinijos ambasadą tęsti senųjų pokalbių.

Jie atsidūrė aklavietėje bemaž akimirksniu. Įprastinės šalių darbotvarkės netiko nagrinėti esminiams geopolitiniams klausimams, kurie, Nixono akimis – kaip vėliau paaiškėjo, taip pat Mao ir Zhou požiūriu, – turėjo lemti kinų ir amerikiečių santykių ateitį. Be to, Amerikos pusėje tie klausimai buvo košiami per gremėzdišką konsultacijų su Kongresu ir svarbiausiais sąjungininkais filtrą; visa tai garantavo, kad pažanga, jei apskritai įmanoma, bus varginanti ir stabdoma daugybės veto.

Rezultatas buvo toks, kad Varšuvos pokalbiai sukėlė daugiau ginčų pačioje Jungtinių Valstijų vyriausybėje, negu jų kilo per šalių susitikimus. Todėl mudviem su Nixonu net palengvėjo sužinojus, kad Kinija nutraukia ambasadorių pokalbius protestuodama prieš Amerikos smūgį šiaurės vietnamiečių slėptuvėms Kambodžoje 1970 metų gegužės mėnesį. Nuo tol abi pusės ėmė ieškoti lankstesnio kanalo. Galiausiai šį poreikį patenkino Pakistano vyriausybė. Suintensyvėjusio bendravimo kulminacija tapo mano slapta kelionė į Kinijos sostinę 1971 metų liepą.

Man dar nebuvo tekę sutikti pašnekovų, kurie būtų tokie imlūs Nixono diplomatijos stiliui kaip kinų vadovai. Kaip ir Nixon, tradicinę darbotvarkę jie laikė antraeilės svarbos ir visų pirma stengėsi išsiaiškinti, ar įmanomas bendradarbiavimas sutampančių interesų pagrindu. Štai kodėl vėliau viena pirmųjų frazių, Mao pasakytų Nixonui, buvo tokia: „Mažasis klausimas – tai Taivanas, didysis – visas pasaulis."

Kinų vadovams rūpėjo gauti patikinimą, kad Amerika nebendradarbiaus su Kremliumi įgyvendinant Brežnevo doktriną; Nixon norėjo sužinoti, ar Kinija bendradarbiautų su Amerika atremiant geopolitinį sovietų puolimą. Abiejų šalių tikslai iš esmės buvo koncepciniai, nors anksčiau ar vėliau jie turėjo pereiti į praktinės diplomatijos sritį. Bendro intereso pojūtis turėjo rastis iš to, kaip įtikinamai abi pusės pateiks savąjį požiūrį į pasaulį. Šiam uždaviniui Nixon tiko kaip niekas kitas.

Dėl šių priežasčių kinų–amerikiečių dialogas prasidėjo nuo sampratų ir pamatinių nuostatų derinimo. Mao, Zhou ir vėliau Deng buvo

nepaprastos asmenybės. Mao – turintis viziją, nuožmus, negailestingas, kartais kraugeriškas revoliucionierius. Zhou – elegantiškas, žavus, puikus administratorius. Deng – gaivališkų įsitikinimų reformatorius. Šie trys vyrai įkūnijo bendrą kinų tradiciją kruopščiai analizuoti ir kristalizuoti savo senovinės šalies patirtis su įgimta nuojauta skiriant pastovius dalykus nuo laikinų.

Jų derybų stilius nuo sovietų skyrėsi kaip diena ir naktis. Sovietų diplomatai bemaž niekada neaptarinėdavo koncepcinių dalykų. Jų taktika buvo pasirinkti Maskvai šiuo metu rūpimą problemą ir grumtis dėl jos sprendimo su tokiu užsispyrimu, kuris veikiau skirtas pašnekovams palaužti, negu jiems įtikinti. Atkaklumas ir įkarštis, su kuriuo sovietų derybininkai piršo Politinio biuro nutarimus, atspindėjo sovietų politikos žiaurią drausmę bei vidaus įtampas ir aukštąją politiką darė panašia į sekinančią turgaus prekybą. Gromyko buvo tokio požiūrio į tarptautinę diplomatiją kvintesencijos simbolis.

Kinų vadovai atstovavo emociškai kur kas stabilesnei visuomenei. Jiems labiau rūpėjo kurti pasitikėjimo atmosferą, negu derėtis dėl redakcinių smulkmenų. Per susitikimą su Nixonu Mao negaišo laiko tikindamas Amerikos prezidentą, kad Kinija nenaudosianti jėgos prieš Taivaną. „Mes kol kas galime apsieiti be jo [Taivano], grįžkime prie to po šimto metų.“[27] Ir Mao nieko nepaprašė mainais už šį patikinimą, kurio Amerika siekė dvidešimt metų.

Drauge su Zhou Enlai rengdamas Šanchajaus komunikatą, aš sykį pasiūliau mainyti vieną kinų projekte buvusią užgaulią frazę į ką nors iš mūsų varianto, kas Zhou galbūt nepatinka. „Taip mes nieko nepasieksime, – atsakė jis. – Jeigu įrodysite man, kodėl mūsų frazė yra užgauli, aš ją ir šiaip išbrauksiu.“

Tokią Zhou nuostatą lėmė ne kokia abstrakti gera valia, o ilgalaikių prioritetų suvokimas. Tuo metu Kinijai reikėjo kurti pasitikėjimą; smulkių pergalių siekimas ginče būtų prieštaravęs jos interesams. Pasak Mao, pagrindinę grėsmę Kinijos saugumui kėlė Sovietų Sąjunga: „Šiuo metu agresijos iš Jungtinių Valstijų arba agresijos iš Kinijos klausimas yra palyginti menkas. ... Jūs norite sugrąžinti dalį kariuomenės į savo kraštą; mes savosios į užsienį nesiunčiame.“[28] Kitais žodžiais tariant, Kinija nebijojo Jungtinių Valstijų – netgi Indokinijoje; ji neketino grėsti gyvybiniams Amerikos interesams (kad ir ką ši darytų Vietname); jai visų pirma rūpėjo grėsmė, sklindanti iš Sovietų Sąjungos (ir, kaip vėliau paaiškėjo, iš Japonijos). Norėdamas pabrėžti, kokią didelę reikšmę jis teikiąs globalinei pusiausvyrai, Mao savo paties antiimperialistinius pareiškimus pavadino „tuščiais patrankų šūviais“.

Požiūrių konceptiškumas palengvino mūsų pirmuosius susitikimus. 1972 metų vasarį Nixon pasirašė Šanchajaus komunikatą, tapusį kinų–amerikiečių santykių kelrodžiu artimiausiam dešimtmečiui. Komunikatas turėjo beprecedentį bruožą: daugiau kaip pusė jo buvo skirta nesutampantiems šalių požiūriams į ideologiją, tarptautinius santykius, Vietnamą ir Taivaną išdėstyti. Įdomu, kad nesutarimų išvardijimas suteikė daugiau reikšmės tiems dalykams, dėl kurių abi šalys sutarė. Pastarieji buvo tokie:

– pažanga Kinijos ir Jungtinių Valstijų santykių normalizavimo link atitinka visų šalių interesus;
– abi šalys nori sumažinti tarptautinių karinių konfliktų pavojų;
– nė viena nesieks hegemonijos Azijos–Ramiojo vandenyno regione ir abi prieštaraus bet kurios kitos šalies ar šalių grupės pastangoms įgyti tokią hegemoniją; ir
– nė viena nesirengia vesti derybų su kita jokių trečiųjų šalių labui ir sudarinėti sutartis ar siekti tarpusavio supratimo, nukreipto prieš kitas valstybes.[29]

Atmetus diplomatinę ornamentiką, šie susitarimai reiškė bent jau tai, kad Kinija nedarys nieko padėčiai Indokinijoje ir Korėjoje sunkinti, kad nei Kinija, nei Jungtinės Valstijos nesusidės su sovietų bloku ir kad abi prieštaraus bet kokioms bet kurios šalies pastangoms įsivyrauti Azijoje. Kadangi Sovietų Sąjunga buvo vienintelė šalis, galinti dominuoti Azijoje, šitaip radosi neformali sąjunga sovietų ekspansionizmui Azijoje stabdyti (turinti panašumo į *Entente Cordiale* tarp Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos 1904 metais ir tarp Didžiosios Britanijos ir Rusijos 1907 metais).

Per metus šis supratimas tarp Jungtinių Valstijų ir Kinijos pasidarė ir konkretesnis, ir globalesnis: komunikatu, paskelbtu 1973 metų vasarį, Kinija ir Jungtinės Valstijos susitarė *bendromis jėgomis* (Šanchajaus komunikate buvo „kiekviena savo ruožtu“) *priešintis* (buvo „prieštaraus“) bet kurios šalies pastangoms įsivyrauti *pasaulyje* (buvo „Azijoje“). Tepraėjus vos pusantrų metų kinų ir amerikiečių santykiai iš atviro priešiškumo ir izoliacijos peraugo į *de facto* sąjungą prieš didesnę grėsmę.

Šanchajaus komunikatas ir iki jo atvedusi diplomatija leido Nixono administracijai įgyvendinti tai, ką ji, gal kiek pompastiškai, pavadino nauja „taikos sankloda“. Kai tik buvo paskelbta apie Amerikos atsivėrimą Kinijai, tarptautinių santykių pobūdis smarkiai pasikeitė. Vėliau Vakaruose santykius su Kinija imta vadinti Kinijos „korta“, tarsi rūs-

čių lyderių, valdančių iš Uždraustojo miesto, politiką būtų buvę galima planuoti Vašingtone. Iš tikrųjų Kinijos „korta“ arba žaidė pati, arba išvis neegzistavo. Amerika savo politika tik sukūrė sistemą, atspindinčią abiejų valstybių norą remti viena kitą ten, kur sutampa jų nacionaliniai interesai.

Nixon ir jo patarėjai neabejojo, kad tol, kol Kinija daugiau bijosis Maskvos negu Vašingtono, savi interesai vers ją bendradarbiauti su Jungtinėmis Valstijomis. Juk sovietų ekspansionizmui Kinija oponavo anaiptol ne darydama paslaugą Jungtinėms Valstijoms, nors tai atitiko ir amerikiečių, ir kinų interesus. Kinų vadovų – visų pirma premjero Zhou Enlai – minčių aiškumas paliko didžiulį įspūdį Nixonui, tačiau prezidentas nematė jokios prasmės vienareikšmiškai statyti Jungtines Valstijas į vieną ar kitą konflikto tarp Kinijos ir Sovietų Sąjungos pusę. Amerikos derybinių pozicijų stiprumas priklausė nuo jos gebėjimo tapti artimesne *abiem* komunistiniams milžinams negu jiedu vienas kitam.

Amerikos atsivėrimas Kinijai yra geras pavyzdys kalbant apie asmenybių vaidmenį užsienio politikoje. Tai, ką būsimosios kartos laikys nauju kursu, paprastai randasi iš daugybės mažiau ar daugiau atsitiktinių veiksmų, tad sąmoningą pasirinkimą būna sunku atskirti nuo paprasčiausios inercijos. Kadangi kinų–amerikiečių santykiai užsimezgė po dvidešimties metų bemaž totalinės izoliacijos, viskas buvo visiškai nauja ir todėl reikšminga vėlesniems įvykiams. Abi šalis artėti vertė būtinumas, ir tai nepriklausė nuo tų, kas valdė vieną ir kitą šalį. Tačiau sklandumą ir greitį, kuriuo plėtojosi įvykiai, taip pat mastą, kurį jie įgavo, didžiąja dalimi lėmė abiejų šalių lyderių subtilumas, kryptingumas ir, visų pirma Amerikos prezidento, beprecedentis dėmesys nacionalinių interesų analizei.

Mao, įsitikinęs komunistas, skleidė pasitikėjimą žmogaus, žinančio, kad jis yra įpėdinis jau tris tūkstantmečius nenutrūkstančios savivaldos tradicijos. Neseniai įtraukęs savo didžiulę šalį į ideologinį kvaitulį ir pasibaisėtiną kultūrinės revoliucijos kraujaleidį, Mao kaip tik tuo metu stengėsi suteikti kinų užsienio politikai šiek tiek praktiškumo. Šimtmečiais Vidurinė Karalystė užsitikrindavo saugumą kiršindama atokius barbarus su savo artimiausiais kaimynais. Sunerimęs dėl sovietų ekspansionizmo, Mao pritaikė tą pačią strategiją ir nusprendė atsiverti Jungtinėms Valstijoms.

Nixonui Mao motyvai nerūpėjo. Pirmiausiai jis norėjo, kad Amerika atgautų iniciatyvą tarptautinėje politikoje. Siekdamas pradėti tai, ką jis pavadino derybų tarp Sovietų Sąjungos ir Jungtinių Valstijų era

Vietnamo traumai gydyti, Nixon kliovėsi ne asmeniniais santykiais, ne sovietų atsivertimu, o skatulių balansavimu kaip būdu Kremlių padaryti sukalbamesnį.

Amerikai artėjant prie Kinijos, Sovietų Sąjungai ėmė grėsti du iššūkiai – NATO iš vakarų ir Kinijos iš rytų. Per laiko tarpsnį, kuriam, vertinant kitais atžvilgiais, buvo būdingas didžiausias sovietų ir mažiausias amerikiečių pasitikėjimas savimi, Nixono administracijai pavyko perpašyti kaladę. Ji nesiliovė stengusis, kad totalinis karas sovietams atrodytų pernelyg rizikingas. O kai Amerika atsivėrė Kinijai, švelnesnis, totalinio karo lygmens nesiekiantis spaudimas sovietams irgi pasidarė per rizikingas, nes galėjo paspartinti bauginantį kinų–amerikiečių draugiškų santykių atkūrimą. Dabar geriausia išeitis Sovietų Sąjungai buvo pačiai mažinti santykių su Jungtinėmis Valstijomis įtampą. Įsivaizduodamas, kad jis galėtų pasiūlyti Jungtinėms Valstijoms daugiau negu Kinija, Kremlius netgi tikėjosi įtraukti Ameriką į kvazisąjungą prieš Kiniją – Brežnev tai gana negrabiai siūlė Nixonui ir 1973, ir 1974 metais.[30]

Naujas požiūris į užsienio politiką reiškė, kad Amerika nė vienoje galių pusiausvyros situacijoje nerems stipresniojo prieš silpnesnįjį. Sovietų Sąjunga, kaip fiziškai pajėgiausia trikdyti taiką, gaus stimulą rimdyti esamas krizes ir vengti kurstyti naujas; priešingu atveju jos lauks priešinimasis dviem frontais. Kiniją, kuri viena pati galėjo sugriauti Azijos pusiausvyrą, varžys poreikis, kad Amerika būtų jai draugiška, nes tik taip bus galima pažaboti sovietų avantiūrizmą. Tuo tarpu Nixono administracija mėgins spręsti praktinius klausimus su Sovietų Sąjunga, kartu palaikydama dialogą su kinais dėl globalių dalykų.

Nors dauguma sovietų reikalų specialistų įspėjo Nixoną, kad pagerėję santykiai su Kinija gadins santykius su sovietais, atsitiko atvirkščiai. Iki mano slaptos kelionės į Kiniją Maskva daugiau kaip metus vilkino pasirengimus Brežnevo ir Nixono susitikimui. Laikydamasi tarsi atvirkščios „sąsajų politikos“, ji mėgino aukščiausiojo lygio susitikimą padaryti priklausomą nuo daugybės sąlygų. Paskui, po mano apsilankymo Pekine, Kremlius per nepilną mėnesį apsigalvojo ir pakvietė Nixoną atvykti į Maskvą. Visos sovietų–amerikiečių derybos kaipmat paspartėjo, kai sovietų lyderiai atsisakė bandymų išpešti vienašališkų Amerikos nuolaidų.

Nixon buvo pirmasis Amerikos prezidentas po Theodore'o Roosevelto, užsienio politiką grindęs daugiausiai nacionaliniais interesais. Šiam požiūriui trūko tik viena – emocinio Amerikos piliečių rezonanso. Nors Nixon dažnai kalbėjo apie „taikos sanklodą“, tokie žodžiai

kaip sankloda patys savaime nežadina atgarsio žmonių širdyse ir protuose – ypač tokioje visuomenėje, kuri išauklėta amerikinės išskirtinumo tradicijos. Ir nacionaliniai interesai nėra toks akivaizdus dalykas, kaip atrodytų iš prezidentų metinių pranešimų apie užsienio politikos būklę. Nesant tvirtos tradicijos, Amerikos elito grupės nėra taip įsijautusios į nacionalinių interesų koncepciją kaip, tarkime, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ar Kinijos. Netgi pačiomis palankiausiomis ir ramiausiomis aplinkybėmis Nixonui, norint įtvirtinti naują užsienio politikos tradiciją, būtų prireikę daugiau negu pusės kadencijos.

Per savo pirmąją kadenciją Nixon turėjo mažai galimybių imtis tokio šviečiamojo uždavinio, nes visuomenė buvo suskaldyta protestų ir įsitikinimo, kad Jungtinių Valstijų vyriausybė pervertina komunizmo grėsmę. Antrąją Nixono kadenciją nuo pat pradžių gadino Watergate'o byla. Prezidentas, kuriam grėsė apkalta, vargu ar būtų buvęs pripažintas kaip lyderis, galintis pakeisti tradicinį mąstymą.

Dar viena priežastis: Nixon ir jo aplinka savo požiūrį pateikė tokiu būdu, kuris pernelyg kirtosi su ideologinėmis Amerikos tradicijomis. Prieš dvidešimt metų John Foster Dulles realistinę analizę maskavo išskirtinumo retorika; po dešimties metų Ronald Reagan pelnė Amerikos visuomenės paramą savo užsienio politikai (kuri ne itin skyrėsi nuo Nixono politikos) suteikdamas jai idealistinį atspalvį. Nixono, prezidentavusio Vietnamo karo metais, dilema buvo ta, kad Dulleso ar Reagano stiliaus retorika būtų tik šliūkštelėjusi alyvos į ugnį. Be to, Nixon tikriausiai buvo pernelyg racionalus, kad imtųsi tokios retorikos, – net jeigu laikai ir būtų buvę ramesni.

Kai Nixono užsienio politikos laimėjimai pasidarė tarsi savaime suprantami, kai atitolo pavojai, kurių pavyko išvengti, Nixono (ir mano) požiūris ėmė kelti vis daugiau ginčų. Jeigu ne Watergate, Nixon veikiausiai būtų pripratinęs šalį prie savo diplomatijos stiliaus ir įrodęs, kad būtent tai yra pats realistiškiausias būdas Amerikos idealizmui skleistis. Tačiau Vietnamo ir Watergate'o derinys sutrukdė atsirasti naujai sutarmei. Nors Nixonui pavyko nepaisant Indokinijos tragedijos išvairuoti šalį į vyraujančias tarptautines pozicijas, per jo antrąją kadenciją kilo nepaprastai karštos diskusijos dėl Amerikos vaidmens pasaulyje ir ypač dėl jos požiūrio į komunizmą.

DVIDEŠIMT DEVINTAS SKYRIUS

Détente ir jo nuovyliai

Vesdama Jungtines Valstijas iš demoralizuojančio kraujaleidžio Vietname ir kreipdama tautos dėmesį į platesnius tarptautinius reikalus, Nixono administracija stengėsi įgyvendinti tai, ką ji kiek pompastiškai vadino „taikos sankloda". Trikertė diplomatija su SSRS ir Kinija atvėrė duris svarbiems proveržiams: Vietnamo karo pabaigai, susitarimui, garantuojančiam patekimą į padalytą Berlyną, dramatiškam sovietų įtakos susilpnėjimui Viduriniuosiuose Rytuose ir arabų–Izraelio taikos proceso pradžiai, Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai (užbaigė Fordo administracija). Visi šie įvykiai skatino vienas kitą. „Sąsajų" principas pasiteisino su kaupu.

Détente įkvėpė naujos gyvybės Europos diplomatijai, teatrui, kuris po 1961 metų, kai galutinai įsitvirtino Rytų ir Vakarų įtakos sferos, faktiškai buvo sustabarėjęs. Iki Willy Brandto išrinkimo kancleriu 1969 metų rugsėjį Vakarų Vokietija nesiliovė teigusi, kad vienintelė teisėta vokiečių vyriausybė yra Bonoje. Federacinė Respublika nepripažino

Rytų Vokietijos režimo ir nutraukdavo diplomatinius santykius su visomis vyriausybėmis (išskyrus Rusiją), kurios tokį pripažinimą suteikdavo, – tai buvo vadinamoji Hallsteino doktrina.

1961 metais pastačius Berlyno sieną, Vokietijų sujungimo klausimas palengva dingo iš Rytų–Vakarų derybų darbotvarkės ir vokiečių vienybės siekiai buvo laikinai įšaldyti. Visą tą laiką de Gaulle ieškojo galimybių derėtis su Maskva atskirai nuo Jungtinių Valstijų, skelbdamas „*détente*, *entente* ir bendradarbiavimo" su Rytų Europa politiką. Jis vylėsi, kad jeigu Maskva laikys Europą laisvu agentu, o ne Amerikos satelitu, Kremliaus vadovai, apnikti problemų su Kinija, galbūt kiek atpalaiduos gniaužtus, kuriuose jie laikė Rytų Europą. De Gaulle norėjo, kad Vakarų Vokietija mažumą atitoltų nuo Vašingtono ir sektų Prancūzijos diplomatijos pavyzdžiu.

De Gaulle analizė buvo teisinga, bet jis pervertino Prancūzijos gebėjimą pasinaudoti kintančia tarptautine padėtimi. Federacinė Respublika nebuvo linkusi atgręžti nugaros galingajai Amerikai. Vis dėlto į de Gaulle'io koncepciją atkreipė dėmesį keletas vokiečių lyderių, kuriems atrodė, kad Federacinė Respublika galėtų turėti tų derybinių švietalų, kurių trūksta Paryžiui. Brandt, tarnavęs Vokietijos užsienio reikalų ministerijoje tuo metu, kai de Gaulle žaidė savo gambitą, puikiai suprato de Gaulle'io vizijos implikacijas. Brandt prisiminimuose rašo:

> Tie vokiečiai, kurie rėmė de Gaulle'io iniciatyvą, nepajėgė suvokti, kad Generolas nesirengia įgyvendinti jų svajonių apie Europos branduolines atgrasymo pajėgas (jis griežtai prieštaravo vokiečių dalyvavimui). Taip pat jie neatkreipė dėmesio į tai, kad jis planavo tokią *détente* politiką, kuriai niekada nebūtų pritaręs Sąjungos [vokiečių konservatorių partijos] dešinysis sparnas, ir faktiškai grindė kelią mūsų vėlesnei *Ostpolitik*.[1]

Sovietų invazija į Čekoslovakiją 1968 metais nutraukė de Gaulle'io iniciatyvą, bet, likimo ironija, atvėrė duris Brandtui, kai 1969 metais atėjo jo eilė tapti Vakarų Vokietijos vadovu.

Brandt iškėlė tuo metu stulbinusią tezę: kadangi kliaujantis Vakarais prieita aklavietė, suvienijimo reikėtų siekti per vokiečių suartėjimą su komunistiniu pasauliu. Jis ragino savo šalį pripažinti Rytų Vokietiją, sieną su Lenkija (Oderio–Neisės liniją) ir pagerinti santykius su Sovietų Sąjunga. Atlėgus įtampai tarp Vakarų ir Rytų, Sovietų Sąjunga gal būtų nebe tokia nepalenkiama suvienijimo klausimu. Blogiausiu atveju gal bent pavyktų pagerinti Rytų Vokietijos gyventojų padėtį.

Iš pradžių Nixono administracija turėjo rimtų abejonių dėl Brandto *Ostpolitik*. Abi vokiečių valstybės, besistengdamos viena kitą suvilioti, galėjo rasti bendrą kalbą kokios nacionalistinės, neutralistinės programos pagrindu – kaip kad bijojo ir Adenauer, ir de Gaulle. Federacinės Respublikos politinė ir socialinė sistema buvo patrauklesnė; komunistai turėjo kitų kozirių: jų valstybės pripažinimo, sykį deklaruoto, niekas nebūtų galėjęs atšaukti, ir tai buvo susivienijimo raktas. Labiausiai Nixono administracija nerimavo dėl Vakarų vienybės. De Gaulle jau buvo suardęs vieningą Vakarų frontą prieš Maskvą išvesdamas Prancūziją iš NATO ir vykdydamas savą *détente* politiką Kremliaus atžvilgiu. Vašingtonas šiurpuliais nueidavo įsivaizdavęs be priežiūros klaidžiojančią Vakarų Vokietijos pamėklę.

Bet juo labiau plėtojosi Brandto iniciatyva, juo geriau Nixon ir jo patarėjai suprato, kad, nepaisant *Ostpolitik* vilkduobių, jos alternatyva dar rizikingesnė. Vis labiau aiškėjo, kad toliau laikytis Hallsteino doktrinos bus neįmanoma. Septintojo dešimtmečio viduryje Bona pati ją pakoregavo Rytų Europos komunistinių vyriausybių atžvilgiu, pasitelkusi raišą argumentą, neva jos vis tiek nėra laisvos daryti savarankiškus sprendimus.

Tačiau problema glūdėjo giliau. Septintąjį dešimtmetį atrodė neįmanoma, kad Maskva leistų savo satelitui Rytų Vokietijai žlugti be didžiulės krizės. O bet kokia krizė, kilusi dėl atkaklaus vokiečių siekimo įgyvendinti savo nacionalinius lūkesčius – ar įtikimai pateikta kaip tokia, – galėjo suskaldyti Vakarų sąjungą. Nė vienas sąjungininkas nenorėjo rizikuoti karu dėl suvienijimo šalies, kuri buvo jų kančių priežastis karo metais. Niekas nepuolė prie barikadų, kai Nikita Chruščiov pagrasino perduosiąs Rytų Vokietijos komunistams Berlyno prieigos kontrolę. Visi be išimties Vakarų sąjungininkai tylomis susitaikė su siena, kuri padalijo Berlyną ir simbolizavo Vokietijos padalijimą. Daugybę metų demokratinės šalys tik žodžiais pritarė vokiečių vienybės idėjai ir nepajudino nė piršto jai įgyvendinti. Tokios laikysenos galimybės galų gale išsisėmė. Atlanto sąjungos politika Vokietijos atžvilgiu grimzdo į dugną.

Todėl Nixon su patarėjais priėmė *Ostpolitik* kaip būtinybę, nors ir žinojo, kad Brandt – skirtingai nei Adenauer – niekada nejautė prielankumo Atlanto sąjungai. Tik trys valstybės buvo pajėgios sugriauti pokario *status quo* Europoje – abi supergaliūnės ir Vokietija, jei būtų nusprendusi visomis jėgomis siekti susivienijimo. Septintąjį dešimtmetį de Gaulle'io Prancūzija mėgino suardyti įtakos sferų pasidalijimą, ir jai nepavyko to padaryti. Bet jeigu griauti pokario tvarką būtų ėmusis

Vokietija, turinti galingiausią ūkį Europoje ir daugiausiai teritorinių nuoskaudų iš visų Europos šalių, padariniai būtų buvę neabejotinai liūdni. Kai Brandt parodė ketinąs imtis iniciatyvų Rytuose, Nixono administracija padarė išvadą, kad Jungtinės Valstijos turėtų remti jo pastangas ir nerizikuoti Federacinės Respublikos saitų su NATO bei Europos Bendrija nutrūkimu.

Be to, parama *Ostpolitik* davė Amerikai svertą užbaigti dvidešimt metų trunkančią krizę dėl Berlyno. Nixono administracija ragino griežtai susieti *Ostpolitik* su Berlyno prieigos klausimu, taip pat abu šiuos klausimus – su bendru sovietų santūrumu. Kadangi *Ostpolitik* buvo grindžiama konkrečiomis vokiečių nuolaidomis – Oderio–Neisės linijos ir Rytų Vokietijos režimo pripažinimu mainais už tokius neapčiuopiamus dalykus kaip santykių gerėjimas, – Brandt niekada nebūtų gavęs parlamento pritarimo, jeigu nebūtų reikalavęs konkrečių naujų garantijų dėl patekimo į Berlyną ir jo laisvės. Priešingu atveju Berlynas, esantis Rytų Vokietijos teritorijoje, 110 mylių gilumoje, būtų tapęs komunistų priekabiavimo auka – nes Rytų Vokietijos suverenitetą tarptautinė bendrija jau būtų pripažinusi; būtent tokią padėtį blokadomis ir ultimatumais bandė sukurti Stalin ir Chruščiov. Tačiau Bona neturėjo užtektinai priemonių pati viena išspręsti Berlyno problemą. Tik Amerika buvo pakankamai galinga priešintis potencialiam spaudimui, susijusiam su Berlyno izoliacija, ir turėjo pakankamai diplomatinių svertų prieigos procedūroms pakeisti.

Teisinis Berlyno kaip anklavo, esančio sovietų kontroliuojamos teritorijos gilumoje, statusas rėmėsi teisine fikcija – kad miestą formaliai yra „okupavusios“ keturios Antrojo pasaulinio karo laimėtojos. Todėl derybose dėl Berlyno privalėjo dalyvauti Jungtinės Valstijos, Prancūzija, Didžioji Britanija ir Sovietų Sąjunga. Ir sovietų vadovybė, ir Brandt (per itin sumanų savo patikėtinį Egoną Bahrą) kreipėsi į Vašingtoną, prašydami padėti išeiti iš aklavietės. Po sudėtingų derybų 1971 metų vasarą buvo pasiektas naujas keturių valstybių susitarimas, garantuojantis Vakarų Berlyno laisvę ir Vakarų susisiekimą su juo. Nuo tol Berlynas dingo iš vietų, kur gali kilti tarptautinės krizės, sąrašo. Vėl globalinėje darbotvarkėje jis pasirodė tada, kai virto siena ir byrėjo Vokietijos Demokratinė Respublika.

Be susitarimo dėl Berlyno, Brandto *Ostpolitik* davė draugystės sutartis tarp Vakarų Vokietijos ir Lenkijos, tarp Vakarų ir Rytų Vokietijų, tarp Vakarų Vokietijos ir Sovietų Sąjungos. Tai, kad sovietams buvo svarbu, jog Vakarų Vokietija pripažintų Stalino nubrėžtas sienas, faktiškai liudijo jų silpnumą ir nesaugumą. Juk Federacinė Respublika,

apkarpyta valstybė, lyg ir nebūtų galėjusi mesti iššūkio branduolinei supergaliūnei. Kartu tos sutartys vertė sovietus elgtis santūriai – bent jau derybų ir ratifikavimo laikotarpiu. Kol sutartys buvo svarstomos Vakarų Vokietijos parlamente, sovietai stengėsi nedaryti nieko, kas galėtų sukliudyti jas patvirtinti; ir vėliau jie saugojosi, kad nepastūmėtų Vokietijos atgal prie Adenauerio politikos. Taigi, kai Nixon nusprendė minuoti Šiaurės Vietnamo uostus ir atnaujinti Hanojaus bombardavimą, Maskva reagavo ne itin audringai. Kol Nixono vidaus pozicijos nesusilpnėjo, *détente* buvo sėkmingai „sukabinusi" daugybę Rytų ir Vakarų santykių problemų. Norėdami naudotis įtampos mažėjimo vaisiais, sovietai irgi turėjo dėtis prie *détente*.

Vidurio Europoje Nixono administracija vienas derybas siejo su kitomis, o Viduriniuosiuose Rytuose *détente* politiką ji panaudojo kaip apsauginį tinklą mažinant Sovietų Sąjungos politinę įtaką. Per septintąjį dešimtmetį Sovietų Sąjunga buvo pasidariusi pagrindinė ginklų tiekėja Sirijai ir Egiptui, taip pat teikė organizacinę ir techninę pagalbą radikalioms arabų grupuotėms. Tarptautiniuose forumuose Sovietų Sąjunga veikė kaip arabų požiūrio advokatė – gana dažnai netgi kraštutinio jo sparno.

Kol visa tai tęsėsi, diplomatinė pažanga priklausė nuo sovietų geros valios, o aklavietė grėsė naujomis krizėmis. Ištrūkti iš aklavietės buvo įmanoma tik tuo atveju, jei visos šalys būtų priverstos pripažinti pamatinę Viduriniųjų Rytų geopolitinę realiją: kad Izraelis yra per stiprus (ar gali būti padarytas per stiprus), jog jį įstengtų įveikti netgi visų jo kaimynų koalicija, ir kad Jungtinės Valstijos priešinsis sovietų kišimuisi. Todėl Nixono administracija reikalavo, kad, prieš Amerikai įsitraukiant į taikos procesą, visos suinteresuotos šalys – ne vien Amerikos sąjungininkai – pademonstruotų savo pasirengimą ką nors paaukoti. Sovietų Sąjunga turėjo didžiulių galimybių įtampai padidinti, bet neturėjo priemonių nei krizėms užbaigti taip, kaip norėtųsi, nei diplomatiniais būdais paremti savo draugų reikalą. Ji galėjo pagrasinti įsikišianti, kaip kad 1956-aisiais, tačiau patirtis liudijo sovietų polinkį vengti tiesioginės priešpriešos su Amerika.

Tad taikos Viduriniuosiuose Rytuose raktas gulėjo Vašingtone, o ne Maskvoje. Jungtinėms Valstijoms apdairiai sužaidus savo kortomis, arba Sovietų Sąjunga būtų buvusi priversta prisidėti ieškant tikro sprendimo, arba kuri nors arabų šalis, jos klientė, būtų suardžiusi rikiuotę ir palinkusi prie Jungtinių Valstijų. Abiem atvejais sovietų įtaka radikaliosioms arabų valstybėms būtų sumažėjusi. Štai kodėl pačioje Nixono pirmos kadencijos pradžioje aš drąsiai pareiškiau vienam žur-

nalistui, kad naujoji administracija sieks išstumti sovietus iš Viduriniųjų Rytų. Tie neatsargūs, sukėlę furorą žodžiai tiksliai nusakė strategiją, kurią Nixono administracija rengėsi įgyvendinti.

Nesuvokdami savo strateginės dilemos, sovietų vadovai mėgino sugundyti Vašingtoną remti diplomatines iniciatyvas, kurios būtų stiprinusios sovietų pozicijas arabų pasaulyje. Bet tol, kol Sovietų Sąjunga tiekė ginklus radikaliosioms arabų valstybėms ir jų diplomatų uždaviniai buvo vienodi, Jungtinės Valstijos neturėjo jokio intereso bendradarbiauti su Maskva – nors tai ne visada suprato tie, kam bendradarbiavimas su Sovietų Sąjunga atrodė savitikslis. Nixono ir jo patarėjų nuomone, geriausia strategija buvo parodyti, kad Sovietų Sąjungos gebėjimas kurstyti krizes neprilygsta jos gebėjimui jas spręsti. Arabų nuosaikumą derėjo skatinti remiant atsakingus arabų lyderius, kai šių nusiskundimai bus pagrįsti. Sovietų Sąjunga tada būtų turėjusi arba prisidėti, arba trauktis į Viduriniųjų Rytų diplomatijos pakraščius.

Šio tikslo Jungtinės Valstijos siekė dviem vienas kitą papildančiais būdais: jos blokavo kiekvieną arabų žingsnį, kurį lėmė sovietų karinė parama arba lydėjo sovietų kariniai grasinimai, ir ėmėsi vadovauti taikos procesui, kai nusivylimas aklaviete paskatino kai kuriuos įtakingus arabų lyderius atšlyti nuo Sovietų Sąjungos ir pasisukti į Jungtines Valstijas. Tokios sąlygos susiklostė po 1973 metų Viduriniųjų Rytų karo.

O iki tol Jungtinėms Valstijoms teko eiti akmenuotu keliu. 1969 metais valstybės sekretorius Rogers pateikė planą, vėliau pavadintą jo vardu: Izraelio 1967 metų sienų su „menkomis“ pataisomis pripažinimą mainyti į visa apimantį taikos susitarimą. Planą ištiko toks pat likimas, koks ištinka iniciatyvas, kurių imamasi, kai pamatinė realybė dar nėra pasikeitusi: Izraelis jį atmetė, nes nesutiko keisti sienų, arabų šalys – todėl, kad dar nebuvo pasirengusios taikytis (o ir vėliau jų įsipareigojimai taikai buvo gana migloti).

1970 metais įvyko rimtų karinių priešpriešų. Pirmoji – prie Sueco kanalo, kai Egiptas pradėjo vadinamąjį sekinimo karą prieš Izraelį. Izraelis atsakė stipriais oro smūgiais į Egipto teritorijos gilumą, Sovietų Sąjunga – įrengdama Egipte priešlėktuvinės gynybos sistemą, kurią aptarnavo maždaug 15 000 sovietų karinio personalo.

Pavojai Egiptu neapsiribojo. Tais pačiais metais Palestinos išlaisvinimo organizacija (PIO), Jordanijoje įkūrusi kone valstybę valstybėje, pagrobė keturis lėktuvus ir atskraidino juos į Jordaniją. Karalius Hussein įsakė savo kariuomenei pulti PIO ir išvarė iš šalies jos lyderius. Tada Sirija įsiveržė į Jordaniją, o Izraelis paskelbė mobilizaciją.

Vidurinieji Rytai atsidūrė ant karo slenksčio. Jungtinės Valstijos smarkiai sustiprino savo karines jūrų pajėgas Viduržemio jūroje ir aiškiai leido suprasti netoleruosiančios jokios išorinės intervencijos. Netrukus paaiškėjo, kad Sovietų Sąjunga nerizikuos konfrontuoti su Jungtinėmis Valstijomis. Sirija atsitraukė, ir krizė baigėsi, tiesa, iš pradžių parodžiusi arabų pasauliui, kuri supergaliūnė turi daugiau reikšmės lemiant regiono ateitį.

Pirmas ženklas, kad Nixono strategija paveiki, pasirodė 1972 metais. Egipto prezidentas Anwar Sadat atleido visus sovietų karinius patarėjus ir pasiūlė sovietų techniniams specialistams palikti šalį. Tuo pat metu prasidėjo slapti diplomatiniai kontaktai tarp Sadato ir Baltųjų rūmų, nors juos ir varžė iš pradžių Amerikos prezidento rinkimai, vėliau – Watergate'o skandalas.

1973 metais Egiptas ir Sirija pradėjo karą prieš Izraelį. Toks jų poelgis didžiai nustebino tiek Izraelį, tiek Jungtines Valstijas, akivaizdžiai parodydamas, kad išankstinės nuostatos neretai paveikia ir žvalgybos prognozes.[2] Amerikiečiai buvo taip įtikėję didžiuliu Izraelio pranašumu, kad visus įspėjamuosius ženklus atmetinėjo kaip arabų blefą. Nebuvo jokių įrodymų, kad Sovietų Sąjunga būtų aktyviai skatinusi Egiptą ir Siriją kariauti (vėliau Sadat papasakojo mums, kad sovietų lyderiai nuo pat pradžių primygtinai ragino sudaryti paliaubas). O ir sovietų pagalba draugams arabams nei mastu, nei poveikiu nė iš tolo neprilygo Amerikos oro tiltui į Izraelį.

Arabai šiame kare kovėsi geriau negu per ankstesnius konfliktus. Bet tai nesutrukdė Izraeliui peržengti Sueco kanalą, prieiti maždaug per dvidešimt mylių nuo Kairo ir užimti Sirijos teritoriją iki pat Damasko priemiesčių. Buvo aišku, kad prireiks Amerikos paramos – iš pradžių atkurti *status quo ante*, tada judėti taikos link.

Pirmasis iš arabų lyderių tai suprato Sadat: jis atsisakė savo ankstesnės bekompromisinės nuostatos ir nuo Maskvos atsigręžė į Vašingtoną tikėdamasis, kad šis padės pasiekti taiką. Netgi Sirijos prezidentas Hafez Asad, laikytas radikalesniu už Sadatą ir glaudžiau bendravęs su sovietais, apeliavo į amerikiečių diplomatiją dėl Golano aukštumų. 1974 metais pasirašius parengtinius susitarimus su Egiptu ir Sirija, prasidėjo Izraelio pasitraukimo procesas – mainais į arabų duotas saugumo garantijas. 1975 metais Izraelis ir Egiptas antrą kartą susitarė išskirti savo kariuomenes. 1979 metais Egiptas ir Izraelis pasirašė taikos susitarimą, kurį globojo prezidentas Carter. Visos vėlesnės Amerikos administracijos irgi nemažai prisidėjo prie taikos proceso: paminėtinos ir pirmos tiesioginės derybos tarp arabų ir Izraelio, kurias 1991 me-

tais surengė valstybės sekretorius James Baker, ir Clintono globotas Izraelio–palestiniečių susitarimas 1993 metų rugsėjį. Kremlius čia nevaidino jokio reikšmingesnio vaidmens.

Šioje knygoje nėra vietos smulkiau nagrinėti Viduriniųjų Rytų diplomatiją; visų pirma stengiamasi parodyti, kaip Jungtinės Valstijos savo santykius su Maskva panaudojo sovietų įtakai Viduriniuosiuose Rytuose mažinti nesukeliant didelės krizės. Per aštuntojo dešimtmečio diskusijas Nixono kritikai ilgai šaipėsi iš tariamo jo noro įtraukti Sovietų Sąjungą į susitarimus dėl susitarimų – kad atsirastų įtampos mažėjimo iliuzija. Tačiau Nixono Viduriniųjų Rytų diplomatija puikiai iliustruoja, kaip Nixon su patarėjais įsivaizdavo taikos sanklodą, kurią prezidentas taip dažnai minėdavo. Tai buvo ne koks svajingas užmojis bendradarbiauti, kad bendradarbiautum, o dalyvavimo geopolitinėse varžybose metodas. Mūsų strategija rėmėsi prielaida, kad Sovietų Sąjungą reikėtų priversti rinktis: arba atsiriboti nuo radikaliųjų klientų arabų, arba taikstytis su savo įtakos silpnėjimu. Galiausiai tokia strategija sumažino sovietų įtaką ir padarė Jungtinių Valstijų diplomatiją svarbiausia sprendžiant Viduriniųjų Rytų reikalus.

Nixono administracija šio tikslo siekė dvejopai. Viduriniuosiuose Rytuose kilus karui, ji kone kas dieną kontaktavo su Kremliumi, kad būtų išvengta skubotų, nepakankama informacija paremtų sprendimų. Tai negalėjo apsaugoti nuo visų įtampų, kurias kėlė susikertantys interesai, bet mažino krizės dėl nesusipratimo pavojų. Tuo pat metu mes tęsėme derybas daugybe kitų klausimų, kad sovietai neprarastų suinteresuotumo. Vos ne iki 1973-ųjų pabaigos sovietų santūrumą Viduriniuosiuose Rytuose skatino derybos dėl Berlyno. Vėliau Europos saugumo konferencija padėjo sušvelninti sovietų reakciją į įvairias diplomatines iniciatyvas, stūmusias Sovietų Sąjungą į Viduriniųjų Rytų diplomatijos paraštes. Reikėjo išlaikyti subtilų balansą tarp pažangos kriterijų brėžimo ir susitarimų virtimo savitiksliu, didinančio priklausomybę nuo sovietų geros valios. *Détente* ne vien švelnino tarptautinę padėtį – jis sukūrė psichologinius stabdžius, kurie privertė sovietų vadovus susitaikyti su gana dideliu geopolitiniu atsitraukimu.

Nepaisant šių laimėjimų, Nixono administracijos užsienio politika buvo vis labiau kritikuojama. Bet koks užsienio politikos pokytis sulaukia ankstesnio kurso šalininkų priešstatos; visas sėkmingas derybas griežtai kritikuoja tie, kurie nesutinka, kad kiekvienas susitarimas paprastai reiškia abipuses nuolaidas, o ne vienašalę naudą. „Sąsajų“ strategija prieštaravo legalistinėms Amerikos užsienio politikos *establishment* tradicijoms. Suartėjimas su Pekinu įžeidė Kinijos lobistus.

Priešpriešos ir bendradarbiavimo derinys, būdingas *détente* su Sovietų Sąjunga, erzino išpažinėjus tradicinės juoda–balta nuostatos: kiekviena šalis yra arba draugas, arba priešas ir pustonių būti negali.

Šie nesutarimai buvo gana panašūs į tuos, su kuriais susidūrė tiek Wilson 1915–1919 metais, kai savo izoliacionistinę šalį vedė į pasaulinę politiką, tiek Roosevelt 1939–1941 metais, kai įtikinėjo Ameriką stoti į karą Didžiosios Britanijos pusėje, tiek Truman 1946–1949 metais, kai kūrė Šaltojo karo architektūrą.

Pagrindinis skirtumas buvo tas, kad dabar ginčai vyko per pačią Vietnamo sumaištį ir tuoj po jos kilusį Watergate'o skandalą. Pagal amerikinę sistemą, prezidentas yra vienintelė visuotinai renkama figūra; jis taip pat yra vienintelė nacionalinių tikslų kėlimo institucija. Kitos institucijos gali reikšti savo samprotavimus apie užsienio reikalus, bet tik prezidentas turi galimybę ilgesnį laiką vykdyti vienokią ar kitokią politiką. Kongresas, įstatymų leidybos organas, linkęs skaidyti problemas į serijas pavienių klausimų, kuriuos paskui mėgina spręsti abipusiais kompromisais. Žiniasklaida gali rekomenduoti kursą, bet ji neturi galimybių gilintis į kasdienio vykdymo niuansus. O užsienio politikos esmė ir yra akumuliuoti niuansus siekiant ilgalaikių tikslų. Tad kursą brėžti tenka prezidentui. Ir nors kitos institucijos turi galimybių jį keisti ar netgi trukdyti juo eiti, jos nepajėgia iškelti rišlios alternatyvos.

Visus didžiuosius Amerikos užsienio politikos posūkius pradėjo stiprūs prezidentai, sąveikaudami su kitomis institucijomis. Prezidentas veikia tarsi švietėjas, kurio moralinė vizija brėžia diskusijos gaires. Jei ne Watergate, Nixon veikiausiai būtų sugebėjęs gana apčiuopiamus savo pirmos kadencijos užsienio politikos laimėjimus paversti nuolatiniais veiklos principais – kaip kad Franklin Delano Roosevelt sukūrė ir paskui įtvirtino naują požiūrį į Amerikos vidaus politiką, o Truman ir Acheson įdiegė tramdymo politikos kursą.

Tačiau Nixono gebėjimą vesti paskui save kitus palaidojo Watergate. Čia ne vieta rausytis po tą tragediją; užteks pasakyti, kad Watergate atėmė iš Nixono moralinį autoritetą, būtiną norint atlikti tą šviečiamąjį uždavinį, kurio reikalavo jo politika. Kasdienius reikalus jis iki pat paskutinės minutės tvarkė ryžtingai ir įžvalgiai. Tačiau ilgalaikių ar koncepcinių kontroversijų atžvilgiu jis, nors ir galėdamas kelti fundamentalias problemas, nebebuvo pakankamai stiprus lemti jų sprendimą. Nesant balansyro, kuriuo būna stiprus prezidentas, veikiantis kaip arbitras ir integratorius, kiekviena besivaržanti grupė galėjo iki kraštutinumo forsuoti savo požiūrį. Tad didžiumą aštuntojo dešimtmečio toliau gilėjo konfliktas dėl dalykų, kurie visais laikais buvo

neatskiriama didžiųjų Amerikos iniciatyvų dalis, tačiau šiam laikotarpiui trūko sintezės, kuri kitais lemiamais tarpsniais tapdavo Amerikos atsinaujinimo varomąja jėga.

Naujasis Nixono požiūris į užsienio politiką metė iššūkį Amerikos išskirtinumui ir jo imperatyvui, kad politika turi būti grindžiama amžinomis vertybėmis. Žiūrint Nixono ir jo patarėjų akimis, Amerikos uždavinys buvo tradicines vertybes pritaikyti prie naujos tarptautinės aplinkos. Amerikos vidaus patirtis leido jai interpretuoti tarptautinę tvarką kaip iš esmės gėrybinę, o savo diplomatiją – kaip geros valios ir pasirengimo kompromisams išraišką. Pagal tokią schemą bet koks priešiškumas atrodė kaip nukrypimas nuo normos. Tuo tarpu Nixono užsienio politika pasaulį suvokė kaip kupiną dviprasmiškų iššūkių, sparčiai besikeičiantį, bet iki galo dar nepasikeitusį, susidedantį iš valstybių, kurios vadovaujasi interesais, o ne gera valia, – trumpai tariant, pasaulį, kurį galima tvarkyti, bet negalima nei dominuoti, nei atmesti. Tokiame pasaulyje nėra aiškių galutinių taškų, ir vienos problemos išsprendimas dažniausiai tampa įžanga į kitą problemą.

Tokiame pasaulyje reikia užsienio politikos, kuri ne vien gelbėtų sielą, bet ir leistų išlikti galingiems. Tradicinės Amerikos vertybės lieka tokios pat svarbios kaip visada, bet, skirtingai nuo Wilsono laikų, jų jau negalima laikyti veiksmų planu, kurį būtina nedelsiant ir galutinai įvykdyti. Jos reikalingos tam, kad suteiktų Amerikai vidinės stiprybės einant dviprasmiškumo kupinu keliu į pasaulį, kuris, kaip visi tikisi, bus geresnis už ankstesnį, bet niekada nebus galutinai užbaigtas.

Traktuodami komunistinį pasaulį kartu kaip priešininką ir kaip partnerį Nixon su patarėjais neįžvelgė čia jokio prieštaravimo: priešininkas – pagal pamatinę ideologiją ir būtinybę neleisti komunizmui suardyti globalios pusiausvyros; partneris – stengiantis, kad ideologinis konfliktas neperaugtų į branduolinį karą. Vis dėlto, iki dugno išgėrus nusivylimo Vietnamo karu taurę, daugeliui amerikiečių ėmė atrodyti, kad pasitikėjimą jiems grąžinti tegali moraliniai dalykai, o ne interesų skaičiavimas.

Nesant moraliai tvirtos prezidento valdžios, dauguma tų, kurie buvo auklėti tradicinės užsienio politikos dvasia – ir liberalai, ir konservatoriai, – suvienijo pastangas priešindamiesi Nixono požiūriui. Liberalai taip pasielgė todėl, kad naująjį nacionalinių interesų akcentavimą laikė amoraliu, konservatoriai – todėl, kad ideologinės varžybos su Maskva jiems atrodė svarbesnės už geopolitines.

Kadangi nuo pat Woodrow Wilsono laikų amerikiečių mąstymą apie užsienio politiką lėmė liberaliosios idėjos, Nixono diplomatijos stilius

iš pradžių negalėjo turėti daug šalininkų. Nixon nepritarė pragmatiniam požiūriui kiekvieną atvejį nagrinėti atskirai, kurio laikėsi užsienio politikos specialistai ir teisininkai, turėję daugiausiai įtakos liberaliosioms Amerikos tarptautinių santykių nuostatoms. Nepritarė jis ir vilsoniškosioms kolektyvinio saugumo, teisinio ginčų sprendimo ir nusiginklavimo, kaip vienintelio ar pagrindinio kelio į tarptautinę tvarką, koncepcijoms. Tad liberalai atsidūrė itin keblioje padėtyje: diplomatiniai rezultatai, kuriems jie iš esmės pritarė, – santykių su Sovietų Sąjunga įtampos mažėjimas ir atsivėrimas Kinijai, – radosi iš principų, visiškai nepriimtinų vilsoniškajai tradicijai, tokių kaip nacionalinių interesų ar galių pusiausvyros akcentavimas. Net kai Nixono administracija sėkmingai vykdė politiką, atitinkančią vilsoniškuosius idealus, pavyzdžiui, skatino emigraciją iš Sovietų Sąjungos, jos polinkis siekti šių tikslų per slaptąją diplomatiją didino jos atotrūkį nuo tų, kurie teikė pirmenybę istoriniam Amerikos užsienio politikos ritmui.

Konservatoriams Nixono strategija traktuoti Sovietų Sąjungą kaip geopolitinį reiškinį buvo ir neįprasta, ir nepriimtina. Didžioji jų dauguma konfliktą su komunizmu vertino kaip grynai ideologinį. Neabejodami Amerikos atsparumu geopolitiniams iššūkiams, priešakinėse tramdymo fronto linijose vykstančius įvykius jie laikė nelabai reikšmingais ir pernelyg panašiais į tradicines Europos galiūnių kovas, kurias apskritai ne itin gerbė. Vietnamas jiems liovėsi rūpėjęs dar Johnsono administracijos laikais; jų galva, tai buvo nukrypimas nuo pagrindinės kovos, o ne, kaip manė Nixon, svarbiausias jos elementas. Būdami maksimalistai, jie nepasitikėjo jokiomis derybomis su Sovietų Sąjunga, kompromisas jiems atrodė tolygus pralaimėjimui. Atsivėrimą Kinijai konservatyvusis respublikonų partijos sparnas dar galėjo nuryti pro sukąstus dantis – kaip didinantį sumaištį Maskvoje ir kaip taktinę būtinybę stengiantis išpainioti Ameriką iš Vietnamo. Bet, visada įtariai žiūrėję į derybas su Maskva ir visiškai patenkinti Achesono–Dulleso sugalvotu planu laukti komunizmo žlugimo įsitvirtinus jėgos pozicijose, plataus masto derybas politiniais ir kariniais klausimais konservatoriai laikė moralinių principų išdavyste.

Prie tradicinių konservatorių ilgainiui prisidėjo netikėti sąjungininkai – liberalūs, antikomunistiškai nusiteikę demokratai, atitolę nuo savo partijos dėl jos radikaliojo sparno sustiprėjimo. McGoverno kandidatavimas 1972 metais galutinai nuvylė šiuos vadinamuosius neokonservatorius, o 1973 metų karas Viduriniuosiuose Rytuose suteikė jiems pirmą progą aiškiai išdėstyti visai šaliai savo požiūrį į užsienio politiką.

Buvo galima tikėtis, kad neokonservatoriai, prisiekę antikomunistai, bent morališkai rems administraciją, kuri atkakliai nenorėjo trauktis iš Vietnamo daugiausiai dėl to, kad išsaugotų Amerikos kaip antikomunizmo tvirtovės įvaizdį. Tačiau neokonservatoriams, kaip ir konservatoriams, labiau rūpėjo ideologija negu geopolitika. Keletas jų įtakingiausių figūrų buvo karšti Vietnamo karo priešininkai. Visas savo ankstesnes abejones dėl Nixono jie persinešė į naują stovyklą, deramai neįvertinę jo nuopelnų siekiant garbingos taikos. Jie nei mėgo, nei pasitikėjo Nixonu, todėl baiminosi, kad jis, gelbėdamas savo prezidentystę, gali išduoti gyvybinius šalies interesus.

Dar labiau komplikavo reikalus tai, kad Baltieji rūmai ne itin pagarbiai elgėsi su valstybės biurokratija. Per pirmą savo kadenciją Nixon perkėlė didžiąją dalį diplomatinės veiklos į Baltuosius rūmus, kaip kad buvo žadėjęs rinkimų kampanijos metu. Sovietų vadovams suvokus, kad svarbiausių užsienio politikos sprendimų Nixon nesirengia niekam deleguoti, tarp sovietų ambasadoriaus Anatolijaus Dobrynino ir Baltųjų rūmų užsimezgė neoficialūs kontaktai. Šitaip prezidentas ir aukščiausioji Kremliaus vadovybė galėjo tiesiogiai derinti pačius svarbiausius klausimus.

Nėra didesnio įtūžio už paniekinto biurokrato įtūžį, ir Nixono Baltųjų rūmų nejautrumas susiklosčiusioms procedūroms pagilino problemą. Pagal apibrėžimą, derybų esmė yra keistis nuolaidomis. Tačiau tie, kurie neprileidžiami prie derybų stalo, jaučiasi laisvi fantazuoti, kad derantis visas nuolaidas turi daryti kita šalis ir kad Amerika būtų išvengusi nuolaidų, jei būtų buvę paklausyta *jų* patarimo. Negavę biurokratijos paprastai teikiamos apsaugos, puolami nerimstančių konservatorių, frustruojančių liberalų ir agresyvių neokonservatorių, Nixono Baltieji rūmai atsidūrė keistoje padėtyje – jiems teko teisintis dėl sėkmingos užsienio politikos.

Kritikai faktiškai ragino administraciją imtis konfrontacinio kurso tokiu metu, kai Amerika sverdėjo nuo Taikos šalininkų judėjimo antpuolių, kai prezidentui buvo rengiama apkalta (jo įpėdinis Gerald R. Ford buvo veikiau paskirtas negu išrinktas), kai kiekviena Kongreso sesija vis siaurino prezidento galią grasinti jėga ir drauge stengėsi sumažinti gynybos biudžetą. Nixono administracijos supratimu, pirmučiausias šalies uždavinys buvo išeiti iš Vietnamo nepatiriant geopolitinių nuostolių ir komunistų atžvilgiu rasti tokią laikyseną, kuri tiktų aktualiems konfliktams. *Dėtente* Nixon įsivaizdavo kaip ilgalaikės geopolitinės kovos priemonę; kritikai liberalai jį laikė savitiksliu, o konservatoriai su neokonservatoriais neigė geopolitinį požiūrį

kaip perdėm pesimistišką ir agitavo už nepaliaujamą ideologinę konfrontaciją.

Ironiška, kad 1973 metais Nixono politika jau buvo tiek pagerinusi Rytų–Vakarų santykius, jog naminiai oponentai galėjo drąsiai jai prieštarauti. Kontroversijos esmė glūdėjo giliau: ar įmanoma ir pageidautina nupratinti Amerikos politiką nuo jos tikėjimo, kad rezultatas visada turi būti galutinis ir kad jį galima pasiekti epizodiškais įsikišimais. Nixon tvirtino, kad daugiapoliame pasaulyje kaitos reikia siekti per evoliuciją. Tam reikėjo kantrybės – o ji nebuvo tradicinis Amerikos diplomatijos bruožas. Amerikos išskirtinumo tradicijai ištikimi Nixono kritikai reikalavo, kad Amerika užsibrėžtų tikslą nedelsiant pakeisti sovietų visuomenę – tokio tikslo Amerika nekėlė sau netgi atominio monopolio laikais. Audringa nacionalinė diskusija buvo ir neišvengiama, ir būtina tarp užsienio politikos kaip strategijos ir užsienio politikos kaip kryžiaus žygio šalininkų; tarp tų, kurie tikėjo, kad išmintingiausia būtų drausminti varžovę supergaliūnę, ir tų, kurie ragino bausti blogį. Išvengti buvo galima nebent prezidento apkaltos, sutrukdžiusios prasmingai išspręsti šiuos ginčus.

Nesant vienokių ar kitokių vyraujančių principų, kiekvienas ginčininkas matė skirtingas grėsmes. Nixono košmaras buvo geopolitinis pažeidžiamumas šliaužiančio sovietų ekspansionizmo akivaizdoje. Konservatoriai bijojo moralinio nusiginklavimo ir branduolinės apokalipsės, kurią galėtų sukelti koks nors sovietų technologinis proveržis. Liberalams nerimą kėlė per didelis karinio saugumo akcentavimas. Konservatoriai bijojo sovietų karinio įsivyravimo. Liberalai stengėsi išvengti persitempimo. Nixon ieškojo patikimos ilgalaikės strategijos.

Visa tai susipynė į prieštaringų, neišsprendžiamų reikalavimų pynę. Liberalai įdėmiai stebėjo, ar nepradės silpti pasiryžimas kontroliuoti ginkluotę. Nixon budriai priešinosi geopolitinėms grėsmėms – nuo Kubos iki Viduriniųjų Rytų. Konservatoriai puolė viską, kur tik įžvelgė Amerikos traukimąsi nuo ideologinės konfrontacijos ir branduolinės strategijos. Liberalams kritikuojant gynybos programą kaip pernelyg išpūstą, o konservatoriams kaltinant Nixono ginkluotės kontrolės politiką susitaikėliškumu susidarė itin keista padėtis. Gynybos programas Nixon tvirtindavo pasitelkdamas konservatorius prieš liberaliąją opoziciją, o ginkluotės kontrolės priemones, kai joms reikėdavo Kongreso pritarimo, – liberalus prieš tam tikrą konservatorių opoziciją.

Iš tikrųjų dauguma kritikų (galiausiai netgi liberalai) kvietė grįžti prie pradinių tramdymo prielaidų ir kliaujantis tvirta gynyba laukti sovietų sistemos transformacijos. Nixon sutiko, kad reikia tvirtos gynybos,

bet atmetė politiką, kuri leistų Maskvai diktuoti diplomatinę darbotvarkę ir smarkiai pagilinti Amerikos vidaus krizę. Kritikai manė, kad aktyvi Rytų–Vakarų diplomatija slopins amerikiečių budrumą. Nixon buvo įsitikinęs, kad diplomatinis lankstumas būtinas norint sutvirtinti Amerikos pasiryžimą priešintis komunizmui. Jis ragino priešintis kiekvienam sovietų ekspansionistiniam žingsniui, o tai kai kurie kritikai interpretavo kaip bandymą europinę geopolitiką pritaikyti konfliktui, kuris visų pirma buvo ideologinis.

1974 metų birželį senatorius Henry Jackson išdalijo savo Ginkluotės kontrolės pakomitečio nariams iškilių mokslininkų grupės parengtas kritines pastabas apie *dėtente*:

> ...pagal dabartinę sovietų terminologiją *dėtente*, arba „taikus sambūvis", yra atviro karingo antagonizmo, nukreipto prieš vadinamąsias „kapitalistines šalis", strateginė alternatyva. Tai nereiškia, kad Sovietų Sąjunga ir jos sąjungininkai atsisako konflikto su liberaliomis Vakarų šalimis. ... Atviras konfliktas užleidžia vietą netiesioginiams kovos metodams, naudojant nekarines priemones, kurios apibūdinamos kaip „ideologinės": sovietų praktikoje šis terminas apima ardomąją veiklą, propagandą, politinį šantažą ir žvalgybos operacijas.[3]

Tas pačias mintis, tik paprastesniais žodžiais išsakė George Meany, Amerikos darbo federacijos ir Gamybinių profsąjungų kongreso (AFL-CIO) prezidentas, kalbėdamas Senato Užsienio reikalų komitete:

> Štai kaip Sovietų Sąjunga mato *dėtente*: *Dėtente* kyla iš JAV silpnumo. *Dėtente* reiškia ideologinio karo intensyvinimą. *Dėtente* reiškia NATO griovimą. *Dėtente* reiškia būsimą sovietų karinį pranašumą prieš Vakarus. *Dėtente* reiškia Vakarų pripažinimą, kad Rytų Europa priklauso Sovietų Sąjungai. *Dėtente* reiškia Amerikos pajėgų išvedimą iš Europos.[4]

Šitokia kritika erzino Nixono administraciją, kuri nė neabejojo, kad *dėtente* Kremlius laiko atliepiančiu bent keletui sovietų tikslų – kitaip Maskva nebūtų jam pritarusi. Tačiau svarbiausia, ar *dėtente* atitiko ir Amerikos tikslus. Nixon ir jo patarėjai tikėjo, kad laikas esąs demokratinių šalių sąjungininkas, nes taikos tarpsnis be ekspansijos stiprina komunizmo stovyklos išcentrines jėgas.

1976 metų kovo mėnesį, valdžioje esant Fordo administracijai, kuri faktiškai laikėsi tokios pačios politikos kaip Nixono administracija ir sulaukė tokių pačių kaltinimų, aš paskelbiau šitokią *dėtente* analizę:

> Sovietų jėga nėra tolygi; sovietų sistemos silpnybės bei nesėkmės rėžia akį ir yra aiškiai patvirtintos. Nors Sovietų Sąjungos galia tolydžio didėja,

> ji toli atsilieka nuo mūsų ir mūsų sąjungininkų pagal visus karinio, ekonominio ir technologinio pajėgumo rodiklius; Sovietų Sąjunga pasielgtų itin neapdairiai, jei mestų iššūkį pramoninėms demokratinėms šalims. Ir sovietų visuomenė jau nėra izoliuota nuo išorės pasaulio įtakos bei traukos, ji nebegali apsieiti be kontaktų su kitomis šalimis.[5]

Šį iš esmės teorinį ginčą dėl *détente* ilgainiui būtų išsprendęs laikas ir įvykių raida. Tačiau idėjinis kritikų lyderis, nepalenkiamasis senatorius Henry Jackson laukti neketino ir ėmėsi telkti šalininkus *détente* stabdyti. Demokratas iš Vašingtono valstijos, vienas įspūdingiausių Amerikos visuomenės veikėjų, Jackson buvo rimtas tarptautinių santykių ir ypač Sovietų Sąjungos žinovas, garsėjo kaip pasaulinio lygio specialistas gynybos klausimais. Jo erudicija derėjo su meistrišku gebėjimu manipuliuoti valdžios atšakomis, suvedant Kongresą su jam palankiais vykdomosios valdžios sluoksniais. Jacksono darbuotojai, kuriems vadovavo subtilusis Richard Perle, nenusileido jam erudicija, o manipuliavimo talentais netgi jį pranoko.

Nors Jackson buvo pirmas Nixono kandidatas į gynybos sekretoriaus postą, vėliau jis tapo aršiausiu administracijos oponentu dėl politikos sovietų atžvilgiu. Didžiumą pirmosios Nixono kadencijos Jackson gana tvirtai palaikė prezidento nuostatas dėl Vietnamo, ištikimai rėmė jo pastangas išsaugoti Amerikos gynybos pamatus, kai Kongresas įnirtingai stengėsi sumažinti biudžetą. Jackson daug prisidėjo, kad Senatas patvirtintų Nixono siūlomą priešraketinės gynybos (ABM) sistemą. Tačiau pirmosios Nixono kadencijos pabaigoje judviejų keliai išsiskyrė, nors sovietų tikslus abu įsivaizdavo bemaž tapačiai. Jackson nepritarė ABM sutarčiai, apribojusiai abiejų šalių priešraketinės gynybos aikštelių skaičių dviem, o netrukus pradėjo oponuoti ir visai Nixono Rytų–Vakarų santykių politikai.

Pradinė Nixono priešraketinė programa numatė dvylika gynybos aikštelių, išdėstytų visu Jungtinių Valstijų perimetru. Ji būtų buvusi naudinga ginantis nuo mažesnių branduolinių pajėgų (pavyzdžiui, Kinijos), taip pat riboto sovietų puolimo, ir galėjo tapti būsimos kompleksinės gynybos nuo Sovietų Sąjungos branduoliu.

Tačiau Kongresas kasmet vis mažino aikštelių kiekį, ir 1971-aisiais Pentagonas į kitų metų biudžetą įtraukė jau tik dvi aikšteles. Jokios strateginės reikšmės jos nebeturėjo; vienintelė jų nauda buvo grynai eksperimentinė. Be to, antimilitariškai nusiteikusi tuometinė Kongreso dauguma per kiekvieną sesiją vis mažino siūlomą gynybos biudžetą (neįskaitant programų, kurių Nixono administracija net neteikė žinodama, kad jos bus atmestos).

Toks spaudimas Gynybos departamentą pavertė netikėtu ir nebūdingu ginkluotės kontrolės šalininku. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje gynybos sekretoriaus pavaduotojas David Packard ragino Nixoną nedelsiant imtis naujos SALT iniciatyvos, „kuria mes galėtume mėginti pasiekti susitarimą Vienoje spalio viduryje, vėliausiai lapkritį". Greitai susitarti, net jeigu tik iš dalies, jam atrodė būtina todėl, kad stiprėjantis „nacionalinio biudžeto veržimas" galėjo baigtis „geroku gynybos programų, įskaitant strategines pajėgas, sumažinimu". Dabar nesusitarus, vienašališki Kongreso nutarimai juo toliau, juo labiau „menkintų mūsų derybų svertus".[6]

Tokiomis politinėmis aplinkybėmis Nixon 1970 metų vasarą inicijavo susirašinėjimą su sovietų ministru pirmininku Aleksejumi Kosyginu, ir tai padėjo pamatą susitarimui dėl strateginės ginkluotės ribojimo (SALT), kuris buvo pasirašytas po dvejų metų. Iki tol sovietai reikalavo, kad derybos dėl ginkluotės kontrolės apsiribotų gynybiniais ginklais, kurių srityje Jungtinės Valstijos turėjo technologinį pranašumą, neliečiant puolamųjų raketų, kurių Sovietų Sąjunga per metus gamino 200 (visų rūšių), o Jungtinės Valstijos – nė vienos. Nixon aiškiai leido suprasti, kad jis niekada nesutiks su tokiu nelygiaverčiu sandėriu. Kosygino ir Nixono susirašinėjimo rezultatas buvo tas, kad sovietai sutiko riboti ir puolamąją, ir gynybinę ginkluotę.

Vėlesnės derybos atvedė prie dviejų susitarimų. 1972 metais susitarta (ABM sutartis) dėl dviejų gynybos aikštelių ir 200 raketų paleidimo įrenginių – aiškiai per mažai netgi nedidelio masto atakai atremti. Nixonui tokios „lubos" atrodė priimtinos, nes jis norėjo išsaugoti gynybos branduolį ir baiminosi, kad antraip Kongresas panaikins net ir eksperimentinę programą. Tuo metu gynybiniai ribojimai ginčų bemaž nekėlė.

Kritikos ugnis nukrypo į Laikinąjį susitarimą, sudarytą penkeriems metams, kuris įpareigojo abi šalis tam tikru lygiu įšaldyti savo strategines puolamųjų raketų pajėgas (ir sausumos, ir jūrų). Jungtinės Valstijos savą lygį buvo pasiekusios prieš penkerius metus ir, laikydamos jį pakankamu, daugiau jo nedidino. Tuo tarpu Sovietų Sąjunga gamino 200 raketų per metus. Kad laikytųsi susitarimo, ji turėjo išmontuoti 210 senesnių tolimo nuotolio raketų. Bombonešiai (kurių Jungtinės Valstijos turėjo daugiau) į susitarimą nebuvo įtraukti. Abi šalys pasiliko teisę technologiškai tobulinti savo pajėgas.

Lyginti šalių raketines pajėgas buvo sunku. Amerikiečių raketos buvo mažesnės ir tikslesnės; pusė jų turėjo daugybines kovines galvutes (tai yra kiekviena galėjo skraidinti po keletą sprogstamųjų užtaisų). Sovietų raketos buvo didesnės, paprastesnės ir ne tokio lankstaus

naudojimo. Sovietai jų turėjo 300 daugiau negu Amerika. Kol nebuvo susitarimų, dėl tokio neatitikimo, regis, niekam galvos neskaudėjo – be abejonės, todėl, kad Amerika turėjo gerokai daugiau lėktuvų ir persvarą pagal kovines galvutes (dėl daugybinių galvučių), kuri per tuos penkerius metus, kol galios susitarimas, būtų tik didėjusi.

Vis dėlto, vos pasirašius SALT sutartį per aukščiausiojo lygio susitikimą Maskvoje 1972 metų gegužę, paleidimo įrenginių skaičiaus nevienodumas staiga tapo ginčų priežastimi. Tai buvo labai keista. Jungtinės Valstijos buvo nustačiusios esamą lygį dar tada, kai SALT derybomis nė nekvepėjo. Per pirmąją Nixono kadenciją Pentagonas nedėjo jokių pastangų tam lygiui pakelti; nebuvo gauta, juolab atmesta nė viena Pentagono paraiška didinti strategines pajėgas. Ir netgi po to, kai 1974 metais Vladivostoke buvo susitarta lygį pakelti ir suvienodinti, Gynybos departamentas nė karto nesiūlė didinti 1967 metais nustatyto paleidimo įrenginių skaičiaus.

Tačiau koks Amerikos vidaus ginčais susidomėjęs marsietis būtų išgirdęs stulbinančią pasaką apie tai, kaip Jungtinių Valstijų vyriausybė „įteisino“ raketų skaičiaus nelygybę – sutikdama laikytis savo pačios anksčiau sudarytos programos, kurios ji niekada nesirengė keisti nei prieš SALT, nei dar po dvejų metų, kai „lubos“ buvo apskritai panaikintos, ir nepakeitė netgi atėjus Reagano administracijai. Jėgos lygį, kurį Jungtinės Valstijos savanoriškai užsibrėžė, nes Amerikai jis leido turėti daugiau kovinių galvučių negu sovietams, ir kurio Jungtinės Valstijos negalėjo keisti susitarimo numatytą laiką, staiga imta vadinti pavojingu, kai vyriausybė jį dar sykį patvirtino pasirašydama SALT susitarimą.[7]

Nixono ir jo patarėjų nelaimė, kad „nelygybė“ buvo vienas tų žodžių-ženklų, kurie kuria savo pačių tikrovę. Tuo metu, kai administracija paskelbė paneigimą, lyginantį įtaisų ir galvučių skaičių, planuotas ir sutartas lubas, akys jau buvo sustiklėjusios, o širdyse likęs vien nemalonus jausmas, kad vyriausybė gina Jungtinėms Valstijoms nepalankų „raketų deficitą“.

SALT susitarime Nixono administracija įžvelgė dvejopą priemonę esmiškai svarbioms gynybos programoms saugoti nuo Kongreso antpuolių: ji pareikalavo, kad susitarimo nubrėžtas „lubas“ Kongresas laikytų gairėmis, ir pateikė tvirtinti susitarimą kartu su paraiška papildomai skirti 4,5 milijardo dolerių gynybai modernizuoti. Netgi dabar, praėjus tiek metų, vykdoma dauguma pagrindinių strateginių programų (B-1 ir „Stealth“ bombonešiai, MX raketos, strateginės sparnuotosios raketos, „Trident“ raketos ir povandeniniai laivai), kurias pradėjo Nixono ir Fordo administracijos SALT I galiojimo metu.

Ginčą dėl raketinių pajėgų lygybės iš tikrųjų nulėmė gilesnis ir pagrįstas susirūpinimas. Didėjantį ginkluotės kontrolės akcentavimą – o žiniasklaida ir akademinė bendrija, galima sakyti, ja kliedėjo – Jackson ir jo šalininkai laikė potencialia grėsme *bet kokiai* rimtai gynybos politikai. Naujos karinės programos vis dažniau buvo teisinamos tuo, kad jos taps švietalais būsimose SALT derybose. Jacksono komanda baiminosi, kad tokia tendencija gali paplauti visą strateginį gynybos pamatą. O ir kokia prasmė švaistyti deficitinius išteklius brangioms programoms, kurios reikalingos tik tam, kad vėliau būtų galima pasiūlyti jas nutraukti?

Tokiame kontekste ginčas dėl pasirašytos sutarties sąlygų iš esmės buvo ginčas dėl to, kaip reaguoti į Amerikos strateginės persvaros pradimą. Jau dešimtmetį teoriškai visi suprato, kad branduolinių ginklų griaunamoji galia reiškia aklavietę, nes ji eliminuoja pergalę racionaliam politiniam lyderiui priimtina kaina. Tas supratimas paskatino Kennedy administraciją kurti strateginę „garantuoto sunaikinimo" doktriną, atgrasymą grindžiančią *abiejų* pusių galėjimu nuniokoti viena kitą.

Užuot išsprendusi dilemą, ši strateginė doktrina tik kitaip ją suformulavo. Nacionalinė strategija, paremta savižudybės grėsme, anksčiau ar vėliau turėjo žlugti. SALT I privertė visuomenę suvokti tai, ką specialistai žinojo jau prieš dešimtmetį. Bet staiga SALT pradėta kaltinti dėl situacijos, kuri neriboto ginklavimosi sąlygomis būtų buvusi dar nemalonesnė. Pati dilema buvo pakankamai reali, bet ne SALT ją sukūrė. Atgrasymą tapatinant su abipusiu sunaikinimu, psichologinis priešinimasis branduoliniam karui būtų visa stelbiantis. Amerika kaupė ginklus, kurie buvo tinkami tik priešininkui nuo branduolinio ginklo panaudojimo atgrasinti, bet negalėjo padėti išspręsti jokios politinės krizės. Tai įsisąmoninus, „abipusiškai garantuoto sunaikinimo" doktrina (MAD) būtų neišvengiamai pakirtusi dvasią ir sugriovusi esamas sąjungas. Tai, o ne SALT buvo tikroji branduolinė dilema.

Taigi galima sakyti, kad ginčai dėl SALT – ir *dėtente* – atspindėjo nepasitenkinimą pasauliu, kuriame žūtbūtinis ideologinis konfliktas vyko neišvengiamos strateginės aklavietės sąlygomis. Tikrasis nuomonių susikirtimas dėl SALT kilo iš dviejų labai skirtingų požiūrių į branduolinę pusiausvyrą. Nixon ir jo patarėjai rėmėsi išvada, kad ta šalis, kuri bus pajėgi mesti iššūkį neperžengdama branduolinio karo ribos, ilgainiui galės vis daugiau šantažuoti ir vykdyti šliaužiančio ekspansionizmo politiką. Štai kodėl Nixon pabrėžė būtinybę priešintis geopolitinei grėsmei. Neturint galimybės nuginkluoti priešininką pirmu smūgiu

Amerikos strateginė galia juo toliau, juo labiau būtų dariusis netinkama ginti užjūrio kraštus, galiausiai netgi Europą (žr. XXIV skyrių).

Aplink Jacksoną susibūrusios grupės tai suvokė ir troško atkurti strateginį Amerikos pranašumą. Tačiau jos baiminosi ne tik dėl to, kad Amerika praranda gebėjimą laimėti pirmu smūgiu – tai buvo tiesa, – bet ir dėl to, kad Sovietų Sąjunga ilgainiui gali įgyti tokį gebėjimą – o tai jau nebuvo tiesa, bent apžvelgiamoje ateityje.

Jacksono košmaras buvo strateginis pažeidžiamumas, Nixono – geopolitinis. Jacksonui visų pirma rūpėjo karinių jėgų pusiausvyra, Nixonui – globalinis politinės galios pasiskirstymas.[8] Jackson ir jo šalininkai norėjo, pasinaudodami SALT, priversti Sovietų Sąjungą pertvarkyti visas savo strategines pajėgas pagal Amerikos pageidavimus. Nixon ir jo patarėjai netikėjo, kad Kongresui vis mažinant gynybos biudžetą Amerika turės svertų tokiam planui įgyvendinti, nors Reagan vėliau įrodė, kokią politinę naudą gali duoti ryžtingas Amerikos karinės galios didinimas. Jackson su savo rėmėjais didžiausią dėmesį skyrė strateginei pusiausvyrai, grėsmei, kurią jie laikė iš esmės technologine problema. Nixono administracija stengėsi parengti Ameriką jos istorijoje naujam, bet iš tikrųjų senam kaip valstybių sistema vaidmeniui: neleisti priešininkui kaupti, atrodytų, menkų geopolitinių įgijinių, kurie ilgainiui pažeistų galių pusiausvyrą. Jacksono sparnas gana pakančiai žiūrėjo į geopolitines permainas (antai 1975 metais jie balsavo prieš paramą nekomunistinėms jėgoms Angoloje), bet karštai ginčydavosi dėl pačios ezoteriškiausios ginklų technologijos implikacijų.

Tad debatai dėl SALT klimpo vis į painesnes sritis, kol priėjo prie tokių ginklų sistemų detalių, kurių joks nespecialistas negalėjo suprasti, o specialistai vertino labai skirtingai. Artimiausią dešimtmetį virę ginčai dėl sparnuotųjų raketų ir sovietų „Backfire“ tipo bombonešių santykio, vienodo raketų ir nevienodo kovinių galvučių skaičiaus suderinimo buvo panašūs į viduramžių traktatus, sukurptus kokio atkampaus vienuolyno raštininkų.

Per debatus keliamos problemos buvo fundamentalios ir neišvengiamos. Į aklavietę juos įvarė prezidentystės tragedija, dėl kurios nuomonių suartėjimas pasidarė neįmanomas. Amerikos idealizmas karaliavo niekieno nevaržomas, neribojamas jokių pastangų siekti politinio kompromiso. Prezidentas negalėjo nei bausti, nei skatinti, tai yra naudotis savo pareigybės teikiamomis privilegijomis. Kritikai neturėjo politinio akstino koreguoti savo požiūrį. Diskusija pasidarė panaši į užsispyrusių profesorių posėdį. Žinoma, istorikams tai išeis į

naudą, nes šalių pozicijos buvo dėstomos kur kas atviriau, negu politikai paprastai sau leidžia. Už saviplaką Amerika sumokėjo tuo, kad bemaž dešimtmetį pavėlavo imtis savo geopolitinių priedermių.

Galų gale komunizmas žlugo iš dalies dėl savo paties sklerozės, iš dalies dėl atsigavusių Vakarų spaudimo. Todėl istorija, vertindama nesutaikomas Amerikos vidaus ginčų stovyklas, bus joms neabejotinai palankesnė, negu jos buvo viena kitai. Nixono ir jo konservatyviųjų kritikų pažiūras ji laikys veikiau papildančiomis negu priešingaujančiomis: tiesiog vieni pabrėžė geopolitinį, kiti – technologinį aspektą kovos, kurios moralinė esmė abejiems buvo daugmaž vienoda.

Ginkluotės kontrolė pasirodė techniškai per sudėtinga, kad ja galėtų remtis filosofinis ginčas dėl Amerikos užsienio politikos pobūdžio. Palengva debatai persikėlė prie kito, tradicinį amerikiečių idealizmą labiau atliepiančio dalyko, kuris sulaukė didesnio rezonanso plačiojoje visuomenėje, – teiginio, kad žmogaus teisės turėtų būti tarp pagrindinių Amerikos užsienio politikos tikslų.

Debatai dėl žmogaus teisių prasidėjo nuo raginimų panaudoti Amerikos įtaką sovietų piliečių padėčiai gerinti, bet galiausiai tapo strategija vidaus pokyčiams Sovietų Sąjungoje sukelti. Kaip ir ginkluotės kontrolės atveju, ginčijamasi buvo ne dėl tikslo, o dėl to, kokiu mastu ideologinė priešprieša turėtų būti Amerikos užsienio politikos prioritetas.

Žydų emigracijos iš Sovietų Sąjungos klausimą iškelti kaip diplomatų derybų objektą buvo Nixono administracijos idėja. Iki 1969 metų žydų emigracija niekada nebuvo atsidūrusi Rytų–Vakarų dialogo darbotvarkėje; visos ankstesnės abiejų partijų administracijos laikė ją priklausančia Sovietų Sąjungos vidaus jurisdikcijai. Niekas nenorėjo dar viena papildoma kontroversija apsunkinti Rytų–Vakarų santykius, kurie ir taip buvo pakankamai įtempti. 1968 metais tik 400 žydų buvo leista emigruoti iš Sovietų Sąjungos, ir jokia demokratinė šalis tuo viešai nesipiktino.

Atlėgstant Amerikos ir Sovietų Sąjungos santykių įtampai, Nixono administracija pradėjo diskutuoti šią temą minėtuoju neoficialiu kanalu, leisdama suprasti, kad sovietų veiksmai neliks nepastebėti aukščiausiųjų Amerikos valdžios sluoksnių. Kremlius pradėjo reaguoti į tokias „užuominas“, ypač tada, kai sovietų–amerikiečių santykiai ėmė gerėti. Žydų emigrantų kasmet daugėjo, ir 1973 metais jų išvyko jau 35 000. Be to, Baltieji rūmai reguliariai pateikdavo sovietų vadovams „sunkių atvejų“ sąrašą – tokių asmenų, kurie negavo išvykimo vizos arba yra atskirti nuo šeimos, o kartais net sėdinčių kalėjime. Daugumai tokių piliečių sovietai irgi leido emigruoti.

Visa tai, kas vyko, diplomatijos tyrinėtojai pavadintų „tyliomis derybomis". Nebuvo jokių oficialių paklausimų ir jokių oficialių atsakymų. Į sovietų veiksmus būdavo atsižvelgiama, bet viešai apie juos nekalbama. Emigracijos reikalai Sovietų Sąjungoje nuolat gerėjo, nors Vašingtonas niekada oficialiai nekėlė jokių reikalavimų. Nixono administracija taip skrupulingai laikėsi šių taisyklių, kad niekada – net per rinkimų kampanijas – neskyrė sau jokių nuopelnų dėl emigracijos palengvinimo, kol žydų emigracijos klausimo Henry Jackson nepavertė atvira konfrontacija.

Jacksoną paakino keistas Kremliaus sprendimas 1972 metų vasarą įvesti emigrantų „išvykimo mokestį", tariamai kompensuojantį sovietų valstybei išvykstančių jos piliečių mokslinimo išlaidas. Šio žingsnio sovietai niekaip neaiškino; galbūt taip jie norėjo pagerinti savo padėtį arabų pasaulyje – sovietų karių išsiuntimas iš Egipto ką tik buvo įrodęs, kad ji yra pašlijusi. O gal mokestis buvo sugalvotas kaip būdas prasimanyti užsienio valiutos, tikintis, kad jį mokės emigracijos rėmėjai amerikiečiai. Baimindamosios, kad emigracija nenutrūktų, žydų bendruomenės kreipėsi pagalbos ir į Nixono administraciją, ir į savo seną rėmėją Henry Jacksoną.

Nixono administracijai tylomis mėginant išspręsti problemą su ambasadoriumi Dobryninu, Jackson sumanė originalų būdą viešai paspausti Sovietų Sąjungą. Per 1972 metų aukščiausiojo lygio susitikimą Jungtinės Valstijos buvo pasirašiusios susitarimą, suteikiantį Sovietų Sąjungai „didžiausio palankumo valstybės" statusą mainais už karo metų *lend-lease* skolų grąžinimą. 1972 metų spalį Jackson pateikė projektą pataisos, draudžiančios suteikti „didžiausio palankumo valstybės" statusą šalims, kurios varžo emigraciją. Tai buvo puikus taktinis žingsnis. „Didžiausio palankumo valstybės" statusas tik skamba labai svariai; iš tikrųjų jis reiškia, kad valstybė nėra diskriminuojama. Jis negarantuoja kokio ypatingo palankumo, tik paprasčiausiai tas pačias privilegijas, kuriomis naudojasi visos valstybės, su Jungtinėmis Valstijomis palaikančios normalius prekybinius santykius (tuo metu tokių buvo daugiau nei šimtas). „Didžiausio palankumo valstybės" statusas abipusės naudos pagrindu palengvina *normalią* prekybą. Turint omenyje sovietų ekonomikos būklę, tokios prekybos mastai vargu ar galėjo būti dideli. Jackson savo pataisa pasiekė tai, kad sovietų emigracijos politika tapo ne vien diplomatijos, bet ir Jungtinių Valstijų Kongreso įstatyminių priemonių objektu.

Tarp administracijos ir Jacksono jokių nesutarimų dėl dalyko esmės nekilo. Juk administracija ne sykį buvo pademonstravusi savo požiūrį

kitais žmogaus teisių klausimais. Antai aš daugybę kartų primygtinai kreipiausi į Dobryniną dėl rašytojo disidento Aleksandro Solženicyno, ir tai kažkiek padėjo pastarajam išvykti iš Sovietų Sąjungos. Tačiau tyli diplomatija žmogaus teisių srityje Jacksonui neatrodė teisinga, ir jis reikalavo, kad Amerikos angažavimasis būtų patvirtintas atvirai – kad už laimėjimus būtų giriama, o už pažeidimus baudžiama.

Iš pradžių Kongreso spaudimas buvo naudingas, nes rėmė tokias pačias administracijos pastangas. Tačiau netrukus ėmė skirtis ne vien metodai. Nixon, kuriam pirmajam atėjo mintis skatinti žydų emigraciją, darė tai grynai iš žmogiškųjų paskatų (ir galbūt šiek tiek iš politinių, nors viešai niekada tuo nepasinaudojo). Bet jis niekada visų Rytų–Vakarų santykių nesiejo su žydų emigracija, nes nemanė, kad Amerikos nacionaliniams interesams tai turi didelę reikšmę.

Tuo tarpu Jacksonui ir jo šalininkams žydų emigracijos klausimas tapo ideologinės priešpriešos su komunizmu pakaitalu. Nenuostabu, kad kiekvieną sovietų nuolaidą jie laikė įrodymu, jog spaudžiamoji taktika pasiteisina. Sovietų vadovai atšaukė „išvykimo mokestį“ – gal dėl Baltųjų rūmų priekaištų, gal dėl Jacksono pataisos, o veikiausiai dėl viena ir kita, nors tiesą sužinosime tik atsivėrus sovietų archyvams. Tada įsidrąsinę administracijos kritikai pareikalavo padvigubinti žydų emigrantų skaičių ir panaikinti apribojimus emigruoti kitų tautybių žmonėms – pagal planą, kurį tvirtintų Jungtinės Valstijos. Jacksono šalininkų pastangomis taip pat buvo priimtas įstatymas, ribojantis „Export/Import“ banko paskolas Sovietų Sąjungai (Stevensono pataisa), tad prekybos srityje sovietų padėtis po *détente* pasidarė blogesnė, negu buvo prieš atlėgstant Rytų–Vakarų santykių įtampai.

Kaip vadovas šalies, tik pradedančios atsigauti po sekinančio karo ir klimpstančios į prezidentystės krizę, Nixon galėjo rizikuoti tik tiek, kiek reikėjo nacionaliniams interesams ginti ir kiek būtų parėmusi visuomenė. Tačiau prezidento kritikai norėjo, kad Amerikos diplomatija sovietų sistemą griautų vienašališkais ginkluotės kontrolės reikalavimais, prekybos varžymais ir nepaliaujama kova dėl žmogaus teisių. Laikui bėgant kai kurių nacionalinio ginčo dalyvių pozicijos stebėtinai pasikeitė į priešingas. Antai *The New York Times* 1971 metais redakcijos straipsnyje rašė, kad „Amerikos taktika riboti prekybą, siekiant vėliau panaudoti tai kaip svertą kitose derybų srityse, toli gražu nepaveiks sovietų politikos taip palankiai, kaip paveiktų pati prekyba.“[9] Po dvejų metų tas pats autorius jau teigė atvirkščiai. Iždo sekretoriaus George'o Shultzo kelionę į Sovietų Sąjungą jis smerkė kaip įrodymą, kad „Administracija tiek įnikusi į prekybą ir *détente*, jog nori

nustumti šalin ne mažiau svarbų amerikiečių tautos susirūpinimą žmogaus teisėmis visame pasaulyje".[10]

Kad sovietų *tarptautinė* elgsena taptų nuosaikesnė, Nixon prekybos su Amerika plėtrą darė priklausomą nuo sovietų užsienio politikos santūrumo. Jo oponentai šią sąsają plėtojo toliau – reikalavo prekybą panaudoti kaip priemonę *vidaus* pokyčiams Sovietų Sąjungoje sukelti, nors Sovietų Sąjunga tuo metu dar buvo stipri ir pasitikinti savimi. Prieš ketverius metus pultas kaip „šaltojo karo riteris", dabar Nixon buvo kritikuojamas už nuolaidžiavimą ir pasitikėjimą Sovietų Sąjunga – žmogui, kuris savo politinę karjerą penktojo dešimtmečio pabaigoje pradėjo nuo antikomunistinių tyrimų, tokio kaltinimo dar nebuvo tekę girdėti.

Netrukus buvo užsipulta ir pati sovietų–amerikiečių santykių gerinimo koncepcija. *The Washington Post* redakcijos straipsnyje rašė:

> Labai sunkus klausimas, kokia turėtų būti sovietų ir amerikiečių *détente* esmė, pereina nuo ginčų į politinę fazę. Nemenkam skaičiui amerikiečių atrodo, kad gerinti santykius su Sovietų Sąjunga nėra nei pageidautina, nei įmanoma, nei saugu, – kol Kremlius neliberalizuos kai kurių savo vidaus politikos aspektų.[11]

Amerika gręžėsi atgal prie tikrojo tikėjimo, kurį išpažino Acheson su Dullesu ir kuris buvo išdėstytas NSC 68-ajame dokumente: neva rimtos Jungtinių Valstijų ir Sovietų Sąjungos derybos galėtų prasidėti tik iš pagrindų pasikeitus sovietų tikslams ir vidaus politikai. Tik pirmieji „šaltojo karo riteriai" tenkinosi tramdymu ir buvo pasirengę laukti, kol išmuš šių permainų valanda, o jų įpėdiniai manė, kad reikšmingas sovietų sistemos permainas lems tiesioginis Amerikos spaudimas ir vieši jos reikalavimai.

Nixon ir jo padėjėjai keletą kartų konfrontavo su brežnevine sovietų vadovybe; tuo metu jos valia valdyti dar nebuvo pagraužta erozijos. Ir mes patyrėme, kad ji – labai grėsminga priešininkė. Kova su komunistine sistema branduolinio pariteto sąlygomis žadėjo būti ilga ir nuožmi. Po Vietnamo ir viduryje Watergate'o mes jautėmės kaip per plauką nepaskendęs plaukikas, raginamas vėl plaukti per Lamanšą, o dėl per menko entuziazmo kaltinamas pesimizmu. Jackson jau buvo ne sykį pasižymėjęs antikomunistinės geopolitinės kovos laukuose, tad nenuostabu, kad jis šitaip elgėsi; tačiau to negalėjai pasakyti apie daugelį jo šalininkų, kurių nuoširdumu mes abejojome kur kas mažiau negu jų gebėjimu išlikti politikoje.

Tarptautinių krizių metu prezidentas tampa nepakeičiama vyriausybės darbo ašimi. Vien šiuo aspektu Watergate'o tarpsnis vargu ar

buvo idealus laikas stoti į sąmoningą konfrontaciją su sovietais. Vyko prezidento apkaltos procesas, dar nebuvo užsitraukusios Vietnamo žaizdos. Nepasitikėjimas administracija buvo toks didelis, kad po to, kai sovietai nedviprasmiškai pagrasino įsikišią į karą Viduriniuosiuose Rytuose, visų gerbiamas žurnalistas per spaudos konferenciją 1973 metų spalio mėnesį leido sau paklausti, ar Jungtinių Valstijų pajėgų parengties paskelbimu nesiekta nukreipti dėmesio nuo Watergate'o.

Kontroversija grįžo į senus, Johno Quincy Adamso laikus, kai buvo ginčijamasi, ar Jungtinės Valstijos turėtų tenkintis savo moralinių vertybių skelbimu, ar privalo dėl jų eiti į kryžiaus žygį. Nixon Amerikos tikslus stengėsi sieti su jos galimybėmis. Neperžengdamas šių ribų, jis buvo pasirengęs išnaudoti Amerikos įtaką jos vertybėms skleisti, ką ir parodė jo nuostata dėl žydų emigracijos. Nixono kritikai reikalavo nedelsiant taikyti universaliuosius principus, o klausimą, ar tai įmanoma, nekantriai atmetinėjo kaip moralinio silpnumo arba kaip pesimistinio požiūrio į istoriją įrodymą. Ragindama diferencijuoti amerikiečių idealizmą Nixono administracija jautėsi atliekanti svarbią šviečiamąją funkciją. Kokia ironija: tuo metu, kai Amerika buvo mokoma, kad Vietnamas padėjęs jai sužinoti savo geopolitines ribas, kai kurios nacionalinio masto figūros – keletas jų netgi iš Amerikos politikos Vietname kritikų avangardo – agitavo už neribotą globalinį intervencionizmą humanitarine dingstimi.

Reagano metai parodė, kad drąsesnė politika Sovietų Sąjungos atžvilgiu pasiteisina, tačiau tie laimėjimai buvo įmanomi tik vėlesnėje sovietų–amerikiečių santykių stadijoje. Amerika dar turėjo atsigauti po Vietnamo ir užmiršti Watergate'ą. Ir sovietų vadovybės dar laukė kartų kaita. Tačiau aštuntojo dešimtmečio pradžioje vidaus ginčų dėl *détente* pobūdis trukdė rasti tinkamą pusiausvyrą tarp idealizmo, įkvėpusio visas didžiąsias Amerikos iniciatyvas, ir realizmo, kurio reikalavo kintanti globalinė aplinka.

Détente kritikai pernelyg paprastino savo bylą; Nixono administracija gilino aklavietę pernelyg pedantiškai reaguodama. Užgautas buvusių sąjungininkų ir draugų puolimo prezidentas atmetė kritiką kaip politiškai motyvuotą. Kad ir kiek tai teisinga, kažin ar buvo labai įžvalgu kaltinti profesionalius politikus turint politinių motyvų. Administracijai būtų buvę neprošal užduoti sau klausimą, kodėl tiek daug politikų laiko esant naudinga dėtis prie Jacksono choro.

Įstrigusi tarp nediferencijuojamo moralizmo ir per didelio geopolitikos akcentavimo, Amerikos politika Nixono kadencijos pabaigoje

atsidūrė akligatvyje. Atsisakius prekybos plėtimo meduolio, nebuvo panaudota ir lazda, kuria galėjo tapti gynybos išlaidų didinimas ar netgi paprasčiausias ryžtas stoti į geopolitines konfrontacijas. SALT nejudėjo iš vietos, žydų emigracijos iš Sovietų Sąjungos upelis vos sroveno, užtat atsinaujino komunistų geopolitinis puolimas: Kuba pasiuntė į Angolą ekspedicines pajėgas, kurios padėjo ateiti į valdžią komunistinei vyriausybei, o Amerikos *konservatoriai* priešinosi griežtam Amerikos atsakui. Aš tada šitaip apibūdinau padėtį:

> Jei viena kritikų grupė kenkia deryboms dėl ginkluotės kontrolės ir užkerta kelią konstruktyvesniems ryšiams su Sovietų Sąjunga, o kita grupė mažina mūsų gynybos biudžetą bei žvalgybos tarnybas ir stabdo Amerikos priešinimąsi sovietų avantiūrizmui, tai abiejų pastangos – nesvarbu ar jos to siekia sąmoningai, ar ne – galiausiai sužlugdys valstybės gebėjimą vykdyti stiprią, kūrybingą, nuosaikią ir išmintingą užsienio politiką.[12]

Taigi atsitiko taip, kad netgi didžiausi šio laikotarpio laimėjimai tapo kontroversiški. Amerikos diplomatija, nuo 1973 metų dominavusi Viduriniuosiuose Rytuose ir smarkiai sumažinusi sovietų įtaką tame regione, keletą metų buvo vadinama nesėkminga. Tik įsibėgėjęs taikos procesas išsklaidė net ir skeptikų abejones.

Panašus likimas ištiko ir tai, ką vėlesnė karta laiko reikšmingu Vakarų diplomatijos laimėjimu, – trisdešimt penkių valstybių Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferenciją, pagimdžiusią Helsinkio susitarimus. Šis milžiniškas diplomatinis procesas išaugo iš giliai įsišaknijusio Maskvos nesaugumo jausmo ir nenumaldomo troškimo legitimuotis. Netgi kurdamas milžinišką karinį *establishment* ir laikydamas po savo padu daugybę tautų, Kremlius elgėsi taip, tarsi jam nuolat būtų reikėję pritarimo. Nepaisant didžiulio ir vis didinamo jos branduolinio arsenalo, Sovietų Sąjunga reikalavo, kad būtent tos šalys, kurioms ji dešimtmečiais kėlė grėsmę ir kurias pati buvo nurašiusi į istorijos šiukšlyną, rastų kokią nors formulę jos įgijiniams įteisinti. Šia prasme Europos saugumo konferencija Brežnevui atstojo taikos sutartį su Vokietija, kurios Chruščiovui nepavyko išgauti ultimatumu dėl Berlyno, ir didingai įtvirtino pokario *status quo*.

Kokios konkrečios naudos tikisi Maskva, nebuvo visiškai aišku. Atkaklumas, su kuriuo ideologinės revoliucijos lopšys stengėsi išpešti savo teisėtumo pripažinimą iš būsimų „objektyvaus būtinumo“ aukų, liudijo didžiulį nepasitikėjimą savimi. Veikiausiai sovietų vadovai vylėsi, kad Konferencija sukurs kokių naujų institucijų, kurios silpnins NATO ar netgi padarys ją visiškai nereikšmingą.

Bet jie apsigavo. Jokia NATO šalis nesirengė iškeisti karinės NATO realybės ar amerikiečių pajėgų buvimo žemyne į deklaratyvius biurokratinius Europos saugumo konferencijos atributus. Kaip paaiškėjo, Maskva prarado kur kas daugiau nei demokratinės šalys, nes konferencija visiems dalyviams, įskaitant Jungtines Valstijas, suteikė balsą sprendžiant politinius Rytų Europos klausimus.

Nixono administracija konferencijos idėjai pritarė po tam tikrų abejonių. Suprasdami, kad Sovietų Sąjunga turi savų, visiškai priešingų planų, mes vis dėlto įžvelgėme ilgalaikę perspektyvą. Rytų Europos šalių sienos jau buvo pripažintos taikos sutartimis, Antrojo pasaulinio karo pabaigoje sudarytomis tarp karo metų sąjungininkų ir Vokietijos karo metų satelitų Rytų Europoje. Jas dar kartą patvirtino Willy Brandto dvišaliai susitarimai tarp Federacinės Respublikos ir Rytų Europos šalių, taip pat tarp kitų NATO demokratijų, visų pirma Prancūzijos, ir Rytų Europos šalių (įskaitant Lenkiją ir Sovietų Sąjungą). Be to, Europos saugumo konferencijos pageidavo visi Amerikos NATO sąjungininkai; po kiekvieno susitikimo su sovietų vadovais Vakarų Europos lyderiai vis labiau linko į sovietų siūlomą darbotvarkę.

Tad 1971 metais Nixono administracija nusprendė įtraukti Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferenciją į sąrašą stimulų sovietų nuosaikumui skatinti. Mes vėl pasitelkėme „sąsajų“ strategiją, kurią Valstybės departamento patarėjas Helmut Sonnenfeldt vėliau apibendrino gal kiek pagyrūniškai, bet tiksliai: „Mes išmainėme ją į vokiečių–sovietų sutartį, išmainėme ją į susitarimą dėl Berlyno ir dar sykį išmainėme ją į MBFR [Derybų dėl abipusiškai subalansuoto pajėgų mažinimo Europoje] pradžią.“[13] Nixono ir vėliau Fordo administracijos nulėmė konferencijos rezultatus, Amerikos dalyvavimą joje siedamos su sovietų santūriu elgesiu visais kitais klausimais. Jos reikalavo patenkinamai užbaigti derybas dėl Berlyno ir pradėti derėtis dėl pajėgų mažinimo Europoje. Kai tai buvo įvykdyta, trisdešimt penkių valstybių delegacijos susirinko Ženevoje. Tiesa, Vakarų spauda įtemptoms jų deryboms skyrė itin mažai dėmesio, bet 1975 metais Konferencija išniro iš nežinomybės paskelbus, kad pasiekta susitarimų, kurie bus pasirašyti per aukščiausiojo lygio susitikimą Helsinkyje. Amerikos įtaka padėjo apriboti sienų pripažinimą įsipareigojimu nekeisti jų jėga, o tai buvo paprasčiausias JT Chartijos atkartojimas. Kadangi nė viena Europos šalis neturėjo galios nei prievarta keisti sienas, nei vykdyti atitinkamą politiką, formalų jėgos išsižadėjimą vargu ar galima laikyti sovietų laimėjimu. Net ir šį ribotą teisėtumo pripažinimą vertė niekiniu principų deklaracija preambulėje – priimta daugiausiai Jungtinių Valstijų

pastangomis. Ji skelbė, kad valstybės signatarės „sutaria, kad jų sienos gali būti keičiamos, remiantis tarptautine teise, taikiomis priemonėmis ir pagal susitarimą".[14]

Pačia reikšmingiausia Helsinkio susitarimų nuostata tapo vadinamasis Trečiasis krepšelis, susijęs su žmogaus teisėmis. (Pirmajame ir Antrajame krepšeliuose buvo atitinkamai politiniai ir ekonominiai dalykai.) Trečiasis krepšelis turėjo suvaidinti svarbų vaidmenį ardant sovietų satelitų orbitą ir tapo dovana visiems žmogaus teisių aktyvistams NATO šalyse. Amerikos delegacija daug prisidėjo rengiant baigiamąsias Helsinkio susitarimų nuostatas. Tačiau didžiausios pagarbos nusipelno žmogaus teisių aktyvistai, nes be jų spaudimo pažanga būtų buvusi lėtesnė ir veikiausiai menkesnė.

Trečiasis krepšelis įpareigojo visus signatarus gerbti ir puoselėti pagrindines, konkrečiai išvardytas žmogaus teises. Jo rengėjai vakariečiai tikėjosi, kad iš tų nuostatų rasis tarptautinė norma, kuri trukdys sovietams persekioti disidentus ir revoliucionierius. Herojiškieji Rytų Europos reformatoriai Trečiąjį krepšelį panaudojo kaip vienijantį veiksnį jų šalims vaduojantis iš sovietų priespaudos. Taikydami šio krepšelio nuostatas ne tik sovietų dominavimui, bet ir savo šalių komunistiniams režimams pakirsti, čekas Václav Havel ir lenkas Lech Wałęsa pelnė vietą laisvės kovotojų panteone.

Taigi Saugumo ir bendradarbiavimo konferencija suvaidino svarbų dvejopą vaidmenį: planavimo stadijoje ji ramdė sovietų elgesį Europoje, o vėliau paspartino sovietų imperijos žlugimą.

Prisiminimus apie amžininkų požiūrį į Helsinkio konferenciją gailestingai išdildė laikas. Už tai, kad dalyvavo Konferencijoje ir 1975 metais pasirašė jos pagrindinį dokumentą, Baigiamąjį aktą, prezidentas Ford buvo kaltinamas istorine išdavyste. *The New York Times* redakcija rašė:

> Trisdešimt penkių valstybių Saugumo ir bendradarbiavimo konferencija, artėjanti prie savo kulminacijos po 32 mėnesių semantinio priekabiavimo, verčiau nebūtų nė prasidėjusi. Dar niekada tiek daug žmonių ir taip ilgai nesikamavo dėl tokių menkų dalykų. ... Jeigu jau per vėlu atšaukti viršūnių susitikimą Helsinkyje... būtina dėti visas pastangas (ir viešai, ir privačiai), kad Vakarai nepultų į euforiją.[15]

Fordo administracijos požiūrį aš apibendrinau po trijų savaičių kalbėdamas Alabamos valstijoje:

> Dalyvaudamos įtampos mažinimo procese Jungtinės Valstijos veikia iš pasitikėjimo ir stiprybės pozicijų. Helsinkyje ne mums teko gintis; ne mus

visos delegacijos primygtinai ragino gyventi pagal pasirašytus principus. Helsinkyje pirmą kartą per visą pokario laikotarpį žmogaus teisės ir pagrindinės laisvės tapo pripažintu Rytų–Vakarų diskurso ir derybų objektu. Kaip žmogiškosios elgsenos normas konferencija iškėlė *mūsų* normas, kurios buvo – ir yra – vilties švyturys milijonams.[16]

Tai buvo liūdnas periodas: ką nors įtikinti atrodė bergždžias dalykas. 1976 metų kovo mėnesio kalboje aš kiek susierzinęs mečiau iššūkį tiems, kurie metė iššūkį:

Jokia politika greitai negali – jei apskritai gali – eliminuoti varžybų ir nesutaikomų ideologinių prieštaravimų tarp Jungtinių Valstijų ir Sovietų Sąjungos. Mes esame įsitraukę į ilgą procesą, kupiną neišvengiamų pakilimų ir atoslūgių. Tačiau nėra alternatyvos politikai, kuri baudžia už avantiūrizmą ir skatina už santūrumą. Ką mūsų šaliai gali konkrečiai pasiūlyti tie, kurie gražbyliauja apie „vienapusį eismą" ir „prevencines nuolaidas"? Kas konkrečiai buvo išduota? Kokio konfrontacijos lygio jie nori? Kuo jie rengiasi grasinti? Kokios rizikos imtis? Už kokias mūsų gynybos pozicijų permainas, už kokį išlaidų lygį kuriuo laikotarpiu jie agituoja? Kaip konkrečiai jie siūlo tvarkyti JAV ir sovietų santykius strateginės lygybės epochoje?[17]

Nixono „taikos sankloda" atliepė tautos troškimą baigti avantiūras tolimuose kraštuose. Kita vertus, didžiumą savo istorijos amerikiečiai taiką laikė savaime suprantamu dalyku; taikos kaip karo nebuvimo apibrėžimas buvo ir pernelyg pasyvus, ir menkai įkvepiantis, kad taptų nuolatine Amerikos politikos tema. Nixono tarptautinių santykių samprata buvo kur kas realistiškesnė negu jo pirmtakų; ilgainiui paaiškėjo, kad padaryti tokią pataisą Amerikos užsienio politikoje buvo tiesiog privalu. Bet ji nesirėmė žinomais principais – šią lakūną užpildė vėlesnės administracijos. Geopolitinė tarptautinių reikalų interpretacija Amerikai buvo pasidariusi tiek būtina, kiek ir – viena pati – nepakankama. Tuo tarpu Nixono kritikai elgėsi taip, tarsi tarptautinė aplinka neturėtų didelės reikšmės, tarsi Amerikos pageidavimus būtų galima primesti visam pasauliui ir tam užtektų vien juos pagarsinti.

Mėgindama formuoti gyvybingą požiūrį į savo diegiamas revoliucines permainas, Nixono administracija per daug akcentavo Amerikos geopolitines būtinybes. Jos kritikai ir artimiausi įpėdiniai stengėsi tai atsverti apeliuodami į absoliučius amerikinius principus. Neišvengiami nesutarimai tapo perdėm skausmingi todėl, kad šalies vienybė, neatlaikiusi dvigubo Vietnamo ir Watergate'o smūgio, buvo pakrikusi.

Vis dėlto Amerika, neleidusi pasauliui subyrėti per Šaltąjį karą, ilgainiui atgavo savitvardą ir sugebėjo paguldyti ant menčių savo varžovus sovietus. O paskutinįjį XX amžiaus dešimtmetį, kai geopolitinė grėsmė drauge su ideologine priešprieša jau buvo išnykusios, Amerikai – gryna likimo ironija – teko be jokio pasirinkimo priimti visiškai naują savo nacionalinių interesų sampratą.

TRISDEŠIMTAS SKYRIUS

Šaltojo karo pabaiga: Reagan ir Gorbačiov

Šaltasis karas prasidėjo tuo metu, kai Amerika laukė ateinant taikos eros. O baigėsi tada, kai Amerika rengėsi naujai užtruktinio konflikto erai. Sovietų imperija subyrėjo netgi staigiau, negu kadaise išsiplėtė; tokiu pat greičiu Amerika pakeitė savo požiūrį į Rusiją, vos per keletą mėnesių nuo priešiškumo pereidama prie draugystės.

Ši staigi permaina įvyko bendradarbiaujant dviem gana neįtikėtiniems partneriams. Ronaldą Reaganą Amerika išsirinko prezidentu reaguodama į tariamą atsitraukimo tarpsnį, kad vėl patvirtintų tradicines savo išskirtinumo tiesas. Gorbačiov, iškilęs į valdžios viršūnes po nuožmios kovos komunistų hierarchijoje, buvo pasiryžęs įkvėpti naujos energijos tariamai pranašesnei sovietų ideologijai. Ir Reagan, ir Gorbačiov neabejojo galutine savos pusės pergale. Tačiau tarp judviejų būta lemiamo skirtumo: Reagan suprato savo visuomenės varomąsias jėgas,

o Gorbačiov buvo visiškai praradęs ryšį su savąja. Abu lyderiai rėmėsi geriausiais, jų supratimu, savo sistemų bruožais. Bet Reagan išlaisvino amerikiečių tautos dvasią, atvėręs iniciatyvos ir pasitikėjimo savimi šliuzus, o Gorbačiov paskubino savo atstovaujamos sistemos žlugimą piršdamas reformas, kurioms ši pasirodė esanti nepajėgi.

Po pralaimėjimo Indokinijoje 1975 metais Amerika dar gavo trauktis iš Angolos, paaštrėjo jos vidaus nesutarimai. Per pasaulį nusirito nepaprasta sovietų ekspansionizmo banga. Kubos karinės pajėgos pasklido nuo Angolos iki Etiopijos sykiu su tūkstančiais sovietų karinių patarėjų. Kambodžoje sovietų remiama ir aprūpinama vietnamiečių kariuomenė buvo bebaigianti pavergti šią iškamuotą šalį. Daugiau kaip šimtatūkstantinė sovietų armija okupavo Afganistaną. Žlugus provakarietiškai Irano šacho vyriausybei, jos vietą užėmė radikaliai antiamerikietiškas fundamentalistų režimas, kuris paėmė įkaitais penkiasdešimt du amerikiečius, daugiausiai oficialius pareigūnus. Kad ir kokios buvo to priežastys, domino kauliukai iš tiesų atrodė griaunantys vieni kitus.

Vis dėlto, Amerikos tarptautinei padėčiai nusmukus iki tokio, regis, žemiausio taško, komunizmas pradėjo irti. Vieną akimirką, devintojo dešimtmečio pradžioje, dar atrodė, kad komunistinis potvynis gali nušluoti viską; kitą akimirką – pagal istorijos laiko matavimą – komunizmas jau naikino pats save. Nespėjus pasibaigti dešimtmečiui, išnyko Rytų Europos satelitų orbita ir subyrėjo sovietų imperija, atrydama bemaž visus rusų įgijinius nuo Petro Pirmojo laikų. Jokia kita galiūnė pasaulio istorijoje nėra subyrėjusi taip totaliai ir taip sparčiai, nepralaimėjusi karo.

Sovietų imperija žlugo iš dalies dėl to, kad jos istorija nenumaldomai stūmė ją į persitempimą. Sovietų valstybė per stebuklą atėjo į pasaulį, paskui išgyveno pilietinį karą, izoliaciją, nuožmius valdovus. 1934–1941 metais ji sumaniai vengė artėjančio Antrojo pasaulinio karo, stengdamasi paversti jį „imperialistų pilietiniu karu“, vėliau, Vakarų sąjungininkų padedama, atrėmė nacių antplūdį. Paskui, Amerikos branduolinio monopolio sąlygomis, ji sugebėjo Rytų Europoje sukurti satelitų orbitą ir, jau po Stalino mirties, tapti pasauline supergaliūne. Iš pradžių sovietų kariuomenė grasė tik gretimoms šalims, vėliau galėjo pasiekti ir tolimus žemynus. Sovietų raketinės pajėgos didėjo taip sparčiai, kad daugelis amerikiečių specialistų baiminosi, jog strateginė sovietų persvara neišvengiama. Kaip ir XIX amžiaus britų lyderiai Palmerston ir Disraeli, Amerikos politikai neabejojo, kad Rusija kyla į pasaulinį žygį.

Fatališka neriboto sovietų imperializmo yda buvo ta, kad Maskva ilgainiui prarado saiko jausmą: ji vis pervertindavo sovietų sistemos gebėjimą kariškai ir ekonomiškai įtvirtinti savo laimėjimus ir pamiršdavo, kad turėdama pernelyg silpną pamatą meta iššūkį kone visoms kitoms didžiosioms galiūnėms. Sovietų lyderiai niekada net patys sau nepripažino, kad jų sistema turi mirtiną trūkumą – nesugebėjimą generuoti iniciatyvą ir kūrybingumą, kad Sovietų Sąjunga, nepaisant jos karinės galios, vis dar tebėra labai atsilikusi šalis. Rūstaus išlikimo testo jie neišlaikė todėl, kad tos savybės, kurios padėdavo Politinio biuro nariams iškilti į valdžią, slopino kūrybingumą, reikalingą visuomenės plėtrai skatinti, ką jau kalbėti apie jų pačių išprovokuoto konflikto palaikymą.

Viskas labai paprasta: Sovietų Sąjunga nebuvo nei pakankamai stipri, nei pakankamai dinamiška tam vaidmeniui, kurį jai skyrė vadai. Stalin, matyt, nujautė, koks yra tikrasis jėgų santykis, kai į Amerikos ginklavimosi šuolį per Korėjos karą reagavo 1952 metų „taikos nota“ (žr. XX skyrių). Tai, kad Vakarai nebandė pasinaudoti desperatišku pereinamuoju laikotarpiu po Stalino mirties, jo įpėdiniai klaidingai interpretavo kaip Vakarų silpnumo įrodymą. Ir jie susižavėjo įsivaizduojamais sovietų proveržiais besivystančiame pasaulyje. Chruščiovui ir vėlesniems vadovams atrodė, kad jie galės pranokti tironą. Užuot skaldę kapitalistinį pasaulį, kaip visą laiką darė Stalin, jie mėgino įveikti jį ultimatumais dėl Berlyno, raketomis Kuboje, avantiūristiniais veiksmais trečiajame pasaulyje. Tačiau tos pastangos taip neatitiko sovietų galimybių, kad sąstingis galiausiai virto žlugimu.

Komunistų pasaulio irimas išryškėjo per antrąją Reagano kadenciją ir pasidarė negrįžtamas tuo metu, kai jis paliko Baltuosius rūmus. Nederėtų užmiršti ir kitų prezidentų nuopelnų: ir ankstesnių, ir tiesioginio Reagano įpėdinio George Busho, kuris puikiai vadovavo atomazgai, tačiau lūžis įvyko būtent Ronaldo Reagano metais.

Reagan prezidentavo stulbinančiai ir – akademiniams stebėtojams – bemaž nesuvokiamai. Jis beveik visiškai neišmanė istorijos, o turimus žinių trupinius pritaikydavo savo nepajudinamoms išankstinėms nuostatoms paremti. Biblines užuominas į Armagedoną jis priėmė kaip operatyvines prognozes. Daugelis istorinių anekdotų, kuriuos jis taip mėgo pasakoti, neturėjo nieko bendra su faktais – bent jau visuotine žodžio „faktai“ prasme. Sykį, privačiai kalbantis, jis prilygino Gorbačiovą Bismarckui ir įrodinėjo, kad abu turėjo įveikti vienodas vidaus kliūtis, pereidami nuo centralizuotai planuojamo ūkio prie laisvos rinkos. Mūsų bendram draugui aš patariau perspėti Reaganą, kad

nesugalvotų pakartoti šio absurdiško teiginio kokiam pašnekovui vokiečiui. Tačiau draugui atrodė būsią išmintingiau to nedaryti, kad palyginimas dar giliau neįstrigtų Reagano galvoje.

Užsienio politikos detalėmis Reagan bodėjosi. Jis įsidėmėjo keletą elementarių idėjų apie nuolaidžiavimo pavojus, apie komunizmo blogybes ir apie savos šalies didybę, bet esminių dalykų analizė nebuvo jo stiprybė. Visa tai paskatino mane prieš vieną istorikų konferenciją Kongreso bibliotekoje, per pokalbį – kuris, kaip įsivaizdavau, nebuvo skirtas spaudai – išsakyti tokį pastebėjimą: „Kai kalbiesi su Reaganu, kartais imi stebėtis, kodėl kažkam šovė mintis, kad jis galėtų būti prezidentas ar netgi gubernatorius. Bet štai jūs, istorikai, paaiškinkite, kaip toks neintelektualus žmogus galėjo aštuonerius metus valdyti Kalifornijoje ir jau beveik septynerius Vašingtone."

Žiniasklaida godžiai kibo į pirmąją mano pastabos dalį. Tačiau istorikui antroji yra nepalyginti įdomesnė. Mat laikas parodė, kad menkai išsilavinusio prezidento užsienio politika buvo nepaprastai nuosekli ir veiksminga. Kas kad jis turėjo vos keletą elementarių idėjų, bet kaip tik jos ir tiko to meto užsienio politikos problemoms spręsti; tai liudija, kad tikslo supratimas ir ryžtas veikti pagal savo įsitikinimus yra bene svarbiausi lyderio bruožai. Klausimas, kas rengė Reagano pasisakymus užsienio politikos klausimais – nė vienas prezidentas to nedaro pats, – bemaž nėra svarbus. Kalbama, kad Reagan buvo savo kalbų rašytojų įrankis, bet tai tik iliuzija, kurią puoselėja daugelis kalbų rašytojų. Juk Reagan pats rinkosi žmones kalboms rašyti ir skaitė jas su nepaprastu įsitikinimu bei įtaigumu. Net ir paviršutiniška pažintis su Reaganu beveik nepalieka abejonių, kad jis kalbėjo tai, ką galvojo, o kai kuriais klausimais, tokiais kaip Strateginės gynybos iniciatyva, buvo gerokai pralenkęs savo aplinką.

Amerikos valdymo sistemoje, kur prezidentas yra vienintelis visuotiniu balsavimu renkamas pareigūnas, užsienio politikos darna randasi – jeigu apskritai randasi – iš prezidento pareiškimų. Jie yra veiksmingiausia direktyva išsikerojusiai įnoringai biurokratijai, jie teikia kriterijus visuomenės ir Kongreso diskusijoms. Reagan pasiūlė itin darnią ir gana racionalią doktriną užsienio politikai vykdyti. Jis puikiai jautė amerikiečių motyvacijos šaltinius. Kartu jis įžvelgė prigimtinį sovietų sistemos trapumą, nors tai prieštaravo daugumos specialistų nuomonei netgi jo paties konservatorių stovykloje.

Reagan turėjo neeilinį talentą vienyti amerikiečių tautą. Tai buvo itin mielas, nuoširdus ir geranoriškas žmogus. Netgi jo retorikos aukoms būdavo sunku įsižeisti. Jis tūžmingai puolė mane, kai 1976 me-

tais nesėkmingai mėgino tapti kandidatu į prezidentus, bet aš neilgai jaučiau apmaudą, nors, būdamas Baltųjų rūmų nacionalinio saugumo patarėju, daugelį metų informuodavau Reaganą apie šalies reikalus, ir jis nė sykio neprotestavo dėl tos pačios politikos, į kurią dabar mėtė akmenis. Kai viskas baigėsi, atmintyje liko ne rinkiminė retorika, o sveikas protas ir stačiai aforistinis geranoriškumas, kurį Reagan demonstravo tų brifingų metu. Per 1973 metų karą Viduriniuosiuose Rytuose aš užsiminiau jam, kad mes norėtume kompensuoti Izraeliui prarastus lėktuvus, tik nežinome, kaip sušvelninti arabų reakciją. „Kodėl jums nepareiškus, kad kompensuosite visus lėktuvus, kuriuos arabai skelbiasi numušę?“ – pasiūlė Reagan. Šitaip arabų propagandos burbulas atsigręžė prieš juos pačius.

Išorinis Reagano paprastumas slėpė nepaprastai sudėtingą būdą. Jis buvo kartu ir malonus, ir santūrus, visada gerai nusiteikęs, bet iki galo neatsiskleidžiantis. Bičiuliškumas buvo jo metodas išlaikyti atstumą tarp savęs ir kitų. Jeigu jis su visais elgsis vienodai draugiškai – ir visus linksmins tomis pačiomis istorijomis, – niekas negalės pretenduoti į ypatingus santykius su juo. Sąmojų atsarga, su kuria jis keliaudavo iš pokalbio į pokalbį, saugojo jį nuo netikėtumų. Kaip daugelis aktorių, Reagan buvo gryniausias vienišiaus – ir žavaus, ir egocentriško – įsikūnijimas. Asmuo, laikomas artimu jo draugu, kartą man sakė, kad Reagan yra pats draugiškiausias ir kartu pats uždariausias žmogus, kokį jam teko sutikti.

Nepaisant Reagano 1976 metų rinkiminės retorikos, tarp Nixono, Fordo ir Reagano administracijų nebūta jokių didesnių koncepcinių skirtumų vertinant tarptautinę aplinką. Visi trys buvo pasiryžę priešintis sovietų geopolitiniam puolimui ir neabejojo, kad istorija būsianti demokratijų pusėje. Tačiau smarkiai skyrėsi jų taktika ir tai, kaip kiekviena administracija aiškino savo politiką amerikiečių tautai.

Sukrėstas skilimo, kurį sukėlė Vietnamo karas, Nixon buvo įsitikinęs, kad norint išlaikyti visuomenės pritarimą toms priešpriešoms, į kurias teks veltis stabdant tolesnę sovietų ekspansiją, pirmiausia reikia pademonstruoti rimtas pastangas siekiant taikos. Reagan vadovavo šaliai, kuri buvo pavargusi trauktis, todėl priešinimąsi sovietų ekspansionizmui jis teisino atvirai konfrontacine retorika. Kaip ir Woodrow Wilson, Reagan suprato, kad amerikiečiams, kurie visą savo istoriją žygiavo pirmyn tratant išskirtinumo būgnams, įkvėpimo suteiks istoriniai idealai, o ne geopolitinė analizė. Šia prasme Nixon Reaganui buvo tas pats, kas Theodore Roosevelt – Woodrow Wilsonui. Kaip ir Roosevelt, Nixon kur kas geriau suprato tarptautinių

santykių esmę; kaip ir Wilson, Reagan buvo geriau perpratęs amerikiečio sielą.

Reagano kalbos apie ypatingą Amerikos moralinį autoritetą atkartojo tai, ką vienu ar kitu metu jau buvo išsakę bemaž visi XX amžiaus Jungtinių Valstijų prezidentai. Bet Reagano Amerikos išskirtinumo versija unikali tuo, kad jos buvo paraidžiui laikomasi kasdienėje užsienio politikos praktikoje. Jo pirmtakai amerikiniais principais tik paremdavo konkrečias iniciatyvas – pavyzdys čia galėtų būti Tautų Lyga arba Marshallo planas, – o Reagan panaudojo juos kaip ginklus kasdienėje kovoje prieš komunizmą. Antai 1983 metų vasario 22 dieną jis kalbėjo Amerikos legiono susirinkimui:

> Šių dienų pasaulio realijas derindami su amžinomis tiesomis ir vertybėmis, kurias amerikiečiai visada puoselėjo, mes paklojome pamatą iš esmės naujai Amerikos užsienio politikos krypčiai – politikai, grindžiamai mūsų neįkainojamų laisvų institucijų aiškinimu nesidrovint ir nesiteisinant...[1]

Reagan atmetė „kaltės kompleksą“, kurio atsiradimą siejo su Carterio administracija, ir išdidžiai gynė Amerikos, kaip „didžios šių dienų jėgos, kovojančios už taiką visuose pasaulio kampeliuose“, reputaciją.[2] Per pačią pirmą spaudos konferenciją jis išvadino Sovietų Sąjungą nusikalstama imperija, pasirengusia „bet kokiam nusikaltimui, melui, apgavystei“, kad tik įgyvendintų savo kėslus.[3] O 1983 metais apibūdino ją kaip „blogio imperiją“, mesdamas tiesioginį moralinį iššūkį, kokiam nebūtų ryžęsis nė vienas jo pirmtakas. Ignoruodamas tradicinę diplomatinę išmintį ir pernelyg paprastai įsivaizduodamas Amerikos santvarkos pranašumus, Reagan atkakliai vykdė prisiimtą misiją įtikinti amerikiečių tautą, kad ideologinis Rytų–Vakarų konfliktas yra nepaprastai svarbus ir kad tarptautinėje arenoje kartais kovojama žūtbūtinai, o ne vien diplomatiniais žaidimais stengiamasi išlaikyti esamą padėtį.

Pirmosios Reagano kadencijos retorika paženklino formalią *détente* pabaigą. Amerikai neberūpėjo mažinti įtampą – ji rengėsi kilti į kryžiaus žygį ir atversti priešininką į savo tikėjimą. Reagan, išrinktas kaip karingo antikomunizmo šauklys, laikėsi duotojo žodžio. Jo prezidentavimui sėkmingai sutapus su sparčiu Sovietų Sąjungos nuosmukiu, ankstesnę Nixono orientaciją į nacionalinius interesus jis atmetė kaip pernelyg reliatyvistinę, o Carterio santūrumą niekino kaip pernelyg defetistinį. Vietoje jų Reagan pateikė apokaliptinę viziją konflikto, kurį jo baigties istorinė neišvengiamybė darė pakenčiamesnį. 1982 metų birželį kalbėdamas Londone, Lordų rūmų Karališkojoje galerijoje, jis šitaip apibūdino padėtį Sovietų Sąjungoje:

Ironiška, bet Karl Marx buvo teisus. Šiandien mes matome didžiulę revoliucinę krizę – krizę, kai ekonominio pobūdžio reikalavimai tiesiogiai prieštarauja politinio pobūdžio reikalavimams. Tik toji krizė vyksta ne laisvuose, nemarksistiniuose Vakaruose, o marksizmo-leninizmo tėvynėje Sovietų Sąjungoje. ...

Pernelyg centralizuota, mažai ar net visiškai neskatinanti iniciatyvos sovietų sistema metai po metų eikvoja geriausius savo išteklius griovimo priemonių gamybai. Nuolatinis ekonomikos plėtros lėtėjimas ir karinės produkcijos didinimas sunkia našta gula ant sovietų žmonių pečių.

Mes matome ten politinį antstatą, kuris nebeatitinka savo ekonominės bazės, visuomenę, kurios gamybines jėgas yra supančiojusios politinės jėgos.[4]

Kai mudu su Nixonu prieš dešimtį metų kalbėjome bemaž tą patį, tai tik sustiprino konservatyviųjų *détente* kritikų antpuolius. Kliautis istorijos evoliucija konservatoriams atrodė nepatikima, jie baiminosi, kad derybos su komunistais atves prie moralinio nusiginklavimo. Bet neišvengiamos pergalės koncepciją jie mielai priėmė kaip konfrontacijos instrumentą.

Reagan tikėjo, kad santykiai su Sovietų Sąjunga pagerės, jeigu pavyks ir jai įvaryti branduolinio Armagedono baimę. Jis buvo pasiryžęs priversti Kremlių suprasti, kuo gresia nesiliaujantis ekspansionizmas. Prieš dešimtmetį tokia jo retorika būtų pakėlusi Amerikoje pilietinio nepaklusnumo bangą ir galėjo baigtis rimtu konfliktu su vis dar savimi pasitikinčia Sovietų Sąjunga; po dešimtmečio ji būtų atrodžiusi senamadiška. O devintojo dešimtmečio sąlygomis ji atvėrė duris precedento neturinčiam Rytų–Vakarų dialogui.

Suprantama, užkietėję ortodoksai smarkiai puolė Reagano retoriką. 1983 metų balandžio 11 dienos *The New Republic* išspausdinto straipsnio autorius, pasirašęs TRB inicialais, piktinosi Sovietų Sąjungos kaip „blogio imperijos“ apibūdinimu, vadindamas tai „primityvia proza ir apokaliptiniu simbolizmu“.[5] Primityvumu Reaganą kaltino ir Anthony Lewis 1983 metų kovo 10 dienos *The New York Times* laikraštyje.[6] 1981 metais žymus Harvardo profesorius Stanley Hoffmann smerkė karingą Reagano stilių kaip „mačizmą“, „neonacionalizmą“ ir „fundamentalistinės reakcijos“ atmainą, nedaug ką galinčią pasiūlyti sudėtingam pasauliui, kuriame Amerikos ekonomikos silpnybės, autoriaus nuomone, ne ką menkesnės už Sovietų Sąjungos.[7]

Tačiau Reagano retorika nė kiek nepakenkė svarbiosioms deryboms, kaip pranašavo kritikai. Priešingai, per antrąją Reagano kadenciją Rytų–Vakarų dialogas įgavo tokį mastą ir intensyvumą, koks

nebuvo regėtas nuo Nixono *détente* laikų. Tik šį sykį deryboms pritarė viešoji nuomonė, joms plojo ir konservatoriai.

Jei Reagano požiūrį į ideologinį konfliktą galima laikyti supaprastinta vilsonizmo versija, tai to konflikto baigties įsivaizdavimas kildintinas iš amerikinio utopizmo. Nors Reagan įvardijo problemą kaip kovą tarp gėrio ir blogio, jis anaiptol netvirtino, kad kovoti reikėsią iki paskutinio kraujo lašo. Grynai amerikietiškai jis tikėjo, kad komunistų nesutaikomumas pagrįstas veikiau neišmanymu nei įgimta bloga valia, veikiau tarpusavio nesupratimu negu kryptingu priešiškumu. Taigi, Reagano požiūriu, konfliktas greičiausiai turėjo baigtis priešininko atvertimu. 1981 metais, sveikdamas po pasikėsinimo į jo gyvybę, Reagan pasiuntė Leonidui Brežnevui ranka rašytą laišką, kuriame mėgino išsklaidyti sovietų įtarumą Jungtinių Valstijų atžvilgiu – tarsi septyniasdešimt penkerius komunistinės ideologijos metus būtų įmanoma nubraukti vienu asmeniniu kreipimusi. Tai buvo kone pažodžiui toks pat tekstas, kokiu Truman įtikinėjo Staliną Antrojo pasaulinio karo pabaigoje (žr. XVII skyrių).

> Dažnai užsimenama... kad mes turime imperialistinių kėslų ir todėl keliame grėsmę jūsų valstybės, taip pat ir naujai atsirandančių valstybių saugumui. Ne tik nėra įrodymų tokiems kaltinimams paremti, bet, atvirkščiai, esama tvirtų įrodymų, kad Jungtinės Valstijos, kai jos galėjo niekuo nerizikuodamos įsivyrauti pasaulyje, visiškai nesiėmė tokių pastangų. ... Leiskite patikinti, kad nėra absoliučiai jokio pagrindo kaltinti Jungtines Valstijas imperializmu ar bandymais primesti savo valią kitoms šalims jėga. ...
>
> Pone Prezidente, argi mums nereikėtų imtis šalinti kliūtis, trukdančias tautoms, kurioms jūs ir aš atstovaujame, siekti jų trokštamiausių tikslų?[8]

Kaip taikus Reagano laiško tonas ir autoriaus prielaida, kad adresatas turėtų ypatingai juo pasitikėti, derėjo su Reagano tvirtinimu, išsakytu vos prieš keletą savaičių, kad iš sovietų vadovų galima tikėtis bet kokio nusikaltimo? Reagan nejautė poreikio paaiškinti šį akivaizdų prieštaravimą – galbūt todėl, kad nuoširdžiai tikėjo *abiem* teiginiais: ir sovietų elgesio blogyste, ir sovietų lyderių ideologinio atsivertimo galimybe.

1982 metų lapkritį Brežnev mirė. 1983 metų liepos 11 dieną Reagan pasiuntė ranka rašytą laišką jo įpėdiniui Jurijui Andropovui, vėlgi neigdamas bet kokius agresyvius Amerikos kėslus.[9] Kai ir Andropov netrukus mirė ir į valdžią atėjo ligotas, senyvo amžiaus Konstantin Černenko (neabejotinai laikina figūra), Reagan rašė savo dienoraštyje, kuris aiškiai buvo skirtas publikuoti:

> Instinktyviai jaučiu, kad vertėtų pasikalbėti su juo apie mūsų problemas akis į akį ir pamėginti įtikinti jį, kad patys sovietai gautų materialios naudos, jeigu dėtųsi į tautų šeimą, ir t.t.[10]

Po šešių mėnesių, 1984 metų rugsėjo 28 dieną, Gromyko pirmą sykį per Reagano kadenciją atvyko vizito į Baltuosius rūmus. Vėlgi Reagan prisipažįsta dienoraščiui, kad svarbiau už viską jam būtų pakeisti sovietų vadovų įtarų požiūrį į Jungtines Valstijas:

> Jaučiu, kad ginkluotės mažinimo srityje mes nieko nepasieksime, kol jie į mūsų motyvus žiūri taip pat įtariai, kaip ir mes į jų. Manau, reikėtų su jais susitikti ir pamėginti įtikinti, kad mes neturime jokių kėslų prieš juos, tik galvojame, kad jie turi prieš mus.[11]

Jeigu dviejų sovietų kartų elgesį lėmė įtarumas Jungtinių Valstijų atžvilgiu, tai Reagan tarsi turėjo manyti, kad tas jausmas yra giliai įsišaknijęs sovietų sistemoje ir istorijoje. Neblėstančią Reagano, prisiekusio antikomunisto, viltį, kad sovietų įtarumas išsisklaidytų vien šnektelėjus su jų užsienio reikalų ministru (kuris, be to, buvo komunistų valdžios kvintesencija), galima paaiškinti tik nesugriaunamu amerikiečių tikėjimu, kad tautų tarpusavio supratimas yra normalus dalykas, o įtampa – nukrypimas, ir kad pasitikėjimas atsiranda nepailstamai demonstruojant gerą valią.

Taigi Reaganui, komunizmo rykštei, neatrodė keista šitaip rašyti apie savo pirmojo susitikimo su Gorbačiovu 1985 metais išvakares, apie nervingą laukimą, kol išsipildys viltis vienu ypu išspręsti dviejų kartų trukmės konfliktus (beje, toks požiūris buvo artimesnis Jimmy Carteriui negu Richardui Nixonui):

> Dar Brežnevo laikais aš svajojau asmeniškai susitikti akis į akį su sovietų vadovu, nes maniau, kad galbūt mudviem pavyks nuveikti tai, ko nepajėgė padaryti mūsų šalių diplomatai, nes neturėjo pakankamai galių. Kitaip sakant, man atrodė, kad po to, kai du aukščiausi asmenys susitinka, kalbasi, paskui abudu išeina susikibę už parankių ir pasako: „Mes dėl to susitarėme", biurokratai nebegalės sugadinti reikalo. Iki Gorbačiovo aš neturėjau galimybės patikrinti šios savo idėjos. Dabar gavau progą.[12]

Nepaisant Reagano retorikos apie ideologinę priešpriešą ir geopolitinio konflikto realumą, širdyje jis netikėjo, kad įtampą lemia struktūrinės ar geopolitinės priežastys. Rūpintis galių pusiausvyra jam ir jo aplinkai atrodė pernelyg ribota, pernelyg pesimistiška. Jie siekė ne laipsniškų permainų, o galutinės baigties. Šitoks tikėjimas teikė Reagano komandai nepaprasto taktinio lankstumo.

Biografas aprašė vieną Reagano „svajonių", kurią aš irgi esu girdėjęs iš jo paties lūpų:

> Viena Ronaldo Reagano prezidentiškų fantazijų buvo pavežioti Michailą Gorbačiovą po Jungtines Valstijas, kad sovietų lyderis pamatytų, kaip gyvena paprasti amerikiečiai. Reagan dažnai apie tai kalbėdavo. Jis vaizdavosi, kad jiedu su Gorbačiovu skraido sraigtasparniu virš darbininkų gyvenvietės, apžiūrinėja fabriką, automobilių pilną stovėjimo aikštelę, paskui apskrenda malonias akiai apylinkes, kur fabriko darbininkai gyvena namuose „su pievelėmis ir kiemeliais, galbūt įvažiavimo keliuke stovinčiu antru automobiliu ar kateriu, o ne betoninėse triušidėse, kurias mačiau Maskvoje". Sraigtasparnis nusileidžia, ir Reagan siūlo Gorbačiovui pabelsti į duris ir paklausti gyventojų, „ką jie galvoja apie mūsų sistemą". Darbininkai jam pasakoja, kaip nuostabu gyventi Amerikoje.[13]

Reagan aiškiai jautė pareigą paskubinti Gorbačiovą ar kokį kitą sovietų vadovą pripažinti – o tai buvo neišvengiama, – kad komunistinė filosofija yra klaidinga ir kad sovietams atsikračius neteisingo požiūrio į tikrąją Amerikos prigimtį greit ateisianti santaikos era. Šia prasme ir nepaisant viso jo ideologinio įkarščio, Reagano pažiūros į tarptautinių konfliktų esmę liko grynai amerikietiškai utopistinės. Tikėdamas, kad nebūna nesutaikomų nacionalinių interesų, jis neįžvelgė ir neišsprendžiamų konfliktų tarp valstybių. Kai tik sovietų vadovai pakeis savo ideologines nuostatas, pasaulyje nebeliksią jokių priešpriešų, būdingų klasikinei diplomatijai. Pereinant iš permanentinio konflikto prie tvirtos santaikos, jo manymu, nereikėjo jokių tarpinių stadijų.

Vis dėlto, kad ir koks optimistiškas, netgi „liberalus", buvo Reagano požiūris į galutinį rezultatą, savo tikslą pasiekti jis rengėsi per nepaliaujamą konfrontaciją. Pagal jo mąstymą, norint užbaigti Šaltąjį karą nereikėjo kurti „palankios" atmosferos ar daryti vienašališkų gestų, kuriuos taip mėgo permanentinių derybų propaguotojai. Pakankamai amerikietiškai suvokdamas priešpriešą ir santaiką kaip vieną po kitos einančias politikos stadijas, Reagan buvo pirmas pokario prezidentas, vienu metu ėmęsis ir ideologinio, ir geostrateginio puolimo.

Sovietų Sąjungai neteko susidurti su tokiu reiškiniu nuo Johno Foster Dulleso laikų – o Dulles nei buvo prezidentas, nei kada nors rimtai mėgino įgyvendinti savąją išlaisvinimo politiką. Tuo tarpu Reagan su bendražygiais savo pareiškimus traktavo pažodžiui. Nuo pat Reagano inauguracijos jie vienu metu siekė dviejų tikslų: grumtis su sovietų geopolitiniu spaudimu, kol ekspansionizmo procesas bus iš pradžių sustabdytas ir po to apgręžtas atgal, ir, antra, pradėti tokią persigink-

lavimo programą, kuri paverstų niekais sovietų siekį įgyti strateginę persvarą ir padarytų jį strateginiu kliuviniu.

Ideologinė priemonė šitokiam apsikeitimui vaidmenimis buvo žmogaus teisių klausimas, kurį Reagan su patarėjais nusprendė panaudoti sovietų sistemai griauti. Tiesa, ir jo pirmtakai teigė žmogaus teisių svarbą. Nixon tai darė rūpindamasis emigracija iš Sovietų Sąjungos. Ford žengė didžiausią žingsnį Helsinkio susitarimų Trečiojo krepšelio link (žr. XXIX skyrių). Carter padarė žmogaus teises savo užsienio politikos šerdimi ir taip įnirtingai piršo jas Amerikos sąjungininkams, kad tai kartais imdavo grėsti jų tarpusavio vienybei. Reagan ir jo patarėjai žengė dar vienu žingsniu toliau, traktuodami žmogaus teises kaip instrumentą komunizmui nuversti ir Sovietų Sąjungai demokratizuoti, taigi kaip raktą į taikingą pasaulį – Reagan apie tai kalbėjo savo metiniame laiške Kongresui 1984 metų sausio 25 dieną: „Valdžios, kurios remiasi valdomųjų sutikimu, nekariauja su savo kaimynais.“[14] 1982 metais britų parlamente Reagan, sveikindamas demokratijos plitimą pasaulyje, kvietė laisvas tautas

> ...puoselėti demokratijos infrastruktūrą, laisvos spaudos sistemą, profesines sąjungas, politines partijas, universitetus, leidžiančius žmonėms patiems rinktis savo kelią, ugdyti savo kultūrą, spręsti savo nesutarimus taikiomis priemonėmis.[15]

Po šio raginimo tobulinti demokratiją savo šalyse jis perėjo prie klasikinės vilsoniškosios temos: „Jei mes norime, kad amžiaus pabaiga būtų laisvės ir demokratinių idealų tolygios plėtros liudininkė, privalome veiksmais paremti demokratijos žygį.“[16]

Iš esmės Reagan išplėtojo vilsonizmą iki logiškos pabaigos. Amerika nelauks pasyviai, kol laisvosios institucijos evoliucionuos, ir neapsiribos vien priešinimusi tiesioginei grėsmei, iškilusiai jos saugumui. Ji aktyviai rems demokratiją, skatindama tas šalis, kurios laikysis demokratijos idealų, ir bausdama nepateisinusias lūkesčių – net jeigu šios nemes Amerikai atviro iššūkio ar nekels jai grėsmės. Taigi Reagano komanda apvertė aukštyn kojom pradinį bolševikų šūkį: ateitis priklauso demokratinėms, o ne „Komunistų partijos manifesto“ vertybėms. Ir ta komanda buvo nuosekli: ji spaudė imtis reformų ir konservatyvųjį Pinocheto režimą Čilėje, ir autoritarinį Marcoso režimą Filipinuose; pirmajam teko sutikti su referendumu ir laisvais rinkimais, kuriuos jis pralaimėjo, antrasis buvo nuverstas amerikiečiams padedant.

Drauge kryžiaus žygis už demokratiją iškėlė keletą pamatinių klausimų, kurie po Šaltojo karo yra įgavę itin didelę reikšmę. Kaip suderinti

šį žygį su nuo seno puoselėjama Amerikos nuostata nesikišti į kitų valstybių vidaus reikalus? Kokiu mastu reikėtų jam pajungti kitus Amerikos tikslus, tokius kaip nacionalinis saugumas? Kokią kainą Amerika pasirengusi mokėti už savo vertybių skleidimą? Kaip ji ketina išvengti kraštutinumų: tiek persitempimo, tiek nusišalinimo? Dabartinis, po Šaltojo karo susiklostęs pasaulis, kai Reagano prezidentavimo pradžia ima atrodyti jau tolima istorija, turės į šiuos klausimus atsakyti.

Tačiau tuo metu, kai Reagan atėjo į Baltuosius rūmus, tokie dviprasmiškumai jam rūpėjo gerokai mažiau negu tai, kaip sukurti strategiją, galinčią sustabdyti pastaraisiais metais įsismarkavusią sovietų ekspansiją. Reagano geostrateginio puolimo tikslas buvo priversti sovietus suprasti, kad jie per plačiai užsimoję. Neigdama Brežnevo doktriną apie komunistų laimėjimų negrįžtamumą, Reagano strategija reiškė įsitikinimą, kad komunizmą galima ne tik tramdyti, bet ir įveikti. Reagan pasiekė, kad būtų panaikinta Clarko pataisa, neleidusi remti antikomunistinių jėgų Angoloje, smarkiai padidino paramą prieš sovietus kovojantiems afganų partizanams, parengė plačią programą priešintis komunistų partizanams Centrinėje Amerikoje ir netgi organizavo humanitarinę pagalbą Kambodžai. Tai, kad po katastrofos Indokinijoje praėjus tik šiek tiek daugiau negu penkeriems metams ryžtingas prezidentas vėl stojo į kovą su sovietų ekspansija visame pasaulyje, ir šį sykį jam sekėsi, buvo puiki dovana Amerikos vienybei.

Didžiumą sovietų aštuntojo dešimtmečio laimėjimų pavyko panaikinti, tiesa, keletą jų – tik Busho administracijos laikais. Vietnamiečių okupacija Kambodžoje baigėsi 1990 metais, dar po trejų metų ten įvyko rinkimai, ir pabėgėliai pradėjo rengtis grįžimui; Kubos kariai pasitraukė iš Angolos 1991 metais; komunistų remiama Etiopijos vyriausybė žlugo 1991 metais; Nikaragvos sandinistai 1990 metais buvo priversti sutikti su laisvais rinkimais – jokia valdanti komunistų partija dar niekada nebuvo ryžusis tokiai rizikai; o svarbiausia, kad 1989 metais sovietų kariuomenė išėjo iš Afganistano. Visi šie įvykiai apmalšino komunistų ideologinį įkarštį ir geopolitinį pasitikėjimą. Matydami sovietų įtakos nuosmukį vadinamajame trečiajame pasaulyje, sovietų reformatoriai brangias ir bergždžias Brežnevo avantiūras ėmė vadinti komunistinės sistemos bankroto įrodymu, jau neabejodami, kad jos nedemokratišką sprendimų būdą būtina skubiai keisti.[17]

Reagano administracija šių laimėjimų pasiekė įgyvendindama doktriną, kuri vėliau buvo pavadinta Reagano doktrina: Jungtinės Valstijos turi padėti jėgoms, kovojančioms su sukilėliais komunistais ir siekiančioms išplėšti savo šalis iš sovietų įtakos. Todėl buvo ginkluojami

su rusais kovojantys afganų mudžahedai, remiami „kontros“ Nikaragvoje, teikiama pagalba antikomunistams Etiopijoje ir Angoloje. Visą septintąjį ir aštuntąjį dešimtmetį sovietai kurstė maištus prieš vyriausybes, kurios buvo draugiškos Jungtinėms Valstijoms. Dabar, devintąjį dešimtmetį, Amerika atsilygino jiems tuo pačiu. Valstybės sekretorius George Shultz šitaip aiškino šią koncepciją, 1985 metų vasarį kalbėdamas San Franciske:

> Daug metų mes matėme, kaip mūsų varžovai be atodairos remia maištininkus visame pasaulyje, skleisdami komunistų diktatūras... komunizmo pergalės buvo laikomos negrįžtamomis. ... Tačiau šiandien sovietų imperija silpsta spaudžiama savo vidaus problemų ir įsipareigojimų užsienyje. ... Pasaulio demokratijos jėgos vertos palaikymo. Palikti jas likimo valiai būtų gėdinga išdavystė – išduotume ne vien drąsius vyrus ir moteris, bet ir aukščiausius mūsų idealus.[18]

Iškilni vilsoniška retorika už laisvę ir demokratiją visame pasaulyje buvo užraugta kone makiavelišku realizmu. Amerika, pasak atmintino Johno Quincy Adamso posakio, nesiveržė „už savo sienų, ieškodama pabaisų, kurias reikėtų sunaikinti“. Reagano doktrina veikiau prilygo pagalbos priešo priešui strategijai – kuriai būtų karštai pritaręs pats Richelieu. Reagano administracija padėjo ne vien tikriems demokratams (kaip antai Lenkijoje), bet ir islamo fundamentalistams Afganistane (slapta susitarusi su iraniečiais), dešiniesiems Centrinėje Amerikoje ir genčių vadams Afrikoje. Jungtinės Valstijos su mudžahedais turėjo ne daugiau bendro negu savo metu Richelieu – su Osmanų imperijos sultonu. Bet jie turėjo bendrą priešą, tad nacionalinių interesų pasaulyje buvo sąjungininkai. Rezultatai padėjo paspartinti komunizmo žlugimą, tačiau paliko Ameriką akis į akį su kankinančiu klausimu, kurio ji stengėsi išvengti bemaž per visą savo istoriją ir kuris yra pagrindinė valstybininko dilema: kokie tikslai pateisina kokias priemones?

Patį rimčiausią iššūkį Sovietų Sąjungai Reagan metė ginklavimosi srityje. Per savo rinkimų kampanijas Reagan apgailestavo dėl Amerikos gynybinių pastangų nepakankamumo ir baugino žmones didėjančiu sovietų pranašumu. Šiandien mes žinome, kad tuos būgštavimus lėmė pernelyg supaprastintas požiūris į karinės persvaros pobūdį branduoliniame amžiuje. Vis dėlto, kad ir kaip netiksliai Reagan vertino sovietų karinę grėsmę, jo konservatyviuosius rinkėjus tai telkė kur kas labiau negu Nixono samprotavimai apie geopolitinius pavojus.

Iki Reagano standartinis radikalių Šaltojo karo politikos kritikų argumentas buvo tas, kad ginkluotės didinimas neturįs prasmės, nes

sovietai visada ir visais lygiais galėsią prilygti Amerikos pastangoms. Šitoks tvirtinimas pasirodė netgi dar netikslesnis už gresiančios sovietų persvaros pranašavimus. Amerikos ginklavimosi mastas ir sparta Reagano laikais sustiprino abejones, kurios jau buvo pradėjusios kirbėti sovietų vadovų galvose po nesėkmių Afrikoje ir Afganistane: ar išgalės ginklavimosi varžybas sovietų ekonomika, o svarbiausia, ar neatsiliks sovietų technika.

Reagan atgaivino ginklų sistemas, kurių buvo atsisakiusi Carterio administracija, – tokias kaip B-1 bombonešis – ir įdiegė MX, pirmą per ištisą dešimtmetį naują amerikiečių tarpžemyninę iš sausumos paleidžiamą raketą. Šaltojo karo pabaigą bene labiausiai priartino du strateginiai dalykai: tai, kad NATO išdėstė Europoje amerikines vidutinio nuotolio raketas ir kad Amerika ėmėsi Strateginės gynybos iniciatyvos (SDI).

Sprendimą dislokuoti Europoje vidutinio nuotolio (apie 1500 mylių) raketas NATO priėmė dar Carterio administracijos laikais. Tikslas buvo numaldyti Vakarų Vokietijos kanclerio Helmuto Schmidto pasipiktinimą, kai Amerika, nepasitarusi su sąjungininkais, atsisakė vadinamosios neutroninės bombos (turėjusios padaryti branduolinį karą mažiau destruktyvų), kurios projektą Schmidt rėmė nepaisydamas netgi savos socialdemokratų partijos opozicijos. Vidutinio nuotolio ginklai (tiek balistinės raketos, tiek iš sausumos paleidžiamos sparnuotosios raketos) buvo skirtos kitokio pobūdžio problemai spręsti – atsverti daugybę naujų sovietų raketų (SS-20), galinčių iš sovietų teritorijos gilumos pasiekti visus taikinius Europoje.

Argumentas už vidutinio nuotolio ginklus buvo veikiau politinis, ne strateginis, ir kilo iš to paties nerimo, kuris prieš dvidešimt metų buvo sukėlęs sąjungininkų ginčus dėl strategijos; tik šį kartą Amerika mėgino sušvelninti Europos baimes. Trumpai tariant, problema vėl buvo ta pati: ar Vakarų Europa gali pasikliauti Jungtinėmis Valstijomis, kad jos panaudosiančios savo branduolinius ginklus sovietų puolimui atremti, jeigu šis apsiribos Europos žemynu. Jeigu Amerikos sąjungininkai Europoje būtų iš tikrųjų tikėję Amerikos pasiryžimu duoti branduolinį atkirtį iš Jungtinių Valstijų teritorijos arba iš jūrose dislokuotų sistemų, naujos raketos Europoje nebūtų buvusios reikalingos. Bet Europos lyderiai kaip tik ir abejojo Amerikos noru tai daryti. O Amerikos lyderiai turėjo savų priežasčių reaguoti į europiečių nuogąstavimus. Jiems tai buvo lankstaus atsako strategijos dalis – ieškoti tarpinių galimybių, kad Amerikai netektų rinktis viena iš dviejų: arba atsidurti totalinio karo židinyje, arba nusileisti sovietų branduoliniam šantažui.

Žinoma, egzistavo ir sudėtingesnis aiškinimas už pasąmoningą Atlanto sąjungos partnerių tarpusavio nepasitikėjimą. Mat naujieji ginklai turėjo organiškai susieti strateginę Europos ir Jungtinių Valstijų gynybą. Buvo manoma, kad Sovietų Sąjunga nepulsianti įprastinėmis pajėgomis, iš pradžių nepasistengusi neutralizuoti vidutinio nuotolio raketų Europoje, kurios, būdamos tikslios ir netoli, galėtų sunaikinti sovietų vadavietes ir atverti kelią triuškinančiam Amerikos strateginių pajėgų pirmajam smūgiui. Kita vertus, pulti amerikiečių vidutinio nuotolio raketas, neliečiant pagrindinių Amerikos atpildo pajėgų irgi būtų buvę pernelyg rizikinga. Mat jeigu išliktų pakankamai daug vidutinio nuotolio raketų, jos galėtų pridaryti sovietams rimtų nuostolių ir leistų nepažeistoms Amerikos atpildo pajėgoms išeiti į areną ir nulemti įvykius. Taigi vidutinio nuotolio raketos turėjo užpildyti spragą atgrasymo sistemoje. Kalbant anų laikų techniniu žargonu, Europos ir Jungtinių Valstijų gynyba šitaip būtų „sukabinta“: Sovietų Sąjunga negalėtų pulti nei vienos, nei kitos teritorijos, neužsitraukdama nepriimtinos totalinio branduolinio karo rizikos.

Toks „sukabinimas“ švelnino ir didėjančius Europos šalių, ypač Prancūzijos, nuogąstavimus dėl vokiečių neutralizmo. Po Schmidto pralaimėjimo 1982 metais Vokietijos socialdemokratų partija atrodė grįžtanti prie nacionalizmo ir neutralizmo – antai per 1986 metų rinkimus vienas jos lyderių, Oskar Lafontaine, netgi ragino Vokietiją pasitraukti iš jungtinės NATO vadovybės. Federacinę Respubliką drebino masinės demonstracijos prieš raketų dislokavimą.

Pajutę galimybę susilpninti Vokietijos ir NATO saitus, Brežnev ir jo įpėdinis Andropov priešinimąsi vidutinio nuotolio raketų dislokavimui padarė sovietų užsienio politikos ašimi. 1983 metų pradžioje Gromyko atvyko į Boną perspėti, kad sovietai pasitrauks iš ginkluotės kontrolės derybų Ženevoje tą pačią dieną, kai „Pershing“ raketos atsiras Vakarų Vokietijoje – toks grasinimas neabejotinai turėjo pakurstyti vokiečių protestuotojus. Kai 1983 metų liepą Kohl lankėsi Kremliuje, Andropov pareiškė Vokietijos kancleriui, kad šiam priėmus „Pershing II“

> karinė grėsmė Vakarų Vokietijai padidės daugeriopai. Be to, santykiai tarp mūsų šalių neišvengiamai patirs tam tikrų komplikacijų. Kaip kažkas [*Pravda*] neseniai pastebėjo, Vokietijos Federacinėje Respublikoje ir Vokietijos Demokratinėje Respublikoje gyvenantiems vokiečiams teks žiūrėti vieniems į kitus pro tankią raketų tvorą.[19]

Maskvos propagandos mašina pradėjo didelę kampaniją visose Europos šalyse. Masinės įvairių taikos šalininkų grupių demonstracijos

reikalavo, kad pirmenybė būtų teikiama nusiginklavimui, o ne naujoms raketoms, ir kad nedelsiant būtų paskelbtas branduolinių ginklų moratoriumas.

Kaskart, kai Vokietija atrodydavo linkstanti į neutralizmą, kuris prancūzų galvose reiškė nacionalizmą, Prancūzijos prezidentai stengdavosi priminti Bonai Europos arba Atlanto vienybės alternatyvą. Septintąjį dešimtmetį de Gaulle tvirtai gynė vokiečių požiūrį Berlyno klausimu. 1983 metais Mitterrand netikėtai karštai parėmė Amerikos planą dislokuoti Europoje vidutinio nuotolio raketas. Jis agitavo už jas ir Vokietijoje. „Visi, kas spekuliuoja Europos žemyno atskyrimu nuo Amerikos, mūsų manymu, ardo jėgų pusiausvyrą, taigi trukdo išlaikyti taiką", – Bundestage kalbėjo Mitterrand.[20] Akivaizdu, kad Prancūzijos prezidentui nacionalinis interesas matyti vidutinio nuotolio raketas Vokietijoje buvo viršesnis už bet kokią ideologinę brolystę, siejusią jo socialistų partiją su vokiečių socialdemokratais.

Reagan sugalvojo, kaip neutralizuoti sovietų diplomatinį puolimą: mainais už atsisakymą dislokuoti Amerikos vidutinio nuotolio raketas sovietai turėtų demontuoti savo SS-20.[21] Kadangi SS-20 buvo daugiau dingstis negu priežastis amerikiečių raketoms dislokuoti, toks siūlymas sukėlė rimtų klausimų apie Europos gynybos „atkabinimą" nuo Jungtinių Valstijų gynybos. Tačiau argumentai už „sukabinimą" buvo ezoteriški, o siūlymas panaikinti ištisą ginklų kategoriją buvo visiems lengvai suprantamas. Kadangi sovietai pervertino savo derybų pozicijas ir nesutiko tartis dėl Reagano siūlymo, vadinamasis nulinis variantas palengvino Europos vyriausybėms raketų dislokavimo procesą. Tai buvo puiki Reagano ir Vokietijos kanclerio Helmuto Kohlio, ištikimai rėmusio Amerikos planą, pergalė. Ir ji parodė, kad ligota sovietų vadovybė praranda gebėjimą bauginti Vakarų Europą.

Vidutinio nuotolio raketų dislokavimas pagerino atgrasymo strategiją; bet kai Reagan 1983 metų kovo 23 dieną paskelbė ketinąs kurti strateginę gynybą nuo sovietų raketų, jis jau grasino strateginiu proveržiu:

> ...Aš kreipiuosi į mūsų šalies mokslininkų bendriją, į tuos, kas davė mums branduolinius ginklus, prašydamas, kad didžius savo talentus dabar nukreiptų žmonijos ir taikos pasaulyje reikalui: duotų mums priemonę, kuri paverstų tuos branduolinius ginklus bejėgiais ir atgyvenusiais.[22]

Paskutiniai žodžiai, „bejėgiais ir atgyvenusiais", turbūt sukėlė šiurpulius Kremliuje. Branduolinis arsenalas buvo pagrindinis Sovietų Sąjungos kaip supergaliūnės statuso elementas. Dvidešimt Brežnevo

valdymo metų sovietai nėrėsi iš kailio stengdamiesi pasiekti strateginį paritetą su Jungtinėmis Valstijomis. Dabar vienu technologijos šuoliu Reagan rengėsi nubraukti viską, ko siekdama Sovietų Sąjunga varė save į bankrotą.

Bent iš dalies įgyvendinus Reagano užmojį sukurti šimtu procentų veiksmingą gynybą, Amerika būtų įgijusi strateginį pranašumą. Tuomet pirmasis amerikiečių smūgis galėtų būti sėkmingas, nes gynybos sistema, matyt, įstengtų susidoroti su palyginti mažomis ir dezorganizuotomis sovietų raketinėmis pajėgomis, kurios dar būtų išlikusios. Reagano paskelbta strateginės gynybos iniciatyva (SDI) mažių mažiausiai turėjo perspėti sovietų vadovus, kad ginklavimosi varžybos, kurias jie neapdairiai pradėjo septintąjį dešimtmetį, arba visiškai išsekins jų išteklius, arba atves prie amerikiečių strateginio proveržio.

Reagano SDI siūlymas kliudė opią ginčų dėl Amerikos gynybos politikos vietą. Iki Branduolinio amžiaus būtų atrodę absurdiška šalies gynybą grįsti jos gyventojų pažeidžiamumu. Vėliau debatai dėl strategijos įgavo kitokį pobūdį, iš dalies todėl, kad į juos įsijungė visiškai kiti žmonės. Iki Branduolinio amžiaus karinė strategija buvo svarstoma generaliniuose štabuose ir karo akademijose, dalyvaujant vos vienam kitam pašaliniui, dažniausiai karo istorikams, tokiems kaip B. H. Liddell Hart. Dėl didžiulės griaunamosios branduolinio ginklo galios tradicinė karinė kompetencija pasidarė ne tokia svarbi; bet kas, išmanantis naująją technologiją, galėjo dalyvauti svarstymuose, tad dauguma dalyvių dabar buvo šios srities mokslininkai, prie kurių šliejosi saujelė kitų akademinių sluoksnių atstovų.

Baisėdamiesi griovimo džinu, kurį jie patys išleido iš butelio, dauguma techninių ekspertų įtikėjo, jog politikai yra pakankamai neatsakingi, kad, įžvelgę bent minimalų šansą padaryti branduolinį karą pakenčiamą, susigundytų jį pradėti. Todėl mokslininkai jautė moralinę pareigą siūlyti tokias katastrofiškas strategijas, kad išsigąstų net patys beatodairiškiausi politikai. Grynas paradoksas: tie, kurie visiškai pagrįstai laikė save labiausiai atsakingais už civilizacijos ateitį, dabar ėmėsi propaguoti nihilistinę civilių naikinimo strategiją.

Prie šitokio požiūrio gynybos srityje dirbantys mokslininkai priėjo ne iš karto. Pirmąjį Branduolinio amžiaus dešimtmetį dauguma jų ragino stiprinti gynybą nuo tuo metu bemaž neegzistavusios sovietų oro antpuolio grėsmės. Pasiryžę neleisti kilti branduoliniam karui, mokslininkai, be abejonės, sąmonės kertelėje puoselėjo mintį, kad šitaip bus atitraukti ištekliai nuo puolamųjų ginklų, taigi sumažės Amerikos prevencinio smūgio tikimybė. O kai sovietai sukaupė tiek branduolinės

galios, kad galėjo nuniokoti Jungtines Valstijas, mokslinės bendrijos patarimai apvirto aukštyn kojomis. Nuo tol dauguma ėmė karštai propaguoti „abipusiškai garantuoto sunaikinimo“ (MAD) doktriną, kuri atgrasymą grindė prielaida, kad didžiulės tikėtinos civilių žmonių aukos sulaikys abi puses nuo branduolinio karo.

Gynybą siedama su savižudybės grėsme, „abipusiškai garantuoto sunaikinimo“ teorija buvo sąmoningas atsitraukimas nuo racionalumo strateginiuose skaičiavimuose. Praktiškai ji teikė didžiulį pranašumą, suprantama, psichologinį, tai pusei, kuri sugebės mesti tokius iššūkius, į kuriuos varžovai galėtų deramai atsakyti nebent totaliniu branduoliniu karu. Septintąjį ir aštuntąjį dešimtmetį tokią persvarą aiškiai turėjo Sovietų Sąjunga, kurios įprastines karines pajėgas visi laikė kur kas pranašesnėmis už Vakarų pajėgas. Kita vertus, šitokia strategija garantavo, kad branduolinis karas sunaikins pačią civilizaciją. Tad SDI šalininkais visų pirma tapo tie, kas stengėsi išvengti nepakeliamo pasirinkimo tarp kapituliacijos ir Armagedono.

Tačiau didžiuma žiniasklaidos ir gynybos srityje dirbančių intelektualų laikėsi visuotinai pripažintos išminties ir priešinosi SDI. Geriausią ir sąžiningiausią įvairių abejonių santrauką galima rasti knygoje, kurią sudarė Harold Brown, tarnavęs gynybos sekretoriumi Carterio administracijoje ir oro pajėgų sekretoriumi Johnsono administracijoje.[23] Brown pritarė tyrimo darbams, bet tvirtino, kad SDI dar nėra praktiškai įmanomas dalykas.[24] Richard Betts, vienas knygos bendraautorių, buvo įsitikinęs, kad sovietai ras būdų, kaip dezorientuoti bet kokio lygio gynybos sistemą, ir tai kainuos jiems mažiau negu amerikiečiams tą sistemą įrengti.[25] Johnso Hopkinso universiteto profesorius George Liska manė priešingai. Jis teigė, kad SDI gali būti veiksminga, bet, apsisaugojusi pati, Amerika nebeturėsianti akstino ginti sąjungininkus Europoje.[26] Robert Osgood visą šią kritiką papildė susirūpinimu, ar SDI nepažeidžia 1972 metų ABM sutarties ir ar nestabdys ginkluotės kontrolės pažangos.[27] Reikšdamas daugelio Vakarų sąjungininkų požiūrį, britų užsienio sekretorius Geoffrey Howe perspėjo nekurti „Maginot linijos kosmose“:

> Įrengimas gali užtrukti gana daug metų. Ilgi nesaugumo ir nestabilumo metai negali būti mūsų tikslas. Visi Sąjungininkai ir toliau turi laikytis nuostatos, kad NATO teritorijos saugumas yra nedalomas. Antraip abu Sąjungos ramsčiai gali pradėti byrėti.[28]

Tai buvo nauja, bet gana demoralizuojanti samprata: sąjungos išsaugojimo kaina turėtų būti kiekvienos sąjunginės valstybės civilių gy-

ventojų pažeidžiamumas. Be to, ir klaidinga. Juk akivaizdu, kad Amerikos noras rizikuoti branduoliniu karu dėl savo sąjungininkų Europoje turėjo didėti kone tiesiog proporcingai Amerikos gebėjimui apginti savo civilius gyventojus.

Ekspertai galėjo remtis vienokiais ar kitokiais techniniais argumentais, bet Reagan buvo perpratęs pamatinę politinę tiesą: branduolinių ginklų pasaulyje lyderis, kuris nesistengia apsaugoti savo visuomenės nuo atsitiktinumo, protą pametusio priešininko, branduolinio ginklo plitimo ir aibės kitų galimų pavojų, užsitrauktų būsimų kartų panieką, jei nelaimė kada nors įvyktų. Problemos sudėtingumas lėmė tai, kad prieš pradedant tyrimų programą nebuvo įmanoma įrodyti, kokia veiksminga bus SDI; joks ginklas niekada nebūtų buvęs sukurtas, jeigu iš pat pradžių būtų turėjęs atitikti tokius reiklius kriterijus.

Madingas argumentas – kad bet kokią gynybą galima dezorientuoti – ignoravo faktą, jog dezorientavimas dar negarantuoja rezultato. Kita vertus, taip, kaip apibūdino Reagan, SDI galėtų veikti tik iki tam tikro lygio; vėliau jos veiksmingumas vis mažėtų. Bet jeigu branduolinio puolimo kaina būtų pakankamai didelė, atgrasymas padidėtų, ypač dėl to, kad puolantysis negalėtų žinoti nei kurios kovinės galvutės prasiskverbs pro gynybą, nei į kuriuos taikinius pataikys. Be to, gynybos sistema, galinti sulaikyti nemažai sovietų raketų, būtų pakankamai veiksminga prieš nepalyginti silpnesnes naujų branduolinių šalių atakas.

Reagan nelabai paisė techninio pobūdžio kritikos, nes visų pirma jis ir nepropagavo SDI kaip strateginio dalyko. Jis pateikė ją kaip „liberalųjį“ siekinį apskritai eliminuoti branduolinį karą. Iš visų pokario prezidentų labiausiai stengęsis didinti Amerikos karinę galią, neišskiriant nė branduolinių pajėgų, Reagan tuo pat metu puoselėjo pacifistinę pasaulio be branduolinių ginklų viziją. Jo mėgstamas posakis, kad „branduolinio karo neįmanoma laimėti, todėl jo nereikia nė pradėti“,[29] visiškai nesiskyrė nuo radikaliųjų administracijos kritikų ištarmių. Tačiau Reagan neįžvelgė jokio prieštaravimo tarp karinės galios didinimo ir savo pacifizmo – toks pat dvilypis buvo ir jo požiūris į santykius su Sovietų Sąjunga. Atsiminimuose jis šitaip aprašė savo nuostatą dėl branduolinių ginklų:

> *Niekas* negali „laimėti“ branduolinio karo. Bet kol branduoliniai ginklai egzistuoja, visada tvyros pavojus, kad jie bus panaudoti, o sprogus pirmam branduoliniam užtaisui, kas žino, kuo visa tai baigsis?
>
> Todėl mano svajone tapo pasaulis be branduolinių ginklų...[30]

Asmeninį Reagano baisėjimąsi branduoliniu karu stiprino itin pažodiškas tikėjimas bibline Armagedono pranašyste. Girdėjau jį kalbant bemaž tokiais pat žodžiais, kaip aprašė jo biografas:

> Tarytum sceną iš filmo jis papasakojo baisų epizodą iš Armagedono aprašymo, kur 200 milijonų raitelių armiją, įsiveržusią iš Rytų, išnaikina piktenybės. Reagan mano, kad „piktenybės" yra pranašystė branduolinio karo, kai „išdega akys, iškrenta plaukai ir taip toliau". Jis įsitikinęs, kad šis fragmentas išpranašavo Hirosimą.[31]

Joks Taikos šalininkų judėjimo narys nebūtų įstengęs taip iškalbingai pasmerkti branduolinių ginklų kaip Ronald Reagan. 1983 metų gegužės 16 dieną darydamas pareiškimą apie MX tarpžemyninių raketų dislokavimą, jis išreiškė karštą viltį, kad kada nors šis procesas bus apgręžtas ir visi branduoliniai ginklai bus eliminuoti:

> Aš netikiu, kad, iki mūsų kartą pakeis vėlesnės kartos, pasauliui pavyks išgyventi su šitokiais ginklais, kuriuos abi pusės laiko nukreipusios viena į kitą, kokiam kvailiui ar maniakui ar atsitiktinumui nesukėlus tokio karo, kuris taps mūsų visų pabaiga.[32]

Kai Reagan pasiūlė SDI idėją, jo kalba buvo tokia pat aistringa, kaip ir nestandartinė, nors ir praėjusi biurokratinį „valymo" filtrą, privalomą visiems prezidentams. Tuo atveju, jei derybos dėl ginkluotės kontrolės tęstųsi pernelyg ilgai, SDI padėtų Amerikai vienašališkai apsisaugoti nuo branduolinės grėsmės. Amerikos mokslas, kalbėjo Reagan, padarys branduolinius ginklus atgyvenusiais.[33]

Sovietų lyderiams moralinės Reagano apeliacijos nedarė įspūdžio, bet jie buvo priversti rimtai vertinti Amerikos techninį potencialą ir strateginį net ir netobulos gynybos poveikį. Kaip jau sykį atsitiko prieš keturiolika metų, kai Nixon pasiūlė ABM, sovietai reagavo priešingai, nei pranašavo ginkluotės kontrolės šalininkai: SDI atrakino ginkluotės kontrolės duris. Sovietai grįžo į derybas, iš kurių jie buvo pasitraukę dėl vidutinio nuotolio raketų dislokavimo Europoje.

Kritikai tvirtino, kad Reagan elgiasi ciniškai ir kad jo piešiama branduolinių ginklų atsikratymo perspektyva tėra pastangų spartinti ginklavimosi varžybas priedanga. Tačiau kas jau kas, bet cinikas Reagan nebuvo – veikiau optimistinio visų amerikiečių tikėjimo, kad tai, kas būtina, yra pasiekiama, reiškėjas. Juk patys raiškiausi jo pareiškimai apie branduolinių ginklų eliminavimą nebuvo iš anksto parengti.

Taip radosi paradoksas: prezidentas, kuris tiek daug nuveikė modernizuodamas Amerikos strateginį arsenalą, ne mažiau prisidėjo ir jį

diskredituojant. Tie priešininkai ir sąjungininkai, kurie pažodžiui interpretavo tai, ką Reagan viešai kalbėjo apie branduolinius ginklus ir privačiai – apie neišvengiamą Armagedoną, tegalėjo padaryti vienintelę išvadą: labai mažai tikėtina, kad prezidentas panaudos šiuos ginklus, nors jais ir paremta visa Amerikos gynyba.

Kiek kartų prezidentas turėjo pakartoti savo frazę, jog „branduolinio karo... nereikia nė pradėti“, kad priešas liautųsi tikėjęs Amerikos branduolinio atsako tikimybe? Kiek kartų reikėjo mažinti savo branduolinį arsenalą, kad lankstaus atsako strategija taptų techniškai neįmanoma? Laimė, sovietai jau buvo pasidarę pernelyg silpni, kad patikrintų, kaip yra iš tikrųjų; vis spartėjantis Sovietų Sąjungos nuosmukis išsklaidė Amerikos sąjungininkų nerimą.

Kad Reagan nėra cinikas išryškėdavo kas kartą, kai jis tardavosi įžvelgęs galimybę įgyvendinti savo svajonę apie nebranduolinį pasaulį. Būdamas įsitikinęs, jog eliminuoti branduolinį karą objektyviai yra taip svarbu, kad visi protingi žmonės jį palaikysią, Reagan skubėjo dvišalėmis derybomis su sovietais spręsti pačius fundamentaliausius klausimus, nė negalvodamas konsultuotis su sąjungininkais, kurių nacionaliniai interesai buvo nė kiek ne mažiau paliečiami. Itin dramatiškai tai pasireiškė 1986 metais per Reagano susitikimą su Gorbačiovu Reikjavike. Keturiasdešimt aštuonias valandas audringai skraidę „amerikiniais kalneliais“, Reagan ir Gorbačiov iš principo susitarė per penkerius metus 50 procentų sumažinti visas strategines pajėgas ir per dešimtį metų sunaikinti visas balistines raketas. Vienu metu Reagan vos nepriėmė sovietų siūlymo likviduoti apskritai visus branduolinius ginklus.

Taigi Reikjavike nedaug trūko iki sovietų ir amerikiečių kondominiumo, kurio sąjungininkai ir neutralieji taip seniai bijojo. Jeigu kitos branduolinės valstybės būtų atsisakiusios palaikyti sovietų ir amerikiečių susitarimą, joms būtų grėsęs visuomenės smerkimas, supergaliūnių spaudimas ir tarptautinė izoliacija; jeigu būtų palaikiusios, tai būtų reiškę, kad Jungtinės Valstijos ir Sovietų Sąjunga faktiškai privertė Didžiąją Britaniją, Prancūziją ir Kiniją išsižadėti nepriklausomų branduolinių galiūnių statuso, o tam tuometinės Thatcher bei Mitterrand'o vyriausybės ir Kinijos vadovai anaiptol nebuvo pasirengę.

Reikjaviko sandėris žlugo paskutinę akimirką dėl dviejų priežasčių. Tik neseniai atėjęs į valdžią Gorbačiov paprasčiausiai pervertino savo galimybes. Strateginių raketų likvidavimą jis mėgino susieti su SDI bandymų uždraudimu dešimčiai metų, tačiau apsiriko vertindamas pašnekovą ir savo derybų pozicijų stiprumą. Išmintingiausia Gorbačiovui

būtų buvę siūlyti skelbti tai, dėl ko sutarta – tai yra dėl raketinių pajėgų likvidavimo, – o SDI bandymų klausimą perduoti ginkluotės kontrolės derybininkams Ženevoje. Tai būtų įšaldę pasiektą susitarimą ir neabejotinai sukėlę didelę krizę ir Atlanto sąjungoje, ir kinų–amerikiečių santykiuose. Reikalaudamas daugiau Gorbačiov atsitrenkė į pažadą, kurį Reagan davė prieš susitikimą, – kad SDI nebus derėjimosi objektas. Gorbačiovui primygtinai spaudžiant, Reagan pasielgė taip, kaip nebūtų pataręs joks užsienio politikos profesionalas, – atsistojo ir išėjo iš kambario. Kai po keleto metų aš paklausiau vieno Gorbačiovo patarėjo, dalyvavusio Reikjaviko susitikime, kodėl sovietai neįtvirtino bent to, su kuo Jungtinės Valstijos jau buvo sutikusios, jis atsakė: „Mes buvome numatę viską, išskyrus tai, kad Reagan gali išeiti."

Netrukus po to George Shultz pasakė rūpestingai apgalvotą kalbą, kurioje paaiškino, kodėl Reagano svajonė likviduoti branduolinius ginklus iš tiesų yra naudinga Vakarams.[34] Tačiau jo gudriai suformuluoti posakiai apie „mažiau branduolinį pasaulį" rodė, kad Valstybės departamentas – skausmingai suvokiantis sąjungininkų nerimą – dar nėra persiėmęs Reagano vizija apie visišką branduolinių ginklų panaikinimą.

Po Reikjaviko Reagano administracija ėmėsi tos Reikjaviko darbotvarkės dalies, kurią buvo galima realizuoti nedelsiant – sumažinti strategines pajėgas 50 procentų, – ir kuri buvo laikoma pirmu žingsniu visų raketų uždraudimo link. Vašingtonas ir Maskva susitarė sunaikinti Europoje esančias amerikiečių ir sovietų trumpesnio bei vidutinio nuotolio balistines raketas. Kadangi šis susitarimas nelietė Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos branduolinių pajėgų, tarp sąjungininkų nekilo ir ginčų – tokių kaip prieš dvidešimt penkerius metus. Tuo pačiu prasidėjo Vokietijos denuklearizacija, taigi ir potencialus Vokietijos tolimas nuo Atlanto sąjungos. Didžiausią naudą iš savo denuklearizacijos Vokietija būtų gavusi tuo atveju, jeigu būtų įsipareigojusi pirma nenaudoti branduolinių ginklų, o tai buvo nesuderinama su NATO strategija ir dislokuotomis amerikiečių raketomis. Jei Šaltasis karas būtų tęsęsis, Federacinės Respublikos užsienio politika galėjo pasidaryti labiau nacionalinė, mažiau orientuota į NATO – štai kodėl britų ministrė pirmininkė Thatcher taip nerimavo dėl ginkluotės kontrolės derybose ryškėjančios tendencijos.

Tai, kas anksčiau buvo maratono lenktynės, Reagan pavertė sprintu. Jo konfrontacinis stilius ir rizikinga diplomatija tikriausiai būtų buvęs veiksmingi Šaltojo karo pradžioje, kol dar nebuvo susiklosčiusios interesų sferos, arba iškart po Stalino mirties. Kažką panašaus

Churchill siūlė grįžęs į valdžią 1951 metais. Kol Europa buvo nepajudinamai padalyta ir kol Sovietų Sąjunga vis dar pasitikėjo savimi, mėginimas jėga primesti sureguliavimą bemaž neabejotinai būtų sukėlęs rimtą susikirtimą su sovietais, taigi ir nesantaiką Atlanto sąjungoje, kurios dauguma narių nenorėjo nereikalingos įtampos. Devintąjį dešimtmetį sovietų stagnacija vėl leido imtis puolamosios strategijos. Ar Reagan suprato, kaip smarkiai palūžusi sovietų valia, ar tiesiog jo įnoris sutapo su palankiomis aplinkybėmis?

Galiausiai nesvarbu, ar Reagan vadovavosi nuojauta, ar analize. Šaltasis karas baigėsi, ir tai atsitiko – bent iš dalies – dėl spaudimo, kurį Reagano administracija darė sovietų sistemai. Reagano prezidentavimo pabaigoje Rytų–Vakarų dialogas grįžo prie *détente* laikų pavyzdžio. Ginkluotės kontrolė vėl tapo Rytų–Vakarų derybų šerdimi, tiesa, daugiau akcentuojant ginkluotės mažinimą ir labiau linkstant prie ištisų ginklų rūšių eliminavimo. Regioniniuose konfliktuose Sovietų Sąjunga dabar laikėsi gynybinės pozicijos ir buvo beveik praradusi savo gebėjimą inicijuoti neramumus. Atlėgus nerimui dėl saugumo, abiejose Atlanto pusėse ėmė stiprėti nacionalizmas, nors ir toliau buvo deklaruojama sąjungininkų vienybė. Amerika juo toliau, juo labiau kliovėsi ginklais, dislokuotais savo pačios teritorijoje ir jūrose, o Europa plėtė savo politines galimybes Rytų atžvilgiu. Galų gale šios neigiamos tendencijos išnyko komunizmui žlugus.

Bene radikaliausiai pasikeitė Rytų–Vakarų politikos pateikimas Amerikos visuomenei. Nuožmią Šaltojo karo geostrateginę politiką Reagan instinktyviai buvo įspraudęs tarp ideologinio kryžiaus žygio ir utopiško taikos troškimo, kurie patiko abiem pagrindinėms amerikiečių požiūrio į tarptautinius reikalus pakraipoms – misionieriškajai ir izoliacionistinei, „teologinei“ ir „psichiatrinei“.

Faktiškai Reagano mąstymas buvo artimesnis klasikiniam amerikiniam mąstymui negu Nixono. Nixon niekada nebūtų pavadinęs Sovietų Sąjungos „blogio imperija“, bet jis nebūtų ir siūlęs atsisakyti visų branduolinių ginklų ar tikėjęsis užbaigti Šaltąjį karą vienu įspūdingu asmeniniu susitaikymu su sovietų vadovais per vienui vieną susitikimą. Reagano ideologija pridengdavo jį kaskart, kai jis skelbdavo pusiau pacifistines mintis, už kurias liberalus prezidentas būtų sutrintas į miltus. O jo pasiryžimas gerinti Rytų–Vakarų santykius, ypač antrosios kadencijos metu, drauge su jo laimėjimais sušvelnindavo jo retorikos karingumą. Abejotina, ar Reagan būtų galėjęs ilgai balansuoti ant lyno, jeigu Sovietų Sąjunga būtų ir toliau likusi rimta varžovė. Tačiau antroji Reagano kadencija sutapo su prasidėjusia

komunistinės sistemos dezintegracija, ir jo administracijos politika paspartino šį procesą.

Michail Gorbačiov, septintasis Sovietų Sąjungos vadovas pradedant nuo Lenino, užaugo neregėtos galios ir prestižo šalyje. Tačiau jam likimas lėmė vadovauti baigčiai imperijos, kuriai sukurti buvo paaukota tiek kraujo ir turtų. Kai 1985 metais Gorbačiov atėjo į valdžią, jis tapo lyderiu branduolinės supergaliūnės, atsidūrusios ekonominio ir socialinio irimo būklėje. Kai 1991 metais Gorbačiov valdžią prarado, sovietų kariuomenei parėmus jo varžovą Borisą Jelciną, komunistų partija jau buvo paskelbta už įstatymo ribų, o imperija, kurią kruvinomis pastangomis lipdė visi rusų valdovai nuo Petro Pirmojo laikų, – subyrėjusi.

1985 metų kovo mėnesį, kai Gorbačiov tapo generaliniu sekretoriumi, toks žlugimas būtų atrodęs neįtikėtinas. Kaip ir visi jo pirmtakai, Gorbačiov kėlė ne tik baimę, bet ir viltį. Baimę – kaip lyderis supergaliūnės, grėsmingos jau vien dėl paslaptingo jos valdymo stiliaus; viltį – kad naujas generalinis sekretorius pradės ilgai lauktą posūkį į taiką. Kiekvienas Gorbačiovo žodis buvo kruopščiai analizuojamas ieškant įtampos mažinimo ženklų; demokratinės šalys buvo iš anksto nusiteikusios laikyti Gorbačiovą naujos eros šaukliu – kaip, beje, visus jo pirmtakus po Stalino.

Bent sykį demokratijų tikėjimas pasirodė nesąs paremtas vien tuščiais troškimais. Gorbačiov priklausė kitokiai kartai negu tie sovietų vadovai, kurių dvasią buvo palaužęs Stalin. Jis nebuvo toks storžievis kaip jo nomenklatūriniai pirmtakai. Itin protingas ir galantiškas, jis buvo panašus į kiek atitrūkusius nuo gyvenimo personažus iš XIX amžiaus rusų romanų – kosmopolitiškas ir drauge provincialus, protingas, bet tarsi išsiblaškęs, įžvalgus, bet nesuvokiantis pagrindinės savo dilemos.

Pasaulis net atsiduso iš palengvėjimo. Štai pagaliau atėjo ilgai laukta, vis nutoldavusi sovietų ideologinės transformacijos akimirka. Iki pat 1991 metų pabaigos Vašingtonas laikė Gorbačiovą nepakeičiamu partneriu kuriant naują pasaulio tvarką – tokiu nepakeičiamu, kad prezidentas Bush pasirinko Ukrainos parlamentą, bene netinkamiausią iš visų forumų, sovietų lyderio teigiamybėms išliaupsinti ir Sovietų Sąjungos išsaugojimo svarbai pabrėžti. Išlaikyti Gorbačiovą valdžioje tapo svarbiausiu Vakarų politikų tikslu, mat jie buvo įsitikinę, kad su bet kuria kita figūra kalbėtis būtų kur kas sunkiau. Per keistą, matyt, antigorbačiovišką pučą 1991 metų rugpjūtį visų demokratinių

šalių lyderiai susibūrė „teisėtumo" pusėje, remdami komunistinę konstituciją, kuri atvedė Gorbačiovą į valdžią.

Tačiau didžioji politika neatleidžia silpnumo – net jeigu auka dėl to nekalta. Gorbačiovo magija buvo stipriausia, kai jis pasirodė pasauliui kaip į santaiką linkęs ideologiškai priešiškos, branduoliniais ginklais ginkluotos Sovietų Sąjungos lyderis. Bet kai Gorbačiovo politika pradėjo atspindėti veikiau sutrikimą, o ne ryžtą, jo reputacija ėmė šlyti. Po žlugusio komunistų perversmo praėjus penkiems mėnesiams, jis buvo priverstas atsistatydinti ir užleisti valdžią Jelcinui; procedūra buvo lygiai tokia pat „neteisėta" kaip ir ta, kuri vos prieš penketą mėnesių sukėlė Vakarų rūstybę. Šį kartą demokratinės šalys greitai persimetė prie Jelcino, remdamosios daugiausiai tais pačiais argumentais, kuriais dar visai neseniai teisino paramą Gorbačiovui. Ignoruojamas aplinkinio pasaulio, kuris ką tik jį garbino, Gorbačiov nuėjo į užmarštį, kur paprastai atsiduria politikai, patyrę nesėkmę siekdami jų galimybes viršijančių tikslų.

Faktiškai Gorbačiov įvykdė vieną reikšmingiausių savo meto revoliucijų. Jis sunaikino komunistų partiją, kuri buvo specialiai sukurta valdžiai užgrobti bei išlaikyti ir kuri kontroliavo praktiškai visus sovietų gyvenimo aspektus. Revoliucijos kilvateryje liko šimtmečiais uoliai statytos imperijos šipuliai. Gavę nepriklausomybę, bet prisibijantys Rusijos nostalgijos senajai imperijai, jie tapo naujais nestabilumo elementais, kuriems kelia pavojų ir buvę jų imperiniai šeimininkai, ir įvairios tautinės mažumos – dažniausiai rusų, – suneštos į jų žemes per Rusijos valdymo šimtmečius. Tokie rezultatai nė iš tolo nepanašūs į tai, ko siekė Gorbačiov. Jis norėjo savo šaliai modernizacijos, o ne laisvės; komunistų partiją jis mėgino priderinti prie aplinkinio pasaulio. Tačiau tik sukėlė griūtį sistemos, kuri jį išugdė ir kuriai turėjo būti dėkingas už iškilimą.

Savo šalies kaltinamas dėl visų nelaimių, atsitikusių jam esant aukščiausiame poste, užmirštas demokratinių valstybių ir sutrikęs dėl savo nesugebėjimo išlaikyti valdžią, Gorbačiov iš tikrųjų nenusipelnė nei egzaltuoto aukštinimo, nei paniekos, tekusių jo daliai. Nes jis paveldėjo iš tiesų sunkų, gal net neįveikiamą problemų rinkinį. Kai Gorbačiov tapo generaliniu sekretoriumi, sovietų nuosmukio mastas dar tik buvo pradėjęs ryškėti. Keturiasdešimt Šaltojo karo metų sutelkė prieš Sovietų Sąjungą plačią bemaž visų pramoninių šalių koaliciją. Jos buvusi sąjungininkė Kinija grynai praktiniais sumetimais perėjo į priešininkų stovyklą. Vieninteliai sovietams likę sąjungininkai buvo satelitai Rytų Europoje, kuriems išsilakstyti neleido Brežnevo doktrinoje užslėptas

grasinimas panaudoti jėgą, bet jie ne didino, o sekino sovietų išteklius. Sovietų avantiūros trečiajame pasaulyje ir brangiai kainavo, ir nedavė norimų rezultatų. Afganistane Sovietų Sąjunga patyrė tokių pat išmėginimų kaip Amerika Vietname; vienintelis skirtumas – kad tai vyko prie pat jos neaprėpiamos imperijos sienų, o ne kažkur kitame pasaulio krašte. Atsigaunanti Amerika visur – nuo Angolos iki Nikaragvos – sovietų ekspansionizmą vertė brangiomis aklavietėmis arba diskredituojančiomis nesėkmėmis, o jos strateginės galios didėjimas, visų pirma SDI, tapo technologiniu iššūkiu, kurio negalėjo atremti inertiška ir per didelę naštą velkanti sovietų ekonomika. Tuo metu, kai Vakarai vykdė superkompiuterių ir mikroschemų revoliuciją, naujojo sovietų vadovo akyse jo šalis grimzdo į technologinio atsilikimo pelkę.

Nors Gorbačiov galiausiai pralaimėjo, bet jis nusipelno pagarbos už tai, kad ryžosi stoti akis į akį su Sovietų Sąjungos dilemomis. Iš pradžių jis, regis, tikėjo galėsiąs atgaivinti visuomenę išvalęs komunistų partiją ir centrinį planavimą papildęs kai kuriais rinkos ekonomikos elementais. Gorbačiov neįsivaizdavo, kokio titaniško darbo imasi, bet jis puikiai suprato, kad tam būtinas tarptautinės ramybės tarpsnis. Šiuo požiūriu Gorbačiovo išvados ne itin skyrėsi nuo visų jo pirmtakų, valdžiusių po Stalino. Bet antai Chruščiov šeštąjį dešimtmetį vis dar tikėjo, kad sovietų ūkis netrukus įveiks kapitalistinę sistemą, o Gorbačiov devintąjį dešimtmetį jau suprato, kad Sovietų Sąjungai labai ilgai teks kopti iki tokio pramonės gamybos lygio, kad ji bent iš tolo galėtų lygintis su kapitalistų pasauliu.

Kad gautų šį atokvėpį, Gorbačiov iš pagrindų pakeitė sovietų užsienio politiką. XXVII partijos suvažiavime, vykusiame 1986 metais, marksistinė-lenininė ideologija buvo bemaž visa išmesta už borto. Ankstesnius taikaus sambūvio laikotarpius Kremlius teisindavo kaip laikiną pertrauką jėgų santykiui pakoreguoti, nė akimirkai nenutraukiant klasių kovos. Gorbačiov pirmas iš sovietų vadovų apskritai išsižadėjo klasių kovos ir paskelbė sambūvį savitiksliu. Nors jis ir toliau tvirtino, jog tarp Rytų ir Vakarų esama ideologinių skirtumų, tačiau teigė, kad jie nublanksta prieš tarptautinio bendradarbiavimo būtinybę. Negana to, į sambūvį Gorbačiov žiūrėjo kitaip negu jo pirmtakai – ne kaip į atokvėpį prieš lemiamą kovą, o kaip į būtiną komunistinio ir kapitalistinio pasaulio tarpusavio santykių sudėtinę dalį. Ir aiškino jį ne kaip neišvengiamą kelio į galutinę komunizmo pergalę etapą, o kaip indėlį į visos žmonijos gerovę.

Savo knygoje *Perestroika* – tas žodis reiškia „reformas" – Gorbačiov šitaip apibūdino naująjį požiūrį:

> Tiesą sakant, skirtumai liks. Bet ar mums verta dėl jų kautis? Ar nebūtų korektiškiau vardan visos žmonijos interesų, vardan gyvybės Žemėje interesų peržengti tai, kas mus skiria? Mes pasirinkome savo kelią, sutvirtinę naujas politines nuostatas tiek atsakingais pareiškimais, tiek konkrečiais žingsniais ir veiksmais. Žmonės pavargo nuo įtampos ir konfrontacijos. Jie norėtų saugesnio ir patikimesnio pasaulio – pasaulio, kur kiekvienas gali gyventi pagal savo filosofines, politines bei ideologines pažiūras ir gyvenimo būdą.[35]

Gorbačiov jau buvo užsiminęs apie tokį požiūrį prieš dvejus metus, per spaudos konferenciją po savo pirmojo susitikimo su Reaganu 1985 metais:

> Tarptautinei padėčiai šiandieną būdingas vienas itin svarbus bruožas, į kurį ir mes, ir Jungtinės Amerikos Valstijos privalome atsižvelgti savo užsienio politikoje. Aš turiu galvoje štai ką. Dabartinėje situacijoje mes kalbame ne vien apie konfrontaciją tarp dviejų visuomenės sistemų, bet ir apie pasirinkimą tarp išlikimo ir abipusio susinaikinimo.[36]

Savaime aišku, Šaltojo karo veteranai turėjo sunkumų mėgindami suprasti, ar Gorbačiovo skelbiamas taikus sambūvis kuo nors skiriasi nuo ankstesnių. 1987 metų pradžioje aš buvau susitikęs su Anatolijumi Dobryninu, tuometiniu Centro komiteto Tarptautinio skyriaus vadovu (tai daugiau ar mažiau atitinka Baltųjų rūmų nacionalinio saugumo patarėjo rangą), nejaukiame Centro komiteto pastate Maskvoje. Dobrynin kelis kartus niekinamai atsiliepė apie afganų vyriausybę, kurią Maskva rėmė, tad aš jo paklausiau, ar Brežnevo doktrina dar galioja. Dobrynin atkirto: „O kas verčia jus manyti, kad Kabulo vyriausybė komunistinė?“

Kai aš pranešiau Vašingtonui, jog ši pastaba tarsi liudija, kad sovietai yra pasirengę atsiriboti nuo savo marionečių afganų, daugelis buvo linkę manyti, kad Dobrynin tiesiog užsimiršo, norėdamas įtikti senam draugui – nors tokio jo bruožo man nepavyko įžvelgti per bemaž dešimtį metų „neoficialių kontaktų“. Vis dėlto skepticizmas atrodė pateisinamas, nes Gorbačiovo deklaruojamos užsienio politikos pataisos neskubėjo tapti pastebimais pokyčiais. Sovietų vadovai mechaniškai kartojo, kad naujoji doktrina yra būdas „atimti iš Vakarų priešo įvaizdį“ ir šitaip susilpninti Vakarų vienybę. „Naujasis mąstymas“, kaip skelbė Gorbačiov 1987 metų lapkritį, „pradėjo skintis kelią tarptautiniuose reikaluose, griaudamas antitarybiškumo ir įtarumo mūsų iniciatyvų bei veiksmų atžvilgiu stereotipus“.[37] Sovietų taktika derybose dėl ginkluotės kontrolės labai priminė jų taktiką pirmais

Nixono prezidentavimo metais – visokeriopai stengtis pakenkti gynybos sistemoms, išlaikant užslėptą puolimo grėsmę.

Didelės valstybės valdymas panašus į supertanklaivio, kuris sveria šimtus tūkstančių tonų ir kurio posūkio spindulys yra ne viena dešimtis mylių. Norėdami padaryti poveikį išoriniam pasauliui, jos lyderiai privalo atsižvelgti į savo biurokratijos nuotaikas. Vyriausybių vadovai formaliai nustato politikos kryptį, tačiau interpretuoti, ką jų vadai galėjo turėti galvoje, tenka valstybės biurokratijai. Vadovai beveik neturi laiko ar žmonių kasdien tikrinti, kaip – su visais niuansais – įgyvendinamos jų direktyvos. Ironiška, bet juo didesnė ir sudėtingesnė valstybės tarnautojų armija, juo labiau taip yra. Net ir lankstesnėse negu sovietinė valdymo sistemose politikos pokyčiai vyksta ledynų slinkimo greičiu.

Ilgainiui Gorbačiovo diegiamų permainų nebegalėjo išvengti ir biurokratija, susiklosčiusi per bemaž trisdešimt Gromyko vadovavimo Užsienio reikalų ministerijai metų. Nes Gorbačiovo „naujasis mąstymas" siekė kur kas toliau, negu vien priderinti nusistovėjusią sovietų politiką prie naujų realijų; jis visiškai sunaikino intelektinius ankstesnės sovietų užsienio politikos pamatus. Klasių kovos koncepciją pakeitęs vilsoniška globalinės tarpusavio priklausomybės tema, Gorbačiov brėžė suderinamų interesų pasaulį, grindžiamą pamatine harmonija, – visišką priešingybę oficialiajai leninizmo ortodoksijai ir istoriniam marksizmui.

Ideologijos žlugimas ne tik išmušė sovietų užsienio politikai iš po kojų istorinį pagrindą bei tikėjimą savo teisumu, bet ir dar labiau apsunkino sovietų padėtį. Devintojo dešimtmečio viduryje sovietų politikus buvo užgriuvę tiek problemų – išspręsti bent vieną iš jų būtų buvę ganėtinai sunku, – kad jos pasirodė nepakeliamos. Tai buvo ir santykiai su Vakarų demokratijomis bei Kinija, ir įtampa satelitų orbitoje, ir ginklavimosi varžybos, ir vidaus ekonominės bei politinės sistemos sąstingis.

Iš pradžių Gorbačiovo veiksmai ne itin skyrėsi nuo sovietinio stereotipo, susiklosčiusio po Stalino mirties, – stengtis mažinti įtampą per simbolinius, atmosferą kuriančius dalykus ar bent tai, kas praeityje daugiausiai būdavo atmosferos dalykais. 1985 metų rugsėjo 9 dieną *Time* žurnalas išspausdino interviu su Gorbačiovu, kuriame jis išdėstė savąją taikaus sambūvio sampratą:

> Jūs klausėte, koks svarbiausias dalykas lemia sovietų ir amerikiečių santykius. Manyčiau, tas neginčijamas faktas, kad, ar patinkame vieni kitiems, ar nepatinkame, išlikti arba žūti galime tik drauge. Pagrindinis klausimas,

> į kurį mes turime atsakyti: ar esame pasirengę galų gale pripažinti, kad nėra kito būdo gyventi pasaulyje kartu, ir ar esame pasirengę perjungti savo mąstymą bei veikimo būdą iš karinių bėgių į taikius.[38]

Gorbačiovo dilema buvo ta, kad, viena vertus, jo pareiškimus pasaulis vertino Malenkovo ir Chruščiovo prieš trisdešimt metų pasakytų žodžių kontekste, kita vertus, jie buvo pernelyg migloti, kad paskatintų konkretų atsaką. Nei vienai, nei kitai pusei nesiūlant politinio sureguliavimo, Gorbačiov nugrimzdo į pastarųjų dviejų dešimtmečių ortodoksiją, kai Rytų–Vakarų diplomatija buvo tapatinama su ginkluotės kontrole.

Ginkluotės kontrolė buvo tapusi itin sudėtingu dalyku, apimančiu tiek ezoterinių subtilybių, kad joms išspręsti – net ir turint geriausių ketinimų – būtų prireikę daugybės metų. O Sovietų Sąjungai atokvėpio reikėjo nedelsiant ir ne šiaip nuo įtampos, o nuo ekonominio spaudimo ir ypač nuo ginklavimosi varžybų. Nebuvo jokios vilties visa tai pasiekti triūsingomis procedūromis nustatant sutartus galios lygius, lyginant nepalyginamas sistemas, derinant painias tikrinimo procedūras ir po to kelerius metus jas įgyvendinant. Tokiomis sąlygomis ginkluotės kontrolės derybos darėsi veiksminga priemone spausti sukežusią sovietų sistemą, juolab kad jos nebuvo skirtos šiam tikslui.

Paskutinę savo galimybę greitai sustabdyti ginklavimosi varžybas ar bent sustiprinti įtampą tarp NATO sąjungininkų Gorbačiov praleido 1986 metais Reikjavike. Bet panašu, kad Gorbačiov jautėsi pakliuvęs į spąstus – kaip Chruščiov dėl Berlyno prieš ketvirtį amžiaus – tarp savų „vanagų" ir „balandžių". Gali būti, kad jis matė Amerikos derybinės pozicijos pažeidžiamumą, ir bemaž neabejotina, kad tuo metu jau buvo supratęs savo paties imperatyvus. Bet kariniai patarėjai tikriausiai sakė jam, kad, jeigu jis sutiks demontuoti visas raketas, o SDI plėtosis toliau, tai kuri nors būsima Amerikos administracija gali sulaužyti susitarimą ir įgyti lemiamą pranašumą prieš smarkiai sumažintas (arba net visiškai likviduotas) sovietų raketines pajėgas. Formaliai tai buvo tiesa, bet tiesa buvo ir ta, kad Kongresas bemaž neabejotinai būtų atsisakęs finansuoti SDI, jei pagal kokį nors Reikjaviko formule grindžiamą ginkluotės kontrolės susitarimą būtų eliminuotos visos raketos. Be to, sovietams būtų buvusi naudinga bemaž neišvengiama kontroversija, kurią Reikjaviko planas būtų sukėlęs tarp Jungtinių Valstijų ir kitų branduolinių valstybių.

Ainiai visada labiau linkę dėl nesėkmių kaltinti asmenybes, o ne aplinkybes. Faktiškai Gorbačiovo užsienio politika – ypač ginkluotės

kontrolės srityje – buvo subtiliai atnaujinta pokarinės sovietų strategijos atmaina. Nedaug trūko, kad jai būtų pavykę denuklearizuoti Vokietiją ir sukurti prielaidą nacionalesnei Vokietijos politikai, remiantis dviem dalykais: kad Amerika bus mažiau linkusi rizikuoti branduoliniu karu dėl šalies, kuri vengia rizikos, susijusios su branduoline savo pačios gynybos strategija, ir kad Vokietija gali vis labiau gundytis sutvirtinti denuklearizaciją kokiu nors ypatingu savo statusu.

Mechanizmą Atlanto sąjungai susilpninti Gorbačiov pasiūlė kalbėdamas Europos Taryboje 1989 metais, kai jis iškėlė savo idėją apie „Bendrus Europos namus“ – miglotą struktūrą, besidriekiančią nuo Vancouverio iki Vladivostoko, kurioje visi būtų sąjungoje su visais ir sąjungos prasmė sumenktų iki beprasmybės ribos. Tačiau Gorbačiovui trūko laiko – pagrindinės sąlygos jo politikai subręsti. Tiktai kokia nors greita permaina galėjo leisti jam perskirstyti prioritetus. Bet po Reikjaviko jis buvo priverstas grįžti prie daug laiko reikalaujančio diplomatinio proceso – derybų dėl strateginių pajėgų sumažinimo 50 procentų ir nulinio varianto vidutinio nuotolio raketų atžvilgiu, – kuriam užbaigti reikėjo ne vienerių metų ir kuris nė kiek nelengvino Gorbačiovo pagrindinės problemos: kad ginklavimosi varžybos baigia išsiurbti Sovietų Sąjungos syvus.

Netekęs vilties, 1988 metų gruodį Gorbačiov liovėsi siekęs ilgalaikių laimėjimų ir ėmėsi vienašališkai mažinti sovietų kariuomenę. Programinėje kalboje, pasakytoje Jungtinėse Tautose gruodžio 7 dieną, jis paskelbė apie vienašališką mažinimą 500 000 karių ir 10 000 tankų, įskaitant pusę tankų, atgręžtų prieš NATO, ir apie Vidurio Europoje liekančių pajėgų perorganizavimą grynai gynybiniams uždaviniams. Norėdamas nuraminti Kiniją, Gorbačiov taip pat pareiškė atitraukiąs iš Mongolijos „ženklią dalį“ sovietų pajėgų. Mažinimą jis aiškiai apibūdino kaip „vienašališką“, nors ir graudokai pridūrė: „Mes tikimės, kad Jungtinės Valstijos ir europiečiai taip pat imsis kokių nors žingsnių.“[39]

Gorbačiovo spaudos atstovas Gennadij Gerasimov paaiškino: „Mes galų gale nusprendėme išsklaidyti iki gyvo kaulo įkyrėjusį mitą apie sovietų grėsmę, apie Varšuvos pakto grėsmę, apie Europos puolimo grėsmę.“[40] Tačiau vienašališkas tokio masto mažinimas liudija arba nepaprastą pasitikėjimą savimi, arba ypatingą silpnumą. Tuo savo raidos momentu sovietai vargu ar galėjo turėti tiek pasitikėjimo. Jų gestas, neįsivaizduojamas per ankstesnius penkiasdešimt metų, be kita ko, patvirtino ir pirminės Kennano tramdymo teorijos teisingumą; Amerika susikūrė jėgos pozicijas, o Sovietų Sąjunga iro iš vidaus.

Valstybės veikėjams reikia ne vien nuovokos, bet ir sėkmės. O Michailui Gorbačiovui laimė paprasčiausiai nenusišypsojo. Tą pačią dieną, kai jis pasakė savo dramatišką kalbą Jungtinėse Tautose, jam teko nutraukti vizitą Amerikoje ir grįžti į Sovietų Sąjungą. Armėniją nuniokojęs žemės drebėjimas nukreipė spaudos dėmesį nuo Gorbačiovo pareiškimo apie pasitraukimą iš ginklavimosi varžybų.

Kinų fronte jokių derybų dėl ginkluotės kontrolės nevyko – Pekinas apskritai nebuvo jomis suinteresuotas. Kinai laikėsi senamadiškos diplomatijos ir įtampos nuoslūgį siejo tik su vienokiu ar kitokiu politiniu sureguliavimu. Pirmiausia Gorbačiov pasiūlė Pekinui derybas dėl santykių pagerinimo. „Norėčiau pareikšti, – pasakė jis Vladivostoke 1986 metų birželį, – kad Sovietų Sąjunga pasirengusi bet kuriuo metu, bet kuriuo lygiu aptarti su Kinija klausimus dėl papildomų priemonių geros kaimynystės atmosferai kurti. Mes tikimės, kad siena, kuri mus skiria – mieliau pasakyčiau jungia, – netrukus taps taikos ir draugystės siena."[41]

Tačiau Pekine nebuvo „psichiatrinės" diplomatijos mokyklos, pasirengusios daryti nuolaidas vien dėl pakeisto tono. Kinų vadovai nurodė tris sąlygas, būtinas santykiams pagerinti: vietnamiečiai turi nutraukti Kambodžos okupaciją, sovietai turi pasitraukti iš Afganistano, sovietų kariuomenė turi būti atitraukta nuo kinų–sovietų sienos. Greitai patenkinti šiuos reikalavimus buvo neįmanoma. Pirmiausia reikėjo, kad su jais sutiktų sovietų vadovybė, o iki įgyvendinimo dar turėjo praeiti ilgas derybų tarpsnis. Gorbačiov sugaišo gerus trejus metus, kol pasiekė pakankamos pažangos kiekvienos kinų sąlygos atžvilgiu, kad palenktų nesukalbamus Pekino derybininkus pakviesti jį tartis dėl santykių gerinimo.

Ir vėl Gorbačiovui pakišo koją sėkmės stoka. Kai 1989 metų gegužę jis atvyko į Pekiną, Tiananmen aikštėje visu smarkumu kunkuliavo studentų demonstracijos; jo sutikimo ceremoniją trikdė protestai prieš šeimininkus. Protestuotojų šūksniai vėliau buvo girdėti ir derybų kambaryje Didžiojoje tautos salėje. Pasaulio dėmesys buvo nukreiptas ne į Pekino ir Maskvos santykius, o į kinų vadovybės, kuri stengėsi išsilaikyti valdžioje, dramą. Įvykiai dar sykį atėmė iš Gorbačiovo galimybę susitarti.

Kad ir kokios problemos Gorbačiov imdavosi, jam iškildavo ta pati dilema. Jis atėjo į valdžią, kai maištavo Lenkija, kur nuo 1980 metų „Solidarumas" darėsi vis galingesnis veiksnys. Generolo Jaruzelskio 1981 metais užgniaužtas, „Solidarumas" vėl iškilo kaip politinė jėga, kurios Jaruzelski negalėjo nepaisyti. Čekoslovakijoje, Vengrijoje ir

Rytų Vokietijoje komunistų partijų viešpatavimui metė iššūkį grupės, reikalaujančios daugiau laisvės ir besiremiančios Helsinkio susitarimų Trečiuoju krepšeliu dėl žmogaus teisių. O periodiški Europos saugumo konferencijos posėdžiai neleido šiai temai apmirti.

Komunistiniai Rytų Europos valdovai atsidūrė padėtyje be išeities. Norėdami atsispirti vidaus spaudimui, jie turėjo imtis nacionalesnės politikos, kuri savo ruožtu vertė juos įrodinėti savo nepriklausomumą nuo Maskvos. Bet visuomenė laikė juos Kremliaus įrankiais, tad vien nacionalistinės užsienio politikos neužteko jai apraminti. Pasitikėjimo trūkumą komunistų lyderiai buvo priversti kompensuoti demokratizuodami vidaus institucijas. Greitai paaiškėjo, kad komunistų partija – netgi ten, kur ji dar kontroliavo žiniasklaidą, – nėra pritaikyta demokratinėms varžyboms, nes tėra priemonė valdžiai užgrobti ir išlaikyti mažumos labui. Komunistai žinojo, kaip valdyti su slaptosios policijos pagalba, bet ne slaptu balsavimu. Taigi komunistiniai valdovai Rytų Europoje įstrigo užburtame rate. Juo nacionalistiškesnė buvo jų užsienio politika, juo labiau stiprėjo demokratizacijos reikalavimai; juo daugiau jie demokratizavo savo šalis, juo labiau didėjo spaudimas jiems pasitraukti.

Sovietų galvosūkis buvo dar sunkiau išsprendžiamas. Pagal Brežnevo doktriną, Kremlius turėjo numalšinti bręstančią revoliuciją, kol ji nepradėjo griauti satelitų orbitos. Bet Gorbačiov tokiam vaidmeniui netiko dėl savo būdo; be to, tai būtų pražudę visą jo užsienio politiką. Mat Rytų Europos užgniaužimas būtų sutvirtinęs NATO ir *de facto* kinų–amerikiečių koaliciją, suaktyvinęs ginklavimosi varžybas. Juo toliau, juo labiau ryškėjo Gorbačiovo pasirinkimas: arba politinė savižudybė, arba lėta jo politinės valdžios erozija.

Gorbačiov nusprendė intensyvinti liberalizaciją. Prieš dešimtį metų tai būtų buvę veiksminga; devintojo dešimtmečio pabaigoje Gorbačiov jau nespėjo paskui žaibiškai besiklostančius įvykius. Tad jo valdymas tapo laipsnišku traukimusi nuo Brežnevo doktrinos. Vengrijoje į valdžią atėjo liberalūs komunistai, Lenkijoje Jaruzelskiui buvo leista pradėti pokalbius su „Solidarumu“. 1989 metų liepą kalbėdamas Europos Taryboje Gorbačiov tarytum atsižadėjo ne tik Brežnevo doktrinos, nustatančios sovietų teisę kištis į Rytų Europos reikalus, bet ir pačios satelitų orbitos, nes atsisakė „įtakos sferų“:

> Visuomeninė ir politinė tvarka vienoje ar kitoje šalyje ne sykį keitėsi praeityje, keisis ir ateityje. Tačiau ši kaita yra išimtinis tos šalies gyventojų ir jų pasirinkimo reikalas. ... Bet koks kišimasis į vidaus reikalus ir bet kokie bandymai apriboti valstybių suverenitetą – draugiškų, sąjunginių ar kitų – neleistini. ... Atėjo metas atiduoti į archyvą šaltojo karo laikotarpio

postulatus, kai Europa buvo laikoma konfrontacijos arena, padalyta į „įtakos sferas“.[42]

Satelitų orbitos išlaikymo kaina buvo pasidariusi neįkandama. Net ir ši Gorbačiovo kalba Europos Taryboje skambėjo pernelyg miglotai – nors pagal istorinius sovietų standartus buvo pakankamai aiški. 1989 metų spalį Gorbačiov, viešėdamas Suomijoje, jau nedviprasmiškai atmetė Brežnevo doktriną. Jo atstovas Gerasimov juokavo per spaudos konferenciją, kad Maskva Rytų Europoje dabar laikysis „Sinatros doktrinos“. „Juk žinote tą Franko Sinatros dainą 'Aš padariau tai savaip'? Vengrija ir Lenkija dabar daro tai savaip.“[43]

Buvo per vėlu gelbėti komunistus Rytų Europoje – tiesą sakant, ir pačioje Sovietų Sąjungoje. Gorbačiovo ėjimas liberalizacijos korta negalėjo niekuo padėti. Praradusi monolitiškumą, komunistų partija demoralizavosi. Liberalizacija pasirodė nesuderinama su komunistų valdymu – komunistai negalėjo tapti demokratais nesiliovę būti komunistais. Gorbačiov taip ir nesuprato šios lygties; suprato Jelcin.

1989 metų spalį Gorbačiov apsilankė Berlyne švęsti keturiasdešimtųjų Vokietijos Demokratinės Respublikos įkūrimo metinių ir tuo pačiu paraginti jos vadovą stalinistą Erichą Honeckerį imtis labiau į reformas orientuotos politikos. Žinoma, jis nebūtų vykęs į tokias iškilmes, jei būtų įtaręs, kad daugiau niekada tokių nebus, ir tai buvo matyti iš jo kalbos:

> Mus nuolat ragina likviduoti vieną ar kitą padalijimą. Mums dažnai tenka girdėti: „Tegul SSRS nugriauna Berlyno sieną, tada mes patikėsime jos taikiais ketinimais.“
>
> Mes neidealizuojame Europoje susiklosčiusios tvarkos. Tačiau faktai liudija, kad iki šiol taiką žemyne laidavo pokarinės realybės pripažinimas. Kaskart, kai Vakarai mėgindavo perbraižyti pokarinį Europos žemėlapį, tai reikšdavo tarptautinės padėties pablogėjimą.[44]

Vos po keturių savaičių Berlyno siena griuvo, o po dešimties mėnesių Gorbačiov sutiko, kad susivienijusi Vokietija taptų NATO nare. Tuo metu jau buvo nuverstos visos Rytų Europos komunistinės vyriausybės, subyrėjęs Varšuvos paktas. Jaltos susitarimai apvirto aukštyn kojomis. Istorija parodė tuštumą Chruščiovo pagyrų, kad komunizmas palaidosiąs kapitalizmą. Sovietų Sąjunga, kuri išsekino save keturiasdešimt metų stengdamasi suardyti Vakarų vienybę grasinimais ir spaudimu, nusirito iki prašytojos, nes Vakarų pagalbos jai reikėjo labiau negu satelitų orbitos. 1989 metų liepos 14 dieną Gorbačiov kreipėsi į G-7 [Didžiojo septyneto] šalių vadovus:

> Mūsų *perestroika* neatskiriama nuo politikos, nukreiptos į mūsų visateisį dalyvavimą pasaulio ekonomikoje. Pasaulis tik laimės, jeigu jam atsivers tokia didžiulė rinka kaip Sovietų Sąjunga.[45]

Gorbačiov rėmėsi dviem prielaidomis: kad liberalizacija modernizuos Sovietų Sąjungą ir kad Sovietų Sąjunga tuomet galės išlaikyti savo tarptautines didžiosios galiūnės pozicijas. Nei viena, nei kita neišsipildė, ir Gorbačiovo atrama šalies viduje subyrėjo taip pat gėdingai kaip ir satelitų orbita.

Graikų filosofas ir matematikas Archimedas sakė: „Duok man atramos tašką, ir aš pajudinsiu Žemę." Revoliucijos ryja savo vaikus, nes revoliucionieriai retai suvokia, kad praėjus tam tikrą socialinės dezintegracijos etapą nebelieka patikimų Archimedo taškų svertams atremti. Gorbačiov pradėjo būdamas įsitikinęs, kad reformuota komunistų partija gali išvesti sovietų visuomenę į šiuolaikinį pasaulį. Bet jis nesugebėjo suprasti, kad komunizmas yra problema, o ne sprendimas. Dvi kartas komunistų partija slopino laisvą mintį ir asmeninę iniciatyvą. 1990 metais centrinis planavimas jau buvo tiek sustabarėjęs, kad įvairios organizacijos, turėjusios kontroliuoti visus gyvenimo aspektus, sudarinėjo nepuolimo sutartis būtent su tomis grupėmis, kurias privalėjo prižiūrėti. Drausmė buvo pavirtusi rutina, ir Gorbačiovo bandymas išlaisvinti iniciatyvą sukėlė chaosą.

Gorbačiovo sunkumai prasidėjo jau mėginant padidinti našumą ir diegiant kai kuriuos rinkos ekonomikos elementus. Bemaž išsyk paaiškėjo, kad planinėje sistemoje nėra atskaitomybės, taigi trūksta pačios svarbiausios efektyvaus ūkio sąlygos. Stalinistinė teorija postulavo centrinio planavimo viršenybę, tačiau tikrovė buvo visiškai kitokia. Tai, kas vadinta „planu", iš tikrųjų buvo platus didžiulių biurokratijų sąmokslas, prilygstantis stambaus masto sukčiavimui centrinei valdžiai apgauti. Direktoriai, atsakingi už gamybą, ministerijos, tvarkančios skirstymą, ir planuotojai, rengiantys direktyvas, veikė aklai, nes neturėjo nei supratimo, kokia gali būti paklausa, nei galimybės koreguoti savo programas, kai šios būdavo patvirtinamos. Todėl visos sistemos grandys keldavo sau tik minimalias užduotis, o plano nevykdymą pridengdavo privačiais sandėriais su kitomis grandimis už oficialios centrinės valdžios nugaros. Nebuvo jokių skatulių diegti naujoves. Ką nors pakeisti buvo neįmanoma, nes tariamieji lyderiai net negalėjo išsiaiškinti, kas iš tikrųjų vyksta jų visuomenėje. Sovietų Sąjunga buvo grįžusi į Rusijos valstybės raidos pradžią, tapusi gigantišku Potiomkino kaimu.

Reformų bandymai žlugo neatlaikę giliai šaknis įleidusio *status quo*, kaip jau buvo atsitikę Chruščiovui ir vėliau Kosyginui. Kadangi mažiausiai 25 procentai nacionalinio biudžeto buvo skiriama kainoms subsiduoti, neegzistavo jokie objektyvūs matai efektyvumui ar ekonominei paklausai įvertinti. Prekes veikiau skirstant negu parduodant, korupcija tapo vienintele rinkos apraiška.

Gorbačiov matė gilų šalies sąstingį, bet jam trūko išradingumo ar gebėjimo prasibrauti pro sustabarėjusias struktūras. O įvairios priežiūros organizacijos per ilgą laiką buvo pačios tapusios problema. Komunistų partija, kadaise sukurta revoliucijai vykdyti, išsivysčiusioje komunistinėje sistemoje neturėjo jokios funkcijos, išskyrus priežiūrą to, ko pati nesuprato – šią problemą ji sprendė bendrininkaudama su tais, ką tariamai prižiūrėjo. Komunistų elitas buvo tapęs privilegijuotąja, mandarinų, klase; teoriškai vadovaudama nacionalinei ortodoksijai, ji rūpinosi vien savo privilegijų išsaugojimu.

Savo reformų programą Gorbačiov grindė dviem elementais: *perestroika* – persitvarkymu, – kad gautų naujųjų technokratų paramą, ir *glasnost* – politine liberalizacija, – kad patrauktų į savo pusę iškamuotą inteligentiją. Bet nesant institucijų laisvai minčiai reikšti ir tikriems viešiesiems debatams generuoti *glasnost* atsigręžė prieš save pačią. O nesant laisvų išteklių, išskyrus tuos, kurie buvo skiriami kariniams reikalams, gyvenimo sąlygos nepagerėjo. Tad Gorbačiov palengva prarado savo institucinę atramą, neįgydamas platesnės visuomenės paramos. *Glasnost* vis labiau kirtosi su *perestroika*. Netgi ankstesnių vadovų kritika turėjo neigiamų padarinių. 1989 metais jaunas Gorbačiovo aparato darbuotojas, kuriam buvo pavesta lydėti mane į Kremlių, tarstelėjo: „Tai reiškia, kad visi sovietų piliečiai, vyresni negu dvidešimt penkerių metų, veltui pragyveno gyvenimą."

Vienintelės grupės, supratusios būtinybę reformuotis – tačiau nepasirengusios priimti siūlomus vaistus, – buvo saugumo tarnybos. Iš savo žvalgybos pranešimų KGB matė, kaip toli Sovietų Sąjunga atsiliko technologijų varžybose su Vakarais. Jėgos struktūras pati profesija įpareigoja žinoti pagrindinio priešininko galimybes. Bet supratęs problemą nebūtinai randi jos sprendimą. Saugumo tarnyboms buvo būdingas bemaž toks pat dvilypumas kaip ir Gorbačiovui. KGB palaikė *glasnost* – politinę liberalizaciją – tol, kol ji nekenkė piliečių drausmei; kariuomenės vadai lengvai taikstėsi su *perestroika* – ekonomikos restruktūrizavimu – tol, kol Gorbačiov nemėgino išspausti naujų išteklių savo modernizacijos programai iš ginkluotųjų pajėgų mažinimo.

Pirmas instinktyvus Gorbačiovo siekis – paversti komunistų partiją reformų įrankiu – subliuško atsitrenkęs į interesų uolą; kitas jo žingsnis – susilpninti, bet išlaikyti komunistinę sanklodą – sunaikino pamatinį sovietų valdymo instrumentą. Tai Gorbačiov mėgino padaryti dviem būdais: perkeldamas savo galios židinį iš partijos į lygiagrečią valdymo struktūrą ir skatindamas regioninę bei vietinę autonomiją.

Gorbačiov apsiskaičiavo abiem atvejais. Nuo Lenino laikų komunistų partija buvo vienintelis politiką lemiantis organas. Vyriausybė politiką tik vykdydavo, o ne planuodavo. Svarbiausias postas sovietų valstybėje visada buvo komunistų partijos generalinio sekretoriaus; nuo Lenino iki Brežnevo komunistų vadovas retai turėdavo pareigas vyriausybėje. Todėl ambicinguosius ir sumaniuosius traukė komunistų hierarchija, o į vyriausybės struktūras ėjo administratoriai, neturintys politinių gabumų ir net nesiekiantys dalyvauti formuojant politiką. Atramą perkėlęs iš komunistų partijos į vyriausybę, Gorbačiov savo revoliuciją patikėjo valdininkų armijai.

Regioninės autonomijos skatinimas atvedė į tokią pat aklavietę. Gorbačiovui nepavyko suderinti savo troškimo sukurti populiarią komunizmo alternatyvą ir lenininio nepasitikėjimo liaudies valia. Todėl jis sukūrė iš esmės vietinių rinkimų sistemą, kurioje nebuvo vietos jokioms kitoms partijoms, išskyrus komunistų partiją. Bet pirmą kartą Rusijos istorijoje liaudžiai renkant vietinę ir regioninę valdžią atsirūgo Rusijos istorijos nuodėmės. Tris šimtus metų Rusija prisijunginėjo Europos, Azijos ir Viduriniųjų Rytų tautas, bet nesugebėjo priversti jų susitaikstyti su valdančiuoju centru. Nenuostabu, kad dauguma dabar išrinktų nerusiškų vyriausybių, atstovaujančių daugiau kaip pusei Sovietų Sąjungos gyventojų, pradėjo priešgyniauti savo istoriniams šeimininkams.

Gorbačiovui trūko patikimos šalininkų atramos. Jis nuteikė prieš save plačias interesų grupes, susiklosčiusias leninistų valstybėje, bet neįstengė patraukti naujų šalininkų, nes neiškėlė jokios gyvybingos alternatyvos – nei komunizmui, nei centralizuotos valstybės koncepcijai. Gorbačiov teisingai identifikavo savo visuomenės problemas, tačiau jo akiratį ribojo nehumaniškos sistemos akidangčiai, trukdę rasti sprendimą. Tarytum žmogus, uždarytas kambaryje su visiškai skaidriais nedūžtamais langais, Gorbačiov galėjo pakankamai aiškiai matyti aplinkinį pasaulį, bet to kambario sąlygų buvo pasmerktas nesuprasti, ką mato.

Juo ilgiau truko *perestroika* ir *glasnost*, juo labiau izoliuotas darėsi Gorbačiov, juo mažiau pasitikėjo savimi. Kai aš pirmą kartą susitikau

su juo 1987 metų pradžioje, jis buvo linksmas ir tiesiog spinduliavo įsitikinimu, kad atlikus smulkų remontą jo šalis vėl tęs žygį pasaulinio viešpatavimo link. Po metų jis jau mažiau tuo tikėjo. „Šiaip ar taip, – kalbėjo jis, – Sovietų Sąjunga niekada nebebus kokia buvo“ – keistai dviprasmiškas pareiškimas apie tokias herakliškas pastangas. Mudviem susitikus 1989 metų pradžioje, jis papasakojo man, kaip dar aštuntąjį dešimtmetį jiedu su Ševardnadze nusprendė, kad komunistinę sistemą būtina keisti iš pašaknių. Aš paklausiau, kaip jis, būdamas komunistas, priėjo prie tokios išvados. „Suprasti, kas klaidinga, buvo lengva, – atsakė Gorbačiov. – Kur kas sunkiau suprasti, kas teisinga.“

Gorbačiov taip ir nerado atsakymo. Per savo paskutinius metus valdžioje jis buvo panašus į košmaro kamuojamą žmogų, kuris mato artėjančią katastrofą, bet negali nei jos nukreipti, nei pats pasitraukti. Paprastai nuolaidų tikslas būna sukurti priešgaisrinę juostą, kuri padėtų išsaugoti tai, kas laikoma svarbiausia. Gorbačiov pasiekė atvirkščią rezultatą. Kiekviena nauja karštligiška reforma virsdavo pusine priemone, ir tai tik spartino sovietų sistemos nuosmukį. Kiekviena nuolaida klojo pamatą kitai. 1990 metais atsiskyrė Baltijos valstybės, ir Sovietų Sąjunga pradėjo byrėti. Didžiausia ironija, kad pagrindinis Gorbačiovo varžovas pasinaudojo procesu, sugriovusiu tris šimtus metų kurtą Rusijos imperiją, pačiam Gorbačiovui nuversti. Veikdamas kaip Rusijos prezidentas, Jelcin paskelbė Rusijos (taigi, netiesiogiai, ir kitų sovietų respublikų) nepriklausomybę, faktiškai panaikindamas Sovietų Sąjungą, o kartu su ja ir Gorbačiovo kaip Sovietų Sąjungos prezidento postą. Gorbačiov žinojo, kas jo laukia, bet veikė kartu ir per greitai, ir per lėtai: per greitai pagal savo sistemos nerangumą ir per lėtai, kad sustabdytų sparčiai artėjantį žlugimą.

Devintąjį dešimtmetį abiem supergaliūnėms reikėjo laiko atsigauti. Reagano politika išlaisvino Amerikos visuomenės energiją; Gorbačiovo politika iškėlė į paviršių sovietų visuomenės negalias. Amerikos problemos leidosi išsprendžiamos pakeitus politiką; Sovietų Sąjungoje reformos sukėlė sparčią sistemos krizę.

1991 metais demokratinės šalys laimėjo Šaltąjį karą. Bet joms pasiekus kur kas daugiau, negu galėjo svajoti, vėl atsinaujino senieji ginčai dėl Šaltojo karo. Ar Sovietų Sąjunga apskritai kėlė realią grėsmę? Ar nebūtų ji patyrusi krachą ir be didžiulių Šaltojo karo įstangų? Ar Šaltasis karas nebuvo pramanytas pervargusių politikų, suardžiusių pamatinę tarptautinės tvarkos harmoniją?

1990 metų sausį *Time* žurnalas paskelbė Gorbačiovą „Dešimtmečio žmogumi“ ir pasinaudojęs proga išspausdino straipsnį, kuriame

buvo išdėstyta tos tezės esmė. „Pastaruosius keturiasdešimt metų trukusiuose Didžiuosiuose debatuose taikos balandžiai buvo teisūs nuo pat pradžių“, – tvirtino autorius.[46] Sovietų imperija niekada nekėlė tikros grėsmės. Amerikos politika arba buvo neadekvati, arba uždelsė sovietų permainas. Demokratinių šalių politika per tuos keturis dešimtmečius nenusipelno nė vieno gero žodžio, netgi dėl sovietų *užsienio politikos* pokyčių. O jeigu nieko realiai nebuvo pasiekta ir įvykiai tiesiog rutuliojosi savaime, tai iš sovietų imperijos žlugimo negalima daryti jokių išvadų – bent jau tokių, kurios reikštų, kad Amerikai būtina dalyvauti naujos pasaulio tvarkos kūrime, pribrendusiame pasibaigus Šaltajam karui. Taigi Amerikos diskusija grįžo ten pat, kur kadaise prasidėjo. Tai buvo sena Amerikos izoliacionizmo sirenų giesmė: atseit ne Amerika laimėjo Šaltąjį karą, o Sovietų Sąjunga jį pralaimėjo, ir apskritai keturių dešimtmečių pastangos buvo bergždžios, nes reikalai būtų susiklostę taip pat gerai – ar netgi geriau, – jei Amerika nebūtų į juos kišusis.

Pagal kitą tokio samprotavimo versiją, Šaltojo karo būta ir jis iš tikrųjų laimėtas, tik pergalė priklausanti demokratijos, kuri būtų laimėjusi nepaisant visų geostrateginių priemonių, lydėjusių Rytų–Vakarų konfliktą, *idėjai*. Tai irgi galima laikyti eskapizmo atmaina. Politinė demokratija ir laisvės idėja neabejotinai vienijo nepatenkintuosius – ypač Rytų Europoje. Represuoti jos šalininkus darėsi tuo sunkiau, kuo labiau smuko valdančiųjų grupių dvasia. Tačiau demoralizaciją visų pirma lėmė sistemos sąstingis ir stiprėjantis komunistų elito suvokimas – juo aukštesnis buvo jų rangas, juo mažiau jie, matyt, žinojo apie tikrąją padėtį, – kad jų sistema pralaimi kovą, kuri per visą ilgą ir žiaurią savo istoriją buvo skelbiama aukščiausiuoju tikslu. Tad geriausiu atveju tai – „vištos ar kiaušinio“ dilema. Demokratijos idėja telkė opoziciją komunizmui, bet pati viena nebūtų galėjusi laimėti taip greitai, jeigu komunistų užsienio politika ir galiausiai komunistų visuomenė nebūtų patyrusi kracho.

Tokio požiūrio, žinoma, laikėsi tarptautinių santykių interpretuotojai marksistai, kuriems, įpratusiems analizuoti „jėgų santykį“, buvo gerokai lengviau perprasti sovietų žlugimo priežastis negu amerikiečių stebėtojams. 1989 metais Fred Halliday, Londono ekonomikos mokyklos profesorius marksistas, padarė išvadą, kad galių pusiausvyra pakitusi Amerikos naudai.[47] Halliday vadino tai tragedija, bet, skirtingai nuo tų saviplakių amerikiečių, kurie nenorėjo matyti savo šalies ir jos vadovų nuopelnų, jis pripažino, kad Reagano valdymo metais tarptautinėje politikoje įvyko didelių poslinkių. Amerikai pavyko taip

smarkiai padidinti sovietų angažavimosi trečiajame pasaulyje kainą, kad skyriuje, vykusiai pavadintame „Socializmas ginasi", Gorbačiovo „naująjį mąstymą" Halliday aiškino kaip bandymą sušvelninti Amerikos spaudimą.

Geriausiai tai patvirtino sovietų šaltiniai. Nuo 1988 metų sovietų mokslininkai pradėjo pripažinti sovietų atsakomybę už *détente* nutraukimą. Demonstruodami geresnį *détente* prielaidų supratimą negu daugelis kritikų amerikiečių, sovietų komentatoriai teigė, kad *détente* buvo Vašingtono būdas neleisti Maskvai pažeisti egzistuojančio karinio ir politinio *status quo*. Pažeidusi šį tylų tarpusavio supratimą ir siekdama vienašališkos naudos, Brežnevo vadovybė iš Reagano administracijos sulaukė atitinkamos reakcijos, su kuria nebepajėgė susidoroti.

Vieną pirmųjų ir bene įdomiausią iš tokių „revizionistinių" komentarų pateikė Viačeslav Dašičev, Pasaulinės socializmo sistemos ekonomikos instituto profesorius. 1988 metų gegužės 18 dienos *Literaturnaja gazeta* išspausdintame straipsnyje[48] Dašičev teigė, kad istorinės „klaidos ir nekompetentingas Brežnevo vadovybės požiūris" sutelkė visas kitas didžiąsias pasaulio valstybes į koaliciją prieš Sovietų Sąjungą ir išprovokavo ginklavimosi varžybas, kurių Sovietų Sąjunga negalėjo sau leisti. Todėl teko atsisakyti tradicinės sovietų politikos laikytis skyrium nuo pasaulio bendrijos ir stengtis jai kenkti. Dašičev rašė:

> ...Vakarų supratimu, sovietų vadovybė aktyviai naudojosi *détente* savo pačios karinei galiai stiprinti, siekė karinio pariteto su Jungtinėmis Valstijomis ir su visomis priešiškomis valstybėmis apskritai – faktas, neturintis istorinio precedento. Jungtinės Valstijos, paralyžiuotos katastrofos Vietname, skausmingai reagavo į sovietų įtakos plėtimą Afrikoje, Artimuosiuose Rytuose ir kituose regionuose. ...
>
> „Atsakomosios reakcijos" efektas įstūmė Sovietų Sąjungą į nepaprastai sunkią padėtį užsienio politikos ir ekonomikos požiūriu. Prieš ją stojo didžiosios pasaulio galiūnės: Jungtinės Valstijos, Anglija, Prancūzija, VFR, Italija, Japonija, Kanada ir Kinija. Priešpriešа taip smarkiai pranašesniam jų potencialui pavojingai viršijo SSRS galimybes.[49]

Tą patį 1988 metų liepos 25 dieną, per susirinkimą sovietų Užsienio reikalų ministerijoje kalbėjo užsienio reikalų ministras Eduard Ševardnadze.[50] Jis išvardijo tokias sovietų klaidas kaip Afganistano katastrofa, nesantaika su Kinija, užsitęsęs Europos Bendrijos neįvertinimas, brangiai kainuojančios ginklavimosi varžybos, išėjimas iš ginkluotės kontrolės derybų Ženevoje 1983–1984 metais, sprendimas pirmiausiai dislokuoti SS-20 raketas, gynybos doktrina, pagal kurią SSRS turėjo būti tokia pat stipri, kaip bet kokia galima prieš ją nukreipta valstybių

koalicija. Kitaip tariant, Ševardnadze sukritikavo bemaž viską, ką Sovietų Sąjunga darė dvidešimt penkerius metus. Tai buvo netiesioginis pripažinimas, kad Vakarų politika turėjo didelį poveikį Sovietų Sąjungai, nes jeigu demokratijos nebūtų baudusios už avantiūrizmą, sovietų užsienio politika būtų vadinama sėkminga ir jos nebūtų reikėję keisti.

Šaltojo karo užbaiga, kurios siekė aštuonios abiejų Amerikos politinių partijų administracijos, buvo bemaž tokia, kokią 1947 metais numatė George Kennan. Kad ir kaip nuolaidžiai būtų elgęsi Vakarai, sovietų sistemai reikėjo nuolatinio išorės priešo šmėklos, kuria galėtų pateisinti liaudžiai primetamas kančias ir didžiulių ginkluotųjų pajėgų bei gyvybiškai svarbaus saugumo aparato laikymą. Kai spaudžiamas jungtinio Vakarų atsako, pasiekusio kulminaciją Reagano metais, XXVII partijos suvažiavimas pakeitė oficialią sambūvio doktriną į tarpusavio priklausomybės, išnyko moralinis vidaus represijų pagrindas. Tada pasidarė akivaizdu, kaip ir pranašavo Kennan, kad Sovietų Sąjunga, kurios piliečiai buvo išauklėti drausmingi ir negalėjo akimirksniu persijungti į kompromisus ir prisitaikyti, labai greitai iš vienos stipriausių taps „viena silpniausių ir labiausiai apgailėtinų nacionalinių visuomenių“.[51]

Kaip minėjome anksčiau, Kennanui galiausiai ėmė atrodyti, kad jo tramdymo politika buvo pernelyg militarizuota. Tikslesnis vertinimas būtų toks: Amerika kaip visada svyravo tarp perdėto kliovimosi karine strategija ir perdėtos emocinės priklausomybės nuo priešininko atsivertimo. Aš irgi kritiškai vertinau daugelį politinių žingsnių, darytų tramdymo vardu. Vis dėlto bendra Amerikos politikos kryptis buvo itin toliaregiška ir išliko stebėtinai nuosekli, nepaisant administracijų kaitos ir nepaprastos asmenybių įvairovės.

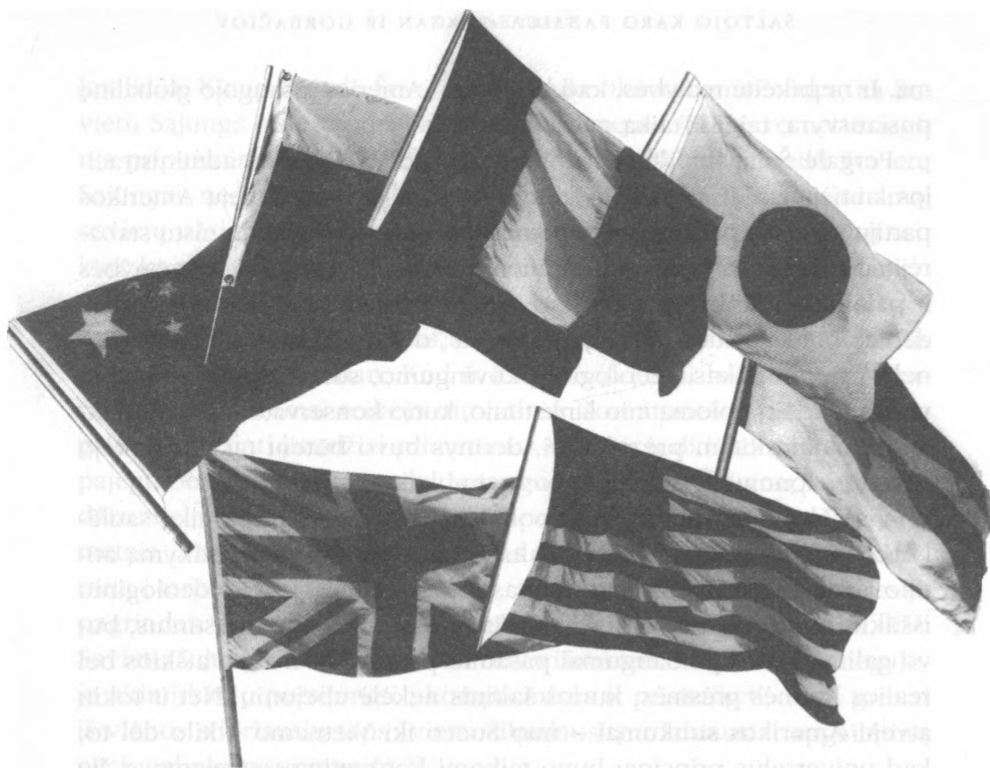
Jei Amerika nebūtų organizavusi priešinimosi, kai savimi pasitikinti komunistų imperija elgėsi taip, tarsi jai priklausytų ateitis, o pasaulio tautos bei jų lyderiai buvo beveik tuo patikėję, komunistų partijos – tuo metu didžiausios pavienės partijos pokario Europoje – galėjo ir ateiti į valdžią. Vakarai nebūtų atsilaikę per seriją Berlyno krizių, ir tokių būtų buvę daugiau. Naudodamasis Amerikos Vietname patirta trauma, Kremlius siuntė bendrininkų pajėgas į Afriką ir savo karius – į Afganistaną. Jis būtų buvęs kur kas atkaklesnis, jeigu Amerika nebūtų saugojusi globalinės galių pusiausvyros ir nebūtų padėjusi atkurti demokratinių visuomenių. Tai, kad Amerika apie savo vaidmenį nemąstė galių pusiausvyros terminais, didino jos vargus ir komplikavo visą procesą, bet kartu inspiravo neregėtą pasiaukojimą ir kūrybingu-

mą. Ir nepakeitė realybės, kad kaip tiktai Amerika išsaugojo globalinę pusiausvyrą, taigi ir taiką pasaulyje.

Pergalė Šaltajame kare, suprantama, nebuvo vienos administracijos laimėjimas. Ji atėjo kaip keturiasdešimties metų abiejų Amerikos partijų sutelktų pastangų ir septyniasdešimties metų komunistų stabarėjimo rezultatas. Reagano fenomenas radosi iš atsitiktinio asmenybės ir palankių aplinkybių sutapimo: dešimčia metų anksčiau toks prezidentas būtų atrodęs pernelyg karingas, dešimčia metų vėliau – pernelyg vienpusiškas. Ideologinio kovingumo, sutelkusio amerikiečių visuomenę, ir diplomatinio lankstumo, kurio konservatoriai nebūtų atleidę jokiam kitam prezidentui, derinys buvo būtent tai, ko reikėjo sovietų silpnumo ir suabejojimo savimi laikotarpiu.

Vis dėlto Reagano užsienio politika labiau panėšėjo į puikų saulėlydį negu į naujos eros aušrą. Šaltasis karas tarsi pagal užsakymą atitiko išankstines Amerikos nuostatas. Būta dominuojančio ideologinio iššūkio, kurio dėka universalius principus, kad ir supaprastintus, buvo galima pritaikyti daugumai pasaulio problemų. Ir būta aiškios bei realios karinės grėsmės, kurios šaltinis nekėlė abejonių. Net ir tokiu atveju Amerikos sunkumai – nuo Sueco iki Vietnamo – kilo dėl to, kad universalūs principai buvo taikomi konkretiems atvejams, o šie pasirodė tam nepalankūs.

Po Šaltojo karo pasaulyje neliko nei visa stelbiančio ideologinio iššūkio, nei – dabar, kai rašomi šie žodžiai, – geostrateginių priešpriešų. Beveik kiekviena situacija dabar yra ypatingas atvejis. Išskirtinumas įkvėpė Amerikos užsienio politiką ir suteikė Jungtinėms Valstijoms tvirtybės laimėti Šaltąjį karą. Bet daugiapoliame XXI amžiaus pasaulyje juo remtis reikės kur kas subtiliau. Amerikai galų gale teks atsakyti į klausimą, kurio savo istorijoje jai dažniausiai pavykdavo išvengti: ar jos tradicinis savęs suvokimas – vien kaip švyturio arba vien kaip kryžeivio – dar lemia jos pasirinkimą ar jį riboja; trumpai tariant, ar Amerika privalo galų gale kaip nors apibrėžti savo nacionalinius interesus.

TRISDEŠIMT PIRMAS SKYRIUS

Dar apie naują pasaulio tvarką

Prasidedant paskutiniam XX amžiaus dešimtmečiui, vilsonizmas atrodė triumfuojąs. Moralinės opozicijos komunizmui tikslams susiliejus su geopolitiniu uždaviniu priešintis sovietų ekspansionizmui vienu metu buvo įveikti ir komunistų ideologiniai, ir sovietų geopolitiniai iššūkiai. Nenuostabu, kad Jungtinių Valstijų prezidentas George Bush savą naujos pasaulio tvarkos viltį reiškė klasikiniais vilsoniškais terminais:

> Mes vaizduojamės naują tautų partnerystę, kur kas pranašesnę negu Šaltojo karo metais. Partnerystę, grindžiamą konsultacijomis, bendradarbiavimu ir kolektyviniu veikimu, ypač per tarptautines ir regionines organizacijas. Partnerystę, vienijamą principų ir teisės viršenybės, paremtą teisingu tiek išlaidų, tiek įsipareigojimų dalijimusi. Partnerystę, kurios tikslas yra plėsti demokratiją, didinti gerovę, stiprinti taiką ir mažinti ginkluotę.[1]

Po Busho atėjęs demokratų prezidentas Bill Clinton apie Amerikos tikslus kalbėjo labai panašiai, tik gal labiau akcentavo „demokratijos plėtros“ temą:

> Naujų galimybių ir pavojų epochoje svarbiausias mūsų tikslas turi būti plėsti ir stiprinti pasaulinę rinka grindžiamų demokratijų bendriją. Šaltojo karo metu mes stengėmės tramdyti grėsmę, kilusią laisvųjų institucijų išlikimui. Dabar mes siekiame plėsti ratą tautų, kurios gyvena laisvės sąlygomis, nes svajojame apie dieną, kai kiekvieno Žemės žmogaus nuomonė ir energija galės nevaržomai skleistis klestinčių, bendradarbiaujančių ir taikoje gyvenančių demokratijų pasaulyje.[2]

Trečią kartą XX šimtmetyje Amerika paskelbė ketinanti kurti naują pasaulio tvarką, savo vidaus vertybes taikydama visam pasauliui. Trečią kartą Amerika atrodė vyraujanti tarptautinėje scenoje. 1918 metais Wilson dominavo Paryžiaus taikos konferencijoje – mat Amerikos sąjungininkai buvo pernelyg priklausomi, kad garsiai išsakytų savo abejones. Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, Franklin Roosevelt ir Truman, regis, turėjo galimybių pagal Amerikos modelį pertvarkyti visą pasaulį.

Pasibaigus Šaltajam karui kilo dar didesnė pagunda pertaisyti tarptautinę aplinką pagal savo pavyzdį. Wilsoną varžė vidaus izoliacionizmas, Truman susidūrė su stalinistiniu ekspansionizmu. O po Šaltojo karo Jungtinės Valstijos liko vienintelė supergaliūnė, galinti įsikišti bet kurioje pasaulio vietoje. Tačiau jos galia dabar yra labiau išsklidusi, o problemų, kurių sprendimui svarbi karinė jėga, sumažėję. Pergalė Šaltajame kare atvedė Ameriką į pasaulį, kuris labai panašus į XVIII ir XIX amžiaus Europą, ir prie politinės praktikos, kurią Amerikos valstybininkai ir mąstytojai nuolat kvestionavo. Išnykus visa stelbiančiai ideologinei ir kartu strateginei grėsmei, valstybės vis daugiau gali vykdyti užsienio politiką, grindžiamą tiesioginiais nacionaliniais interesais. Tarptautinėje sistemoje, kuri susideda iš galbūt penkių ar šešių didelių galiūnių ir daugybės mažesnių valstybių, tvarka turės atsirasti labai panašiai, kaip ji atsirado ankstesniais šimtmečiais – derinant ir balansuojant prieštaringus nacionalinius interesus.

Ir Bush, ir Clinton kalbėjo apie naują pasaulio tvarką taip, tarsi ji būtų ranka pasiekiama. Bet iš tikrųjų ji dar bręsta, ir jos galutinis pavidalas išryškės tik įsibėgėjus XXI šimtmečiui. Iš dalies praeities tąsa, iš dalies neturinti precedento nauja pasaulio tvarka, kaip ir visos ankstesnės, rasis kaip atsakymas į tris klausimus: Kokie yra pagrindiniai tarptautinės tvarkos dėmenys? Kokie yra jų sąveikos būdai? Kokie yra tikslai, dėl kurių jie sąveikauja?

Tarptautinių sistemų gyvavimas kupinas pavojų. Nors kiekviena „pasaulio tvarka" išreiškia pastovumo siekį (pats terminas turi amžinumo atspalvį), tačiau jos elementai nuolat kinta; kas šimtmetį tarptautinių sistemų gyvavimo trukmė vis trumpėja. Tvarka, susiklosčiusi po Vestfalijos taikos, gyvavo pusantro šimtmečio; Vienos kongreso sukurta tarptautinė sistema išsilaikė šimtą metų; tarptautinė tvarka, kurios skiriamasis bruožas buvo Šaltasis karas, baigėsi po keturiasdešimties metų. (Versalio sureguliavimas niekada neveikė kaip sistema, remiama didžiųjų valstybių, ir tebuvo ne ką daugiau kaip paliaubos tarp dviejų pasaulinių karų.) Niekada anksčiau pasaulio tvarkos komponentai, jų gebėjimas sąveikauti ir jų tikslai nesikeitė taip sparčiai, nuodugniai ir globaliai.

Kai pasikeičia tarptautinės sistemos subjektų pobūdis, neišvengiamai ateina maišaties tarpsnis. Trisdešimties metų karą daugiausia lėmė perėjimas nuo feodalinių visuomenių, grindžiamų tradicija ir visuotinumo siekiu, prie modernios, *raison d'état* grindžiamos valstybių sistemos. Prancūzų revoliucijos karai ženklino perėjimą prie tautinės valstybės, kuriai būdinga bendra kalba ir kultūra. XX amžiaus karus sukėlė Habsburgų ir Osmanų imperijų žlugimas, iššūkis Europos dominavimui ir kolonializmo pabaiga. Kiekvieno tokio virsmo metu tai, kas buvo laikoma savaime suprantama, staiga tapdavo anachronizmu: daugiatautės valstybės XIX, kolonializmas – XX amžiuje.

Nuo Vienos kongreso laikų užsienio politika tapo tautų santykiavimo priemone – iš čia „tarptautinių santykių" terminas. XIX amžiuje netgi vienos naujos valstybės – tokios kaip susivienijusi Vokietija – atsiradimas reiškė sumaišties dešimtmečius. O po Antrojo pasaulinio karo atsirado kone šimtas naujų valstybių, ir daug jų nelabai panašios į istorinę Europos tautinę valstybę. Komunizmo žlugimas Sovietų Sąjungoje ir Jugoslavijos subyrėjimas paleido į pasaulį dar dvidešimt valstybių, nemažai kurių ėmėsi gaivinti šimto metų senumo kruvinus vaidus.

XIX amžiaus Europos valstybė rėmėsi bendra kalba bei kultūra ir, pagal tų laikų technologijos lygį, buvo optimali struktūra, laiduojanti saugumą, ūkio plėtrą ir įtaką tarptautiniams įvykiams. Po Šaltojo karo tradicinėms Europos tautinėms valstybėms – šalims, iki Pirmojo pasaulinio karo griežusioms „Europos koncerte", – trūksta išteklių pasauliniam vaidmeniui vaidinti. Jų įtaka ateityje priklausys nuo pastangų susiburti į Europos Sąjungą sėkmės. Susivienijusi Europa bus didžioji galiūnė; pasidalijusi į tautines valstybes, ji pasmerkta antraeiliam vaidmeniui.

Dalį sumaišties, kuri kyla randantis naujai pasaulio tvarkai, lemia tai, kad sąveikauja bent trijų tipų valstybės, vadinančios save „nacijomis“, nors teturinčios vos keletą istorinių tautinės valstybės požymių. Visų pirma tai žlugusių imperijų, kaip antai Jugoslavijos ar Sovietų Sąjungos, atplaišos. Panirusioms į istorines nuoskaudas ir amžinas tapatybės paieškas, joms svarbiausia laimėti senas varžybas su kitomis tautomis. Jų interesų sritis, o neretai ir vaizduotė neaprėpia tarptautinės tvarkos kaip tikslo. Kaip ir tos mažos valstybės, kurios buvo įsipainiojusios į Trisdešimties metų karą, jos siekia išsaugoti savo nepriklausomybę ir padidinti savo galią, nepaisydamos kosmopolitiškesnių tarptautinės politinės tvarkos sumetimų.

Dar vienas ryškus reiškinys – kai kurios buvusios kolonijos. Daugelio jų dabartinės sienos nubrėžtos taip, kaip imperinėms galiūnėms kadaise buvo patogiau jas administruoti. Prancūzų Afrika, turėjusi ilgą kranto liniją, buvo suskirstyta į septyniolika administracinių vienetų, ir kiekvienas iš jų yra tapęs valstybe. Belgų Afrika – tuomet Kongas, dabar Zairas – teturėjo labai siaurą išėjimą prie jūros, tad buvo valdoma kaip vienas vienetas, nors jos plotas prilygsta visos Vakarų Europos plotui. Tokiomis aplinkybėmis valstybė pernelyg dažnai imdavo reikšti kariuomenę, kuri paprastai būdavo vienintelė „nacionalinė“ institucija. Tai paraiškai žlugus, neretai kildavo pilietinis karas. Tokioms valstybėms taikant XIX amžiaus valstybingumo standartus arba Wilsono apsisprendimo principus, neišvengiamai prasidėtų radikalus ir neprognozuojamas sienų keitimas. Jų teritoriniam *status quo* tėra viena alternatyva – begalinis ir žiaurus pilietinis konfliktas.

Galiausiai esama kontinentinio tipo valstybių – jos tikriausiai ir bus pagrindiniai naujos pasaulio tvarkos komponentai. Indija, atsiradusi britų kolonijinės valdžios dėka, vienija daugybę kalbų, religijų ir tautybių. Kadangi kaimyninių šalių religinėms ir ideologinėms srovėms ji yra atviresnė negu XIX amžiaus Europos valstybės, skiriamoji linija tarp jos užsienio ir vidaus politikos yra ir kitokia, ir kur kas blankesnė. Kinija irgi yra įvairių kalbų konglomeratas, kurį jungia bendras raštas, bendra kultūra ir bendra istorija. Europa galėjo tapti tokia, jei ne religiniai XVII amžiaus karai, ir dar gali tapti, jeigu Europos Sąjunga pateisins jos šalininkų viltis. Panašiai ir abi Šaltojo karo supergaliūnės niekada nebuvo tautinės valstybės europine prasme. Amerikai iš daugiakalbio tautinio mišinio pavyko suformuoti savitą kultūrą; Sovietų Sąjunga buvo imperija, apimanti daugybę tautų. Jos įpėdinės – ypač Rusijos Federacija – šiuo metu blaškosi tarp dezintegracijos ir reimperializacijos, labai panašiai kaip Habsburgų ir Osmanų imperijos XIX amžiuje.

Visa tai radikaliai pakeitė tarptautinių santykių esmę, metodą ir, svarbiausia, aprėptį. Iki moderniųjų laikų žemynai buvo bemaž izoliuoti vienas nuo kito. Būtų buvę neįmanoma lyginti, tarkime, Prancūzijos ir Kinijos galią, nes šios dvi šalys neturėjo jokios sąveikos. Plėtojantis technologijoms, kitų žemynų ateitį ėmė lemti Europos galiūnių „koncertas". Jokiai ankstesnei tarptautinei tvarkai nebuvo būdingi stiprūs galios centrai, išsidėstę po visą pasaulį. Niekada anksčiau diplomatai nedirbo tokioje aplinkoje, kai įvykius akimirksniu ir vienu metu gali patirti ir lyderiai, ir jų visuomenė.

Kokiais principais galima grįsti naują pasaulio tvarką, kai nepaliaujamai didėja valstybių skaičius ir gebėjimas sąveikauti? Ar gali vilsoniškosios koncepcijos, tokios kaip „demokratijos plėtra", tapti pagrindinėmis Amerikos užsienio politikos gairėmis ir pakeisti Šaltojo karo metų tramdymo strategiją? Aišku, kad tos koncepcijos nebuvo nei akivaizdžiai sėkmingos, nei akivaizdžiai nesėkmingos. Woodrow Wilsono idealizmas subrandino kai kuriuos šauniausius XX amžiaus diplomatijos aktus: Marshallo planą, drąsų įsipareigojimą tramdyti komunizmą, Vakarų Europos laisvės gynimą, netgi nelaimėlę Tautų Lygą ir jos vėlesnę inkarnaciją – Jungtines Tautas. Kita vertus, jis sukūrė gausybę problemų. Nekritiškas tautų apsisprendimo rėmimas, paskelbtas Keturiolikoje punktų, neatsižvelgė į galia grindžiamus valstybių santykius ir destabilizuojantį poveikį, kurį daro tautinės grupės, aklai puoselėjančios senas neapykantas ir susikaupusias nuoskaudas. Nesugebėjimas aprūpinti Tautų Lygą karinio sprendimų įgyvendinimo mechanizmu paryškino Wilsono kolektyvinio saugumo sampratai būdingus trūkumus. Nevaisingas 1928 metų Kelloggo-Briand'o paktas, kuriuo valstybės signatarės išsižadėjo karo kaip politikos priemonės, parodė grynai teisinių saugiklių ribotumą. Adolf Hitler netrukus įrodė, kad diplomatijos pasaulyje užtaisytas šautuvas neretai būna įtikinamesnis už teisines apeliacijas. Wilsono raginimas, kad Jungtinės Valstijos skleistų demokratiją, paskatino ne vieną didelės kūrybinės galios žygį. Kartu jis vedė prie tokių katastrofų kaip Vietname.

Pasibaigus Šaltajam karui, susidarė padėtis, kurią kai kurie stebėtojai vadina „vienpoliu" arba „vienos supergaliūnės" pasauliu. Tačiau Jungtinių Valstijų galimybės vienvaldiškai tvarkyti pasaulio reikalus ne ką didesnės negu Šaltojo karo pradžioje. Amerika turi didesnę persvarą negu prieš dešimt metų, bet, likimo ironija, jos galia irgi pasidarė labiau išskaidyta. Tad Amerikos gebėjimas pasitelkti ją savo nuožiūra tvarkant pasaulį iš tikrųjų sumažėjo.

Po pergalės Šaltajame kare Wilsono svajonę apie visuotinį kolektyvinį saugumą kur kas sunkiau įgyvendinti. Nesant vienos galinčios įsivyrauti šalies, pagrindinės pasaulio valstybės skirtingai vertina grėsmę taikai ir nenori imtis vienodos rizikos kovojant su tomis grėsmėmis, kurias jos pripažįsta (žr. X, XI, XV ir XVI skyrius). Pasaulio bendrija linkusi bendradarbiauti „palaikant taiką" (*peacekeeping*) – tai yra įgyvendinant kokį nors jau priimtą susitarimą, kuriam neprieštarauja nė viena iš šalių, – bet gana baikščiai žiūri į taikdarystę (*peacemaking*) – tikrų pavojų, gresiančių pasaulio tvarkai, slopinimą. Tai visiškai nestebina, nes ir pačios Jungtinės Valstijos dar neturi aiškios koncepcijos, kam jos vienašališkai priešinsis pasaulyje, susiklosčiusiame po Šaltojo karo.

Kaip požiūris į užsienio politiką, vilsonizmas daro prielaidą, kad Amerikai būdinga ypatinga prigimtis, pasireiškianti nepralenkiama dorybe ir nepralenkiama galia. Šaltojo karo metais Jungtinės Valstijos tiek pasitikėjo savo jėga ir savo tikslų moralumu, kad galėjo ryžtis kovai už savo vertybes visame pasaulyje. Amerikos išskirtinumas privalo būti vilsoniškos užsienio politikos išeities taškas.

Artėjant XXI amžiui galingi globalūs veiksniai dirba savo darbą, tad ilgainiui Jungtinių Valstijų išskirtinumas mažės. Artimiausioje ateityje Amerikos karinė galia liks nepranokstama. Tačiau Amerikos troškimas nukreipti tą galią į miriadus smulkių konfliktų, kurie, matyt, kils pasaulyje ateinančiais dešimtmečiais – Bosnijoje, Somalyje, Haityje, – yra svarbiausias koncepcinis iššūkis Amerikos užsienio politikai. Jungtinių Valstijų ekonomika tikriausiai bus galingiausia pasaulyje nemažą XXI amžiaus dalį. Tačiau materialinė gerovė plis vis plačiau, kaip ir jos generavimo technologija. Jungtinės Valstijos patirs tokią ekonominę konkurenciją, su kokia joms neteko susidurti per Šaltąjį karą.

Amerika liks didingiausia ir galingiausia valstybė, bet anaiptol ne neprilygstama; *primus inter pares*, bet vis dėlto tokia kaip kitos. Todėl Amerikos išskirtinumas, nepakeičiamas vilsoniškosios užsienio politikos pagrindas, XXI šimtmetyje veikiausiai nebebus toks svarbus.

Amerikiečiai neturėtų žiūrėti į tai kaip į Amerikos pažeminimą ar nuosmukio simptomą. Mat didžiumą savo istorijos Jungtinės Valstijos ir buvo tokia pati valstybė kaip kitos, o ne aukščiau visų iškilusi supergaliūnė. Kitų galios centrų atsiradimas – Vakarų Europoje, Japonijoje ir Kinijoje – neturėtų kelti amerikiečiams nerimo. Juk Amerika visada, jau nuo Marshallo plano laikų, siekė dalytis pasaulio ištekliais ir plėtoti kitas visuomenes bei ekonomikas, ir tai yra jos išskirtinis bruožas.

Bet jeigu vilsonizmo prielaida netenka dalies reikšmės, o vilsoniškosios užsienio politikos reikalavimai – kolektyvinis saugumas, varžovų atvertimas į amerikinį kelią, teise grįstas tarptautinių ginčų sprendimo būdas ir besąlygiška parama tautų apsisprendimui – darosi mažiau realūs, tai kokiais principais Amerikai derėtų grįsti savo užsienio politiką XXI šimtmetyje? Istorija nepateikia nei gairių, nei patenkinamų analogijų. Vis dėlto istorija moko pavyzdžiais, tad Amerikai išplaukiant į nežinomus vandenis vertėtų peržvelgti laikus iki Woodrow Wilsono, iki „Amerikos amžiaus“, ir paieškoti rakto ateinantiems dešimtmečiams.

Richelieu *raison d'état* koncepcija – kad valstybės interesai pateisina priemones jiems įgyvendinti, – amerikiečiams visais laikais buvo atgrasi. Tai nereiškia, kad amerikiečiai niekada *raison d'état* nepraktikavo – pavyzdžių rastume nemažai, nuo Tėvų įkūrėjų apsukrių sandėrių su Europos galiūnėmis ankstyvaisiais respublikos dešimtmečiais iki atkaklios ekspansijos į vakarus, pateikiamos su „akivaizdžios lemties“ rubrika. Bet amerikiečiams niekada nebuvo malonu atvirai pripažinti turint savanaudiškų interesų. Tiek per pasaulinius karus, tiek per vietinius konfliktus Amerikos lyderiai visada skelbdavo kovoją dėl principo, o ne naudos.

Bet kuriam Europos istorijos tyrinėtojui galių pusiausvyros samprata yra savaime suprantama. Tačiau ji, kaip ir *raison d'état,* susiklostė per pastaruosius porą šimtmečių – pirmasis ją ėmė propaguoti Anglijos karalius Viljamas III, mėgindamas pažaboti ekspansionistines prancūzų užmačias. Mintis, kad stipresnei valstybei atsverti turėtų susitelkti silpnesnių valstybių koalicija, pati savaime nėra ypatinga. Bet galių pusiausvyrą būtina nuolat prižiūrėti. XXI amžiuje Amerikos lyderiai turės suformuluoti savo visuomenei nacionalinių interesų koncepciją ir paaiškinti, kaip tiems interesams tarnauja galių pusiausvyros palaikymas Europoje ir Azijoje. Amerikai reikės partnerių pusiausvyrai saugoti keliuose pasaulio regionuose, o šiuos partnerius ne visada galima pasirinkti remiantis vien moraliniais sumetimais. Aiškiai apibrėžti nacionaliniai interesai turi būti ne mažiau svarbus Amerikos politikos orientyras.

Ilgiausiai be didelių karų išsilaikiusi tarptautinė sistema buvo ta, kuri susiklostė po Vienos kongreso. Ji rėmėsi teisėtumu ir pusiausvyra, bendromis vertybėmis ir galių pusiausvyros diplomatija. Bendros vertybės varžė valstybių užmojus, pusiausvyra ribojo valstybių galimybes juos įgyvendinti. XX amžiuje Amerika du kartus mėgino kurti pasaulio tvarką, grindžiamą bemaž išimtinai savo vertybėmis. Tai buvo didvyriškos pastangos, kurių dėka atsirado didžiuma to, kas gera šiuo-

laikiniame pasaulyje. Tačiau vilsonizmas negali būti vienintelis po Šaltojo karo prasidėjusios epochos pagrindas.

Demokratijos plėtra ir toliau bus svarbiausias Amerikos siekis, tačiau reikia matyti kliūtis, kurios yra iškilusios tariamo jos filosofijos triumfo akimirką. Vakarų teoretikams visada labiausiai rūpėjo apriboti centrinės valdžios galią, tuo tarpu daugumos kitų visuomenių politinė teorija stengėsi sutvirtinti valstybės valdžią. Niekur kitur nebuvo šitaip akcentuojamas asmens laisvės plėtimas. Vakarų demokratija plėtojosi kultūriškai vienalytėse visuomenėse, turinčiose ilgą bendrą istoriją (netgi daugiakalbėje Amerikoje susiformavo ryški kultūrinė tapatybė). Visuomenė ir tam tikra prasme tauta atsirado anksčiau už valstybę, o ne buvo jos sukurta. Esant tokiam fonui politinės partijos atstovauja pamatinės sutarmės variantams; šios dienos mažuma rytoj gali tapti dauguma.

Daugumoje kitų pasaulio vietų valstybė atsirado prieš tautą; ji buvo ir dabar neretai yra pagrindinis tautos formavimo elementas. Politinės partijos, kur jų esama, atspindi fiksuotą, paprastai bendruomeninę tapatybę; dauguma ir mažuma dažniausiai būna pastovios. Tokiose visuomenėse politinio proceso tikslas yra vyravimas, o ne valdžios kaita, kuri vykdoma – jei apskritai vykdoma – veikiau perversmais negu konstitucinėmis procedūromis. Lojalios opozicijos samprata – moderniosios demokratijos esmė – retas dalykas. Kur kas dažniau opozicija laikoma grėsme nacionalinei vienybei, tapatinama su išdavyste ir negailestingai slopinama.

Vakarietiška demokratija suponuoja sutarmę dėl vertybių, kuri riboja aklą savų interesų gynimą. Amerika nebūtų Amerika, jei netvirtintų, kad laisvės idėja yra visuotinai taikytina. Tai, kad Amerika turėtų teikti pirmenybę demokratinėms, o ne represinėms vyriausybėms ir būti pasirengusi mokėti vienokią ar kitokią kainą už savo moralinius įsitikinimus, yra neginčijama. Tai, kad remdama vyriausybes ir institucijas, kurios plėtoja demokratines vertybes bei žmogaus teises, Amerika turėtų turėti tam tikrą veiksmų laisvę, irgi aišku. Keblumų atsiranda tikslinant tą kainą ir jos santykį su kitais esminiais Amerikos prioritetais, kaip antai nacionalinis saugumas ir bendroji geopolitinė pusiausvyra. Kad Amerikos kvietimai pakiltų virš patriotiškos retorikos, jie turi atspindėti realistišką Amerikos galimybių supratimą. Amerika turi būti apdairi ir neprisiimti per daug moralinių įsipareigojimų tokiu metu, kai mažėja finansiniai ir kariniai ištekliai globalinei užsienio politikai vykdyti. Pompastiški pažadai, neparemti galėjimu ar noru jų laikytis, menkina Amerikos įtaką ir visose kitose srityse.

Neįmanoma abstrakčiai nusakyti, koks turėtų būti moralinių ir strateginių elementų santykis Amerikos užsienio politikoje. Bet išmintis prasideda nuo pripažinimo, kad pusiausvyra tarp jų būtina. Kad ir kokia galinga Amerika, primesti likusiai žmonijai visų savo preferencijų nepajėgs nė viena šalis, todėl reikia rinktis prioritetus. Net jei pakaktų išteklių, Amerikos visuomenė liausis palaikiusi nediferencijuotą vilsonizmą, kai aiškiai suvoks, kokie įsipareigojimai ir sunkumai iš jo plaukia. Jis gali tapti tuščiu šūkiu, padedančiu išvengti nelengvo geopolitinio pasirinkimo, deklaruojančiu tai, kas nekelia didesnės rizikos. Amerikos politikoje gali atsiverti grėsminga praraja tarp jos paraiškų ir jos pasirengimo paremti tas paraiškas darbais; bemaž neišvengiamas nusivylimas labai lengvai gali virsti dingstimi apskritai nusišalinti nuo pasaulio reikalų.

Kad Amerikos idealizmas po Šaltojo karo nepaklystų naujų keblumų labirinte, teks pasitelkti geopolitinę analizę. Tai nebus lengva. Amerika nenorėjo dominuoti netgi tuomet, kai turėjo branduolinį monopolį, ir niekino galių pusiausvyrą netgi tada, kai Šaltojo karo metais vykdė tokią diplomatiją, kuri faktiškai buvo interesų sferų diplomatija. XXI amžiuje Amerika, kaip ir kitos valstybės, turės išmokti laviruoti tarp būtinybės ir pasirinkimo, tarp nekintamų tarptautinių santykių konstantų ir tokių elementų, kurie gali kisti politikų nuožiūra.

Nustačius pusiausvyrą tarp vertybių ir būtinybės, užsienio politika turi prasidėti nuo vienokio ar kitokio apibrėžimo, kas yra gyvybinis interesas – koks tarptautinės aplinkos pokytis tiek grėstų nacionaliniam saugumui, kad jam būtina priešintis nepriklausomai nuo to, kaip pasireikštų grėsmė ir kiek teisėtas jis atrodytų. Savo klestėjimo dienomis Didžioji Britanija būtų stojusi į karą, kad užkirstų kelią Sąsiaurio uostų Olandijoje ir Belgijoje okupacijai, net ir tuo atveju, jeigu juos ketintų užimti valstybė, kuriai vadovauja šventieji. Didesniąją dalį Amerikos istorijos darbiniu Amerikos nacionalinių interesų apibrėžimu buvo laikoma Monroe doktrina. Po to, kai Woodrow Wilson stojo į Pirmąjį pasaulinį karą, Amerika vengė apibrėžti savo nacionalinius interesus tvirtindama, kad ji prieštarauja ne patiems pokyčiams, o jėgos naudojimui juos įgyvendinant. Nė viena šių nuostatų dabar netinka: Monroe doktrina yra pernelyg ribojanti, vilsonizmas – ir pernelyg miglotas, ir pernelyg legalistiškas. Nesutarimai, lydėję beveik visas Amerikos karines akcijas po Šaltojo karo, rodo, kad dar nesama plačios sutarmės, kur Amerikai derėtų brėžti ribą. Padėti atsirasti tokiai sutarmei – nelengvas amerikiečių lyderių uždavinys.

Geopolitiniu požiūriu, Amerika yra sala šalia didžiulio Eurazijos masyvo, kuris ištekliais ir gyventojų skaičiumi smarkiai pranoksta Jungtines Valstijas. Vienos galiūnės įsivyravimas kurioje nors iš dviejų pagrindinių Eurazijos dalių – Europoje arba Azijoje – ir toliau lieka geriausias strateginio pavojaus Amerikai apibūdinimas, nors Šaltasis karas ir baigėsi. Mat tokia valstybių grupuotė būtų pajėgi aplenkti Ameriką ekonominiu ir galiausiai kariniu atžvilgiu. Šiai grėsmei reikės priešintis net jeigu dominuojanti valstybė atrodys palankiai nusiteikusi, kad, jos ketinimams kada nors pasikeitus, Jungtinės Valstijos neatsidurtų tokioje padėtyje, kai jų gebėjimas veiksmingai priešintis bus smarkiai sumažėjęs ir vis silpnės jų įtaka įvykių raidai.

Į Šaltąjį karą Ameriką pastūmėjo sovietų ekspansionizmo grėsmė, tad didžiumą naujos epochos lūkesčių ji grindžia komunizmo pavojaus išnykimu. Kaip kad požiūris į sovietų priešiškumą formavo Amerikos požiūrį į pasaulio tvarką – iš tramdymo perspektyvos, – taip ir Rusijos pastangos reformuotis lemia Amerikos mąstymą apie pasaulio tvarką po Šaltojo karo. Amerikos politika grindžiama prielaida, kad taiką gali laiduoti tik demokratijos drausminama, savo energiją į rinkos ekonomikos kūrimą nukreipusi Rusija. Tad svarbiausias Amerikos uždavinys suvokiamas šitaip: remti Rusijos reformas pasitelkiant priemones veikiau iš Marshallo plano patirties negu iš tradicinio užsienio politikos arsenalo.

Jokios kitos šalies atžvilgiu Amerikos politika nebuvo taip nuosekliai siejama su šios ketinimų, o ne potencialo ar netgi politikos vertinimu. Franklin Roosevelt taikaus pokario pasaulio viltis iš dalies grindė tariamu Stalino nuosaikumu. Per Šaltąjį karą deklaruotas operatyvinės Amerikos strategijos – tramdymo – tikslas buvo pakeisti sovietų siekius, ir ginčai daugiausia sukosi apie tai, ar laukiamas pasikeitimas jau įvyko. Iš visų pokario prezidentų tik Nixon nuosekliai žiūrėjo į Sovietų Sąjungą kaip į geopolitinį iššūkį. Netgi Reagan dėjo daug vilčių į sovietų vadovų atvertimą. Nenuostabu, kad žlugus komunizmui buvo nuspręsta, jog priešiškų ketinimų nebelikę, ir – kadangi vilsoniškoji tradicija neigia konfliktuojančius interesus – Amerikos politika po Šaltojo karo buvo vykdoma taip, tarsi tradicinės užsienio politikos sumetimai nebegaliojo.

Geopolitikos ir istorijos tyrinėtojams tokio požiūrio vienpusiškumas kelia nerimą. Jie nuogąstauja, kad pervertinusi savo gebėjimą daryti poveikį Rusijos vidaus evoliucijai Amerika gali beprasmiškai įsipainioti į Rusijos vidaus ginčus, paskatinti ten nacionalizmą ir apleisti įprastas užsienio politikos užduotis. Jie pritartų tokiai politikai, kuri

siektų pakeisti tradicinį Rusijos agresyvumą, todėl ekonominė pagalba ir bendri globalinio pobūdžio projektai jiems atrodo geriausia išeitis. Tačiau jie nepamiršta, kad Rusija, nesvarbu kas ją valdo, aprėpia teritoriją, kurią Halford Mackinder pavadino geopolitiniu branduoliu, ir yra vienos galingiausių imperinių tradicijų paveldėtoja.[3] Net jeigu postuluojama moralinė transformacija įvyktų, tai truktų tam tikrą laiką, kuriam Amerika turėtų apsidrausti.

Be to, Amerikai nereikėtų tikėtis, kad ekonominė pagalba Rusijai duos rezultatą, lygintiną su Marshallo plano rezultatais. Vakarų Europa po karo turėjo veikiančią rinkos sistemą, susiformavusią biurokratiją, o daugelis jos šalių – demokratinę tradiciją. Su Amerika ją siejo karinė ir ideologinė grėsmė, sklindanti iš Sovietų Sąjungos. Europos ekonomikos reforma, dengiama Atlanto sąjungos skydo, sugrąžino pamatinę geopolitinę realiją; Marshallo planas padėjo Europai atkurti savo tradicinį valdymo modelį.

Panašių sąlygų dabartinėje Rusijoje nėra. Sunkumų lengvinimas ir ekonominės reformos skatinimas yra svarbūs Amerikos užsienio politikos instrumentai, bet jie neatstoja rimtų pastangų globalinei galių pusiausvyrai palaikyti turint reikalą su šalimi, kuriai visais laikais buvo būdingas ekspansionizmas.

Rašant šias eilutes, du šimtmečius lipdyta didžiulė Rusijos imperija yra dezintegracijos būklėje – panašiai kaip 1917–1923 metais. Tada jai pavyko atsigauti nepažeidus savo tradicinio ekspansionistinio ritmo. Suvaldyti žlungančios imperijos irimą – viena sunkiausių diplomatijos užduočių. XIX amžiaus diplomatija sulėtino Osmanų imperijos byrėjimą ir neleido jam peraugti į visuotinį karą; XX amžiaus diplomatija nesugebėjo sušvelninti Austrijos-Vengrijos imperijos dezintegracijos padarinių. Žlungančios imperijos generuoja dvi įtampos priežastis: kaimynų mėginimus pasinaudoti imperinio centro silpnumu ir yrančios imperijos bandymus atkurti savo valdžią periferijoje.

Abu šie procesai vienu metu vyksta valstybėse, Sovietų Sąjungos įpėdinėse. Iranas ir Turkija stengiasi padidinti savo vaidmenį Vidurinės Azijos respublikose, kur gyvena daugiausiai musulmonai. Tačiau dominuojantis geopolitinis veiksnys – tai Rusijos bandymas susigrąžinti viešpatavimą visose teritorijose, kurias anksčiau kontroliavo Maskva. Taikos palaikymo priedanga Rusija stengiasi atgaivinti vienokią ar kitokią globos formą, o Jungtinės Valstijos, visą dėmesį sutelkusios į „reformatorių" vyriausybės geranoriškumą ir nelinkusios galvoti apie geopolitinius dalykus, iki šiol tylomis su tuo taikstosi. Jos nedaug nuveikė, kad buvusios sovietų respublikos – išskyrus Baltijos valstybes –

gautų tarptautinį pripažinimą. Aukštų Amerikos pareigūnų vizitai reti, pagalba – minimali. Rusų kariuomenės veiksmams jų teritorijoje ir netgi pačiam jos buvimui prieštaraujama retai. Maskva *de facto* traktuojama kaip imperijos centras, ir pati save tokiu laiko.

Taip yra iš dalies dėl to, kad į antikomunistines ir antiimperialistines revoliucijas, vykstančias buvusios sovietų imperijos žemėse, Amerika žiūri kaip į vieną reiškinį. Iš tikrųjų jos veikia priešingomis kryptimis. Antikomunistinę revoliuciją gana plačiai rėmė visos buvusios Sovietų Sąjungos teritorijos gyventojai. Antiimperialistinė revoliucija, nukreipta prieš Rusijos vyravimą, labai populiari naujose nerusiškose respublikose ir itin nepopuliari Rusijos Federacijoje. Mat Rusijos elitas nuo seno savo valstybę suvokia kaip atliekančią „civilizuojančią" misiją (žr. VII ir VIII skyrius); didžioji dauguma iškilių Rusijos figūrų – nesvarbu, kokių politinių įsitikinimų – nenori pripažinti sovietų imperijos žlugimo ir valstybių įpėdinių, visų pirma Ukrainos, stačiatikybės lopšio, teisėtumo. Netgi Aleksandr Solženicyn, rašydamas apie tai, kad Rusijai reikėtų atsikratyti nenorinčių būti jos sudėtyje kitataučių, ragino Maskvą pasilikti Ukrainą, Baltarusiją ir beveik pusę Kazachijos,[4] kone 90 procentų buvusios imperijos. Buvusios Sovietų Sąjungos teritorijoje ne kiekvienas antikomunistas yra demokratas ir ne kiekvienas demokratas yra rusų imperializmo priešininkas.

Realistiška politika būtų pripažinti, kad netgi reformatoriška Boriso Jelcino vyriausybė išlaikė rusų kariuomenę bemaž visų buvusių sovietinių respublikų – Jungtinių Tautų narių – teritorijoje, neretai prieš aiškią jų vyriausybių valią. Tos karinės pajėgos dalyvavo keleto respublikų pilietiniuose karuose. Rusijos užsienio reikalų ministras ne kartą kėlė rusų monopolio palaikant taiką „artimajame užsienyje" koncepciją, tapačią bandymui atkurti Maskvos dominavimą. Reformos Rusijoje turės įtakos ilgalaikėms taikos perspektyvoms, tačiau artimiausia ateitis priklausys nuo to, ar rusų kariuomenę pavyks priversti likti namie. Jeigu ji vėl pasirodys prie senosios imperijos sienų Europoje ir Viduriniuosiuose Rytuose, istorinė įtampa tarp Rusijos ir jos kaimynų – sustiprinta baimės ir abipusio įtarumo – neabejotinai atgis (žr. VI ir VII skyrius).

Rusija turi ir turės ypatingų saugumo interesų ten, ką ji vadina „artimuoju užsieniu", buvusios Sovietų Sąjungos respublikas šitaip skirdama nuo šalių, esančių už senosios imperijos ribų. Tačiau taikai pasaulyje reikia, kad šie interesai būtų patenkinti be karinio spaudimo ar vienašališko karinio kišimosi. Svarbiausias klausimas yra tas, ar Rusijos santykius su naujomis respublikomis traktuoti kaip tarptautinę

problemą, spręstiną pagal pripažintas užsienio politikos taisykles, ar kaip rezultatą vienašališkų Rusijos sprendimų, kuriuos Amerika stengsis – jei apskritai stengsis – paveikti apeliuodama į rusų vadovų gerą valią. Kai kuriuose regionuose – pavyzdžiui, Vidurinės Azijos respublikose, kurioms gresia islamo fundamentalizmas, – Jungtinių Valstijų nacionaliniai interesai tikriausiai sutampa su Rusijos interesais, bent dėl priešinimosi Irano fundamentalizmui. Bendradarbiauti čia visiškai įmanoma, jeigu tai netaps grįžimo prie tradicinio rusų imperializmo scenarijumi.

Rašant šias eilutes, demokratijos Rusijoje perspektyvos vis dar miglotos. Neaišku netgi tai, ar demokratinė Rusija laikysis politikos, palaikančios tarptautinį stabilumą. Visą savo dramatišką istoriją Rusija žygiavo pagal visiškai kitokius būgnus negu Vakarų pasaulis. Ji niekada neturėjo autonomiškos Bažnyčios, praleido Reformaciją, Švietimą, Atradimų amžių ir šiuolaikinę rinkos ekonomiką. Jai trūksta lyderių, turinčių demokratinę patirtį. Bemaž visi Rusijos – taip pat ir naujųjų respublikų – lyderiai buvo aukšti pareigūnai komunizmo laikais; pliuralizmas nebuvo ir gal niekada nebus jų svarbiausias siekinys.

Be to, perėjimas iš centralizuotai planuojamos į rinkos ekonomiką skausmingas visur, kur tai mėginama daryti. Vadybininkai neturi darbo su rinkomis ir paskatomis patirties, darbininkai yra praradę motyvaciją, ministrams niekada neteko susidurti su fiskaline politika. Sąstingis, netgi nuosmukis, yra beveik neišvengiamas. Jokia centralizuotai planuojama ekonomika iki šiol nesugebėjo išvengti didžiulių sunkumų kelyje į rinkos ekonomiką, ir problemą dar labiau sunkina „šoko terapija“, kurią rekomenduoja daugelis amerikiečių patarėjų. Nepasitenkinimas socialine ir ekonomine perėjimo kaina padėjo komunistams atsigauti pokomunistinėje Lenkijoje, Slovakijoje, Vengrijoje. Per rinkimus į Rusijos parlamentą 1993 metų gruodį komunistų ir nacionalistų partijos kartu surinko beveik 50 procentų balsų.

Siekdami savo tikslų, net ir nuoširdūs reformatoriai gali pasitelkti tradicinį rusų nacionalizmą kaip vienijančią jėgą. O nacionalizmas Rusijoje nuo seno buvo misionieriškas ir imperinis. Psichologai gali svarstyti, kokia jo priežastis: giliai įsišaknijęs nesaugumo jausmas ar įgimtas agresyvumas. Tačiau rusų ekspansijos aukoms šis skirtumas turi tik teorinę reikšmę. Demokratizacija ir santūri užsienio politika Rusijoje nebūtinai eis koja kojon. Štai kodėl argumentas, kad taiką visų pirma garantuos Rusijos vidaus reformos, neturi daug šalininkų Rytų Europoje, Skandinavijoje ar Kinijoje, štai kodėl laisvę atgavusios valstybės taip trokšta įstoti į NATO.

Veikimo būdas, grindžiamas užsienio politikos sumetimais, būtų toks: stengtis kurti atsvaras prognozuojamoms tendencijoms ir nesikliauti vien Rusijos vidaus reformomis. Remiant Rusijos laisvąsias rinkas ir Rusijos demokratiją, reikėtų kartu kurti ir kliūtis rusų ekspansijai. Galima netgi tvirtinti, kad reformoms išeitų į naudą, jei Rusija būtų skatinama susitelkti – pirmą kartą istorijoje – į savo nacionalinės teritorijos vystymą. Milžiniški, per vienuolika laiko juostų nuo Sankt Peterburgo iki Vladivostoko nusidriekę jos plotai neduoda jokio pagrindo klaustrofobijai.

Tačiau po Šaltojo karo Amerikos politika Rusijos atžvilgiu viską stato ant vienos kortos: tam tikros socialinės inžinerijos, priderintos prie konkrečių lyderių. Busho administracijai tai buvo Michail Gorbačiov, Clintono – Boris Jelcin. Juos, kaip tariamai asmeniškai atsidavusius demokratijai, Vašingtonas laikė taikingos rusų užsienio politikos ir Rusijos integracijos į tarptautinę bendriją garantais. Bush apgailestavo dėl Gorbačiovo SSRS subyrėjimo, Clinton taikstėsi su pastangomis atkurti senąją Rusijos įtakos sferą. Santykiuose su Rusija Amerikos lyderiai vengė naudoti tradicinius diplomatinius stabdžius, bijodami išprovokuoti tariamus iš pradžių Gorbačiovo, vėliau Jelcino nacionalistinius oponentus.

Rusijos–Amerikos santykiams būtinas rimtas dialogas užsienio politikos klausimais. Kai Rusija traktuojama taip, tarsi jos atžvilgiu negaliotų normalūs užsienio politikos sumetimai, tai neina jai į gera, nes vėliau Rusijai teks mokėti kur kas didesnę kainą, jeigu ji susivilios tokiu kursu, iš kurio nėra kelio atgal. Amerikos lyderiai neturėtų bijoti atvirų diskusijų apie tai, kur Amerikos ir Rusijos interesai sutampa ir kur skiriasi. Rusijos vidaus kovų veteranai nėra kokie drovūs naujokai, kurių dvasios pusiausvyrą sutrikdytų realistiškas dialogas. Jie kuo puikiausiai suprastų politiką, grindžiamą abipuse pagarba nacionaliniams vienas kito interesams. Tokį skaičiavimą jie, be abejonės, priimtų netgi geriau negu apeliacijas į abstraktų ir jiems tolimą utopizmą.

Integruoti Rusiją į tarptautinę sistemą yra pagrindinis besikuriančios tarptautinės tvarkos uždavinys. Jis susideda iš dviejų dalių, tarp kurių privalu palaikyti pusiausvyrą: įtakos rusų nuostatoms ir poveikio rusų skaičiavimams. Būtina teikti Rusijai ekonominę paramą ir techninius patarimus, kviesti ją į institucijas, puoselėjančias ekonominį, kultūrinį ir politinį bendradarbiavimą, – tokias kaip Europos saugumo konferencija. Tačiau nekreipiant dėmesio į Rusijos istorinių imperinių pretenzijų atgimimą jos reformoms bus tik pakenkta. Naujųjų respublikų nepriklausomybė – pripažinta Jungtinių Tautų – taip pat

neturėtų būti tylomis nuvertinama taikstantis su rusų karine veikla jų teritorijoje.

Amerikos politika Rusijos atžvilgiu turėtų būti derinama prie pastovių interesų, o ne prie Rusijos vidaus politikos svyravimų. Teikdama pirmenybę Rusijos vidaus politikai, Amerikos užsienio politika taps auka jėgų, kurių praktiškai negali kontroliuoti, ir praras visus vertinimo kriterijus. Ar užsienio politiką reikia kalibruoti pagal kiekvieną revoliucinio proceso virpesį? Ar Amerika nusisuks nuo Rusijos, jeigu ten įvyks tokių vidaus pokyčių, kuriems ji nepritars? Ar gali Jungtinės Valstijos leisti sau vienu metu bandyti izoliuoti Rusiją ir Kiniją ir šitaip, dėl savo vidaus politikos sumetimų, atgaivinti kinų–sovietų sąjungą? Mažesnis įkyrumas šioje santykių su Rusija stadijoje leistų vėliau imtis pastovesnio ilgalaikio kurso.

Šalininkai to, ką XXVIII skyriuje pavadinau „psichiatrine“ užsienio politikos mokykla, tokius argumentus atmeta kaip „pesimistiškus“. Pasak jų, Vokietija ir Japonija juk pasikeitė, tad kodėl neturėtų pasikeisti Rusija? Bet tiesa ir tai, kad demokratinė Vokietija ketvirtąjį dešimtmetį pasuko priešinga linkme ir kad tie, kas kliovėsi jos ketinimais, staiga susidūrė akis į akį su jos galimybėmis.

Valstybės veikėjas visada gali išvengti šių dilemų, jeigu optimistiškai žvelgs į ateitį; vienas jo išbandymų yra gebėjimas apsisaugoti nuo nepalankių ir netgi nenumatytų situacijų. Naujoji Rusijos vadovybė turi teisę į supratimą, kaip skausminga yra kovoti su dvi kartas trukusio komunistų valdymo padariniais. Bet ji neturi teisės į tai, kad jai būtų atiduota įtakos sfera, kurią carai ir komisarai tris šimtus metų troško turėti aplink bekraštės Rusijos sienas. Rusija tik tuomet taps rimta partnere kuriant naują pasaulio tvarką, kai bus pasirengusi ir netektims, ir naudai, kurią teikia stabilumas.

Politikos, artimiausios visų pripažįstamam gyvybinių interesų apibrėžimui, Amerika laikėsi savo sąjungininkų Atlanto regione atžvilgiu. Nors Šiaurės Atlanto sutarties organizacija paprastai apibūdinama vilsoniškais terminais – kaip kolektyvinio saugumo instrumentas, o ne kaip sąjunga, – iš tikrųjų tai buvo institucija, bene geriausiai derinusi Amerikos moralinius ir geopolitinius tikslus (žr. XVI skyrių). Sukurta tam, kad sovietai neįsivyrautų Europoje, ji vykdė geopolitinį uždavinį – neleisti Europos ir Azijos galios centrams atsidurti priešiškos šalies valdžioje, – ir nesvarbu, kaip tai būdavo pateikiama.

Atlanto sąjungos architektai nebūtų patikėję savo ausimis, jei kas jiems būtų pasakęs, kad pergalė Šaltajame kare sukelsianti abejonių dėl jų kūrinio ateities. Jiems atrodė savaime suprantama, kad prizas už per-

galę Šaltajame kare bus tvari Atlanto partnerystė. Vardan šio tikslo buvo pradėta ir laimėta keletas lemiamų politinių Šaltojo karo mūšių. To proceso metu Amerika ir Europa susisaistė nuolatinėmis konsultacinėmis institucijomis ir integruota karinio vadovavimo sistema – tokio masto ir trukmės struktūros koalicijų istorijoje dar nebuvo.

Vadinamoji Atlanto bendrija – nostalgiškas, po Šaltojo karo primirštas terminas, – žlugus komunizmui trypčioja vietoje. Darosi madinga menkinti santykių su Europa reikšmę. Nors ir akcentuodama demokratijos plėtrą, Amerika, regis, mažiau dėmesio skiria visuomenėms, kurios turi panašias institucijas ir su kuriomis ją sieja bendras požiūris į žmogaus teises bei kitas pamatines vertybes, negu kitiems pasaulio regionams. Tarpatlantinių ryšių kūrėjai – Truman, Acheson, Marshall ir Eisenhower – kaip ir daugelis amerikiečių nepritarė europiniam diplomatijos stiliui. Tačiau jie suprato, kad be tokių ryšių Amerika atsidurs pasaulyje valstybių, su kuriomis – išskyrus Vakarų pusrutulį – ji turės mažai moralinių saitų ir bendrų tradicijų. Tokiomis aplinkybėmis Amerika būtų priversta imtis grynos *Realpolitik*, o tai būtų iš esmės nesuderinama su jos tradicija.

Tokį kadaise svarbiausios Amerikos politikos nuosilpį iš dalies galima paaiškinti tuo, kad į NATO dabar žiūrima kaip į savaime suprantamą dalyką, kaip į kraštovaizdį, kurio nebereikia puoselėti. Galbūt dar didesnę įtaką turėjo tai, kad Amerikos lyderių karta, iškilusi per pastaruosius pusantro dešimtmečio, atėjo daugiausiai iš Pietų ir Vakarų, kurie emocinių ir asmeninių saitų su Europa turi mažiau negu senasis Šiaurės Rytų *establishment*. Be to, Amerikos liberalai – vilsonizmo vėliavnešiai – neretai jaučiasi išduoti sąjungininkų demokratų, kurie praktikuoja veikiau nacionalinių interesų, o ne kolektyvinio saugumo ir kliovimosi tarptautine teise politiką; jie mini Bosniją ir Viduriniuosius Rytus kaip nesugebėjimo susitarti nepaisant bendrų vertybių pavyzdžius. Tuo pat metu izoliacionistinį Amerikos konservatorių sparną – kitą išskirtinumo atmainą – ima pagunda atgręžti nugarą tam, ką jis niekina kaip Europos makiavelišką reliatyvizmą ir savanaudiškumą.

Nesutarimai su Europa turi nemalonų šeimyninių kivirčų prieskonį. Tačiau bemaž visais svarbiausiais klausimais iš Europos sulaukiama daugiau paramos negu iš bet kurio kito žemyno. Teisybės dėlei reikia prisiminti, kad Bosnijos žemėje buvo britų ir prancūzų kariai, o ne amerikiečiai, nors viešoji retorika yra sukūrusi priešingą įspūdį. Persijos įlankos kare vėlgi, be amerikiečių, daugiausiai buvo britų ir prancūzų. Dukart per vienos kartos gyvenimą bendros vertybės ir interesai atvedė amerikiečių kariuomenę į Europą. Dabar, po Šaltojo

karo, Europai gal ir nepavyks susitelkti naujai Atlanto politikai, tačiau Amerika neturėtų pergalės valandą išsižadėti politikos, kurią vykdė trys kartos. Atlanto sąjungos uždavinys yra dvi kertines institucijas, formuojančias tarpatlantės santykius – NATO ir Europos Sąjungą (buvusią Europos Ekonominę Bendriją) – pritaikyti prie realijų, susiklosčiusių po Šaltojo karo.

Šiaurės Atlanto sąjunga ir toliau lieka pagrindinis institucinis saitas tarp Amerikos ir Europos. Kuriant NATO, sovietų kariuomenė stovėjo prie Elbės padalytoje Vokietijoje. Jau tuomet, daugumos nuomone, ji galėjo užgrobti Vakarų Europą įprastinėmis pajėgomis, o netrukus sovietų karinis *establishment* įgijo sparčiai didėjantį branduolinį arsenalą. Visą Šaltąjį karą Vakarų Europos saugumas priklausė nuo Jungtinių Valstijų, ir NATO institucijos iki šiol atspindi tą reikalų būklę. Jungtinės Valstijos kontroliuoja jungtinę vadovybę, kuriai vadovauja amerikiečių generolas, ir priešinasi prancūzų mėginimams suteikti gynybai grynai europinį pobūdį.

Europos integracijos sąjūdį paskatino dvi prielaidos: kad Europa, neišmokusi kalbėti vienu balsu, ilgainiui pasidarys nereikšminga ir kad padalytos Vokietijos nevalia stumti į tokią padėtį, kurioje jai kiltų pagunda plūduriuoti tarp dviejų blokų ir kurstyti juos vieną prieš kitą. Rašant šį tekstą Europos Sąjunga, kadaise susidėjusi iš šešių valstybių, jau yra išsiplėtusi iki dvylikos ir plėsis toliau, įtraukdama Skandinaviją, Austriją ir kai kuriuos buvusius sovietų satelitus.

Šių dviejų institucijų pamatus gerokai sudrebino Sovietų Sąjungos žlugimas ir Vokietijų susivienijimas. Sovietų kariuomenės nebėra, o rusų kariuomenė stovi už šimtų mylių į rytus. Artimiausioje ateityje Vakarų Europos puolimas neįmanomas dėl sumaišties pačioje Rusijoje. Kita vertus, rusų palinkimas atkurti buvusią imperiją atgaivino istorinę rusų ekspansionizmo baimę, ypač buvusiose satelitinėse Rytų Europos valstybėse. Skirtingai nuo amerikiečių, nė vienas Rusijos kaimynų lyderis netiki rusų atsivertimu kaip jo šalies saugumo laidu. Boris Jelcin visiems atrodo geresnis už savo oponentus, tačiau jis – tik mažesnė iš dviejų potencialių grėsmių, o ne figūra, galinti išsklaidyti istorinį kaimynų nesaugumo jausmą.

Vieningos Vokietijos atsiradimas tik didina šias baimes. Žinodamos, kad abi žemyno galiūnės visais laikais arba dalydavosi savo kaimynus, arba kariaudavo jų teritorijoje, tarp jų esančios šalys siaubingai bijo saugumo vakuumo; todėl jos trokšta Amerikos globos per narystę NATO.

Šiaurės Atlanto sąjungai reikia adaptuotis prie sovietų galios žlugimo, o Europos Sąjungai – prie naujos realybės – vieningos Vokietijos,

kuri gali pakenkti nebyliam susitarimui, buvusiam Europos integracijos šerdimi: kad Federacinė Respublika pripažįsta prancūzų politinę lyderystę Europos Bendrijoje mainais už lemiamą balsą ekonominiais klausimais. Šitaip Federacinė Respublika buvo susieta su Vakarais – per amerikiečių lyderystę NATO strateginiais klausimais ir prancūzų lyderystę Europos Sąjungoje politiniais klausimais.

Ateityje tradiciniai Atlanto sąjungininkų santykiai keisis. Europa nejus ankstesnio Amerikos globos poreikio ir kur kas agresyviau gins savo ekonominius interesus. Amerika nenorės tiek daug aukoti Europos saugumui ir gundysis izoliacionizmu įvairiais jo pavidalais. Vokietija anksčiau ar vėliau pradės reikalauti politinės įtakos, į kurią ji turi teisę dėl savo karinės bei ekonominės galios, ir nebebus tiek emociškai priklausoma nuo amerikiečių karinės ir prancūzų politinės paramos.

Šios tendencijos atvirai nesireikš tol, kol iš savo posto nepasitrauks Helmut Kohl, Adenauerio tradicijos tęsėjas (žr. XX skyrių). Tačiau tai paskutinis tokio tipo lyderis. Ateinanti karta pati neprisimena nei karo, nei Amerikos vaidmens atkuriant nuniokotą pokario Vokietiją. Ji neturi jokio emocinio pagrindo paklusti antnacionalinėms institucijoms ir taikyti savo pažiūras prie Amerikos arba Prancūzijos pažiūrų.

Didysis Amerikos ir Europos pokario lyderių kartos nuopelnas tas, kad jie suprato, jog jeigu Amerika organiškai neįsitrauks į Europos reikalus, ji bus priversta įsitraukti vėliau kur kas nepalankesnėmis abiem Atlanto pusėms aplinkybėmis. Tai ypač teisinga šiandieną. Vokietija tapo tokia stipri, kad esamos Europos institucijos pačios vienos negali laiduoti pusiausvyros tarp Vokietijos ir jos partnerių Europoje. O Europa, net ir drauge su Vokietija, negali pati viena susitvarkyti nei su Rusijos atgimimu, nei su jos dezintegracija – dviem didžiausią grėsmę keliančiais postsovietinės suirutės padariniais.

Nė viena šalis nėra suinteresuota, kad Vokietija ir Rusija susikoncentruotų viena į kitą kaip į pagrindinę partnerę arba į pagrindinę varžovę. Joms per daug suartėjus, kiltų kondominiumo pavojus; joms susipykus, Europai imtų grėsti krizės. Amerika ir Europa turi bendrą interesą išvengti nežabotų nacionalinės vokiečių ir rusų politikos varžybų dėl žemyno centro. Be Amerikos Didžioji Britanija ir Prancūzija neįstengs palaikyti politinės pusiausvyros Vakarų Europoje; Vokietija gundysis nacionalizmu; Rusijai trūks globalaus masto pašnekovo. O be Europos Amerika gali pavirsti – ir psichologiškai, ir geografiškai, ir geopolitiškai – sala prie Eurazijos krantų.

Tvarka, susiklosčiusi po Šaltojo karo, kelia Šiaurės Atlanto sąjungai trejopų problemų: pirma, tai vidaus santykiai tradicinės sąjungos

struktūros rėmuose; antra, tai sąjungininkų santykiai su buvusiomis sovietų satelitinėmis valstybėmis Rytų Europoje; trečia, valstybių, Sovietų Sąjungos įpėdinių, ypač Rusijos Federacijos, santykiai su Šiaurės Atlanto valstybėmis ir su Rytų Europa.

Vidaus santykių Šiaurės Atlanto sąjungoje koregavimas – tai tarsi amžinas virvės traukimas tarp amerikinio ir prancūziškojo požiūrių į tarpatlantinius santykius. Amerika dominuoja NATO su integracijos vėliava. Prancūzija, aukštinanti Europos nepriklausomybę, lemia Europos Sąjungos pavidalą. Jų nesutarimo rezultatas: Amerikos vaidmuo karinėje srityje pernelyg didelis, kad skatintų europinę politinę tapatybę, o Prancūzija, pernelyg primygtinai siekdama Europos politinės autonomijos, neskatina NATO vienybės.

Intelektiniu lygmeniu šis disputas atkartoja konfliktą tarp Richelieu sampratų ir Wilsono idėjų – tarp užsienio politikos kaip interesų balansuotojos ir diplomatijos kaip pamatinės harmonijos įtvirtintojos. Amerikai jungtinė NATO vadovybė yra sąjungininkų vienybės išraiška, Prancūzijai – raudonas skuduras. Amerikos lyderiams sunku suprasti, kodėl šalys turėtų reikalauti nepriklausomo veikimo teisės, jeigu jie nė nesvarsto galimybės palikti savo sąjungininkus bėdoje. Prancūzija Amerikos nerimą dėl savarankiško Europos karinio vaidmens supranta kaip užslėptą siekį dominuoti.

Abiejų partnerių požiūrį į tarptautinius santykius formavo jų istorinė patirtis. Prancūzija yra europinio diplomatijos stiliaus, susiklosčiusio daugiau kaip prieš tris šimtus metų, paveldėtoja. Didžiajai Britanijai teko atsisakyti galių pusiausvyros saugotojos vaidmens, tuo tarpu Prancūzija, laimė tai ar nelaimė, toliau stengiasi vykdyti *raison d'état* politiką ir tiksliai skaičiuoti interesus, o ne siekti abstrakčios harmonijos. Amerika ne mažiau nuosekliai, tik gal trumpiau, praktikavo vilsonizmą. Įtikėjusi pamatinės harmonijos egzistavimu, ji tvirtina, kad, sutampant Amerikos ir Europos tikslams, Europos autonomija arba nebūtina, arba pavojinga.

Dviejų didžiųjų šių laikų Europai iškilusių uždavinių – vieningos Vokietijos integracijos į Vakarus ir Atlanto sąjungos santykių su naująja Rusija – negalima spręsti paraidžiui taikant vien Richelieu arba vien Wilsono metodus. Richelieu įpėdinių požiūris skatina pavienių Europos šalių nacionalizmą ir veda prie susiskaldžiusios Europos. Grynasis vilsonizmas silpnintų Europos tapatybės jausmą. Opozicija Jungtinėms Valstijoms grindžiamas mėginimas kurti Europos institucijas galų gale suardys ir Europos, ir Atlanto sąjungos vienybę. Antra vertus, Jungtinėms Valstijoms nereikėtų baimintis ryškesnės Europos

tapatybės Atlanto sąjungoje, nes labai sunku įsivaizduoti autonomiškus Europos karinius veiksmus – bet kokio masto ir bet kurioje vietoje – be Amerikos politinės ir techninės paramos. Juk vienybę kuria anaiptol ne jungtinė vadovybė, o politinių ir saugumo interesų bendrumo jausmas.

Nesutarimus tarp Jungtinių Valstijų ir Prancūzijos, tarp Wilsono ir Richelieu idealų nustelbė įvykių raida. Ir NATO, ir Europos Sąjunga yra nepakeičiami naujos ir stabilios pasaulio tvarkos komponentai. NATO yra geriausia apsauga nuo karinio šantažo, kad ir iš kur jis sklistų; Europos Sąjunga yra lemiamai svarbus stabilumo Vidurio ir Rytų Europoje mechanizmas. Abi institucijos reikalingos, kad buvusius Sovietų Sąjungos satelitus ir valstybes įpėdines būtų galima padaryti taikios tarptautinės tvarkos dalimi.

Rytų Europos ateitis ir Sovietų Sąjungos įpėdinių ateitis – skirtingos problemos. Raudonosios armijos okupuota Rytų Europa ir kultūriškai, ir politiškai tapatino save su Vakarų Europos tradicijomis. Tai ypač pasakytina apie Visegrádo keturkampį – Lenkiją, Čekiją, Vengriją ir Slovakiją. Be ryšių su Vakarų Europa ir Atlanto institucijomis jos taptų niekieno žeme tarp Vokietijos ir Rusijos. O kad tie ryšiai būtų prasmingi, Visegrádo šalys turės priklausyti ir Europos Sąjungai, ir NATO. Ekonominį ir politinį gyvybingumą joms gali suteikti Europos Sąjunga, saugumą – NATO. Tiesą sakant, narystė vienoje institucijoje implikuoja narystę kitoje. Kadangi dauguma Europos Sąjungos valstybių yra NATO narės ir kadangi visiškai neįtikima, kad jos, Europos integracijai pasiekus tam tikrą tašką, ignoruotų puolimą prieš vieną savo narių, narystė Europos Sąjungoje vienokiu ar kitokiu būdu bent jau *de facto* reiškia NATO garantiją.

Kol kas kalbėti apie tai vengiama, nes Rytų Europos šalių narystė abiejose institucijose blokuojama. Tačiau blokavimo priežastys abiem atvejais tokios pat skirtingos kaip europinės ir amerikinės politinės tradicijos. Europa savo sprendimą plėsti Europos Sąjungą į rytus grindė *Realpolitik*: pripažinusi principą, ji pasiūlė asocijuotąją narystę, kol bus reformuojamos Rytų Europos ekonomikos (tuo pačiu tam tikram laikui apsaugodama Vakarų Europos ekonomikas nuo konkurencijos). Tad tikroji narystė bus grynai techninis klausimas, kuris ilgainiui išsispręs pats savaime.

Amerika prieštaravo Visegrádo šalių narystei NATO iš principo. Grįždamas prie istorinio Wilsono prieštaravimo sąjungoms – kadangi jos grindžiamos priešpriešos laukimu, – prezidentas Clinton per NATO vadovų susitikimą 1994 metų sausį pasiūlė alternatyvią viziją.

Aiškindamas, kodėl Jungtinės Valstijos nenorėtų, kad Lenkija, Vengrija, Čekija ir Slovakija būtų priimtos į NATO, jis tvirtino, jog Atlanto sąjunga negali sau leisti „nubrėžti naują liniją tarp Rytų ir Vakarų, kuri taptų savaime išsipildančia būsimos konfrontacijos pranašyste. ... Visiems tiems Europoje ir Jungtinėse Valstijose, kas norėtų palenkti mus nubrėžti Europoje naują liniją, tik kiek ryčiau, aš sakau: mes neturėtume atmesti galimybės, kad Europos laukia geriausia įmanoma ateitis, tai yra kad visur bus demokratija, visur bus rinkos ekonomika, visur žmonės bendradarbiaus rūpindamiesi tarpusavio saugumu."[5]

Šitokia dvasia Clinton iškėlė planą, kurį pavadino „Partnerystė vardan taikos". *Visas* valstybes, Sovietų Sąjungos įpėdines, ir *visus* buvusius Maskvos satelitus Rytų Europoje jis pakvietė dėtis prie kažko panašaus į miglotą kolektyvinio saugumo sistemą. Ši programa, vilsonizmo ir tramdymo teorijos kritikos, aprašytos XVI skyriuje, mišinys, remiasi kolektyvinio saugumo principais; sovietų ir rusų imperializmo aukas sulygindama su jų skriaudėjais, ji teikia vienodą statusą ir Vidurinės Azijos respublikoms, esančioms prie Afganistano sienos, ir Lenkijai, nukentėjusiai per keturis padalijimus, kuriuose dalyvavo ir Rusija. „Partnerystė vardan taikos" – tai ne tarpinė stotelė pakeliui į NATO, kaip dažnai neteisingai tvirtinama, o alternatyva jai, kaip kad Locarno sutartis (žr. XI skyrių) buvo alternatyva sąjungai su britais, kurios Prancūzija siekė trečiąjį dešimtmetį.

Tačiau Locarno sutartis parodė, kad nesama vidurio kelio tarp sąjungos, grindžiamos bendrais tikslais, ir daugiašalės institucijos, kuri remiasi ne bendru grėsmės suvokimu, o tam tikrų vidaus valdymo sąlygų įvykdymu. „Partnerystė vardan taikos" rizikuoja sukurti Europoje dvi sienų rūšis: vienokias, kurioms galioja saugumo garantijos, ir kitokias, kurioms garantijos nesuteiktos. Tokia padėtis neišvengiamai gundys potencialius agresorius ir demoralizuos potencialias aukas. Todėl būtina pasirūpinti, kad, mėginant išvengti priešpriešos, Rytų ir Vidurio Europoje neatsirastų strateginė ir koncepcinė niekieno žemė – tiekos konfliktų Europos žemyne šaltinis.

Šios programos rėmuose neįmanoma išspręsti dviejų tarpusavyje susijusių problemų: Rytų Europos saugumo ir Rusijos integravimo į tarptautinę bendriją. Jeigu „Partnerystė vardan taikos" taps NATO dalimi, ji gali pakenkti Atlanto sąjungai, nukreipdama šią į veiklą, nieko bendra neturinčią su jokia realistiška saugumo misija, sustiprinti nesaugumo jausmą Rytų Europoje ir, būdama gana dviprasmiška, net neįstengti nuraminti Rusijos. Gali atsitikti taip, kad potencialios agre-

sijos aukos laikys ją beprasmiška, netgi pavojinga, o Azija traktuos ją kaip baltųjų klubą, nukreiptą visų pirma prieš Kiniją ir Japoniją.

Tačiau susieti Rusiją su Atlanto šalimis yra svarbu. Institucija, vadinama „Partneryste vardan taikos“, galėtų egzistuoti – jeigu tik imtųsi misijų, kurias visi jos nariai interpretuoja daugmaž vienodai. Tokių bendrų uždavinių esama ekonominės plėtros, švietimo, kultūros srityse. Antai būtų galima išplėsti Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos funkcijas ir pavadinti ją „Partneryste vardan taikos“.

Šitaip Atlanto sąjunga sukurtų bendrą politinę struktūrą ir laiduotų visuotinį saugumą. Europos Sąjunga paspartintų Rytų Europos šalių priėmimą, o Šiaurės Atlanto bendradarbiavimo taryba (NACC) ir Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencija, galbūt pervadinta į „Partnerystę vardan taikos“, susietų buvusios Sovietų Sąjungos respublikas su Atlanto struktūromis. Virš naujų Rytų Europos demokratijų būtų išskleistas saugumo skėtis. Jei Rusija liktų tarp savo sienų, akcentas ilgainiui persikeltų nuo saugumo prie partnerystės. Rytų–Vakarų santykiuose įsivyrautų bendri politiniai ir ekonominiai projektai.

Tarpatlantinių ryšių ateitis priklauso ne nuo Rytų–Vakarų santykių, o nuo Atlanto sąjungos lemiamo vaidmens padedant Amerikai tvarkytis su XXI amžiaus iššūkiais. Rašant šias eilutes, neįmanoma numatyti, kuri iš dabar kylančių jėgų arba koks jų derinys dominuos ar bus grėsmingiausias: Rusija, Kinija ar fundamentalistinis islamas. Tačiau Amerikos gebėjimą bet kuriuo atveju atsilaikyti didins bendradarbiavimas su Šiaurės Atlanto valstybėmis. Tad tos problemos, kurios anksčiau buvo laikomos nepriklausančiomis Šiaurės Atlanto sąjungos sferai, taps pagrindinėmis, o pačią sąjungą reikės reorganizuoti.

Padidėjusį Amerikos dėmesį Azijai rodo Clintono siūlymas kurti Ramiojo vandenyno bendriją, kurį jis pateikė per susitikimą su Azijos valstybių vadovais 1993 metais. Tačiau terminas „bendrija“ Azijai taikytinas tik labai ribota prasme, nes santykiai Ramiojo vandenyno regione iš esmės skiriasi nuo santykių Atlanto regione. Daugumą Europos valstybių vienija bendros institucijos, tuo tarpu Azijos valstybės linkusios į individualumą ir konkurenciją. Pagrindinių Azijos valstybių tarpusavio santykiams būdingi beveik visi XIX amžiaus galių pusiausvyra grįstos Europos sistemos bruožai. Bet kokį ženklesnį vienos sustiprėjimą kitos bemaž visada stengiasi atsverti atsakomaisiais manevrais.

Nenuspėjamas veiksnys Azijoje yra pozicija Jungtinių Valstijų, kurios turi galimybę – nors nebūtinai filosofinį pagrindą – imtis čia panašaus vaidmens, kokį Didžioji Britanija atliko palaikydama galių pusiausvyrą Europoje iki dviejų XX amžiaus pasaulinių karų. Azijos ir

Ramiojo vandenyno regiono stabilumas, išliaupsintos jo gerovės laidas, nėra koks gamtos dėsnis; jį lėmė pusiausvyra, kuria, pasibaigus Šaltajam karui, reikės vis kruopščiau ir apgalvočiau rūpintis.

Azijoje vilsonizmo šalininkų nedaug. Niekas nepropaguoja kolektyvinio saugumo ar bendradarbiavimo, grindžiamo bendromis vidaus politikos vertybėmis, – net ir tos kelios egzistuojančios demokratijos. Žiūrima vien pusiausvyros ir nacionalinių interesų. Visos didžiosios Azijos šalys didina karines išlaidas. Kinija artėja prie supergaliūnės statuso. Bendrajam vidaus produktui augant po 8 procentus kasmet – tiesa, tai kiek mažiau negu devintąjį dešimtmetį, – Kinija beveik pasivys Jungtines Valstijas XXI amžiaus antrojo dešimtmečio pabaigoje. Tačiau kur kas anksčiau per visą Aziją nusidrieks jos politinis ir karinis šešėlis ir paveiks kitų galiūnių skaičiavimus, – kad ir kokia nuosaiki bus kinų politika. Kitos Azijos šalys veikiausiai ieškos atsvarų vis stiprėjančiai Kinijai, kaip dabar elgiasi su Japonija. Nors ir neigdamos tai, Pietryčių Azijos valstybės stengiasi įtraukti Vietnamą, kurio iki šiol bijojo, į savo grupuotę (ASEAN) – visų pirma tam, kad atsvertų Kiniją ir Japoniją. Ir būtent todėl ASEAN prašo Jungtines Valstijas likti angažuotomis jų regione.

Japonija neabejotinai prisitaikys prie šių kintančių aplinkybių, tik ištikimi nacionaliniam stiliui japonų lyderiai padarys tai bemaž nepastebimai. Šaltojo karo metu Japonija, nuo seno įpratusi kliautis vien savimi, buvo atsidavusi Jungtinių Valstijų globai. Ji, atkakli ekonominė varžovė, už manevravimo laisvę ekonominėje srityje mokėjo savo užsienio ir saugumo politiką pajungdama Vašingtono politikai. Kol Sovietų Sąjunga buvo suvokiama kaip didžiausia grėsmė abiejų šalių saugumui, amerikiečių ir japonų nacionaliniai interesai atrodė sutampantys.

Bet vargu ar taip atrodys ir toliau. Didėjant Korėjos bei Kinijos karinei jėgai ir Sibire esant stipriam sovietų kariniam kontingentui, japonų planuotojai amžinai nelaikys Amerikos ir Japonijos interesų visiškai tapačiais. Kai kiekviena nauja Amerikos administracija pačioje kadencijos pradžioje skelbia peržiūrėsianti dabartinį kursą (ar bent užsimena, kad jis gali keistis) ir kai ekonominė priešpriešа darosi veikiau taisykle negu išimtimi, sunku patikėti, kad Amerikos ir Japonijos užsienio politikos interesai niekada neišsiskirs. Šiaip ar taip, Japonijos perspektyvos žemyninėje Azijoje skiriasi nuo Amerikos perspektyvų jau vien dėl geografinio artumo ir istorinio patyrimo. Todėl Japonijos gynybos biudžetas ir didėjo, kol tapo trečiu pasaulyje, o turint galvoje Rusijos vidaus problemas – pagal efektyvumą, ko gero, antru.

1992 metais paklaustas, ar jo šalis taikstysis su Šiaurės Korėjos branduolinėmis aspiracijomis, Japonijos ministras pirmininkas Kiichi Miyazawa atsakė nejaponiškai atvirai – vienu žodžiu „ne". Ar tai reiškia, kad Japonija kurs savas branduolines pajėgas? Ar kad stengsis neleisti Šiaurės Korėjai susikurti branduolinį ginklą? Vien tai, kad šitokie klausimai kyla, perša mintį, jog Japonija gali ir atitolti nuo Amerikos saugumo ir užsienio politikos.

Panaši analizė įmanoma ir kitų galiūnių atžvilgiu, o tai rodo, kokia nepastovi ir gal net nesaugi gali tapti Azijos pusiausvyra. Kadangi Jungtinėms Valstijoms rūpi išsaugoti Azijoje pusiausvyrą, jos negali laukti, kol ši visiškai suirs. Jų politika turi būti pakankamai lanksti, kad galėtų daryti įtaką visiems galimiems Azijos forumams. Tam tikru mastu tai jau vyksta. Jungtinės Valstijos vaidina pagalbinį vaidmenį ASEAN ir nemažą – Azijos ir Ramiojo vandenyno ekonominio bendradarbiavimo grupėje (APEC).

Tačiau ryškėja ir Amerikos įtakos tokioms daugiašalėms institucijoms ribos. Clintono siūlymas Europos pavyzdžiu labiau institucionalizuoti Ramiojo vandenyno bendriją buvo sutiktas mandagiu abejingumu, daugiausiai dėl to, kad Azijos valstybės nelaiko savęs bendrija. Jos nenori institucinės struktūros, nes baiminasi, kad ji suteiks potencialioms Azijos supergaliūnėms – ar netgi Jungtinėms Valstijoms – lemiamą balsą sprendžiant jų reikalus. Azijos valstybės yra pasirengusios keistis su Amerika idėjomis; jos nori, kad Amerika būtų pakankamai angažuota ir galėtų kritišku atveju padėti atremti grėsmę jų nepriklausomybei. Tačiau jos pernelyg įtariai žiūri į galingąsias kaimynes ir šiek tiek – į Jungtines Valstijas, kad pritartų formalių, visą Ramiojo vandenyno regioną aprėpiančių institucijų kūrimui.

Tad Amerikos įtaka įvykiams priklausys pirmiausiai nuo jos dvišalių santykių su didžiosiomis Azijos šalimis. Štai kodėl Amerikos politika ir Japonijos, ir Kinijos atžvilgiu – rašant šias eilutes kelianti daugybę ginčų – įgyja tokią svarbą. Visų pirma Amerikos vaidmuo yra lemiamas padedant Japonijai ir Kinijai koegzistuoti, nepaisant jų tarpusavio įtarumo. Artimiausioje ateityje su gyventojų senėjimo problema ir ūkio sąstingiu susidūrusi Japonija gali nuspręsti, kad jai būtina išnaudoti savo technologinį ir strateginį pranašumą, kol Kinija dar netapo supergaliūne ir kol Rusija dar neatgavo jėgos. Vėliau ji gali griebtis ir didžiojo lygintojo – branduolinės technologijos.

Abiem atvejais glaudūs japonų–amerikiečių santykiai bus nepaprastai svarbūs skatinant japonų nuosaikumą ir svari garantija kitoms Azijos valstybėms. Su Amerika susieta Japonijos karinė galia Kinijai ir

kitoms šalims kelia mažesnį nerimą negu grynai nacionalinės japonų karinės galimybės. Be to, pati Japonija nuspręs, kad, turint Amerikos teikiamą apsaugos tinklą – net jeigu ir ne tokį tankų kaip anksčiau, – jai nebūtina didinti savo karinės jėgos. Šiaurės Rytų Azijoje (Japonijoje ir Korėjoje) reikės dislokuoti nemenką amerikiečių kariuomenės kontingentą. Kitaip Amerikos paraiškai vaidinti pastovų vaidmenį Azijoje trūks patikimumo, ir Japoniją bei Kiniją vis labiau ims pagunda sukti nacionaliniais kursais, kurie ilgainiui gali atsigręžti vienas prieš kitą ir visas tarp jų esančias buferines valstybes.

Japonų–amerikiečių santykių, grindžiamų lygiagrečiais geopolitiniais interesais, gaivinimas ir skaidrinimas susidurs su didelėmis kliūtimis. Ekonominiai nesutarimai jau žinomi; kultūrinės kliūtys gali pasirodyti dar klastingesnės. Pastarąsias skausmingai, kartais net erzinančiai, išryškina skirtingas požiūris į sprendimų darymą. Amerikoje sprendimus lemia statusas; kas nors iš aukščiausios valdžios, paprastai prezidentas, retkarčiais valstybės sekretorius, iš turimų galimybių renkasi pageidaujamą kursą. Japonija veikia sutarmės būdu. Vienas asmuo – netgi ministras pirmininkas – neturi įgaliojimų ką nors spręsti. Visi, kas privalės įgyvendinti sprendimą, dalyvauja formuojant sutarmę, kuri nelaikoma pasiekta tol, kol visi nepritaria.

Taigi, susitikus Amerikos ir Japonijos vadovams, ir šiaip nemenkus skirtumus dar padidina tarpusavio nesupratimas. Kai Amerikos prezidentas pareiškia su kuo nors sutinkąs, jis turi mintyje, kad imsis atitinkamų veiksmų; kai sutinka Japonijos ministras pirmininkas, jis tik išsako nuostatą, kuri reiškia ne tiek pritarimą Amerikos pozicijai, kiek tai, kad jis ją suprato ir perduos savo sutarmės grupei. Japonas mano esant savaime aišku, kad daugiau įgaliojimų jis neturi. Kad derybos dėl Azijos ateities būtų sėkmingos, Amerikai reikia daugiau kantrybės, o Japonija turi pasirengti prasmingai diskutuoti dėl ilgalaikės politikos, nuo kurios priklauso būsimas bendradarbiavimas.

Įdomu, kad japonų ir amerikiečių santykių tvirtumą lems kinų ir amerikiečių santykiai. Nepaisant simpatijų kinų kultūrai, Japonija visais laikais svyravo tarp žavėjimosi ir baimės, tarp noro draugauti ir noro dominuoti. Įtampa kinų–amerikiečių santykiuose gundo Japoniją atšlyti nuo Jungtinių Valstijų – jei ne tam, kad padidintų savo įtaką Kinijai, tai bent tam, kad nesumažintų jos pernelyg uoliu pritarimu amerikiečiams. Kita vertus, laikydamasi grynai nacionalinio požiūrio, Japonija rizikuoja, kad Pekinas interpretuos tai kaip japonų troškimą dominuoti. Todėl geri Amerikos santykiai su Kinija yra būtina gerų ilgalaikių santykių su Japonija sąlyga, taip pat gerų kinų–japonų

santykių prielaida. Tai yra trikampis, iš kurio šalys gali pasitraukti tik smarkiai rizikuodamos. Bet jis turi ir dviprasmiškumo, kuriuo amerikiečiai nėra labai patenkinti, nes jie visada buvo linkę lipdyti kitoms valstybėms aiškias draugo arba priešo etiketes.

Iš visų didžiųjų ir potencialiai didžiųjų galiūnių Kinija yra sparčiausiai kylanti žvaigždė. Jungtinės Valstijos jau yra pačios galingiausios, Europai dar trūksta susitelkimo, Rusija – svirduliuojantis milžinas, Japonija – turtinga, bet kol kas drovi. Tuo tarpu Kinija, kurios ekonomikos augimo tempai kasmet priartėja prie 10 procentų, kuriai būdingas stiprus nacionalinės vienybės jausmas ir vis didėjanti karinė galia, pirmauja tarp didžiųjų valstybių pagal santykinį reikšmingumo didėjimą. 1943 metais Roosevelt matė Kiniją kaip vieną iš „keturių policininkų", bet netrukus ji nugrimzdo į pilietinio karo suirutę. Vėliau maoistinė Kinija stengėsi tapti nepriklausoma didžiąja galiūne, bet tam trukdė ideologiniai akidangčiai. Atsigavę po ideologinių konvulsijų, Kinijos vadovai reformatoriai itin sumaniai ir atkakliai rūpinasi nacionaliniais interesais. Pradėjusi konfrontuoti su Kinija, Amerika rizikuotų būti izoliuota Azijoje. Nė viena Azijos šalis nenorėtų – ar negalėtų leisti sau norėti – remti Amerikos per bet kokį politinį konfliktą su Kinija ir laikytų jį nevykusios Jungtinių Valstijų politikos padariniu. Tokiu atveju didžiuma Azijos valstybių labiau ar mažiau atsiribotų nuo Amerikos, kad ir kaip širdies gilumoje to nenorėtų daryti. Mat beveik visos Azijos šalys viliasi, kad Amerika sukurs stabilią ir patvarią struktūrą, apimančią ir Kiniją, ir Japoniją, – kilus kinų ir amerikiečių nesantaikai, tokia galimybė būtų užkirsta *abiejų* šalių atžvilgiu.

Kinija, turinti ilgiausią nepriklausomos užsienio politikos istoriją ir tradiciją savo užsienio politiką grįsti nacionaliniais interesais, sveikina Amerikos angažavimąsi Azijoje kaip atsvarą grėsmingosioms kaimynėms Japonijai, Rusijai ir – kiek mažiau – Indijai. Tačiau Amerikos politikai, vienu metu siekiančiai draugystės ir su Pekinu, ir su šalimis, kurias Pekinas suvokia kaip potencialią grėsmę savo saugumui, – tokia JAV pozicija visiškai teisinga – būtinas apdairus ir reguliarus dialogas tarp Vašingtono ir Pekino.

Ketverius metus po įvykių Tiananmen aikštėje tokiam dialogui trukdė Amerikos atsisakymas palaikyti kontaktus aukštu lygiu – prieš Sovietų Sąjungą tokios priemonės ji nesiėmė net pačiame Šaltojo karo įkarštyje. Šitaip kinų–amerikiečių santykių centre atsidūrė žmogaus teisės.

Clintono administracija išmintingai pasielgė atgaivindama aukšto lygio kontaktus; kinų–amerikiečių santykių ateitis dabar priklauso nuo

šių kontaktų turinio. Aišku, Jungtinės Valstijos negali išsižadėti tradicinio rūpinimosi žmogaus teisėmis ir demokratinėmis vertybėmis. Problema ne ta, kad Amerika gina savo vertybes; svarbiausia yra tai, kiek ji daro nuo jų priklausomus visus kinų–amerikiečių santykių aspektus. Kiniją žemina implikacijos, kad kinų–amerikiečių santykiai grindžiami ne abipusiais interesais, o Amerikos malonėmis, kurios gali būti suteikiamos arba atimamos Vašingtono nuožiūra. Dėl tokio požiūrio Amerika atrodo ir nepatikima, ir įkyri, o nepatikimumą kinai laiko dideliu trūkumu.

Bet koks mėginimas nurodinėti, kokias institucijas kurti ir kokios vidaus politikos laikytis, įžeistų Kiniją, kuri nuo seno dominuoja regione – jai gerai pažįstamame pasaulyje. Šitokį jautrumą dar labiau didina kinų požiūris į Vakarų vaidmenį jų istorijoje. Nuo Opijaus karų XIX amžiuje, kai šalis buvo prievarta atverta pasauliui, kinai žiūrėjo į Vakarus kaip į nuolatinių žeminimų šaltinį. Statuso vienodumas, nenuolankumas užsieniečių pamokymams yra moralinis, o ne taktinis kinų vadovų imperatyvas.

Iš Jungtinių Valstijų Kinija laukia strateginės partnerystės, kad galėtų atsverti galingus ir godžius kaimynus. Kad pasiektų šitokį užsienio politikos koordinavimo lygį, Kinija, ko gero, sutiktų padaryti nuolaidų žmogaus teisių srityje, jeigu galėtų tai pateikti kaip savo pačios apsisprendimą. Bet kai Amerika viešai reikalauja vykdyti tam tikras sąlygas, Kinija tai supranta tiek kaip bandymą atversti jos visuomenę į amerikinį tikėjimą – taigi žeminimą, tiek kaip Amerikos ketinimų nerimtumą. Toks Amerikos elgesys perša mintį, kad ji nėra iš tikrųjų suinteresuota pusiausvyra Azijoje. O jeigu Amerika negalima kliautis, vadinasi, Kinija neturės jokio intereso daryti jai nuolaidų. Kinų–amerikiečių santykių – paradoksas, bet ir dėl žmogaus teisių, – raktas yra tylus bendradarbiavimas globalinės ir ypač azijinės strategijos klausimais.

Su Europa Ameriką sieja vertybių bendrumas, bet kol kas ji dar neįstengė parengti bendros politikos ar atitinkamų institucijų laikotarpiui po Šaltojo karo. Azijoje Amerika gali įžvelgti norimą visuotinę strategiją, bet tik ne vertybių bendrumą. Tuo tarpu Vakarų pusrutulio atžvilgiu gana netikėtai ryškėja moralinių ir geopolitinių siekių, vilsonizmo ir *Realpolitik*, susiliejimas.

Senąją Jungtinių Valstijų užsienio politiką Vakarų pusrutulyje iš esmės galima vadinti didžiosios galiūnės intervencionizmu. 1933 metais Franklino Roosevelto paskelbta „geros kaimynystės" politika ženklino posūkį bendradarbiavimo link. 1947 metų Rio sutartis ir 1948 metų

Bogotos paktas pridūrė saugumo komponentą, kurio institucine išraiška tapo Amerikos valstybių organizacija. Prezidento Kennedy 1961 metais pasiūlyta programa – „Sąjunga vardan pažangos" – davė pradžią ekonominei pagalbai ir ekonominiam bendradarbiavimui, bet tą toliaregišką politiką sužlugdė pasyvi recipientų laikysena.

Šaltojo karo metu daugumą Lotynų Amerikos valstybių valdė autoritarinės, dažniausiai kariškių, vyriausybės, kurios buvo įsitikinusios, kad valstybė privalo kontroliuoti ekonomiką. Devintojo dešimtmečio viduryje pradėjusi reformas, Lotynų Amerika palengva išsigydė nuo ekonomikos paralyžiaus ir stebėtinai vieningai pasuko į demokratiją bei rinkos ekonomiką. Brazilijoje, Argentinoje ir Čilėje kariškius pakeitė demokratinės vyriausybės. Centrinėje Amerikoje baigėsi pilietiniai karai. Neapgalvoto skolinimosi įvaryta į bankrotą, Lotynų Amerika dabar laikosi finansinės drausmės. Valstybės dominuojama ekonomika beveik visur buvo atverta rinkos jėgoms.

1990 metais Busho paskelbta „Amerikų verslo iniciatyvos" programa ir Clintono 1993 metais sėkmingai baigta kova su Meksika bei Kanada dėl Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos susitarimo įkūnija pačią novatoriškiausią istorijoje Jungtinių Valstijų politiką Lotynų Amerikos atžvilgiu. Išgyvenęs daugybę pakilimų ir nuosmukių Vakarų pusrutulis, regis, taps svarbiausiu naujos humaniškos pasaulio tvarkos elementu. Daugelis jo valstybių paskelbė ištikimybę demokratiniam valdymui, rinkos ekonomikai ir laisvajai prekybai visame pusrutulyje. Marksistinė diktatūra gyva tik Kuboje; visur kitur nacionalistinius, protekcionistinius ūkio valdymo metodus keičia laisvosios ekonomikos, kurios yra palankios užsienio investicijoms ir remia atviras tarptautinio prekiavimo sistemas. Galutinis, aukščiausias, tarpusavio įsipareigojimus ir bendrą veikimą akcentuojantis tikslas – sukurti laisvosios prekybos zoną nuo Aliaskos iki Horno rago – dar visai neseniai atrodė beviltiška utopija.

Vakarų pusrutulio laisvosios prekybos sistema, pirmu žingsniu į kurią tapo NAFTA, anksčiau ar vėliau abi Amerikas išves į dominuojančias pozicijas. Jeigu praktiškai įsigalios Bendrojo susitarimo dėl tarifų ir prekybos (GATT) Urugvajaus raundo principai, dėl kurių susitarta 1993 metais, Vakarų pusrutulis taps svarbia pasaulio ekonomikos augimo sudėtine dalimi. Jeigu įsivyraus diskriminacinės regioninės grupuotės, Vakarų pusrutulis, turėdamas milžinišką rinką, bus pajėgus veiksmingai konkuruoti su kitais regioniniais lengvatinės prekybos blokais; NAFTA yra itin efektyvi priemonė užkirsti kelią tokioms varžyboms arba jas laimėti, jeigu jos prasidėtų. Siūlydama asocijuotąją

narystę valstybėms, nepriklausančioms Vakarų pusrutuliui, bet pasirengusioms laikytis jos principų, išplėsta NAFTA gali kurti stimulus laisvajai prekybai plėtoti ir imtis sankcijų prieš valstybes, kurios mėgina šią plėtrą stabdyti. Neretai priversta ieškoti kompromiso tarp savo vertybių ir realaus gyvenimo Amerika atrado, kad jos idealai ir jos geopolitiniai tikslai gana neblogai dera Vakarų pusrutulyje, kur mezgėsi jos aspiracijos ir kur ji ėmėsi savo pirmų didesnių užsienio politikos iniciatyvų.

Trečią kartą XX šimtmetyje imantis kurti naują pasaulio tvarką, svarbiausias Amerikos uždavinys yra rasti pusiausvyrą tarp dviejų išskirtinumui būdingų pagundų: nuostatos, kad Amerika privalo taisyti visas neteisybes, šalinti visus sutrikimus, ir giliai slypinčio instinkto užsisklęsti savyje. Be atrankos kišdamasi į visas tautines nesantaikas ir pilietinius karus, kylančius po Šaltojo karo, Amerika greit išsektų. Kita vertus, apsiribojus savo santvarkos tobulinimu, Amerikos saugumas ir gerovė galiausiai taptų priklausoma nuo sprendimų, kuriuos kažkur toli darytų kitos visuomenės ir kuriuos Amerika vis mažiau galėtų paveikti.

1821 metais perspėdamas amerikiečius nesiveržti „už savo sienų, ieškant pabaisų, kurias reikėtų sunaikinti", John Quincy Adams negalėjo įsivaizduoti, kiek ir kokių pabaisų bus pasaulyje po Šaltojo karo. Ne su kiekvienu blogiu Amerika gali kovoti, juo labiau viena pati. Tačiau kai kurias pabaisas būtina jei ne naikinti, tai bent joms priešintis. Labiausiai čia reikalingi atrankos kriterijai.

Amerikos lyderiai paprastai pirmenybę teikdavo motyvacijai, o ne schemai. Jiems visada labiau rūpėdavo paveikti oponentų pažiūras negu skaičiavimus. Todėl Amerikos visuomenės požiūris į istorijos pamokas itin dvilypis. Amerikiečių filmuose dažnai vaizduojama, kaip koks nors dramatiškas įvykis piktadarį paverčia dorybės įsikūnijimu (kartais net persūdant), ir tai yra atspindys visuotinio įsitikinimo, kad praeitis neuždeda antspaudo visam gyvenimui ir kad visada egzistuoja galimybė pradėti iš naujo. Realiame pasaulyje tokios individų transformacijos pasitaiko retai, ką jau kalbėti apie valstybes, kurios yra daugybės individualių pasirinkimų lydinys.

Nepaisantys istorijos aukština įvaizdį universalaus žmogaus, gyvenančio pagal universalius principus, nepriklausančio nuo praeities, geografijos ir kitų nekintamų aplinkybių. Kadangi amerikinė tradicija pabrėžia universalias tiesas, o ne nacionalines ypatybes, Amerikos politikams paprastai būna mielesnis daugiašalis, o ne nacionalinis požiūris: nusiginklavimo, branduolinio ginklo neplatinimo ir žmo-

gaus teisių problemos jiems rūpi labiau negu grynai nacionaliniai – geopolitiniai ar strateginiai – klausimai.

Amerikiečių nenoras žvalgytis į istoriją ir atkaklus tikėjimas atsinaujinimo galimybe teikia amerikiniam gyvenimo būdui didingumo, netgi grožio. Visuotinė baimė, kad istorijos knaisiotojų pranašystės prišaukia nelaimes, atspindi gilią liaudies išmintį. Vis dėlto Santayanos posakį, kad tam, kas nepaiso istorijos, lemta ją pakartoti, gali paremti ir daugiau pavyzdžių.

Tokios idealistinės tradicijos šalis kaip Amerika negali grįsti savo politikos galių pusiausvyra, kaip vieninteliu naujos pasaulio tvarkos kriterijumi. Bet ji turi suprasti, kad pusiausvyra yra esminė sąlyga siekiant istorinių tikslų. O tų aukštų tikslų neįmanoma pasiekti retorika ar puikavimusi. Besiklostanti tarptautinė sistema yra kur kas sudėtingesnė negu visos kitos, su kuriomis iki šiol susidurdavo Amerikos diplomatija. Užsienio politiką turi vykdyti tokia politinė sistema, kuri pabrėžia tai, kas svarbu dabar, ir teikia skatulių ateičiai. Jos lyderiai yra priklausomi nuo rinkėjų, kurie vis daugiau informacijos gauna vaizdais. Visa tai didina emocijų ir akimirkos nuotaikų įtaką tokiu metu, kai būtina persvarstyti savo prioritetus ir išanalizuoti galimybes.

Žinoma, *Realpolitik* nėra panacėja. Galių pusiausvyros zenitu laikomas keturiasdešimtmetis po Napoleono karų. Tada ji veikė sklandžiai, nes buvo sąmoningai suplanuota ir, ne mažiau svarbu, sutvirtinta vertybių bendrystės jausmo – bent jau tarp konservatyviųjų dvarų. Po Krymo karo tas jausmas palengva išnyko, ir tarptautiniai santykiai sugrįžo į XVIII amžiaus sąlygas, tik dabar jos buvo gerokai pavojingesnės dėl modernių technologijų ir didėjančio viešosios nuomonės vaidmens. Netgi despotinės valstybės galėjo apeliuoti į savo visuomenes, gąsdindamos jas užsienio grėsme, – ir demokratinę sutarmę šitaip pakeisti išoriniais pavojais. Tautinė Europos valstybių konsolidacija mažino žaidėjų skaičių ir jų gebėjimą tikslo siekti diplomatinėmis kombinacijomis, o ne demonstruojant galią. Išnykus kadaise jas vienijusiam teisėtumo jausmui ėmė silpti ir moraliniai varžtai.

Nors Amerika visais laikais bjaurėjosi galių pusiausvyra, šios pamokos reikšmingos ir dabartinei jos užsienio politikai. Pirmą kartą per savo istoriją Amerika yra stipriausia tarptautinės sistemos šalis. Tačiau, nors ir būdama karinė supergaliūnė, ji negali primesti savo valios, nes nei Amerikos galia, nei ideologija neturi nieko bendra su imperinėmis ambicijomis. O branduoliniai ginklai, kurių dėka Amerika pirmauja karinėje srityje, turi tendenciją sulyginti tą galią, kurią įmanoma panaudoti.

Todėl pasaulis vis labiau panašėja į XIX amžiaus Europą – tik mastai didesni. Galima tikėtis, kad ilgainiui išsirutulios kažkas gimininga Metternicho sistemai, kurioje galių pusiausvyrą stiprina vertybių bendrumas. O šiais laikais tai turės būti demokratinės vertybės.

Tačiau Metternichui nereikėjo kurti savo tvarkos – ji jau egzistavo. Šiuolaikiniame pasaulyje demokratija toli gražu ne visur populiari, o ir ten, kur ji deklaruojama, nebūtinai apibrėžiama bendramačiais terminais. Todėl Jungtinėms Valstijoms reikėtų mėginti pusiausvyrą paremti moraline sutarme. Kad liktų ištikima pati sau, Amerika privalo stengtis sutelkti kuo platesnę sutarmę dėl visuotinio demokratijos idealo. Tačiau jokiu būdu negalima apleisti galių pusiausvyros analizės. Moralinė sutarmė darosi nepasiekiama, jeigu ji ardo pusiausvyrą.

Jeigu neįmanoma vilsoniškoji, teisėtumu grindžiama sistema, Amerika turės išmokti veikti galių pusiausvyros sistemoje, kad ir koks svetimas jai atrodytų toks kursas. XIX amžiuje egzistavo du galių pusiausvyros sistemos modeliai: britiškasis, kurio pavyzdys būtų Palmerstono-Disraeli'o politika, ir bismarkiškasis. Britų nuostata buvo laukti, kol galių pusiausvyrai kils tiesioginė grėsmė, ir tik tuomet kištis, bemaž visada silpnesniojo pusėje. Bismarck stengėsi užbėgti iššūkiams už akių, megzdamas glaudžius santykius su kuo daugiau šalių, kurdamas „persiklojančių" sąjungų sistemas ir sukauptą įtaką naudodamas varžovų užmačioms ramdyti.

Gali atrodyti keista, tačiau, prisimenant Amerikos patirtis su Vokietija per du pasaulinius karus, Bismarcko stilius palaikant galių pusiausvyrą, matyt, labiau dera prie tradicinio amerikiečių požiūrio į tarptautinius santykius. Palmerstono-Disraeli'o metodas reikalautų drausmingai šalintis ginčų ir negailestingai prižiūrėti pusiausvyrą grėsmių akivaizdoje. Ir ginčus, ir grėsmes reikėtų vertinti beveik vien galių pusiausvyros požiūriu. Tačiau neįsivaizduojama, kad Amerika galėtų laikytis nuošalėje ar būti negailestinga, ką jau kalbėti apie pasiryžimą į tarptautinius reikalus žiūrėti vien per galios prizmę.

Vėliau Bismarck savo politika stengėsi iš anksto apriboti galią, su įvairiomis šalių grupėmis siekdamas vienokios ar kitokios sutarmės dėl bendrų tikslų. Tarpusavio priklausomybės pasaulyje Amerikai būtų sunku praktikuoti Didžiosios Britanijos „puikiąją izoliaciją". Nepanašu, kad jai pavyktų sukurti ir kokią nors visa apimančią saugumo sistemą, vienodai taikytiną visose pasaulio vietose. Kūrybingiausias sprendimas būtų kurti „persiklojančias" struktūras, kurių vienos būtų grindžiamos bendrais politiniais ir ekonominiais principais, kaip kad Vakarų pusrutulyje, kitose pintųsi bendri principai ir saugumo sume-

timai, kaip antai Atlanto regione ir Šiaurės Rytų Azijoje, trečios remtųsi daugiausiai ekonominiais ryšiais – pavyzdys čia būtų santykiai su Pietryčių Azija.

Kad ir kaip ten būtų, užduoties mastai istorijai nėra pateisinama nesėkmės priežastis. Amerikos laukia nelengvas perėjimas: iš amžiaus, kai visi keliai atrodė atviri, į laikotarpį, kai ji vis dar galės pasiekti daugiau nei kitos visuomenės, jeigu tik įsisąmonins savo galimybių ribas. Didžiumą savo istorijos Amerikai neteko susidurti su jos išlikimui gresiančiais išorės pavojais. Kai tokia grėsmė galų gale iškilo per Šaltąjį karą, Amerika sėkmingai su ja susidorojo. Taigi Amerikos patirtys skatino įsitikinimą, kad ji, vienintelė iš visų pasaulio valstybių, yra neįveikiama ir gali laimėti vien rodydama savo dorybių ir gerų darbų pavyzdį.

Pasaulyje, koks klostosi po Šaltojo karo, tokia nuostata tyrumą gali paversti nuolaidžiavimu savo silpnybėms. Atėjus metui, kai negalės nei vyrauti pasaulyje, nei nuo jo nusišalinti, kai susivoks esanti kartu ir visagalė, ir absoliučiai pažeidžiama, Amerika neturi atsisakyti idealų, lėmusių jos didybę. Tačiau tąja didybe nevalia rizikuoti puoselėjant iliuzijas apie savo beribes galimybes. Būti pasaulio lyderiu Amerikai leidžia jos galia ir vertybės, bet tai neteikia privilegijos dėtis, kad Amerika daro malonę kitoms valstybėms, draugaudama su jomis, arba kad ji turi neribotą galią primesti savo valią, manipuliuodama savo palankumu. Bet kurį sąlytį su *Realpolitik* Amerika privalo derinti prie kertinių vertybių pirmosios istorijoje visuomenės, sukurtos grynai vardan laisvės. Vis dėlto Amerikos išlikimas bei pažanga priklausys ir nuo jos gebėjimo rinktis kelius, neatitrūkstant nuo šių dienų tikrovės. Kitaip jos užsienio politika pavirs teisuolišku puikavimusi. Santykinis svoris, teikiamas abiem komponentams, ir pasirinkto prioriteto kaina lems politinių lyderių uždavinius ir reikšmingumą. Tačiau vieno dalyko jokiam lyderiui nevalia daryti: piršti mintį, kad pasirinkimas neturi kainos ir kad nereikia siekti pusiausvyros.

Trečią kartą per pastarąjį šimtmetį einant pasaulio tvarkos link, amerikiečių idealizmas lieka toks pat svarbus, kaip ir anksčiau, gal net dar svarbesnis. Tačiau naujoje pasaulio tvarkoje jo vaidmuo bus duoti tikėjimą, kuris padėtų Amerikai atlaikyti dviprasmiškus pasirinkimus, nulemtus pasaulio netobulumo. Tradicinis Amerikos idealizmas turės būti derinamas su atidžiu šiuolaikinės tikrovės vertinimu, kad rastųsi tinkamas vartoti Amerikos interesų apibrėžimas. Praeityje Amerikos užsienio politikos pastangas įkvėpė utopiškos svajonės apie kažkokį galutinį tašką, kurį pasiekus paprasčiausiai atsikurs pamatinė pasaulio dermė.

Dabar tokios galutinės baigtys mažai tikėtinos; Amerikos idealų įkūnijimo reikės siekti kantriai kaupiant dalinius laimėjimus. Šaltajam karui būdingų fizinės grėsmės ir priešiškos ideologijos realijų jau nėra. Gimstančiai pasaulio tvarkai suvaldyti reikia kur kas abstraktesnių dalykų: ateities vizijos, kurios iš anksto neįmanoma įrodyti, ir nuovokų apie vilties ir galimybės, savo esme dviejų spėjinių, santykį. Vilsoniškųjų Amerikos praeities tikslų – taikos, stabilumo, pažangos ir žmonijos laisvės – teks siekti kelionėje, kuri neturi pabaigos. „Keliautojau, – byloja ispanų patarlė, – kelių nėra. Keliai atsiranda einant.“

NUORODOS IR PASTABOS

ANTRAS SKYRIUS
Kryžkelė: Theodore Roosevelt ar Woodrow Wilson?

1. Robert W. Tucker, David C. Hendrickson, „Thomas Jefferson and American Foreign Policy“, *Foreign Affairs,* t. 69, nr. 2 (1990 pavasaris), p. 148.
2. Thomas G. Paterson, J. Garry Clifford, Kenneth J. Hagan, *American Foreign Policy: A History,* Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1977, p. 60.
3. Tucker, Hendrickson, „Thomas Jefferson“, p. 140, cit. iš *Letters and Other Writings of James Madison,* Philadelphia: J. B. Lippincott, 1865, t. IV, p. 491–492.
4. James Monroe cit. in William A. Williams (red.), *The Shaping of American Diplomacy,* Chicago: Rand McNally, 1956, t. I, p. 122.
5. George'o Washingtono Atsisveikinimo laiškas, 1796 rugsėjo 17, persp. kaip Senato dok. nr. 3, 102-as kongr., I ses., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1991, p. 24.
6. Jeffersono laiškas hercogienei D'Auville, 1790 balandžio 2, in Paul Leicester Ford (red.), *The Writings of Jefferson,* New York: G. P. Putnam's Sons, 1892–1899, t. V, p. 153, cit. in Tucker, Hendrickson, „Thomas Jefferson“, p. 139.
7. Thomas Paine, *Rights of Man* (1791), Secaucus, N. J.: Citadel Press, 1974, p. 147.
8. Alexander Hamilton, „The Federalist No. 6“, in Edward Mead Earle (red.), *The Federalist,* New York: Modern Library, 1941, p. 30–31.
9. Jeffersono laiškas Johnui Dickinsonui, 1801 kovo 6, in Adrienne Koch, William Peden (red.), *The Life and Selected Writings of Thomas Jefferson,* New York: Modern Library, 1944, p. 561.
10. Jeffersono laiškas Josephui Priestley, 1802 birželio 19, in Ford (red.), *Writings of Thomas Jefferson,* t. VIII, p. 158–159, cit. in Robert W. Tucker, David C. Hendrickson, *Empire of Liberty: The Statecraft of Thomas Jefferson,* New York/Oxford: Oxford University Press, 1990, p. 11.
11. Tucker, Hendrickson, „Thomas Jefferson“, p. 141.
12. Johno Quincy Adamso kalba, 1821 liepos 4, in Walter LaFeber (red.), *John Quincy Adams and American Continental Empire,* Chicago: Times Books, 1965, p. 45.
13. Prezidento Monroe laiškas Kongresui, 1823 gruodžio 2, in Ruhl J. Bartlett (red.), *The Record of American Diplomacy,* New York: Alfred A. Knopf, 1956, p. 182.
14. *Ibid.*
15. Prezidento Jameso Polko inauguracinė kalba, 1845 kovo 4, in *The Presidents Speak,* New York: Holt, Rinehart and Winston, 1969, p. 95.
16. Cit. in Williams, *Shaping of American Diplomacy,* t. 1, p. 315.
17. Žr. Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers,* New York: Random House, 1987, p. 201, 242 ir toliau; taip pat žr. Fareed Zakaria, „The Rise of a Great Power, National Strength, State Structure, and American Foreign Policy

1865–1908" (nespausdintos disertacijos tezės, Harvardo universitetas, 1992), sk. 3, p. 4 ir toliau.
18. Zakaria, *ibid.,* p. 7–8.
19. *Ibid.,* p. 71.
20. Paterson, Clifford, Hagan (red.), *American Foreign Policy,* p. 189.
21. Prezidento Roosevelto metinis laiškas Kongresui, 1904 gruodžio 6, in Bartlett (red.), *Record of American Diplomacy,* p. 539.
22. Roosevelto laiškas Kongresui, 1902, cit. in John Morton Blum, *The Republican Roosevelt,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967, p. 127.
23. *Ibid.,* p. 137.
24. Roosevelto laiškas Hugo Munsterbergui, 1914 spalio 3, in Elting E. Morison (red.), *The Letters of Theodore Roosevelt,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1954, t. VIII, p. 824–825.
25. Blum, *Republican Roosevelt,* p. 131.
26. *Selections from the Correspondence of Theodore Roosevelt and Henry Cabot Lodge 1884–1918* (red. Henry Cabot Lodge, Charles F. Redmond), New York/London: Charles Scribner's Sons, 1925, t. II, p. 162.
27. Blum, *Republican Roosevelt,* p. 135.
28. *Ibid.,* p. 134.
29. Cit. in John Milton Cooper, Jr., *Pivotal Decades: The United States, 1900–1920,* New York/London: W. W. Norton, 1990, p. 103.
30. Blum, *Republican Roosevelt,* p. 134.
31. Roosevelt, in *Outlook,* t. 107 (1914 rugpjūčio 22), p. 1012.
32. Roosevelt – Munsterbergui, 1914 spalio 3, in Morison (red.), *Letters of Theodore Roosevelt,* p. 823.
33. Roosevelt – Cecilui Arthurui Spring Rice'ui, 1914 spalio 3, in *ibid.,* p. 821.
34. Roosevelt – Rudyardui Kiplingui, 1914 lapkričio 4, in Robert Endicott Osgood, *Ideals and Self-Interest in America's Foreign Relations,* Chicago: University of Chicago Press, 1953, p. 137.
35. Woodrow Wilsono metinis pranešimas Kongresui, 1913 gruodžio 2, in Arthur S. Link (red.), *The Papers of Woodrow Wilson,* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966, t. 29, p. 4.
36. Roosevelto laiškas draugui, 1914 gruodis, in Osgood, *Ideals and Self-Interest,* p. 144.
37. Woodrow Wilsono metinis pranešimas Kongresui, 1914 gruodžio 8, in Link (red.), *Papers of Woodrow Wilson,* t. 31, p. 423.
38. *Ibid.,* p. 422.
39. Woodrow Wilsono kalba įteikiant diplomus JAV Karo akademijoje West Pointe, 1916 birželio 13, in *ibid.,* t. 37, p. 212 ir toliau.
40. Woodrow Wilsono kalba konfederatų veteranams Vašingtone, 1917 birželio 5, in *ibid.,* t. 42, p. 453.
41. Woodrow Wilsono metinis pranešimas Kongresui, 1915 gruodžio 7, in *ibid.,* t. 35, p. 297.
42. Woodrow Wilsono kalba Princesės teatre, Cheyenne, Wyo., 1919 rugsėjo 24, in *ibid.,* t. 63, p. 474.
43. Woodrow Wilsono kalba jungtinėje Kongreso sesijoje, 1917 balandžio 2, in *ibid.,* t. 41, p. 526–527.
44. *Ibid.,* p. 523.

45. Woodrow Wilsono kalba JAV Senate, 1917 sausio 22, in *ibid.,* t. 40, p. 536.
46. Selig Adler, *The Isolationist Impulse: Its Twentieth-Century Reaction*, London/ New York: Abelard Schuman, 1957, p. 36.
47. *Ibid.*
48. Woodrow Wilsono kalba, 1917 balandžio 2, in Link (red.), *Papers of Woodrow Wilson,* t. 41, p. 519 ir toliau.
49. Woodrow Wilsono kalba Bostone, 1919 vasario 24, in *ibid.,* t. 55, p. 242–243.
50. Woodrow Wilsono kalba, 1917 sausio 22, in *ibid.,* t. 40, p. 536–537.
51. Žr. VI skyrių.
52. Woodrow Wilsono kalba Suresnes kapinėse Atminties dieną, 1919 gegužės 30, in *ibid.,* t. 59, p. 608–609.
53. Woodrow Wilsono kalba Taikos įgyvendinimo lygoje, 1916 gegužės 27, in *ibid.*, t. 37, p. 113 ir toliau.
54. Woodrow Wilsono kalba Mt. Vernone, 1918 liepos 4, in *ibid.,* t. 48, p. 516.
55. Woodrow Wilsono kalba Trečiajame plenariniame Taikos konferencijos posėdyje, 1919 vasario 14, in *ibid.,* t. 55, p. 175.
56. Roosevelto laiškas Jamesui Bryce'ui, 1918 lapkričio 19, in Morison (red.), *Letters of Theodore Roosevelt,* t. VIII, p. 1400.
57. Roosevelt – senatoriui Philanderiui Chase Knoxui (R.-Pa.), 1918 gruodžio 6, in *ibid.,* p. 1413–1414.

TREČIAS SKYRIUS
Nuo visuotinybės iki pusiausvyros: Richelieu, Viljamas Oranietis ir Pitt

1. Louis Auchincloss, *Richelieu*, New York: Viking Press, 1972, p. 256.
2. In *Quellenbuch zur Österreichische Geschichte,* t. II, red. Otto Frass, Vienna: Birken Verlag, 1959, p. 100.
3. *Ibid.*
4. *Ibid.*
5. *Ibid.*
6. Joseph Strayer, Hans Gatzke, E. Harris Harbison, *The Mainstream of Civilization Since 1500*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971, p. 420.
7. Cit. in Carl J. Burckhardt, *Richelieu and His Age* (vert. Bernard Hoy), New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970, t. III, „Power Politics and the Cardinal's Death", p. 61.
8. *Ibid.,* p. 122.
9. Jansenius, *Mars Gallicus,* in William F. Church, *Richelieu and Reason of State*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1972, p. 388.
10. Daniel de Priezac, *Défence des Droits et Prérogatives des Roys de France,* in *ibid.,* p. 398.
11. Mathieu de Morgues, *Catholicon francois* (1636 m. traktatas), in *ibid.,* p. 376.
12. Albert Sorel, *Europe Under the Old Regime* (vert. Francis H. Herrick), Los Angeles: Ward Ritchie Press, 1947, p. 10.
13. In F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace*, Cambridge: Cambridge University Press, 1963, p. 162–163.
14. *Ibid.,* p. 162.

15. *Ibid.*, p. 166.
16. Cit. in Gordon A. Craig, Alexander L. George, *Force and Statecraft*, New York/ Oxford: Oxford University Press, 1983, p. 20.
17. G. C. Gibbs, „The Revolution in Foreign Policy", in Geoffrey Holmes (red.), *Britain After the Glorious Revolution, 1689–1714*, London: Macmillan, 1969, p. 61.
18. Winston S. Churchill, *The Gathering Storm, The Second World War,* t. 1, Boston: Houghton Mifflin, 1948, p. 208.
19. Cit. in Gibbs, „Revolution", in Holmes (red.), *Britain After the Glorious Revolution,* p. 62.
20. Valstybės sekretoriaus lordo Johno Cartereto, Granville'o grafo, kalba Lordų rūmuose, 1744 sausio 27, in Joel H. Wiener (red.), *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689–1971,* t. 1, New York/London: Chelsea House/ McGraw-Hill, 1972, p. 84–86.
21. Churchill, *Gathering Storm,* p. 208.
22. Pitto planas in Sir Charles Webster (red.), *British Diplomacy 1813–1815*, London: G. Bell and Sons, 1921, p. 389 ir toliau.

KETVIRTAS SKYRIUS

Europos koncertas: Didžioji Britanija, Austrija ir Rusija

1. Sir Thomas Overbury, „Observations on His Travels", in *Stuart Tracts 1603–1693,* red. C. H. Firth, London: Constable, 1903, p. 227, cit. in Martin Wight, *Power Politics*, New York: Holmes and Meier, 1978, p. 173.
2. Lordo Castlereagh memorandumas, 1815 rugpjūčio 12, in C. K. Webster (red.), *British Diplomacy, 1813–1815*, London: G. Bell and Sons, 1921, p. 361–362.
3. Talleyrand, in Harold Nicolson, *The Congress of Vienna*, New York/San Diego/ London: Harcourt Brace Jovanovich, 1974, p. 155.
4. Wilhelm Schwarz, *Die Heilige Allianz*, Stuttgart, 1935, p. 52 ir toliau.
5. Cit. in Asa Briggs, *The Age of Improvement 1783–1867*, London: Longmans, 1959, p. 345.
6. Klemens Metternich, *Aus Metternich's Nachgelassenen Papieren*, 8 t. (red. Alfons von Klinkowstroem), Vienna, 1880, t. VIII, p. 557 ir toliau.
7. Ši medžiaga paremta autoriaus *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–1822*, Boston: Houghton Mifflin, 1973.
8. Cit. in *ibid.*, p. 321.
9. Cit. in Wilhelm Oncken, *Österreich und Preussen im Befreiungskriege,* 2 t., Berlin, 1880, t. II, p. 630 ir toliau.
10. Metternich, *Nachgelassenen Papieren,* t. VIII, p. 365.
11. Cit. in Oncken, *Österreich und Preussen,* t. I, p. 439 ir toliau.
12. Metternich, *Nachgelassenen Papieren,* t. I, p. 316 ir toliau.
13. Cit. in Nicholas Mikhailovitch, *Les Rapports Diplomatiques du Lebzeltern*, St. Petersburg, 1915, p. 37 ir toliau.
14. Cit. in Schwarz, *Die Heilige Allianz,* p. 234.
15. Cit. in Alfred Stern, *Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden von 1871,* 10 t., München-Berlin, 1913–1924, t. I, p. 298.
16. Cit. in Hans Schmalz, *Versuche einer Gesamteuropäischen Organisation, 1815–20*, Bern, 1940, p. 66.

17. Lordo Castlereagh konfidencialus valstybinis dokumentas, 1820 gegužės 5, in Sir A. W. Ward, G. P. Gooch (red.), *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783–1919*, New York: Macmillan, 1923, t. II (1815–1866), p. 632.
18. Viscount Castlereagh, *Correspondence, Dispatches and Other Papers,* 12 t. (sud. jo brolis, Londonderry markizas), London, 1848–1852, t. XII, p. 394.
19. Cit. in Sir Charles Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh,* 2 t., London, 1925/1931, t. II, p. 366.
20. Cit. in Briggs, *Age of Improvement,* p. 346.
21. Cit. in Webster, *Foreign Policy of Castlereagh,* t. II, p. 303 ir toliau.
22. Castlereagh konfidencialus valstybinis dokumentas, 1820 gegužės 5, in Ward, Gooch (red.), *Cambridge History,* t. II, p. 626–627.
23. Cit. in Kissinger, *A World Restored,* p. 311.
24. Cit. in A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918,* Oxford: Oxford University Press, 1965, p. 54.
25. Canning, cit. in R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe, 1789–1914,* Cambridge: Cambridge University Press, 1955, p. 74.
26. *Ibid.*
27. Canningo kalba Plymouthe, 1823 spalio 28, in *ibid.,* p. 119.
28. Palmerston – Clarendonui, 1856 liepos 20, cit. in Harold Temperley, Lillian M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902)*, Cambridge: Cambridge University Press, 1938, p. 88.
29. Sir Edward Grey, in Seton-Watson, *Britain in Europe,* p. 1.
30. Palmerston, in Briggs, *Age of Improvement,* p. 352.
31. Palmerstono depeša Nr. 6 markizui Clanricarde'ui (ambasadoriui Sankt Peterburge), 1841 sausio 11, in Temperley, Penson, *Foundations of Foreign Policy,* p. 136.
32. *Ibid.,* p. 137.
33. Gladstone'o laiškas karalienei Viktorijai, 1869 balandžio 17, in Harold Nicolson, *Diplomacy,* London: Oxford University Press, 1963, p. 137.
34. Palmerston, in Briggs, *Age of Improvement,* p. 357.
35. Disraeli – Bendruomenių rūmams, 1870 rugpjūčio 1, in *Parliamentary Debates* (Hansard), 3-a ser., t. cciii, London: Cornelius Buck, 1870, skilt. 1289.
36. Palmerston – Bendruomenių rūmams, 1849 liepos 21, in Temperley, Penson, *Foundations of Foreign Policy,* p. 173.
37. Palmerston, in Briggs, *Age of Improvement,* p. 353.
38. Clarendon – Lordų rūmams, 1854 kovo 31, cit. in Seton-Watson, *Britain in Europe,* p. 327.
39. Palmerston – Bendruomenių rūmams, 1849 liepos 21, in Temperley, Penson, *Foundations of Foreign Policy,* p. 176.
40. Cit. in Joel H. Wiener (red.), *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire 1689–1971*, New York/London: Chelsea House/McGraw-Hill, 1972, p. 404.
41. Metternich, 1841 birželio 30, in Seton-Watson, *Britain in Europe,* p. 221.

PENKTAS SKYRIUS
Du revoliucionieriai: Napoleonas III ir Bismarck

1. Joseph Alexander, Graf von Hübner, *Neun Jahre der Errinerungen eines österreichischen Botschafters in Paris unter dem zweiten Kaiserreich, 1851–1859*, Berlin, 1904, t. I, p. 109.

2. *Ibid.*, p. 93.
3. Hübner – Pranciškui Juozapui, 1857 rugsėjo 23, in Hübner, *Neun Jahre,* t. II, p. 31.
4. William E. Echard, *Napoleon III and the Concert of Europe*, Baton Rouge, La.: Louisiana State University Press, 1983, p. 72.
5. *Ibid.*, p. 2.
6. Napoleonas III – Pranciškui Juozapui, 1866 birželio 17, in Hermann Oncken (red.), *Die Rheinpolitik Napoleons III*, Berlin, 1926, t. I, p. 280.
7. Pranciškus Juozapas – Napoleonui III, 1866 birželio 24, in *ibid.*, p. 284.
8. Cit. in A J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*, Oxford: Oxford University Press, 1954, p. 102.
9. Hübner – Ferdinandui Buolui, 1858 balandžio 9, in Hübner, *Neun Jahre,* t. II, p. 82.
10. *Ibid.*, p. 93.
11. Drouyn de Lhuys – La Tour d'Auvergne, 1864 birželio 10, in *Origines Diplomatiques de la Guerre de 1870/71*, Paris: Ministère des Affaires Étrangères, 1910–1930, t. III, p. 203.
12. Cit. in Wilfried Radewahn, „Französische Aussenpolitik vor dem Krieg von 1870“, in Eberhard Kolb (red.), *Europa vor dem Krieg von 1870*, München, 1983, p. 38.
13. Cit. in Wilfried Radewahn, *Die Pariser Presse und die Deutsche Frage*, Frankfurt, 1977, p. 104.
14. Goltz – Bismarckui, 1866 vasario 17, apie pokalbį su Napoleonu III, in Oncken (red.), *Rheinpolitik*, t. I, p. 90.
15. Cit. in Radewahn, *Pariser Presse,* p. 110.
16. Goltz – Bismarckui, 1866 balandžio 25, in Oncken (red.), *Rheinpolitik,* t. I, p. 140.
17. Cit. Talleyrand'o laiške Drouynui, 1866 gegužės 7, in *Origines Diplomatiques,* t. DC, p. 47.
18. Thiers'o kalba, 1866 gegužės 3, in Oncken (red.), *Rheinpolitik,* t. I, p. 154 ir toliau.
19. *Ibid.*
20. Cit. in Taylor, *Struggle for Mastery,* p. 163.
21. *Ibid.*, p. 205–206.
22. Bismarcko politinės minties analizė paremta autoriaus „The White Revolutionary: Reflections on Bismarck“, in *Daedalus,* t. 97, nr. 3 (1968 vasara), p. 888–924.
23. Horst Kohl (red.), *Die politischen Reden des Fursten Bismarck, Historische-Kritische Gesamtausgabe*, Stuttgart, 1892, t. 1, p. 267–268.
24. Otto von Bismarck, *Die gesammelten Werke*, Berlin, 1924, t. 2, p. 139 ir toliau.
25. *Briefwechsel des Generals von Gerlach mit dem Bundestags-Gesandten Otto von Bismarck*, Berlin, 1893, p. 315 (1856 balandžio 28).
26. Otto Kohl (red.), *Briefe des Generals Leopold von Gerlach an Otto von Bismarck*, Stuttgart/Berlin, 1912, p. 192–193.
27. *Briefwechsel,* p. 315.
28. Kohl (red.), *Briefe,* p. 206.
29. *Ibid.*, p. 211 (1857 gegužės 6).
30. *Briefwechsel,* p. 333–334.
31. *Ibid.*
32. *Ibid.*, p. 353.

33. *Ibid.*
34. Bismarck, *Werke,* t. 1, p. 375 (1853 rugsėjis).
35. *Ibid.,* t. 2, p. 320 (1858 kovas).
36. *Briefwechsel,* p. 334.
37. *Ibid.,* p. 130 (1854 vasario 20).
38. Bismarck, *Werke,* t. 1, p. 62 (1851 rugsėjo 29).
39. *Briefwechsel,* p. 334 (1857 gegužės 2).
40. *Ibid.,* p. 128 (1853 gruodžio 19).
41. *Ibid.,* p. 194 (1854 spalio 13).
42. Bismarck, *Werke,* t. 14, 3-as leid., Berlin, 1924, nr. 1, p. 517.
43. *Briefwechsel,* p. 199 (1854 spalio 19).
44. Bismarck, *Werke,* t. 2, p. 516 (1859 gruodžio 8–9).
45. *Ibid.,* p. 139 (1856 balandžio 26).
46. *Ibid.,* p. 139 ir toliau.
47. *Ibid.*
48. *Ibid.*
49. Otto Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification, 1815–1871*, Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1990, p. 85.
50. Cit. in J. A. S. Grenville, *Europe Reshaped, 1848–1878*, Sussex: Harvester Press, 1976, p. 358.
51. Bismarck, *Werke,* t. 14, nr. 1, p. 61.
52. Emil Ludwig, *Bismarck: Geschichte eines Kämpfers*, Berlin, 1926, p. 494.

ŠEŠTAS SKYRIUS
Realpolitik atsigręžia prieš save pačią

1. Laurent'o Berenger pranešimas iš Sankt Peterburgo, 1762 rugsėjo 3, in George Vernadsky (red.), *A Source Book for Russian History: From Early Times to 1917,* 3 t., New Haven, Conn.: Yale University Press, 1972, t. 2, p. 397.
2. Friedrich von Gentz, „Considerations on the Political System in Europe“ (1818), in Mack Walker (red.), *Metternich's Europe*, New York: Walker and Co., 1968, p. 80.
3. V. O. Kliuchevsky, *A Course in Russian History: The Seventeenth Century* (vert. Natalie Duddington), Chicago: Quadrangle Books, 1968, p. 97.
4. Potiomkino memorandumas, in Vernadsky (red.), *Source Book,* t. 2, p. 411.
5. Gorčiakovo memorandumas, in *ibid.,* t. 3, p. 610.
6. Gentz, „Considerations“, in Walker (red.), *Metternich's Europe,* p. 80.
7. M. N. Katkov, 1883 gegužės 10, redakcinis straipsnis, in Vernadsky (red.), *Source Book,* t. 3, p. 676.
8. F. M. Dostoyevsky, in *ibid.,* t. 3, p. 681.
9. Katkov, 1882 rugsėjo 7, redakcinis straipsnis, in *ibid.,* t. 3, p. 676.
10. Cit. in B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870–1880*, Oxford: Clarendon Press, 1957, p. 72.
11. George F. Kennan, „The Sources of Soviet Conduct“, *Foreign Affairs,* t. 25, nr. 4 (1947 liepa).
12. Otto von Bismarck, cit. in Gordon A. Craig, *Germany 1866–1945*, New York: Oxford University Press, 1978, p. 117.
13. Cit. in Robert Blake, *Disraeli*, New York: St. Martin's Press, 1966, p. 574.

14. George F. Kennan, *Decline of Bismarck's European Order*, Princeton: Princeton University Press, 1979, p. 11 ir toliau.
15. *Ibid.*
16. Bismarck, 1878 vasario 19, in Horst Kohl (red.), *Politische Reden,* t. 7, Aalen: Scientia Verlag, 1970, p. 94.
17. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*, Oxford: Oxford University Press, 1954, p. 236.
18. Cit. in Blake, *Disraeli,* p. 580.
19. Cit. in Taylor, *Struggle for Mastery,* p. 237.
20. Disraeli'o kalba, 1872 birželio 24, in Joel H. Wiener (red.), *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689–1971,* t. 3, New York/London: Chelsea House/McGraw-Hill, 1972, p. 2500.
21. Lord Augustus Loftus, *Diplomatic Reminiscences,* 2-a ser., London, 1892, t. 2, p. 46.
22. Cit. in Firuz Kazemzadeh, „Russia and the Middle East", in Ivo J. Lederer (red.), *Russian Foreign Policy*, New Haven/London: Yale University Press, 1962, p. 498.
23. *Ibid.,* p. 499.
24. *Ibid.,* p. 500.
25. Cit. in Alan Palmer, *The Chancelleries of Europe*, London: George, Alien and Unwin, 1983, p. 155.
26. *Ibid.,* p. 157.
27. Cit. in Blake, *Disraeli,* p. 646.
28. W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After*, Hamden, Conn.: Archon Books, 1963, p. 37.
29. Bismarck, in Kohl (red.), *Politische Reden,* t. 7, p. 102.
30. Žr. Medlicott, *The Congress of Berlin.*
31. Cit. in Kennan, *Decline of European Order,* p. 70.
32. Cit. in *ibid.,* p, 141.
33. Gladstone'o kalba „Denouncing the Bulgarian Atrocities Committed by Turkey", 1876 rugsėjo 9, in Wiener (red.), *Great Britain,* t. III, p. 2448.
34. Cit. in A. N. Wilson, *Eminent Victorians*, New York: W. W. Norton, 1989, p. 122.
35. Gladstone, cit. in Carsten Holbraad, *The Concert of Europe: A Study in German and British International Theory, 1815–1914*, London: Longmans, 1970, p. 166.
36. *Ibid.,* p. 145.
37. Bismarck – kaizeriui Vilhelmui, 1883 spalio 22, in Otto von Bismarck, *Die gesammelten Werke,* t. 6C, Berlin, 1935, p. 282–283.
38. Gladstone – lordui Granville'ui, 1873 rugpjūčio 22, in Agatha Ramm (red.), *The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville, 1868–1876,* t. 2, Oxford: Clarendon Press, 1952, p. 401.
40. Cit. in Kennan, *Decline of European Order,* p. 39.
41. Cit. in *ibid.,* p. 258.

SEPTINTAS SKYRIUS
Politinis pasaulio pabaigos mechanizmas: Europos diplomatija prieš Pirmąjį pasaulinį karą

1. Franz Schnabel, „Das Problem Bismarck", in *Hochland,* t. 42 (1949–1950), p. 1–27.

2. Winston S. Churchill, *Great Contemporaries*, Chicago/London: University of Chicago Press, 1973, p. 37 ir toliau.
3. Frydrichas Didysis, cit. in *Memoirs of Prince von Bülow: From Secretary of State to Imperial Chancellor*, Boston: Little, Brown and Co., 1931, p. 52.
4. Cit. in Maurice Bompard, *Mon Ambassade en Russie, 1903–1908*, Paris, 1937, p. 40.
5. B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870–1880*, Hamden, Conn.: Shoe String Press, 1962, p. 23 ir toliau.
6. Sergej Vitte, cit. in Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801–1917*, Oxford: The Clarendon Press, 1967, p. 581–582.
7. Cit. in Lord Augustus Loftus, *Diplomatic Reminiscences*, 2-a ser., t. 2, London, 1892, p. 38.
8. Cit. in Raymond Sontag, *European Diplomatic History, 1871–1932*, New York: The Century Co., 1933, p. 59.
9. Nikolaj de Girs, cit. in Ludwig Reiners, *In Europa gehen die Lichter aus: Der Untergang des Wilhelminischen Reiches*, München, 1981, p. 30.
10. Baronas Staal, cit. in William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, 1-as leid., New York: Alfred A. Knopf, 1935, p. 7.
11. Cit. in George F. Kennan, *The Fateful Alliance: France, Russia and the Coming of the First World War*, New York: Pantheon, 1984, p. 147.
12. Kaizeris Vilhelmas, cit. in Norman Rich, *Friedrich von Holstein: Politics and Diplomacy in the Era of Bismarck and Wilhelm II*, Cambridge: Cambridge University Press, 1965, p. 465.
13. Lordas Salisbury, cit. in Gordon A. Craig, *Germany: 1866–1945*, New York: Oxford University Press, 1978, p. 236.
14. Cit. in Fritz Stern, *The Failure of Illiberalism*, New York: Columbia University Press, 1992, p. 93.
15. Cit. in Malcolm Carroll, *Germany and the Great Powers 1866–1914*, New York: Prentice-Hall, Inc., 1938, p. 372.
16. Chamberlaino kalba, 1899 lapkričio 30, in Joel H. Wiener (red.), *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689–1971*, t. 1, New York/London: Chelsea House/McGraw-Hill, 1972, p. 510.
17. Cit. in Sontag, *European Diplomatic History*, p. 60.
18. Cit. in Valentin Chirol, *Fifty Years in a Changing World*, London, 1927, p. 284.
19. Markizo Salisbury memorandumas, 1901 gegužės 29, in G. P. Gooch, Harold Temperley (red.), *British Documents on the Origins of the War*, t. II, London, 1927, p. 68.
20. Cit. in Sontag, *European Diplomatic History*, p. 169.
21. *Ibid.*, p. 170.
22. Kaizeris Vilhelmas, cit. in Reiners, *In Europa*, p. 106.
23. Kaizeris Vilhelmas, cit. in Craig, *Germany*, p. 331.
24. Markizas Lansdowne – serui E. Monsonui, 1903 liepos 2, in Sontag, *European Diplomatic History*, p. 293.
25. Seras Edward Grey – serui F. Bertie, 1906 sausio 31, in Viscount Grey, *Twenty-Five Years 1892–1916*, New York: Frederick A. Stokes Co., 1925, p. 76.
26. Seras Edward Grey – M. Cambonui, Prancūzijos ambasadoriui Londone, 1912 lapkričio 22, in *ibid.*, p. 94–95.

27. Cit. in A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918*, Oxford: Oxford University Press, 1954, p. 443.
28. Žr., pavyzdžiui, Paul Schroeder, „World War I as Galloping Gertie: A Reply to Joachim Remak“, *Journal of Modern History*, t. 44 (1972), p. 328.
29. Crowe memorandumas, 1907 sausio 1, in Kenneth Bourne, D. Cameron Watt (bendr. red.), *British Documents on Foreign Affairs*, Frederick, Md.: University Publications of America, 1983, I dalis, t. 19, p. 367 ir toliau.
30. *Ibid.*, p. 384.
31. *Ibid.*
32. Cit. in Sontag, *European Diplomatic History*, p. 140.
33. Cit. in Carroll, *Germany and the Great Powers*, p. 657.
34. Cit. in Klaus Wernecke, *Der Wille zur Weltgeltung: Aussenpolitik und Öffentlichkeit am Vorabend des Ersten Weltkrieges*, Düsseldorf, 1970, p. 33.
35. Iždo kanclerio Davido Lloyd George'o kalba, 1911 liepos 12, in Wiener, *Great Britain*, t. 1, p. 577.
36. Cit. in Carroll, *Germany and the Great Powers*, p. 643.
37. Cit. in D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, New York: St. Martin's Press, 1983, p. 46.
38. Cit. in Taylor, *Struggle for Mastery*, p. 507.
39. Cit. in Lieven, *Russia*, p. 69.
40. Cit. in Taylor, *Struggle for Mastery*, p. 510.
41. *Ibid.*, p. 492–493.
42. Cit. in Lieven, *Russia*, p. 48.
43. Cit. in Sontag, *European Diplomatic History*, p. 185.
44. Cit. in Craig, *Germany*, p. 335.

AŠTUNTAS SKYRIUS
Į prarają: karinė pasaulio pragaišties mašina

1. Obručevo memorandumas Girsui, 1892 gegužės 7/19, in George F. Kennan, *The Fateful Alliance: France, Russia and the Coming of the First World War*, New York: Pantheon, 1984, II priedas, p. 264.
2. *Ibid.*, p. 265.
3. *Ibid.*
4. *Ibid.*, p. 268.
5. Cit. in *ibid.*, p. 153.
6. Žr. Gerhart Ritter, *The Schlieffen Plan*, New York: Frederick A. Praeger, 1958.
7. Cit. in Frank A. Golder (red.), *Documents of Russian History 1914–1917* (vert. Emanuel Aronsberg), New York: Century, 1927, p. 9–10.
8. *Ibid.*, p. 13.
9. *Ibid.*, p. 18.
10. *Ibid.*, p. 19.
11. Bethmann-Hollweg, cit. in Fritz Stern, *The Failure of Illiberalism*, New York: Columbia University Press, 1992, p. 93.
12. Bethmann-Hollweg – Eisendecheriui, 1913 kovo 13, cit. in Konrad Jarausch, „The Illusion of Limited War: Chancellor Bethmann-Hollweg's Calculated Risk, July 1914“, in *Central European History*, 1969 kovas, p. 48–77.

13. Cit. in A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918*, Oxford: Oxford University Press, 1954, p. 521–522.
14. Serge Sazonov, *The Fateful Years, 1909–1916: The Reminiscences of Serge Sazonov,* New York: Frederick A. Stokes, 1928, p. 31.
15. *Ibid.,* p. 153.
16. N. V. Tcharykow, *Glimpses of High Politics*, London, 1931, p. 271.
17. Sazonov, *Fateful Years,* p. 40.
18. Sero Edwardo Grey pareiškimas Bendruomenių rūmuose apie slaptas karines derybas su kitomis valstybėmis, 1914 birželio 11, in Joel H. Wiener (red.), *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689–1971,* t. 1, New York/London: Chelsea House/McGraw-Hill, 1972, p. 607.
19. Sero Edwardo Grey telegrama britų ambasadoriui Berlyne serui E. Goschenui, atmetanti neutralumo politiką, 1914 liepos 30, in *ibid.,* p. 607.
20. Cit. in D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, New York: St. Martin's Press, 1983, p. 66.
21. Cit. in *ibid.,* p. 143.
22. Cit. in *ibid.,* p. 147.
23. Sazonov, *Fateful Years,* p. 188.
24. Cit. in L. C. F. Turner, „The Russian Mobilization in 1914", in *Journal of Contemporary History,* t. 3 (1968), p. 70.

DEVINTAS SKYRIUS
Naujas diplomatijos veidas: Wilson ir Versalio sutartis

1. Cit. in A. J. P. Taylor, *British History 1914–1945*, Oxford: The Clarendon Press, 1965, p. 114.
2. Cit. in A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*, Oxford: Oxford University Press, 1954, p. 535.
3. Cit. in *ibid.,* p. 553.
4. Werner Maser, *Hindenburg, Eine politische Biographie*, Frankfurt/M-Berlin: Verlag Ullstein GmbH, 1992, p. 138.
5. Seras Edward Grey – pulkininkui E. M. House'ui, 1915 rugsėjo 22, cit. in Arthur S. Link, *Woodrow Wilson, Revolution, War, and Peace*, Arlington Heights, Ill.: Harlan Davidson, 1979, p. 74.
6. Woodrow Wilsono pastabos Vašingtone, Taikos įgyvendinimo lygoje, 1916 gegužės 27, in Arthur S. Link (red.), *The Papers of Woodrow Wilson*, Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1966, t. 37, p. 113.
7. Woodrow Wilsono kalba Senate, 1917 sausio 22, in *ibid.,* t. 40, p. 539.
8. Arthur S. Link, *Wilson the Diplomatist*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1957, p. 100.
9. *Ibid.,* p. 100 ir toliau.
10. Woodrow Wilsono kalba jungtinėje Kongreso sesijoje, 1918 sausio 8, in Link (red.), *Papers of Woodrow Wilson,* t. 45, p. 538.
11. Woodrow Wilsono kalba Londono rotušėje, 1918 gruodžio 28, in *ibid.,* t. 53, p. 532.
12. Wilsono kalba Senate, 1917 sausio 22, in *ibid.,* t. 40, p. 536.
13. Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936–1939,* London: Frank Cass, 1977, p. 4.

14. Andre Tardieu, *The Truth About the Treaty*, Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1921, p. 165.
15. Wilsono patarėjas David Hunter Miller, 1919 kovo 19, in David Hunter Miller, *The Drafting of the Covenant*, New York/London: G. P. Putnam's Sons, 1928, t. 1, p. 300.
16. Cit. in Tardieu, *Truth About the Treaty,* p. 173.
17. Tardieu, in *ibid.,* p. 174–175.
18. Bowmano memorandumas, 1918 gruodžio 10, in Charles Seymour (red.), *The Intimate Papers of Colonel House*, Boston/New York: Houghton Mifflin, 1926–1928, t. 4, p. 280–281.
19. Cit. in Seth P. Tillmann, *Anglo-American Relations at the Paris Peace Conference of 1919*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1961, p. 133.
20. Woodrow Wilsono kalba Trečiajame plenariniame Taikos konferencijos posėdyje, 1919 vasario 14, in Link (red.), *Papers of Woodrow Wilson,* t. 55, p. 175.
21. Bowmano memorandumas, in Seymour (red.), *Intimate Papers,* p. 281.
22. Cit. in Tillmann, *Anglo-American Relations,* p. 126.
23. Wilsono patarėjas David Hunter Miller, in Miller, *Drafting of the Covenant,* t. 1, p. 49.
24. Cit. in Paul Birdsall, *Versailles Twenty Years After*, New York: Reynal & Hitchcock, 1941, p. 128.
25. Cit. in Miller, *Drafting of the Covenant,* t. 1, p. 216.
26. *Ibid.,* t. 2, p. 727.
27. Cit. in Tardieu, *Truth About the Treaty,* p. 160.
28. *Ibid.,* p. 202.
29. *Ibid.,* p. 204.
30. House'o dienoraštis, 1919 kovo 27, in Seymour (red.), *Intimate Papers,* t. 4, p. 395.
31. Sir Charles Webster, *The Congress of Vienna*, London: Bell, 1937.
32. Lloyd George'o memorandumas Woodrow Wilsonui, 1919 kovo 25, in Ray Stannard Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement*, New York: Doubleday, Page & Co., 1922, t. III, p. 450.
33. Cit. in Louis L. Gerson, *Woodrow Wilson and the Rebirth of Poland, 1914–1920,* New Haven, Conn.: Yale University Press, 1953, p. 27–28.
34. Harold Nicolson, *Peacemaking 1919*, London: Constable & Co., 1933, p. 187.

DEŠIMTAS SKYRIUS
Nugalėtojų dilemos

1. Woodrow Wilsono kalba Metropolitan Opera House, 1918 rugsėjo 27, in Arthur S. Link (red.), *The Papers of Woodrow Wilson*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966–, t. 51, p. 131–132.
2. Cit. in Edward Hallett Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939* (2-as leid., 1946), New York: Harper & Row, repr., 1964, p. 34.
3. Cit. in *ibid.,* p. 35.
4. Cit. in Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936–1939*, London: Frank Cass, 1977, p. 17.
5. Cit. in Stephen A. Schuker, *The End of French Predominance in Europe*, Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina Press, 1976, p. 254.

6. Cit. in *ibid.*, p. 251.
7. *Ibid.*
8. *Ibid.*, p. 254.
9. Cit. in F. L. Carsten, *Britain and the Weimar Republic*, New York: Schocken Books, 1984, p. 128.
10. *Papers Respecting Negotiations for an Anglo-French Pact*, London: His Majesty's Stationery Office, 1924, dok. nr. 33, p. 112–113.
11. Vyriausybės posėdžių protokolai, in Minutes of Cabinet Meetings; Conferences of Ministers, Cabinet Conclusions: 1(22), 1922 sausio 10, Official Archives, Public Record Office, Cabinet Office, CAB 23/29.
12. Carr, *Twenty Years' Crisis,* p. 200 ir toliau.
13. Cit. in Carsten, *Britain and the Weimar Republic,* p. 81.
14. Tardieu laiškas House'ui, 1919 kovo 22, in André Tardieu, *The Truth About the Treaty,* Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1921, p. 136.
15. John Maynard Keynes, *Treatise on the Economic Consequences of the Peace*, London: Macmillan, 1919.
16. Edward Hallett Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917–1923,* t. 3, New York/ London: W. W. Norton, 1985, p. 16.
17. *Ibid.*, p. 9.
18. V. I. Lenin, *Collected Works*, Moscow: Progress Press, 1964, t. 26, p. 448.
19. Cit. in Carr, *Bolshevik Revolution,* p. 44.
20. Cit. in *ibid.*, p. 42.
21. Cit. in *ibid.*, p. 70.
22. Cit. in *ibid.*, p. 161.
23. Cit. in Edward Hallett Carr, *German-Soviet Relations Between the Two World Wars, 1919–1939*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1951, p. 40.
24. Cit. in F. L. Carsten, *The Reichswehr and Politics, 1918–1933*, Oxford: Oxford University Press, 1966, p. 69.
25. Cit. in George F. Kennan, *Russia and the West Under Lenin and Stalin*, Boston/Toronto: Little, Brown, 1960, p. 206.
26. Cit. in *ibid.*, p. 210.
27. *Ibid.*, p. 212.

VIENUOLIKTAS SKYRIUS
Stresemann ir nugalėtųjų atgaja

1. Cit. in Hermann Graml, *Europa in der Zwischen der Kriegen*, München, 1969, p. 154.
2. Viscount d'Abernon, *The Ambassador of Peace: Lord d'Abernon's Diary,* t. II, London: Hodder & Stoughton, 1929, p. 225.
3. Cit. in Graml, *Europa,* p. 130.
4. Cit. in Stephen A. Schuker, *The End of French Predominance in Europe*, Chapel Hill, N.C: University of North Carolina Press, 1976, p. 255.
5. Cit. in Henry L. Bretton, *Stresemann and the Revision of Versailles*, Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1953, p. 38.
6. Cit. in Marc Trachtenberg, *Reparations in World Politics*, New York: Columbia University Press, 1980, p. 48.
7. Cit. in *ibid.*

8. Cit. in Bretton, *Stresemann,* p. 21.
9. Cit. in F. L. Carsten, *Britain and the Weimar Republic*, New York: Schocken Books, 1984, p. 37.
10. Cit. in Hans W. Gatzke, *Stresemann and the Rearmament of Germany*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1954, p. 12.
11. *Gustav Stresemann, His Diaries, Letters and Papers* (red. ir vert. Eric Sutton), London, 1935, t. 1, p. 225.
12. Cit. in David Dutton, *Austen Chamberlain, Gentleman in Politics*, Bolton: Ross Anderson, 1985, p. 250.
13. Cit. in *ibid.,* p. 5.
14. Cit. in Jon Jacobson, *Locarno Diplomacy*, Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1972, p. 90.
15. Cit. in Raymond J. Sontag, *A Broken World, 1919–1939*, New York: Harper & Row, 1971, p. 133.
16. Selig Adler, *The Isolationist Impulse: Its Twentieth-Century Reaction*, New York: Free Press, 1957, p. 217.
17. D. W. Brogan, *The French Nation, 1814–1940*, London: Hamilton, 1957, p. 267.
18. Cit. in Dutton, *Austen Chamberlain,* p. 251.
19. F. L. Carsten, *The Reichswehr and Politics, 1918–1933*, Berkeley: University of California Press, 1973, p. 139.
20. Cit. in Bretton, *Stresemann,* p. 22.
21. Cit. in Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936–1939*, London: Frank Cass, 1977, p. 29.
22. Winston S. Churchill, *The Second World War,* t. 1, *The Gathering Storm*, Boston: Houghton Mifflin, 1948, p. 74.
23. Cit. in *ibid.,* p. 73.
24. Cit. in A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War*, New York: Atheneum, 1983, p. 66.

DVYLIKTAS SKYRIUS
Iliuzijų pabaiga: Hitler ir Versalio tvarkos griūtis

1. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, New York: Alfred A. Knopf, 1992, p. 380.
2. Henry Picker, *Hitlers Tischgesprache in Fuhrerhauptequartier 1941–1942* (red. Percy Ernst Schramm), Stuttgart, 1963.
3. Phipps – Simonui, 1933 lapkričio 21, cit. in A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War*, New York: Atheneum, 1983, p. 73–74.
4. MacDonaldo pokalbis su Daladier, 1933 kovo 16, in *ibid.,* p. 74.
5. *Ibid.,* p. 75.
6. Anglų ir prancūzų susitikimas, 1933 rugsėjo 22, in *ibid.,* p. 75–76.
7. Cit. in Martin Gilbert, *Churchill: A Life*, New York: Henry Holt, 1991, p. 523.
8. Cit. in *ibid.,* p. 524.
9. Cit. in *ibid.,* p. 523.
10. Cit. in Robert J. Young, *In Command of France: French Foreign Policy and Military Planning 1933–1940*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978, p. 37.

11. Cit. in Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War 1936–1939*, London: Frank Cass, 1977, p. 30.
12. Cit. in Paul Johnson, *Modern Times: The World from the Twenties to the Eighties,* New York: Harper & Row, 1983, p. 341.
13. Cit. in Gilbert, *Churchill,* p. 531.
14. Cit. in *ibid.,* p. 531–532.
15. Cit. in *ibid.,* p. 537.
16. Cit. in Winston S. Churchill, *The Second World War,* t. 1, *The Gathering Storm,* Boston: Houghton Mifflin, 1948, p. 119.
17. Cit. in Gilbert, *Churchill,* p. 538.
18. Cit. in Adamthwaite, *France, 1936–1939,* p. 75.
19. Haile Selassie, 1936 birželio 30, cit. in David Clay Large, *Between Two Fires: Europe's Path in the 1930s*, New York/London: W. W. Norton, 1990, p. 177–178.
20. Cit. in Josef Henke, *England in Hitlers Politischem Kalkul,* Bundesarchiv, Schriften, nr. 20, 1973, p. 41.
21. Gerhard Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany: Diplomatic Revolution in Europe*, Chicago: University of Chicago Press, 1970, p. 241.
22. Anthony Eden, *The Eden Memoirs,* t. 1, *Facing the Dictators*, Boston: Houghton Mifflin, 1962, p. 375–376.
23. Cit. in Weinberg, *Foreign Policy of Hitler's Germany,* p. 259.
24. Cit. in *ibid.,* p. 254.
25. Churchill, *Gathering Storm,* p. 196.
26. Cit. in Gilbert, *Churchill,* p. 553.
27. *Parliamentary Debates,* 5-a ser., t. 309, London: His Majesty's Stationery Office, 1936, kovo 10, skilt. 1976.
28. Cit. in Adamthwaite, *France, 1936–1939,* p. 41.
29. *Ibid.,* p. 53 ir toliau.
30. *Ibid.*
31. Užsienio reikalų ministerijos aplinkraštis, cit. in Taylor, *Origins of Second World War,* p. 137.
32. Cit. in Adamthwaite, *France, 1936–1939,* p. 68.
33. Cit. in *ibid.,* p. 69.
34. Cit. in Gordon A. Craig, *Germany 1866–1945*, New York/Oxford: Oxford University Press, 1978, p. 698.
35. Adolf Hitler, *Mein Kampf,* New York: Reynal & Hitchcock, 1940, p. 175.
36. Halifax – Phippsui, 1938 kovo 22, cit. in Taylor, *Origins of Second World War,* p. 155.
37. *Ibid.,* p. 191.
38. *Ibid.*
39. Bullock, *Hitler and Stalin,* p. 582 ir toliau.
40. Cit. in *ibid.,* p. 589.
41. Cit. in Taylor, *Origins of Second World War,* p. 191.
42. Ministras pirmininkas W. L. Mackenzie King, 1938 rugsėjo 29, in John A. Munro (red.), *Documents on Canadian External Relations,* t. 6, Ottawa: Department of External Affairs, 1972, p. 1099.
43. Ministras pirmininkas J. A. Lyons, 1938 rugsėjo 30, in R. G. Neale (red.), *Documents on Australian Foreign Policy 1937–49,* t. I, Canberra: Australian Government Publishing Service, p. 476.

44. Chamberlain – Bendruomenių rūmams, 1938 spalio 3, *Parliamentary Debates*, 5-a ser., t. 339 (1938), skilt. 48.

TRYLIKTAS SKYRIUS
Stalino mugė

1. Cit. in T. A. Taracouzio, *War and Peace in Soviet Diplomacy*, New York: Macmillan, 1940, p. 139–140. [Autorius arba jo šaltinis klysta: Stalin šiuos žodžius pasakė ne 1928, o 1925 metais XIV partijos suvažiavime, reaguodamas į Locarno, o ne Kelloggo-Briand'o pakto pasirašymą. – *Vert. past.*]
2. Stalino kalba XV partijos suvažiavime, 1927 gruodžio 3, cit. in Nathan Leites, *A Study of Bolshevism*, Glencoe, Ill.: Free Press of Glencoe, 1953, p. 501.
3. Stalino pranešimas XVII partijos suvažiavime, 1934 sausio 26, in Alvin Z. Rubinstein (red.), *The Foreign Policy of the Soviet Union*, New York: Random House, 1960, p. 108.
4. Pranešimas Komunistų internacionalo VII kongrese, 1935 rugpjūtis, in *ibid.*, p. 133–136.
5. Robert Legvold, *After the Soviet Union: From Empire to Nations*, New York: W. W. Norton, 1992, p. 7.
6. Cit. in Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936–1939*, London: Frank Cass, 1977, p. 264.
7. Cit. in Anthony Read, David Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin, and the Nazi-Soviet Pact 1939–1941*, New York/London: W. W. Norton, 1988, p. 57.
8. Donald Cameron Watt, *How War Came: The Immediate Origins of the Second World War, 1938–1939*, London: William Heinemann, 1989, p. 109.
9. Cit. in Read, Fisher, *Deadly Embrace*, p. 59.
10. *Ibid.*
11. Cit. in Keith Feiling, *The Life of Neville Chamberlain*, London: Macmillan, 1946, p. 403.
12. Cit. in Watt, *How War Came*, p. 221–222.
13. Cit. in Read, Fisher, *Deadly Embrace*, p. 69.
14. Cit. in *ibid.*, p. 72.
15. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, New York: Alfred A. Knopf, 1992, p. 614.
16 Cit. in Gordon A. Craig, *Germany 1866–1945*, New York/Oxford: Oxford University Press, 1978, p. 711–712.
17. Cit. in Bullock, *Hitler and Stalin*, p. 616.
18. Cit. in *ibid.*, p. 617.
19. Cit. in *ibid.*, p. 620.
20. A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War*, New York: Atheneum, 1961, p. 231.

KETURIOLIKTAS SKYRIUS
Nacių ir sovietų paktas

1. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, New York: Alfred A. Knopf, 1992, p. 679–680.

2. Cit. in *ibid.*, p. 682.
3. Anthony Read, David Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin, and the Nazi-Soviet Pact 1939–1941*, New York/London: W. W. Norton, 1988, p. 508; Bullock, *Hitler and Stalin,* p. 687.
4. Read, Fisher, *Deadly Embrace,* p. 509.
5. Cit. in Martin Wight, *Power Politics*, New York: Holmes and Meier, 1978, p. 176.
6. *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945,* serija D (1937–1945), t. XI, „The War Years“, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1960, p. 537.
7. *Ibid.*
8. *Ibid.*, p. 537–538.
9. *Ibid.*, p. 539.
10. Read, Fisher, *Deadly Embrace,* p. 519.
11. Bullock, *Hitler and Stalin,* p. 688.
12. Cit. in *ibid.*, p. 689.
13. Cit. in Read, Fisher, *Deadly Embrace,* p. 530.
14. *Ibid.*, p. 532.
15. Mūsų laikais buvo tvirtinama – mano supratimu, klaidingai, – kad iš tikrųjų tai nebuvęs sovietų „siūlymas“. Žr. argumentus (priešingus Zbigniewo Brzezinskio argumentams) in Raymond L. Garthoff, *Détente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*, Washington: Brookings Institution, 1985, p. 941–942.
16. Bullock, *Hitler and Stalin,* p. 688.
17. Cit. in Read, Fisher, *Deadly Embrace,* p. 568. Taip pat žr. Bullock, *Hitler and Stalin,* p. 716.
18. Cit. in Read, Fisher, *Deadly Embrace,* p. 576.
19. Cit. in *ibid.*
20. Cit. in *ibid.*, p. 640.
21. Cit. in *ibid.*, p. 647–648.
22. Cit. in *ibid.*, p. 629.

PENKIOLIKTAS SKYRIUS
Amerika grįžta į areną: Franklin Delano Roosevelt

1. Isaiah Berlin, *Personal Impressions* (red. Henry Hardy), New York: Viking Press, 1981, p. 26.
2. Žr. *ibid.*, p. 23–31.
3. *Ibid.*
4. U.S. Senate, *Conference on the Limitation of Armament,* Senate Documents, t. 10, 67-as kongr., II ses., 1921–1922, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1922, p. 11.
5. Selig Adler, *The Isolationist Impulse, Its Twentieth-Century Reaction*, New York: Free Press; London: Collier-Macmillan, 1957, p. 142.
6. U.S. Senate, *Conference on Limitation of Armament,* p. 867–868.
7. Cit. in Adler, *Isolationist Impulse,* p. 214.
8. Cit. in *ibid.*, p. 216.
9. *Ibid.*, p. 214.
10. Franko B. Kelloggo kalba „The Settlement of International Controversies by Pacific Means“, pasakyta Pasaulinės sąjungos už draugystę tarp tautų nariams,

1928 lapkričio 11, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1928.
11. *Ibid.*
12. Henry L. Stimson, McGeorge Bundy, *On Active Service in Peace and War*, New York: Harper & Brothers, 1948, p. 259.
13. Roosevelto kalba Woodrow Wilsono fonde, 1933 gruodžio 28, in *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt*, New York: Random House, 1938, t. 2, 1933, p. 548–549.
14. Adler, *Isolationist Impulse,* p. 235–36.
15. Ruhl J. Bartlett (red.), *The Record of American Diplomacy*, New York: Alfred A. Knopf, 1956, p. 572–577. Pirmasis neutralumo įstatymas, Roosevelto pasirašytas 1935 rugpjūčio 31, įvedė ginklų embargą, amerikiečiams uždraudė keliauti kariaujančiųjų šalių laivais. Antrasis neutralumo įstatymas, Roosevelto pasirašytas 1936 vasario 29 (likus savaitei iki vokiečių kariuomenės įžengimo į Reino zoną kovo 7), pratęsė Pirmąjį įstatymą iki 1936 gegužės 1 ir uždraudė teikti paskolas bei kreditus kariaujančioms šalims. Trečiasis neutralumo įstatymas, Roosevelto pasirašytas 1937 gegužės 1, pratęsė ankstesnius įstatymus, kurių galiojimas turėjo baigtis vidurnaktį, ir pridūrė „mokėk grynais ir išsivežk“ išlygą kai kurioms nekarinėms prekėms.
16. Jungtinių Amerikos Valstijų ir Vokietijos sutartis draugiškiems santykiams atkurti ir karo būklei tarp jų nutraukti, pasirašyta Berlyne 1921 rugpjūčio 25.
17. Hullo atmintinė Rooseveltui, 1936 kovo 9, cit. in William Appleman Williams (red.), *The Shaping of American Diplomacy,* t. II, *1914–1968,* 2-as leid., Chicago: Rand McNally, 1973, p. 199.
18. Kalba Čikagoje, 1937 spalio 5, in Roosevelt, *Public Papers*, New York: Macmillan Co., 1941, 1937 metų t., p. 410.
19. *Ibid.*, 1939 metų t., Roosevelto įžangos žodis, p. xxviii.
20. Charles A. Beard, *American Foreign Policy in the Making, 1932–1940: A Study in Responsibilities*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1946, p. 188 ir toliau.
21. Cit. in *ibid.,* p. 190.
22. *Ibid.* Kursyvas mano.
23. *Ibid.*, p. 193.
24. *Ibid.*
25. Cit. in Adler, *Isolationist Impulse,* p. 244–245.
26. Cit. in Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936–1939*, London: Frank Cass, 1977, p. 209.
27. Roosevelto spaudos konferencija, 1938 rugsėjo 9, in *Complete Presidential Press Conferences of Franklin Delano Roosevelt,* t. 12, 1938, New York: Da Capo Press, 1972, pagal datą.
28. Kalba per radiją *Herald-Tribune* forumui, 1938 spalio 26, in Roosevelt, *Public Papers,* 1938 metų t., p. 564.
29. *Ibid.*, p. 565.
30. Donald Cameron Watt, *How War Came: The Immediate Origins of the Second World War, 1938–1939*, London: William Heinemann, 1989, p. 130.
31. Metinis pranešimas Kongresui, 1939 sausio 4, in Roosevelt, *Public Papers,* 1939 metų t., p. 3.
32. Franklin D. Roosevelt, *Complete Presidential Press Conferences of Franklin Delano Roosevelt,* t. 13, 1939, p. 262.

33. Roosevelt, *Public Papers,* 1939 metų t., p. 198–199.
34. Watt, *How War Came,* p. 261.
35. „The President Again Seeks a Way to Peace. A Message to Chancellor Adolf Hitler and Premier Benito Mussolini, April 14, 1939 ", in Roosevelt, *Public Papers,* 1939, p. 201–205.
36. Vandenbergo kalba Senate „It Is Not Cowardice to Think of America First", 1939 vasario 27, in *Vital Speeches of the Day,* t. v, nr. 12 (1939 balandžio 1), p. 356–357.
37. Cit. in Adler, *Isolationist Impulse,* p. 248.
38. Ted Morgan, *FDR: A Biography*, New York: Simon & Schuster, 1985, p. 520.
39. Kalba Virdžinijos universitete, 1940 birželio 10, in Roosevelt, *Public Papers,* 1940 metų t., p. 263–264.
40. Churchillio kalba Bendruomenių rūmuose, 1940 birželio 4, in Martin Gilbert, *Churchill: A Life*, New York: Henry Holt, 1991, p. 656.
41. Roosevelto pranešimas Kongresui apie šalies padėtį, 1941 sausio 6, *Vital Speeches,* t. vii, nr. 7 (1941 sausio 15), p. 198.
42. Cit. in Adler, *Isolationist Impulse,* p. 282.
43. *Ibid.*
44. Cit. in *ibid.*, p. 284.
45. Winston S. Churchill, *The Second World War,* t. 3, *The Grand Alliance*, Boston: Houghton Mifflin, 1950, p. 140.
46. Kalba per radiją, skelbianti šalyje neribotą ypatingąją padėtį, 1941 gegužės 27, in Roosevelt, *Public Papers*, New York: Harper & Brothers, 1950, 1941 metų t., p. 192.
47. Atlanto chartija: Oficialus pareiškimas apie prezidento susitikimą su ministru pirmininku Churchilliu, 1941 rugpjūčio 14, in *ibid.*, p. 314.
48. *Ibid.*, p. 315.
49. „Fireside Chat to the Nation", 1941 rugsėjo 11, in *ibid.*, p. 384–392.
50. Adler, *Isolationist Impulse,* p. 257.

ŠEŠIOLIKTAS SKYRIUS

Trys požiūriai į taiką: Roosevelt, Stalin ir Churchill Antrajame pasauliniame kare

1. *Churchill & Roosevelt, The Complete Correspondence,* 3 t. (red. Warren F. Kimball), t. II, *Alliance Forged, November 1942–February 1944*, Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1984, p. 767.
2. Cit. in Herbert Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin: The War They Waged and the Peace They Sought*, Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1957, p. 340.
3. James MacGregor Burns, *Roosevelt: The Soldier of Freedom*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970, p. 566.
4. Laiškas Churchilliui, 1942 birželio 1, in Kimball (red.) *Churchill & Roosevelt,* t. I, *Alliance Emerging, October 1933–November 1942,* p. 502.
5. Cit. in Elliott Roosevelt, *As He Saw It*, New York: Duell, Sloan and Pearce, 1946, p. 115–116.
6. Cit. in Robert Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932–1945*, New York: Oxford University Press, 1979, p. 324.

7. Cordello Hullo kalba Kongrese apie Maskvos konferenciją, 1943 lapkričio 18, in *U.S. Department of State Bulletin,* t. ix, nr. 230 (1943 lapkričio 20), p. 343.
8. Winston S. Churchill, *The Second World War,* t. 4, *The Hinge of Fate*, Boston: Houghton Mifflin, 1950, p. 214.
9. Cit. in William Roger Louis, *Imperialism at Bay: The United States and the Decolonization of the British Empire, 1941–1945*, New York: Oxford University Press, 1978, p. 121.
10. Cit. in *ibid.,* p. 129.
11. Cit. in *ibid.,* p. 154–155.
12. Už didžiumą šios analizės aš dėkingas Peterio Rodmano būsimai knygai apie amerikiečių ir sovietų požiūrį į trečiąjį pasaulį, kurią rengiasi išleisti Charles Scribner's Sons.
13. Charleso Taussigo memorandumas, 1944 kovo 15, cit. in Louis, *Imperialism at Bay,* p. 486.
14. Cit. in Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History*, New York: Harper & Brothers, 1948, p. 605.
15. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin,* p. 11–13.
16. Žr. Eric Larrabee, *Commander in Chief: Franklin Delano Roosevelt, His Lieutenants, and Their War*, New York: Harper & Row, 1987, p. 503.
17. Burns, *Roosevelt,* p. 374.
18. Esu dėkingas Arthuro Schlesingerio, Jr., nespausdintai kalbai „Franklin D. Roosevelt and U.S. Foreign Policy", pasakytai Amerikos užsienio santykių istorikų draugijos posėdyje Vassaro koledže 1992 birželio 18.
19. Sir John Wheeler-Bennett, Anthony Nicholls, *The Semblance of Peace*, London: Macmillan, 1972, p. 46 ir toliau.
20. Cit. in *The Memoirs of Cordell Hull,* t. II, New York: Macmillan, 1948, p. 1452.
21. Wheeler-Bennett, Nicholls, *Semblance of Peace,* p. 49.
22. Hull, *Memoirs,* t. II, p. 1168–1170.
23. Cit. in Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin,* p. 59.
24. Cit. in William G. Hyland, *The Cold War Is Over*, New York: Random House, 1990, p. 32.
25. Cit. in *Sherwood, Roosevelt and Hopkins,* p. 572–573.
26. Cit. in *ibid.,* p. 572.
27. Schlesingerio kalba „Roosevelt and U.S. Foreign Policy", p. 18.
28. *Ibid.,* p. 17.
29. John Colville, *The Fringes of Power: 10 Downing Street Diaries, 1939–1955*, New York/London: W. W. Norton, 1985, p. 404.
30. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin,* p. 131–132.
31. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, New York: Alfred A. Knopf, 1992, p. 821.
32. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin,* p. 285. (Išskirta mano.)
33. Cit. in Frances Perkins, *The Roosevelt I Knew*, New York: Viking, 1946, p. 84–85.
34. Cit. in Bertram D. Hulen, „Washington Hails Reds' Step as Great Gain for the Allies", *New York Times,* 1943 gegužės 23, p. 30.
35. „The United States in a New World", *Fortune,* priedas, 1943 balandis.
36. Roosevelto kalėdinis „pašnekesys prie židinio" apie Teherano ir Kairo konferencijas, 1943 gruodžio 23, in *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt,* 1943 metų t., New York: Harper & Brothers, p. 558.

37. Winston S. Churchill, *The Second World War,* t. 6, *Triumph and Tragedy*, Boston: Houghton Mifflin, 1953, p. 198. Taip pat žr. Kimball (red.), *Churchill & Roosevelt,* t. III, *Alliance Declining, February 1944–April 1945,* p. 351; Hyland, *Cold War,* p. 35–36.
38. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin,* p. 522–523.
39. Cit. in Dallek, *Franklin D. Roosevelt,* p. 520.
40. Cit. in Sherwood, *Roosevelt and Hopkins,* p. 870.
41. Franklino Roosevelto inauguracinė kalba, 1945 sausio 20, in *The Presidents Speak,* New York: Holt, Rinehart and Winston, 1969, p. 248.
42. Cit. in Dallek, *Franklin D. Roosevelt,* p. 521.
43. Cit. in Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, New York: Harcourt, Brace & World, 1962, p. 114.
44. Cit. in Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin,* p. 607–608.
45. Bullock, *Hitler and Stalin,* p. 883–884.
46. Churchill, *Triumph and Tragedy* (įžangos žodis Johno Keegano), Boston: Houghton Mifflin, 1986, p. 436.
47. Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (red. ir vert. Harold Shukman), Rocklin, Calif.: Prima Publishing, 1991–1992; orig. leid. New York: Grove Weidenfeld, 1991, p. 412 ir toliau.
48. Žr. Bullock, *Hitler and Stalin,* p. 697 ir toliau.
49. Cit. in Joachim C. Fest, *Hitler* (vert. Richard ir Clara Winston), New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974, p. 694.
50. Churchill, *Triumph and Tragedy,* p. 308.
51. Cit. in Dallek, *Franklin D. Roosevelt,* p. 505.
52. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin,* p. 270.

SEPTYNIOLIKTAS SKYRIUS
Šaltojo karo pradžia

1. James MacGregor Burns, *Roosevelt: The Soldier of Freedom*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970, p. 448–449.
2. Cit. in Selig Adler, *The Isolationist Impulse: Its Twentieth-Century Reaction*, New York: Free Press; London: Collier-Macmillan, 1957, p. 285.
3. Trumano žodžiai, atpasakoti iš 1945 gegužės pabaigos susitikimo su Nacionalinio piliečių politinės veiklos komiteto lyderiais, cit. in Richard J. Walton, *Henry Wallace, Harry Truman, and the Cold War*, New York: Viking Press, 1976, p. 119.
4. Kalba jungtinėje Kongreso sesijoje, 1945 balandžio 16, *Public Papers of the Presidents of the United States, Harry S. Truman,* 1945 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1961, p. 5 (toliau – *Truman Papers);* pakartota p. 22, Trumano 1945 balandžio 25 kalboje.
5. Cit. in W. Averell Harriman, Elie Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941–1946*, New York: Random House, 1975, p. 474.
6. Winston S. Churchill, *The Second World War,* t. 6, *Triumph and Tragedy*, Boston: Houghton Mifflin, 1953, p. 503.
7. Harry S. Truman, *Year of Decisions,* t. 1, New York: Doubleday, 1955, p. 260.
8. Herbert Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin: The War They Waged and the Peace They Sought*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1957, p. 133.
9. Cit. in *ibid.*, p. 652.

10. Fleet Admiral William D. Leahy, *I Was There: The Personal History of the Chief of Staff to Presidents Roosevelt and Truman Based on His Notes and Diaries Made at the Time,* New York/London/Toronto: Whittlesey House/McGraw-Hill Book Company, 1950, p. 379–380.
11. *Ibid.,* p. 380.
12. Cit. in Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History*, New York: Harper & Brothers, 1948, p. 890.
13. *Ibid.,* p. 908.
14. Valstybės departamento dokumentas „British Plans for a Western European Bloc“, 1945 liepos 4, in U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States: The Conference of Berlin (The Potsdam Conference) 1945*, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, t. I, p. 262–263.
15. Cit. in Terry H. Anderson, *The United States, Great Britain, and the Cold War, 1944–1947*, Columbia, Mo.: University of Missouri Press, 1981, p. 69.
16. Cit. in Robert J. Donovan, *Conflict and Crisis: The Presidency of Harry S. Truman 1945–1948*, New York: W. W. Norton, 1977, p. 81.
17. Cit. in *ibid.,* p. 84.
18. Truman, *Year of Decisions,* p. 416.
19. Churchill, *Triumph and Tragedy,* p. 582.
20. Cit. in John Lewis Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War*, New York: Columbia University Press, 1972, p. 266.
21. Trumano kalba apie užsienio politiką Laivyno dienos iškilmėse Niujorke, 1945 spalio 27, in *Truman Papers,* 1945 metų t., p. 431–438.
22. Cit. in Gaddis, *Origins of Cold War,* p. 280.
23. Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, New York: Harcourt, Brace & World, 1962, p. 114.
24. Robert Conquest, „The Evil of This Time“, *New York Review of Books,* t. XL, nr. 15 (1993 rugsėjo 23), p. 27.
25. Cit. in Henry A. Kissinger, *Nuclear Weapons and Foreign Policy*, New York: Harper & Brothers, 1957, p. 367.
26. *Ibid.,* p. 371.
27. Cit. in Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, New York: Alfred A. Knopf, 1992, p. 907.
28. Josifo Stalino rinkiminė kalba „Naujasis Rusijos penkmečio planas“, pasakyta per Maskvos radiją 1946 vasario 9, *The New York Times,* 1946 vasario 10.
29. *Ibid.*
30. *Ibid.*
31. Žr. P. M. S. Blackett, *Atomic Weapons and East-West Relations*, New York: Cambridge University Press, 1956.
32. Winstono Churchillio kalba „The Sinews of Peace“, pasakyta 1946 kovo 5 Westminsterio koledže Fultone, Mo., in Robert Rhodes James (red.), *Winston S. Churchill: His Complete Speeches, 1897–1963*, New York/London: Chelsea House/R. R. Bowker, 1974, t. VII, *1943–1949,* p. 7285 ir toliau.
33. *Ibid.,* p. 7292.
34. George'o F. Kennano „ilgoji telegrama“ iš Maskvos, 1946 vasario 22, in *Foreign Relations of the United States, 1946*, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1969, t. VI, p. 697.
35. Andrejaus Ždanovo „Pranešimas apie tarptautinę padėtį“, skaitytas steigiamojoje

Kominformo konferencijoje 1947 rugsėjį, in U.S. House of Representatives, Committee on Foreign Affairs, *The Strategy and Tactics of World Communism,* pried. I, „One Hundred Years of Communism, 1848–1948“, 80-as kongr., II ses., dok. nr. 619, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1948, p. 211 ir toliau.
36. Bullock, *Hitler and Stalin,* p. 922.
37. *Ibid.,* p. 923.
38. Kalba per radiją, 1947 balandžio 28, *U.S. Department of State Bulletin,* t. XVI, nr. 410, p. 924.

AŠTUONIOLIKTAS SKYRIUS
Tramdymo sėkmė ir vargai

1. George'o F. Kennano „ilgoji telegrama“ iš Maskvos, 1946 vasario 22, in *Foreign Relations of the United States, 1946,* Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office 1969, t. VI, p. 666–709.
2. *Ibid.,* p. 700.
3. *Ibid.,* p. 699.
4. H. Freeman Matthewso memorandumas „Political Estimate of Soviet Policy for Use in Connection with Military Studies“, 1946 balandžio 1, in *Foreign Relations, United States, 1946,* t. I, p. 1169.
5. *Ibid.*
6. *Ibid.,* p. 1170.
7. *Ibid.,* p. 1168.
8. *Ibid.,* p. 1170.
9. Clark Clifford, „American Relations with the Soviet Union: A Report to the President by the Special Counsel to the President“, 1946 rugsėjo 24, in Thomas H. Etzold, John Lewis Gaddis (red.), *Containment: Documents on American Policy and Strategy, 1945–1950,* New York: Columbia University Press, 1978, p. 66.
10. *Ibid.,* p. 67. (Išskirta mano.)
11. *Ibid.,* p. 68.
12. *Ibid.,* p. 71.
13. Cit. in Joseph M. Jones, *The Fifteen Weeks (February 21–June 5, 1947),* New York: Viking Press, 1955, p. 141.
14. *Public Papers of the Presidents of the United States, Harry S. Truman,* 1947 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1963, p. 178.
15. *Ibid.,* p. 179.
16. *Ibid.,* p. 178.
17. George'o Marshallo kalba „European Initiative Essential to Economic Recovery“ Harvardo universitete, 1947 birželio 5, in *U.S. Department of State Bulletin,* t. XVI, nr. 415 (1947 birželio 5), p. 1160. (Išskirta mano.)
18. *Ibid.*
19. *Ibid.*
20. „X“ (George F. Kennan), „The Sources of Soviet Conduct“, *Foreign Affairs,* t. 25, nr. 4 (1947 liepa), p. 575.
21. *Ibid.,* p. 581.
22. *Ibid.,* p. 579–580.

23. *Ibid.*, p. 582.
24. Ambasadoriaus Warreno Austino liudijimas, 1949 balandžio 28, in U.S. Senate, Committee on Foreign Relations, *The North Atlantic Treaty,* 81-as kongr., I ses., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1949, d. I, p. 97.
25. *Ibid.*, d. I, priedas, p. 334–337.
26. *Ibid.*, p. 337.
27. *Ibid.*, d. I, p. 17.
28. *Ibid.*, p. 150.
29. U.S. Senate, Committee on Foreign Relations, *Report on the North Atlantic Treaty,* 81-as kongr., I ses., 1949 birželio 6, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1949, p. 23.
30. Žr., pavyzdžiui, Achesono liudijimą JAV Senato Užsienio reikalų ir Ginkluotųjų pajėgų komitetuose 1949 rugpjūčio 8, in *State Bulletin,* t. XXI, nr. 529 (1949 rugpjūčio 22), p. 265 ir toliau, ir jo kalbą JAV Prekybos rūmuose 1951 balandžio 30, in *State Bulletin,* t. XXIV, nr. 619 (1951 gegužės 14), p. 766–770.
31. Achesono kalba „Achieving a Community Sense Among Free Nations – A Step Toward World Order" Harvardo auklėtinių asociacijoje, Cambridge, Mass., 1950 birželio 22, in *State Bulletin,* t. XXIII, nr. 574 (1950 liepos 3), p. 17.
32. Winston S. Churchill, *The Second World War,* t. 6, *Triumph and Tragedy* (įžangos žodis Johno Keegano), Boston: Houghton Mifflin, 1953; minkšt. virš., 1985, p. 266.
33. NSC-68, „United States Objectives and Programs for National Security", 1950 balandžio 14, in *Foreign Relations, United States, 1950,* t. I, p. 240.
34. *Ibid.*, p. 241.
35. *Ibid.*
36. *Ibid,* p. 241–242.
37. *Ibid.*, p. 279.
38. Walter Lippmann, *The Cold War: A Study in U.S. Foreign Policy,* New York/ London: Harper & Brothers, 1947, p. 13.
39. *Ibid.*, p. 23.
40. *Ibid.*, p. 61–62.
41. *Winston S. Churchill, His Complete Speeches, 1897–1963* (red. Robert Rhodes James), t. VII, 1943–1949, New York/London: Chelsea House/R. R. Bowker, 1974, p. 7710.
42. *Ibid.*, t. VIII (1950–1963), p. 8132.
43. Henry A. Wallace, *Toward World Peace,* New York: Reynal & Hitchcock, 1948, p. 118.
44. Henry A. Wallace'o kalba Madison Square Garden 1946 rugsėjo 12, in Walter LaFeber (red.), *The Dynamics of World Power: A Documentary History of United States Foreign Policy, 1945–1973,* t. II, *Eastern Europe and the Soviet Union,* New York: Chelsea House Publishers, 1973, p. 260.
45. Cit. in J. Samuel Walker, *Henry A. Wallacè and American Foreign Policy,* Westport, Conn.: Greenwood Press, 1976, p. 129.
46. Cit. in *ibid.*, p. 121.
47. Wallace'o memorandumas Trumanui, 1946 kovo 14, in Harry S. Truman, *Year of Decisions,* t. 1, New York: Doubleday, 1955, p. 555.
48. Wallace'o kalba Madison Square Garden, 1946 rugsėjo 12, in LaFeber (red.), *Dynamics of World Power,* p. 258–259.

49. Wallace'o kalba keliant savo kandidatūrą į prezidentus, 1947 gruodžio 29, in Thomas G. Paterson (red.), *Cold War Critics: Alternatives to American Foreign Policy in the Truman Years*, Chicago: Quadrangle Books, 1971, p. 98–103.
50. Wallace, cit. in Alonzo Hanby, „Henry A. Wallace, the Liberals, and Soviet–American Relations", *Review of Politics,* t. XXX (1968 balandis), p. 164.
51. George F. Kennan, *Russia, the Atom and the West*, New York: Harper & Brothers, 1957, p. 13.

DEVYNIOLIKTAS SKYRIUS
Tramdymo politikos dilema: Korėjos karas

1. U.S. House of Representatives, Subcommittee of the Committee on Appropriations, *Military Functions: National Military Establishment Appropriation Bill for 1949*, Hearings, 80-as kongr., II ses., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1948, d. 3, p. 3.
2. Generolo MacArthuro interviu G. Ward Price'ui, *New York Times,* 1949 kovo 2, p. 22.
3. Valstybės sekretoriaus Deano Achesono kalba „Crisis in Asia: An Examination of U.S. Policy" Nacionaliniame spaudos klube Vašingtone, 1950 sausio 12, in *U.S. Department of State Bulletin,* t. XXII, nr. 551 (1950 sausio 23), p. 116.
4. Nikita S. Khrushchev, *Khrushchev Remembers* (koment. Edward Crankshaw, red. ir vert. Strobe Talbott), Boston: Little, Brown, 1970, p. 368–369. Neseniai atskleisti sovietų dokumentai rodo, kad sovietų vaidmuo buvo kur kas ženklesnis. Žr. Kathryn Weathersby, „New Findings on the Korean War", *Cold War International History Project Bulletin,* Fall 1993, Woodrow Wilson Center, Washington, D.C.
5. Prezidento Trumano pareiškimas, 1950 birželio 27, in Harry S. Truman, *Years of Trial and Hope 1946–1952,* t. 2, New York: Doubleday, 1956, p. 338–339.
6. *Ibid.,* p. 339.
7. *Ibid.*
8. *Ibid.*
9. Cit. in Max Hastings, *The Korean War*, New York: Simon & Schuster, 1987, p. 133.
10. *Public Papers of the Presidents of the United States, Harry S. Truman,* 1950 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1965, p. 674–675 (toliau – *Truman Papers).*
11. Trumano pareiškimas, 1950 lapkričio 30, in *ibid.,* p. 724.
12. *Truman Papers,* 1951 metų t., p. 227.
13. U.S. Senate, Committee on Armed Services and Committee on Foreign Relations, *Military Situation in the Far East,* Hearings, 82-as kongr., I ses., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1951, d. 1, p. 75 (toliau – MacArthuro apklausos).
14. *Ibid.,* p. 30.
15. *Ibid.*
16. *Truman Papers,* 1951 metų t., p. 226–227.
17. *Ibid.,* p. 227.
18. MacArthuro apklausos, d. 1, p. 45.

19. *Ibid.,* d. 2, p. 938.
20. *Ibid.,* d. 3, p. 1717.
21. *Ibid.,* p. 1718–1719.
22. Truman, *Trial and Hope,* p. 345.
23. MacArthuro apklausos, d. 1, p. 593.
24. *Ibid,* d. 2, p. 896.
25. *Ibid.,* p. 732.
26. *Ibid,* d. 3, p. 1720.
27. General Matthew B. Ridgway, *Soldier: The Memoirs of Matthew B. Ridgway,* Westport, Conn.: Greenwood Press, repr., 1974, p. 219–220.
28. MacArthuro apklausos, d. 1, p. 68.
29. Hastings, *Korean War,* p. 186 ir toliau.
30. Cit. in *ibid.,* p. 197.
31. MacArthuro apklausos, d. 3, p. 1717.

DVIDEŠIMTAS SKYRIUS
Derybos su komunistais: Adenauer, Churchill ir Eisenhower

1. Yevgenii S. Varga, *Changes in the Economy of Capitalism as a Result of the Second World War,* Moscow: Politicheskaya Literatura, 1946, cit. in Alien Lynch, *The Soviet Study of International Relations,* Cambridge: Cambridge University Press, 1967, p. 20–28.
2. William G. Hyland, *The Cold War Is Over,* New York: Random House, 1990, p. 63.
3. Joseph Stalin, „Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R“, in Bruce Franklin (red.), *The Essential Stalin: Major Theoretical Writings 1905–1952,* New York: Anchor Books, 1972, p. 471.
4. *Ibid.*
5. *Ibid.*
6. „Sovietų Sąjungos 1952 kovo 10 nota Jungtinėms Valstijoms, perduodanti sovietų Taikos sutarties su Vokietija projektą“, in U.S. Department of State, *Documents on Germany 1944–1985,* Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, b.m., Valstybės departamento leidinys nr. 9446, p. 361–364.
7. *Ibid.*
8. „Jungtinių Valstijų 1952 kovo 25 nota Sovietų Sąjungai, siūlanti kurti laisvai renkamą visos Vokietijos vyriausybę prieš derybas dėl Taikos sutarties“, in *ibid.,* p. 364–365.
9. „Sovietų Sąjungos 1952 balandžio 9 nota Jungtinėms Valstijoms, siūlanti Keturių valstybių, o ne Jungtinių Tautų jėgomis ištirti sąlygas laisviems visos Vokietijos rinkimams rengti“, in *ibid.,* p. 365–367; „Jungtinių Valstijų 1952 gegužės 13 nota Sovietų Sąjungai, patvirtinanti Jungtinių Tautų kompetenciją ištirti sąlygas laisviems visos Vokietijos rinkimams rengti“, in *ibid.,* p. 368–371; „Sovietų Sąjungos 1952 gegužės 24 nota Jungtinėms Valstijoms, siūlanti vienu metu surengti Keturių valstybių diskusijas dėl Taikos sutarties su Vokietija, Vokietijos suvienijimo ir visos Vokietijos vyriausybės formavimo“, in *ibid.,* p. 374–378; „Jungtinių Valstijų 1952 liepos 10 nota Sovietų Sąjungai, patvirtinanti būtinybę ištirti sąlygas laisviems visos Vokietijos rinkimams rengti kaip pirmam žingsniui Vokietijos suvienijimo link“, in *ibid.,* p. 385–388; „Sovietų Sąjungos 1952 rugpjūčio 23 nota Jungtinėms Valstijoms, siūlanti Keturių

valstybių susitikimą Taikos sutarčiai su Vokietija, visos Vokietijos vyriausybės formavimui ir visos Vokietijos rinkimų rengimui aptarti", in *ibid.*, p. 388–393; „Jungtinių Valstijų 1952 rugsėjo 23 nota Sovietų Sąjungai, raginanti imtis kryptingų pastangų... laisvų rinkimų Vokietijoje problemai spręsti", in *ibid.*, p. 395–397.

10. Stalino kalba XIX SSKP suvažiavimo baigiamojoje sesijoje, 1952 spalio 14, *Current Digest of the Soviet Press,* t. IV, nr. 38 (1952 lapkričio 1), p. 9–10.
11. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, New York: Alfred A. Knopf, 1992, p. 968.
12. Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers* (koment. Edward Crankshaw, red. ir vert. Strobe Talbott), Boston: Little, Brown, 1970, p. 392–394.
13. Council on Foreign Relations, *The United States and World Affairs,* 1953, p. 116.
14. John Colville, *The Fringes of Power: 10 Downing Street Diaries, 1939–1955*, New York/London: W. W. Norton, 1985, p. 654.
15. Cit. in Martin Gilbert, *Winston S. Churchill: Never Despair, 1945–1965*, Boston: Houghton Mifflin, 1988, p. 510.
16. Kalba Baltuosiuose rūmuose, 1950 vasario 16, in *U.S. Department of State Bulletin,* t. XXII, nr. 559 (1950 kovo 20), p. 427–429.
17. Colville, *Fringes of Power,* p. 650.
18. Peter G. Boyle (red.), *The Churchill-Eisenhower Correspondence, 1953–55*, Chapel Hill, N.C./London: University of North Carolina Press, 1990, p. 36.
19. Kalba „The Chance for Peace", pasakyta Amerikos laikraščių redaktorių draugijoje Vašingtone, 1953 balandžio 16, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Dwight D. Eisenhower,* 1953 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1960, p. 179–188 (toliau – *Eisenhower Papers).* Apie tai, kaip buvo rengiama ši Eisenhowerio kalba, pasakojama in W. W. Rostow, *Europe After Stalin: Eisenhower's Three Decisions of March 11, 1953*, Austin, Tex.: University of Texas Press, 1982.
20. Laiškas Eisenhoweriui, 1953 gegužės 4, in Boyle (red.), *Churchill-Eisenhower Correspondence,* p. 48.
21. Laiškas Churchilliui, 1953 gegužės 5, in *ibid.*, p. 49.
22. Kalba Bendruomenių rūmuose, 1953 gegužės 11, in Robert Rhodes James (red.), *Winston S. Churchill: His Complete Speeches, 1897–1963,* t. VIII, *1950–1963*, New York/London: Chelsea House/R. R. Bowker, 1974, p. 8483.
23. *Ibid.*, p. 8484.
24. Boyle (red.), *Churchill-Eisenhower Correspondence,* p. 83.
25. *Ibid.*
26. George F. Kennan, „Disengagement Revisited", *Foreign Affairs,* t. 37, nr. 2 (1959 sausis), p. 187–210. Taip pat žr. apie Achesono požiūrį in Dean Acheson, „The Illusion of Disengagement", *Foreign Affairs,* t. 36, nr. 3 (1958 balandis), p. 371–382.
27. *Ibid.*
28. Henry A. Kissinger, „Missiles and the Western Alliance", in *ibid.*, p. 383–400.
29. Cit. in Emmet John Hughes, *The Ordeal of Power: A Political Memoir of the Eisenhower Years*, New York: Atheneum, 1963, p. 109.
30. Kreipimasis į amerikiečių tautą per radiją ir televiziją prieš išvykstant į Didžiojo ketverto konferenciją Ženevoje, 1955 liepos 15, in *Eisenhower Papers,* 1955 metų t., p. 703.

31. Redakcinis straipsnis, *New York Times,* 1955 liepos 25.
32. Memorandumas apie pokalbį Valstybės departamente, 1955 spalio 3, 10:01 val., „Call of the British Foreign Secretary re: *Soviet-Egyptian Arms Agreement*", in „Arab-Israeli Dispute, 1955", *Foreign Relations of the United States,* t. XIV, p. 545.
33. Baigiamasis pareiškimas Ženevos užsienio reikalų ministrų konferencijoje, 1955 lapkričio 16, in *Documents on International Affairs,* Noble Frankland (red.), 1955 metų t., London: Oxford University Press, 1958, p. 73–77.
34. *Khrushchev Remembers,* p. 400.
35. Chruščiovo kalba XX SSKP suvažiavime, 1956 vasario 15, in *Current Digest of the Soviet Press,* t. VIII, nr. 4 (1956 kovo 7), p. 4, 6, 7.
36. Andrei Gromyko, *Memories* (vert. Harold Shukman), London: Hutchinson, 1989.

DVIDEŠIMT PIRMAS SKYRIUS
Šuolis per tramdymo tvorą: Sueco krizė

1. Andrejaus Ždanovo „Pranešimas apie tarptautinę padėtį", skaitytas steigiamojoje Kominformo konferencijoje 1947 rugsėjį, in U.S. House of Representatives, Committee on Foreign Affairs, *The Strategy and Tactics of World Communism,* pried. I, „One Hundred Years of Communism, 1848–1948", 80-as kongr., II ses., dok. nr. 619, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1948, p. 213–214.
2. Churchillio kalba Bendruomenių rūmuose, 1951 balandžio 19, in Robert Rhodes James (red.), *Winston S. Churchill: His Complete Speeches, 1897–1963,* t. VIII, *1950–1963,* New York/London: Chelsea House/R. R. Bowker, 1974, p. 8193.
3. Žr. Keith Kyle, *Suez,* New York: St. Martin's Press, 1991, p. 70 ir toliau.
4. *Ibid.,* p. 85.
5. Žr. *ibid.,* p. 89 ir toliau.
6. Cit. in *ibid.,* p. 130.
7. Cit. in *ibid.*
8. Nassero kalba Aleksandrijoje, 1956 liepos 26, in Noble Frankland (red.), *Documents on International Affairs, 1956,* London/New York/Toronto: Oxford University Press, 1959, p. 80.
9. *Ibid.,* p. 113; taip pat žr. Kyle, *Suez,* p. 134.
10. Cit. in Kyle, *Suez,* p. 115.
11. Anthony Eden, *Full Circle: The Memoirs of the Rt. Hon. Sir Anthony Eden,* London: Cassell, 1960, p. 427.
12. *Parliamentary Debates* (Hansard), 5-a ser., t. 557, House of Commons, Session 1955–1956, London: Her Majesty's Stationery Office, 1956, skilt. 919.
13. Kyle, *Suez,* p. 145.
14. Eden, *Full Circle,* p. 437.
15. Cit. in Alistair Horne, *Harold Macmillan, Volume I: 1894–1956,* New York: Penguin Books, 1991, p. 405.
16. Eisenhowerio laiškas Edenui, 1956 liepos 1, in Dwight D. Eisenhower, *Waging Peace: The White House Years 1956–1961,* Garden City, N.Y.: Doubleday, 1965, p. 664–665; taip pat žr. Kyle, *Suez,* p. 160.

17. Cit. in Louis L. Gerson, *John Foster Dulles,* The American Secretaries of State and Their Diplomacy, t. XVII, New York: Cooper Square Publishers, 1967, p. xi.
18. Cit. in *ibid.,* p. 28.
19. Stephen E. Ambrose, *Eisenhower,* t. 2, *The President,* New York: Simon & Schuster, 1984, p. 21.
20. Gerson, *Dulles,* p. xii.
21. Dulleso pareiškimas, 1956 rugpjūčio 3, in U.S. Department of State, *The Suez Canal Problem, July 26–September 22, 1956: A Documentary Publication,* Washington, D.C.: Department of State, 1956, p. 37 (toliau – *Suez Canal Problem).*
22. Dulleso kalba per radiją ir televiziją, 1956 rugpjūčio 3, in *ibid.,* p. 42.
23. Dulleso kalba pagal *New York Times,* 1956 spalio 3, p. 8.
24. Eden, *Full Circle,* p. 498.
25. Eisenhower, *Waging Peace,* p. 667.
26. Cit. in *Suez Canal Problem,* p. 344.
27. Cit. in Kyle, *Suez,* p. 185.
28. Televizijos laida „The People Ask the President", 1956 spalio 12, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Dwight D. Eisenhower,* 1956 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, p. 903 (toliau – *Eisenhower Papers).*
29. Žr., pavyzdžiui, Eisenhower, *Waging Peace,* p. 676–677.
30. *U.S. Department of State Bulletin,* t. XXXV, nr. 907 (1956 lapkričio 12), p. 750.
31. Dwight D. Eisenhower, „Radio and Television Report to the American People on the Developments in Eastern Europe and the Middle East", in *Eisenhower Papers,* 1956 metų t., p. 1064.
32. Frankland (red.), *Documents on International Affairs,* p. 289.
33. *Ibid.*
34. *Ibid.,* p. 292.
35. *Ibid.,* p. 293.
36. *Eisenhower Papers,* 1956 metų t., p. 1066.
37. Dulleso spaudos konferencija, 1956 gruodžio 18, in *State Bulletin,* t. XXXVI, nr. 915 (1956 sausio 7), p. 5.
38. Cit. in Kyle, *Suez,* p. 426.
39. Cit. in *ibid.*
40. Cit. in Herman Finer, *Dulles over Suez: The Theory and Practice of His Diplomacy,* Chicago: Quadrangle Books, 1964, p. 397.
41. Cit. in Kyle, *Suez,* p. 477.
42. Cit. in *ibid.,* p. 495.
43. Cit. in *ibid.,* p. 467.
44. „US Support for Baghdad Pact", Valstybės departamento pareiškimas spaudai nr. 604, 1956 lapkričio 29, in *State Bulletin,* t. XXXV, nr. 911 (1956 gruodžio 10), p. 918.
45. Specialus pranešimas Kongresui apie padėtį Viduriniuosiuose Rytuose, 1957 sausio 5, in *Eisenhower Papers,* 1957 metų t., p. 6–16.
46. Metinis pranešimas Kongresui apie šalies padėtį, 1957 sausio 10, in *ibid.,* p. 29.

DVIDEŠIMT ANTRAS SKYRIUS
Vengrija: bruzdėjimas imperijoje

1. Cit. in John Lewis Gaddis, *The Long Peace*, New York/London: Oxford University Press, 1987, p. 157.
2. *Life,* 1952 gegužės 19.
3. Tibor Meray, *Thirteen Days That Shook the Kremlin* (vert. Howard Katzander), New York: Frederick A. Praeger, 1959, p. 7.
4. Cit. in Melvin J. Lasky (red.), *The Hungarian Revolution*, New York: Frederick A. Praeger, 1957, p. 126.
5. Kreipimasis į Saugumo Tarybos pirmininką, 1956 spalio 27, in *U.S. Department of State Bulletin* (1956 lapkričio 12), p. 757.
6. Cit. in Meray, *Thirteen Days,* p. 140.
7. *Ibid.*, p. 169.
8. Johno Foster Dulleso kalba „The Task of Waging Peace" Dallaso pasaulio reikalų taryboje, 1956 spalio 27, in *State Bulletin,* t. XXXV, nr. 906 (1956 lapkričio 5), p. 697.
9. Dwight D. Eisenhower, „Radio and Television Report to the American People on the Developments in Eastern Europe and the Middle East", 1956 spalio 31, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Dwight D. Eisenhower,* 1956 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1958, p. 1061 (toliau – *Eisenhower Papers*). (Išskirta mano.)
10. *Ibid.*
11. *Ibid.*, p. 1062.
12. SSRS vyriausybės 1956 spalio 30 pareiškimas „Dėl draugystės ir bendradarbiavimo tarp Sovietų Sąjungos ir kitų socialistinių valstybių plėtojimo bei tolesnio stiprinimo principų", in *Current Digest of the Soviet Press,* t. VIII, nr. 40 (1956 lapkričio 14), p. 11.
13. *Eisenhower Papers,* 1956 metų t., p. 1062.
14. SSRS vyriausybė, „Dėl draugystės ir bendradarbiavimo", p. 11.
15. Cit. in Paul E. Zinner (red.), *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe*, New York: Columbia University Press, 1956, p. 463.
16. Visa Nehru kalba in *Lok Sabha Debates,* d. II, t. 9, nr. 3, skilt. 260–267, in *Royal Institute of International Affairs,* t. IV, nr. 7, p. 328–330.
17. Dulleso spaudos konferencija, 1956 gruodžio 18, in *State Bulletin,* t. XXXVI, nr. 915 (1957 sausio 7), p. 3–4.
18. Dulleso spaudos konferencija Kanberoje, 1957 kovo 13, in *State Bulletin,* t. XXXVI, nr. 927 (1957 balandžio 1), p. 533.

DVIDEŠIMT TREČIAS SKYRIUS
Chruščiovo ultimatumas: 1958–1963 metų Berlyno krizė

1. Nikita S. Khrushchev, *Khrushchev Remembers: The Last Testament* (įžangos žodis Edwardo Crankshaw ir Jerroldo Schecterio, red. ir vert. Strobe Talbott), Boston: Little, Brown, 1974, p. 501.
2. Johno Foster Dulleso kalba „Freedom's New Task" Philadelphijos *Bulletin* forume, 1956 vasario 26, in *U.S. Department of State Bulletin,* t. XXXIV, nr. 871 (1956 kovo 5), p. 363–364.

3. Cit. in William G. Hyland, *The Cold War Is Over*, New York: Random House, 1990, p. 97.
4. U.S. Senate, *Khrushchev on the Shifting Balance of World Forces, A Special Study Presented by Senator Hubert H. Humphrey,* 86-as kongr., I ses., Senato dok. nr. 57, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1959, ištraukos iš Chruščiovo interviu W. Sinnbeckui, *Dansk Folkstyre* redaktoriui, 1958 sausis, p. 8.
5. *Ibid.* (Chruščiovo kalba VII Bulgarijos komunistų partijos suvažiavime, 1958 birželio 4), p. 7.
6. Chruščiovo kalba Sovietų Sąjungos ir Lenkijos Liaudies Respublikos tautų draugystės mitinge, 1958 lapkričio 10, in *Current Digest of the Soviet Press,* t. X, nr. 45 (1958 gruodžio 17), p. 9.
7. Sovietų 1958 lapkričio 27 nota, in *Documents on American Foreign Relations* (red. Paul E. Zinner), New York: Harper & Brothers, 1959, p. 220–231.
8. Chruščiovo kalba XXI partijos suvažiavime, 1959 sausio 28, in *Current Digest,* t. XI, nr. 4 (1959 kovo 4), p. 19.
9. Pagal de Gaulle'io pasakojimą, in Charles de Gaulle, *Memoirs of Hope: Renewal and Endeavor* (vert. Terence Kilmartin), New York: Simon and Schuster, 1971, p. 223.
10. Konrad Adenauer, *Erinnerungen, 1955–1959,* Stuttgart, 1967, p. 473–474.
11. Harold Macmillan, *Pointing the Way, 1959–1961*, New York: Harper & Row, 1972, p. 101.
12. Eisenhowerio spaudos konferencija, 1959 kovo 11, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Dwight D. Eisenhower,* 1959 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1960, p. 244.
13. Eisenhowerio spaudos konferencija, 1959 vasario 18, in *ibid.,* p. 196.
14. Eisenhowerio spaudos konferencija, 1959 kovo 11, in *ibid.,* p. 245.
15. *The Berlin Crises 1958–1961, Documentary Collection for Oral History Session*, Harvard University, 1990, 2 d. (sud. William Burr, David Rosenberg, Georg Schild); Burr, „Select Chronology", d. 1, 1959 kovo 9 įrašas (toliau – *Berlin Crises*).
16. De Gaulle'io spaudos konferencija, 1961 rugsėjo 5, in *Documents on International Affairs: 1961* (red. D. C. Watt, John Major, Richard Gott, George Schopflin), London: Oxford University Press, 1965, p. 111.
17. Spaudos konferencija, 1960 rugsėjo 5, in *ibid.,* p. 84–85.
18. De Gaulle, *Memoirs of Hope,* p. 223.
19. *Berlin Crises,* d. 2, Burr, 1958 lapkričio 24 įrašas, Dulles – Adenaueriui.
20. Dulleso spaudos konferencija, 1958 lapkričio 26, in *State Bulletin,* t. XXXIX, nr. 1016 (1958 gruodžio 15), p. 947 ir toliau.
21. Dulleso spaudos konferencija, 1959 sausio 13, in *State Bulletin,* t. XL, nr. 1023 (1959 vasario 2), p. 161.
22. *Ibid.*
23. *Berlin Crises,* d. 1, Burr, 1958 lapkričio 27 įrašas apie Brandto lapkričio 26 reakciją į Dulleso 1958 lapkričio 26 spaudos konferenciją.
24. Marc Trachtenberg, „The Berlin Crisis", in *ibid.,* p. 39, apie Bruce 1959 sausio 14 laišką Dullesui.
25. Įrašas in *ibid.,* Burr, 1959 sausio 13, apie Herberto Dittmano pokalbį su Livingstonu Merchantu.

26. Chruščiovo kalba Leipzige, 1959 kovo 7, in *Current Digest,* t. XI, nr. 13 (1959 balandžio 29), p. 5.
27. *Berlin Crises*, Trachtenbergo esė, p. 46.
28. *Ibid.*, p. 47.
29. *Ibid.*
30. Cit. in Jean Edward Smith, *The Defense of Berlin*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1963, p. 212–213.
31. *Newsweek,* 1959 spalio 5, p. 19.
32. Chruščiovo kalba 10 000 vengrų darbininkų, in „Khrushchev Cites '56 Kremlin Split on Hungary Move", *New York Times,* 1959 gruodžio 3, p. 1.
33. Gordon Gray, „Memorandum of Meeting with the President", in *Berlin Crises*, Trachtenbergo esė, p. 47.
34. Hyland, *Cold War Is Over,* p. 120–121.
35. *Ibid.*, p. 120.
36. Cit. in Michael R. Beschloss, *The Crisis Years: Kennedy and Khrushchev 1960–1963*, New York: HarperCollins, 1991, p. 225.
37. Kennedy atmintinė Ruskui, 1961 rugpjūčio 21, cit. in *Berlin Crises*, Trachtenbergo esė, p. 78.
38. Bundy atmintinė Kennedy, 1961 rugpjūčio 28, cit. in *ibid.*
39. „U.S. Source Advises Bonn to Talk to East Germany", *New York Times,* 1961 rugsėjo 23, p. 1.
40. McGeorge Bundy kalba „Policy for the Western Alliance – Berlin and After" Čikagos ekonomikos klube, 1961 gruodžio 6, in *State Bulletin,* t. XLVI, nr. 1185 (1962 kovo 12), p. 424.
41. Henry A. Kissinger, *Nuclear Weapons and Foreign Policy*, New York: Harper & Brothers, 1957.
42. Ištraukos iš Adenauerio spaudos konferencijos, 1962 gegužės 7, spausdintos *New York Times,* 1962 gegužės 13, sk. IV, p. 5.
43. *Ibid.*, 1962 gegužės 8, p. 4.
44. Cit. in Beschloss, *Crisis Years,* p. 400.
45. Achesono laiškas Trumanui, 1961 rugsėjo 21, in *Berlin Crises*, Trachtenbergo esė, p. 82.
46. Achesono laiškas generolui Lucijui Clay, in *ibid.*, p. 82–83.
47. *Berlin Crises*, d. 2, Burr, 1959 rugpjūčio 26 įrašas apie Valstybės departamento analitinį pranešimą „Germany and the Western Alliance".

DVIDEŠIMT KETVIRTAS SKYRIUS
Vakarų vienybės koncepcijos: Macmillan, de Gaulle, Eisenhower ir Kennedy

1. Cit. in George F. Kennan, *Memoirs, 1950–1963,* t. II, Boston/Toronto: Little, Brown, 1972, p. 253.
2. Ministro pirmininko Stanley Baldwino kalba Karališkojoje Alberto salėje, 1935 gegužės 27, pagal *London Times,* 1935 gegužės 28, p. 18.
3. Apie Achesono 1962 gruodžio 5 kalbą West Pointe žr. Douglas Brinkley, *Dean Acheson: The Cold War Years, 1953–71*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1992, p. 175–182.

4. Harold Macmillan, *Riding the Storm, 1956–1959*, New York: Harper & Row, 1971, p. 586.
5. Harold Macmillan, *Pointing the Way, 1959–1961*, New York: Harper & Row, 1972, p. 101.
6. Macmillan, *Riding the Storm,* p. 577. Panašiai reagavo ir Eisenhower.
7. Macmillan, *Pointing the Way,* p. 82.
8. Harold Macmillan, *At the End of the Day, 1961–1963*, New York: Harper & Row, 1974, p. 357.
9. Prezidento Kennedy ir ministro pirmininko Macmillano bendro komunikato ir papildomo pareiškimo apie branduolinės gynybos sistemas, paskelbto 1962 gruodžio 21, tekstas, *U.S. Department of State Bulletin,* t. XLVIII, nr. 1229 (1963 sausio 14), p. 44.
10. Dalis medžiagos apie Prancūziją ir de Gaulle'į pritaikyta iš autoriaus *The Troubled Partnership: A Re-appraisal of the Atlantic Alliance*, New York: McGraw-Hill, 1965, p. 41 ir toliau; ir autoriaus *White House Years*, Boston: Little, Brown, 1979, p. 104 ir toliau.
11. „Address by President Charles de Gaulle Outlining the Principles of French Foreign Policy Following the Failure of the Summit Conference", 1960 gegužės 31, in *Major Addresses, Statements, and Press Conferences of General Charles de Gaulle, May 19, 1958–January 31, 1964*, New York: French Embassy, Press and Information Division, 1964, p. 75.
12. De Gaulle'io spaudos konferencija, 1961 balandžio 11, in *ibid.,* p. 124.
13. Spaudos konferencija, 1963 liepos 29, in *ibid.,* p. 233–234.
14. Spaudos konferencija, 1959 kovo 25, in *ibid.,* p. 43.
15. Cit. in Brian Crozier, *De Gaulle*, New York: Charles Scribner's Sons, 1973, p. 533 ir toliau. Taip pat žr. Dwight D. Eisenhower, *Waging Peace: The White House Years, 1956–1961,* Garden City, N.Y.: Doubleday, 1965, p. 424–431.
16. Charles de Gaulle, *Memoirs of Hope: Renewal and Endeavor* (vert. Terence Kilmartin), New York: Simon and Schuster, 1971, p. 229–230.
17. Cit. in Crozier, *De Gaulle,* p. 525.
18. George Ball, „NATO and World Responsibility", *The Atlantic Community Quarterly,* t. 2, nr. 2 (1964 vasara), p. 211.
19. Smulkiau apie šią idėją žr. Kissinger, *Troubled Partnership,* p. 127 ir toliau.
20. Kennedy kalba Nepriklausomybės salėje, Philadelphia, 1962 liepos 4, in *Public Papers of the Presidents of the United States, John F. Kennedy,* 1962 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1963, p. 537–539.
21. Kennedy kalba Frankfurte, Šv. Pauliaus bažnyčios aktų salėje, 1963 birželio 25, in *ibid.,* 1963 metų t., p. 520.
22. De Gaulle'io spaudos konferencija, 1963 sausio 14, in *Major Addresses,* p. 216–217.
23. Spaudos konferencija, 1963 sausio 14, in *ibid.,* p. 218.
24. Spaudos konferencija, 1963 balandžio 19, cit. in Harold van B. Cleveland, *The Atlantic Idea and Its European Rivals*, New York: McGraw-Hill, 1966, p. 143.
25. „Prancūzijos Respublikos ir Vokietijos Federacinės Respublikos bendra deklaracija ir sutartis", 1963 sausio 22, cit. in Roy Macridis, *De Gaulle, Implacable Ally*, New York: Harper & Row, 1966, p. 188.

DVIDEŠIMT PENKTAS SKYRIUS
Vietnamas: žingsnis į liūną; Truman ir Eisenhower

1. Inauguracinė kalba, 1949 sausio 20, in *Public Papers of the Presidents of the United States: Harry S. Truman,* 1949 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1964, p. 112–114.
2. Inauguracinė kalba, 1953 sausio 20, in *Public Papers of the Presidents of the United States: Dwight D. Eisenhower,* 1953 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1960, p. 6 (toliau – *Eisenhower Papers).*
3. *Ibid.,* p. 7.
4. Inauguracinė kalba, 1961 sausio 20, in *Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy,* 1961 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1962, p. 1.
5. Inauguracinė kalba, 1965 sausio 20, in *Public Papers of the Presidents of the United States: Lyndon B. Johnson,* 1965 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1966, p. 72.
6. Žr. Deano Achesono kalbą „The Peace the World Wants" Jungtinių Tautų Generalinėje Asamblėjoje, 1950 rugsėjo 20, *U.S. Department of State Bulletin,* t. XXIII, nr. 587 (1950 spalio 2), p. 524; Dulles, cit. in Jeffrey P. Kimball (red.), *To Reason Why: The Debate About the Causes of U.S. Involvement in the Vietnam War*, New York: McGraw-Hill, 1990, p. 54.
7. Cit. in Kimball, *To Reason Why,* p. 73.
8. *Ibid.*
9. Cit. in Thomas J. Schoenbaum, *Waging Peace and War: Dean Rusk in the Truman, Kennedy and Johnson Years*, New York: Simon and Schuster, 1988, p. 234.
10. NSC-68, „United States Objectives and Programs for National Security", 1950 balandžio 7, in U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States,* 1950, t. I, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1977, p. 237–238.
11. Žr. William Roger Louis, *Imperialism at Bay: The United States and the Decolonization of the British Empire, 1941–1945*, New York: Oxford University Press, 1978, sk. 1 ir 2.
12. George C. Herring, *America's Longest War, The United States and Vietnam 1950–1975*, New York: Alfred A. Knopf, 2-as leid., 1986, p. 18.
13. *Ibid.*
14. Schoenbaum, *Waging Peace and War,* p. 230.
15. Herring, *America's Longest War,* p. 18–19.
16. *Ibid.,* p. 19.
17. Nacionalinio saugumo tarybos politinis pareiškimas „United States Objectives and Courses of Action with Respect to Southeast Asia", 1952, in Neil Sheehan, Hedrick Smith, W. W. Kenworthy, Fox Butterfield, *The Pentagon Papers, as Published by the New York Times*, New York: Quadrangle Books, 1971, p. 29.
18. *Ibid.,* p. 28.
19. *Ibid.,* p. 29.
20. Cit. in Herring, *America's Longest War,* p. 22.
21. Cit. in *ibid.,* p. 26.
22. *Ibid.,* p. 27.
23. Cit. in Sir Robert Thompson, *Revolutionary War in World Strategy 1945–1969,* New York: Taplinger, 1970, p. 120.

24. Cit. in Stanley Karnow, *Vietnam: A History*, New York: Penguin Books, 1984, p. 197–198.
25. Cit. in William Bragg Ewald, Jr., *Eisenhower the President: Crucial Days, 1951–1960*, Englewood Cliffs, NJ.: Prentice-Hall, 1981, p. 119–120.
26. Eisenhower – Churchilliui, 1954 balandžio 4, in Peter G. Boyle (red.), *The Churchill-Eisenhower Correspondence, 1953–1955*, Chapel Hill/London: University of North Carolina Press, 1990, p. 137–140.
27. Anthony Eden, *Full Circle: The Memoirs of the Rt. Hon. Anthony Eden*, Boston: Houghton Mifflin, 1960, p. 124.
28. Cit. in Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, t. VIII, *"Never Despair," 1945–1965*, Boston: Houghton Mifflin, 1988, p. 973–974.
29. Cit. in *ibid.*, p. 973.
30. Cit. in *ibid.*
31. Townsend Hoopes, *The Devil and John Foster Dulles*, Boston: Little, Brown, 1973, p. 239.
32. Richard M. Nixon, *No More Vietnams*, New York: Arbor House, 1985, p. 41.
33. Dulleso spaudos konferencija Londone, 1954 balandžio 13, cit. in Hoopes, *Devil and John Foster Dulles*, p. 209.
34. *Ibid.*, p. 222.
35. Cit. in Herring, *America's Longest War*, p. 39.
36. Dulleso nurodymai sekretoriaus pavaduotojui Walteriui Bedell Smithui, 1954 gegužės 12, in *The Pentagon Papers*, p. 44.
37. JAV deklaracija dėl Indokinijos, 1954 liepos 21, in *State Bulletin*, t. XXXI, nr. 788 (1954 rugpjūčio 2), p. 162.
38. Herring, *America's Longest War*, p. 45.
39. Eisenhowerio laiškas Diemui, 1954 spalio 23, in Marvin E. Gettleman (red.), *Viet Nam: History, Documents, and Opinions on a Major World Crisis*, Greenwich, Conn.: Fawcett Publications, 1965, p. 204–205.
40. Herring, *America's Longest War*, p. 56.
41. Senator Mike Mansfield, „Reprieve in Vietnam", *Harper's*, 1956 sausis, p. 50.
42. Senatoriaus Johno F. Kennedy kalba „America's Stake in Vietnam, the Cornerstone of the Free World in Southeast Asia" Vietnamo bičiulių Amerikoje draugijoje Vašingtone, 1956 birželio 1, in *Vital Speeches of the Day*, 1956 rugpjūčio 1, p. 617 ir toliau.
43. Herring, *America's Longest War*, p. 68.
44. Dwight D. Eisenhower, *Waging Peace: The White House Years, 1956–1961*, Garden City, N.Y.: Doubleday, 1965, p. 607.
45. *Ibid.*, p. 610.
46. „Address at the Gettysburg College Convocation: The Importance of Understanding", 1959 balandžio 4, in *Eisenhower Papers*, 1959 metų t. (1960), p. 313.

DVIDEŠIMT ŠEŠTAS SKYRIUS
Vietnamas: nevilties link; Kennedy ir Johnson

1. *Public Papers of the Presidents of the United States, John F. Kennedy*, 1961 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1962, p. 23 (toliau – *Kennedy Papers*).

2. Lin Piao, „Long Live the Victory of People's War!“, *Peking Review,* t. VIII, nr. 36 (1965 rugsėjo 3), p. 9–30.
3. Cit. in David Halberstam, *The Best and the Brightest*, New York: Random House, 1972, p. 76.
4. Iš įžanginio Kennedy pareiškimo per spaudos konferenciją, 1961 kovo 23, in *Kennedy Papers,* 1961 metų t. (1962), p. 214.
5. Specialus pranešimas Kongresui apie gynybos biudžetą, 1961 kovo 28, in *ibid.*, p. 230.
6. *„Let the Word Go Forth": The Speeches, Statements, and Writings of John F. Kennedy, 1947–1963* (parinkimas ir įžangos žodis Theodore'o C. Sorenseno), New York: Dell Publishing, 1988, p. 371.
7. *Ibid.*, p. 370 ir toliau.
8. Senatoriaus Johno F. Kennedy kalba „America's Stake in Vietnam, the Cornerstone of the Free World in Southeast Asia“ Vietnamo bičiulių Amerikoje draugijoje Vašingtone, 1956 birželio 1, in *Vital Speeches of the Day,* 1956 rugpjūčio 1, p. 617–619.
9. Lyndon Baines Johnson, *The Vantage Point: Perspectives of the Presidency 1963–1969,* New York: Holt, Rinehart and Winston, 1971, p. 55.
10. Nacionalinio saugumo memorandumas 52, kurį pasirašė McGeorge Bundy, prezidento patarėjas nacionalinio saugumo klausimais, 1961 gegužės 11, in Neil Sheehan, Hedrick Smith, W. W. Kenworthy, Fox Butterfield, *The Pentagon Papers as Published by the New York Times*, New York: Quadrangle Books, 1971, p. 131.
11. Johnsono atmintinė Kennedy, „Mission to Southeast Asia, India and Pakistan“, 1961 gegužės 23, in *Pentagon Papers,* p. 134.
12. Bundy, cit. in *Pentagon Papers,* p. 103.
13. McNamaros atmintinė Kennedy, 1961 lapkričio 8, in *Pentagon Papers,* p. 154.
14. Cit. in George C. Herring, *America's Longest War: The United States and Vietnam 1950–1975*, New York: Alfred A. Knopf, 2-as leid., 1985, p. 83.
15. Cit. in *ibid.*, p. 86.
16. Kennedy specialus laiškas Kongresui apie gynybos politiką ir principus, 1961 kovo 28, in *Kennedy Papers,* 1961 metų t. (1962), p. 229 ir toliau.
17. Cit. in Guenter Lewy, *America in Vietnam*, New York: Oxford University Press, 1978, p. 26.
18. Valstybės departamento telegrama Lodge'ui į Saigoną, 1963 rugpjūčio 24, in *Pentagon Papers,* p. 200.
19. *Ibid.*
20. „Opportunity in Vietnam“, redakcinis straipsnis, *The New York Times,* 1963 lapkričio 3, sk. 4, p. 8E.
21. Cit. in *Lewy, America in Vietnam,* p. 28.
22. Cit. in *ibid.*, p. 29.
23. Harrison Salisbury, *Behind the Lines–Hanoi*, New York: Harper & Row, 1967, p. 194–197.
24. Edgar Snow, „Interview with Mao“, *The New Republic,* 1965 vasario 27, p. 17.
25. Johnsono kalba Amerikos absolventų taryboje, 1966 liepos 12, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Lyndon B. Johnson,* 1966 t. II, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1967) p. 720 (toliau – *Johnson Papers).*

26. *Ibid.*
27. Johnsono kalba Johnso Hopkinso universitete, 1965 balandžio 7, in *Johnson Papers,* 1965 t. I (1966), p. 396–397.
28. Johnsono kalba apie Vietnamą Nacionalinėje įstatymų leidėjų konferencijoje, San Antonio, Texas, 1967 rugsėjo 29, in *Johnson Papers,* 1967 t. II (1968), p. 879.
29. Walter Lippmann, „On Defeat", *Newsweek,* 1968 kovo 11, p. 25.
30. Fulbrighto kalba „U.S. Is in Danger of Losing Its Perspective" Johnso Hopkinso universitete, 1966 gegužės 5, pagal *U.S. News & World Report,* t. LX, nr. 21 (1966 gegužės 23), p. 114–115.
31. Fulbrighto kalba „Old Myths and New Realities" JAV Senate, 1964 kovo 25, in *Vital Speeches of the Day,* 1964 balandžio 16, p. 393–394.
32. Richard L. Renfield, „A Policy for Vietnam", *Yale Law Review,* t. LVI, nr. 4 (1967 birželis), p. 481–505.
33. James Reston, „Washington: The Flies That Captured the Flypaper", *New York Times,* 1968 vasario 7, p. 46.
34. Senator J. William Fulbright, *The Crippled Giant: American Foreign Policy and Its Domestic Consequences*, New York: Random House, 1972, p. 62.
35. Puikią šios grupės analizę žr. Norman Podhoretz, *Why We Were in Vietnam,* New York: Simon and Schuster, 1982, p. 85 ir toliau.
36. Cit. in *ibid.,* p. 100.
37. Cit. in *ibid.,* p. 105.
38. David Halberstam, *The Making of a Quagmire*, New York: Random House, 1965, p. 319.
39. Lewy, *American in Vietnam,* p. 76; Don Oberdorfer, *Tet!,* Garden City, N.Y.: Doubleday, 1971, p. 329 ir toliau.
40. Arthur M. Schlesinger, Jr., *Robert Kennedy and His Times*, Boston: Houghton Mifflin, 1978, p. 843.
41. CBS speciali naujienų laida „Report from Vietnam by Walter Cronkite", 1968 vasario 27, cit. in Oberdorfer, *Tet!,* p. 251.
42. „The Logic of the Battlefield", *Wall Street Journal,* 1968 vasario 23, p. 14.
43. „Franko Magee Sunday Report", NBC, 1968 kovo 10, cit. in Oberdorfer, *Tet!,* p. 273.
44. „The War", *Time,* t. 91, nr. 11 (1968 kovo 15), p. 14.
45. Mansfieldo pareiškimas Senate, 1968 kovo 7, in *Congressional Record,* t. 114, d. 5, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1968, p. 5659.
46. Fulbrighto pareiškimas Senate, 1968 kovo 7, *ibid.,* p. 5645.
47. Johnsono kalba per televiziją, 1968 kovo 31, in *Johnson Papers,* 1968–1969 t. I (1970), p. 469–496.

DVIDEŠIMT SEPTINTAS SKYRIUS
Išsipainiojimas iš Vietnamo: Nixon

1. Walter Isaacson, *Kissinger: A Biography*, New York: Simon & Schuster, 1992, p. 484.
2. Visas memorandumo tekstas pateikiamas skyriaus pastabose in Henry Kissinger, *White House Years*, Boston: Little, Brown, 1979, p. 1480–1482.
3. Cit. in *ibid.,* p. 1481.

4. Visuose amerikiečių pasitraukimo planuose buvo keliama sąlyga skelbti paliaubas ir paleisti visus belaisvius.
5. Senator J. William Fulbright, *The Crippled Giant: American Foreign Policy and Its Domestic Consequences*, New York: Random House, 1972, p. 62.
6. McGoverno pastabos NBC televizijos laidoje „The Today Show“, 1972 birželio 8.
7. Cit. in Kissinger, *White House Years,* p. 1345.
8. Kissingerio spaudos konferencija, 1973 sausio 24, in *U.S. Department of State Bulletin,* t. LXVIII, nr. 1753 (1973 vasario 12), p. 164.
9. Žr. Kissinger, *White House Years,* sk. VIII ir XII; Henry Kissinger, *Years of Upheaval,* Boston: Little, Brown, 1982, sk. II ir VIII; Peterio W. Rodmano ir Williamo Shawcrosso polemika, in *American Spectator,* 1981 kovas ir liepa.
10. Žr. Karl D. Jackson (red.), *Cambodia 1975–1978: Rendezvous with Death,* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1989.
11. Žr. Kissinger, *White House Years,* p. 1362 ir toliau.
12. Žr. JAV pareiškimų apžvalga, in Kissinger, *Years of Upheaval,* p. 1236–1240.
13. Ketvirtasis metinis pranešimas Kongresui apie Jungtinių Valstijų užsienio politiką, 1973 gegužės 3, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Richard Nixon,* 1973 metų t., Washington, D.C: U.S. Government Printing Office, 1975, p. 392.
14. *Ibid.,* p. 395.
15. Second Supplemental Appropriations Bill for FY1973 (HR 9055-PL93-50). Žr. *Congressional Quarterly, 1973 Almanac,* 93-as kongr., I ses., Washington, D.C.: Congressional Quarterly, 1974, p. 95, 861–862.
16. Joseph Fitchett, „Saigon Residents Found Intimidated by 'Occupation Force'“, *Washington Post,* 1978 lapkričio 6; taip pat žr. Christopher Dickey, „Former Vietnamese Captive Describes Life–and Death–in Saigon Prison“, *Washington Post,* 1978 gruodžio 20; Theodore Jacqueney, „They Are Us, Were We Vietnamese“, *Worldview,* 1977 balandis; Carl Gershman, „A Voice from Vietnam“, *New Leader,* 1979 sausio 29, p. 8–9.
17. International Institute of Strategic Studies, *Strategic Survey, 1975*, London: IISS, 1975, p. 94.
18. Smulkiau apie šią sovietų politikos evoliuciją žr. būsimą Peterio W. Rodmano knygą apie Šaltąjį karą trečiajame pasaulyje, kurią rengiasi išleisti Charles Scribner's Sons.

DVIDEŠIMT AŠTUNTAS SKYRIUS
Užsienio politika kaip geopolitika: Nixono trikertė diplomatija

1. Richard Nixon, cit. in *Time,* 1972 sausio 3, p. 15. Taip pat žr. Nixono kalbą Vidurio vakarų žiniasklaidos vadybininkams Kansas Cityje, Mo., 1971 liepos 6, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Richard Nixon,* 1971 metų t., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1972, p. 806 (toliau – *Nixon Papers).*
2. Kalba per Prezidento maldos pusryčius, 1970 vasario 5, in *Nixon Papers,* 1970 metų t., p. 82–83.
3. Kalba per radiją ir televiziją Sovietų Sąjungos žmonėms, 1972 gegužės 28, in *Nixon Papers,* 1972 metų t., p. 630.

4. Neoficialios Nixono pastabos žurnalistams Guame, 1969 liepos 25, in *Nixon Papers,* 1969 metų t., p. 544–556.
5. Kreipimasis į tautą dėl karo Vietname, 1969 lapkričio 3, in *ibid.,* p. 905–906. Taip pat žr. Nixono Pirmąjį metinį pranešimą Kongresui apie Jungtinių Valstijų užsienio politiką aštuntąjį dešimtmetį, 1970 vasario 18, in *Nixon Papers,* 1970 metų t., p. 116 ir toliau.
6. Norman Mailer, *The Armies of the Night: History as a Novel, the Novel as History,* New York: New American Library, 1968, p. 187.
7. John Kenneth Galbraith, *The New Industrial State,* Boston: Houghton Mifflin, 1967, sk. XXXV.
8. Pirmasis metinis pranešimas Kongresui apie Jungtinių Valstijų užsienio politiką aštuntąjį dešimtmetį, 1970 vasario 18, in *Nixon Papers,* 1970 metų t., p. 119.
9. *Ibid.,* p. 178.
10. *Ibid.,* p. 179.
11. Antrasis metinis pranešimas Kongresui apie Jungtinių Valstijų užsienio politiką, 1971 vasario 25, in *Nixon Papers,* 1971 metų t., p. 304.
12. Albert Wohlstetter, „The Delicate Balance of Terror“, *Foreign Affairs,* t. 37, nr. 2 (1959 sausis), p. 211–234.
13. Cit. in Henry Kissinger, *White House Years,* Boston: Little, Brown, 1979, p. 136.
14. Peter Grose, „U.S. Warns Soviet on Use of Force Against Czechs“, *The New York Times,* 1969 balandžio 18.
15. Peter Grose, „A Series of Limited Pacts on Missiles Now U.S. Aim“, *The New York Times,* 1969 balandžio 22.
16. Chalmers M. Roberts, „U.S. to Propose Summer Talks on Arms Curb“, *The Washington Post,* 1969 gegužės 13.
17. „Clear It with Everett“, redakcinis straipsnis, *The New York Times,* 1969 birželio 3.
18. „Start the Missile Talks“, redakcinis straipsnis, *The Washington Post,* 1969 liepos 5.
19. Žr. Kissinger, *White House Years,* p. 265 ir toliau.
20. Cit. in *ibid.,* p. 165.
21. Richard M. Nixon, „Asia After Viet Nam“, *Foreign Affairs,* t. 46, nr. 1 (1967 spalis), p. 121.
22. „Nixon's View of the World – From Informal Talks“, in *U.S. News & World Report,* t. LXV, nr. 12 (1968 rugsėjo 16), p. 48.
23. Rogerso kalba Nacionaliniame spaudos klube Kanberoje, Australija, 1969 rugpjūčio 8, in *U.S. Department of State Bulletin,* t. LXI, nr. 1575 (1969 rugsėjo 1), p. 179–180.
24. Richardsono kalba „The Foreign Policy of the Nixon Administration: Its Aims and Strategy“, in *ibid.,* t. LXI, nr. 1578 (1969 rugsėjo 22), p. 260.
25. Antrasis metinis pranešimas, in *Nixon Papers,* 1971 metų t., p. 277.
26. *Ibid.*
27. Cit. in Kissinger, *White House Years,* p. 1062.
28. Cit. in *ibid.*
29. Bendras komunikatas, paskelbtas Šanchajuje, 1972 vasario 27, in *State Bulletin,* t. LXVI, nr. 1708 (1972 kovo 20), p. 435–438.
30. Žr. Henry Kissinger, *Years of Upheaval,* Boston: Little, Brown, 1982, p. 233, 294–295, 1173–1174.

DVIDEŠIMT DEVINTAS SKYRIUS
Détente ir jo nuovyliai

1. Willy Brandt, *People and Politics: The Years 1960–1975* (vert. J. Maxwell Brownjohn), Boston: Little, Brown, 1976, p. 123–124.
2. Žr. Henry Kissinger, *Years of Upheaval*, Boston: Little, Brown, 1982, p. 459 ir toliau.
3. „*Détente:* An Evaluation“, pareiškimas, kurį pasirašė Robert Conquest, Brian Crozier, John Erickson, Joseph Godson, Gregory Grossman, Leopold Labedz, Bernard Lewis, Richard Pipes, Leonard Schapiro, Edward Shils, P. J. Vatikiotis, persp. JAV Senato Ginkluotųjų pajėgų k-to reikmėms, 93-as kongr., II ses., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1974 birželio 20, p. 1.
4. Amerikos darbo federacijos ir Gamybinių profsąjungų kongreso prezidento George'o Meany pareiškimas Senato Užsienio reikalų komitetui, 1974 spalio 1, in United States Senate, Committee on Foreign Relations, *Détente: Hearings on United States Relations with Communist Countries,* 93-as kongr., II ses., Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1975, p. 379–380.
5. Henry Kissingerio kalba „America's Permanent Interests“ Bostono pasaulio reikalų taryboje, 1976 kovo 11, in *U.S. Department of State Bulletin,* t. LXXIV, nr. 1919 (1976 balandžio 5), p. 427–428.
6. Cit. in Henry Kissinger, *White House Years*, Boston: Little, Brown, 1979, p. 1486.
7. Smulkiau apie tai žr. Kissinger, *Years of Upheaval,* p. 256–274, 1006–1028.
8. Žr. Coral Bell, *The Diplomacy of Détente*, New York: St. Martin's Press, 1977, p. 201–222.
9. „Improving U.S.-Soviet Relations“, redakcinis straipsnis, *The New York Times,* 1971 vasario 22, p. 5.
10. „Trade and Freedom“, redakcinis straipsnis, in *ibid.,* 1973 rugsėjo 18, p. 42.
11. „The Requirements of Détente“, redakcinis straipsnis, *Washington Post,* 1973 rugsėjo 12.
12. Kissinger, „America's Permanent Interests“, p. 431–432.
13. Cit. in Timothy Garton Ash, *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent*, New York: Random House, 1993, p. 260.
14. *Ibid.,* p. 223.
15. „European 'Security'... and Real Détente“, redakcinis straipsnis, *The New York Times,* 1975 liepos 21, p. 20.
16. Henry Kissingerio kalba „American Unity and the National Interest“ Pietų prekių gamintojų konferencijoje Birminghame, Ala., 1975 rugpjūčio 14, in *State Bulletin,* t. LXXIII, nr. 1890 (1975 rugsėjo 15), p. 392.
17. Kissinger, „America's Permanent Interests“, p. 428.

TRISDEŠIMTAS SKYRIUS
Šaltojo karo pabaiga: Reagan ir Gorbačiov

1. Ronaldo Reagano kalba metinėje Amerikos legiono konferencijoje Vašingtone, 1983 vasario 22, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Ronald Reagan,* 1983 metų t., kn. I, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1982–1990, p. 270 (toliau – *Reagan Papers).*
2. *Ibid.,* p. 271.

3. Ronaldo Reagano spaudos konferencija, 1981 sausio 29, in *ibid.,* 1981 metų t., p. 57.
4. Reagano kalba britų parlamente, 1982 birželio 8, in *ibid.,* 1982 metų t., kn. 1, p. 744.
5. „TRB" (Richard Strout), „Reagan's Holy War", *The New Republic,* 1983 balandžio 11, p. 6.
6. Anthony Lewis, „Onward, Christian Soldiers", *The New York Times,* 1983 kovo 10, p. A27.
7. Stanley Hoffmann, „Foreign Policy: What's to Be Done?", *New York Review of Books,* 1981 balandžio 30, p. 33–37, 39.
8. Reagano laiško tekstas kalboje, pasakytoje Nacionalinio spaudos klubo nariams apie ginkluotės mažinimą ir branduolinius ginklus, 1981 lapkričio 18, in *Reagan Papers,* 1981 metų t., p. 1065.
9. Ronald Reagan, *An American Life*, New York: Simon & Schuster, 1990, p. 576.
10. *Ibid.,* p. 592.
11. *Ibid.,* p. 603.
12. *Ibid.,* p. 634.
13. Lou Cannon, *President Reagan: The Role of a Lifetime*, New York: Simon & Schuster, 1990, p. 792.
14. Ronaldo Reagano kalba jungtinėje Kongreso sesijoje apie šalies padėtį, 1984 sausio 25, in *Reagan Papers*, 1984 metų t., kn. I, p. 92.
15. Reagano kalba britų parlamente, 1982 birželio 8, in *ibid.*, 1982 metų t., kn. I, p. 746.
16. *Ibid.*, p. 745.
17. Žr. Peterio W. Rodmano būsimą knygą apie Šaltąjį karą trečiajame pasaulyje, kurią rengiasi išleisti Charles Scribner's Sons.
18. Shultzo kalba „America and the Struggle for Freedom", 1985 vasario 22, Washington, D.C.: U.S. Department of State, Bureau of Public Affairs, 1985 vasaris, Current Policy, nr. 659, p. 1–5.
19. Cit. in Leon V. Sigal, *Nuclear Forces in Europe*, Washington, D.C.: Brookings Institution, 1984, p. 86.
20. Mitterrand'o kalba Bundestage Prancūzijos ir Vokietijos bendradarbiavimo sutarties dvidešimtmečio proga, 1983 sausio 20, France: Foreign Affairs Ministry, The Press and Information Service.
21. Reagano kalba Nacionaliniame spaudos klube, 1981 lapkričio 18, in *Reagan Papers,* 1981 metų t., p. 1065.
22. „Reagan Proposes U.S. Seek New Way to Block Missiles", *The New York Times,* 1983 kovo 24, p. A20.
23. Harold Brown (red.), *The Strategic Defense Initiative: Shield or Snare?* Boulder, Col./London: Westview Press, 1987.
24. Harold Brown, „Introduction" ir „Is SDI Technically Feasible?", in *ibid.,* p. 4–7, 131–132, 138.
25. Richard Betts, „Heavenly Gains or Earthly Losses? Toward a Balance Sheet for Strategic Defense", in *ibid.,* p. 238–239.
26. George Liska, „The Challenge of SDI: Preemptive Diplomacy or Preventive War?", in *ibid.,* p. 107.
27. Robert Osgood, „Implications for US-European Relations", in *ibid.,* p. 266–268, 276–278.

28. Cit. in Dan Smith, *Pressure: How America Runs NATO*, London: Bloomsburg, 1989, p. 184.
29. Reagano kalba Japonijos parlamente, 1983 lapkričio 11, in *Reagan Papers*, 1983 metų t., kn. II, p. 1575.
30. Reagan, *American Life*, p. 550.
31. Cannon, *President Reagan*, p. 289.
32. Reagano kalba Baltuosiuose rūmuose per susitikimą su prekybos asociacijų ir korporacijų vadovais apie MX raketų dislokavimą, 1983 gegužės 16, in *Reagan Papers*, 1983 metų t., kn. I, p. 715.
33. Reagano kalba gynybos ir nacionalinio saugumo klausimais, 1983 kovo 23, in *ibid.*, p. 443.
34. George'o P. Shultzo kalba „Nuclear Weapons, Arms Control, and the Future of Deterrence" Chicago International House ir *The Chicago Sun-Times* forume Čikagos universitete, 1986 lapkričio 17, in *U.S. Department of State Bulletin*, t. 87, nr. 2118 (1987 sausis), p. 31–35.
35. Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*, New York: Harper & Row, 1987, p. 139.
36. Michailo Gorbačiovo spaudos konferencija po Ženevos susitikimo, 1985 lapkričio 21, in *Geneva: The Soviet-US Summit, November 1985, Documents and Materials*, Moscow: Novosti Press Agency Publishing House, 1985, p. 18.
37. Michailo Gorbačiovo kalba 70-ųjų Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos metinių proga, 1987 lapkričio 2, in *Foreign Broadcast Information Service* (SOV-87-212, 1987 lapkričio 3), p. 55.
38. „An Interview with Gorbachev", *Time*, 1985 rugsėjo 9, p. 23.
39. „Gorbachev Pledges Major Troop Cutback Then Ends Trip, Citing Vast Soviet Quake", *The New York Times*, 1988 gruodžio 8, p. Al.
40. *Ibid.*, p. A19.
41. Ištraukos iš Gorbačiovo kalbos Vladivostoke, 1986 birželio 28, in *The New York Times*, 1986 birželio 29, p. A6.
42. Ištraukos iš Gorbačiovo kalbos Europos Taryboje Strasbūre, Prancūzija, 1989 liepos 6, in *The New York Times*, 1989 liepos 7, p. A6.
43. „Gorbachev, in Finland, Disavows Any Right of Regional Intervention", *The New York Times*, 1989 spalio 26, p. Al.
44. „Gorbachev Lends Honecker a Hand", *The New York Times*, 1989 spalio 7, p. 5.
45. „Gorbachev Urges Economic Accords", *The New York Times*, 1989 liepos 16, p. 17.
46. Strobe Talbott, „Rethinking the Red Menace", *Time*, 1990 sausio 1, p. 69.
47. Fred Halliday, *From Kabul to Managua: Soviet-American Relations in the 1980s*, New York: Pantheon Books, 1989, p. 17, 108–109, 134–135.
48. Vyacheslav Dashichev, „East-West: Quest for New Relations: On the Priorities of the Soviet State's Foreign Policy", in *Foreign Broadcast Information Service* (SOV-88-098, 1988 gegužės 20), p. 4–8.
49. *Ibid.*
50. Eduard Shevardnadze, „The 19th All-Union CPSU Conference: Foreign Policy and Diplomacy", *International Affairs*, Moscow, 1988 spalis.
51. „X" (George F. Kennan), „The Sources of Soviet Conduct", *Foreign Affairs*, t. 25, nr. 4 (1947 liepa), p. 580.

TRISDEŠIMT PIRMAS SKYRIUS
Dar apie naują pasaulio tvarką

1. George'o Busho kalba „The U.N.: World Parliament of Peace" JT Generalinėje Asamblėjoje Niujorke, 1990 spalio 1, in *Dispatch*, U.S. Department of State, t. 1. nr. 6 (1990 spalio 8), p. 152.
2. Billo Clintono kalba „Confronting the Challenges of a Broader World" JT Generalinėje Asamblėjoje Niujorke, 1993 rugsėjo 27, in *ibid.*, t. 4, nr. 39 (1993 rugsėjo 27), p. 650.
3. Sir Halford John Mackinder, *Democratic Ideals and Reality*, Westport, Conn.: Greenwood Press, 1962.
4. Alexander Solzhenitsyn, „How Are We to Restructure Russia? A Modest Contribution", in *Foreign Broadcast Information Service* (SOV-90-187, 1990 rugsėjo 26), ypač p. 37–41.
5. Billo Clintono kalba daugianacionalinei būsimųjų Europos lyderių auditorijai Briuselio rotušėje, 1994 sausio 9, Brussels, Belgium: The White House, Office of the Press Secretary, pranešimas spaudai, 1994 sausio 9, p. 5.

ILIUSTRACIJŲ ŠALTINIAI

2 A. Forestier piešinys iš *London Illustrated News*. Bibliothèque Nationale/Jean Loup Charmet.
6 *Atsisveikinimo laiškas:* maloniai leidus Historical Documents Co., Philadelphia, Pa. *Washingtono portretas:* Culver Pictures.
13 U.N. Photo.
24 *Abi:* The Bettmann Archive.
49 *Kairioji:* Hulton Deutsch Collection Limited. *Dešinioji:* Ullstein Bilderdienst.
70 Hulton Deutsch Collection Limited.
94 *Kairioji:* Hulton Deutsch Collection Limited. *Dešinioji:* ND-VIOLLET.
128 Bettmann/Hulton.
157 The Bettmann Archive.
190 UPI/Bettmann.
206 Brown Brothers.
233 UPI/Bettmann Newsphotos.
253 © HARLINGUE-VIOLLET.
275 UPI/Bettmann.
321 UPI/Bettmann.
339 Archive Photos.
358 UPI/Bettmann Newsphotos.
382 The Bettmann Archive.
410 *Abi:* UPI/Bettmann Newsphotos.
433 © Erich Lessing/MAGNUM Photos.
459 ACME.
478 © Bob Henriques/MAGNUM Photos.
506 © Erich Lessing/MAGNUM Photos.
533 © Erich Lessing/MAGNUM Photos.
550 Archive Photos.
576 *Kairioji:* Agence France-Presse/Archive Photos. *Dešinioji:* Deutsche Presse-Agentur/Archive Photos.
601 Ullstein Bilderdienst.
624 UPI/Bettmann Newsphotos.
654 Archive Photos France.
683 J. P. Laffont/SYGMA.
712 AP/Wide World Photos.
741 Michel Philippot/SYGMA.
782 *Jungtinių Valstijų:* © Gallant/The Image Bank. *Didžiosios Britanijos:* Paul Trummer/The Image Bank. *Prancūzijos:* Romilly Lockyer/The Image Bank. *Vokietijos:* © Patrick Doherty/Stockphotos. *Kinijos:* Marcel Isy-Schwart/The Image Bank. *Rusijos:* Benn Mitchell/The Image Bank. *Japonijos:* Hank de Lespinasse/The Image Bank.

PADĖKOS

Niekas nėra prisidėjęs daugiau už Giną Goldhammer, kuri redagavo rankraštį nuo pat pirmųjų juodraščių. Laikydama visas gijas savo rankose, ji su nepaprastu išmanymu, begaliniu taktu ir kantrybe rūpinosi, kad reikiamu metu jos susipintų į visumą.

Jon Vanden Heuvel rinko istorinę medžiagą – jo indėlio neįmanoma pervertinti; be to, jis davė nesuskaičiuojamą daugybę naudingų patarimų, knygai jau įgavus pavidalą.

Mano senas draugas ir bendradarbis Peter Rodman atliko didžiulį darbą, ypač su Amerikos medžiaga, ir perskaitė kiekvieną knygos skyrių. Esu dėkingas jam už naudingus, įžvalgius pasiūlymus.

Nenuilstanti ilgametė pagalbininkė Rosemary Neaher Niehus rinko duomenis – pirmiausia apie Korėją ir Vietnamą, tikrino visų kitų surinktą medžiagą, knygoje pateikiamus faktus. Niekas neprasprūdo pro įdėmias jos akis. Vertinga buvo ir Maureen Minehan bei Stephanie Tone parama.

Jody Iobst Williams surinko tekstą iš bemaž neįskaitomo rankraščio, kartu pataisydama neretai mano pernelyg išpūstus sakinius. Suzanne McFarlane su jai būdingu taktu ir atida rūpinosi kitais mano reikalais, leisdama sutelkti visą dėmesį į šią knygą.

Daug naudos knygai davė sovietų žinovas William G. Hyland ir Norman Podhoretz, perskaitęs vieną pirmųjų jos variantų.

Michael Korda iš Simon & Schuster leidyklos ne tik pasirodė esąs nuostabus redaktorius, bet ir tapo geru draugu. Jis buvo su manimi kantrus, kai pradinis, gana paprastas sumanymas pakeitė kryptį ir peraugo į kur kas sudėtingesnį ir reikalaujantį daugiau laiko. Michaelo indėlį rodo tai, kad kaskart, kai mandagios jo pastabos mane smarkiai suerzindavo, geriau pagalvojęs aš suprasdavau, jog jis buvo teisus.

Niekada neprarandanti geros nuotaikos Lynn Amato nepriekaištingai koordinavo Simon & Schuster veiksmus. Visi Simon & Schuster darbuotojai – redaktoriai, dizaineriai, gamybos ir reklamos skyrių personalas – dirbo su jaudinančiu atsidavimu ir pavydėtinu profesionalumu.

Mano žmona Nancy kaip visada buvo puiki patarėja ir nepakeičiama dvasinė paspirtis. Ji perskaitė visą rankraštį ir davė itin išmintingų pastabų.

Dėl knygos trūkumų kaltas aš pats.

Henry A. Kissinger

RODYKLĖ

Henry Kissinger
DIPLOMATIJA
Iš anglų kalbos vertė *Arvydas Sabonis*

Redaktorė *Stefanija Damijonaitienė*
Dailininkas *Aurelijus Petrikauskas*
Maketavo *Ramunė Januševičiūtė*
Žemėlapius lietuvių kalba parengė *Saulius Juozapaitis*

SL 1573. 2003 09 25. Užsakymas 297
Išleido UAB „Pradai“ leidykla, T. Vrublevskio g. 6, LT-2000, Vilnius
Spaudė UAB „Petro ofsetas“, Žalgirio g. 90, LT-2005, Vilnius

Printed in Lithuania

Kissinger, Henry

Ki217 Diplomatija / Henry Kissinger. – Vilnius : Pradai, 2003. – 902 p. : iliustr. – (Atviros Lietuvos knyga. ALK, ISSN 1392-1673)

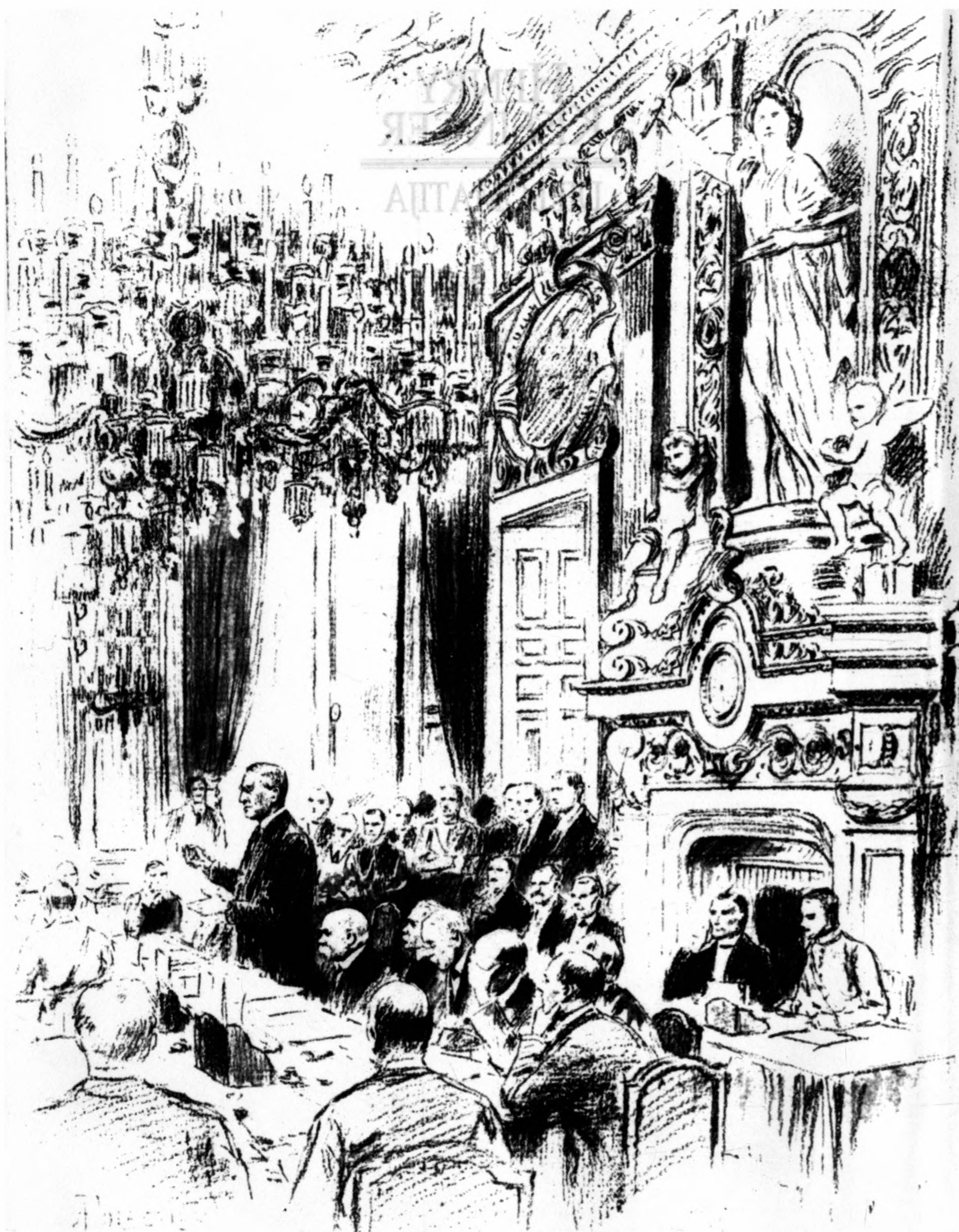
Bibliogr.: p. 815–857. R-klė: p. 860–902

ISBN 9986-943-88-4

Šioje reikšmingiausioje garsaus diplomato, buvusio JAV valstybės sekretoriaus H. Kissingerio (g. 1923) knygoje pateikta įspūdinga didžiųjų pasaulio valstybių tarptautinių santykių raidos išklotinė nuo kardinolo Richelieu iki mūsų dienų. Plačiai ir vaizdingai apibūdindamas įtakingiausius didžiųjų valstybių vadovus bei politikus, analizuodamas diplomatijos technologiją, praskleisdamas mažai žinomus daugybės lemtingų derybų užkulisius, autorius parodo, kas nulėmė vienokią ar kitokią svarbiausių paskutinių trijų šimtmečių istorinių įvykių baigtį, be abejo, daugiausiai dėmesio skirdamas XX a. antrosios pusės tarptautinių santykių istorijai.

Knygoje autorius meistriškai operuoja praeities istorinėmis paralelėmis ir analogijomis, kurios padeda geriau suprasti diplomatinio meno kuriamą šiuolaikinio pasaulio tvarką ir pajusti tos tvarkos tendencijas ateities tarptautinių santykių raidoje.

UDK 327(73)

Šioje reikšmingiausioje garsaus diplomato, buvusio JAV valstybės sekretoriaus H. Kissingerio knygoje pateikta įspūdinga didžiųjų pasaulio valstybių tarptautinių santykių raidos išklotinė nuo kardinolo Richelieu iki mūsų dienų. Plačiai ir vaizdingai apibūdindamas įtakingiausius didžiųjų valstybių vadovus bei politikus, analizuodamas diplomatijos technologiją, praskleisdamas mažai žinomus daugybės lemtingų derybų užkulisius, autorius parodo, kas nulėmė vienokią ar kitokią svarbiausių paskutinių trijų šimtmečių istorinių įvykių baigtį, be abejo, daugiausia dėmesio skirdamas XX a. antrosios pusės tarptautinių santykių istorijai.
Knygoje autorius meistriškai operuoja praeities istorinėmis paralelėmis ir analogijomis, kurios padeda geriau suprasti diplomatinio meno kuriamą politinę šiuolaikinio pasaulio tvarką ir pajusti tos tvarkos tendencijas ateities tarptautinių santykių raidoje.

„Kiekvieną šimtmetį, tarsi veikiant kokiam gamtos dėsniui, iškyla valstybė, turinti pakankamai jėgos, valios ir intelektinių bei moralinių paskatų imtis pertvarkyti tarptautinę sistemą pagal savo vertybes <...>
XX amžiuje jokia kita valstybė neturėjo tokios didžiulės ir drauge dvilypės įtakos tarptautiniams santykiams kaip Jungtinės Amerikos Valstijos. Jokia kita visuomenė taip atkakliai netvirtino, kad neleistina kištis į kitų valstybių vidaus reikalus, ir taip karštai neįtikinėjo pasaulio savo vertybių universalumu. Jokia kita valstybė nebuvo tokia pragmatiška kasdieneje diplomatinėje veikloje ir tokia ideologiška įtvirtindama savo istorines moralės nuostatas".

H. Kissinger

Henry Alfred Kissinger (g. 1923 m.) – žymus politikas, diplomatas, buvęs JAV valstybės sekretorius, Nobelio taikos premijos laureatas, daugelio politikos knygų autorius. Be *Diplomatijos*, yra parašęs: *A World Restored: Castlereagh, Metternich and the Restoration of Peace, 1812–1822*, *The Necessity for Choice: Prospects of American Foreign Policy*, *Nuclear Weapons and Foreign Policy*, *The Troubled Partnership: A Reappraisal of the Atlantic Alliance* ir kt.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimtojo amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu ir JAV Informacijos tarnyba Vilniuje (USIS).

A T V I R O S   L I E T U V O S   K N Y G A

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-943-88-4